

1988. AUG. 09

IK-1238

K-8
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL:

Bürokrácia Ausztriában, Magyarországon és Németországban
a 19. és 20. században

(*Helga Berndt, Horst Handke, Waltraud Heindl,
Jan Havránek és Mazsu János tanulmányai*)

DOKUMENTUMOK

Borsi József: Bajcsy-Zsilinszky Endre egyetemi éveiről
Salusinszky Gábor: „Olaszország Ducséjának ...”

ELMÉLET ÉS MÓDSZER

FIGYELŐ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESITŐJE
XXX. ÉVFOLYAM, 1987–88. 1. szám

Szerkesztők:

ENGEL PÁL, HANÁK PÉTER (főszerkesztő), L. NAGY ZSUZSA (főszerkesztő-helyettes),
VIKOL KATALIN (a szerkesztőség munkatársa)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, GLATZ FERENC,
GRANASZTÓI GYÖRGY, IRINYI KÁROLY, JUHÁSZ GYULA, KATUS LÁSZLÓ,
KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, ORMOS MÁRIA, PACH ZSIGMOND PÁL,
PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, SZABÓ ÁGNES, SZÜCS JENŐ, VIDA ISTVÁN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Uri u. 51–53. – Telefon: 759-011
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Bürokrácia Ausztriában, Magyarországon és Németországban a 19–20. században	1
<i>Helga Berndt</i> : Források és vizsgálati módszerek a bürokrácia-kutatásban	3
<i>Horst Handke</i> : A bürokrácia kialakulása Németországban 1914 előtt	7
<i>Waltraud Heindl</i> : A felsőszintű bürokrácia kialakulása Ausztriában (1780–1867)	16
<i>Jan Havránek</i> : Az osztrák bürokrácia és a csehek: csehek az osztrák bürokráciában	24
<i>Mazsu János</i> : A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában	29

DOKUMENTUMOK

<i>Borsi József</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre egyetemi éveiről	40
<i>Salusinszky Gábor</i> : „Olaszország Ducséjának . . .”	61

ELMÉLET ÉS MÓDSZER

<i>Tamási Erzsébet</i> : Faluközösség – földközösség Angliában (Újabb kutatási elméletek)	71
<i>Dolmányos István</i> : Fejedelmi várrendszer az ó-orosz évkönyvirodalomban	97
<i>Czövek István</i> : A II. Sándor korabeli orosz politikai gondolkodás kutatásának kérdései	102

FIGYELŐ

<i>Ju. A. Petroszjan</i> : A török történelem és művelődéstörténet kutatása a Szovjetunióban az 1960–80-as években	115
---	-----

IK-1238

BÜROKRÁCIA
AUSZTRIÁBAN, MAGYARORSZÁGON
ÉS NÉMETORSZÁGBAN A 19. ÉS 20. SZÁZADBAN

Az MTA Történettudományi Intézete 1984-ben Budapesten szűkkörű konferenciát tartott a közép-európai bürokrácia történeti fejlődésmenetéről. A konferencián NDK-beli, csehszlovák, osztrák és magyar történészek vettek részt. E konferencia anyagából közöljük az itt következő tanulmányokat.

A Szerkesztőség

HELGA BERNDT

Források és vizsgálati módszerek a bürokrácia-kutatásban

1. Kiindulási pont és kutatási feladat

A poroszországi magasabb rangú hivatalnoki kar vizsgálatára az állami kapitalizmus kialakulásával kapcsolatos kutatásaink ösztönöztek. Az állami monopolkapitalizmus fogalma magába foglalja a gazdaság és az állam összefonódását, amelynek feltárása lényeges része az imperializmus-kutatásnak. A gazdaság és az állam kölcsönös kapcsolataiban az osztályok, különösképpen az uralkodó osztály kialakulása az e kapcsolatokra hatást gyakorló alapvető folyamatok közé tartozik. Ezért adódik a feladat, hogy elsősorban néhány fontos központi állami intézmény magasabb rangú hivatalnokainak társadalmi struktúráját vizsgáljuk, s így megállapíthassuk a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok tényleges erőviszonyait, azaz a junkerek, a nagy- és monopolburzsoázia, valamint más rétegek képviselői arányát a minisztériumokban. A vizsgált időszak 1871–1932. A Németországban adott alkotmányos viszonyok mellett a magasabb rangú miniszteriális bürokrácia főleg a császári birodalomban (1871–1918) a törvényhozás és a közigazgatás területén széles körű hatalommal rendelkezett a politika és a gazdaság befolyásolására. (Törvénytervezetek és megszavazásuk előkészítése a titkos tanácsok által.) A magasabb rangú hivatalnokok, különösképpen a magasabb beosztású minisztériumi hivatalnokok, úgy is mint az uralkodó osztály fontos alkotórészei, úgy is mint társadalmi csoport, az uralkodó osztály munkamegosztásából származtak, „anélkül, hogy feltétlenül azonosak lennének a gazdasági hatalom hordozóival”. (Handke.) Az imperializmus kialakulásával jelentőséget nyer a kérdés, hogy a monopolburzsoázia bizonyos csoportjai a junkerek rovására mikor, hogyan és milyen mértékben nyernek politikai és gazdaságpolitikai befolyást az államapparátusra. E feladatok és kérdések határozzák meg a forráshelyzettől függően a források kiválasztását.

A bürokrácia-kutatásnál természetesen van még egy sor más vizsgálati szempont is, mint pl. a hivatalnoki jogok és kötelesek kódifikálása vagy a hivatalnokok jövedelmi viszonyai és helyzete, melyek más forrásokon alapulnak. A forrásokra vonatkozó, teljességre egyáltalán nem törekvő fejtegetéseim csupán a társadalmi struktúrára és az azzal összefüggő kérdésekre szorítkoznak (a birodalmi és országos statisztikák figyelembevétele nélkül). A németországi államapparátus ilyesféle vizsgálatánál valószínűleg általános érdekűek a forráshelyzetre, azok bizonyító erejére és elérhetőségére vonatkozó kérdések, mert ezekről viszonylag keveset tudunk.

2. A kutatások jelenlegi helyzetéről

A központi bürokratikus apparátusokkal kevés kutató foglalkozott (így pl. a Kereskedelmi Minisztériummal és a Birodalmi Kancelláriával Peter Christian Witt). A németországi és poroszországi magasabb miniszteriális bürokráciáról – a nemesi származásúak arányára vonatkozó információkat is beleértve – (a porosz képviselőházban történt felmérések alapján) legfeljebb általánosságokat tudunk és a miniszterek és államtitkárok kis számú, gyakran emlegetett csoportjai (Hallgarten) csupán a jéghegy csúcsát jelentik. Nem ismerjük e felsőbb szintű miniszteriális bürokrácia származását, társadalmi kapcsolatait, képzettségét, az életpályákat és politikai orientációját, nem is beszélve a társadalomban elfoglalt hely és a politikai-bürokratikus tevékenység összefüggéseiről. A régebbi kutatási kezdeményezéseket, mint pl. Lisbeth Muncy-é és Nikolaus von Preradowiché, amelyek lényegében a nemesség részarányára korlátozódtak, csak a vidéki közigazgatásban működő, politikai funkciókat betöltő hivatalnokok vizsgálatával folytatták, de csak azokra a mozzanatokra koncentráltak, amelyek a hivatalnokokkal

szembeni politikának a császárságtól a Weimari Köztársaságig terjedő időszakában történt változásai vagy kontinuitása szempontjából fontosak voltak. (Többek között Runge, Fenske, Röhl.)

A politikus-hivatalnokok kategóriája (lényege az elmozdíthatóság) felöleli a minisztereket, államtitkárokat és minisztériumi igazgatókat, tartományi kormányelnököket, kerületi főnököket és rendőrfőnököket, tehát a központi és tartományi közigazgatás minden vezető hivatalnokát, viszont az egyes központi és tartományi államapparátusokban a politikai előterjesztések kialakításával foglalkozó tanácsosok, illetve referensek nagyobb csoportját nem. Amire tehát még mindig sürgősen szükség van: olyan forrásanyag felkutatása és feldolgozása, mely áttöri a magasabb rangú hivatalnoki kar körül kialakult hallgatást és lehetővé teszi a fenti kérdések és a továbbvezető kutatási kérdések megválaszolását.

3. A forráshelyzet és a források bizonyító ereje

A felsőbb szintű minisztériális bürokrácia tehát egy olyan történetileg meghatározott csoport, melyet társadalmi, politikai, érvényesülési és egyéb adatokkal kell megfoghatóvá tenni. A családi névre, állásra (vezető hivatalnok, előadó, tanácsos, segédhivatalnok, illetve segédreferens esetében) és a rangra vonatkozó adatok az évenként megjelenő kézikönyvből (A királyi porosz udvar és állam kézikönyve 1922-től; A porosz állam kézikönyve és a Német Birodalom kézikönyve) meríthetjük. Egy ezekből készített névsor, mely egyforma családnevek esetén elég gyakran azonosítási nehézségeket ad, tájékoztat a tisztséget viselő hivatalnokokról és megkönnyíti a levéltári források felhasználását. Az állami közigazgatási tevékenység során felgyűlt terjedelmes iratmennyiség több száz vagy több ezer személy társadalomszerkezeti vizsgálata esetén szükségessé teszi a munkának a személyzeti vonatkozású aktacsoportokra való korlátozását. Az ilyen jellegű akták legfontosabb forráscsoportjához tartoznak a *személyzeti és kinevezési iratok*. Teljes egészében fennmaradt anyag esetén egy személyzeti akta az érintett hivatalnok egész szolgálati idejére vonatkozóan több kötetre rúg. A személyzeti ügyirat-állományok jelentős hiányai mindenneklőtt a 2. világháború alatti veszteségekre vezethetők vissza. A személyzeti ügyiratállomány egyes részei elégték a bombatámadások alatt a minisztériumokban, más részeit röviddel a háború vége előtt a fasiszta hatóságok semmisítették meg.

A személyzeti iratanyag ilyen nagy mértékű megsemmisülése azon múltott, hogy a Weimari Köztársaságban titoktartási okokból a hivatalnokok szolgálatból való kilépése után 30 éves megőrzést írtak elő (azelőtt 99 évet). Ezáltal a személyzeti akták nagy részének leadási határideje a 2. világháborúig nem járt le, s az állományok még mindig az egyes minisztériumokban voltak. Tehát általában azzal kell számolnunk, hogy a Weimari Köztársaság hivatalnokaira vonatkozóan kevesebb anyag maradt fenn, mint a császárság hivatalnokaira. Ez azonban nem minden minisztériumra egyformán érvényes. Egyes birodalmi minisztériumokra például a Weimari Köztársaság tisztviselőinek személyzeti iratai a koblenzi szövetségi levéltárban találhatóak és a porosz Kereskedelmi Minisztérium bányászati részlegének személyzeti iratállománya a tartományi bányaközigazgatóság hivatali személyzetével együtt századunk 20-as évéig bezárólag fennmaradt. Szórványosan vannak azonban olyan minisztériumok is, melyekre vonatkozólag egyáltalán nem állnak rendelkezésre személyzeti ügyiratok, s a külügyi hivatalból szinte egyáltalán semmi személyzeti irat nem jutott el az állami levéltárakba; máig is a külügyi hivatal politikai levéltárában őrzik őket.

A személyzeti iratok felhasználásánál a második nehézség az anyag szétszórtságából adódik, ami lényegében véve arra vezethető vissza, hogy a személyzeti iratokat az a közigazgatási intézmény őrizte meg, ahol a hivatalnok utoljára dolgozott, vagy ahol az utolsó lakhelye volt. Így egyes személyzeti iratok nemritkán más minisztériumban találhatóak meg, mint amelyiket vizsgáljuk. Intézményes újjászervezések következtében, valamint előléptetési és egyéb okokból viszonylag gyakran került sor munkahelyváltoztatásokra. Titkos tanácsosok kivált a porosz és a birodalmi minisztériumok között cseréltek fel tisztségüket azonos, illetve hasonló munkakörre, államtitkárként vagy minisztériumi igazgatóként más minisztériumok vették át őket. A tanácsba még ki nem nevezett „segédhivatalnokok” kiképzésük során valamely minisztériumban töltött rövid idejű vagy évekig tartó kiscigítő tevékenységük után a szabad helyektől függően vagy egy másik minisztériumba kerültek át, vagy megbízott járási főnökként, illetve kormányfőtanácsosként a tartományi közigazgatásba. Ha végül egy nyugdíjas hivatalnok lakóhelyet változtatott, személyi iratai nyugdíjkifizetés okából annak a kerületnek a közigazgatási hatóságaihoz kerültek, ahol új lakóhelye volt. E szétszórta tárolt személyzeti iratanyag egy része valószínűleg a porosz belügyminisztériumba, az úgynevezett hivatalnok-

minisztériumba, illetve a birodalmi belügyminisztériumba kerülhetett. Ezekben elég nagy számban találhatók személyzeti iratok Poroszország és a Német Birodalom különböző minisztériumainak, valamint a porosz tartományi közigazgatásnak a hivatalnokairól. A mutató könyvekbe nem vezetik be őket, hanem külön tartják nyilván a „személyzeti akták kartotékjait”.

Egyes minisztériumok esetében, mint a porosz Belügyminisztérium, a Mezőgazdasági, a Kereskedelmi és Pénzügyminisztérium mindazonáltal olyan sok személyzeti akta maradt fenn, hogy legalábbis a császárság idejére reprezentatív választék áll rendelkezésünkre. A nagyobb teljesség elérése végett további személyzeti tartalmú aktákat kell segítségül hívni, melyek kinevezésre, előléptetésre, cím- és rendjeladományozásra vonatkozó *közvetlen kérelmeket* tartalmaznak. E kérelemben szerepel legalább a családnév, de gyakran az utónevek, a születési adatok és a vallás is, és a pályafutás állomásai mellett a hivatalnokok különleges teljesítményeit is kiemelik. Némelyik személyzeti ügyirat azonban más hivatalnokok hasonló jellegű kérelmét is tartalmazza, ugyanis egy közvetlen jelentés másolata, melyet a személyzeti aktához csatoltak, nemritkán több kérelmet is magába foglalt. Ezen kívül *nekrológ-jaink* is viszonylag bőven tájékoztatnak a hivatalnokokról és működésükről. Amennyiben a személyzeti akták megvannak, ott találhatók; de pótlólag található egy olyan 4 kötetet kitevő aktaállomány is a porosz Belügyminisztériumban, melyben ugyan főleg vezető hivatalnokokat, egyik-másik esetben azonban titkos tanácsosokat is méltatnak egy búcsúztatóban. E hivatalnoki körből továbbá csekély számú *hagyatéka* is található. Csupán ezeknek az iratoknak az adatai is hozzájárulhatnak a névtelenség fátyolának fellebbentéséhez, ezenkívül kiindulópontul szolgálnak nyomtatott forrásokból származó társadalmi adatok kiderítéséhez. Az akták felhasználhatósága semmi korlátozás alá nem esik.

Ami a *személyzeti akták* használhatóságát illeti, a Német Demokratikus Köztársaság Központi Állami Levéltárában az 1871–1932-es vizsgált időszakra minden meglévő személyzeti aktába betekinthettem. Hogy ezt az aktaállományt eddig szinte egyáltalán nem használták, csupán arra a tényre vezethető vissza, hogy a miniszteriális intézményeket erre a forrásalapra nézve előzőleg még nem vizsgálták meg; s Peter Christian Wittnek a birodalmi kancellária hivatalnokairól (1900–1933) 1984-ben kiadott vizsgálati anyaga bizonyítja, hogy a személyzeti akták a Német Szövetségi Köztársaságban végzendő kutatások számára is hozzáférhetők. Az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben tárolt anyagok használatára általában az a szabály érvényes, hogy a személyzeti akták csak 30 évvel az érintett hivatalnok halála után hozzáférhetőek a kutatás számára, de egyes szövetségi államokban eltérő szabályok érvényesek (München). A Berlin-dahleimi titkos állami levéltárban a minisztériumi hivatalnokok minden kívánt személyzeti ügyiratába betekintheztem, akkor is, ha kivételes esetekben az előírt határidő még nem járt le; nem tekinthettem be viszont az ottani tartományfőnöki aktákba. Nem tudom, hogy a Külügyminisztérium politikai levéltárában lévő személyzeti akták hozzáférhetőek-e a kutatás számára.

Hogyan értékeljük hát a személyzeti aktákat, mit tartalmaznak, milyen a forrásértékük? Minden személyzeti akta tartalmaz egy „személyzeti kimutatást”, illetve „személyzeti ívet”, melyeket régebbi keletű aktákon, vagy Poroszországon kívül, „anyakönyvi ívnek”, „anyakönyvi jegyzéknek” vagy „nacionálénak” neveznek. Ezekben úrlapon a következő adatok találhatók: családi és utónev, cím, születési adatok, vallás, szülők, családi állapot, katonai állomány, vizsgák, kinevezési és előléptetési adatok, rendkívüli szabadság, néha vagyoni helyzet, mellékkeresetek és megjegyzések politikai gondolkodásmódról. A személyzeti kimutatások 1853-ban léptek az 1848-as forradalomban eltörtölt minősítési táblázatok helyére és a legfontosabb személyi és hivatali viszonyról szóló adatokkal a gyors tájékoztatást szolgálták. De sem a személyzeti kimutatások, sem a személyzeti akták nem szolgálták, összességükben sem, a várt mennyiségű társadalmi információval. Kronológiai sorrendben nem egységesek és még csak nem is teljesekek minden esetben, főleg akkor nem, ha egy hivatalnokra vonatkozó személyzeti akta nem maradt fenn egészében. A szülőkre és családi állapotra vonatkozó rovatok, sajnos gyakran üresek vagy csak részben, azaz az apa vagy após foglalkozásának megadása nélkül vannak kitöltve. Ez bizonyára azzal függ össze, hogy az apa s röviddel ezután az após rangjára vonatkozó kérdést csak a rendkívül reakciós belügyminiszter, Robert von Puttkammer hivatali működése idején vezették rá a személyzeti kimutatásokra. Ezenkívül ez a csupán az általános közigazgatás területére vonatkozó rendelkezés 1900 után hamarosan feledésbe merült. Régebbi aktákban azonban az apának a fiú tanulmányi ideje alatti, „rangjához illő eltartására”, valamint a házasságkötés költségeire vonatkozó, hivatalosan hitelesített kötelezettsége, társadalmi adatai még megtalálhatók. Az életrajzok, ezek a társadalomról sokat eláruló források a személyzeti aktákban csak ritkán maradtak meg, mert

rendszerint visszaadták őket a szerzőnek. Bővebb, egységesebb társadalmi adatokat tartalmaznak a fasiszta birodalmi hivatalnok-törvény által bevezetett kérdőívek. Az 1932 után még hivatalban lévő, vagy nyugdíjat élvező tisztviselőknek előképzettségükre, hadviseltségükre, szolgálati rangjukra, politikai pártokban vagy szövetségekben viselt tagságukra és funkciójukra vonatkozó kérdéseket kellett megválaszolniuk. A fasiszta uralom antiszemita faji beállítottsága miatt ezenfelül a nagyszülőkig terjedő, okiratilag hitelesített leszármazási igazolást kellett felmutatni, a feleség részéről is, adatokat megadni a társadalmi helyzetről, foglalkozásról, lakóhelyről és vallásról. Megkövetelték továbbá a megfelelő születési, házasságkötési, elhalálozási adatokat is. A hivatali tevékenységnek – kevés kivétellel – alig van nyoma a személyzeti aktákban. Ennek megismeréséhez a megfelelő ügyiratokra van szükség. A munkaköri leírásokban találhatók bizonyos támpontok. Jó betekintést nyertünk viszont a személyzeti anyagokból az imperializmusra jellemző funkciócserékre állam és gazdaság között, meg-hozzá a hivatali munka alóli felmentési kérelmekben. Az állami szolgálatból a magángazdaságba való végleges átlépés céljából benyújtott elbocsátási kérelmek indoklása formális, az ideiglenes hivatali felmentéshez a hivatalnokok mindig alaposan megindokolt „szabadság”-kérelmet csatoltak, melyet a megszabott határidő meghosszabbítása esetén meg kellett ismételni. Ezért ezekben az esetekben a személyzeti aktákban minden magánvállalkozásban, vagy vállalkozói szövetségben „kiképzési”, vagy más célból végzett tevékenységről többnyire pontos adatok találhatók. Ezek alapján miniszteri szint alatt megfelelő kézikönyvek bevonásával meg lehet vizsgálni az állami és a gazdasági szféra közötti helycseréket, amit Lenin a „ma miniszter – holnap bankár” formulával fejezett ki.

Ennyit a személyzeti akták tartalmáról, amennyire azt általánosítani lehet. Olyan események is belekerültek azonban a személyzeti aktákba, melyekre ott egyáltalán nem számítottunk: személyi és hivatali ügyektől a vesztegetésig és büntényekig, elletmondva a porosz hivatalnoki kar feddhetetlenségéről kialakult képnek. John C. G. Röhl tett közzé először dokumentumokra alapozva ilyen eseteket a bürokrácia legfelsőbb szintjéről, de előfordulnak ilyen esetek a titkos tanácsosi szinten is.

Összességében ez az aktacsoport nem lebecsülendő értékű történelmi forrást jelent, számtalan adattal az iskolázásról, társadalmi származásról és életvitelről. Minden hiányossága ellenére értékes felvilágosításokat nyújthat az uralkodó osztály e különleges rétegének társadalmi helyzetéről és magatartásáról. A társadalmi adatok teljességében mutatkozó hiány, különösképpen a társadalmi kapcsolatok kérdésének vonatkozásában, pótolható a nyomtatott forrásanyag – életrajzok és életrajzi kézikönyvek, emlékiratok stb. – felhasználásával. A legfontosabb információhordozók ebben a vonatkozásban a genealógiai kézikönyvek. Különösképpen a „Német nemzetségek könyve. Polgári családok kézikönyve” 1943-ig megjelent 119 kötete bizonyult a társadalmi adatok valóságos tárházának.

4. A vizsgálati módszerekről (Megjegyzések)

Az, hogy a kvantifikálható társadalmi adatoknál a modern számítástechnika felhasználása mellett döntünk-e, elsősorban a vizsgálandó anyag nagyságától, az adatösszefüggések terjedelmétől és a kitűzött céloktól függ. Ha például már több minisztériumot regisztráltunk és az adatokat kell összevetni, bizonyára a számítógépek bevetése a leghatásosabb módszer. Az „egyszemélyes vállalkozásnál” azonban először csak egy minisztériumot vizsgálunk, s később térek át az összehasonlításokra. Az ismertetett forráshelyzetre való tekintettel már egy minisztérium regisztrálása is fáradságos feladat.

Számomra mindenképp az a fontos, hogy a magasabb miniszteriális bürokrácia eddig teljesen ismeretlen és nehezen elérhető adatait dokumentáljam, hogy 1. hozzáférhetőek legyenek különböző vizsgálati célokból a kutatás számára és 2. bizonyítékként szolgáljanak a társadalomstruktúrára vonatkozó kijelentésekhez. De itt kezdődik a nehézség is. Legfőbb publikációs közönyünkben, a Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte-ben egy minisztérium teljes dokumentációja túllépi még az egy különlötetben (390–156) rendelkezésre álló helyet is. Így a közlemény céljától függő válogatásra kellett szorítkoznom.

Az adatok feldolgozásánál és értékelésénél a lyukkártyaeljárást használom, melynek előnye, hogy segítségével a személyzeti aktákból a társadalomstrukturális célkitűzéseken túlmenő, nem kvalifikálható adatok és folyamatok is rögzíthetők. A további témák feldolgozásához így a megfelelő kódot alkalmazva minden adat és esemény azonnal rendelkezésre áll.

HORST HANDKE

A bürokrácia kialakulása Németországban 1914 előtt

1. A bürokrácia fogalmáról

A következőkben az 1914 előtti németországi bürokrácia fejlődési tendenciájáról lesz szó. Mivel a bürokrácia fogalmát az irodalom nagyon sokféleképpen használja, bevezetésül röviden vázolni kell, hogy itt mit értünk alatta. Nem szándékozom általános érvényű meghatározást nyújtani, hanem a bürokrácia lényegét, körülhatárolását és belső felépítését érintő öt kérdéscsoport felvetésével szeretnék hozzájárulni a bürokrácia társadalmi meghatározásához.

1. A bürokráciával ez a tanulmány mindenekelőtt mint társadalmi réteggel vagy csoporttal foglalkozik. A bürokrácia fogalom használható az e csoport által gyakorolt hatalom, uralmi forma, vagy az ehhez szükséges politikai intézmények leírására is, ezt a főleg politikai fogalmat azonban – bár szorosan összefügg a bürokrácia mint társadalmi réteg fogalmával – különválasztva kell vizsgálni.¹

2. A bürokrácia mint társadalmi réteg vagy csoport lényegében a közszolgálatban álló hivatalnokokat foglalja magába.² Azaz a bürokrácia mint társadalmi réteg fogalmának kiterjesztése a gazdaságra, mi több, a bürokrácia levezetése a tulajdon és az adminisztráció szétválásának főleg a gazdaságban végbemenő folyamatából, ahogy azt Max Weber és követői teszik,³ felszíni ismertetőjelekből indul ki: a közigazgatási feladatok növekedésének és a nagy gazdasági szervezetekben található közbűlő összekötő láncszemek számszerű növekedésének tényéből. Ez a felfogás elhomályosítja a bürokrácia társadalmi lényegét, közjogi államhatalmi szerepét és funkcióját a munka társadalmi szervezetében. A gazdasági irányítást csak annyiban vonjuk be a fogalomba, amennyiben az állam gazdasági feladatokat vesz át és közvetlenül vállal részt gazdasági vállalkozásokban. Azt az álláspontot osztjuk, amely szerint a bürokráciának közjogi feladatai vannak, össz-társadalmi feladatokat kell teljesítenie, s csak másodsorban – így például meghatározott gazdasági vállalkozásoknál – profitorientált.

3. A bürokrácia mint társadalmi csoport általában a termelőerők fejlődéséhez, a társadalmi munkamegosztáshoz és munkaszervezéshez kötődik. Azaz a társadalmi fejlődés egy bizonyos fokán jön létre és e társadalom átalakulásával együtt változik. A bürokrácia konkrét történeti értelemben nemcsak a modern kapitalista állam „magja”,⁴ hanem ezen állam működésének szükségszerű előfeltétele. A kezdet kezdete már az abszolutizmus korában megtalálható (17–18. század), melyet az újabb kutatások gyakran a modern világ születési idejének, az óriási rombolás és ragyogó alkotás korának, a modern tudomány, a modern filozófia és a modern állam alakulása korának tekintenek. Ez a fejlődés központosított állami szervezetek létrejöttével járt együtt, melyekben egyúttal új hatalomérzet, új hatalmi szándék mutatkozott. Különösen a 19. és 20. században vezetett a közigazgatás működési és feladatkörének bővülése a hivatalnokok számának és a hivatali szervezet belső tagoltságának növekedéséhez.

¹ Otto Stammer: Bürokratie. In: Wörterbuch der Soziologie Band. 1. Hrsg.: Wilhelm Bernsdorf. Frankfurt a.M. 1975. 135.

² Albert Lotz: Geschichte des deutschen Beamtentum. Berlin 1914. 2. s. köv. – L. még Waltraud Heindl: Beamtentum, Elitenbildung und Wissenschaftspolitik im Vormärz. In: Vormärz: Wendepunkt und Herausforderung. Beiträge zur Literaturwissenschaft und Kulturpolitik in Österreich. Wien/Salzburg 1983. 61. 2. jegyz.

³ Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen 1925. 128.; Hermann Bente: Organisierte Unwirtschaftlichkeit. Die ökonomische Gestalt verbeamteter Wirtschaft und ihre Wandlung im Zeitalter des gesamtwirtschaftlichen Kapitalismus. Jena 1929. 150., 152.

⁴ Carl Joachim Friedrich: Der Verfassungsstaat der Neuzeit. Berlin/Göttingen/Heidelberg 1953. 40. Carl Joachim Friedrich – Charles Blitzer: The Age of Power. Ithaca, N.Y. 1957. 1.

4. A bürokrácia nem értékmentes társadalmi jelenség, hanem egy osztály jellegű hatalmi rendszerhez kötődik. Egyes szerzők, mint Otto Hintze, a „hivatalnok-rendről” mint „az uralkodó hatalmak függvényéről” beszélnek.⁵ A bürokrácia jellemvonásai közül igen gyakran csak a negatívumokat emelik ki, például: megvesztegethetőség, lustaság, törtetés, alázatosság felfelé, zsarnokság lefelé, szűklátókörűség. Lehet, hogy ezek a jellemvonások a bürokráciánál mint társadalmi rétegnél különösképpen ki vannak fejlődve, lehet, hogy társadalmi arculatához tartoznak. Adódhatnak a munka társadalmi szervezetében elfoglalt különleges helyéből, messzememenően sematizált, s a tulajdonképpeni termelő folyamattól elidegenített tevékenységéből. De semmiképpen sem tekinthetők a bürokrácia egyes képviselőire vonatkozó értékítéletnek.

A bürokrácia tárgyilagos megítéléséhez szükséges a társadalmi látószög, azaz figyelembe kell venni, milyen társadalmi rétegek emelnek ki bizonyos jellemvonásokat, milyen tulajdonságokat követelnek meg, hogyan értékeli azokat.⁶ Az itt megnevezett negatív vonásokkal gyakran úgynevezett pozitívakat állítanak szembe,⁷ például: kötelességtudás, ügybuzgalom, hűség az államhoz. Az ilyen tulajdonságok ambivalenciája kézenfekvő, mivel főleg az uralkodó osztály érdekeit szolgálják, s az megkívánja, illetve társadalmi normává emeli azokat. Más társadalmi osztályok számára ezek a tulajdonságok visszájukra fordulnak: az államtól való függést, a törvénynek az uralkodó osztály felfogása szerinti alkalmazását, az egyén semmibevételét jelentik.

A hivatalnokréteg negatív jellemvonásait, az objektív helyzetből eredő sajátosság társadalmi tudatformákat is nevezhetjük bürokratizmusnak. Ebben az értelemben a bürokratizmus elkülönül a hivatalnoki kartól mint társadalmi rétegtől. S fény derülhet arra, hogy a bürokrácia mennyiben objektív, történelmileg szükségszerű társadalmi jelenség és mennyiben kapcsolódik hozzá, társadalmilag befolyásolható erkölcsi viselkedésmódok.

Nem kívánok itt azzal foglalkozni, hogy a bürokrácia növelésére és önállóulására irányuló törekvéseket is külön meg kell-e nevezni. Egyes szerzők ugyanis a bürokratizálódás fogalmát használják, ha a társadalmi együttélésnek a bürokrácia által okozott beszűküléséről, a bürokráciának autonómiára és hatalmi helyzetre való törekvéséről beszélnek.⁸ Úgy találjuk, hogy ezt a tendenciát, amennyiben a sajátos bürokratikus viselkedésmódból ered, a „bürokratizmus” fogalma is fedi. A mi értelmezésünk szerint a bürokratizálódás a bürokrácia kiszélesedése lenne, ahogy az mindenekelőtt a kapitalista ipari állam azon szükségszerűségéből adódik, hogy a termelés növekvő anarchiájával központi állami szervezeti formákat állítson szembe.

5. A „modern” bürokrácia megjelenése a legszorosabban összefügg a hivatásos hivatalnoki kar, egy komplex sokszorosán tagolt társadalmi képződmény kialakulásával a 18. és 19. században. A hierarchikus (vertikális) rangsornak megfelelően különbséget tehetünk egyik oldalon a magas rangú hivatalnokok, a másik oldalon a közepes és alsóbb rangúak között. A két csoport társadalmi összetétele is eltérő. Bizonyos ismertetőjelek (az uralmi funkciók gyakorlása, kiváltságos társadalmi helyzet, kasztszerű elkülönülés, elitista beállítottság, önálló értékorientáció, rendszerhű magatartás)⁹ minden hivatalnokra érvényesek, de a hivatalnokok hierarchiája egyes fokozatain különbözőképpen dombozhatnak ki. Ugyanakkor a hivatalnoki kar (horizontálisan tagolva) különböző területeken működik. Ha bürokrácia alatt mindazokat a közszolgálatban álló hivatalnokokat értjük, akiknek hivatalnoki státusuk van, akkor különböző csoportok különíthetők el. Központi mának a közigazgatás és az igazságügy hivatalnokait kell tekinteni. E körül helyezkednek el a közszolgálat többi foglalkozási csoportjai (katonaság, oktatásügy, egészségügy). Az állam növekvő tevékenysége a gazdaságban (Németországban mindenekelőtt a vasút- és postaügyben) saját szektort teremt a hivatalnoki tevékenységeknek. Ebben a horizontális tagolódásban különleges szerepe van az egyháznak is. Amennyiben az államhoz hasonlóan közjogi intézmény és közhivatali hatáskörrel él, a szolgálatában állók hasonló helyet foglalnak el a társadalomban, mint az államhivatalnokok és hasonló társadalmi ismertetőjelei alakulnak ki. Az „egyházi hivatalnokok” határozottan tagolt hierarchikus rangsora és ezzel összefüggő eltérő helyzetük szintén társadalmi analógiára utal.

⁵ Otto Hintze: Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte. Göttingen 1964. 69.

⁶ Waltraud Heindl: i. m. 52. s. köv.

⁷ Otto Hintze: i. m. 77.

⁸ Otto Stammer: i. m. 135.

2. A használt forrásokról

A bürokráciának makrostruktúráiban¹⁰ az az össz-állami szinten való ábrázolásánál a birodalmi statisztikákra támaszkodunk (az 1882-es, 1895-ös és az 1907-es foglalkozási statisztikákra). Bár a középpontban a 19. század 80-as éveitől 1914-ig végbement fejlődés áll, az 1925-ös foglalkozási statisztikai adatait is bevontuk az értékelésbe az első világháborúval és következményeivel összefüggő változások megvilágításához.

A bürokrácia, tehát az állami szolgálatban álló hivatalnokok regisztrálása tekintetében az egyik fő nehézséget az okozza, hogy 1925-ig a hivatalnokokat és az alkalmazottakat együtt mutatták ki, a birodalmi statisztika a két kategóriát nem választotta el egymástól. Az alkalmazottakat és a hivatalnokokat először csak a 20-as években tüntették fel különálló kategóriaként.

Kétségtelenül vannak szerzők, mint Helmut Steiner, akik a hivatalnokokat az állam szolgálatában álló alkalmazottak egy részének tekintik, akik mindenekelőtt rendkívüli állampolgári lojalitásukkal és az állam iránti különleges elkötelezettségükkel tűnnek ki, s ezért munka és társadalmi kiváltságokban részesülnek.¹¹ Ebben az értelemben az állam szolgálatában álló hivatalnokok és alkalmazottak szoros kapcsolata kap hangsúlyt, az állami szolgálatban végzett munka közössége domborodik ki. Ebben az összefüggésben azok a kutatások is érdeklődésre számíthatnak, melyek minden állami szolgálatban dolgozóra, tehát hivatalnokokra, alkalmazottakra és munkásokra is kiterjednek. Az amerikai John P. Cullity a 60-as években írt disszertációjában az állami szolgálatban lévők számának növekedéséről ezt az értelmezést alkalmazza.¹² Egy ilyen kutatás keveset mond a hivatalnoki karról, de fontos felvilágosításokat nyújt a bürokratizálódás fokáról és az államapparátus szerepéről általában. Ez a legalkalmasabb kiindulási pont a nemzetközi összehasonlításokhoz is. Ilyen módon válasz kereshető arra a kérdésre, hogy volt-e és mikor különösen erős bürokrácia Németországban, s mely országokban léteztek hasonló struktúrák. Arra az eredményre jutunk, hogy Németországban a 19. század sajátos történelmi fejlődési feltételek alapján, az államapparátusnak az ipar támogatásában és a kapitalista termelés feltételeinek kialakításában játszott szerepe alapján erős bürokrácia jött létre hasonlóan Oroszországhoz, Ausztria-Magyarországhoz és bizonyos mértékig Franciaországhoz. A bürokrácia minden nemzeti sajátosság mellett ezekben az országokban a többi országgal, pl. az USA-val vagy Nagy-Britanniával ellentétben nem csak számszerű erejével tűnt ki, hanem eltérő társadalmi helyzetével, súlyosabb feudális tradícióival, erősebb kasztjellegű elzárkózásával, nagyobb privilegizálásával is. Ezekben az országokban a bürokrácia inkább formálta a társadalmi életet és a gazdaságot, mint az USA-ban vagy Nagy-Britanniában.¹³ Különösen a németországi bürokrácia tűnik ki nagymértékű kontinuitásával és autonómiájával. A döntési folyamatokat viszonylag korán gazdasági és társadalmi kérdések befolyásolták, viszonylag korán jelentkezett az állami beavatkozás gazdasági és társadalmi téren, olyan mértékben, ahogy az más országok esetében csak a 20. században alakult ki és vált jellemzővé. Kétségkívül ez is egyik oka annak, hogy a bürokrácia különböző nagyságú az egyes országokban. Így pl. Németországban 1909 körül munkaadó 13%-a állami szolgálatban állt, Nagy-Britanniában 5,8%-a, az USA-ban csak 4,4%-a, tehát Németországgal összevetve kevesebb, mint a fele. Az állami szolgálatban állóknak az össz-foglalkoztatottak számához viszonyított aránya az említett országokban csak 1950 körül egyenlítődik ki. Arányuk 12 és 14% között volt.¹⁴

A hivatalnokok és alkalmazottak egymástól elkülönített számbavételére irányuló kísérleteknél főleg Manfred Dittrichre kell utalnunk, aki 1930-ban nagyon alapos empirikus vizsgálatot végzett,

⁹ A. V. Dimitrijev: Politiceskaja sociologija SSA. Leningrád 1971. 42.

¹⁰ Magyarországra vonatkozóan *Mazsu János*: A hivatalnok-értelmiség társadalmi struktúrájának változása Magyarországon 1840–1910. (Kézirat)

¹¹ Helmut Steiner: Soziale Strukturveränderungen im modernen Kapitalismus. Zur Klassenanalyse der Angestellten in Westdeutschland. Berlin 1967. 24.

¹² John P. Cullity: The Growth of Governmental Employment in Germany 1882–1950. In: Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1967. évf. 2. sz. 201–217.

¹³ Az USA-beli fejlődésre érdekes utalásokat ad Jürgen Kocka: Angestellte zwischen Faschismus und Bürokratie. Zur politischen Sozialgeschichte der Angestellten: USA 1890–1940 im internationalen Vergleich. Göttingen 1977. 75, 132, 174 s. köv.

¹⁴ Uo. 211. Ha Nagy-Britanniában az államosított ipart hozzászámítjuk, az eredmény 24%.

arra törekedve, hogy a hivatalnokokat és alkalmazottakat a múlt század 80-as éveigi visszamenőleg külön kategóriaként kezelje.¹⁵ Helmut Steiner társadalomszerkezeti elemzésénél részben Dittrich számadataira támaszkodik.¹⁶ A két szerző azonban nem a hivatalnokok, hanem az alkalmazottak vizsgálatát tűzte ki céljául. Így a hivatalnok-kérdés náluk csak marginális jellegű. Mái is hiányoznak az alapos empirikus vizsgálatok a németországi hivatalnokok makrostruktúrájáról. A hivatalnokok számbavételénél jelentős problémákat vet fel a magasabb, közepes és alacsony rangú hivatalnokokra történő felosztás is. 1895-től a magasabb rangú hivatalnokokat külön kategóriának tekintették ugyan, de az „önállókkal” a szabad foglalkozású „professzionális” értelmiséggel együtt tartották nyilván őket. Ez az egy statisztikai csoportba való összevonás nem véletlen, az értelmiség és a hivatalnokok szoros kapcsolatával magyarázható. A francia nyelvben az abszolutizmus idején az *intelligence de l'Etat*, az állami értelmiség fogalma az abszolút uralkodó és miniszterei megjelölésére alakult ki.¹⁷ Az intelligencia az abszolút monarchia elképzelésében még mint „isteni adomány” szerepelt, de aztán lekerült a földi dolgok közé, az állam területére.

Az „állami értelmiség” (vagy hivatalnok-értelmiség)¹⁸ fogalma szemantikailag az értelmiségi rétegnek a kormányzási feladatokkal való szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet.¹⁹ A társadalomtörténeti kezdetek elemzése is rámutat erre az összefüggésre. A bürokrácián belül kialakulása során mind eredetire, mind magatartására nézve visszatükröződik a feudális és polgári gondolkodásmód közötti ellentmondás. Az abszolutista, az uralkodóhoz hű bürokrácia polgári-értelmiségi bürokráciává alakult át.²⁰ Poroszországban és más német államokban hosszabb időn át, főleg 1800 és 1870 között feudális és polgári elemek egyaránt képviselve voltak a bürokráciában, közöttük összeütközésekre került sor, melyek végül is polgári reformokhoz vezettek. E folyamat során időnként restaurációs, időnként progresszív irányzatok kerekedtek felül. Franciaországban a júliusi forradalom (1830) éles fordulópontot jelentett a restaurációs állam vezető értelmiségének liberális polgári értelmiséggé való átalakulásának folyamatában.²¹ Poroszországban 1800 és 1870 között három szakasz különböztethető meg, melyek során a bürokrácia ezek között az ellentmondásos pólusok között átalakult: 1830-ig mint viszonylag homogén csoport, szemben egy még messzemenően rendi társadalom más osztályával és csoportjával; a 30-as évek után átalakulóban van, megváltozik a bürokrácia és a társadalom viszonya, új személyek lépnek a köz szolgálatába, új orientációk és zavarok uralkodnak el, ahogyan Varnhagen v. Ense a 19. század 40-es éveiben megállapította, „pártoskodás, ellentmondás és felbomlás” jellemezte a helyzetet.²² Végül 1850-től, a rendi alkotmány megváltozásával ez az átalakulási folyamat felgyorsult. Ez 1870 után Poroszországban csakúgy, mint egész Németországban messzemenően egységes felső réteg kialakulásához vezetett, melynek lényeges alkotóelemeit az arisztokrácia, a magas rangú bürokrácia és a nagypolgárság képezte.²³ A bürokrácia eredeti homogenitása (amelyet az 1794-es porosz törvénykönyv szavatolt, amennyiben a nemesség és a polgárság hagyományos rendjével szembeállított egy nem eredeti statusú meghatározott jogokkal és kötelességekkel rendelkező réteget) a magasabb, közepes és alacsony rangú bürokrácia közötti társadalmi távolság növekedésével megszűnt.

Az állami értelmiség kialakulása az abszolutizmus korában és egy új felsőbb rétegé a 19. század 70-es éveiben megmutatja a magasabb rangú bürokrácia sajátos szerepét, világossá teszi részesedését a hatalomból. A fejlődés folyamán elmélyülő szakadék egyrészt a magasabb rangú bürokrácia és értelmiség, másrészt a közepes és alacsony rangú bürokrácia között teljesen indokoltá teszi, hogy az empirikus vizsgálatokban különbséget tegyünk az egyetemi végzettségű és az ilyen képesítéssel nem rendelkező hivatalnokok között.²⁴ Ez egy lehetséges mód a magasabb rangú hivatalnokok és a közepes és alacsony rangúak közötti elmosódott határvonal pontosabb meghúzására.

¹⁵ Manfred Dittrich: Die Entstehung der Angestelltenschaft in Deutschland. Stuttgart/Berlin 1939. – A hivatalnokokhoz különösen az 50. s. köv.

¹⁶ Helmut Steiner: i. m. 12. s köv. 22. s köv.

¹⁷ Otto Wilhelm Müller: Intelligencija, Untersuchungen zur Geschichte eines politischen Schlagwortes. Frankfurt a.M. 1971. 45.

¹⁸ L. Matsu János: i. m.

¹⁹ L. még Waltraud Heindl: i. m. 48. s köv.

²⁰ Heidl Ausztria példáján bemutatja az abszolutista állami értelmiség átalakulását polgárvá. A 48 március előtti időre nézve a hivatalnoki kar új polgári értelmiségi elitté alakulását mindenesetre még kérdésesnek tekinti (uo. 56.).

3. A bürokrácia fejlődése és a bürokratizálódási tendenciák 1880–1914 között

Az első világháború előtt a hivatalnokok Németországban négy területen koncentráltak: 1. a birodalmi, tartományi, községi közigazgatás és a törvénykezés; 2. a művelődés- és a nevelésügy; a birodalmi vasút és a 4. a posta- és táviradaügy.²⁵ E négy területen tevékenykedett 1882-ben az összes hivatalnokok több mint 96%-a, 1885-ben 95,5%-a, 1907-ben több mint 94%-a. A hivatalnokok több mint 91%-át még 1925-ben is ezen a négy területen lehetett találni (lásd 1. táblázat).

Nagyságrendben a „közigazgatás és igazságügy” területe 1925-ig az első helyen állt, bár részarányuk 1907-ig százalékosan visszaesett. A birodalmi vasút a harmadik helyről (1882, 1885) a másodikra lépett elő (1907–1925), a foglalkoztatott hivatalnokok száma szerint tehát maga mögött hagyta a „művelődés- és nevelésügy” területét. 1925-re a posta- és táviradaügy is majdnem utolérte a „művelődés- és nevelésügy” területét. Százalékosan a birodalmi vasút hivatalnokainak száma alig változott, míg a birodalmi postáé, főleg az első világháború előtt nagyon megemelkedett. Rendkívül gyorsan nőtt a hivatalnokok létszáma a kisebb területeken, így az egészségügynél is.

Ha ezeket a részarány-eltolódásokat az egyes időszakok szerint vizsgáljuk, 1895-ig a hivatalnoklétszám különösen gyors növekedését állapíthatjuk meg a birodalmi postánál és az egészségügynél. 1895 és 1907 között a bürokráciának ezekhez az élenjáró növekedési területeihez csatlakozott még a birodalmi vasút is (lásd a 2. táblázatot).

A hivatalnokok száma gyorsabban nőtt, mint az összes szakképzett munkavállalóké. Különösen 1882 és 1907 között volt a hivatalnokok számának növekedése két-háromszorosa a szakképzett munkavállalóknak, míg később csak jelentéktelen mértékben emelkedett azok fölé (lásd 3. táblázat). 1882 és 1885 között a hivatalnokok száma 42%-kal, a dolgozóké 16%-kal nőtt. 1895 és 1907 között ez a szám 45% és 27% volt, 1907 és 1925 között 29% és 27%.

A teljes időszakot tekintve a hivatalnokok számának emelkedése valamivel nagyobb volt a férfiaknál. De a hivatalnokoknak 1907-ben még mindig kevesebb, mint 10%-a volt nő, míg a dolgozó nők részaránya 34%²⁶ (lásd a 4. táblázatot). Különösen magas volt a hivatalnokok részaránya az egészségügyben (1882–1907-ig 45% és 48% között) és a „közigazgatás”, valamint a „nevelésügy” területén. A hivatalnokok részaránya a kettőben együtt 10%-ról (1882) szűken 13%-ra (1907) emelkedett. A „mező- és erdőgazdaság”, valamint az „ipar és kézművesség” területén a hivatalnokok részaránya állami üzemekben 1914 előtt a nullával volt egyenlő (lásd az 5. táblázatot).²⁷

Tanulságos a hivatalnokok és alkalmazottak viszonyának alakulása is, mely 1882-ben még a hivatalnokok számának túlsúlyát mutatta az alkalmazottakéval szemben, a következő évtizedekben viszont az arányok állandó eltolódása jellemző az alkalmazottak számának javára (lásd a 6. táblázatot). 1882-ben a hivatalnokok és az alkalmazottak számaránya 1 : 0,97 volt, 1895-ben 1 : 1,26, 1907-ben 1 : 1,82, sőt 1925-ben 1 : 2,70, azaz az alkalmazottak száma 1907-ben majdnem kétszer, 1925-ben majdnem háromszor olyan magas volt, mint a hivatalnokoké. Bár az alkalmazottak számának gyors növekedése főleg az ipari alkalmazottak számának növekedésére vezethető vissza, de az iparon kívüli alkalmazottak száma is emelkedett, többek között a hivatalnoki tevékenység területén, a közigazgatásban, gyorsabban, mint a hivatalnokok száma. Ennek következtében a hivatalnokok részaránya az összes szakképzett munkavállaló között visszaesett. 1882-ben és 1895-ben kereken 82%-ot tett ki,

²¹ Otto Wilhelm Müller: i. m. 49.

²² K.A. Varnhagen v. Ense: Tagebücher. 2. Band Hamburg 1869. 129.

²³ John R. Gillis: Aristokratie und Bürokratie im Preussen des 19. Jahrhunderts. In: Preussische Reformen 1807–1820. Hrsg. v. Barbara Vogel. Königstein/Ts., 181. s. köv.

²⁴ Hansjoachim Henning: Das westdeutsche Bürgertum in der Epoche der Hochindustrialisierung 1860–1914. Soziales Verhalten und soziale Strukturen. Teil I: Das Bildungsbürgertum in den preussischen Westprovinzen. Wiesbaden 1972. 117.

²⁵ A katonaságot és az egyházat ennél az elosztásnál figyelmen kívül hagytuk, mert a hivatalnokokat ott csak 1933-ban regisztrálták.

²⁶ A számítás alapja a Német Szövetségi Köztársaság statisztikája. 199. köt., Wiesbaden/Stuttgart 1958. 31.

²⁷ Az 1929-es Német Birodalmi Statisztikai Évkönyv alapján. Berlin 1929. 23. és 1. táblázat.

1907-ben azonban már csak 77%-ot. A közigazgatásban egyre több alkalmazottat neveztek ki a hivatalnokok helyett. A folyamat az első világháború alatt erősödött és a háború után folytatódott. Ennek az lett a következménye, hogy az állami szolgálatban állóknak ugyanúgy fel lehetett mondani, mint a magángazdaság közönséges alkalmazottainak. Az állam a háború utáni válságban (1918–1923) teljes mértékben kihasználta a lehetőséget, hogy – a magángazdasághoz hasonlóan – alkalmazkodhat a ciklikus termelés-ingadozásához.

Az állami szolgálatban foglalkoztatottak új struktúrájának további következménye volt, hogy az egyes csoportokat jobban ki lehetett egymás ellen játszani. A hivatalnokok védekeztek az alkalmazottaknak tisztségeikbe és funkcióikba való erősödő behatolása ellen, míg maguk az alkalmazottak arra törekedtek, hogy hivatalnoki viszonyok közé kerüljenek. Hans Speier, aki behatóan vizsgálta az alkalmazottak helyzetét a 20-as években, azt írja a közigazgatásban foglalkoztatott alkalmazottakról, hogy helyzetük, konfliktusaiuk minden más alkalmazotti csoporttól eltértek. Egyrészt közvetlen ellentétbe kerültek a hivatalnokokkal, mert rendszerint ezek foglalták el a vezető állásokat, másrészt közel érezték magukat a bürokráciához, remélvén, hogy egyszer ők maguk is bekerülhetnek abba és karriert csinálhatnak. A hivatalnokok ezzel szemben veszélyt láttak e csoportban privilegizált helyzetük, egész egzisztenciájuk szempontjából. Számukra az alkalmazottak betolakodók voltak, akik „megszerzett jogaikat” fenyegették. A Weimari Köztársaság idején (1918–1933) a hivatalnokok és szövetségeik nyíltan „a hivatásos hivatalnoki kar ridegszívű leépítéséről” beszéltek.²⁸

Mindenekelőtt azonban a magángazdaság alkalmazottai léptek fel a bürokrácia ellenfeleként. Kiemelték a közigazgatási hatóságok és a magánvállalkozások gyakorlati funkcióinak azonosságát és úgy vélték, a magángazdálkodás alkalmazottai egy modern, racionalista szellem hordozói, az állami hivatalnokokkal, a bürokratikus vaskalaposság hordozóival szemben. Néha – a nagy magánvállalatok szervezetére utalva – egyenesen elősegítették a „megszerzett hivatalnoki jogok” feláldozását, hogy a biztonságban lévő hivatalnokokból kiöljék a teljesítményt állítólag csökkentő létbiztonságtudatot.²⁹ Itt olyan ellentétekről volt szó, mint amilyenek a 19. században más társadalmi feltételek között a bürokrácia és a liberális polgárság között merültek fel.

Összefoglalásul még egyszer szögezzük le: 1907-ben a hivatalnokok száma a közigazgatásban és az igazságügyben elérte a kerekén 300 000 főt. Az e területen foglalkoztatottak összlétszáma 1 080 000 főt tett ki. Ez a dolgozó népesség 1,1%-a, illetve 3,8%-a volt, sőt az állami szolgálatban állók összlétszáma 1907-ben ennek 10,6%-át tette ki. Ez több, mint kétszerese volt az USA-énak és jelentősen magasabb Nagy-Britanniáénál is.³⁰

A számszerűleg erős hivatalnoki kar, annak különleges társadalmi szerepe és az állami szolgálatban állók számának növekedése általában szoros összefüggésben állt egymással. Persze, ha a hivatalnoki kar mennyiségileg domináló helyzete a századforduló óta, mindenekelőtt az első világháború óta gyengült is az állami közigazgatáson belül, ez nem jelentette, hogy a hivatalnokok társadalmi tekintélye, történelmi hagyományai és példaképei is hasonló módon leépültek volna. Valószínű azonban, hogy a 20. században összességében csökkent a bürokrácia önálló szerepe. Az amerikai John R. Gillisnek a Rajnavidéki magasrangú közigazgatási hivatalnokaival (kormányelnökökkel és kormánytanácsosokkal) kapcsolatos vizsgálatai azt mutatják, hogy a 19. század utolsó harmadában végbement a bürokráciának egy viszonylag önálló egységből az új felsőbb réteg egy részévé való átalakulása.³¹ Ebbe az irányba mutatnak Helga Berndt kutatási eredményei is.³² Persze Gillis kijelentéseit nem lehet általánosítani. Az átalakulás a 70-es években még egyáltalán nem volt befejezve, hanem részben éppen akkor indult meg teljes erővel. A magas rangú bürokrácia mindenesetre fontos kapocs volt a

²⁸ Hans Speier: Die Angestellten vor dem Nationalsozialismus. Ein Beitrag zum Verständnis der deutschen Sozialstruktur 1918–1933. Göttingen 1977. 42.

²⁹ O. Aust: Die Reform der öffentlichen Verwaltung in Deutschland. Berlin 1928. 98. s. köv.

³⁰ John P. Cullity: i. m. 211.

³¹ John R. Gillis: i. m. 199.

³² Helga Berndt: Die höheren Beamten des Ministeriums für Handel und Gewerbe in Preussen 1871 bis 1932. Eine Analyse und Dokumentation zu ihrer sozialen Zusammensetzung und Verflechtung. In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1981. Teil II. 122. 128.

³³ Horst Handke: Einige Probleme der Sozialstruktur im imperialistischen Deutschland vor 1914. In: Jahrbuch für Geschichte, Bd. 15. Berlin 1977. 287.

nemesség és a polgárság egybeolvadásának folyamatában, melynek további alakulása során a magas rangú bürokrácia és az újonnan kialakuló monopolburzsoázia uralkodó réteggé egyesült.³³ Mindkét félnek megvolt a saját funkciója és feladata, a struktúrák azonban nem zárták ki a társadalmi cserét, a személyek felcserélhetőek voltak egymás között. Hogy mennyiben mentek végbe ilyen átalakulási folyamatok a bürokrácia középső és alsó szintjén, az még további alapos, empirikus vizsgálatot igényel. Minden jel arra mutat azonban, hogy itt is végbe ment a társadalmi különbségek kiegyenlítődése, körülbelül úgy, ahogy az a hivatalnokok és alkalmazottak esetében lezajlott.

1. táblázat.

*A fontosabb hivatalnok-csoportok részaránya a hivatalnokok összlétszámából
(1882–1925)¹ százalékban*

	1882	1895	1907	1925
Birodalmi posta	12,0	15,9	19,6	18,1
Birodalmi vasút	24,0	22,5	24,6	23,8
Közigazgatás	33,2	32,1	27,7	31,1
Művelődés és nevelésügy	27,1	25,0	22,4	18,2
Erdőgazdaság	1,6	1,2	0,9	1,1
Egészségügy	0,9	1,1	1,5	1,8

¹A mindenkori birodalom területe, 1925-ben a Saarvidék nélkül. *Dittrich, Manfred: Die Entstehung der Angestelltenschaft in Deutschland, Stuttgart/Berlin 1939, 55. s. köv. alapján kiszámítva.*

2. táblázat.

A fontosabb hivatalnokcsoportok fejlődése 1882–1907 (Ezerben)

	1882		1895		1907	
	Index		Index		Index	
Birodalmi posta	63,2	100,0	119,0	188,3	211,2	334,2
Birodalmi vasút	126,7	100,0	168,2	132,8	265,7	209,7
Közigazgatás	175,0	100,0	240,0	137,1	299,0	170,9
Művelődés és nevelésügy	143,0	100,0	187,0	130,8	242,0	169,2
Erdőgazdaság	8,4	100,0	8,8	104,8	9,3	110,7
Egészségügy	4,7	100,0	8,4	178,7	15,8	336,2
Hivatalnokok összesen	526,9	100,0	747,0	141,8	1080,3	205,0

Dittrich, Manfred: Die Entstehung der Angestelltenschaft in Deutschland, Stuttgart/Berlin 1939, 55. alapján kiszámítva

3. táblázat.

A Német Birodalom hivatalnokai nemek szerint 1882–1925

	Össz. ^a	férfi ^a	nő ^a	Össz. ^b	férfi ^b	nő ^b
1882	527	491	36	100	100	100
1895	747	692	55	142	141	153
1907	1080	980	100	205	179	278
1925	1391	1255	136	264	256	378

^a Ezerben^b Index (1882 = 100)

Forrás: *Steiner, Helmut: Soziale Strukturveränderungen im modernen Kapitalismus. Zur Klassenanalyse der Angestellten in Westdeutschland, 1967, 25.*

4. táblázat.

A hivatalnokok részaránya nemek szerint a Német Birodalomban a hivatalnokok és a kereső foglalkozásúak között 1882–1925.

	Részarány hivatalnokok közt (%)		Részarány kereső foglalkozásúak közt (%)		
	férfi	nő	össz.	férfi	nő
1882	93,2	6,8	3,1	4,1	0,7
1895	92,6	7,4	3,8	5,0	0,9
1907	90,7	9,3	4,3	5,8	1,2
1925	90,2	9,8	4,3	6,0	1,2

Steiner, Helmut: Soziale Strukturveränderungen im Kapitalismus. Zur Klassenanalyse der Angestellten in Westdeutschland, Berlin 1967, 25. alapján kiszámolva.

5. táblázat.

A hivatalnokok részaránya gazdasági csoportonként¹ 1882–1925² (Százalékban)

	1882	1895	1907	1925
Mező- és erdőgazdaság	1,7	1,4	1,0	1,3
ebből nő	0,0	0,0	0,0	1,1
Ipar és kézművesség	0,4	0,8	1,2	1,6
ebből nő	0,0	0,0	0,0	0,9
Ipar és közlekedés	36,5	39,4	46,1	45,2
ebből nő	0,6	1,2	5,0	8,2
Közigazgatás és nevelés	60,5	57,3	50,2	49,6
ebből nő	10,3	11,0	12,5	10,4
Egészségügy	0,9	1,1	1,5	2,3
ebből nő	44,7	47,6	47,2	37,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
ebből nő	6,9	7,3	9,3	9,8

¹ Katonaság és egyház nélkül.² A mindenkori birodalom területe, 1925-ben a Saarvidék nélkül. *Dittrich, Manfred*: Die Entstehung der Angestelltenschaft in Deutschland, Stuttgart/Berlin 1939, 58. alapján kiszámítva.

6. táblázat.

A hivatalnokok és alkalmazottak, valamint a dolgozók, illetve kereső foglalkozásúak részaránya 1882–1925¹ (Százalékban)

	1882	1895	1907	1925
Hivatalnokok	2,9	3,5	3,9	4,4
Alkalmazottak	2,8	4,4	7,1	11,9

¹ A mindenkori birodalom területe, 1925-ben a Saarvidék nélkül. A dolgozók kategóriájának helyére 1925-től a kereső foglalkozásúaké kerül.Forrás: *Dittrich, Manfred*: Die Entstehung der Angestelltenschaft in Deutschland, Stuttgart/Berlin 1939, 64.

WALTRAUD HEINDL

A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867)*

(Kérdések, módszerek, források)

Az osztrák bürokráciát és a hivatalnoki karral összefüggő kérdéseket meglepően kevés történelmi munka választja tárgyául.¹ Ez figyelemre méltó tény olyan állam esetében, melyre a bürokrácia annyira rányomta bélyegét, mint a Habsburg Monarchiára és rányomja ma is, mint az Osztrák Köztársaságra. Ezért egy osztrák bürokráciatörténet előtt, amely megírásra vár minden olyan kérdés nyitva áll, mely általában és részleteiben a hivatalnokokkal és a bürokráciával foglalkozik. A tervezett munkának kétféle nézőpontból kell vizsgálnia a különböző részletkérdéseket:

- I. A bürokrácia mint intézmény létrejötte,
- II. A bürokrácia mint társadalmi csoport.

I. A bürokrácia mint intézmény

Ha követni akarjuk egy, az állam szempontjából olyan fontos intézmény kialakulását, mint a hivatalnoki kar, alapvetően két jelentős kérdés merül fel: 1. mit jelent az 1780–1867 közötti időben, tehát egy Ausztriában kis kivétellel túlnyomórészt abszolutisztikus korban a bürokrácia, mi a felsőbb-rangú tisztviselő?, 2. miért és mi célból alkalmazták? Hogy az uralkodónak adót és embereket bocsásson rendelkezésre – mint pl. a 17. századi Oroszországban² – vagy hogy a közjót és a társadalom érdekeit képviselje, amiért programjuk értelmében a demokratikus államok alkalmazzák hivatalnokaikat?

* A vizsgált időszak ilyen körülhatárolása a következő alapon történt: II. József uralkodása (kezdeté 1780) elsőrendű jelentőségű egy modern szakmai hivatalnoki kar kialakulása szempontjából. 1867-től, az alkotmányosság bevezetésétől kezdve egyrészt az uralkodó és az állam iránti kötelező hivatalnoki hűség, másrészt a nemzeti és politikai hovatartozás összefüggéseiből egészen más perspektívák adódtak, mint az 1780 és 1867 közötti időben, melyet szinte teljesen az abszolutizmus jellemezett.

¹ A részletkérdésekhez újabban *Waltraud Heindl*: Beamtentum, Elitebildung und Wissenschaftspolitik im Vormärz. In: Vormärz: Wendepunkt und Herausforderung. Beiträge zur Literaturwissenschaft und Kulturpolitik in Österreich. Hrsg. v. Hanna Schnedl-Budenicek (=Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Institutes für Geschichte der Gesellschaftswissenschaften 10). Hrsg. v. Erika Weinzierl és Wolfgang Huber, Wien/Salzburg 1983. 47–65. Uő: Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus. In: Österreichische Osthefte 22/3 1980. 231–265. Uő: Die österreichische Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee (Vormärz und Neoabsolutismus). In: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert Hrsg. v. Heinrich Lutz és Helmut Rumpel (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 9). Wien 1982, 73–91. *Alfred Hoffmann*: Die Beamten. In: Österreichs Sozialstrukturen in historischer Sicht. (= Schriften des Institutes für Österreichkunde 36), 83–88. *Eva Kreisky*: Zur Genesis der politischen und sozialen Funktion der Bürokratie. In: Das Politische System Österreichs. Hrsg. v. Heinz Fischer, Wien 1978, 181–231. *Roman Sandgruber*: Lebensstandard und wirtschaftliche Entwicklung im österreichischen Neoabsolutismus. 1848–1859. In: Virschafst- und sozialhistorische Beiträge, Festschrift für Alfred Hoffmann zum 75. Geburtstag. Hrsg. v. Herbert Knittler, Wien 1979, 374–393. – Az osztrák és a porosz hivatalnokokat összehasonlítja (1901) *Otto Hintze*: Der österreichische und der preussische Beamtenstaat im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Otto Hintze*: Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte 1962. 321–358.

Ezek szerint az adott, vagy előírányzott célok szerint alakult ki a bürokrácia intézménye is, alakultak ki a specifikus irányelvek és szabályok, a kiképzési rendszer, a hivatali hierarchia, az utasítási jog, a kötelező engedelmesség, a fegyelmi jog, a privilégiumok (munkaidő-szabályozás, ellátás, nyugdíjazás stb.), a pályafutás szabályozása, a rangidősség elve és hasonlók.

A két fent említett kérdés azonnal tág teret nyit az elméletnek, azaz az állam, a társadalom, az uralom és a hivatalnokok e rendszerében elfoglalt helye elméletének. Egyszerűen az uralom szociológiáját érintik.

Azzal a kérdéssel (1.), hogy mi is a bürokrácia, mi is egy hivatalnok, miben áll a hivatalnoki foglalkozás lényege, mint ismeretes, Max Weber foglalkozott részletesen. A jelen tanulmány szempontjából az a kérdés, hogy mindazok az ismérvek, melyeket Max Weber a 19. századi porosz nemzeti államnak a weberi ideáltípusok mögött álló bürokráciájáról kifejtett, alkalmazhatók-e a soknemzeti-ségű Habsburg-birodalomnak a 18. század végétől a 19. század közepéig tartó időszaka osztrák hivatalnoki karára is, vagy módosítani kell azokat.³ Egy sor külső ismertetőjével, melyet Max Weber a modern „szakracionális” hivatalnoki kar jellemzőjeként kidolgozott, nagyjában és egészében ráillik a Habsburg-birodalom hivatalnokaira is, ha némi megszorítást kell is alkalmaznunk a jellegzetes osztrák helyzetre és a 18. századvégi időszakra való tekintettel. Ez már a Weber által felhozott első kritériumnál nyilvánvalóvá válik, amit „folyamatos, szabályokhoz kötött hivatali működés”-ként definiál. A specifikus viszonyokat tekintve fel kell tennünk a kérdést: mi a 18. század végén, egy földrajzilag olyan nagy kiterjedésű, méghozzá tökéletesen centralizált birodalomban, amelyben a közigazgatás minden lépése a bécsi udvari hatóságoktól vagy magától a császártól indul ki, egy „folyamatos, szabályokhoz kötött hivatali működés,” ha ezek a szabályok adott esetben a közlekedési nehézségek miatt csak nagy késéssel érik el – ha egyáltalán eljutnak oda – a birodalom legtávolabbi periferiáit (pl. Galíciát). A 19. század technikai vívmányai, a közlekedési eszközök vagy a hivatali szobák jó, olcsó megvilágítási lehetőségei, melyek a hivatali működést függetlenítik a napvilágtól, valószínűleg ugyanúgy szerepet játszottak egy mai értelemben vett bürokrácia kialakulásában, mint a csak lassan kialakuló idő- és teljesítményfogalom térnyerése, a „time and money” kapcsolata, ami bizonyára csak a kapitalista ipari társadalom kialakulása során következett be. Ennek ellenére – ha a Max Weber által kidolgozott 19. és 20. századi kritériumokat nem is tudjuk egészében a 18. századi és 19. század eleji bürokráciára alkalmazni – már egy modern értelemben is teljesen kifejezett bürokráciával van dolgunk, melyet csupán a korabeli viszonyoknak megfelelően kell definiálnunk.

Valószínűleg némi fenntartással fogadják ma Max Webernek a hatalom és a bürokrácia összefüggéseivel kapcsolatos elméletét: Weber egyrészt felismerte, hogy az uralom állami építményében a bürokrácia jelentős tényező, másrészt egyértelműen pozitív szerepet tulajdonított neki a korszerűsítési és ésszerűsítési folyamatban. Úgy véli: „A bürokrácia mindenütt késői fejlődési produktum... a bürokrácia „racionalis” jellegű: szabály, cél, eszköz, „tárgyilagos” személytelenség uralja magatartását. Létrejötté és elterjedése mindenütt sajátos értelmű „forradalmisággal” hatott, ahogy azt a racionalizmus előrehaladása minden vonalon tenni szokta. Ezenkívül megsemmisített olyan strukturális

²Hans-Joachim Torke: Das russische Beamtentum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. (= Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 13/1), Berlin 1967. 15.

³Max Weber szerint a modern „szakracionális” bürokrácia ismertetőjelei:

- folyamatos, szabályokhoz kötött hivatali működés, illetékesség-elhatárolás,
- erős szerkezetű hivatali hierarchia, amelynek szervezeti elve a parancs és az engedelmség viszonya,
- speciális szakmai kiképzés,
- a hivatás főfoglalkozásként való gyakorlása, szigorúan előírt pályafutás határozza meg a felemelkedés lehetőségeit,
- a közigazgatás széles körű írásbelisége,
- a hivatali titoktartás,
- a kollegiális struktúra helyett monokratikus struktúra, a tekintély a hivatali tisztségé, nem a személyé,
- a hivatalnoknak egy merev, fegyelmező és ellenőrző mechanizmus alá rendelése,
- a hivatalnokot felülről nevezik ki és nem választják.

Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie. Die rationalen und soziologischen Grundlagen der Musik. Hrsg. v. Johannes Winckelmann. Tübingen/Köln 1964. 124 és köv.

uralmi formákat, melyeknek ebben a speciális értelemben véve nem volt racionális jellegük.⁴ A hivatalnoki kar itt megállapított szerepe, mint – némileg finomítva megfogalmazva – a társadalom modernizáló tényezője érvényesült bizonyos időszakokban.⁵ Így például Ausztriában II. József idején, kinek szüksége volt egy polgári bürokráciára, hogy megtörje a vele szemben álló rendi nemesség hatalmát.⁶ Mindenképpen más szerepet tulajdonítottak a bürokráciának Ferenc alatt⁷ vagy bizonyos szempontból 1780 után.⁸

Az az általános elméleti megállapítás, hogy a bürokrácia általában „racionális”, sőt „forradalmi” jellegű, a gyakorlatban tehát nem nagyon tartható. Azt a megállapítást természetesen helyeselni kell, hogy a bürokrácia időnként modernizáló szerepet játszott (és talán még játszani is fog). A tervezett történelmi kutatásnak az osztrák hivatalnoki kar gyakorlata alapján módosítania, illetve differenciálnia kell az elméletet. Ez ennek a munkának egyik feladata.

A forráshelyzet, nem úgy, mint a második kérdéskomplexumnál („A bürokrácia mint társadalmi csoport”) problémamentesnek mondható. Forrásként főleg a törvények és rendeletek, valamint az állami intézmények aktái hasznosíthatók. Körvonalaznom kell itt az intézmény- és társadalomtörténeti fejlődés összefüggéseit.

Példaképpen itt az „anciennitási elv” bevezetése emelhető ki, mint a hivatalnoki kar fejlődésének e fontos tényezője. A szigorú szabály bevezetésének, hogy a hivatali hierarchiában mindenkor a hosszabb szolgálati idővel rendelkező az elsőbbség a rövidebb szolgálati idejével szemben, – egy ma olykor erősen vitatott intézkedés,⁹ mert „teljesítménygátlónak” tekintik – II. József idejében, aki ezt a rendeletet kiadta,¹⁰ egészen más, sőt ellenkező célja volt. Ahelyett, hogy mint a hivatali hierarchia bevezetése előtt, a különböző rangú nemesség lett volna a mérvadó minden szolgálati ügyben – ennek egyik következményeként a feltörekvő polgári hivatalnokok mindenütt megrövidültek – most minden fontos és mellékes szolgálati ügyben a mindenkori rangidős intézkedhetett. A kényelmesnek tűnő, látszólag a szolgálati restséget elősegítő rendszabály mögött Józsefnek az a szándéka állt, hogy a nemsek akkor „természetes” előjogát – akár volt szolgálati teljesítményük, akár nem – megtörje. A ma olyan rossz hírnévnek örvendő anciennitási elvnek valószínűleg jelentős része volt a polgári társadalmi presztízs kialakulásában. Hasonló társadalmi hatása volt a kiképzési rendszernek is. Az engedélynek, melyet II. József adott a magasabb rangra törekvő hivatalnokoknak, hogy „a szolgálat mellett”¹¹ beiratkozhassanak az egyetemre jogi és politikai tanulmányok folytatására, nyilván az a szándék volt az alapja, hogy a birodalom korszerűsítéséhez több és jobb kiképzésben részesült hivatalnokok álljanak rendelkezésre. Társadalmi szempontból azonban ez egyes alacsony és közepes körülmények között élő hivatalnokoknak is módot adott a társadalmi felemelkedésre, melyet családjuk nem biztosított nekik. Ferenc császár alatt ezt a lehetőséget megint visszavonták.¹² Mindez magakadályozta,

⁴Uo. 2. 586 s. köv.

⁵Helga Berndt fejtegetései a porosz bürokráciáról még Max Webernek a porosz bürokráciáról vallott euforikus megítélését is meglepővé teszik. *Helga Berndt: Die höheren Beamten des Ministeriums für Handel und Gewerbe in Preussen 1871–1932. Eine Analyse und Dokumentation zu ihrer sozialen Zusammensetzung und Verflechtung.* In: *Jahrbuch für Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 1981. II. 105–200.

⁶*Ernst Wangermann: Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen. (= Geist und Gesellschaft. Texte zum Studium der sozialen Entwicklung).* Wien/Frankfurt/Zürich 1966. 14. 2. köv. 21 s. köv.

⁷W. Heindl: *Beamtentum, Elitenbildung . . .* különösen 50–56.

⁸W. Heindl: *Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee.* 90.

⁹Az ausztriai vitáról in: *Die Diener des Staates. Das bürokratische System Österreichs.* Hrsg. Günter Engelmayer, a közalkalmazottak szakszervezetének megbízásából. Wien 1977.

¹⁰Ah. Handschreiben Joseph II. vom 11. März 1786. *L. M. Friedrich Maasburg: Geschichte der obersten Justizstelle in Wien. 1749–1848.* Prága 1891. 33. különösképpen 66. jegyz.

¹¹1787. VI. 11-i udvari dekrétum in: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K.K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung.* Wien 1787. 531.

¹²1812. március 20-i udvari tanulmányi bizottsági dekrétum, in: *Politische Gesetze und Verordnungen für die österreichischen, böhmischen und galizischen Erbländer sr. k.k. Majestät Franz des ersten (zweiten) 38/I. (II.)* Wien 1812. 44. sz. 165. *L. Heindl: Beamtentum und Elitenbildung.* 49 s. köv.

hogy a bürokrácia a merev, hierarchikus elrendezésű társadalom mobil faktorává alakuljon. A restauráció légkörében a hivatalnokok ismét mereven megszabott helyet kaptak, szigorúan körülhatárolt feladatokkal.

Az intézménytörténeti és társadalomtörténeti fejlődés összefüggése éppen a hivatalnoki karra vonatkozó rendelkezések alapján példásan bizonyítható. A példák sora tetszés szerint folytatható.

II. A hivatalnoki kar mint társadalmi csoport

Itt leginkább az érdekel bennünket: kik voltak a hivatalnokok? Mint ismeretes, II. József korától minden egyes tisztségviselőről úgynevezett „minősítési táblázatot” vezettek. A módszertani elgondolás tehát kézenfekvő: a hivatalnokokról széles körű vizsgálatot kell végeznünk, mely olyan fontos kérdésekre ad választ, mint: milyen rendből származtak Ausztria magasabb rangú hivatalnokai? Milyen arányban vettek részt ebben az állam szempontjából olyan fontos szakmai csoportban a nemesek a polgárokhoz képest? Milyen változások történtek az itt tárgyalt időszakban? Milyen képzettséget kellett felmutatniuk a hivatalnokoknak, s ez mindenkre érvényes volt-e? S mindezen kérdések eredményeként: a képzettség és a hivatalnoki egzisztencia kialakított-e egy sajátos rendi, vagy bizonyos értelemben véve osztályöntudatot? Utóbbi az itt tárgyalt időszak szempontjából, mely a rendi társadalomból egy polgári struktúrájú osztálytársadalomba való átmenet ideje volt, s melyben a középső rend lassan, ahogy kialakult, középosztállyá vagy „burzsoáziává” vált, különösképpen meghatározó.¹³ Sajnos ezeknek a minősítési táblázatoknak csak egészen kis része maradt fenn,¹⁴ és ott, ahol fennmaradtak, két fontos kérdésre nem adnak választ: mégpedig a hivatalnokok társadalmi és nemzeti származására (utóbbi a Habsburg Monarchia szempontjából fontos probléma). A „minősítési táblázatok” ugyan részletes adatokat közölnek névről, szolgálati beosztásról, születési helyről, vallásról, pályafutásról, illetményről (fizetésről), családi állapotról, ismeretekről (1. nyelvek; 2. egyéb „természetes” adottságok), továbbá szolgálati jellemzésről (1. alkalmasság; 2. életmód; 3. hibák). De nem adnak tájékoztatást az anyanyelvről és a születés helyéről, hogy némi bizonyossággal esetleg következtetni lehessen a nemzeti hovatartozásra, s az apa foglalkozásáról sem, úgy hogy a társadalmi származás is homályban marad. A kevés kivétellel évenként megjelenő állami címtárak¹⁵ persze közlik – minisztertől portásig – minden hivatalnok pontos nevét, szolgálati adataival, akadémiai rangjával és nemesi előnévvel együtt, úgy hogy a hivatalnokoknak mind társadalmi státusa, mind képzettsége és lakcíme kiviláglik. (Utóbbinál – ezt csak úgy mellékesen jegyzem meg – kimutatható, hogy Bécsben nyilvánvalóan voltak hivatalnok-negyedek – koronként a mai Bécs 4. és 8. kerülete – ezekben lakni a *bon-ton*-hoz tartozott.) A nemességnek az egyes rangokban való mindenkori részarányát kideríteni tehát nem probléma. Arra a kérdésre, hogy a nemesség milyen mértékben és milyen funkciókban vett részt az államügyekben, vagy – másképpen téve fel a kérdést – mikorra vált Ausztria polgársága olyan fejletté, hogy részt vehetett az államügyekben, a hatalomban és az uralomban, az állami címtárak alapján megadható a válasz.

Az eredmény adott esetben és bizonyos időszakokra vonatkozóan igen meglepő. A csoportfőnökök egy összeszámlálásakor (ez volt és ma is ez a legmagasabb hivatalnoki rang a közigazgatásban) kiderült pl., hogy 1840 és 1870 között csak 10%-uk került ki a főnemesség és az ősnemesség köréből.

¹³ Idézi *Eric Hobsbawm*: Gesellschaftskrise 1789–1848. Wien und Europa zwischen den Revolutionen. 1789–1848. 15. Wiener Europagespräch. (=Wiener Schriften 39), Wien/München 1978. 15.

¹⁴ Egy bizonyos időponttól kezdve teljes a hadilevéltárban, amiről még lesz szó; egy-egy valogatás található a legtöbb egyéb levéltárban (pénzügyi levéltár, udvari kamarai levéltár, közigazgatási levéltár), amelyek azonban nem elég reprezentatívak a statisztikai értékeléshez. Vö. a magyarországi minősítési táblázatokkal II. József idején *Hajdú Lajos*: Qualifikationssystem staatlicher Beamten in Ungarn. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, sectio Juridica XIX*, 1977. 35–55.

¹⁵ Ezek a névtárak (a 19. század ötvenes és hatvanas éveinek kivételével) évenként jelennek meg. a 18. század hatvanas éveiben a címük „Hof- und Staatsschematismus der röm. kais. auch kais. königl. und erzherzoglichen Haupt- und Residenzstand Wien”, 1807-től mint „Hof- und Staatsschematismus des österreichischen Kaisertums”, 1856-től mint „Hof- und Staatshandbuch des Kaisertums Österreich”.

A legmagasabb hivatalnoki állások 74%-át az újnemesek töltötték be.¹⁶ Itt a régi birodalmi nemességet vették figyelembe és az osztrák nemességet gróftól, illetve bárótól felfelé. Az egyszerű „von-”ok, sőt a lovagok is többnyire csak első generációs nemesek voltak és műveltségük, érdeklődési körük, iskolázottságuk, időtöltéseik, valamint társadalmi kapcsolataik alapján az osztrák polgárság jellegzetes vonásait viselték. Az állami címtárak tanulmányozásának másik eredménye: a 60-as években a hivatalnoki elit nagy része élénk érdeklődést tanúsított mind az éppen abban az időben kialakult félparlamentáris, illetve parlamentáris rendszer és azok képviselői testületei, mind az állami, fél-állami vagy akár magánintézmények iránt, melyek a kialakuló gazdasági kapitalizmus során létrejöttek, azaz bankelnökök és bankigazgatók lettek belőlük; hivatalnokokból állt a fontos üzemek felügyelőtanácsa stb. Az állami és gazdasági élet „összeszövődési folyamata” e jelek szerint már nagyon előrehaladott volt.

Ugyanígy kitűnik a címtárakból az egyes hivatalnokok előléptetésének és karrierjének módja és üteme is. Fontos forrást jelentenek tehát az osztrák hivatalnokokról általában megszerezhető, viszonylag csekély mennyiségű statisztikai adat között. Nélkülük az 1780-tól 1867-ig terjedő időre az osztrák hivatalnoki karról komolyan vehető tudományos-statisztikai munka, melyet esetleg kvantifikációs módszerrel is meg lehetne valósítani, úgyszólván lehetetlen.¹⁷

A források másik fajtája, melyekre tehát rá voltam utalva – később még lesz róluk szó –, alapvetően meghatározta a másik módszert (a kvalitatív módszert) és a kérdések jellegét is. A társadalmi származás problémáját például – a forrás erre kényszerített – másképpen kellett megfogalmazni. Ha abból indulunk ki, hogy a hivatalnoki pálya mindenki előtt nyitva állt, akkor ez azt is jelenti, hogy fennállt a lehetőség: társadalmilag alacsonyabb rétegekhez tartozók is bejutnak az állami szolgálatba. Ennek viszont ellene szólt a kiképzési rendszer, mely a társadalmi kiválasztódást segítette elő. 1800-tól ugyanis a fogalmazói állásba való besorolás kötelező feltételévé tették a jogi-politikai tanulmányokat.¹⁸ De hány szülőnek állt anyagilag módjában – így hangzik kérdésünk ebben az összefüggésben –, hogy fiát elküldje a birodalom kis számú egyetemeinek vagy jogakadémiáinak egyikére? Másik kiindulási pont a társadalmi származáshoz: legalábbis a bécsi központi bürokráciában, a nevek után ítélve, sok hivatalnokcsalád fiára találhatunk, akik – apjukhoz hasonlóan – szívesen léptek állami szolgálatba.¹⁹ Megállapítható, hogy a bécsi térségben valóságos hivatalnok-dinasztiák voltak. Így, anélkül, hogy statisztikailag pontosan megfogható adataink lennének, mégis messzemenőleg bizonyíthatjuk, hogy a magasabb rangú bürokraták 1848 előtt főleg polgári vagy kismemesi származásúak voltak (jobbára újnemesek, kiket életmódjuknak és általános tekintélyüknek megfelelően a burzsoáziához vagy az úgynevezett „második társadalomhoz”²⁰ tartozónak kellett tekinteni), igen gyakran azonban hivatalnokcsaládokból származtak, bár azt sem kell kizárnunk, hogy – vannak rá példák – parasztok vagy kishivatalnokok fiai is állami szolgálatba léptek. Ezek azonban valószínűleg inkább kivételt képeztek.

A forrásanyag a társadalmi problémára vonatkozóan más kérdések indítékául is szolgált. A hagyományos források, egyes hivatalnokok írásos hagyatécai, nyomtatott vagy kéziratos memoárok, naplók, levelek, valamint a hivatalnokok ma már elképzelhetetlen mennyiségű, úgynevezett művészi-irodalmi termékei láttán felmerül a hivatalnokok öntudatára vonatkozó kérdés: hogyan is volt ez? Mi módon lehet kimutatni a hivatalnokok társadalmi származásából adódó különbségeket? Éppen egy olyan rendnél, mint a hivatalnokoké, mely – legalábbis időnként – áteresztő és mobil tényező volt a meglehetősen mozdulatlan rendszerben,²¹ ha főleg polgárinak határoztuk is meg,²² érdekes lehet e kérdés feltevése. Kézenfekvő a feltevés, hogy egy nemes mint hivatalnok is nemes marad módorában, viselkedésében, életstílusában, egy parasztfiú viszont valószínűleg nem marad paraszt. És mennyiben mutatkozik meg ez az öntudat, illetve különböző árnyalatai? Talán mind a hivatali, mind a hétköznapi életben megnyilvánuló módorban, viselkedésben, életstílusban – Norbert Elias elmélete szerint, aki abból indult ki, „hogy a különböző társadalmi egységek emberei teljesen különböző módon viselkednek” és hogy e viselkedés felfedése a történeti szociológia feladata.²³ Egy, mint

¹⁶ *Walter Steindl*: Die Hochbürokratie. Ihre Funktion im Herrschaftssystem und ihre Zusammensetzung mit besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in der österreichischen Reichshälfte der Donaumonarchie 1840–1870. Kéziratok bölcsész disszertáció, Wien 1974 92.

¹⁷ Egy ilyen szociológiai munka az 1867 utáni osztrák bürokráciára vonatkozóan is bizonyára elvégezhető volna (1914-ig vagy 1918-ig), legalábbis egyes minisztériumokkal, például a hadügy-minisztériummal kapcsolatosan. Ennek a minisztériumnak 1869-től 1914-ig voltak „minősítési táb-

Elias nevezi „figuráció-elemzést” végezni ebben az értelemben azt jelentené, hogy mind 1. a hivatali, mind 2. a mindennapi életet meg kell vizsgálni és azokat – legalábbis magasrangú hivatalnokok esetében – uralmi eszköznek kell tekinteni.²⁴ Itt térünk vissza Max Weberhez (s a tervezett vizsgálatnál az 1. fejezethez: „Bürokrácia mint intézmény”), aki, mint ismeretes, azt állította, hogy az uralom a hétköznapi életben a közigazgatásban nyilvánul meg.²⁵

A történelmi folyamatot elemezve azonban e viselkedési módok változásait is kell vizsgálni.²⁶ A változás lefolyásában szerepet játszhattak különböző összetevők, mint pl. a nemesség és a polgárság viszonyának eltolódásai, a hivatalnokok szülői házában említett foglalkozási struktúrája, ide vonatkozó hatások és változások a hivatalnokok társadalmi helyzetében, műveltségében és képzésében, a karrier és a társadalmi felemelkedés lehetőségében. Szerintem a nehézség abban áll, hogy a hivatali rutin az itt tárgyalt időszakban nagyon keveset változott – valamikor megmerevedett –, a hivatalnokok öntudata azonban minden bizonnyal módosult.²⁷

A hivatali tisztség szimbólumának egyik szembeötlő, művészi lecsapódást nyert példája az úrnapi körmenet ábrázolása. Ez a vizsgált időszakban, s bizonyára azon túl sem változott. Az a mód, hogy egy-egy hatóság minden vezetője a „baldachin” mögött lépked – pontos utánzása a császár viselkedésének az ünnepélyes bécsi úrnapi körmenetek alkalmával – természetesen az állam hatalmát reprezentálja. De azon túl egy csoport öntudatának kifejezője is, a hivatalnokok szakmai rendjéé, mely ha csupán a szertartás képi ábrázolásából következtetünk, semmit sem változott. De így van-e ez?

Eredményesebb a „hivatali gyakorlat” és a „magánéleti gyakorlat” kapcsolatának utánajárni. Így közelebb kerülünk a kérdés megválaszolásához: mennyiben játszott közre a hivatalnoki egzisztencia a magánélet mindennapjainak meghatározásában. Az osztrák irodalom (mindenesetre gyakran csak az 1918 utáni időkből származó) sok példája kényszerít erre a kérdésre, például nagyon feltűnő és csak példaképpen említem – Trotta kerületi főnök vasárnap délelőttiének alakulása Joseph Roth

lázatai”, (1914-től „feljegyzési lapjai”), melyek ábécé-sorrendben részletes adatokat tartalmaznak a hivatalnokokról: mégpedig a nevet, alkalmazást, szolgálati rangot, születési helyet, lakóhelyet, születési dátumot, vallást, származást (az apa foglalkozását), tanulmányokat, iskolát, szolgálatba lépés idejét, továbbképzést a szolgálati idő alatt, pályafutást és az évi szolgálat leírását. Ezek az iratok keverednek a tisztek minősítési táblázataival. A hivatalnokokat előbb az állami névjegyzék alapján kellene azonosítani. – A cs. kir. Honvédelmi Minisztériumra vonatkozóan is van (1870-től) négy doboz minősítési táblázat. Ezek a fent megadott információk – főleg, ha kapcsolatba hozzuk őket egymással – valószínűleg messzemenő felvilágosítást tartalmaznak a hivatalnoki kar társadalmi helyzetéről.

¹⁸ Heindl: Beamtentum, Elitenbildung, 50.

¹⁹ Heindl: Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee, 77.

²⁰ Vö. például August Fournier: Die Memorien der Baronin Montet in: Österreichische Rundschau 4, 1905, 296–299.

²¹ Karl Mannheim a hivatalnokokat a „szabadon lebegő értelmiséghez” sorolja, akinél, mivel nincsenek osztályhoz kötve, eltolódások lehetnek. Karl Mannheim: Ideologie und Utopie (=Schriften zur Philosophie und Soziologie III.) Bonn 1930. 124.

²² Kivételt képezett a diplomáciai szolgálat, melyben túlnyomó részt arisztokraták tevékenykedtek. Az osztrák diplomatakról most készül Peter Hohenbalken társadalomtörténeti munkája.

²³ Norbert Elias: Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Schichten des Abendlandes Bern/München 1969, 38 s köv.

²⁴ Vö. még Norbert Elias: Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft. (= Soziologische Texte 54), Neuwied 1969, 41.

²⁵ Például Weber: Wirtschaft und Gesellschaft 1. 126.: „Mert az uradalom a mindennapokban elsődlegesen közigazgatás.” Vö. még uo. 2., 545.

²⁶ Norbert Elias ezt így nevezi: „szemlélni az egyénekből álló, figurációk’ lassan mozgó rétegeit, figyelembe véve, hogy a figurációk, melyeket az emberek egymással alkotnak, gyakran sokkal lassabban változnak, mint az emberek”. Elias: Prozess der Zivilisation, 47.

²⁷ Az osztrák hivatalnoki kar öntudatának változása 1870 után válik nyilvánvalóvá. Vö. Heindl: Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee. 90.

„Radetzky-induló” című művében. Mint már utaltunk rá, az irodalom történeti forrásértéke talán éppen az idézett példában vitatható, ám ott annál inkább figyelembe kell venni, ha – mint az 1848-as idők előtt olyan gyakran – az írók, költők maguk is hivatalnokok voltak, s saját hivatalnoki egzisztenciájuk ismeretében alkottak hivatalnok-figurákat. Megemlítendő itt Stifter „Nyárutó”-jából Risach báró alakja (modellje kimutathatóan a magasrangú hivatalnok – később miniszter –, báró Andreas von Baumgartner volt), példaként arra, hogy hogyan ábrázolta egy hivatalnok egy hivatalnoknak „a lényét”, „a mentalitását”²⁸; akinek jellemzése sejteni enged valamit a társadalmi realitás és a szellemi öntudat bonyolult összefüggéséből. Ebben az összefüggésben – a példából világosan kitűnik – fel kell tenni a kérdést a reményekről, vágyakról, álmokról és félelmekről is.²⁹ Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell itt, hogy nem a hivatalnok társadalmi pszichogramjának elkészítése a cél, hanem hogy a szakmai élet részleteiből a hivatali magatartással, valamint a mindennapok magán-szférájában való magatartással együtt – ide tartozik az iskola és a műveltség, a házasság, a vagyoni és lakáshelyzet éppúgy, mint a hivatalnok-feleségek és gyerekek élete, evés-ivás, ünnepek megülése, ruházkodás, a társadalmi formák, a korizálás kérdése – kiragadjunk néhány élesen kidomborodó jelenséget. Talán lehetséges e kulturális magatartás alapján is – mint előljáróban feltettük a kérdést – elemezni a rétegre jellemző magatartást a hivatalnoki karon belül, s meglátni a hivatalnokok kulturális magatartása és a 18. század végi és a 19. század eleji osztrák polgári értelmiség összefüggéseit. Ha feltesszük, hogy a hivatalnokok a középosztálybeli értelmiség társadalmi, kulturális stb. magatartásával rendelkeztek, felvetődik a kérdés, hogyan alakult ez ki: egy felsőbb nemesi réteg normáihoz való hasonulás, vagy az az ellen való tiltakozás után? Továbbá: nem vált-e ez a magatartás talán nemcsak egy csoport magatartásának „tipikus” mintájává, hanem egyenesen a „polgári” magatartás normájává? S hol voltak ezek az életmód-mintáknak, tudati tartalmaknak és gondolkodási rendszereknek a menedékei és kisugárzási centrumai?³⁰

Mint már említettük, a források, melyek egyebek közt egy sor ilyen kérdést diktáltak, hivatalnokok hátrahagyott írásai és hivatalnokokról szóló hátrahagyott írárok voltak. Ide számítnak a kiadott és kiadatlan naplók, levelek, emlékiratok. Kincsesbányának bizonyultak a kiadatlan hagyatékok, melyek idáig Csipkerózsika-álmukat aludták egy-egy levéltárban vagy könyvtárban. Tanulságosak voltak az elhunyt hivatalnokok hagyatéki (örökségi) levéltárai is, melyek értékes információkkal szolgáltak könyvállományokról, képekről, lakberendezési tárgyakról és egyéb vagyoni viszonyokról általában.

Hivatalnokok irodalmi termékeiből valósággal áttekinthetetlen mennyiség áll rendelkezésünkre. Más kérdés, hogy mai ízlésünknek megfelelnek-e.³¹ Silvester Lechner germanista megállapította, hogy a Wiener Jahrbücher für Literatur-ban, Ausztria reprezentatív irodalmi folyóiratában 1818-tól 1848-ig szóhoz jutott szerzők 90%-a hivatalnok volt.³²

Nem kell hát Collint, Bauernfeldet, Grillparzert és Stifert farsztanunk – ezek a „hivatalnok-költők” csak a csúscót jelentették. Úgy néz ki, mintha minden jobb hivatalnok, aki a „művelt közöshöz” tartozónak vallotta magát, kényszert érzett volna az irodalmi tevékenységre. Tehát egy általános kulturális jelenséggel van dolgunk. Nem szabad megelégedezni a hivatalnokok filozófiai és történelmi műveiről sem, melyek gazdag tájékoztatót nyújthatnak a magas bürokrácia államrendszeréről, nemzeti beállítottságáról, gondolkodásmódjáról és szellemiségéről.

²⁸ Heindl: Beamtentum, Elitenbildung, 58 s. köv.

²⁹ Vö. Karl Mannheimmal, aki úgy véli, hogy a tudat belső struktúrája ezekből a faktorokból érthető meg leginkább. *Karl Mannheim: Ideologie und Utopie*. 189.

³⁰ Norbert Elias idevonatkozólag érdekes összehasonlításokat tett a franciaországi és a német államokbeli fejlődés között és felfedezte, hogy Franciaországban az úgynevezett polgári magatartás a nemesi felső réteghöz való hasonulásból, a németországi viszont az ez iránt való tiltakozásból kristályosodott ki. Ennek megfelelően Franciaországban „az udvar” volt a sajátos kisugárzási központ, Németországban az egyetemek. *Elias: Prozess der Zivilisation*, 8–12., 49. és 53.

³¹ Egyetlen példaként a sok közül említsük meg Hans von Perthaler, egy tehetséges és józan gondolkodású alkotmány-tudós produktumait, aki egyaránt írt fellengzős hazafias költeményeket és szerelmes verseket, megtalálhatók az Osztrák Nemzeti Könyvtár kéziratárában, HS 118/40. Vö. még Heindl: *Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee*. 88.

³² *Silvester Lechner: Gelehrte Kritik und Restauration. Metternichs Wissenschafts- und Pressepolitik und die Wiener Jahrbücher für Literatur 1818–1849*. Tübingen 1977, 117 s. köv.

Éppen ilyen tanulságos az egyesületi hovatartozás, például a jogi-politikai olvasóegyletchez vagy a Concordia-hoz, az egyesületi listákból megtudhatjuk a tagok nevét – amiből megállapítható a hivatalnokok nagyarányú részvétele az 1848 előtti társadalom kulturális életében, a bécsi szalon-kultúrában is. A társadalmi érintkezés is³³ világosabban érthetővé válik.

Nagyon figyelemre méltóak a korabeli hivatalnokoknak a szaktársaik pályafutását ismertető munkái,³⁴ valamint azok az általában igen szeretetteljes leírások, melyeket időközben híressé vált rokonok (többnyire fiúk, kivételképpen néha lányok) készítettek hivatalnok apjukról.³⁵

Forrásanyagok – elsősorban nyilván írásos hagyaték, de képanyag, berendezési tárgyak, lakás-tervek, könyvvállványok stb. – legalábbis Bécs területén olyan bőségesen találhatók, hogy nem csak arra van mód, hogy a bürokráciát és (1780-tól 1867-ig) fejlődését mint intézményt történelmileg szemügyre vegyük, valamint állandóan változó helyértékét kövessük; ezenközben a bürokráciának az állam és a társadalom szempontjából alapvető, megváltoztathatatlan jelentőségét, mint a mindenkori felsőbbség egyik legfőbb eszközét, természetesen nem lehet kétségbe vonni. Hanem ezeknek az anyagoknak az alapján érdemesnek tűnik legalábbis megkísérelni a bürokrácia mint társadalmi csoport megvizsgálását, mely állandó társadalmi, mentális, kulturális jellegű dinamikus folyamatoknak volt alárendelve (mint a többi csoport is egyébként), meglátni azt az élet differenciált vonatkozásaiban, melyek ugyanis nem csupán a hivatali szférából álltak. A legizgalmasabb feladat azonban talán az lesz, hogy utánajárjunk a társadalmi realitás és a szellemi öntudat között fennálló mindenkori feszült viszonyoknak, melynek éppen a hivatalnokok voltak alávetve, egyrészt a statikus feladat révén, hogy támogassák a mindenkori államformát és stabilizálják a társadalmat, másrészt a kulturális, intellektuális egzisztencia révén, melynek dinamikus változásokra kellett irányulnia.

³³ Heindl: Beamtentum, Elitenbildung, 58.

³⁴ Constant von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich 60 kötet. Wien 1856–1891. Johann Baptist, Ritter von Hoffinger: Oesterreichische Ehrenhalle 4 kötet. (=Österreichische Volks- und Wirtschaftskalender für 1865–1869).

³⁵ L. Heindl: Beamtentum and Elitenbildung és Heindl: Bürokratie. Zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee c. munkában idézte biográfiánkat.

JAN HAVRÁNEK

Az osztrák bürokrácia és a csehek: csehek az osztrák bürokráciában

A 19. századi Habsburg Monarchiában olyan nagy volt a hivatalnoki kar jelentősége, hogy joggal nevezték az állam harmadik rendjének.¹ Mielőtt a „harmadik rend” és a mind jelentősebbé váló nemzetiségi kérdés bonyolult kapcsolatával foglalkoznánk, röviden jellemeznünk kell ezt az elitet. A bürokrácia II. József császár tevékenységéhez kapcsolódik. Valami újat jelentett a rendi államban; a rendek fölött álló struktúra volt. Az állami szolgálatba lépéssel bizonyos mértékig megszűntek a rendi kiváltságok – de többet mond erről Joseph Kropatschek kézikönyvének „az államhivatalokról, megkívánt tulajdonságairól, kiválasztásukról, kötelezettségeikről, kedvezményeiről, fizetésükről, jutalmazásukról, nyugdíjukról stb.” szóló fejezete ötödik, „az államhivatalnokok tekintélyének, rangjának, valamint egyéb előnyeinek” szentelt szakaszából vett idézet:

„Hogy az államhivatalnokok az államban kiemelkedő tekintélyt szereznek, már önmagában véve sem vitatható, tehát felesleges volna ezzel ellenkezni, annál is inkább, mert a következő paragrafusokból kitűnik, hogy itt nem a származást és a rangot, csupán a teljesített szolgálatot veszik figyelembe.

1. paragrafus. Bár őfelsége, néhai II. József rendelete alapján a tanácsosok minden politikai vagy igazságügyi szervnél megtarthatták a rendelet idején elfoglalt helyüket, de a jövőre nézve megállapított, hogy minden újonnan szolgálatba lépő tanácsos, legyen bár polgári vagy lovagi rendű, mágán, vagy akár herceg, csak az utolsó helyet foglalhatja el, s ha a következőkben további rangemelkedést ér is el, a tanácsban csak szolgálati ideje alapján jelölik ki helyét.²

„Csak szolgálati ideje alapján” – e szavakban fejeződik ki a hivatalnoki kar funkciójának, helyesebben küldetésének a felvilágosult felfogás szerinti legfőbb elve. II. József ismert 1783-as rendelkezéseiben találunk olyan idézeteket, melyek e küldetésről vallott felfogást jobban megvilágítják. Természetesen más a rendelkezés és más a mindennapi gyakorlat. „Kátéjának” 5. pontja így hangzik:

„Annak, aki az államot akarja szolgálni és szolgálja is, teljes odaadással kell azt tennie, mint fentebb már mondtuk. Ebből következik, hogy semmi mellékes dolog, sem egyéni ügylet, semmi szórakozás őt a főfoglalkozástól vissza nem tartja, el nem térítheti, tehát tekintélyvita, szertartásrend, udvariaskodás, vagy rang sem tarthatja vissza a legkisebb mértékben sem. Aki a legfőbb cél érdekében a legjobban munkálkodik, a legbuzgóbb, alárendeltjei között a legnagyobb rendet tartja, az az első és a legelőkelőbb . . .”³

Rendelkezései utolsó, 14. pontjában az uralkodó kissé pontosabban jellemzi ezt a legfőbb célt:

„Az állam minden igaz, becsületes gondolkodó szolgájának kötelessége, hogy valamennyi javaslatnál és ésszerűsítésnél, mely a köz szempontjából akár az adóztatásban, akár egy gazdasági eljárásban hasznosabb, egyszerűbb vagy tisztességesebb lehet, soha ne saját magára gondoljon, a dolgokat ne egyéni érdeke és kényelme szerint értékelje, s ha az neki terhes, ellene, ha az neki hasznos volna, mellette nyilatkozzék, hanem azon nagy alapelv szerint kell viselkednie, hogy ő csak egyetlen egyén, s a többség java messze felülmúlja az övét, mint minden egyes különállót, sőt azt egyetlen embernek tekintve, magát az uralkodót is; mérlegelnie kell, hogy annak, ami a közösség számára,

¹Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band II. Verwaltung und Rechtswesen Wien 1975. 114.

²Oesterreichs Staatsverfassung . . . von Joseph Kropatschek, Band 1. Wien 1794. 543–544., Utalással az 1786. március 16-i udvari leiratra.

³Uo. 523.

melynek ő is része, hasznos, egész biztos, hogy ha mindjárt kezdetben nem látja is be, a későbbiekben valamelyik előnyét ő maga is élvezni fogja.”⁴

II. József a következő bekezdéssel fejezte be a hivatalnoki kar küldetéséről szóló fejtegetéseit:

„Röviden ezek az elgondolásaim: hogy ezek kötelezővé tételére kötelességem és meggyőződésem vezet, azt szavaim és példám igazolhatják, s hogy ezeket végre fogom hajtani, afelől ezek után biztosak lehetnek.”

Azt kívánta tehát, hogy a hivatalnokok egész életüket az állam és annak szükségletei, „a többség java” szolgálatának szenteljék. Hogy felkeltse az erre való hajlandóságot, II. József a tisztikar mintájára a hivatalnoki karban is fel akarta kelteni az „esprit de corps”-ot.

„El kell viselnünk egymás tökéletlenségeit, el kell néznünk a meggyengült egészséget, amennyire lehet ki kell használnunk a napokat és órákat, röviden: együtt kell működnünk, mint olyan barátoknak, olyan testvéreknek, akiknek csak egy céljuk lehet és kell, hogy legyen.”⁵

Ahhoz, hogy a „barátokat és testvéreket” rábírja a közös érdekében végzett munkára, egy valamire szükség volt – a szociális biztonsággal összekötött társadalmi tekintélyre. A biztos, lépcsőzetesen csökkenő fizetéseket – az államtanácsosok évi 10 000 forintjától a csehországi kormánytanácsosok és kerületi főnökök több mint 2000 forintján és a fogalmazók 400–700 forintján át egészen a kancellisták 100 és a törvényszéki szolgák 50 forintjáig – havi, 1000 forintnál magasabb jövedelem esetén negyedévi rátákban fizették ki nekik.⁶ A rangsor 120 év múlva, a 19. század végén alapján véve ugyanaz maradt, a magasabb rangú hivatalnokok évi fizetése ugyanannyi, a fogalmazóké kétszer olyan magas, de a legmagasabb funkcionáriusok magas hivatali pótléka miatt a jövedelmük és az alárendeltjeik jövedelme közötti arány majdnem azonos maradt. Csupán az alkalmazottak fizetése emelkedett relatíve többel.⁷

Az állami hivatalnokoknak a saját maguk, özvegyeik és gyermekeik részére járó nyugdíj éppen olyan sokat jelentett, mint a hivatali pálya biztonsága. Az eredeti előírások egyszerűek voltak:

„Aki 10 évig, azon túl a 25. évig kifogástalanul és odaadással szolgált, élvezett évi illetményének egyharmadát kapja élethossziglan, aki 25 évnél tovább, a 40 évig jól szolgált, előző illetménye felét húzza és aki 40 évig jó szolgálatot teljesített, kétharmadát, aki végül több mint 40 évig szolgált és érdemekben öregedett meg, egész illetményét megkapja.”⁸

II. József előírásai csak egy tekintetben voltak viszonylag szigorúak: „Senkinek sem adható fizetés kétféle szolgálat után, ha azokat nem tudja egyszerre, tökéletesen és megszakítás nélkül, egymaga, egy harmadik segítsége nélkül ellátni; ha valaki ezzel szemben két, egyébként szükséges személy munkáját különleges szorgalommal és ügyességgel tökéletesen el tudja látni, úgy számára a kisebbik illetmény fele addig, amíg a kettős tisztséget ellátja, kifizetendő.”⁹ Fél jövedelem egész munkáért – ez valóban megszüntette a hivatali tisztségek halmozását.

A jozefinista tradíciójú hivatalnoki kar az 1848 márciusa előtti idők egyik elitjének számított. Mivel az alatt – a népeség nagy többsége – a felettes hatóságokkal csak mint a legfőbb hatalommal találkozott, az állami hivatalnokoknak abban az időben csak a városokban volt közvetlen kapcsolata a nyilvánossággal. 1848 után, a kerületi főnökségek és a járásbíróságok megteremtésével létrejött az államapparátusnak az a szintje, mellyel már sok embernek akadt dolga. De az elit mentalitását részben az ezekhez a hatóságokhoz került régebbi felsőbb hivatalnokok is átvették.

A cseh tartományokban az állami bürokráciának ilyen, a lakosságtól való relatív elkülönülése miatt a hivatalnokokat a hetvenes évekig a cseh nemzeti mozgalom iránti közömbösség – később néha ellenszenv is – jellemezte. Erre két példát akarok felhozni, melyek közül az egyik azt bizonyítja, hogy még a hivatalnoki kar cseh tagjai is csak kis mértékben vettek részt a nemzeti mozgalomban, a másik a legfelsőbb cseh államhivatalnokoknak a cseh kulturális mozgalommal kapcsolatos bizalmatlan, sőt nyíltan elutasító álláspontját. 1900-ban Prágában egy „nemzeti albumot” adtak ki „A

⁴Uo. 533.

⁵Uo. 530.

⁶Uo. 560–564.

⁷A. L. Hickmann: Geographisch-statistischer Taschen-Atlas von Österreich–Ungarn Wien–Leipzig 1900. 75–77.

⁸Oesterreichs Staatsverfassung, 589.

⁹Uo. 560.

munkájuk és törekvéseik révén kiemelkedő és érdemes cseh emberek arcképének és életrajzának gyűjteménye” címmel, majdnem 1400 képpel azokról, akik a 19. században a kultúra és a politika terén a cseh nemzeti mozgalmat képviselték.¹⁰ Az albumban felsorolt 1327 személy foglalkozási struktúrájának elemzésekor (a többiek foglalkozási adatai hiányoztak) kiderült, hogy közülük csak 26 (a létszám 2%-a) volt állami hivatalnok. Az autonóm cseh tartományi és a prágai városi hatóságok valamivel nagyobb számban voltak képviselve (34 személy – 2,6%), mivel azoknál a hatóságoknál, melyek cseh polgári politikusok igazgatása alatt álltak (Prága 1861-től, a cseh tartományok közigazgatása a nyolcvanas évektől), a cseh nyelvű irodalmi tevékenység ajánlólevélnek számított.

Mikor a hatvanas években több cseh város gimnáziumában bevezették a cseh oktatási nyelvet és a hetvenes évek végén a cseh politikusok a Taaffe-kormány támogatása fejében engedményként a prágai egyetem kettőosztását kívánták, a prágai helytartó, Philipp Weber von Ebenhof így tiltakozott a kultuszminiszterhez intézett átiratában: „Az állam szempontjából az egyetem elcsehesedése, vagy egy saját cseh egyetem felállítása végzetes lenne. Ha egyszer az állam és a közélet egyetemi képzést igénylő funkcionáriusai (közigazgatási, pénzügyi tisztviselők, bírók, lelkészek, orvosok, ügyvédek, tanítók stb.) csak a cseh nyelvet beszélik, a kormányzatnak nem lesz bátorsága rá, sőt nem is lehet olyan méltánytalan és igazságtalan, hogy megkövetelje az új nemzedéktől a német nyelvű hivatalnokoskodást. A hatóságok teljesen elcsehesednének, a tartomány kapcsolata a birodalom központjával eleinte meglazulna, majd egészen megszűnne és megnyílna az út Ausztria föderalizálódása felé.”¹¹

A helytartó, aki maga sem volt már jozefinista etatista, hanem nemzeti öntudattal bíró német – két fia részt vett a diákegyesületeiknek a cseh ifjúsággal vívott, közismert „kuchalbadi csatájában” – utólag a cseh gimnáziumokban bevezetett cseh oktatási nyelvet is kifogásolta: „A tanulóifjúság elcsehesítésért nagyon is sokat tettek, ennél több már bajt okozna. Hannibal ante portas! – kiálthatnánk.”¹²

Am az adminisztratív intézkedések, melyeket a kormány politikájával szemben javasolt, csak lassíthatták volna az államapparátus nemzeti és nyelvi megosztásának megindult folyamatát, de meg nem állíthatták. Ez egyrészt a bürokráciának a kapitalista, ipari társadalomban betöltött, egyre újabb funkcióival függ össze. Walter Goldinger a következőképpen jellemezte ezt a fejlődést: „Már egymagában az is problémát okozott, hogy a hivatalnokok száma egyre nőtt. A korábban elitet alkotó réteg most egyre inkább kiszélesedett. Ha számításba vesszük a vasúti és postatisztviselőket is, 1870 körül az állami szolgálatban álló hivatalnokok száma 80 000 volt, 1850 körül 100 000, 1910 körül azonban már 400 000.”¹³ Ez már nem a korábbi elit, ez már tömeg, nemzetiségi sokrétűségében, eltérő társadalmi követelésekkel, politikai nézetekkel. A régi elitből csupán a hivatali pálya bizonytalansága, az előléptetés és fizetésemelkedés, a nagyra értékelt nyugdíj maradt, és más kisebb, de jelentős előnyök is. Ámde csak „a magasabb rangú hivatalnokokat tekintették a civil szolgálat tulajdonképpeni tisztjeinek,”¹⁴ s már közöttük sem uralkodott többé a jozefinista „esprit de corps”, s ha igen, legfeljebb egyes hatóságok kollektíváiban.

A nemzeti kérdés felbomlasztotta a Habsburg-birodalmat – a nemzetiségek politikusait érdekelni kezdte: „milyen nemzetiségűek a hivatalnokok? A „mieink” közül hányan találtak biztos állásra az állam szolgálatában? Hogyan segíthetnének bennünket új iskolákhoz, újabb állásokhoz az állami szolgálatban?” A politikusok tehát – nem csak a csehek, lengyelek, szlovénok stb., de a németek is – a hivatalnokokat úgy tekintették, mint képviselőjüket, reprezentánsukat az államapparátusban. S ezért a kilencvenes években megkezdték az állami hivatalnokok nemzetiségének megállapítását. Nem volt olyan statisztika, mely a hivatalnokok nemzetisége felől tájékoztatott volna. Csak az 1910-es népszámlálás eredményeiből állapíthatjuk meg a különböző nemzetiségekhez tartozók arányát a közszolgálatban foglalkoztatottak között. A németeknél ez a szám 41,6 ezrelék. Az olaszoknál ez a cso-

¹⁰ Národní album. Sbírka podobizen a životopisů českých lidí prací a snahami vynikajících i zasloužilých. Ed. J. R. Vilímek. Praha 1900. Elemelve in: J. Havránek: Zdroje historického povědomí širokých vrstev českého národa v 19. století. Megjelenik 1985-ben.

¹¹ J. Havránek: Česka univerzita v jednání rakouských úřadu do roku 1881. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis XXII/1, 65–66.

¹² Uo. 67.

¹³ Habsburgermonarchie 1848–1918 II. 114.

¹⁴ Uo. 114.

port nagyobb mértékben volt képviselve (46,0 ezrelék), kisebb mértékben, de azért elég sokan voltak a lengyelek (31,1 ezrelék) és a csehek közt (28,8 ezrelék).¹⁵ A nemzetiségek szempontjából azonban sokkal előnyösebb a helyzet itt, mint a birodalom magyar felében, ahol a közigazgatási dolgozók 89,7%-a magyar.¹⁶

A részletes elemzések nagyon ritkák – az 1898-as évre vonatkozóan találtam néhányat Franz Thun gróf hagyatékában. A cseh törvényszékek fogalmazói közül 693 cseh volt (65,2%), 396 német (34,8%) – ami nagyjából megegyezett a két nemzetiség tartománybeli arányával, (910 = 62,7 : 37,2). Ám a prágai tartományi főtörvényszéken és a főállamügyészségen 24 cseh és 22 német hivatalnok dolgozott. A kerületi bíróságokon ezzel szemben a csehek 70,7%-ban voltak képviselve, – a tartomány cseh részében szinte egyetlen német bíró sem volt – mert a németek csak kivételesen bírták olyan jól a cseh nyelvet, hogy ott szolgálhassanak. A postánál a tisztviselők 75%-a volt cseh és csak 25%-a német, de a két legmagasabb postai rangfokozatban a hivatalnokok 53%-a német volt. A pénzügyi igazgatóságokon a csehországi helyzet hasonlított az igazságügyéhez, a hivatalnokok 66,5%-a cseh volt. Ezekre a hatóságokra vonatkozóan rendelkezésünkre állnak a morvaországi adatok is – 52% német, 48% cseh (a lakosság arányszáma 71:29 a csehek javára,) ami jól mutatja, hogy Morvaországban a csehek emancipációjának folyamata lassúbb volt, mint Csehországban.

A hivatalnokok legfontosabb csoportjáról, a politikai hatóságok hivatalnokairól Thun hagyatékában csak nyelvi ismereteikre vonatkozó adatokat találunk. A cseh nyelv ismerete itt is jobb az alacsonyabb rangosztályokban, mint a magasabbakban, az összes hivatalnok közül a cseh nyelvet 6,8% hiányosan, vagy egyáltalán nem beszélt, a kerületi főnök és magasabb rangú tisztviselők közül 14,4%.¹⁷ Ezek az adatok mutatják, hogy csak az idősebb és éppen ezért magasabb rangú hivatalnokoknál volt érzékelhető a német nyelv túlsúlya. A csehek nagyobb mértékben csak a nyolcvanas évektől kezdve kerestek és találtak érvényesülést az állami szolgálatban; ez is egyik oka a fiatalabbak és rangidősek közötti különbségnek. Ám ezek között is sokan voltak, akik állítólag tökéletesen bírták a cseh nyelvet. Nincs kizárva, hogy köztük is voltak cseh származásúak, mert az ötvenes évekig a nemzetiségcsere – cseh szempontból „renegátság” – lehetséges volt és éppen a hivatalnok-családokban nem volt szokatlan. A hatvanas évektől kezdve Csehországban már csak a vegyes nemzetiségű családokban fordult elő.

A kulcspozíciók azonban nem Pilsenben (Plzen) Budweisben (Budejovice) vagy Olmützben (Olomouc) voltak, nem is Prágában vagy Brünnben (Brno), hanem Bécsben, a minisztériumokban. Ezt az emberek igen jól tudták, s ha tanulmányozzuk a cseh minisztériumi tisztviselők, mint Josef Jireček vagy Antonín Rezek, ismert bécsi személyiségek, mint a befolyásos újságíró, Gustav Eim vagy Taaffe háziiorvosa, Eduard Albert professzor levelezését, számtalan közbenjárást kérő levelet találunk köztük. Ezért – és nem csak ezért – nagy jelentősége volt a minisztériumi hivatalnokok nemzeti struktúrájának. Ezt a cseh politikusok a hetvenes évek végétől, mikor már nyilvánvaló volt, hogy Prágában nem hoznak létre minisztériumokat, tudomásul vették, ám nem volt egyszerű dolog a minisztériumok zárt struktúrába behatolni. Még ha 1914-ben a csehek aránya a bécsi minisztériumi tisztviselők között 10%-nál magasabb is volt,¹⁸ a számvevőségokban nagyobb számban voltak képviselve, mint az elnökségekben. Nagyon nehéz a címtárak alapján pontosan rekonstruálni a hivatalnokok nemzetiségét, de bizonyos tényeket ezekből a jegyzékekből is fel lehet ismerni. A Monarchia utolsó éveiben¹⁹ a császári és királyi udvar cs. kir. minisztériumában és a Külügyminisztériumban nem volt polgári származású cseh fogalmazó és csak egy vagy két, a csehekhez közelálló konzervatív cseh nemes. A csehek a Külügyi Akadémia 39 professzora közt sem voltak képviselve. A cs. kir. Belügyminisztérium magasabb rangú hivatalnokai között 2–4 cseh nevű hivatalnokot találunk, ezek

¹⁵ Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Die Völker des Reiches. Wien 1980. 109.

¹⁶ Uo. 480.

¹⁷ J. Havránek: Smahy němeské buržoazie o rozdělní Čech na sklonku 19. století Zápisky katedry československých dějin a archivního studia. 5. évf. Praha 1961. 19–30.

¹⁸ Habsburgermonarchie 1848–1918. III. 509. Jiří Kořálka bemutatja kommentárjában, hogy a hivatalnokok száma nem volt olyan jelentős, mint pozíciójuk a minisztériumokban.

¹⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia udvari és állami levéltára alapján 1916. Az, adatokat a cseh-szlovák Oktatásügyi Minisztérium 1924 évi címtárával egyeztetettük.

valószínűleg csehek voltak. A Közmunkaügyi Minisztériumban viszont – mindenekelőtt a műszaki szakemberek között – majdnem 20% a cseh. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium száz hivatalnoka közül 8 volt cseh, de a VI. fizetési osztálynál magasabbra ezek közül csak egy került. Kettőjünkkel 1918 után a prágai Oktatásügyi Minisztériumban találkoztunk elnökségi és osztályfőnöki beosztásban.

Ez nem volt kivétel. A régi Monarchia bürokráciája folytatódott az utódállamokban; nem csak Ausztriában, mint annak idején jelezték, de Lengyelországban és Jugoszláviában is, ahol a galíciaiak és a szlovének foglalták el az új minisztériumok kulcspozícióit. A Habsburg-múlt iránti ellenszenv ellenére gyakorlatilag változatlanul átvette Csehszlovákia is az államapparátus középső és alsó fokozatát, s a minisztériumok felépítésénél többnyire a bécsi hatóságokat utánozta.

Ez a tény mutatja, hogy az államapparátus jozefinista modellje még 130 év múlva is megfelelt a burzsoázia igényeinek és további 20 éven át jól szolgált az utódállamokat.

MAZSU JÁNOS

**A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg
társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában**

(A réteg társadalomtörténeti makro-kutatásának határai és néhány fontosabb eredmény)

A referátum tárgyaúl választott tisztviselő-értelmiségi réteg társadalomtörténeti szempontú – és egy egységként kezelt – vizsgálatát több tényező motiválta.

Az első a magyar történetírás tradícióiban gyökerezik: a politikai és a közjogi kérdések központi problémaként való kezelésének következményeként a dualizmus időszakában kiépült politikai-igazgatási rendszer intézményeinek kutatásában a hazai politika- és jogtörténetírás magas színvonalon tártta fel ezen bürokratikus intézmények szerkezetét, jellegét és működési- funkcionális sajátosságait; a második világháború után kibontakozó hazai gazdaságtörténet-írás pedig elvégezte a kapitalizálódó gazdaságban kialakult és a tárgyi szakszerűség tevékenységköreit kialakító és működtető szervezetek elemzését. Nem támaszkodhatott azonban hasonlóan kiterjedt és színvonalas kutatási eredményekre azoknak a kérdéseknek a megválaszolása, hogy az említett uralmi illetve tárgyi szakszerűség bürokratikus intézményei, szervezetei az átalakuló hazai társadalom mely rétegéből verbuválták hivatalnoki karukat: milyen eszmei- társadalmi pozíciót foglaltak el ezek a tisztviselői csoportok, hogyan tagozódtak be a társadalom szerkezetébe: milyen ideológiai-erkölcsi értékek, tradíciók illetve anyagi kondíciók határozták meg életvitelüket, alakították ki csoportformálódásaikat és mentális arculatukat.

Bár a kérdések feltevése nem új, és a megválaszolásuk sem előzmények nélküli – gondoljunk a századelő polgári radikális csoportosulásának történeti szempontokat sem nélkülöző vizsgálataira vagy akár Székfü Gyula, Erdei Ferenc és Bibó István írásaira –, a történelmi távlat hiánya és az ideológiai- politikai szempontok uralkodó volta miatt nem eredményezték a kérdések megválaszolása alapjául szolgáló társadalmi folyamatok szaktudományos elemzését. Az ezekhez vezető kutatások beindulása az 1970-es évek elejéig váratozt magára – és ma is csupán az első eredményekről, semmint a kutatási folyamat eredményes befejezéséről beszélhetünk.

A második motiváló tényező a magyarországi értelmiség kialakulási folyamatának jelenleg még csupán részleteiben igazolható, így javarészt hipotetikusnak tekinthető értelmezése, amely vázlatosan a következő:

Magyarországon a gazdasági- társadalmi elmaradottság miatt a kiegyezéssel létrehozott polgári centralizált államhatalom a felvilágosult abszolút állam tapasztalatait és eszköztárát is integrálva nemcsak a közhatalom politikai intézményrendszerét szervezte meg és vonta közvetlen irányítása alá, hanem a felzárkózási stratégia részeként maga szervezte meg azokat az igazgatási, szakigazgatási, valamint infrastrukturális intézményeket és szervezeteket is – hatalmi bürokratikus intézményeibe integráltan vagy azok mintájára közvetlen irányítása alatt –, amelyek feladata részben a gazdaság tőkés átalakulása feltételeinek megteremtése volt, részben pedig piaci funkciók helyettesítőjeként direkt organizáló szerepet kellett betölteniük. Másik oldalon az a tény, hogy a Monarchia piacának keretei között a magyar gazdaság modernizációjának finanszírozása – a kiegyezéstől a századfordulóig – túlnyomóan külföldi tőkére épült, azzal a következménnyel járt, hogy a tárgyi- gazdasági szakszerűség értelmiségi feladatköréit az átalakulás korai szakaszában megjelenő tőkés nagy gazdasági szervezetek hozták létre és működtették.

Így nem tekinthető különösnek, hogy a magyarországi polgári társadalom kialakulásának sodrában a professzionális értelmiség döntő többségében mint megszervezett, bürokratikus szervezetek által integrált hivatalnok-értelmiség jött létre. A kiegyezéstől a századfordulóig a tisztviselő-értelmiségi keresők kevesebb mint tíz százaléka volt ténylegesen tőkés vállalkozóként a piaccal közvetlen kapcsolatban lévő ún. szabad foglalkozású értelmiségi, a századfordulón és a huszadik század első évtizedében arányuk – a társadalmi csoport abszolút számának gyors növekedése ellenére – tovább csökkent. (Lásd: 1. táblázat.)

1. táblázat
Tisztviselő- és értelmiségi réteg
kereső foglalkozási arány szerint 1900–1910-ben Magyarországon
(Horvát-Szlavónia nélkül)

<i>I. Állami alkalmazottak</i>	<i>1900</i>	<i>1910</i>
1. Törvényhozás	278	202
2. Közigazgatás	34 135	41 442
3. Igazságszolgáltatás	11 184	11 209
4. Tanügy	8 418	13 814
5. Közegészségügy (bábák, ápolók nélkül)	3 110	4 879
6. Véderő	7 888	9 684
7. Állami vállalatok tv.	<u>11 917</u>	<u>14 537</u>
	76 930 (35,22%)	95 767 (32,37%)
<i>II. Egyházi szolgálatban</i>		
1. Papok, szerzetesek, apácák	18 003	18 637
2. Egyházi tisztviselők	2 896	2 388
3. Tanítók, tanárok (községiek is!)	<u>28 049</u>	<u>33 082</u>
	48 948 (22,40%)	54 107 (18,29%)
<i>IV. Magánvállalatok, ill. intézmények alkalmazottai</i>		
1. Mezőgazdaság (erdészet is)	11 350	10 604
2. Ipar (bányászat is)	17 328	32 167
3. Kereskedelem	25 839	44 881
4. Közlekedés, posta	10 706	17 194
5. Magán tanintézetek	1 220	1 682
6. Betegsegélyző pénztári orvosok	272	370
7. Tudományos és közérdekű társulatok	1 220	3 555
8. Ügyvédek és írnokok	4 201	7 905
9. Gyógyszerészségek	1 274	2 283
10. Egyéb tisztviselő- és díjnok	<u>1 863</u>	<u>1 684</u>
	75 273 (34,5%)	122 325 (41,35%)
<i>V. Tulajdonképpen szabadfoglalkozású értelmiség</i>		
1. Ügyvédek	4 190	6 443
2. Orvosok (állatorvosok is!)	2 696	2 580
3. Irodalom, művészet	3 870	5 304
4. Magántanárok, nevelők	5 565	7 821
5. Mérnökök	858	1 409
6. Magántitkárok, tanácsadók	<u>48</u>	<u>63</u>
	17 227 (7,88%)	23 620 (7,98%)

Forrás:

- Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 27. k. 270–274.
- MStK. Ű.s.62. k. 211.
- MStK. Ű.s.64. k. 205–211.
- A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv Budapes, 1901. 119^{*}; 449.; 569–603.; 660–710.
- A m. kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv Budapest, 1911. 67.; 119.: 225–261.; 322–385.

Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a magyarországi tisztviselő-értelmiség kialakulása és gyors növekedése a hazai társadalom rendkívül alacsony műveltségi- képzettségi körülményei között zajlott le – a kiegyezés időszakában az ország lakosságának közel kétharmada volt analfabéta, de a huszadik század elején is még a városi polgárság különböző foglalkozási csoportjainak kevesebb mint egytizede rendelkezett legalább négy középiskolai osztályos végzettséggel – így kevéssé tekinthető különösnek, hogy a tisztviselő-értelmiség műveltsége, képzettségi szintje a társadalom más csoportjai felé elkülönítő szerepet játszott.

A döntő tényező azonban az egyébként rendkívül heterogén tisztviselő-értelmiség egységes középosztályi arculatának kialakításában a politikai uralom antidemokratizmusa volt: a magyar közép-birtokos kormányzati elit a tisztviselő-értelmiséget szervezte meg és emelte be a politikai és társadalmi uralom („közélet”) társadalmi bázisának szerepkörébe, beiktatva általuk a társadalmi és nemzeti autonómiák működését. A tisztviselő értelmiség „úri és művelt középosztály”-lyá formálását nem csupán adójuk kétszeres beszámítása, a műveltségi census, a közép- és felsőfokú oktatási rendszer asszimiláló és szocializáló szerepköre, a politikai és kulturális szervezetek szerkezete és gyakorlata, a klubok és kaszinók hálózata végezte, de a hivatalos politikai ideológia is megfogalmazta elvárásait a réteggel szemben a nemzetállami feladatok megoldásában, a magyar politikai és kulturális hegemonia biztosításában.

A folyamat sikerét bizonyítja Buday Dezső immár klasszikussá vált tanulmányának következő megállapítása: „... a magyar honorátior-osztály teszi tehát egyúttal a magyar középosztályt is. ... nincs más középosztályunk.”

A harmadik motiváló tényező a magyarországi tisztviselő-értelmiség egységes vizsgálatában a források szerkezete.

A társadalmi csoport makrostruktúrájának elemzéséhez az alapvető források a dualizmus kori népszámlálások, a tisztviselőket foglalkoztató intézmények jelentései, statisztikai adatközlései. Ezek a statisztikai források lehetővé teszik a réteg létszámának, szakmai- foglalkozási szerkezete alakulásának, vallási- és nemzeti összetételének változásának, esetenként kereseti, ház- és földbirtokviszonyainak elemzését. Az adatfelvételek jellege, szerkezete azonban nem nyújt lehetőséget az említett szempontok együttes használatára a vizsgálatban, azok különálló metszetek maradnak. Ezek a források egyáltalán nem teszik lehetővé a réteg szociális- származási szerkezete alakulásának közvetlen és átfogó vizsgálatát megfelelő adatok hiányában. A közvetett, áthidaló kutatási módszerek pl. a felekezeti adatok felhasználása a szociális tagozódás becslésére, vagy az értelmiséget képző oktatási intézményekben tanulók szociális adatainak vizsgálata a rétegbe irányuló belépési mobilitási folyamat feltárásához – csupán elnagyolt, bár a megközelítés első lépéseként megbízható eredményeket hoztak.

Részben a makrovizsgálatok eredményeinek finomítása, részben az ilyen megközelítéssel fel nem tárható életmód- és mentális viszonyok kutatása a célja a tisztviselő-értelmiség kiscsoportjai, illetve mikrostruktúrái vizsgálatának. Hivatali névjegyzékek, személyi anyagok, tisztí név- és címtárak, gazdacímtárak, nemesi és polgári családok almanachjai vezettek el néhány minisztérium tisztviselői kara származásának, szociális összetételének feltárásához, néhány megye hivatalnokai kara hasonló viszonyainak elemzéséhez. E téren az előrelépést gátolja a levéltári anyagok szétszórtsága, valamint a kutatást koordináló és finanszírozó program hiánya.

A mind módszertanában, mind forrásbázisában leginkább szerteágazó és sokrétű család- háztartás, életmódkutatásban megindult a tudományos műhely szerveződés folyamata, az első eredmények (Hanák Péter szerkesztésében) a közeljövőben kötetben kerülnek majd a nyilvánosság elé.

E rövid és vázlatos bevezető után a magyarországi tisztviselő- és értelmiségi réteg társadalmi szerkezete kutatásának három területén született eredményekről szeretnénk áttekintést nyújtani. Az első terület a réteg létszámának, szakmai- foglalkozási szerkezetének alakulása; a második a jövedelmi- kereseti viszonyok alakulása; a harmadik pedig az értelmiségbe irányuló társadalmi mobilitás folyamata.

1. A hazai tisztviselő- és értelmiségi réteg növekedésének és szakmai szerkezetváltásának fő tendenciái

Vörös Károly kutatásaiból tudjuk, hogy az 1840-es években az értelmiségi foglalkozásuk száma maximálisan 60–66 000 fő lehetett. Szakmai szerkezetük tükrözte a rendi- feudális társadalom funkcióitól való elszakadás fázisát: a legnagyobb létszámú csoport az egyházi értelmiségieké volt (kb. 20 000 fő), míg létszámban a második – bár társadalmi és politikai szerepüket tekintve első – a köztisztviselőké (kb. 16 000). A tíz-tízezer főnyi gazdasztízi és pedagóguscsoport funkcióiban bekövetkezett változások, valamint a számukban még nem túl jelentős értelmiségi csoportok – mérnök, orvos, gyógyszerész stb. – kialakulása együtt mutatják, hogy e periódusban már a tőkés fejlődés beindulása, a magyar társadalom kezdődő polgárosodása vették át az indukáló szerepet az értelmiség fejlődésében.

Az 1840-es évek és a kiegyezés közötti időszak vizsgálatát a korabeli statisztikai felvételek hiányosságai rendkívül megnehezítik – az 1857. évi birodalmi népszámlálást eltérő felvételi módszerei teszik számunkra értéktelenné –, így a jelzett időszak fejlődési mozzanatait az 1869. évi népszámlálás korrigált adatai alapján ragadhatjuk meg csupán. Az összehasonlító kategóriákban az értelmiség számának növekedése átlagosan 67,31%-os volt, abszolút számuk 110 361 főt tett ki 1869-ben. Még szembe-tűnőbb az értelmiség növekedésének a dinamizmusa, ha a modern gazdasági szektorban foglalkoztatott tisztviselőket is figyelembe vesszük – bár az 1869. évi népszámlálás még nem sorolta őket az „értelmiségi foglalkozásuk” kategóriájába: az iparban és forgalomban alkalmazott 24 000 főnyi tisztviselővel együtt az értelmiség növekedése meghaladta a 100%-ot, miközben a lakosságon belül képviselt arányuk meg megduplázódott. (1869-ben 0,89%.)

A növekedés okai között a birodalmi államszervezet bürokratikus intézményeinek kiépítése (köztisztviselők 222%-os növekedése), a képzett munkaerő iránti igények jelentős emelkedése (pedagógusok 272%!), valamint a gazdaság tőkés fejlődésének kibontakozása (magántisztviselők 20%-os arányának kialakulása a rétegen belül) játszottak döntő szerepet (lásd 2. táblázat).

A hazai tisztviselő- értelmiségi réteg növekedésének második szakasza a kiegyezéstől az ipari forradalom kibontakozásáig, az 1880-as évek végéig a növekedési ütem lelassulását hozta: ebben a két évtizedben a gyarapodás átlagosan mindössze 25% (172 636 fő) és a foglalkozási csoportok arányaiban sem történt lényeges eltolódás. (Ennek okait főként az 1873-as gazdasági válság hatásaiban kereshetjük). Az értelmiség fejlődésének ez a jellege megfelelt a magyar társadalom e két évtizedben végbement ugyancsak lassú, de átfogó átstrukturálódásának. A változások nem mennyiségi téren voltak jelentősek, hanem a következő területeken:

- A politikai hatalom jellegének megváltozásával átalakult a hatalmi bürokratikus intézményrendszer, megváltoztak az állami alkalmazottak szervezeti- függőségi viszonyai és részben személyi állományuk is kicserélődött.
- Emelkedett és differenciálódott a réteg képzettségi színvonala, miközben törvény született a közigazgatási tisztségek betöltéséhez szükséges iskolai végzettség meghatározására.
- Általánossá vált a tisztviselő-értelmiség szakmai, érdekvédelmi alapon történő csoportszerveződése.
- Kiépültek a hazai értelmiség fejlődésében is a tőkés piacgazdaság jellegzetes kísérői, a vállalkozás-szerű „szabad” foglalkozások, ha az említett okok miatt mind számszerű arányaikban, mind pedig típusként alárendelt szerepet is játszottak.

A múlt század utolsó évtizedétől az ipari forradalom kibontakozásának hatására a réteg növekedése és szakmai szerkezetének átalakulása újból dinamikusává vált. (Lásd: 3. táblázat).

Az 1890–1910 közötti időszak fejlődésének meghatározó tényezője volt a mezőgazdaságon kívüli gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselők növekedése az átlagosan 80%-kal növekvő rétegen belül: 1910-re a rétegen belüli arányuk 40% fölé emelkedett!

Közülük is a kereskedelmi és az ipari tisztviselők növekedése volt a legdinamikusabb (360, ill. 311%-os), míg a „tudományos társulatokban” foglalkoztatottak húsz év alatti megnyolcszorosodása azt bizonyítja, hogy a tudományosság intézményei ebben a periódusban teljesedtek ki. Az átlagoshoz közeli volt a köztisztviselők és a pedagógusok gyarapodása, ám így is a legnagyobb létszámú csoportjaivá váltak a századelőre a hazai tisztviselő-értelmiségnek. A múlt század 40-es éveitől 1910-ig ötszörösére növekvő és mind funkcionális, mind pedig szakmai szerkezetében modernizálódó tisztviselő-értelmiség még egy sajátossága érdemel figyelmet: ez a telcpüléstípusonkénti csozlása.

A magyar gazdaság tőkés átalakulásának és a társadalom polgárosodásának jórészt a városokra és a városi társadalomra való korlátozottsága, a parasztság polgárosodásának lehatároltsága és meg-

rekedése azzal a következménnyel járt, hogy az értelmiség is aránytalan mértékben a városokhoz kapcsolódott. 1910-ben a tisztviselő-értelmiségek négyötöde volt városi lakos, csupán a fővárosban a réteg egynegyede koncentrált. Budapesten foglalkoztatták az ipari tisztviselők több mint 40%-át, a kereskedelem, a hiteléletben és a közlekedésben dolgozók egyharmadát, és itt élt a szabad foglalkozású értelmiség relatív többsége is.

A falvakban az értelmiségi foglalkozásuk sora a jegyzőre, a lelkészre, a népiskolai tanítóra, ritkábban a gazdatisztra és esetleg a körorvosra redukálódott.

2. táblázat

*Az értelmiség növekedése az 1840-es évek és 1869 között Magyarországon,
foglalkozási csoportonként*

Foglalkozási csoport	1840-es évek (maximum)	1857	1869	Az 1869. évi lét- szám az 1840-es évek %-ában
Pap, lelkész	20 686	19 606	19 858	96,00
Közhivatalnok	16 000		35 540	222,13
		52 789		
Pedagógus	10 000		27 221	272,21
Gazdatiszt	10 000	4 958	16 063	160,63
Ügyvéd	4 800	3 345	4 884	101,75
Orvos, gyógyszerész	3 000	7 267 *	5 295 *	167,50
Kulturális értelmiség: (írók, újságírók, művészek)	1 000	12 571 **	2 000 ** kb.	200,00
Műszaki értelmiség (mérnökök)	1 000	—	+++	—
Ipari tisztviselők (bányászat és kohászat is!)	—	—	12 608	—
Kereskedelmi tisztviselő	—	—	6 566	—
Szállítási tisztviselő	—	—	5 517	—
Pénzügyi tisztviselő	—	—	2 413	—
Összesen	66 000	—	137 965	209,04

* = Ápolók és bábák is

** = Magánoktatók, táncoktatók, nevelők stb. is

+ = Orvos 2807, sebész 1051, gyógyszerész 1437

++ = A kulturális értelmiségen belül a „művész” kategóriába sorolták a cigányzenészeket, vásári mutatóványosokat stb. is. A hívatásos írók, újságírók száma 715 volt — majdnem kétszerannyi-
nak véve a képző-, zene- és színművészek számát a kétezres összlétszám tekinthető reálisnak.
Ezt a későbbi népszámlálások is valószínűsítik.

+++ = Magánmérnökök és vegyészek, valamint az alkalmazásban állók is, az egyes gazdasági ágak
tisztviselői között.

Forrás:

- A magyar korona országai 1870 elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871. 257, 260–311.
- *Vörös Károly*: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság, 1975/10.

3. táblázat

*Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900–1910-ben
(Horvát-Szlavóniával együtt)*

	1900		1910		Növekedés 1890–1910 1890 = 100%
1. Közigazgatási szolgálat	38 588	16,77	46 799	15,04	162,08
2. Igazságszolgáltatás	21 512	9,35	28 097	9,03	165,65
Ebből: ügyvéd	4 507	4,96	6 743	2,17	154,91
segéd	1 846	0,80	4 364	1,40	298,09
3. Egyházi szolg.	23 346	10,14	23 406	7,51	109,00
4. Tanügy	46 866	20,36	60 834	19,54	163,80
5. Közegészségügy (bábák nélk.!))	9 635	4,19	12 232	3,93	156,56
6. Tudományos és közérdr. társ.	1 290	0,56	3 793	1,22	813,95
7. Irodalom és művészet	4 154	1,81	5 614	1,80	226,10
8. Egyéb értelmiség	3 146	1,37	3 698	1,19	107,28
Ebből magánmérnök	858	0,37	1 409	0,45	219,81
9. Őstermelés	13 558	5,88	12 367	3,97	97,03
10. Bányászat- és kohászatban alk. tisztviselők	1 212	0,53	1 664	0,54	124,74
11. Iparban alk. tisztviselők	18 011	7,83	34 086	10,95	311,35
12. Kereskedelemben alkalmazott tisztviselők	27 174	11,79	47 892	15,39	360,14
13. Közlekedés	21 670	9,42	30 796	9,89	196,73
	230 162	100%	311 260	100%	180,30

Forrás:

Magyar Statisztikai Közlemények Ú.s. 64. k. 166⁺–167⁺

2. A jövedelmi viszonyok alakulásának főbb sajátosságairól

A folyamat részletekbe menő elemzése helyett e területen is csupán az eredmények összegezésére és néhány következtetés ismertetésére szorítkozhatunk.

Az értelmiségi keresők föld- és házbirtokviszonyairól 1900-ban és 1910-ben felvett adatok bizonyítják, hogy a réteg megélhetési forrásai között a tradicionális nemesi értelmiség létalapja, a földbirtok, a századfordulóra már jelentéktelen arányúvá vált, a tisztviselő-értelmiségi réteg jövedelmét döntő mértékben a foglalkozásából származó kereset adta.

A századelőn az értelmiségi keresők mindössze 1%-ának volt jelentősebb – 100 holdon felüli – földbirtoka, az „ezerholdasok” közé pedig csupán 100–150 értelmiségi tartozott. A jövedelem és életmód szempontjából még számottevő – 100 hold alatti – földbirtoka a tisztviselő-értelmiség megközelítően egyhatodának volt: viszonylag magas volt a földbirtokosok aránya a köztisztviselők és az ügyvédek között (átlagosan 15, illetve 30%), a másik póluson, a gazdasági szektorban foglalkoztatott tisztviselők között viszont fehér hollónak számított a jelentősebb földtulajdonos.

A dualizmus időszakának értelmisége munkaviszony és keresetforrás szempontjából három nagy csoportra oszlott: a közalkalmazottakra, a magánalkalmazottakra és az ún. szabad foglalkozásúakra. A három csoport esetében más és más mennyiségű és jellegű forrással rendelkezünk. A közalkalmazottakról az egész periódust átfogó, többnyire a költségvetésekből kiszámított névleges átlagkereseteken kívül figyelembe vettük a fizetésrendezések kereseti besorolásait is. A magánalkalmazottak kereseti viszonyairól átfogó adatbázisra csupán a századfordulótól találtunk, így is csak a névleges átlagkereseteket tudtuk kimutatni. A szabad foglalkozásúak jövedelmére vonatkozóan pedig közvetett illetve szórványadatokkal rendelkezve gyakran kellett a becslés módszeréhez folyamodni. Az értelmiségi háztartási költségekre vonatkozó források lehetőséget adtak viszont két idő-

pontban is (1890-ben és 1906-ban) a keresetek reálértékének mérésére, valamint az értelmiségi család létminimumához szükséges kereset kiszámítására. Külső viszonyítási pontként napszámos, illetve munkáskereseteket volt módunk felhasználni.

A dualizmus első évtizedeiben a tisztviselő-értelmiség egyötödének keresete maradt a kiszámított értelmiségi minimumszint alatt, ami sem a középosztályi életmódot, de gyerekeik taníttatását sem biztosította számukra, annak ellenére, hogy még az ő keresetük is átlagosan 2–4-szerese volt a mezőgazdasági illetve az ipari munkásság keresetének. A réteg jellegadó zöme – mintegy háromnegyed része az említett munkáskeresetek 5–8-szorosának megfelelő keresettel rendelkezett – igen nagy belső szóródással. Az értelmiség 5–6%-a – a közigazgatási főtisztviselők, egyetemi tanárok, sikeres ügyvédek, orvosok, mérnökök és művészek – bírtak kiemelkedő jövedelemmel, nemritkán egy 500 holdas birtok árát is megkeresték évente. A magyar középosztályi értelmiség kereseti viszonyai szempontjából az 1880-as évtized tekinthető az aranykornak, amely a középosztályinak tekintett életnívójukat megalapozta.

A századforduló előtt beinduló, majd 1906-tól felgyorsuló infláció viszont vaskorrrá tette századunk első évtizedét: a 300 000 főnyire növekedett értelmiségi keresők mintegy 40–45%-a került az értelmiségi létminimum alá (2000 korona), míg 35–40%-uk évi keresete mozgott a 2000–4000 koronás határok között, és kb. 15%-uk keresett többet 4000 koronánál. Ez utóbbiak közül a 6000 korona felett keresők nem érték el a 4%-ot.

Az átlagkeresetet és a szóródást figyelembe véve:

- 2000 korona alatti keresettel bírtak a népiskolai és szakiskolai tanítók, a magántisztviselők egészének 80%-a, a közigazgatási írnokok és díjnokok, az állami köztisztviselők 25%-a (XI–XII. fizetési osztályba tartozók), a városi köztisztviselők 40–41%-a és a vármegyei köztisztviselők 25%-a.
- 2000–4000 korona közötti fizetést húztak: a közép- és polgári iskolai tanárok, az állami köztisztviselők 65%-a (VIII–IX–X. fizetési osztály), a városi köztisztviselők 45%-a, a vármegyei tisztviselők 56%-a, az állami és magán vasúti tisztviselők, a kereskedelmi tisztviselők egytizede, a pénzügyi intézetek egyharmada, az iparban foglalkoztatott tisztviselők ugyancsak egytizede, és ide tartozott a szabad foglalkozásúak megközelítően 80%-a.
- 4000 korona fölött keresett: az állami köztisztviselők 10%-a, a városiak 14%-a, a vármegyeiek 19%-a, e kereseti sávba tartoztak a főiskolai és egyetemi tanárok, valamint a szabad foglalkozásúak kb. 20%-a.

A tisztviselő-értelmiség kereseti-jövedelmi viszonyaiban a századelőn végbement változások legfontosabb következményei:

- felgyorsult a nők értelmiségi pályákra kerülésének üteme,
- válságba került és bomlásnak indult a tradicionális középosztályi családszerkezet és életmód, átalakultak az értelmiségi családok életstratégiái,
- az eltartottak számának radikális csökkenése következtében a tisztviselő-értelmiség relatíve csökkenő mértékben volt képes önmaga gyorsan bővülő reprodukciójában részt venni.

3. A tisztviselő-értelmiség irányába ható mobilitási folyamat jellegzetes vonásai

A tisztviselő-értelmiségi réteg összetételét alakító *belépési mobilitás* folyamata a közép- és felsőfokú tanintézetekben tanulók szüleiről felvett adatsorok alapján volt vizsgálható. Amint az a pályaválasztási arányokból is kitűnt, ezen intézmények tanulóinak több mint 80%-a végzése után ugyanis értelmiségi pályákra került.

Az említett forrásokból a kiegyezéstől az 1890-ig tartó periódusra vonatkozóan három fő tendencia érvényesülése bontakozott ki:

- a tisztviselő-értelmiségi réteg gyors növekedésének megfelelően nyitott volt, saját utánpótlásában mindössze 40% körüli arányban vett részt – ezen arány növekedése a vizsgált periódusban néhány százalékos volt csupán,
- ugyanilyen arányt képviseltek az utánpótlásban a városi polgárság gyerekei – az 1890. évi adatok finomabb bontásából az is kiderült, hogy közöttük túlnyomó többségben – 90%-ban a kis- és középpolgári családokból nevelkedettek voltak,
- a legnehezebben értelmezhetőek ebben az időszakban az agrárnépességhez tartozó kategóriák.

Csak az állapítható meg bizonyossággal, hogy a birtokosi és paraszti családokból származók együttes aránya a két évtized folyamán egyenletesen csökkent 20%-ról 17,53%-ra, a teljesen földtelen agrárnépesség részesedése pedig alatta maradt a 2%-nak.

A századfordulót megelőző és követő két évtizedben az értelmiség részesedése az utánpótlási folyamatban nem csupán nem emelkedett, hanem néhány százalékot csökkent is. Töretlenül érvényesült viszont az agrárnépesség térvesztése: az 1908/09-es tanévben részesedésük már 15% alá süllyedt. A pontosabb adatfeldvételekből az is kiderült, hogy a dualizmus utolsó két évtizedében nem lehetett több a nemesi- birtokosi családokból származók aránya 6–7%-nál, s ugyanennyit képviseltek a gazda illetve földművelő családokból kikerülők is.

A városi polgárság 8%-os térnyerésének a dinamikáját az önálló egzisztenciával nem rendelkező kispolgári csoportoknak (hivatalszolgák, altisztek, házmesterek stb.) a mobilitási folyamatba való bekapcsolódása adta. Századunk első évtizedében jelent meg az ipari munkásság is az értelmiség utánpótlási bázisában, – igaz arányuk nem érte el a 3%-ot.

A középiskolai tanulók nemzetiségi és felekezeti adatainak elemzése újabb oldalakról világította meg és finomította a mobilitásról nyert, itt csupán vázlatosan ismertetett képet.

A kiegyezéstől a világháború kitörésének évéig a tanulók között a magyar anyanyelvűek aránya fokozatosan emelkedett 70%-ról 84%-ra. Az asszimiláció tényleges méreteiről azonban csak akkor nyertünk hiteles képet, amikor a tanulók nyelvtudására vonatkozó adatokat is bevontuk vizsgálataink körébe. Ezeket is figyelembe véve úgy véljük, hogy a dualizmus időszakának egészében az értelmiségi pályákra kerültek között 40–50% között volt az asszimilánsok tényleges aránya, és többségük esetében az asszimiláció folyamata a századelő évtizedeire a befejező fázisba jutott. Döntő többségük a zsidó és a német városi polgári családokból került ki, de jelentős – mintegy harmados – arányt képviseltek közöttük összességükben a szlovák, román és szerb asszimilánsok is. Ez utóbbi nemzetiségi csoportok értelmiségijelöltjeinek dilemmáját és választási arányait hadd érzékeltessem csupán egy példával: a századfordulón a román anyanyelvű középiskolai hallgatók mindössze egynegyede választotta a

4. táblázat

A közép- és polgári iskolai tanulók szülei
társadalmi állása szerinti megoszlása Magyarországon

Szülők társadalmi állása	1900/01		1908/09	
	közép-iskola	polgári iskola	közép-iskola	polgári iskola
Nagybirtokos és bérelő	2,40			
Kisbirtokos és bérelő	13,91	9,43	15,33	9,2
Nagyiparos és gyáros	1,30			
Kisiparos	15,01	20,85	14,01	20,5
Nagykereskedő, vállalkozó	1,75			
Kereskedő, szatócs	11,22	14,81	11,86	13,5
Köztisztviselő	14,47	15,24	11,16	11,7
Magántisztviselő	6,25	5,44	8,58	8,1
Katona	0,90	1,00	1,15	1,3
Más értelmiségi (diplomás)	16,24	7,93	17,85	5,9
Magánzó	6,71	5,46	8,20	6,6
Östermelő, alkalmazott	1,61	3,29	2,04	3,5
Iparban alkalmazott	1,68	4,23	2,07	5,4
Kereskedelembe alkalmazott	1,52	3,48	3,71	6,6
Személyi szolgálatban és egyéb	5,30	8,80	4,10	7,6
100%	59,302	45,213	67,699	69,588

Forrás: .

Magyar Statisztikai Évkönyv Ű.f. IX. 331. és 342.

Magyar Statisztikai Évkönyv Ű.f. XVII. 363. és 379.

román tanítási nyelvű középiskolákat – mivel ezek zsákutcát jelentettek a modern értelmiségi pályák felé – háromnegyed részük magyar tannyelvű intézetekben tanult.

Hanák Péter bizonyította forrásokra alapozottan, hogy a különböző származású értelmiségiek eloszlása a tisztviselő-értelmiségi foglalkozási csoportok között rendkívül polarizált volt: míg a köz-tisztviselői pályán levők jellegadó zömét a nemesi ill. birtokosi származásúak adták, a magántisztviselők és a szabad foglalkozásúak között hasonló súllyal szerepeltek a zsidó polgárságból származók – a többi helyet pedig a mind felekezeti, mind nemzetiségi, mind pedig társadalmi tradíciók szempontjából rendkívül heterogén közép- és kispolgári származásúak foglalták el.

Annak a kérdésnek, hogy a polgári származásúak túlsúlyba kerülése a tisztviselő-értelmiségen belül miért nem járhatott a réteg polgári arculatúvá válásával – valamint a bevezetőben is említett kérdések többségének a pontos, társadalomtörténeti kutatásokra alapozott megválaszolása azonban nem volt lehetséges a beszámolómban ismertetett vagy hasonló makrostrukturális közelítéssel. Remélhetően a megindult mikrostrukturális vizsgálatok közelebb visznek bennünket a hipotéziseken túlmenő magyarázatokhoz, válaszokhoz.

Bureaucracy in Austria, Hungary and Germany in the 19–20th Centuries

In July 1984 an international conference was held in Budapest on this topic. In our present issue we publish some of the papers read there. Quite a lot of attention was paid to the methodological aspects, especially to the possible sources. *Helga Berndt*, for example, gave a thorough introduction to the problems concerning the personnel documents of Prussian and German government employees (1871–1932) referring to numerous examples of the social composition of top-level Prussian and German bureaucracy in various ministries. *Horst Handke* dealt with the formation of bureaucracy in Germany before 1914. According to his definition the concept of bureaucracy covers only civil servants in state administration. Leading employees in the economic life do not belong to this layer, only in case of direct state intervention into economic life. Horst Handke also emphasized the internal stratification of the layer of civil servants, most of his paper was devoted to this problem. His international comparisons were also thought – provoking: e.g. around 1909 in Germany 13 per cent of the total labour force was employed by the state, whereas the same proportion in the USA was 4.4 per cent. *Waltraud Heindl* discussed the formation of top-level bureaucracy in Austria from 1780 to 1867. She clearly differentiated between two problems: the institutional framework of bureaucracy and the social composition of civil servants. The most striking result of the paper was that during most of the period discussed only a minority of high level civil servants came from traditional aristocratic and noble families. The majority – though often first-generation noblemen – followed a bourgeois way of life. *Jan Havranek* dealt with the role of Czechs in the bureaucracy of the Austro-Hungarian Monarchy. The state-administration of the Monarchy was quite supra-national, still the representation of the national interests on all levels was a major political issue. Jan Havranek gave a detailed survey of Czech representation in a number of institutions of public administration. *János Mazsu* examined the transformation of the layer of Hungarian civil servants from 1867 to 1918. The most important characteristic feature of this layer was that its function was not limited to carrying out the political power of the state but extended to several other spheres of life as well. In other words: at this stage of the shaping of the Hungarian bourgeois state, professionals, in the majority of cases, were employees of the state. Another striking phenomenon in Hungary is that in spite of the increasing proportion of civil servants of bourgeois origin the layer as a whole preserved the characteristics of the nobility.

Бюрократия в Австрии, Венгрии и Германии в 19–20. вв.

В июле 1984-го года в Будапеште состоялась международная конференция по этой теме. В этом номере нашего журнала мы публикуем несколько докладов конференции. Конференция уделяла большое внимание методическим вопросам, связанным в первую очередь с источниками. Так например Хельга Берндт весьма подробно занималась оценкой бумаг высокопоставленных кадров прусской и немецкой бюрократии, на основе многих примеров она анализировала общественный состав высокопоставленных кадров различных прусских, немецких министерств в период между 1871–1932 годами. Хорст Хандке занимался возникновением немецкой бюрократии до 1914-го года. Согласно его определению понятие бюрократии содержит в себе только служащих государственного аппарата. Служащие, играющие ведущую роль в экономической жизни причитываются сюда только тогда, если государство непосредственно вмешивается в хозяйство. Хорст Хандке подчеркивал внутреннее разделение бюрократии, большую часть своего доклада он посвятил анализу этой проблемы. Большое внимание

вызвали его утверждения, сделанные на основе сравнительного метода, так например то, что около 1909-го года в Германии 13% всей рабочей силы работало в государственных учреждениях, в то время в Соединенных Штатах всего 4,4%. Темой доклада Вальтрауда Хейндла являлось возникновение высшей бюрократии в Австрии в 1780–1867. гг. В своем докладе оно арко отличил два аспекта темы: возникновение бюрократии как учреждения и состав бюрократии как общественного слоя. Самое большое внимание заслуживало то его утверждение, согласно которому в указанный период только меньшинство высокопоставленных служащих происходило из аристократических, дворянских семейств; большинство родилось в семьях буржуазии или нового дворянства. На основе образа жизни они тоже причитываются к буржуазии. Ян Хавранек подвергал анализу роль чехов в бюрократии Австро-Венгерской Монархии. Хотя администрация Монархии носила наднациональный характер, представление национальных интересов являлось важным политическим вопросом на каждом уровне. Ян Хавранек подробно показывал чешское представительство в различных учреждениях администрации Монархии. Темой доклада Яноша Мажу являлись изменения в общественной структуре венгерских служащих в эпохе дуализма. Он подчеркивал в первую очередь то, что во время возникновения венгерского буржуазного общества подовляющее большинство профессиональной интеллигенции стояло в государственной службе. Другим своеобразным венгерским явлением, бросающимся в глаза является то, что среди этой служащей интеллигенции постепенно начинают преобладать те, которые происходят из среды буржуазии, но этот процесс не сопровождался возникновением буржуазного облика этого слоя.

BORSI JÓZSEF

Bajcsy-Zsilinszky Endre egyetemi éveiről

Több tényező is szerepet kapott abban, hogy mindeddig nem jutott kellő figyelem Zsilinszky ifjúkorának részletes feltárására. Az egyik a köztudatban még mindig élő Zsilinszky pályakép, mely két pisztolylövésre fűzi fel a politikus élettörténetét. Eszerint a fiatal, jobboldali dzsentri szemléletű ifj. Zsilinszky Endre részt vesz Áchim L. András parasztpolitikus meggyilkolásában 1911-ben. Az ellenpont: Bajcsy-Zsilinszky 1944. március 19-én, a német megszállás napján fegyverrel száll szembe a lakásába betörő náci katonákkal. E második pisztolylövéssel, majd azzal, hogy az antifasiszta Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága élére áll, és mártírhálált hal, mintegy „megváltja magát” a történelem előtt. Vagy, ahogyan Féja Géza befejezetlen Bajcsy-drámájában¹ tervezte, a nyilas siralomházban Áchim spirituális alakja megbocsát Bajcsy-Zsilinszkynek. Az e képet elutasító történészek, publicisták² Bajcsy-Zsilinszky ifjúkorára vonatkozó kutatásainak energiáját jórészt lekötötte Zsilinszky ártatlanságának bizonyítása az Áchim-ügyben. A vita az 1911. május 14-i tragikus napot állította a korai időszak középpontjába.³

A másik ok, hogy a történetírás az életmű nagy fordulatának – jogosan –, a szélsőjobboldali-baloldali politikai irányváltást tartja. A hangsúlyozott, a húszas évek végén induló, a harmincas években kibontakozó folyamat háttérbe szorította a kétségtől kisebb jelentőségű fiatalkori és hosszabb idő alatt végbement fordulatot. Ifj. Zsilinszky Endre a politikai pályája kezdeti szakaszát jellemző keresztény-nemzeti, fajvédő ideológiától meglehetősen távoleső szemlélettel indult el Békéscsabáról, gimnáziumi tanulmányainak befejeztével Kolozsvárra, hogy 1904 őszén megkezdje jogi tanulmányait a Ferencz József Tudományegyetemen. Még meglehetősen eklektikus, 67-es alapozású, konzervatív-liberális szemlélete magába foglalta Kossuth, Széchenyi, Deák, sőt Tisza Kálmán és Tisza István tiszteletét.⁴ Az egyetemi évek értékelését maga Bajcsy-Zsilinszky is megadja, igaz röviden, Szekfű Gyulához szóló híres vitáirának önéletrajzi fejezetében. Szellemi, politikai fejlődését vázolta ezt írja:

„Egyetemi éveimben szilárdan 67-es maradtam, ebbeli meggyőződésemben megerősödtem németországi lipcei és heidelbergi diákéveim alatt, ahol fölébredtek gazdasági és szociális érdeklődéseim: egy rajnai diáktanulmányút, az essen Krupp-művek és az ottani munkásviszonyok látása elég impulzust adott munkásvonatkozásban, a németországi, főleg pedig a bonni mezőgazdasági főiskola tevékenységének bemutatása, valamint dániai utam földművelési vonatkozásában!”⁵

Ennél bővebb információt tartalmaznak szüleinek Kolozsvárról és Németországból írt levelei. Az 1904–1907 közötti időszakból származó, harmincnál is több levél eredetije az Országos Széchényi

¹ *Féja Endre*: A volt barát idézése. = Új Forrás 1981. 6. sz. 5.

² Erről lásd: *Vigh Károly*: Zsilinszky helye nemzeti történelmünkben. = Tiszatáj 1982. 1. sz. 25–38. és *T. Bóro Zoltán*: A Zsilinszky-dráma. = Tiszatáj 1982. 1. sz. 39–53.

³ *Farkas József*: A történelem igazolta Áchim L. András. = Békési Élet 1983. 2. sz. 210–216. pl. *Vigh Károly*: Ecsetvonások Áchim L. András portréjához. = Békési Élet 1984. 1. sz.: 80–88. *Farkas József*: Válasz Vigh Károlynak. = uo. 89–93.

⁴ *Tilkovszky Lóránt*: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról. = Századok 1971. 5. sz. 974.

⁵ Uo.

⁶ Bajcsy-Zsilinszky ifjúkori levelei. (Xerox.) Békés megyei Múzeumok Igazgatósága Történeti Osztály adattára.

Könyvtár Kézirattárában található (Fond 28/178), néhány pedig a békéscsabai Bajcsy-Zsilinszky emlékkiállítás megelőző gyűjtőmunka során került elő a még élő rokonság tagjaitól.⁶ E levelek mellett forrásértékűek a kolozsvári egyetem évkönyvei is.⁷ Itt olvashatjuk pl. Zsilinszky 1906-ban írt – máig elő nem került – közgazdasági pályázatának értékelését. A korabeli egyetemi problémákról, az ott uralkodó közhangulatról Márki Sándor egyetemtörténete,⁸ az egyetemi ifjúság lapja, a helyi sajtó és a Márki Sándor professzor hagyatékában található egyetemi iratok tudósítanak.⁹ Az előkerült újabb és a közgyűjteményekben őrzött régebbi Bajcsy-Zsilinszky-dokumentumoktól nem várhatjuk sem az élet-történet, sem az eszmei-politikai fejlődéstörténet részletekig hatoló rekonstrukcióját. Am így is figyelemre méltó adalékokat szolgáltathatnak azokról a hatásokról, amelyek az ifjú Zsilinszky önálló lelki és szellemi karakterré válását elősegítették.

Zsilinszkyt Kolozsvárra Békéscsabához képest alapvetően más városi miliő fogadta. Békéscsaba a 20. század elején sajátos mezővárosi paraszti-parasztpolgári társadalmi képlettel, mezőgazdaságra berendezkedő gazdasági kultúrával, viszonylag fejletlen közművelődési viszonyokkal és – éppen akkor – feszült politikai helyzettel jellemezhető.¹⁰ A helyi politikai harcok alapja a politikai, gazdasági municipiumait féltékenyen őrző mintegy félszáz családnál nem több, gazdagparaszti és felsőhivatalnoki réteg, illetve a politikai-gazdasági emencipációért küzdő, s emiatt időlegesen érdekszövetséget kötő közép-, kis- és szegényparaszti rétegek közötti ellentét volt.¹¹

Az 1910-es népszámlálás szerint 60 ezer lakosú Kolozsvár társadalmja jóval polgárosultabb volt. Lakosságának mindössze 8%-a foglalkozott mezőgazdasággal, míg egyharmada iparban dolgozott. Kolozsvár igen előkelő helyet vívott ki magának az ország közművelődési életében is. Az erdélyi részek művelődési központja volt a maga 89 tanintézetével, Nemzeti Színházával (Egressy, Déryné, Jászai Mari is játszott itt), Erdélyi Múzeum Egyesületével, hatalmas egyetemi könyvtárával, Irodalmi Társaságával és pezsgő sajtóéletével (csak politikai napilapból öt jelent meg). A város „szellemi kapacitását” jelzi, hogy a lakosság 12%-át a közszolgáltatásokhoz és szabadfoglalkozásukhoz tartozó réteg tette ki, mely aránya a legmagasabb volt a századelő Magyarországon.

Az időben legkorábbi megtalált Bajcsy-Zsilinszky levél dátuma 1904. szeptember 13. Zsilinszky Kolozsvárra érkezésének napját pontosan nem ismerjük, de az biztos, hogy szeptember 11-én már ott tartózkodott, mert említ egy ekkor kapott levelet. A szüleinek írt első levelét a szállásáról, berendezkedésének körülményeiről, vásárlásairól, korai társnélküliségéről tudósító sorok uralják. Kolozsvárra a délnyugati városrészben, a gyönyörű Házsongárd nyaralótelephez vezető Majális utcában lakott, igen közel az Egyetemi-könyvtárhoz és az egyetemhez.¹²

1904. szeptember 18-án tartották az egyetemen az 1904/05-ös tanév megnyitóját. A leköszönő rektor, az idegéletani kutatásokat folytató Apáthy István beszéde híven tükrözte a kolozsvári egyetem akkori állapotát, közhangulatát. A tanulóifjúság által nagy lelkesedéssel fogadott, mint Zsilinszky írta „kuruc szellemű beszédében többek között felhozta, hogy Magyarországon a tudományegyetemek a mindenkor kormány eszközei. Élesen bírálta az egyetemi autonómia megsértését. Az új rektor, Kiss Mór beköszöntőjében „az egyetem drága kincsének, az önkormányzat megoltalmazására” tett fogadalmat.¹³

A kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem ekkor már több mint harminc éves múltta tekintett vissza, jó hírét kiváló tanárok alapozták meg. Így az említett Apáthy István mellett – Farkas Lajos római jogtörténész, Hőgyes Endre bakteriológus, Márki Sándor történész, Szinnyi József nyelvész, később Dézsi Lajos irodalomtörténész, Fejér Lipót matematikus, Gombocz Zoltán nyelvész vagy

⁷ Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae Kolozsváriensis. (Továbbiakban: Acta ...)

⁸ Márki Sándor: A M. kir. Ferencz József Tudományegyetem története. Szeged. 1922.

⁹ Ezeket a szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának kéziratára őrzi. JATE KK MS 356.

¹⁰ Szabó Ferenc: Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltságtól az első világháborúig. In: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. Kristó Gyula – Székely Lajos. Békéscsaba 1970. 123–168.

¹¹ Fancsovits György: Levelek a Békéscsabai Általános Népgyűlés újjaszervezett szocialista korszakából (1903–1905). = Békési Élet 1984. 2. sz. 228–238.

¹² Holik József térképe Kolozsvárról. In: Révai Nagy Enciklopédia. Budapest 1914. XI. kötet 814.

¹³ Márki: i. m. 81–82.

Somló Bódog, Jászi Oszkár, Ágoston Péter jogtudósok.¹⁴ Az egyetemi oktatás rendszere eltért a maitól ezért érdemes kiemelni néhány jellegzetességet.¹⁵ A tudományegyetemi oktatás a kettős értelmű tanszabadság elvéen alapult. Ez egyrészt jelentette a tanár politikai, világnézeti szabadságát a tananyag megválasztásában. Egyetlen kötöttsége volt, hogy ti. átfogó képet kellett nyújtania hallgatóinak, hogy azok a szakterület egészében tájékozódhassanak. Másrészt a hallgató bizonyos kereteken belül szabadon válogathatta össze, hogy az előírt óraszámokon belül mely professzor milyen tárgyú előadásait kívánja felvenni. A tanári karban a nyilvános és rendes, valamint a rendkívüli tanárok voltak jogosultak kötelező egyetemi előadások tartására. Az oktatói személyzet másik elemét a magántanárok alkották. A magántanári címet az egyetem adományozta, s e cím jogán az egyetemen előadásokat tarthattak. Ilyen magántanári címmel rendelkezett a kolozsvári egyetemen pl. Ágoston Péter, a magyar magánjog, Jászi Oszkár, az alkotmánytan tanára vagy Palágyi Menyhért természettudós. Nem volt véletlen, hogy az 1904-ben leköszönő Apáthy professzor oly élesen fogalmazott az egyetemi autonómia védelmében, hiszen ez időszaktól számítható a korábbi viszonylagos liberális oktatáspolitikája vége. Apponyi Albert, majd Zichy János kultuszminisztersége a nacionalista klerikalizmus megerősödését hozta magával. Míg 1904-ben Zsilinszky Mihály államtitkár, a király személyének képviselője (ifj. Zsilinszky Endre nagybátyja) a kolozsvári egyetemen, azt hirdette, hogy „hazánkban nyelv és valláskülönbség nélkül minden egyes ifjú kivívhatja társainak és előjáróinak szeretetét és becsülését”¹⁶, addig a rá következő évek ezzel ellentétes tendenciákat mutattak.

Elsősorban a professzori kar kinevezésében volt kézzelfoghatóan érzékelhető a változás, amennyiben a rangos tudósokkal szemben a buzgón hazafias és vallásos tanárok kerültek előtérbe. Az új szellem megmutatkozott abban is, hogy a tanügyi kormányzat mind egyértelműbben támogatta az egyetemi hallgatók nacionalista és klerikális egyesületeit (Szent Imre Kör, Bethlen Gábor Kör). E megváltozott tanügyi politika természetesen egy tágabb politikai gondolkör része volt, melynek legfőbb elve a monarchia fenntartása ürügyén „az egységes és oszthatatlan politikai nemzet” eszméjének védelme a „nemzetiségekkel mint politikai individualitásokkal” szemben. Zsilinszky egyetemi tanulmányainak idején, 1906. október 28-án indult a kolozsvári Erdélyi Hírlap. A nyitószámban Jancsó Benedek¹⁷ cikke érzékletesen jelzi az uralkodó politika és konzervatív nacionalista politikai gondolkodás regionális hatását. „Az erdélyrészi vezető politikusok . . . az arisztokratikus politikai, társadalmi és gazdasági intézmények lehetőleg hosszabb időre tartó védelmét gondolták egyedül helyes erdélyrészi magyar politikának, nem pedig ama kedvező helyzetek okos kihasználását, amelyet a demokratikus fejlődés kezébe ad a világban mindenütt annak a népnak, amelyik okosan tud vele élni.”

A békéscsabaihoz képest polgárisabb, műveltebb világban helyét kereső ifj. Zsilinszky Endre első egyetemi félévében nehezen barátkozott meg a jogászok speciális gondolkodásával, „reemesen gyatra stílusával, keserves magyarságával”.

Különösen a római jog tanárának, Farkas Lajosnak stílusát kifogásolta, „szinte gondolateszcenciának lehetne nevezni jóformán minden mondatát” – írta. A „jogászi stíl”-től való idegenkedésben eleinte óvakodott szakkönyvek olvasásától, inkább közgazdasági, politikai műveket vett kézbe, így „nagy gyönyörűséggel” olvasta Széchenyi Kelet népét. Bár nehezen szokta meg a sajátos jogtudományi terminológia használatát és gondolkodásmódot, már a korai időszakban is erős hivatástudat élt benne. Elítélőleg írt azokról a joghallgatókról, akik órájukat nézik, miközben Cicero egy-egy „geniális, de elvont gondolatát magyarázzák”. Bajcsy-Zsilinszkyról többen is írták, hogy gondolkodásának állandó vibrálásával, teljesítőképeségének hatalmas energiájával, munkaintenzitásával sok embert lenyűgözött. Ez nem a veleszületett temperamentumból fakadt. E levelekből derül ki az is, hogy a rendszeres, feszített tempójú munkát éppen egyetemi éveinek kezdetén tette magáévá, mintegy megtanulva azt: „A kitartás sohasem volt erős oldalom, ezt most szeretném megtanulni.” Az első

¹⁴Uo. „Az egyetem tanárai 1912–1922”. 162–175.

¹⁵*Szabó Miklós*: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter, Budapest 1978. 873–1002. p. és Horváth Zoltán Tudomány és új jogbölcselet. In: *Horváth Z.*: Magyar századforduló. Budapest 1974. 79–90.

¹⁶*Márki*: i. m. 83.

¹⁷Jancsó Benedek (1854–1930) publicista, történész, az MTA levelező tagja. Számos könyvet és cikket írt a román nacionalizmus történetéről, a román irredenta törekvésekről.

félévi vizsgáin túljutva, az idegen környezethez, az újfajta élettritushoz, gondolkodásmódhoz alkalmazkodva Zsilinszky korábbi bátortalansága is feloldódott. Ezzel párhuzamosan a már gimnáziumi éveiben¹⁸ is tapasztalt sokoldalúságának, széles körű érdeklődésének megfelelően egyre többet jár színházba – „az ember idealizmusát gyarapítja” – s beiratkozik a filozófiai (bölcsezzettudományi) kar történelemóráira. Valószínűleg itt ismerkedik meg Márki Sándor történelemszakkal, akinek munkáit nagyra becsülte, mert azok – mint később, 1942-ben írja, tiszteletben tartották „a nemzet génuszát, a magyarság ősi és lényegében változhatatlan szellemét, a magyar hivatás és történelmi küldetés őstörvényét.”¹⁹ Bajcsy-Zsilinszky bizonyos miszticizmust is magában rejtő sajátos stílusú sorai Márki Sándor szellemét idézték az ősi német-magyar sorsközösséget sugalló történetekkel szemben. 1905 elején iratkozott be Zsilinszky a protestáns egyetemi egyesületbe, a Bethlen Körbe. A századforduló előtt az egyetemi ifjúsági szervezetek jobbára a nemzeti ellenzéki pártok szellemét képviselték. Ám a század elejétől egyre inkább az újkonzervatív irányok felé fordultak, a türelmetlen nacionalizmus terjesztésében különösen aktívak voltak. Nagy szerepük volt annak a jobboldali közszellemnek kialakításában, amely az ellenforradalmi korszakban a keresztény nemzeti kurzus fiatal értelmiségi – politikusi tözsgárdájának lett jellemzője.²⁰ Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Zsilinszky Endre mennyire kapcsolódott be a Bethlen Kör tevékenységébe. Az biztos, hogy a családból hozott szemlélet erősen befolyásolta a belépésben, hiszen édesapja, id. Zsilinszky Endre dr. a csabai evangélikus egyház világi felügyelője volt. „Egy felügyelő fiának különben is illik az egyetlen kolozsvári protestáns egyesület életében részt venni, ha lehet active is . . .”²¹

Az 1905 tavaszán írt levelei tartalmát, hangulatát már az évvégi vizsgákra való készülés határozza meg. Május 27-én értesíti szüleit, hogy sikeresen túljutott vizsgáján. Sőt az egyetem évkönyve szerint több mint másfélszáz elsőéves közül Zsilinszky tizedmagával együtt kitüntetéssel tette le az „első alapvizsgálatot”. Büszkén írja, hogy Farkas, a római jog már említett tanára is megdicsérte. Farkas Lajos (1841–1921), az egyetem alapításától ott tanító professzor a Savigny-féle történeti iskola képviselője, több saját korában alapvető jogtörténeti könyv szerzője.²² Zsilinszky legkedveltebb tanára az akkori rektor, Kiss Mór volt. A kiválóan előadó professzor egyike volt a római jog első nyugati szemléletű tudósainak.

A nyári szünidőből Kolozsvárra 1905 szeptemberében visszaérkező egyetemista első leveléből arra következtethetünk, hogy a visszautazást nem sokkal megelőzően személyes jellegű szóváltásra került sor közte és apja között. Mindez csak azért érdekes, mert a levél rávilágít – a későbbiekben is oly jellemző – hirtelenségére, de ezzel együtt, sokszor önmegszóval való vívódásra való hajlamára, a következményeket mindig vállaló magatartásra is. Sértődöttségében megígéri, hogy tanulmányainak befejezése után – mert már eddig is sokat áldoztak rá – lemond a ráeső vagyonról húgai javára. Ha ez nem is akkor, és nem is ilyen indítékból, de bekövetkezik, amikor 1919-ben apjuk halála után Gábor és Margit testvérével egyetemben lemondanak örökségük nagy részéről Erzsébet húguk javára.²³

A következő, 1906-os év Zsilinszky addigi életének talán legmozgalmasabb éve volt. Még januárban belépett az akkor megalakult evangélikus ifjúsági egyesületbe, a Luther Körbe. Februárban beszámolt levelében a február 19-i parlamenti katonai megszállás, házfelosztás és a helyi főispáni intéllés miatt kialakult politikai helyzetéről. Fejérváry miniszterelnök az egyetem bezárásával fenyegette meg Szabó Dénes rektort, ha tüntetésre kerülne sor. „Az alkotmányos kormány ellen lehet tüntetni, de az abszolúttal szemben még nézetet sem szabad nyilvánítani, mert az szent és sérthetetlen.” – konstatálja ironikusan az eseményeket Zsilinszky. 1906 tavaszán közgazdasági pályázatot írt. A pályázatot a jogi karon a magyar–francia biztosító részvénytársaság tűzte ki a nemzetgazdaságtan köréből szabadon választható tárgyú kisebb tanulmányra. A pályázatra öt pályamű érkezett be, köztük Zsilinszky: „A szocializmus és a nagytőke” c. írása. Jellegének a „Surlódás nélkül nincs mozgás a természetben,

¹⁸ Erről lásd: *Borsi József*: Bajcsy-Zsilinszky Endre gimnáziumi tanulóévei Békéscsabán. = Békési Élet 1986. 3. sz. 286–294.

¹⁹ *Tilkovszky*: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi . . . i. m. 972.

²⁰ *Szabó M.*: i. m. 892.

²¹ Acta . . . 1905–1906. 22. függelék.

²² Római öröklési jog 1895. A becsület általános jelentősége a római jogrendben 1896. stb.

²³ Egység dr. Zsilinszky Endrének és gyermekei között. Békéscsaba 1919. okt. 21. Kocsis Máttyás, békéscsabai lakos tulajdona.

küzdelem nélkül nincs fejlődés a társadalomban” idézetet választotta. A pályázatokat Navratil Ákos²⁴ professzor bírálta el, akiről Zsilinszky már korábban is nagy tisztelettel írt, igazi modern tudósnak tartotta.

Zsilinszky a több mint 60 oldalnyi pályaművet két liberális közgazdász író, Schäffle és Leroy-Beaulieu munkáira alapozta. Bár eddig még nem került elő a pályamű, és az egyetemi évkönyv sem említi pontosan a könyvek címét, azért a bírálat illetve Zsilinszky egy későbbi levelének utalása alapján valószínűsíthető a műveket. Ezek alapján A. E. F. Schäffle²⁵ (1831–1903) német közgazdász és szociológus 1874-es „Die Quintessenz des Socialismus” c. munkája lehet az egyik, Zsilinszky által alapirodalomként használt munka. A másik felhasznált mű a francia Paul Leroy-Beaulieu (1843–1916) magyarul 1888-ban kiadott „Az új szocializmus és annak bírálata” címet viselő könyve. Leroy-Beaulieu Adam Smith-t tartotta egyedüli mesterének, munkái a francia klasszikus-liberális közgazdasági iskola szemléletét tükrözik. Későbbi munkásságában már nem zárkózott el a történeti kutatás jogosultságának elismerésétől, és a gazdasági életbe való állami beavatkozásnak sem volt már merev ellenzője. Abban, hogy Zsilinszky Leroy-Beaulieu-t választotta, feltehetőleg inspiráló szerepe lehetett tanárának, Navratilnak, hisz mindkét tudós szorosan kapcsolódott Adam Smith rendszeréhez. A bírálat kiemeli, hogy a jó érzékkel megválasztott két alapmű megóvta Zsilinszkyt attól, hogy elkalandozzék tárgyától. Az említett szerzők útmutatása alapján építette fel dolgozata logikai gerincét, és állította szembe egymással a szocializmus és a liberalizmus gazdaságpolitikáját. A bírálat szerint a pályázó érdeme, hogy „átértve” tárgyát több megfigyelést tett, írásában „néhány önállóbb ízű gondolat vagy legalább gondolatsorozat, egy-két ügyes kifejezés” található. Ám élesen kifogásolta Zsilinszky egyik megállapítását. Zsilinszky, amikor a nagytőke érvényesülésének természetes határát kívánta jelezni, azt állította, hogy a mezőgazdaságban a fejlődés nem a latifundiumok, hanem a közép- és kisbirtokok felé irányul. Navratil figyelmezteti, hogy ez a tény, ahol tapasztalható is, nem a dolgok természetes gazdasági rendjének folyománya, hanem „erős jogpolitikai küzdelmek eredménye”.²⁶ Navratil úgy látta, hogy Zsilinszky fejtegetései jóval gyengébbek voltak ott, ahol Leroy-Beaulieu hatása alá került, akinek liberális nézeteit még túlozta is, különösen „A kommunista állam fogyasztásának berendezéséről” szövege. A jogi kar a szaktanárok véleményét egyhangúlag elfogadva 1906. május 16-i ülésén Zsilinszky Endrét megosztott pályadíjjal, 117 koronával jutalmazta.²⁷ Zsilinszky akkor nagyon sérelmezte, leveleiben többször is felelegette Navratil éles kritikáját a birtokviszonyok fejlődési irányára vonatkozólag, ám később – éppen földreformért küzdő politikusként – ő maga is tapasztalhatta professzora megjegyzésének nem kevés valóságtartalmát. A pályamunka írásával párhuzamosan 1906 tavaszán sajtócikket is írt Zsilinszky. Ám nem ez volt az első publicisztikai jelentkezése. Az ifjú Zsilinszky első újságírói próbálkozásainak az akkor már legnagyobb hagyománnyal és példányszámmal rendelkező helyi szabadelvű kormánypárti lap, a Békés megyei Közlöny²⁸ biztosított teret. A Közlöny 1905. július 25-én tárca rovatában jelentette meg első cikkét „Írás a cenki halottáról” címmel. Bár Zsilinszky novellának említi egy későbbi levelében saját írását, e Széchenyi elfeledett szellemét idéző művét a közéleti tárca műfajába sorolhatjuk. Prózájában sajátosan keveredik az iskolásan retorikus modor és szónokiasság, az allegóriákban megjelenő miszticizmussal. A szöveg meghatározó jegye a történeti romantika patetikus toposz használ-

²⁴ Navratil Ákos (1875–1952) 1905-ben került a kolozsvári egyetemre, ahol a nemzetgazdaságtan és a pénzügy tanára volt, 1919–1948-ig pedig a budapesti Tudományegyetemen tanított. Fő művei közé tartozott az 1898-ban írt „Smith Ádám rendszere és ennek bölcséleti alapja”. „A föld jövedelmezősége” (1935) és az 1945-ben megjelent „A nemzeti vagyon sorsa a háborúban” c. munkája.

²⁵ Schäffle Tübingiában és Bécsben a közgazdasági egyetem tanára volt, majd 1871-től kereskedelmi miniszterként tagja lett annak a Hohenwart-kormánynak, amely a monarchiát a nemzetiségeknek kedvező föderalista alapokra kívánta fektetni. Amikor, különösen Andrássy Gyula gróf közbelépésére a kormány megbukott, Schäffle visszatért a tudományhoz, hogy élete végéig a közgazdász és a szociológia problémáival foglalkozzék. Négykötetes szociológiai munkája az organikus szociológiai iskola egyik alapvető alkotása.

²⁶ Acta... 1906–1907. 68.

²⁷ Uo.

²⁸ 1874. február 1-én indult a lap. Békés megye sajtóbibliográfiája 1855–1973. Békéscsaba 1974. 76.

lata. „... Egy lázas éjszakán – odakint úgy zúgott az éj vihara, mintha szellemek keltek volna halál-tusára –, mikor belemerültem az óriás szellem műveinek olvasásába, agyam sajkája útra kelt eszméinek, tépő günyának, sebző satyrájának színes, csillogó hullámhegyeket verő tengerén...” stb.

E nehézkes, jelzőkkel, metaforákkal, szimbólumokkal túldíszített stílusú cikk legnagyobb részét az író személyes vallomása tölti ki. Afeletti kesergésének kifejtése, hogy a nemzet ily hálátlan módon megelégedett Széchenyi örökségéről.

A fiatal joghallgató Széchenyi képében a reformkori politikus a pártszempontokon, a mindenkorai politikai és szociális érdekellentéteken felülemelkedő, „nemzetben gondolkodó” közéleti ember alakját testesíti meg.

E Széchenyi-kép második, három részletben közölt írásában teljesedik ki.²⁹ Itt már visszaszorul az emocionális attitűd, helyét a historizáló moralizálás, a történetfilozófiai okfejtésből kibontakozó aktualizálás veszi át. Zsilinszky szerint a „nivellirozó”, az egyéniség meghatározó történelmi szerepét kétségbe vonó eszmerendszerek – elsősorban a szocializmus – térhódítása az oka annak, hogy Széchenyi emléke elhalványodott a nemzet emlékezetében. E felfogásban Széchenyi tragédiája éppen saját nagyságában rejlik, mert az erényeiben korlátlan, de szenvedélyeiben annál korlátlanabb tömeg nem értheti meg a zsenit. Egyén és tömeg illetén szembeállításra kétségkívül a Nietzsche-hatásra vezethető vissza. A levelek tanúsága szerint ebben az időben jelentős befolyást gyakorolt Zsilinszky gondolkodására a német filozófus. Széchenyi alakjának háttérbe szorulását azért is fájlalja Zsilinszky, mert úgy ítéli meg, hogy a magyarság egyénisége, alkotóképessége éppen a nagy államférfiak tevékenységében nyilvánkozik meg.

Széchenyi másra is példa az ifjú joghallgató számára. Az elmaradott nemzetek, nemzetgazdaságok célszerű felzárkózási stratégiájának kérdésében Zsilinszky az „erőszakos és természetellenes” forradalom ellen és a „fejlődés természetes törvénye” mellett foglal állást. Ugyanakkor erősen hangsúlyozni kell, hogy forradalomellenességében nem volt doktrinér. Az 1848-as forradalmat jogosnak, sőt kikerülhetetlennek tartotta. Úgy vélte, a hiba a talaj előkészítésében volt, abban, hogy nem hallgattak a nemzet Széchenyi intelmire. Zsilinszky éles logikával bírálta azt a – tegyük hozzá, még ma is élő – közhelyet, miszerint Széchenyi a nemzet meggazdagodása és a nemzet szabadsága, nem szükségyszerűen egymást kizáró alternatívája közül a gazdagodás primátusát vallotta. Helyesen emeli ki a szerző, hogy a nagy reformkori politikusnál senki jobban nem kívánta a szabadságot, csak hogy annak kivívásában a fokozatos fejlődés útját támogatta.

A hosszú történetfilozófiai fejtegetés jelenre vonatkozó nagy tanulságát Zsilinszky abban jelöli meg, hogy az össznemzeti érdekek dominanciáját kell vállalnia a politikának. Ugyanis minden más társadalmi-politikai problematika pl. az önálló hadsereg követelése, az egyenlő és titkos választójogért folytatott harc, mert politikai megosztó tényező, veszélyezteti a magyarság monarchián belüli hegemon törekvéseit. A hegemonitáshoz nemzeti összefogásra van szükség, ehhez pedig platformként Széchenyi életművének aktualizált adaptációját ajánlotta a fiatal joghallgató. A nemzeti egység, összefogás gondolata itt még az állagörző liberalizmus³⁰ egyre több konzervatív elemmel telítődő offenzív nacionalista ideológiáját szolgálta Zsilinszky politikai gondolkodásában. A Széchenyi-szerű, pártérdek feletti politikusi attitűd, a nemzetben gondolkodás később, baloldali fordulata után is egyik markáns eleme maradt politikai nézetrendszerének. Az 1906. május 1. dátumú levelében örömmel írja, hogy a Szabadság című lap megjelentette újabb cikkét. A Biharmegyei és Nagyvárad Szabad- elvű párt Közleménye, a Szabadság 1906. április 22-én közölte az ifj. Z. E. aláírású „Epilógus a szabad- elvű párt halálához” című cikkét.

Tisza István, hogy a forradalmi tömegmozgalmak leverésére és a politikai válság feloldására alkalmasnak látott koalíciót hatalomra segítse, 1906. április 11-én feloszlatta a Tisza Kálmán alapította Szabadelvű Pártot. A Szabadelvű Párt tagjainak jó része csatlakozott Andrássy Alkotmánypártjához, a vezetőik, így Tisza István is, egyelőre visszavonultak a politikától.³¹ Zsilinszky mélyen tiszaiista meggyőződésében abban bízott, hogy bár a Szabadelvű Párt feloszlott, ám programja, eszméi nem szálltak sírba a párttal együtt. Tisza visszavonulását azzal magyarázza, hogy „Az erős egyéniségeket

²⁹ Egy szerény ötlet I., II., III. – Békésmegyei Közlöny 1905. november 23., december 2., december 7.

³⁰ A fogalomról lásd: Szabó M.: i. m. 915–917.

³¹ Pölöskei Ferenc: Tisza István. Bp., 1985. 129.

nem szereti a tömeg”. A nagy egyéniségek a tömegek értetlensége miatt – és itt párhuzamba állítja Tisza helyzetét Széchenyiével – szükségszerűen magukra maradnak. Zsilinszky megítélése szerint Tisza visszavonulásával egy 30 éves, mindenben prosperitást hozó korszak zárul le az ország történetében. Cikkét így zárja: „Híveinek kis csapata, ti sírtok? Ne sírjátok. Majd ha újjongás helyett a haza jajkiáltása hat el a geszti vasemberhez: magas, karcsú alakja megjelenik ismét a porondon és meg-suhogtatja korbácsát . . .” – Zsilinszky, sajnos kitűnő jósnak bizonyult. Tisza az 1910. február 19-én megalakult Nemzeti Munkapárt élén, majd 1913 júniusától miniszterelnökként tért vissza a politikai életbe. Zsilinszky Tisza István és politikája iránti rajongása korábbi időkre vezethető vissza. A már idézett 1942-es vitáit „Ifjúkori visszaemlékezések” részében említi, hogy gimnazista és joghallgató korában milyen csodálattal nézett fel Tisza Istvánra. Személyesen is ismerte, mert id. Zsilinszky Endre birtokszomszédja volt a miniszterelnök. A Zsilinszky-birtok Bihar megye szalontai járásában, Marciháza közelében, Pántusztán volt, a Tisza-birtok központját képező Geszt szomszédságában. Személyes ismeretsége, hogy maga is gazdaember fiaként „lovat szerető és lóhoz értő fiatalember volt”, Tisza pedig híres lovas, még csak jobban erősítette akkori 67-es „tiszaista” meggyőződését.³²

1906 ősze új fejezetet nyit az ifjú Zsilinszky életében. Németországba utazik, hogy előbb Lipcsében, majd 1907 májusától Heidelbergben töltsön egy-egy szemesztert. A külföldi tanulmányútban szerepet kaptak az apa, id. Zsilinszky Endre és a nagybáty, Zsilinszky Mihály útmutató tapasztalatai, akik szintén tanultak Németországban. S hogy az apa milyen nagy gondot fordított fiai nevelésére, taníttatására azt bizonyítja, hogy Endre öccse, Gábor vegyészmérnöki tanulmányait Karlsruhe-ban folytathatta.

Ifj. Zsilinszky Endre németországi útja nyilván összefüggött azzal is, hogy a korabeli magyar felsőoktatás nem rendelkezett elit egyetemekkel és elit fakultásokkal. Így az anyagilag tehetősebbek azon fiai, akik magasabb színvonalat igényeltek, néhány szemeszter erejéig a nagy külföldi egyeteme- ket (Németországban pl. Halle, Berlin, Lipcse, Heidelberg) látogatták.

A németországi tanulmányok időszakából fennmaradt, szüleinek címzett első levelét 1907. január 5-én írta Zsilinszky.³³ Kecskemétről, a család anyai, szarvasi rokonai ágának leszármazottjától előkerült egy korábbi, anyai nagyanyjához, özv. Vilim Jánosnéhoz küldött lipcsei levele, 1906. december 21. dátummal. A karácsonyt idegenben ünneplő Zsilinszky érzelmes, nosztalgikus sorai a csabai otthonát idézik fel, Új barátai: „az aranyos osztrák, a jóízű szerb, a szellemes örmény, a nagyhomlokú amerikai . . . mégiscsak idegenek”. A több nációból összegyűlt társaság Lipcsében a Sidmien str. 55. sz. alatt, panzióban lakott.

Az első lipcsei élmények összegzését adó „Egy magyar lipcsei naplójából” című írásával a nagyváradi Szabadság tárcarovatában 1907. január 22-én jelentkezik Zsilinszky. A Szabadság tárcarovata kétségkívül színvonalasabb volt, mint a helyi műkedvelő irodalmároknak helyet adó Békésmegyei Közlöny hasonló rovata. Hiszen a váradi lap ekkortájt pl. Krúdy, Bíró Lajos, Tömörkény írásait is közölte tárcájában. A további folytatásokban 23-án és 25-én megjelenő reflexiókat rögzítő, kommentáló naplófeljegyzések a német és a magyar kultúrát, karaktert állítják egymással szembe. „Minél jobban figyelem a német világot, annál tisztábban látom önmagamát és önmagunkat. A saját nyomorúságunkat.” Az elmaradottságból való kiutat a gyermekek más szellemű, a munka presztízst emelő nevelésében látja Zsilinszky. A korábbi zsenikultusz kisebb módosulását mutatják sorai, belátja, hogy a „ragyogó elmék” önmagukban nem, csak a nemzettel egyetemben hozhatnak létre virágzó kultúrát. A Szabadság által közölt naplófeljegyzésekből egyébként a Békésmegyei Híradó is vett át részleteket az 1907. január 24-i számába. Zsilinszky Németországban még a kolozsvári éveknél is több időt fordított tanulásra és önképzésre. Ebben legfőbb inspirálója volt az általa is észlelt nagy különbség az itthoni és a németországi kultúra, hétköznapi és tudományos szemlélet között. „Minden mulasztást be kell hoznom ebben az esztendőben” – adja meg magának a nagyigényű programot. Könyveket vásárol, többek között Werner Sombart „Socialismus und sociale Bewegung” című munkáját.³⁴

³² Tilkovszky: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi . . . i. m. 974.

³³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fond. 28/178.

³⁴ Sombart hatása a későbbiekben is kimutatható. Pl. az 1920-ban megjelent „Nemzeti újjászülés és sajgó” című első könyve antiszemita szellemének egyik összevetője éppen Sombart „Die Juden und das Wirtschaftsleben” c. munkájára vezethető vissza.

A mulasztások behozásának programjában Zsilinszky a legérdemlegesebb segítséget nagyhírű tanáraitól, a lipcsei egyetem professzoraitól kapta. Világtörténelemből Erich Brandenburg előadásait hallgatta. A pozitivista szemléletű tudós előadásait igen érdekesnek tartotta Zsilinszky. Többet írt és nagyobb lelkesedéssel Karl Bücherről, a német nemzetgazdaságtan történeti iskolájának egyik fő képviselőjéről. Már csak azért is, mert Bücher előadásaiban igazolni látta saját, a kapitalista birtokfejlődés tendenciájáról és azok okairól tett kitételének igazát Navratil Ákossal, kolozsvári professzorával szemben. Egyház- és nemzetközi jog tanára Emil Friedberg volt, aki a protestáns egyházjog elmélyítésében játszott meghatározó szerepet, föllépett az állam jogainak érvényesítéséért a katolikus egyházzal szemben. Csak néhány előadását hallgatta, de mély benyomást tett Zsilinszkyre Wilhelm Wundt. A filozófusként és pszichológusként is korának egyik legnagyobb tudósának számító Wundt előadásai „rendkívüliek voltak, 500–600 ember hallgatta állandóan”. Lipcséhez fűződik egy igen értékes ismeretsege is. Itt ismerkedik meg az akkor 27 éves, de már híres mérnökkel, Groffits Gáborral, aki éppen Lipcsében épített egy kereskedőházat. Groffits a charlottenburgi (Berlin) műegyetemen tanársegéd volt, ott és Lipcsében a vasbetonépítkezést tanulmányozta. Ő építette Magyarországon az első vasbetonhidat Garamkövesden 1907-ben, majd a korabeli mezőgazdasági építészet legjelentősebb alkotója és elméleti szakembere lett. „... tele van genálisnál genálisabb ideákkal” – írja róla Zsilinszky. Sokat beszélgettek együtt, különösen közgazdasági kérdésekről.³⁵

„Itt muszáj belátni a vaknak is, hogy Magyarország vagy másképpen fog a jövőben gazdálkodni, vagy menthetetlen” – fogalmazza meg véleményét. Hitében megerősíti majd későbbi látogatása a bonni mezőgazdasági főiskolán. A lipcsei szemeszter 1907. március 15-ig tartott. Ezután Heidelbergben folytatta tanulmányait. Több egyetem felvetődött tervként a lipcsei után, így Halle, Bonn, Greifswald, sőt Strassburg is. Heidelberg mellett azért döntött Zsilinszky, mert az kisebb város, s úgy gondolta, hogy „csöndben és magányban lehet mégiscsak a legjobban elmélkedni, tanulni”.

A heidelbergi szemesztert megelőzte a német iparral, mezőgazdasággal és művészettörténettel megismertető több mint egyhónapos tanulmányút. A nagyobb városok közül a már korábban megtekintett Drezdán, Berlinen kívül Köln, Essent, Mannheimet, Koblenzt, Bonnt, Duisburgot érintő útról két levele maradt fenn. Első, 1907. május 1-jén kelt igen rövid levélben a kölni dómról áradozik, majd itt említi először kísérő professzorukat, Gotheint.³⁶ Második, kilencoldalas levele valóságos útleírás. „Mostmár nyugodtan mondhatom: ismerem a német kultúrát” – írta összefoglalóan. Ipari üzemek egész sorát látogatták meg: a Krupp-műveket, papírgyárat (Bergisch-gladbach), pezsgőgyárat (Koblenz). S a szociális intézmények, munkáslakások, munkáskönyvtárak láttán türelmetlen vágy fogta el – a „lelkesezés és irigység főlőrléteben” –, hogy mindezt Magyarországon is megvalósulni segítse. A német mezőgazdaság eredményeit értő módon figyelhette, hiszen gazdálkodó földbirtokos fia volt. Id. Zsilinszky Endre dr. a hazai viszonyok között korszerűen termeltető, jelentős szakirodalmi tájékozottsággal bíró középbirtokosnak számított. Földjein Treitz Péter agrogeológussal szikjavító kísérleteket folytatott, Medgyesegyházán műtrágyázással kísérletezett, később a csabai öntözött réteken – Békéscsabán elsőként – rizstermeléssel is foglalkozott.³⁷ A még viszonylag fejlett agrár-műveltséggel rendelkező id. Zsilinszky fia is a rácsodálkozás és az azt követő elragadtatás hangján írt a német mezőgazdaság szövetkezeteiről és az agrárképzésről. Elsőként a Rajna-menti szövetkezeti gazdaságokat tekintették meg, majd Bonnba érkezve rögtön a Landwirtschaftliche Kammer (Mezőgazdasági Kamara) titkárnak előadását hallgatták meg a termelői, felvásárlói, fogyasztói és bankszövetkezetek működésének összehangolásáról. A poppelsdorfi gazdasági iskola tevékenységéből a gümő-

³⁵ 1911-ben jelent meg pl. a Gazdasági építészet c. műve. Groffits politikával is foglalkozott később, 1938-tól a felsőház tagja lett. 1949-ben mint az agrártudományi egyetem ny. és r. tanára vonult nyugdíjba.

³⁶ Ebenhard Gothein (1853–1923) 1904 óta volt professzora a heidelbergi egyetemnek, előtte Karlsruheban és Bonnban tanított a kultúr- és gazdaságtörténettel foglalkozó tudós. Legismertebb írása 1924-ben, halála után jelent meg: *Schriften zur Kulturgeschichte der Renaissance* címmel.

³⁷ *Palov József: Az öntözések múltja a Dél-Tiszántúlon. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 8. Szerk. Szabó Ferenc Békéscsaba 1985. 67–69. és *Zsilinszky István: A Békésvármegyei Gazdasági Egylet története. 1860–1896. Békéscsaba* 85–89.

bacilusokkal és a trágyázással folytatott kísérletek keltették fel leginkább az ifjú Zsilinszky érdeklődését. Ezután egy mintagazdaságban láthatták az agrártudomány újabb eredményeinek gyakorlati próbáját is. (A gazdaságban a hajtóerőt már elektromos energia szolgáltatta.) A következő város Köln volt, ahol két jelentős műgyűjteménnyel ismerkedtek meg. Az Iparművészeti Múzeumban a híres 16–17. századi rajnai kőcserepek, míg a Wallraf-Richartz Múzeumban a 14–16. századi kölni festészeti iskola³⁸ gótikus képei alkották a legértékesebb együtteseket. Némi maliciával vegyes felháborodással említi Zsilinszky, hogy „az áldott német historikus szellem” jóvoltából minden újabb festészeti irány háttérbe szorult, s a művészeti múzeumba található Munkácsy festményt, „... A falu hőstét észre sem vették”. E május 31-i levélben közli azt is, hogy visszatérve a tanulmányútról máris megkezdte szemináriumi dolgozatának írását „Die Werttheorie des Socialismus” („A szocializmus érték-elmélete”) címmel. Hogy Zsilinszky ifjúkorában mennyire elutasította a német historizmus szellemét, nem téve különbséget a polgári historizmus és a marxi történetiség-elv között sem, azt érzékletesen mutatják július 12-i levelének sorai. Jaffé professzor előadása a nemzetgazdasági iskolák kritikájáról csak megerősítette meggyőződésében, hogy „... jó volt mégis dolgozatomban: Über die Marxische Werttheorie, nem német lábon járni”. Izgalommal várja, hogy mit szól majd szemináriumi tanára dolgozatának azon részéhez, amelyben „teljesen önállóan, a rendestől eltérő úton” igyekszik a marxizmus értékelméletét cáfolni. Egy későbbi leveléből³⁹ tudjuk, professzora elégedett volt írásával. Zsilinszky marxizmustól való idegenkedése ezután sem szűnt meg, bár a szellemtörténeti iskola eredményeihez képest még mindig legalább féligazságnak tartotta a marxizmust a szellemtörténeti bíráló vitáiraiban.⁴⁰ Heidelbergi tanulmányaiban jelentős siker volt, hogy a zszurnalisztikai szeminárium számára írt Rodinról szóló dolgozatával – megelőzve a „német fiúkat” – szemináriumi első lett.

A németországi egy év mély nyomokat hagyott Zsilinszkyben. Saját összegzése szerint az ott tapasztaltak ébresztették fel benne a szociális és gazdasági kérdések iránti érdeklődést. Korábbi kolozsvári éveiben is élénken foglalkoztatták a gazdasági-társadalmi problémák. Németországban egy olyan fejlettebb gazdasággal ismerkedett meg, amelynek teljesítménye és a kivívott szociális jogosítványok lehetővé tették, hogy a magyarországinál szélesebb körben nyíljon mód a szociális kérdések megoldására. A gazdasági fejlődés és a szociális gondolat összekapcsolódása történik itt meg Zsilinszky szemléletében. Innén származtathatjuk az ifjúkori időszakát jellemző németbarátságát is, bár meg kell jegyezni, leveleiben többször utal arra az ellenszenvre, amelyet a német nyárspolgári magatartás, az „alldeutsch” felfogás váltott ki benne. Későbbi németellenes fordulata nem a német nép, kultúra vagy az itthoni német nemzetiség, hanem – az kizárólag politikai természetű lévén – a „Drang nach Osten” és a fasiszta tendenciák ellen irányult.

Németországból Kolozsvárra visszatérve Zsilinszky levelei számban és terjedelemben egyaránt megcsappantak. A levelek hangvétele inkább személyes jellegű lett. Ez összefüggésben lehet azzal, hogy kevesebb új, nagyobb élményt kiváltó hatással találkozik már. S ekkor kezdődik gyomorbaja is, mely szüleinek szánt közléseit majd javarészből betegsége irányítja. Így is több érdekes momentumot találhatunk e négy levélben. Itt említi két kolozsvári professzorát, Lukács Adolfot, a büntetőjog tanárát és Böhm Károlyt, a logika professzorát. Különösen Böhm Károly tudományos tevékenysége érdemleges.⁴¹ Egyetemi éveiből fennmaradt utolsó, 1907. december 15-i levele szerint Zsilinszky feltehetően a Németországban szerzett tapasztalatoktól inspirálva – mezőgazdasági hitelről szóló dolgozat tervét fontolgatta. Az erre, illetőleg az egyetemen még eltöltött másfél éves időszakra vonatkozó források felkutatása a jövő gyűjtőmunkájának feladata lesz. Az bizonyos, hogy az 1908–1909-es tanévvel sikeresen befejezte egyetemi tanulmányait, mert neve ott olvasható a jogi karon doktori

³⁸ A német gótika idején működő ún. kölni iskola mesterei közé tartozott pl. Meister Wilhelm és Stephan Lochner.

³⁹ Heidelberg 1907. június 24. Az eredeti levél Szencs Béla, kecskeméti lakos tulajdona.

⁴⁰ *Tilkovszky Lóránt*: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. = *Valóság* 1959. 6. sz. 34–46.

⁴¹ Böhm Károly (1846–1911) indította útjára 1881-ben a Magyar Philosophiai Szemlét. 1896-tól tanított Kolozsvárott. Műveiben a pozitívizmus filozófiai rendszerével és a logika tudományával foglalkozott.

oklevéllel végeztek névsorában a szóban forgó tanév egyetemi évkönyvének 102. oldalán. Az utolsó félév lehallgatása után 1908 április 24-én szerezte meg államtudományi, 1908. december 5-én pedig a jogtudományi doktorátust.⁴² Egy rövidebb – gyomorbántalmak miatti – balatonfüredi gyógykezelés után 1909 őszén már mint utriusque juris doktor vonult be a bécsi császári és királyi huszárezredhez.

Ha ötéves egyetemi tanulmányainak időszakát nem is tudjuk a teljesség igényével rekonstruálni, az mindenképpen felvázolható, hogy miért is írta Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomásában, hogy „Egyetemi éveiben szilárdan 67-es maradtam . . .”. Ez a 67-es liberális nacionalista szemlélete a gimnáziumi évekhez képest elmélyült. Első politikai publicisztikai megnyilatkozásaiban tetten érhető a korabeli neokonzervatív irányzatok hatása. Más oldalról viszont – elsősorban németországi útjának köszönhetően – érzékenyebb lett a szociális kérdések iránt. Többirányú, ellentétes töltésű hatások érték akkor, különböző utak lehetőségeit rejtve magukban. Mert feltűnnek olyan momentumok is, amelyek egyenesen vezetnek az I. világháború idejének németbarát, militarista, a forradalmakat elutasító, majd az ellenforradalom keresztény kurzusának antiszemita, fajvédő Zsilinszkyjéhez. De a gazdasági, elsősorban mezőgazdasági termelési problémák, a munkás és paraszt vonatkozású szociális kérdések iránti érdeklődését is táplálták ezek az évek. Sőt a harmincas évektől különösen pregnánsan megmutatózó – ekkor már kétségtávol más, progresszív töltésű – európai – kelet-európai igényű látásmódjának a gyökerei is ide, a tanulmányok időszakára nyúlnak vissza.

⁴² Domokos József: Áchim L. András. Kossuth. 1971. 278.

BORSI JÓZSEF

Bajcsy-Zsilinszky Endre ifjúkori leveleiből

Az alább közölt hét levelet 1904 és 1907 között írta az ifjú Zsilinszky egyetemi tanulmányainak színhelyeiről, Kolozsvárról, Lipcséből és Heidelbergből. Az első hat levél címzettje Zsilinszky Endre dr., míg a 7. számú nagyanyjának, özv. Vilim Jánosné szül. Csorba Etelnek szól. Bajcsy-Zsilinszky később keletkezett kézírataival ellentétben ezek a – ma már besárgult – levélpapírra tintával rótt sorok igen jól olvashatók. Szüleinek írt levelei eredeti példányait az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi. Korábban a levelek az édesanya tulajdonában voltak. Özv. Zsilinszky Endréné halála után Margit nevű lányához kerültek, később Zsilinszky Margit, férj. Kocziszký Mátýásné elhunytával azokat fia, Bajcsy-Zsilinszky Endre unokaöccse, ifj. Kocziszký Mátýás, békéscsabai lakos őrizte. A hetedik levél eredetije Szenes Béla, kecskeméti lakos tulajdona, aki Bajcsy-Zsilinszky unokatestvérének, Vilim Jonánnak a fia.

Ifj. Zsilinszky Endre levele szüleinek

1.

Kedves Szüleim!

Hogy egy hét előadásai leperegtek, sietek írni édesapáéknak, annál is inkább, mert e héten ma délután van csak igazi szabadidőm. Az előadásokat mindig igyekszem pontosan és híven jegyezni, mert a bevezető alapozó dolgok egyik könyvben sincsenek meg; odahaza persze a nagyon is skizze-szerű jegyzeteket letisztázom, a sajátommal kiegészítem, ami bizony jóformán egész délutánjaimat igénybe veszi. A tanárok előadásaival meg vagyok elégedve, érdeklődéssel hallgatom őket; különösen pedig Kiss Mór tetszik nekem, a rektor, az ő rendszeres, összefüggő szép „beszédeiben”. A szó szoros értelmében beszédek az ő állva elmondott előadásai: forma tekintetében is olyan tökéletesek. Már Farkas, a római fog tanára egészen más: talán a legtöbbet tud a jogtanárok között, szellemesen is beszél, de nagyon sokszor homályosan és rendszertelenül. Vasárnap volt a megnyitó ünnep, s mint Pesten, úgy itt is, az egész ünnepség a lelépő rektor és a fellépő rektor beszédjéből állott. Csakugyan igaza volt édesapának, mikor azt említette, hogy Apáthy, a volt rektor kuruc ember: a leköszönő beszédében csakugyan megmutatta, hogy az. Talán tetszik emlékezni a Heinrich¹ beszédének egy szakára, ahol a kolozsvári egyetemet „keleti okmánygyár”-nak mondta, s erre vágott vissza igen szellemesen Apáthy: „Hogy Kolozsvárra olyan sok doctorandus jön diplomáért, az nem azt jelenti, hogy a kolozsvári egyetem okmánygyár, hanem a jelenségnek az a természetes oka, hogy *itt nem ollymposzi félistenek előtt tesznek vizsgát, hanem emberi hangon beszélő emberek előtt.*” Mikor pedig az egyetem bajairól szólt, többek között felhozta, hogy „Magyarországon a tudományegyetemek a mindenkorinak kormányának eszközei, már pedig ez a természetellenes állapot nem maradhat sokáig így.” Persze el lehet gondolni, hogy egy-egy ilyen kirohanását (még pedig keményen megnyomva a szótagokat) milyen

¹ Heinrich Gusztáv (1845–1922), irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. A szóban forgó időszakban, az 1902–03-as években a budapesti tudományegyetem rektora volt.

falrengető tapssal és éljennel fogadta az egész ifjúság. Azt meg kell adni, hogy világosan (mint egy igazi természettudós) és rendkívül szellemesen beszélt, a sok között bennünket, jogászokat is jól leszidva a nagy számunk miatt. Kiss, a mostani rektor szintén szép, de már egészen jogászos beszédet mondott – a jogi oktatás hiányainak, bajainak az okairól. Az egész aktus nagyon ünnepies volt; a rektori trónust díszruhas szolgák állták körül, az ajtóban szintén ilyen díszruhás alakok őrködtek, maguk a rektorok (régi és új) szintén díszruhában voltak. Az egyetemi ünnepnél azonban nagyobb fontossága van nálam: a Menzának. Már 16. óta ott kosztolok (ebéd és vacsora), és annyit mondhatok róla, hogy általában a koszt, különösen az ebéd jó. Délben mindig csak 3 tál étel van (vasárnap és csütörtökön tézsta is), este csak egy. Este rendszeren sült van, de bizony az elég kevés a jóllakáshoz, s minél is inkább, hogy uzsonnázni egyáltalában nem szoktam. Talán a jövő hónapban csak ebédre fogok előfizetni, visszatérek: a mézhez. Említettem múlt levelemben, hogy csak 80 K-ba került a beíratás, holott édesapa 85 K-t hagyott erre a célra. A fennmaradt 5 K-án (tulajdonképpen 5,80 K-án) kalucsnit vettem, mert az egyik cipőm lyukas, és az itteni nagy esőben (egész héten esett) abban nem járhatok, a másik cipőmet meg nem akarom tönkretenni. És azt hiszem, hogy a kalucsni a ruhához tartozik, s azért használtam fel azt a fennmaradt összeget. Ebben a félévben azonban már nem szándékozom több órára beíratkozni, mert azt hiszem, hogy most még a legtanácsosabb inkább keveset hallgatni, de a hallottakból alapot készíteni. Hogy idehaza tisztázom jegyzeteimet, abszolúte nem jutott időm még olvasásra sem; és a rektor is azt hangsúlyozta, hogy nem tanácsos eleinte sok órát hallgatni. Különb is, ha még hallgatnék, csak logikát hallgatnék, az meg a második, vagy 3. félévben sem lesz késő. Az Egyetemi Körbe még nem íratkoztam be, sem a Segítő Egyletbe, mert igazán nem futja a pénzem-ből, hogy 6 vagy 4, összesen 10 K-t ezekre kiadjak. Petróleum, sósborszesz (fogvíznek is használom), névjegy, bot (erre is csak szükség van!), mind sok pénzemet elvitték, pedig ezeket a petróleum kivételével – mind meg lehetett volna odahaza vennem. Könyvekre azonban közel sem lesz olyan sok pénzre szükségem, mint ahogy gondoltam. Igaz, hogy majdnem mindenki megveszi segédkönyveikül a kompendiumokat, sőt jegyzeteket is, pedig ezek az éppen nem abszolút értékű dolgok sok pénzbe kerülnek; nekem azonban az ilyen holmi segítségek nem kellenek, jegyzeteket meg csinálók magam; különben azt vettem észre, hogy az én jegyzeteim sokkal teljesebbek, mint amelyeket egyesek 8–8 K-ért vesznek. Összevéve csak 3 könyvre van szükségem, s ezek közül is egy már megvan, s mivel mindegyik 8–8 K-ba kerül, a kapott 20 K-hoz csak 4 K-t kérek könyvvásárlásra. A napokban a közeli hegyekben már mindenütt hó esett, s olyan hideg volt itt is, hogy Bányai Úrék fűtenek, és nekem is felajánlották kölcsön a fájukat, míg én szerzek, de én nem fogadtam el; aminek nagyon örülök, mert mostmár megennyhült egy kissé az idő. Fát azonban, hogy készen legyen, Bányai úr volt szíves rendelni: egy fél ölet, s a háziak fájával együtt tavágó fogja felvágni; így olcsóbb, mint ha felvágva veszem. Azt hiszem úgy 4–5 ft-ba fog kerülni, de csak gondolom. Volna még írni valóm; de elfogyott a levél-papirosom, s így kezüket csókolja szerető fiuk Endre.

Kolozsvár, 1904. szept. 23.

(OSzK. Kézirattár. Fond. 28/178. 7. sz.)

2.

Kedves Szüleim!

(...)²

A legkomolyabban bánt, hogy nem fogyok ki a kérelmekből. De Szihelszky bácsi³ olyan gavallér, hogy még egy garassal sem honorálta a munkámat. Pedig már elég sokat írtam a lapjába. Most is már, amióta itt vagyok, 4 db-ot küldtem be a Közlöny számára. Igaz, hogy nem közölték még, de fogják.

² A levél elhagyott – majd három levélpapír oldalnyi – első részében Zsilinszky anyagi segítségét kér személyes jellegű vásárlásaihoz. E rész egyetlen érdemleges momentuma, hogy közli angol nyelvre való beíratkozását.

³ Szihelszky József nyomdatulajdonos, a Békésmegyei Közlöny laptulajdonosa.

S az egyik bizonyára van olyan jó, mint akármelyik más cikk a Közlönyben eddig és ezután, s van benne annyi gondolat, mint egy hónapi lapszámainak összevéve. Senki sem mondhatja, hogy nem dolgozom. A fiúk sokszor már régen lefeküdtek, vagy elmentek valamelyik barátjukhoz, én sokszor 1 óráig körmölöm a cikkemet, annál is inkább, mert nehezemre esik, és lassan halad a tisztázás. Most is van raktáron vagy 3 db. cikkem, amelyeket csak le kellene tisztázni. Írni ugyan megírok valamit a magam gyönyörűségére is, de tisztázni már nem tisztázok. Különböztetnem nem panaszkodni akarok, csak megokolni, hogy miért kérek mindig valamit. Mert dolgozom ugyan, de nem fizetnek. Pedig ez van olyan munka, mint az irodai másolások és bélyegragasztások. De azt is megtenném, csak kapnék irodát. Csakhogy nem kapok: szemtelennek áll a világ! Ha a Közlöny most sem fog honorálni: keresek más lapot. Tudok úgy írni, hogy megfizessék a munkámat, mikor a bélyegragasztást is fizetik.

Kolozsvár, 1905. okt. 26.

Kezüket csókolja: Endre

(OSzK. Kézirattár. Ford. 28/178. 21. sz.)

3.

Kedves Szüleim!

Ha jól emlékszem, a téli idő beköszöntése óta nem írtam levelet. Így csak utólag jelezhetem, hogy a tél megjött, el is ment. Voltak olyan hideg napjaink, hogy bizony a téli kabátnak nagy hasznát vettük, s a hó bokáig állott. Ma meg már megint a tavaszi kabát került elő. A nap reggel kisüt, délelőtt még eső is esik, s egy párszor ismét kiderül, s óránként váltakozva eső és napfény: rendesen végződik a nap. Ez a kolozsvári időjárás. S az időjáráshoz hasonló a mostani közélet, melybe az élenkséget s óránként változó különböző izgalmakat a főispáni installálás és az ezzel egybekapcsolt rendőri és ifjúsági heccsek szolgáltatják.⁴ – Vasárnap délelőttjét – véletlenül kerültünk mi is oda – a rendőri ifjúság-ugrasztások foglalták el; egypárszor ugyanis a lovasrendőrök a tömeg közé vágattak, mert a lovak lábai alá bombákat dobáltak. Egy szegény öreg embert el is gázoltak, s véresre is verték a tapintatos államrendőr urak, a pokron tömeg pedig szerencsésen megfutott. Délután meg a háziasszonyunknál voltunk ebéden, egyrészt, mert az öreg Grensperger⁵ nyulakat küldött Önagyságának, részben mert egyik fiának névnapja volt. Ilyen nyulas vacsorákon különben már többször voltunk nála. S miután délután egész nap ott voltunk, az én tervezett levélírásom is elmaradt. Pedig azt akartam jelenteni s egyben megköszönni, hogy 30-án megjött a könyvekre szolgáló összeg, 2-án pedig a hónappénz. Most is sietnem kell az írással, mert estére Bandihoz⁶ vagyunk meghíva teára. Itt lakik a szomszédban, – egész csabai kolónia lesz már a Majális utcában – s nálunk ebédel. Ő is a szomszéd „Társadalom” Körből hozatja az ebédjét, s mert keveset lehet óriási tanulás miatt velünk, legalább velünk ebédel. Még ma sem tud kimenni az eszemből a Közlöny, s nem tudok elcget bosszankodni az ostobaságán. Kiteszi jóformán első gyenge novellám⁷ alá a nevemet, holott én „Izé” (ifj. Zsilinszky Endre kezdőbetűi) nevet kanyarítottam alá, aztán meg telerakja a legistentelenebb, a legkompromittálóbbsajtóhibákkal. Majd hogy a guta ütött meg – különben is ettől a betegségtől félek a legjobban – mikor olvastam: szeret helyett nevet, vagy on helyett maga s a többi képtelen bárgyúságot. Ez aztán kifizeti magát: én kínlódom a letisztázással, hogy minél jobb betűkkel legyen meg, minél olvashatóbb legyen, s a fáradságom fejében kapok egy csomó bosszúságot. Ugyan mit gondolnak rólam azok, akik elolvasták! Legalább a nevem ne fityegne ott! No de vigasztal az, hogy a Miska bácsi⁸ programbeszédét még jobban telecsépelték sajtóhibák-

⁴ Az alkotmányellenesen kinevezett Fejérváry-kormánnyal szembeni vármegyei ellenállásról van szó.

⁵ Ismeretlen személy.

⁶ Spuúr András v. Endre, az ifjú Zsilinszky csabai iskolatársa.

⁷ Az 1905. július 25-én a Békésmegyei Közlönyben megjelent „Írás a cénki halottáról” c. cikkéről van szó.

⁸ Zsilinszky Mihály dr., szabadelvű párti politikus, történétíró. Ekkor kultuszállamtitkár volt. Zsilinszky nagybátyja.

kal. Az Újság⁹ jobban megbecsüli az embert, mint ez a gyatra Közlöny. Küldtem be oda is egy cikket, – amely a Közlönyben is meg fog jelenni, ha „elég magas” színvonalúnak fogja ítélni, s ez a felelet jött rá: „Az idea nem rossz, de a mostani pillanat nem alkalmas a megvalósításra.” Ez adott bátorságot arra, hogy a közeljövőben más lapban is megpróbálkozzam. Margitnak¹⁰ is régen akartam írni, de ez ideig nem volt rá alkalmam, holnap azonban neki is írok. Hadd írja aztán le ő is a koncert históriáját. Bandi azt mondja, hogy Margit nagyon rossz színben van.

Kolozsvár, 1905. nov. 7.

Kezüket csókolja: Endre

(OSZK. Kézirattár. Fond. 28/178. 22. sz.)

4

Kedves Szüleim!

A disznótóri pakk megköszönését nem hagyom olyan soká köszönet nélkül, mint az előbbi. Sietnem is kell vele, mert megint készül egy árpám: holnap már virágjában lesz. Aztán meg fontos hírt is akarok Édesapáékkal közölni; azt t. i., hogy lehet, miképp az egyetemet becsukják. Sőt valószínű. A miniszterelnök¹¹ – nem bánám most az öreg lelkét – felcitolta Szabó Dénes¹² rektort, s azt mondta neki, hogy a legkisebb tüntetésnek az egyetem bezárása, s ezzel kapcsolatban egy fél év elvesztése lesz a következménye. No, ez genális manőver volna a t. abszolutizmus részéről, mondhatom! Az alkotmányos Kormány ellen lehet tüntetni, de az abszolúttal szemben még nézetet sem szabad nyilvánítani, mert az szent és sérthetetlen. Nagyon gyöngé lábon állhat az a szerencsétlen Kormány, ha az egyetemi polgárok tüntetésétől fél. Holott az egész város jobban tele van lovas és lovatlan rendőrökkel, bakákkal és huszárokkal, mint a pesti házak azzal a bizonyos csipd meg bogárral. Mikor mindenki békésen sétál, vagy megy a dolga után, mindig attól kell félnie, hogy neki attakiroz egy század huszár vagy rendőr. Mikor a hadseregbelieknek úgy tetszik, hogy kissé sokan járnak a főtéren, – pedig egy abcug sem hangzik el, – egyszerűen kiürítik a teret. Csak azért, mert nekik úgy tetszik. A kormánybiztos, gróf Csáky ugyanaz a csendőrszázados, aki a békési installáción segédkezett.¹³ A katonai hülyeség, a publikum ostoba felpiszkalása miatt a szegény biztos nem igen tud még aludni sem, mert olyan éktelen füttyölést – sípokkal – visznek véghez az ablaka alatt, hogy ember legyen az, aki sokáig kibírja. Egyébként rántottát a kormánybiztos ruháján is csináltak záptojásból (zaprdoc!), s nem rajta múlt, hogy be nem verték a fejét. Szóval van itt most zsvaj, füttyölés és abcug: holott még a tapintatos kormánybiztos be nem vonult, – amint írtam is – nagy volt a csönd, a gyöngé felháborodás. Hát nem nagy diplomata a kácsa-orrú Kristóffy!¹⁴ S még talán kevésbé az a szegény vén obsitos: az öreg Fejérváry! Szóval roppantul gyöngé alapon állunk: maradunk, ha nem lesz tüntetés. De hogyan volna tüntetés, mikor oly buták az ifjúsági vezérek, s oly képtelenül szemtelenek a biztosék! Csak ez a becsukás zavarja egyébként jó dolgunkat. Csabán meg megint temetés! Szegény öreg Kabós!¹⁵ Nem lesz a sok lóköető diákjának módja többé azon vitatkozni vele: fiú-e a fia, vagy lány . . . A Közlönyben

⁹ A kolozsvári „Újság” nevű napilap.

¹⁰ Zsilinszky Margit, Endre testvére.

¹¹ Fejérváry Géza, báró.

¹² Szabó Dénes (1856–1918) orvos, egyetemi tanár. 1892-től a szülészet és a nőgyógyászat tanára volt Kolozsvárott.

¹³ Gróf Csáky Zsigmond. Érdeességként, az 1905. decemberi Békés vármegyei főispáni installáció id. Zsilinszky dr. a „darabont”-kormány mellé állt.

¹⁴ Kristóffy József, a Fejérváry-kormány belügyminisztere.

¹⁵ Kabós Bálint a békéscsabai Rudolf-Főgimnáziumban tanára volt az ifjú Zsilinszkynek.

olvastam a közgyűlést is.¹⁶ Milyen szelíd bárány lett Áchim Andrisból, a dolyfös birkából, hogy megszűnt a mandátum.¹⁷ Az a mandátum, az a mandátum! ... Az Erzsók¹⁸ lev.-lapját megkaptam, s mihelyt pénzem lesz ilyen luxuskiadásra, válaszolok is neki egy lev.-lapon. Különbözik az a kizárva, hogy nagyon is hamar magyarázhatom majd neki megint, hogy mi az az „elvont”. A kolbászt és a többi, a remekül sikerült pogácsát még egyszer hálásan köszönve kezüket csókolja

szerető fiuk Endre.

Kvárt, 1906. febr. 26.

(OSzK. Kézirattár. Fond. 28/178. 5. sz.)

5.

Kedves Szüleim!

Már az új lakásomról írom ezt a levelet: azaz egy bosnyák barátom lakásáról. Az egyetemi előadások nagyrészt bezáródtak: tegnap adott elő utoljára ebbe a félévben Wundt, Salomon (angol historia), még tegnapelőtt csukta be a boltot Beer (intern. magánjog); Bücher még kitart, Friedberg is (egyházjog és nemzetközi jog). Brandenburg szintén tegnap végezte be az előadásait az általános történelemből. Hogy az Édesapa leveleit megkaptam, írok valamit a professzoraimról (megjegyzem közben, hogy a pénzt elsején, azaz tegnap megkaptam. Hálás köszönetem érte!). A legnagyobb ember közöttük Wundt, a filozófus, akinél nem voltam beírva, csak párszor hospitáltam az óráján. Az előadása is nagyon érdekes; mostmár sajnálom, hogy állandóan nem hallgattam Európának ez idő szerinti talán legnagyobb filozófusát. Csakhogy az is visszariasztott, hogy halkán, öregesen beszél, és hogy 500–600 ember hallgatta állandóan, s nekem már csak a felsőbb régiókban maradt hely. Szintén világhírű ember Bücher, mint közgazdasági politikus. Az előadásai ennek meglehetősen pongyolák, de azért éppen nem unalmasak; meglátszik az rögtön hol nem üres a fej. Talán emlékezik még Édesapa arra a rövid bírálatra, amelyet Navratil írt az én pályamunkámra. Ott összeszidott azért, mert azt mondtam, hogy a természetes fejlődés a nagybirtoktól a kis-és középbirtok felé irányul. Azt mondta, hogy az eredmény eddig nem a természetes fejlődésnek hanem erős szociálpolitikai harcoknak köszönhető. – No hát Bücher ezzel szemben ugyanazt mondja, amit én írtam s ez is valami. És ezért úgy leszólni az embert, kiáltó tévedésekről beszélni! Legalább előkelő társaságban követtem el a kiáltó tévedést! Nagyon érdekes ember Beer is az ő Internationális Privatrecht-jével.¹⁹ Szép, precíz előadásai vannak, de nehezen is érthetők a sok hosszú jogászai mondat miatt. Tökéletesen dogmatikus jogász. Brandenburg szintén rendkívüli érdekes előadásai vannak a világtörténetről és Salomonnak az angol történelemből. Ez az utóbbi különösen érdekelt. Nagyon sok érdekes dolgot mondott el a nagy angol államférfiakról, írókról s az új angol imperialistákról. Friedberg, az egyházjogász már a tudás és az unalmasság megtestesülése. Talán a legnagyobb egyházjogásza ez idő szerint a világnak, aki volt már katolikus, zsidó, református, evangélikus s újabban felekezeti nélküli csak azért, hogy az egyes egyházak jogát jobban tanulmányozhassa. A szász király febr. vége felé nála is hospitált, mikor 3 napon keresztül Lipcsében tartózkodott, s az előadásokon látogatta. Ez itt nem is valami különös jelenség: nem is nagyon éljenezték, mikor bejött az egyetem épületébe; aztán beült szépen a padokba, mint más közönséges ember. A szociálpolitikus és a szocializmus előadója tökéletes számár a szó legszorosabb értelmében. Egyszerűen érthetetlen, hogy lehet ilyen előkelő egyetemre ilyen gyöngye legényt tenni. Persze Eulenburg²⁰ úr zsidó, s így bizonyára roppant értelmes ember. Már a kinézése is olyan mint

¹⁶ Békéscsaba Közlöny 1906. február 22.

¹⁷ Áchim L. András, az újjászervezett szociáldemokrata programmal megválasztott képviselő mandátuma megszűnt az 1906. febr. 19-i házfelosztás miatt.

¹⁸ Zsilinszky Erzsébet, Endre húga.

¹⁹ Nemzetközi magánjog.

²⁰ Igaztalanul bántja Zsilinszky. Franz Eulenburg (1867–1943) szociológus és közgazdász.

egy ostoba bohócé. Mikor az előadást zavaros okoskodásokkal befejezte, a terem minden részéből lehetett hallani egy-egy „Gott sei Dank”-ot.²¹ Az Index aláírása még mindig tart. De nem személyesen végzi itt az ember, hanem a famulus útján, hogy elkerüljék a tolongást. 5-e táján megyünk Drezdába. Ott a Neussädser Marthaheimba: Nieritzstr. 11. fogunk szállni, az Édesapa utasításai nyomán, amelyekért igazán nagy hálával tartozom. Ha esetleg tervük erre vonatkozólag megváltozik, azt nem fogom írni. Talán meg tetszett kapni a kártyámat Halléből. Megnéztünk mindent, amit lehetett. Hanem igaza volt Szeberényi Nagytiszteletű Úrnak,²² hogy Halle fészek. Oda igazán nem szeretnék a második félévre menni. Mostanában megismerkedtem itt egy magyar mérnökkel, Groffits Gábornak hívják, s most itt Lipcsében a Neumarkton egy nagy kereskedőházat épít. Különböztet már volt docens a berlini műegyetemen,²³ amiből már kitűnik, hogy nem közönséges ember. Roppant lelkes gyerek, és tele van zseniálisnál zseniálisabb ideákkal. Mostanában többen vagyunk együtt s beszélgetünk különösen közgazdasági dolgokról. Egy nagyszerű brossúrát olvasok most, melyet a Siemens-Schuckert Werke adott ki Die Elektricität in der Landwirtschaft²⁴ címen. Bámulatos dolgokat művelnek ezek a németek ezen a téren is! Febr. végén Berlinben volt egy óriási gazdaságkongresszus, ahol nagyszerű előadásokat tartottak éppen arról, amiről az említett brossúra szól. De jó lett volna ott lenni! Ezek a dolgok: villamos erővel való cséplés, szántás, világítás, birkanyírás, villamos üzem; minden meg is van itt már valószínűleg igen sok gazdaságban. Egy ilyen nagy intenzív gazdaságot meg fogok nézni okvetlenül Berlin mellett. Itt muszáj belátnia a vaknak is, hogy Magyarország vagy másképpen fog a jövőben gazdálkodni, vagy menthetetlen.

Lipcse. 1907. márc. 2. Kramerstr. 3. II.

Kezüket csókolja szerető fiuk: Endre.

Itt küldöm egy barátom levelét, akinél tudakozódtam Heidelberg felől.

(OSzK. Kézirattár Fond. 28/178. 30.)

6.

Kedves Szüleim!

A hosszú csatangolás után íme ismét itthon vagyok. Mindenesetre roppantul örülök, hogy az útba belementem; nemcsak hogy olyan dolgokhoz jutottam hozzá, amelyeket megnézni különben nem lett volna alkalmam, hanem a dolog elég olcsó is volt. Igaz ugyan, hogy majdnem mindig 3 márkás ebédeket ettünk, sőt 3 márkás vacsorákat, s drága hotelekbe szálltunk, viszont az út roppant olcsó volt (féláron utaztunk) és bizony a nagy gyárakba jó egypáran voltunk meghíva ebédre, vacsorára. Rheinpreussen Janders papírgyára, Krupp, Rosiny-malma stb. mind pezsgős ebédeket adott. Az út végig roppant érdekes volt. Kár, hogy annyi minden volt a programból felvéve, hogy a dolgot forcirozni kellett, s a vége rettenetes fáradtság volt. Tessék elgondolni reggel 7-kor felkelni nap-nap után, s egész nap rohanni gyárakon keresztül, a gépek fűlsüketítő zaja s az üzem fárasztó lüktetése mellett hallgatni a vezető s a beszédben kimeríthetetlen (beszédmániában szenvedő) professzorunk²⁵ magya-

1905-től Lipcsében professzor, később Aachenben, Kielben és Berlinben tanított. A társadalomtudományi fogalom-, típus- és törvényképzés logikájáról írott művei ma is például szolgálnak. Mint közgazdász a külkereskedelmi és világ gazdasági érték- és valutaelmélet kérdéseivel foglalkozott.

²¹ Hála Istennek!

²² Szeberényi Lajos Zsigmond (1859–1941) békéscsabai evangélikus lelkész, egyházi és történetíró. A századfordulós Békéscsaba egyik legismertebb közéleti embere. Írásaiiban a parasztság szociális problémáival, agrárpolitikai kérdésekkel foglalkozott. A dán mintájú szövetkezeti mozgalom lelkes propagálója, több dán agrárkönyv magyar fordítója. A Zsilinszky-családdal való szorosabb kapcsolatát az magyarázza, hogy id. Zsilinszky dr. a helyi evangélikus egyház világi felügyelője volt.

²³ Tanársegéd volt a charlottenburgi (Berlin) műegyetemen.

²⁴ Elektromosság a mezőgazdaságban.

²⁵ Eberhard Gothein.

rázatait, aztán ebédek, vacsorák alatt hallgatni a „resummé”-t, s 12 órakerék feküdni le zúgó fejjel: ez nem kis dolog. Annyit s annyiféléről kellene írnom, hogy most szinte zavarban vagyok, ugyan mivel is kezdjem. Hiszen nemcsak a látott közgazdasági kultúrcsodákról kellene írnom, hanem az emberekről is, akikkel a hosszú utat megtettem, s a típusokról, akiket út közben megfigyelhettem. Hogy Németország nagy, azt régen tudom, de hogy ekkora, azt csak most tudom. Mostmár nyugodtan mondhatom: ismerem a német kultúrát. Azt tetszik tudni, hogy türelmetlen s eredetileg meglehetősen lusta természetű gyerek vagyok. Amint a Krupp-féle gyárat a nagyszerű szociális intézményekkel együtt magam előtt láttam, vagy a *rheinpreusseni* Kohlensyndikat-czeche-t, a *duisburgi* kikötőt (amely tonna forgalomra felülmúlja Hamburgot is), amint a bergisch-gladbach-i papírgyár munkáslakásaiba beléptem, valami türelmetlen vágy fogott el mindent hamarosan beleszedni a fejembe, aztán hazaszaladni, és csináltatni odahaza szénsyndikátust, Krupp-gyárat, gázmotorgyárat, elektromos óriási központokat, mezőgazdasági kamarát, nagy házi szövőipart, óriási Duna-forgalmat, munkáskönyvtárakat, munkásművelődési egyesületeket, szövetkezeti borgazdaságot stb. És aztán dühös voltam, mikor bele kellett abba nyugodnom, hogy mindez nem megy olyan könnyen, mint ahogy az ember a lelkesedés és irigység félőrlétében látja. A lustaságom meg abba nyilatkozik, hogy alapos önfegyelmezésre és többszörös szilárd elhatározásra van szükségem, hogy a sok szép színes kép és hozzájuk fűzött álom után a rendes kerékvágásba tereljem a fejemet. Doch muss er gehen! Und er wird ja auch gehen!²⁶ Az első nagyobb dolog, amit láttunk: a coblenzi Deinhard-féle pezsgőgyár volt. Ez volt talán a legkevésbé fontos dolog, amit láttunk. Bár a praxis, ami iránt Herr Heheimrat Gothein is bizonyos délnémetes előszeretettel viseltetik, megérte a fáradságot. Itt mindjárt bemutatam Édesapának egyik kedves útitársamat, Gothein szavaival: „Gastatten Sie, Herr Deinhard, Herr Geheimrat Gross aus Konstanz.”²⁷ Az öreg Geheimrat (az egész utazó társaság seniora) magasabb hivatalnok a „Seekreis”-ban,²⁸ a bodeni tó mellett, nagy számár és alldeutsch.²⁹ Az öreg azzal kezdte az ismeretiséget velünk, hogy magyarok vagyunk (én és Kresz), hogy a pezsgőgyárban felköszöntötte „unsere deutsche Colonien in Africa und in Ungarn,”³⁰ folytonos célzással auf die wilden Magyaren,³¹ amit éppen nem mondott, de érteni engedett. Persze mi nem koccintottunk a „Colonia” egészségére. Természetesen ez egy kicsit németes ízű faragatlanság és nyárspolgári durvaság volt, s én az igazat megvallva remélem, hogy Gothein némi kis elégtételt fog nekünk szolgáltatni, de ez nem történt. Az öreg Ghr. Gross un Constanccz pedig alig tudta kívánni az alkalmat, hogy velünk Magyarország ügyeit megvitassa. Mint hülye alldeutsch (ez utálatosabb fajzat a mi sovínisztáinknál, mert ez egy állatfajt jelent, amely jóllakott, felfalt egész népeket, és még mindig éhes, sőt annál éhesebb, holott a mieink éhesek, mert üres a gyomruk) azzal kezdte a beszélgetést velünk, hogy ami kultúra Magyarországon van, azt mind németek teremtték, Magyarország a németek nélkül még ma is nyers hússal táplálkozna, Magyarországot német vér szabadította fel a török iga alól stb. Mi igyekeztünk az öregget meggyőzni, de persze sikertelenül. Lassanként az öreg vad mondanásai szájról szájra terjedtek el a társaságban, s a Seekreis gúnynevet eredményezték. Az öreg úr határozottan meg akart bennünket téríteni, s majd kipukkadt a méregtől, mikor Kresz mondta: Ja, Herr Geheimrat, ich bin deutscher Abstammung, aber ich bin doch ein Ungarn ja sogar ein Magyare und ich bin stolz darauf, dass ich Magyare sein Kaun.³² Én pedig pláne azt mondtam az öregnek, hogy nem is magyar, hanem egyenesen hun vagyok A jó Geheimrat egyre morogva magában: Ich kann's nich begreifen . . . nich begreifen . . . Nein . . .³³ Másnap végigvonultunk az Ahrtalon, ezen a remek völgyön, amely szinte megközelíti a Rajna partját Mainztól Coblenzig természeti szépségekben. Itt két Winzerveint³⁴ néztünk meg. A német modern borgazdaságnak roppant érdekes története van, s a német szívósságot kitűnően jellemzi az,

²⁶ De mennie kell! És menni is fog!

²⁷ Engedje meg Deinhard úr, a nagy konstanci titkostonácsos úr!

²⁸ „Tengeri Kör”

²⁹ „Össznémet”. A nagynémet birodalmi elképzelések híve.

³⁰ „A mi német gyarmataink Afrikában és Magyarországon”.

³¹ „Vad magyarokra”.

³² „Igen Titkostonácsos úr, én német származású vagyok, de mégis magyar, és büszke vagyok arra, hogy magyar lehetek.”

³³ Nem tudom felfogni . . . nem tudom felfogni . . . Nem . . .

³⁴ Helyesen: Winzenverein.

hogy tudta magát lassankint kiküzdeni az eleinte rendkívül sok nyomorúsággal küzdő rajnai borgazdaság a szövetkezeti termelés életbeléptetésével. A szövetkezeti termelési forma itt föltétlenül életre valónak mutatkozott: ezt legfőnyesebben bizonyítja a szőlőhegyek újabb óriási nekilendülése. Termézetesen a finansziális rendezettség javára is sokat lehet írni az óriási eredményekről: Winzervereinokat³⁵ a Genossenschafts Bank für Rheinprovinz³⁶ látja el a szükséges hitellel. A heimersheimi, maischotsi szövetkezeti pincék iszonyú vagyont foglalnak magukban; Maischotsban k.b. 10 000 000 liter vörös bor van a pincében 8 000 000 M értékkel. – A sok nehéz tudományt borkóstolgatással öntöttük le, lévén professzorunknak elmes szokása mindig hangsúlyozni a gyakorlat fontosságát. Ha mindent összevetek a kirándulás napjai összehasonlításában, talán a mezőgazdasági napokat találok a legszebbeknek Bonnban és Bonn környékén. Bonnba 17-én este érkeztünk meg, s rögtön a Landwirtschaftliche Kammer³⁷ előadására siettünk, ahol az egyesület titkára (most hamarosan nem jut eszembe a neve), roppant érdekes előadást tartott a mezőgazdasági szervezetekről. Az előadó különben megte-remtője a különböző rheinprovinzi³⁸ mezőgazdasági szövetkezeteknek. Vannak tejszövetkezetek, fogyasztó szövetkezetek, szövetkezeti legelők, szövetkezeti mezőgazdasági bank, központi bevásárló szövetkezet stb. A két utóbbi: Landwirtschafts Bank és Absatzgenossenschaft³⁹ a fő szövetkezetek, melyek köré a helyi különböző szövetkezetek mint tagok csoportosulnak. Landwirtschaftsvereine⁴⁰ és Landwirtschaft Kammer reálunióban vannak egymással: az első a szabad társulás útján önkormányzati alapon dolgozik, a másik már bürokratikus szellemben és szervezettel. Az Absatzgenossenschaft évenként kb. 12 millió márkát ad ki trágya- és takarmányanyagok beszerzésére. És aztán ne legyen a huncut németnek jó termése! A poppelsdorfi gazdasági iskola a mezőgazdaságnak, mint önálló természettudományi ágnak az eredményeit mutatja be különböző intézeteiben. A kémiai laboratóriumban egy egész raktár üvegese foglal helyet, tele gumobacilusokkal (Knöllchenbakterien), melyekkel a földet beoltják, s a növények gyökerein lévő apró kis gumókban a bacilusok erősen elősegítik a nitrogéngyűjtést. A biológiai laboratóriumban éppen egy birka légzését vizsgálták barométerek segítségével, a kilehelt levegő alkotó elemeiből következtetve a felhasznált takarmány jó vagy kevésbé jó voltára. Egy másik roppant komplikált gépezetben az ember és az állat anyagcseréjére s a táplálkozás mikéntjére vonnak következtetéseket a melegfejlődés arányaiból. Növénykísérleteket folytat az intézet a szabadban és külön kísérleti fedett helyeken. Roppant érdekesek a trágyázási kísérletek a fedett helyeken. Egy nagy cserépbe bizonyos földet tesznek s ehhez pl. foszfort adnak bizonyos mennyiségben; a növény megérése után ismét megnézik a foszfor tartalmat, és így megtudják, mennyit használt fel a növény. Ugyanezt a kísérletet alkalmazták különböző földeknél, s az eredmény összehasonlításból megállapíthatják, melyik föld milyen mennyiségben kívánja a foszfort. Ez csak egy kiszakított példa a számtalan kombinált kísérletek tömegéből. Vizsgálják azt is, hogy az elektromos áramnak milyen hatása van a növény fejlődésére. Eddig azonban ebben az irányban csak negatív eredményre jutottak. Kísérleteznek mesterséges, az üvegházban gyártott felhőkkel is. A növénybetegségeknek s a gyökérvizsgálatoknak egy-egy külön osztálya van. A növénynemesítés a szabadban folyik, hogy hogyan csinálják ezt a németek, arról most nem írok, mert így soha nem jutok a végére. A mezőgazdasági főiskola után egy mintagazdaságot néztünk meg. A tejgazdaság itt is pompás. 56 db tehén van a gazdaságban, melyek (hollandi, schleswig-holsteini) naponként 800–850 liter tejet adnak. A gazdaságban a hajtóerőt a berggeisti elektromos központ szolgáltatja. Automatikus itató. A sertésállomány is szép: német és angol (yorkshire és bergshire) fajú sertések. A hizlalás csak száraz burgonyával történik. A gazdaság területe 120 hektár. A bevétel pedig 100 000 M. A tejből naponként 600 litert adnak el frissen, a többi vajjá és sajtá dolgozzák fel. A mintagazdaság praktikusán használja fel azokat az eredményeket, amelyeket a főiskola az elméletben fölmutat. Itt végig próbálják a mezőgazdaság összes termelési rendszerét s a trágyázás minden nemét. *Kölnben* a Kunstgewerbe-Museumot,⁴¹ másnap a Kunst-museumot⁴² néztük meg. Persze Berlin és Drezda után mind a kettő gyöngének tűnt fel nekem.

³⁵ Vincellér Egyesület.

³⁶ Rajnavidéki Szövetkezeti Bank.

³⁷ Mezőgazdasági Kamara.

³⁸ Rajnavidéki.

³⁹ Értékesítési Szövetkezet.

⁴⁰ Mezőgazdasági Egyesület.

⁴¹ Iparművészeti Múzeum.

⁴² Wallraf-Richartz Múzeum.

Hanem azért mégis sokat tanultam: az egyikben Gothein, a másikban egy öreg műtörténész vezetett bennünket. Itt láttam igazán, milyen horribilis ismeretköre van Gotheinnak, s mennyire szellemes ember. Ismer minden régi cserepet, minden régi iparművészeti irányocskát, s mindezt szépen, folyékonyan és szellemesen adja elő. Persze az a jó tulajdonsága azért mint jó németnek megvan, hogy aprólékoskodik, és ott is szépet lát egy régi cserépdarabon, ahol más semmit sem lát – csak azért mert régi. A művészeti múzeumban sokat időztünk a kölni iskola⁴³ festményeinél, s az öreg művészettörténész addig s oly rafinézott módon magyarázgatta, hogy ezen a képen „die Koloraturwirkungen sind ausgezeichner”,⁴⁴ a másikon a vékonypénzű gót alakok elkényszeredett arcában látott valami bámulatosat: hogy a végén magam is kezdtem hinni a dolgot. Persze hívek maradván az áldott német historikus szellemhez, a klasszikusokat, Murillot, Rubenset stb. nagyon a háttérbe szorították, Munkácsy zseniális képét pedig, A falu hőst, észre sem vették. Kölnben, egy kávéházban magyar énekes társaságot találtunk tarka kosztümökben. Egészen jól énekeltek, hanem a publikum meglehetősen kocsmai volt, amely hallgatta. S azt tetszett nekik különösen, ha az egyik énekes bohóckodni kezdett. Eddig azt hittem, nincsen magyar ember aki komédiásságra adná magát. Most már tudom, hogy van. Németországban ott komédiázik a magyar egy kávéházban, s mulattatja a kedélyes német plebszt – egy pár garasért, hogy éhen ne haljon. Nekünk megvallották az istenadták, hogy bizony éhesek ők sokszor, hanem a jókedvük elfelejteti velük a nyomorúságukat. Egy német volt velük, ő nem értette mit beszélünk, s miért komolyodunk úgy el egyszerre. Nem tudja azt felfogni a német, micsoda égbekiáltó nyomorúságnak kell ott lennie, ahol magyar ember komédiázásra adja fejét . . .

Bergeistról s a többiről most nem is írok, mert sietve akarom ezt az amúgy is elkésett levelet elküldeni; a többiről a következő levélben. Most inkább a legszomorúbb dolgot említem meg, ami velem az úton történt: Kruppnál a kocsiból lelopták a *felső kabátomat*, az útát, amelyet ezelőtt 4 héttel vettem Mannheimban. Az egyik vezető tanácsolta, hogy hagyjuk a kabátokat a kocsiban, míg ebédelni fogunk; a kocsi azonban elment, s mire visszakerült értünk, az én kabátom már nem volt benne. Rögtön bejelentettem a dolgot a Krupp gyárban, a Fundbureau-ban⁴⁵ és a Kriminál-Polizeinál,⁴⁶ de a Krupp emberei roppant könnyedén vették a dolgot, a Fundbureau s a másik pedig nem is felelt a levelemre. Persze Kruppék elővigyázatosak: a látogatás előtt aláíratnak velünk egy cédulát, melyen minden jogi igényről a gyárral szemben lemondunk. A szeretetreméltó Gothein pedig így vigasztalt. „Na Herr Zsilinszky wir müssen den Mantel in die Reiseunkosten einrechnen; ein Essener Arbeiter wird Ihren Roch wahrscheinlich weiter tragen.”⁴⁷ Majdnem azt mondtam rá: Sher liebenswürig Herr Geheimrat.⁴⁸ A pénzt megkaptam. Nagyon szépen köszönöm. Megkaptam az Édesapa levelét is. Bizony az út *megrövidítette a szemesztert*, de nem sajnálom. Mostmár ha nem is utazom többet ebben az évben, elmondhatom, hogy sokat láttam. S itt nem mulaszthatom el, hogy még egyszer hálásan meg ne köszönjem az Édesapáék jóságát, hogy e nehéz időben is lehetővé tették nekem ezt a gyönyörű utat. Bizony belátom, hogy sok pénzbe kerülök. A tandíj 109.30 M-ba került, az eddig befizetetteken kívül, s így 40 M-ám maradt a havi költségvetésre. Az úton pedig kijöttem a 150 M-ból. Most jön elseje táján a fogorvos és egy pár cipő, amelyre már nagy szükségem van: Németországban még nem csináltattam egyet sem. S most még egy kérésem volna, ha lehet, tessék egy kis pakkot küldeni, olyan régen nem ettem már jó hazai dolgokat. Csináljak egy pót húsvétot és pünkösödöt! A lakásom elsejétől Brückenstr. 5. II. A napokban megkezdem a *szemináriumi dolgozatom* írását: Die Werttheorie des Sozialismus.⁴⁹ A bergeisti villamos művekről is igyekszem megírni a cikket, de ha nem volna késő, otthonra halasztanám. A szemeszter ugyanis már csak két hónapig tart, aug. 15-ig hivatalosan, augusztus elejéig tényleg. Addig pedig sokat kell tanulnom. Hogy Margit nem jött, azt roppantul sajnálom. Természetesen a költséget én is nagyon soknak találtam, de úgy gondoltam, ha Margit 2–3 hónapra jön is ki, a különbség már nem olyan nagy. Tessék még talán a többi Pension

⁴³ A 14–16. század idején működő festészeti iskola a német gótika kiemelkedő mozzanata volt.

⁴⁴ A színhatások kitűnőek.

⁴⁵ Talált tárgyak hivatala.

⁴⁶ Bünyügyi rendőrség.

⁴⁷ „Na Zsilinszky úr, a kabátot számítsa bele az utazási költségekbe, egy essen munkás a kabátját valószínűleg tovább fogja viselni.”

⁴⁸ A mélyen tisztelt titkos tanácsos úr!

⁴⁹ A szocializmus értékelmélete.

egyikének-másikának írni, mégis kár volna a jó alkalmat elszalasztani. Belőlem különben egyúttal a „rút önzés is beszél”, mert tudom, hogy Édesapa is ellátogatna Heidelbergbe. A havi pénzt erre a hónapra (amint fentebb írtam 40 M-val kevesebb a rendesnél) nagyon kérem. *A magyar gazdák* holnap este jönnek Heidelbergbe, s holnapután délben mennek tovább Manheimba, a kiállításra, ahova én is szívesen mennék velük. Amint mondják, a művészi része a kiállításnak gyönyörű (Kunstn. Gartenbau-Ausstellung.)⁵⁰ Hanem mostmár csakugyan befejezem ezt a hosszú és alapos levelet.

Kezüket csókolja
Szerető fiuk Endre
Heidelberg 1907. máj. 31.

Brückenstr. 5. II.

U.i. A kabátért még egyszer írok Essenbe. – Két napomat (s éppen az essent) alaposan elrontotta az eset. Olyan dühös voltam, hogy talán olyasmit is mondtam a német Polizeistaatra,⁵¹ amit nem kellett volna. Kiemeltem az ősz germán tiszta erkölcsöket is, amire a németek nem szóltak semmit. – Hanem ne legyen az ember fatalista, éppen velem kellett ennek a pechnek megtörténnie!

U.i. A katonai ügyek miatt már aggódom. Nagyon köszönöm, hogy el tetszett intézni. Tessék azonnal megírni, hova kell beadnom újabb folyamodványomat. E.

(OSzK. Kézirattár. Fond. 28/178. 31. sz.)

Ifj. Zsilinszky Endre levele özv. Vilim Jánosnének

7.

Kedves Jó Nagymama!

„Mégiscsak haszontalan gyerek ez az Endre – tetszik már jó régen gondolni –, milyen régen nem mozgatja már a füle botját sem.” Bizony sok víz lefolyt már azóta a Neckáron (Heidelberg poétikus folyója, amelyre az én balkonom néz), sőt még a Körösön is, ha ugyan Tisza Bácsi engedi ebben a száraz időben folyni – amióta Kölnben megkaptam a Nagymamától is aláírt kedves pünkösdi levelet. Bizony akkor nagyon jól esett a megemlékezés s különösen a Nagymama aranyos sorai. Kiterítettem magam elé a levelet, s minthogy az egész család nevét egyúttláltam, egy kis fantáziával együtt ünnepeltem Nagymamáékkal. Sajnos, azóta a mai nap az első, amikor nyugodtan levelet írhatok, s az akkori megemlékezésért köszönetet mondhatok. Ez a szemeszter itt Heidelbergben sokkal zajosabb volt, mint a lipcsei. Persze egy kissé másképpen megy a dolgom, amióta tudok németül! Alighogy hazajöttem a rajnai tanulmányútról, jöttek a magyar gazdák (az országos magyar gazdasági egyesület rándult át Németországba a düsseldorfi mezőgazdasági kiállításra) 60-an, s ezeket kellett fogadnunk. Mikor aztán ez a zivatar is elmúlt, hozzáfogtam a napi munkámhoz. A zszurnalisztikai szeminárium számára írtam egy dolgozatot egy francia szobrászról (Rodin), amellyel sikerült a német fiúk elé kerülnöm: én olvastam fel a dolgozatomat a szemináriumban elsőnek. A nemzetgazdasági szeminárium számára is írtam egy dolgozatot,⁵² amellyel az illető professzor szintén nagyon meg volt elégedve, a felelet rá a professzor részéről az volt, hogy meghívott vacsorára, mesés szép villában lakik a huncut németje – a vár alatt –, ám a vacsorája sem volt megvetendő. Maga a tanár pedig! Édes Istenem, mennyivel kevesebb nagyképűséggel és magas leereszkedéssel beszélnek itt az emberekkel az egyetemi tanárok, mint nálunk egy nagyon 10-ed rangú gimnáziumi tanár! Társaságban sincsen hiányom Alt-Heidelbergben! A Pensionban ahol ebédek 2 angol (az egyik nagyon szép) hölgy, 2 német hölgy s egy sereg

⁵⁰ Kertkiállítás.

⁵¹ Rendőrállam.

⁵² „A szocializmus értékelmételéről”.

német fiú társaságában vagyok. A szép angol lánynak hódol az egész társaság, hát – mint jó csabai, aki a tepsiggel⁵³ tart – én sem tehetek egyebet. Vasárnaponként, vagy ha van szabad időnk, kirándulásokat teszünk Heidelberg környékén, Németország e legremekőbb helyein. A hőséget mi itt nem ismerjük, olyan kellemes enyhe itt az idő, mint nálunk tavasszal. Ám a heidelbergi életnek is ma-holnap vége lesz; az egyetemet becsukják augusztus elején, s akkor megint vonatra ülök, nem hogy egyenesen hazajöjjek, hanem hogy egy nagy vargabetűt csináljak Hollandiába és Belgiumba.⁵⁴ S így csak augusztus vége felé kerülök haza. Margittól értesültem a Tibi⁵⁵ kitűnő vizsgájáról, amelynek roppantul megörültem. Hát az én kis Keresztlányom? Mit csinál ő? Egészséges-e, és ízlik-e? Meg a többi gyerek? Remélhetőleg mire hazakerülök olyan egészségesen és jókedvűen találok Nagymamáékat, mint ahogy elhagytam. Már előre is jelentem magam Nagymamáékhoz ebédre és vacsorára. Addig is, a közeli vizsgátlás reményében Jó Nagymamája kezeit csókolja szerető unokája: Endre.
U.i. A Jolánka Néni⁵⁶ és Ilonka kezeit csókolom, a gyerekeket csókolom! E.
U.i. Kedves Tibikém! Írd meg nekem az Ilonka Nénéd címét hamarosan, mert szeretnék neki levelezőlapot küldeni Heidelbergből. Csókol szerető Endre bátyád.

Heidelberg 1907. ju. 24.
Brückenstr. 5. II.

(Bajcsy-Zsilinszky Endre ifjúkori levelei. Xerox.
Békés Megyei Múzeumok Igazg. Történeti Osztály Adattára.)
Az eredeti Szenes Béla, kecskeméti lakos tulajdona.

⁵³ Ma már ismeretlen szó.

⁵⁴ Több levélben is említi a Hollandiába és Belgiumba tervezett utat. Sajnos még nem került elő olyan dokumentum, amely bizonyítaná, hogy létrejött volna a tervezett út.

⁵⁵ Vilim Tibor, Zsilinszky unokatestvére, anyai ágon.

⁵⁶ Vilim István, Zsilinszky nagybátyja felesége, szül. Mihály Jolán.

SALUSINSZKY GÁBOR

„Olaszország Ducséjának . . .”*

Magánlevelek. Mégis negyven év távlatából a történelmi dokumentum rangjára emelkednek. Nemcsak azért, mert a címzett Benito Mussolini, megírásuk időpontja (1943 július–1944 január) pedig Olaszország közelmúlt történelmének egyik legdrámaibb időszakára esik, hanem azért is, mert a feladók egytől egyig magyar emberek, és mert írásaikban élesen tükröződik húsz-huszonöt év ideológiájának „folklor” szintű lerakódása.

A Mussolinihez intézett üzeneteket a római Archivio Centrale dello Statoban, a központi állami levéltárban őrzik, a Duce 1943–45-ös titkársági irattárában. Megértésükhöz csak két dátumot és néhány eseményt kell jól fejben tartani. Az első dátum 1943. július 25., amikor a fasiszta Nagytanács, fennállása óta először a Ducét leszavazza, Mussolinit letartóztatják és a király a kormány élére Pietro Badoglio marsallt nevezi ki. A második 1943. szeptember 8.: Badoglio bejelenti, hogy Olaszország fegyverszünetet kötött a Szövetségesekkel, a király és a kormány a Szövetségesek ellenőrzése alatt álló déli területekre szökök; ezután Hitler parancsára egy kommandó kiszabadítja a fogságból Mussolinit. Észak- és Közép-Olaszországot a németek megszállják: Mussolini támogatásával és felügyelete alatt megalakítja az Olasz Szociális Köztársaságot.

Az első levél kelte 1943. július 27., az utolsóé 1944. január 19.-e. Akkor íródtak tehát, amikor a magyar kormány az angolszász szövetségesekkel folytatott titkos tárgyalásokkal a „kiugráásra”, a németekkel való szakításra készült, a hadiesemények és az erőviszonyok alakulása a szövetségesek győzelmét csupán késleltethette.

Tizenegy levél Magyarországról. Ennyit őrzött meg a Duce különleges titkára az utókor számára vagy tényleg csak ennyit juttatott el hozzá a budapesti olasz követség? Talán mindegy: akár valamely hivatal, akár az élet szerkesztette az összeállítást, az biztos, hogy a levelek szerzői és hangulata tipikus. Ezeket a magánleveleket nekik kellett megírniuk; azelőtt is ők írták, és legközelebb is ők fogják írni, legfeljebb a címzett változik.

Az eredeti levelek mindegyikén szerepel a feladók teljes neve és lakcíme, esetleg foglalkozása, hivatala, munkahelye is. A jelen közlésnél – érthető okokból – azt az eljárást alkalmazzuk, hogy az aláírókat csak nevük kezdőbetűivel és a feladás helyével jelöljük, a szokásos kipontozással (. . .) figyelmeztetve az olvasót, hogy a szöveg adott helyén a levélíróra vonatkozó személyi adatok szerepelnek. Egyébiránt a levelek szövegét teljes terjedelemben adjuk közre. A levelek természetéből következően szerzőik szövegtellenessége gyakran egészen primitív módon nyilvánul meg. Szükségtelennek éreztük azonban, hogy erre minden egyes esetben külön is rámutassunk. A helyesírás tekintetében meghagytuk az eredeti formát, mert az – véleményünk szerint – stílust képvisel.

A Szerkesztőség tudatában van annak, hogy az itt közölt levelek távolról sem jellemzik a magyar társadalom felfogását 1943 nyarán – őszén a háború kimeneteléről, az olasz fasiszta rendszerről, Mussoliniről. Közreadásukat azért vállalta, mert rávilágítanak egy jellegzetes csoportra s annak szellemére, egy kétségtelenül extrém jelenségre. A történeti irodalom, folyóiratunkban is publikált tanulmányok, L. Nagy Zuzsa, Ormos Mária, Romsics Ignác, Kis Aladár és mások írásai feltárták nemcsak a Mussolini-rendszer történetét, hanem azt is, hogy a hazai politikai közvélemény – 1933-tól kezdve – hogyan s miért tett különbséget az olasz fasizmus és a német náciizmus között.

A Szerkesztőség

Pécs, 1943. július 27.

Benito Mussolini, az olasz és magyar nemzet Ducéjának!

Mély hódolattal kérem engedje meg Kegyelmes Uram, mint a magyar nemzet egyik fiának, hogy most amidőn 25 évi terhes, idegeket felőrő és romboló magas állásból betegsége miatt távozik a legmelegebb háláérzetemet és soha el nem múló nagyrabecsülésemet fejezhessem ki.

A Mindenható Isten adjon friss jó egészséget és hosszú életet Kegyelmes Uramnak az olasz és magyar nemzet örömére.

Nem az én hivatásom ugyan és kicsinek is érzem magam ahhoz, hogy Kegyelmes Uram nagy érdemeit méltassam, ezt elvégzik majd a két ország vezető emberei, akik arra hivatottak, de szívem érzelmeinek engedelmes és talán nem veszi zokon tőlem, amikor ily módon én is azok közé állok, akik mélységes háláérzettel gondolnak Kegyelmes Uramra még akkor is, amikor már a hatalom pálcáját kezéből kiadta és másnak engedte át.

Az olasz nemzet igen jól tudja, hogy mit tett hazájáért Kegyelmes Uram, hatalmassá tette Olaszországot és egyik fiát virágzó életkorában áldozta hazájáért, holott módjában lett volna fiai részére kényelmes hivatalt adni, de ezt nem tette, mert jobban szerette hazáját gyermekeinél.

Mi magyarok tudjuk és nem felejtjük el soha, hogy Kegyelmes Uram még abban az időben állt a magyar nemzet mellé és az egész világ hatalmasaitól parancsolólag követelte az elkövetett igazságtalanság jóvátételét, amikor ez hihetetlenül kockázatos volt és nagy bátorságot jelentett ehhez a kérdéshez nyúlni, de mégis megtette.

Kegyelmes Uram nem félt, meg merte tenni és nyíltan mellénk állt, mert erős lelkében érezte, hogy az igazság minden hatalomnál nagyobb és hangjával pedig megremegtette mindazok lelkét, akik az igazságtalanság elkövetésének részesei voltak.

Ekkor tudta meg az ezeréves Magyarország népe, hogy nincsen egyedül, van pártfogója, mégpedig olyan hatalmas erő, mely minden akadályt legyőz.

Ez időtől kezdve minden ügyeinkben mellettünk állott Kegyelmes Uram, és ércnél erősebben védelmezte Magyarországot, mi ezt tudtuk, éreztük. Áldja meg az igazságos Isten mindezekért, s hálánk kíséri minden lépését.

A magyar nemzet háláját hosszú évek óta számtalanszor kiértemelte Kegyelmes Uram, s történelmünk lapjain aranybetűkkel jegyezzük fel nevét és lelkünkben megőrizzzük azon nagy tetteit, melyeket hazánk érdekében tenni szíves volt.

Áldja meg az Isten hosszú élettel, hogy öröme teljen azon nagy alkotások szemlélésében, melynek alapköveit évtizedeken át lerakta.

G. L. (. .)

Pécs

(Eredetileg magyarul, géppel írott levél.)

Budapest, 1943. július hó 28.

Királyi Követ Úr!

Olaszország a legválságosabb órában cserbenhagyta Legnagyobb Fiát, Mussolinit. Győzött a reakció és a nép kishitűsége!

A magyar közvélemény elszorult szívvel azt kell lássa, hogy azt a férfit, aki Olaszországot világviszonylatban tekintélyessé tette, úgy dobta félre a kabzsi hatalomratörés, még csak egy jó szóval sem emlékezve meg róla, mint egy közönséges gazembert. Ez nem volt jellemes tett Olaszországtól! Ezt így állapítja meg barát és ellenfél egyaránt.

Magyarország hűen megőrzi Mussolini emlékét, de eljön az idő mikor Olaszország is visszasírja őt!
Most egy kétségtelen: örül az ellenség, mert reméli, hogy Olaszország elárulja önmagát és Európát!

Egységes Európát!

N. Gy.
Budapest

(Eredetileg magyarul, géppel írott levél.)

3

Távirat, 1943. szept. 13.

OLASZ KÖVETSÉG BUDAPEST

+ A DUCÉNAK A FOGSÁGBÓL VALÓ KISZABADULÁSA ALKALMÁVAL MAGYAR SZÍVEM
HÓDOLATTELJES UDVÖZLETÉT KÉREM TOLMÁCSOLNI + T. M. ÁLLAMI TANÍTÓ

(Eredetileg magyarul, távirat.)

4

Távirat, 1943. szeptember 13.

= OLASZ KIRÁLYI KÖVET
ESZTERHÁZY UCCA BUDAPEST =

= SZERENCSE SZABADULÁSA ALKALMÁBÓL MÉLTATLAN, ALANTAS BÖRTÖNBŐL OLASZ
NEMZET GONDVISELÉS KÜLDTE DUCÉJA, EMBERISÉG DÍSZE, DICSŐSÉGE, MAGYAR
NEMZET HŰSÉGES BARÁTJA, FOGADJA EXCELLENCIÁD LEGNAGYOBB ÖRÖMÖM KIFEJE-
ZÉSÉT, LEGJOBB JÓKÍVÁNSÁGAIMAT VITÉZ W. O. PROF: (. .)

(Debrecen)

(Eredetileg olaszul írott távirat, a közlő fordítása.)

5

1943. szeptember 18.

Kitartás

Nagy Méltóságú
Mussolini Benito
Igazság harcosának Itália

Mielőtt még soraimhoz hozzá fognák és kérem a Gondviselő Szerető Isten kifogyhatatlan kegyelmét és
Áldását Isten választott Népére a Nemzeti Szocialistákra és főképen Hitler Adolf Mussolini Benito
Vezérekre és Katonáikra Fegyvereinkre Hogy a Szabadság Nagy és Dicső Harczát amit most a Názáreti
Jézusért Isten Egy szülőtiér az ő és ami elenségeink elen vetük fel a harczot a Bolsevistákkal Zsidók

úszítot rémeivel és a Bérencekel hogy ők még ezeket is eszközként használták fel hogy rajtunk élőködjenek de Isten látja a nyomorgó Népmiliókat és most a 20 században adot bölcs sziveket okos tiszta Elméket hogy mindentől ami Isten előtt nem kedves és nem jó meg szabadítson benünket és leszámolhassunk a gonosz elenségeinkel a Sárkány ama régi kigyó meg kötödjön(?) és az uj ezerév Áldot és Tiszta legyen én is Szabadság Harczos Nyilas Testvérnő vagyok Jézus Krisztus Táborába Küzdők harczolok a Tökéletes Szabadság Harczáért hozom Isten Oltárára az Áldozatos Isten Szent Lelke munkálkodik bennem Istenfélő Életemel dolgos kezem 60, 80 filér napi keresetemből Készítem már Jézus Zászlóját Harci Kormányzónak is amiért a Nevem Törvényben let iktatva és Hitler Vezér Testvérenek is a Szabadság zászlóját és Mussolini Testvérnek is mert mi akik egy szível lélekel azért az egységes uj és szebjövőért harczolunk testvérek vagyunk Szeretettel Hitler Készítem Isten Dicsőségére Magyar Országi Nyilas Testvérnőtől (. . .) Isten Áldását Kérem a Harczosokra kézhez jut Szeretném a választ hogy rendeltetési hejére jutott kitarás T. E. Miskolcz (. . .)

(Eredetileg magyarul, kézzel írott levél.)

5/a

Benito Mussolini Őexcellenciájának
az igazság Nagy Harcosának

Olaszország

Mindenek előtt engedje meg, hogy az Úr Áldását, az Ő végtelen kegyelmét kérjem a kiválasztott olasz népre és Ducéjára, Benito Mussolinire, Németországra, és Adolf Hitler Führerre, a két nagy nép vezérére. És legyenek áldottak fegyvereink és katonáink, akik a Megváltó Jézus nevében hősies harcot folytatnak a pokol erői ellen: a bolsevizmus és a zsidóság ellen.

Az igazság Istenében vetett hitünk rendületlen, mivel az igazságtalanság századában tiszta szívet és világos elmét adott Azoknak, akik a szabadság ellenségeiben testet öltött Sátánnal vívott csatában bennünket vezérelnék.

E levél írója egyszerű parasztasszony a Nyilaskeresztes Párt (híve) közkatonája, aki azonban mindennapi alázatos munkájával is a legmagasabb észméért harcol.

Istenben vetett hitem, valamint az Ön iránt érzett bámulatom és hálám jeléül, kérem, Duce, fogadja el szerény ajándékomat, ezt a zászlócskát, amelyet én magam hímeztem és, amelyet engedelmével legmélyebb tiszteletem kifejezésekképpen, elküldök Önnek.

Aláírás: T. E.
parasztasszony

(A budapesti olasz követség által, az 5. sz. levél alapján, a jobb érthetőség kedvéért készített változat, eredetileg olaszul, géppel írott levél, a közlő fordítása.)

6

VELENCE, 1943. november 20.
Fejér M. (. . .)

Nagyméltóságú
Mussolini Benito
Urnak
a Fasiszta Köztársaság elnöke,

Olaszország

Nagyméltóságú Elnök Ur!

Bocsánatát kérem, hogy mint jelentéktelen kis ember Önhöz fordulok. (. . .) Abból az alkalomból bátorodom soraimmal felkeresni, hogy (. . .) őszinte örömet fejezzem ki abból az alkalomból, hogy Ön, az én férfiúi Ideálom ismét nemzete élén áll, s diadalra viszi a fasiszta zászlót. Adjon az Uristen Önnek, Kegyelmes Uram jócgészséget, kitarást, crőt, hogy az önfeláldozó és hazaszer-

tettől lángoló lelkülete ezt a végharcot végigcsinálhassa és diadalra vigye azokat a szent célokat, melyeket maga elé tűzött.

Az olasz események engem annál melyebben érinthettek, mert husvétkor töltöttem 21 napot nagyszerű hazájukban, Torino, Miláno, és Romában. Én gyermekkoromból ismertem Olaszországot, így láttam, mit alkotott Ön.

Személyemben a mostani helyzet igen súlyosan érintett. Dacára minden személyes veszteségem, dacára minden üzleti álmom egyidőre való összeomlásának, mégis szívvel-lélekkel az Öné és a nemes tradíciókat őrző Olasz nemzeté vagyok. Azé az olasz nemzeté, mely méltó utóda a nagy római népnek és kulturának. Minden nemzetnek vannak rongy fiai, necsüggedjen soha! Adjon Önnek erőt az a feltétlen tisztelet és nagyrabecsülés, mely még az ellenségei részéről is Önt körülveszi.

Isten áldását küldöm Önre nemes Duce és vagyok mélységes hódolattal és tisztelettel nagyrabecsüléssel

igaz hive:

P. Ö.

A levélhez csatoltan olaszul:

P. Ö. (. . .) holnap 12 órakor szeretné felkeresni a Követ Urat.

Olvashatatlan aláírás

(Eredetileg magyarul, géppel írott levél.)

7

1943. december

Nagyméltóságú Benito Mussolini urnak
volt olasz királyi és császári miniszterelnök
Roma
(:Itália:)

Bánhalom (Kunhegyes)
Magyarország

Excellenciás Uram!

Kegyeskedjék fogadni szívből jövő, őszinte jókívánságaimat. Imáimban kérem a Mindenható Istent, gazdagon áldja meg Excellenciádat és adjon kétszer annyi erőt ahhoz, hogy nagyszerű művét tündöklő siker koronázhassa.

Mély tisztelettel és hűséggel:

B. L.

(Múlt századi cizellált zsinórírással, németül): a közlő fordítása.

1943. december 22.

Méltóságos

Italo Maffei Urnak

a Köztársasági Fasiszta Párt

Magyarországi körzettitkárának

Budapest

Damjanich utca 12.

Méltóságos Uram!

Kimondhatatlan örömmel olvastam a nemzeti szocialista „Nemzetőr” című lapban az újjászületett budapesti Fascio novemberi ülésen elmondott beszédét, valamint a „Nemzetőr” főszerkesztőjének adott nyilatkozatát. Vagyis én a Duce és az ő tanításának lelkes híve vagyok. A lehető legnagyobb öröm lenne számomra, ha egyszer az életembe láthatnám és hallhatnám, amikor beszél.

Most bemutatkozom. Húsz éves magyar fiú vagyok. A ceglédi Gimnázium nyolcadik osztályába járok. Római katolikus vagyok. Nagyon szeretem a dallamos olasz nyelvet, amelyet tökéletesen meg akarok tanulni. Most csak kicsit tudok olaszul és szótár segítségével fordítom leveleimet olaszra. De nagyon örülök, hogy valakinek olaszul mondhatom el gondolataimat! Ezért ha nem zavarok, és lesz időm, írok majd néha Önnek.

Megdöbbenéssel hallottam a rádióban a hihetetlen hírt, hogy a Duce lemondott a Miniszterelnökségről. De később maguk a hazaárulók közölték, hogy a Duce fogoly. Megijedtem! Mit vétett a Duce, miért vetették börtönbe? Egyáltalán nem értettem. De nem sokkal később kiderült. A Duce útjukat állta a hazaárulóknak. Ime mi volt a bűne a hazaárulók szemében! Ellenfeleim, mivel tudták, hogy és a Fasiszmus lelkes híve vagyok, kitörő örömmel mondogatták, hogy a Fasiszmus megszűnt létezni.

Közben az árulók a Ducét át akarták adni az ellenségnek és gúnyt akartak belőle üzni. De a tervük nem sikerült! Nem tudom olaszul kifejezni azt a boldogságot, amelyet akkor éreztem, amikor a rádió bement: „A Duce kiszabadítása sikerült! A Duce szabad!!!!”

Akkor éjjel nem is tudtam elaludni. Azt hiszem, nem volt nálam boldogabb ember a világon!

És örültem, hogy Önök hűségesek maradtak a Ducéhoz és nagyon jó lenne, ha egyszer ott lehetnék a budapesti olasz Fascio egyik ülésén.

Most egy szívességre kérném. Legyen olyan kedves, írja meg nekem, mi történt a Fasiszta Nagytanács 1943/XXI július 25-i ülésén? Mindeddig nem tudtam pontosan megállapítani, mi történt július 25-én. Eddig csak annyit lehet tudni, hogy Grandi, Scorza és Farinacci egymástól eltérő javaslatot tettek, amelyek tartalmát nem ismerem és hogy végül a Duce a többséget szembe találta magával. Később az újságok közölték, hogy Farinacci hű maradt a Ducéhoz, de Dino Grandi, aki egyszer második apjának nevezte a Ducét, Ciano gróf, Bottai és Scorza a Ducét elárulta. Mit tett Grandi, Ciano, Bottai, Scorza? Mit mondott Farinacci?

A Nagytanács mely tagjai maradtak hűek a Ducéhoz?

Mély undorral hallgattam Badoglio marsall nyilatkozatát. Ez a „próféta”, aki hosszú éveken át gyalázatos módon becsapta a Ducét, kijelentette, hogy Olaszországnak nincs szüksége Mussolinire és Fasiszmusra (???) Miért nem a háború után mondta, amikor Olaszországban a bolsevizmus kezdett kitörni? Akkor bizonyára hallgatott a gyáván megbújt valamely csendes helyen! Miért nem akkor ment a királyhoz, hogy ő majd rendet csinál Olaszországban? Akkor biztos azt mondta: „Én már nyugalmazott tábornok vagyok, semmi dolgom az Állammal!” Akkor a fasisztáknak kellett rendet csinálniuk. Ez a gazember aztán néhány nap alatt romba döntötte a Duce nagy művét és szétzúzta teremtményeit! És ez a nemzetközi kalandor jelenti ki, hogy Olaszországnak nincs szüksége Mussolinire (???)! Olaszországnak Mussolinire igenis szüksége van, de nincs szüksége azokra a nemzetközi árulókra, akik számára olyan egyszerű az árulás!!!

Eszembe jut a Duce egyik csodálatos mondása, amely mindent kifejez: „A fasiszta erkölcs törvényei szerint, ha valaki barátod, vele kell menetelned egészen a végsőig!”

Mélyen megrendített Olaszország fájdalmas romlása. De én biztos vagyok benne, hogy a Duce

ismét talpra állítja, amikor majd a Tengely végleg legyőzi a barbár bolsevistákat és angolszászokat! És a jövőben Olaszország szebb lesz, mint valaha.

Leveletem a Duce szavaival zárom: „Én hiszem, rendületlenül hiszem, hogy az arany és a vér közötti hatalmas csatában az igazságos Isten, aki a fiatal népek lelkében él, döntött! Győzni fogunk!”

Éljen A Duce!

Éljen a fasiszta Olaszország!

Nagyon szívélyes üdvözléssel

Z. M.

Cegléd

(Eredetileg olaszul, kézzel írott levél: a közlő fordítása.)

9

Fenyvesvölgy, 1944 január 1.

Olaszország csillagának

Brunó Musolininek

Olaszország hős vezérének

Olaszország

Olasz bajtársak.

Alul írott Magyar honvéd alázatosan kérem az Olasz követséget hogy e leveletem szíveskedjenek eljuttatni Olaszország megváltójának a kezeihez, melyben egy Magyar honvéd szeretetét és ragaszkodását versben jutatja kifejezésre kéklő Itália nagyvezérének akinek biztosak vagyunk bene sikerülni fog hazáját ismét nagyá és hatalmasá teni adja isten ugy legyen.

Kérésem alázatos megismétlésével maradtam

Vivát Mussolini

F. Á. honv.

11. honv. hgyn.zlj.gp.sz.d.

Fenyvesvölgy.

Olaszország Ducéjának

Magyar szívem meleg szeretetével köszöntöm az olasz hon vezérét ez uj esztendő küszöbén és kívánom hogy ez az esztendő meg hozza a feltámadást Olaszországnak hogy ujra nagy legyen, és hatalmas, vezére életére áldást kérek a Jó Istentől legyen nagyon boldog és adja az Isten hogy valóra válthassa Olaszország imáját hogy ujra nagy legyen Olaszország.

Alázatosan kérek engedélyt hogy e versben fejezhessem ki ragaszkodásomat és szeretetemet a Duce iránt.

F.Á.
honvéd, Fenyvesgyölgy
11. honv. hgyn.
alj.gp.sz.d.

maradtam
Vivát Mussolini

Duce . . .

Mi ez a fényesség sötét éjszakában
Mi ez a ragyogás tán a hold világa
Vagy ismét letűnik és sötétség leszen
Vagy talán távolról égőházak fénye
Vetiti a lángját fel a magas égre
Mi ez a tündöklés mondjátok emberek
Vagy tán nem tudjátok? akkor és felelek
Nem a csillagok fénye nehogy azt hidjétek
Nem a hold világít ahogy képzelétek
Nem is egy üstökös szalad át az égen
Nem házaknak lángja világít az éjben
Olaszország felett ragyog a hajnal
Majd fel jön a nap is kisüt úgy mint hajdan
Perzselő melege süt a pálma fákra
És újra boldog lesz majd olaszok hazája
Hogy miért sütöt ki a nap elmondom emberek
Meg van a vezére akit úgy szeretett.
Aki a népének boldogságot adott
Akit az áruló börtönbe záratott
Aki népe sorsát a szívére vette
A magán életét el temette
Amit csinált mindent a hazáért tette
Olaszoknak honát hatalmassá tette
Brunó Musolini ő volt a hadvezér
Ő az a fényesség az olaszok kék egén
Sötét éjszakában fel ragyogott újra
A börtöne ajtaja lehullt a porba.
Ő a hajnal pirja, ő a napsugár is
Ő az üstökös is mely úgy világít.
Ő a meg váltója olaszok honának
Legyen a munkáján az Isten áldása.

(Eredetileg magyarul, kézzel írott levél.)

Horthy-Liget, 1944. január 11.

Tekintetes.

Fasiszta Olaszország Magyarországi
Köztársasági Követség.

Budapest

Alulírott tisztelt kérelemmel járulok a T. Követség elé, hogy ha egy mód van rá méltóztassanak e szerény pár soraimat eljuttatni a „Duce” Őexcellenciájához.

Remélve, hogy a kérésem megértésre talál előre is hálás köszönetemet fejezem ki és maradok nemzetiszocialista köszöntéssel.

ifj. M. B.

EVVIVA „DUCE”

Mélyen Tisztelt „Duce”! . .

Mindenek előtt elnézést kérek, hogy soraimmal zavarom Önt – mert – tudatában vagyok, hogy nagy az elfoglaltsága és munkája különösen megsokszorozódott a „Campo Imperátor”-ból való kiszabadulása óta – mert – Ön nem akar Badoglió (pfuj) sorsára jutni, – amint – azt Göbbels dr. német propaganda-miniszter is jellemzi egy beszédében – mely így szól „aki a történelem vonatáról leszáll az kitöri a nyakát!” –

Szóval rátérve a témára, nem tudom magamat visszatartani attól, hogy ne adjak nyílt kifejezést érzelmemnek Itália és a „fasizmus” irányában – Ön előtt különösen azóta mióta a „Magyarság” című magyar nemzetiszocialista mozgalom politikai napilapjában olvastam, hogy „Szicília szigetéről az elmúlt hónapban Badoglió (pfuj) árulása által hat hajóval szállítottak el olasz gyermekeket a Szovjet Unióba”, hogy ott még serdülő korukban neveljék a generációt a bolsevizmus alacsony ösztönű céljaira s elfeledtessék azaz kioltásuk belőlük a föld legnagyobb kincsét a „szülői szeretetet”(?!!) –

Én tiszta szivemből együtérzek ezen ifjakkal kiket a sors kegyetlensége minden érzés nélkül odadobott a GPU kancsukája elé.

Ehez hasonlóan csak az tud érezni akinek van szeretett kistestvére vagy gyermeke – mert – ha Isten neadja Magyarországra beözönlene a Szovjet bolsevizmus az rosszabb volna a haláltól is a kommunista-barbár-szadizmus rendszere az nem élet – ezért – hát kivégeznék egy pár zsidót és kommunistát és ha már nem volna remény az élethez utoljára magammal végeznék – mert én nem leszek Sztalin rabszolgája soha!

Ugy csinálnék – mint azt egy magyar nemzetiszocialista közmondás is mondja „Inkább hős egy pillanatig mint rabszolga egy életen át!”

Tehát az ifjuságnak élni kell a – melyben – lobog a nacionalizmus tüze. – mert – az a nemzet jövőjét jelenti! –

– Ezekért kérem – Önt – Duce, hogy fogadja őszinte sajnálkozásom a Sziciliából elszállított olasz gyermekek iránt és kérem – Önt, hogy fogadja őszinte részvétem a Fregena-i fasiszta mártír halot „Ettore Muti” párttitkárért.

(Ezen levélírója csak egy 17 éves magyar levénte.)

Sziből jövő részvéteimet megismételve maradok.

Magyar nemzetiszocialista köszöntéssel és tisztelettel

Evviva: Itália.

Evviva: Fasizmus

Evviva: Balilla, Avangardi.

(Eredetileg magyarul, géppel írott levél.)

„V”ictoria!

ifj. M. B.

Nagytekintetű

Budapest, 1944. január 19.

Olasz Követség
Budapest

Alulírott Dr. Sz. Gy. (. . .) tisztelettel hozom a nagytekintetű Követség szives tudomására, hogy 1927. novemberében a Portici di Napoli mezőgazdasági főiskolán szabályszerű doktorátust tettem, amiről 1927. november 26.-án 850 szám alatt doktori diplomát nyertem.

A szóbanforgó doktori diploma fényképmásolatát csatoltan mellékelem.

Ezzel kapcsolatosan az alanti kéréssel bátorodom a nagytekintetű Követséghez fordulni:

1. Az Itália és Magyarország között kötött kulturális egyezmény, a változott politikai helyzetre való tekintettel, vonatkozik e a porticii főiskolán szerzett doktorátusra?

2. Jogom van-e doktori címetet úgy használni, hogy: „Öfelsége III. Viktor Emánuel nevében a mezőgazdasági tudományok doktora.”?

3. Ha igen, úgy milyen módon nyerhetném el, hogy doktori címetet a Duce nevében használhassam, illetve hogy diplomám „In nome di Sua Maestà” bevezetés helyett „In nome di Mussolini Duce del Fascismo” bevezetéssel láttassék el.

Kérelmem indoklásául bátorodom megemlíteni, hogy tanulmányaimat Nápolyban a fascista uralom alatt folytattam a diplomámat is a fascista uralom alatt szereztem meg. Indokolt tehát, hogy a mai politikai helyzet figyelembevétele mellett, kérelmem kedvező elintézésében részesítenessék, annál is inkább, mert ezzel is dokumentálni kívánom a fasizmus hőse iránti törhetetlen ragaszkodásomat.

Mély tisztelettel

dr. Sz. Gy. Budapest, (. . .)

(Eredetileg magyarul géppel írott levél. Feladója a levélhez csatolja a „Portici di Napoli” Mezőgazdasági Főiskola által a nevére kiállított doktori diploma másolatát.)

TAMÁSI ERZSÉBET

Faluközösség – földközösség Angliában *

(Újabb kutatási elméletek)

Korunkban nem az-e a legfőbb és leghíresebb tudás, ha meg tudjuk érteni a tudósokat? Nem ez-e minden tanulmány közös és végső célja? Magyarázatokat magyarázni nagyobb szó, mint dolgokat magyarázni, és több könyvet írtak könyvekről, mint bármi másról: egyebet sem teszünk: csak értelmezzük egymást. A világ hemzseg a kommentároktól; írókban nagy a hiány.”

Montaigne ironikusan igaz mondasánál aligha kereshetünk találóbbat az angliai közösségi földhasználat kutatásának összefoglalójául.

A 19. század közepén a jogtörténetírás¹ az angol alkotmánytörténet magyarázatakor indította el a középkori faluközösség kutatást, és ennek legjellegzetesebb intézményét, az *open field* rendszert helyezte középpontba. Jog- és gazdaságtörténészek gazdag forrásanyag felkutatásával, értelmezésével állapították meg, hogy a közösségi földhasználat rendszere olyan történeti intézményt takar, amelynek eredete, működése és kétségtelenül megszűnte is van. Minden fázisa – a történeti anyagok tanúsága szerint – többféle, egymásnak ellentmondó megoldással is értelmezhető. A gazdaságtörténet tehát felállított egy (vagy több, de azonos gyökerű) történeti elméletet a közösségi földhasználat rendszerének keletkezésére, eredetére, s mindez meghatározza a rendszer értelmezését, működésének, és egyben megszűnésének okát is. Az ellentmondások feloldása, még e korszak – Montaigne-t ismételve – „íróinak” sem sikerülhetett, hiszen éppen az eredetet nem világították meg kellően a kora középkori források.

Az *open field* szisztéma kutatásának második korszakát a régészet és történeti földrajz kutatásai uralják.² Az előző korszak adott történeti elmélete(i) szolgálnak kiindulópontul a közösségi földhasználat eredetének eldöntéséhez. Sajátos módszereikkel, de készen kapott elmélettel igazolnak vagy cáfolnak, éppen ezért konklúzióik érvényessége bizonytalan. „A látható, megfogható adatok” és a velük szembesített „ideák” között kanyargó részkutatók nem segítik kellőképpen a közösségi földhasználatról alkotott vélemények egymáshoz közelítését. Szaporodnak a mind több forrás, régészeti feltárás eredményeit közlő munkák – ám elméleti összegzésük a történeti, régészeti és földrajzi vizsgálatok kudarcát is tükrözik.

A tudományágak módszerbeli korlátai, és eltéréseik különbözőségeiből adódó egyenetlenségeik a közösségi földhasználatról kialakított elméletek felülvizsgálatát indukálják. Az *open field* rendszer eredetének történeti elméleti, régészeti bizonyíthatatlanságuk következtében – a közösségi földhasználat működésére, jellegzetességeinek tisztázására és értelmezésére helyezik át a hangsúlyt. A különféle tudományágak – régészet, történeti földrajz, technikatörténet, jogtörténet – sajátos nyelvezetét-

*E tanulmány IV., utolsó fejezete az angol középkor közösségi földhasználatáról, az ún. *open field* rendszerről készített tudománytörténeti áttekintésnek (Tamási E. 1983. 258.) A monográfia az alábbi fejezeteket tartalmazza:

- I. fejezet: Jog- és gazdaságtörténet a XIX. sz. második felétől 1938-ig.
- II. fejezet: A régészet és a történeti földrajz szempontjai a kutatásban, 1938–1962 között.
- III. fejezet: Az értelmezés és a terminológia gondjai 1962–1972 között.
- IV. fejezet: Ortodox-szá vált modernnek – modernizált ortodoxok „Felpörgetett és kicsavart” elméletek 1972–1983 között.

¹ Tamási, 1983, a monográfia I. fejezetében, 1–38.

² Tamási, 1983, 39–64.

nek és értelmezésének egységesítési igénye a legdöntőbb tényező abban, hogy az egyre gyarapodó mennyiségű adatok megkönnyíthessék a közösségi földhasználat kutatását.

Így a földhasználati rendszer vizsgálatának harmadik korszakában az első időszak történeti „ortodox” elméletét felülvizsgálva új, természetesen ezzel a „rég” jogtörténeti megközelítést és az eredet központi értelmezését is tagadó, „modern” gazdasági tényezőket hangsúlyozó, de történeti elmélet kerül. A régi és új elmélet vitája újabb rész kutatásokat, bizonyítékokat és ellenvéleményeket eredményez, a két különböző nézet vitája egymás kizárására épül.

A közösségi földhasználat kutatása természetesen nemcsak önmagán belül változott törvényszerűen, de nem maradt érzéketlen a társadalomtudományok mindenkori „divatos” irányzataival szemben sem. A szociológia, a közgazdaságtan, módszerét és kutatott témáit tekintve kiindulópontnak a „napi” politikai kérdések vizsgálatára épülő elméletekkel keresnek igazolást a történeti fejlődés bizonyos intézményeiből, folyamataiból. Így kapcsolódnak ezek a közösségi földhasználat kutatásához az elmúlt tíz évben anélkül, hogy adataik és ismereteik a korábbi elméleteket alaposabban elemeznék.

A modern gazdaságtan és szociológia számára így válik „ortodox”-szá a korábbi korszak „modern történeti elmélete”, mindegyik tudományág saját elméleti koncepcióit vetíti a közösségi földhasználat megoldására, megszüntetve ezzel a kérdés „történelmi” primátusát. Így bonyolódik egyre jobban a kutatás menete, egyik tudományág szókincse, logikája érthetatlenné válik a másik számára. Vitára viták, magyarázatokra magyarázatok születnek még egy-egy tudományágon belül is.

A tudomány belső logikája ebben az esetben is érvényesül: az elméletet gyakorlati igazolás vagy cáfolat követi, amely új elméletet (összegzést) és újabb kipróbálást eredményez. Értékét és igazát azonban nem csupán formai menete, de leginkább a felvetett kérdésre adódó válaszok tartalma adhatja meg.

Nemcsak az időbeli távolság mondatja a tudománytörténet írójával, hogy a 19. század közepe és az 1938 közötti időszak történettudományát a „good old economic history” jellemezte.³ E korszak kutatóinak nyitottsága, szakmai felkészültsége párosult azzal a felelősséggel, amelyet napjaink társadalmi problémáinak megoldása kívánt. Stubbs, Seeböhm, Maitland, Maine, Vinogradoff ugyan jogtörténészek voltak, Ashley, Cunningham, Torold Rogers gazdaságtörténészek, munkájukból kitűnik, hogy a gazdaságtörténet íróira nagyobb hatással volt a történettudomány mint fordítva. Nincs olyan gazdaságtörténész a következő időszakokban, aki olyan teljes szemléletét adta volna az angol gazdaságfejlődésnek, mint a korszak bármelyik tudósa. Tisztában voltak a társadalmi folyamatok gazdasági meghatározottságával és kölcsönhatásával. A gazdasági és társadalmi intézményeket – így a közösségi földhasználat rendszerét is – történeti fejlődésében tanulmányozták. Érdeklődésük középpontjában – saját koruk legégetőbb kérdése – a tulajdon meghatározása áll, s ennek történeti alakulása és hatása a gazdaságra, valamint a társadalomra. Egyetemes történelmet írtak azért, hogy jobban érthessék saját országuk történetét, – nem „rasszizmus” vagy rosszízű nacionalizmus vezette őket. Az európai faluközösségek vitájában éppen ezért a tulajdonjog eredetét értelmezték, párhuzamosan azzal a kérdéssel, hogy a társadalom egalitárius vagy hierarchikus és a tulajdon eredete közösségi vagy magántulajdon volt-e. Stubbs vagy Maitland világosan kimondta, hogy gazdaság és társadalom, politikai jog és magántulajdon, sohasem független egymástól. Természetesen adódott elméletükből – pontosabban világnézetükből –, hogy a közösségi földhasználat vizsgálatát a történettudomány kutatásának egyik központi helyére tették. A feudalizmus definíciója éppen Maitland, de Maine, Vinogradoff megfogalmazásában is az ember és a föld viszonyára épít, a földhöz való jog mellett azonban minden olyan kérdéssel foglalkoztak, amely a földre vonatkozott.

Ez a történetírás olyan érvelési-rendszert épített ki, amelyben a jogi ideák és intézmények integrált részét képezték a gazdasági növekedésnek és változásoknak, és ez eredményes – a marxista módszer követő történetíráshoz közelítő – megoldási módnak látszott ahhoz, hogy mindazokat a kérdéseket megvilágítsa, amelyek az emberek politikai és gazdasági hatalmának megjavítása érdekében történnének. Ez az, amiért a „jó öreg gazdaságtörténet” ma is modernnek tűnik, és meghatározza a legtöbb történetileg ma is fontos kérdést és kutatást.

Bizonyítható és sajnálatos, hogy az utánuk következő történetírás megfeledezett legfőbb eredményükről, arról, hogy a tulajdon és a társadalom változása mennyire alapvető minden társadalomtörténeti kérdésben.

³ Hartwell, 1973, 28–40.

1938–1972 között⁴ – természetesen nem pontosan meghúzható határ ez – a korábbi történeti megközelítést elutasították, „érzelmességgel”, „rasszizmussal”, vagy éppen naivitással vádolva, ezt a valóban morális töltetű, tehát nagyon is „világnézetet” tükröző tudományírást. Helyébe pedig a „valódi”, „objektív” szaktudomány primátusát vélték megfelelő ellenszernek. Hogy ez a fajta megoldás – a mindent tagadás – mennyire nem járható út, éppen azok a történetírók, szaktudósok mutatták be, akik évtizedek óta tartó értelmezési, terminológiai, lokális és parciális adathalmazok tengerében nem tudtak „objektív” megközelítésükkel eredményt kicsiholni a tengernyi „forrásból”. Az utóbbi évek pedig bizonyítják, hogy a közösségi földhasználat kutatása visszatért az „eredeti forráshoz”, – a „régí jó gazdaságtörténészek” elméleteinek újraelevenítéséhez. Seebom, Orwin visszaköszön a közgazdászok „kicsavart” halász-, kockázat-, hasznosság-elméleteiben, Maitland, Vinogradoff egyenlősítő elmélete „felpörgetve” bukkan elő a történeti földrajzosok munkáiban. „Síron túli” haszon azonban származott ebből, hiszen a közgazdaság szakírói „visszapörgették” a történetírásba – gondolok itt az open field, akár a majorság,^{4/a} vagy az átmeneti formációk kérdéseinek vitáira – a tulajdonjog gondolatát, szerepének fontosságát a történeti folyamatok megvilágításában. Igaz, szakmai-történeti ismereteik hiánya igen bátorrá teszi őket, s ezért néhány matematikai képlet vagy grafikon kvantitatív megközelítés poénjáért nemigen „rajong” értük a történetírók jobb-érzésű csoportja. A történetírás azonban nemcsak divatos eszmék által biztosított megélhetési forrás, de felelősség is, amint az Maitland, Stubbs vagy Vinogradoff számára az volt. Elméleteik, módszerbeli tanulságuk kevés, hogy megoldja a közösségi földhasználat 150 éve óriási apparátussal vizsgált problémáját, ha hiányzik a kérdés: miért fontos, miért kell ennyi idő óta kutatni egy történeti intézményt. Mindaddig, amíg e kérdés el nem hangzik, a kutatás öncélú, és a szerzők bibliográfiája egyben meghatározza mondanivalójuk korlátait is.

Az alábbi tanulmány e szakirodalmi rengetegből az 1972–1983 közötti időszak munkáit tekinti át.

Az 1972–1983 közötti időszakban a közösségi földhasználat kutatását két tényező határozta meg. Elsősorban Thirsk 1964-es tanulmányának⁵ gyakorlati felülvizsgálata folytatódott tovább, különösen a történeti földrajz szakembereinek intenzív vizsgálataiban, másodsorban új tudományágak kapcsolódtak be a közösségi földhasználat elemzésébe, a szociológia és a közgazdaságtan. E diszciplínák önálló – és főként jelenkori – vizsgálati módszereikkel kísérelték meg értelmezni a középkori földhasználat különös és az eddigiekben megnyugtatóan meg nem oldott rendszerét. A kutatás mennyiségében és megközelítésében megváltozott, egy-egy tudományágon belül is többféle elképzelés alakult

⁴ Tamási, 1983, 39–120.

A „majorság” terminus ez esetben alkalmazkodik a Nyugat-Európában általánosan jelölt feudális intézmény elnevezéshez, amely alatt a földrész saját kezelésben lévő (alkalmanként robottal, bér munkával megművelt) földterületeit és a hozzá jogilag kötött különböző helyzetű földművelők egyénileg birtokolt parcelláit együttesen értik. Így az angol „manor” adózási egység és egyben a feudális gazdaság és gazdálkodás intézménye „üzeme” is. Nem tévesztendő össze a magyar „majorság” terminussal, amely alatt az ún. második jobbágyság korától virágzó piacra termelő földesúri üzemet szokás jelölni.

⁵ Thirsk, 1964. Ez a munka mérföldkő a közösségi földhasználat kutatásában (jelentőségét ld. Tamási, 1983. 81–98.) Thirsk definícióját az alábbiakban fogalom össze: Véleménye szerint a közösségi földhasználat (common field system) négy alapelemből áll:

1. A szántóföld és a rét parcellákra osztottan, a művelők között egyegesen fekszik.
2. A szántóföld és a rét is aratás után, ill. kaszálás után nyitva a közös legeltetés előtt.
3. A szántóföldön tavaszi és őszi vetemények külön területeken, táblákban vagy dűlőkben vannak.
4. A közös legelő és legeltetési jog, amelyet minden parcellatulajdonos élvez, más haszonélvezeti jogokkal együtt (halászóvíz, erdőlés stb.)
4. Minzt a művelők közösen szervezik meg, vagy a majorsági bíróságon keresztül, vagy önálló falugyűléssel.

A rendszer legerősebb eleme Thirsk szerint a közös legeltetés joga, s miután ezt a szisztémát – mind a négy elemével együtt – csak a 12–13. század után mutatják az angol források, a szerző szerint eredetének kutatása teljesen érdektelen, hiszen a rendszer egyértelműen középkori, feudális.

ki, amelyeket viták során próbáltak elfogadhatóbbá tenni és szemben az előző időszak kutatási módszerével, a rokon tudományok gyors reagálását azonnali „kipróbálását” is nyomon kísérhetjük.

Az angol történeti földrajz kutatásának központi kérdése a földhasználat vizsgálata, amelynek alapjait 1915-ben Gray⁶ tette le, s munkája mind ez ideig e tudományág kiindulási pontja. 1973-ban Baker-Butlin szerkesztésében⁷ jelenik meg a Gray óta eltelt időszak földrajzkutatóinak összegzése a földhasználati rendszerekről – igaz nem egész Angliára vonatkozóan, hanem néhány részéről –, a könyv szerzőinek célja szerint azért, hogy módot és alapot nyújtson a további kutatásokhoz, egy valódi összefoglalás elkészítéséhez. A kötet valamennyi tanulmányára rányomta bélyegét Thirsk elméleti megközelítése, tehát hogy a közösségi földhasználat rendszere egy folyamatos fejlődés eredménye, amely a 12–13. században válik teljesen kifejezetté, és Thirsk azon megállapítása, hogy a közös földhasználatnak két regionális eltérése van, a korábban Midlandnek (közép-angol, síkvidéki, open field, igen leegyszerűsítve háromnyomásos rendszernek nevezhető stb.) nevezett szisztéma és az állattartó (magasföldi, hegyvidéki, infield-outfield stb.) területek közösségi földhasználatát jelenti az alapvető disztinkciót.

R. A. Butlin⁸ Northumberland és Északnyugat-Anglia földhasználati rendszeréről írt tanulmányában kifejti, hogy csak a késő középkorra és a kora újkorra létezik elegendő anyag az általánosításra. A fenti területeket nevezte Gray a háromnyomásos rendszer elterjedési határának, a Midland szisztéma és a kelta földhasználat keverékének. Butlin szerint a terület agrárstruktúráját döntően a geológiai környezet, valamint az ebből is következő településforma fejlődése határozza meg, ahol a 16–17 századig – a források szűkszávája ellenére meghatározhatóan – aligha változott az agrárrendszer. Mindig erősen állattartó vidék volt, kis népességű településekkel, amelyeknek egy részén valóban kimutatható az open field rendszer – a forrásokban a dűlőre (*furlong*) osztás és a háromnyomás is. A legelők és szántók egyaránt közösségi fennhatóság alatt voltak, ennek intézményesített megszervezésére azonban nincsenek adatok. A 16–17. században, a népességnövekedés az oka az open field szisztéma területi terjedésének és szervezettebbé válásának. Észak-Anglia területének két egymástól eltérő vidékét különbözteti meg Butlin, a nyugati kis települések rendszerét, alig számottevő földműveléssel, valamint a folyómenti, völgyes vidéket, a keleti részt, a csoportos települések rendszerével és kiterjedtebb földműveléssel. Az írtás révén bővített szántóföldek felosztása dűlők szerint történt, két, három, sőt több közös földet (*common field*) is létrehoztak. A 16–18. században már jól szervezett „klasszikus” közösségi földhasználat alakult ki, amelynek átrendezését is nyomon lehet követni ebben az időszakban. A közösségi földhasználat alakulására – írja Butlin –, nemcsak a földrajzi helyzet, de a birtoklás rendje, az osztható öröklés, a terület határhelyzete (főként a háborúskodások miatt) majd a 17. századtól a szénbányászat is hatással volt. Butlin véleménye, hogy a forrásokban többször is említett infield-outfield terminusok még nem feltétlenül ezt a földhasználati gyakorlatot jelentik, mindössze a településhez közelebb eső jobb minőségű, és a távolabb eső szintén jó minőségű földeket jelölték.

Butlin tanulmánya arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az általa vizsgált terület földhasználatát változatos, nincs egyértelmű adat az open field (értsd: Midland) rendszerre, sem az infield-outfield módszerre, hanem többféle hatásra „keverék” földművelési szisztémát gyakorolnak.⁹ Ez a következtetés nem sokban tér el Gray 1915-ös megállapításától.

A kötetben Sheppard tanulmánya¹⁰ a yorkshire-i földhasználatról megállapítja, hogy a kutatások sokkal egységesebb földművelési módszert találtak, mint Gray, aki szerint ez a terület részben a Midland-en alkalmazott open field, másrészt a kelta rendszer maradványa. Sheppard szerint a közösségi földhasználat a 13–14. században az egész területen sokkal szélesebb körben érvényesült, mint a későbbi időszakokban. A szántóföldeket dűlőkre és táblákra osztották, amelyeknek elnevezése és helyzete alig változott a 16. századig, sőt a szántásnyomok is mindig azonos helyzetet mutatnak – így a barázdák, határok, mezsgyék pozíciója is jól azonosítható. Mindössze két kisebb változást figyelt meg a szerző. A hosszú dűlőket a 13–14. század közepétől megrövidítették és több részre (2–3 megyzetalakra) osztották, a szántás iránya azonban nem változott meg. A másik észlelhető

⁶ Gray, 1915. Az első összefoglaló munka az angol földhasználat táji tagolódásáról.

⁷ Baker-Butlin, (ed.) 1973.

⁸ Butlin, 1973, 93–144.

⁹ Butlin, 1973, 143–144.

¹⁰ Sheppard, 1973, 145–187.

változás a dűlőkben lévő parcellák fekvésének megváltozása, egymásra merőleges irányban. Sheppard a rövidülés és irányváltozás okát abban látja, hogy az ökör helyett lovat fogtak igába.¹¹

Yorkshire északi és keleti területén a szántóföldek két típusa különül el élesen: a „foreland” és az irtásföld. A „foreland”-nek nevezett szántó, az open field földek mellett volt, de más mértékegységben (acre-ban) említik a források, szemben a szokásos (*oxgang*) megjelöléssel. Egytagban fekvő, vagy

irtásföld. A „foreland”-nek nevezett szántó, az open field földek mellett volt, de más mértékegységben (acre-ban) említik a források, szemben a szokásos (*oxgang*) megjelöléssel. Egytagban fekvő, vagy néhány egyéni tulajdonos birtoka volt. Sheppard véleménye, hogy a „foreland” és az irtás ugyanazon földtípus két elnevezése. Általában a „foreland” volt a településtől távoli – azon kívüli – irtás neve, ahol volt mód vetésforgó alkalmazására, míg a forrásokban „irtásnak” nevezett szántókon rotációt nem alkalmaztak. A fejlődés azt mutatja, hogy a korábban egyszerűen irtásként említett területek később „foreland”-ként jelennek meg a forrásokban. Sheppard szerint a középkori földhasználat lényeges változást nem mutat ezen a területen, sokkal inkább fejlődést, mint „forradalmat” lehet megállapítani, amelynek általános trendje a flexibilitás növekedése és a szabadabb, egyéni földművelés irányába mozog. A 13. századot megelőző földhasználat alakulásában az irtás folyamatát és az osztott öröklés hatását lehet kimutatni. A parcellák szóródását okozhatta ugyanakkor az ún. napjárás (*sundivision*) szerinti földelosztás. A csoportos települések mellett a szórt, tanya települések permanens művelése is megfigyelhető, de létezik egy open field rendszer is, mégpedig igen kidolgozott és szervezett formában, amelyet a szerző véleménye szerint a 11–12. században történt újrakezdések során alakítottak ki, ugyanakkor szinte minden település eltér a másiktól a földhasználati mód valamely vonásában. A sokféleség okát Sheppard a területet benépesítő több népcsoport magával hozott művelési módjában jelöli meg, bár ezt részleteiben nem bizonyítja.¹²

A tanulmány tanulsága – az előrebozsátott megállapítás ellenére – nem az „egységesebb földhasználat” képét mutatja, hanem míg Gray mindössze kétféle alapvető földművelési szisztémát talált, Sheppard a területet rendkívüli változatosságában találhatta „egységesnek”.

A közösségi földhasználat legpregnansabb területét elemzi B. K. Roberts tanulmánya.¹³ Megállapítja, hogy a Midland-en belül is eltérés van a földhasználat rendszerében, a keleti területre a két és háromnyomás rendszere jellemző, míg a nyugati, erdős zónára az irtás folyamán kialakított rend határozza meg a földhasználatot. Az általa vizsgált nyugati, erdei övezetben is a „common field” rendszer a jellemző, de a 13. század folyamán nem a terjeszkedés, az új földfoglalás a döntő, hanem a bekerítések megindulása. Roberts szerint, a nyugati Midland földhasználati rendszeréről az újabb kutatások nem változtatták meg Gray megfigyeléseit, mindössze annyit módosítottak, hogy a helyi eltérések lényegében változatosabb képet mutatnak.¹⁴

A Midland keleti területe, a közösségi földhasználat szempontjából a legtöbbet kutatott vidék, mind ez ideig viszonyítási alapként szolgált minden ilyen irányú munkához. Az erre a vidékre irányuló kutatást J. Thirsk tanulmánya foglalja össze.¹⁵ Véleménye szerint a földhasználat közös erőfeszítés eredménye, s annyiféle lehet, amennyi a csoportos települések száma. Ennek ellenére a falvak földművelése erős hasonlóságot mutat, amit hol etnikai okokkal, hol leegyszerűsítve az „ésszerűséggel” magyaráztak. Thirsk véleménye, hogy mindkettő hatással volt a földhasználat kialakulására, de a régi, hozott szokások az új körülmények hatására megváltoztak. A Midland-i terület különböző ökológiai feltételei, a betelepülés történeti sorrendje adja meg a földhasználati különbségek okát. Thirsk a közösségi földhasználat alapját a legeltetési jog létében látja, amely szerinte – ezen a területen – az angolszász hódítás előtti korra nyúlik vissza. Meggyőződése, hogy a *by-law*-k (falutörvény, helyhatósági szabályrendeletek) a 12–16. század között fényt vetnek a közösségi kontroll folyamatára. Megállapítja, hogy még ezen az általában egységesnek tartott vidéken is falvanként eltér egymástól a közös-

¹¹ Sheppard, 1973, 169. A szerző kiemeli, hogy az ilyen földeken a barázdák jellegzetes „S” alakja is megszűnt.

¹² Sheppard, 1973, 185–187. Angolszász, dán, kelta, norman hatást sorol fel.

¹³ Roberts, 1973, 188–231.

¹⁴ Roberts, 1973, 229–231. A szerző véleménye szerint az adatok a kétnyomásos rendszer római eredetét igazolják.

¹⁵ Thirsk, 1973, 232–280.

ségi szervezés. Alapvető különbséget főként az állattartó területek szabályrendelete és a völgy-vidék főként földművelésre koncentrált falutörvényei mutatnak. A bőséges legelővel bíró települések nem szabályozták, korlátozták a legeltetés jogát.

Thirsk összeállítja a *by-law*-k alapján a terület falvai földhasználati rendszerének közös vonásait. Közös az, hogy a kevert és szórt parcellák rendszerében a falu minden lakosa részt vett, amelyből következett a közös elhatározások megvalósítása, a közös szervezés. Megállapítja, hogy a hasonló környezet hatása a gazdálkodás módjának megválasztásában is hasonlóságot mutat, de ilyen eredménnyel jár a gazdasági kényszer is, amely a települések fejlődését azonos irányba tereli, mint például a piac kihívására adott válasz is. Thirsk kifejti, hogy a gazdálkodás részleteiben igen sok eltérés mutatkozik, de megállapítható, hogy egész Európában két közös alapelem létezik a közösségi földhasználatban, mégpedig a szántóföldek közösségi osztása és szervezése – a vetésforgó alkalmazása mellett, valamint a közös legeltetési jog – tarlóra, ugarra és a legelőkre. Végezetül Thirsk elmondja, hogy a Midland-vidék településeinek eredete a vaskorig vezethető vissza és nem korábbra, ettől a kortól a fejlődés folyamatos, minden betelepülő vagy hozzá tett az előzőekhez, vagy éppen eltanult valamit másoktól. A cél azonban alapvetően az alkalmazkodás volt főként a természeti körülményekhez, így az etnikai szokások összeolvadtak, erősödtek, vagy éppen eltűntek, mert minden esetben csak az alkalmazkodás tette lehetővé a megélhetést.¹⁶

Kelet-Anglia és Kent földhasználatát a legrészletesebben vizsgálta Angliának. M. R. Postgate munkája¹⁷ az itt kialakult földművelés folyamatát elemzi. Megállapítja, hogy a korai középkorban a primitív égetéssel földművelést a permanensen művelt parcella rendszer közösségi módja váltotta fel, amely nem az egész faluközösségre, hanem egyének és kiscsoportok munkájára alapozódott. A kelet-angliai open field rendszer sokkal szervezettebb és sokoldalúbb, Postgate szerint, mint a Midland-en. Ezért a forrásokban követhető terminológia megfejtése és interpretálása is nehezebb. Kelet-Angliára – mondja Postgate –, a irreguláris open field a jellemző, amelyet az osztható öröklés rendje és a szabadabb tulajdonjogú birtokrendszer is elősegített. Meggyőződése, hogy Gray etnikai magyarázata még mindig helytálló, de hangsúlyozza, hogy a helyi eltérések sokkal változatosabbak.

A. R. Baker¹⁸ a kenti földhasználatot elemmezve megállapítja, hogy valódi magyarázat az itt használatos földművelésre nem született, az öröklés, a településforma, a római hagyomány és a jutt hatás együttesen befolyásolták a földművelés gyakorlatát, és természetesen a kutatás kérdéseit is. Baker szerint a kiindulást a településrendszer adja meg. A tanyaszerű szórt falvak, s a birtokok tulajdonjogi szervezete, természetesen az ehhez alkalmazkodó adózási szisztéma és az osztható öröklés eredményezték az open field földhasználatot. Ennél részletesebb és megfelelőbb általánosításra nincs mód – Baker szerint –, mert a terület földrajzi tagoltsága rendkívül változatosá tette a közösségi földhasználat helyi alkalmazását.

D. Roden¹⁹ a Midland és Kent közötti találkozási terület földhasználatát vizsgálva kifejti, hogy a különböző földrajzi környezet és társadalmi környezet itt eredményezte a legkevésbé reguláris földhasználatot. Az állattartás domináns volta és az irtás lassú folyamata majd 300 éven át konzerválta a földművelést. A társadalmi különbségek, tehát a majorsági vagy szabad közösségek különállása sem befolyásolta a 13. századig a földhasználat rendszerét. Még az öröklés hatását sem lehet kimutatni, éppúgy érvényben volt a primogenitura, mint az osztható öröklés. Az etnikai különbségek, római, angol-szász, jutt hatás sem mutatható ki egyértelműen. Egyetlen, forrásokban is kiemelt jellegzetesség figyelhető meg, s ez az irtás folyamata és iránya, amely a szerző szerint ebben az esetben az open field rendszer kialakulásához vezetett.

A tanulmánykötet részletesen foglalkozik a walesi földhasználattal, ahol a földművelésre alkalmas területeken a normanok által bevezetett földhasználat rendszere azonos a Midland-en gyakorolt földműveléssel.²⁰ A skót terület közösségi földhasználatáról megállapítják, hogy a 16. század előtti módszerről nincs elegendő adat az összegzésre, az ezt követő időszakban a jellegzetes infield-

¹⁶ Thirsk, 1973, 263–278. A szerző ennyiben módosította az eredet-kérdés általa „rasszistának” nevezett modelljét.

¹⁷ Postgate, 1973, 281–324. Kelet-Anglia földhasználatáról.

¹⁸ Baker, 1973, 377–427.

¹⁹ Roden, 1973, 325–376.

²⁰ Jones, 1973, 430–479.

outfield rendszer figyelhető meg, de eredetéről és működéséről nem lehet egységes képet adni.²¹ Írország földhasználatát vizsgálva a szerző elmondja, hogy a norman hódítás hatása nem volt számottevő, ezért a földművelés rendszerében „degenerált” angol és „bennszülött” rendszert lehet megfigyelni. El kell különíteni a rundale-nek nevezett, az infield-outfield rendszerhez hasonló, honos közösségi földhasználatot az angolszász hatásra alkalmazott „common field” gyakorlattól, ennek vizsgálata azonban még nem mutathat fel eredményeket.²²

Baker és Butlin Kérdések és távlatok címmel összefoglalják a kötet és a kutatás tanulságait.²³ Megállapítják, hogy a földhasználat kutatása az általánosítás és a lokális részletkutatás között mozog, minél több a helyi tanulmányok száma, annál nehezebb az általánosítás. A földhasználat ugyanakkor oly sok komponensből tevődik össze, hogy már aligha egységesíthető. A bőség zavarával küszködik a kutatás a 16. századtól, és nagymértékű hiányosságok jellemzik a megelőző korszakok forrásanyagát. Eppen ezért választják a kutatók szívesebben – a kötet tanúsága is ez – a retrospektív megközelítés módszerét, itt azonban fennáll a belemagyarázás veszélye. Baker és Butlin szerint a földhasználat vizsgálatában alig jutott tovább a tudomány Graynél, aki már 1915-ben rámutatott a földhasználati módszerek sokoldalúságára és a regionális eltérések formáló hatására. A jelenlegi kutatások csak árnyalati megállapításokkal színesítették Gray vizsgálatait, így a Midland szisztéma helyi variációinak meglétére hívták fel a figyelmet. Némely korábbi általánosítást megcáfolták, mint pl. Orwinék megállapítását a háromnyomás rendszere és az open field mindenkor viszonyáról; valamint a szórt parcellák rendszerét elválasztották a teljes „common field” szisztémától, miután bebizonyosodott, hogy a kettő nem minden esetben járt együtt. Ugyanakkor még mindig érvényes a terminológiai bizonytalanságból eredő zavar, mert a kutatók nem minden esetben használják következetesen az „open field” és „common field” megkülönböztetést, holott ennek nemcsak az elnevezésben, de az értelmezésben is más jelentése van.

Nem változott – mondják – Gray megállapítása a földhasználati rendszerekben mutatkozó alapvető eltérés okáról, amely szerint az etnikai különbségek és a földrajzi körülmények eredményeznek lényeges eltérést a földhasználat gyakorlatában. Igaz, az etnikai eredetet – főként az angolszász behozatalt – elvetették, azzal az indoklással, hogy a kontinensen is csak a 13. századra alakult ki a földhasználat teljes rendszere. Baker és Butlin hangsúlyozzák, hogy a középkori közösségi földhasználatról még most sem bír a tudomány több tudással, mint korábban, annak ellenére, hogy a lokális munkák száma hallatlan mértéket öltött, de nem illeszthető egységes egésszé. Meggyőződésünk, hogy a koncepció hiányzik, még ha ebből több is születik, mint valaha, ám nem alkalmasak a részeredmények összefoglalására. Véleményünkkel a legteljesebb mértékben egyet lehet érteni: a megfelelő elméletnek a rendszer struktúráját, funkcióját és változásait együtt kell figyelembe venni, de még ebben az esetben is csak a földhasználat modelljét láthatjuk világosan és nem egy a gyakorlatban valaha is működő földművelési rendszert.

A közösségi földhasználat vizsgálatának legkevésbé megnyugtató kérdése – a szerzők szerint – a kevert és szórt parcellák rendszerének eredete. A kutatás a közös szántásról – mint feltételezett kialakító tényezőről – egyre inkább áttevődik az irtás folyamatának menetére,²⁴ miután a közös szántást a nem open field rendszerben működő területeken is alkalmazták, ahol viszont nem jött létre a kevert és szórt parcellák rendszere. Baker–Butlin szerint a kutatásnak a továbbiakban az irtás folyamatát kell részletesebben vizsgálnia, amelyhez valamilyen módon kapcsolódik a földek egyenlő módon való elosztása. A megannyi részmunka ellenére sem tisztázott az öröklés, a tulajdonjog és az adás-vétel hatása a közösségi földhasználat alakulására. A megfigyelések azt mutatják, hogy az utóbb felsoroltaknak lényeges szerepük van a településhatárok újrendezésében, illetve a közösségi földhasználat megszűnésében, a bekerítések létrejöttében. Mind ez ideig nem sikerült tisztán látni, hogy a

²¹ Whittington, 1973, 550–579.

²² Buchanan, 1973, 608–616.

²³ Baker–Butlin, 1973, 619–656.

²⁴ Az irtás folyamatának, mint az open field rendszer létrejöttében döntő mozzanatnak jelentőségét Beresford jóval korábban felismerte és leírta (Beresford, 1954. és 1958.), s ahogy a tudományos kutatásban oly gyakori, a szerző neve menet közben „elfelejtődött”, elmélete „önálló” életre kelt – miután bebizonyosodott.

forrásokban észlelhető módosulások egy-egy korábbi szisztéma újrendezését jelentik-e, vagy esetleg a keletkezés pillanatát rögzítik. Ezért – hangsúlyozzák a szerzők –, a további kutatásoknak nem csupán a helyi variációkat és az időben megállapítható eltérő stádiumokat kell vizsgálnia, hanem a formát és a fejlődést együtt. Baker és Butlin a közösségi földhasználat kialakulásának és fejlődésének helyes modelljét a népesség számának alakulására adott történeti válaszban véli megoldhatónak. Erre szerintük a legalkalmasabb modellnek az ún. Boserup-tézis²⁵ látszik, amely a népességnövekedés és a földhasználati rendszerek közötti összefüggést időrendi sorrendben állapította meg. Ennek alapján az angol földhasználat fejlődési trendje a következő a korai időszak szórt, tanyaszerű települései, amelyeken az infield-outfield rendszer használatos, a népesség növekedésére alakult át a középkor folyamán a közösségi földhasználat „open field” és common field” szisztémájává. Ennek nem mond ellent az sem, hogy a skót, ír, walesi gyakorlat sokáig megőrizte a primitív földművelési megoldást, bár ezen belül az intenzívválódás folyamata kimutatható – hiszen ezeken a területeken a népességnövekedés lassú üteme nem is követelt többet.

A kötetről alkotható általános összegzés azt mutatja, hogy a legújabb elméletek megkísérlik a korábbi elképzelések összeolvasztását – bármennyire tiltakoznak is az ellen. A közösségi földhasználat rendszerét nem statikusan, készen kapott intézményként ábrázolják. Fejlődési folyamatot írnak le a kötet szerzői, amelyekre az etnikai tényezők éppúgy hatottak, mint az irtás folyamata, a helyi szokások, földrajzi feltételek. Ez a kötet ily módon leginkább Thirsk történeti megközelítéséhez áll a legközelebb és e munkában a történeti földrajz kutatási módszerét jelenti.

Az angol történeti földrajz 1973-ban kiadott kézikönyve²⁶ sokkal kevésbé magabiztos a közösségi földhasználat elemzésében és leírásában. A kötet szerzője, H. C. Darby, a könyvet az angol–skandináv korszakkal kezdi, s megjegyzi, hogy Anglia területe az ezt megelőző korszakban sem volt „üres”, és az ezt megelőző korszak anyaga pedig „rejtélyes és homályos”.²⁷ Nem fest sokkal biztatóbban a középkori földhasználatról adott kép sem. Darby szerint is az irtás folyamatának nyomon követése vihet a legközelebb az open field rendszer kialakításának megértéséhez. A történeti földrajz adatai szerint a két-három nagyobb földdarabra tagolt csoportosítás a 11–12. században válik csak jellegzetessé, a 13. században pedig a határok elosztásában a „furlong”, a dűlő lesz az alapvető egység.²⁸ Darby megállapítja, hogy a 14. századtól a közösségi földhasználat (következésképpen open fieldnek nevezi, nem a Thirsk-i értelemben) annyi variánsra bontható, hogy semmiféle általánosítást sem visel el.²⁹

A 60-as évek új történeti elmélete, amely a földhasználat eredetét kiiktatta a lényeges jegyek közül, az angol közösségi földhasználat kutatásának régészeti vizsgálatára sokkoló hatással volt. A régészet felülvizsgálni kényszerült addigi kutatási módszerét és eredményeit. Természetesen, függetlenül az elmélettől, tovább foglalkoztak a kontinuitás kérdésével, főként a római–kelta és angolszász települések ásatásainak eredményei kapcsán összegzik ismereteiket a földhasználati rendszerekről.

1976-ban jelenik meg az angolszász korszak régészetét összefoglaló munka, hangsúlyozza a kontinuitást a romanizált és az angolszász népesség között.³⁰ A korszak mezőgazdaságát elemző Fowler szerint,³¹ Maitland-nek volt igaza, amikor azt írta, hogy az agrártörténet egyre katasztrofálisabb lesz, minél korábbi idősakra megy vissza a kutatás. A régészet és a topográfia fejlődése a 19. század óta lényeges részleteket tárt fel, de ugyanakkor egyhelyben topog. Úgy tűnik – írja Fowler –, a módszer nem hozott megoldást a közösségi földhasználat eredetének kutatásában, de a kontinuitás

²⁵ A szerzők ugyan hivatkoznak a Boserup-tézisre, de pontos bibliográfiát nem adnak Baker–Butlin, 1973, 654. A tézis lényege, hogy a korai földművelésben aligha van különbség a művelt és műveletlen föld között, a népesség növekedés hatására, az erdő-parlag művelést (20–25 éves parlagoltatás, 1–2 évi művelés után) felváltja a bozót-parlag művelés (6–10 éves parlag után 2–8 évi művelés), amelyet az ún. rövid-parlag művelés vált fel (1–2 évi parlag), majd éventénti művelés (a vetésforgó rendszer) végül az ugar nélküli, intenzív „sokféle vetés” rendszere tetőzi be a fejlődést.

Boserup, 1965, 11–18. E tézis szellemében született vizsgálat eredményét ld. Campbell, 1980, 174–192.

²⁶ Darby, 1973.

²⁷ Darby, 1973, 1–3.

²⁸ Darby, 1973, 83–85., valamint 102–104.

²⁹ Darby, 1973, 149–150.

³⁰ Wilson (ed.), 1976, 4–6.

³¹ Fowler, 1976, 23–47.

bizonyítására sem. Ennek okát abban látja, hogy a régészet csak indirekt módon tud válaszolni a szántóföldi művelés módjára és a korszak tulajdonviszonyaira egyaránt. Mindezek összevetésére három megközelítési módot is ad. Az első a kultúrára vonatkozó adatok összegyűjtése az első évezred első feléről, majd ezek rendszerezése. A második a dokumentumokban fellelhető adatok értelmezése, és a harmadik egy olyan modell felállítása, amellyel mindezeket együvé lehet olvasztani. Fowler az angolszász korszak részleteit érintve elismétli Finberg adatait,³² a villa-rendszer, az eszközhasználat, a szántásnyomok elemzésének bizonytalanságait. Azt a történeti modellt tartja elfogadhatónak és használhatónak a régészet számára, amely az open field kérdését teszi az angolszász agrárfejlődés középpontjába. Megjegyzi azonban, hogy a régészet számára nem lehet cél annak feltárása, hogy milyen módon és technikával, szervezéssel működött a földművelés, mert erre csak az írott források világítanak rá. A régészetnek részadatokat, egyértelmű bizonyítékokat kell szolgáltatnia a történészek számára. Ilyen világos adat az, hogy a római villák és települések működése 400 és 500 között is megfogható. A terepbejárások során feltárt adatok azonban bizonytalanul datálhatók, a technikai eszközök és a szántásnyomok összefüggése nem egyértelmű, s ebben Fowler szerint még a történeti modellek is tehetetlenek, hiszen bizonyítási adataikat éppen a régészet eredményeiből veszik, eléggé egyoldalúan. Az ásások nem az egyetlen megoldást jelentik az open field kutatásában, a topográfia, a történeti földrajz együttesen kell hogy segítsenek, nemcsak a középkori földhasználatban, hanem a régészeti korok anyagának értelmezésében is. A régészetnek pedig olyan eszközök vizsgálatának részleteire is kell koncentrálnia, mint a kasza, sarló, balta, fejse használata és formája, amelyek pl. az irtáshoz, a rétgazdálkodáshoz voltak szükségesek. Hasonlóképpen az eddigiekben elhanyagolt állatcsont elemzéseket kell erősíteni, ami többet mondhatna a mezőgazdaságban szükséges igaerőről, a ló- és marhatartás arányairól, a fogatolás módozatairól. Fowler szerint a történeti irodalomban az open field rendszerről zajló viták a régészet számára nem jelenthetnek kiindulópontot, s nem is hasznosíthatók, hiszen az a megállapításuk, hogy a 11–13. századig a földhasználat működésére rendkívül kevés egyértelmű adattal rendelkeznek, még nem bizonyítja, hogy az open field szisztéma ez idő alatt nem is létezett.

Az angol régészet tanácsalanságának további bizonyítékát szolgáltatja az 1981-ben megjelent *The Agrarian History of England and Wales* I/1. kötete.³³ Megismétli a régészeti kutatások határait, módszerük korlátait, amely megakadályozza, hogy a korai földhasználat vizsgálatában az írott történeti korok kutatóinak segítségére lehessenek. A kötet imponáló mennyiségű adata, az összefoglalásokban is rendkívüli bizonytalansággal, terminológiai zűrzavarral küszködve arra mutat, hogy csak egy, – a régészethez idomuló – elmélet segítségével lehetne megfejthető a földhasználat kérdése.

A bronzkori területek irreguláris, de közösségi jelleget öltő, nem parcella, hanem telek-rendszerű, individuális művelésre utaló földhasználatára egy-két elszórt adatot idéz a kötet. A szerző véleménye szerint, mindaddig, míg az agrárkutatásban nem érvényesül az állatállomány intenzívebb vizsgálata, nem juthat előbbre a régészeti megközelítés. A munka végkövetkeztetése, hogy újabb összegzés szükségeltetik, amely a közösségi földhasználat jellegzetes jegyeit a régészeti módszerrel fellelhető adatokkal egyeztetve állapítja meg.³⁴

A közösségi földhasználat kutatásában a legújabb régészeti összefoglalások csatlakoznak ahhoz az „ortodox”-nak nevezett megközelítéshez, amelyet a középkor történészeinek nagy többsége is támogat, vagyis az eredetkérdés kutatásának fontosságához, egyértelműen leszögezve, hogy fenntartják a régészet beleszólási jogát a közösségi földhasználat problematikájába.

Ezzel a ki nem mondott, de egyértelmű szándékkal adták közre 1981-ben az open field rendszer eredetéről tartott 1978-as tanácskozási előadásait,³⁵ amelyet régészek és az eredetkérdés érvényességét fenntartó földrajzkutatók tartottak meg. A kötet szakmai eredményeinek jelentősége elenyésző,

³² Finberg, 1972. Id. a dolgozat III. fejezetében.

³³ Piggott (ed.), 1981.

³⁴ Fowler, 1981, 152–154.

³⁵ Rowley (ed.), 1981. A konferencia vitaindító cikke, amely a „Midland”-szisztéma kronológiájának felülvizsgálatával foglalkozik, tükrözi az „ortodox” nézetek létjogosultságának elismerését. A Thirsk-i „lépcsőzetes” fejlődés gondolatát elfogadják, de sokkal korábban, mint a 13. század teszik a keletkezését. Ezzel érvényesíteni kívánják a régészeti és kora középkori kutatások érvényességét. Ld. Fox, 1981, 64–111.

miután a szerzők többsége addigi álláspontját és más korábban másutt előadott eredményeit foglalta össze.³⁶ Az a hatás azonban, amelyet a többi tudományág kutatóiból, a „modern”-nek tartott elméletek támogatóiból kiváltott, figyelmet érdemel.

R. Dahlman – akinek a kérdésről írott munkájáról³⁷ a későbbiekben szó lesz – vállalkozott e kötet ismertetésére.³⁸ Igaz szokatlan, hogy tudománytörténeti áttekintésben könyvismertetést részletesen közöljenek – ez esetben a kivételt az indokolja, hogy ez az ismertetés, felfogását, szóhasználatát és érzelmi töltését illetően egy új tudományág jellegzetes módszerét és megközelítési módját mutatja, nevezetesen a modern közgazdaságtan fellépését a közösségi földhasználat kutatásában.

Dahlman szerint a szerzőket elolvasva az olvasónak az a benyomása, hogy jól informált, óvatos professzionisták hiedelmeit ismeri meg, akik találós kérdés játékot játszanak. Véleménye, hogy az open rendszer bevezetése nem találomra, hanem nagyon is meghatározható tények hatására történt. A kötet szerinte átfogó képet ad „zavaros kiadványok zavarba ejtő megjegyzéseiről”, arról, hogy melyek voltak – az eredetről – azok a feltételezések és elképzelések, amelyek alapján a jelen kötet szerzői bizonytalan, ám önállótlan következtetéseiket levonták. Igaz, – mondja Dahlman – ez a kutatás küzdelmeinek jelenlegi állása az open field kérdése terén. Csalódottan jegyzi meg, hogy a kötet szerzői közül senki sem tette fel a kérdést, miért olyan fontos a kutatás számára a rendszer eredetének vizsgálata, s így, anélkül, a történeti spekuláció tapogatózó jellegű lesz, önmagáért való. A szerzőket – Dahlman úgy látja – elbűvölte a rendszer eredetének meséje, vagy éppen úgy vélték, hogy ennek megválaszolása egyben választ is ad arra, miért maradt fenn olyan kitartóan, s tűnt el Európa színteréről viszonylag nagyon gyorsan. Ha valóban ez a kérdés foglalkoztatta a szerzőket, Dahlman szerint hiába töltötték idejüket, mert az olvasók a rendszer megértése helyett megismerkedhettek „az eredetkérdés találós játékaival”.

Dahlman véleménye, hogy a legtöbb tanulmány magán viseli a történészek általános tévedésének nyomát, amely túlhangsúlyozza a földhasználat regionális és időbeli eltéréseit, az alapjellegzetességek időben és térben való általánosságának rovására. Dahlman megrója a kötet szerzőit, mert azok nem ismerik McCloskey elképzeléseit³⁹ az open field rendszerről. Bár ez az elmélet az eredetkutatás szempontjából teljesen mellőzhető, ennek ellenére segítséget nyújtanak annak a kérdésnek a megválaszolásában, miért is maradt fenn a közösségi földhasználat rendszere az újkorban is. Dahlman szerint csak az az elmélet lenne helyes, amely erre a kérdésre válaszolna, s akkor az eredet körüli tudományos viszontagságoknak véget lehet vetni.⁴⁰

Dahlman és az általa idézett McCloskey is annak az amerikai gazdaságtörténetész iskolának a képviselői, akik a modern polgári közgazdaságtan módszereivel értelmezik a prekapitalista társadalmak gazdasági mozgását és intézményeit. Elemzéseik statisztikai módszerre épülnek, az adott erőforrások optimális felhasználásának feltételezéséből indulnak ki, és racionális indítékú gazdasági tevékenységekből, s csak helyvel közöl veszik figyelembe, hogy a maximális profitra törekvés nem jellemzi a prekapitalista, főként nem a paraszti gazdaságot. A piacra orientált, profitra termelő gazdasági rendszer nyomait kutatják, és az európai történetiségtől távolálló szemlélettel közelítenek. 1975-ben megjelent tanulmánykötetükkel mutatkoznak (és avatkoznak) be az európai (angol) közösségi földhasználat kutatásába.⁴¹

³⁶ Ld. *Dodgshon*, 1975/a, 1975/b; *Fox*, 1978; *Roberts*, 1973., 1977., valamint *Taylor*, 1981, 1–21, Ő elismétli a régészeti kutatások korlátozó tényezőit a közösségi földhasználat kutatásában. Miután a régészet nem „áshat” ki társadalmi intézményeket, nem is dolgozhat a történészek intenciói alapján, hanem csak saját módszerével. Véleménye szerint az open field rendszer már a prehistorikus időkben is létezett, így „eredetét” soha nem lehet kinyomozni, csak a fejlődés stádiumát. *Hall*, 1981, 22–38. *Taylor* mondanivalóját támogatja, de kiemeli, hogy a középkorban tartott szántóföldek sokkal régebb óta művelés alatt voltak, és az angolszász open field a 8–9. században jellemző művelési mód volt.

³⁷ *Dahlman*, 1980.

³⁸ *Dahlman*, 1982, 239–240.

³⁹ Ld. uo. 34. sz. jegyzetben.

⁴⁰ *Dodgshon*ra hivatkozva (1981, 130–144.) s az ő eddigi kutatásainak tanulságát mondja el, eszerint a szétforgácsolódott definíciók helyett egy összetett „compound” értelmezés lehet megfelelő.

⁴¹ *Parker–Jones* (ed.), 1975, a New Haven-i Yale Egyetemen 1972-ben tartott konferencián elhangzott anyagának részleteit tartalmazza a kötet.

R. C. Hoffmann⁴² a közösségi földhasználat középkori eredetét vizsgálja európai áttekintéssel. Megállapítja, hogy Észak-Európa nagyobbik részén a középkor és az újkor elején az open vagy common field gazdálkodás gyakorlata volt az általános, amely szisztéma a népesség növekedésének eredményeként, lassú fejlődéssel jött létre. Thirsk-kel ellentétben, szerinte három jellegzetes vonása van; a földek fizikai fekvése, osztottsága, a közös legeltetés joga a tarlón és ugaron, valamint a termelés és legeltetés közös szervezése és betartása a faluközösség intézményén keresztül. A feltétlenül paragon, legelőként való jogot nem tartja lényegi elemnek. Az open field rendszer a csoportos települések függvénye, amelynek elterjedését a majorsági rendszer, az állami és társadalmi kontroll erőssége is befolyásolta. Először Észak-Franciaország, Flandria és Délnyugat-Németország területén alakult ki, a 13. században már Kelet-Közép-Európában is feltűnik, valamint Európa perifériális vidékein mint az ír, skót, walesi, svéd régiók. Ugyanakkor, ahol a parasztok nem függték erős földesúri hatalomtól, és ahol a piac és kereskedelem erős kihívást gyakorolt a földművelésre, ott az open field rendszer nagyon gyengének mutatkozott vagy egyáltalán nem is alakult ki. Hoffmann szerint a közösségi rendszer lényege, hogy minden évben biztosítsa minden tagja számára a megélhetést, a földesúr, az állam és egyház számára az adózást és mindehhez ésszerűen használja fel a rendelkezésre álló technikai erőforrásokat. Sok olyan vonását említi az open field rendszernek, amelynek alkalmazásával – szórt parcellák, közös legelők, vetésforgó, közösségi kontroll – az úgynevezett kisebb kockázat elvét valósította meg, így biztosította minden család számára a megélhetés minimális szintjét. Mindehhez hozzájárult a piac-orientáltság hiánya, pusztán piaci értékesítése (*market involvement*) létezett. A termelés és fogyasztás egysége és meghatározott alacsony színvonalra együttesen biztosította az alacsony kockázatot és a majdnem egységes agrárrendszer létét. A termelésben közvetlenül részt vevő elit törekvése a termelők általános és egységes kondícióban tartására, valamint összehasonlíthatatlanul könnyebb és nagyobb hozzáférhetőségük a javakhoz, megerősítette a gazdálkodás konformista tendenciáját. A kielégítő megélhetésre törekvés (*subsistence-sufficiency*) volt a paraszti döntéshozatal kerete. A közösségi földhasználat rendszere, az egyéni kezdeményezések közösségi kontrolljával együtt szerinte úgy értelmezhet helyesen, mint a hajdanán önálló európai paraszt válasza arra a kihívásra, amelyet a növekvő népesség és a limitált agrártechnika a javak előállításában és elosztásában társadalmi konfliktusokká szélesített. Kissé leegyszerűsítve tehát: Hoffmann szerint a kihívásra nagyon „ésszerű” választ adtak a parasztok: miután a csend és békeesség megtartása mellett a hosszú évszázadok tapasztalatai alapján a föld közös megművelését és közös ellenőrzését határozták el – ezért, hogy biztosítsák „kielégítő megélhetésüket”.⁴³

Hoffmann továbbiakban elemzi a közösségi földhasználatot megelőző, általa tradicionálisnak nevezett „egyéni megélhetés” rendszerét. Nem teljesen megalapozottan ugyan, de megcáfoltnak tartja azt az interpretációt, amely a közösségi földhasználat rendszerét, mint egész intézményt egyszerre egyidőben, minden történeti és fejlődési perspektíva nélkül jeleníti meg. Véleménye szerint Angliára és az egész kontinensre a 4–8. századig az egyéni földművelés és földhasználat volt jellemző. Tacitus leírása, a száli és meroving törvények mentesek, szerinte, a szántók közösségi művelésétől, s csak és egyedül a szomszédjog betartásának kikényszerítésére szolgáltak, a bíróságok útján. A korai korszak kis, szórt településeinek földművelés másodrendű volt az állattartáshoz képest, ha létezett is közösségi szabályozás, az az állattartásra és nem a földművelésre vonatkozott. Meggyőződése, hogy a 12. század előtt mindenütt Európában ez a módszer uralkodott, a szláv és kelet-európai területeket is beleértve, és az infield-outfield módszer is csak ettől az időtől kezdve mutat közösségi nyomokat. Hoffmann szerint az egyénitől a közösségi földhasználat rendszerének kialakulásáig terjedő fejlődést kétféle módon lehet megközelíteni. Először az eredetet, idő, hely, sorrend szempontjából, amikor a különféle jellegzetességek együttese már bizonyítható, másodszor az elterjedés és átadás szempontjá-

A közgazdász szakírók írásmódja és szóhasználata merőben különbözik a korábbi történeti irodalom gyakorlatától. Ezért a dolgozat a tudománytörténeti állomások hűségesebb interpretálása érdekében megkísérli visszaadni eredeti – érezhetően zavaros, bonyolított – stílusukat (egyben lényegüket is) ahelyett, hogy „átfordítaná” egyszerűbb nyelvre.

⁴²Hoffmann, 1975, 23–71.

⁴³A Boserup-tézist, mint egyoldalú elméletet bírálja, ennek ellenére használja. Hoffmann, 1975, 31–33.

ból, amikor különböző területek bekapcsolódnak a közösségi földhasználat rendszerének alkalmazásába. Európában a 7. században a Loire-től északra és a Rajna vidékén alakult át elsőnek az egyéni földhasználat közösségivé, mégpedig a népesség szaporodása következtében létrejövő település összeolvadásának eredményeként. A népesség számának emelkedése és a csoportos települések létrejötte a gabonafélék termelésének növekedését és az állattartás csökkenését is létrehozta. Hoffmann szerint Európában mindentől ez volt az első lépcső a közösségi földhasználat felé. A 13. században már megjelennek az open field rendszer első nyomai, a hosszú nadrágszj-parcellák, a rotációs egységek – a két- és háromnyomás. Így Angliában a 7. századi Ine-törvényekből, de még a Domesday Book-ból sem az open field rendszer olvasható ki.

A közösségi földhasználat diffúziója és kifejlődése – Hoffmann szerint – a 10–14. század közötti egész Európát érintő népességrobbanás és gazdasági fejlődés mutatója, amely kisebb-nagyobb helyi és időbeli eltolódással történik. A túlnépesedett területekről való elvándorlás és új települések alakítása az új gazdálkodási rendszer elterjedését is maga után vonta, annak ellenére, hogy a szórt és tanyaszerű falvak irtásai kezdetben egyéni művelést alkalmaztak. Hoffmann a terjedés folyamatát békés fejlődésként és nem robbanásszerű „agrárforradalomként” értelmezi, hiszen nem történt teljes és radikális változás egyidőben. Először a közös legeltetés, majd a nyomásrendszer és az osztott parcellák alakulnak meg, s ezek nem feltétlenül járnak együtt. Anglia esetében igen világosan követhető ez a folyamat. Itt az első nyomokat a földművelés kiterjedésére, a legelők rovására, a síkvidéki területeken figyelték meg 1200 körül, az egész települést érintő gazdálkodási rendszer 1156/57-hez köthető, a tarlón való legeltetés első adata 1240-ből való. A 12–13. században indul meg a faluközösségek önálló szervezeti rendjének kialakítása, amely a majorsági bíróságok felügyelete alatt működik. Mindehhez hozzájárul a piac erősödése, a régi „kielégítő megélhetésre” törekvés konfliktusokat eredményez, és sok esetben szembekerül a közösségi kontrollal. Megindul az egyéni foglalat – az open field-en kívül –, a földbérlet és a föld adás-vétele is.

Hoffmann a tarlón és ugaron való legeltetést – az open field-rendszer legkésebb kialakult jellegzetességét – is a népesség növekedéséhez köti. Az így megformálódó rendszer természeténél fogva igényli a közösségi ellenőrzést, amelyek a falvak saját jogszabályaiban rögzülnek. A közösség nem egyseges, létezik belső hierarchia, a széthullást azonban megakadályozza az a tradicionális mentalitás, amely mindig a megélhetés kielégítő biztosítására törekszik, a kockázat csökkentése, a csoport-szolidaritás és a közös tapasztalat, amely a vándorlás és a földfoglalás során a földművelés napi gyakorlatában a közösség szerepét erősítette meg. A közösségi földhasználat ezért konzervatív és egyensúlyfenntartó válasza annak a csoportnak, amely átlátja és tapasztalja, hogy nem az irracionális, hanem a racionális út vezet a megélhetés mindenkori biztosítására.

Hoffmann megállapítja, hogy a közösségi földhasználat rendszerére épülő faluközösség mentalitása mindig a megélhetésre és a stabilitás fenntartására irányult, és ennek érdekében létrejövő korporáció. Ez a korporáció „misztika” tartja fenn a falu egységét és korlátozza az individuális kezdeményeket, s kedvez a közösségi földhasználat fenntartásának. A közösségi földhasználat lényege tehát a fejlődés, amelynek mozgatója a népességnövekedés és a földművesek gazdasági szemlélete. Ezért Hoffmann szerint a további kutatásoknak a korábbinál sokkal intenzívebben kell kiterjednie a népességalakulás, a piac, az intézmények és a mentalitás középkori történetére is – a lokális eltérések regisztrálásával.

R. C. Hoffmann az open field rendszer alakulását az ún. Boserup-népesedési modell függvényének tekinti, amelynek következménye a hagyományos önellátó és a megélhetés biztonságára törekvő egyéni termelés, a település csoportosulás, az állatállomány növekedés, a vetésforgó, majd a közös legeltetés rendszere alakult ki a 6–8. századi felső Rajnavidék–Párizsi medence vonalában, – és innen terjed el a 12–14. század folyamán más területekre is. A korai közösségalakulás teljes tagadása és a népességnövekedés hangsúlyozása ugyan egyoldalú, de kiindulópont is lehet a további vizsgálatokhoz.

Az amerikai gazdaságtörténeti iskola fenti kötetében jelent meg D. McCloskey tanulmánya,⁴⁴ amely a közösségi földhasználat rendszerének fennmaradásával foglalkozik. Vizsgálatát arra alapozza, hogy az open field rendszer valamikor a középkorban, a bekerítések pedig az újkorban jelentették az angol gazdaság és társadalomtörténet központi kérdését. McCloskey szoros kapcsolatot lát köztük annak ellenére, hogy a kettőt – technikai okokból (más korszak) – izoláltan kezelték. Első kérdése, hogy mennyire volt gazdaságos az open field rendszer. Minden könyvben az áll – írja –, hogy a bekeri-

⁴⁴ McCloskey, 1975, 73–119. és a gondolat kidolgozottabb változata, uő: 1976, 124–170.

tések a modern tulajdonjog, a piac, a termelés gazdaságossága érdekében jöttek létre, tehát az ezt megelőző gazdálkodás – az open field – nem volt kifizetődő. Véleménye szerint ez csak látszólag tűnik igaznak. A szórt parcellák rendszere rendkívül költséges, időigényes. A munkák fölösleges és nagy távolságok megtételére kötelezték a parasztokat. McCloskey szerint azonban ez a megfigyelés téves, mert a távolságok megtételére nem a szórt parcellák miatt, hanem a falvak csoportos rendszere következtében volt szükség. (A parcellák nagyságát a napi szántásra méretezték, tehát a falutól megteendő távolság naponta ugyanannyi volt az egytagban fekvő birtok nagyobb területe miatt, többször kellett megtenni a távolságot). A korábbi történeti megfigyelések gazdaságtalannak minősítették az open field rendszert azért is, mert a sok apró parcella elválasztására szolgáló átjárók, utak és barázdák csökkentették a termőterületet. McCloskey szerint korántsem jelentettek akkora terméskiesést, hiszen a füves területeket állatokkal legeltették, a barázdák pedig vízelvezetésre, vagy éppen a nedvesség megőrzésére szolgáltak, tehát semmiképpen sem mondhatók gazdaságtalannak. A kétségkívül leginkább feleslegesnek és gazdaságtalannak tűnő vonása az open field rendszernek a parcellák szórt, elegendes jellege, ami nagyobb lehetőséget adott az elszántásra, határvitákra és a lopásra, nem beszélve egymás földjeinek megfertőzéséről. McCloskey megállapítja, hogy a falutörvényekből világosan kitűnik, hogy a közösségi szabályozás célja és lényege mindig a legkisebb kockázat fenntartására irányult. Példaként említi az állatok számának limitálását a tarlón és ugaron való legeltetéskor, amely az állatok fertőzési lehetőségeit csökkentette. Mindezek után a szerző felveti, hogy ha a rendszer gazdaságtalan volt, miért maradt fenn annyi évszázadon keresztül, és hivatkozik azokra a vizsgálatokra, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy az open field szisztéma sokkal rugalmasabb, mozgékonyabb, mint azt feltételezték, igen sok technikai és technológiai újítást engedett meg. McCloskey önmagában azt a tényt, hogy a bekerítéseket többszöri, állami rendeletekkel, törvényekkel sürgették, sőt rendkívüli erőszakkal vitték véghez, a gazdaságtalansági teória megkérdőjelezésének tartja. Véleménye szerint a korábbi elméletek, amelyek az egyenlősítést, a méltányosságot vagy az osztható öröklést, esetleg a közös szántást vélték a szórt parcellák létrehozójának, nem szolgálnak elegendő indokkal arra, miért maradt fenn a rendszer, s szerinte a kialakulás és fennmaradás magyarázata egyetlen okban rejlik. Erre az egyetlen okra, már Bloch is felhívta a figyelmet – mondja –, amikor hangsúlyozta, hogy a szórt parcellák rendszere a természeti csapások, vihar, szárazság stb. ellen védelmet adott. McCloskey szerint az angol talajviszonyok és növényzet még egy településen belül is igen változatos képet mutatnak, a földművesek ezért parcellákra osztották szét földjeiket, így a különféle terményekkel változatos terményeredményt érthettek el. A szórt parcellák különböző természetfeltételeit mutatja, hogy magas búzáarak mellett ugyanazon évben a zab és árpa ára volt alacsony. McCloskey a közösség méltányosságra, kiegyenlítésre törekvését is a kockázat csökkentésének tulajdonítja, a szórt parcella rendszert tartja a legolcsóbb módnak, amely a körülmények figyelembevételével a gazdaság bebiztosítását jelentette. Véleménye szerint ez az elmélet magyarázatot ad a bekerítések erőszakos és békés útjára egyaránt, hiszen a kötött, nehezen művelhető talajú Midland-en sokáig fennmaradt a szórt parcellák rendszere és nehezebben jött létre a tagosítás. Meggyőződése, hogy ezzel véget lehet vetni a „romantikus” elméletnek, amely a közösség fenntartásában és eredetében az egyenlőség és méltányosság elvét alkalmazta, szemben a racionális gazdaság szervezésével, hiszen ez érthetőbbé teszi az angol gazdaságfejlődés korai kapitalista átalakulását is.

McCloskey a továbbiakban megkísérli történetileg bizonyítani, hogy a szórt parcellák eredeténél és fennmaradásának oka a kockázat csökkentése és a minimum biztosítása a termelésben. Görög, svéd, japán, sőt magyar példákkal illusztrálja, hogy ez a megfontolás a forrásokból is kiolvasható.⁴⁵ Véleménye szerint ezek még nem bizonyítják, hogy Anglia esetében is így történt, miután az angol forrásokban sehol sem indokolják meg, miért szórtan helyezik el a birtokokat, de hasonlóképpen nincs bizonyíték arra sem, hogy a méltányosság és egyenlőség lett volna a vezérlőelv. McCloskey szerint így semmivel sincs nagyobb létjogosultsága a korábbi elméletnek, mint az ún. kockázat csökkentési magyarázatnak. Ez utóbbit azonban a matematika és statisztika segítségével bizonyítani lehet. A szerző számításai azt igazolják, hogy a szórt parcellák termésátlaga alacsonyabb, de állandó – kis ingadozású – volt, míg az egytagban fekvő birtokok termésátlaga lényegesen nagyobb évenkénti ingadozást mutat. Hasonlóképpen kidolgozza a „biztosítási formulát”, amely bebizonyítja, hogy a parcellák

⁴⁵McCloskey, 1976, 126–127. az adatok sajtóságos módon 20. századiak, de felsorol még harmadik világ-beli megfigyeléseket is neves szociálintropológusok munkáiból.

szórtsága mindig az optimum körül mozgott és ezt sohasem haladta meg a parcellák száma. Számításai azt mutatják, hogy az átlag 20–30 acre nagyságú birtok ennek duplájára osztott parcellákból állt, mert a természeti katasztrófák átlagosan fél vagy harmad acre-t érinthettek.

Tagadhatatlan, hogy McCloskey elmélete rendkívül inspiratív hatással volt a modern közgazdászok kutatóira, akik elképzelésének bizonyos módosításával, vagy éppen „ellen-elmélettel” – de mindenképpen közgazdasági elmélettel – kapcsolódtak a közösségi földhasználat kutatásához.

M. P. Mazur⁴⁶ a közösségi földhasználat lényegét a parcellák szórt és kevert rendszerében látja, s úgy véli eredetére és kialakulására Seebohm és Orwin magyarázatából kell kiindulni, vagyis a közös szántásból. A közös szántás meghatározott szántórészek kiosztását vonta maga után. Ez nem jelentette azt, hogy minden egyes paraszt az első héten felszántotta földjét, a következő a második héten stb., míg az utolsó ezért a vetést sokkal később végezhetette el. Ennek elkerülésére a napi szántást választották egységnek, mint a legésszerűbb és könnyen meghatározható egyenlő elosztási módot. Így, ha 12 részből állt a szántóközösség, minden rész 12 napi mennyiség volt, ami magyarázza a szórt-ságot és a birtokok közös munkaszervezését is. Amennyiben az egyik birtokos a harmadik napi részt kapta, akkor minden egységben a 2. és 4. rész szomszédja volt, tehát a 3., 15., 39-ik rész volt az övé. Seebohm és Orwin fenti tézise Mazur szerint több problémát vet fel. Először, ha minden résztvevő számára különböző földdarabot választottak volna a határban és minden nap hol egyik, hol másik részben szántották volna fel a napi mennyiséget ugyanúgy járhattak volna el az egytagban fekvő birtoknál is. (12 egytagban fekvő birtok a határban, mindegyikben egy-egy napi szántással.) Másodsor – s ezt Vinogradoff is kifogásolta – a teljes igával rendelkező, tehát közös igában részt nem vevő parasztok földje is szórtan, keverten feküdt és nem egytagban. Erre a válasz az lehet, hogy nemcsak a közös igában szántók között volt egyezség, hanem a többi iga között is, így a teljes igával rendelkezők birtoka szintén több darabban feküdt. Mazur szerint azonban ez sem elégséges válasz, hiszen nem magyarázza meg miért szántottak a különböző ekeközösségek egymás melletti parcellákat, és miért nem választott minden iga magának külön-külön egy darabot a határból, és miért nem azt szántotta fel nap nap után.

Mazur az Orwin-elemzés nehézségeit egy olyan elméleti modellel véli felszámolhatónak, amely szerint a közösség tagjai a földhöz való tulajdonjogukat megegyezéssel alapon osztják fel. Az intézményes megegyezés alapján az első szántási napon a falu összes igája a határ legiobb minőségű területét szántotta fel és osztotta meg egymás között, s ezután sorba a kevésbé jó minőségű területeket. Így alakult ki a szórt parcellák rendszere. Ezzel a módszerrel az egész közösség számára biztosított a különböző minőségű földekből származó jövedelem közel egyenlő elosztása, ami kompenzálja a szórt birtokból adódó és ezzel együttjáró gazdaságtalanságot. Mazur szerint ez az elmélet nem mond ellent a Seebohm–Orwin egyenlősítési elméletnek, csupán annyiban módosítja, hogy nem a közös szántás előre megtervezett folyamata hozta létre a birtokok szórt-ságát az egyenlőség megtartása érdekében. Mazur összefoglalva elképzelését megállapítja, hogy az open field birtok eredetileg a közösségi földtulajdon és a magántulajdon elemeivel is rendelkezett, és a közös szántás folyamatában realizálódott.⁴⁷ A közösség azonban a szántáson kívül nem tett lépéseket más munkák közös elvégzéséhez. Az elmélet lényege tehát, hogy az open field rendszert, mint a szétosztott birtokok együttesét nem a közös szántás hívta életre; teljesen hiányzik a szisztéma kialakításában a megszervezett földelosztás, amelynek valószínűsíthető oka talán az – Mazur szerint –, hogy a megszervezés haszna igen alacsony, míg előállítás rendkívül költséges lehetett a közösség-alakulás korai fázisában. Ez a földelosztási rendszer azonban csak akkor és addig létezhetett, amíg földbőség volt és a közösség száma új tagokkal még gyarapodhatott. A termelés intenzívválódása és a népesség növekedése a konszolidált, egytagban fekvő birtoktestek kialakításának kedvezett.

Mazur szerint a kockázat csökkentés bizonyára lényeges oldala volt a rendszer fennmaradásának, de nem döntő eleme. Nem tartja realitásnak McCloskey megállapításait a parcellák száma és a kockázat csökkentés közötti összefüggésről, de megjegyzi, hogy valószínűleg egyetlen monokauzális

⁴⁶ Mazur, 1977, 461–471.

⁴⁷ „Hasonlóan más közösségi tulajdonjogú erőforráshoz, mint például a halászat, a közösségi tulajdon jellegét viselő földről az intézményes megegyezés esetén eltérés mutatkozik az egyéni és társadalmi bevétel között. Ebben az esetben a közösség nem a tagjai által egyénileg megfelelő hasznót kapta, hanem a közösség tagjai közötti járadék megosztását hívta elő.” – bonyolítja Mazur, 1977, 464.

magyarázat sem elegendő a közösségi földhasználat rendszerének teljes egészére, ennek ellentmond a lokális és történeti változatosság is. Véleménye szerint nem feltétlenül kell azonos okkal magyarázni a rendszer keletkezését és fennmaradását, így saját elmélete pusztán a keletkezésre adhat választ.

Mazur egyike csak a számtalan közgazdasági elméletkészítőeknek, akik a közösségi földhasználat kérdését magyarázzák.

McCloskey Mazur tanulmányára válaszolva⁴⁸ a közgazdaságtanban felmerülő elképzelésekről is ad összefoglalást. Véleménye szerint Mazur cikkében a parcellák megosztása a középkori open field rendszerben ugyanazon a megfontoláson alapult, mint a halászcsonakok elhelyezése a halászat menetében. A szántás művelete, akár a halászaté, volt a legalkalmasabb mód a földtulajdon (halászati jog) megjelölésére, hiszen sem olcsóbb, sem jobb megoldást nem ismertek. Az eke, akár a halászhajó, drága volt, az erőforrások egyesítése a szántók (halászok) között logikus, akik ennek fejében részt kapnak a földből (fogásból). Először a legjobb minőségű földet veszik eke alá (a legjobb halászóhelyeket) és így tovább, amíg a birtok szórt nem lesz. McCloskey szerint ez az elmélet egyenesen felélesztette és modern ruhába öltöztette a hosszú ideje halott seebohmi közös szántás magyarázatát. Mazur – mondja McCloskey – sok más gazdaságtörténészhez hasonlóan feltételezi, hogy a középkori faluban nem ismerték a földmagántulajdont, s szerintük a faluközösség nem is érzett ösztönzést arra, hogy az ugar évében is fenntartsa azt a földelosztást, amit a művelési évadban létrehozott.⁴⁹ A közgazdászok az egyéni döntés hiányát feltételezve alkották meg ezt a „halász modellt”, ebben az esetben az open field rendszer magyarázatára. Ugyanakkor a majorsági iratokból kiolvasható föld adás-vétel és magas járadék összegek feltüntetése sem állította meg a gazdaságtörténészeket abban, hogy ellenőrizték a „közös” szó jelentését, inkább felállították helyette a „primitív kommunizmus” meséjét, amely természetesen soha nem létezett.⁵⁰ A történészek eddigi legjellemzőbb vonása – mondja McCloskey – mind ez ideig nem ragadt át a közgazdászokra, nevezetesen a „megalotiológizmus”, amely túlzottan nagyítja az eredet fontosságát. Megismétli azt az álláspontját, hogy minden eddigi elmélet alapvető hibája, hogy külön magyarázatot hoz létre az eredetre, a fennmaradásra. A közös szántás, az osztható öröklés, az irtás folyamata, a földéhség mind lehetőséget adnak arra, hogy az open field eredetét 890-ben indítsák, de akár egy évig sem bizonyíthatják fennmaradását, anélkül, hogy együtessen ne hatottak volna 890 és 1790 között.

Mazur elméletét McCloskey „naiv mítosz gyártásnak” nevezi, amely a társadalmi szerződésre vezet vissza a mezőgazdaság szervezését.⁵¹ Valamennyi magyarázat közül még mindig a kockázat csök-

⁴⁸ McCloskey, 1980, 209–214.

⁴⁹ McCloskey, 1980, 210. A hivatkozott szerzők tanulmányának végső kicsengése szerint a „mai alulfejlett országok parasztgazdasága ugyanazt a közösségi tulajdon-jegyeket mutatja, mint a középkori angol open field falu”. A tanulmány a bekerítések korszakával foglalkozik, magát marxistának nevezi, és elméletének igazolására látványos diagramokat és matematikai képleteket ad. Ld. Cohen–Weitzman, 1975/a, 161–176.

⁵⁰ Cohen és Weitzman a középkori gazdaságokat a magántulajdon, a piac és a gazdasági szakszerűség hiányával jellemzi. A paraszti földművelés szerintük egyenlősíthető és közösségi volt, és a földesúr nem a pénzjáradék, hanem a függésben tartható személyek számának maximalizálására törekedett. A bekerítésekkel a földbirtokosok a többlettermék maximalizálásában váltak érdekeltté, amely a középkori földművelés rendszerének összeomlásához vezetett (Cohen–Weitzman, 1975/b, 291–299).

Ennek a teóriának a kritikáját a középkori magántulajdon bizonyítását adva, ld. Fenoaltea, 1976/a, 195–198. és A. Macfarlane, 1978, 80–120. és ez utóbbi nem közgazdasági, hanem a történeti szociológia módszerével bizonyítja a középkori paraszt és gazdasága erősen individualizált jellegét.

⁵¹ McCloskey itt a szakirodalom másik kiemelt vitakérdésére utal, nevezetesen a majorsági rendszer elméleteire, különösen North–Thomas, 1971, 777–803. tanulmányára, akik szerint a „közös előny” biztosítása volt a lényege a földesúr és jobbágy kapcsolatának, amely a „járadékért-védelem” megegyezései elve alapján működött.

McCloskey szerint ez nem elegendő ok arra, hogy egy olyan rendszer és intézmény, mint a majorság több évszázadig fennálljon. *Uő*: 1980, 211.

Ugyancsak értelmetlennek és megalapozatlannak tartja North és Thomas elméletét Fenoaltea is (1975, 386–409.), aki McCloskey-t is bírálva a „transaction costs” (lebonyolítási költség és tulajdonjog elméletét) véli helyesebbnek, akár a majorság, akár az open field esetében. *Fenoaltea*, 1976/b., 129–130. és 148–149.

kentés elmélete használható a leginkább az open field rendszer keletkezésére és fennmaradására egyaránt, s meggyőződése, hogy az elméleteket nemcsak gyártani, de a történeti tényekkel egyeztetni is kellene.

A közgazdasági belvitákban természetesen kritika alá veszik McCloskey elméletét is. Mazur válaszában⁵² visszautasítja McCloskey véleményét, amely az eredet kérdését nem tartja fontosnak, azzal érvel, hogy McCloskey éppen azért jutott el az open field kérdés vizsgálatához, mert a bekerítések eredetét kutatta. Nem tartja elfogadhatónak azt sem, hogy valamennyi elmélet közül éppen a kockázat csökkentési teória a legmegfelelőbb, mert nem magyarázza valamennyi szórt parcella meglétét Angliában. Az empirikus vizsgálatok hiánya, amit McCloskey a szemére vet, igazán nem jogos, hiszen a számítások és képletek semmivel sem empirikusabbak egy teóriánál. A „Jegfontosabb a biztonság” elve (safety first) pedig, amelyet McCloskey vall, inkább feltételezhető, mint bizonyítható.

McCloskey kockázat csökkentés elméletével szemben a történész M. Wilson is fenntartásainak adott hangot.⁵³ Véleménye szerint a szerző túlságosan komolyan vette a bekerítések idején a kortársak – és utánuk a kutatók – véleményét az open field gazdaságtalanságáról. Hasonlóképpen nem tűnik meggyőzőnek az sem, hogy a középkori parasztok annyira tudatosak lettek volna, mint azt McCloskey feltételezi, és életük annyira szánalmas lett volna, hogy fenntartották évszázadokon keresztül ezt a rendszert. Nem hiszi, hogy tudatosan választották a nyomorúságos gazdaságtalanságot, ez csak akkor feltételezhető, ha ugyanakkor más és jobb alternatíva is létezett volna. Wilson megjegyzi, hogy már Orwin előtt elterjedt nézet volt az open field rendszert ésszerű gazdasági gyakorlatként értelmezni, s ez sokak számára meggyőzőbb volt, mint az egalitárius teória.

McCloskey abban téved, hogy a középkori paraszt ugyan realista volt, amennyiben mindig a munkája foglalkoztatta, de ez nem volt azonos a öntudatos eredménytelenség vállalásával. Véleménye szerint minden mutató túlzott jelentőséget tulajdonít az eredet kérdésének, amelyre valóban nincs semmiféle meggyőző bizonyíték, de megelégedezik arról, hogy a fennmaradás és folyamatosság adatai sem álltak össze, bármennyi forrást is kutattak már át. Több történész kifejtette már, hogy a paraszti gazdaság természetlagait nem ismerjük, McCloskey is a földesúri gazdaság adataiból számítja ki a paraszti gazdaság átlagait, s ez természetesen hamis képet eredményez.

Wilson szerint a kockázat csökkentés teória éppúgy nem hihető, mint a közös szántás és az osztható öröklés elméletek. Nem minden ironia nélküli véleménye, hogy a középkori paraszt csak jó és rossz évben gondolkodott, és csak a napi, évi kockázatra figyelt – a májusi fagyra, a júniusi aszályra. A természeti csapások pedig nem valószínű, hogy kiszámították volna, mekkora terület sújthatnak – „optimálisan”. Wilson hivatkozik az irtás és földfoglalás folyamatára, amely hol egytagban fekvő, hol szórt parcellákat eredményez, még egy településen és időszakon belül is. Lehetséges – kérdi –, hogy nem mindenki értesült a kockázatról? Nem tartja hihetőnek tehát az olyan elképzelést, amely egy egész gazdálkodási rendszert egyedül a paraszti előrelátásra – szabad öntudatra – alapoz, holott a középkorra éppen az a jellemző, hogy a földművesnek sokféle társadalmi (pap, földesúr stb.) és természeti kötöttségekre és követelésekre kellett tekintettel lennie, nem utolsósorban a megélhetés biztosítására. Sokkal valószínűbb, hogy a parasztok a kockázat csökkentését imádkozással kívánták inkább elérni (God speed the Plough!) – idézi. Wilson leszögezi: „a falusi élet románca városi intenció: semmi köze a valós, reális élethez, ami sokkal inkább emberi, mint ideologikus volt.”⁵⁴ Végül hangsúlyozza, hogy McCloskey elmélete nem gazdasági, hanem pszichológiai, feltételezett alapja a paraszti mentalitásban rejlik, ennek elemzéséhez, értelmezéséhez és magyarázatához azonban McCloskey ismeretei nem elégségesek.

McCloskey⁵⁵ inkább mentegetőzve, mint magyarázva védi elméletét Wilson észrevételeivel szemben. Meggyőződése – írja –, hogy a földesúri gazdaság adatai nem térnek el a paraszti birtoktól, s ha igen, tény az, hogy ezeken a területeken érvényesíthető – legalábbis matematikailag – a kockázat csökkentés tendenciája. Megjegyzi, hogy direkt bizonyítékokat kérni, amelyekkel mindent kizáróan igazolni lehetne a kockázat csökkentés elméletét, képtelenség, ha eddig történészek több generációja nem találta meg a döntő érveket és enélkül építették fel megannyi elméletüket, ezen az alapon a kockázat csökkentési teória is létjogosult, – hangzik el a vita hevében.

⁵² Mazur, 1980, 215–218.

⁵³ Wilson, 1979, 193–201.

⁵⁴ Wilson, 1979, 200.

⁵⁵ McCloskey, 1979, 203–206.

A történész Wilson mellett, a földrajzkutató Baker sem fogadja el McCloskey elméletét.⁵⁶ Szerinte semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy a kockázat csökkentés folyamat lett volna, mindössze egy pattern-je a földelosztásnak. Kimutatja, hogy Blochon kívül mások is felfigyeltek már korábban a kockázat csökkentésre, de csak mint egy folyamat eredményére és nem okára.

A közgazdasági munkák legfőbb hibája, amely miatt a közösségi földhasználat kérdését vizsgáló más tudományágak képviselői – McCloskey-n kívül – alig, de inkább egyáltalán nem vesznek tudomást, nem is teóriáik „modernizáló” volta, hanem a csak a közgazdász szakma művelői számára érthető titkos tolvajnyelvre, ami túl nagy fáradság árán juttatja el – ha eljuttatja egyáltalán – olvasóját a megközelítések megértéséig.

A korábban idézett C. Dahlman, aki a régészeti és történeti földrajzi összefoglalást bírálva „jó elmélet” megalkotását kérte számon,⁵⁷ 1980-ban megjelent munkájában,⁵⁸ immár közel százéves hiábavaló kutatás után, – véleménye szerint – elkészítette az open field rendszer teljes és helyes elméletét.

Dahlman az open field szisztema eddigi kutatását elemezve megállapítja, hogy az „ártalmatlan” megjelölés mögött két komplex jelentés húzódik. Először is, az open field nem volt egységes és változatlan rendszer, nem „kitalálták”, hanem a körülményekből adódott, s ezért van rendkívüli táji tagoltsága, amelyet nem kívételnek, hanem szabálynak kell tartani. Másodsorban – mondja Dahlman – nincs megegyezés abban, mit is értenek open field alatt. A kutatók fő gondja a parcella-rendszer, amely megkülönbözteti az egytagban fekvő földektől, valamint a technológiai összetevők, amelyek a szisztema fejlődésének fő jellemzői. Csak kivételes esetben kapcsolják össze – írja – mindezt a jogi struktúrával, városiasodással és a piac hatásával. A kutatók által használt kifejezés meghatározatlan jelleget ad a rendszerek, míg a valóságban mindez rendkívül összetett, így a kutatásokban a lokális eltéréseken van a hangsúly. Véleménye szerint abban azért egyetértenek a kutatók, hogy „rendszerrel” van szó, de a rendszer jellegével nem foglalkoznak, hanem a mérhető és látható helyi szokások és adatok kollekciójának tekintik az open field földhasználatot. Saját elméletének kiindulásául egy bizonyos Marshall-módszert⁵⁹ alkalmazva megalkot egy reprezentatív open field falut és az általa ismert adatokat illeszti hozzá. Dahlman teorikus közösségének képe a következő: a teljes földterület felosztása szántóföldekre és legelőkre (amelyet később már nem osztanak tovább), a szántón belüli nagyobb kiterjedésű „dűlőkre” bontása (erről kapta volna a rendszer az „open field” nevet) és végül a dűlők parcellákra szóródása. A település minden adott földdarabja egyéni érdekeltségű, jól meghatározott jogokkal körülhatárolt.

Dahlman szerint a tulajdonjog (*ownership*) bázisán létrejövő társadalmi struktúra a falun belül nem hoz létre az open field rendszer szempontjából számottevő különbségeket. Dahlman szerint a földtőkét jelentett, amelyből a termelők és fogyasztók bevételeiket nyerték, és ennek a vagyontárgynak a használata és átruházása a magán döntéshozatal kontrollja alatt volt, ugyanazzal a megszorítással mindenki esetében. Megjegyzi ugyan, hogy a feudalizmus virágkorában a földesúr erős hatást gyakorolt arra, ki legyen a föld bérlője, de idővel, a járadék pénzre váltásával ez a beleszólási jog is csökkent, és míg a kontinensen a földesúr és jobbágy kapcsolata lényeges az open field rendszerű falvak működésében, Angliában ez mellőzhető, hiszen a jobbágyok „rendelkeztek az egyéni döntéshozattalal (*decisionmaking*)” jogával és így lényegtelen milyen címük volt a földre.”⁶⁰

A dahlmani – igen zavarosan leírt – település határának egy része a kollektív birtoklás alá esett. Ez volt a közös legelő, de – mondja Dahlman – szemben azzal a népszerű hittel, hogy a közös legelő

⁵⁶ Baker, 1979, 315–323.

⁵⁷ Ld. 37. sz. jegyzet

⁵⁸ Dahlman, 1980.

⁵⁹ Dahlman, 1980, 18–20. a szerző nem indokolja, értelmezi a közgazdász körökben bizonyára közsímsert „Marshall-módszert”, sőt bibliográfiát sem közöl. A könyvben körülírt módszer leginkább a múlt század végén élt Alfred Marshall angol közgazdász ún. „határhason-elméletére” enged következtetni. Annál is inkább, mert a továbbiakban ismertetett közgazdászok valamennyi elméletében előbukkan a határhason elmélet (annak leginkább a „csökkenő élvezetek” elve, és az „előnyök kiegyenlítésének” elve). A Marshall-módszer matematikai indoklásával előadott ismertetést ld. Mátyás, 1973, 18–48. és 355–357.

⁶⁰ Dahlman, 1980, 23.

közös tulajdon volt, azt magántulajdon részeként birtokolták, tehát a jobbágy, akinek volt földje a szántón, akármilyen státussal is rendelkezett, használhatta a közös földet is. Kivételes esetben a közösség adhatott kívülállónak is jogot a közös legelők használatára, de mindenkor maga szabta meg ennek mértékét.

Hasonlóképpen értelmezi Dahlman a tarló és ugar legeltetését, valamint a parlagon maradt földek használatát is. A tulajdonjog kérdését összefoglalva magállapítja, hogy a falu határa szántóföldre és közösségi területre oszlott. A szántó, amennyiben művelés alatt állt, magántulajdon volt és magán ellenőrzés alá esett, ha nem művelték – aratás után és ugar időszakban – közössé vált, míg a közös legelők a falu közösen birtokolt javadalmához tartoztak.

A falu intézményi struktúrájának leglényegesebb pontja – Dahlman szerint – a majorsági udvar és a falugyűlés, ahol a földelosztás történt. Az intézmény lényege a döntéshozatal jogának kérdése, ahol meghatározzák a mezőgazdasági munkák sorrendjét és időpontját, s ezekben az egyén jogai korlátozás alá esnek.

Dahlman a továbbiakban kérdések formájában állítja össze a stilizált open field falu rendszerét megvilágítandónak szánt elméletét. Véleménye szerint a falu intézményrendszere összeállítható, ha megválaszolják azt a kérdést, miért voltak bizonyos döntések magán, míg mások közösségileg meghatározva; hogyan fogalmazták meg a közös döntéseket és hogyan alkalmazták; miért korlátozták a parcellák magán jellegű cseréjét; vizsgálni kell a termelés folyamatát, amely limitálta az egyéni döntést a szántó használatában, hasonlóképpen a közösségi földek korlátozását is. Az open field rendszer technológiájának helyes feltárása érdekében Dahlman megmagyaráztandónak tartja azt a jelenséget, hogy miért korlátozza minden open field falu az állat és gabona termelését, vagyis miben áll a földművelés és állattartás összhangjának fenntartása. Az open field szisztéma modelljének – szerinte – magyarázatot kell adnia a rendszer növekedésére és kiugró jellegzetességeire és arra a tényre, hogy míg az egyik területen eltűnik, másutt ugyanabban az időben bevezetik, valamint arra is, hogy miért szűnik meg az enclosura mozgalmakban.

Minderre a helyes választ a tulajdonjog (*property rights*) elmélet adja meg Dahlman szerint. A közösségi tulajdont felváltja a magántulajdon, s így az elszámítható javak csökkennek. Ezt az elméletet ki kell egészíteni az open field intézményi rendszerével, amely nem más, mint a javak elosztási módja a jobbágyság között. A közös tulajdonjog és közösségi döntéshozatal fontos része volt az open field rendszer progresszív fejlődésének. Dahlman értelmezése szerint a rendszer lényege a közösségi legelők tulajdonjoga; az osztott parcellák optimális megszerzése biztosította a javak egyenletes elosztását, s ez „intelligens és racionális viselkedésre mutat”.⁶¹ Az open field rendszer sajátossága tulajdonjogi kevertségével viszonylag gazdaságos és egyszerű volt, amit a gazdaság maximalizálására törekvés alakított ki.⁶² A közösségi tulajdonjog a legelőkre szükséges volt, mert nem kívánt befektetési és lebonyolítási költségeket (*transaction costs*), ezért nem osztották fel, mint a szántóföldeket, ahol viszont a közös művelés rendje biztosította a legjobb feltételeket, tehát az open field rendszer esetében maga a tulajdon a fontos, hanem a használati jog és a kontroll, hiszen a föld magántulajdon (*owned privately*), de közösségi ellenőrzés alatt használják. A parcellázás esetében a kis parcellák fenntartásának költsége kisebb volt, mintha teljesen elkerítették volna, ezért a közösségi felügyelet szerepe is jelentős, hiszen enélkül az állattartás csökkenne – nem lett volna megvalósítható az ugar és tarló legeltetése. A földek parcellánkénti egyéni művelése olcsóbb, ugyanakkor a nagyobb csoportokba rendezése (dűlők, mezők) a trágyázás és a rotáció – tehát a termékeny talaj biztosítása – miatt volt kevésbé költséges. Mindez nem akadályozta meg az egyének bizonyos önálló döntéshozatalát – a föld adható-vehető, örökíthető, bérelhető volt. Eppen ennek lehetősége és a közösségi döntéshozatal erőssége mutatja, hogy a maximalizált termelés a kettő dinamizmusán alapult, amelyet az is bizonyít, hogy ugar időszakban felfüggesztik az egyéni tulajdonjogot a szántóra, ez azonban visszaáll, amint termelnek rajta.

Dahlman a rendszer keletkezési és fejlődési modelljének⁶³ első lépcsőjeként a közös legelők ki-

⁶¹ Dahlman, 1980, 97.

⁶² Dahlman, 1980, 61–62. és 97–98., főként McCloskey kockázat csökkentés elméletét bírálja, mondván, a földesúr nem törekedhetett a minimalizált és kockázat mentesebb termelésre, bármit is mutatnak a matematikai képletek.

⁶³ Dahlman, 1980, 142–144.

alakítását jelöli meg, mondván, a közösségi tulajdon olcsóbb, mint a magántulajdon (tehát nem kulturális, hanem gazdasági megfontolás alapján). A második fejlődési fok a közös ellenőrzés a legelőterületeken, hiszen a közösségi tulajdon megköveteli az együttműködést és közös döntéshozatalt. A rendszer fejlődésében ezután következett a szántón és tarlón való legeltetés, de csak abban az esetben, ha az egyéb legelőterületek nagysága csökkent. Ez egyben létrehozta a nyomásrendszert és a nyomáskényszer is a szántóföldeken. Így az open field szisztéma időben utolsó eleme a kevert és szórt parcellák kialakulása.

Dahlman szerint az open field rendszer lényege egyszerűbben is megvilágítható az ún. „firm”-elmélettel (cég-teória), hiszen az intézmények nem többek, mint a „hígított tulajdonjog gyűjteményei”, olyan döntési joggyűjtemények, amit a tagok egyéni jogaikról való önkéntes lemondása alakított ki. Szerinte a tulajdonjog (*property right*) és a lebonyolítási költség (*transaction costs*) elmélete⁶⁴ új megközelítést eredményezett az open field kutatásában, olyat, amelyre a marxi elmélet – legalábbis, ahogy ő értelmezi azt – sem volt képes. Az általa kinevezett marxizmussal szemben szerinte saját megközelítése nem egyszerűsíti le a történelmet két alapvető osztályra és a kizsákmányolásra, nem is etikai és morális oldalról jelöli ki előre a történelem „gonosztevőit” – így sokkal realisabb képet adhat a történeti intézményekről.⁶⁵

A közösségi földhasználat rendszerének közgazdasági elméletéről McCloskey ad kritikus – akaratlanul önkritikus – összefoglalót.⁶⁶ Jellemző – mondja –, „feltételes módban” írni a történelmet, a bizonyítékok helyett, amelyek elárulnák mi is történt, mit tettek az emberek, úgy írni, hogy mit „kellett tenniük” és mit „tehettek”. A legújabb, főként közgazdasági elméletek nem mások, mint az előző kutatásokon alapuló eredmények elméleteinek „kicsavarása, felpörgetése” és ott, ahol nincsenek érvek, a teóriákból következő feltételezések lesznek a bizonyítékok. A mágikus „hipotézis” és „további kutatás” szavak, úgy tűnik felmentik a tudósokat a valódi bizonyítékok keresésétől. McCloskey

⁶⁴ A közgazdasági szakírók tulajdonjog (*property rights*) és lebonyolítási költség (*transaction costs*) elméleteinek történeti alkalmazása a viták sorát váltotta ki. Főbb kérdéseik: mi a szerkezete a tulajdonviszonyoknak a társadalom egy meghatározott időpontjában, hogyan keletkezik a tulajdonjog és mi a szerepe a társadalmi viszonyok növekedésében. Ld. *Alchian–Demsetz*, 1973, 16–27. és az ott felsorolt további irodalom.

A tulajdonjog elméletét a legújabb irodalomban már kiterjesztik az „első agrár forradalomra” (a mezőgazdaság legkezdetére is) – mondván, hogy azt a halász–vadász népek népesség-robbanása által előidézt „tulajdonjog”-i forradalom hozta létre. Ld. *North–Thomas*, 1977, 229–241., ennek a régészeti oldalról való bírálatát ld. *Mayhew*, 1983.

A közösségi földhasználat kérdésében nemcsak Dahlman, hanem Fenoaltea is a tulajdonjog és lebonyolítási költség elméletet tartja elfogadhatónak (ld. *Fenoaltea*, 1976/b, 141–142., annak ellenére, hogy véleménye szerint: „The argument is close kin to much analysis of more recent agricultural systems; it is a direct application of economic theory; it is simple yet comprehensive; it is immanensely attractive; and it is wrong”. / *Uő*: 1976/b, 130.)

A közösségi elméletek „direkt alkalmazása” ellen lép fel *Yelling* (1982, 409–415. és *uő*: 1977. 210–212.), aki szerint a két szerző következtetései nagyon különböznek, de megközelítésük ugyanaz. Vagyis szerintük a közösségi földhasználat annak az állapotnak az eredménye, amely szerint a parasztok egy gazdaságilag kifizetődő rendszert kívántak fenntartani. Ez lenne az open field maga és el is tűnik ott és akkor, amikor ez az állapot megszűnt. Az open field rendszer progresszív fejlődése a bekerítések koráig a dolgok természetes gazdasági rendje. *Yelling* ezt az érvelést utasítja vissza, különösen a bekerítéseket érintő részét elemzi részletesen (egész könyvben). S mint történeti földrajzkutató a területi és kronológiai konkrét vizsgálatok szerepére hívja fel a figyelmet, szemben a „visszavetített” és minden történeti tényt mellőző elméletek helyett.

⁶⁵ *Dahlman*, 1980, 47–55. és 218–222. „marxizmus” alatt az osztályharc és kizsákmányolás elméletét érti, és Marx Tőke elemzésén kéri számon a középkori open field rendszer megoldását. Ismereteinek hiányossága miatt (Marx Tőke, III. kötetére hivatkozik és másodkézből, „amerikai marxisták” munkáinak alapján Cohen–Weitzman bírálja a marxi elméletet) elemzésének egésze éppen a marxi tulajdonviszonyok dinamikájára épül, amelynek lényegét nem ismeri, és nem érti.

⁶⁶ *McCloskey*, 1980, 213.

szerint az egész téma kutatására jellemző, ahol nem állítanak bizonyítékokból korlátot a tudomány open field-jére, ott hipotéziseket aratnak. A „közös szántás” című hipotézis (Mazur) feltételezi, hogy az iga nem volt bérlelhető, a „közös legeltetés” elmélete (Dahlman) feltételezi, hogy a legeltetési jog nem volt vásárolható, a „halász”-elmélet feltételezi, hogy a föld nem volt vásárolható, és a „kockázat csökkentő elmélet” feltételezi, hogy a „biztosíték” nem volt vehető. Mindehhez, mondja McCloskey „még hozzávesszük a régi elméleteket, az öröklés, az irtás, az egyenlősítés, a földéhség teóriáit, mind mind feltételezés, mégpedig annak feltételezése, hogy föld adás-vétel nem létezett. „Épp itt az ideje, hogy abbahagyjuk a feltételezéseket és elkezdjünk kutatni – mondja – s ez időszéri.”⁶⁷

A korszak megannyi „kicsavart” és „felpörgetett” elmélete és a megoldás szempontjából érdektelen részlelemzése árnyékában nő ki R. A. Dodgshon⁶⁸ részlelemzéseken alapuló, ugyancsak egy régebbi elméletet felélesztő, ám egészében új közelítése a közösségi földhasználat rendszerének vizsgálatahoz.

Dodgshon szerint, aki áttekinti az open field rendszer történetét felismeri, hogy egyetlen megegyezéssel álláspont sem oldotta meg az eredet problémáját, a szakirodalom kérdéseinek és válaszainak áttekintése az open field szisztéma történetét is megadja. Dodgshon szerint nem a rendszeren belül mutatkozó különbségekre kell helyezni a hangsúlyt, hanem a közös vonásokra, mert meggyőződése, hogy a lokális eltérések ugyanazt az alapkérdést variálják.⁶⁹

Minden elemzés számára – mondja – a szétosztott parcellák eredete a kiindulópont, nemcsak azért, mert a leginkább szembetűnő, de alapvető is, minden más jellegzetesség (legeltetési jog, vetésforgó, nyomáskényszer) se nem automatikus, se nem következetesen alkalmazott. A kevert tulajdonjog és a viselkedés közösségi módja együtt jelentkezik a szétosztott parcellák rendszerében és ez adja a faluközösség, mint társadalmi, gazdasági és területi egysége lényegét. Az az egyszerű kérdés, hogyan alakult ki a szétosztott parcellák rendszere, egyben alapja a faluközösségek eredetének és fejlődésének. Dodgshon szerint erre a választ csak egyszerű, de komplex interpretáció adhatja meg.

A korábbi irodalom négy okot jelöl meg a szörtség létrejöttéhez: a korai szántás technikáját, a földfoglalások módját, az osztott öröklés formáját és a korai földbirtok természetét. A történészek között Orwiné volt a legelfogadhatóbb, aki a nehéz eke bevezetésével (a rögzített kormánylemez ekével) hozta összefüggésbe a nadrágszój-parcellák keletkezését, amelyek a közös szántás következtében, a napi szántás mértékében osztódtak el a résztvevők között. Ezt fogadta el a legtöbb történész, szemben az előző korszak történetírásának primitív egyenlőségre törekvési feltételezésével. Ugyanakkor sokan bírálták az orwini álláspontot, mondván igen sok helyen a földelosztás és a szántás között nem lehet kapcsolatot találni.⁷⁰

Dodgshon skóciai vizsgálatait azt mutatták, hogy a parcellák elosztása speciális módon történt, mégpedig az ún. sundivision, napjárás szerinti elosztásban. Ez a 14–17. századi forrásokban tűnik fel, a birtokos parcellái a határ naposabb és árnyékosabb oldalán helyezkednek el, s bár a 14. században is említik, Dodgshon nem tartja „archaikus” módszernek. Szerinte Anglia más területén számtalan formáját lehet találni a föld szétosztásának. Közülük a legkevesebbet említik a kutatók a soros osztást (az örökösök sorrendjében vagy más szempont szerint sorshúzással, vesszővel). Kihangsúlyozza, hogy nem a szántás folyamán osztották el a földet, hanem a földfoglalás során. Ilyen módszernek tartja, hogy először a hundrede között mérték ki a földet, majd a falvak között a hundreden belül, végül a földesúr és paraszt között. Az első két fázisban a források gyakran említik, hogy az osztás „12 becsületes ember előtt *rod and cord*” (vessző és kötél) módszerrel történt. A harmadik esetben (földesúr és paraszt között), már a szántás is dominált. Dodgshon szerint a korai földelosztás megismeréséhez tovább kellene kutatni a „napjárás” szerinti (*sundivision*) módszert, annak ellenére, hogy a kutatók egy része nem hisz ebben, a források igen sok esetben más magyarázat levonását nem teszik lehetővé. Vinogradoff elképzelésének, a lassú földfoglalások során történő egyenlősítő elvű elosztásnak ma is népes tábora van, annál is inkább, mert rengeteg adat szól amellett, hogy az új földek elfoglalása a

⁶⁷Uo.

⁶⁸Az alábbi összefoglalás Dodgshon 1980-ban megjelent könyvére támaszkodik, de egyes kérdések kidolgozásához a szerző korábbi, bővebb tanulmányait is felhasználja, ld. a dolgozat további része és a bibliográfia.

⁶⁹Dodgshon, 1980, 24–25.

⁷⁰Dodgshon, 1975/a, 4–7. és skk.

szokásos mértékegységen belül történt, s az arányok fenntartására törekedtek. Maga az új föld foglása akár egyéni, akár közösségi volt, a földesúr kontrollja alatt történt, ezt a szabályozottságot bizonyítja a földek egyenlő mértékegységben történő kiosztása is. Ez azonban nem magyarázza meg, hogy az újrendezések során miért nem szüntették meg a parcellák osztottságát, különösen, ha az újraosztás általában a nyomásrendszer bevezetésével is együttjárt.

Hasonló jelentőségű a szórt, kevert parcellák kialakulási folyamatában – Dodgshon szerint – az osztható öröklés rendjének szokása, amelyre Gray mutatott rá először. Ezt a gyakorlatot jellemzőnek mondják kenti, ír, walesi, sőt skót területre is, de Thirsk egész Angliára kívánja – a korai korokban – általánossá tenni. Ugyanakkor a Midland, tehát az open field földhasználat zónájában sem a norman hódítás előtt, sem után nincs bizonyíték az elosztható öröklésre. Arról nem is szólva – mondja –, hogy az osztható öröklés nem magyarázza meg, miért keverednek össze a parcellák, miért nem egy tagban kapja az örökös a részét, miért több darabban.

A korai földbirtok természetére, ahogy annak idején Vinogradoff magyarázta, az ún. részbirtok (*shareholding*) volt a jellemző. Az ilyen birtok sokkal inkább egy elképzelt „ideális”, semmint a hatáiban pontosan kirajzolódó földdarab volt. Ennek alapja – Vinogradoff szerint – a törzsi egyenlőség, amely tovább élt, mint a közösségi tulajdon maradványa a középkorban, s így az elosztás minőségében és mennyiségében is az egyenlőségre törekedett. Dodgshon szerint az open field rendszer lényegét, a szórt parcellák együttesének kialakulását lépcsőzetes fejlődésben lehet vizsgálni, amelynek első foka egy primitív törzsi társadalom letelepedése egy meghatározott, az egyenlőség, a földek minőségi és mennyiségi egyenlősége alapján elosztott földterületen. A következő lépcső a további foglások sorozata, ezek újabb osztást eredményeznek, s ennek az elvnek rendelik alá az öröklést is. Dodgshon nem állítja, hogy az osztott földek minden esetben tovább osztódtak, de bizonyos benne, hogy az újraparcellázások éppen az osztottság miatt jöttek létre újra és újra. Véleménye szerint a szórt, kevert parcellák bővülése és újraosztása maga után vonja a földjog változását is, vagyis egy időben a fejlődés iránya egyre pontosabb és pontosabb körülírását eredményezi az elméleti birtoknak, most már a konkrét faluhatárban. Ezért látszik úgy, mintha az open field rendszer primitív formából – amelynek alapja a föld minőségi és mennyiségi egyenlősítése – szervezettebb rendszerré alakulna át.⁷¹

A részbirtok mint a szétoztás oka, Vinogradoff elmélete, nem talált követőkre – mondja Dodgshon – valószínűleg azért, mert csak a walesi anyagon bizonyította. A szerző részletes skót forrás-elemzésében elkülöníti a részbirtok két formáját; az egyiknél, amikor a birtok elvi nagysága van meghatározva, de fekvése, helyzete, határai nem, míg a másiknál a konkrétan leírt birtokrész, amelyeket a településen kívül a jobbágybérlokok (tenant) bírnak. Vagyis a „rész” nem más, mint jogcím a földre, mindaddig, amíg el nem osztják. A skót forrásokban igen sok adatot említ Dodgshon arra, hogy az osztás esetén a birtokosoknak felajánlották a választást, hogy földjeiket (részüket) egytagban kéri, vagy a falu közös földhasználati rendszerében, az ún. runrigben, és az elosztást sorshúzással vagy más módszerrel kívánják megoldani. A kiosztás után sem szűnt meg a jogosultság igénye, ha valaki a birtokosok közül „igazságtalannak” vagy „egyenlőtlennek” tartotta az elosztást, új elrendezést kérhetett. Dodgshon megállapítja, hogy a walesi és az ír birtokok is a részbirtok rendszerén fejlődtek, a részeket itt nem családokként, hanem a felnőtt férfiak száma szerint osztottak ki, nem volt szükség a családfej halálára az örökléshez. Kaphatták a földet, a részt, egy darabban is, de jobbágyaik már ezen az alapon ugyanúgy szétozthatták maguk között. Megfigyelései szerint Angliában – különösen Northumberlandban – igen sok példa akad a részbirtokra, és ezek újra rendezésére.⁷²

Dodgshon kutatásai nemcsak a közösségi földhasználat elméletét, de gyakorlati megoldásainak változását is érintették. Az általa vizsgált skót és walesi területen általános közösségi földhasználati szisztéma, a runrig-nek nevezett infield-outfield módszer, hasonlóan a nyomásrendszerekhez, évtizedek óta vita tárgyát képezte. Dodgshon szerint a nyomásrendszerek és az infield-outfield rendszer

⁷¹ Dodgshon, 1975/a, 16–29.

Roberts 1977-ben kiadott településtörténeti munkája Beresford írtás elképzelése és Dodgshon földbirtok-elméletére alapozva jelöli meg a további történeti földrajzi kutatásokat. Meggyőződése, hogy a geológiai környezet és ökológiai feltételek, valamint a földtulajdon-birtoklás együttesen hozzák létre a földhasználat variációit, amelynek legjellegzetesebb formája, az open field az írtás folyamatában alakul ki. Roberts, 1977, 105–107., valamint 190–198.

⁷² Dodgshon, 1980, 30–36.

egyazon közösségi földművelési mód két típusa.⁷³ Az infield-outfield lényege a földbirtokok különbözőségének bázisán állapítható meg. Az infield, a közösség adózásra kötelezett területét jelenti, vagy más szóval azt a részt, amelyet kímértek, meghatározott mértékegységben (pl. husbandland), és amely a település kezdeti terjeszkedésének eredménye. Az outfield a nem adózó, környező parlagok területe, amelyet mindig acre-ban mértek. Az infield az intenzív művelés helye, amelyet trágyáztak, az outfield a parlagváltásos művelés színtere, vagy a művelés szünetében a legeltetés helye volt. Dodgshon szerint az angol földhasználati módok alapvető különbsége nem a művelés módjában, hanem a földbirtok természetében van. Míg Angliában (főként a Midlanden) minden föld adózás alá esik, így infield-nek minősül, és nem volt közösségi kontroll alatt működő outfield-jük. Természetesen van olyan angol település, ahol a falun kívül létezik adózásra nem fogott terület, amelyet elkülönítve használtak, mint legelőt és néhány helyen még sok outfield-et is meg lehet figyelni. Az infield-en belül skót területen is, létezett a két- és háromnyomás alkalmazása, amelynek bevezetését Dodgshon a települések osztódási menetével, a földek újrendezésével hozza összefüggésbe és hatalmas forrásanyaggal bizonyítja.⁷⁴ Az infield-outfield rendszer eredetét is vizsgálja Dodgshon, amelyet az angolszász forrásokban „inland” és „outland” terminusokkal jelölt földbirtokokkal vet össze.⁷⁵

Dodgshon rendkívül sokoldalú, sokrétű megközelítésével, tárgyi tudásával tűnik a legmeggondoltabbnak az utóbbi évtized kutatásából. Hatása azonnal jelentkezett a legfrissebb összefoglaló munkákban is, mint A. R. Baker könyvében,⁷⁶ aki szerint igaza is van abban, hogy az infield-outfield rendszer lényegét az adózás és nem adózás alternatívája adja meg. Szerinte az elmélet hibája abban van, hogy a tulajdonjogot és a művelés módját összemossa, amennyiben az „infield” annyit jelent, mint intenzív működés, rövid ugar, trágyázás, míg az „outfield” rendszer alatt értendő a parlagváltás, trágyázás nélkül. Ugyanakkor, ahogy Dodgshon bizonyítja, az egyik típus adózásra kötelezett, míg a másik nem. Meggyőződése, hogy az „infield”, mint az angolszász „inland” (a földesúr sajátkezelésű földjeként értelmezve), és az „outfield”, vagy „outland” pedig a paraszti birtokként helyileg is összekeveredtek. Röviden: az infield-outfield rendszer éppúgy kifejlődhetett az inlandból, mint az outlandból, felesleges ilyen merev elhatárolást tenni. Véleménye szerint Dodgshon elméletének legsebezhetőbb pontja az újrendezés elmélete.

R. A. Butlin a történeti földrajz további kutatása számára összeállított szinte tankönyv szerű tanulmányában⁷⁷ ad összegzést a gazdaság és társadalomtörténet, a történeti földrajz közösségi földhasználat kutatásának jelenlegi állapotáról. Azt írja, hogy a fejlődés központú vagy lépcsőzetes modell az angliai földművelési rendszerek fejlődésében manapság széles körben elfogadott és kutatott, a történeti földrajz pedig nagyszámú megerősítő bizonyítékokat szolgáltatott ehhez.

Butlin szerint Dodgshon, aki többek között feltételezte, hogy a nyomásrendszer a népesség növekedése miatt előállott bonyolult és fokozatosan felmerülő problémák megoldására létrejövő termelési racionalizáció, amelyre választási vagy pótlólagos megoldás a települések megosztásának lehetőség. A szétosztott parcellák fejlődését magyarázni lehet a dodgshoni „compound” értelmezéssel is, ami tartalmazza a földfoglalás metódusát, osztható öröklés hatását és a földbirtok tulajdonjogi természetének következményeit, és ezzel igen hasznos vizsgálati irányelvet dolgozott ki.⁷⁸

Butlin szerint az utóbbi tíz évben a területi eltérések vizsgálata két igen fontos tényre hívta fel a figyelmet. Először a közösségi földhasználat mindkét típusában (open field és az infield-outfield rend-

⁷³ Dodgshon, 1978. 49. és skk., valamint a runrig-ről bővebben Dodgshon, 1975/b. 190–206. Ugyanakkor a nyomásrendszerek fejlődéséről még igen bizonytalan képet rajzol Fox, 1978, 110–117.

⁷⁴ A település osztási és osztódási folyamatáról, Dodgshon, 1978, 54–63., valamint uő: 1980, 108–151. és uő: 1977, 8–19.

⁷⁵ Dodgshon, 1975/c, 327–345., az angolszász korszakban az „inland” a demesne (a földesúr sajátkezelésű földje volt, az „outland” pedig a jobbágyság földje, ezek megfelelői az „infield” és az „outfield” földhasználati rendszer. Ennek kidolgozottabb Kelet-Angliát, Észak-Angliát és Skóciát feldolgozó változatát ld. Dodgshon, 1980, 83–107.

⁷⁶ Baker, 1979, 320–323.

Dodgshon válaszában a további kutatások eredményeitől várja a kérdés eldöntését, amely pillanatnyilag neki kedvez. Ld. Dodgshon, 1979, 423–429.

⁷⁷ Butlin, 1982.

⁷⁸ Butlin, 1982, 43.

szer) az újrendezés és átszervezés kiterjedtségére, másodszor a londoni piac fontosságára, amely kihatott az agrárviszonyok alakulására, beleértve a földhasználati módokat, vagyis minél közelebb a piachoz, annál nagyobb hatással. Mindkét észrevétel további kutatást igényel. Butlin szerint a közösségi földhasználat jelentős kérdése, hogy miért maradt fenn a szisztéma. Szerinte McCloskey meggyőző választ adott erre, a közösségi földhasználat megmaradt, mert ez kínálta a legnagyobb védelmet a paraszt számára a kockázat ellen, a szórt parcellák rendszere előnyt nyújtott a természeti csapások hatásának csökkentésében. Az előnyt abban találjuk – írja Butlin –, hogy ez az elrendezés képes volt kiegyenlíteni a kockázatot. Szerinte McCloskey bizonyítja, hogy a közösségi földhasználat sem észszerűtlen sem fejlődésellenes nem volt, a kockázat kivédése mellett újításra is képes volt.⁷⁹ Ugyanakkor több kutató – mondja Butlin – nehezen látja megjelölhetőnek a kockázattól való félelmet a forrásokban.

Mind ez ideig úgy tűnt, hogy a középkori faluközösség kutatásának központi kérdése a közösségi földhasználat rendszere, amelynek gazdasági, jogi, társadalmi konzekvenciái elválaszthatatlanok egymástól. Közel száz éven át kutatók generációi követték el mindent, hogy a minden kétséget kizáróan történeti intézményt eredetében, folyamatában és megszűnésében, azaz egészében kövessék nyomon, hogy megértsék és megértessék. A történelem módszere és lehetősége nem bizonyult elégségesnek ehhez, így kapcsolódott a közösségi földhasználat kutatásába több tudományág (régészet, történeti földrajz, technikátörténet, gazdaságtörténet), amelyeknek közös érdeke nem kevesebb, mint egységes képzalkotás egy történeti képződményről.

Az 1973–1983 közötti időszak kutatását uralja a nagy múlttal rendelkező – Thirsk történeti elméletétől megtámasztatott, ám saját kutatási eredményeitől egyre inkább elbizonytalanodó – történeti földrajzi és a közösségi földhasználat kutatásába újonnan berobbanó közgazdaságtan. Egymás közötti vitájuk tárgya – egyben a bírálhatóság és a „sebezhető pontoké” is – valamilyen egyoldalúság –, legyen az a túlzott regionális eltérések hangsúlyozása, a merev vagy éppen túl szabadon kezelt kronológia, és a különböző, de egy gyökerű közgazdasági teória. A közösségi földhasználat kutatásában a „klasszikus történeti” megközelítés kifulladás a 70-es évekre.⁸⁰ A dolgok egyszerű logikája mondatja, hogy az egyoldalúság kritikája – eltekintve az oly ritka kivételektől, mint pl. Dodgshoné, úgyszintén egyoldalú. A közösségi földhasználat kutatásában ennek jele a társadalomtudományok 20. századi „Prométeusza”, a szociológia térhódítása. A régebben társadalomtörténetnek nevezett, újabban történeti szociográfiának, történeti antropológiának keresztelt tudományág a hajdani jogtörténetet házassítja össze a szociológiával – egyelőre annak előnyei nélkül, viszont a szociológia hátrányaival, – és az egyoldalú gazdasági determinációt elvetve az ugyancsak egyoldalú társadalomtörténetet helyezi kutatása középpontjába.⁸¹ Homans, Ault, Raftis monografikus, leíró történeti munkáit tartják „szellemi

⁷⁹ Grantham, 1980, 515–531. McCloskey kockázat-csökkentés elméletét a francia open field 19. századi fennmaradásának bizonyításában alkalmazza. Campbell, 1983, 24–26., pedig Kelet-Norfolk területén a 13. században elemzi az open field rendszer újításra és fejlődésre való képességét, valamint a bekerítések békés útját.

⁸⁰ A korszakban még számottevő részkutatást sem írtak történészek, a jeles tudós Postan, 1973-as tanulmánygyűjteményében – régebbi munkáinak újra kiadásában – nem szerepel egyetlen sem, amely a közösségi földhasználat kérdését érintette.

Hasonlóképpen Hilton, 1975-ös – szintén korábbi munkák egybegyűjtése – könyve sem tartalmaz open fieldre vonatkozó tanulmányt, eltekintve egy néhány oldalas Észak-Warwickshire-i földhasználatra vonatkozó adatközléstől. (Hilton, 1975, 134–138.)

Történeti munkának számít Miller–Hatcher Anglia középkorát társadalom és gazdaságtörténeti szempontok alapján szemlélő könyve, ez azonban széles témáját tekintve aligha nyújthat eligazítást a közösségi földhasználat kérdésében, ld. Miller–Hatcher, 1978, 91–110.

⁸¹ Mint minden új tudományág a történeti szociológia is „új fogódzókat”, „új módszereket” keres és hoz létre, létezése igazolására. Ez esetben a módszertan megalkotója Macfarlane, aki könyvében leírja, mit kell figyelembe vennie, vizsgálnia a jó történeti antropológusnak, aki a közösségeket kutatja, ld. Macfarlane, 1977.

elődeiknek” a történeti szociológia újdonsült kutatói, mégis éppen Raftis torontói iskolájának legújabb eredményei a demográfia (család-kutatás, házasság-moralitás-mobilitás stb.) bővületében alig vesznek tudomást az általuk vizsgált – leginkább egyetlen településen vagy majorságon – létező, a társadalom szféráját befolyásoló gazdasági folyamatokról.⁸² Született olyan munka is, amely a majorsági források feldolgozásában sikerrel került el, hogy egyetlen szót is ejtsenek akár a majorság, akár a vizsgált falvak gazdasági szervezetéről.⁸³

A közösségi földhasználat jelenkori kutatásának tükrében sokvonású, de homályos kép tükröződik, és annyi bizonyos, hogy nyitva az út a további bonyolításhoz, de a kíváncsú tisztázáshoz is, a kérdés csak – ugyanaz, ami több mint száz éve – mikor, hogyan és miért volt, lett és szűnt meg a közösségi földhasználat Angliában.

IRODALOM

- A.A. Alchian–H. Demsetz, 1973, The Property Right Paradigm, *Journal of Economic History*, (XXXIII) 16–27.
- W.O. Ault, 1965, Open-Field Husbandry and the Village Community. In: *Transactions of the American Philosophical Society*, new ser. Vol. 55, 3–102.
- W.O. Ault, 1972, Open-Field Farming in Medieval England. A Study of Village By-Laws. London.
- A.R.H. Baker, 1973, Field systems of southeast England. In: A. R. H. Baker–R. A. Butlin (eds), 377–425.
- A.R.H. Baker, 1979, Observations on the open fields: the present position of studies in British field systems. *Journal of Historical Geography*, (31.) 315–323.
- A.R.H. Baker–R. A. Butlin (eds), 1973, *Studies of Field Systems in the British Isles*. Cambridge.
- M.W. Beresford, 1954, *The Lost Villages of England*. London.
- M.W. Beresford–J. K. S. St. Joseph, 1958, *Medieval England an Aerial Survey*. Cambridge U. P.
- E. Boserup, 1965, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. Chicago.
- E. Britton, 1977, *The Community of the Vill*. Macmillan of Canada.
- R.H. Buchanan, 1973, Field Systems in Ireland. In: A. R. H. Baker–R. A. Butlin (eds), 608–616.
- R.A. Butlin, 1982, *The Transformation of Rural England c. 1580–1800. A Study in Historical Geography*. Oxford U. P.
- B.M.S. Campbell, 1980, Population Change and the Genesis of Common fields on a Norfolk Manor. *Economic History Review*, 2nd ser. (XXXIII.) 174–192.
- B.M.S. Campbell, 1983, Agricultural Progress in Medieval England: Some Evidence from Eastern Norfolk. *Economic History Review*. 2nd ser. (XXXVI.), 26–46.
- J.S. Cohen–M.L. Weitzman, 1975/a, Enclosures and Depopulation: A Marxian Analysis. In: W.N. Parker–E.L. Jones, 1975, 161–176.
- J.S. Cohen–M.L. Weitzman, 1975/b, A Marxian Model of Enclosures. *Journal of Development Economics*, (I.) 287–336.
- C.J. Dahlman, 1980, *The Open Field System and Beyond. A property rights analysis of an economic institution*. Cambridge U. P.
- C.J. Dahlman, 1982, The Origins of Open-Field Agriculture. *Journal of Economic History*, 1982. 2nd ser. (XXXV.) 239–240.
- H.C. Darby, 1973, *A New Historical Geography of England*. Cambridge.

⁸² Jellegzetes példa erre Razi, 1980, ennél sokkal árnyaltabb és „történetibb” Dyer 1980-as könyve, amely szót ejt a paraszti mezőgazdaságról, annak technikai újításairól a 14. században (vetés-forgó) termésátlagokról, birtoktípusokról és a falu szervezetében oly fontos by-law-król, ezt inkább Ault, 1965, 1972. korábbi munkája alapján, ld. Dyer, 1980, 316–339.

⁸³ Britton 1977-es kiadású munkájában a falu belső kooperációját elemző fejezetben a közös felelősségvállalás rendszere (*pledging*) az egyetlen említésre méltó, a falu földhasználatáról semmi sincs. Britton, 1977, 101–114.

- R.A. Dodgshon*, 1975/a, The Landholding Foundations of the Open-Field System. Past and Present (67.), 3–29.
- R.A. Dodgshon*, 1975/b, Runrig and the Communal Origins of Property in Land. Juridical Review, 189–208.
- R.A. Dodgshon*, 1978, The Origins of the Two- and Three-Field System in England: A New Perspective. Geographia Plonica (38.), 49–63.
- R.A. Dodgshon*, 1979, Observation on the open fields: a reply. Journal of Historical Geography (5.), 423–429.
- R.A. Dodgshon*, 1980, The Origin of British Field Systems: An Interpretation. London.
- R.A. Dodgshon*, 1981, The Interpretation of Subdivided Fields: A Study in Private or Communal Interests? In: T. Rowley (ed.), 130–144.
- Ch. Dyer*, 1980, Lords and Peasants in a Changing Society, The Estates of the Bishopric of Worcester, 680–1540. Cambridge U. P.
- S. Fenoaltea*, 1975, The Rise and Fall of a Theoretical Model: The Manorial System. Journal of Economic History (XXXV.), 386–409.
- S. Fenoaltea*, 1976/a, On a Marxian Model of Enclosure. Journal of Development Economics (3.), 195–198.
- S. Fenoaltea*, 1976/b, Risk, Transaction Costs, and the Organization of Medieval Agriculture. Explorations in Economic History (13.), 129–151.
- H.P.R. Finberg*, 1972, Anglo-Saxon England to 1042. In: H.P.R. Finberg (ed.), 1972. I/II. vol. 385–526.
- H.S.A. Fox*, 1978, The Origins of the Two- and Three-Field System in England: Past Conjectures and Future Research. Geographia Plonica (38.), 109–117.
- H.S.A. Fox*, 1981, Approaches to the Adoption of the Midland System. In: T. Towley (ed.), 1981, 64–111.
- P.J. Fowler*, 1976, Agriculture and rural settlement. In: D.M. Wilson (ed.), 23–47.
- P.J. Fowler*, 1981, Later Prehistory. In: S. Piggott (ed.), vol. I/II. 63–101.
- G.W. Grantham*, 1980, The Persistence of Open-Field Farming in Nineteenth-Century France. Journal of Economic History (XL.), 515–531.
- H.L. Gray*, 1915, English Field Systems. Cambridge.
- D. Hall*, 1981, The Origins of Open-Field Agriculture – The Archeological Fieldwork Evidence. In: T. Rowley (ed.), 22–38.
- R.M. Hartwell*, 1973, Good Old Economic History. Journal of Economic History (XXXIII.), 28–40.
- R.H. Hilton*, 1975, The English Peasantry in the Later Middle Ages. Oxford.
- R.C. Hoffmann*, 1975, Medieval Origins of the Common Fields. In: W.N. Parker–E.L. Jones (eds), 23–71.
- G. Jones*, 1973, Field Systems of North Wales. In: A.R.H. Baker–R.A. Butlin (eds), 430–479.
- A. Macfarlane*, 1977, Reconstructing Historical Communities. Cambridge U. P.
- A. Macfarlane*, 1978, The Origins of English Individualism. New York.
- Mátyás Antal*, 1973, A modern polgári közgazdaságtan története. Budapest.
- M.P. Mazur*, 1977, The Dispersion of Holdings in the Open Fields: an Interpretation in Term of Property Rights. Journal of European Economic History (6.), 461–471.
- M.P. Mazur*, 1980, Scattering in Open Fields: Reply. Journal of European Economic History (9.), 215–218.
- D.N. McCloskey*, 1975, The Persistence of English Common Fields. In: W.N. Parker–E.L. Jones (eds), 73–119.
- D.N. McCloskey*, 1976, English Open fields as behaviour towards risk. In: P. Uselding (ed.), 124–170.
- D.N. McCloskey*, 1979, A Reply to Professor Charles Wilson. Journal of European Economic History (8.), 203–207.
- D.N. McCloskey*, 1980, Scattering in Open Fields: A Comment. Journal of European Economic History (9.), 209–213.
- E. Miller–J.Hatcher*, 1978, Medieval England – Rural Society and Economic Change 1086–1348. London–New York.

- D.C. North–R.P. Thomas*, 1971, The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model. *Journal of Economic History* (XXXI.), 777–803.
- D.C. North–R.P. Thomas*, 1977, The First Economic Revolution. *Economic History Review*, 2nd ser. (XXX.), 229–241.
- W.N. Parker–E.L. Jones* (eds), 1975, *European Peasants and their Markets*. Princeton.
- S. Piggott* (ed.), 1981, *The Agrarian History of England and Wales*. Vol. I/I. Cambridge.
- M.M. Postan*, 1973, *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*. Cambridge.
- M.R. Postgate*, 1973, Field Systems of East England. In: A.R.H. Baker–R.A. Butlin (eds), 280–324.
- T. Rowley* (ed.), 1981, *The Origins of Open-Field Agriculture*. London.
- Z. Razi*, 1980, Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. *Economy, Society and Demography* in Halesowen 1270–1400. Cambridge U. P.
- B.K. Roberts*, 1973, Field systems of the West Midlands. In: A.R.H. Baker–R.A. Butlin (eds), 188–231.
- B.K. Roberts*, 1977, *Rural Settlement in Britain*. Dawson, Archon Books.
- D. Roden*, 1973, Field Systems of the Chiltern Hills and their environs. In: A.R.H. Baker–R.A. Butlin (eds), 325–376.
- J.A. Sheppard*, 1973, Field systems of Yorkshire. In: A.R.H. Baker–R.A. Butlin (eds), 145–187.
- Tamási Erzsébet*, 1983, Faluközösség – közösségi földhasználat. Az angol középkor közösségi földhasználatának kutatásáról. Kézirat, 258.
- C.C. Taylor*, 1981, Archeology and the Origins of Open-field Agriculture. In: T. Rowley (eds), 13–21.
- J. Thirsk*, 1964, The Common Fields. Past and Present (29.), 3–25.
- J. Thirsk*, 1973, Field system of the East Midlands. In: A.R.H. Baker–R.A. Butlin (eds), 232–280.
- J.A. Yelling*, 1977, *Common Field and Enclosure in England 1450–1850*. London.
- J.A. Yelling*, 1982, Rationality in the Common Fields. *Economic History Review*, 2nd ser (XXXV.), 409–415.
- D.M. Wilson* (ed.), 1976, *The Archaeology of Anglo-Saxon England*. London.
- Ch. Wilson*, 1979, A letter to Professor McCloskey. *Journal of European Economic History* (VIII.), 193–201.
- G. Whittington*, 1973, Field Systems of Scotland. In: A.R.H. Baker–R.A. Butlin (eds), 550–579.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

Forráskritikai vizsgálatok az ó-orosz évkönyvirodalom terén a fejedelmi várrendszerekről

Arról a széles körű forrásgondozó, kiadó és szövegkritikai munkáról, amely az elmúlt fél évszázad során az ó-orosz évkönyvirodalom területén előre haladt a szovjet történettudományban, egyelőre még csak *szüksős* ismereteket halmozott fel itteni tudományosságunk. Ezért érdemes rákérdezni mindjárt a mai alkalommal, amikor a segédtudományi szekció gyakorlati munkájába kezd, hogy mit tanulhatunk azoktól, akik az orosz történelmet a segédtudományok oldaláról művelik?

Sok egyéb mellett erre alkalmasnak tűnnek azok a forráskritikai vizsgálatok, amelyek a kijevi orosz fejedelmi várrendszerhez fűződnek és lényeges általános jellegű eredmények elérését mozdították elő.

A Kijevi Oroszország történetét vizsgálva ugyanis a kutatóknak a múlt század és a századelő folyamán egyre nagyobb nehézséget okozott, hogy kellően értelmezzék az évkönyveknek a kijevi várról szóló megállapításait. E szövegek nem egyetlen fejedelmi várról tudnak csak. Rendszeresen várakról, különféle kijevi székhelyekről, sőt trónokról szóltak. A kutatók a modern idők emberének *szemszögéből* hajlamosak voltak egyszerűsíteni a régi képet és gyakran mindezt csak Kijev városára vonatkoztatták, szövegromlásnak véve a szöveget, tehát félreolvasva az évkönyveket. Ha például a krónika úgy szólt, hogy a fejedelem külső várba távozott, akkor ezt az adatot Kijev városának belső fellegrvárára, vagyis az ottani vár egyik elkülönített részére vonatkoztatták. Az adatok tekintélyes részét viszonylag könnyű volt így félreértve „megdolgozni”. Akadt azonban olyan évkönyvtalálás is, amely az egyszerűsítőket csapdába vezette. Amikor az évkönyv kissé mesés szövege arról emlékezett meg például, hogy a külső várban tartózkodó uralkodóhoz hajókon vitték fel a vendégeket a hegyre, Ljaszkoronszkij, a cári korszak egyik ismert Kijev-specialistája, aki az évkönyv által említett külső várat már a kijevi vár fellegrvárára vonatkoztatta, egyszerűen szóról szóra értelmezte a szöveget és a magas kijevi hegy oldalában zsiliprendszer felépítését tétélezte fel, amelyen felemelték a hajókat a kijevi várhegyre.¹ Más, kevésbé találekony kollégái a hajók kézierővel történő felvontatásának változatával siklottak el a bonyolultabb kapcsolatokat érzékeltető szöveg felett. Attól függetlenül, hogy valóban volt-e akkor zsiliprendszer Kijev városában, a hegytetőre felszállított hajók mozzanata különösen támadhatóvá tette az egyszerűsítő szövegértelmezést, vagyis az *egyetlen központi fejedelmi székhely* feltételezését.

Akadtak azonban már akkor is némelyek, akik felvetették, hogy a Kijevvel legszerveesebben szövegösszefüggésben említett külső fejedelmi vár a régi Kijevtől mintegy 20 kilométerre fekvő Visegorod (mai nevén Visgorod) lehetett. Ljaszkoronszkij ma már igen naivnak ható ellenkérdésekkel utasította el ezt az álláspontot egyik könyvében: miért mentek volna az uralkodók menedékkért olyan messze, amikor rendelkezésükre állt Kijev akropolisa, a citadellaszerű felsővár? S hogyan engedhette volna meg Kijev, hogy tőle nem messze másik jelentős város létezhesék? Miért vitték volna az orosz uralkodóház halottait az általa távolinak tartott Visegorodba eltemetni?²

A kezdődő vita eldöntését nagymértékben gátolta, hogy ekkor az ó-orosz évkönyveknek még mindig kisebb része volt közzétéve nyomtatásban, s így a levéltárakban lappangó, vagy kritikailag nem vizsgált szövegváltozatok tudata eleve bizonytalanságot keltett a szakértők között.

¹ В. А. Ляскоронский: Киевский Вышгород въ удѣльно-вѣчевое время. Кіев. 1919. II–VII.

² Uo. XIX. XXXVII, 68, 251, 321.

A szovjet korszakban azonban már közvetlenül az Októberi Forradalom után megindult a Polnoje szobranijje russzkih letopiszej (Az Orosz Évkönyvek Teljes Gyűjteménye) című sorozat folytatása úgyannyira, hogy mára már azt mondhatjuk, hogy a kötetek számát tekintve a régi pétervári Akadémia szorgos publikációs munkája ellenére a szovjet korszakban legalább annyit tettek közzé az évkönyv-változatokból, mint korábban. Ez a forrásfeltáró és szöveggondozó munka természetesen sokkal biztosabb bázist teremtett az olvasati problémák eldöntéséhez.

A szovjet korszak kritikusabb és szélesebb látókörű szemlélete is közrejátszott abban, hogy Tyihomirov moszkvai professzor Ljaszkoronszkij és társainak iskoláját e tekintetben félreteljesítve, az orosz városok történetéről szóló könyvében már Visegorodot jelölte meg Kijev két fővára egyikének, a kijevi fejedelmek menedékhelyének. Tyihomirov az évkönyvek külső fejedelmi várra történő utalásait így elsősorban már Visegorodra vonatkoztatta.³

Egészen századunk hatvanas éveieiig még megfigyelhető bizonyos tétovázás ezen a téren, de a nyolcvanas évek elejére a helytörténeti specialisták zöme már magától értetődő természetességgel képviseli ezt az álláspontot.

Visegorod ikerváráként való végső elismerésével azután könnyebb volt megoldani az évkönyvekben említett hajóknak az értelmezését. Mivel Visegorod – bennünket Szigligetre emlékeztetve – a Dnyeper vízi világának beékelt része, a vendégek gyakran érkeztek hajóval, vagy távozott innen a fejedelem gyorsan, sodrásirányban Kijevbe. Kiderült tehát, hogy az évkönyv talányos sorait mégis Visegorodra kell értelmezni.

Közben más vonatkozásban is kiigazították Ljaszkoronszkijt. Amíg az utóbbi Kijevet és Visegorodot teljesen különálló városoknak minősítette elmélete érdekében, Naszonov az orosz történeti földrajz híres szovjet kutatója élesszeműen meglátta a két település szorosabb politikai, jogi kapcsolatát.⁴

Ezen mód lassan megvilágosodott, hogy noha Visegorod külön város volt, mégis szerves részét alkotta Kijev külső védelmének, osztozott belső kormányzatában, jogaiban. A forrásokban előfordul, hogy Kijevet és Visegorodot közös névvel illetik. Sőt az is, hogy a hangsúly eközben Visegorodra tolódik át, azzal a beállítással, hogy akié Visegorod, azé Kijev. A Boriszról és Glebről szóló XI. századi legendának a fejedelem szájába adott szavai így válnak igazán érthetővé: „Visegorodra, éjt és nap-pal mindenkorra őrséget állítottam. Ez nem alszik, nem remeg, az egész orosz földet, hazáját védelmezi, óvja a külfelenségtől és a belháborútól.”

Visegorod ikerváráként és ikervárosként való elismerése természetesen ráirányította a kutatók figyelmét a kijevi székvárosra fűződő egyéb menedékvárosokra, noha megállapították, hogy Visegorod ikervárosként mindvégig megőrizte köztük vezető helyét. A vizsgálatok kiderítették és a szakkönyvek végül is már térképszerűen ábrázolják a kijevi nagyfejedelmek egyéb Kijev közeli menedékerősségeit. A Dnyeper keleti oldalán, Kijev városától északra Gorogyecet. A várostól valamivel délre a Dnyeper közelében az osztrovi palotát. Ugyancsak Kijevtől délre a Vidubickij halmon álló Krasznij dvort, Vszevolod Jaroszlavics idejéből. A „városok anyjához”, Kijevhez szintén nagyon közel, Berosztovóban épült menedékvár, – ez volt Vlagyimir Szvjatoszlavics halálának színhelye. Még mindig a kijevi várrendszerben, de attól már távolabb állott a délnyugati Bjelgorod,⁵ Vasziljov, a déli Kanyev és a Dnyeper mentén a Rosz torkolatánál még Rodnya. Elsősorban a Kijevet délen környező megerősített városokhoz kapcsolta Ribakov akadémikus azt a megfigyelését, hogy ezek szervezett védelmi rendszert alkottak.⁶ A messzibb északon említhetjük Ljubecset, a távolabbi keleten még Perejaszlevot, valamint Usztyét a megerősített nagy elővárosok koszorújaként.

³ М. Н. Тихомиров: Древнерусские города. Москва. 1956.² 294. Vö. М. К. Каргер: Древний Киев. Москва-Лем. 1958.

⁴ П. П. Толочко: Киев и Киевская земля феодальной раздробленности. XII–XIII в. Киев. 1980. 132.

⁵ А. Н. Насонов: Русская земля и образование Древнерусского государства. Москва. 1954. 53.

⁶ A kijevi várrendszer erődei közül újabban Bjelgorodról lásd G. G. Mezenecov tanulmányát a Культура Средневековой Руси. Посвящается 70 летию М. К. Каргера. Ленинград. című kötetben. A kijevi építészet hatásához: Gerő László: Régi orosz építészet. Bp. 1977. 19. 61.

⁶ Б. А. Рыбаков: Государственная оборонительная система Киевской Руси (тезисы

E fejedelmi várak és városok végeredményképpen összefüggő hálózatot alkottak, mintegy sajtáságos pókhálórendszert formáltak Kijev körül, amelynek segítségével a nagyfejedelem veszély, háború idején viszonylag könnyedén, a szokás erejére is támaszkodva, megválaszthatta biztonságosabb álláspontját.

Itt említtem, hogy e szorgos történetföldrajzi, archeológiai munka az orosz elővárosok, a suburbiumok vizsgálatát, a fejedelmi székhelyekhez való kapcsolatuk feltárását és ezek rendszerezését is lényegesen előbbre vitte. Jelenleg ez előtérbe állított újszerű megközelítés.⁷ Ezen keresztül a városi várak és az elővárak sajátos összefüggése is világosabbá vált; védelmi mikrorendszerek, illetőleg kisebb várrendszerek tűntek jobban elő.

Amit e fejedelmi várszisztémákkal kapcsolatban általánosságban különösen hangsúlyozni szeretnénk, a szovjet történetírás nem egyszerűen felsorolja vagy elszigetelten jellemzi a fejedelmi várakat, de sok esetben gondot fordít sajátos korrelációjuk, politikai és jogi összefonódásaik megállapítására.

Mindezek alapján úgy összegezhetjük a felgyűlt tapasztalatokat, hogy a kijevi nagyfejedelmek mentsvárrendszere alapjaiban teljesen megfelel a görög és nyugat-európai uralkodók gyakorlatának. Például a Párizs–Chelles–Conflans kapcsolatnak, vagy Nagy Károly frank uralkodó császári szálláshelyeinek, az utóbbiak az aacheni udvarral függtek össze. Ingelheimre gondolok többek között, amelyet annak idején oroszok is felkerestek, vagy Nymwegenre (Nijmegen) és Sinzingre. Hasonlóképpen volt ikerpalotája a merseburgi udvarnak a nem messze fekvő Memleben (Mimilevo). A cseh Prága Víšehrad-dal függött össze stb. . .

Ha jelezünk az ó-orosz évkönyvek újabb szövegkritikai ellenőrzése során keletkezett fontos felismeréseket a Kijevi Oroszország várrendszerét illetően, nem mulaszthatjuk el, hogy ne utaljunk a távolabbi, későbbi orosz fejedelmi várrendszerek problémájára. A szovjet történettudományban ebből a szempontból főleg a két másik nagy politikai centrum, Novgorod és Moszkva fejedelmi várrendszeréről gyűlik anyag. A Novgoroddal összekötött Rakomról és Gorogyiscséről. Valamint a menedékvárként és védvárként keletkezett Moszkva későbbi nagy menedékváraitól, városairól: északon Perejaszlavról, Kosztomárról, Bjelgorodról, délen pedig, hogy csak a legfőbbeket említsük, Kolomenszkojéről, Kolomnárról, Tuláról. S természetesen ezek fejedelmi-állami összeköttetéseiről. Ez azonban már külön tanulmányok problémája.

Meggyőződésünk szerint az orosz fejedelmi várrendszerek egyre jobban kiegészülő rajza, dialektikus belső kölcsönviszonyaik ábrázolása a legjobb kulcsot szolgáltatja a hasonló európai jelenségek feltérképezéséhez. A nyugat-európai országokban ugyanis éppen az uralkodó magatartása szempontjából még nem végezték el a saját várrendszereik ilyen szintű vizsgálatát. S így van ez Kelet-Európa kisebb országaiban is.

Ne menjünk messze a példáért. A magyar történeti földrajz a maga metafizikusan elkülönítetten felsorolt váraival gyakorlatilag még nem jutott el a várrendszerek nagy kérdésének felvetéséig. Így Csánki Dezső 1890-ben megjelent, a „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című nevezetes összefoglaló munkájában bármily különösnek tűnjék, nem érinti sem a várak egymásközi kapcsolatait, azok rendszerét, sem pedig a városok és várak összefüggésének problémáját. A várakra vonatkozó adatok olyan elszigeteltségben követik egymást, akárha a telefonkönyvet olvasnánk. Semmi nyoma itt az okleveles anyagban és az elbeszélő forrásokban gyakran jelzett függőségi, jogi összekapcsoltságoknak, alá és fölérendeltségi viszonylatoknak. Pedig Csánki legalább annyiban tudatos volt, hogy előre vetítette felmérésének szempontjait. Milyen jól beillett volna az előzetes elrendezés eme tervébe az uralkodói várak és városok szisztémáinak szempontja. Csánki utódai a polgári történetírásban mit sem változtattak e mechanikusan szenvtelen katalogizálási módszeren. Milleker Bódog „Délmagyarország középkori földrajza” című 1913-ban megjelent munkájában a magyar király várait ugyanolyan rendezetlen történelmi masszaként látjuk viszont, mint Csánkinál.

Azóta a történeti kutatás mellékesen nagyon sok részadatot halmozott fel a különféle várakról,

доклада). „Становление раннефеодалных славянских государств. Материалы научной сессии полбских и советских историков.” Киев. 1972. 18–19. A szmolenszki fejedelem külső mentsvárrendszeréhez ld. B. A. Alekseev: Домен Ромтислава Смоленского. „Средневековая Русь.” Ред. колл.: Д. С. Лихачев (отв. ред.), Г. К. Вагнер, П. А. Раппопорт. Москва. 1976. 54–58.

⁷ Ф. Д. Гуревич: Древний Новогрудок. Носад – околный город. 1981. 157.

királyi menedékhelyekről, de még ez sem vezetett sajnos oda, hogy mára új történetföldrajzi kiadványaink, vagy történeti kézikönyveink akár a legelemibb fokon rendszeresen tudomást vennének arról, hogy a bennük felsorolt középkori uralkodói várak valamely védelmi, biztonsági, katonai, jogi *kapcsolatban* álltak egymással.

Megjegyzést érdemel, hogy hasonló érdektelenséggel találkozunk azokban a munkákban is a várrendszerek, vagyis a várak egymásközi viszonyának kérdése iránt, amelyek a királyi közigazgatás szervezetével foglalkoznak.

Következésképpen napjainkban szintén jellegzetes tünet, hogy a nagy várak környékének kisebb várai gyakran egyszerűen eltűnnek történetföldrajzi kiadványainkból. Mondhatni e tekintetben kevesebbet is nyújtanak mint némely korábbi pozitivisták, akik legalább listászerűen felsorolták a nagyobb várak közelében fekvő kisebb várközpontokat.

Kuriózusként említtem, hogy Varjú „Magyar várak”-jában, amit a harmincas években tett közzé, még ki is kelt az „alpalota” elmélet ellen Visegráddal kapcsolatban.

Feltűnik, hogy maguk a források ettől az eljárástól élesen elütő módon, igen bőbeszédűek a várak egykori kapcsolatairól. Itt van például Mosony esete. Ha az okleveles anyagba tekintünk nem is egyszer olvashatunk a mosonyi és pozsonyi vár kettősbirtokáról. Így 1252-ben „Dorug” földjét említik egyszerre mindkét várhoz tartozónak, amit a király akkor külbiztonsági okokból elajándékozott.⁸ A közigazgatás összefonódásai szintén utalnak Mosony és Pozsony szorosabb kapcsolatára: Pétert a 13. század nyolcvanas éveiben egyszerre említik Pozsony és Mosony comeseként.⁹ Nem sokkal korábban Mosonyban a Csák familia egyik tagja szerepelt comesként.

Ha pedig az elbeszélő forrásokból meritünk, megtudjuk, hogy Péter király Székesfehérvárról menekült személyi biztonsága érdekében Mosony várába. Mosonyba–Pozsonyba berendezkedett és odafutott Salamon is. Mosony tehát királyi menedékvárként tűnik elő a forrásokból.¹⁰ A két vár és az egész környékük szerves kapcsolatát jól mutatja az a tény is, hogy amikor a cseh hadak Pozsony várát bevették, a cseh király Mosonyban várta ki a hadjárat végét.¹¹ Ezt a mozzanatot az okleveles anyagból is ellenőrizhetjük.

Mivel a Mosony–Pozsony ikervár kapcsolatba a közeli Óvár és az akkor a mosonyi várhoz tartozó Szombathely is beletartozott, velük kapcsolatban is olvasunk adatokat, amelyek a kölcsönviszonyt tükrözik. Óvár várát például 1263-ból olyan szigetként jellemzi az egyik oklevél, mint amely a pozsonyi és mosonyi megyékhez tartozik. János pozsonyi várnagytól pedig szintén arról értesülünk,

⁸ A dorogi (dörögi) közös várföld ügyéhez *Wenczel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár. II. 1234–1260. Pest, 1861. 223. (1252-nél) – „terram Durug Posoniensis et Musuniensis castrorum ...” Lásd még uo. 297.

Mosonyt a nyugati határvárak, végvárak együttesében szintén Pozsony mellett említik az oklevelek. Így például közösen adományozva Béla szlavóniai hercegnek. („quod de Nitrie, de Posonio, de Musum et de Suprunio, castra Regni Ungariae”. – 1263-nál) *Wenzel* i.m. III. 63. Lásd még 96–97.

⁹ A közigazgatási összefonódás egyik példája Péter közös comes esete („Petrus Magistrum Dapiferorum nostrorum, Comitem Posoniensem ut Musuniensem ...”). Uo. IV. k. 215. (1280-nál Csák comesről uo. VIII. k. 89. (1264-nél.)

¹⁰ Péter mosonyi futásához *Ráth Károly*: A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. Győr. 1866². 2. Mosony és Pozsony együttes szerepét Kálty Márk világította meg krónikájában. PL. „et in eadem nocte collegit se festinanter in Musun et Poson, que castra iam pridem muniverat...” Képes Krónika, Sajtó alá rendezte *Mezey László* Bp. 1964. 135. L.: *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. Pozsony 1892. 250. Ennek ellenére nem tud Mosony–Pozsony kapcsolatáról Salamon meneküléseiben *Sebestyén Béla*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. (1939). 14.

¹¹ Ottokár Mosony-vidéki tábori rezidenciájáról *Wenzel* i.m. IV. k. 25. – „apud Posonium, post circa Musunium, quo idem Rex Bohemorum castra sua defixerat ...” (1271, 1273-nál). Különösnek tűnik, de tény, hogy Ortvay Pozsony monográfiája a források tanúságai ellenére többkötetes munkából pedig már teljesen hiányzanak a mosonyi mozzanatok. Vess össze 126–127. Ezt az elzárkózást Pleidell sem tudta kijavítani. Vö. *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. II. közlemény. Századok. 1934. 161.

hogy egyébként Óvár várában lakik és székel a 13. század végén.¹² Az ehhez hasonló adatokat figyelembe véve lesújtóan szűklátókörű képet nyújt, hogy Varjú vártörténeti összefoglalójában Pozsony várát külön jellemezve mit sem látszik tudni a két nevezetes erősség szorosán összefűződő történetéről. Teljesen világos, hogy itt a taxatív felsorolás merev rendszere a nacionalista szemlélet szolgálatában állt.

Pozsony egész várrendszere tulajdonképpen más vonatkozásban is említhető.

Mennyivel eredetibb, valóságosabb lenne történeti földrajzi vagy politikatörténeti ábrázolásunk, hogyha abban akárcsak utalásszerűen helyet kapna a Veszprém–Székesfehérvár–Tata királyi várháromszög forrásokban gyakran emlegetett kölcsönviszonya és e nagyobb uralkodói várak helyi várrendszere (Székesfehérvárnál például a király városonkivüli vára és a belső város kapcsolata). Ugyanígy Buda és Visegrád ikervárrendszerének története. Vagy Diósgyőr kettős menedékvár jellege: Lajos alatt Budával szemben is, Lengyelország ellenében is királyi menedékhelyül és erőösszpontosító várként szolgált. A kínálózó jobbnál-jobb adatok közül hadd említsük utoljára Feketealmot, István ifjabb király menedékvárát, amelynek ismert históriája az összefüggések részletesebb kimunkálását érdemelné. Mindez az elővárosok, szuburbiumok elhanyagoltnak látszó témakörében is előre vinné a kutatást. Hiszen az oklevelek élénk szavakkal ecsetelik, miként vált sok előváros a városok belterületévé. Hogy csak a pozsonyi példánál maradjak, érdekelheti a kutatót, hogy mi volt a középkori funkciója a Széplaki elővárosnak.¹³

Befejezésül tehát, amíg az orosz fejedelmi várrendszerek rajza lényegében már készen áll, a magyarországi várrendszerek feltérképezése még a jövő egyik vonzó feladata. Ezúttal a szovjet eredmények alapján csupán *magára a problémára* szerettem volna rámutatni. A megoldásban nyilván nagy szerepe lesz a történeti földrajz, a középkori régészet, jogtörténetírásunk kutatóinak, szövegkritikánk művelőinek.

Az orosz uralkodói várrendszerek problémaköréhez szorosan csatlakozik az ottani nagyfejedelmek regifugiumainak, egész biztonsági politikájának kérdése, mint amely a várrendszerek ügyét jobban megvilágítja. A regifugiumok témaköréről azonban, – amely megítélésünk szerint a középkor egy eddig eléggé még fel nem tárt titkához segít közelebb –, már más alkalommal szoltunk.¹⁴

¹²Péterfia János *pozsonyi* várnagy *mosonyi* rezidenciájához (1291-nél) uo. V. k. 54. – „existens et residens in Castro Owar . . .”

¹³Wenzel: Új árpádkori okmánytár. IV. 309. – A történelem dialektikája folytán nagyon indokoltan nevezi Gerő a szuburbiumokat távlatban „a városfejlődés magjai”-nak. Gerő László: Történelmi városmagok. Bp. 1978. 15.

Hasonlóképpen újszerű, előre mutató jel, hogy Fügedi Erik újabb könyvében már felsorolja és grafikonnal szemlélteti a nagyobb településeket környező várakat. Ugyanő – ha nem is Mosonyt – Magyaróvárt, Pozsonyt, Trencsén és Szepes mellett említi a nyugati „határvédő lánc” tagjaiként. Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 30, 219.

¹⁴И. Долманыш: Политика личной безопасности и военной защиты русских великих князей в средневековье.

CZÖVEK ISTVÁN

A II. Sándor korabeli orosz politikai gondolkodás kutatásának kérdései

Az utóbbi időben mind a marxista, mind pedig a polgári történeti irodalomban megsaporodtak azok a munkák, melyek a társadalomfejlődés objektív törvényszerűségeinek feltárása mellett nagy jelentőséget tulajdonítanak a mintegy katalizátorként működő szubjektív tényező, a közvélemény szerepének is. Ennek a területnek a kutatásához alapvető forrásként használják az újságokat, melyek jól ismert korlátaik ellenére is alkalmasak arra, hogy betekintést engedjenek a társadalom egy-egy rétegének kül- és belpolitikai kérdésekkel kapcsolatos elképzeléseibe. Hogy az így kirajzolódó kép mennyire hiteles, azt csak a más forrásokkal való egybevetés után állapíthatjuk meg. Erre a célra a legalkalmasabbnak a kifejezetten nem publikálásra szánt dokumentumok, levelek, naplók tekinthetők, s ezek mellett a szintén nem a publicitás igényével készült hivatalos anyagok a levéltárak különböző fondjaiban.¹

Érdekes, de alapos kritikával kezelendő információkat tartalmaz az egyes korszakokra vonatkozó memoár-irodalom is.

Ezen források felhasználásával és egybevetésével kísérletet tehetünk annak megvizsgálására is, hogyan tükröződtek a 19. század hetvenes éveinek nevezetes nemzetközi eseményei az orosz gondolkodásban, hogyan hatottak annak fejlődésére, és milyen mértékben befolyásolta a kialakuló közvélemény a II. Sándor által képviselt, dinasztikus elvekre épülő külpolitikát abban az államban, melyet az abszolutizmus fellegvárának tekintünk a korabeli Európában.

Az európai nemzetközi élet a 19. század hetvenes éveiben rendkívül mozgalmas: a nemzeti és hatalmi átrendeződés időszaka, melynek meghatározó tényezője a francia–porosz ellentét. Az évtized beköszöntő eseményének, a francia–porosz háborúnak a gyökerei egészen 1866-ig nyúlnak vissza, amikor teljesen egyértelművé vált, hogy Bismarck következő lépésként a francia hegemonia megtörésére tesz majd kísérletet, mivel az utóbbi akadályozza egyesítési törekvéseit.

Ettől kezdve mindkét fél szövetségi rendszer kiépítésén fáradozott, s mindketten Ausztriában vélték felfedezni egyik lehetséges koalíciós partnerüket. Ausztriát azonban a poroszoktól éppen ellenkezőleg, a poroszoktól éppen ellenkezőleg, hogy milyen következményekkel járna egy esetleges francia–osztrák győzelem Oroszország belső problémáit illetően is.

II. Sándor cár és Górcsakov politikáját elsősorban a krími háborút lezáró párizsi békeszerződés Oroszországra sérelmes paragrafusainak kilátásba helyezett revíziója befolyásolta, de azt sem hagyhatták számításán kívül, hogy milyen következményekkel járna egy esetleges francia–osztrák győzelem Oroszország belső problémáit illetően is.

Az egységes Németország megteremtésével véget ért a Nagy Francia Forradalommal megindult folyamat, a nyugat-európai nemzeti átrendeződés, amely azonban végső megoldását tekintve sem volt ellentmondásoktól mentes.

A cári Oroszország a vizsgált időszakban népességét tekintve Európa legnagyobb állama volt, de az európai főhatalmat mégsem tudta kézben tartani, mivel elmaradott társadalmi-politikai berendezkedése megakadályozta ebben. Az 1861-es felülről végrehajtott jobbágyreform és más intézkedések mind az ipar, mind a mezőgazdaság fejlődésének bizonyos indítást adtak, de ez még Oroszország

¹A.Sz. Kan: Isztocsnikovegyenyije. Teoreticeszkije i metodologiceszkije problemi. M., 1969.

saját lehetőségeihez mérten is szerény eredményt hozott Nyugat-Európához viszonyítva pedig semmi-vel sem csökkentette a lemaradást.

A gazdasági fejletlenséghez belső problémák egész sora járult: a jobbágyreform ellentmondásai miatt kirobbanó sorozatos parasztfelkelések, az egyre erőteljesebb munkámegmozdulások, valamint a nyugati határszélén erősödő nemzeti ellenállási hullám akadályozták Oroszországot abban, hogy lehetőségeit a külpolitika terén kamatoztassa.

Gondot jelentett a hadsereg kérdése is, mert bár 1874-ben D. A. Miljutyin hadügyminiszter iniciatívája alapján sor került az általános hadkötelezettség bevezetésére, s ez az orosz birodalom hadseregének létszámát hatalmasra duzzasztotta, az újonckeret azonban elégtelennek bizonyult arra, hogy ki is képezze a sorköteleseket. Részben modernizálódott a hadsereg felszerelése is, de még így sem érte el a többi európai nagyhatalom technikai színvonalát. A hadseregevezetés kérdése még súlyosabb gond volt, igen kevés volt a jólképzett, tehetséges hadvezető.

Ez a stagnálás egyenes következménye volt annak, hogy Oroszország belpolitikai struktúrája a reform következtében alapvetően nem változott meg, feudális berendezkedésű maradt, s ez dinasztikus külpolitikára ösztönzött. A terjeszkedés azonban Európa felé lehetetlen volt, így a cári külpolitika elsősorban Ázsia térségeire koncentrált figyelmét, s már 1864-től kezdve Közép-Ázsia egyre nagyobb területeit vonta függőségbe.

Nem tekintette ugyanakkor megoldottnak a keleti kérdést, és véglegesen nem mondott le a tengerszorosok megszerzéséről sem, de egyelőre a francia–porosz háború alatt Bismarck segítségével kiharcolt fekete-tengeri status quo revíziója kielégítette igényét. A tengerszorosok ügyével azért sem foglalkozott aktívabban, mert az 1863-as lengyel felkelés tapasztalatai arra intették, vigyázni kell a délszláv nemzeti mozgalmak támogatásának ügyével. Ezért 1870-ben még Törökország integritásának feltétlen támogatásáról biztosította a pétervári osztrák–magyar követet. Ekkor ugyanis még nem lehetett kiszámítani a Balkánon előreláthatóan lezajló változások következményeit.

Az orosz cár az Osztrák–Magyar Monarchiával való együttműködésre látott lehetőséget, de ebben nem támogatták őt még közvetlen munkatársai sem. Azok mellett, akik Ausztria–Magyarországban a németellenes politikai orientációt vélték felfedezni, és ezért helyeselték a vele való szövetséget, létezett egy olyan irányzat is, mely éppen Törökország és a Monarchia ellen kívánta latba vetni Oroszország tekintélyét.

A hetvenes évek elején még a status quo hívei arattak győzelmet, de egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az orosz–osztrák együttműködés nem lesz tartós, mert mielőbb a szláv nemzeti mozgalmak újraélednek, a két nagyhatalom viszonya elkerülhetetlenül megromlik.

Oroszország Nyugattal kapcsolatos elképzeléseiben az ott kialakult rend megőrzése szerepelt az első helyen, bár a lezajlott változások erősen foglalkoztatták a Romanovok államának politizáló közvéleményét. A német császárság kikiáltása nyomasztotta az orosz katonai és nemesi köröket, sokan felismerték a német birodalom erősödésében rejlő veszélyt, s ennek nyilvános formában hangot is adtak, de a hetvenes évek elején még nem volt komoly ellentét a két nagyhatalom között, így szavuknak semmi nem adott különösebb nyomtatékot, velük szemben viszont érvényesült a lengyelek elnyomásának „sorsközsége”. Oroszország és Németország részéről Bismarck elképzeléseivel egyelőre csak az állt ellentétben, hogy Oroszország nem akarta Franciaország további gyengítését sem, ugyanakkor a francia revansterveket sem kívánta előmozdítani. Bismarck terve tehát a három császár szövetségéről így egyelőre neki is megfelelő volt.

A tervbe vett szövetség mielőbbi megkötését sürgette Franciaországnak a vártnál gyorsabb talpraállása, bár ezt a kifejezést csak relatív értelemben használhatjuk. A korszak nemzetközi és diplomáciai eseményei rendkívüli módon foglalkoztatták a politika iránt érdeklődő embereket Oroszországban, akikben ezt a váratlanul heves érdeklődést a krími háború kudarca keltette fel, és az ezt követő kényszerű reformok korszakának állandó belső feszültsége tartott felszínen. Ennek az orosz társadalomnak már nem volt közömbös, milyen Oroszország presztízse Európában, hogyan tud helytállni egy esetleges újabb politikai krízis idején, képes-e megvédeni az uralmon lévő osztály különböző rétegeinek érdekeit stb. Az érdekek közel sem voltak azonosak, de nem voltak azonosak az Oroszország jövőbeni sorsát megfogalmazó elképzelések sem. Ez pedig a közgondolkodás sokszínűségében öltött formát.

A közvélemény, közgondolkodás fogalmának tartalmi tisztázása egyébként ez ideig még egyér-

telmően nem történt meg, bár számtalan kísérlet született erre vonatkozóan.² A jelen tanulmány sem a fogalom tisztázását tekinti feladatának.

Oroszországban európai értelemben vett „politikai életéről” még a hetvenes években is igen merész dolog lenne beszélni, hiszen a cári abszolutizmus annak ellenére, hogy a nemesség osztályuralmát biztosította, még neki is alig engedett beleszólást a politikai életbe.

Ezt megtenni továbbra sem állt szándékában, valamint nem kívánta más társadalmi osztályok bevonását sem a hatalom gyakorlásába. Ez egyben azt is jelentette, hogy a cári politika nem lényegi változtatásokra törekedett, hanem arra, hogy a jelenségek felszínén viszonylagos nyugalmi állapotot hozzon létre, és ezalatt legyen ideje erejét összeszedni.

A cári kormánynak – a magának a cárnak is – mind a nemességen, mind pedig a polgárságon belül kialakult egy erőteljes „ellenzéke”, s bár ez az ellenzék egymással is torzalkodott, a hetvenes években az uralkodónak komoly gondot jelentett a velük kapcsolatos helyes politika kialakítása.

Voltak természetesen kérdések, melyekben teljes nézetazonosságról lehet beszélni közöttük. Ilyennek tekinthető a hetvenes évek orosz külpolitikája iránti fokozott érdeklődésük. Az orosz cárizmust a többség aktívabb külpolitika kialakítására ösztönözte, hiszen a nemesi körök esetében ez gazdasági alapot, a polgárság számára esetleges új piacok lehetőségét rejtette magában. Ez a törekvésük ebben az időszakban ellentétes volt a három császár szövetsége szellemében az európai status quo fenntartására törekvő hivatalos irányzattal.

Említést kell még tenni a demokrata-párti értelmiség ellenzékiességéről, mely egészen más forrásból fakadt, és amely rendkívül nagy hatású tényező volt Oroszország belpolitikai életében, de mivel igen nehezen tudta a tömegek politikai iskolázottságát az általuk képviselt eszmék színvonalára emelni, támasz nélkül maradt, és kevésbé hatékonyan működhetett, mint a fentebb említett nemesi és polgári ellenzéki csoportok.

² A közvéleménnyel foglalkozó munkák közül említésre méltóak a következők: *V.K. Alekszejev, B.Z. Doktorov, B.M. Firszov*: Izucsnyije obscsesztvennogo mnyenyija. Voproszi organizacii issledovanyij. Szocialnije Issledovanyija M. 1981. N° 1. 78–85. *Uő.*: „Izucsnyije obscsesztvennogo mnyenyija. Opit i problemi. Szoc. Isszled. M., 1979. N° 4. 23–24. *L. Sz. Bajdak*: Informirovannoszty i obscsesztvennoje mnyenyije. V kn.: Ideologicseskaja rabota i formirovanyije obscsesztvennogo mnyenyija M., 1977. 6–20. *L.N. Fedotova*: K isztorii issledovanyij obscsesztvennogo mnyenyija. Szociol. Isszled. 1980. N° 4. 161–169. *M.K. Gorskov*: Obscsesztvennoje mnyenyije i jego gyejsztvityelnoszty. Polityicseszkoe Szamoobrazovanyije. 1981. N° 4. 28–35. *Uő.*: „Obscsesztvennoje mnyenyije” kak szociologicseskaja katyegorija. Szociol. Isszled. 1980. N° 4. 49–58. *V.I. Kuserec*: K voproszu ob upravljescszkikh szvojsztvah obscsesztvennogo mnyenyija. Voproszi naucsno kommunizma. Kijev, 1979. vt. 43. 89–97. *V. Vojnova, N. Csernakova*: Iz opita kompleksznogo izucsnyija obscsesztvennogo mnyenyija. Obscsesztvennije nauki, M., 1981. N° 5. 140–146. *A.I. Vetrov*: Polityicseskaja agitacija v szisztyme formirovanyija i izucsnyija obscsesztvennogo mnyenyija. Avtoreferat. M., 1980.

A polgári kutatók – elsősorban szociológusok – munkái közül érdeklődésre tarthatnak számot megközelítésmódjuk miatt a következők: *American Social Thought. Sources and Interpretations*. Red. Mc. Giffert and F.A. Skotheim. Massachusetts, California, London, Ontario, 1972. *H. Cantrie*: Public opinion surveys. London, 1944. *R.O. Carlson*: Communications and public opinion. London–Praga 1975. *J.R. Censer*: Publishing in Early Modern Europe. (r. essay). J. Social Hist. 13. (Summer 1980.) 629–638. *H.L. Childs*: Public opinion (nature, formation, and role), London, 1965. *R.M. Christenson* and *Mc. Williams*: Voice of the people: readings in public opinion and propaganda. London, 1967. *W.J. Crotty*: Public opinion and politics. New York–London, 1970. *L.A. Dexter* and *D.M. White*: People, society and mass communications. New York–London, 1964. *M.D. George*: English political caricature: a study of opinion and propaganda. Oxford, 1960. *G.P. Gooch*: Germany and the French Revolution. London, 1965. *J.D. Halloran*: Control or Consent? A study of the challenge of mass Communication. London, 1963. *J. Harvey, W.P. Smith*: Social psychology. Saint Louis Mosby 1977. *J. Honenberg*: Between two worlds: policy, press and public opinion in Asian–American relations. New York 1967. *W.A. Mc. Kinnon*: Public opinion to 1828. On the rise progress and present state of public opinion in Great Britain and other part of the world, London, 1971. *M.(B.) Kingsley*: The triumph of lord Palmerston (a study of public opinion in England before the Crimean War). London, 1963. *W. Lippman*: Public opinion. New York–London 1965. *C. Schettler*: Public Opinion in American society. New York, London, 1960. *M.F. Stieg*: The Nineteenth Century Information Revolution. J. Lib. Hist., 15. (Winter 1980.) 22–52. *N. Tucker*: Understanding the mass media. London, 1966.

A 19. század második felében a politikai élethez legközelebb álló elemek a polgárság és a nemes-ség köréből kerültek ki, és jelentőségük jóval nagyobb volt, mint az ezt megelőző periódusokban, mivel II. Sándor rendszere az orosz cárizmus történetében az egyik legliberálisabb időszaknak tekinthető, s mint ilyen, joggal tarthat igényt az alaposabb megismerésre.

Amikor az orosz társadalom politikai gondolkodásának vizsgálatát tűzzük ki célul, mindennek előtt le kell szögezzük, hogy a közvéleményt csak a kimondott vagy leírt értékelő ítéletekből rekonstruálhatjuk, mégpedig olyan módon, hogy a vélemények bemutatásakor közöljük a társadalmi hovatartozást is. A különféle nézetekből végül leszűrhetjük az általános tendenciát.

Ez esetben a közvélemény fogalmát tehát nem szűkítjük – és nem is szűkíthetjük – le az egybehangzó vélemények fogalmára, hanem értjük rajta a közlések útján születő ítéleteket, melyek általános érdekek kifejezői, de az egyéni eltérések ellenére is közös következtetésekre vezetnek.

A politikai közgondolkodást formáló tényezők tehát főként az uralkodó osztály különböző rétegeiből kerültek ki, illetve a hozzájuk módszereiket illetően kapcsolódó, bár merőben ellentétes nézeteket valló demokrata párti értelmiségből.

„Módszereken” elsősorban az írott szó erejének felhasználását értjük, mely azonban csak az írástudó, és a sajtótermékekhez, könyvekhez hozzájutó társadalmi rétegek gondolkodására hatott, az ő arányuk viszont az orosz társadalom egészét tekintve rendkívül alacsony volt.

Ezek előrebocsátása után kézenfekvőnek tűnik, hogy a kutatások középpontjába egyrészt a közvetlen hatalommal rendelkező, az államot irányító konzervatív nemesi réteg politikai gondolkodásának vizsgálatát kell állítani, mely hatalma védelmében minden eszközt kész volt felhasználni, és az ebben a tevékenységében őt segítő, hozzá szorosan kapcsolódó, tőle függő hivatalnok és értelmiségi réteg elképzeléseit. Ez utóbbi azonban csak részben volt konzervatív, jelentős hányada a hatalomból részesülni kívánó polgárság oldalára állt, mely szintén több frakciót képezett, és II. Sándor idején a közgondolkodás vizsgálatánál a másik kiemelt pólust reprezentálja. A demokraták közgondolkodást alakító hatása a nem külpolitikát érintő kérdések esetében szintén jelentékeny volt, de ők az általunk vizsgált problémákkal egyrészt objektív akadályok, másrészt elvi megfontolások miatt nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoztak, így kevesebb a lehetőség nézeteik bemutatására, mint az előző két csoport esetében. A közgondolkodás vizsgálata az említett időszakban gyakorlatilag három forrástípusra támaszkodhat. Alapvetőnek tekintjük az újságírás termékeit, a különböző pártállású lapok állásfoglalásait, természetesen figyelembe véve ezek korlátait is. Nagy figyelmet kell fordítani a korabeli naplókra, kortársi visszaemlékezésekre, melyek jól kiegészítik a sajtó anyagát, még akkor is, ha egy részüket a későbbi publikálás nyilvánvaló szándékával vetették papírra, és így erőteljes kritikával kell kezelni őket.

Ezek az általánosan használt anyagokon kívül egy speciális forrással is lehet bővíteni a vizsgálódások anyagát, melyet eddig igen ritkán használtak erre a célra. A cári rendőrség agenturájának a III. Űgyosztály archívumában lévő jelentéseire gondolunk, melyek sok esetben kifejezetten a közvélemény reakciójával foglalkozó megállapításokat tartalmaznak. Ezek forrásértéke rendkívüli, hiszen már szinte közhelyszámba menő megállapítás, hogy milyen jól szervezett volt a cárizmus rendőri apparátusa, s ennek talán ezek a titkos jelentések adják az egyedüli pozitívumát – természetesen ezt is csak az utókor történészei számára.

Vizsgáljuk meg részletesebben az egyes forrástípusokat, melyek közül első helyen kell foglalkoznunk a 70-es évek újságírásával.³ Ennek helyzete rendkívül bonyolult és ellentmondásos volt, számtalan korlát szorította.

³ Az orosz sajtó történetével kapcsolatos irodalomból itt csak azokat emeljük ki, amelyek alapvető jelentőségűek voltak munkánk elkészítésénél. V. Rozenberg, V. Jakuskin: Russzkaja pecsaty i cenzura v proslom i nasztójascsem. M., 1905. Szbornyik uzakonyenyij i raszporjazsenyij pravityelsztva po gyelam pecsatyi. SzPb. 1878. Szbornyik matyerialov k izucsenyiju isztorii russzkoi zsurnalisztiki. M., 1965. K.K. Arsenyev: Zakonodatylsztvo o pecsatyi. SzPb. 1903. K.K. Arsenyev: Za csetverty veka (1871–1894). Szbornyik sztatyej. Petyerburg 1915. D.N. Certyelev: Pecsaty i obszcsesztvennoje mnyenyije SzPb. 1905. G. Dansijev: Epoha velikih reform. Izdanyije 8-je. M., 1900. M.N. Katkov: O pecsatyi M., 1905. Z. Mszeranc: Zakoni o pecsatyi. M., 1899. Sz. Nyekraszov: Komu polza i komu vred ot szvobodi pecsatyi. SzPb. 1906. I.V. Orzsehovszkij: Adminisztracija i pecsaty mezsdu dvumja revolyucionnimi szituacijami. 1866–1878. Gorkij, 1973. V.P. Sirkov: Usztav o cenzure i pecsatyi sz pozdnyejsimi uzakonyijami, zakonodatylnimi motyivami. SzPb. 1900. Szamogyerzsavije

Mindenekelőtt a hivatalos törvényhozás szabályozói, valamint emellett a legkülönbözőbb korlátozásokat tartalmazó titkos körlevelek a kormányzat közvetlen utasításaival.

Ezekhez sorolható még az 1865-ben kiadott „Vremennije Pravila o Pecsatyj” elnevezésű sajtótörvény, mely neve dacára 1905–07-ig meghatározta az orosz újságírás helyzetét, hiszen erre épültek a sajtóval kapcsolatos jogi státutumok.

Ez a törvénygyűjtemény bizonyos látszatszabadságot biztosított, ezért többször is kiegészítettek, megváltoztatták (pl. 1868, 1870, 1872, 1873, 1879, 1882) – míg végül az egész törvény ártértékelése is szükségessé vált.⁴ Ennek pusztá ténye is izgalmat keltett újságíró körökben, s P. A. Valujevet, a bizottság vezetőjét buzgó tevékenységéért sok nyílt és burkolt vád is érte a lapokban.⁵ De a levelek között tallózva is találkozhatunk reá vonatkozó kevésbé hízelgő megállapításokkal. Egy A. Rozen nevű liberális érzelmű polgár pl. így ír egyik barátjának: „... a cenzúra önkénye már eddig is sokat ártott hazánknak azzal, hogy sötétségre kárhóztatta sok évtizeden át. A buta és buzgó cenzorok akaraton kívül életre keltenek egy új „Kolokolt”, melynek hangja zengőbb lesz a Herzenénél is.”⁶ A korlátozások ellenére azonban a lapok száma az évtized folyamán ugrásszerűen megnőtt. Például 1860-ban 7 napilapot adtak ki Oroszországban, 1870-ben 39-et, 1880-ban pedig 53-at.⁷ Ez a szám csak abszolút értelemben nagy, Európához viszonyítva igen szerénynek mondható, de az oroszországi analfabéták számát tekintve mégis jelentős. A kiadói kedvet növelte, hogy a lapok egy része – főként a fővárosban – mentesült az előzetes cenzúra kötelezettségétől, így legalábbis technikai szempontból egyszerűbbé vált a lapkiadás ügye, egy-egy kiadvány sorsa nem függött annyira a cenzorok kényekedvétől.

A lényeg azonban nem változott, az államhatalom régi vagy új képviselőivel szemben a törvények nem tették lehetővé a bírálatot. Ha mégis megtette valamelyik lap, az figyelmeztetést, majd két figyelmeztetés után a lap időleges vagy végleges betiltását, utcai árusításának tilalmát, vagy súlyosabb eset-

i pecsaty v Rosszii. SzPb. 1906. *D.V. Valdenberg*: Szpravocsnaja knyiga o pecsatyj vszej Rosszii. SzPb. 1911. *A.E. Vineke*: Szamogyersavije i pecsaty v Rosszii. SzPb. 1906.

A forradalom utáni időszakból való összefoglalások, tanulmányok közül alapvetőek: *Ocserki po isztorii russzkaj zszurnalisztiki i kritiki*. Leningradszkij Goszudarsztvennij Unyiverszitet im. A.A. Zsdanova. Leningrád, 1965. *A.P. Afanaszjev*: Sztolicnija liberalnija gazeti v Rosszii na rubezse 70–80-h gg. XIX.v. Avto-ref. M., 1975. *V.G. Afanaszjev*: Naucsnoje upravlenije obscsesztvom. M., 1968. *R.A. Arszlanov*: P.L. Lavrov i russzkij liberalizm. M., 1978. *V.G. Berezina, A.G. Gyementjev*: Isztorija Russzkaj zszurnalisztiki XVII–XIX. vekov. M., 1966. *J.M. Bocsarov*: Metodologija isztorii periodicseszkaj pecsatyj. Zszurnaliszt. 1927. N° 7–8. *L.M. Dobrovolszkij*: K isztorii cenzurnoj polityiki russzkogo pravityelsztva vo vtoroj polovinye XIX.veka. Ucs. Zan.Len.Ped. inszt.-ta im. A.I. Herzena t. 67. 1948. *J.I. Geraszimova*: Pravityelsztvennaja polityika Alekszandra II. v oblasztij pecsatyj v godi pervoj revolucionnoj szituacii. M., 1974. *B.I. Jeszin*: Russzkaja gazeta vtoroj polovini XIX. veka. M., 1973. *B.I. Jeszin*: Isztorija russzkaj zszurnalisztiki XVII–XIX. vekov. M., 1966. *B.I. Jeszin*: Zaprescsenyije roznyicsnoj prodazsi gazet, kak szredsztvo ogranyicsenyija szvobodi pecsatyj. Vesztnyik Moszkovszkogo unyiverszityeta. Szerija XI. Zszurnalisztika, 1967. N° 6. *B.I. Jeszin*: K isztorii tyelegrafnih agensztv v Rosszii XIX.v. Vesztnyik Moszkovszkogo unyiverszityeta. Szerija VII. Filologija, Zszurnalisztika. 1960. N° 1. *B.I. Jeszin*: Isztorija russzkaj zszurnalisztiki XIX. veka (1866–1896). M., 1967. *R.P. Kozmin*: Russzkaja zszurnalisztika 70–80-h godov XIX. veka. M., 1948. *M.P. Mohnacseva*: Problemi isztorii Rosszii v demokratyicseszkij zszurnalah vtoroj polovini XIX. veka. 1859–1881. M., 1979. *A. Szidorov*: Iz voszpominanyij cenzora. Golosz Minuvsego. 1923. N° 3. *A.M. Szkabicevszkij*: Lityeraturnije voszpominagija. M–L., 1928. *V.V. Ucsonova – B.I. Jeszin*: Russzkaja dorevaljucionnaja gazeta. Isztorija SzSzSzR 1972. N° 4. *N.Sz. Versinszkij*: Gazeta v Rosszii i SzSzSzR XVII–XX. vv. M–L., 1931. *I.P. Zsiromszkaja*: Russzkaja revolucionno-demokratyicseszkaja podcenzurnaja pecsaty o vnjesnyej polityike carizma. M., 1967.

⁴ *A.P. Afanaszjev*: Sztolicnija liberalnija gazeti v Rosszii ne rubezse 70–80-h gg. XIX.v. Avto-ref. M., 1975. 38.

⁵ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2213. 1.1

⁶ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 1822. 1. N° 1.

⁷ *Ocserki po isztorii russzkaj zszurnalisztiki i kritiki*. Leningradszkij Goszudarsztvennij Unyiverszitet im. A.A. Zsdanova. Leningrád, 1965. t. II. 449.

ben bírósági eljárást is eredményezhetett,⁸ melyek egyrészt anyagi, másrészt erkölcsi hátrányt jelentettek a kiadóknak.

Ugyanakkor nem voltak kellemesek a kormánynak sem, mert egy-egy ilyen esemény óriási érdeklődést keltett az olvasók körében, és sokszor éppen a várttal ellenkező hatást váltott ki. Így nem véletlen, hogy a fizetett ügynökök igyekeztek előre figyelmeztetni a III. Ügyosztályt a problémákra, a preventív intézkedések megtételére.⁹

A fent említett rendszabályok sem tudtak azonban százszázalékos hatásfokkal szabályozni, pedig még ezt is hozzá kell tenni, hogy a lapkiadás a kormány jóindulatát élvező személyek privilégiuma volt, sőt, egy-egy újabb lap engedélyezése előtt a Sajtóügyi Főhivatal a rendőrfőnök véleményét is kikérte, aki tehát közvetlenül is érdekelt volt abban, hogy megbízható információk birtokában nyilatkozzon, s ezeket be is szerezze ügynökei révén.

Ebben a tekintetben P. A. Suvalov gróf a rendőrfőnök posztján félelmetes tekintélyre tett szert. Véleménye szerint – hivatali tevékenysége idején – a legtöbb orosz periodika államellenes tevékenységet folytatott. Egyik 1869-ből származó jelentésében három csoportra osztja a meglévő lapokat, és így jellemzi őket: „Az első csoport . . . tudományos kritika formájában . . . folytatja kormányellenes tevékenységét a nép körében. Ide tartozik a Vesztnyik Jevropi, a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi, a Golosz, a Szugyebnij Vesztnyik, az Otyecsesztvennije Zapiszki, a Russzkij Archiv és a Russzkaja Sztarina.

A második csoport általános szociális és antiklerikális propagandát folytat, mint például a Nyegyelja, a Gyelo, a Vszemirnij Trud és a Zarja. A harmadik csoport pedig az alsóbb néprétegek gyűlöletét szítja a felsőbb iránt oly módon, hogy képet rajzol hivatali apparátusunk önkényeskedéseiről, és allegorikus formában hirdeti az állam átalakításának szükségességét. Ez utóbbi csoporthoz sorolható az Iszkra, a Petyerburgszkij Lisztok, a Szovremennije Izvesztyija, a Vseobscsaja Gazeta, valamint a Bugyilnyik. Ezen csoportokon belül mesterségesen elkülönült a Szovremennaja Letopisz, a Moszkovszkije Vedomosztyi, a Russzkij Vesztnyik és a Golosz által képviselt, a németek ellen indított keresztes hadjárat formáját öltő, nemzeti elveket valló sajtóirányzat . . . A kormány számára – állapítja meg a rendőrfőnök – kétségtelenül azok az orgánok a veszélyesebbek, melyek a konzervativizmus mögé rejtőzve a hazafiság és az uralkodó dinasztia iránti hűség örve alatt suttogást és elégedetlenséget szítanak a nép körében, mint azok, melyek egyenesen kimondják meggyőződésüket, lehetőséget adva ezzel a kormánynak arra, hogy megtegye velük szemben a megfelelő intézkedéseket.¹⁰

Hogy a sajtó terén mutatkozó „káoszt” valamiképpen rendezze, a belügyminiszter elhatározta, hogy hivatalos kiadványt indít, Pravityelsztvennij Vesztnyik címen, de a lap nem volt sikeres. Ezzel egyidejűleg a sajtótörvények reformjával kapcsolatos teendők elvégzésére bizottságot is életre hívott S. N. Uruszov vezetésével. Uruszov pedig – sajátos módon – újra csak a cenzúra kérdéseit vizsgálta felül.¹¹

Uruszov tevékenysége az egyik legfeketébb oldal a hetvenes évek sajtójának történetében. Az előzetes cenzúra nélkül megjelenő lapokat sűrűn figyelmeztették, betiltották, megvonták az utcai árusítás jogát stb. Az évtized folyamán legtöbb alkalommal büntették a Goloszt (tizenegyszer), a Novoje Vremját (tízszor), a Birzsevjje Vedomosztyit (nyolcszor), a Szankt-Petverburgszkije Vedomosztyit (hétyszer) és a Russzkij Mirt (hatszor) oly módon, hogy büntetésük okát nem is közölték.¹²

A szigor az magyarázta, hogy a lapok jelentős része a polgárság kiadványa volt, melyben az önkényuralom hatalmi apparátusa a legnagyobb ellenfelét látta, függetlenül attól, jobb- vagy baloldali volt-e az. Mégsem sikerült megtörni a polgári lapkiadás lendületét, mivel az újságkiadás nemcsak ideológiai fegyver, hanem kiváló üzlet is volt.

Erre a Birzsevjje Vedomosztyi esete a példa, melyet 1861-ben alapított egy K. V. Trubnyikov nevezetű bankár, és melyet 1874-ben 220 ezer rubelért vásárolt meg tőle V. P. Poletyika egy öntöde (!) tulajdonosa, s ez nem tekintendő kis összegnek. A Molva c. liberális-narodnyik újság szerint oda jutott a

⁸C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2046. 21. C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2049. 10.

⁹Uo. N° 2083. 1.

¹⁰Uo. N° 223. jegy. hrany. 34. 67–73.

¹¹K. K. Arsenyev: Zakonodatelsztvo o pecsatyi SzPb. 1903. 73–80.

¹²V. Rozenberg, V. Jakuskin: Russzkaja pecsaty i cenzura v proszom i nasztvojaszem. M., 1905. 139.

lapkiadás, hogy „... ugyanolyan vállalkozás lett, mint az üzletnyitás, vagy gyáralapítás... Mindenek felett áll a publikum kultusza, de nem azé a közönségé, melyet valaha újságírásunk fontosnak tartott, a haladó, művelt kisebbségé, hanem az utca közönségé, mely emeli ugyan az utcai árusítás példányszámát, ugyanakkor a lapokban elsősorban a pletykákhoz keres anyagot.”¹³ A Molvának ebben a kérdésben úgy tűnik, igaza volt.

Melyek voltak a hetvenes évek legjelentősebb periodikái?

A *Birzseviye Vedomosztvi* a burzsoá lapok egyik jellegzetes képviselője volt, amely elsősorban a tőkés körök elégedetlenségének adott hangot a feudális viszonyok, a nemesi-bürokratikus rendszer mindent átfogó, behálózó hatalmával szemben, feltétlenül liberális alapállásból.

Ez az ellenzékiiség azonban nem lépett túl a tőkés fejlődést elősegítő reformok követelésén, és minden felmerülő politikai kérdést – természetesen a külpolitika aktualitásait is beleértve – mindekelőtt gazdasági szempontból vizsgált, annak ellenére, hogy a hetvenes évek közepétől olyan haladó szellemű munkatársakkal dolgozott, mint N. A. Demert, V. Sz. és N. Sz. Kurocskin, N. K. Mihajlovskij, A. N. Plescsjev és mások.¹⁴ A hetvenes évek utolsó harmadáig többé-kevésbé baj nélkül munkálkodhattak, de 1877-ben többszöri figyelmeztetés után egy időre betiltották a lapot, majd 1897-től 1881-ig Molva névre keresztelve került az olvasóközönség kezébe, jellegében azonban mitsem változva.

A hetvenes évek másik jelentős pétervári ellenzéki orgánuma a *Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztvi*, melynek 1863-tól V. P. Kors volt a szerkesztője. A lap egyértelműen a polgári átalakulás híve volt, mely politikai tökéletet követelt a liberalizmusból, s ez egyben azt is jelentette, hogy a „másik főváros”, Moszkva legbefolyásosabb lapjával, az M. N. Katkov által kiadott Moszkovszkije Vedomosztvival állandó ellentétben állt. A lap egyik harcos munkatársa A. Sz. Szuvorin egyik gúnyos hangú cikkéért, és a népművelési miniszter, D. A. Tolsztoj elleni támadásai miatt 1875-ben V. P. Korsot eltávolították posztjáról, és helyébe P. P. Bajmakovot helyezték, ami azzal járt, hogy a liberális és demokratikus érzelmű munkatársak is elhagyták a lapot. Irányvonala egyre reakciósabbá vált, s ez már érezhető a bosznia-hercegovinai válsággal kapcsolatos állásfoglalásaiból is. Erősen kidomborodik a lap régi és új munkatársainak nézetkülönbsége, és bár a jobbrtolódás folyamata akkor még kezdeti stádiumban volt, a kormányzati szerveknek komoly gondot okozott a hetvenes években. Ezt az agensi jelentések viszonylag nagy száma bizonyítja.¹⁵

A Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztvi sorsa azonban nem volt egyedülálló. Közel ugyanilyen utat járt be a liberális elvektől a reakcióig az 1868-ban alapított *Novoje Vremja* is, melyet a fentebb említett A. Sz. Szuvorin vett a kezébe a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztvitól való távozása után nem sokkal, 1876-ban. A lap az egyik legjelentékenyebb polgári orgánom volt, de Szuvorin rövidesen a nacionalizmus, sőt a sovinizmus egyik legjelesebb szócsővévé tette, az üzleti szempontokat mindenek fölé helyező periodika mintapéldányává, s ezért később sok bírálat is érte.¹⁶

Kameleon-magatartása miatt a III. Ugyosztály is élénken figyeltette a lap kiadóját, szinte minden lépését regisztrálták a ráállított titkos ügynökök. Számon tartották ismerőseit, szándékait, figyeltették munkatársait, bírálták lapja hangnemet, mely főként a Goloszt bombázó kijelentései miatt keltett nemtetszést hivatalos körökben.¹⁷

A *Golosz* a leader a burzsoá napilapok között, melynek kiadója A. A. Krajevskij. A lap sikerét annak köszönheti, hogy lojalitása ellenére nem vált konzervatívvá.

Liberális, haladó nézeteit olyan formába tudta önteni, mely a kormányzat részéről is elfogadhatónak bizonyult, így tulajdonképpen inkább „látszat-liberális” kiadvány volt. Sikerét a példányszámnövekedés is jelzi, mely az 1870-es évek elején regisztrált 4000-ről az évtized végére 22 ezerre emelkedett. Meg kell jegyezni, hogy ebben igen nagy szerepe volt a liberális szemléletű történész professzornak, V. A. Bilbaszovnak, aki publicisztikai írásaival rendkívüli hatást tudott gyakorolni olvasóira. A lap népszerűsége, amely olvasótáborát óvatosságra intette vele kapcsolatban a hivatalos szerveket. 1879-ben például az 5 hónapra történt betiltást egy hónap után feloldották, igaz, maga a trónörökös is tett

¹³ Molva, 1876. N° 16. 302–303.

¹⁴ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2161. 1.1.: 1–2.

¹⁵ Uo. jegy. hrany. N° 2140. 1.1.: 1–4.

¹⁶ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 4. jegy. hrany. N° 469. 1.1.: 1–2.

¹⁷ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2049. 1.1.: 1–3. C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2049. 1.1.: 11, 27, 29, 31.

bizonyos lépéseket ennek érdekében.¹⁸ A Golosz a kormányzat óvatosságát azzal hálálta meg, hogy élénken bírálta a haladó sajtót, különösképpen az Otyecsesztvennije Zapiszkit.

Ebben a kérdésben lelkesen támogatta őt a Moszkovszkije Vedomosztyi és a Novoje Vremja. Ez a trió alkotta a 70-es évek újságírásának jobbszárnyát. A Golosz az évtized második felére eljutott a szláv világ egységének propagálásához is. Gyakorlatilag nem volt koncepciója, de valójában nem volt ellensége a cárizmusnak. Azonban még lojalitása sem mentette meg attól, hogy ne figyelmeztesse a III. Ügyosztály, melynek fondjában bőséges anyag tanúskodik a lap meghatározó jellegéről a pétervári periodikák között.¹⁹

A reakció lapjai közül ki kell emelnünk a fentebb említett, M. N. Katkov által szerkesztett és kiadott *Moszkovszkije Vedomosztyit* és a *Ruszkije Vedomosztyit*, melyek éppen kiadójuk sajátos szerepe következtében külön fejezetet képviselnek az orosz újságírás történetében. Katkov rendkívüli befolyásra tett szert az udvarnál, még a cári család tagjaira, sőt magára a cárra is hatott egyénisége. Lapjainak monarchista szelleme gyakran a hivatalos elképzeléseket is túllépte, s ezért Katkovot magánál a cárnál is monarchistább érzelműnek tekintették és titulálták, nem minden alap nélkül.

Vízválasztó volt, a kortársak mondhattak róla jó, mondhattak rosszat, de tevékenységét figyelmen kívül hagyni lehetetlen volt.

Érdekes példa erre, hogy míg a lengyel felkelés idején sokan kívánták, csuknák börtönbe egy időre,²⁰ a hetvenes években már olyan tekintélyt szerzett, hogy még lapjának, a Moszkovszkije Vedomosztyinak a betiltása is komoly tömegmozgalmat válthatott volna ki.²¹ Katkov pánszláv elképzelései, 1875-től Oroszország aktívabb politizálását igénylő állásfoglalásai a jobboldali ellenzék táborába sodorták az ismert publicistát, s csak privilegizált helyzete mentette meg sok esetben lapját a komolyabb következményekkel járó retorzióktól.

V. P. Mescerszkij herceg is Katkov nyomdokain kívánt haladni. A reakciós nemesi irányzat képviselőjeként szintén lapot alapított *Grazsdanyin* címmel, de egyrészt igen szűk bázisa, másrészt a publicisztikai tevékenységben való kisebb jártassága miatt újságja nem lehetett vetélytársa Katkov kiadványának. A reakciós és liberális oránumok mellett léteztek a forradalmi narodnyik mozgalom legális és illegális kiadványai, melyeknek prominens képviselője a P. A. Valujev iniciatívájára N. P. Munt tábornok által 1866-ban alapított *Nyegyelja* volt.

Valujev támogatta a lap kiadását, mint a forradalmi demokrata kiadványokkal szemben létrejövő hálózat első olyan képviselőjét, mely a kormány támogatását élvezi, de magánkézben levő lapokból áll.²² Az első két esztendő kudarcával fenyegette a lapot, volt olyan periódus, hogy az előfizetők hiánya miatt szüneteltetni kellett kiadását. Az újságba végül V. E. Henkel lehelt lelket, aki sorozatban közölte P. L. Lavrov cikkei, helyt kaptak benne A. I. Herzen, N. A. Blagoveszenszkij, G. I. Uszpenszkij, N. K. Mihajlovskij munkái, de más narodnyik és demokrata publicisták is nyilvánosság elé léphettek a lap révén. Radikális irányvonala miatt azonban hamarosan betiltották, Henkel pedig kénytelen volt lemondani kiadásáról. Így hát a hetvenes évek elején legjelentősebb legális narodnyik lap P. Haideburov szerkesztésében demokratikussá vált, de a 80-as évekre végképp lehanyatlott.

A vidéki értelmiség kedvelt lapja volt, mely a külpolitika kérdéseivel a többi demokrata és narodnyik kiadvánnyal együtt alig foglalkozott, ezeket nem tekintette meghatározó jellegűeknek.²³

Ebből a felsorolásból is kitűnik, hogy a hetvenes évek periodikáinak gerincét a liberális sajtótermékek alkották, melyekhez a felsoroltakon kívül még számos, többé-kevésbé jelentékeny hatásokkal működő lap csatlakozott, mint például a liberalizmus és konzervativizmus között ügyetlenül lavírozó *Petyerburgszkaja Gazeta*, vagy a reakciós irányzathoz tartozó szintelen, de bőbeszédű *Szin Otyecsesztva*.

Említést kell tegyünk még egy folyóiratról, a *Vesztnyik Jevropiról*, mely mérsékelt liberális elképzeléseivel, M. M. Sztaszulevics szerkesztői és kiadói tevékenységének égise alatt az egész vizsgált periódusban működött, nem azért, mert a cenzúra nem fordított rá kellő figyelmet, hanem azért, mert

¹⁸ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2147. 1.: N° 2.

¹⁹ Uo. jegy. hrany. N° 2023. 11.: 1–26.

²⁰ Uo. jegy. hrany. N° 1961. 1.: 5, 10.

²¹ Uo. jegy. hrany. N° 2028. 1.: 13.

²² Uo. jegy. hrany. N° 2024. 11.: 1–4.

²³ Uo. jegy. hrany. N° 2132. 1.: 1.

mérsékelt hangneme, intelligens interpretációi kevesebb összeütközésre adtak alkalmat a kormányzatnal, mint a többi lapok esetében.

Sztaszulevics számára még a folyóirat néhány napos visszatartása is komoly gondot okozott, s olvasói is mindannyiszor kifejezték nemtetszésüket a kormány erőszakos intézkedéseivel kapcsolatban.²⁴ A mérsékelt hangnem egyben negatívuma is a lapnak, de a maga elé tűzött programot, mely az alkotmányosság elvéhez való ragaszkodást jelentette, mindvégig kitartóan hirdette, de ennél tovább nem lépett. Emiatt tekinthető következetesnek, ugyanakkor erősen korlátozott jelentőségűnek is a kiadvány. Ezen a felsoroláson, és vázlatos jellemzésen túlmenően a hetvenes évek sajtójáról sok érdekes adalékot tartalmaznak a korabeli publicisták egymást, egymás kiadványait, a cenzúravizonyokat és saját tevékenységüket bemutató értékelései.²⁵

A liberális polgári újságírás reprezentánsai elégedetlenek voltak a körülményekkel, s ezt a véleményüket gyakran hangoztatták. A konzervatív lapok újságírói viszont inkább arra panaszkodtak, hogy a kormányzat nem lép fel eléggé erőteljesen a liberálisokkal szemben, akiket a reakció vezére, Katkov gyakran azonosított az illegális képviselőivel és a nihilistákkal.²⁶ Az ő bírálatai, mint konzervatív kollégái általában, nem tettek különbséget az ellentábor kiadványai között, így kritikai megjegyzései a legkevésbé használhatóak.²⁷ A demokraták bíráló megjegyzései kvalifikáltabbak, rámutatnak arra, hogy a hiányosságok nagy része a cenzúra nyomasztó hatásából ered, és nem elsősorban a kiadók helytelen magatartásából. Ha viszont ennek ellenkezőjéről győződtek meg, konkrétan megnevezték a bírált lapot és szerkesztőt, így munkáik értékes forrást jelentenek a korabeli sajtóviszonyok vizsgálatához.²⁸

A lapok és a lapkiadók közötti polémia nem mindig folyt elfogadható mederben, főként a polgári kiadványok jeleskedtek abban, hogyan lehet egy elvi kérdést személyeskedésig fajuló vitává duzasztani, s ez egyrészt aláásta a sajtó tekintélyét, másrészt nem használt a lapok színvonalának sem.²⁹ Az egyes periodikák jellegének tisztázása mellett nem kevésbé lényeges azt sem megvizsgálni, honnan szerezték a lapok értesüléseiket, főképpen a külföldi eseményekre vonatkozókat. Mindenekelőtt a három magánkézben lévő hírügynökségtől, melyek 1862 és 1882 között működtek Oroszországban, (a Russzkoje Tyelegrafnoje Agensztvo (RTA), a Mezdunorodnoje Tyelegrafnoje Agensztvo (MTA) és a Szevernoje Tyelegrafnoje Agensztvo (SZTA)),. Beszerezhették értesüléseiket saját tudósítóik révén, illetve külföldi lapokból átvett anyagokból is. A hírügynökségektől szerzett információkat csak a hivatalos szervek előzetes jóváhagyása után lehetett közölni, és csak néha esett meg, hogy előbb kapták a hírt a lapok, mint a központi apparátus. Nyilvánvaló, hogy ez is az üzlet egyik formája volt. Ezen hírek értéke azonban nem volt teljes, néha már másnap megcáfolták az előző napi információkat. A táviratok szerzőit – akik a legfrissebb híreket szállították – ma már igen nehéz azonosítani, hiszen a tudósítókkal együtt névtelenek voltak, pedig a lapok hasábjain lassan megjelent egy külön rovat is, Táviratok címmel. Általában a polgári és konzervatív lapok tarthattak tudósítókat Európa fővárosaiban – bár ez eléggé költséges hírszerzési forma volt –, de a demokratikus lapok ennek még a lehetőségét sem kapták meg, így a külpolitika iránti „immunitásuk” elvi megfontolásaikon túlmenően ezen objektív tényekkel is magyarázható.

Mivel azonban nem lehetett még a legjobban menő lapnak sem minden városban munkatársa, sokszor vettek át az orosz újságok külföldi kiadványokból híreket.

Minden periodikának megvoltak a maga „kedvencei”. Sokat idézik a Times, a Temps, a Moniteur, a Morning Post, a Daily News, a Saturday Review, a Spectator, az Observer, Soleil, a Norddeutsche Allgemeine Zeitung, illetve a Pester Lloyd híreit, kommentárjait.

A lapok állástoglalásait a vezércikkek tartalmazták, melyek a 60-as évek második felétől váltak általánossá. Ezek voltak politikai szempontból is, forrásértéküket tekintve is a legteljesebbek, sokszor

²⁴ Uo. jegy. hrany. N° 2147. 1.1.: 1–10.

²⁵ A.P. Afanaszjev: Sztolicsnije liberalnije gazeti v Rosszii na rubezse 70–80-h gg. XIX. v. Avtoref. M., 1975.

²⁶ Moszkovszkije Vedomosztji 1882. március 24.

²⁷ A.P. Afanaszjev: i. m.

²⁸ Uo.

²⁹ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2137. 1.: 1. Uo. jegy. hrany. N° 2165. 1.: 1.

maga a szerkesztő írta őket (pl. Katkov), vagy egy meghatározott személy a lap munkatársai közül (pl. a Golosz esetében Gradovszkij professzor), így ezen vezércikkek tanulmányozását elsődlegesnek tekintjük a közvélemény kutatásakor.

A források második csoportját a levelek, a naplók és visszaemlékezések képezik, s ennek azon része már sajtó alá rendezett, könnyen hozzáférhető anyag,³⁰ mely a jelentősebb állami funkciót viselő személyektől származik. Ezek mellett rendkívül jól használható a III. Ügyosztály leveleket cenzúrázó archívumának anyaga is. Itt mintegy kivonatolva található mindaz, ami a közvéleményt foglalkoztatta, izgalomban tartotta az adott időszakban.

Ezek jó része a cár íróasztalára került, aki megjegyzésekkel, utasításokkal adta vissza, melyek vagy a levélíró kiletének felderítésére, vagy az illető megfigyelésére vonatkoztak. Az így, cári utasításra történő információszerezés még precízebb, alaposabb volt, mint az általános megfigyeléseket rögzítő jelentések anyaga.³¹ Ezeket a levélrészleteket rendkívül érdekesnek tekintjük, és az egyik legmegbízhatóbb forrásanyagnak az adott kérdéskörrel kapcsolatban.

A naplók alkotják ennek a forrástípusnak a második csoportját, melyek mennyiségileg óriási anyagot képviselnek.

Ezek publikálása is részben már megtörtént, részben folyamatban van, s ebben a munkában kiemelkedő a szerepe a moszkvai egyetem történész professzorának, P. A. Zajoncskovszkijnak, aki részben lajstromozza, részben sajtó alá rendezi őket.³² A naplók közül azok forgathatók nagy haszonnal, melyek az államapparátus különböző szféráiban tevékenykedő személyiségektől származnak, ha mód van arra, hogy kiválasszuk belőlük a legjellegzetesebbeket. Igen használhatóak P. A. Valujev lakonikus tömörségű, részben hiányos naplójának bejegyzései, aki konzervatív nézetei ellenére sok érdekes információval gazdagítja ismereteinket.³³

P. A. Valujev, volt belügyminiszter naplója, 1865–1868-ig rendkívül érdekes és bőséges információt nyújt az államélet szinte valamennyi területével kapcsolatban, de hivatalból való távozása után naplója is abbamaradt. Időnként tett ugyan kísérletet a folytatására, de csak 1876-tól beszélhetünk újra többé-kevésbé rendszeres feljegyzésekről. Ekkor az állami javak minisztereként, a politikai élet közép-pontjában állt, s bár kissé sértődött volt, részt kellett veyen az államélet különböző fórumain, döntések meghozatalában, olyan esetekben is, amikor azok hatáskörén túl estek.

Naplója sok adatot tartalmaz a kormánykörökön belüli ellentétekről, melyek szintén hatottak a politikára.

Az államélet minden jelenségét egy hatalmon levő tisztviselő szemével látta.

Látta a rendszer hibáit, ezért félt elkerülhetetlennek tűnő bukásától, a pusztulástól. Nem a fennálló rend apológiája, mint a többi 19. század második felében gondolatait papírra vető tisztviselő memoárja vagy naplója, ez adja számunkra minden konzervativizmusa ellenére is az értéket.

Valujev a cár feltétlen híve volt, de józan bírása is – naplója lapjain. Tartózkodó a hétköznapiakon, de nem fojtja vissza gondolatait ha ír. Álláspontja jellemző, hogy a külügyminisztert, A. M. Gorceakovot és D. A. Miljutyint a liberális nézeteiről ismert hadügyminisztert azonosan ítélte meg, mindkettőt konzervatívnak nevezte.

Megfogalmazta azt is, hogy naplóját az utókor előtti önigazolás céljából írta, a tényeket igyekszik valóságúen ábrázolni, de elismeri, hogy az értékelésekben vannak úgynevezett „árnyalatok”, melyeket ő lényegtelennek tart. Számunkra azonban, akik naplóját forrásként használjuk, figyelembe kell venni ezeket az elemeket is, mert végső soron ezek határozzák meg az események értékelését Valujev – és az általa reprezentált konzervatív körök – gondolkodásában.

A napló 1876-tól kezdődő részéhez írt bevezetőjéből kiderül, hogy éppen az általunk vizsgált kérdésről elég sajátos elképzelései vannak. Nincs tisztában például a felszabadító mozgalmak okával,

³⁰ A. P. Afanaszjev: i. m.

³¹ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2184. 11–: 1–6. Uo. jegy. hrany. N° 2214. 1.: 1.

³² P. A. Zajoncskovszkij: Isztorija dorevoljucionnoj Rosszii v dnevnyikah i voszpominanyijah. t. 3. cs. I. 1857–1894. M., 1979. (Annotyirovannij ukazatel knjig i publikacij v zsurnalah.)

³³ Dnevnyik P. A. Valujeva, minyisztra vnutrennyih gyel (1861–1876). v 2-h tomah. Izd. A. N. SzSzSzR M., 1962.

ignorálja az Oroszországban kibontakozó szolidaritási hullámot elsősorban azért, mert tömeges megmozdulások voltak, amelyekkel szemben belügyminisztersége óta kifejezett ellenszenvet érzett.

Határozottan háborúellenes magatartásának oka egyébként az a meggyőződése volt, hogy Oroszország gazdaságilag és katonailag készületlen erre, másrészt félt a háború kapcsán esetleg kibontakozó forradalmi hullámtól is.

A Valujevvel merőben ellentétes nézeteket tartalmaz D. A. Miljutyin naplója, aki hadügyminiszterként a kormányon belül is mérsékelt liberális eszmék képviselője volt, s aki P. A. Suvalov bukása után II. Sándorra a legjelentékenyebb befolyást gyakorolta. Ami a választást még indokoltabbá teszi, az az, hogy az évtized utolsó éveiben az elaggott Górcsakov helyett, Giers feje felett Miljutyin irányította Oroszország diplomáciáját is, így naplója éppen a minket érdeklő kérdésekkel kapcsolatban tartalmaz sok érdekes adalékot. A hadügyminiszter egyébként rendkívül precíz, sok információt tartalmazó feljegyzéseket hagyott ránk.³⁴

Feltétlen uralkodó-hűsége nem akadályozta abban, hogy jó néhány jellemző adatot közöljön II. Sándor középserűségéről, emberi gyengeségeiről.

Külpolitikai kérdésekről is szívesen írt, és például az orosz–német kapcsolatokról sok új, eddig nem ismert tényrt tár az olvasó elé.

Ha összehasonlítjuk Valujev naplójával, szembejűnik a kettejük közötti szemléletbeli különbség, melynek magyarázata, hogy Miljutyin liberális gondolkodása számos kérdésben más következtetést eredményezett, mint Valujev konzervativizmusa.

Más naplóiírókkal vagy memoár-készítőkkel szemben Miljutyinnak az az előnye, hogy információit javarészt első kézből közli, ezért hitelességük is nagyobb.

A naplónak egyébként különleges az értéke, mivel az egyetlen, mely olyan liberális szemléletű államférfitől származik, aki kizárólag egyéni kvalitásai révén emelkedett a politikai élet legmagasabb szféráiba, s vált egy időre Oroszország külpolitikájának nem hivatalos irányítójává is.

Annak ellenére, hogy naplóját a 19. század második felére vonatkozó oroszországi források egyik leghasználhatóbbikának tekintjük, tudnunk kell, hogy Miljutyin szándékában állt a napló kiadása is. Miután azonban módunkban áll összehasonlítani az eredetivel is, ez nem von le lényegesen az értékéből.

Az értelmiségi réteg képviselői közül A. V. Nyikityenko professzor naplójára hívjuk fel a figyelmet, aki irodalmár lévén rendkívül szabatosan fogalmazta meg gondolatait, még akkor is, ha a kor nagy kérdéseit illetően néha a filozófia síkjára terelődtek elmélkedései, másrészt mint irodalmárnak, hivatalból is foglalkoznia kellett a lapokkal, újságírással, így értékes adalékokkal egészítheti ki a vizsgálni kívánt témánkat,³⁵ de idézhetünk érdekesebb részleteket E. A. Stakensneider,³⁶ A. V. Bogdanovics,³⁷ A. A. Polovcov,³⁸ M. A. Gzenkampf³⁹ és mások naplójából is, mivel tartalmaznak az adott kérdésre vonatkozó megállapításokat.

A személyes jellegű források harmadik csoportját a visszaemlékezések alkotják, melyek felhasználása szinte kézenfekvő, annyira körülhatárolható céllal, egy-egy eseményre koncentrálni születtek. Ezen a téren is a bőség zavarával kell küzdeni, hiszen az abszolutizmus kulisszái mögött folyó hatalmi harc és a rendszer ellentmondásainak nyilvánvalóságai miatt a politikusok és az államapparátus más területein tevékenykedő közéleti személyiségek szükségét érezték az önigazolásnak egyrészt kortársaik, másrészt az utókor előtt. Ezeket a memoárokat egymással és a tényekkel szembesítve különleges információk birtokába juthatunk, s felhasználásukat elengedhetetlennek tartjuk. Utalnunk kell ebből a szempontból P. A. Suvalov,⁴⁰ Je. M. Feoktyiszto, ⁴¹ K. F. Golovin,⁴² N. P. Ignatyev,⁴³ V. P. Mes-

³⁴ Dnyevelyik D.A. *Miljutyina* 1873–1875. tom I–II. M., 1947. 1876–1877. tom. I–II. M., 1878–1880. tom I–II. M., 1950.

³⁵ A.N. *Nyikityenko*: Dnyevelyik v 3-h tomah. Goszlitzdat M., 1955–1956.

³⁶ C.A. *Stakensneider*: Dnyevelyik i zapiszki (1854–1886) M–L., 1934.

³⁷ A.V. *Bogdanovics*: Tri poszlednyih szamogyerzsca Dnyevelyik. M., 1924.

³⁸ A.A. *Polovcov*: Iz dnyevelyika (1877–1878. gg.) Krasznij Archiv 1929. t. 2. sz. 170–203.

³⁹ M.A. *Gzenkampf*: Moj dnyevelyik 1877–1878. SzPb. 1908.

⁴⁰ V.M. *Hvosztov*: *Suvalov* o Berlinszkom kongressze 1878. g. Krasznij archiv, t. 4. (59) M. 1933.

⁴¹ Voszpominanyija Je.M. *Feoktyiszto*. Za kulisszami polityiki i literaturi 1848–1896. L., 1929.

cserszkij,⁴⁴ A. M. Gorcsakov⁴⁵ visszaemlékezéseire, akik bizonyos részletekre a szemtanú hitelességével hívják fel a figyelmet.

Je. M. Feoktyisztov visszaemlékezése egyébként rendkívül gyakran használt mű, több kiadást is megért, és bár főként irodalmi vonatkozásokban ad érdekes információkat, ennek kapcsán az újságokról is szól, így számunkra is értékes forrás.

P. A. Suvalov gróf visszaemlékezéseinek értékét nagymértékben csökkenti, hogy politikai karrierje végén vetette őket papírra, nem dicsősége teljében, amikor például II. Sándor után őt emlegették a hatalom második számú birtokosaként Oroszországban. Ez a szerep egyébként nem bizonyult tartósnak az erősen befolyásolható cár mellett az udvari intrikák légkörében, és az uralkodó hamarosan el is távolította közeléből, kinevezve őt londoni orosz nagykövetnek. Ez a kinevezés nem jelentett jelentéktelen befolyást, de mivel Oroszország belső életének irányításától távol tartotta őt, rendkívül bántotta a becsúszó politikust.

A berlini kongresszus után, – melynek Oroszországra nézve dicstelen határozatait elsősorban őt tették felelőssé – teljesen háttérbe szorulva vetette papírra visszaemlékezéseit, hangsúlyozva saját pozitív szerepét az eseményekben. Ugyanakkor bizonyos összefüggések alaposabb feltárásához sok érdekes adalékot tartalmaz ez a memoár, ezért tekintjük érdekes forrásnak.

Sokszor idézzük N. P. Ignatyev, a konstantinápolyi orosz nagykövet memoárját is, inkább csak az érdekesség, mint a teljes hitelesség kedvéért, hiszen őt a kortársak is a „hazugság atyja” – nem éppen hízelgő – névvel „tisztelték” meg, de számunkra ezzel együtt is érdekes, hogyan vélekedett később rájának jelentései is, melyeket a cár személyes biztonsága céljából létrehozott ügyosztály rendkívüli

Harmadik forrásként a hivatalos dokumentumokat lehet felhasználni, melyek szintén több kategóriába sorolhatók. A legfontosabbak a Centralnij Goszudarsztvennij Isztorieszkij Archiv, valamint a Petyerburgszij Cenzurnij Komitetet fondjaiban találhatók. Az első a lapkiadás ügyeivel foglalkozó iratokat tartalmazza, például a belügyminiszter jelentéseit a cárnak a sajtó ügyeivel kapcsolatban, valamint a Sajtóügyi Főhivatal tanácsuléseinek jegyzőkönyveit és a lapok számára fogalmazott körleveleket. Ezek feldolgozása még kezdeti stádiumban van, mindössze részletkérdések publikálására került eddig sor.⁴⁶ A második cenzúrabizottság munkájával kapcsolatos iratokat, dokumentumokat tartalmazza.

A moszkvai Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Oktyabrszkij Revolucii fondjaiban a III. Ügyosztály irattárának anyaga található, s ezek között egyrészt a lapok szerkesztősegeinek küldött körleveleket,⁴⁷ az újságokban nem tárgyalható kérdések gyűjteményét⁴⁸ és egyéb – a kérdést alaposabban megvilágító – iratot tanulmányozhatunk. Ebben a fondban találhatóak a III. Ügyosztály titkos agentúrájának jelentései is, melyeket a cár személyes biztonsága céljából létrehozott ügyosztály rendkívüli precizitással gyűjtött. A jelentések nagy részén olvasható az uralkodó sajátkezű aláírása, megjegyzése, ékes bizonyítékeként annak, amennyire figyelemmel kísérte az orosz monarchia a közvélemény alakulását, és ezen belül is a sajtóval kapcsolatos híreket.

Egyéni kvalitásai, hiúsága és könnyen befolyásolható egyénisége fogékonnyá tették őt a közvélemény hangulatára. Vágyott a népszerűsége, de meg kívánta őrizni uralkodói jogait is. Ezért rendkívül érzékenyen reagált a hivatalos politikát bíráló valamennyi megjegyzésre. Ezen kritikák tárgyilagos, professzionista jellegű megfogalmazását olvashatta a cár, és olvashatjuk mi is ezekből a jelentésekből,

⁴² K.F. Golovin: *Moi vospominanyija*. SzPb. 1908–1910.

⁴³ N.P. Ignatyev: *Zapiszki*. Isztorieszkij Vesztnyik 1914.

⁴⁴ V.P. Mescerszkij: *Moi vospominanyija*. Csasztj II. 1865–1881. SzPb. 1898.

⁴⁵ Knyaz A.M. Gorcsakov v jego rasszkazah iz proslogo. Russzkaja Sztarina, 1883. október (M.-szkij)

⁴⁶ Pl.: V.I. Jeszin: *Matyeriali k isztorii gazetnogo gyela v Rosszii*. Vesztnyik Moszkovszkogo Univversityeta. Szerija XI. Zsurnalisztjika. 1967. N° 4. 84–86. 11.

⁴⁷ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 213. jegy. hrany. N° 35. 1.1.: 1–165. (A CGIA MVD moszkvai fondjának anyaga)

⁴⁸ C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2202. 1.1.: 1–2.

melyeket eddig még igen kevés esetben használtak történelmi forrásként.⁴⁹ Itt találhatók a korszakra vonatkozó diplomáciai iratok is, melyek szintén nélkülözhetetlenek az általunk vizsgált kérdés tárgyalásakor. Három forrástípus egybevetésével és a vonatkozó irodalom felhasználásával már megkísérelhetjük megvizsgálni, milyen hatása volt a közvéleménynek Európa legkonzervatívabb államában a külpolitikára, melyről eddigi ismereteink alapján nyugodtan állítottuk, hogy a cár mindent eldöntő, és mindek felett álló rendíthetetlen elképzelései határozták meg, és amely egyébként a kevésbé konzervatívnak tekinthető államokban is, uralkodói privilégium volt.

Ezen módszertani alapelvek, a források kiválasztása és egybevetése nemcsak a közvélemény reakciójának mérését teszi lehetővé, hanem a politizáló orosz társadalom szerepének árnyaltabb megismerését is. Ennek a politikai hatásnak a feltárása pedig alapvetően hozzájárulhat a kelet-európai régió 19. század végi történelmének egyre színesedő bemutatásához is.

⁴⁹C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. N° 1. jegy. hrany. N° 2157. 1.1.: 1–9. C.G.A.O.R. SzSzSzR f. N° 109. op. N° 1. jegy. hrany. N° 2046. 1.40. Uo. jegy. hrany. N° 2023. 1.6. Uo. jegy. hrany. N° 1971. 1.1.1–24.

JU. A. PETROSZJAN

A török történelem és művelődéstörténet kutatása a Szovjetunióban az 1960–80-as években

A szovjet turkológusok kutatómunkája számottevően gazdagodott az utóbbi két évtizedben. Megjegyezzük, hogy az orientalisztika egészében véve intenzíven fejlődik a Szovjetunióban. Az eddigi-ekhez hasonlóan ma is sokat tesznek a szakterület kutatói a török történelem és művelődéstörténet ki-
dolgozásáért. Most e munkálatok alapvető tendenciáit ismertetjük és azokat a jelentősebb eredménye-
ket, amelyek monografikus és egyéb formában már napvilágot láttak.

A török historiográfiát gazdagítja az a kötet, amelyet egy szerzői kollektíva a legújabbkori török történelemnek szentelt.¹ A Szovjetunióban megjelent munkák közül a korszaknak ez a legtel-
jesebb feldolgozása. A szerzők arra koncentráltak, hogy bemutassák az új állam, a Török Köztársaság
kialakulását, mely a török nép nemzeti felszabadító harcának szülötte.

Az összefoglaló munkák közé soroljuk Novicsev kötetét² is, amely az ország történelmét az
Oszmán birodalom megalapításától a Török Köztársaság 60-as évekbeli históriájáig kíséri figyelemmel.
Novicsev több kötetre tervezett „Törökország történelme”³ ugyancsak összefoglaló jellegű. Ennek
első négy tomusa a Leningrádi Egyetem kiadásában már megjelent. A szerző elemző munkája kiter-
jed az ország gazdasági helyzetére, a népmozgalmakra, a reformtörekvésekre, valamint a nemzetközi
helyzet sarkalatos kérdéseire is. A szerző nagy figyelmet szentel annak a nemzeti felszabadító küzde-
lemnek, amelyet a leigázott népek az Oszmán birodalommal vívtak.

1983-ban jelent meg Gaszratjan–Oreskova–Petroszjan „Törökország története”, amely az
Oszmán birodalom és a köztársasági török történelmet illetően mindazt felöleli, ami a szovjet és más
szakértők tapasztalataiból hasznosítható. A munkában nagy teret kapnak a társadalmi-gazdasági
folyamatok, az újkori reformmozgalmak, a polgári nemzeti mozgalmak, de a mai Törökország fejlő-
désének analízise is.

A török nép etnogenezisének leglényegesebb kérdéseit boncolgatja Jeremejev.⁴ Könyvének
gerincét az anatóliai török törzsek 11–13. századi etnikai történelme alkotja. A szerző azt kutatja,
hogyan jött létre a török nép és nyomon követi a török nemzet kialakulásának útjait.

A nagy átfogó művek mellett a szovjet turkológusok olyan monográfiákat is kiadtak, amelyek-
ben a török történelem különböző szakaszait tárták fel.

A SzUTA Orientalisztikai Intézetében dolgozó moszkvai szerzők kollektívája olyan köteteket
állított össze, amelyek a mai Törökország politikai, gazdasági és kulturális életének különböző ol-
dalait jellemzik. Ilyen jellegű kézikönyvet⁵ az Intézet kétszer is megjelentetett.

Az utóbbi években számos kötet elemezte a legújabb kori török történelem legelesebb szaka-
szait. Samszudinov monográfiája⁶ is ilyen, amelyben a szerző az 1918–1923-as török nemzeti fel-

¹ Novejsaja isztorija Turcii. M.: Nauka, 1968.

² A.D. Novicsev: Turcija. Kratkaja isztorija. M.: Nauka, 1965.

³ A.D. Novicsev: Isztorija Turcii. L.: Izd-vo LGU, 1968. I. Épocha feodalizma (XI–XVIII); On zse: Isztorija Turcii. L.: Izd-vo LGU 1968. II. Novoe vremja, cs.I. (1792–1839); On zse: Isztorija Turcii. L.: Izd-vo LGU, 1973. III. Novoe vremja, cs.II. (1839–1853); On zse: Isztorija Turcii. L.: Izd-vo LGU, 1978. IV. cs.III. (1853–1875).

⁴ D.E. Jeremejev: Étnogenez turok; proiszhoszenie i osznovnue etapü étnicseszkoj isztorii. M.: Nauka, 1971.

⁵ Szovremennaja Turcija. M.: Nauka, 1965.; Tureckaja reszpublika. M.: Nauka, 1975.

szabadító mozgalmat vizsgálja. A könyv a nemzeti felszabadító mozgalom minden fontos aspektusát áttekinti a bel- és külpolitikai helyzetet csakúgy, mint azt, hogyan bontakoztak ki a nemzeti felszabadító harc erői és ezeknek milyen osztály-jellegük van. A szerző szól ezen időszak szovjet–török kapcsolatairól is.

Egy másik kötet, amelyet a moszkvai turkológusok közössége állított össze, ugyancsak a szovjet–török kapcsolatok történetét tárgyalja a köztársasági korszak folyamán.⁷ Csernyikov könyve⁸ szintén e tárgykörhöz tartozik, ez 1935 és 1970 között vizsgálja a szovjet–török viszony alakulását.

Amikor 1960 májusában megbukott a török Demokrata Párt reakciós rendszere, a szovjet történészek élénken reagáltak az eseményekre. Röviddel ezután készült el Gaszratjan és Mojszejev munkája,⁹ elemezve az 1960 májusát követő politikai események láncolatát és vizsgálva azt a helyzetet, amikor a Nemzeti Egység Katonai Bizottsága, majd pedig a koalíciós kormány került hatalomra. A továbbiakban Gaszratjan¹⁰ azt a belpolitikai helyzetet jellemzi, amelybe Törökország a májusi események után került. Elemzi a Nemzeti Egység Bizottságának tevékenységét, az 1960–1963 között működött koalíciós kormányok politikájának különböző aspektusát, valamint a dolgozó nép helyzetét és a demokratikus reformokért folytatott harcát. Az 1960. májusi fordulat körülményeit vizsgáló munkák közül figyelemre méltó Danyilov könyve¹¹ is, amely azt, az események megértése szempontjából fontos kérdést járja körül, hogy a középosztálynak mi volt a szerepe az államcsíny előkészítésében és lebonyolításában.

A turkológusok nagy jelentőséget tulajdonítanak a mai politikai életnek; így például a politikai pártok és a szakszervezet tevékenységének, de annak is, hogyan funkcionálnak a köztársaság különböző intézményei. Ezekkel a kérdésekkel találkozhatunk a nagy számmal megjelenő szakkönyvekben. Georgijan munkája¹² a mai Törökország legfontosabb állami intézményeinek karakterisztikáját adja. Röviden elemzi a török alkotmányos fejlődés történetét, majd kitér a mai államhatalmi szervek struktúrájára, bemutatva kialakulásuk folyamatát, kompetenciájukat és funkcióikat. A munka az ország többpárt rendszerű politikai életébe is bevilágít, miközben valamennyi mai török politikai párt fő vonásait is megadja. Guszejnov 1975-ben megjelent könyve¹³ volt az első olyan szovjet publikáció, amely azt kutatta, hol a helye és mi a szerepe a szakszervezeteknek a mai török társadalmi és politikai életben. Megismerhetjük, milyen nyomokat hagyott a török társadalom gazdasági és szociális arculatán az 1960. májusi államcsíny. Bevezet a szakszervezeti mozgalom fejlődésének szakaszaiba, amelyek között a legnagyobb hangsúlyt az 1967–1970-es szakaszra helyezi, minthogy ez volt a szervezett munkásság aktivizálódásának az ideje.

A szovjet történészek a köztársaság gazdaságtörténetére is odafigyelnek. E tárgyban ugyancsak számos eszmefuttatás született. Fontos kérdéseket feszeget Rozaliev,¹⁴ amikor azt vizsgálja, milyen sajátosságai vannak a tőkés fejlődésnek a köztársaság szakaszában. Egy másik jelentős gazdaságtörténeti monográfia szerzője P. Mojszejev,¹⁵ aki az 1923–1968 közötti időszak agrár-kérdését minden aspektusból megkísérli bemutatni. Megvilágítja a török falusi lakosság osztályhelyzetét, rétegeinek szociális viszonyait. Mindezt az egész társadalmi termelés táblójára helyezi és így módja van ábrázolni a nemzeti burzsoázia gazdasági és osztályérdekeit is. Alapműnek számít Kirejev munkája,¹⁶ amelyben a szerző a tőkés fejlődés mai szakaszának sajátosságairól ad mély elemzést.

⁶ A.M. Szamszudinov: Nacional'no-oszvoditel'naja bor'ba v Turcii. 1918–1923. M.: Nauka, 1966.

⁷ SzSzSzR i Turcija, 1917–1979. M., 1981.

⁸ I.F. Csernyikov: V intereszah mira i dobrosozsedsztva. Kijev, 1977.

⁹ M. Gaszratjan, P. Mojszejev: Turcija zsdet peremen. M.: Izd-vo voszt. lit., 1963.

¹⁰ M.A. Gaszratjan: Turcija v 1960–1963 gg. Ocserk vnutrennej politiki. M.: Nauka, 1965.

¹¹ V.I. Danilov: Szrednie szloi v politiceszkoi zszni szovremennoj Turcii v period podgotovki i provedenija goszdarsztvennogo perevorota 27 maja 1960 goda. M.: Nauka, 1968.

¹² E.A. Georgijan: Tureckaja reszpublika. Osznovnue insztitutü goszdarsztvennogo sztroja. M.: Nauka, 1975.

¹³ A.A. Guszejnov: Profszozjuzü v Turcii (1960–1970).: M.: Nauka, 1975.

¹⁴ Ju.N. Rozaliev: Oszobennosztí razvitija kapitalizma v Turcii. M.: Izd-vo voszt. lit., 1962.

¹⁵ P.P. Mojszejev: Agrarnüj sztroj szovremennoj Turcii. M.: Nauka, 1970.

¹⁶ N.G. Kireev: Razvitie kapitalizma v Turcii. K kritike teorij „szmesannoj ékonomiki”, M., 1982.

Pochverija témája¹⁷ a török köztársaság külpolitikája. Könyve jól tükrözi a török külpolitika alakulásának alapvető tendenciáit, miközben elemzi, hogy milyen okok vezették az országot a nyugati nagyhatalmak oldalára, a velük való katonai és politikai együttműködéshez. Az is foglalkoztatja a szerzőt, melyek voltak az előfeltételei és okai annak a fokozatos átalakulásnak, ami a török vezető körök politikájában a 60-as években megmutatkozott. A szovjet–török kapcsolatok története szintén nagy teret kap a kötetben. Kondakcsjan¹⁸ eredeti módon nyúl egy olyan fontos kérdéshez, mint az iszlám szerepe a modern török politikai életben.

A szovjet turkológusok az 1960–1970-es években nagy figyelemmel fordultak az újkori történelem felé. Így Jurij Ptrovszjan¹⁹ azt vizsgálja, milyen alapkérdései voltak a polgári liberális mozgalomnak a 19. század második felétől a 20. század elejéig, kivéve az ifjú török mozgalom főbb szakaszainak jellegzetességeit, az 1908-as polgári forradalomig terjedően. Munkájában a szerző eredeti török forrásokra támaszkodott. Tanulmányát lefordították és 1974-ben Törökországban is kiadták.²⁰

Az oszmán diplomácia 1830–1840-es történetét kutatta Dulina.²¹ A Porta belpolitikai kérdéseit boncolgatja Fagyejev,²² miközben az 1850–1860-as évek török–angol kapcsolatainak bonyolult összefüggéseire is fényt derít. I.E. Fagyejova egyetlen államférfinak, Ahmed Midhat pasa életútjának állít emléket.²³ Midhat pasa az 1876-os alkotmányért folyó harc vezérégyéniségeként áll előttünk, az ő társadalmi, politikai nézeteit ismerteti a kötet.

Alijev azt az időszakot kutatta,²⁴ amikor az „ifjú törökök” voltak hatalmon és könyvének gerincéül az 1909–1914-es belpolitikát választotta. E kérdéshez illeszti Törökország helyzetének vizsgálatát az I. világháborúban, majd számba veszi az „ifjú török” mozgalom katonai vereségének és az Oszmán birodalom összeomlásának okait. Spilkova²⁵ számos új adatot sorakoztat fel, amelyek birtokában értelmezi az 1908-as forradalom jellegét és a forradalom utáni török fejlődési folyamatot.

Az újkori gazdaságtörténeti munkák közül kiemeljük Indzsikjan könyvét,²⁶ amely azt a sajátos folyamatot elemzi, ahogyan az Oszmán birodalom soknemzetiségű polgársága kialakult, illetve fejlődött. A levéltári anyagok széles körű felhasználása tette eredményessé ezt a kutatást.

A turkológusok tudományos elemző munkának vetették alá az újkori jogrend néhány kérdését, valamint a korszak legfontosabb állami intézményének működését. Erről szólva jelentősnek találjuk Sabanov könyvét,²⁷ amelynek témája a jogrend, valamint a legjelentősebb állami intézmények a tanzimata reformok idején. Sabanov a reformok előfeltételeit kutatja és okiratait vizsgálja.

Gaszanova²⁸ a török politikai közgondolkodás történetét elemzi. Felteszi a kérdést: milyen osztálytartalma van annak a törekvésnek, miszerint valamennyi töröklakta területet egyesíteni kell? Megvizsgálja, hogy az 1908-as polgári forradalom idején hogyan fejlődött a közgondolkodás. Munkájában főként a török felsőbbrendűséget meghirdető „Türk ürdü” című folyóiratra támaszkodik.

Zseltjakov és Ptrovszjan kutatási témája az újkori török felvilágosodás történelme.²⁹ Ez a munka

¹⁷ B.M. Pochverija: Vnesnjaja politika Turcii poszle vtoroj mirovoj vojnü. M.: Nauka, 1976.

¹⁸ R.P. Kondakcsjan: Turcija. Vnutrennjaja politika i iszlám. Erevan, 1983.

¹⁹ Ju.A. Petroszjan: Mladotureckoe dvizsenie (vtoraja polovina XIX-nacsalo XX v.). M.: Nauka, 1971.

²⁰ Ju.A. Petroszjan: Sovyet gözüyle Jöntürkler, Bilgi yayinevi. Ankara, 1974.

²¹ N.A. Dulina: Oszmanszkaja imperija v mezsdunarodnüh otnosenijah (30–40-e godü XIX v.). M., 1980.

²² I.L. Fadeeva: Oszmanszkaja imperija i anglo-tureckie otnosenija v szeredine XIX v. M., 1982.

²³ I.E. Fadeeva: Midhat-pasa. Zsizin; i dejatel'noszt'. M.: Nauka, 1977.

²⁴ G.Z. Alijev: Turcija v period pravlenija mladoturok. 1908–1918 gg. M.: Nauka, 1972.

²⁵ V.I. Spilkova: Mladotureckaja revolucija 1908–1909 gg., M.: Nauka, 1977.

²⁶ O.G. Indzsikjan: Burzsuaizja Oszmanszkaj imperii. Erevan: Izd-vo AN Arm. SzSzR, 1977.

²⁷ F.S. Sabanov: Goszudarsztvennüt sztroj i pravovaja szisztéma Turcii v period tanzimata. Baku: Izd-vo AN Az. SzSzR, 1967.

²⁸ É. Ju. Gaszanova: Ideologija burzsuaiznogo nacionalizma v Turcii v period mladoturok (1908–1914). Baku: Izd-vo AN Az. SzSzR, 1966.

²⁹ A.D. Zseltjekov, Ju.A. Petroszjan: Isztorija proszvescsenija v Turcii (konec XVIII – nacsalo XX v.) M.: Nauka, 1965.

a feudális teokrata rendszer körülményei között keletkező világi műveltség bonyolult útjait tárja fel, bemutatva a már kibontakozott világi műveltséget is.

A szovjet történetírásban Zseltjakov kötete³⁰ az első, amely a török sajtót analizálja, kidomborítva szerepét az ország társadalmi, politikai és kulturális életében. A kötet két részét hangsúlyozottan említjük: egyrészt az 1860–1870 közötti „új oszmán” szabad sajtó elemzését, másrészt a XIX–XX. század fordulóján az ifjú törökök által megjelentetett szabad sajtó értékelését.

1973-ban jelent meg Rafikov könyve a török könyvkiadás történetéről, a kiadói tevékenység kezdeteiről, majd törökországi kibontakozásáról.³¹

A szovjet szakirodalomban Ju. Miller volt az, aki elsőként vetette kritikai elemzés alá a törökországi művészet fejlődési vonulatait a 14. század végétől a 20. század elejéig.³²

Az újkori Oszmán birodalom nemzetközi helyzetéről is számos tanulmány született. A „keleti kérdés” egyik legizgalmasabb szakaszáról szól Seremet kötete,³³ amelynek jelentős részét az Oszmán birodalom kül- és belpolitikai helyzetének, illetve az 1828/1829-es orosz–török háború történetének szentelt a szerző. Zolotarjov monográfiájában³⁴ az 1877–1878-as orosz–török háború történetének forráskritikai és historiográfiai aspektusait jeleníti meg. Kutatásai során Avetjan³⁵ kitér arra a szerepre, amelyet Lieman von Shanders katonai missziója játszott a német imperializmus általános elképzeléseiben. Ez az első világháború előkészületeit jelenti a Közel-Keleten, valamint von Shandersnek arra irányuló tevékenységét, hogy német katonai és politikai kontroll alá kerüljön Törökország. Ez a téma, más-más megközelítésben, különböző szakmunkákban bukkan még elő. Orudzsev figyelmét³⁶ főként az köti le, hogyan válik Törökország a német imperializmus fél-gyarmatává. Szilin³⁷ ugyancsak e kérdésnek szenteli több művét. A török–francia kapcsolatok problematikáját részletesen taglalja Ju. Bojev kötete.³⁸ A szerző megfesti a franciák közel-keleti politikájának tablóját, beillesztve azt a sokrétű folyamatot, ahogyan Franciaország gazdasági, politikai és ideológiai téren behatolt az Oszmán birodalomba. Szarkiszjan E.³⁹ a szultánátus külpolitikai történetét írta meg az első világháború előtti és a háború alatti időszakban.

Kirakoszjan kötetei arra a politikára derítenek fényt, amelyet a török kormány és a nyugati nagyhatalmak kormányai folytattak Nyugat-Örményországban a XIX. század második felétől a XX. század elejéig, mi több: írásai leleplezik a török uralkodócsászár vezetésével folytatott örmény népirtást.⁴⁰

Az elmondottakból kiderül, hogy az új- és a legújabb kori török történelem számos jelentős szakmunka tárgya, amit, sajnos, nem lehet elmondani a középkori török históriáról. Ezzel az érdekes és fontos témával még igencsak adósok a szovjet turkológusok. Ezen a téren mindenekelőtt a kora-

³⁰ *A.D. Zseltjakov*: Pecsát' v obscsesztvenno-politiceszkij i kulturnoj sziszi Turcii (1729–1908). M.: Nauka, 1972.

³¹ *A.H. Rafikov*: Ocserki isztorii knigopecsatanija v Turcii. L.: Nauka, 1973.

³² *Ju.A. Miller*: Iszkuszsztvo Turcii. M., L.: Iszkuszsztvo, 1965.

³³ *V.I. Seremet*: Turcija i Adrianopolszkij mir 1829 g. Iz isztorii Vosztocsnogo voprosza. M.: Nauka, 1975.

³⁴ *V.A. Zolotarev*: Rosszija i Turcija. Vojna 1877–1878 gg. M., 1983.

³⁵ *A.Sz. Avetjan*: Germanszkij imperializm na Blizsnem Vosztok. Kolonialnaja politika germanskogo imperializma i miszszija Limana fon Szandersza. M.: Mezsdunarodnue otnosenija, 1966.

³⁶ *N.G. Orudzsev*: Iz isztorii proniknovenija germanskogo imperializma v Turciju (sz konca XIX v. po 1914 g.) Baku, 1961.

³⁷ *A.Sz. Szilin*: Ékszpanszija Germanii na Blizsnem Vosztok v konce XIX veka. M.: Nauka, 1971.; On zse: Ékszpanszija germanskogo imperializma na Blizsnem Vosztok nakanune pervoj mirovoj vojnü (1908–1914). M.: Nauka, 1976.

³⁸ *Ju.A. Boev*: Blizsnij Vosztok vo vnesnej politike Francii (1898–1914). Ocserki isztorii diplomacieszkij bor'bü Francii za Blizsnij Vosztok. Kijev: Naukova Dumka, 1964.

³⁹ *E.K. Szarkiszjan*: Ékszpanszionistszkaja politika Oszmanszkij imperii v Zakavkaz'e nakanune i v godü pervoj mirovoj vojnü. Erevan: Izd-vo AN Arm.SzSzR, 1962.

⁴⁰ *Dzs. Kirakoszjan*: Zapadnaja Armenija v godü pervoj mirovoj vojnü. Erevan, 1971.; On zse: Burzsuaaznaja diplomatija i Armenija (70-e godü XIX veka), Erevan, 1981.; On zse: Mladoturkipered szudom isztorii, kn. 1–2, Eravan, 1982–1983.

beli írásos emlékek kiadása említhető. Nagy előkészítő munkálatok után megjelent a középkori török krónikás Huszein páratlanul értékes kézirata, azaz az Oszmán birodalom története a kezdetektől 1520-ig.⁴¹ Tverityinova gondozta az I. Szelim szultán törvénykönyvének orosz kiadását.⁴² A fakszimile és a fordítás megjelentetésével olyan anyag került a történészek kezébe, amelynek felhasználásával a török társadalom életének legkülönbözőbb oldalai felderíthetők. Minden medievista meríthet abból a hasznos kiadványból, amely orosz nyelven prezentálja az Oszmán birodalom agrárrendszerének kutatásához nélkülözhetetlen adatokat. Ezt a 15–17. századra vonatkozó publikációt Tverityinova rendezte sajtó alá.⁴³

A középkori török történelem kutatója, M. Mejer, több művében tárgyalja a kései középkor népi mozgalmainak történetét, valamint a feudális fejlődés átfogó kérdéseit az Oszmán birodalom korában.⁴⁴

Figyelemre méltó Oreskova vállalkozása, aki a 17–18. század fordulóján kialakult orosz–török kapcsolatok történetét kutatja.⁴⁵ Könyvét különösen a szultáni külpolitika jellemzése teszi értékessé.

A szovjet turkológusok bibliográfiai munkái közül elsőként Rafikov kötetét⁴⁶ említjük, ez a leningrádi könyvtárakban található török történelmi tárgyú művek annotált jegyzéke. Szvercsevskaja⁴⁷ historiográfiai és bibliográfiai tanulmányai az utóbbi 20 év szovjet turkológiájáról adnak értékes információkat.

Fenti szakirodalmi szemlénket a népszerű tudományos munkák említésével fejezzük be. Ide soroljuk azokat a népszerűsítő kiadványokat, amelyek a legnagyobb városokat: Sztambul,⁴⁸ Ankarát,⁴⁹ Izmirt⁵⁰ mutatják be. A Ptroszjan–Juszupov szerzőpár könyve⁵¹ az ókori Bizánc életével foglalkozik, majd figyelmét a középkori Konstantinápoly és Sztambul felé fordítja. E kötet ismerteti meg a mai Isztambul forrágatagával, építészeti remekeivel is.

Mint ismeretes, a Szovjetunióban számos turkológiai kutatóközpont működik. A moszkvai, leningrádi, jereváni, bakui és tbiliszi műhelyek periodikákat is publikálnak. A szakmában jól ismerik az 1966 óta rendszeresen megjelenő „Turkologiceszkij Szbornyik” című kiadványt. Ennek legutóbbi kötetei szinte kizárólag az Oszmán birodalom problematikájával foglalkoznak.

Megállapítható, hogy a szovjet turkológusok fokozatosan tágitják kutatási területeiket és bizvást reméljük, hogy a következő évtized ismereteik fejlődését szolgáló és bizonyító munkákat fog teremni.

⁴¹ Hjuszejn. Beda'i ul-veka'i (Udivitelnue szobütija). (Vved. i obscsaja red. A.Sz. Tveritikovoj, annotirovanoe oglavlenie i ukazatel Ju.A. Petroszjana. M.: Izd-vo voszt. lit., 1961.

⁴² Kniga zakonov szultana Szelima I. (publ. per. sz tur., vsztupit. sztat'ja i komment. A.Sz. Tveritinovoj. M.: Nauka, 1969.

⁴³ Agrarnüj sztroj Oszmanszkaj imperii XV–XVII vv. Dokumentü i materialü (Szoszt., per. i komment. A.Sz. Tveritinovoj. M.: Izd-vo voszt. lit., 1963.

⁴⁴ Csaszticsno éti rezul'tatü predsztavlenü v sztat'jah: Meyer M.Sz. Voszsztanie gorodszkih nizov Sztambula v 1730 g. Pricsinü i harakter. – Narodü Azii i Afriki, 1963, No. 4.; On zse: Oszmanszkaja derzsava i balkanszkie narodü. Obzor publikacij i iszszledovanij isztorikov Jugo-Vosztocsnoj Evropü. – Narodü Azii i Afriki, 1967, No. 1.; On zse: Vlijanie revoljucii cen v Evrope na Oszmanszkaju imperiju. – Narodü Azii i Afriki, 1975, No. 1.; On zse: Nekotorüe csertü agrarnüh otnosenij v Oszmanszkaj imperii. in: Isztoriografija sztran Vosztoka. M.: Izd-vo MGU, 1977.; On zse: K periodizacii isztorii Turcii épohi feodalizma. – Vesztznik MGU. Vosztokovedenie. Szer. XIII. 1977. No. 4.

⁴⁵ Sz.F. Oreskova: Ruszszko-tureckie otnosenija v nacsale XVIII v. M.: Nauka, 1971.

⁴⁶ A.H. Rafikov: Isztoriceszkaja literatura na tureckom jazüke, hranjasczaszja v bibliotekah Leningrada. Szvodnüj annotirovannüj katalog. 1729–1963. L., 1968.

⁴⁷ A.K. Szvercsevskaja: K vühodu n szvet rabotü po szrednevekovoj novoj i novejszej isztorii Turcii (1960–1971). in: Szovremennaja isztoriografija sztran zarubezsnoy Vosztoka. M.: Nauka, 1975.; Ona zse: Kratkij obzor isztoriceszkaj literaturü po Turcii (1970–1976). in: Velikij Oktjabr' i Turcija. M.: 1977.

⁴⁸ A.R. Juszupov: Sztambul. M.: Nauka, 1970.

⁴⁹ N.G. Kireev: Ankara. M.: Nauka, 1972.

⁵⁰ Ju. Petroszjan, A. Juszupov: Izmir. M.: Nauka, 1973.

⁵¹ Ju. Petroszjan, A. Juszupov: Gorod na dvuh kontinentah: Vizantij, Konsztantinopol', Sztambul. M.: Nauka, 1977.

CONTENTS

STUDIES

Bureaucracy in Austria, Hungary and Germany in the 19–20th Centuries.	1
<i>H. Berndt</i> : Sources and Methods in Bureaucracy Research	3
<i>H. Handke</i> : The Formation of Bureaucracy in Germany before 1914	7
<i>W. Heindl</i> : The Development of Top Level Bureaucracy in Austria (1780–1867)	16
<i>J. Havránek</i> : Austrian Bureaucracy and the Czechs: Czechs in the Austrian Bureaucracy	24
<i>J. Mazsu</i> : The Transformation of the Layer of Official-Intellectuals in Hungary during the Age of Dualism	29

DOCUMENTS

<i>J. Borsi</i> : On the University Years of E. Bajcsy-Zsilinszky	40
<i>G. Salusinszky</i> : „To the Duce of Italy”	61

THEORY AND METHODOLOGY

<i>E. Tamási</i> : Village Community – Community of Land in Britain (New Theories of Research)	71
<i>I. Dolmányos</i> : The System of Princely Fortifications in the Old Russian Annals	97
<i>I. Czövek</i> : Some Problems of the Research into Russian Political Thought during the Reign of Alexander II.	102

OBSERVER

<i>Ju. A. Petrosjan</i> : Researches into Turkish History and Cultural History in the USSR 1960–1980	115
--	-----

INHALT

STUDIEN

Bürokratie in Österreich, Ungarn und Deutschland im 19–20. Jh.	1
<i>H. Berndt</i> : Quellen und Untersuchungsmethoden der Bürokratieforschung	3
<i>H. Handke</i> : Die Entwicklung der Bürokratie in Deutschland vor 1914	7
<i>W. Heindl</i> : Die Entwicklung der oberen Bürokratie in Österreich (1780–1867)	16
<i>J. Havránek</i> : Die österreichische Bürokratie und die Tschechen: die Tschechen in der österreichischen Bürokratie	24
<i>J. Mazsu</i> : Die Umgestaltung der Struktur der Beamten-Intellektuellen Schicht in Ungarn zur Zeit des Dualismus	29

DOKUMENTE

<i>J. Borsi</i> : Über die Universitätsjahre von Endre Bajcsy-Zsilinszky	40
<i>G. Salusinszky</i> : „An den Duce von Italien”	61

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>E. Tamási</i> : Dorfgemeinschaft – Landgemeinschaft in England (Neue Forschungstheorien)	71
<i>I. Dolmányos</i> : Fürstliches Burgsystem in der altrussischen Annalenliteratur	97
<i>I. Czövek</i> : Fragen der Forschung des russischen politischen Denkens zur Zeit der Regierung Alexander II.	102

BEOBACHTER

<i>Ju. A. Petrosjan</i> : Die Forschung der türkischen Geschichte und Kulturgeschichte in der Sowjet- union 1960–1980	115
--	-----

SOMMARIE

ETUDES

La bureaucratie en Autriche, en Hongrie et en Allemagne au cours de 19 ^e et 20 ^e siècles	1
<i>H. Berndt</i> : Sources et méthodes d'analyse dans la recherche de bureaucratie	3
<i>H. Handke</i> : La naissance de la bureaucratie en Allemagne avant 1914	7
<i>W. Heindl</i> : La formation de la bureaucratie supérieure en Autriche (1780–1867)	16
<i>J. Havránek</i> : La bureaucratie autrichienne et les Tchèques: Tchèques dans la bureaucratie d'Autriche	24
<i>J. Mazsu</i> : Changement dans la structure sociale des fonctionnaires-intellectuels de Hongrie à l'époque du dualisme	29

DOCUMENTS

<i>J. Borsi</i> : Les années universitaires de Endre Bajcsy-Zsilinszky	40
<i>G. Salusinszky</i> : „Pour le Duce de l'Italie . . .”	61

THÉORIE ET MÉTHODE

<i>E. Tamási</i> : Commune rurale – communauté des terres en Angleterre (Nouvelles idées de recherche)	71
<i>I. Dolmányos</i> : Système de châteaux forts princiers dans les annales anciennes russes	97
<i>I. Czövek</i> : Problèmes de recherches des idées politiques russes à l'époque d'Alexandre II.	102

OBSERVATEUR

<i>Ju. A. Petrosjan</i> : Recherche de l'histoire et l'histoire de la civilisation turque en Union Soviétique dans les années 1960–80	115
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Бюрократия в Австрии, Венгрии и Германии в 19–20. вв.	1
Х. Берндт: Источники и методы изучения в исследовании бюрократии	3
Х. Хандке: Возникновение бюрократии в Германии до 1914. г.	7
В. Хейндл: Возникновение высшей бюрократии в Австрии (1780–1867).	16
Й. Хавранек: Австрийская бюрократия и чехи: чехи в Австрийской бюрократии	24
Й. Мажу: Процесс изменений в общественной структуре венгерской служащей интеллигенции в эпохе дуализма.	29

ДОКУМЕНТЫ

Й. Борши: Об университетских годах Эндре Байчи-Жилински.	40
Г. Шалушински: „Для дуче Италии. . .”.	61

ТЕОРИЯ И МЕТОД

Э. Тамаши: Община – мир в Англии (Новые теории исследования)	71
И. Долманьёш: Древне-русские альманахи о княжеских крепостях	97
И. Цевек: Вопросы исследования русской политической мысли времени Александра II-го	102

ОБОЗРЕНИЕ

Ю. А. Петросян: Исследование турецкой истории общества и культуры в СССР в 1960–80. гг.	115
---	-----

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Terjedelem: 8,50 (A/5) ív
MFV Nyomda – 88.298

Ára: 27,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040—9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 108,— Ft

Egy szám ára: 27,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

R-8

1988 NOV 30

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

87-88
2

A TARTALOMBÓL:

Pogány Ágnes: Két szempont a magyarországi
infláció vizsgálatához (1914–1924)

Ferber Katalin: Lépéshátrányban. A magyar kormány
kölcönszerzési kísérlete 1930–31-ben

KÖZLEMÉNYEK

Horváth Pál: Eckhart Ferenc és a magyar jogi
historizmus

VITA

Uhrman Iván: Az ősmagyar kettős fejedelemség
kérdéséhez

ELMÉLET ÉS MÓDSZER

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXX. ÉVFOLYAM, 1987–88. 2. szám

Szerkesztők:

ENGEL PÁL, HANÁK PÉTER (főszerkesztő), L. NAGY ZSUZSA (főszerkesztő-helyettes),
VIKOL KATALIN (a szerkesztőség munkatársa)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, GLATZ FERENC,
GRANASZTÓI GYÖRGY, IRINYI KÁROLY, JUHÁSZ GYULA, KATUS LÁSZLÓ,
KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, ORMOS MÁRIA, PACH ZSIGMOND PÁL,
PUISKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, SZABÓ ÁGNES, SZÜCS JENŐ, VIDA ISTVÁN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53. – Telefon: 759-011
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Pogány Ágnes*: Két szempont a magyarországi infláció vizsgálatához (1914–1924) 121
Ferber Katalin: Lépéshátrányban. A magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930–31-ben . . . 137

KÖZLEMÉNYEK

- Zachar József*: III. Károly két háborúja az Oszmán-török birodalom ellen és a magyarok (1716–
1718 és 1736–1738). 155
Kemény János: A Kecskeméti Alreáltanoda (1857–1861). 166
Horváth Pál: Eckhart Ferenc és a magyar jogi historizmus. 188

VITA

- Uhrman Iván*: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez 206

ELMELET ÉS MÓDSZER

- Pók Attila*: Témaválasztás és módszer a historiográfiában 227

POGÁNY ÁGNES

Két szempont a magyarországi infláció vizsgálatához (1914–1924)

Az alábbiakban megjelenő munka egy hosszabb tanulmány része, amely a magyarországi inflációval foglalkozik. A cikk az infláció történetét két szempontból: a jegybank tevékenységének és a pénztömeg alakulásának nézőpontjából vizsgálja.

A Magyar királyi Állami Jegyintézet

Az Állami Jegyintézet 1921 augusztus elsején kezdte meg működését. Megalakulásának közvetlen előzménye az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása volt, a trianoni békeszerződés ugyanis az Osztrák–Magyar Bank felszámolására, és új, önálló nemzeti bankok felállítására kötelezte az utódállamokat. Az Osztrák–Magyar Banknak, a volt közös jegybanknak tulajdonképpen már 1919. december 31-én lejárt a magyarországi monopóliuma, akkor azonban még ideiglenesen meghosszabbították a bank akkor már elkülőlttlen működő budapesti főintézetének szabadalmát.

A jegyintézet létrehozása annak a stabilizációs koncepciónak volt szerves része, amelyet Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter 1921 februárjában terjesztett a parlament elé. Hegedűs Lóránt a korona értékének viszonylagos és ideiglenes megszilárdulása idején fogalmazta meg stabilizációs elképzeléseit. 1920 tavaszán az 1914 óta tartó árszínvonal-emelkedés nyugvóponttra jutott, és 1921 nyaráig a korona értékcsökkenése lassult, sőt a pénz értéke kismértékben emelkedett. Ez a folyamat az 1920/1921-es világgiai válsággal egyidejűleg lepett fel. A háború utáni első túltermelési válság a világ gazdaság addig mérsékelt inflációval küszködő centrumországaiban, és a világgiacon nagymértékű áresést idézett elő. A világgiacon és a magyarországi árszínvonal mindennek következtében közeledett egymáshoz, amit az is elősegített, hogy Magyarországon néhány fontos exportcikket, így mindenekelőtt a gabonaféléket felszabadították a hatósági árszabályozás alól. Az említetteken kívül stabilizálólag hatott a korona értékére a belföldön meginduló gazdasági és politikai konszolidáció is.

Hegedűs Lóránt tehát kedvező időpontban indíthatta stabilizációs programját, melynek két fő pillére a vagyonváltás, melyre a költségvetési egyensúly helyreállítása és a pénzteremtés csökkentése érdekében lett volna szükség, valamint az önálló magyar jegybank felállítása volt.

Mire azonban az új jegyintézet megnyitotta kapuit, megbukott a Hegedűs-féle program, 1921 júliusában vége szakadt a koronaérték javulásának, és az infláció újabb szakasza bontakozott ki. Nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket a vagyonváltás sem, a befolyt összeget a költségvetés folyó hiányának fedezésére kellett fordítani, és így nem szolgálhatta az államháztartás hosszútávú egyensúlyának megteremtését.

Az Állami Jegyintézet működését nem írhatjuk le anélkül, hogy röviden ne foglalkoznánk gazdasági környezetével. A jegyintézet egy inflációs gazdaságba született bele, s annak lett egyik reprezentatív képviselője.

A magyarországi infláció történetének – véleményem szerint három olyan lényeges tényező volt, amely meghatározóan hatott a pénz értékcsökkenésének folyamataira. Az egyik ilyen tényező a magyarországi tőkefelhalmozás alacsony színvonala volt: a háborús gazdasági kimerüléssel párhuzamosan jelentősen visszaesett a belső tőkeakkumuláció korábban is alacsony színvonala. Súlyosbította a helyzetet, hogy sem a háború alatt, sem pedig az azt követő években nem nyílt lehetőség nagyobb összegű külföldi kölcsönök felvételére, holott Magyarország hagyományosan a tőkeimportőr országok

közé tartozott. A háború és a pénz értékvesztésének következtében veszített jelentőségéből a pénzügyi betétállomány is, amely korábban – éppen az ország fejletlensége következtében – a gazdaság egyik legfontosabb finanszírozási forrása volt. Mindezek a tényezők a jegybanki hiteltermelést elsőrendű fontosságúvá tették, és a jegybanknak a háború előtti helyzethez képest megnövekedett gazdasági szerepet juttattak.

A másik fontos tényező, amely meghatározó volt mind a jegyintézet, mind pedig gazdasági környezete számára az állami gazdasági térnyerése volt a vizsgált időszakban. Már a háború évében is jelentkezett az a törekvés, amely az érintkezések piaci közvetítését, állami, hatósági közvetítéssel igyekezett felváltani, s a gazdaság legfontosabb viszonyrendszerét (termelés–elosztás–fogyasztás) a kötött gazdaság központosított rendszerébe próbálta betagolni.

A harmadik fontos tényezőt pedig a Monarchia felbomlása, a Magyarországot érintő politikai és területi változások jelentették. A jegyintézet egyik feladata az elkülönült magyar pénzügyi és pénzforgalom megszervezése és fenntartása, a nemzeti pénznem (a magyar korona) megteremtése lett. E feladat része volt a még 1920 márciusában és áprilisában lebélyegzett volt közös bankjegyek, valamint a Tanácsköztársaság által kibocsátott postapénzek becserélése magyar kibocsátású pénzjegyekre.

Az Állami Jegyintézetet átmeneti intézményként hozták létre, amelynek a központi bank szerepét kellett betöltenie az Osztrák–Magyar Bank magyarországi bankmonopóliumának megszűnte után, a Magyar Nemzeti Bank felállításáig. A Jegyintézet természetesen nem a békebeli Osztrák–Magyar Bank utódja volt, nem is lehetett az. A háború lényeges pontokban módosította a közös jegybank működését. Ezek közül igen fontos volt a pénztermelés törvényes korlátainak eltörlése. 1914-ben megszűnt a korábban kötelező 2/5-ös fedezeti arány, a jegybank pénzkibocsátása többé nem függött nemesérc-készletének nagyságától. Felmentették a jegybankot a jegyadó fizetése alól is, amelyet a háború előtt az engedélyezett kontingenst meghaladó bankjegymennyiség után kellett fizetnie. Nagy jelentőségű változás volt a költségvetés közvetlen és közvetett (így például a hadikölcsönkötvények, kincstárjegyek és egyéb értékpapírok jegybanknál való lombardírozása révén) hitelezésének gyakorlattá válása a háború éveit alatt. 1921. augusztus elsején nem a konzervatív, békebeli Osztrák–Magyar Bank, hanem egy pénztermelésben jogilag nem korlátozott, a pénzügyi kormányzatot kiszolgáló jegybank örökébe lépett a Jegyintézet.

Az Állami jegyintézet nem tekinthető klasszikus értelemben vett jegybanknak. Erre nevén kívül a létrehozásáról gondoskodó 1921: XIV. tc. (a pénzforgalom ideiglenes szabályozásáról a magyar Nemzeti Bank felállításáig) is felhívja a figyelmet. A törvény 1. §-a kimondja: „pénzjegyek kibocsátását további intézkedésig az állam magának tartja fenn”, a 3. § pedig: „az államjegyek az állam függő adósságát alkotják, értékük az állam vagyona és jövedelme szavatol”.¹ A jegyintézet által kibocsátott pénz ily módon formailag az állam által teremtett papírpénznek (az európai pénzforgalomból már rég eltűnt pénzfajtának) minősült, s ennek megfelelően korabeli elnevezése is államjegy volt, szemben pl. az Osztrák–Magyar Bank által teremtett bankjeggyel.²

A jegyintézet sok vonatkozásban az Osztrák–Magyar Bank hagyományait folytatta. Lényegében azonos volt a két bank alapokmánya, a jegyintézet átvette az elődintézet egész személyzetét, még az elcsatolt területekre került bankfiókok hivatalkáit is. Azonos maradt a bank épülete is. A jegyintézet azonban az Osztrák–Magyar Bankénál jóval kisebb autonómiát élvezett, államtól való függése nagyobb lett. E téren is érvényesült az állami térhódítás tendenciája. Az Osztrák–Magyar Bank részvénytársaság volt, s bár a kormányzót és a két alkormányzót az uralkodó nevezte ki, a tizenkét főtanácsost, akik a jegybank legfőbb intézőségét alkották, már a közgyűlés választotta meg. Az Osztrák–Magyar Bank önállósága sem volt korlátlan, az osztrák, illetve a magyar kormányt egy-egy

¹ 1921: XIV. tc. Magyar Törvénytár 1921. évi törvények. Bp, 1922.

² A klasszikus papírpénzt az különbözteti meg a bankjegytől, hogy az állam bocsátja ki, a pénzforgalmi eszköz funkciójához kapcsolódik, és nem váltható át aranyra. A bankjegy ezzel szemben mindig bankra szóló követelés, azaz egy bank teremt valamilyen áru/hitelügylettel kapcsolatosan, és a pénz fizetési eszköz funkciójából, a váltóból nő ki. Klasszikus alakjában aranyra beváltható. A papírpénznek klasszikus korszaka a 17–18. század volt, Ausztria a 19. században is kibocsátott papírpénzt.

kormánybiztos, és ezek helyettesei képviselték, akik a bank tevékenységét ellenőrizték, s vétőjoggal rendelkeztek. A jegyintézet esetében az elnököt és az alelnököt az államfő, a tizenkét tagú tanácsot pedig a minisztertanács nevezte ki.

Hegedűs Lóránt már deflációs tervéhez is sokat merített Csehszlovákia stabilizációs programjából, s a jegybank kérdését is a csehszlovák példa figyelembevételével igyekezett megoldani.³ A jegyintézet végül is nem a Pénzügyminisztérium bankosztályaként alakult meg, mint a csehszlovák jegybank,⁴ hanem önálló jogi személy lett, mely közhivatali jelleggel, a Pénzügyminisztérium felügyelete alatt működött.⁵ A jegyintézet többek között azért is hivatalként jött létre, mert több próbálkozás ellenére⁶ sem sikerült a Jótételei Bizottság zálogjogait feloldani, és a megalakuló jegybank számára érkészletet biztosítani, ami a korabeli felfogás szerint a bankjegykibocsátás nélkülözhetetlen feltétele volt.

Horthy Popovics Sándort, az Osztrák–Magyar Bank volt kormányzóját nevezte ki a jegyintézet elnökévé.⁷ A jegyintézet, akár csak az Osztrák–Magyar Bank, végezhetett az állam részére bizonyos üzleteket, és kezelhetett állami számlákat. A jegyintézet is átvette elődje alapokmányából azt a kitételeket, amely szerint a bank az állam részére csak olyan ügyleteket végezhet, amelyekhez nem kapcsolódik hitelezés. Azonban a jegyintézet már működésének kezdetétől nyújtott hiteleket az állami költségvetésnek. Ehhez jogi alapot az 1921: XLVI. tc. jelentett, melynek értelmében a vagyonválság beszedéséig, valamint az ún. külön törvényes felhatalmazásból és a köztisztviselői illetmények javításából eredő hiányok fedezésére az államháztartás igénybe vehette a jegyintézetet. A jegyintézet fennállásának időszaka alatt ez a szabályozás biztosította a költségvetésnek nyújtott hiteleket.

A jegyintézet már csak azért sem tekinthető klasszikus értelemben vett jegybanknak, mert sem az államnak nyújtott hitelekről, sem a kibocsátható pénzmennyiségről nem ő döntött. Az előbbi a Pénzügyi Tanács⁸ jogköre volt (ld. 1. táblázat).

³ 1921 elején a Magyar Pénzügy így ír erről: Hegedűs Lóránt az önálló magyar pénz megteremtése céljából „az átmenet idejére, vagyis addig, amíg önálló magyar jegybank fel nem állítható, a csehek bevált mintájára egy magyar állami bankhivatal létesítését vette célba.” A magyar pénz jövője 1921. január 13.

⁴ Csehszlovákia pénzügyi rendszeréről: I. Spigler–B. Litt: *Some Aspects of Public Finance of the East European Countries between the Two World Wars*. Papers in East European Monographs 15, 1972, Alice Teichova: *A Comparative View of Inflation of the 1920's in Austria and Czechoslovakia* (kézirat), Dr. Alois Rusin: *Financial Policy of Czechoslovakia during the first years of its History*. Oxford, Clarendon Press, 1923.

⁵ 1921: XIV. tc. 8. §

⁶ Ld. OL K 27 1921. február 24., OL PM I. közi hatok K 255 950. cs. 1987/1921.

⁷ Igen jellegzetes a jegyintézet vezetőségének összetétele is. Az alelnök Pap Flek, egykori pénzügyminisztériumi államtitkár majd OMB alelnök volt. Képviselve volt a tanácsban a Magyar Gazdaszövetség (Bernát István) és a GYOSZ (Chorin Ferenc) is. A Pénzügyi Tanácsot ketten képviselték; Schmidt József a PK elnöke és Schöber Béla a PK vezérigazgatója, aki emellett még 1921-től pénzügyi államtitkárként is tevékenykedett. Tagja volt a jegyintézeti tanácsnak Teleszky János is, volt pénzügyminiszter, a PK létrehozója, a Pénzügyi Tanács tagja, 1922-től elnöke. A jegyintézet vezetőségének átlagos életkora 1921-ben 60 év volt.

⁸ Az Országos Pénzügyi Tanácsot az 1921: V. tc. hívta életre az állami pénzügyek konszolidálása, a vagyonválság és az államadóságek rendezésére. A Tanács a pénzügyminiszter tanácsadó szerveként működött és hatóságnak számított. Tizennégy tagja közül hatot a nemzetgyűlés választott soraiból, négyet a pénzügyminiszter javaslatára a kormányzó nevezett ki, négyen pedig hivatalból voltak tagok. (A Kuria és a Közigazgatási Bíróság elnöke és másod-elnöke.) A Pénzügyi Tanács első elnöke Wekerle Sándor nyugalmazott miniszterelnök volt, majd halála után Teleszky János nyugalmazott pénzügyminiszter nevezték ki. A Tanácsban rajtuk kívül még több nyugalmazott miniszterelnök és pénzügyminiszter is helyet foglalt (Lukács Iászló, Popovics Sándor, Simonyi-Semadam Sándor).

1. táblázat. Az Országos Pénzügyi Tanács által engedélyezett, a magyar kormánynak 5%-os kamatozású állami pénztárjegyek kibocsátása ellenében folyósított jegyintézeti hitelek⁹

Az engedélyezés időpontja	Összege (milliárd korona)
1921. október 11.	3
1922. március 21.	4
június 22.	5,82
október 31.	5
1923. január 3.	6
február 8.	6
március 16.	4
április 5.	6
április 26.	10
május 30.	20
július 5.	30
augusztus 4.	360
november 15.	126
december 19.	260
1924. február 7.	350

A kibocsátható pénzmennyiség nagyságát úgy szabályozta a jegyintézetet életre hívó törvény, hogy államjegy csak pénz becserélésére, és törvényes üzlet alapján bocsátható ki. Az alapszabálytan engedélyezett üzletek alapján kibocsátható pénzmennyiséget a törvény két milliárd koronában maximalta (alapkontingens), de lehetőséget biztosított a jegykontingens emelésére is.¹⁰ A pénzforgalom rendelkezésére bocsátható pénzmennyiségről, és ennek emeléséről a Minisztertanács jóváhagyásával a pénzügyminiszter és a Pénzügyi Tanács döntött, az emelés kezdeményezője viszont a jegyintézet volt (ld. 2. táblázat).

A jegyintézet állami közhivatali jellege ellenére, vagy inkább éppen ennek következtében legalább annyira érvényesítette a hiteligénylők érdekeit az államapparátus felé, mint fordítva. A jegyintézet éppen a Pénzügyminisztériumnak való alárendeltsége következtében került olyan helyzetbe, hogy monopolpozícióját és informális-személyi kapcsolatait felhasználva, érdekeit eredményesen képviselhette felettes szervei felé. Ezt látszik bizonyítani az a vita is, amely a jegyintézet és a Pénzügyminisztérium között 1922 őszén zajlott le.¹¹ 1922. szeptember 4-én a szokott módon, a jegykontingens felemelésének kérésével fordult Popovics Sándor a pénzügyminiszterhez. Kállay Tibor válaszában közölte a jegyintézet elnökével, a kért 9 milliárd korona emelést a Minisztertanács engedélyezte, de azt végső határnak tekintti, s 1922-ben újabb emelésre nem hajlandó. A jegyintézet ebben a helyzetben is alkalmazta alkupozíciójából adódó eszközeit. Popovics Sándor október 4-i levelében udvariasan figyelmeztette Kállay Tibort; bár a forgalomba kerülő pénz mennyiségét a Pénzügyminisztérium határozza meg, a hitelkérelmek elbírálása a jegyintézet hatáskörébe tartozik, s ezért a jegykontingens korlátozása az államérdekből fontos hitelkérelmek (pl. a Hangya vagy a Futura váltóbenyújtásai) elutasítását idézheti elő. A hitelpolitika megszorítása, ami a minisztertanácsi határozat következménye lenne, a gazdaságsadalmat és az államháztartást sújtaná leginkább, fönnakadást idézne elő az adófizetőkben. Végül még bankmoratóriummal is megfenyegette a pénzügyminisztert.

Az ellentámadás sikeres volt, a Minisztertanács október 12-i ülésén újabb, ezúttal 8 milliárd koronás kontingensemelést engedélyezett, s „ama reményének adott kifejezést, hogy a most engedélyezett kereten belül az egész terméseredmény üzleti lebonyolítása lehetséges lesz, és a jegykontingens újabb emelése semmi esetre sem fog szükségessé válni”.¹²

⁹OL JI Elnöki iratok Z 3 2. cs. 354/1921.

¹⁰1921: XIV. tc. 2. §

¹¹OL JI Elnöki iratok Z 3 3. cs. 708/1922.

¹²Ugyanott

2. táblázat: Az államjegy kontingens felemelése¹³

A felemelést engedélyező PM leirat kelte	Érvényesség időtartama	Felemelés összege (md K)	Összesen igénybe vehető összeg (md K)
1921. augusztus 1.	—	—	2 (alapkotting.)
október 7.	1922. április 7.	2	4
1922. február 10.	augusztus 10.	1	5
április 1.	augusztus 31.	1	6
április 26.	1923. április 30.	2	8
július 22.	április 30.	6	14
augusztus 12.	április 30.	6	20
szeptember 24.	április 30.	9	29
október 13.	április 30.	8	37
1923. március 29.	1923. augusztus 31.	15	52
május 12.	augusztus 31.	20	72
június 23.	+	28	100
augusztus 25.	+	200	300
szeptember 22.	+	250	550
1924. február 23.	+	250	800
május 19.	+	200	1000

* = érvényességi időtartam eltörlése.

A jegyintézet, mint már említettem, nem dönthetett a forgalomba kerülő pénzmennyiség nagyságáról, és ebből az is következett, hogy a pénzteremtés korlátozására sem törekedett, bár elvileg ez is jegybanki feladat lett volna. A jegyintézet igen rugalmasan, az inflációval lépést tartva, fokozatosan emelte a hitelkereteket, sőt a pénzforgalom szempontjából különösen feszült időszakokban gyakran folyósított hitelkereten felüli hiteket is. Hitelpolitikájának alapelve (hasonlóan a német Reichsbankhoz) az volt, hogy lehetőleg csak árucserével összefüggő hiteket nyújtson, ezeket ugyanis nem tartotta inflatorikusnak. A jegyintézet alapvetően a tőkeszegény magyar gazdaság tőkével való ellátását tekintette feladatának, s a pénzforgalom rohamos növekedését nem az infláció okának, hanem tünetének, következményének tartotta, melynek megszüntetése érdekében a jegyintézet egymaga keveset tehet.¹⁴

Hasonlóképpen értelmezte a jegyintézet a kamatlábpolitikát is. Ez szintén megegyezett a korabeli német, vagy osztrák jegybanki gyakorlattal, vagyis sem a hitelek, sem a betétek kamatlábát nem emelték az árszínvonal-emelkedés ütemének megfelelően. Szerepet játszott ebben egyrészt az infláció létének és így a valorizálás szükségességének el nem ismerése, az egy korona = egy korona nominalista pénzelméleti elve. De praktikus szempontokból is elvetették a kamatlábemelést. Popovics Sándor véleménye az volt, hogy az emelés hatástalan lenne, mivel nem mérsékelné a hitelkeresletet, viszont súlyosan megterhelné a gazdaságot, tovább emelné a megélhetési költségeket, s végül növelné a költségvetés kiadásait is.¹⁵ Amikor 1923 tavaszán brüsszeli és londoni pénzügyi körök egyaránt komoly kamatlábemelést sürgettek, s évi 130–140%-os kamatlábat ajánlottak Magyarországnak, a jegyintézet hosszas habozás után 8%-ról 12%-ra emelte hitelei éves kamatlábát.¹⁶

¹³ OL JI Elnöki iratok Z 3 3. cs. 708/1922, 4. cs. 244/1923, 4. cs. 400/1923, 5. cs. 242/1924.

¹⁴ Pl.: OL JI Z 3 773/1922.

¹⁵ Ld. OL JI Z 2 1. cs. 1922. augusztus 30. *Popovics Sándor*: A pénz sorsa a háborúban. Bp. 1926. 128.

¹⁶ OL JI Z 2 1. cs. 1923. április 25.

Ha röviden áttekintjük a jegyintézet hitelpolitikai gyakorlatát, azt tapasztaljuk, hogy a háború előtti helyzethez képest jelentősen megnőtt a közvetlenül (kereskedelmi bankok közvetítése nélkül) a gazdaságnak nyújtott hitelek aránya. Az infláció előrehaladtával mind megszokottabbá vált ez a gyakorlat, 1921-ben a váltóhiteleknek még csak 14,7%-át, 1923-ban már 47,3%-át nyújtotta a jegyintézet a kereskedelmi bankok kiiktatásával¹⁷ (ld. 3A táblázat).

Módosult a jegyintézeti váltóhitelek Budapest–vidék közötti megoszlása is (ld. 3B táblázat és 3C táblázat). A vidéki váltóhitelek összege továbbra is messze alatta maradt a budapesti váltók összegének, ezzel is tükrözve az ország duális jellegét, felemás kapitalizálódását, az infláció alatt azonban különbségük csökkent. Ennek oka az volt, hogy nőtt a vidéki váltóbenyújtók száma, ez utóbbi pedig részben azért emelkedett, mert meglazult a budapesti nagybankok és a vidéki pénzügyintézetek közötti hitelkapcsolat, s a vidéki pénzügyintézetek gyakran panaszkodtak arra, hogy a budapesti nagybankok csak korlátozott mértékben nyújtanak számukra hiteleket. Ez időnként még az affiliációs szerződés felbontásához is elvezetett. Mindennek következtében sok olyan vidéki pénzügyintézet, mely korábban más forrásból is fedezni tudta hitelszükségletét, az infláció alatt a jegyintézethez fordult.¹⁸ Hasonló helyzet alakult ki a nagybankok, illetve a közép- és magánbankok közötti pénzpiacra is.¹⁹

A jegyintézet tevékenységét minden oldalról sok bírálat érte.²¹ Az ipar és a kereskedelem képviselői túlzott szigorúsággal, a hitelpolitika megszorításával vádolták az intézményt, a különböző szociálprotekcionista irányzatok ezzel szemben éppen az ipar és a kereskedelem egyoldalú előnyben részesítése, a mezőgazdasági hitelek alacsony összege miatt keltek ki, s nagyobb képviselést követeltek a jegyintézet vezetőségében a mezőgazdaság és a „keresztény tőke” számára. A nagybirtokosok a jelzálogkolcsónokot hiányolták (a jegyintézet nem nyújtott ilyen hiteleket, az Osztrák Magyar Bank viszont igen).

Bizonyára ezek a bírálatok is közrejátszottak abban, hogy Popovics Sándor a jegyintézet megszűnte előtt kilenc hónappal, 1923. augusztus 31-én leköszönt, utódja a volt elnök, Pap Elek lett.

A jegyintézet 1924. május 31-én, a Magyar Nemzeti Bank megalakuláskor szűnt meg. A két világháború között írt pénztörténeti munkák jó része egyértelműen a jegyintézetet tartotta felelősnek az infláció háború utáni felgyorsulásáért. A reális értékelés kialakításához azonban figyelembe kell venni azt is, hogy állami bankhivatalként (a korabeli újságok illeték ezzel a találó elnevezéssel) „gúzsba kötve kellett táncolnia”, működésének feltételei (az infláció, az érintkezések formájában bekövetkezett változások, a magyar pénzügyi fejlődés sajátosságai) meghatározták tevékenységét. A jegyintézet nem tudta, de nem is akarta a klasszikus értelemben vett jegybank szerepét eljátszani.

A pénzforgalom jellegzetességei az infláció alatt

Az infláció időszaka sok szempontból módosította a magyarországi pénzforgalom jellegét és belső szerkezetét. Ezek a módosulások nagyrészt azokra a változásokra vezethetők vissza, amelyekről már korábban is írtam. A háború finanszírozása nagyrészt jegybanki pénzteremtéssel történt, és 1918 után is gyorsan szaporodott a forgalomban lévő pénz mennyisége. A termelési nehézségek, az értékesítés és a közlekedés lelassulása, a vagonhiány meghosszabbította a megtérülési időszakot, s így megnövelte a forgalomban állandóan lekötött pénztömeget.²²

¹⁷ Az 1923. november 7-i tanácsülésen hangzott el, hogy „a jegyintézet váltótárcájában jelenleg a gazdasági élet összes kategóriáinak váltói találhatók, s nagyon kevés azon vállalatoknak vagy jelentősebb cégeknek a száma, amelyek jegyintézeti hitelt nem vettek igénybe.” Ld. OL JI Z 2 1. cs. 1923. november 7.

¹⁸ OL JI Z 2 1. cs. 1922. november 29., 1924. január 30.

¹⁹ Ugyanott 1922. szeptember 27.

²¹ A jegyintézet működését értékeli Bethlen István, Kállay Tiborhoz írt levelében. Ld. Bethlen István titkos iratai. Bp., 1972. 147–149, a levél előzménye: OL PM Kállay iratok K 275 10. cs. 8. tétel.

²² Pénztömeg fogalma alatt a pénzként felhasználható, bankkal szembeni követelések összegét értem. A szűkebb értelemben vett pénztömeg (nemzetközi jelölése: M_1) a bármikor pénzként felhasználható bankpasszívákat, a bankjegyet és a számlapénzt tartalmazza. A tágabban értelmezett pénztömeg (M_2) pedig M_1 -en kívül a takarékbetét-állományt is magában foglalja.

3. táblázat: Az Állami Jegyintézet váltószámitólsái hiteleinek alakulása. 1921–1923²⁰

3A táblázat: A jegyintézet váltóhiteleinek megoszlása váltóbenyújtók szerint

Benyújtók	Felek száma				Váltók összege (md K)		Összeszámitóls %a		
	1913	1921*	1922	1923	1921*	1923	1921*	1922	1923
Magáncég	391	64	163	789	0,7	12,9	11,5	18,1	24,4
Ipari rt.	48	14	63	359	0,2	7,1	3,2	9,9	22,9
Hitelközvetkezet	1112	3	9	21	1,0	2,0	16,4	2,8	2,6
Hitelintézet		138	347	480	4,2	49,5	68,9	69,2	50,1
Összesen	1551	219	582	1649	6,1	71,5	100,0	100,0	100,0

3B táblázat: A jegyintézet váltóhiteleinek megoszlása Budapest–vidék szerint

	Felek száma			Váltók összege (md K)			Összeszámitóls %a		
	1921*	1922	1923	1921*	1922	1923	1921*	1922	1923
Budapest	98	221	710	5,8	67,0	1120,3	95,1	93,7	89,3
Vidék	121	361	939	0,3	4,5	134,6	4,9	6,3	10,7
Összesen	219	582	1649	6,1	71,5	1254,9	100,0	100,0	100,0

3C táblázat: Magáncégek és ipari részvénytársaságok váltóbenyújtásainak megoszlása Budapest–vidék szerint

	Magáncég			Ipari rt.		
	Budapest	Vidék	Összesen	Budapest	Vidék	Összesen
1913	80	311	391	11	37	48
1921*	49	15	64	13	1	14
1923	377	412	789	253	106	359

* = 1921 augusztus 31–december 31 között

²⁰ OL Z 2 1. cs. 1922. április 6., 1924. január 30.

A forgalomban lévő pénztömeg azonban nemcsak mennyiségében változott meg. Kiszorult az ércpénz, s eltűnt a váltópénz is. Míg a háború kitörésekor még 169,2 millió korona értékű váltópénz volt forgalomban,²³ a háború végén már olyan súlyos váltópénz-hiány lépett fel, hogy vasfillérek verését kellett elrendelni, de ez sem volt képes segíteni az aprópénz hiányán.

A vashatosok, amelyek József Attila révén a magyar költészetbe is bekerültek, viszonylag hamar kiszorultak a forgalomból. A lakosság fémtartalmuk miatt értékesebbnek tartotta a papírpénznél, és az ezüst-, arany- és nikkelpénzekhez hasonlóan, ezeket is felhalmozta.

Az infláció következtében a tágabb értelemben vett pénztömegben belül vesztett jelentőségéből a takarékbetétként hosszabb-rövidebb időre lekötött pénzállomány, s jelentősen növelték részarányukat a leglikvidebb pénzformák (ld. 4. táblázat). A takarékbetét-állomány arányának megdöbbentő mértékű csökkenése alapvetően az infláció (és az inflációt el nem ismerő betéti kamatlábak) elértéktelenítő hatására vezethető vissza, s csak kismértékben a betétek kivonására. Az utóbbi ok csak az infláció legvégén vált jelentőssé. A vizsgált 10 év alatt ugyanis csak két ízben, a világháború kitörését követő hónapokban, illetve a Tanácsköztársaság időszakában figyelhető meg jelentősebb betétkivétel, illetve a betétállomány csökkenése. A betéttulajdonosokat az igen alacsony, időnként csökkenő kamatláb nem zavarta, betéteik reálértékének csökkenését nem érzékelték, mivel 1922 őszéig a tömegben nem tudatosult az inflációs folyamat.²⁴ Az infláció nyolc évének kellett eltelnie ahhoz, hogy a lakosság egy részében kialakuljon egy racionálisabb, az árak gyors emelkedéséhez alkalmazkodó magatartás. Átmeneti, elsősorban a háborúhoz kapcsolódó jelenségnek tartotta az inflációt a szakemberek nagy része is, és ezért viszonylag későn döbrentek rá hátrányos következményeire, a betétek és értékpapírok értékvesztésére. A betétállomány az inflációs években is állandóan szaporodott, bár kétségtelenül sokkal lassabban, mint az egyéb pénzformák. A bankjegy és számlapénztömeg rohamos növekedése következtében a takarékbetét-állomány gyakorlatilag jelentéktelenné vált, s ez különösen akkor megdöbbentő, ha a háború előtt oly számottevő súlyával (a pénztömeg 70%-át jelentette) vetjük össze.

4. táblázat. A pénztömeg (M_2)-os megoszlása Magyarországon²⁵

Év	Bankjegy	M_1 Számlapénz	Együtt	Takarék- betétek	$M_2 =$ $M_1 +$ takarékb.
1913	10,6	18,8	29,4	70,6	100,0
1914	18,2	26,7	44,9	55,1	100,0
1915	20,7	27,8	48,5	51,5	100,0
1916	22,5	30,3	52,8	47,2	100,0
1917	28,9	28,9	57,8	42,2	100,0
1918	34,9	29,4	64,3	35,7	100,0
1921	29,6	56,8	86,4	13,6	100,0
1922	36,9	54,8	91,7	8,3	100,0
1923	35,1	62,8	97,9	2,1	100,0
1924	30,1	63,9	94,0	6,0	100,0

²³ Popovics Sándor: i. m. 27.

²⁴ OL Pesti Magyar Kereskedelmi Bank budapesti fiókok jelentései Z 40 117. cs. Ebből a szempontból nagyon jellegzetes a következő idézet: „a betétek kis kamatozása nem képezte reklamátió tárgyát, az új 1921. évben dacára a pénzsűkének betéteink napról napra szaporodnak”. Erzsébet körúti fiók jelentése, 1920. második félév.

²⁵ Az adatokat a 8. táblázat alapján számítottam ki, lásd a 35. jegyzetet.

5. táblázat. A pénztömeg (M_1) %-os megoszlása Magyarországon²⁵

Év	Bankjegy	Számlapénz	Együtt
1913	36,6	64,0	100,0
1914	40,6	59,4	100,0
1915	42,6	57,4	100,0
1916	42,6	57,4	100,0
1917	50,0	50,0	100,0
1918	54,2	45,8	100,0
1921	34,2	65,8	100,0
1922	40,2	59,8	100,0
1923	35,8	64,2	100,0
1924	32,0	68,0	100,0

6. táblázat. A pénzteremtés megoszlása a magyar pénzüintézetek között²⁵

Év	Központi Bank	Postatakarék-pénztár	Kereskedelmi bankok	Együtt
1913	38,7	6,9	54,4	100,0
1914	51,9	9,2	38,9	100,0
1915	44,3	10,7	45,0	100,0
1916	44,3	8,4	47,3	100,0
1917	55,3	7,1	37,6	100,0
1918	66,3	6,8	26,9	100,0
1921	38,7	5,7	55,6	100,0
1922	42,7	9,1	48,2	100,0
1923	39,0	14,6	46,4	100,0
1924	46,6	7,6	45,8	100,0

A szűkebb értelemben vett pénztömegben belül is végbement bizonyos módosulás. A magyar pénzforgalom egyik archaikusa vonása volt már a háború előtt is a bankjegyek nagy részaránya, a készpénzt kímélő fizetési módok (csekk, kliring stb.) viszonylag kis elterjedtsége. A háború alatt, s részben utána is tovább növelte jelentőségét a bankjegy, s visszaszorult a számlapénz (ld. 5. táblázat). E változások nagyrészt az inflációnak, s a megváltozott gazdasági viszonyok következtében módosult fizetési szokásoknak, pénzhasználati módoknak tulajdoníthatóak. Az inflációs időszakban sokak által megfigyelt jelenség volt a készpénz szerepének megnövekedése, a készpénzt kímélő fizetési módok visszaszorulása. Vidéken jelentős készpénzfelhalmozás ment végbe.²⁶ A háború előtti piaci kapcsolatok megnehezülése, sokszor megszakadása a kereskedelmi hitel visszaszorulásához, s a készpénzben történő fizetés terjedéséhez vezetett. Feltehetően a lassanként meginduló gazdasági normalizálódás jeleként értékelhető az, hogy 1921–1922-től újra növekedni kezdett a számlapénz jelentősége a bankjegyhez képest, s az infláció utolsó két évét már többé-kevésbé a békebeli arányok jellemezték.

Az előző fejezetben sok szó esett már a központi bank infláció alatti szerepváltásáról. A 6. táblázatot megvizsgálva is kitűnik, a vizsgált időszakban jelentősen megnőtt a központi bank jelentősége a pénzteremtésben. Az adatokból megfigyelhető, hogy az inflációs időszakban fontos változások mentek végbe a pénzpiacokon belül. Míg a háború előtt a forgalomban lévő pénz több mint felét a kereskedelmi bankok hitelnyújtásai teremttették, a háborús években a jegybanki hitelek váltak meghatározóvá. Ha a központi bank és a postatakarékpénztár (szintén állami pénzüintézet) pénzteremtő

²⁶ Például: OL JI Tanácsülési jegyzőkönyvek, Z 2 1. cs. 1921. november 30., 1922. április 6.

tevékenységét együtt vizsgáljuk, még inkább sikeresnek tűnik az állami térhódítás politikája, a pénzpiac feletti állami ellenőrzés kiterjesztése.

A kereskedelmi bankok szerepe a háború utolsó éveiben csökkent legnagyobb mértékben, és 1921–22 után, a lassú gazdasági konszolidációval kezdett hitelezési tevékenységük újra jelentősebbé válni, ez azonban még 1924-ben sem érte el a háború előtti szerepét. Bár a kereskedelmi bankok pénzteremtésének üteme elmaradt a központi banké mögött (pénzjellegű passzívák a háború előttihez képest 11 600-szorosra nőttek, a jegybank esetében a szorzó 16 600 volt), igen fontos szerepet játszottak a gazdaság pénzzel való ellátásában.

A magyarországi pénzforgalom sajátos, a betakarítással összefüggő jelensége volt a bankjegyforgalom, és a váltótárcaállomány idényszerű hullámozása. Ezt a jelenséget Varga István így jellemezte az első világháború előtti és az 1924 utáni időszakra: „... Magyarországon a pénzpiac az őszi hónapokban idényszerűen feszült. Ez a tény az ország mezőgazdasági jellegével függ össze. A bankjegyforgalom ... már július 31-től kezdődően úgyszólván állandóan meghaladja az évi átlagos színvonalat, a váltótárcaánál ugyanez csak szeptember elején következik be. Az enyhülés a bankjegyforgalomban januárban ... a váltótárcaánál pedig februárban következik be, akkor csúszik az évi átlagos színvonal alá. Úgy a bankjegyforgalomnak, mint a váltótárcaánál évenként két idényszerűen maximális állása van: október 31-én és december 31-én. A minimuma mindkettőnek a tavaszi és kora nyári hónapokra esik.”²⁷

Ha megvizsgáljuk a fent jellemzett jelenséget az inflációs évekre (a váltótárca sajnos csak 1922-re és 1923-ra vannak megbízható adatok), azt találjuk, hogy az infláció a magyarországi pénzpiac idényszerű hullámozását is módosította (ld. 7. táblázat).

7. táblázat. A magyar bankjegyforgalom és jegybanki váltótárca havi hullámozása (1896–1928) százalékokban²⁸

Hónap	Bankjegyforgalom			Váltótárca		
	O–M B	JI adatai alapján	MNB	O–M B	JI adatai alapján	MNB
Január	98,8	55,8	101,8	95,0	22,1	106,3
Február	94,9	62,9	95,6	85,0	23,0	98,0
Március	96,4	66,6	94,1	88,4	27,8	93,5
Április	98,9	69,1	98,3	93,9	30,9	100,0
Május	94,4	73,3	92,7	86,3	32,7	97,8
Június	97,5	82,3	93,4	92,8	40,4	96,1
Július	98,0	87,6	99,1	91,1	72,3	95,2
Augusztus	99,8	106,8	102,0	98,5	122,5	94,8
Szeptember	105,0	126,6	104,7	113,8	159,6	104,9
Október	107,5	145,4	111,8	124,5	225,3	105,6
November	101,5	153,6	102,1	107,6	215,8	102,2
December	107,3	162,7	104,4	123,1	227,6	105,6
Éves átlag	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Szórás (6)	4,4	36,6	5,6	14,4	81,8	5,1

Rövidítések: a 7. táblázathoz

O–M B = Osztrák–Magyar Bank; JI = Állami Jegyintézet; MNB = Magyar Nemzeti Bank

²⁷Varga István: A Magyar Nemzeti Bank és az Osztrák–Magyar Bank bankjegyforgalmi-, váltótárca- és ércékszlet adatainak magyarázata. Bp., 1929. Magyar Gazdaságkutató Intézet 2. számú külön kiadványa, 11.

²⁸A táblázat 1896–1928 közötti adatok alapján a bankjegyforgalom és a váltóállomány havi átlagait hasonlítja az éves átlagokhoz, és így a magyar pénzforgalom éven belüli mozgását mutatja a háború előtti, az inflációs és az azt követő években.

Az összehasonlításból kitűnik, hogy az inflációs időszak alatt is megmaradt a magyarországi pénzpiac azon sajátossága, hogy a bankjegyforgalom és a váltóállomány a betakarítás után, augusztustól haladja meg az évi átlagos színvonalat. Megszűnt viszont az adatsor belső hullámozása, az árszínvonal tartós emelkedése kisimította a hullámozást, s egyöntetű, állandó emelkedést idézett elő. Az infláció megszüntette tehát a pénzpiac tavaszi, kora nyári enyhülését, s a pénzpiaci feszültséget a vizsgált évek állandó jellemzőjévé tette (természetesen azért rövid ideig tartó enyhülés most is fellépett időnként). Ugyanígy megszűnt a bankjegyforgalom két helyi maximuma is (október és december vége), míg a váltótárcánál továbbra is jelentkezett a novemberi időszakos enyhülés. Jelentősen megnőtt az adatok szórása is. A havi adatok átlagosan 36,6 (bankjegyforgalom), illetve 81,8 (váltótárca) százalékkal térnek el a havi átlagtól.

A fent leírt, elég lényeges változásokat szerintem három tényezővel lehetne magyarázni. 1924 után, s még inkább az első világháború előtt elsősorban a betakarítási időszakot követően jelentkezett a pénzpiaci feszültség, ekkor volt a pénzintézeteknek égető szükségük jegybankpénzre, s ezért ekkor nyújtottak be nagyobb arányban váltókat visszleszámlálásra a jegybankhoz. A pénzpiaci feszültség aratási időnyhez kötöttsége is a magyar mezőgazdasági termelés nem-árutermelő jellegére utal, hiszen egy árutermelő gazdaság egész éves pénzforgalmat feltételez. Magyarországon azonban csak az aratás után kerültek a parasztgazdaságok olyan helyzetbe, hogy egész éves, szerény pénzszükségletüket biztosítani tudták. A számlapénzforgalomban nem véletlenül nem jelentkezett az idényszerű hullámozás, mivel ez az árutermelő, ipari szektor egész évben kiegyenlített pénzforgalmát mutatta.

Az inflációs évek annyiban változtatták meg a helyzetet, hogy a pénzpiaci feszültség már nem korlátozódott az aratást követő hónapokra, hanem kiterjedt gyakorlatilag az egész évre. A pénzintézetek és iparvállalatok egész évben felkeresték váltóikkal az állami jegyintézetet.²⁹ Ez lehet tehát a magyarázata annak, hogy megszűnt a váltótárca, illetve a bankjegyforgalom tavaszi, kora nyári csökkenése,³⁰ s hogy a jegyintézetnél a hitelkereslet minden egyes nap meghaladta a törlesztések összegét. Ez alól egyedüli kivételt a takarékkorona rendeletet követő napok (1924. február 19. után) jelentettek.³¹

Változás jelentkezett a gabonaértékesítési szokásokban is. Az infláció vége felé, a pénz rohamos értékvesztését felismerve, azok, akik nagyobb árukészlet felett rendelkeztek (elsősorban a nagybirtokosok) igen gyakran nem rögtön az aratás után, hanem részletekben, pénzszükségletük jelentkezésének idejében és mértékében adták el terményeiket.³²

Végül a jegyintézet váltótárcaállományát jelentős mértékben befolyásolta az ún. malomváltók állománya (elsősorban a budapesti nagymalmok benyújtásai). A magyar malomipar súlyos helyzetbe került az első világháború után, miután a békeszerződés értelmében fontos gabonatermő területeket csatoltak el Magyarországtól. A magyar malomipar számára ez óriási felesleges kapacitásokat eredményezett, amit tovább súlyosbítottak azok, a sokszor politikai eredetű akadályok, amelyek a magyar lisztexport útját igyekeztek eltorlaszolni az utódállamokban (elsősorban Csehszlovákiában), meg kellett küzdeni az amerikai liszt által teremtett versennyel is. Ebben a helyzetben nem csodálható, hogy a budapesti nagymalmok az állami jegyintézet első számú ügyfelei voltak. A jegyintézet igyekezett a válságba került malomiparon (és a cukoriparon, mely sok szempontból hasonló gondokkal küzdött) segíteni. A malomipar és a lisztkivitel nehézségei megmutatkoznak abban is, hogy a jegyintézet malomváltó-tárcája teljesen még nyár elején sem ürült ki (a háború előtt ez törvényszerű volt), s igen gyakran még az új aratási időnyben is tartalmazott az előző időnyből származó gabonaváltót.³³ A gabonaváltók összváltótárcán belüli arányát az 1. ábra mutatja be.

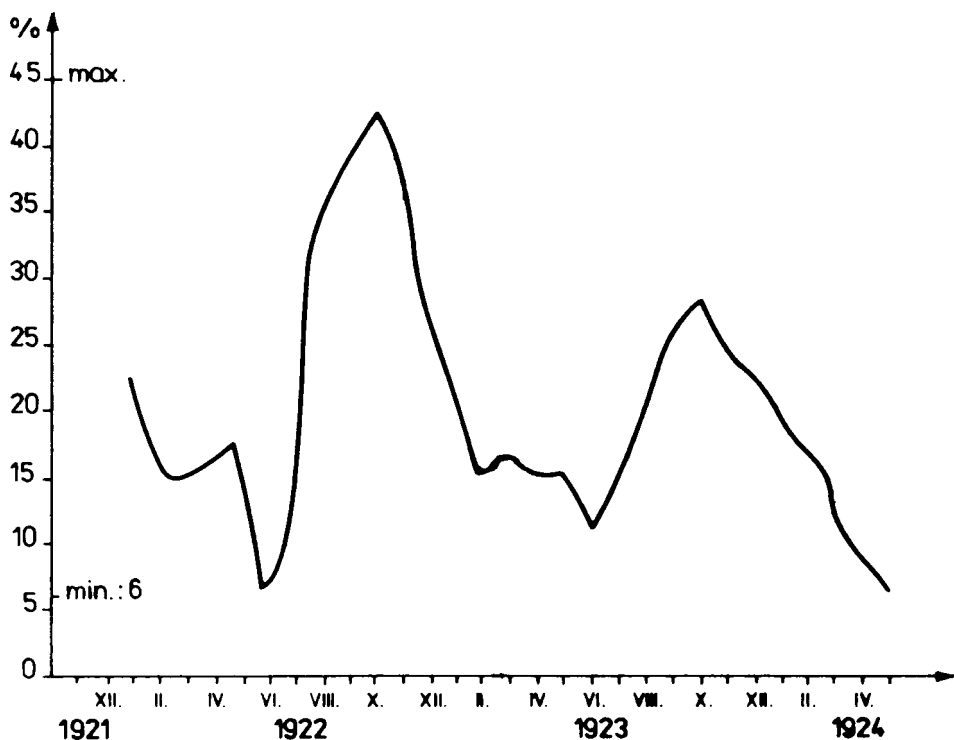
²⁹ OL JI tanácsülési jegyzőkönyvek Z 2 1. cs. 1922. június 28.

³⁰ Uo. 1922. április 6.

³¹ Uo. 1924. február 27.

³² Uo. 1922. október 25., 1923. augusztus 31., 1924. február 27.

³³ Uo. 1922. május 31., 1923. május 30., augusztus 31., cukorváltóra: 1923. március 23.

1. ábra. Malomváltók aránya az Állami Jegyintézet váltótárcájában (1921–1924)³⁴

A pénzforgalom infláció alatti változásait összefoglalva három mozzanat tűnik fontosnak. Az adatok igazolták a korabeli szakemberek véleményét a takarékbetét-állomány megsemmisüléséről, a tágran értelmezett pénztömegben belül jelentéktelenné vált a takarékbetét-állomány, s kizárólagos szerepre tettek szert a likvidebb pénzfajták. Fontosnak tartom, hogy az infláció sem növelte a készpénz-nélküli elszámolási formák elterjedtségét, a magyar pénzforgalomra továbbra is jellemző maradt a bankjegyforgalom nagy aránya. Végül pénzügyi szempontból is figyelemre méltó a kereskedelmi bankok viszonylag jelentős pénzügyi tevékenysége az infláció alatt, ez is azt látszik bizonyítani, hogy az infláció nem pusztán költségvetési probléma.

³⁴ Ld. OL II tanácsülési jegyzőkönyvek, Z 2 1. cs.

8. táblázat: A pénztőmeg összetétele Magyarországon, 1913–1924 (millió korona)³⁵

Év	Központi bank		
	1. Bankjegy és pénztárjegy	2. Számlapénz	3. Összesen
1913	369,0	27,8	396,8
1914	760,2	211,2	971,4
1915	1 060,0	40,4	1 100,4
1916	1 611,5	62,9	1 674,4
1917	2 729,1	289,8	3 018,9
1918	5 267,1	1 170,0	6 437,1
1919	8 240,0	1 170,0	9 410,0
1920	14 307,8	3 227,6	17 535,4
1921	25 175,0	3 531,6	28 706,6
1922	75 909,5	4 760,7	80 670,2
1923	931 348,9	81 425,8	1 012 774,7
1924	4 513 989,6	2 069 468,0	6 583 457,6

³⁵ Oszlopok teljes megnevezése, jelölése a korabeli statisztikában: 1. Bankjegyek és pénztárjegyek. 2. Azonnal esedékes idegen pénzek. 3. 1920-ig: Osztrák–Magyar Bank pénzjellegű passzívái 1921-től: Állami Jegyintézet pénzjellegű passzívái. 4. Postatakarékpénztári jegyek a forgalomban. 5. Betétek tőkésített kamattal csekkszámára. 6. Betétek tőkésített kamattal takarékkönyvre. 7. Postatakarékpénztár pénzjellegű passzívái. 8. 1914–18: Betétek folyó- és csekkszámára 1921-től: Fedezett és fedezetlen folyószámla-tartozások. 9. 1914–18: Takarékbetétek és tőkésített kamatok 1921-től: Takaré- és pénztárjegybetétek. 10. Pénz- és hitelintézetek pénzjellegű passzívái. Források: Magyar Statisztikai Évkönyv 1915–1925. évfolyamai. *Jankovich Béla*: A papírpénz inflációja és értéke az utolsó évtized tapasztalatai nyomán. Közgazdasági Szemle, 1925. 6. táblázat, 114–117., *Popovics Sándor*: A pénz sorsa a háborúban. Bp., 1926. I–III. táblázat *Teleszky János*: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp., 1927. 374–379., *Compass* 1915–1925. évfolyamai, Magyar Statisztikai Szemle 1923. 182–187, 302. OL Állami Jegyintézet iratai Z 2, Z 3., OL Pénzügyminisztérium Kállay iratok K 275. Az 1919 előtti adatok is a trianoni Magyarország területére vonatkoznak. Az Osztrák–Magyar Bank adatainak (1–3. oszlop) átszámítási arányszáma: 14,8%, a trianoni Magyarország népességének a volt Monarchia összlakosságán belüli aránya. (Részletesebben: *Szigeti Gyula*: A pénzforgalom és pénzszükséglet. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 182–187.) A többi adat átszámítási arányszáma 62,2%, ez a trianoni Magyarország hitelintézeti takarékbetét-állományának a volt Magyar Birodalom (Horváth-Szlavónország nélkül) hitelintézeti takarékbetét-állományához viszonyított arányának felel meg. (Ld.: Magyar Statisztikai Szemle, 1923/7–8. 302. oldal.) A Postatakarékpénztár 1914-től kezdődően évről évre június 30-i mérlegadatait közölte, ezért ezeket évvégi értékeké számítottam át. Ez azért volt szükséges, mert a jegybank és a többi pénzintézet is december 31-i adatait közölte. Az átszámításnál azzal a feltételezéssel éltem, hogy a Postatakarékpénztár által teremtett pénz mennyiségének félévenkénti növekedése megegyezett a bankjegyforgalom félévenkénti mozgásával.

Postatakarékpénztár			
4. PTP-1 jegyek	5. Számlapénz	6. Takarékbetét	7. Összesen
—	71,4	70,0	141,4
—	172,9	69,6	242,5
—	267,1	98,2	365,3
—	315,7	160,1	475,8
—	384,7	235,7	620,4
—	664,2	359,9	1 024,1
1 002,8	1 249,2	851,8	3 103,8
1 403,7	2 529,0	1 325,7	5 258,4
249,0	3 964,4	1 475,7	5 689,1
56,0	17 099,3	1 748,6	18 903,9
—	379 402,1	4 447,3	383 849,4
—	1 068 252,6	33 667,6	1 101 920,2

Kereskedelmi bankok				
8. Számlapénz	9. Takarékbetét	10. Összesen	11. M ₁	12. M ₂
558,0	2 396,3	2 954,3	1 026,2	3 492,5
729,2	2 233,3	2 962,5	1 873,5	4 176,4
1 117,9	2 546,7	3 664,6	2 485,4	5 130,3
1 790,7	3 228,9	5 019,6	3 780,8	7 169,8
2 054,1	3 758,9	5 813,0	5 457,7	9 452,3
2 612,1	5 036,7	7 648,8	9 713,4	15 110,0
n. a.	n. a.	n. a.	—	—
n. a.	n. a.	n. a.	—	—
41 313,1	10 174,7	51 487,8	74 233,1	85 883,5
90 960,3	15 466,4	106 426,7	188 758,8	206 000,8
1 206 799,5	49 950,0	1 256 749,5	2 598 976,3	2 653 373,6
6 470 376,9	871 123,9	7 341 500,8	14 122 087,1	15 026 878,6

9. táblázat: A pénztömeg összetétele Magyarországon, 1913–1924 (millió korona)³⁶

Év	Bankjegy	Központi bank	
		Pénztárjegy	Azonnal esedékes tartozások
1913	2 460,0	–	184,6
1914	5 136,7	–	1 427,1
1915	7 162,4	–	272,8
1916	10 888,6	–	425,0
1917	18 439,7	–	1 958,3
1918	25 588,6	–	7 905,6
1919	8 240,0	–	7 905,6
1920	14 307,8	–	3 227,6
1921	25 175,0	–	3 531,6
1922	75 887,0	22,5	4 760,7
1923	931 337,3	11,6	81 425,8
1924	4 513 989,6	–	2 069 468,0

Postatakarékpénztár			Kereskedelmi bankok	
Postatakarék-pénztári jegyek	Betétek csekk számlára	Betétek takarékkönyvre	Folyószámla tartozások	Takarék és pénztárjegy betétek
–	114,7	112,6	897,1	3 852,6
–	109,0	114,4	1 172,4	3 590,5
–	342,6	111,0	1 797,2	4 094,4
–	483,5	187,2	2 879,0	5 191,1
–	517,6	286,9	3 302,4	6 043,3
–	650,0	407,8	4 199,5	8 097,6
1 002,8	1 261,5	657,8	n. a.	n. a.
1 403,7	1 244,5	925,9	n. a.	n. a.
249,0	2 669,9	1 369,6	41 313,1	10 174,7
56,0	4 657,1	1 532,5	90 960,3	15 466,4
–	19 577,6	1 791,6	1 206 799,5	43 950,0
–	416 078,4	4 718,0	6 470 376,9	871 123,9

³⁶ A 9. táblázat a 8. táblázat alapadatait, a feldolgozás előtti nyers adatokat tartalmazza. Forrás: ld. 35. jegyzet. 1–3. oszlop: 1913–19: Osztrák–Magyar Monarchia területére vonatkozik, 1919-től: A trianoni Magyarország területére vonatkozik. 4–9. oszlop: 1913–18: A Magyar Birodalom Horvát-Szlavónország nélkül, 1919-től A trianoni Magyarország területére vonatkozó adatok. A Postatakarékpénztár adatai 1913-ban december 31-i, 1914–24 között június 30- adatok. A többi oszlop értékei december 31-ére vonatkoznak.

Ágnes Pogány: Two Aspects to the Examination of Inflation in Hungary (1914–1924)

The first part of the study surveys the activity of the Hungarian National Note Issuing Institution. It started working after the liquidation of the Austro-Hungarian Bank on August 1, 1921 and acted as a note issuing bank until the establishment of the Hungarian National Bank in May 1924. During these three years as – a consequence of its generous loans to the economy and the state budget – it became one of the most important factors of inflation. Having no autonomy and being subordinated to the Ministry of Finance it had no authority to decide about state-loans or to determine the amount of money to be issued. These rights were reserved for a state body (Financial Council). The note issuing institution, therefore did not aim at a limitation of the amount of money issued and tried to satisfy all solicitations of credit (especially if they were supported by influential personalities) even at the price of offending against the severe regulations of the quota system. The interest rates did not consider realities either, the interest rates of credits and deposits did not follow the increasing price-level.

The second part of the study describes the development and internal structure of the money in circulation in a narrower (M_1) and a wider sense (M_2). An analysis of the available statistics shows that even during the period of the quick devaluation of money cashless modes of payment did not become more popular, bank notes continued to play a leading role in payments. The data also confirm the opinion of contemporary experts concerning the annihilation of savings deposits during the time of the inflation.

Агнеш Погань

Две точки изучения венгерской инфляции 1914–1924 гг.

Первая часть статьи занимается деятельностью Венгерского Государственного Эмиссионного Банка. Эмиссионный Банк начал работать после ликвидации Австро-Венгерского Банка 1 августа 1921 г. и до мая 1924 года, когда был организован Венгерский Национальный Банк, он выполнял свои функции. За эти три года он стал одним из важных факторов инфляции путем грандиозных кредитов для государственного хозяйства. Так как Эмиссионный Банк не обладал автономией и был подчинен Министерству финансов, он не имел возможности самостоятельно решать ни о государственных кредитах, ни о масштабах эмитированных банкнот, так они входили в компетенцию государственного органа финансового Совета. В своей кредитной политике Эмиссионный Банк так и не стремился к влиянию на дело выпуска денег и все запросы кредита он стремился удовлетворить (особенно если имелся подходящий протектор) иногда нарушая жесткие правила денежного контингентирования. Политика процентной ставки не считалась реальностью инфляции.

Во второй части статьи автор стремился дать картину об образовании денежной массы (M_1 и M_2) и ее внутренней конструкции данного периода. Анализ доступной статистики показывает, что несмотря на быстрое обесценение денег не стали популярнее денежно-бережные методы; наличный расчет и в дальнейшем играл ведущую роль. В то же время имеющимися данными подтверждается мнение специалистов о ликвидации количества сберегательных в период инфляции.

FERBER KATALIN

Lépéshátrányban. A magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930–1931-ben

„Jobb kölcsönözni és veszteni,
mint egyáltalán nem kölcsönözni.
(L. Fraser, bankár)

A magyar gazdaság első világháború utáni nemzetközi eladósodása illetve ennek egyes szakaszai azonosak Magyarország megváltozott politikai és gazdasági feltételeinek következményével, 1931-ben a magyar gazdaságpolitika radikális stratégiaváltásra kényszerült, s a gazdaságpolitika új eszköztára is lényegében a külső feltételek teljes átalakulása hatására jött létre. Az 1931 nyarán bekövetkezett nemzetközi pénzügyi összeomlás hazai eseményei között általános tanulságokkal bíró mozzanat volt a magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete illetve annak sorsa, melyet néhány, a korszakkal foglalkozó gazdaságtörténeti, illetve politikatörténeti kötet szerzője egyes vonatkozásaiban már feldolgozott.¹

I.

A hazai monetáris válság egyik kritikus időszakára eső jegybanki Főtanácsülés jegyzőkönyvben is rögzítette, hogy az „ország ezidőszertinti helyzetének gyökeres megváltoztatása nem pénzügytechnikai, hanem közgazdasági probléma. Ez a megállapítás arra a tényre van alapozva (...) hogy az országnak ezidőszertinti eladósodása olyan természetű, hogy az ebből folyó szükségletek mindig csak újabb és újabb eladósodással fedezhetők, és hogy ennek folytán a helyzet megváltoztatása érdekében azt kell célul kitűzni, hogy az ország közgazdasági struktúrája alakíttassék át abban az irányban, hogy idők múltán a fizetési mérleg hiánya saját termelésünk és kivitelünk fokozásával enyhíthessék és valamikor végleg kiküszöbölhető legyen”.² Az idézett megállapítás bár utólag, de annak a felismerésnek nyomán született, melynek során a Magyar Nemzeti Bank 1929-től majd 1930-ban folytatta és 1931 első felében maximális erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Magyarország 1924-ben megteremtett valutáris stabilitása fennmaradjon. Mint az a következő oldal táblázatának adataiból kitűnik, ezekben az években az évi adósságszolgálat nagysága akkorára emelkedett (a korábbi években felvett kölcsönök miatt), hogy felemésztette nemcsak az évi kivitelből származó devizabevételeket, de az új kölcsönök összegeit is. E tanulmány keretei között nem foglalkozhatom még az ismertetés szintjén sem azzal, milyen tényezők játszottak szerepet a helyzet létrejöttében, annál is inkább, mert ezt egy nemrégiben magyar nyelven is megjelent tanulmány szerzője már megtette.

Az érthetőség kedvéért mindössze annak említésére szorítkozom, hogy Magyarország nemzetközi eladósodásában döntő, még inkább meghatározó szerepe volt az 1924-ben angol közreműködéssel

¹ A magyarországi pénzügyi krízis története néhány vonatkozásban szerepel a hazai gazdaság- és politikatörténeti monográfiákban, illetve feldolgozásokban, ezek közül ha nem is az alapvetőek, de ebben a tanulmányban felhasználtak: *Incze Miklós* (szerk.): *Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon*. Bp. 1955. *Ránki György*: *Gazdaság és külpolitika*. Bp. 1981. *Berend T. Iván*: *Válságos évtizedek*. Bp. 1984.

² Országos Levéltár (a továbbiakban O.L.) Magyar Nemzeti Bank (MNB). Főtanácsülési jegyzőkönyvek. Filmtár. 13388. d. 193. okt. 30.

„választott” aranyfontdeviza-alapú hazai valuta felülértékeltségének, valamint az ennek fenntartásához fűződő hazai jegybanki politikának.³

Nem mulasztom el azonban annak említését sem, hogy ezzel inkább *elméletileg* párhuzamos kérdés a külföldi hitelek belföldi felhasználásának problémaköre, melyre választ mindeddig csak külföldi kutató adott, így ennek feldolgozása további feladat.⁴

S jóllehet, a Magyar Nemzeti Bank vezetősége mindent megtett annak érdekében, hogy a pengő árfolyamának stabilitása mellett monetáris eszközökkel segítse elő, amennyire lehetőségei engedik, a belföldi konjunktúra ösztönzését,⁵ ez korántsem mondott ellent a gyors nemzetközi eladósodásnak.

Az 1929 második felében, részben a New York-i tőzsdekrach következtében súlyosbodó európai likviditása krízis a magyar jegybank pozíciójában is komoly rosszabbodást idézett elő, melyen az európai jegybankok közös hitele segített, de a jegybank vezetői – elsősorban Popovics Sándor – világosan látta már ebben az időszakban, hogy a nehézségeket e hittel csak elodázni lehetett. Ugyanakkor mind a magyar kormányra, mind a Magyar Nemzeti Bankra komoly politikai és pénzügypolitikai nyomás nehezedett, hiszen a stabilizáció felett őrködő Népszövetség Pénzügyi Bizottsága, valamint a Bank of England „illetéke”, Siepmann nemcsak formális kontrollt jelentettek. Nagyon leegyszerűsítve, a magyar kormány, valamint a jegybank mozgási szabadságát elsősorban nemzetközi jogi és monetáris szempontok korlátozták. A magyar kormány 1930-ban megindított kölcsönszerződési akciója mögött nemcsak a további eladósodásnak egy nagy kölcsönrel való „megoldási terve” állt, hanem az előbb említett külső szempontok két gyakorlati következményének „áthidalása” is: a két előírás a magyarországi (valamint az ausztriai) stabilizáció alappillérei voltak. Az egyik a jegybank közvetlen hitelnyújtási tilalma az államnak, illetve az állami intézményeknek, a másik a költségvetési egyensúly angol kritériumai.⁶

Mindkettő természetesen, ha közvetve is, de az első világháborút követő, néhány országban több éven át tartó infláció korabeli magyarázatával függött össze, illetve onnan származik. E szerint, az infláció elsődleges kiváltója és egyúttal oka a költségvetési hiány és annak pénzkiadásával való

³ Az 1924. évi magyarországi stabilizáció angol és magyar hátterére lásd *Péteri György*: *Tying up a Loose End: British Foreign Economic Strategy in 1924: The Hungarian Stabilization*. Acta Historica Tome 30. No. 3–4. 1984. 321–351. pp. (A kézirat leadását követően ugyanennek magyar nyelvű változata jelent meg a Századok hasábjain.) A Magyar Nemzeti Bank monetáris politikájára, illetve húszas évekbeli start stratégiájára *ugyanő*: Nemzetközi likviditás és nemzetgazdasági szempont a magyar monetáris politikában 1924–1931. Közgazdasági Szemle 1980/10. Az általam közölt táblázat adatai is innen származnak.

⁴ A közép-európai külföldről származó hitelek felhasználására: *V.V. Bandera*: *Foreign Capital as an Instrument of National Economic Policy*. The Hague. 1964.

A külföldi hitelek felhasználásának problémaköre az adott gazdaság- és pénzügypolitikai döntéshozatal szempontjából tekintve elméleti jellegű, hiszen csak teoretikusan választható szét a jegybanki (monetáris) incitívátású és a reálszféra szükséglete által provokált kölcsönfelvétel.

⁵ *Péteri Gy.*: Nemzetközi likviditás és nemzetgazdasági szempont... Közgazdasági Szemle 1980/10.

⁶ A stabilizáció egyik legfontosabb jellemzője ugyanis az volt, hogy a költségvetés egyensúlyi kritériumai között a jóvátételi, illetve népszövetségi kölcsöntörlesztés összegei pontosan fizetve legyenek. (Ez természetesen a kölcsönt nyújtó szempontjából teljesen indokolt.) A stabilizációs programot törvénybe foglaltó szöveg szerint ugyanis a magyar költségvetés helyzete akkor tekinthető „egészségesnek”, ha a költségvetés egyensúlya mellett teljesíthető az előbb említett két külföldi valutában teljesítendő kötelezettség. A kölcsön biztosítására ugyanakkor a hitelezők a vámjövédék, a cukoradó, valamint a dohányjövédék bruttó összegeit kötötték le, és azt is előírták, hogy ha ezen bevételek évi összege nem éri el a népszövetségi kölcsön évi törlesztési hányadának másfélszeresét, szó lehet újabb zálogok lekötéséről. Figyelembe véve az ország gazdasági szerkezetét és teljesítőképességét, valamint a háborút követő évek felhalmozódott állami beruházási feladatokat, mindez – megítélésem szerint – szükségszerűen vezetett el a költségvetési egyensúly *formai* betartásához, vagyis a deficitfinanszírozás bonyolultabb és költségesebb megoldásainak alkalmazásához.

finanszírozása. A Bethlen-kormány a kölcsönszerzési akció első lépéseire a háborút követően oly sok nehézséget okozó jóvátételi kérdést véglegesen rendező konferenciák fórumait használta. A diplomáciai gépezet hazai megbízottai bizakodó számjeltávirataikban számoltak be gróf Bethlen Istvánnak az ezzel kapcsolatos első tárgyalásokról. Ugyanebben az időszakban a gazdasági élet „jelzőszámai”, elsősorban az iparé, egyértelmű stabilitásról adtak számot, a mezőgazdasági termés eredményei pedig ebben az évben olyan bőségesek voltak, hogy hosszú évek óta először jelentős aktívummal zárult a külkereskedelmi mérleg. A jegybank, nehézségei ellenére igyekezett elkerülni a belső pénzügyi „megszorító” intézkedéseit, amit megkönnyített a gyufakölcsön első részletének kibocsátása.⁷

A hazai pénzügypolitika első vonalbeli szereplői azonban baljós előjeleket is tapasztalhattak; Bud János, korábbi pénzügyminiszter tárcacélnküli közgazdasági miniszterre való kinevezése,⁸ az ezt megelőző és felemás eredményekkel záruló intézkedéssorozat a külföldi kölcsönfelvételek korlátozása ügyében, valamint az új pénzügyminiszter nyilvánvaló hozzá nem értésének ténye mind-mind sejtették, olyan változások vannak készülöben, melyek visszafordíthatatlan következményekkel is járhatnak.

Popovics Sándor, nem sokkal az európai jegybankok által a Magyar Nemzeti Banknak nyújtott aranydollár-hitel realizálását követően, azzal a kéréssel fordult Montagu Normanhez a Bank of England kormányzójához, hogy támogassa e mindössze 12 hónapra nyújtott hitel lejáratát idejének meghosszabbítását, vagy segítse elő egy nagyobb összegű, hosszabb lejáratra szóló kölcsön kibocsátását. Popovics joggal ijedt meg Norman válaszáért, mely a hitel meghosszabbításának esélyeit pesszimista módon ültette fel, újabb kölcsön felvételét pedig egyenesen lehetetlennek tartotta. Az angol jegybank kormányzójának válasza nem volt megalapozatlan; egyrészt a londoni City szereplői gyakorlatilag nem bocsátkoztak komolyabb kölcsönműveletbe az angol jegybankkal való előzetes konzultáció nélkül, s ez a háborút követő években kialakult gyakorlattá vált, másrészt a tárgyalás időszakában ismét (természetesen nem publikus formában) a Bank of England immár nem először, korlátozta az úgynevezett tengerentúli kölcsönkibocsátásokat.⁹

Montagu Norman a Popovicssal folytatott beszélgetésében rendkívül határozott érveket sorakoztatott fel a magyar kormány újabb kölcsönfelvételi szándékával szemben. A jegybanknak nyújtott hitel meghosszabbítása esetén a hitelt nyújtók kérhetik a Magyar Nemzeti Bank helyzetének tüzetesebb vizsgálatát, ez nyilvánvalóan sérti a magyar jegybank szuverenitását. Egyébként is, folytatta Norman, jobb lenne, ha a hitel lejáratának időpontjáig a magyar kormány, illetve a jegybank vezetősége minden olyan intézkedést megtenne, mellyel a fizetési mérleg hiánya megszüntethető.¹⁰ Norman nézetének ortodox jellege nyilvánvaló: egy ország külkereskedelmi mérlegének aktívuma elsősorban az az eszköz, mellyel ledolgozhatja adósságát, illetve megakadályozhatja az eladósodással járó nemzetközi terhek növekedését.¹¹ Ugyanakkor Popovics Sándor néhány héttel e személyes találkozót követően teljes joggal sérelmezte a beszélgetésről írt beszámolójában Siepmann-nak, a Bank of England magyar referensének, hogy Norman nyilatkozatai ellentmondanak egy évvel korábbi ígéretének, amikor éppen úgy ítélte meg, hogy némi várakozás után jó esélyei lesznek egy magyar kölcsön kibocsátásának, s amikor erre emlékeztette, e beszélgetésnek még csak tartalmára sem emlékezett.¹²

Imrédy Béla, ekkor még csak a magyar jegybank közgazdasági statisztikai és tanulmányi osztá-

⁷ A gyufakölcsön részletének kibocsátása nyomán jelentős mértékben enyhült a belső pénzügyi feszültség. Lásd erre: O.L. Pénzügyi Központ Igazgatóság. (Z. 91.) 1930. márc. 29.

⁸ Bud János kísérletét a külföldi kölcsönfelvételek intézményes korlátozására, illetve ennek történetét lásd: *Ferber K.: Vita a Húszas években az eladósodásról Magyarországon. Valóság* 1983/1.

⁹ Lásd erre: *J.M. Atkin: British Overseas Investment 1918–1931. Arno Press. New York. 1977.*

¹⁰ Két évvel korábban Montagu Normannek ugyanez volt a véleménye Magyarország újabb kölcsönfelvételeiről. Lásd: *Ferber K.: Vita ... Valóság. 1983/1.*

¹¹ Siepmann–Popovics levélváltása. 1930. december. Bank of England Archives. BOE. OV. Hungary. 1930. 33–49.

¹² Lásd az előző fejezetet.

A Bank of England archívumában található magyarországi anyagok többségéből egyértelműen kiderül, hogy a húszas évek végén megromlott a viszony Norman és Popovics, illetve az angol jegybank és Popovics között, s ennek egyik bizonyítéka, hogy az angol jegybankon belül nem voltak taláztak jó véleménnyel Popovicsról, az öreg”-ről.

lyának vezetője (s egyúttal a világ jegybankjai között még csak informális együttműködés magyar delegáltja) nem sokkal e panaszos hangú levél után személyes beszélgetést folytatott Siepmann-nel Párizsban. Imrédy párizsi látogatásának célja természetesen nem ez volt, hanem a jóvátételi kérdést tárgyaló konferencia, de ez egyúttal módot nyújtott a kölcsönlehetőségek felmérésére is. Imrédy Béla természetesen előismételte Popovics Sándor aggályait Siepmann-nek, az angol jegybank referensének válasza azonban egyértelműen megnyugtatónak tűntek.

Siepmann előadta álláspontját, miszerint a Magyar Nemzeti Bank kritikus helyzete esetén az európai jegybankok segítségével elkerülhető lesz egy komolyabb pénzügyi-valutáris válság Magyarországon, s ami ennél fontosabb, ez az európai bankok érdeke.¹³ A párizsi ez idő alatt zajló nemzetközi diplomáciai megbeszélések ekkor még biztatóak voltak a magyar kormány megbízottjai szerint, annak ellenére, hogy kezdetről fogva e megbeszélések középpontjában a német jóvátételi kérdés állt. A nagy kölcsön kilátásai 1930 első felében még mindig jók voltak, annak ellenére, hogy az amerikai tőzsdeválság hatására Európából kivont tőkék hiánya egyre komolyabban érezte hatását, és az európai pénzpiacra szaporodtak az egyelőre még akár helyinek is tekinthető bankcsődök.¹⁴

A Bethlen-kormány éppen esélyei megtartása érdekében, mintegy csak a kellő alkalomra várva, igyekezett a kölcsön feltételeit előre megteremteni. Egyrészt tárgyalásokat kezdett a Jóvátételi Bizottság képviselőivel, másrészt törvényes felhatalmazást szerzett a magyar parlamenttől a kölcsönakció lebonyolításához.

A kölcsönfelvétel pusztá szándéka is számos nemzetközi jogi akadályba ütközött, s érthető, hogy ezek óvatosságra intették a magyar kormányt az akció lebonyolításában, hiszen egyetlen elhamarkodott lépés esetén a hitelező, vagy az esetleges hitelezők léphettek vissza. A Népszövetség Pénzügyi Bizottsága ugyanis az 1924-ben lebonyolított magyarországi kölcsön, valamint az ezzel egyidejűleg rendezett jóvátételi törlesztés biztosítékául több állami jövedelemfajtaát kötött le – mégpedig az évi törlesztések (anuitások) biztosítékául. Újabb nagy összegű, hosszú lejáratú állami kölcsön előfeltétele ezeknek a zálogjogoknak a felszabadítása volt, amihez azonban a Pénzügyi Bizottság, illetve a Jóvátételi Bizottság előzetes engedélye kellett.

További magyarázat helyett idézek egy részletet Villani párizsi magyar követ egyik leveléből, mely jól összefoglalja a magyar kormány megfontolásait, illetve szempontjait a kölcsön biztosítása érdekében.

„Megbeszéléseket folytattunk a Jóvátételi Bizottság pénzügyi osztályának vezetőjével a benyújtandó jegyzékünkre vonatkozólag, amelyben két alternatívát vetettünk fel, mégpedig a zálogjogok teljes felfüggesztését, vagy bizonyos bevételi források felszabadítását – írta. Sajnos, az első reánk nézve kedvező és főleg egyszerű alternatívához a Jóvátételi Bizottság előreláthatólag elvi okokból nem adhatná hozzájárulását. Ennél fogva másik megoldást kellene választanunk, mely már csak azért is komplikáltabb, mert megkeresésünkben meg kell jelölnünk a kölcsön összegét, lehetőleg annak részletes feltételeit, és last but not least, azokat a bevételi forrásokat, amelyek a kölcsönadók részére lekötetnének, és melyeknek a felszabadítását kérjük. Abban a feltevésben, hogy a kormány ma még nincsen abban a helyzetben, hogy a tervezett kölcsön feltételeit a megkívánt részletességgel közölje, egy megoldási módot keresünk, mely szerint a kormány már most felhatalmaztatik, hogy egy 500 millió pengős kölcsön szolgáltatának biztosítására lekötessen egy olyan bevételi forrást, amelyek a kölcsön felvételekor a kölcsönadók részéről igényeltetni fognak.”¹⁵

A nyakatekert megfogalmazás kompromisszumos megoldást takart: a pénzügyminiszter törvényes felhatalmazást kapott egy 500 millió pengő hosszulejáratú állami kölcsön megszerzéséhez és egyúttal ahhoz is, hogy e kölcsön megszerzéséig bármilyen hitelfeltétellel biztosíthatja a törvényben előírt célokhoz szükséges pénzt. (Tudomásom szerint a stabilizációt követő időszakban ez volt az

¹³ Feljegyzés a Siepmann és Imrédy között lezajlott beszélgetésről. BOE. OV. 1930. október. 33–46.

¹⁴ Magyarországon először 1931 első hónapjaiban jelentkezett a vállalatok szintjén a likviditási krízis: 1931 márciusában már több, különböző iparági vállalat vált fizetéseképtelenné, és a műtrágyagyárak leálltak. O.L. MNB Főtanácsulési jegyzőkönyvek. 1931. márc. 27. Filmtár. 13388. d.

¹⁵ O.L. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai iratok. K. 69. 2689/ad res. 1930. Villani értesítésének kelte 1930. júl. 18.

első olyan törvény, mely a pénzügyminiszternek teljhatalmat biztosított közvetlen állami kölcsönműveletek lebonyolítására.) 1930 nyarán már beiktatásra is került az 1930. XXXI. törvénycikk, melynek szövege tételesen felsorolja a kölcsön felhasználási területeit; a Magyar Államvasutak adósságainak törlesztése, illetve a vasutak korszerűsítése, utak felújítása, illetve bővítése, állami felügyelet alatt álló cég, illetve szövetkezet tőkéjének bővítése elsősorban mezőgazdasági cég esetében. A célok realizálásához természetesen nem férhetett kétség, egyrészt mert mindegyik indokolt volt,¹⁶ másrészt mivel általános jellegűek miatt nehezen lehetett ezeket ellenőrizni. 1930 novemberében megérkezett a nagy kölcsön első részlete, 87 millió pengő, az egészhez mérten szerény összeg. Viszont a kölcsön-szerződés szövegében szó szerint a fentebbi célok szerepelnek. A pesti nagy bankházak épületeiben valamint a pénzügyminisztérium helyiségeiben azonban ezekben a hetekben már sokan tudták, hogy ez az egy évre kapott (és rangos nemzetközi pénzintézetek által nyújtott) kincstári váltókölcsön a költségvetés folyó kiadásainak finanszírozásához kell, szó sincs semmiféle beruházásról, legalábbis ebből a pénzből nem. Popovics Sándor 1930 decemberében keserűen fakadt ki Siepmannnek, amikor kijelentette, hogy a legnagyobb baj nem a Magyar Nemzeti Bankkal, hanem az államkasszával van.¹⁷ S amikor 1931 első heteiben megérkezett Budapestre Magyarország egyik legfontosabb hitelezőjének, a Rothschild-bankháznak két képviselője, hogy vizsgálatot folytasson a helyszínen a magyar pénzügyi helyzet feltárása érdekében, a vizsgálat indítéka nem volt kétséges, a londoni pénzintézet vezetősége ragaszkodott az előzetes tényfeltáráshoz, hogy reálisan mérhesse fel a kölcsönkérő tényleges állapotát.

A vizsgálat eredményeit összefoglaló tanulmány, bár megállapításait és hangnemet tekintve mérsékeltebb volt a bajok tényleges súlyosságánál, így is lesújtó következtetésekre adott alapot. A vizsgálatról készült jelentés legfontosabb pontja érzékelteti a hitelező felháborodásának megalapozottságát, hiszen így e jelentés, a magyar kormány megszegte az 1930 novemberében kötött szerződésben vállaltakat és a felvett hitelt egyszerűen költségvetési deficitfinanszírozásra használta. Ez nemcsak azért volt több mint hiba, mert megkérdőjelezte a kölcsönt kérő magyar kormány szavahihetőségét, hanem azért is, mert rövidlejáratú külföldi hitelről lévén szó, a visszafizetés ilyen felhasználás esetében szinte magától értetődően kétségesé vált.¹⁸ A jelentés másik fontos megállapítása a magyarországi költségvetési gazdálkodás, illetve állampénztári helyzet kritikája: a nyilvánosság számára készült, zárszámadási adatok valamint a költségvetés tényleges helyzete között, mint azt a vizsgálat megállapította, vajmi kevés a kapcsolat. A jelentést készítő Jacobsson és Gunston ehhez azt is hozzáfűzték, hogy az állam által közvetlenül felvett külföldi hitelek már messze túllépték a megengedhető mértéket.

E két kritikai megállapítás háttérében a húszas években Európa-szerte általánosan elfogadott kritérium állt, melynek létrejöttében az első világháborút követő infláció volt a „tettes”: zavaros költségvetési gazdálkodás, valamint az állam túlzott hitelfelvétele együttesen fenyegettek, legalábbis ezen logika gyorsasággal romlott az 1931 első negyedévében már viharos gyorsasággal romlott az állampénzügyi helyzet, melynek okairól és háttéréről a későbbiekben még lesz szó. A helyzet súlyosságát bizonyítja azonban az a Popovics Sándor és Siepmann között Zürichben lezajlott beszélgetés, pontosabban az erről fennmaradt feljegyzés, amelynek során a Magyar Nemzeti Bank elnöke (pénzügyi) katasztrófa elkerülésének lehetséges módjaitól beszélt.¹⁹

¹⁶ Külön tanulmány tárgya lehet a húszas évek második felében lezajlott állami beruházások elemzése, itt csak annyit említhetünk, hogy ezek a célok a hitelezők szemszögéből, tekintettel az állami ellenőrzésre, egyértelmű garanciát jelentettek.

¹⁷ Feljegyzés a Siepmann–Popovics találkozásról, Budapest, 1930. december. BOE. OV. 33–46.

¹⁸ Az 1930 novemberében felvett egy évi lejáratra adott (de meghosszabbítható), kincstárjegyek ellenében kapott kölcsön folyósításában részt vevő bankokra lásd: Péter Gy.: Nemzetközi likviditás... A kölcsönszerződés teljes szövege: O.L. Pénzügyminisztérium Titkos Elnöki iratok. K. 256. 23. cs. 360. res. 1930. A Jacobsson-féle jelentés (nem teljes) szövege megjelent: Bethlen István titkos iratai. Bp., 1972. A jelentés teljes szövege: O.L. P.M. T.E. K. 256. 24. cs. Jacobsson egyébként a Nemzetközi Fizetések Bankjának egyik vezető szakértője volt 1931 nyaráról.

¹⁹ Ez a nézet természetesen az első világháborút követő inflációs évek tapasztalatai alapján fogalmazódott meg, s a korabeli Európában meglehetősen elterjedt. Ezen belül az angol költségvetési egyensúlyi dogmája éppen az első világháborút megelőző időszakban betöltött világgazdasági pozíció

Popovics az 1924-ben megkezdett stabilizációs program óta először szólt a magyar kormány esetleges lemondásáról és új kabinet alakításáról, mivel a bankügylek „nagy öregjei” világosan látták Bethlen István már-már tragikus nemtörődomségét és a pénzügyminiszter alkalmatlanságát a kritikus helyzetben. Ehhez azonban a beszélgetésben azonnal hozzátette azt is, hogy megítélése szerint kül- és belpolitikai okok miatt egyelőre az a kisebbik rossz, ha Bethlen marad a miniszterelnök. Így azonban nem sok megoldási lehetőség maradt, mivel Popovics kategorikusan elzárkózott a Siepmann által (is) felvetett megoldástól, mely az államnak közvetlenül nyújtott jegybanki hitel lett volna. Popovics szerint ez visszafordíthatatlanul az infláció „lejtőjén” való megindulást jelentette Magyarország számára. Így mintegy elébcemenve az angol megoldási tervzetnek, Popovics azt javasolta Siepmann-nak, hogy maradjon a helyén a kormány, azonban vállalja egy gazdasági csomagterv elkészítését és végrehajtását, hogy a nagy kölcsönnek kellő garanciái legyenek.²⁰

Siepmann – Londonba visszatérve azonnal beszámolt Montagu Normannek zürichi megbeszéléséről, így a magyar külpolitika képviselői is hamarosan értesültek az angol támogatás kétségességről, csak hogy már a diplomáciai csatornákon keresztül, Norman 1931 első felében több alkalommal leszögezte – különböző Magyarországról érkezett bankárok előtt –, hogy az angol pénzügyi szereplői nem képesek s így nem is hajlandók újabb kölcsönt nyújtani Magyarországnak, de mint az angol jegybank kormányzója, végül is csak nem hivatalos formában nyújt szemérmes „biztatást” illetve hozzájárulást ahhoz, hogy a Bethlen-kormány más pénzügyi piacokon érdeklődjön a kölcsönkibocsátás lehetőségei felől. Természetesen a magyar kormány szorongatott helyzete igényelte elsősorban azt a többször megismételt és a londoni lapokban is közzétett sajtóközleményét, mellyel az angol kormány (elsősorban a Foreign Office) biztosította Magyarországot a korábbi partneri viszony intaktságáról.²¹ Montagu Normannek azonban az egész magyar kölcsönügyről az volt az álláspontja, legalábbis az ausztriai bankcsőd bekövetkezéséig, hogy amennyiben Magyarország pénzügyi helyzete kritikussá válik, akkor csak a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága lehet az a „pártatlan” és „hivatott” szervezet, melynek segítésie kötelesség, de közbelépni semmiképpen sem a Bank of England-nek kell. A Népszövetség volt ugyanis az a szervezet, mely elvállalta 1924-ben Magyarország (és Ausztria) stabilizációs programjának összeállítását, valamint a program végrehajtásának ellenőrzését, a szervezet égisze alatt folyósították a stabilizáció megindításához szükséges kölcsönt.

Úgy vélem, nincs mód a tanulmány keretei között arra, hogy Montagu Normannek ezt az álláspontját kritika tárgyává tegyem, annyi azonban a megértéshez nélkülözhetetlen, hogy említést tegyek arról, milyen erőfeszítéseket tett az angol jegybank élén álló kormányzó, éppen a brüsszeli és a genovai nemzetközi konferenciák alapelveinek gyakorlati végrehajtása érdekében. E lényegében az európai pénzügyi és gazdasági konszolidáció megvalósítását szorgalmazó ajánlások a nemzetközi együttműködést hívták segítségül a gyors helyreállítás érdekében.²² Az is közzismert, hogy Norman nemcsak a jegybankok együttműködését szorgalmazta a húszas években, hanem idejében „gondoskodott” arról, hogy a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága, mely a konszolidáció egyik legfontosabb karmesterévé vált Közép-Európában, megfelelően képviselje a Bank of England érdekeit, s egyúttal

miatt mint, példa volt minden ország számára, különösen Magyarországon ahol alapvetően az angol szempontok érvényesültek az 1924. évi stabilizáció legfontosabb intézkedési tervén. Az angol költségvetéssel kapcsolatos nézetekre lásd: *Susan Howson: Domestic Monetary Management in Britain 1919–1938.* Cambridge University Press. 1977. 42.

²⁰ Feljegyzés a Siepmann–Popovics közötti találkozáorról. Zürich. 1931. február 9–10. BOE. OV. 33/48.

²¹ Bethlen István magyar miniszterelnök hivatalos válasza erre a „nagyvonalú” gesztusra a következő volt: (a levelet William Goode írta): „Bethlen Gróf halás az önök abbéli jóakarataért, hogy szabad kezét engednek neki a kontinensen való tárgyalásra de úgy ő, mint a pénzügyminiszter úr okvetlenül el akarják kerülni annak a benyomásnak a keltését, úgy Magyarországon, mint külföldön, hogy pénzügyileg ezentúl inkább Párizshoz ragaszkodnának London vagy New York helyett.” O.L. P.M. T.E.K. 256. 24. cs.

²² A brüsszeli és genovai konferenciákra, valamint azoknak a későbbi európai monetáris és kereskedelmi stabilizálásban betöltött szerepére lásd: *R.S. Sayers: The Bank of England 1891–1944.* Cambridge University Press. 1976. Vol. I. Ch. 8.: International Relations: To and from Genoa.

rendszeres információs kapcsolat legyen a két szerv között, elsősorban Sir Otto Niemayer személyén keresztül, legalábbis magyar ügyekben.²³

A húszas évek végére azonban, éppen a jóvátételi fizetések meglehetősen bonyolult szisztémáját egyszerűsítő, illetve a jóvátételi terheket véglegesen megállapító párizsi és hágai konferenciákon változás állt be a nemzetközi pénzügyi rendszer „felügyeletét” ellátó szervezeti rendszerben. A jóvátételi fizetések egyszerűsítésére létrehozott szervezet természetesen lényegesen szélesebb feladatokkal kezdte meg működését, mint az átutalások lebonyolítása, hiszen már az 1920-ban lezajlott brüsszeli nemzetközi pénzügyi konferencián felmerült az európai jegybankok közötti együttműködés intézményesítése. Ennek megvalósítója lett a Baselben székelő Nemzetközi Fizetések Bankja (angol nevének rövidítése: BIS), mely lényegében a jegybankok jegybankjává vált.

Angol szempontból sajnálatos, hogy a baseli Bank irányításában már messze nem érvényesülhetett sem Normann, sem a Bank of England átláspontja, mint az a Népszövetség Pénzügyi Bizottságánál megvalósult a húszas években. A BIS a nemzetközi pénzügyi válság akut időszakában kezdte meg működését, s bár a Young-terv keretében kibocsátott német kölcsön lebonyolítása viszonylag zökkenőmentesen zajlott, a Bank működésének már korai szakasza rendkívül nehéz körülmények között. A Nemzetközi Fizetések Bankja alapvetően amerikai és francia befolyás alatt tevékenykedett, de kétségtelen tény az is, hogy 1931 első felében számos olyan helyi pénzpiaci krízist lokalizált, s segített bizalmas banki módszerekkel, melyek megakadályozták a nemzetközi pénzügyi rendszer teljes bénulását.²⁴

A nemzetközi pénzügyi tézet alapító tagjai a jóvátételben érdekelt államok jegybankjai, illetve annak képviselői lettek,²⁵ s az intézmény – természetesen – az egyes országok kormányaitól függetlenül döntött minden egyes őt érintő kérdésben.

Magyarországot szinte utolsóként, csak az angol jegybank magyar referensének többszöri sürgetése után vették föl a BIS tagok közé. Említést kell azonban arról is tenni, hogy Popovics Sándor komoly elvi alapon ellenezte a BIS-en belüli amerikai dominanciát, s egyáltalán nem értett egyet a Bank működési alapelveinek többségével, legalábbis azokkal, amelyek a húszas évek viszonylag feszes arany- illetve aranydevizarendszerének „liberalizálása” vagy inkább lazítása irányába mutattak.²⁶

Ami a BIS és a Népszövetség közötti viszonyt illeti, az utóbbi lényegében átvette a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága feladatkörének egy részét, s úgy tűnt, koordináltabb lett ezzel nemcsak a jóvátételi annuitások átutalása az érintett államok között, de az egyes országok gazdaság- és pénzügy-politikai döntései is közelebb kerültek az előzetes egyeztetéshez.

A valóságban azonban a nemzetközi szervezeteknek egy sajátos párhuzamossága jött ezzel létre, legalábbis a válság legsúlyosabb időszakában, amikor a legnagyobb szükség lett volna az előbb említett „egyeztetésekre”. Ráadásul az indulás évében a Nemzetközi Fizetések Bankja rendkívül alacsony alaptőkével rendelkezett, így pénzügyi segítségének határfoka szándékánál csekélyebb volt.

A népszövetség Pénzügyi Bizottsága és a BIS közötti munkamegosztás formálisan úgy festett, hogy az utóbbi látta el az egyes országok jegybankjai mellett a konzultatív, illetve tanácsadói feladatokat, bonyolítója lett (a korábbi Jóvátételi Bizottság delegáltjai helyett) a jóvátételi annuitások átutalásának és talán a legfontosabb feladatról kell utoljára említést tennem: az egyes tagjegybankoknak kölcsönnyújtás, valamint a nemzetközi monetáris tartalékok egyenletesebb elosztásának elősegítése.

²³ A Népszövetség és Montagu Norman kapcsolatára, és ennek politikai jelentőségére: uo.: 169–170.

²⁴ A központi bankok együttműködésének történetére: *Sayers: i.m. Vol. I.–II.*, valamint *S.O. Clark: Central Cooperation. 1924–1931. New York. 1967.* A BIS alapításáról és az amerikai dominanciáról: *Frank Costigliola: The Other Side of Isolationism: The Establishment of the First World Bank. Journal of American History. Vol. LIX. Dec. 1972.*

²⁵ A BIS funkciót röviden áttekinti *Sayers: i.m. Vol. I. 352–359. pp.*

²⁶ Popovics Sándor a Magyar Nemzeti Bank alapító elnöke nagyon konzervatív felfogású volt a nemzetközi pénzpiacok jegybankok általi koordinációs tevékenységét illetően, mivel úgy vélte, hogy a Monarchia utódállamainak pénzpiaci együttműködését elsősorban a már korábban kialakult és bevált magánbanki és személyes csatornákon keresztül lehet legjobban „kézben” tartani. Lásd erről Siepmann 1929. dec.-i feljegyzését. *BOE. OV. 33/46.*

A Népszövetség Pénzügyi Bizottsága – hasonlóan a húszas években követett gyakorlatához az állam-pénzügyi (költségvetési) ügyekben maradt tanácsadó.

A Nemzetközi Fizetések Bankja, a tevékenységét, alapítását és mindezek értékelését taglaló korabeli és legújabb szakirodalomban 1931 első felében végzett aktivitásához képest kevés teret kap. A jegybankok közötti intézményes együttműködés, az amerikai és francia dominancia, valamint a Bank of England szerepe tisztázott, kevesebbet tudunk azonban a likvidálási válság három főszereplőjével kapcsolatos tevékenységről, vagyis az osztrák, a magyar, valamint a német bankcsődök körüli szerepéről.²⁷

1931 májusában, a Magyar Nemzeti Bank, alig öt hónapon belül másodszor szorult a BIS segítségére. Bár a baseli Bank, valamint a német jegybank néhány héten belül segítséget nyújtott, ez idő alatt a magyar kormány megbízottai szünet nélkül a nagy kölcsön megszerzésének lehetőségeit kutatták, s a nagy kölcsön szükségességéről tájékoztatta Popovics Sándor is az angol jegybank kormányzóját. Az osztrák bankkrízist követő néhány nap alatt azonban világossá vált Montagu Norman számára (mint az az amerikai Harrisonnak küldött táviratokból kitűnik), hogy sokkal fontosabb lett mindkettőjük számára a bécsi csőd nyomán kialakult pánik terjedésének megakadályozása, és az azonnali, *nemzetközi együttműködés keretében az osztrák kormánnyal közösen lebonyolított* szanálási műveletsorozat végrehajtása, mint a magyar kölcsönügy.²⁸

1931. június 27-én újabb BIS hitelt kapott a Magyar Nemzeti Bank, de mint az Harrison és Norman táviratából kiderül, ekkor már Ausztria és Németország, és Magyarország *ugyanazon probléma* egy-egy része, s külön-külön éppúgy az egész nemzetközi pénzügyi rendszer stabilitását veszélyeztetik, mint együttesen.²⁹

S bár a Magyar Nemzeti Bank már június 15-én másfél százalékponttal emelte a jegybanki kamatlábát, ez sem bizonyult (a BIS kölcsönökkel együtt) elégségesnek a tékemenkülés megállításához, illetve ennek a jegybanki devizapozícióra gyakorolt drasztikus hatásának ellensúlyozásához. Így nem véletlenül kapott a jegybank Főtanácsülésén olyan nagy hangsúlyt a BIS hitelek „magyarázata”... „A Bank, amikor ezekhez az eszközökhöz folyamodott, csak kötelezettségét teljesítette, mert hiszen az alapszabályok első cikkében az a kötelezettség foglaltatik, miszerint minden rendelkezésre álló eszközzel gondoskodni tartozik a pengő értékállóságának fenntartásáról...” Egyébként két nappal e Főtanácsülés előtt Popovics telefonon közölte Siepmann-nel, hogy a jegybank már csak aranyeladással kompenzálhatja devizatartalékainak csökkenését, s ennél így Siepmann, még egy újabb jegybank kölcsönművelet is jobb.³⁰

1931. június 30-án Budapestre érkezett René Charron. Látogatásáról a fővárosi napilapok mint egyszerű üzleti útról tudósítottak, röviden, kommentár nélkül. Charron azonban a BIS megbízásából érkezett, noha hasonlóan az Ausztriában alkalmazott megoldáshoz, egy a magyar kölcsönügyekben részt vevő európai magánbankház (Hambro's) alkalmazottjának tüntették fel. Charron tulajdonképpen az 1931 elején Popovics által felajánlott „csomagterv” nemzetközi képviselőjévé vált, hiszen tárgyalásainak alapja megegyezett a magyar kormánynak felajánlott megállapodással. Ennek lényege az volt, hogy a magyar kormány megkapja a kölcsönt, ha azonnali hatállyal lépéseket tesz az államháztartás, valamint a külföldi eladósodás következtében kialakult súlyos állampénzügyi helyzet javítására.

A Charron és Bethlen István között lezajlott tárgyalások azt a célt szolgálták, hogy Magyarország kormányválság, valamint teljes valutáris összeomlás nélkül túlélje a legkritikusabb időszakot. A tárgyalások írásbeli megállapodással zárultak, melynek főbb követeléseai azonosak az 1924 nyarán megkezdett és 1926-ban befejezett stabilizációs intézkedéssorozattal. Vagyis: a költségvetési egyensúly

²⁷ Ezek, a dolgok természeténél fogva igen bizalmasan kezelendők voltak, így feltehetőleg, hasonlóan a magyarországi itt leírt válsághárító intézkedésekhez, csak az egyes országok kormány- illetve jegybanki szintű levéltári forrásaiban találhatók meg.

²⁸ Az osztrák Creditanstalt nemzetközi együttműködéssel való „gyógyítását” Lionel Rotschild vezetésével egy nemzetközi pénzügyi szakértőkből álló bizottság végezte, de segítségére sietett az osztrák kormánynak (a magyarországiéhoz hasonló garanciák ellenében) a BIS is. Részleteiről lásd: Philip L. Cottrell: *Austria Between Diplomats and Bankers*. Kézirat. 1985.

²⁹ Norman és Harrison táviratváltása. 1931. jún. 27. BOE. Governors. Cables. OV. 864/2.

³⁰ Popovics és Siepmann telefonbeszélgetése 1931. jún. 26. BOE. OV. 33/46.

megteremtése, mégpedig a kiadások csökkentése és a bevételek emelése révén (utóbbi lehetőségei voltak kétségesek) exportnövelés, importcsökkentés, valamint a további kölcsönfelvételek megakadályozása a legszigorúbb eszközökkel.³¹

Felmerül, miért nem a Népszövetség Pénzügyi Bizottságához fordult a magyar kormány, ha helyzete az osztrák válság után néhány héttel ennyire kritikussá vált? Hiszen 1924-ben a Népszövetség vállalt felelősséget Magyarország valutáris és államháztartási stabilitásáért, s a ratifikált stabilizációs törvény is úgy rendelkezett, hogy szükség esetén, akár a magyar kormány kérése nélkül is indítványozhatja a Pénzügyi Bizottság az ellenőrzés újbóli bevezetését.

Magyarországon 1930 második felében kettős értelemben véve vált kritikussá az állam pénzügyeinek helyzete. Egyrészt illuzórikussá vált a jegybank törvényes kötelezettségének, vagyis a pengő külső árfolyamának fenntartása, mivel az eladósodás elérte azt a kritikus határt, amikor az újabb kölcsönfelvételek „nyomtalanul” felszívódtak az aktuális kötelezettségek teljesítése miatt. Ugyanakkor illuzórikussá vált – újabb kölcsönfelvételek nélkül – az államháztartás egyensúlyának fenntartása is, különösen az állampénztár (vagyis a folyó pénzkiadásokhoz szükséges pénzkészlet) helyzetének javítása. Ebből a szempontból a magyarországi helyzet analóg volt a németországgal; a költségvetési hiány szinte automatikusan az állampénztári hiányban is megjelent, mivel nem volt sem törvényes (jegybanksi hitelnyújtás), sem piaci lehetőség (nyíltpiaci műveletek) arra, hogy ezekkel az eszközökkel a kormány áthidalja a költségvetési hiányt anélkül, hogy az az államkasszában pénzcsökkenést idézzon elő.³² Az egyidejűleg felépő és egyre súlyosabbá váló monetáris és fiskális válság során, legalábbis az uralkodó felfogás szerint az előbbi volt az azonnal orvosolandó, de az utóbbit is rövidtávon megoldhatta. A jegybank joggal bízott abban, hogy kölcsönös érdekek diktálják (akárcsak a húszas évek első felében) a magyar valutáris összeomlás megakadályozását nemcsak a Bank of England, valamint az európai jegybankok és a Népszövetség illetékesei részéről, hanem az amerikai pénzügyi köröknek sem közömbös a közép-európai egyensúly felbomlása. Popovics feltételezése egészen az ausztriai krízis bekövetkezéséig reálisnak bizonyult, a német összeomlást követően azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a pengő és a Magyar Nemzeti Bank sorsa korántsem olyan fontos a korábbi hitelezők számára, mint azt Budapestten hitték.

Ami az állami költségvetéssel kapcsolatos nehézségeket illeti, azok az utolsó pillanatig egyszerűen nem kerültek nyilvánosságra. A pénzügyminisztérium sajátos eszközökhöz folyamodott az állami pénztárkészlet feltöltése érdekében: természetesen külföldi hitelekkel „hidalta át” a havi kiadásokhoz rendelkezésre nem álló pénzmennyiséget. E rövidlejáratú hitelek tovább súlyosbították nemcsak a jegybank pozícióját, hanem magát a költségvetési eladósodást is.³³

³¹ A Magyar Országos Levéltár pénzügyminisztériumi, valamint jegybanksi anyagai között nincs közvetlen nyoma, illetve még utalás sem René Charron budapesti látogatásáról. Van azonban egy nemrég közzétett Kozma Miklós-iratban: Kozma M.: Bethlen István gróf lemondásának története és okai 1931. augusztus 19. Kritika 1986/8. Közzéteszi és a jegyzeteket írta Varga F. János. A magyar kormány és Charron megállapodásának teljes szövegét lásd: Nicholas Roosevelt budapesti amerikai követ levelezésében a State Department-tel. Federal Archives. Washington. G.C. 864/51/506., de többször visszatér a megállapodás tényére való utalás a Bank of England Magyarországra vonatkozó anyagaiban is. Utóbbi: BOE. OV. 33/46–47.

³² A nyíltpiaci műveletek folytatásáról, legalábbis a Magyar Nemzeti Bank vonatkozásában, a következő, némileg ironikus feljegyzés készült Imrédy Béla tollából: „Stewart (USA) szerint a Magyar Nemzeti Bank belföldi pénzpiaci kontrollja kiépítése szempontjából nyíltpiaci műveletekre volna szükség, aminek persze első fő feltétele piac megteremtése volna.” O.L. MNB. Közgazdasági Statisztikai és Tanulmányi Osztály. Z. 12. 56. cs. 261. t. Feljegyzés az 1928. április 23-tól május 9-ig, főleg a Bank of Englandnél folytatott megbeszélésekről. II. A németországi költségvetés húszas évekbeli elemzésére: T. Balderston: The Origins of Economic Instability in Germany 1924–1930. Market Forces versus Economic Policy. Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte. 69. Band 1982. Heft 4.

³³ Egy utólag készült becslés szerint az 1930–1932 közötti időszakban a magánbankok csaknem 156 millió pengő összegben refinanszírozták a költségvetés folyó hiányát. Magyar Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete Évkönyve. II. évf. 1937. TÉBE-könyvtár 83. sz. 12–13. pp.

Ha Magyarország 1931 júniusában hivatalosan kéri a Népszövetség segítségét, azzal egyrészt nyíltan lemond egy újabb, talán mindent megoldó kölcsön megszerzésének lehetőségéről, másrészt beismeri, hogy a stabilizáció 1926-ban befejezettnek nyilvánított építménye összeomlott. Ez utóbbi szinte automatikusan a népszövetségi ellenőrzés visszaállításával járt, így ezzel fokozza a magyar kormány az amúgy is nagyon ideges európai pénzpiac párikhangulatát, ami újabb tőkekivonást, valuta-spekulációt eredményez, tovább mélyítve magát a válságot.

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy René Charron és Bethlen István megállapodásának záradéka a megállapodás nyilvánosságra-hozatalát szigorúan és egyértelműen megtiltotta. A megállapodás lényegében az 1924-es törvényesen életbe lépett stabilizációs intézkedések felújítása. A parlamenttel elfogadott rendkívüli felhatalmazási törvényjavaslat a válságstábra emlékeztető Országos 33-as Bizottság nem új intézkedéssorozat volt, erre egyszer már, 1924-ben a stabilizációs törvények lehetőségeit adták. Bár a nyári parlamenti szünet után a képviselőház tagjai felháborodottan bírálták a kormány egyes tagjait emiatt, különösen a miniszterelnököt, s nemcsak a múltért, de a jelen és a jövő miatt is egyaránt őt tették felelőssé, ezek az intézkedések *jogilag* teljesen szabályosak voltak. Más kérdés, hogy a parlament tagjai nem tudhattak arról, hogy a Bethlen-kormánynak ez volt az egyetlen, s egyben az utolsó lehetősége arra, hogy elkerülje a nyilvánosan bevallott teljes összeomlást. A megállapodás másik része szintén rendkívül fontos: a kibocsátandó kölcsön feltételül a magyarországi legnagyobb pénzügyi intézmények részvételét rögzítette. Így egy olyan megállapodás született, melynek részleteit a nagyközönség egyáltalán nem ismerte, se a kölcsön (majdani) megszerzését nyilván megnyugvással vette tudomásul és a nemzetközi pénzpiac vonakodó szereplőire is hatott talán.

II.

1931. július második hetében a német bankzárlat bejelentése után rendkívüli gyorsasággal ült össze Londonban a hétértelmű konferencia, melynek célja a veszedelmes német összeomlás lokalizálása, és lehetőségek szerinti gyógyítása volt, hiszen a német krízis egyszerre fenyegette a nemzetközi valutarendszer egészét és Európa viszonylagos politikai egyensúlyát.³⁴ Ebben az időszakban a magyar kormány is döntő lépésre szánta el magát. Július 14-én, vagyis alig néhány órával a német intézkedést követően, Magyarországon is háromnapos „bankholidayt” rendelt el. Ez az akkori sajtótudósítások szerint megelőző jellegű és ideiglenes hatályú óvatossági intézkedés volt, de azt követően újabb és újabb rendeletek megjelenése tanúskodott arról, hogy a korlátozó jellegű kényszerintézkedések a magyar kormány váratlan magatartását is tükrözik. Egyfelől korlátozták a pénzügyi intézmények betétkifizetéseket, megszüntették a valuta, vagyis a pengő konvertibilitását (más valutákra való szabad átválthatóságát) a Magyar Nemzeti Bank feladatává tették a külföldi fizetőeszközök be- és kivitelének ellenőrzését, jöllehet, rendkívül sok problémát okozott az ehhez szükséges intézményi rendszer kiépülésének késlekedése. Felfüggesztették a tőzsde működését és megszűnt a valuták és devizák árfolyamának publikálása.

Másfelől azonban nem történt végleges intézkedés a külföldi adósságok törlesztésének felfüggesztése (vagy akár beszüntetése) ügyében, s ráadásul az előbb felsorolt intézkedések mindegyike ideiglenes hatályú volt. E kettősség vagy inkább halasztó taktika hátterében részben kormányzati, részben jegybanki megfontolások álltak. Nem feledkezhetünk meg e megfontolások mindegyikét döntően befolyásoló népszövetségi „keretről”, mely igen komolyan limitálta a magyar kormányzati döntések mindegyikét ezen a téren.

A hétértelmű konferencia a Bethlen-kormány szerint jó alkalom lehetett arra, hogy a magyar kölcsön ügye újra napirendre kerüljön, s végre megnyugtató megoldást találjanak rá a leendő hitelezők. Villani párizsi magyar követ tudósításából azonban kitűnt, hogy ez ismét nem „fontos” ügy: „Eddigi benyomásom az, hogy itteni felfogás szerint (a) többi országban csak akkor kerülhet el (az) összeomlás, ha (a) német kérdés kedvezően lesz elintézve. Ezen felfogás szerint hiábavalónak tartják, hogy egyik vagy másik ország ügye azt megelőzően rendezzék, mert meggyőződésük szerint feleslegesen

³⁴ A német pénzügyi válság nemzetközi politikai és gazdasági összefüggéseire lásd: *Edward W. Bennett: Germany and the Diplomacy of the Financial Crisis. Cambridge, 1962.*

hoznának áldozatot, és (a) német összeomlás esetén az így kisegített állam mégis zavarba jönne”.³⁵ Így nem a magyar diplomatakon múltott, hogy a konferencia a magyar kölcsönügy megnyugtató elintézésére nélkül fejezte be munkáját. Mindössze egy elvi ígéretet kapott a magyar delegált a franciáktól. Időközben újabb BIS megbízott érkezett Budapestre, Porters, aki immár a harmadik vizsgálatot tartotta fél éven belül a magyar pénzügyi helyzetről.

A bankszünnapok elrendelése után egy héttel Popovics Sándor jegybanki elnök a következőképpen kommentálta a rendkívüli intézkedéseket: „... a Bank vezetőségében azt az érzést, hogy mi bizonyos izoláltságba kerültünk, nemcsak az osztrák rátaemelés híre keltette, hanem az a meggondolás is, hogy azokat a kölcsöntárgyalásokat, amelyek még mindig folyamatban vannak és amelyekről elsősorban remélhető hogy a korlátozások leépíthetők lesznek, nagyon kedvezőtlenül befolyásolná, ha a külföld, ismervé Magyarország helyzetét, azt látná, hogy a jegybank nem tesz meg mindent, ami módjában áll, hogy az ország belső helyzetén segítsen. Olvastuk, hogy Németországnak meg kell mutatnia, hogy mindent megtesz a maga erejéből. Ugyanezt halljuk a velünk barátságos viszonyban álló külföldi helyekről, vagyis, hogy nekünk is ezen a nyomon kell haladni.”³⁶

A kölcsön azonban a kibocsátásba bevonható államok érdekeinek útvesztőiben bolyongott, s a nemzetközi bankvilág telefonjai, szármeltáviratai, egyeztető tárgyalásai nem vezettek konkrét eredményre. Az idő pedig veszedelmesen telt. Magyarország, a nemzetközi pénzügyi rendszer meggyengült láncszeme volt ugyan, de Németországhoz képest nem fenyegetett komolyabb veszélyekkel, nem beszélve az esetleges „támogató”-Anglia meggyengült pozíciójáról. Ugyanakkor a potenciális hitelezők közötti érdekellentétek is hozzájárultak a magyar kölcsön késlekedéséhez. Mélyebb okok vezettek azonban a „késleltetett összeomláshoz”, melyek közül talán a legfontosabb Anglia véglegesen megrendült nemzetközi pénzügyi (és gazdasági) pozíciója, az európai valutáris szisztémák és rendszerek összeroppanása, valamint az Amerikai Egyesült Államok mindezeket *domináló* világgazdasági szerepe voltak.

1931. augusztus 14-én írta alá a magyar kormány képviselője Párizsban a nagy kölcsön eredetileg 500 millió pengő összegének egynegyedét kitevő újabb hitelszerződést, melyet ismét csak rövid lejáratra sikerült megkapnia. A hazai monetáris tartalékok ettől azonban csak átmenetileg erősödtek, a szaporodó aktuális törlesztési kötelezettségek hetek alatt felemésztették ezt a kölcsönt is. Ugyanebben a hónapban, csaknem tíz évi miniszterelnökség után, lemondott gróf Bethlen István, így a nemzetközi (különösen angol) sajtó cfeget foglalkozhatott a *francia* kölcsönnyújtás és a miniszterelnök „gyors”, „váratlan” és „megmagyarázhatatlan” távozása közötti vélt összefüggésekkel.

Augusztusra Porters BIS-megbízott is befejezte vizsgálatát, s bár a Siepmann-nel folytatott beszélgetésben úgy nyilatkozott, hogy Magyarország helyzete egyáltalán nem aggasztó, a jelentésében szereplő adatok egyáltalán nem ezt támasztják alá. A jelentés hasonló szellemben készült, mint az előzők: exportnövelés, importcsökkentés, költségvetési egyensúly megteremtése stb. szükséges és a következtetés sem új: csak egy nagy kölcsön segíthet. Az adatok közül talán az egyik legszimpatikusabb: az 1931–1932-es költségvetési évben az adósságtörlesztés összege 1250 millió pengő, azzal az akkor már egyáltalán nem megalapozott feltételezéssel, hogy az „egyéb” szintén aktuálissá váló adósságra sikerül halasztást kapnia Magyarországnak.³⁷ Összehasonlításképpen: az 1924-ben folyósított népszövetségi kölcsön 240 millió pengő volt, s a húszas évek átlagos évi nemzeti jövedelme 4500 millió pengő.

1931. szeptember 7-én, tehát hetekkel a fontsterling „bukása” előtt Magyarország hivatalos formában kérte a Népszöveget, hogy helyszíni vizsgálatot segítsen a helyzet megoldásában.

A magyar kormány azonban ekkor még mindig bízott abban, hogy a népszövetségi vizsgálat nemcsak a lejáró hitelek meghosszabbításába, de újabb hitel megszerzésébe is besegít. A Népszövetség Tanácsa csak hosszabb vita után döntött a válságbizottság felállításáról, valamint annak személyi összetételéről.³⁸ A vitában – többek között a magyar ügy úgy is felmerült, mint aminek érdekében

³⁵ Villani párizsi magyar követ távirata. O.L. K. 69. 1065. res. 1931. július 22.

³⁶ MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1931. júl. 22. O.L. filmtár. 13388. d.

³⁷ A Porters által készített jelentés részletes ismertetését *Ferber K.*: Kormánybukás – gazdasági válság. História. 1984./2. Az 1930–1931-es költségvetési év deficitje meghaladta a 300 millió pengőt. O.L. P.M. Elnöki iratok, K. 256. 26. cs.

³⁸ A vitáról részletesen tudósított N. Roosevelt amerikai követ. G.C. 864. 33/6. 1931. szept. 18.

már semmit sem érdemes tenni, mivel a helyzet így is, úgy is a csődhöz vezet. „Mások azonban azt hangsúlyozták, hogy a Népszövetség semmiképp sem szegheti meg 1924-ben vállalt kötelezettségeit, hiszen ha tétlenül nézi e két ország (Ausztria és Magyarország – F.K.) összeomlását, az a Népszövetség iránti bizalom megrendülését váltja ki a közönségben, ami természetesen az európai kölcsönök iránti bizalom megrendülését jelenti. A népszövetségi kölcsönök ugyanis mindeddig az egyik legjobb befektetésnek számítottak, de ha a Népszövetség most megtagadja ezektől az államoktól a vállalt segítséget, az egyúttal a kölcsönök megtagadását is jelenti.”

Október végére készült el a Budapestre küldött népszövetségi szakértőbizottság jelentése, mely inkább a kedélyek felkorbácsolását idézte elő a hazai pénzügyi körökben, mintsem hogy azokat lecsillapította volna. A jelentés ugyan azzal a bölcs megállapítással kezdődik, hogy a magyar válság a nemzetközi krízis része, így a helyzet kialakulása miatt nem a magyar kormányt kell hibáztatni, ez azonban kevés volt, pénz is kellett volna a vigasztaló szavak mellé. Az igazi felháborodást azonban az a megállapítás váltotta ki, amely a magyarországi helyzetet nem ítélte súlyosnak, és felszólította a Magyar Nemzeti Bankot, hogy tegyen erősebb intézkedéseket annak érdekében, hogy Magyarország nemzetközi pénzügyi kötelezettségeinek tegyen *elsősorban* eleget. Ugyanakkor a Bank „... a kormánnyal egyetértőleg kidolgozott egy tervet, amelyre vonatkozólag a Pénzügyi Bizottság állásfoglalását kérte. Ez a terv abban állt volna, hogy a gazdasági élet folytonosságának fenntartása, a bank jegyfedezetének lehető megóvása és a belső fizetési rend biztosítása érdekében egy tranzfermoratórium létesíttessék, amelynek értelmében úgy a címleteken alapuló, mint azokra a fizetésekre nézve, amelyek pénzintézetekkel szemben állnak fenn, a kamatfizetés és szabályos tőketörlesztés felfüggesztnék.”³⁹ A Népszövetség Pénzügyi Bizottsága azonban kategorikusan elutasította ezt a javaslatot, melynek célja a fizetések felfüggesztésével elsősorban a gazdaság működéséhez nélkülözhetetlenül szükséges minimális devizaellátás biztosítása lett volna. A jegybank 1931. október 30-i Főtanácsülésén foglalkozott a Bizottság jelentésével, s Popovics Sándor nem titkolta szembenállását mind a Pénzügyi Bizottság helyzetmegítélésével, mind javaslatuk elutasításával kapcsolatban, nem szólva a Bizottság „tanácsáról” mellyel a jegybankot lényegében rendreutasította. „Elnök úr egészen határozottan kijelentette, hogy nem hajlandó ezen a téren továbbmennni, és vindikálta magának azt a kompetenciát, hogy a hazai viszonyokat mégiscsak közelebbről ismeri. A jelentés oda is konkludál, és ebben teljesen azt az eljárást követi, amelyet a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága Ausztriában alkalmazott, hogy egyelőre határozatlan időre egyrészt az államnál alkalmaz egy ellenőrző és tanácsadó közeget, másrészt a Magyar Nemzeti Banknak azt a tanácsot adja (sic!), hogy forduljon a Nemzetközi Fizetések Bankjához egy jegybanki tanácsadó kijelölése érdekében.”⁴⁰

Mindez hamarosan megtörtént, a kormány mellé Royall Tylert, a jegybankhoz pedig Henry J. Brucet delegálták, s ezzel Magyarország, alig fél évtizeddel az első népszövetségi ellenőrzés befejezése után, ismét kontroll alá került.

Ugyanebben az időszakban azonban még mindig nem volt egyértelmű, vajon a magyar kormány a Népszövetség elutasító álláspontja ellenére a fizetésfelfüggesztés mellett dönt, hiszen a jegybank elnöke például fenntartotta az ahhoz való jogát, hogy ezt szükség esetén javasolja kormányának vagy képes Magyarország a szűkülő devizaállomány és a zsugorodó exportbevételek ellenére is kötelezettségeit teljesíteni.

Bármilyen valószínűtlennek tűnik is, ez csak 1931 decemberében dőlt el. A bizonytalanság hátterében döntően a Népszövetségtől való (vagyis a nemzetközi hitelezőktől való) függés állt, s a döntést késleltette az a tény is, hogy a Pénzügyminisztérium, a jegybank, valamint a kormány álláspontja között sem volt teljes összhang. Íme a Pénzügyminisztériumé: „... a pénzügyi és gazdasági politika ezidőszacint azon a megfontoláson alapszik, hogy mindaddig, amíg az exporttöbbletek révén

³⁹ MNB Főtanácsulési jegyzőkönyvek. 1931. okt. O.L. Filmtár. 13388. d.

⁴⁰ Popovics nem véletlenül fogalmazott ilyen indulatosan, hiszen a Magyar Nemzeti Bank vezetősége a kritikus hónapokban minden eszközt alkalmazott annak érdekében, hogy a *belföldi* gazdasági élet ne bénuljon meg a hitelrestrikció következtében. Ennek egyik bizonyítéka a jegybank váltótárcájának alakulása a vonatkozó időszakban: 1931. jan.: 297,1 millió pengő; 1931. márc.: 197,8 millió pengő; 1931. aug.: 608,0 millió pengő; 1931. dec.: 586,5 millió pengő. Az adatok az MNB 1932. január 19-i Főtanácsulási jegyzőkönyvéből származnak. O.L. Filmtár. 13388. d.

elérhető devizamennyiség a pengő értékének veszélyeztetése nélkül lehetővé teszi a külfölddel szemben fennálló hosszúlejáratú kölcsönök kamat- és tőketörlesztésének fizetését, illetve ezek külföldi pénzeszközökben való teljesítését, és emellett biztosíthatja a rövidlejáratú külföldi kölcsönök meghosszabbítása iránt folyamatba tett tárgyalásokhoz szükséges kamatfizetések szükségleteit, semmiféle kivételes eszközöz a kormány nem kíván folyamodni.

Abban az esetben azonban, ha a gazdasági viszonyok hatása alatt, különösen pedig a külkereskedelmi forgalomban érdekelt külföldi államok magatartása folytán az exportfeleslegből befolyó külföldi fizetési eszközök elégtelensége a külföldi fizetések teljesítését nem tenné lehetővé, úgy kényszerűségeiből bekövetkezhet az az állapot, hogy a Magyar Nemzeti Bank, nem rendelkezvén a megfelelő devizakészletekkel, kénytelen volna a külföldi fizetésekre oly értelmű halasztáshoz folyamodni, hogy a külfölddel szemben fennálló fizetési kötelezettségek csak abban a mértékben és olyan időpontokban történjenek, amikor azt a Magyar Nemzeti Bank devizaállománya megengedi.⁴¹ Ez az álláspont, melyben még mindig túl sok a „ha” és az „abban az esetben”, lényegében olyan feltételezésen alapul, melyek 1931 végére teljes egészükben megalapozatlanná váltak, pontosabban 1931 első felétől semmi alapjuk sem volt.

Az 1931 őszére kialakult magyarországi helyzetet már csak utólagos magyarázkodással lehetett úgy-ahogy szépíteni. Amikor a 33-as Bizottság egyik ülésén megkérdezték a pénzügyminisztert, hogyan jöhetett létre ekkora költségvetési deficit úgy, hogy arról a nyilvánosság semmit sem tudott, Wekerle válasza a következő volt: „Mi soha nem tettünk le reményünkről, és mindig arra dolgoztunk, – és volt rá alapos reményünk –, hogy államkölcsönt tudunk felvenni. Amíg erre az államkölcsönre nekünk reményünk volt, lehetetlen volt itt egy deficitet költségvetéssel előállni. Lehetetlen volt először hitel szempontjából, másodszor pedig azért, mert az 1924-iki szanálási intézkedések szerint abban az esetben, ha deficit áll elő, jogában áll azok közül, akik a mi szanálásunkban résztvettek, bárkinek indítványozni a népszövetségi biztos újból kiküldését.”⁴²

III.

A nemzetgazdaság monetáris krízise nem lerne teljes a költségvetés helyzetének ismerete nélkül. E tanulmány keretei között természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy a húszas évek fiskális politikáját elemezzem, de a legfontosabb sajátosságok ismerete segít annak eldöntésében, hogy a költségvetési gazdálkodás besegített-e az ország pénzügyi pozíciójának romlásába, vagy sem?

A költségvetés alaki és tartalmi tekintetben egyaránt átalakításra szorult az infláció zavaros időszaka után, s ebben, hasonlóan az 1924. évi stabilizáció többi mozzanatához, szintén az angol instrukciókat alkalmazták. Bár már a húszas évek elején, éppen az infláció éveitől kezdve komoly adórendszervi korszakerősítések zajlottak (pl. a forgalmi adó Hegedűs Lóránt általi bevezetése) ez, az infláció viszonyai miatt pusztán formai intézkedés maradt, legalábbis a költségvetés bevételei tekintetében. 1924-től, a korona árfolyamának emelése következtében azonban jelentősen emelkedtek az adóbevételek is, s ez nagymértékben hozzájárult a költségvetési bevételeknek az előirányozottnál nagyobb mérvű növekedéshez. Ugyanakkor egyszerűsítették a költségvetés pénzgazdálkodását: kötelezővé tették a pénzforgalom jegybanknál való összpontosítását. A stabilizáció megindulását követő években más változás is történt. Szétválasztották az önkormányzati és központi költségvetést, nemcsak a kiadások, hanem a bevételek decentralizálásával is, így lényegében a megyei és városi pénzgazdálkodást megkísérelték némileg jövedelmezőbb alapokra helyezni, mint az akár a háború éveitől kezdve, akár korábban zajlott. Sajnos, ennek bevezetése, illetve időzítése nem bizonyult eredményesnek, hiszen az önkormányzatok deficitesebb gazdálkodása a korábbi évek gyakorlata alapján természetessé, sőt megszokottá vált, tartalékaik nem voltak, így az áttérés túl gyorsnak bizonyult.⁴³ A helyi adóbevételek

⁴¹ Bizalmas feljegyzés a külföldi tartozások fizetése tárgyában. P.M. T.e. K. 256. 25. cs. 1931. nov.

⁴² A pénzügyminiszter tájékoztatója Magyarország külföldi adósságairól. O.L. Országos 33-as és 44-es Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei. I. köt. K. 513.

⁴³ A húszas évek központi költségvetési gazdálkodásának áttekintésére: *Hajdrik Sándor*: Államháztartásunk alakulása a szanálás óta. Közgazdasági Szemle 1933. évf. Az önkormányzatok pénzügyi helyzetére: *Laky Dezső*: Adalékok a törvényhatósági városok háztartásához. Közgazdasági Szemle 1932. évf.

nagymérvű ingadozása, valamint a csaknem egy évtizeden át elhanyagolt infrastruktúra (mely szintén hatott a bevételekre) újabb és újabb bevételi források felkutatására ösztönözték a megyéket és a városokat. Csakhogy az önkormányzatok háború előtti legfontosabb pénzforrása, a pénzpiac, a húszas években már teljesen más (sok tekintetben lényegesen rosszabb) feltételek mellett biztosította csak az önkormányzatok kölcsönigényeit.⁴⁴

Hasonló helyzetben volt maga a központi költségvetés is. Bár az adóbevételek jelentős emelkedése, valamint a népszövetségi kölcsönből megmaradt összeg kezdetben zökkenők nélkül biztosította a központi kiadások növelését, ezek a tartalékok három év alatt kimerültek. A központi kiadások döntő hányada a tágabb értelemben vett infrastruktúra felújítására, illetve bővítésére kellett, s ezt bizonyítják az évről évre készített és a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága által jóváhagyott részletes beruházási tervek, valamint egy, a húszas évek végén megjelent összesítés adatai is.⁴⁵

1929-től azonban már az állami forgótőke is a folyó beruházási kiadások finanszírozását szolgálta, s ezzel olyan eszközök alkalmazásának időszaka kezdődött, mellyel a magyar állam alig két év leforgása alatt fizetéseképtelenné vált. A költségvetési deficit finanszírozása ugyanis – belső kölcsön kibocsátásának lehetetlensége, pontosabban a belföldi pénzpiac „nyomorúsága” miatt – kizárólag rövid lejáratra felvett külföldi hitelekkel történhetett. Súlyosbította a költségvetési gazdálkodás felelősségének, a Legfőbb Állami Számvevőszék elnökének helyzetét, hogy a pénzügyi tárcával sem együttműködni, sem nyíltan szembeszállni nem tudott, mivel a pénzügyminisztérium nem is informálta különböző döntéseiről és annak várható következményeiről. Ugyanakkor a deficit pusztá ténye sem kerülhetett még egy szűkebb nyilvánosság elé sem, hiszen ez azonnal a népszövetségi „beavatkozást” váltotta ki.⁴⁶ Mindezek következtében, tekintettel a deficitfinanszírozás külső és belső kényszereire, a pénzügyminisztérium – egyetértésben a miniszterelnökkel – hajtűkanyarba kormányozta az állami pénzügypolitika gépezetét.

Ernek talán legjobb bizonyítéka a Magyar Általános Hitelbank, és a pénzügyminisztérium közötti viszony alakulása és ennek következményei.

A Hitelbank Magyarország legnagyobb magánbankja volt, mind tőkeerejét, mind hazai és nemzetközi érdekeltségeit és kapcsolatait tekintve. A Magyar Általános Hitelbank folytatva dualizmus kori hagyományos gyakorlatát, a húszas években is az állam bankárának funkcióit gyakorolta, ami azonos volt az állami hitelműveletekben való elsődleges (és gyakran kizárólagos) részvételével. A pénzügyintézet jelentősége talán azzal is érzékeltethető, hogy a Hitelbank vette fel először a húszas években üzletkörébe a jelzálogkölcsönök kibocsátását. (Eltérően az Osztrák–Magyar Bank budapesti intézetének háború előtti gyakorlatától, a Magyar Nemzeti Bank üzletágai között ez a tevékenység nem szerepelt, holott erre a kölcsöntípusra igen nagy szükség volt az agrárszektor csillapíthatatlan tőkeéhsége miatt.) A pénzügyintézet kezelésében lévő vállalatok és bankok tőkeerejének értéke 1931-re elérte a másfél milliárd pengőt, melybe beleértendő a kihelyezései is.⁴⁷

1931. május 11-ike, vagyis az osztrák Creditanstalt csődje után „run” indult meg a Hitelbankkal szemben, melynek a következő számszerű „eredménye” volt:

⁴⁴ Ez nem pusztán a korábban kialakult (Monarchia-beli) pénzpiac széthullása, a háborús pénzpiaci események (és főként hadikötvény-kibocsátások) nyomán változott meg, a magyar hitel-szükségletek hátrányára, hanem a nemzetközi pénzpiaci feltételek keményedése miatt is.

⁴⁵ O.L. Szabóky iratok. K. 264. 3. cs. Ugyanő: A magyar kormány beruházásai az 1924–1929. években. Kiadja az Egységes Párt. Bp. 1929.

⁴⁶ Lásd a 42. sz. jegyzetet.

⁴⁷ A Magyar Általános Hitelbank húszas évekbeli helyzetére és jelentőségére: *Ránki György*: A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években. Történelmi Szemle. 1981/1.

A Magyar Általános Hitelbankkal szembeni hitel- és betételvonások alakulása
1931. május–október (millió P)

Időpont	Külföldi hitelek csökkenése	Betétállomány csökkenése	Összesen	Reescompte
1931.				
V. 1–VI. 30.	– 6	– 27	– 33	+ 55
VII. 1–VIII. 31.	– 25	– 25	– 50	+ 39
IX. 1–X. 30.	– 1	– 9	– 10	– 3
X. 1–X. 30.	– 2	– 7	– 9	+ 11
V. 1–X. 30.	– 34	– 68	– 102	+ 102

Hozzáférhető az a kimutatás is, amely részletezi, mire használta fel a Magyar Általános Hitelbank a betételvonások és hitelfelmondások legkritikusabb időszakában a Magyar Nemzeti Banknál lévő kibővített visszleszámítási hitelkeretét.⁴⁸

A Magyar Általános Hitelbank visszleszámítási hitelkeretének
felhasználás szerinti megoszlása (ezer P)

Betétekre	28 700	Értékpapír vásárlása	4 665
Napi pénzvissza- fizetés	3 300	Hermesnek	10 000
Devizákra*	26 500	Készpénzkészlet	7 500
Vállalati új hitelek**	1 842		

*Az intézet külföldi rövidlejáratú hitelfelmondásai miatt történt visszafizetések.

**A Hitelbank érdekkörébe tartozó vállalatoknál történt hitelfelmondások miatti hitelbanki kölcsönnyújtások összege.

Az adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a Hitelbank elsősorban a külföldi hitelfelmondásai és a pénztulajdonosok „támadása” miatt került kritikus helyzetbe. Csakhogy a Magyar Általános Hitelbank válságos helyzetének eredete régebbre nyúlik vissza, mivel éppen állambankári funkciója következtében nagyon komoly szerepe volt az 1929-től meginduló és már említett költségvetési deficitfinanszírozásban. Ugyanakkor a hazai pénzpiacon betöltött vezető szerepénél fogva számos olyan kölcsönműveletben vett részt, mely úgy vélem, jellemzi a húszas évek második felének gyors eladósodását, legalábbis a végeredmény, vagyis a fizetéseképtelenség szempontjából. A Magyar Általános Hitelbank ugyanis 1931-re azért nem rendelkezett elegendő likvid* tartalékkal, illetve tőkével az akut krízissel szembeni védekezéshez, mert jelentős befagyott (egészen pontosan befagyasztott) követeléseit semmilyen eszközzel nem tudta mozgósítani.

⁴⁸ O.L. MÁH. Könyvelés. A bank intern mérlege. Z. 63. 2. cs. 7. t.

A Magyar Általános Hitelbank követeléseinek megoszlása
az adósok és a refinanszírozás szempontjai szerint csoportosítva (ezer P)

A) Állammal szembeni követelések

	Összesen	Külf. refinansz.	Belföldön	Nincs
Hitelbank	86 833	61 542	14 545	10 746
Vállalatok	26 046	14 460	6 480	5 106
Affiliáltak	3 835	–	530	3 305
Összesen	116 714	76 002	21 555	19 157

B) Törvényhatóságok

Hitelbank	10 176	6 184	639	3 353
Vállalatok	10 764	2 289	6 684	1 791
Affiliáltak	1 699	–	591	1 108
Összesen	22 639	8 473	7 914	6 252

A fenti adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a Hitelbank, állambankári kötelességének eleget téve, rendszeresen nyújtott hitelt az államnak, illetve különböző állami intézményeknek, melyeknek alig egynegyedét tudta a belföldi pénzpiacon refinanszírozni, ezek többségét (ha lehetőség volt rá) külföldön refinanszírozta. A pénzügyminisztérium közvetlen külföldi kölcsönfelvételre is utasította a Hitelbankot, vagy különböző költségvetéshez tartozó intézményeket, a Hitelbank tárcájába került váltó- vagy értékpapíryanag pedig nem volt időben mobilizálható. Meglehetősen bonyolult kivitelezéssel néhány év alatt az állam (a továbbiakban a pénzügyminisztérium) 125 millió pengő adósságot kreált a Magyar Általános Hitelbanknál, míg 1931 május és július között, vagyis amikor a nemzetközi pénzpiac zavarai drasztikus veszteségeket okoztak a pénzintézetnek, a pénzügyminiszter utasítására a Pénzintézeti Központ összesen 55 millió pengő hitelt nyújtott a Hitelbanknak, vállalati és egyéb tárcaváltók fedezete mellett. A fenti hitelösszegeből 14 millió pengő kamatmentes kölcsön volt, de a teljes hitelösszegért az államkincstár (vagyis a pénzügyminisztérium) vállalt készfizetői kezességet a Legfőbb Állami Számvevőszék tudta nélkül. 1932 májusára az állam Hitelbankkal szembeni tartozása 140 millió pengőre emelkedett, így a pénzintézet, más eszköze nem lévén, kénytelen volt részletes beadvánnyal „igazolni” jelentőségét és pénzügyi súlyát Korányi Frigyes akkori pénzügyminiszternek, hogy ennek hatására a pénzügyminisztérium talán visszafizet valamit tartozásából.⁴⁹ Részletesen dokumentálható a fennmaradt levéltári anyagok alapján, hogy a pénzügyi tárca más állami, vagy fél-állami intézményeken keresztül hasonló hitelműveletekbe bocsátkozott, így hasonló célokra „használta” a Magyar Kir. Postatakarékpénztárat, valamint a Pénzintézeti Központot is.⁵⁰

A deficitfinanszírozásnak e meglehetősen kockázatos módszere mellett nem kevésbé fontos az sem, végső adósként melyek voltak azok az intézmények, melyek folyó hiányait ily módon „kozmetikázták” egyenlegé vagy többletté?

Az állami végső adósok „rangsorában” első helyen a MÁV állt. Az államvasutak szinte katasztrofális pénzügyi helyzetbe került az első világháború befejezését követő egy évtizedben. Ennek hátterében a rendkívül magas nyugdíjterhek és a teljes rekonstrukció szükségessége állt. A MÁV gondja

⁴⁹ O.L. MÁH. Titkárság. Z. 51. 29. cs. 470. t. Scitovszky Tibor levele Korányi Frigyes pénzügyminiszterhez. Ugyanennek pénzügyminisztériumi anyaga: O.L. P.M. Általános iratok. K. 269. 347. cs. 370. t. 1932. jún. 30-i kimutatás. A Hitelbanknak 1931 júliusában a Pénzintézeti Központ által folyószámlahitel formájában adott állami kölcsönére: O.L. Pénzintézeti Központ. Végrehajtóbizottság. Z. 923. 6. cs. 3. t. 1932. júl. 22.

⁵⁰ Külön kutatás tárgya lehet a Pénzintézeti Központnak az állami hitelműveletekben betöltött – feltételezésem szerint – kiemelkedően fontos szerepe.

nemcsak a teljes felújítás és bővítés volt, ideértve a kocsiparkot, valamint a vasútvonalak átalakítását. Nem sikerült olyan tarifapolitikát kialakítania sem, mellyel pénzügyi egyensúlyát biztosíthatta volna. Nem véletlenül szerepelt a kormány minden évi beruházási programjában a MÁV pénzigénye, és már 1927-től a kormányzati szervek kutatták egy nagy vasúti kölcsön lehetőségeit is.⁵¹ Forgótőkeszükségletét is csak rövidlejáratú külföldi kölcsönök felvételével tudta kielégíteni. Nem volt jobb az Állami Vas- és Gépgyárak pénzügyi helyzete sem, de hasonló problémákkal küzdött a többi állami kezelésben lévő üzem is. Gyakran magára az állami alkalmazottak bér-, illetve illetményösszegére sem állt rendelkezésre elegendő pénz, s ilyenkor nem volt más lehetőség, mint vagy egy magánbank, vagy egy sajátos pénzügyintézet mint a Postatakarékpénztár, vagy a Pénzügyintézeti Központ. 1931 nyarán a bankszűnnapok és a valutáris korlátozások bevezetését követően a Magyar Kir. Postatakarékpénztár is fizetéseképtelen helyzetbe került. Ennek hátterében a magyar pénzügyminiszter többszöri, külföldi valutakölcsön felvételére adott utasítása állt, melyek végső céljáról a Postatakarékpénztár vezetősége nem sokat tudott. Tény azonban, hogy a takarékpénztár rövidlejáratú kezizálog- (lombard) kölcsönöket vett fel különböző európai bankházaktól, úgy, hogy a nála elhelyezett betétek törvényes fedezetét képező értékpapírokat helyezte el biztosítékkul e bankházaknál. Az a kisebbik baj volt, hogy ez mind a Postatakarékpénztár alapszabályával, mind pedig a józan üzletpolitikával legalábbis ellenkező lépéssorozat volt, a nagyobbik baj azonban az volt, hogy ezen értékpapírok árfolyama 1931 júliusát követően zuhanni kezdett, a kölcsönöket (mint az a következőkben kiderül), a takarékpénztár visszafizetni nem tudta, így az értékpapírok sorsa végleg kikerült a magyar adósok és tulajdonosok kezéből.

1931 júliusában a Postatakarékpénztár fent jelzett módon keletkezett adósságaiból 1 millió dollár vált esedékessé. „Mivel ezen tartozásunk kifizetésére a Magyar Nemzeti Bank egyáltalán devizát rendelkezésünkre bocsátani nem hajlandó, és mivel a Pénzügyintézeti Központ pengőhitelnek a jóváírását a külföldi intézetek részére ugyancsak megtagadta, mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy a Magyar Királyi Postatakarékpénztárt a nyílt fizetéseképtelenségtől megvédeni szíveskedjék.”⁵² Csaknem egy évvel későbbi az a feljegyzés, mely utólag rekonstruálta a kritikus helyzet megoldását: a Pénzügyi tárca nem tudta visszavásárolni az értékpapírokat, a kölcsönöket egy ideig prolongálta, majd, legalábbis ami a kölcsönök eredeti devizanemeit illeti – az egészet nem fizette vissza.

1931 decemberében a pénzügypolitika, valamint a kormány vezetői azzal az elhatározással távoztak évvégi szabadságra, hogy 1932 januárjától Magyarország még az addig tabunak tekintett külföldi kötelezettségének, a népszövetség kölcsön törlesztésének sem tehet eleget. Nem véletlenül született 1932 áprilisában a Magyar Nemzeti Bank külföldi tanácsadójának levelében a következő tartalmas megállapítás: „Véleményem szerint Közép-Európa problémája megoldhatatlan Németország nélkül...”⁵³

*

E tanulmány egy, a magyarországi központosított devizagazdálkodás történetét feldolgozó kézirat fejezete. (Kényszerek és kényszerítések: Magyarország és az 1931-es nemzetközi pénzügyi válság. 1986.) Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik e kézirat elolvasásával és véleményükkel segítettek állaspontom világosabb megfogalmazásában, külön is Ránki Györgynek, Bácskai Tamásnak és Hagelmayer Istvánnak.

⁵¹ O.L. P.M. Bud János pénzügyminiszter iratai. K. 255. 2. cs. valamint *Ferber K.*: Vita a húszas években...

⁵² A Postatakarékpénztár gyanús pénzügyi problémáit a Legfőbb Állami Számvevőszék Kezdeményezésére vizsgálták, így derült ki ez a furcsa hitelművelet. O.L. P.M. T.E. K. 256. 24. cs. 527. res. 1931.

⁵³ H. Bruce levele 1932. ápr. 7. BOE. OV. 49.

Katalin Ferber: A Step Behind. The Attempt of the Hungarian Government at Gaining a Loan in 1930–31

The study points out, that in 1931 the Hungarian economic policy was forced to a radical change of strategy. The monetary crisis in the country was of deep structural and not of financial character. Contemporary experts recognized that the continuous current deficit of the balance of payments can be avoided only through radical changes in the country's economic structure. Making use of so far not sufficiently utilized sources the study describes how the Hungarian economy and the government's economic and financial policy was evaluated by the foreign monetary and diplomatic bodies. Special emphasis is laid on the role of the „young” BIS and the activity of the Financial Committee of the League of Nations. Numerous tables with data on the Hungarian state loans and on the permanent budgetary deficit are supplied.

Каталин Фербер: В невыгодном положении. Попытка занимания денег венгерского правительства 1930–31 гг.

Настоящая статья является частью работы об истории централизованного валютного хозяйства в Венгрии. Автоном указывается принудительность венгерской хозяйственной политики в радикальном изменении своей стратегии. Автор подчеркивает, что в связи с монетарным кризисом страны речь идет не о денежнотехнической, а об экономической проблеме. Уже современники-специалисты осознали, что дефицит платежного баланса в самом деле станет разрешимым при перестройке экономической структуры страны. При помощи незнакомых или до сих пор недостаточно разработанных иностранных источников статья показывает, каково было мнение о венгерском экономическом положении и о финансовой политике кругов международных специалистов, которые решили вопрос о кредите венгерского правительства. В статье особенно много новостей о роли Международного Платежного Банка. Автор занимается деятельностью Финансовой комиссии при Лиги Наций, историей переговоров 1930–1931 годов, но и по данным показывает формирование венгерского бюджета и круг государственных должников.

ZACHAR JÓZSEF

III. Károly két háborúja az Oszmán-török Birodalom ellen és a magyarok (1716–1718 és 1736–1739)

A központi Magyar Királyság három, sőt időlegesen négy részre szakadt állapotának az 1699-es karlócai béke véget vetett. Az ország egész területe – a török uralom alatt maradt egyetlen Temes-vidék kivételével – a magyar királyi koronát is viselő osztrák Habsburg-uralkodó, I. Lipót császár fennhatósága alá került.

Az új államhatalom berendezkedését a nagyhatalmi állás igénye határozta meg, és a dinasztia érdekei formálták. A magyarság nemzeti szükségleteivel és igényeivel nem vetettek számot, a gazdasági és politikai intézkedések sérelmet sérelemre halmoztak.

A Magyarországon érvényesített birodalmi politika végül is kirobbantotta a II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezette 1703–1711 közötti szabadságküzdelmet, amely a legszélesebb társadalmi alapon a független, újraegyesített és modernizált magyar állam megteremtéséért folyt. Ez a kísérlet a kedvezőtlen nemzetközi körülmények között az országnak hosszú évekre való hadszínterré válása, az ennek következtében fellépő mérhetetlen gazdasági pusztulás, a mind súlyosabb belső nehézségek, a nemzeti egység megbomlása és végül a szinte katasztrofális pestisjárvány következtében a tuleróvel szemben elbukott.

Bukásában is elhárította azonban a korábbi veszedelmeket. Az e küzdelmet lezáró szatmári béke ugyanis egyrészt a korábbi függetlenségi és Habsburg-párti magyar, másrészt a birodalmi és magyar uralkodó körök aktuális érdekegyeztetésén alapuló szerződéses megállapodást jelentett. Így amíg magyar részről feladták a nemzeti függetlenséget, a Habsburg-ház biztosította a magyar területeknek a birodalmon belüli különállóságát, nem változtatta azokat örökös tartományokká. Igaz ugyan, hogy a 16–17. században részekre szakadt országot a birodalmon belül továbbra is e részekként, vagyis Erdélyt, valamint Horvátországot különválasztva, a katonai határőrvidékeket, továbbá a bányságot kialakítva kormányozta, viszont hozzájárult, hogy továbbélhessen a szűkebb értelemben vett Magyarország, Erdély és Horvátország korábbi alkotmányossága. Ezért magyar részről az országegyesítés kérdését is feladták. Végül a magyar modernizálási törekvésekkel való szakításért cserében, a bécsi udvar felszámolta a korábbi kirívó méltánytalanságokat és törvénytelenégeket, egyúttal a szabadságharc minden résztvevőjének teljes amnesztiát biztosított.

Ilyen előzmények után, a magyarországi állapotok konszolidálódásának időszakában került sor VI. Károly császár (magyar királyként: III. Károly) két háborújára az Oszmán-török Birodalom ellen. A konszolidáció belső alapját az a tény jelentette, hogy a magyar uralkodó osztályok döntő többségükben elfogadták a szatmári béke megállapodásait. Úgy vélték, hogy az adott történelmi körülmények között további hadakozással sem érhetnek el többet, ugyanakkor kockáztatnának mindent, amit a bécsi kormányzat elfogadni látszik.

Ezt a nézetet azonban nem osztotta II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a szabadságharc több katonai vezetője sem. Nekik meggyőződésük volt, hogy minden kétoldalú szerződéses megállapodás ellenére a jövőben is Bécsből mindenkor a birodalmi méretekben gondolkodó Habsburg-dinasztia nagyhatalmi érdekeinek alárendelten és aktuális céljainak megfelelően fogják intézni a magyarság ügyeit. Az Európát akkoriban dúló két nagy koalíció – a spanyol örökösödési és az északi – háborúra tekintettel az egyetemes békeszerződést részesítették előnyben. Annak megkötéséig a fegyveres

küzdelem folytatása mellett szálltak síkra. Amikor ez lehetetlenné vált, külföldre távoztak, hogy onnan kíséreljék meg a szabadságharc megújítását.¹

Velük együtt vagy őket követve elhagyta az országot néhány ezer harcosuk is, főleg fiatalok és a termelésből korábban kiszakadt szegénylegény-tömeg, az ún. vitézlő rend tagjai, akiknek életele-mük volt a fegyveres küzdelem. E társadalmi helyzetüket és esetleges vagyonukat veszített harcosoknak fegyverükön kívül legfeljebb hitük volt. Útjuk így – amennyiben meggyőződésüket nem adták fel és nem léptek be a Habsburg-haderőbe – szükségszerűen vezetett el az idegen hadakhoz. Európa-szerte mindenütt szívesen látottak voltak, hiszen a könnyűlovasság sajátos magyar válfajaként megszületett huszárság ekkoriban nyert teret. A nagy létszámú állandó zsoldoshadsereg korában mindenütt éppen rájuk, a hírvívés, fürkészés, tábor- és menetbiztosítás, portyázás és kisháború két évszázados tapasztalatával rendelkező mestereire volt szükség. Ezeket a magyarokat, akik idegen zsoldosként is mindenütt kurucoknak tartották és nevezték magukat, elsősorban a Habsburg-hadak ellen vonuló seregek vonzották. Utánpótlásuk is – bár egyre csökkenő mértékben – tartósan biztosított volt. A hazai állapotok konszolidálódása és jelentős gazdasági fellendülés mellett is maradt ugyanis más egyéni és politikai sérelem bőven, sőt újak is keletkeztek.²

Politikai támaszt keresve, a Rákóczi-szabadságharc külföldre szorult katonai vezetői között hamar teret nyert az oszmán-török orientáció. Miután a szatmári békekötés utáni időben minden más külkapcsolat lehetetlenné vált, gróf Bercsényi Miklós főgenerális már 1712. március 5-én a lengyelországi Brezánból keltezett levelében felvetette II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek: nem lenne-e helyes, ha tábornoktársai továbbmennének Lengyelországból az Oszmán-török Birodalom területére, ott a Porta segítségével hadat szerveznének, és „kiűtnének”.³

Bercsényi ugyanakkor sorra küldte haza megbízható tisztjeit egy új szabadságharc előkészítésére. A bel- és külpolitikai helyzet azonban az 1714 augusztusára időzített felső-magyarországi felkelést eleve kudarcra ítélte. A szervezkedő hazaküldött és itthoni 36 kuruc tisztet, továbbá mintegy 1200 résztvevőt a Habsburg-hatóságok elfogták. A tervezett felkelés vezetői közül Czelder Orbán brigadéroszt kivégezték, Pongrácz János ezredeskapitány belehalt a kínvallatásba, a többiek súlyos ítéleteket kaptak.⁴

A Rákóczi-szabadságharc államának külföldre távozott felső vezetése mégsem adta fel a reményt, hogy a kül- és belpolitikai események kedvezőbb alakulása továbbiakban lehetségessé teszi egy új küzdelem megvívását. Az időpontot első ízben III. Károly első török háborújának idején látták elérkezettnek.

E háborúra⁵ úgy került sor, hogy az alig végetért spanyol örökösödési és a még folyó északi

¹ AR/III. I. k. 410. skk.; Vö: AR/I. XI–XII. k.; *Kállay István*: Adatok a Rákóczi-szabadságharc végnapjainak történetéhez. Levéltári Közlemények 1962. 138. skk.; *Köpeczi Béla*: La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Bp., 1971. 303. skk.; *R. Várkonyi Ágnes*: "Ad pacem universalem". Századok 1980. 165. skk.; *Bánkuti Imre*: A szatmári béke. Bp., 1981.

² *Markó Árpád*: Magyarország politikai és katonai helyzete III. Károly korában 1711–1740. Magyar Katonai Szemle (MKSz) 1940. 511. skk.; *Hopp Lajos*: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp., 1973. 12. skk.; *Honfi József*: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. HK 1968. 101. skk.; *Zachar József*: A Francia Királyság 18. századi magyar huszárai. Hadtörténeti Közlemények (a továbbiakban HK), 1980. 523. skk.

³ AR/I. VII. k. 110.

⁴ OL Rákóczi sz. lt. I. 1. Caps. H. Fasc. 241.; MTAKK Ms. 4969. Fasc. 18.; *Stephanus Katona*: Historia Critica Regum Hungariae Stirpis Austriacae, XXXVII. k. Buda, 1806. 657. skk.; *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1910. III. k. 396. skk.; *Köpeczi Béla*–*R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. 2. bőv. kiad. Bp., 1976. 381. skk.; *Hopp*: i. m. 168.

⁵ Az itt röviden felvázolt eseményekre vonatkozóan bővebben lásd: *L. Matuschka* (kiad.): Der Türkenkrieg 1716–1718. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, XVII–XVIII. k. Wien, 1891.; *Hammer*: i. m. VII. k. 439. skk.; *J. Grotowski*: Die Feldzüge der Türken wider die Kaiserlichen in den Jahren 1716–1718. Ungarisches Magazin III. k. 1783. 301. skk.; Histoire de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1716, 1717 et 1718. Wien, 1788.; *Vandal*: Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du Marquis de Villeneuve. Paris, 1877. 84. skk.; *J. Odenthal*: Österreichs Türkenkrieg 1716–1718. Düsseldorf, 1939.

háború adta lehetőséget kihasználva, az Oszmán-török Birodalom 1715-ben hadat üzent a Velencei Köztársaságnak, és elszakította az 1699-es karlócai békével elvesztett, görögök lakták Moreát (Peloponnészoszt). Ugyanabban az évben azonban elhunyt XIV. Lajos francia király, utóda még gyermek volt és a régensségre tekintettel nem kellett újabb Nyugat felőli támadástól tartania III. Károlynak. Így a még törökök megszállta magyar Temes-vidék visszaszerzése és esetleges további balkáni terjeszkedés reményében 1716-ban szövetséget kötött Velencével, és kiprovokálta a Porta hadüzenetét.

A török seregek erre Velence helyett Belgrád felé vettek irányt. 1716. augusztus 5-én Péterváradnál került sor az első jelentős összecsapásra. Az Ali Kumurdzsi nagyvezír vezette mintegy 150 ezer törökön a Habsburg-haderő 80 ezer főnyi csoportosítása, amelynek élén herceg Savoyai Jenő tábornagy állt, határozott győzelmet aratott. A törökök legkevesebb 30 ezer főt vesztek, és odalett teljes tűzérségük, málhájuk is. Savoyai Jenő ezt követően Temesvárhoz vonultatta hadait, augusztus 26-án pedig ostrom alá vette ezt a fontos erődöt, amelyet október 13-án feladtak a törökök. A diadal folytatódott. November 9-én Pancsovát, november 12-én Újpalánkát vették be a császári-királyi seregek. További kötelek sikeres manővereket hajtottak végre a Száva mentén és Boszniában, míg mások Moldvába és Havasalföldre törtek be. Minderre tekintettel a bécsi udvar nem fogadta el a Porta békeajánlatát

1717-ben folytatódtak a küzdelmek. Savoyai Jenő a százezer főre növelt főerővel Belgrádhöz vonult, ezt a kulcsfontosságú erődöt kívánta visszafoglalni. Ezt felismerve, a török hadvezetés is odavezényelte a főerőket, hogy megakadályozza az ostromot. Az új nagyvezír, Lari Ahmed, seregével körbevette a császári-királyi hadak táborát, és besáncolta magát. Így az a sajátos helyzet alakult ki, hogy júliustól az addigi ostromlók maguk lettek ostromlottak. Mielőtt azonban a törökök elképzelésüket megvalósíthatták volna, váratlanul csata megvívására indult egész hadseregével Savoyai Jenő, aki a török hadvezetés minden haditervét megtudta egy török szolgálatban állt magyartól, Vékony János futártól. A meglepett törökök 1717. augusztus 16-án a belgrádi csatában újabb súlyos vereséget szenvedtek. Ennek következtében két nap múlva feladták magát Belgrádot is.

A Porta ismét békétárgyalásokat kezdeményezett, most már a bécsi udvar is hajlandó volt tárgyalni. Ebbe az irányba hatott, hogy az itáliai Habsburg-birtokokon váratlanul rajtaütött a spanyol örökösödési háborút lezáró békét megváltoztatni kívánó V. Fülöp spanyol király hadereje. Újabb jelentős harcselekmények nélkül, csupán manőverezéssel teltek el a következő hónapok a török hadszíntéren, míg 1718. július 21-én elérkezett a pozserováci békekötés napja. A békekötés értelmében nemcsak a Temes-vidéket csatolták a Habsburg-birodalomhoz, hanem Észak-Szerbiát, Észak-Boszniát és Havasalföld Erdélyi Kárpátok és Duna közötti határ menti sávját, azaz a középkori Szörényi bánsgót is, így a birodalom határvonala az Olt–Duna–Timok–Kis-Morava–Drina–Száva–Una vonalán húzódott.

Ez a háború közvetlenül érintette a magyarságot is. Miután a szűkebben vett Magyarország az 1715. évi VIII. törvénycikkkel hozzáigazította az ország hadügyét a birodaloméhoz, a tehertétel azonnal jelentkezett. Az addigi nemesi felkelés, az insurrectio és a bizonyos jobbágytelek utáni portális katonaság, összesen mintegy 30 ezer fő háború esetén való kiállításán túl most már elsődlegesen az állandó hadsereg fenntartásához kellett hozzájárulni.⁶ Mégpedig nem csupán az akkori magyarországi kiállítású 5 huszár- és 1 hajdúezredet kellett fenntartani. 1716-ban természetben fizetendő rendkívüli hadiadóként 2 832 000 Ft értékkel kellett eltartani a szűkebb értelemben vett Magyarországon állomásoztatott 16 gyalog-, 14 vértés- és 3 dragonyosezredet is. Erdélynek pedig ugyanígy 800 000 Ft hadiadóval kellett hozzájárulnia a háborús terhekhez, és saját erőin kívül még 3 gyalog-, 2 vértés- és 2 dragonyosezredet kellett eltartania. A délvédeli katonai határörvidék saját csapatkontingense fenntartására az évben 317 000 Ft-ot fordított.⁷

⁶ Szabó Dezső: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története HK 1910. 551. skk.; Ujhelyi Péter: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig 1657–1780. Bp., 1914. 205. skk.; Markó Árpád: Insurrectio és állandó hadsereg. Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar Művelődéstörténet. Bp., é. n. IV. k. 250. skk.; Bolgár Elek: A bandériális hadrendszer megszüntetésével kapcsolatos közjogi viták 1715–1748. Magyar MKSz 1937. 210. skk.; Bolgár Elek: A nemesi felkeléssel kapcsolatos alkotmányjogi kérdések az állandó hadsereg létesítése után. Uo. 1938. 713. skk.

⁷ MHStA, Kriegsacten 1716–1718. Fasc. 111.

A hat reguláris magyar ezredben összesen 3220 huszár és 2350 hajdú, továbbá a portális magyarországi katonaságból 12 huszár-, 12 szabad- és 10 gyalogszázadban 2200 fő katonáskodott, míg az erdélyi és délvideki határőrök közül 23 200 gyalogost és 5400 huszárt vettek figyelembe a hadilétszámnál. Az összesen 175 200 fős Habsburg-haderőből, így 36 370 fő a magyar korona területéről került ki. A parancsnoki karban kevés magyarral számolt a hadvezetés. Gróf Pálffy János tábornagy lett a hadra kelt haderő lovassági parancsnoka. Mellette még fontos szerep jutott gróf Nádasdy Ferenc és báró Ebergényi László lovassági tábornoknak, valamint Splényi László generális-főstráza-mesternek.⁸

A török ellen egyébként a Habsburg-vezetés a határőrvidékbelieknek alig a felét vitte el, újabb magyar reguláris egységet nem szervezett, és nem igyekezett különösebben szaporítani a magyar katonák számát. Csupán a magyar területeken elhelyezett nem magyar ezredek kiegészítésénél alkalmazott – közvetett adatok szerint viszonylag nagy számban – közülük. Az így hadba vonultatott magyarok száma – források hiányában – ma még nem állapítható meg.⁹

Az udvar óvatossá magatartása mögött jogos aggodalom húzódott meg. A hadiadóból fakadó súlyos teherterelt leginkább megérző jobbágság mind nyilvánvalóbb tanújelét adta elégedetlenségének. Az elszökések országban belül, sőt – mivel a kilátástalan helyzetből való menekülésre hazai katonáskodással sem nyílt mód – külföldre olyan mértékű öltöztek, hogy már 1715-ben országgyűlési tiltalmat kellett hozni.¹⁰ Ám hiába.

Az ellenállás egyéb formái mellett a Maros mentén előkészületek történtek fegyveres felkelésre is. Ettől végül is a császári-királyi haderő törökellenes felvonulása következtében eltekintettek a szervezkedők. De kapcsolatba léptek a szabadságharc külföldön élt katonai vezetőivel.¹¹

Ezek a katonai vezetők a háború kitörésének hírére lengyel és orosz földről a török uralom alatt álló Dnyeszter-parti Hotinba siettek.¹² Ott Bercsényi Miklós 1717. február 7-i keltezéssel tervezetet állított össze egy, a török oldalán hadba szálló magyar segélyhadról. Ebben egy-egy ezer fős huszár- és dragonyosezreddel, valamint egy ezeröttszáz fős gyalogezreddel számolt.¹³

A Porta szívesen látta a magyarok készülődését a kuruc szabadságharc megújítására, szövetségesnek tekintette őket a Habsburg-ellenes háborúban, és igyekezett is reájuk támaszkodni. Sőt létszámuk szaporítására engedélyezte, hogy toborzótiszteket küldjenek Lengyelországba, Oroszországba és Erdélybe. Néhány magyar tisztet ugyanakkor Belgrádra rendelt, hogy ott ténykedjék a magyaroknak a Habsburg-hadakból való elszökése érdekében.¹⁴

Bár a lengyelországi magyarok török földre áramlása még az 1717. május 29-i császári-királyi főparancsnoki jelentés szerint is tartott,¹⁵ sem a korábban Moldvában és Havasalföldön letelepített magyarok, sem a szomszédos területekről érkezettek száma sem tette lehetővé a török elképzelések megvalósulását, a tervezett magyar létszám kiállítását. Az eddig felszínre került töredékadatok összegezése arra enged következtetni, hogy kezdetben talán 850 magyar harcos fogott fegyvert a török oldalán. A kuruc konföderáció 1717. áprilisi hotini megújítása ellenére sem lett tömeges a Habsburg-

⁸ Kriegsarchiv, Wien (KA), Feldakten, Türkenkrieg 1716. Fasc. VII. Vö: P.A. La Lande: Histoire de l'Empereur Charles VI de glorieuse mémoires. La Haye, 1743. I. k. 406. skk.; Matuschka: i. m. XVI. k. 42. skk.

⁹ Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, (HL), XVIII. századi iratok, Fasc. VI., Ghillányi János tábornok iratai, Fasc. XIV.; KA, Feldakten, Türkenkrieg 1716. Fasc. VII., XI. Vö: MHHS, XXVII. k. 591. skk.; Matuschka: i. m. XVII. k. 44. skk.; Várady Gábor: Savoyai Jenő és a Nándorfelhérvár elleni hadjárat. HK 1894. 29. skk.

¹⁰ OSZKK, Fol. Lat. Fasc. 2126., 2914.; Márki: i. m. III. k. 292. skk.

¹¹ Matuschka: i. m. XVII. k. 7. skk.; Köpeczi–R. Várkonyi: i. m. 389. skk.

¹² Karácson Imre: A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717–1803. Bp., 1911. 20.; Thaly Kálmán: Kosztolányi Jávorka Ádám ezredes, a gr. Forgách- és Rákóczi-levéltár. Bp., 1888. 20.; Szekfü Gyula: A száműzött Rákóczi. Bp., 1913. 72.; Márki: i. m. III. k. 436.; Hopp: i. m. 129.

¹³ Karácson: i. m. 11. skk.; részletesebben lásd: Karácson Imre: A törökországi magyar ezredek 1717-ben. HK 1911. 327. skk.

¹⁴ Karácson: i. m. 14. skk.; Karácson: HK 333. skk.; Honfi: i. m. 103. skk.

¹⁵ Matuschka: i. m. XVII. k. 2. r. 34.

haderőtől való elszökés, eddigi ismereteink szerint csak mintegy 400 fő jelentkezett a magyar tábornokoknál.¹⁶

Ezen még az a tény sem változtatott, hogy ismertté vált, maga II. Rákóczi Ferenc is hajlandó a szultán meghívását elfogadni, elhagyja franciaországi magányát és a magyar segélyhad élén a török szövetségeseiként hadba száll.¹⁷ Mire megérkezett, a magyar katonák Bercsényi Miklós és Csáky Mihály generálissal Belgrádnál, Máriássy Ádám generálissal Szendrőnél, Forgách Simon generálissal Viddinnél hadba szálltak. De igazán semmilyen jelentős szerepet sem játszhattak, hiszen végül is összesen optimális számítás szerint is alig ezren lehetek a török táborokban és talán félezen – részben már korábban török szolgálatba álltak – az egyes, török kézben volt magyarországi erődökben.¹⁸

1717-ben szükségszerűen visszhang nélkül maradt Esterházy Antal generális felhívása is, amelyben Erdély lakosságát kuruc felkelésre, a török melletti hadba szállásra szólította fel.¹⁹ Augusztus 22-én a moldvai–erdélyi határon ugyanis alig 200 fős magyar köteléke élén a mintegy 15 000 főnyi török–tatár–moldvai csoportosítás részeként jelent meg. A két oszlopban Besztercén és Szamosújváron át Kolozsvár felé, illetve Désen, Nagykárolyon és Szatmáron át a Tiszához vonuló szövetségesek, – elsődlegesen a tatárok – ellenségként viselkedtek. A – csekély számban jelenlévő – császári–királyi erőket meg sem támadták, csak raboltak, fosztogattak, gyújtogattak és a lakosságot hurcolták el. Maga Esterházy a határon lévő hágón várta a híreket, magyarjai pedig a Kolozsvár felé nyomuló kisebb csoportosításban nézték tehetetlenül, mint omlanak össze reményeik.²⁰

Savoyai Jenő herceg, a Habsburg-hadak főparancsnoka ugyanakkor nem zavartatta magát, az erdélyi betörés miatt főerőinek csoportosításából egyetlen katonát sem vont el. Az „utolsó tatárjárásnak” az ő utasítására a magyar megyei hadak és portális alakulatok vetettek véget.²¹ Az előzetesen Tokajnál gyülekeztetett erők élén gróf Károlyi Sándor altábornagy, felső-magyarországi és Tiszavidéki vezénylő parancsnok, az egykori kuruc főgenerális állt, és olyan további neves volt kuruc tisztek szolgáltak mellette a hadak élén, mint Bagossy László brigadéros és Deák Ferenc ezereskapitány. Az ő diadaluk volt, hogy a török, tatár és moldvai seregeket visszazorították Máramarosba, majd augusztus 30-án onnan Moldvába, miután Sztojka László alispán vezetésével a máramarosi megyei had is rajtuk ütött.²²

Látványos kifejezője volt ez annak, hogy már nem nyílt mód a kuruc szabadságküzdelmek

¹⁶ *Karácson*: i. m. 36. skk.; *Matuschka*: i. m. XVII. k. 61. skk.; *Esze Tamás–Várkonyi Ágnes*: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. *Spira György* (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Bp., 1952. 126. skk.; *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában. ItK 1973. 154. skk.; *Sinkovics István*: Rákóczi a következő nemzedék megítélésében. *Sinkovics István–Gyenis Vilmos* (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Bp., 1978. 116. skk.

¹⁷ *W. Theyls*: Mémoires curieux de la guerre dans la Morée et en Hongrie. Leyde, 1722. 288. skk.; *Angyal Dávid*: Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez. Bp., 1905. 8. skk.; *Matuschka*: i. m. XVII. k. 274. skk.; *Szekfü*: i. m. 139. skk.; *Köpeczi–R. Várkonyi*: i. m. 390. skk.

¹⁸ *Karácson*: i. m. 20. skk.; *Fekete Lajos*: A Refik-okmánytárról. Levéltári Közlemények 1925. 269. skk.; *Szekfü*: i. m. 77., ill. 139.; *A. v. Arneth*: Prinz Eugen von Savoyen. Wien, 1858. II. k. 406. skk.

¹⁹ KA, Feldakten, Türkenkrieg 1717. Fasc. VI. Vö: *Karácson*: i. m. 18.; *Márki*: i. m. III. k. 453.; *Várady*: i. m. 29.

²⁰ KA, Feldakten, Türkenkrieg 1717. Fasc. IX., X.; *Matuschka*: i. m. XVII. k. 232. skk.; *Várady*: i. m. 231. skk.; *Obetko Dezső*: Az 1717. évi tatárbetörés. HK 1941. 194. skk.

²¹ OL Károlyi lt. Missiles, Fol. 59 549. skk.; BAZmL, Acta politica, Mat. II. Fasc. I. Nr. 324–327., Mat. III. Fasc. II. Nr. 69., Fasc. III. Nr. 44.; KA, Feldakten, Türkenkrieg 1717 Fasc. V., VIII., IX. Vö.: *Várady*: i. m. 34. skk.; *Obetko*: i. m. 194. skk.; *Szalay László* (kiad.): Gróf Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei. 1669–1750. Pest, 1865. 110. skk.; *Szilágyi István*: Az utolsó tatárjárás. *Szilágyi I.–P. Szathmáry K.* (szerk.): Szigeti Album. Pest, 1860. 293. skk.; MHHS, XXXV. k. 489. skk.; *Matuschka*: i. m. XVII. k. 228. skk.

²² BAZmL, Acta politica, Mat. II. Fasc. I. Nr. 324–326., Fasc. III. Nr. 44.; *Szalay*: i. m. 110. skk.; *Várady*: i. m. 204. skk.; *Obetko*: i. m. 196. skk.; *Thaly Kálmán*: Károlyi Sándor hadielőterjesztése és észrevételei az 1717. évi tatárjárásról. Századok 1867. 55. skk.

megújítására. Ha feszítő volt is a társadalmi mozgás hiánya, nem volt már jelen a régi szegénylegény-reteg, amely mindaddig a fegyveres küzdelmek bázisaként szolgált. A lakosság zöme pedig addigra belefáradt a közel negyven évig tartó kuruc küzdelmekbe és a másfél évtizeden át a török ellen viselt visszafoglaló háborúba. Ugyanakkor elhatalmasodott a békés fejlődéssel való megelégedettség érzése. A nagy többség nem hagyta, hogy török, tatár, moldvai erők ezt megzavarják, még ha néhány magyarral együtt és II. Rákóczi Ferenc nevében jöttek is. Az adott politikai berendezkedéssel és társadalmi fejlődéssel elégedetlen rétegeknek a Szamos és a Tisza mellékén ekkor megkísérelt kuruc szervezkedése – országos mértékben tekintve – már teljesen elszigetelt maradt.²³

Másrészt viszont derekasan helytálltak a magyarok a Habsburg-hadak kötelékében. Kiemelést érdemel Pálffy tábornagy 1717. augusztus 1-i rajtaütése a karlócai török táboron, amikor a Babocsay, Ebergényi-, Esterházy-, Nádasdy- és Splényi-huszárezred nagy veszteségeket okozott az ellenségnek, egyúttal négyszáz huszár is elesett. Ez az öt huszárezred az augusztus 5-i pétervárad-i csatában is jeleskedett.²⁴ Ugyanakkor kitűntek – az irreguláris magyar erőkkel együtt – az augusztus 16-i belgrádi döntő csatában.²⁵ Majd azzal hívták fel magukra a figyelmet, hogy a havasalföldi és moldvai betörés során Bukarestig és Jászvásárig portyáztak.²⁶

Igy az egykori kurucok reményei hamar elszálltak. De más csalódás is érte őket. Mire a spanyol királynak és az orosz cárnak a Habsburg-ellenes török és spanyol hadműveletekhez kapcsolódó ígéreteiben bízó II. Rákóczi Ferenc 1717. október 10-én török földre érkezett,²⁷ a háború is eldőlt. A császári-királyi hadak mindkét irányból támadó ellenségük ellen meghatározó győzelmet arattak, és a Porta kénytelen volt békéért folyamodni.

A magyar segélyhadakban küzdő Bercsényivel és Csákyval Ruszcsukban, Máriássyval Nisben, Esterházyval Brailában és Forgách-csal Drinápolyban vonultak téli szállásra. Ott maradtak az 1718. július 21-én megkötött pozserováci békéig.²⁸ Ennek 15. cikkelye biztosította számukra a menedéket az Oszmán-török Birodalomban, de „a határoktól távol lévő részekben lévő helységeket”.²⁹ Így vált a kuruc vezetők kényszer tartózkodási helyévé Rodostó, amíg vitézeik, eddigi ismereteink szerint 549 fő, a havasalföldi Bukarestben és a moldvai Jászvásárban, majd a besszarábiai Benderben és a bulgáriai Csetrofcsában kapott letelepedési engedélyt.³⁰

Az eddig hadakozó magyarok másik része továbbment francia földre, és ott katonáskodott tovább. Távozásukat a huszárság fejlesztésében fáradozó francia udvar közbenjárására engedélyezte a Porta és segítették a vezető magyar emigránsok.³¹ Így a francia hadsereg kötelékében Ráttky György brigádéros³² mellett Bercsényi László ezredes³³ is önálló, zömében magyarokból álló huszárezred

²³ OL Károlyi lt. Missiles, Fol. 59 549. skk.; BAZmL, Acta politica, Mat. II. Fasc. I. Nr. 327., Mat. III. Fasc. II. Nr. 69.; *Esze-Várkonyi*: i. m. 124. skk.; *Köpeczi-R. Várkonyi*: i. m. 395. skk.

²⁴ OSZKK, Fol. Germ. Fasc. 520.; KA, Feldakten, Türkenkrieg 1716. Fasc. XIII.

²⁵ KA, Feldakten, Türkenkrieg 1717. Fasc. V., VII., VIII., IX. Vö: *Várady*: i. m. 23. skk.; *Szilágyi*: i. m. 293. skk.; *Lukinich Imre*: Egykorú jelentés Belgrád bevételéről. HK 1915. 233. skk.

²⁶ *Krizsán László*: Ismeretlen okmányok a törökellenes felszabadító harcok utolsó szakaszának történetéhez. HK 1964. 167. skk.

²⁷ *Szekfü*: i. m. 103.

²⁸ *Karácson*: i. m. 19. skk.; *Szekfü*: i. m. 139. skk.

²⁹ KA, Feldakten, Türkenkrieg 1718. Fasc. VI. Vö: *Matuschka*: i. m. XVII. k. 472.

³⁰ *Karácson*: i. m. 42. skk.; ill. 72. skk.; *I. Gökbülgin*: II. Rákóczi Ferenc és a bujdosókra vonatkozó új török források. *Köpeczi Béla-Hopp Lajos-R. Várkonyi Ágnes* (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Bp. 1980. 711. skk.; *T. Gökbülgin*: Rákóczi az Oszmán Birodalomban. Benda Kálmán (szerk.): Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Bp. 1980. 83. skk.; *M. Mravkova*: Újabb török okmányok a Rákóczi-emigrációhoz. *Köpeczi Béla-Hopp Lajos-R. Várkonyi Ágnes* (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Bp. 1980. 717. skk.

³¹ Archives du Service Historique de l'Armée, Paris-Vincennes (ASHA), A¹, Fasc. 2770., 3Y^C, Fasc. 313.; *André Corvisier*: L'armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul. Le Soldat. Paris, 1964. I. k. 645. skk.

³² *Zachar József*: Ráttky György kuruc ezereskapitány, francia generális (?–1742). HK 1982. 355. skk.

³³ *Zachar József*: Bercsényi László (1689–1778). HK 1978. 81. skk.; *Uő*: Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. (Válogatott források.) Folia Rákóciana, I. k. V. 1979.

élére kerülhetett. Sőt az a furcsa helyzet alakult ki, hogy amíg Versailles Madrid megleckéztetése érdekében diplomáciailag Béccsel működött együtt, hadseregfejlesztésében – a huszárokkal kapcsolatosan – Bécs magyar ellenségeire támaszkodott, akik közül sokan a magyar–török határon át egyenesen otthonról szöktek el.³⁴ Végül is ezekben az években a francia uralkodó hadserege ugyanúgy mintegy másfélszer magyar huszárral rendelkezett, mint a békelétszámra csökkentett Habsburg-haderő.³⁵

Más, főleg az osztrák uralkodóval ellenséges viszonyban álló államok hadseregeihez is távoztak azonban elszöktek. Ez a tény annak a kifejlődése is volt, hogy továbbra is voltak a birodalmi berendezkedéssel elégedetlen magyarok. Az idegen hadakban való szolgálatvállalás a bécsi udvar politikájával való szembenállás egyik megnyilatkozása is volt, nem csupán gazdasági-egzisztenciális indíttatásból fakadt.

A bécsi hadvezetés csak az 1733-ban kitört lengyel örökösödési háborúra³⁶ tekintettel szaporította a katonáskodó magyarok számát. A meglévő akkor 3 huszár- és 1 hajdúezred mellé további 5 huszár- és 2 hajdúezredet állítottak fel.³⁷ Így a 140 000 fős haderőben³⁸ mintegy 15 000 magyar állt akkor a reguláris ezredekben fegyverben Bécs szolgálatára.³⁹ Rajtuk kívül hadba vonultatták még a katonai határőrvidékbeli 32 000 irreguláris harcos mintegy egyharmadát is.⁴⁰ A reguláris magyar katonák szaporítása egyébként a bécsi kormányzatnak 121 469 Ft-ba került, ám az évi hadiadó a Magyar Királyság területéről 3 506 993 Ft-ot tett ki.⁴¹ A Habsburg-birodalom támogatását élvező III. Ágost lengyel király is engedélyt kapott, hogy Magyarországon toborozzon egy huszárszázadot.⁴² Sőt a szövetséges orosz hadseregben lévő magyar huszárezred 1130 fős hadilétszámra való emelését is magyarországi toborzással oldották meg.⁴³

Ám a szemben álló haderőkben is számoltak a magyarokkal. A francia uralkodó is szükségesnek látta, hogy növelje huszárai számát. Újólaj a jól bevált utat választotta: szolgálatában álló magyar huszártiszteket küldött toborzási megbízással a török–magyar határterületre.⁴⁴ Ismét szöktek át annyian, hogy ezredalapítási pátentst kapott már 1733-ban Esterházy Bálint József, aki azután felállította egységét.⁴⁵ II. Rákóczi Ferenc ösztönzésére ugyanakkor a Keleten élő magyarok közül számosan a francia támogatást élvező lengyel ellenkirály, I. Szaniszló hadába álltak be. A hadműveletekbe közülük mintegy 800 fő kapcsolódott be.⁴⁶

E háború során Magyarországon újra mozgolódás támadt a kuruc érzelműek között. Kapcsolatba léptek nemcsak II. Rákóczi Ferencel, hanem a lengyelországi és a franciaországi magyar katonákkal is, míg biztatásukra a Havasalföldön és Moldvában gyülekező magyar emigránsok 1734-ben egyenesen hadielőkészületeket tettek.⁴⁷ A Békés megyei jobbágyok és a Maros menti határőrök

³⁴ ASHA, A¹, Fasc. 2770., 3Y^C, Fasc. 313.

³⁵ ASHA, Y8^C, Fasc. 21., X^C, Fasc. 80., 3Y^C, Fasc. 313., A¹, Fasc. 2770.; OSzKK, Fol. Hung. Fasc. 1392. Fol. 26. skk.

³⁶ E háborúról lásd: *P. Massuet: Histoire de la dernière guerre et des négociations pour la paix. Amsterdam, 1736.; R. Gerba: Polnischer Thronfolgekrieg. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, XIX–XX. k. Wien, 1891.*

³⁷ *A. Wrede: Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. Wien, 1898. III. k. 712. skk.*

³⁸ *Gerba: i. m. XIX. k. 2. r. 30. skk.*

³⁹ KA, Feldakten, Röhmisches Reich 1734. Fasc. XIII. Vö: *Gerba: i. m. XIX. k. 100. skk.*

⁴⁰ *Fr. Vaniček: Specialgeschichte der Militärgrenze. Wien, 1875. I. k. 195. skk.*

⁴¹ KA. Röhmisches Reich 1743. Fasc. XIII.

⁴² *Massuet: i. m. I. k. 104. skk.*

⁴³ OSzKK, Fol. Hung. Fasc. 1393., 1652.; *Honfi: i. m. 102. skk.*

⁴⁴ ASHA, A¹, Fasc. 2702., 2735., 2736., 2761., 2710., 2794., 2796.

⁴⁵ ASHA, X^C, Fasc. 82., Y8^C, Fasc. 12. Lásd bővebben: *Zachar József: A francia ancien régime két Esterházy-huszárezrede. HK 1983. 197. skk.*

⁴⁶ *Massuet: i. m. I. k. 97. skk.; Zachar József: Leszczyński Szaniszló lengyel király és a magyarok. Honismeret 1980/4. 33. skk.*

⁴⁷ *Massuet: i. m. II. k. 127. skk.; Márki: i. m. III. k. 607. skk.; Angyal: i. m. 28. skk.; Szekfü: i. m. 331. skk.; Kópeczi–R. Várkonyi: i. m. 417.*

fegyveres megmozdulása azonban 1735-ben kül- és belpolitikai okok miatt elszigetelt és magára maradt volt. A hadihelyzet alakulása és a nagypolitika irányvétele nem kedvezett egy új szabadságharcnak, és annak hazai bázisa is túl szűknek bizonyult.⁴⁸

Ilyen helyzetben II. Rákóczi Ferenc 1735. februári tervezetét, hogy spanyol hajókkal francia partraszállást hajtsanak végre Dalmáciában, és a francia szolgálatban lévő huszárokkal az élen nyomuljanak magyar területre, Versailles már válaszra sem méltatta.⁴⁹

Alig érték véget az előzetes békével 1735-ben a lengyel örökösödési háború közvetlen francia–osztrák összecsapásai, máris napirendre került VI. Károly császár második török háborúja.⁵⁰ Mivel egy újabb közvetlen nyugati támadástól nem kellett tartania, ugyanakkor 1736-ban orosz–török háború tört ki, VI. Károly is hadi előkészületeket tett. A cári udvarral kötött 1726-os szövetségi szerződés értelmében a 178 000 fős haderőből mintegy 57 000 főt Futak térségében, 25 000 főt Horvátországban és 10 000 főt Erdélyben vont össze a hadvezetés. A császár újabb török háborújával további balkáni területek megszerzésében reménykedett.

A hadműveletek 1737-ben az orosz–török eseményektől teljesen függetlenül kezdődtek, és kezdetben még török fennhatóságú területeken folytak. A császári–királyi seregekkel sikerült elfoglalni július 28-án Nist, július 31-én Viddint, előnyhöz jutni ugyanakkor a Duna völgyében, Novibazarban és Moldvában.

A nagy hadvezér, Savoyai Jenő azonban már nem élt, a helyébe állók pedig nem tudtak felnőni a feladatokhoz. Ezt egyébként is nehezítette, hogy erdős-hegyes, erősen átszegdelt terepen a sokkal mozgékonyabb törökök ellen kellett operálni, miközben a szultán keresztény alattvalóitól várt támogatás teljesen elmaradt. Így már az év végén a török hadvezetés kezébe csúszott át a kezdeményezés. Ez kapkodást eredményezett a Habsburg-hadak élén, ennek eredménye pedig az lett, hogy a törökök visszafoglalták Viddint és Nist.

1738-ban már a Porta kezdeményezett. Mivel a császári–királyi seregek állandóan kitértek a török hadak elől, módjukban volt elfoglalni Mehádiát és Orsovát. Ezt a két helységet a Habsburg-hadak még visszafoglalták, de akkor meg Új-Orsovát és Szendrőt vette birtokba a török haderő.

Az 1739-es hadjárat során is a törökök maradtak a kezdeményezők, fő céljuknak akkor Belgrád és Temesvár visszafoglalását tekintették. A július 22-i grockai ütközetben még állva maradt a Habsburg-csoportosítás, de Belgrád július 28. óta folyt ostroma során a hadvezetés elhamarkodott döntések sorozatát hozta. Legnagyobb tévedésként már augusztus 2-án feladta a még sokáig védelemre képes erődöt. Szeptember elsején pedig a császári–királyi hadvezetés szégyenletes feltételekkel terhes békét kötött. Minden hadászati indok nélkül lemondott mindazokról a Dunán és Száván túli területekről, amelyeket az előző török háborúban a Habsburg-hadak megszereztek.

Az 1736–39-es osztrák–török háború során a Habsburg-hadvezetés nem látta szükségesnek a magyar alakulatok számának növelését. Az 52 gyalogezred közül 3 volt hajdúkból szervezett, míg a lovasságot a 18 vértess- és 14 dragonyosezred mellett a 8 huszárezred alkotta a háború kitörésekor. A 92 000 fős hadra kelt hadseregben azonban csak 6 magyar huszárezredet, azaz 6000 főt vetettek be a regulárisok közül.⁵¹ Rajtuk kívül viszont mozgósítottak Magyarországról irreguláris erőként mintegy 6000 főt, a délvidéki és erdélyi katonai határőrvidékről mintegy 23 200 főt.⁵² Igazi teherterítelt azon-

⁴⁸ K. Papp M.: Az 1735-i zendülés története. Kolozsvár, 1865.; Márki Sándor: Péro lázadása. Bp., 1982.; Máday Pál: Az 1735. évi békésszentandrás parasztfelkelés. Békésszentandrás, 1960.

⁴⁹ Kont Ingnác: II. Rákóczi Ferenc utolsó emlékirata a francia udvarhoz. Sz 1912. 207. skk.; Márki Sándor: Rákóczi adriai tervei. Bp. 1915.

⁵⁰ E háborúról lásd: (Fr. W. K. Graf von Schmettau:) Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738 et 1739 avec les reflexions critiques. Frankfurt, 1771.; J.N.Frh. v. Dubsky (kiad.): Kadi Omer Effendi: Die Kriege in Bosnien in den Feldzügen 1737–1739. Wien, 1789.; Karácson Imre (kiad.): III. Károly háborúja a törökökkel 1737–1739 Sahir bej és Szubki török történetírók leírása szerint. HK 1892, 323. skk.; Rédvay István: Az 1736. és 1739. közti törökországi háborúk. HK 1935. 63. skk., HK 1939. 36. skk.

⁵¹ KA, Feldakten, Ungarn 1737., Fasc. IV., VI., Ungarn 1739. Fasc. I., Manuscripte 1737–1739. Fasc. III., XXII., XXIII., Administration Belgrad 1721–1738. Fasc. VII.

⁵² KA, Feldakten, Ungarn 1738. Fasc. VI., VIII., Manuscripte 1738, Fasc. XXII. Vö: Gerba: i. m. XX. k. Anhang 22/A, 22/B.

ban a magyarságnak az jelentett, hogy a felvonulási és gyülekezési terület teljes egészében a Magyar Királysághoz volt, és az óriási, természetben fizetett hadiadón túl ismét súlyos szállítási és elszállásolási kötelezettség hárult rájuk. Ezért sem került sor a reguláris magyar erők szaporítására.⁵³

Az egész háború során a Habsburg-hadvezetés teljes megelégedésére tevékenykedtek a magyarországi kiállítású huszár- és irreguláris alakulatok, ezek voltak a leghasznavehetőbbek a török ellen. Különösen kitűnt a Károlyi-huszárezred Boszniában báró Baranyay János generális-főstrázsamester alatt, elsődlegesen az 1737. augusztus 4-i banjalukai ütközetben.⁵⁴ Horvátországban herceg Esterházy Pál generális-főstrázsamester portyázó csoportosításában a katonai határőrvidékbeli irreguláris huszárok hívták fel magukra a figyelmet.⁵⁵ Az Erdélyből Havasalföldre betörő báró Ghillányi János generális-főstrázsamester seregébe beosztott saját huszárai ismét Bukarestig, míg a Pest vármegyei huszárok a moldvai Jászvásárig nyomultak előre.⁵⁶ Ugyanígy vezető szerepet játszottak 1737-ben a főerőknél a Dessőffy-, Csáky- és Splényi-huszárezred harcosai a magyar generálisok keze alatt, a Nishez és Viddinhez való előretöréskor. Az ő tevékenységük nagyban hozzájárult gróf Pálffy Károly lovassági tábornok, gróf Batthyány Károly altábornagy, báró Splényi Gábor és gróf Károlyi Ferenc generális-főstrázsamester hírnevének öregbítéséhez.⁵⁷ Az 1738. július 4-i kornyai ütközetben a viddini pasa serege elleni diadalban újra elsődlegesen a Dessőffy, Ghillányi- és Károlyi-huszárok remekeltek.⁵⁸ A főerők visszavonulásakor az irreguláris magyar erökhöz hasonlóan az utóvédharcokban hívták fel magukra a figyelmet.⁵⁹ Az 1739. július 22-i grockai ütközetrel kapcsolatosan is csak dicséri a császári-királyi hadvezetés a magyar huszárokat.⁶⁰

A török hadvezetés is ismét célszerűnek látta magyar segélyhadak szervezését. Így magyarországi mozgólódás reményében, amelyre utaló hírek érkeztek a lengyel határmenti területekről,⁶¹ már 1736 végén török földre hívták az addigra elhunyt II. Rákóczi Ferenc idősebb fiát, Józsefet.⁶² 1737-ben azután a tervezett magyar segélyhadak élére állította a Porta Máriaissy Ádám generálist, az ugyancsak generálissá kinevezett Pápai Jánost, az agg diplomatát és ezredessé előléptetve az addig kapitányként francia szolgálatban állt és Rákóczi Józseffel érkezett Pázmándy Pétert.⁶³ Megkezdődött a moldvai és a havasalföldi magyarok között a toborzás, de ez ugyanúgy szinte teljes érdektelenségbe fulladt, mint az ugyancsak ismét megkísérelt erdélyi toborzás is. Ezen még a rodostói emigráns magyarok hadba szállása sem segített. Alig 100 magyar jelentkezett Hotinban, Benderben és Viddinben a gyülekezőhelyeken, hogy a török oldalán kíván fegyvert fogni.⁶⁴

Megindult ugyan korábban néhány helyen, így 1737 közepén Debrecen környékén, 1738 elején a délvidéki katonai határőrvidéken, majd a Temesi bánságban és Erdélyben egy Rákóczi-párti mozgo-

⁵³ KA, Feldakten, Ungarn 1737. Fasc. VIII.; *Vaniček*: i. m. I. k. 478. skk.

⁵⁴ *Rédvay István*: Az 1737. augusztus 4-i banjalukai ütközet, HK 1934. 204. skk.

⁵⁵ KA, Feldakten, Ungarn 1737. Fasc. I.

⁵⁶ HL, Hadik András tábornagy iratai. Fasc. I., Splényi-család iratai, Fasc. VI.; KA, Feldakten, Ungarn 1737. Fasc. I.

⁵⁷ HL, Gillányi János tábornok iratai, Fasc. XIV.; KA, Feldakten, Ungarn 1738. Fasc. VIII.

⁵⁹ KA, Feldakten, Ungarn 1738. Fasc. VI., IX., X., Ungarn 1739. Fasc. XI., XII., XV., Manuscripte 1739. Fasc. XXIII.

⁶⁰ KA, Feldakten, Ungarn 1739. Fasc. XII., XIII.

⁶¹ *Lukinich Imre*: Az utolsó Rákócziak. *Lukinich Imre* (szerk.): Rákóczi-émlékkönyv, Bp., é. n. I. k. 277. skk.

⁶² A. E. (C. P.) Hongrie et Transsylvanie, Fasc. 18. Fol. 399. skk. Vö: *H. S. E.*: Merkwürdiges Leben und Thaten des Präbendenten von Ungarn und Siebenbürgen Joseph Ragoczi und seiner Vorfahren für die curiose Welt. Frankfurt–Leipzig, 1739.; *Karácson*: i. m. 113. skk.; Thaly Kálmán (kiad.): *Desar de Saussure*: Lettres. Bp., 1909. 180. skk.; *Mikkes Kelemen*: Törökországi levelei. Bp. 1978. 251. skk.

⁶³ *Karácson*: i. m. 115. skk.

⁶⁴ *Karácson*: i. m. 111. skk.; *Thaly*: 1888. i. m. 24. skk

lódás, de a kormányhatóságok ezt végül is rövid úton fel tudták számolni.⁶⁵ Ilyen körülmények között az 1738. január 20-i szövetségi szerződés teljesen értéktelen volt a Porta számára.⁶⁶

Rákóczi József Viddinbe érkezésének hatására is csak szórványos egyéni elsőbbség következett be a Habsburg-haderőnél. Hiábavalónak bizonyultak Rákóczi Józsefnek a magyarokhoz intézett felhívásai, hogy keljenek fel szabadságuk védelmére.⁶⁷ Azt a kevés magyart, aki a török oldalára igyekezett volna, elfogták a hazai hatóságok, és minden megmozdulást eleve lehetetlenné tettek. Kegyetlenül üldözték mindazokat, akik Rákóczi felhívását terjesztették. Sőt magát a fejedelemséget is felségárulás és lázadás vádjával törvényen kívül helyezték és fejére vérdíjat tűztek ki, és még a pápával is kiátkoztatta a bécsi udvar. Így az általánosan meglévő szimpátia megnyilatkozása erősen korlátozott maradt.⁶⁸

Végül is Rákóczi József „hadereje” alig másfélszáz magyarból állt. Erre a török hadvezetés lemondott arról, hogy ezt a maroknyi hadat az eredeti elképzelésnek megfelelően Temesvár felé indítsa.⁶⁹ Miután pedig a már betegen török földre érkezett Rákóczi József az év november 10-én a bulgáriai Csernavodában, ahová a török hadvezetés visszaküldte, elhunyt,⁷⁰ a békeszerződésbe csak a magyar menekültek további török birodalombéli tartózkodását foglalták bele.⁷¹

A Porta érdeklődése a magyar ügy iránt ezzel lezárult, még kísérletet sem tett például II. Rákóczi Ferenc Párizsban élt ifjabb fiának, Györgynek török földre hívására. A kevés magyar főparancsnokává Csáky Mihály generálist nevezték ki. Az ő feladata azonban már csak a magyarok újólágos letelepítésére korlátozódott.⁷²

Egyébként a harmadik hadviselő félnél is szolgáltak magyarok. Mivel a császári-királyi haderő Oroszország szövetségeseiként kapcsolódott be a törökellenes háborúba, már 1736-ban engedélyezte a bécsi hadvezetés, hogy az orosz hadsereg három huszárezredét Magyarországról egészítsék ki hadilétszáma. 1737-ben így mintegy ötszázan távoztak el.⁷³

A magyarok közül végül is igazán jelentős szerepet az e háborúban elszenvetett hadászati vereség ellenére a Habsburg-haderőben küzdők játszottak. A hadszíntér sajátosságaihoz leginkább a huszárok tudtak alkalmazkodni. Éltek is az adott lehetőséggel, és számos önálló vállalkozással arattak kisebb sikert a török hadak ellen. A hadra kelt sereg felső vezetése ezért szinte minden jelentésben a magyar huszárok számának szaporítása érdekében emelt szót. A vezénylő tábornokok tanúsították, hogy a siker elmaradása nem a huszárokon múlt.⁷⁴ Miután például az 1737. augusztus 4-i banjalukai ütközetben a török túlerővel szemben vereséget szenvedett Baranyay generális csoportosítása, Hild-

⁶⁵ KA, Feldakten, Ungarn 1737. Fasc. VIII., IX., Manuscrite 1739. Fasc. XXII.; K. Papp M.: Egy felségértési per történetéhez. Történeti Lapok (Kolozsvár), 1875.; Rédvay: 1935. i. m. 206. sk.

⁶⁶ HHStA, Kriegsacten 1738. Fasc. 327.; KA, Feldakten, Ungarn 1737. Fasc. III.; Thaly Kálmán: Az utolsó erdélyi hadjárat. TT, 405. skk.

⁶⁷ A. E. (C. P.), Hongrie et Transylvanie, Fasc. 18. Fol. 437. skk., Turquie, Fasc. 100. Fol. 71. skk. Vö: Ignace Kont: Le prince Joseph Rákóczi et la diplomatie française. Revue de Hongrie 1912. 94. skk.

⁶⁸ KA, Feldakten, Ungarn 1738. Fasc. IX.; BAZmL, Acta politica, Mat. II. Fasc. I. Nr. 343.; Mikes: i. m. 259. skk.; Rédvay: 1935. i. m. 265. skk.; Köpeczi-R. Várkonyi: i. m. 422. skk.; Lehoczky G.: A beregmezei orosz nép Rákóczi mellett tüntet 1738-ban. Századok 1867. 280. skk.

⁶⁹ HHStA, Turcica 1737. Fasc. 103a.; Mikes: i. m. 268. skk.; Kont: 1912. i. m. 94. skk.; Turchányi T.: Az 1738. évi török háborúk, tekintettel Rákóczi József. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat Értesítője (Temesvár), XXI. k. 1906.; Lukinich Imre: Az 1736–1739-iki török háború és a Rákóczi-kérdés. Akadémiai Értesítő 1932. 181. skk.

⁷⁰ Karácson: i. m. 126.; Mikes: i. m. 271.; E. Pillias: La mort du prince Joseph Rákóczi. Nouvelle Revue de Hongrie 1931.

⁷¹ HHStA, Kriegsacten 1739. Fasc. 327.

⁷² Karácson: i. m. 128. skk.; Rédvay: 1938. i. m. 35. skk.

⁷³ OSzKK, Fol Hung. Fasc. 1392.; Honfi: i. m. 104.

⁷⁴ KA, Feldakten, Ungarn 1737. Fasc. VIII., Ungarn 1739. Fasc. XV.; HHStA, Turcica 1739. Fasc. 105b.

burghausen tábornokszernagy védelmébe vette őt. Hangsúlyozta, hogy nem a hadak irányítása miatt következett be a kudarc. Külön kiemelte a magyar tábornok bátorságát. Ezt követően a magyar huszárokról szólt elismerően. Ehhez tette hozzá, hogy a német vértés- és gyalogezredek megfutamodása kárhóztatható a vereséggel kapcsolatban.⁷⁵

Ilyen körülmények között a vesztes háború után a hadvezetéssel szemben elrendelt felelősségre vonás nem érintett egyetlen magyar parancsnokot sem.⁷⁶ Ugyanakkor éppen az e háborúban tanúsított magatartás alapozta meg azt a bizalmat, amely alapján az 1740-ben kitört osztrák örökösödési háborúban trónutódlásának fegyveres biztosítását Mária Terézia királynő elsődlegesen magyar alattvalóitól várta.

⁷⁵ KA, Feldakten, Ungarn 1737. Fasc. VIII.

⁷⁶ Réday: 1935. i. m. 100. skk.

KEMÉNY JÁNOS

A Kecskeméti Alreáltanoda (1857–1861)

A reáliskola a középiskola sajátos típusa volt hazánkban 1849–1943 között. A Thun-féle oktatási reform, az 1849. szeptember 14-én Bécsben kiadott „Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich” rendelkezett először az al- és főreáliskolák szervezéséről. A helyi feltételekhez szervezetével és tantervével egyaránt rugalmasan alkalmazkodó két-, három- vagy négyosztályos alreáliskola az ipari, kereskedelmi és földműves foglalkozásokra való előkészítést szolgálta. A főreáliskola, amely a felsőfokú technikai és műszaki tanulmányokra készítette elő, az inkább elméleti képzést nyújtó gimnáziumtól eltérően, klasszikus nyelvek nélkül, a természettudományok előterébe helyezésével igyekezett a céljait megvalósítani.¹

A rendelkezés szerint alreáliskola állhatott fenn magában is, főreáliskola azonban nem. Az alreáliskola általában három elméleti és egy gyakorlati évfolyamból állt. Főreáliskola szervezése esetén a három alreáltanodai osztályra három felsőbb osztály épült.²

Az „Entwurf” végrehajtása a gimnáziumok szervezeti reformjával indult meg. Az addigi hatosztályos nagygimnáziumok és a különálló, kétéves bölcsészeti tanfolyamok szerves összekapcsolásából alakult ki a nyolcosztályos gimnázium, két tagozattal: a négyosztályos algimnáziummal és az ugyancsak négyosztályos főgimnáziummal. Az algimnázium tananyaga viszonylag egységes egészet képezett, célja egyrészt az volt, hogy a főgimnázium számára lerakja az alapot, másrészt hogy szerényebb mértékű általános képzést nyújtson azoknak, akik tanulmányaikat nem kívánták folytatni.

Az átszervezés rövid idő alatt teljesen átalakította a középiskolák hagyományos szervezetét. Ahol volt bölcsészeti tanfolyam, ott megtörtént az összeolvasztás, másutt a hetedik és nyolcadik osztályt újonnan kellett megszervezni. A hatosztályos nagygimnáziumok jelentős része azonban négyosztályosra olvadt. Több gimnázium megszűnt, néhány pedig több éves szünet után alreáliskolává alakult át.³

Az első teljes – három alreál- és három főreáliskolai osztályból álló – reáliskola Pozsonyban nyílt meg 1850-ben. Ezt követte a soproni 1851-ben, a győri 1852-ben, a szegedi 1853-ban, a pesti 1854-ben, a budai és a székesfehérvári 1855-ben, a körnőbányai 1856-ban, a pécsi, az esztergomi és sümegi 1857-ben, valamint a kassai 1858-ban.⁴ Az első alreáliskolák létrejöttéről nincsenek hasonló adataink. Berzeviczy Albert szerint 1857-ben Miskolcon, Versecen, Zomborban, Zágrábban, Brassóban és Felsőlővön működtek ilyen iskolák.⁵

Az „Entwurf” a reáliskola megteremtésével kettősséget hozott a középfokú oktatásba, amely csak az 1934. évi XI. tc. kiadásával szűnt meg. A reáliskolák – majd mellettük a reálgimnáziumok – szerepének megítélése korszakonként változó. A két világháború közötti Magyarország kultúrpolitikája kevés rokonszenvet tanúsított irántuk. – „A középiskola differenciálódása megfelel talán a XIX. század második felében uralkodó specializáló iránynak, az általános műveltség elvétől mindinkább eltávo-

¹ Pedagógiai Lexikon IV. k. Szerk.: Nagy Sándor. Bp. 1979. 24.

² Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1848–1918). Bp. 1975. 23.

³ Findczy Ernő: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Bp. 1896. 74–75.

⁴ Mayer József: A reáliskola egykor és most. Bp. 1887. 3.

⁵ Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. Bp. 1925. II. k. 133.

lodó szakműveltségi gondolatnak, de egészségesnek semmi esetre sem mondható” – állapította meg a képviselőház közoktatásügyi bizottsága a középiskolai törvénytervezet tárgyalásakor.⁶ Tagadhatatlan azonban, hogy hátrányai ellenére – melyek között a legjelentősebb az volt, hogy a reáliskolai érettségi latin és görög különbözeti nyelvvizsga nélkül csak a műegyetemre, a tudományegyetemek természet-tudományi karára, a tanárképzők vonatkozó szakjaira, illetve a bányászati, erdészeti és gazdasági akadémiára való felvételre jogosított⁷ – ezekben az iskolákban nőtt fel a magyar műszaki értelmiség.

Kecskemét iskolaügye a szabadságharc leverése után

A Thun-féle oktatási reform nemcsak a középfokú oktatással foglalkozott. Kötelezővé és ingyenessé tette az iskolalátogatást a 6–12 éves korú gyermekek számára. Ha a gyermek középiskolában nem folytatta a tanulmányait, ismétlő, illetve vasárnapi iskola látogatására kötelezték.⁸ Mivel az elemi iskolára vonatkozó rendelkezés széles rétegeket érintett, ehhez a területhez kapcsolódnak a változás első jelei Kecskeméten is.

A város 1851. augusztus 3-i községtanács-ülésén felolvasták Horváth Mihály cs. kir. megyefőnök rendeletét, mely szerint a város nagy kiterjedése miatt szükség van kerületi iskolák felállítására, a működő népiskolák többsége pedig sürgős javítást igényel. Utasította a város vezetőit, hogy az illetékes egyházi elöljárókkal egyetértésben a kor igényeinek megfelelő intézkedést hozzon a helyi iskolaügy rendezésére, és amennyiben szükséges, határozza meg a lakosságra kivetendő költségeket is.

A feladat elvégzésére a községtanács bizottságot küldött ki. A bizottság által a testület elé terjesztett beszámoló a következő megállapításokat tartalmazta:

1. A rk. elemi iskolákban 8 tanító irányításával 8 tanteremben kb 400 m² területen 1169 tanulólt oktattak. A tanulók száma a nyári hónapokban még gyarapodott azzal, hogy a szegényebb szülők, akik gyermekeiket télen nem tudták megfelelő ruházattal ellátni, a jobb idő beálltával iskolába küldték gyermekeiket. Mindez nagy zsúfoltságot okozott, és számottevően gátolta az eredményes munkát. A bizottság azt javasolta, hogy a meglévőkhön kívül a város külterületén két vagy három helyen létesítsenek iskolát. Ezzel nemcsak a zsúfoltság lenne leküzdhető, hanem az iskolák közelsége miatt a belvárosi iskoláktól távolabb lakó szülők is könnyebben tudnák taníttatni gyermekeiket.
2. Amíg az elemi iskolákban nagyon magas volt az osztálylétszám, addig a rk. gimnázium negyedik osztályának csak 56 tanulója volt. A gimnáziumigazgató megítélése szerint a 10 frt tandíj okozta az alacsonylétszámot. Javaslatként felmerült, hogy a birodalmi kormányhoz kellene fordulni a tandíj-fizetési kötelezettség alóli felmentésért. Hivatkoztak arra, hogy Szegeden ez már megvalósult, ott a város által alapított iskolákban a helybeli tanulóknak nem kell tandíjat fizetniük.

A községtanács-ülés megállapította, hogy a város szegény lakosai részben a magas tandíj, részben pedig az iskolák aránytalan elhelyezkedése miatt nem tudják taníttatni a gyermekeiket. Kimondta, hogy a vallásfelekezetek közötti egyetértés megőrzésével közös népiskolákat kell felállítani, amelyek működésének fedezéséhez szükséges pénz a lakosságra kivetendő adó útján kell biztosítani.⁹

Ezt követően az augusztus 17-i tanácsülés foglalkozott a tanügyi helyzettel. Csányi János tanácsok felügyeleti joga megmarad. Az ágostai evangélikus egyház elutasította a javaslatot, míg a görög elfogadott határozatot azzal, hogy vitassák meg a felekezetek javaslatait és költségterveit. A helvét egyház képviselője úgy nyilatkozott, hogy a közös iskolák felállításának eszméjét csak akkor fogadják el, ha azokat közkölségen létesítik, szoros kapcsolatba hozzák őket a felsőbb iskolákkal, és az egyház-tanácsok felügyeleti joga megmarad. Az ágostai evangélikus egyház elutasította a javaslatot, míg a görög nem egyesült és az izraelita egyház képviselője csak az elemi iskolák kérdésével kívánt foglalkozni. Az ülésen éles vita bontakozott ki, melynek során három megoldásra váró kérdés merült fel:

⁶ Magyar Törvénytár. 1934. évi törvénycikkek. Bp. 1935. 83.

⁷ 1883. évi XXX. tc. 26. §.

⁸ Magyarország története 1848–1890. Főszerk.: Kovács Endre. Bp. 1979. 468.

⁹ BKML. Kecskemét város községtanácsának és tanácsának jegyzőkönyvei – a továbbiakban: városi jkv. – 1851. III. k. 17–20.

1. Csúpan népiskolákat állítsanak-e fel, vagy azokkal szerves kapcsolatban álló felsőbb iskolákat is;
 2. Mivel az állam a felsőbb iskolákról sokkal inkább gondoskodik, ne inkább felsőbb iskolákat állítsanak-e fel;

3. Milyen módon fedezzék a felmerülő költségeket.

A tanács úgy határozott, hogy a közművelődés ügyének előmozdítása érdekében az elemi iskolákra épülő felsőbb iskolák létesítését fogja szorgalmazni.¹⁰

A gyakorlati megvalósítás azonban váratott magára. Hajagos Illés polgármester két évvel később csak azért tért vissza a kérdésre, mert megtudta, hogy a kereskedelmi- és iparkamara felterjesztést tett a reáliskolák felállítására vonatkozóan, amelyben Kecskemétet is számításba vette. Elmondta, hogy a Kereskedelmi Minisztérium elsősorban a városok anyagi támogatásától függően dönt majd arról, hogy hol és hány osztályos iskolát állítsanak fel.¹¹

Ezt követően az 1853. november 5-i tanácsülés jegyzőkönyve rögzítette a reáliskola felállításának irányába mutató eseményt. Bódogh Antal főbíró Haas Mihály cs. kir. iskolafelügyelőnek a rk. egyháztanácsnál tett látogatásáról számolt be. Az iskolafelügyelő szerint a rk. gimnázium nem felel meg a követelményeknek, helyette reáliskola felállítását ajánlotta. Mindenekelőtt azonban egy városi rajz- és vásárnapi iskola felállítását sürgette.¹²

December 5-én a ref. gimnázium gondjairól tárgyalt a városi tanács. Tormássy Mihály ref. egyházigazgatók kérelmet terjesztett elő, amelyben kifejtette, hogy a korábban országszerte jó hírnévnek örvendő intézmény működése veszélyben van. A néhány éve bevezetett új tanrendszer – az „Entwurf” – az oktatók számát háromszorosára emelte, így az iskolafenntartási költségek jelentősen megemelkedtek. A ref. egyház minden áldozatkészsége ellenére sem képes előteremteni a szükséges költségeket, ezért arra kérte a városi tanácsot, hogy kösse össze a gimnáziumot reáliskolával, és legalább 300 hold föld átengedésével segíyezze. A városi tanács bizottságot küldött ki a körülmények alapos megvizsgálására, egyéb azonban nem történt az ügyben.¹³

Az iskolaügy megoldása csak 1855-ben vett újabb lendületet, amikor a városi tanács a tanügyi helyzet átfogó megoldására 11 tagú Tanügyi Bizottságot küldött ki. Tagjai között volt Tatay András ref. teológus professzor és a várostörténet-író Hornyik János.¹⁴ A bizottság igen alapos, a helyi gondokat messzemenően figyelembe vevő jelentését az 1855. szeptember 3–7-i községtanács-ülés tárgyalta. A jelentés szerint az 1850. évi hivatalos összeírás alapján a város 30 957 lakosából 2097 volt az elemi iskolai tanulók száma, akik a város 20 iskolájában tanultak. Az iskolákat négy hitfelekezeti tartozás fenn. A katolikusok 10 iskolájában 1100 tanuló járt, a reformátusok 8 iskolájában 900, az ágostai evangélikusok 1 iskolájában 90, a görög nem egyesült egyház ugyancsak 1 iskolájában 7. Egyes alsóbb osztályokban nemritkán 150–180 tanuló is szorongott. A bizottság megállapította, hogy közös iskolák felállítását a felekezeti elkülönültség akadályozza. Felhívta a figyelmet arra is, hogy az elemi iskolai tanítók nincsenek kellőképpen megfizetve. Az évi fizetésük 400 forint ugyan, de a ténylegesen kifizetett összeg ennek jóval alatta maradt, és ezért az egyházak nap mint nap sürgették a tanítók fizetésének felemelését.

Beszámolt arról, hogy vásárnapi iskolát csak a ref. egyház létesített. Itt a ref. gimnázium tanárai és lelkészei ingyen tanítottak, de rajztanítás – amire ezekben az iskolákban általában a legnagyobb súlyt fektették – nem folyt. A város a vásárnapi iskolák problémáinak megoldására nem tett lépéseket. A pusztai iskolák ügyében mindössze annyi történt, hogy a Nyíri pusztában évek óta munkálkodó kertészt, aki évente 40–45 gyermeket tanított meg a betűvetésre, 1855-től a ref. egyház 10 forinttal segítette.

A bizottság javaslata szerint a meglévő elemi iskolákhoz további 8 – 5 rk. és 3 ref. – szervezésre lenne szükség. Ezeket úgy kellene elhelyezni, hogy a lakosság rossz idő esetén is iskolába küldhesse a gyermekeket. A vásárnapi iskolák problémájának rendezésére a következőket javasolta: A már fennálló iskolaépületekben létre kell hozni két – egy rk. és egy ref. – iskolát, három-három osztállyal.

¹⁰ Ua. 1851. III. k. 105–107.

¹¹ Ua. 1853. I. k. 335–336.

¹² Ua. 1853. III. k. 298.

¹³ Ua. 1853. III. k. 484–486.

¹⁴ Ua. 1855. II. k. 352–356.

Az oktatást az elemi iskolák felső osztályaiban működő tanítók látnák el 60 frt tiszteletdíj mellett, míg a hitoktatásról és az iskolák felügyeletéről a felekezeteknek kellene gondoskodniuk. A rajztanítás kérdése azonban továbbra is megoldatlan maradt volna, mivel a gimnáziumokban sem volt rajzoktatás és rajztanár. A bizottság emiatt 600 frt évi fizetésért egy rendes rajztanár meghívását szorgalmazta a közeljövőben felállítandó reáliskolába, aki a vasárnapi iskolákban is köteles lesz a rajzot oktatni. A 2045 puszta család gyermekei iskolázta-ásának megoldására 12 puszta elemi iskola létrehozását javasolta a bizottság. A 2 iskolába 12 tanító működött volna, évi 200 frt és 4 hold illetményföld javadalmazással.

Az alsó fokú tanintézetek helyzetének elemzése után a gimnáziumok működését vizsgálta meg a bizottság. Megállapította, hogy amíg más városokban állami támogatással állítanak fel gimnáziumokat, addig Kecskeméten úgy a ref. főiskola, mint a ref. és a rk főgimnázium fokozatosan veszített a jelentőségéből. A rk. főgimnázium előbb al-gimnáziummá alakult át, most pedig a megszüntetés veszélyével, illetve reáliskolává való átalakítással kell szembenéznie. A város lakosságának közös érdeke, hogy felkarolja a reáliskola létesítésének ügyét, és ezáltal biztosítsa a két gimnázium fennmaradását. A reáliskola felállításához a korábban említett rajztanáron kívül 6 tanárra lenne szükség, fejenként 600 frt évi fizetéssel. A reáliskola 3 osztályos lenne, ezért a működéséhez 3 tanterem-biztosítása szükséges.

A Tanügyi Bizottság javaslatának megvalósulása esetén 2 főgimnázium, 1 reáliskola, 28 belső elemi és 12 puszta elemi iskola működött volna Kecskeméten. A tanügyi kiadásokat a bizottság vagy az egyenes adó után kivetendő pótdíjból, vagy Szentkirály, Borbás és Felső-Alpár puszták eladásából befolyó pénzből¹⁵ javasolta fedezni.

A tanácsülés a javaslat nyomán úgy határozott, hogy a népnevelés és a közoktatás színvonalának emelése érdekében fel kell állítani a reáliskolát, és az elemi iskolák számát felekezeti különbség nélkül emelni kell. A javasolt 12 puszta elemi iskola helyett csak 10-nek a felállítását engedélyezte. Az iskolák fenntartását a határozat szerint a pusztákért befolyó tőke 6%-os kamatából, azaz 21 280 frt-ból kell fedezni évről évre. Ebből a 7 reáliskolai tanár és a 10 puszta elemi iskolai tanító évi fizetése, valamint a 6 vasárnapi iskolai tanító tiszteletdíja együttesen 6560 frt-ot tett ki. A fennmaradó összeget a tanács az iskolák fenntartására szánta. A tanintézetek felszerelését a korábbi gyakorlatnak megfelelően az egyházakra bízta a tanács. Megszabta, hogy a rk. egyház 14, a ref. egyház pedig 11 elemi iskolát létesíthet. Az iskolák működésének és a tanulók tanulmányi előmenetelének ellenőrzésére tanfelügyelőket nevezett ki: a rk. egyházhoz Horváth Döme, a ref. egyházhoz Csányi János, az ág. ev. egyházhoz Gömör-Frigyes és a görög nem egyesült egyházhoz Pacsu Gergely tanácsnokot. A reáliskolát nyilvános városi tanintézetnek szánta a tanács, ahol felekezeti különbség nélkül minden tanuló részese lehet az oktatásnak.¹⁶

A községtanácsnak a városi nyilvános, háromosztályos alreáliskola létesítéséről hozott határozatát a helytartótanács az 1856. november 20-án kelt, 3900 sz. leiratával hagyta jóvá.¹⁷

A reáliskola elhelyezése, fenntartási gondjai

A reáliskola megnyitásakor ideiglenesen a rk. gimnázium épületében kapott egy tantermet és egy rajztermet. Ebben a rajzteremben folyt a gimnáziumi tanulók és az iparostanoncok rajzoktatása is.¹⁸ Horváth Döme tanfelügyelő az első tanév végének közeledtével felhívta a községtanács figyelmét arra, hogy a következő tanévben meg fog nyílni a reáliskola második osztálya, ezért az iskola számára egy újabb tantermet kell biztosítani. Az elhelyezés a tanfelügyelő véleménye szerint a gimnázium épületének alsó részében lévő egyik terem átalakításával megoldható. Jelezte azonban, hogy mivel a har-

¹⁵ Az 1855. június 11-i községtanács-ülés határozott arról, hogy a városnak ezeket a pusztáit eladja. – BKML. A Kecskeméti Alreáltanoda történetkönyve – a továbbiakban: történetkönyv – 2–4.

¹⁶ Városi jkv. 1855. II. k. 352–376.

¹⁷ Történetkönyv 4.

¹⁸ Ua. 11.

madik tanévtől kezdve már egy fizikai teremre és könyvtárra is szükség lesz, és ennyi helyiség a gimnázium épületében már nem biztosítható, szükséges lenne megfelelő épületről gondoskodni.¹⁹

Az iskola harmadik osztályának megnyitására az 1858/59-es tanévben került sor. Az intézmény elhelyezésében azonban nem történt változás, ami nagy zsúfoltságot okozott. Az első és a második osztály tantermei egyúttal rajzteremként is szolgáltak. A harmadik osztály óráit az első hetekben a gimnázium előcsarnokában tartották, majd egy magánházban – a Templom utcában lévő Frankó-féle házban – béreltek ki két szobát. A kényszerű elkülönítettség károsan befolyásolta a tanítást, és veszélyt jelentett a tanárok egészségére is. Az önálló iskolaépület lehetősége a városi pénztár nagyarányú lekötöttsége miatt a mind távolabbi jövőbe tolódott. Az iskola igazgatójának szavai híven tükrözik a gondokat: „Ha a nemes város a tanoda felvirágzását óhajtja, akkor az eddigi toldozás-foldozás helyébe rögtön gyökeres, erélyes intézkedéseket léptessen életbe, különösen a helyiséget illetőleg, mihez a tanodai szerelvényeket, segédszereket... csatoljuk.... Áldozik ugyan a nemes város az iskolákra; de az áldozat gyümölcsözésével, a kezeléssel többet kellene törődnie.”²⁰

A községtanács 1859. augusztus 22-én foglalkozott ismét a reáliskola elhelyezési gondjával, Hajagos Illés polgármester előterjesztésére. A polgármester beszámolt arról, hogy a reáliskolai osztályok megosztottsága károsan befolyásolta az oktatás eredményességét. Elmondta, hogy az 1859/60-as tanévtől a rk. gimnáziumot főgimnáziummá szervezik át, ezért el kell onnan távolítani a reáliskolai osztályokat. Mivel a város új iskola építését most nem tudta vállalni, ismét csak egy magánház kibérléséről lehetett szó. A polgármester a belső búzapiacon lévő Csillag-féle ház bérbe vételét javasolta. Megítélése szerint a ház megfelel a kívánalmaknak. Két tágas, utcára nyíló szoba, egy konyha, amely a kémiai kísérletek helyéül szolgálhat, két kisebb szoba, egy tágas kamra és egy kis szoba található benne. A kamra melletti kis terem átvágásával kialakítható egy nagyobb tanterem, ha a háztulajdonos hozzájárul az átalakításhoz. Az átalakítási költségeket a város viseli. A szükséges tantermeken kívül marad még egy szoba, amelyet az iskolafelügyelő rendelkezésére bocsáthatnának. A tanszereket az eddig éléskamrának használt helyiségben tárolnák. A ház évi haszonbérlete 400 forint, és több évre is kibérelhető.

A testület az égető szükség megoldására alkalmasnak találta a polgármester javaslatát, és megbízta, hogy a házat három évre bérelje ki. Vállalta az átalakítási költségek fedezését is. Kikötötte, hogy a tulajdonos a birtokában maradó részt is engedje át, de legalább a lovait máshol helyezze el, mert azok zavarják az oktatást.²¹

Az aggodalmat hamarosan igazolta a gyakorlat. A város kialakította a rajztermet, új kályhákkal, ajtókkal és ablakokkal látta el a tantermeket. Az iskolaigazgató véleménye szerint a tantermek a tanulók csekély számához képest elég tágasak voltak, de a rajzterem nem felelt meg a kívánalmaknak. Nehezményezte azonban, hogy a háztulajdonos birtokában maradt a pince, a padlás, az istállók, a raktár, az udvar, melyeket éppen úgy használt, mint korábban, sőt az udvart faraktárnak alakította ki, és az egész tanévben zavarta a tanítást.²²

A reáliskola megszűnéséig nem történt változás az elhelyezésben. Mindvégig a Csillag Mártontól bérelt házban folyt az oktatás.²³

Az osztályok fűtése és tisztántartása is gondot okozott az iskolának. A gimnázium igazgatója már 1857 szeptemberében tiltakozott az ellen, hogy a reáliskolai osztályok fűtésének és takarításának költségeit a gimnázium fedezze. A tanács elismerte a kívánság jogosságát, és mivel a gimnáziumban a fűtést a tanulóktól szedett fűtési díjból fedezték, a jövőre vonatkozóan a reáliskolai tanulóktól is fűtési díj szedését határozta el. Ha az így befolyó pénz nem elegendő, a városi pénztár kiegészíti az összeget. Utasította Horváth Döme tanfelügyelőt, hogy a körülmények alapos vizsgálata után nyújtson be javaslatot a tanácshoz arról, hogy egy-egy reáliskolai tanuló milyen összeget fizessen fűtési díj címén.²⁴

¹⁹ Városi jkv. 1857. II. k. 352. sz. bejegyzés.

²⁰ Történetkönyv 16–17.

²¹ Városi jkv. 1859. II. k. 421. sz. bejegyzés.

²² Történetkönyv 19.

²³ Városi jkv. 1860. III. k. 771. sz. bejegyzés.

²⁴ Ua. 1857. II. k. 415. sz. bejegyzés.

Az 1857/58-as tanévtől kezdve egy fűtőt és az iskola szegényebb tanulói közül egy ún. kulcsárdiákat fogadott fel a tanfelügyelő. A kulcsár- vagy szolgadiák feladata a tantermek rendben tartása volt.²⁵ A fűtő munkakörébe a favágás, a fűtés és a sepregetés tartozott. A kulcsárdiák havi 2–3 frt, a fűtő havi 4–6 frt fizetést kapott.²⁶

A tanfelügyelő a fűtési idény beköszöntése előtt többször felhívta a tanács figyelmét a fahiányra. Így volt ez az 1859. október 18-i jelentésében is, amikor kérte a várost, hogy november 1-ig 10 öl fát szállíttasson az iskolába.²⁷ A figyelmeztetéseknek nem sok foganatjuk volt, amit bizonyít Lubrich Ágoston igazgató 1860. október 15-i levele, amellyel az iskola súlyos fűtési gondja miatt fordult a tanácshoz. Elmondta, hogy fát csak akkor hoznak, amikor a hideg falak között a tanulók némelyike már megbetegedett. Akkor beszállítanak egy, fél, sőt néha csak negyed ölt, de fűteni még ezután sem lehet, mert ki kell várniuk, amíg a fűtő ráér felválni. A fa általában rossz, nedves, nyers, több gőzt fejleszt a földkemencék szétrepesztésére, mint amennyi meleget ad. A város is beláthatná, hogy az igazgató jobb célra is fordíthatná az idejét, minthogy minden fél öl fáért ötször-tízszer szaladgáljon, vagy hajdú módjára a városházára küldözzessen. Kérte a várost, hogy egyben adja meg az iskola négy tantermének fűtéséhez szükséges fát, hogy a fűtő idejében fel tudja vágni.²⁸

A tanfelügyelő az 1860. november 1-i jelentésében ismét kérte a polgármestert, utasítsa a gazdasági osztályt, hogy 5–6 öl tűzifát azonnal szállíttasson az iskolának, mert különben a tanórák nem lesznek megtarthatók.²⁹ A december 17-i jelentésében is kitért arra, hogy az iskola fája fogytán van, és ismételtén kérte a polgármesteri hivatalt, hogy gondoskodjék tűzifáról.³⁰

A reális iskola létrehozásával a város a rk. gimnáziumot igyekezett megmenteni a cs. kir. iskolafelügyelő által kilátásba helyezett átszervezéstől. Az új iskolának épp ezért a rk. gimnázium adott helyet, ahonnan akkor, amikor annak megszüntetésétől már nem kellett tartani, sőt főgimnáziummá lett, a reális iskolának távoznia kellett. Az elhelyezése mindvégig ideiglenes, iskolához méltatlan volt, tanárainak és diákjainak naponta kellett szembenézniük a normális munkát akadályozó körülményekkel.

Az iskola működése, tantervi követelményei, felszereltsége

Az alreális iskola első tanéve 1857. február 4-én, a következők a helytartótanácsi rendelkezéseknek megfelelően október 1-én kezdődtek. A tanévnyitót megelőzően került sor a felvételi vizsgákra. A második félév március 1-én kezdődött. A tanév augusztus 1-én tanévzáró ünnepélytel fejeződött be, ahol a tanulók kézhez kapták a bizonyítványukat. Az év végi ún. áttételi vizsgák július második felében zajlottak. Iskolai szünet év közben a nagy egyházi ünnepek – karácsony, húsvét, pünkösd – táján volt.³¹

Az iskola működéséről 1859-ben és 1860-ban az igazgató szerkesztésében iskolai értesítőt adtak ki.³² Az 1858/59-es tanévről szóló „Tudósítvány” az igazgató „Gymnasiumokat állítsunk-e, vagy reáltanodákat” című cikkét, az iskola történetének vázlatát, a tanári kar névsorát, a tantárgyak osztályonkénti felosztását és tantervi kivonatát, a tanulók névsorát és év végi minősítését tartalmazta. Az 1859/60-as értesítőben az előbbinél nagyobb teret kaptak a nagyközönséghez szóló felhívások, iskolanepszerűsítő írások, mint pl. Szabó József tanár „Helybeli viszonyaink, némi jótanács és fölvilágosítás az illetőknek” című munkája, amely 26 oldalon igyekezett kedvet csinálni az iskolához, ismer-

²⁵ BKML. A Kecskeméti Alreáltanoda tanértekezleteinek jegyzőkönyvei – a továbbiakban: tanértekezlet i. jkv. – 1861. július 31.

²⁶ Városi jkv. 1860. I. k. 264. sz., 1860. III. k. 822. sz. és 1861. I. k. 251. sz. bejegyzés.

²⁷ Ua. 1859. II. k. 606. sz. bejegyzés.

²⁸ BKML. Kecskemét város Tanácsának iratai – a továbbiakban: tanácsi ir. – 9686/1860. Alapszám: 11 241/1860.

²⁹ Ua. 10 098/1860. Alapsz.: ua.

³⁰ Ua. 11 241/1860.

³¹ Tudósítvány a kecskeméti városi teljes al-reáltanodáról 1858/9-ki tanévre. Kecskemét, 1859. – a továbbiakban: Tudósítvány az 1858/59-es tanévről – 22.

³² Lásd előbb, és: Tudósítvány a kecskeméti városi teljes al-reáltanodáról 1859/60-ki tanévre. Kecskemét, 1860. – a továbbiakban: Tudósítvány az 1859/60-as tanévről.

tetve céljait, működését és terveit. Ez a kiadvány is közzölte az iskolaévben lezajlott fontos eseményeket, összefoglalót adott a tantárgyakról, közzétette a tanulói névsort és ismerte a következő tanévre vonatkozó fontos tudnivalókat.

Az alreáliskola tantervei az 1858/59, 1859/60. és 1860/61. tanévből maradtak fent.³³ A tananyagban ez idő alatt a magyar nyelv kivételével nem volt változás. Mindhárom osztályban heti 30 órában folyt a tanítás. Az órák tantárgyankénti megoszlását az alábbi táblázat tartalmazza:

A tantárgy megnevezése	A heti óraszám az		
	I.	II.	III.
	osztályban		
Magyar nyelv	4	4	4
Hittan	2	2	2
Német nyelv	3	3	3
Földrajz és történelem	3	2	2
Természettan	2	3	6
Természetrajz	2	1	—
Mennyiségtan	4	4	3
Rajz és ezzel összekötött mértan	7	8	5
Építészet	—	—	2
Szépírás	2	2	2
Ének	1	1	1

Mindhárom osztályban 10 tantárgyat tanítottak. Változás mindössze annyi volt, hogy a harmadik osztályban természetrajz helyett építészetet oktattak.

A tantárgyakon belüli nagyobb tematikai egységeket és a használatban lévő kézikönyveket (a továbbiakban: kk) a következőkben ismertetem. A kézikönyvek kiadási helyét, idejét és terjedelmét nem közlöm. Ezeket az adatokat a hivatkozott források sem tartalmazzák. A témajegyzékbe a korabeli megnevezéseket vettem át. Ott, ahol ezek a mai olvasó számára idegenek, az első előfordulás után jegyzetben közlöm a szómagyarázatot vagy a modern megfelelőt.

Magyar nyelv

I. o. Elemi alaktan, úgymint: betű-, szó és mondat. Olvasmányok a gondolatkör tágitására, a szó- és írásbeli gondolat kifejezés ügyesítésére. Kk. Magyar nyelvtan a gymnasiumok II. o. számára és Szvorényi: Olvasókönyv II. k.

II. o. Az 1858/59-es tanévben: Egyszerű és összetett mondatok. Szókötés.³⁴ Elbeszélések és leírások gyakorlása tanári előadás alapján. Kk. Magyar szókötés a gymnasiumok III. o. számára és Szvorényi: Olvasókönyv III. k.

Az 1859/60-as és az 1860/61-es tanévben: Mondattan, — az egyszerű mondat, a különféle beszédrészek³⁵ használata, többszörös mondat,³⁶ a mondatok megrövidítése, szórend, körmondat, íráspontozás,³⁷ helyesírás. Kk. Gyurics: Mondattan.

III. o. Az 1858/59-es tanévben: Nagyobb elbeszélések, leírások, epikai költemények földolgozása, egy rész a hangmértanból³⁸ is. Az összetett mondatok. A polgári ügyiratok különféle nemei. Kk. Szvorényi: Olvasókönyv IV. k. és Fogalmazástan.

³³ BKML. A Kecskeméti Alreáltanoda tantervei. — A tananyagot e tantervek és a tudósítványok „Az előadott tantárgyak vázlata” című fejezetei alapján közlöm. Tudósítvány az 1858/59-es tanévről 24–27. és Tudósítvány az 1859/60-as tanévről 44–47.

³⁴ Mondattan

³⁵ Mondatrészek

³⁶ Összetett mondat. A többszörösen összetett mondat neve: többszörözött mondat.

³⁷ Központozás

³⁸ Hangsúly

Az 1859/60-as és az 1860/61-es tanévben: Fogalmazás – a magyar nyelv sajátosságai, nyelvhibák, a szabatosság, hangkellem³⁹ és rövidség tulajdonságok. Körmondatok. Az irány⁴⁰ és annak nevei, elemzési gyakorlatok. Elbeszélő írásnemek: mese, szórász,⁴¹ elbeszélés, párbeszéd, utánzás, kria,⁴² levelek, szónoki beszéd, polgári ügyiratok. Kk. A költészet elemei és Sárvány: Irálytan.

Vallásstan

I. o. Az ó- és újszövetségi történelem. Kk. Róder: Bibliai történelem.

II. o. A hit fogalma, tárgya, az isteni és egyházi parancsok, a vallás történetének vázlata. Kk. Egri Nagykatekizmus.

III. o. Vallási szokások és szertartások. Kk. Frencl: Liturgika.

Német nyelv

I. o. Egyszerű és bővített mondatok. Személyes névmások, némszócskák⁴³ és főnevek ejtegetése.⁴⁴ Erős és gyenge hajlítású⁴⁵ igék, a rendhagyó igék múlt és jövő ideje, parancsoló módja, a jelen és múlt idejű igenevek. A leggyakoribb előjárók. A mutató, kérdő és birtokos névmások. Kk. Lonkay: Gyakorlati német nyelvtan.

II. o. Az első évben megkezdett helyesírási gyakorlatok folytatása. Az előjárók esztvonzata. Tulajdonnevek, névmások és mellénevek ejtegetése. A némszócskák kihagyása, mellénevek fokozása, számnevek, birtokos névmások, határozók, szenvedő mondatok, visszaható igék. Kk. ua.

III. o. Az első és második osztályban tanultak szélesebb alakra való fektetése, különösen az összetett és ösztvont mondatokra nézve. A helyesírásnak eddig nem adhatott szabályai. Néhány olvasmány elemzése és több kisebbnek a betanulása. Folytonos gyakorlatok. Kk. ua. és Zweites Sprach und Lesebuch. (Wien, 1846.)

Földrajz és történelem

I. o. Az égisme⁴⁶ legszükségesebb pontjai. A Föld felszínének leírása, népek és államok rövid ismeretése, itt-ott történelmi rajzok. Kk. Bellinger: Földrajzi vezérfonál.

II. o. Ausztriai honismeret. Elbeszélések az ausztriai történelemből. Kk. Matusik: Az ausztriai közbirodalom honisméje.

III. o. Az öt világrész részletesebb ismertetése, Ausztria kihagyásával. Vázlatok a világtörténelemből. Térképek készítése. Kk. Felszmann: Földrajz.

Természettan

I. o. A testekről és változásairól. A legkisebb testrészekekben működő erők és az innen eredő tünemények. A szilárd, a cseppfolyós és a légnemű testek egyensúlya. Kk. Schabusz: A természettan alapelemei.

II. o. Folytatólag a szilárd és a folyó testek mozgásáról. A delejesség,⁴⁷ villanyosság, fény, hő. A természet nagyobb tüneményei. Kk. ua.

III. o. Általános életműtlen és életműves vegytan,⁴⁸ tekintettel a különféle gyártási ágakra, amennyire a helyiség engedi, vegyészeti kísérletekkel. Kk. Célserű tankönyv hiányában Hinterberger utáni kézirat. Készítette: Dr. Dékány Rafael.

³⁹ Jóhangzás, eufónia

⁴⁰ Stílus

⁴¹ Monda (?)

⁴² Fogalmazás

⁴³ Névelők, – a der, die, das

⁴⁴ Ragozása (névszóragozás)

⁴⁵ Ragozású (igeragozás)

⁴⁶ Csillagászat

⁴⁷ Mágnesség

⁴⁸ Szervetlen és szerves kémia

Természetráaj

- I. o. Állat- és növénytan. Kk. Hanák: A természetrajz elemei.
 II. o. Ásványtan. Kk. Zippe: Ásványtan.

Mennyiségtan

- I. o. Az egy- és többnevű egészekkel,⁴⁹ törtekkel való négy alpművelet, az alkalmazható rövidítésekkel, műfogásokkal. Viszonyok, arányok, egyszerű hármasszabály,⁵⁰ kamat. Kk. Mocnik: Számítástan I. rész.
 II. o. A törtek a hármasszabály és a kamatszámítás ismételésével. Az olasz gyakorlat, mérték, súly, pénzek számítása – különös tekintettel az új pénzre. Az ellentett mennyiségek,⁵¹ a hatványok és gyökök, az összetett viszonzyszámolás. Kk. ua.
 III. o. A társaság-, vegyítés- és láncszabály,⁵² az összetett kamatszabály. Vámisme, kereskedés- és áruisme, a kereskedelmi számvetés alapvonalai, egyszerű könyvvitel, gazdasági számvitel. Kk. A „Zoll und Staatsmonopolsordnung” kivonata és Mocnik i.m.

Rajz és ezzel összekötött mértan

- I. o. Mértan és mértani rajz. A mértan elemei, körző és vonalzó nélküli mértani rajz. Pythagorasz tétele. Az egyenes vonalú idomok meghatározása, felosztása, átváltoztatása. Drót- és faminták utáni rajz. Kk. Mocnik: Mértan.
 II. o. A kör és egyéb görbe vonalak. A lapok összeillőségének és hasonlóságának alkalmazása a síkon, a lapidomok területszámítása. Kisebb terek gyakorlati felmérése, magasságmérés. A tömörtani⁵³ testek alakzatai és árnyékrajzai, helyrajz. Emberfejek, virágok és tájak rajzolása. Kk. ua.
 III. o. A második osztályban megkezdett szabadkézi rajz folytatása rajzolt minták után: arabs ékítmények, virágok, tájak. A már rajzolt idomoknak elmébőli rajzolásában is gyakoroltatnak a tanoncok. Kk. ua.

Szépírás

- I. o. A magyar és német szabályos, szép és könnyű írás Lövényi ütenymódja szerint,⁵⁴ a példáiban kijelölt fokozatú tanmenettel.
 II. o. Az előző évi gyakorlatok folytatása, tekintettel a helyesíráásra.
 III. o. Díszírás. Diktálás utáni gyakorlatok, folytonos figyelemmel a helyesíráásra.

Ének

- I. o. Egyházi és alkalmi énekek, világi dalok összhangzatos éneklése.
 II. o. és III. o. ua.

Építészet

- III. o. Az épületek szilárdsága, kényelmessége, szépsége. Gazdasági épületek. Tervkészítés, költségvetés. Kk. Polgári építészet. (Buda, 1847.)

⁴⁹ Egy- és többjegyű számokkal

⁵⁰ Az az eljárás, amellyel 3 ismert mennyiségből egy negyediket számítanak ki. Az összetett hármasszabály vagy összetett viszonzyszámolás alkalmazásakor 5 adott mennyiségből egy hatodikat, 7-ből egy nyolcadikat stb. számítottak ki.

⁵¹ Mértékegységek átszámítása (?)

⁵² A társaság-szabály vagy arányos osztás az az eljárás, amelyet akkor használnak, ha azt akarják, hogy az egységek egymáshoz való aránya olyan legyen, mint bizonyos megadott számoké.

A vegyítési vagy keverési szabály annak a feladatnak a megoldására szolgál, hogy különböző minőségű anyagokat milyen arányban kell keverni egy kívánt minőség eléréséhez.

A láncszabály a kereskedelmi számításokban alkalmazott eljárás valamely mennyiség értékének egy más mennyiségben való kiszámítására.

⁵³ Testmértani vagy térmértani

⁵⁴ Az ütenyírás az az írástanítási módszer, amelynek alkalmazásakor a tanulók a betűket, ill. szavakat vezénylésre írják.

A tanterv szerint a három tanév anyaga szerves egységet alkotott. A harmadik osztály felé haladva egyre nagyobb szerepet kapott a gyakorlás.

Az iskola céljának megfelelően a reáltárgyak túlsúlyban voltak a humán tárgyakhoz képest. A reáltárgyak heti óraszámáa valamennyi osztályban 18 volt, a humán tárgyaké 12. A humán tudományokat lényegében csak a magyar és a német nyelv képviselte. A magyart heti 4, a németet heti 3 órában tanították, a ráfordított időt tekintve tehát nem volt a kettő között számottevő különbség. A szépirodás 2 órája is mindkét nyelvet egyaránt szolgáltatta. A magyar nyelv ennek ellenére kiemelt helyet foglalt el az iskolai gyakorlatban. Szerepet játszott ebben bizonyára az is, hogy az igazgatónak szívügye volt az anyanyelv, lévén ő a magyar nyelv tanára, és hogy a korszellemnek megfelelően a nyelv felkarolása tiltakozás volt a németesítő központi törekvésekkel szemben. – „Minden, ami nem ápoltatik, veszténeke indul; nyelvünk és ezzel nemzetünk is elkorcsosulna, ha tovább nem műveltetnénk. És erre köteles nem csak a tudós, hanem a gazdálkodó és iparos is, szóval minden hazafi, a mint kinek-kinek köréhez tartozik.” – írta Szabó József tanár a magyar nyelvről.⁵⁵

Az iskolában az „Entwurf” és a helytartótanács által javasolt tankönyveket használták, néhány esetben azonban eltértek ettől. A tanárok véleménye tankönyvekről nem volt egyértelműen elismerő.

A rajzot és a mértant tanító Frank Károly úgy ítélte meg, hogy „a tanoncoknak nem is lehet kedve a száraz tankönyvek olvasására, mert azok sehogyan sincsenek fűszerezve, és előbb a tanár, de nem a tanonc számára vannak írva”.⁵⁶ Tanártársainak véleménye hasonló volt. A természettan tanára, dr. Dékány Rafael kifejtette, hogy az ajánlott Baumgartner-féle „A természettan alapvonalai” című tankönyv nem felel meg az alreáliskola céljainak, mert túlságosan nagy terjedelmű, és nehézkes a nyelve. – „A tanoncok hazai foglalkozásuk szánt földadványok megkönnyített nyelven kifejlesztése és rövidítése több időt vesz el, mintha rövid kivonatban toll alá mondaná” – vélekedett. Bár a könyvet a keletkezésekor az alreáltanodáknak szánták, már a második kiadásban terjedelmes főreáliskolai tankönyv lett belőle, amely ebben a formában tanári segédkönyv inkább, mint ifjúsági kézikönyv. Javasolta, hogy helyette Schabusznak „A természettan alapelemei” című tankönyvét használják, amely könnyen érthető és jól tagolt.⁵⁷ Az igazgató elfogadta a javasolt változtatást.⁵⁸ Dr. Dékány a vegytant „célszerű tankönyv hiányában” a saját jegyzeteiből tanította.⁵⁹ Az ugyancsak terjedelmes, és az otthoni tanulásra kevésbé alkalmas Pokorni-féle természetrajz tankönyv helyett a valóban az ifjúság számára írt Hanák-féle tankönyvet választotta a tanári kar.⁶⁰

A tanítást az iskolai könyvtár és a különböző taneszköz-gyűjtemények segítették:

A könyvtár egyidős az iskolával. Az iskola megszűnésekor, 1861-ben 118 tétel, 234 kötet alkotta az állományt, amely részben ajándék könyvekből, részben pedig a város által rendelkezésre bocsátott pénzből vásárolt könyvekből gyarapodott. A könyvek között az ókori klasszikusoktól a mezői gazdaságtig sok minden megtalálható volt. A 118 műből a magyar nyelv és irodalom témakörébe 14 mű tartozott, világirodalmi 8, történelmi 14, földrajzi 12 (ebből 7 térkép), természetani 11, mennyiségtani, mértani és német nyelvi 6–6, állattani, ásványtani és vallástani 4–4, növénytani 3, vegytani 2, pedagógiai és természetrajzi 1–1 mű volt. A fennmaradó 24 tétel az iskolával kapcsolatos rendelkezéseket és a sajtóanyagot – köztük a Tanodai Lapok és az Új Magyar Múzeum évfolyamait – tartalmazta.⁶¹

A természettudományi gyűjtemények alapját az 1857/58-as tanévben vetették meg. A természettani jelenségek szemléltetésére vásárolt 56 db tanszer között található volt: hármass delejpatkó, villanyszikra-mérő, közönséges légsúlymérő, hőmérő, mérleg, közlekedő csövek állvánnyal, homorú tükör, domború és homorú lencsék stb. Ezenkívül 258 darabból álló rovargyűjteménnyel – amelyből 50-et a tanulók gyűjtöttek –, 314 darabból álló növénygyűjteménnyel és egy 63 darabból álló kőzetgyűjteménnyel is rendelkezett az iskola.⁶²

⁵⁵ Tudósítvány az 1859/60-as tanévről. 20.

⁵⁶ Tanértekezleti jkv. 1858. április 30.

⁵⁷ Ua. 1858. június 30.

⁵⁸ Tudósítvány az 1858/59-es tanévről. 26.

⁵⁹ Tanértekezleti jkv. 1861. július 31.

⁶⁰ Ua. 1858. június 30.

⁶¹ BKML. Leltár a kecskeméti alreáltanodai taneszközközlő I. Könyvtári gyűjtemény.

⁶² Ua. II. Természettudományi szerek gyűjteménye.

A *rajzminták gyűjteménye* 1857-ben 9 tételől – 18 darabból – állt, amelyben mértani, aránytani és tájrajzi rajzminták, virágok és állatok rajzmintái, valamint tanulmányfejek voltak találhatóak. A gyűjtemény az 1857/58-as tanévben 5 tétellel – 31 darabbal –, főként iparosok számára készült alaprajzmintákkal, fekrájzmintákkal, drótmintákkal, mértani testekkel és egy körzővel gyarapodott. Az 1859/60-as évi gyarapodás 14 tétel – 113 db – volt. Köztük vonalrajz- és díszítmény minták, alaklapok, iparosok számára készült rajzminták, német nyelvű kiadványok, mint pl. a „Vorschule zum perspektivischen Zeichnen” és a „Vorgeblätter für Handwerkszeichen schulen” voltak.⁶³

A *vegytani eszközök gyűjteményét*, az ún. „vegyműhely”-t az 1858/59-es tanévben hozták létre. A felszereléshez 234 db kísérleti eszközt vásároltak, köztük Heron-labdát, görbe kötszöveket, U-alakú csöveket, légfejlesztő kádat, hűtőállványt, szűrőpoharakat, sűrűségmérőt, forrasztó csövet, olvasztókanalat, kaucsuk csöveket, gyógyszerész-mérleget, Berzelius-lámpát, Vulf-féle palackot stb. Az 1859/60-as tanévben a kísérletezéshez szükséges vegyszereket szerzett be az iskola a helybeli gyógyszerértárból, melynek értéke meghaladta a felszerelési tárgyakét.⁶⁴

A szegény tanulók segítésére létrehozott *tankönyvgyűjtemény* darabjait a módosabb vidéki tanulóktól szedett beíratási díjból és adományokból vásárolták. Az oktatásban használt 16 féle tankönyv összesen 37 példányban állt a rászoruló rendelkezésére.⁶⁵

Az igazgató megítélése szerint a tanszergyűjteményeknek jelentős szerepük volt abban, hogy a tanulók a tantárgyak többségében kielégítő előmenetelt tanúsítottak. Az eszközök tárolásának kérdése azonban mindvégig megoldatlan maradt. Szertárak hiányában számottevő károk keletkeztek bennük, és a tárolási gondok a célszerű felhasználást is akadályozták. Ez volt az egyik indoka annak, hogy a város gyakran visszautasította az iskola gyűjtemény-kiegészítési törekvéseit, és ez vezetett oda, hogy a reáliskola addig, amíg az rk. gimnázium épületében működött, vele közös tanszergyűjteményt alakított ki.⁶⁶

Az iskolát fennállása alatt több magas rangú vendég is felkereste. 1857-ben Ferenc József tett látogatást az iskolában, az 1857/58-as tanévben Albrecht főherceg, az 1858/59-es tanévben Cseh Eduárd helytartósági alelnök.⁶⁷ Gyakori vendége volt az iskolának Haas Mihály cs. kir. iskolatanácsos, akinek személyében gyakorolta a közvetlen felügyeletet a helytartótanács.⁶⁸ Az 1857/58-as tanévben az iskolában alkalmazott szépírási tanítási módszer kidolgozója, Lövényi József is felkereste az iskolát, és előadást tartott a tanulóknak.⁶⁹

A tantestület összetétele és működése

Az 1856. augusztus 25-i községtanács-ülésen az alreáliskola felállítása ügyében kiküldött bizottság háromosztályos iskola létesítését javasolta. A testület úgy döntött, hogy egyelőre csak az első osztályt szervezi meg, amelyhez 3 tanár alkalmazása elegendő. Az állásokra pályázatot hirdettek. A rajztanári állást úgy hirdették meg, hogy a rajztanárnak az alreáliskolai tanulókon kívül vasárnap délutánonként a mesterinasokat, szerdán és szombaton délután 2–2 órában a rk. és a ref. gimnáziumi tanulókat is tanítania kell. Ezért a tevékenységért a város 200 forinttal díjazza, így az évi fizetése 800 forint lesz. A községtanács-ülés a határozatát a cs. kir. megyehatóághoz terjesztette tel megerősítésre, és engedélyt kért a pályázatok kiírására.⁷⁰

A pályázatok határideje szeptember 30-a volt. A szaktanári állásokra 13-an, a rajztanárra 7-en jelentkeztek. A községtanács rangsorolta a jelölteket, valamennyi helyre 3–3 tanárt jelölt. A rangsor megállapításakor figyelembe vette a jelentkezők felkészültségét, vallási és erkölcsi magatartását,

⁶³ Ua. III. Rajzminták gyűjteménye.

⁶⁴ Ua. IV. Vegytani eszközök gyűjteménye.

⁶⁵ Ua. V. Iskolai könyvek szegény tanulók számára.

⁶⁶ Tudósítvány az 1858/59-es tanévről. 20.

⁶⁷ Uo. 22–23.

⁶⁸ Haas Mihály a cs. kir. iskolatanácsossá váló kinevezése előtt a pécsi líceum tanára volt. 1858-tól szatmári püspök. Lásd: Magyar Pedagógiai Lexikon. szerk.: Kemény Ferenc. Bp. 1933, I. k. 796.

⁶⁹ Tanértekezleti jkv. 1857. december 30.

⁷⁰ Városi jkv. 1856. II. k. 326. sz. bejegyzés.

valamint tanári gyakorlatát. A két szaktanári állásra az első helyen Lubrich Ágostont és Szabó Józsefet, a másodikon Tomor Ferencet és Czeiner Józsefet, a harmadikon Gábori Istvánt és Vichlida Antalt jelölte, míg a rajztanári állásra sorrendben: Muraközy Jánost, Balogh Zoltánt és Wolf Alajost.⁷¹

A helytartótanács az 1856. november 18-án kelt 30 740. sz. leiratában megerősítette állásában az első helyekre rangsorolt két szaktanárt: Lubrich Ágostont és Szabó Józsefet, de Muraközy János helyett a harmadik helyen említett Wolf Alajost nevezte ki rajztanárnak azért, mert Muraközy János ref. vallású volt. A döntést azzal indokolta, hogy a város által kiállított alapító okmány katolikus iskolaként szerezte meg az alreáliskolát, így ott ref. vallású tanár nem alkalmazható.

A helytartótanács megítélése szerint az első osztályhoz elegendő lesz egy szaktanár és egy rajztanár. Lubrich Ágostont ezért szegedi állásának egy éves meghosszabbítására utasította. Ugyanakkor mind Lubrich Ágostont, mind pedig Szabó Józsefet kötelezte arra, hogy az előírt tanári vizsgát tegyék le Bécsben, mert addig a kinevezésük csak ideiglenes jellegű. Utasította Szabó Józsefet és Wolf Alajost, hogy mielőbb jelentkezzenek a polgármesteri hivatalnál, és a tanítást 1857 elején kezdjék meg. A községtanács a rendelkezéseket tudomásul vette.⁷²

A reáliskola jellegére vonatkozóan az alapító okmány „catholicum institutum”-ról tett említést, melyet a helytartótanács annyira szigorúan vett, hogy még a rajztanárnak is katolikus vallásúnak kellett lennie. Így az eredetileg nyilvános városi tanintézetnek szánt iskola felekezeti jellegűvé vált. Ennek ellensúlyozására a városi tanács a reáltárgyak tanításának előmozdítására évente 1200 frt-ot ajánlott fel a ref. gimnáziumnak.⁷³

Horváth Döme tanfelügyelő az 1856. december 29-i tanácsülésen jelentette a tanácsnak, hogy a kinevezett rajztanár, Wolf Alajos, nem tud magyarul. Mivel az alapító határozat értelmében a rajztanárnak nemcsak a reáliskolai, hanem a gimnáziumi tanulókat, sőt a mesterinasokat is tanítania kell, a tanfelügyelő azt indítványozta, hogy kérni kellene Wolf Alajos helyett egy másik, magyarul jól beszélő rajztanár kinevezését. A testület elfogadta az indítványt, és a helytartótanácstól újabb pályázat kiírására engedélyezését kérte.

Az új, ideiglenes rajztanárt az 1857. február 16-i községtanács-ülésen választották meg, Kutrovics István festőművész személyében. A megválasztását követően Haas Mihály iskolafelügyelő kívánságára közel egy hónapot töltött a pesti főreáliskolánál a rajzoktatás módszerének tanulmányozásával. A helyi rajziskola beindítására csak 1857 májusában került sor.⁷⁴

Időközben, 1857. február 4-én 14 tanulóval megnyílt az alreáliskola első osztálya. Az igazgatói teendőket ideiglenesen Fektor József kat. plébános vállalta el.⁷⁵ Állandó igazgatói állás szervezésének gondolata csak a tanfelügyelő 1857. augusztus 3-i jelentésében merült fel. Horváth Döme arról számolt be, hogy októberben megnyílik az iskola második osztálya, és ezzel négy szaktanára és egy rajztanára lesz az intézetnek. Valakit közülük meg kellene bízni az igazgatói teendők ellátásával. Lubrich Ágoston, a szegedi tanítóképző tanára tudományos munkásságával kiemelkedett a tantestületben, eredményeit a helytartótanács is elismerte. A tanfelügyelő őt javasolta az alreáliskola élére. Mivel az igazgatóra nagy felelősség hárul, és az iskola jövője is jórészt az ő tevékenységétől függ, a rendes évi 600 frt-os fizetésen kívül még legalább 100 frt-tal javasolta díjazni. Igazgató kinevezését a városi tanács is kíváncsúnak tartotta, ezért a javaslatot mind a tanár személyére, mind pedig a díjazására vonatkozóan elfogadta.⁷⁶ Lubrich Ágostont az 1857. október 12-i községtanács-ülésen nevezték ki igazgatónak évi 700 frt-os fizetéssel. A kinevezést a helytartótanács 1857. december 30-i, 36 358. sz. leirata erősítette meg.⁷⁷

Az új osztály megnyitása új tanárok alkalmazását tette szükségessé. A tanfelügyelő kezdeményezésére⁷⁸ az október 12-i községtanács-ülés határozott egy hittanár felvételéről, akinek fizetését havi 100 frt-ban szabta meg.⁷⁹ Az igazgató november 15-én jelentette a tanácsnak, hogy Galgóczy

⁷¹ Uo. 417. sz. bejegyzés.

⁷² Uo. 477. sz. bejegyzés.

⁷³ Uo. 478. sz. bejegyzés.

⁷⁴ Ua. 1858. I. k. 46. sz. bejegyzés.

⁷⁵ Páthy Károly: Kecskemét közoktatásügye a múltban és a jelenben. Kecskemét, 1899. 103.

⁷⁶ Városi jkv. 1857. II. k. 424. sz. bejegyzés.

⁷⁷ Történetkönyv 13–14.

⁷⁸ Városi jkv. 1857. II. k. 426. sz. bejegyzés.

⁷⁹ Uo. 441. sz. bejegyzés.

Ignác kegyesrendi gimnáziumi tanárral töltötte be az állást.⁸⁰ A hittanári feladatokat az előző tanévben Wattay Pál kegyesrendi áldozópap, gimnáziumi tanár látta el ideiglenesen.⁸¹

A második szaktanári állásra Szabó József mellé Cserényi Ferencet, a helyi főelemi iskola negyedik osztályának tanítóját választotta meg a tanács, ő azonban szeptember 29-én lemondott az állásáról.⁸² Helyére az október 12-i községtanács-ülés Tomor Ferencet, az iskolánál ideiglenesen működő Kutrovics József rajztanár helyett pedig Frank Károlyt választotta meg állandó rajztanárnak. A kinevezéseket a helytartótanács az igazgatóéval együtt erősítette meg.⁸³

1858-ban, a harmadik osztály megnyitása előtt a városi tanács pályázatot írt ki a reáliskola természettudományi, elsősorban kémia tanári állására. Az 1858. szeptember 6-i tanácsülésig mindössze ketten, dr. Dékány Rafael orvos és Kaiser József rk. elemi iskolai tanító folyamodott a meghirdetett állásért. A város a lényegesen magasabb képesítésű dr. Dékány Rafaelt alkalmazta.⁸⁴

1858 októberében az alreáliskola harmadik osztályának megnyitásával és dr. Dékány Rafael alkalmazásával teljessé vált az intézet. A tanárok számában és összetételében az iskola megszűnéséig nem történt változás. Lubrich Ágoston igazgató a magyar nyelvet, Szabó József a mennyiségtant és a szépirást – az 1859/60-as tanévtől az éneket is –, Tomor Ferenc a német nyelvet, a földrajzot és a történelmet, dr. Dékány Rafael a természettant, a természetrajzot és a vegytant, Frank Károly a mértant, a rajzot, az építészetet és az éneket, Galgóczy Ignác a hittant tanította.⁸⁵

A tanárok iskolán kívüli életéről nagyon keveset tudunk. Anyagi gondokra utal a tanári kar 1859 márciusában kelt fizetésemelési kérelme. Ebben azt kérték, hogy az 1858/59-es tanévtől 800 frt-ban állapítsák meg az évi fizetésüket. Kérték a nyugdíj jogosultság bevezetését és azt, hogy minden tíz évi szolgálat után 100 frt fizetésemelést kapjanak. Mindezek alátámasztására elmondták, hogy Kecskemét piaca egyike a legdrágábbaknak, és mivel nincs lehetőségük magántanításra, és más kereseti forrásuk sincs, az évi 600 frt-os fizetésük a legelemibb anyagi szükségleteiket sem fedezi. Kétszobás, nem túl kényelmes lakásért 140 frt bért kell fizetniük. Ehhez jön még az egy évi, csak takarékos gazdálkodás mellett elegendő 6 öl tűzifa ára, 75–80 frt. A kettő együtt 200 frt feletti összeget tesz ki. – „Kérdezzük már most: a tanár, ki nemesebb élvezet is ösmér, képes-e 400 frt-ból élni, cselédet tartani, magát és családját ruházni, önképzésére nélkülözhetetlen roppant áru könyveket beszerezni?! És jelenjének ily mostohasága mellett mi jövő vár öregségére? ... A nemzet legértékesebb napszámosságainak osztályrésze: cifra koldusbot” – írták.

A beadványban kifejtették, hogy az elemi iskolai tanítók jövedelme sok helyen 600–1000 frt évente, ugyanakkor Kecskeméten mindössze 400 frt. Ez szerintük is nagyon kevés, de az a műveltségi szint, amelyet a helytartótanács a reáliskolai tanároktól követel, az elemi iskolai tanítókéznál sokkal magasabb. – „Ha a jutalmat csak némileg is képesség szerént osztanók, legalább hárommennyi megilleti” a reáliskolai tanárokat. Felvetették azt is, hogy ugyanolyan szintű felkészültséget, és ugyanazokat az államvizsgákat követelik meg tőlük, mint a gimnáziumi tanároktól. A gimnáziumi tanárok ennek ellenére évi 800 frt-ot kapnak, „pedig a méltányosság és következetesség megkövetelné, hogy egyenlő érdemeket, azonos képesítésű tanárokat egyenlően jutalmazzanak”.

Előadták azt a sérelmüket is, hogy a helytartótanács már harmadszor utasította őket tanári vizsgák letételére Bécsbe azzal, hogy ha nem teszik le azokat, megfosztják őket az állásuktól. A fizetésük nem ösztönzi őket olyan vizsga letételére, amelynek túlzott követelményei nagy erőfeszítést követelnek.⁸⁶

Ügyük mellett a helytartótanács is kiállt, mert az 1859. november 22-i leiratában utasította a városi tanácsot, hogy nyilatkozzon, mikor tudja a reáliskolai tanárok fizetését megjavítani. Kérte, hogy részletezzék, miből áll az alap, amelyből a város a reáliskolát fenntartja, és ha ez nem fedezi a kért fizetésemeléseket, akkor milyen mértékben tudnak a költségnövekedéshez hozzájárulni.

⁸⁰ Uo. 524. sz. bejegyzés.

⁸¹ Tudósítvány az 1858/59-es tanévről. 21–22.

⁸² Városi jkv. 1857. II. k. 430. sz. bejegyzés.

⁸³ Történetkönyv 13–14.

⁸⁴ Városi jkv. 1858. II. k. 313. sz. bejegyzés.

⁸⁵ Tudósítvány az 1859/60-as tanévről. 44.

⁸⁶ Tanácsir. 3329/1859. Alapszám: 11 697/1859.

A város az általánosan aggasztó pénzügyi helyzetre hivatkozott, és közölte, nincs abban a helyzetben, hogy a reáliskolai tanárok fizetésemelési kérelmét teljesíthesse. Ezen túl a tanárok az adott fizetések mellett nyertek alkalmazást.⁸⁷

A tantestület tevékenységéről a legjobban – és szinte kizárólagosan – a tanértekezletek jegyzőkönyvei tájékoztatnak. Az iskola tanárai az intézet fennállásának első és utolsó éve kivételével a tanév minden hónapjának utolsó napján tanértekezletet tartottak. Az első évből nem maradtak ránk jegyzőkönyvek, az utolsó, az 1860/61-es tanévben pedig félévénként tartottak értekezletet.

A tanértekezletek napirendje állandó volt. Az igazgató beszámolt az elmúlt időszakban felsőbb helyről érkezett leiratokról, majd felkérte az osztálytanárokat – a mai értelemben vett osztályfőnököket –, hogy számoljanak be tanítványaik magaviseletéről és szorgalmáról. Ezt a szaktanárok tantárgyankénti beszámolóit követték. A tanárok elmondták, hogy mit végeztek a hónap, illetve a félév során, és a tanulók milyen előmenetelt tanúsítottak.

Visszatérő gondja volt a tantestületnek az iskolába kerülő tanulók alacsony szintű előképzettsége. Ezért az igazgató az első tanértekezleteken szinte minden évben felhívta tanártársai figyelmét arra, hogy az első osztályban kezdetben lassan haladjanak, mert előbb pótolni kell a hiányokat, csak azután ereszkedhetnek a rendes kerékvágásba.⁸⁸

A hiányos előképzettség megszabta a tanítás módszerét, amelyben az olvasás szükségképpen nagy szerepet kapott. „Minthogy az olvasás a gyermekek jövőendő önképzésének nélkülözhetetlen eszköze, ők pedig ebben nagyon is hátra vannak”, az igazgató arra kérte a tanárokat, hogy „szíveskednének a főlolandó leckét előbb elolvasztatni, hogy a tanoncok az olvasásban ezáltal is gyakoroltassanak, s emellett a magyarázatot is könnyebben érthessék”.⁸⁹

A következő, 1858/59-es tanév első osztályosai sem voltak jobban felkészültek. – „Némelyik száját sem tudja fölnyitni, nemhogy valamely gondolatját kellő ruhába öltöztetni értené” – jellemezte őket az igazgató.⁹⁰ Egy évvel később viszont örömteli változásról tudósít a tantestületi jegyzőkönyv, amikor arról számol be, hogy az első osztályosok nagy része elég előismerettel rendelkezik, „s gondolataiknak szó- és írásbeli kifejezésében sokkal több ügyességet tanúsítanak, mint a tavaliak”. De ez nem jelentett általános javulást, mert „a kisebb rész a reáltanoda igényelte nyelvtartalomra nézve majdnem olyan szegénységet hozott magával, mint aminővel rendszeren minden évben szoktunk találkozni, és mivel különösen sem a gépíes, sem az értelmes olvasásban nem ütik meg a mértéket, azért igen ajánlatos az eddig követett mód, mely szerint az értelmezendő bármely tantárgybeli lecke – olvasásban való gyakorlás végett – előbb jól elolvasandó”. Az írást illetően nem tapasztaltak hasonló fejlődést. Az igazgató ugyanezen a tanértekezleten úgy nyilatkozott, hogy az elsősök „írásbeli munkálatainak külalakja oly hiányos, mintha e tekintetben itt látszanának tenni az első önálló kísérletet”.⁹¹

A tanárok maguk is elismerték az olvasva tanítás módszerének helyességét, és „a körülményekhez aránylag legjobb tanmódnak” tartották. A bevésés megkönnyítésére is helyesnek tartották ezt a módszert. Nem bíztak a tanulók otthoni tanulásában, és amennyire lehetett, az iskolában igyekeztek elsajátíttatni tanulóikkal a tananyagot.⁹² Frank Károly rajztanár nemcsak a saját véleményét hangoztatta akkor, amikor kifejtette: „A tanonc csak annyit tud, amennyi az iskolai előadásokból reáragad, hol figyelme a tanár által folyamatosan ébren tartatik, s nem akarva is tanul. A mondottakat többször tapasztalta, különösen a házára feladott mértani számolásoknál, melyeket a tanonc többnyire hibásan dolgoz ki, de némelykor el is mulaszt”.⁹³

A tanárok nemcsak a tanoncok otthoni munkájával, hanem a családbeli nevelésükkel sem voltak megelégedve. „A nép . . . legnagyobb részt csak a tanyai életnek élven igen kevés ösztönt árul el, hogy családjának saját barmainál nemesebb nevelést adni törekedjék” – fogalmazta meg igen élesen a véleményét a tantestület.⁹⁴ Többször foglalkoztak a tanoncok indokolatlan mulasztásaival, és hol sajnál-

⁸⁷ Városi jkv. 1859. II. k. 743. sz. bejegyzés.

⁸⁸ Tanértekezleti jkv. 1857. október 31.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Ua. 1858. október 30.

⁹¹ Ua. 1859. október 30.

⁹² Ua. 1857. október 31.

⁹³ Ua. 1858. április 30.

⁹⁴ Ua. 1859. június 30.

kozva, hol pedig tehetetlenül állapították meg, hogy az iskolából való elmaradások az esetek jó részében szülői beleegyezéssel történtek. Ennek következtében, ha az iskola büntette a mulasztást, a szülők ellenkezésével találkozott. Galgóczy Ignác hittanár szavaival: „A tanodai üdvös intések ellen . . . a szülők . . . gyermekeik erkölcsi ferdeségeit istápolva együtt dacolnak”.⁹⁵ Néhányszor még az is előfordult, hogy a szülők az iskolai büntetés következtében kivették a gyermeküket az iskolából.⁹⁶ De a szülői nemtörődömségen kívül a tanulók szegénysége is jelentős tényező volt a mulasztásokat előidéző okok sorában.⁹⁷ Az előbb említett szülői ellenkezést tapasztalták a tanárok akkor is, amikor tanulók dohányzása ellen emeltek szót. A dohányzás a tantestület véleménye szerint „az ifjúság egészségét rongáló, elméjét tompító, förtelmes divatú, gonosz találmány”, és minthogy a serdültebb korú tanulók nemcsak titokban üzték, „hanem azon szertelen vakmerőségig vetemedtek, miszerint az iskolai előadásokra is zsebeiket pipákkal fegyverezve merészkedtek megjelenni”, a tantestület nem hagyhatta szó nélkül. Mivel azonban a tanulók szülei tudtával, sőt beleegyezésével dohányoztak, nem léphettek fel ellene.⁹⁸

A tanításban igen erős hangsúlyt kapott a fokozatosság. A tanértekezleteken – különösen a tanév elején és vizsgák előtt – gyakran kitért az igazgató arra, hogy „csak a kellőleg felosztott s illő mennyiségű, sem túlzott, sem kevés munka képes a tanodát kitűzött céljaihoz vezetni”.⁹⁹ Gyakran kérte az igazgató a tanárokat arra, hogy legyenek türelmesek a tanítványaikkal. „Igaz, van néhány szegényebb tehetség is köztük, de ha nem feledjük, hogy szegények mindig lesznek velünk, atyai szeretettel és gondosabb ápolással ezekből is képezhetünk valamit, ne tévesszük szem elől a béketűrés, fokankénti haladás, ismételt magyarázás a tanoncokkal való gyakori érintkezés szükségességét” – mondta már a legelső tanértekezletek egyikén.¹⁰⁰

A félévzárások előtt rendszeresen visszatért az igazgatói felhívás, miszerint a tanárok türelemmel igyekezzenek pótolni a tudásbeli hiányokat a tanulóikkal. – „Ha a lefolyt hónapok alatt eléadott tantárgyrészletekben itt-ott hiányt, gyöngeséget tapasztaltak: legyenek béketűrők, azokat a szegényebb tehetségek, sőt a kevésbé szorgalmasak előmenetele céljából újra megfejtegetni, az új lecke mellett egyet-mást ismételgetni, mert csak soha nem lankadó buzgóságunktól várhatjuk, hogy a kezünkre bízott, sem anyagi jólétnek, sem kellő előképzettségnek nem örvendezhető tanoncaink valamit mégiscsak felmutassanak.”¹⁰¹ A tanári magatartásra vonatkozó elveik hasonlóképpen a türelem, valamint a következetesség elsődlegességén alapultak. Az igazgató szerint a tanári működésben a legfontosabb „a fegyelmi rendszer egyenlősége, a következetesség, a magához mindig hű komolyszerény viselet”. Mindig kerülni kell a szeszélyességet, mert „a tanártársak igen jól tudják, hogy a tanár, ha majd viharos felhőként komor, majd játszóságba mén át, az erkölcsi világban nem vezethet, nem építhet, nem javíthat”.¹⁰²

Az iskolai nevelésben a „humánus bánásmód” volt a meghatározó, mert „a növelés- és tanítás-módban jártas egyén igen jól tudja, hogy a humánus eljárás a tanító által követendő, és a tanítványoktól követelendő rend és pontosság szigorú megtartása mellett a tanoda jó hírének megállapítására, a gyermeki szívnek nemesítésére és a tanítás megkedveltetésére egyik leghathatósabb eszköz”.¹⁰³ Ez nem jelentette azt, hogy nem büntették a tanulókat, és hogy nem igyekeztek őket nagyon is meghatározott irányban formálni. Az igazgató már az első tanértekezleten felhívta tanártársai figyelmét arra, hogy mindegyikük „azon működjék, miszerint a hetykélkedés ne elfojtassék, hanem kiirtassék”.¹⁰⁴ A nevelés célja a jól beilleszkedő, tanárai elismerését kiérdemlő ifjú, akit „a fegyelem iránti engedékenység, minden dactól ment készség, s minden nyereségből kivetkezett jó indulat” jellemez.¹⁰⁵

⁹⁵ Ua. 1858. április 30.

⁹⁶ Ua. 1859. június 30.

⁹⁷ Ua. 1858. február 28.

⁹⁸ Ua. 1859. május 31.

⁹⁹ Ua. 1860. március 31.

¹⁰⁰ Ua. 1857. november 30.

¹⁰¹ Ua. 1858. január 31.

¹⁰² Ua. 1857. október 31.

¹⁰³ Ua. 1857. november 30.

¹⁰⁴ Ua. 1857. október 31.

¹⁰⁵ Ua. 1860. május 31.

Az iskolában súlyt helyeztek arra, hogy a büntetendő cselekményt azonnal kövesse a büntetés, mert a „bármínő csekély pajkosságú tény ellen azonnal alkalmazni szokott szükséges óvszer csakis azt eredményezi, hogy azok alkalmatlanabbakká, vagy károsabb következményűekké ki nem nőhetik magukat, és ismétlődésüknek mennyire csak lehet mindjárt eleje vétetik”.¹⁰⁶

A büntetésnek igen sok fajtájával éltek, a skála a szóbeli figyelmeztetéstől a pálcaütésig terjedt, a következő fokozatok szerint: szóbeli megintés, osztálykönyvben történő megrovás, bezárás, pálca, és végső esetben az iskolából való kizárás. Az osztálykönyvben történő megrovásnál nagyobb büntetések ügyében a tantestület döntött. Így pl. Pulitzer I. o. tanulót, akit pajkos szitkolozásért korábban már megintett az osztálytanár, és az osztálykönyvben is megrótt, a tantestület 3 pálcaütésre ítélte.¹⁰⁷ A hasonló, kevésbé főbenjáró vétségek megítélésakor megtartották a büntetésekben a fokozatosságot, kirívóbb esetekben azonban rögtön nagyobb büntetést kaphattak a tanulók. – Így pl. „Simonyi a saját édesanyja ellen tanúsított tiszteletlenségért és az iskola ok nélküli elhanyagolásáért 6 vesszőütést szenvedett”.¹⁰⁸ Egy másik tanulót 3 pálcaütésre ítélték, mert a pünkösdi ünnepekre engedély nélkül hazament a szüleihez. Társát, aki a hazamenetelre engedélyezett határidőnél egy nappal később érkezett vissza, 6 órai bezárással büntették. Az utóbb említett büntetések jogosságát azzal indokolta a tantestület, hogy mivel az utóbbi időben több ilyen eset fordult elő, szigorúbban kellett büntetni, „nehogy a gyengébb fenyték által hasonló eredmények eszközöltessenek”.¹⁰⁹

A bezárás gyakran alkalmazott büntetési forma volt. A két enyhébb büntetésnem kimerítése után így büntették a hanyagságot, a csúfolódást, a káromkodást és a kisebb iskolakerülést.¹¹⁰ Kirívóbb esetekben a büntetést iskolaszüneti napon kellett letölteni, mint pl. a Rozákel nevű tanulónak, akit „az iskolalátogatás könnyelmű elhanyagolásáért . . . a mulasztott óráknak egy szünnapon kitöltendő becsukás általi pótlására” ítélte a tantestület, minthogy a tanuló korábban már elkövetett hasonló mulasztást.¹¹¹

A büntetést azonban mindig körültekintéssel, a mulasztó tanuló egész addigi munkájának értékelése után szabták ki. Nagy Mihály tanuló esete jól példázza ezt. Őt a tanértekezlet jegyzőkönyve szerint „eddig nem lehetett jobb útra téríteni, miért irányában testi büntetés látszik szükségesnek, annyiaval inkább, mert az osztálykönyv is őt tartja a leghanyagabbnak.” Mielőtt azonban kiszabnák a büntetést, kimondják, hogy előbb tisztázni kell: „nem a szülői ház oka-e a gyermek hibájának”, mert ha így van, más fegyelmi eljárás lesz követendő.¹¹²

A tanértekezleti jegyzőkönyvek a tanulók erkölcsi viseletét és szorgalmát értékelve nemcsak mulasztásokról és büntetésekről, hanem dicséretekről is tudósítanak. Az osztálytanári beszámolók tartalmazták a jó magaviseletű és szorgalmas tanulók neveit is. A dicséretnek két fokozata volt: a szóbeli és az osztálykönyvi dicséret.¹¹³ A kiemelkedően szorgalmas tanulók „a jó haszon reményében” könyvjutalmat kaptak, ha volt rá mód, – általában a helytartótanács által több példányban küldött művekből.¹¹⁴

Gondot okozott az oktatásban – a korábban már körvonalazott helyiséggondok mellett – a szükséges tanszerek hiánya. Az 1857. november 30-i tanértekezlet szerint földtekék, természettani eszközök, terménygyűjtemények, rajzidomok hiányoztak az iskolai gyűjteményből, és akadályozták az eredményes oktatást. A hiányzó eszközök egy részének megérkezéséről csak az 1858. február 28-i tanértekezleten számolhatott be az igazgató. Ekkor kapott az iskola rovar-, növény- és ásványgyűjteményt. Az igazgató azokat a taneszközöket rendelte meg, amelyek a rk. gimnázium gyűjteményéből hiányoztak. A város ugyanis csak a legszükségesebb eszközök megvételét engedélyezte. A reáliskola így rendszeresen a gimnáziumi tanszergyűjteményt volt kénytelen használni.¹¹⁵

¹⁰⁶ Ua. 1860. február 29.

¹⁰⁷ Ua. 1859. október 30.

¹⁰⁸ Ua. 1858. december 31.

¹⁰⁹ Ua. 1860. május 31.

¹¹⁰ Ua. 1858. január 31.

¹¹¹ Ua. 1860. május 31.

¹¹² Ua. 1858. január 31.

¹¹³ Ua. 1859. október 30.

¹¹⁴ Ua. 1858. március 31.

¹¹⁵ Ua. 1858. január 31.

De nemcsak az iskola felszereltsége volt hiányos, hanem a tanulók egy része sem tudta megszerezni a szükséges tan szereket. A tantestület keresztlül akarta vinni, hogy azoknak a tanulóknak, akik szegénységük miatt nem tudták megvásárolni a tan szereket, a város szerezzze be őket. Minthogy ezt nem sikerült kivinni, a tantestület úgy határozott, hogy a módosabb vidéki tanulóktól mérsékelt összegű tandíjat kérnek, amiből tan szereket vásárolnak a szegény tanulók számára. Így jött létre a tankönyvgyűjtemény, amelyről a korábbiakban már szóltam.¹¹⁶

Az iskola tanulói

A reáliskolába csak olyan tanulók járhattak, akik a főelemi iskola negyedik osztályát sikeresen elvégezték. A gimnáziumból a reáliskola első vagy második osztályába iratkozhattak át a tanulók. Abban az esetben kezdheték a reáliskolai tanulmányaikat a második osztályban, ha a természettan és természetrajz tantárgyak első osztályos tananyagából sikeres vizsgát tettek.¹¹⁷

A tanulók iskolai előképzettségéről csak az 1856/57-es tanévből van adatunk. Ekkor az első osztályba beírt 20 tanuló közül 15 a főelemi iskola negyedik osztályából, 1 az alginázium első, 2 a második, 1 a harmadik, és 1 a negyedik osztályból került az alreáliskolába.¹¹⁸

Az iskola ötéves fennállása alatt mindvégig igen alacsony volt a tanulói létszám.

A tanulók száma 1857–1861 között¹¹⁹

Tanév	1857.	1857/58.		1858/59.			1859/60.			1860/61. ¹²⁰
Osztály	I.	I.	II.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I–III.
A tanulók száma	20	18	7	15	15	8	17	8	13	27

A táblázat adatai szerint nemcsak az egyes osztályok létszáma volt igen alacsony, hanem a lemorzsolódás mértéke is igen magas. Az 1857-es tanévtől az 1859/60-as tanévvel bezárólag beírt 78 tanuló közül¹²¹ 32 maradt ki, a lemorzsolódottak aránya tehát 41%.

A 78 tanuló közül 62 a 12–15 éves korosztályból került ki. Ez a négy év korkülönbség is bizonyára érezhető felkészülés-, tapasztalás- és viselkedésszerű különbséget jelentett a tanulók között, hiszen valamennyiüknek azonos tananyagot kellett elsajátítani. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy náluk fiatalabb és idősebb tanulók is voltak az osztályokban, bátran állíthatjuk – hivatkozva a korábbiakban elmondottakra is –, hogy a tanároknak igen nehéz oktatói és nevelői feladatokat kellett megoldaniuk.

A tanulók többsége kecskeméti illetőségű volt. A 78 tanuló közül 56 volt kecskeméti. A 22 vidéki tanuló 9 megye 15 helységéből jött: Heves, Pest-Pilis és Pest-Solt megyéből 3–3, Csongrád, Szolnok és Veszprém megyéből 2–2, Győr-Moson és Sopron megyéből 1–1, valamint a Kiskunságból 5 tanuló.

¹¹⁶ Tudósítvány az 1859/60-as tanévről. 15.

¹¹⁷ Tudósítvány az 1858/59-es tanévről. 29.

¹¹⁸ BKML. A kecskeméti alreáltanodai növendékek beíratáskönyve az 1856/57. tanévre.

¹¹⁹ Az adatok lelőhelye a fentebb hivatkozott beíratáskönyv, valamint az alreáltanoda tanulói-nak névjegyzékei az 1857/58., 1858/59. és az 1859/60. tanévről.

¹²⁰ Az 1860/61-es tanév tanulói névjegyzékei, sem más, a tanulói létszámot közlő iratai nem maradtak meg. A közölt adat *Hanusz István*: Az első huszonöt év a kecskeméti m. kir. áll. főreáliskola életéből c. munkájából való. – Kecskemét, 1895. 3.

¹²¹ Az első osztályokba 70 tanuló iratkozott be a vizsgált időszakban. 8 tanuló gimnáziumból jött, közülük 4 a második, 4 pedig a harmadik osztályban kezdte a reáliskolai tanulmányait – annak ellenére, hogy az előírások szerint ez utóbbi nem volt lehetséges.

A tanulók korösszetétele a következőképpen alakult (lásd a táblázatot).

A reáliskolába beiratkozott tanulók kora 1857–1860 között

A tanulók kora (év)	1857.	1857/58. t a n é v	1858/59.	1859/60.
9	1	–	–	–
10	1	–	–	1
11	2	2	–	–
12	7	6	–	7
13	4	5	10	5
14	3	2	4	3
15	2	–	3	1
16	–	1	1	–
17	–	2	–	1
18	–	–	–	1
19	–	1	–	–
20	–	–	1	–
Ismeretlen	–	–	–	1
Összesen:	20	19	19	20

A tanulók szüleinek foglalkozás szerinti megoszlása a következő volt:

Foglalkozási kategória	Tanulók száma
Gazdálkodó	22
Iparos	16
Kereskedő	11
Tisztviselő	8
Gazdatiszt	5
Közrendű	4
Egyéb	2
Ismeretlen	10
Összesen:	78

Az „ismeretlen” kategóriába a gyermeküket taníttató özvegyasszonyokat soroltam, mivel ilyen esetben a tanulói névjegyzékeknek „a szülő foglalkozása” c. rovatába csupán az özvegy megjelölés került.

A tanulók többségének szülei gazdálkodók és iparosok voltak. A „közrendű” kategóriába soroltak minden valószínűség szerint azok közül kerültek ki, akiket korábban zselléreknek neveztek, – bár erre vonatkozóan nem adnak támpontot a tanulói névjegyzékek bejegyzései. Alreáliskoláról lévén szó, az értelmiségi foglalkozású szülő érthetően kevés.

Az iskola nem volt népszerű. Azok, akiket szolgálnia kellett volna, alig ismerték. – „Alsóbb néposztályunkban csak azok ismerik a reáliskolát, kiktől egy-két tanuló botlott be véletlenül az intézetbe, . . . (és) a tisztesebbek között is találtattak néhányan, kik a reáliskola létezéséről annak fölállítását után sok időre sem tudtak semmit. A mesterségűző osztálytól is csak annyiban van többnek tudomása

ezen intézet fennállásáról, amennyiben ennek egyszer egy részével, máskor az egészsel történvén már vándorlás újabb szállásra, a szükséges változtatások s felszerelések itt is ott is különféle mesteremberek kezeit igénylék” – írta Szabó József tanár az 1859/60. évi tudósítványban.¹²²

Az iparosok közül kevesen írták be gyermeküket az iskolába. A tanárok ezt az iparosok igen alacsony tanulási hajlamának és annak a ténynek tulajdonították, hogy sokan közülük gazdálkodtak is. Úgy látták, hogy az érdektelenségben a közönyösség és a gondatlanság is közrejátszott. A mesterek gyakran elvonták az iskolától az inasait, és a képzésük hiányait pótolni hivatott vasárnapi rajziskolába sem küldték el őket. A 40 ezer lakosú város vasárnapi rajziskoláját éveken át mindössze 4–5 tanuló látogatta, és ráadásul ezek tanidejének egy részét is a kötelező istentiszteleten való részvétel töltötte ki.

A tehetősebb városi polgároknak nem volt elég rangos a reáliskola. Pedig a tanárok szerint nem is a műveltség megszerzéséért írták be gyermekeiket felsőbb iskolába, hanem mert a hagyomány úgy diktálta, és nem máshová, mint a szintén hagyományos gimnáziumba. Mindezeket mérlegelve megállapították, hogy a reáliskola nem tudott gyökeret verni Kecskeméten.¹²³

Az 1857–1860 közötti tanévek első féléveinek lezártával 98 tanulót minősítettek a tanárok. Közülük kitüntetéses első rendű bizonyítványt kapott 11, első rendű bizonyítványt 68, másodrendűt 18 tanuló, 1 tanuló pedig a vizsgatétel előtt kilépett az iskolából. Ugyanezen időszak második féléveinek végén 14 tanuló kapott kitüntetéses első rendű bizonyítványt, 64 első rendűt, 4 másodrendűt, 13 tanuló pedig még az év végi vizsgák előtt elhagyta az iskolát.

Az év végi értékelést megelőzően tehát igen magas volt a kimaradók száma. Ez érthető, hiszen azoknak, akik az év végén másodrendű bizonyítványt kaptak, javítóvizsgát kellett tenniük, különben nem léphettek felsőbb osztályba. Azok a tanulók, akik félévkor másodrendű bizonyítványt kaptak, és a második félévben nem tudtak javítani, és év végén sem számíthattak jobb bizonyítványra, inkább otthagyták az iskolát, semmint vállalják a javítóvizsgát vagy az évméltelést.

A minősítési kategóriákat nem azonosíthatjuk a mai érdemjegyekkel. Az iskolai munka értékeléséhez nem számokat, hanem kifejezéseket használtak. A tanulói névjegyzékekben és a bizonyítványokban az erkölcsi viselkedést, a figyelmet, a szorgalmat, a korábban ismertetett 11 tantárgyat és az írásbeli dolgozatok külalakját értékelték. Ezek együttes értéke adta a bizonyítvány „rendűségét”.

Az *erkölcsi viselkedés* rubrikájába a következő minősítések kerülhettek: példás, dicséretes, kötelességű, törvényszerű, illedelmes, szelíd, jámbor, csendes, engedelmes, őszinte, feddhetetlen, elég szelény, kielégítő, kevésbé kielégítő, nem mindig törvényszerű, nyugtalankodó, néha illetlen, kissé élénk, kissé önféjű. A *figyelem* értékelése hasonlóan sokszínű: igen éber, élénk éber, élénk, elég élénk, állandóan feszült, néha szórakozott, szórakozott, csekély, igen csekély, szakadozott. A *szorgalom* lehetett: állandó, elég kitartó, többnyire élénk, kevés, igen változó, változó, néha változó, gyakran változó, lankadozó, csekély, elégséges, nem elégséges, elég állhatatlan, hiányos, időnkénti, néha lankadozó, közepszerű, semmi. A *tantárgyak*nál szűkebb az értékelés skálája. Az itt előforduló kifejezések a következők: kitűnő, dicséretes, elég dicséretes, igen kielégítő, kielégítő, kevésbé kielégítő, majdnem kielégítő, közel kielégítő, alig kielégítő, éppen nem kielégítő, ki nem elégítő. Az írásbeli dolgozatok *külalakjára* vonatkozó értékelő kifejezések: rendes, szabályos, ajánlatos, csinos, igen csinos, tiszta, elég szabályos, többnyire rendes, sokszor tiszta, kevésbé rendes, néha rendes, elhamarkodott, szabálytalan, tisztátalan, sokszor rendetlen, nem ajánlatos, helytelen, rendetlen.

A *bizonyítvány minősítései* lehetnek: kitüntetéses első rendű, első rendű, másodrendű, harmadrendű. A tanulók többsége, mint azt fentebb említettem, első rendű bizonyítványt kapott, bukás csak ritkán fordult elő. A tanulókat minden év végén a mutatott teljesítményük szerint rangsorolták, pontosan megszabva minden egyes tanuló helyét az osztályon belül. A „rendűség” azonossága tehát nem jelentett azonos értéket. Az osztálytanárok az osztálykönyvekbe minden tanuló neve mellé beírták, hogy az osztály tanulói között az illető hányadik helyen áll. Ennek a rangsornak megfelelően alakult minden félévben az ülésrend. Az első padokban ültek a legjobbak, a többiek a rangsornak megfelelően követték őket.

¹²² Tudósítvány az 1859/60-as tanévről. 3–4.

¹²³ Uo. 8–13.

Az 1858/59-es tanévtől a tanulói névjegyzékek „Jövendő hivatása” rovatát is kitöltötték az osztálytanárok. E bejegyzések alapján fogalmat alkothatunk arról, hogy a reáliskola milyen pályák elérésére képesítette tanulóit, illetve, hogy a tanulók számára mely pályák voltak csábítóak és elérhetőek.

Az 1858/59-es tanévben a 15 elsős közül 10 szerette volna folytatni a tanulmányait a reáliskola befejezése után. A másodikok közül csupán 2 jelezte a továbbtanulási szándékát. A harmadikosoknál a választott élethivatást tüntették fel, e szerint 2 tanuló néptanító, 2 gyógyszerész, 2 gazda, 1 kereskedő szeretett volna lenni, a nyolcadik tanuló pedig nem tudta, hogy mit válasszon. Az 1859/60-as tanévben a 8 másodikból 2 kereskedői, 3 mérnöki, 2 iparos és 1 építész pályára készült. A harmadikosok közül 3 kereskedőnek, 3 tanítónak, 2 iparosnak, 1 kertésznek, 1 pedig hivatalnoknak készült, 3-nál a rubrika üresen maradt.

E kevés adat birtokában kell megállapítanunk, hogy az alreáliskola betöltötte feladatát, céljának megfelelően elsősorban a műszaki, ipari és kereskedői pályák igényes utánpótlását biztosította.

Az iskolában az oktatás nyelve mindvégig a magyar volt. Mint korábban említettem, a magyarul nem beszélő Wolf Alajos tanár kinevezését nem is fogadta el a város, és a kinevezés megsemmisítéséhez a helytartótanács is hozzájárult. A helytartótanácsból érkező leiratok német nyelvűek voltak, a más hivataloktól érkező levelek többsége is németül íródott – kivételt alálában a helyi városi tanácsból és a Kecskeméten működő egyéb, egyházi és világi hivataloktól érkező levelek képeztek. Az iratok felzetére az igazgató rövid tárgykivonatot írt, minden esetben magyarul. A tanértekezleti jegyzőkönyvek mindig magyarul készültek. Ezeket fel kellett küldeni a helytartótanácsnak, ahonnan ellenőrzés után észrevételekkel küldték vissza őket. Az észrevételeket magyarul írták.

Az iskola megszüntetésének körülményei

Az 1861. március 8-i városi közgyűlés Tanügyi Bizottmányt hívott életre, amelynek feladataul adta, hogy terjesszen elő javaslatot a meglévő iskolák fejlesztéséről és új iskolák felállításáról, mérje fel a szükségleteiket, és készítsen tervezetet a felmerült gondok megoldására.¹²⁴ A bizottmány elnökekül Kovács József tanácsnokot, tagjaiul 12 képviselőtestületi tagot választottak meg, köztük Suhajda Sándor gimnáziumi, Lubrich Ágoston alreáltanodai és Zimmermann Jakab elemi iskolai igazgatót.¹²⁵

A bizottmány javaslatát az 1861. augusztus 26-i közgyűlés tárgyalta. A javaslat szerint az alreáliskolát, mint főként az anyagi érdekek emelésére irányzott tanintézetet hasznos volta miatt továbbra is fenn kell tartani, mert míg a gimnázium az általános műveltség megszerzéséhez nyújt alapot, addig a reáliskolában a fő figyelmet a tanulók gyakorlati képzésére fordítják. Az iskola népszerűtlenségének okát a bizottmány az iskola felekezeti jellegében látta. Azt javasolta, hogy közös városi tanintézet alakítsák át, és a tanárok megválasztásánál is tartsák meg az alternatív elveket. Ezen túl, minthogy a város lakosságának túlnyomó része földműveléssel foglalkozik, az alreáliskolához kapcsolt gazdasági tanfolyam megszervezését kezdeményezte a bizottmány. A tanulói létszám növelése érdekében erkölcsi és anyagi kényszer bevezetését ajánlotta. Az erkölcsi kényszer abban állott volna, hogy a hitfelekezetek lelkészeinek legalább kéthavonta buzdító beszédet kellett volna intézniük a szülőkhöz az iskoláztatás előnyeiről. A fizikai kényszer pedig azt jelentette volna, hogy a szülőket és a mestereket pénzbírság terhe mellett rá kellett volna szorítani arra, hogy a gyermekeiket, illetve inasait az iskola szorgalmas látogatására serkentsék.

A közgyűlés a bizottmányi javaslattal ellentétben feleslegesnek tartotta az alreáliskola fenntartását, elsősorban azért, mert túlságosan kevés tanuló látogatta, másrészt pedig úgy ítélte meg, hogy ahol van két gimnázium, ott alreáliskolára nincs szükség. Ezekre az okokra hivatkozva a közgyűlés Csányi János polgármester javaslatára megszüntette az alreáliskolát. Elismerte ugyan az iskolának a közművelődésre gyakorolt jótékony hatását, de érvényt szerzett annak a meggyőződésének, hogy ha a feloszlott alreáliskola beolvasztásával átszervezik a gimnáziumokat és a reáltárgyakat alaposabban tanítják, azok pótolják majd a reáliskolát. A közgyűlés felhívta az egyháztanácsokat, hogy nyújtsanak be tervezetet a reáltárgyak beosztásáról és az ezzel kapcsolatos költségekről. Utasította a Tanügyi

¹²⁴ BKML. Kecskemét városi közgyűlési jegyzőkönyve – a továbbiakban: közgyűlési jkv. – 10/1861. sz. bejegyzés.

¹²⁵ Uo. 22/1861. sz. bejegyzés.

Bizottmányt, hogy készítsen javaslatot az alreáliskolai tanárok helyzetének megoldására és gondoskodjék az iskola tulajdonában volt tanszerek felhasználásáról.¹²⁶

Az alreáliskola igazgatója óvást emelt a közgyűlési határozat ellen. Beadványában a Tanügyi Bizottmány véleményére hivatkozott, és leszögezte, hogy a bizottmány által megállapított tény, mely szerint a gimnázium nem pótolja a reáliskolát, a közgyűlés nem hagyhatja figyelmen kívül. Kimutatta, hogy az alreáliskola megszüntetése mellett felsorakoztatott érvek nem helytállóak. Hivatkozott Suhajda Sándor gimnáziumi igazgatónak arra a megállapítására, hogy a gimnáziumban sem kedvezőbb a tanulói létszám a lakosság számához viszonyítva, sőt az elemi iskolában sem sokkal jobb a helyzet. Lubrich Ágoston szerint a Tanügyi Bizottmány éppen az ellenkezőjét állapította meg annak, mint amit a közgyűlés képviselt és elfogadott. Méltánytalannak tartotta, hogy a döntést megelőzően őt nem hallgatták meg.¹²⁷

Az igazgató próbálkozása azonban nem vezetett eredményre. Hiába kérte a közgyűlést, utasítsa őt részletes jelentés összeállítására, az az augusztusi határozattal véglegesen elintézettnek tekintette az ügyet, és az óvást mint illetéktelen és sértő szövegű tárgyalás nélkül visszaadni rendelte.¹²⁸ A döntésen nem változtatott a helytartótanács 1861. szeptember 12-i ülésének határozata sem, amelyben felhívta a városvezetés figyelmét arra, hogy az ügyben nem illetékes dönteni. Kérte, hogy tegyen jelentést az alreáliskola megszüntetésének körülményeiről, és felszólította, hogy minden további lépéstől tartózkodjék. A közgyűlés válasz nélkül hagyta a leiratot,¹²⁹ illetve csak az 1862. június 23-i ülésén tért vissza az ügyre. A válaszirat szerint az újonnan alakult képviselőtestület pótolja a mulasztást, amit elődje „az akkori idők szellemében” a leirat félretételével elkövetett. Az iskola megszüntetésének indokai ugyanazok, mint az elődökéi: a kitűzött célnak, a megszabott feladatnak nem felelt meg, mert kevés tanuló látogatta, és ahol gimnázium van, ott nincs szükség reáliskolára.¹³⁰

A Tanügyi Bizottmány az 1861. október 25-i rendkívüli közgyűlésen nyújtotta be a menesztett reáliskolai tanárok további sorsára vonatkozó javaslatát. Egy-egy évi fizetésük kiutalását tartotta méltányosnak, tekintettel arra, hogy helyben nem tudják biztosítani a megélhetésüket, az elutazás pedig nagy költséggel jár. Ezért a járandóságukat azonnal és egy összegben javasolta kiadni, tekintet nélkül arra, hogy egy éven belül álláshoz jutnak-e vagy sem. Csak Frank Károly rajztanárral tettek kivételt, akinek felajánlották a városi rajztanári állást. A közgyűlés módosította a javaslatot, amennyiben azoknak a tanároknak, akik időközben állást kaptak – Lubrich Ágostonnak, Tomor Ferencnek és dr. Dékány Rafaelnek – csak fél évi fizetésük kifizetését engedélyezte.¹³¹

A reáliskola tanszereiről az 1861. november 7-i rendkívüli közgyűlés intézkedett. A bizottmány azt javasolta, hogy a két gimnázium között osszák fel őket. Kovács József tanácsnok előadta, hogy a könyvtárat, a fizikai szertárat és a vegytani készleteket már át is vette. A rajzminták gyűjteményét az újonnan szervezendő városi rajziskola fogja megkapni.¹³²

Összegzés

A Kecskeméti Alreáltanoda történetének feldolgozásával az volt a célom, hogy megismerjem és megmutassam egy abszolutizmus kori iskola hétköznapijait. Az abszolutizmus korának oktatási viszonyairól többnyire csak sablonok élnek a köztudatban. A korszakról mindenkinek és csaknem kizárólag a németesítés jut az eszébe. Ami természetesen létezett, de tudnunk kell azt is, hogy a Thun-reform anyanyelvi alapra helyezte az elemi iskolai oktatást, hogy a 6–12 éves korúak számára ingyenessé és kötelezővé tette az iskolalátogatást (igaz, hogy a gyakorlati megvalósítás még sokáig váratott magára).

¹²⁶ Uo. 205/1861. sz. bejegyzés.

¹²⁷ Történetkönyv 23–24. és tanácsi ir. 3106/1861.

¹²⁸ Közgyűlési jkv. 213/1861. sz. bejegyzés.

¹²⁹ Uo. 235/1861. sz. bejegyzés.

¹³⁰ Tanácsi ir. 317/1862.

¹³¹ Közgyűlési jkv. 263/1861. sz. bejegyzés.

¹³² Uo. 281/1861. sz. bejegyzés.

Ez a reform hozta létre az oktatás egységes rendszerét, s a középiskoláknak csak egy részét, és korántsem mindegyiket nyilvánították német anyanyelvűvé.¹³³

A reáltudományok felé forduló új iskolát nem fogadta be az alföldi nagyváros. Nem tudott eljutni azokhoz, akiknek gyermekeit a gyakorlati pályákra kellett volna felkészítenie, és ami végzetesnek bizonyult, a város vezetőit sem tudta meggyőzni létének jogosságáról. A városi vezetés nem látta be a reáliskola és a gimnázium céljai közötti különbséget. Pedig az igazgató és a tanárok igyekeztek minden alkalmat megragadni ennek hangsúlyozására. A „Tudósítvány”-ok cikkei ugyanúgy ezt a célt szolgálták, mint pl. az iskola pecsétje, amelyre egy eke tartotta nyitott könyvre helyezett körző, ecset és festőpaletta került, jelezve, hogy az iskola az elmélet mellett a gyakorlatra is súlyt helyez.¹³⁴ Az iskoláról dönteni hivatott közgyűlés azonban – az általa kiküldött Tanügyi Bizottmány állásfoglalása ellenére – kitartott azon véleménye mellett, hogy ahol két gimnázium van, ott nincs szükség reáliskolára. Nem mérlegelte, hogy az iskola minden tekintetben új intézmény, amelynek az eltelt néhány év nem lehetett elég arra, hogy utat találjon a lakosság széles rétegeihez.

Bizonyára nem kis szerepet játszott ebben a Béccsel való szembenállás hangulata, a meggyőződés, miszerint ami Bécsből jön, az a magyarnak jó nem lehet, és az a hír is, hogy a helytartótanács is foglalkozik az alreáltanodák megszüntetésének kérdésével. A polgármesternek e tárgyban 1861. augusztus 6-án kelt érdeklődő levelére szeptember 2-án érkezett válasz, amely szerint „az alreál iskoláknak jövőre mikép leendő fenntartása vagy átalakítása tárgyában a M. K. Helytartó Tanács által kinevezett bizottmány tanácskozásait bevégezvén, az alreál iskolák jövő sorsát illetőleg azon nézetben állapodott meg, hogy az alreál iskolák helyett jövőre úgy nevezendő polgári iskolák állíttassanak 3 osztályllyal és 4 tanárral, oly módon, hogy a 3^{ik} elemi osztályból a tanulók tetszésük szerint meheszenek át vagy a polgári iskolába, vagy az algymnasiumba; – addig azonban, míg ezen véleménye a bizottmánynak a Helytartó tanács és Cancellaria által felülvizsgáltatván érvényre emeltetnék, az eddigi állapot meghagyandó.”¹³⁵ Ez a tény azonban nem befolyásolhatta döntésében a képviselőtestületet, hiszen a döntés az iskola megszüntetéséről augusztus 26-án született.

A Kecskeméti Alreáltanoda tehát 1861-ben megszűnt. Nem egészen tíz év múlva azonban, az 1870/71-es tanévben mint négyosztályos Kecskeméti m. kir. áll. Alreáltanoda újjáéledt, mégpedig dr. Dékány Rafaelnek, az alreáltanoda hajdani vegytan tanárának a vezetésével.

¹³³ Lásd Magyarország története 1848–1890. 467–472. és *Mészáros István: Neveléstörténeti disszertációkat olvasva. Magyar Pedagógia.* 1982. 3. sz. 270–271.

¹³⁴ Tanácsir. 6756/1859.

¹³⁵ Ua. 3026/1861.

Eckhart Ferenc és a magyar jogi historizmus

Az utóbbi negyedszázad folyamán két nagy történelmi évforduló hívta magára a jogi historizmus művelőinek a figyelmét. Ilyenként tartjuk számon a nagyszombati alapítású Magyar Universitas Jog- és Államtudományi Facultásának a három és negyedszázados évfordulóját (1967), ill. az egyetem fennállásának a 350 éves jubileumát. A hazai kultúrhistóriánk eme kiemelkedő jelzőkövei – miként ismeretes – gyakran szólásra bírták a jogtudományok képviselőit, a magyar jogi historizmus fejlődéstörténetének a módszeres áttekintését pedig kifejezetten ösztönözték. Az idevágó kutatások nagy gyakorisággal támaszkodnak az Eckhart-életmű számos alkotóelemére, Eckhart Ferenc 1936-os kartörténeti szintézisét pedig nem egyszerűen kézikönyvként idézik. Még a kapcsolódó művelődéstörténeti vizsgálódások is² ilyenként idézik fel az időközben megritkult kultúrhistóriai értékeink utókorra való átmentését, miután ez az alkotás számos vonatkozásban olyan történelmi kútfőkre támaszkodik, amelyek az időközben lezajlott viharos átalakulások martalékaivá lettek. Nem véletlen tehát, hogy a hazai állam- és jogtudományok újkori és legújabb kori történelmét vizsgáló kutatásaink³ legfrissebb eredményei is közvetlenül tapadnak Eckhart Ferencnek az egyetem fennállása 300 éves évfordulója (1936) alkalmával megjelent, ma már valóban forrásértékű munkájához.

Két jelentős felismerés ösztönözte és egyben gazdagította ezt a törekvést még az 50-es, 60-as évek eredményei nyomán, miután a megalapozatlan (tudománytalan) előítéletek feloldására, ill. a magyar jogi gondolkodás haladó hagyományainak a feltárására való törekvés egyaránt a témakör sokoldalú vizsgálatát igényelte. Egyik oldalról nyilvánvalóvá vált, hogy a jogi historizmus hazánkban is immár két teljes évszázadra visszavezethetően szerves alkotóeleme a közgondolkodásnak, és ilyen értelemben a módszeres jogtörténetírás kezdeteit is nyomon követhetjük a 18. század utolsó harmadába visszanyúlva. Másrésztől elvitathatatlanul indokoltnak tűnt, hogy a letűnt uralkodó osztályok érdekeit kifejező különféle eszmeáramlatok hatásának útvessztőit a maga valóságában fel kell tárni ahhoz, hogy a mindenkor közgondolkodást formáló magyar jogi historizmus időtálló eredményei szervesen integrálhatók legyenek a modern marxista jogtörténettudomány világképébe. Ime ezért van az, hogy az Eckhart által megkezdett úton vizsgálódásaink messze az újkor századaiba visszanyúlhatnak anélkül, hogy egyfajta egyedülvaló, netán idealizálható képet akarnánk festeni a magyar jogi kultúra történetéről.

A magyar jogi historizmus fejlődését vizsgálva megalapozottnak tűnik tehát az a törekvés, hogy a hazai jogtörténetírás aktív képviselői egyre gyakrabban vállalják a különös munkaigényességgel

¹ Ld. A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935. A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története, II. köt. Bp. 1936.

² Ld. Sinkovics István: Az érseki egyetem 1635–1769, in: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985. Szerk. Sinkovics I. Az alapítás 350. évfordulójára kiadja az Egyetem Tanácsa. Bp. 1985. 27–58.; Ladányi Andor: A felsőoktatás-történeti kutatások, in: Magyar Tudomány 1967. évf. 4. sz. 245–260. alapján.

³ Ld. az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében. A Munka Vörös Zászló Erdemrendjével kitüntetett Eötvös Loránd Tudományegyetem 350 éves évfordulójára. Szerk. Horváth Pál, Bp. 1986. 428., ill. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Szerk. Sinkovics I. Bp. é.n. 760.

járó tudománytörténeti vizsgálódásokat.⁴ Nem egy ezek sorából a szorosabb értelemben vett tudománytörténeti összefüggések jelenkoráig vezeti el a figyelmet.⁵ Eme felidézett tudománytörténeti kutatások alapján mondhatjuk viszont, hogy a magyar jogi Historizmus előrehaladásának valóban az újkor századaiba visszanyúló története van,⁶ érthető tehát, hogy a modern jogtörténetírás növekvő érdeklődést tanúsít egészében a magyar jogi historizmus újkori történelme iránt.⁷ Így van az, hogy a magyar jogi historizmus fejlődését a maga természeténél fogva koncentráltan kifejező jogtörténettudományról lassan átfogó és megbízható historiográfiai képet tudunk alkotni.⁸ Ilyen értelemben a hazai jogtörténettudomány közel két teljes évszázadát tudjuk átfogni és a kiterjedt történelmi tapasztalatok, ill. az eszmétörténeti kútfők nyomán a modern marxista jogtörténettudomány kifejlődését megelőző tudományos irányzatok (és iskolák) legmarkánsabb típusjegyeit is módszeresen láttatni tudjuk. Mindezek alapján mondjuk, hogy hazánkban a polgári jellegű jogi tudományosság egész történelmi korszakát kíséri egy szakadatlanul változó, a különböző irányzataiban gyakran egymást is keresztező, módszeres jogtörténettudomány, amelynek legmarkánsabb összetevői (gyökereikkel) esetenként a politikai kameralizmushoz, a felvilágosodás eszméihez, a magyar reformkor nemesi, ill. polgári liberális gondolkodásához, az ébredő (jobbára romantikus) nacionalista, ill. az ún. történeti jogi szemlélethez tapadnak. A kifejezett katedra-jogtörténettudományt azonban már a történeti-jogi iskola másod- és harmadvirágzása, a pozitívizmus, az ún. retrospektív modernizálás,⁹ ill. a szellemtörténet tanai orientálták.

Közismert, hogy a kapitalista fejlődésnek a reneszánsz kori Olaszországban, majd a felvilágosodás kori Franciaországban jelentkező kezdeti formáival szinte egy időben jelentkeztek a polgári történettudományosságának az első csirái.¹⁰ A középkori egyetemalapítások töredékes kútfői azonban megbízható támpontokat sem adnak arra, hogy hazánk az egyetemi-jogi művelődés alkalmas intézményeivel rendelkezett volna a reneszánsz, ill. a humanizmus korszakában. A „fény” századában viszont már a magyar jogi historizmust megalapozó törekvések jelentkeztek nálunk is pl. a politikai kameralizmus, az udvari közjogtörténetírás, ill. a különböző leíró államstatisztikai tanítások¹¹ formájában.

Valójában a Jogi Fakultással kiegészült Egyetem első saeculum a ab ovo szorosan összefonódott

⁴ Bónis György, Degré Alajos, Csizmadia Andor, Kovács Kálmán, Pólay Elemér, Both Ödön, Nagyné Szegvári Katalin és mások idevágó részletkutatásai képezik ezt a témánkhoz kapcsolódó historiográfiai fondot. Vö. *Csizmadia Andor: A magyar állam- és jogtörténet-tudomány, Csizmadia-Kovács-Aasztalos: Magyar Állam- és Jogtörténet*. Szerk. Csizmadia A. Bp. 1972. 28–51.

⁵ Ld. pl. Kovács Kálmán: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. In: *Gazdaság és Jogtudomány* III. (1969) 55–76., György, Bónis: Fünfundzwanzig Jahre ungarische Rechtsgeschichtsschreibung (1945–1969) Erster Teil: Die Zeit bis 1526. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanische Abteilung* LXXVII (1970) 559–570. Zweiter Teil: Die Zeit nach 1526 bis 1918., ld. uo. LXXVIII (1971), 475–485. Hasonlóan Nagyné Szegvári Katalin: A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés). In: *Jogtörténeti értekezések* 7. sz. Szerk. Kovács K. Bp. 1975. 127. stb.

⁶ Miként találóan mondja Földesi Tamás, hogy a marxista tudomány „figyelembe véve Hegel idevágó gondolatait, a jelenségek megértéséhez elengedhetetlennek tartotta genezisük tanulmányozását” is. A tudományok történetét illetően ld. A megismerhetőség modern problémái Bp. 1971. 263.

⁷ „Alig támad fel ugyanis az emberben az érdeklődés a társadalmi fejlődés tényeinek és törvényeinek a tanulmányozása iránt, amikor (szinte ezzel egy időben) egy másik érdeklődés is hatalmába keríti, megkísérli feltárni azokat a körülményeket, amelyek között a történelmi megismerés lehetséges”, ld. Aszmuusz, V. F.: Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973. 7. Vö. Gorodeckij, E. N.: *Isztoriografia kak szpecial'naja otraszl' isztorieszknoj nauki*. In: *Voproszú Isztorii*. 1974. évf. 4. sz. 96–117.; Kulcsár Kálmán: Történelmi szemlélet a XX. század jogtudományában. In: *Állam- és Jogtudomány* II. 1962. 3. sz. 350–351.

⁸ Ld. a felidézett kézikönyv (Magyar állam- és jogtörténet, 1972) tudománytörténeti prologusán túl a szerzőtől: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből* (Bp. 1974. 502.) c. monográfia alapján.

⁹ Vagyis a századforduló éveiben újjáéledő „nemzeties irány”, ld. alább.

¹⁰ A találó megállapítást ld. Lederer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története* Bp. 1969, 6.

¹¹ Ld. a Magyar Országos Levéltár I 30. 4. csomó 3., 9. cs. forrásanyaga alapján. Vö. e sorok írójától A politikai-kameralis tudományok kora és a születő jogtörténetírás. In: *Jogtudományi Közöny* XXXIII. évf. (1978). 5. sz. 265–266.

a magyar jogi historizmus fejlődésével. Nem lehet megfelekedezni ugyanis arról, hogy a hazai protestáns szellemi központok (Gyulafehérvár, Sárospatak, Pápa stb.) által élesztett történetkritika is ösztökélte az ellenreformáció megalapozóit a katolikus egyetem mielőbbi kiépítésére. Így az 1635-ben alapított nagyszombati főiskola csak egy emberöltőn át maradt csonka. A protestáns iskoláztatás visszaszorítása és még inkább a kálvinista prédikátorok által kifejlesztett államelméleti-jogi tudományosság jelenléte sürgette ugyanis a jezsuita egyetem jogi fakultással történő kiegészítését. A kettős (1642, 1655) alapítvány végrehajtói tehát az alapító oklevél keltezésével (1667. január 2.) szinte egyidejűleg (1667. január 16.) a prelegálások megkezdésére kötelezték a Kart.

Már Pauler felfigyelt viszont arra, hogy ez a lépés nem kevesebbet követelt meg az Egyetem Jogi Fakultásától, mint amit a protestáns államelméleti-jogi tudományosság is nyújtott a hazai humanista szellemi hagyatékokból kiindulva. Baranyai Decsi (Csimor) János 1593-ban Kolozsvárott megjelent *Syntagma institutionum juris imperialis ac Hungarici* című műve pl. a magyar (nemesi) magánjognak (és perjognak) az institúciók rendszerében való feldolgozását, ill. a hézagoknak a „római jog szabályaival történő kitöltését” képviselte.¹² Kitionich János munkássága a 17. században, ill. a sokat hánytatott és végül a katolikus hitre visszatért Otrókoci Ferenc életművé¹³ hasonlóan a magyar jog (a *jus patrium*) római és kánonjogi megalapozottságát akarta elérni és ez a nemes törekvés a hazai protestáns államelméleti-jogi tudományosságot valóban összekapcsolta a humanisták törekvéseivel. Zsamboky pl. Baranyai Decsi Jánossal közel egyidejűleg csatolta a Tripartitum bécsi kiadásához (1581) a *Digesta* egyes fejezeteit „*Regulae iuris antiqui*” címmel,¹⁴ hogy a *jus patrium* hézagait kitöltse. A magyar jogi gondolkodás tehát az újkorba átlépve a társadalmi haladás mellett állt, amikor a *jus patrium*nak a császári (római) joggal, ill. a kánonjoggal történő összevetése és kiegészítése által a kontinentális jogokhoz történő felzárkózást hirdetett.

Ez hatott a jezsuita egyetem jogi fakultásának megalapítóira is. Így a Nagyszombati Egyetem Jogi Karának alapító levele a hazai jognak a császári (római) joggal és kánonjoggal (*cum iure caesareo et canonico*) való összevetését egyenesen előírta a Fakultás tanárainak.¹⁵ Ezt fejezi ki Vécsey Tamás, amidőn a Nagyszombati Egyetem Jogi fakultásának a hivatására visszaulva a hazai jog korszerű szintre emelését konstatálja.¹⁶ A hazai jog tanítása (tehát) élen járt a korabeli Európában, vagy legalábbis egy korszerű szint elérésére való törekvésben fogant a magyar jog tudománnyá válása.

Tény, hogy a Jogi Fakultással kiegészült (1667) Magyar Egyetem a 17. század utolsó harmadától szinte folyamatosan gondoskodott már a *jus patrium* oktatásáról. A mostoha történelmi körülmények között természetesen a magyar jog katedrájára kinevezettek¹⁷ gyakorta megelégedni kényszerültek a magyar (nemesi) szokásjog (a *Tripartitum*) pusztá prelegálásával, ill. kommentálásával, egyesekről pedig kifejezetten az az ítélet maradt ránk, hogy a Hármaskönyv szövegét recitálták csupán. Az első között ismert Koller Ferenc, a neves tudós hírében álló Bencsik Mihály és a már felemlített Otrókoci Ferenc működéséhez viszont már a 17. század végén igen figyelemreméltó eredmények tapadtak.

A Nagyszombati Egyetem első évszázadáról csak töredékes ismeretekkel, ill. azokkal a korai

¹² Ld. *Kulcsár Péter*: Bevezető, Baranyai Decsi János magyar története (1592–1598) Bp. 1982. 20. Vö. *Zlinszky János*nak a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztályában elhangzott Decsi János munkássága c. előadása (1971. II. 8.) nyomán.

¹³ A *Breve specimen introductionis iuris in iurisprudentiam unacum annexa suis locis succincta iuris canonici collatione cum iure civili* (Nagyszombat, 1699), ill. az ennek függelékeként ismert *Experimentum reductionis iuris Hungarici ad suos fontes in aliquot exemplis*. Id. *Eckhart Ferenc*: Jog- és Államtudományi Kar története (1936) 25. Vö. *Pauler Tivadar*: A budapesti M. Kir. Tudományegyetem története Bp. 1880. 42.

¹⁴ Ami később a *Corpus Iuris Hungarici* 1628. évi kiadásába is bekerült.

¹⁵ Ld. *Fejér György* *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae archiepiscopalis*. Budae, 1835. 25. Vö. *Pauler Tivadar* i.m. (1880) 23–24.

¹⁶ *Vécsey Tamás*: A Jog- és Államtudományi Kar. Visszapillantás az 1867 előtti két évszázadra. In: Felsőoktatásügy Magyarországon. A VKM megbízásából írták Breznay B. etc. Bp. 1896. 97.

¹⁷ Pl. 1672-től *Dvornikovich Mihály* győri kanonok, 1679-től *Jankovics Ignác* és főként a következő században működő *Matlekovics Ignác* (1729-től), *Klós Pál* (1734-től), ill. az 1735-től kinevezést nyert *Kregar István László* stb.

egyetemtörténeti vizsgálódásokkal (Csery József, Fejér György, Pauler Tivadar, Eckhart Ferenc) rendelkezünk, amelyek még eredeti forrásokon nyugszanak. Ma már viszont ezek a történelmi kútfők is csak hézagosan rekonstruálhatók. Annyi mégis megnyugtatóan mondható,¹⁸ hogy a jus patrium felidézett főbb képviselői tették először vonzóvá a magyar egyetemet a 17–18. század fordulóján. Jó példa erre már Koller is, aki a magyar nemesi jog ismeretanyagát (Introductio in ius consuetudinarium) perjogi anyaggal (Methodus processualis) egészítette ki, hogy nagyszámú hallgatóságát a patvarián (ügyvédségben) szerzett tapasztalatokkal is felvértezze.¹⁹ A kortárs Bencsik Mihályról pedig jól tudjuk, hogy nemcsak a hazai (anyagi és eljárási) jog tudományos rendszerezőjeként,²⁰ hanem a rendek szolgálatában fogant közjogi természetű ismeretek lerögzítésén túl a magyar büntetőjogi kodifikációs törekvések egyik legkorábbi képviselőjeként is nagy reputációra tett szert.²¹ A magyar (nemesi) jog (a Decretum Generale) pusztá prelegálásától messze távol juthatott tehát a tudomány az Egyetem falai között és ezt a Karon csak egészen rövid ideig tanító Otrókocsi Ferenc is bizonyíthatja, aki az alapítólevél szellemének megfelelően, a jus patrium rendszerbe foglalt ismeretanyagát valóban összehasonlította²² a császári (római) jog, ill. a kánonjog szabályaival, ezáltal akarva bizonyítani²³ a jus patrium római és kánonjogi megalapozottságát.

Van tehát némi támpontunk arra, hogy az alapítók nemes elhatározása nyomán az 1672-től közel egy évszázadon át szinte folyamatosan prelegált jus patrium anyagában a hazai (történelmi) jog módszeres vizsgálatának egyik életképes előképét vélelmezzük. Szó sincs természetesen arról, hogy a történelmi jog módszeres vizsgálatában már a modern jogtörténettudomány eredőit lehetne feltételezni.²⁴

A jus patrium képviselőinek a sajátos szerepét jelzi továbbá az a tény, hogy a Magyar Egyetem első saeculuma szélesebb értelemben is kapcsolatba került ezzel a jogi historizmussal. A Jogi Karon működő kanonisták pl. közel azonos módon kapcsolatba kerültek a történeti (nemesi) jogból fakadó historizmussal, sőt, egy némelyikük igen jelentős szolgálatot is tett a jus patrium alapvető forrásainak az összegyűjtésében, ill. az így feltárt ismeretanyag rendszerezésében. Az Egyetemi Nyomda élén álló Szentiványi Márton már a 17. század végén bekapcsolódott a régi magyar jogemlékek közreadásába, sőt, ő volt az, aki elsőként nevezte az általa ismét teljesnek hitt gyűjteményt Corpus Juris (Hungarici) seu decretum generale-nak.²⁵ Az egyházjog történetét alapozó Markovics Mátyás és a „magyar jog művelésében rést törőleg” fellépő Szegedi János kánonjogi professzor munkásságában²⁶ pedig a korabeli magyar jog megismerésének a kútfőit kell látnunk.

Különösen Szegedi János életműve mutatott fel a kor színvonalát meghaladó történeti-jogi

¹⁸ És az Egyetemi Könyvtár kéziratárának a töredékes anyaga alapján is nyomon követhető.

¹⁹ Ld. az Egyetemi Könyvtár kéziratára. Manuscriptum (Ms) B. 93. 269. alapján.

²⁰ Ld. Az elsőként alkalmazott nyilvános vitatkozások (Conclusiones) alapján *Eckhart Ferenc*: i. m. (1936) 11–15.

²¹ Ld. uo. (1936). 14. Vö. *Bónis György*: A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben. Angyal Szeminárium kiadványai 26. sz. Bp. 1934. Uő: Bencsik Mihály és az első magyar büntető-javaslat (1670–1728). In: Jogi professzorok emlékezete Bp. 1935. 31–36.

²² Komparálta. Ezért is mondjuk újabban, hogy az összehasonlító jogi historizmus gyökerei nálunk a felidézett történelmi körülményekhez vezetnek vissza, ld. a szerzőtől: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések* (1974). 358.

²³ Vagy talán éppen annak szükségessége iránt a figyelmet felkelteni.

²⁴ Ld. a szerzőtől: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések* (1974) 26–27.

²⁵ A kar alapítóleveléből felidézett „ars combinatoria” (az összehasonlítás) szerepét pedig a *Curiosiora et selectiora varium scientiarum miscellanea*” c. (1689–1702) értekezésében fejtette ki.

²⁶ Így a *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium* (1734), a *Rubricae sine synopsis titularum* (1734), *Werbőczius illustratus, sive decretum Tripartitum* (1740), *Decreta et vitae primorum Hungariae Regum* (1744), stb. ld. *Horváth Pál*: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések* (1974) 28–29. Vö. *Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez (1878) 59–72–75., *Degré Alajos*: Szegedi János, az Egyetem első jogtörténésze (1699–1760). In: *Jogi professzorok Emlékezete*. Bp. 1935. 20–21., *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon Bp. 1980. 158.

ismereteket, aki a magyar jogi gondolkodás szembetűnő hiányosságait kívánta pótolni.²⁷ Egy sajátos ötvözetű rendi (nemesi) közgondolkodás jogi historizmusának az alapozása során pedig Szegedi már eljutott a hazai (werbőcziánus) jog korszerűtlenségének a felismeréséhez is,²⁸ a magyar jog hiányosságainak, esetenként a római jog tételeivel történő kiegészítése pedig egyenesen a katedra hivatásából származott. Mindez Szegedi János reputációját oly mértékben emelte, hogy tanításaira a megkésett polgári átalakulás koráig rendszeresen hivatkoztak.

A kutató-elemző jogtörténeti vizsgálódások kezdetei

Az alapítók nemes célkitűzése tehát még a Nagyszombati Egyetem első saeculumának a lezárulta előtt meghozta a gyümölcsét nemcsak a jus patrium, hanem a kánonjog szférájában is alapokat teremtvén a történelmi (feudális) jog tudományos elemzésére. Azt a lehetőséget azonban, amit ezek a törekvések magukban rejtettek, valójában csak a 19. század első felében önállósuló anyagi- és eljárásjogi ágazatokban dolgozók (Vuchetich Mátyás, Frank Ignác és mások) érelték tudományos értékűvé. Időközben viszont a módszeres kutató-elemző jogtörténeti vizsgálódások kezdetei is kibontakoztak a 18. század második felében.²⁹

A természetjogi érvekkel alapozó szerződéses közjogi felfogás és a magyar rendi kiváltságok ellen fellépő udvari közjogtörténetírás szembenállásából fakadtak pl. az első maradandó eredmények. Így az udvar szolgálatában alkotó Kollár Ádám, a kútfők módszeres vizsgálatát alapozó Kovachich Márton György, ill. a jakobinus Hajnóczy József kezében érett először tudománnyá ez az ismeretanyag, amit most már a magyar jogtörténettudomány kezdeteiként is felfoghattunk.³⁰

Alapozó munkálatokat hagytak maguk után a praktikus célokat szolgáló államtudományok, ill. az ún. politikai-kamerális tudományok (pl. a történeti földrajz, az államstatisztika stb.).³¹ is, miután már a Planum iuridicae facultatis (1775) c. szabályzatba belefoglalt „európai államtan” (Historia status publici Europae) keretei között a Joseph Sennenfels bizalmát élvező Barits Béla kezéből került ki az az összehasonlító államstatisztika, amely a felvilágosodás eszméin nevelkedett, európai jogi historizmust hirdetett.

A középkori eredetű szövegelemző (exegetikus) kutatás ebben a korszakban veszítette el hitelét hazánkban és helyét a kutató-elemző forráskutatás, a ténykutató (numerikus) történeti statisztika és az összehasonlítás,³² ill. a születő történeti segédtudományok (diplomatika, genealógia, kronológia stb.) foglalták el. Mindezek hatása alatt a hazai jogtörténetírás tudományos előképeinek egész sora figyelhetők meg a már 18. század utolsó harmadában. Ezek a törekvések pedig gyakran a felvilágosodással, ill. a felvilágosodás jogi historizmusának a sajátos (módszertani) alapállásával kerültek kapcsolatba, nem hagyva maguk után még jogtörténeti kézikönyveket, de a haladás tudatosításával és a jogfejlődés egyetemes összefüggéseinek a keresésével a modern jogi gondolkodás historizmusának a kibon-

²⁷ Sőt, Szegedi János munkássága kapcsolódott a régi magyar jogi emlékek összegyűjtéséhez is, vagyis az 1548. XXI. tc. alapján születő Quadripartitum-mal kiegészített 1740-es és az 1751-es nagyszombati Corpus Juris kiadáshoz, bár ő magát ezen munkálatok során soha meg nem nevezte. Vö. *Degré Alajos*: Szegedi János, i. h. (1935) 12–20., *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 321.

²⁸ Ld. *Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez (1878) 67–68.

²⁹ Ld. *Csizmadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténettudomány, i. h. (1972) 28–39. Vö. a szerzőtől: A magyar jogi historizmus fejlődésének problémái az újabb tudománytörténeti kutatások fényénél. In: *Jogtörténeti Tanulmányok* IV. Szerk. Csizmadia Andor. Bp. 1980. 128–129.

³⁰ Ld. *Hajnik Imre*: A magyar alkotmány és a jog Árpádok alatt. Pest, 1872. 37., *Wenzel Gusztáv*. Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog. Bp. 1876. 16., *Pauler Tivadar*: A budapesti magyar kir. Tudományegyetem (1880) 107., *Eckhart Ferenc*, i. m. (1936) 146–148.

³¹ Ld. *Kovacsics József*: A statisztikai felsőoktatás 200 éve. In: A magyar statisztikai felsőoktatás kétszáz éve Bp. 1979. 108–109., *Horváth Pál*: A történeti statisztika szerepe a hazai jogi historizmus tudományos alapjainak megvetésében, ld. uo. (1979). 108–117. Vö. *Lentze, H.*: *Universitätsreform Graf Leo Thun Hohenstein*. Graz–Wien, 1962. 54–55.

³² Az előbbieken is megismert ars combinatoria.

takozását szolgálták. Való igaz tehát, hogy a magyar jogi gondolkodás újkorát is a felvilágosodás nyitotta meg.³³

Az új eszméramlat a modern polgári társadalom kialakulásának az előtörténetével összefüggésben nyert létjogosultságot, a benne rejlő lehetőségek azonban hazánk szellemi életében csak töredékesen bontakozhattak ki, miután a polgári átalakulás társadalmi feltételei még vártak magukra. Így nálunk – a polgári elem hiányában – a haladás eszme hordozója lehetett a társadalmi helyzetében lehanyagló középnemesség és még inkább a „gyűlékony eszmékkel” ismerkedő nemzeti értelmiség is. Íme innen fakadt tehát a historikus érvekkel alátámasztott szerződéses (közjogi) gondolat, amely a birtokos elem tudatában persze jobbra csak a nemzeti függetlenséget garantáló új szerződés szükségességére korlátozódott.³⁴ Ennél számottevőbb lehetőségek kibontakozásának vagyunk tanúi azonban, amidőn a Habsburg abszolutizmus uralkodói (Mária Terézia, ill. II. József) maguk tesznek lépéseket a magyar jogi közgondolkodás korszerűsítése érdekében. Így jelent meg a korabeli Magyar Egyetemen is az abszolutizmus államelméleti tudományosságát reprezentáló „jus publicum universale” mellett az európai államok statisztikája, a konkrét állami érdekekhez tapadó lépések (reformok) pedig objektíve elősegítették a jogi gondolkodás felszabadítását az egyház gyámkodása alól. Így van az, hogy bár a magyar rendi reakció, ill. az udvarnak a francia forradalomtól történt megrettenése útját állta egy kiteljesedő tudományos előrehaladásnak, jogi gondolkodásunk historizmusában mégis kitörölhetetlen nyomokat hagyott az új eszméramlat.

A jakobinus örökség kapcsán nemcsak Hajnóczy József módszeres jogjogtörténeti kutatásaira, ill. Barits Béla és a leíró történeti államstatisztika számos képviselőjének az erőfeszítéseire hivatkozhatunk továbbá, hanem a születő új tudományosság egészének tudatformáló szerepére. Az Egyetem falain belül ezt jelzik a felélénkült diákmozgalmak (diáktársaságok) a 80-as évektől.³⁵ A jogi gondolkodás egyszerűen felfedezte a történeti tudományos értelemben és szinte a Voltaire által kimunkált történetfilozófiával vetette rá magát azoknak a tudományos igazságoknak a keresésére, amelyek a történelemből nyilvánvalóan adódnak. A francia–olasz felvilágosodás nagyjai tették tudatossá pl., hogy ezek a történelmi tapasztalatokon nyugvó igazságok a népek szokásainak és törekvéseinek a feltárással érhetők el.³⁶

Még a születő állami nevelési politika is ösztönösen vonzódott a jogfejlődés tudományos alapjainak a megteremtéséhez, amidőn pl. Mária Terézia az addig túlnyomóan rendi-nemesi érdekeket kifejező, jus patrium segéd tudományként a jogtörténet tanítását kezdeményezte (1769). Így Bécsben már 1753-tól kísérletek történtek a természetjog és a jogtörténet tanítására,³⁷ az 1777. évi Ratio Educationis pedig a hazai jog (a jus patrium) segéd tudományként akarta meghonosítani nálunk a magyar jog történetét.

Ennek ellenére hazánkban és az örökös tartományok egyetemén is még több mint egy évszadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a művelődésügyi kormányzat a nemzeti jogtörténetek önállóságát elismerje. Látni kell azonban, hogy a felvilágosodás eszméramlatával érintkező jogi historizmus maga is egy szélesebb általános jogtörténeti világkép kialakítása irányában hatott, miután ez a historizmus a világtörténelemben kimutatható hasznos igazságokra apellált.³⁸ Nem véletlen tehát, hogy az ébredő jogi historizmus e korban nálunk is a leíró (európai) államstatisztika, az általános alkotmánytörténelem, vagy éppen az angol–magyar analógiakeresés tapasztalataira hivatkozva tette érdekeltté gondolkodókat (Lakics György Barits Béla) a jogfejlődés módszeres megközelítésében.

A felvilágosodás jogi historizmusa tehát nálunk is hidat képezett a módszeres jogtörténeti kutatásunk kezdetei, ill. a liberális jogi historizmus között.

³³ Miként erre már *Eckhart Sándor* alapvető kutatásai is felhívták a figyelmet. Ld. A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. (1924) 8–9.

³⁴ Ld. *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955. 68–72.

³⁵ Ld. *Bodolay Géza*: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp. 1963. 119–120, 126. stb.

³⁶ Az ősforrásokra visszautalva ld. a szerzőtől Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 66–67. Vö. *Derzsavin, K. N.*: Voltaire, Moszkva, 1946. 273–274.

³⁷ Amit követelt az 1769-es királyi leirat, amelynek nyomán az osztrák örökös tartományok egyetemén is kibontakozhatott volna a jogtörténettudomány. Ld. *Eckhart Ferenc*: i. m. (1936) 112. Vö. *Lentze, H.*: Universitätsreform (1962) 57–58.

³⁸ Miként *Meinecke, Fr.* mondja taláiban, ld. Die Entstehung des Historismus. Herausg. u. eingeleitet v. Carl Hinrichs. München, 1959. In: Meinecke Werke Band. III. München, 1959. 82–83.

A történeti-jogi iskola kialakulása

A kutató-elemző jogtörténeti vizsgálódások kibontakozását látva valóban egy ígéretes fejlődés kiteljesedésének a várakozásával lépünk át a 19. század első felébe. A kép azonban, amely már a századfordulón (és még inkább a II. Ratio Educationis kiadását (1906) követően) tárul elénk, a hanyatlás jegyeit viseli magán az 1780-tól Facultas Juridico-Politica néven ismert Kar életében. A jogi historizmus pozitív elemeinek az enerválódása mellett a katedra-jogtudományok visszaesésének a jelei is rövidesen jelentkeztek. Az Egyetem falain belül „szinte minden lehetőség elapadni látszott” a módszeres történeti-jogtörténeti kutatómunka továbbfejlesztése területén.³⁹ Ebben a miliőben pedig még a leíró államstatisztikai kutatásoknak is háttérbe kellett szorulniuk, miközben az udvar és a forradalmaktól megrettent birtokos osztály kompromisszumának a tükröződéseként jelentkező konzervatív nacionalizmus szinte már-már kisajátította magának a magyar jogi közgondolkodást. Az ebből fakadó szellemi tespedést pedig a cenzúra hatalmában vergődő Egyetem sem tudta enyhíteni.

A szellemi élet regresszív tendenciáinak elhatalmasodása elsőként a romantikus (nemesi) nacionalizmus térhódításával nyomta rá a jegyeit az adott kor jogi gondolkodására. Ezzel párhuzamosan azonban a jogi gondolkodás historizmusának a körülményekhez alkalmazkodó új tendenciái is talajra találhattak. Így pl. az ágazati jogtudományok kifomálódását szinte minden esetben a magyar jog adott területének historiai felmérése kísérte. Mindez jellegzetesen a romantika hozzájárulása volt a nemzet mibenlétének a felismeréséhez, miután még a kútfők pusztá felsorakoztatásában is a történelmi jog, ill. a régi dicsőség keresése adta az indítást.⁴⁰ A nyilvánvalóan konzervatív (nemesi) romantikát kifejező Cziráki Antal, Bartal György, Czövek István és az ugyancsak ide sorakozó Kövy Sándor, Markovics Sándor, ill. a Georch (Görcs) Illés-féle alkotásokat azonban el tudjuk határolni már a történeti jogi iskola módszertani követelményeit kifejlesztő gondolkodóinktól. Kelemen Imre, Szlemenics Pál, Hajnik Pál és a történeti-jogi szemlélet legfelkészültebb képviselője, Frank Ignác munkássága sorolható ide.⁴¹ Az utóbbiak törekvéseiből pedig még az 1848-as forradalom előtt kibontakozott a módszeres jogtörténeti kutatómunka egyik sajátos megjelenési formája, a Jog- és Államtudományi Karon.

A vizsgált korban persze a módszeres történetkritikai törekvések igen gyakran kívül rekedtek még a katedra-jogtudomány bástyáin. Ezekre az értékekre figyelmeztetnek bennünket a két Kovachich jogtörténeti forráskiadásai, amelyek még a történeti-jogi irányt megelőző időkben rakták le az alapokat a jogtörténeti kutatómunka számára. A konzervatív kultúrpolitika nem tudta útját állni a már ismert történeti statisztikai törekvéseknek sem, amelyek legjobbjai (Schwartner Márton, Fényes Elek) most a nemzet anyagi és szellemi erőinek a számbavételével a historiai állapotok tarthatatlanságát hirdették. Az sem véletlen tehát, hogy a liberális reformmozgalom egyetemen kívül rekedt két jeles képviselője (Horváth Mihály és Szalay László) lépett fel e korban annak a Kollár Ferencnek a védelmében, aki még a 18. század második felében kísérletet tett arra, hogy a módszeres forráskutatás talaján tagadja a mértéktelen rendi kiváltságok jogszerűségét, Horváth Mihály tette érthetővé pl., miért jajdult fel a magyar jogtörténettudomány egyik úttörőjének eredményei ellen annak idején „az egész képviselő testület, pap és világi egyaránt”.⁴² Szalay László pedig 1839-ben Kollár Ferencről szólva tartotta meg nagy feltűnést keltő akadémiai székfoglalóját, amely ismét a kutató-elemző jogtörténetírás kezdeteire irányította a figyelmet. Mindezek arra utalnak tehát, hogy a II. Ratio Educationis körül újjáéledő konzervatív romantika és a kifejlett történeti jogi iskola megjelenése között – bár a hivatalos (katedra) jogtudomány bástyáin kívül rekedve – jogi historizmusunk újabb progresszív út-kereséseivel is számolni kell.⁴³

³⁹ Ld. uo. (1960) 46–51. pp. Vö. a lassan differenciálódó anyagi- és eljárásjogi jogágazatokra, ill. a történeti statisztikai képviselők (Kelemen Imre, Czövek István, Vuchetich Mátyás, Hajnik Pál stb.) munkásságára kitekintve *Eckhart Ferenc*: i. m. (1936) 221–226., 246–252., 262–267.

⁴⁰ Vö. *Kulcsár Kálmán*: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1971. 112–113.

⁴¹ Ld. *Horváth Pál*: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974), 79–84. alapján.

⁴² Vö. *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban, II. köt. Bp. 1975. 103.

⁴³ Ide tartozik a liberális jogi historizmus, a reformértelmiség, ill. a jogösszehasonlítás képviselőinek a törekvése. Ld. e sorok írójától: A magyar jogi historizmus fejlődésének a problémái, i. h. (1980) 133–136.

A korábbiakban vizsgált konzervatív romantika is kitermelt pl. egy hatásában nem jelentéktelen historikus jogi nézőpontot Magyarországon, bár azt tudományosan megalapozni a későbbi idők epigonjainak sem sikerült. Sőt, a romantika és a liberális jogi historizmus útkeresései nyomán a 19. század első felében a módszeres történetkritika prioritását követelő törekvések is feltűntek. Jelesül az ún. történeti jogi iskola magyarországi változatának a fellépéséről van itt szó, amelynek a Kelemen Imre, Szlemenics Pál és mások által fémjelzett első hullámát követte a tudós Frank Ignác életműve. Ez utóbbi pedig elvitathatatlanul tudományos alapokat teremtett a hazai történeti-jogi szemlélet számára – igaz eredetileg – a magyar magánjog keretein belül.⁴⁴ Az az életmű ugyanis, amelyet Frank Ignác Savignyvel szinte egyidejűleg alkotott, a magyar feudális magánjog hiteles feldolgozása volt, ugyanakkor a kútfők történetkritikai vizsgálatára alapozva maradandó szolgálatot jelentett a 19. század második felében végre önállóuló magyar jogtörténeti kutatásoknak.

Franknak a korabeli katedra-jogtudomány szintjét messze meghaladó életműve a kutató-elemző történeti módszertan következetes alkalmazása által lett a tudományos előrehaladás eszközévé annak ellenére, hogy az egészében szemben állt a történelmi jog gyökeres megváltoztatásával. Csak a megkésett polgári átalakulásunk közelségében, ill. a forradalom alatt mutatkozott egy szűk rész ebben az életműben a „szükséges javítások” (reformok) elfogadása révén, de ez sem módosíthatta az alapvetően múltba tekintő történeti-jogi koncepciót. A tudományos megismerés azonban – mondja joggal az idevágó állásfoglalás – „nemcsak a tárgyában különbözik a köznap megismeréstől, hanem a módszerében is”.⁴⁵ Módszertanilag pedig nem vitás, hogy a Frank életmű a modern jogtörténettudomány meghatározó jellegű alapanyagának (a feudális jognak) a feltárásához vezetett.

Ismeretes, hogy a tudós Frank Ignác nyomán hazánkban is kiteljesedő történeti jogi irány szoros szellemi kapcsolatban állt a porosz–német talajon fogant ősforrásokkal,⁴⁶ és alkotó fellépésére is a Karon már önállóuló magyar magánjog keretei között került sor. A vállalt történelmi szerep is közelálló, miután Frank Ignác a modern jogtudomány figyelmét elsődlegesen a történelmi jog irányába kívánta fordítani a múlt és a jelen feltárása érdekében. Ez a kétségtelenül múltba tekintő koncepció azonban már a romantikus nacionalizmus mítosz-teremtésétől mentes volt, a kodifikációellenesség és a történelmi joghoz fűződő ragaszkodás viszont a történeti jogi iskola alapeszméinek a közvetlen hatását teszi felismerhetővé. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a megkésett polgári átalakulásban realizálódó nemzeti megújulás gondolatától Frank a tragikus életút utolsó fázisában sem szigetelődött el hermetikusan. Erre utal a sokat idézett akadémiai székfoglaló értekezése (1848), amelyben „meleg szavakkal ajánlá közremunkálását a tudományok és a haza közös ügyeinek az előmozdítására”.⁴⁷ Hasonlóan pozitív elemeket tartalmaz az ugyancsak porosz minták követését jelentő tanszabadsággal (Lehrfreiheit) való viharos találkozása az 1848–49-es forradalom napjaiban.⁴⁸

A történeti-jogi szemléletet megteremtő Frank Ignác életműve tehát módfelett összetettnek mondható, de nem vitatható, hogy ez őt a korabeli tudományosság legmagasabb pontjára emelte. Nyilvánvaló viszont, hogy az imígyen kitáruló történeti-jogi eszmeáramlat ettől kezdve szerves

⁴⁴ Ld. az idevágó újabb kutatási eredmények *Asztalos László*: A magyar burzsoá magánjog rövid története. In: Polgári jogi tanulmányok I. Bp. 1970. 29–30., *Nizsalovszky Endre*: Frank Ignác, a jogtörténeti iskola és a szabadságharc. In: Jogtörténeti Tanulmányok III. Bp. 1974. 192–212., *Horváth Pál*: Frank Ignác történelmi szerepének a megítéléséhez. In: Acta Fac. Univ. Sc. Budapestensis XIV. (1972) 14–15. alapján.

⁴⁵ Ld. *Földesi Tamás*: A megismerhetőség modern problémái (1971) 58.

⁴⁶ Bár ez az életmű soha egyetlen utalást nem hagyott hátra konkrétan Friedrich Karl v. Savignyra. Ld. *Pólay Elemér*: Der Einfluss der Besitzlehre Savignys und Jehrings auf die Literatur der ungarischen Zivilistik im XIX. Jahrhundert. In: Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts. Acta Jur. et. Pol. Szeged. XVII. (1970). 82–83. Vö. *Pál, Horváth*: Kultur- und Rechtsgeschichtliche Rolle der hauptstädtischen Frank Bibliothek, In: Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in den letzten 100 Jahren in Mittel- und Osteuropa Red. K. Kovács. III. Bp. 1979. 177–180.

⁴⁷ Ld. *Pauler Tivadar*: Adalékok (1878), 164–165.

⁴⁸ Ld. az eredeti levéltári források nyomán *Horváth Pál*: Frank Ignác történelmi szerepe, i. h. (1972) 42–46.

alkotóelemévé lett a magyar jogi historizmus fejlődésének, ill. a modern jogtörténeti kutatómunka meghonosításának hazánkban.

A megkésett polgári átalakulás közelsége szolgáltatta azt a konkrét esztörténeti szituációt, amely – miként számos közép- és kelet-európai nép jogi közgondolkodásában – hazánkban is a történeti jogi szemlélet kialakulásának kedvezett.⁴⁹ A Kar már a 19. század első harmadában lehetőséget nyújtott Frank Ignácnak az irányzat megteremtésére. Így a tüzetesebb elemzés azt mutatja, hogy nem a sokat idézett Principia Juris Civilis Hungarici 1829-ben, hanem már a Specimen elaborandarum institutionum juris civilis Hungarici-ben (1823) előttünk áll az életmű. Sőt, a Specimen 1820-as változatának, ill. a kettős összetevőjű alkotás egyik részletének⁵⁰ még korábbi időkben történt megfogalmazása alapján mondható, hogy nálunk a történeti-jogi szemlélet alaprétegződése a porosz–német talajon kifejtett ősforrásokkal szinte egyidejűleg jelen volt. Amit pedig a korabeli magyar jogi közgondolkodás számára felkínált, nem más volt, mint a megkésett polgári átalakulás majdan tapasztalható kompromisszumos eredménye. Az oknyomozó jogi historizmus módszeres forráskritikai alapvetése mellett tehát a tudós Frank Ignác a magyar nemesi reformtörekvések határainak a kiformalódásában is elevenül hathatott.

Az Egyetemen Frankot hallgató Eötvös József szellemi előrehaladásában hagyott nyomokat pl. a történeti jogi szemlélet,⁵¹ amiről maga is bizonyosságot tett a Pesti Hírlap hasábjain.⁵² Az 1848–49-es forradalom, ill. a magyar függetlenségi harc viharában „sok alaki részletről fontoskodva megszerkesztett” egyetemi reformtervezet közvetlen hatása is kitapintható az első magyar felelős kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterének elképzeléseiben. A megújuló világgal való óhajtott párbeszéd egyik utolsó kísérlete volt tehát az Eötvös-féle egyetemi reformokkal való kapcsolat, a szellemi válság kiteljesedése azonban már elodázhatatlan maradt Frank Ignác számára.⁵³ Testamentumával viszont Frank olyan értékeket hagyott ránk,⁵⁴ amelyekből a hazai történeti-jogi koncepció ősforrásait is meg lehetős pontossággal szemrevételezhette a tudomány.

A hazai (a nemzeti) jogtörténet önálló tudománnyá válása és a pozitívista jogtörténet szerepe

Az állam és a jog fejlődésének módszeres történetkritikai vizsgálatában felhalmozott eredmények nyomán a 19. század első felében már kialakultak a feltételek a jogtörténettudomány hivatalos elismerésére. Ennek ellenére a pesti egyetemen csak egy sikertelen kísérlet ismeretes a diplomatika, a címer-tan és a magyar jogtörténet bevezetésére a konzervatív beállítottságáról ismert gróf Cziráky Antal kinevezett egyetemi elnök részéről (1828) a Karon.⁵⁵ Valójában tehát csak a neoabszolutizmus ideiglenes intézkedései, ill. az 1855. évi tanterv alapján vonult be a jogtörténet⁵⁶ a Pesti Egyetem Jogi Karára, de ez sem hozhatta meg a nemzeti jogtörténet hivatalos elismerését.

A befolyásos udvari tanácsadók (Jarcke, Phillips) hatása alatt születő 1855-ös osztrák biro-

⁴⁹ Peschka Vilmos: Thibaut és Savigny vitája. In: Állam- és Jogtudomány XVII. (1974) 3. sz. 379.

⁵⁰ Ld. De donatione Regiae.

⁵¹ Ld. Bényei Miklós: Eötvös József jogi és államtudományi műveltségének forrásai. In: az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztály Közleményei V. (1971), 3–4. sz. 365–366.

⁵² Ld. Pesti Hírlap 1847. szept. 10.

⁵³ Ami végül is a történeti-jogi irány hazai megteremtőjének a halálához vezetett. A valódi okok új forráskritikai feltárását ld. a szerzőtől. A Frank hagyaték művelődés- és jogtörténeti jelentősége. In: Egyetemtörténeti tanulmányok. Adalékok a modern felsőoktatási rendszerek kifejlődéséhez. Bp. 1973. 124–126.

⁵⁴ Ld. uo. (1973) 256. Vö. Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin könyvtár története Bp. 1966. 325.

⁵⁵ Úgymond, hogy abból „rendkívül üdvös következmények várhatók a jövőendő országgyűlésekre” ld. Eckhart Ferenc: i. m. (1936) 329.

⁵⁶ Ld. Az 1855. szeptember 27-i legfelsőbb elhatározás a jogi oktatás reformjáról (Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv. Nr. 1099. nyomán Lentze, H.: Universitätsreform (1962) 362–367., Horváth Pál: Egyetemtörténeti Tanulmányok (1973) 410–416.

dalmi (egyetemi) tanterv – Eckhart találó kifejezésével élve – valójában a megkésett polgári átalakulás örökének a neoabszolutizmus által történt végrehajtását jelentette.⁵⁷ Ez a tanterv pedig az 1848-as forradalmak által meghirdetett tanzabadság (Lehrfreiheit) kisajátítását, ill. a tanzabadság rendjébe ágyazott konzervatív-klerikális ihletésű kultúrpolitika uralomra juttatását hozta. Az alapjaiban mégis korszerűsítő⁵⁸ és birodalmi törekvéseket kifejező kultúrpolitika a történeti és a praktikus jogtudományok egységét hirdette és a történeti-jogi szemléletet nemcsak az örökös tartományok, hanem Magyarország Egyetemén is uralkodóvá tette.⁵⁹ Heinrich Siegel, Ernst Schwind, Arnold Luschin, Joseph Unger és mások fejlesztették ki most már a jogi historizmusnak azt a válfaját, amelynek alapkövein a birodalmat alkotó népek önálló nemzeti jogfejlődésének gondolata még egy ideig hajótörést szenvedett. Így hazánkban a 90-es évek elejéig elodázták a magyar jogtörténet önállóságának elismerését. Emé körülmények tüzetesebb vizsgálata alapján vált tehát érthetővé, hogy nálunk a 60-as évek hazafias (egyetemi) megmozdulásai ellenére csak az ún. európai jogtörténet léphetett a német birodalmi jogtörténet (a Deutsche Reich- und Rechtsgeschichte) helyébe.⁶⁰ Jogi historizmusunk hangos hazafiaskodásának a rövidesen jelentkező enerválódását pedig csupán a hazai történeti jogi iskola romantikus túlzásainak kritikátlan hirdetése takarhatta el átmcenitileg.

Az akadémiai nagyjuttalomra érdemesített Dósa Elek, valamint a konzervatív gondolkodású Cziráki Antal, Tóth Lőrincz, ill. Frank Ignác örökébe lépő Wenzel Gusztáv tanításai fémjelzik nálunk ezt a módfelett ellentmondásos szellemi áramlatot a 19. század második felében. Az Egyetemen főként az igen sokrétű előadóként ismert Wenzel Gusztáv képviselte ezt a romantikus nacionalista eszmékkel átszőtt történeti jogi irányzatot és nagy gyakorisággal aposztrofálta az „üdvös tanítások” ősforrásait (Savigny) is. Így az udvarhűségében kipróbált⁶¹ Wenzel kezében korszerűtlen „vezéreszmék” gyűjtőhelyévé lett a végre hivatalosan is elismert jogtörténettudomány.⁶² Wenzel sokrétű irodalmi és forrásfeltáró tevékenységét egyaránt jellemzi ugyanis a történeti-jogi iskola ősforrásainak a kritikátlan felmagasztalása, és a magyar jogi historizmus romantikus nacionalizmusának az újjáélesztése.

A kifejelett történeti-jogi irányzat hatása a magyar jogtudományok fejlődésében igen sokrétűen jelentkezett a megkésett polgári átalakulás évtizedeiben. Így a jogi historizmus, ill. a jogtörténettudomány szférájában is a történeti-jogi eszmék egyfajta sajátos másodvirágzása következett be, és ennek kísérő jelenségévé lett a tudománytalan romantika. Nem véletlen tehát, hogy a történeti-jogi eszmék hatása alatt születő jogtörténettudomány az Egyetem falain belül eleve középkor-centrikus maradt, ill. a nemzet nagyhatalmi, szupremációs hivatásának a vélelmét vitte át a jogi közgondolkodásba.

⁵⁷ Ld. *Eckhart Ferenc*: A jogi oktatás reformjának a múltja. In: *A magyar felsőoktatás*. Az 1936. évi dec. 10-től dec. 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai. Szerk. Mártonffy K. Bp. 1937. 14–15.

⁵⁸ A tartalmi előrelépést kiemelte már *Kornis Gyula*: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Bp. 1927. 23–25. Vö. *Csizmadia Andor*: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése, in: *Felsőoktatási Szemle* XVII. (1969) 10. sz. 578. *Uő.*: Eötvös József kultuszkormányzati és jogalkotó tevékenysége. In: *Gazdaság- és Jogtudomány* V. (1971) 3–4. sz. 299–300.

⁵⁹ Vö. *Pauler Tivadar*: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. (1878) 303–306.

⁶⁰ Ld. e sorok írójától: *Historische Umstände der Entstehung der selbständigen ungarischen Rechtsgeschichtswissenschaft*. In: *ANNALES Univ. Sc. Budapestiensis. Sectio Iuridica* XV. (1973) 49–82. Vö. *Sashegyi Oszkár*: Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849–1867. In: *Felsőoktatástörténeti tanulmányok* 3. sz. Bp. 1974. 325–327.

⁶¹ Ld. a Theresianumban eltöltött éveket, a német birodalmi jogtörténet tanítását, ill. az „Ausztiai általános polgári törvénykönyv magyarázatát” stb. illetően: *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. In: *Ertekezések 1967/1968*. A Magyar Tudományok Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Bp. 1968. 296–298., *Csizmadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténettudomány, i. h. (1972) 34–45., *Pál, Horváth*: *Hauptrichtungen der Rechtsgeschichtsschreibung zur Zeit des Dualismus*. In: *Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa* (1848–1944). Herausg. Andor Csizmadia etc. Bp. 1970. 44–45.

⁶² Ld. e sorok írójától *Az önállóuló jogtörténettudomány jellemzői*, in: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések* (1974) 238–260. alapján. Ismert művein túl ld. továbbá a kéziratok hagyatéka (Egyetemi Könyvtár MS B 163., MTA Könyvtár MS 5355, 28–32., Orsz. Széchényi Könyvtár Oct. Hung. 641.) anyagát.

A módszeres jogtörténeti kutatómunka hitelét rontotta továbbá a hazai történeti-jogi irány türelmetlen nacionalizmusa, ill. a magyar jogi historizmus korábbi progresszív törekvéseinek ignorálása.

Életpályájának kezdetén még a pozitivista jogtörténet alapjait megteremtő Hajnik Imre sem tudta magát kivonni az újjáéledő történeti-jogi eszmék hatása alól,⁶³ miután egész generációk nőttek fel nemcsak Toldy Ferenc szép álmokat őrző eszméin, hanem a Wenzel-féle hun-scytha teóriát hirdető prelegálásokon is. Ezt a törekvést egyébként éppen Toldy Ferenc erősítette meg azáltal, hogy a „jó bécsi kapcsolatokkal rendelkező” Wenzelt a Történeti Bizottmányhoz kötötte.⁶⁴ Sem a kiterjedt jogtörténeti forráskutatás, sem a nemzeti jog takarójául használt európai jogtörténet nem változtathatott most már azon, hogy a végre katedrához jutott jogtörténettudomány kora vágyálmait a mítoszt-teremtő romantikával elégítette ki. Minden ellentmondásossága ellenére joggal mondhatjuk mégis, hogy a történeti módszerek alkalmazása által a jogtörténettudomány éppen ebben a korban nyert polgárjogot, nem egyedülálló példát szolgáltatva arra, hogy a „történelmileg és politikailag visszanező” eszmei alapállásból is születhetnek tudományos eredmények.⁶⁵ Az a jogtörténettudomány azonban, amely az Egyetem Jog- és Államtudományi Fakultásán valóban a történeti-jogi eszmék újjáéledésének melléktermékeként született, a nacionalista illúziók újratermelésével sem juttathatta önállósághoz a nemzeti jog történetét.⁶⁶ Valójában ugyanis csak az 1890. április 25-én kelt legfelsőbb elhatározás adott helyet mind a hazai, mind az örökös tartományok egyetemén a nemzeti jogtörténet önálló katedráinak a felállításához.

Két évszázad telt el tehát azóta, hogy az első Ratio Educationis (1777) még a jus patrium segéd-tudományaként a hazai jog históriájának a kimunkálását kezdeményezte. Ez az igény azonban csak a 19. század második felében realizálódott egy alapjaiban megváltozott történelmi szituációban, amikor is a hazai történeti-jogi irányzat keretei között, ill. a 18. század második felébe visszanyúló alapozó munkálatok nyomán a jogtörténettudomány már kifejlődött. A neoabszolutizmus korától közel a 70-es évek végéig tart ez a szakasz, miközben a történeti-jogi eszmék a feudális maradványokkal terhes jogrendünk szinte minden ágazatában jelentkeztek.⁶⁷ A folyamat ellentmondásos voltát a magyar jogi historizmus fejlődése területén nemcsak a nemzeti jogtörténet önállósághoz tapadó következetlenség, hanem progresszív előtörténeti tényezők megtagadása tette jellegzetessé. A hivatalos kultúrpolitika rangjára emelt történeti-jogi irány ugyanis eleve taszította magától a liberális jogi historizmus történetkritikai törekvéseit és a progresszív összehasonlító jogi historizmust is.⁶⁸

A magyar történeti-jogi irányzat továbbélését természetesen követni lehetne a polgári korszak végéig. Ide sorolható az a „nemzeti” irány is, amely az ún. retrospektív modernizálás nyitánya volt⁶⁹ a századforduló évtizedeiben. A történeti jogi irányzat jelenléte persze még a 20. század első felében is

⁶³ Ld. *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése, i. h. (1968) 300 p. Vö. *Máthé Gábor*: Hajnik Imre centenárius munkája a magyar jogtörténet szerepéről. In: *Jogtudományi Közöny XXV.* (1970) 7. sz. 383.

⁶⁴ A programjában „pozitív irányt” hirdető Történeti Bizottmány és Wenzel kapcsolatáról ld. *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban II. köt. Bp. 1973. 267., 349., 364. stb. Vö. *Wenzel* sajátkezü értékelésével a Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia fél-százados történetéből. Bp. 1881. 14–16., 42. stb. alapján.

⁶⁵ Miként találóan utalt erre *Kulcsár Kálmán*: A történeti szemlélet a XX. század jogtudományában, i. h. (1962) 324.

⁶⁶ Amelyre legutóbb *Hans Lentze* is jogosan utalt. Ld. *Universitätsreform* (1962) 136–137. Vö. uő: Die Einführung der Rechtsgeschichte als Unterrichtsfach in der Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein. In: *Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts*, Acta Jur. et Pol. Szeged 1970. 312–313.

⁶⁷ Sőt, mi több, a Kar jogi tanszakaiban lassan túlsúlyra jutottak, ld. erről *Szászy Schwarz Gusztáv*: *Parerga*. Vegyes jogi dolgozatok, Bp. 1912. 273–274.

⁶⁸ Így az első magyar jogtörténeti szintézis megalkotóját Bocsor Istvánt még Hajnik kútfőként kezelte, de már a századfordulón Marczali Henriknek kellett kiadni őt a feledés homályából. Ld. *Máté Gábor*, Hajnik Imre, i. h. (1970) 383. Vö. *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetiszemlélete I. (1973). 220. A tendencia elhatalmasodását persze nem lehet magyar sajátosságnak tekinteni, hiszen az némi eltéréssel a környező népek polgári jellegű jogi historizmusában is megtalálható.

⁶⁹ Ld. a szerzőtől: Adalékok a nemzeti ideológia múltjának elemzéséhez a magyar jogtörténet-írás történetéből. In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve*. 1966. 73–74.

megfigyelhető, amikor az már csak hanyatló szellemi áramlat a magyar jogi historizmus keretei között. A benne koronként felhalmozott részletkutatások, ill. a kútfők feltárását szorgalmazók érdemeit nem csorbítja viszont, ha azt mondjuk, hogy az irányzat „úgyiszlóván csak a kereteket nyújtotta a módszeres jogtörténeti kutatómunka számára” hazánkban,⁷⁰ a benne időnként elhatalmasodó negatív tendenciák gyökerei pedig végső soron a feudális maradványokkal terhelt magyar valóságból fakadtak.

A modern jogtörténettudomány ígéretes lehetőségeinek útvesztőit jelzi egyébként, hogy a liberálisok egyik-másik képviselője (Szalay László, Bocskor István) még az 1860-as években is alkotó munkát végzett, de már egyre jobban a módszeres kutatómunka periferiájára szorult. Innen fakadhatott azután, hogy csak a 70-es évek végétől kibontakozó pozitivisták jogtörténetírásunk jelesebb képviselői tartották számon a magyar liberális jogi historizmus eredményeit. A rövidesen megjelenő retrospektív modernizálások pedig a komparatív (egyetemes európai) jogtörténet kínálkozó lehetőségeit is kiszolgáltatták a történeti-jogi alapokra épített egyedülálló jogfejlődés gondolatának, ill. az ún. retrográd nacionalista „szintetizálók” (Timon Ákos, Herczeg Mihály) jogtörténetírásának. A hazai liberális, ill. az összehasonlító hirdető jogtörténet előtt ezzel a további előrehaladás lehetőségei lezárultak. Ennek ellenére a magyar közgondolkodást formálni akaró gondolkodóink⁷¹ még gyakran visszanyúltak a magyar liberális jogi historizmus alapozóihoz, a feudális maradványok, ill. a klerikalizmus ellen harcot hirdető gondolkodóink és a pozitivisták jogtörténet hadállásait védelmezők (Király János, Holub József és részben Eckhart Ferenc) pedig még merítettek is ezekből az értékekből.

Polgári jellegű jogtörténetírásunk legértékesebb elemeként tartjuk számon tehát azt a pozitivisták jogtörténettudományt, amelynek e tudományág mindmáig legnagyobb reputációra emelkedett tanára, Hajnik Imre teremtette meg az alapjait.⁷² Éppen Hajnik nyomán látjuk azonban, hogy a magyar pozitivisták jogtörténet sem kialakulása idején, sem pedig későbbi vonulataiban nem támaszkodhatott számottevő polgári liberális eredményekre és persze nem is szakíthatott egyértelműen a történeti-jogi iskola tanításaival. Hajnik műveiből is hiányzik a feudális jog harcos bírálata, ill. pozitívizmusa, inkább csak a módszeres elemző forráskutatásban, helyenként a kútfők komplex felhasználásában és a vizsgált jelenségek komparatív elemzésének a kiterjesztésében jelentkezett.⁷³

Hatása alatt egy sajátos tényleíró jogtörténet fejlődött ki, amely szinte teljes egészében (főként pedig tematikusan) a középkori jogfejlődés feltárásának megalapozásában látta feladatát, messze távol tartva magát a megoldhatatlan társadalmi problémák jogtörténeti előzményeinek vizsgálatától. Jellemző pl., hogy a tényadataiban ma is jól használható egyetemes európai jogtörténetében Hajnik is csak a polgári forradalmak küszöbéig jutott el.⁷⁴

A pozitivisták jogtörténettudomány tehát az Egyetemen sem válhatott a polgári haladás eszközévé és az egyébként következetesen megőrzött komparatív jogtörténeti aspektusok kiterjesztésére sem kerülhetett sor. Maradt tehát a meghaladott korok jogfejlődésének a forrásokon nyugvó, szigorú történetkritikai rendszerezése és a kölcsönhatásokat kereső összehasonlító törekvés.⁷⁵ Polgári korszak-

⁷⁰ „...anélkül, hogy kellőleg felhasználná azt az okleveles anyagot, amelynek gyűjtésében pedig maga is olyan kiváló részt vett...” épp Wenzel Gusztávra utalva ld. *Illés József*: Bevezetés a magyar jog történetébe. Források története. Bp. 1930. 65–66.

⁷¹ Főként a megoldatlan társadalmi problémák kiéleződése idején.

⁷² Nagy vonásaiban a 70-es 90-es évekre tehető a pozitivisták jogtörténetírás kibontakozása Hajnik Imre termékeny munkássága által, amely a nemzeti jogfejlődés feltárását szolgáló speciális kutatásokban. (Ld. A magyar bírói szervezet és a perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt Bp. 1899. c. szintézise alapján) és az általa képviselt európai jogtörténeti szemléletben is empirikusan kitapintható.

⁷³ A hazai pozitivisták történetírásához hasonlóan ld. *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történet-szemlélet I. (1977) 81–84.

⁷⁴ Az irányzat fejlődésének a kontinentális tapasztalatai mutatják azonban, hogy a pozitivisták jogtörténetírás optikáját mindig az azt körülvevő társadalmi közeg tartotta a befolyása alatt. Erre utalva pedig nyilvánvaló, hogy a hazai pozitivisták jogtörténetírás csak akkor tűnt fel, amikor az irányzat már Európa-szerte elhullatta pozitív tartalmi töltéseit. Vö. *Kulcsár Kálmán*: A szociológiai gondolkodás fejlődése (1971) 69.

⁷⁵ Ld. ilyen értelemben *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése i. h. (1968) 299–301.

kunk jogi historizmusának persze még így is a legbecsesebb eredményei fakadtak Hajnik Imre szellemi hagyatékából, közel három évtizedes tanári munkásságával pedig a magyar jogi gondolkodás egész világképét formálta eredményesen.⁷⁶ Joggal mondjuk tehát, hogy Hajnik „műveiről még ma is érdemes lefűjni a feledés porát” és nem csupán „empirikus” történeti ténykutatását illeti meg ez a megállapítás, hanem egész életművét, amely a polgári jellegű jogtörténetírás tudományosságának elérhető legmagasabb szintjét képviselte hazánkban.

A korai hanyatlás típusjegyei a magyar, polgári jellegű jogi historizmus fejlődésében

Polgári jellegű jogi gondolkodásunk historizmusának fejlődése mindenkor szoros történelmi összefüggésben volt a megkésett polgári átalakulásból fakadó társadalmi-politikai körülményekkel. Szellemi életünk egyetemi reprezentánsai is gyakorta hivatkoztak főként a kiegyezés korát követő idők „nagy szellemi fellendülésére”,⁷⁷ amit a századforduló körüli évtizedek hanyatlása követett.⁷⁸ Jellemző, hogy Wenzelnek a nemesi cím és az örökös főrendiházi tagság birtokában történt nyugalomba vonulása (1889) után Timon Ákos már nem volt hajlandó – mondja találón Eckhart Ferenc – az egyetemes európai jogtörténet párhuzamos prelegálására⁷⁹ és a konzervatív nacionalizmust hirdető Herczeg Mihállyal⁸⁰ együtt a magyar történelmi jog egyedülálló sajátosságaira helyezte át a hangsúlyokat. Polgári jellegű jogtörténetírásunk kellően még fel sem tárt válságának jelzéseként fel kell idéznünk tehát az ún. birodalmi nacionalista irányzat, ill. az ún. szellemtörténeti iskola hazai jelentkezését is. Ezek az áramlatok ugyanis már a hazai, polgári jellegű jogtörténettudományok hanyatlását fejezték ki, tágabb értelemben pedig a magyar jogi historizmus fejlődésében egy hosszan elnyúló válság típusjegyeit hordták magukon.

A felidézett irányzatok azzal tűntek ki, hogy a magyar jogi gondolkodás egészének a kisajátítását célozták, így a kor politikai (parlament), ill. publicisztikai küzdelmeivel is érintkezésbe kerültek. Ilyenként ismeretes pl. az a századforduló évtizedeiben kifejtett retrográd nacionalista jogtörténetírás, amelynek feltárására már több oldalról törekedtünk.⁸¹ Korábban azonban csak az ún. Timon-féle alapozást, ill. a Timon köréhez tartozó „szintetizáló” törekvéseinek a jellemzőit vettük számba és azonosítottuk azzal a „nemesi burzsoá nacionalista hagyattal”, amelynek leküzdése elháríthatatlan feladattá lett.⁸² A magát „nemzeties irány”-nak tekintő jogtörténetírás túlfutótt nacionalizmusától

⁷⁶ Illés József: Bevezetés a magyar jogtörténetbe. (1930) 67. Vö. e sorok írójától: Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 277–285. nyomán.

⁷⁷ Ld. a jogtörténész Wenzel Gusztáv (Az egyetem tudományos állapotáról, 1865/66) Apáthy István (Jog- és államtudományok tanítási rendje és a tanszabadság, 1881/82.), a tudós Hajnik Imre (A jogtanítás múltja és fejlődése egyetemünkön, 1899/90.), Vécsey Tamás (1848: XIX. tc. – a libertas magna chartája, 1901/02), Láng Lajos (A jogi oktatás reformjáról, 1901/06), K. Kovács Gyula (A jogi oktatásról, 1913/14.), stb. rektor, székfoglaló beszédei nyomán. Vö. Wolczenberg Alajos: ünnepi beszéd az Egyetem alapításának 294. évfordulóján. Bp. 1919. 117–120., 134–149., 155. stb. Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: Történelmi Szemle V. (1962). 2. sz. 211–212.

⁷⁸ Ld. Hekler Antal: A budapesti Pázmány Péter Egyetem sok kérdései. Bp. 1931. 25–27., Szekfü Gyula: A magyar állam letrajza. Bp. 1923. 12–13. Vö. Szász-Schwarz Gusztáv: Egyetemi kérdések. Az új egyetemről szóló törvény alkalmával. Klny. A magyar Figyelő 1912. évf. 13. számából Bp. 1912. 20–21.

⁷⁹ Ld. Eckhart Ferenc: A Jog- és Államtudományok története (1936) 545, 609–610.

⁸⁰ Aki a 70-es évek elejétől a polgári törvénykezési jog tanáraként működött és a történeti forráskritikát teljesen figyelmen kívül hagyó jogtörténeti kézikönyvet is írt, amelyből „úgyszólván semmi sem használható”, ld. Csizmadia Andor: A magyar állam- és jogtörténettudomány, i. h. (1972) 37.

⁸¹ Ld. Horváth Pál: Adalékok a nemzeti ideológia múltjának elemzéséhez, i. h. (1960) 165–173., Degré Alajos: A magyar jogtörténetírás keletkezése, i. h. (1968) 303–304., Vargyai Gyula: Adalékok a magyar nacionalista állam és jogtörténetírás kritikájához. In: Történelmi Szemle XIII. (1970) 4. sz. 451–481.

⁸² Ld. Pach Zsigmond Pál: A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban. In: Történelmi Szemle VII. 1964. 2. sz. 326–327.

azonban mindmáig nem határoltuk el a továbbélő liberális ideológia Habsburg-ellenes harcát, amely a dualizmus válsága idején a jogi közgondolkodásban is jelen volt. Hasonlóan az Egyetem különleges szerepére utal pl. a pozitivizmus, ill. a komparatív (európai) jogtörténet elért eredményeinek a védelmezése.⁸³ Ez utóbbi tényezők küzdeldelme azonban csakúgy, mint a polgári radikálisok harca rövidesen elszigetelődött. A millenáris romantika hangos hazafiaskodása légkörében Timon most már a magyar jog egyedülálló fejlődésére apellált a komparatív világszemléletet igénylő európai jogtörténet felszámolása érdekében.⁸⁴

A módszeres történetkritika hagyományait elvető „szintetizálók” számára tehát a magyar jogfejlődés specifikumai lettek az irányadók.⁸⁵ Téves volna azonban azt hinnünk, hogy ez a tudománytalan jogtörténetírás az idealizált Nyugattal állította szembe a barbár Keletet, ellenkezőleg, a polgári kor utolsó évtizedeinek jogi historizmusában a parancsuralmi rendszert idealizáló gondolatok is feltűntek.⁸⁶ Ugyanakkor nem lehet megelégednünk arról sem, hogy a hazai egyetemes (európai) jogtörténet egyoldalúan Nyugatra tekintése⁸⁷ mögött is ellentmondásos vélekedések húzódtak meg. A továbbélő angol–magyar jogfejlődési analógiakeresés 20. századi kísérletei nyomán lassan pl. akár az a meggyőződés születhetett volna, hogy az angol jogban „több van Werbőczyből, mint bennünk”.⁸⁸ „A Grosschmid által kovácsolt fegyverzetben” ugyanis a korabeli magyar jogi tudományosság területén még számos esetben felléptek a konzervativizmus reprezentánsai,⁸⁹ de a tudománytalan jogi historizmussal szemben harcba kelt gondolkodóink⁹⁰ küzdelmeire is érdemes felfigyelnünk ebben a korban.

A magyar birodalmi nacionalista eszmék felhasználásával kreált Timon-féle jogtörténetírás jellemzőit felidézve láthatjuk pl., hogy ez az irányzat a kor megoldatlan társadalmi (jogi) problémáinak egyik bonyolult visszatükröződése volt. A nacionalizmus talaján fogant eszmék takarójául szolgált csupán az egyedülálló magyar jogfejlődés gondolata, a birodalmi nacionalizmust élesítő missziós elmélet és a retrospektív modernizálás is. A részletkutatások megvetése, a tudományos alapokat nélkülöző illúziókeltés – miként Eckhart Ferenc találón mondja – és a szélesebb komparatív látásmód létjogosultságának a tagadása jellemzi ezeket a törekvéseket.

⁸³ Ld. pl. annak a Király Jánosnak a munkássága nyomán, akit még Hajnik sürgető fellépése nyomán 1894-ben neveztek ki. Még az eredetileg Hajnik tanítványként kinevezésre érdemesült Illés József szemináriumában is a pozitivista forráskutató törekvések tűntek fel. Vö. *Degré Alajos*: Beszámoló a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriumának működéséről 1928–1934. Az Illés-Szeminárium kiadványai 1. sz. Cegléd, é.n. 13–14.

⁸⁴ Ld. Különvélemény 1904. máj. 14. Vö. Függelék az idézett Egyetemtörténeti tanulmányok (adalékok a modern felsőoktatási rendszerek fejlődéséhez) Bp. 1973. 456–457. alapján.

⁸⁵ Miatán Timon Ákos szerint „A magyar nép az államisághoz, a valódi közhatalom tisztta fogalmához valamennyi európai államalkotó népnél korábban eljutott”, ld. uo. 440–441. Vö. *Timon Ákos*: Az alkotmány- és jogtörténet tanítása Magyarországon Bp. 1904. 2–3.

⁸⁶ Amit a magyar jogalkotó génusz Keletről származtatott ősi erényeként fogtak fel. Ide utal *Bartha Antal*: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. In: *Századok* 97. évf. (1963) 3. sz. 276–277.

⁸⁷ Ld. pl. *Király János*, ill. *Timon Ákos* címében azonos megfogalmazású (Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogtörténetre) c. kézikönyvei alapján. Vö. *Horváth Pál*: A szocializmus viszonyai közt újjáéledő egyetemes állam- és jogtörténettudomány. In: *Magyar Tudomány* 1965. évf. 12. sz. 771–773.

⁸⁸ *Grosschmid (Zsögöd) Béni*: Werbőczy és az angol jog (Bp. 1928) c. művére utalva ld. *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. In: MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztály Közleményei III. (1969) 1–2. sz. 87.

⁸⁹ De „nem a Grosschmid fölüeny tudásával és ragyogó érveléseivel”, ld. *Polay Elemér*: Kísérlet a magyar öröklési jog kodifikációjára a XIX. sz. végén. *Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom. XXI. (1971) Fasc. 4.*, 10.

⁹⁰ A Huszadik Század és köre, jelesen a Jog- és Államtudományi Kar életében pedig a radikális egyetemi ifjúsági mozgalom, Pulszky Ákos, ill. a Pikler-szeminárium hallgatói, stb. Ld. a szerzőtől: Haladó ifjúsági mozgalmak egyetemünkön a XX. században. In: *Egyetemtörténeti tanulmányok* (1973) 262–266. Vö. *Szabó Imre*: Pikler Gyula: A múlt magyar tudósai. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1973. 8–12. 125–127. stb.

A Timon-féle eszmeáramlat azonban elégtelennek bizonyult, akárcsak a katedra-jogtudományok kisajátítására is, sőt az a továbbelőző pozitívista jogtörténetírás, ill. a polgári radikalizmus elleni nyílt harcot sem kockáztathatta meg.⁹¹ A benne kifejeződő szellemi válság lényegét nálunk is az adta tehát, hogy a pozitívizmus által kitermelt „viszonylag fejlett kutatástechnikai-metodikai állapotok”, ill. a világszemléleti elmaradottság között immár áthidalhatatlan szakadék tátongott.⁹²

Timon Ákos „nemzeties” irányváltása a magyar pozitívista jogtörténetírás kiteljesedését megelőzve itthon és a nemzetközi tudományos életben is kiváltotta persze az ellenállást. Főleg a külföldi szakirodalom emelte fel szavát a felidézett tudománytalan tanítások megjelenésével⁹³ szinte egyidejűleg és a jogfejlődést meghamisító retrospektív modernizálást egyértelműen elutasította.⁹⁴ Ennek ellenére a századforduló nacionalizmusának tudománytalan tanai még akkor is közkézen forogtak, amikor már az ún. szellemtörténeti iskola zászlaját bontogatók érezték szükségét annak, hogy ezektől a tehertételektől az ellenforradalmi kor jogi historizmusát megszabadítsák.

A magyar jogi historizmus hosszan elnyúló válságának szerves alkotóeleme volt az a „több szellemtörténetet” követelő irányzat is, amely a 30-as évek elején a megkövesedett előítéletek elleni harcot meghirdette. A magyar alkotmány- és jogtörténet párhuzamos előadójaként 1929-től a Budapesti Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán kinevezett Eckhart Ferenc nevéhez tapad formailag ez a zászlóbontás,⁹⁵ miszerint a „lelkiek azok, amelyek primér voltukban minden egyebet irányítanak”.⁹⁶ Eckhart további munkásságában azonban alig található nyoma a szellemtörténeti eszmeáramlatnak. Sajátos történelmi véletlen tapasztja tehát Eckhart Ferenc nevéhez a magyar szellemtörténeti jogtörténetírás zászlóbontását.

A szellemtörténet behatolása a magyar jogi historizmusba módfelett bonyolult helyzetet teremtetett a jogi gondolkodás két világháború közötti korszakában. Már az ún. zászlóbontás kiváltotta pl. az Egyetem falain kívül zajló Eckhart-vitát, amely a politikai (parlamentari) támadások keresztüztübe állította a katedrát. Jogtörténészeink egy része ugyanis komolyan hitt abban, hogy a szellemtörténeti módszerek⁹⁷ alkalmazása által a jogtörténetírás reputációja helyreállítható, hogy a források előítéletektől mentes kritikája útján fel lehet számolni a „nemzeti önhittségből táplálkozófantázia” szüleményeit.⁹⁸ A szellemtörténeti iskola módszertanához fűződő illúziókból, ill. a pozitívista jogtör-

⁹¹ Szerepe tehát lényegesen eltért még az ismert német „kritikai iskola” (Strasbourgi iskola)-tól is. Ld. a szerzőtől Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 407–409. alapján.

⁹² A német historizmus válságával analóg módon ld. *Aszmuusz V. F.*: Marx és a polgári historizmus (1973) 270–272.

⁹³ Ill. a Timon-féle szintézis (A magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére, Bp. 1902) német nyelven történő közreadására (Berlin, 1904) reagálva. A vitában részt vevő *K. Kadlec, F. Stoerk, P. Daresté, Tezner, H. Schreuer, A. V. Luschin, M. Maurović* és mások kritikáját felidézve ld. *Steinacker, H.*: Austro Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungars und der österreichisch-ungarischen Monarchie, Sonderdruck. München, 1963. 61–65.

⁹⁴ Ld. az idézett Tudománytörténeti és módszertani kérdések (1974) 306–310. alapján. Vö. *Steinacker, H.* i. m. (1963) 62–63. *Kadlec, K.*: Einige Bemerkungen über das ungarische und böhmische Staatsrecht. In: Jahrbuch der Vereinigung der Vergleichenden Rechtswissenschaftslehre. VIII. (1905) Abt. I. 428–429. stb.

⁹⁵ Ld. *Eckhart Ferenc*: Jog- és alkotmánytörténet (A magyar történetírás új útja. Szerk. Hóman B. Bp. 1931) c. tanulmánya alapján. Vö. *Pamlényi Ervin*: Az ellenforradalmi korszak történetírásának nacionalista jellegéhez. Ld. ELTE Évkönyv 1966. 98–99.

⁹⁶ Ld. *Hóman-Szekfü*: A magyar történet I. 6–8. Vö. *Moór Gyula*: A jogtörténet és a jogszociológia módszertana. Bp. 1942. 9. Az ősforrásokra (Dilthey) utalva ld. *Coing, H.* Die oberste Grundsätze der Rechts. Heidelberg, 1947–138–139.

⁹⁷ Így az „alkotó szellem” bevétele a társadalmi, politikai és a jogi formák (intézmények) történetébe a beleélés (intuicio) útján, amelynek ősforrása volt *Dilthey*: Typen der Weltanschauung. Gesammelte Schriften. Bp. VIII. Berlin, 1921. 99.

⁹⁸ Ld. a találó megállapításokat *Csizmadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténettudomány., i. h. (1972) 39–40.

Látva a hazai jogtörténetírás súlyos tehetételeit, Eckhart Ferenc valóban számos kezdeményező lépést tett a módszeres jogtörténeti kutatómunka megújítására, törekvései azonban a magyar jogi historizmus mesterségesen leszűkített világképbe ütköztek. A „nemzeties” irány tudománytalan tanítását bírálva Eckhart nemcsak a modernizáló (retrospektív) jogjogtörténeti illúziókeltést kényszerült elutasítani, hanem a magyar jogfejlődés egyetemes (európai) összefüggéseinek a keresését is új alapokra akarta fektetni. A nagy zajjal felszámolt európai jogtörténet, ill. a magyar pozitivisták jogtörténetírás vívmányai és az Eckhartnál speciálisan jelentkező gazdaságtörténeti érdeklődés volt az oka tehát annak, hogy a hivatalos szellemtörténeti vezéreszméktől idegen tényezők, jelesül éppen a gazdasági-társadalmi okok kerültek a jogfejlődési összefüggések homlokterébe.¹⁰⁰ Így Eckhart a magyar jogtörténet európai összefüggéseinek keresésében a „hasonló gazdasági-társadalmi feltételek” jelenlétét tekintette irányadónak. Ilyen értelemben is fel kell idézni tehát a programadó tanulmányt, amelyben Eckhart leírta, hogy a környező népek jogfejlődésének az összefüggései valójában a „gazdasági-társadalmi okok” (mint „a jogfejlődés legfőbb tényezői”) megegyezésén alapulnak.¹⁰¹ Ez a szemléleti alapállás utóbb alkalmassá tette őt a modern marxista jogtudomány követelményeinek a megértésére.

Az alapproblémákhoz visszatérve teljesen nyilvánvaló ma már, hogy Eckhart szemléletének pozitív elemei az ellenforradalmi kor jogtörténetírását gyökeresen persze nem módosíthatták. Az újabb tudománytörténeti kutatásoknak van tehát igazuk, amidőn arra mutatnak rá, hogy a „több szellem-történetet” követelő Eckhart Ferenc ellenzői inkább voltak szellemtörténészek, mint ő maga.¹⁰² Eckhart ugyanis a maga szellemtörténeti programját valójában csak egyetlen témában (a szentkorona-eszmé) alkalmazta, és a pozitivisták kutatómunka jobb hagyományainak továbbfejlesztését célzó munkásságát is ezt követően bontakoztatta ki. A tanítványok, ill. a párhuzamosan egymás mellett működő szemináriumok tagjainak a tevékenységében pedig hasonlóan pozitív törekvések kibontakozásának vagyunk tanúi.¹⁰³ Ezért van szükség arra, hogy némi kitekintést tegyünk az eckharti életmű legtermékenyebb korszakára, amely a felszabadulást követő évtizedekhez kötődik.¹⁰⁴

⁹⁹ „... A hazafias sajtó teljes dühével támadt ellenem – írta erről Eckhart Ferenc – és a nemzeti felháborodás vihara, amely a képviselőházban is megnyilvánult, majdnem elsöpört a tanszékemről”, ld. Magyar alkotmány- és jogtörténet Bp. 1946. 3.

¹⁰⁰ Az e tárgy körbe vágó művei (A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában. Bp. 1922. ill. az azonos című (1780–1815) második kötet (Bp. 1958) művein túl a jogtörténettudás hagyományos anyagába is bevenni törekedett a gazdasági–társadalmi okok vizsgálatát.

¹⁰¹ Ld. a Jog- és alkotmánytörténet, i. h. (1931) 296., 301. Vö. e sorok írójától: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp. 1968. 67–72., *Kosáry Domokos*: Történészek és irányzatok, in: Magyar Tudomány 1982. évf. 10. sz. 728–729.

¹⁰²Vö. *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás a Horthy-korszakban, i. h. (1969) 94–95.

¹⁰³ *Ld. Csizmadia Andor: A magyar állam- és jogtörténettudomány, i. h. (1972) 40–41. Vö. Degré Alajos: Beszámoló a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriumának működéséről 1928–1934. Az Illés-szeminárium kiadv. 1. sz. Cegléd, é.n. 7–10., 12–15., Jogtörténeti szemináriumi előadások. In: Jogi professzorok emlékezete. Bp. 1935. 7. 30.*

¹⁰⁴ Ld. a szerzőtől: A jogtörténettudomány a szocialista egyetemen. In: Jogtörténeti Szemle 1. sz. Bp. 1985 megjelenés alatt.

Kitekintés az Eckhart-hagyatékából

Jogi historizmusunk belső válságát látva a két világháború között, idézzük fel Eckhart Ferenc ítéletét, miszerint „alig volt a nemzeti műveltségnek még egy ága, amelyben annyira a munka kezdeténél álltunk” mint a jogtörténetben.¹⁰⁵ Trianon után ugyanis a hazai közgondolkodás reakciós nacionalizmusa „integritástan”-ként tekintett¹⁰⁶ a nemzeti önhittségből táplálkozó szintetizáló alkotásaira. Az ellenforradalmi kurzus tudománypolitikájának keskenyre nyitott kapuin pedig „csak a rendszer állami és jogi ideológiáját (is) közvetlenül szolgáló művek” juthattak át.¹⁰⁷ Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy a belső válság és a kivezető útkeresés kilátástalansága különösképpen felszínre tört a jogtörténettudományban. A feudális maradványokat védelmező konzervatív ideológia, a reakciós nacionalizmus és a befelé forduló tudománytalan elzárkózás vált tehát uralkodóvá a kor jogi közgondolkodásában. Következésképpen (valóban) az egyetemi katedra elvesztésének a veszélyével járhatott akár a legóvatosabb kísérlet is, amely a beidegzett téveszmék kiigazításának a szükségességét hirdette.

Nálunk a „tanszabadság” hangosan hirdetett eszméje oda jutott, hogy az Egyetem jobb sorsra érdemes hallgatóságának egy vékony rétege is hiába kereste volna már a párhuzamosan oktató jogtörténészek valamelyikének az előadásában a jogfejlődés tudományos magyarázatát. Csak a szemináriumokban nyílt lehetőség (így a híres Eckhart szemináriumában is) egy tisztultabb történeti látásmód ébresztésére, ill. egyáltalán a kutató-elemző jogtörténeti forráskutatás lehetőségeinek az élesztésére.¹⁰⁸ Nem véletlen tehát, hogy a Kar jogtörténeti szemináriumaira az adott kor több haladó gondolkodója is felfigyelt,¹⁰⁹ a hallgatók többsége azonban az ún. külső jogi „szanatóriumok” tudománytalan kompendiumainál több szellemi támaszhoz nem jutott.

Merőben új törekvések jellemezték viszont a magyar jogi historizmus jelenkori történetének a kezdeteit és ez alól az egy ideig még polgári jellegű magyar alkotmány- és jogtörténet művelői sem vonhatták ki magukat. A felszabadulást követő évek új lendületet kölcsönöztek tehát az önmagára maradt Eckhart Ferencnek¹¹⁰ is, aki a dékáni (1946), ill. prodékáni tiszt betöltése mellett az életmű beérett alkotásait ebben az időben adta közre. Ilyen értelemben az akadémiai jutalomra érdemesült gazdaságtörténeti művére, ill. a magyar jogtörténeti szintézisére is joggal utalhatunk,¹¹¹ miután ezek az alkotások már az ellenforradalmi kurzus kultúrpolitikai törekvéseinek anatómiáiként jelentkeztek. Hiánypótló kézikönyve¹¹² ugyanis egyfajta betetőzése volt a magyar alkotmány- és jogtörténet megújítását célzó küzdelmének, amelyben az elődöknél realisabb világszemlélettel, a gazdaságtörténeti kutatásokban való jártasságával, ill. a kutató-elemző szakirodalmi és forrásfeltáró munkásságával sok vitás kérdést tudott a korábnál kedvezőbb megvilágításba helyezni.¹¹³

¹⁰⁵ Ld. *Eckhart Ferenc*: Illés József és a magyar jogtörténet. In: Emléklapok Viski Illés József egyetemi tanárságának huszonöt éves jubileuma alkalmából. Bp. 1929. 29. Vö. *Magyar G. – Illés J. – Holub J.*: Jelentés a jogi monográfia-jutalomdíjról. In: Akadémiai értesítő XXXVII. (1926). 124.

¹⁰⁶ Ld. *Illés József*: Bevezetés a magyar jog történetébe (1930) III.

¹⁰⁷ Ld. *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon. (1955) 418.

¹⁰⁸ Itt nevelkedett többek között a *Degré Alajos*, *Bónis György* és a komparatív jogtörténeti kutatómunka újjáéledésének az ígéretét jelentő *Murarik Antal* is. Ld. *Csizmadia Andor*: A magyar állam- és jogtörténettudomány, i. h. (1972). 40–41. Vö. *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás a Horthy korban. In: MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei III. (1969) 1–2. sz. 96., *Móra Mihály*: Jogtörténetünk új iránya. Magyar Jogászegyleti Könyvtár 28. sz. Bp. 1948. 6.

¹⁰⁹ Sőt, esetenként cselekvő tagként ismeretes pl. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, *Ságvári Endre*, *Hegedűs Géza* és mások. Vö. JKT jegyzőkönyvei 1954/55. 4. rendes ülés anyaga alapján.

¹¹⁰ A párhuzamos előadások (Illés halála miatt) már 1944-től megszakadtak és a tanszéki segédszemélyzet is éveken át hiányos maradt. Ld. JKT jegyzőkönyvei 1947/48. 15. rendes ülés anyaga, ill. a JKT 1948/49. évi rendes ülés anyaga alapján.

¹¹¹ Ld. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története*. Szerk. Sinkovics István. Bp. é.n. 355–356.

¹¹² *A Magyar alkotmány- és jogtörténet*, Bp. 1946. c. alkotás.

¹¹³ Erdeme – mondjuk joggal –, hogy a nemzeti önhittség és az elzárkózó tudománytalanság megtagadása útján ismét a történeti-jogtörténeti ténykutatásra, a gazdasági-társadalmi okok kiterjedtebb keresésére és a jogfejlődés népeket átfogó kölcsönhatásainak a realisabb szemléletére fordította

Jogtörténeti kézikönyvirodalmunk sorában ez volt az első, amely újkori jogtörténetünk elmaradottságát nemcsak felismerte, hanem az utolsó száz év jogfejlődését is rendszerezni törekedett. Két évtizeddel az eredeti felismerések után¹¹⁴ tehát az 1946-os magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyv már a polgári jellegű állam- és jogfejlődésre is ráirányította a figyelmet.¹¹⁵

A felidézett magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyv és a mögötte lassan kiteljesedő életmű természetesen nem azonosítható még a marxista jogtörténettudománnyal. A polgári tudományoság jobb hagyományainak az ébrentartását, ill. továbbfejlesztését jelentette ez a mű, ill. a nyomában röviddel később beért 1848-hoz kapcsolódó kutatás.¹¹⁶ Eckhart Ferenc előadásaiiban azonban egyre jobban kiteljesedhetett most már a társadalmi-gazdasági okok meghatározó szerepének a vállalása¹¹⁷ és ez az egyidejűleg átélt világnézeti válság éveit is lényegesen megkönnyítette számára. Nem okozott tehát szellemi megtorpanást nála az ún. „magyar és összehasonlító európai jogtörténet”, ill. a modern gazdaságtörténet oktatásának a követelménye.¹¹⁸ Sőt, az utóbbi negyedszázad fejlődését markáns tömörséggel kifejező változások (reformok) hatása alá kerülve Eckhart Ferenc ismét megtalálta élete értelmét és újabb nagy volumenű kutatómunkához látott. Tudományos tevékenysége így szerves alkotóeleme lett a hazai szocialista jellegű jogtörténettudományok kibontakozásának.¹¹⁹

---

a figyelmet. Ld. *Szekely György*: Eckhart Ferenc (nekrológ. In: Századok 91. évf. (1975). 883., *Steinacker, H.*: Austro Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie. München, 1963. 62. Vö. JKT jegyzőkönyvek 1954/55.5. rendes ülés anyaga alapján.

¹¹⁴ Ld. az idézett *Magyar G.-Illés J.-Holub J.*: Jelentés a jogi monográfia-jutalomdíjról, i.h. (1926) 124.

¹¹⁵ Ld. *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 416–440., Vö. *Móra Mihály*: Jogtörténetünk új iránya i. h. (1948) 4., 15.

¹¹⁶ Ld. 1848, a szabadság éve (Bp. 1948) La Révolution de 1848 en Hongrie et la cour de Vienne (Extrait des Actes du Congrès historique de Centenaire de la Révolution de 1848) c. írásai alapján.

¹¹⁷ Ld. *Szekely György*: Eckhart Ferenc (1957) 884. Vö. MTA Könyvtár kéziratára Ms. 733/m alapján.

¹¹⁸ Ld. az 1946. évi módosított tanulmányi és vizsgarend alapján (60 000/1946. VKM sz. rend.), ill. a JKT Jegyzőkönyvek 1945/46.16. rendes ülés anyaga alapján. Vö. *Vigh József*: A jogászképzés tizenegy éve (1945–1956) a statisztikai adatok tükrében. Bp. 1958. 57–58., *Szabó Imre*: Az összehasonlító jog Magyarországon. In: Szocialista jogelmélet, népi demokratikus jog. Bp. 1967. 215.

¹¹⁹ Még egy merőben új utakat kereső monográfia (A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp. 1954.) ill. a posztumusz közkinccsé vált második kötete a főbb gazdaságtörténeti kutatásainak (ld. A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp. 1958. 492.) adott bizonyítékot erre a magállapításunkra.

UHRMAN IVÁN

Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez

1. A kettős fejedelemségre vonatkozó adatok

Az ősmagyarok kettős fejedelemségére vonatkozóan a legalapvetőbb adatok Dzsahjáni bokharai tudós művének kivonataiban találhatók. Eszerint „...A magyar pedig a türkök egyik fajtája. Főnökük 20 000 lovassal vonul ki. Főnökük neve *K.nde*. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, mint-hogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük, *Dzs.la*-nak hívják. Minden magyar a *Dzs.la* nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”¹

A hatalom megosztásának ugyanez a módja jellemzi a kazárokat is, amint azt ugyanezen mű egy más helyéből megtudhatjuk. „Van nekik egy királyuk, akinek *'j.sád* a neve, de a kazár fejedelem valójában a Kazár-kagán. A kazárok azonban csak névleg engedelmeskednek az utóbbinak. A való-ságos hatalom az *'j.sád* kezében van, aki a kormányzásban és a hadsereg vezetésében olyan fontos helyet foglal el, hogy egyetlen nála magasabb méltóságviselő sincs, akire tekintettel kellene lennie.”²

E sajátos uralmi forma magyarázata a szakirodalomban régóta tisztázott. A kazár főkirály – mint a keleti uralkodók többsége – szakrális személy, vallási kultusz tárgya, akinek éppen ezért távol kell magát tartania a földi uralkodás „profán” mozzanataitól. (A kazár kagán szakrális elzárkó-zásáról részletesebben ír Ibn Fadlán arab diplomata, aki 921–922-ben haladt át a kagán birodalmán.)³

Általánosan elfogadott nézet, hogy a magyarok kazár mintára vették át a fenti hatalmi formát. Az átvétel időpontja még vitatott; azt viszont egységesen elfogadják a kérdéssel foglalkozó kutatók, hogy Dzsahjáni tudósítása 870 körüli állapotokat ír le, s így ebben az időszakban a kettős fejedelemség már mindenképpen létrejött. Elterjedt felfogás szerint már 820 előtt megvolt.⁴

Ugyancsak tisztázatlan, hogy *meddig* állott fönt a kettős fejedelemség, pontosabban, hogy erre vonatkoznak-e még Bőborbanszületett Kónstantinos császár a 950 körüli magyar hatalmi viszonyokról szóló közlései. (A császár szövegét, valamint a később következő görög szövegeket is, nem Moravcsik Gyula kitűnő műfordításában idézem, hanem – a helyenkénti szó szerinti elemzést megkönnyítendő – a magam csiszolatlanabb tolmácsolásában.)

Ἔχουσι δὲ κεφαλὴν πρῶτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδιῆ κατὰ ἀκολουθίαν καὶ δύο ἐπίρους, τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν, οἵτινες ἔχουσι τήξιν κριτοῦ· ἔχει δὲ ἑκάστη γενεὰ ἄρχοντα.

Ἰστέον, ὅτι ὁ γυλᾶς καὶ ὁ καρχᾶς οὐκ εἰσι κύρια ὀνόματα, ἀλλὰ ἀξιώματα...
τὸ δὲ καρχᾶς ἐστὶν ἀξίωμα, ὥσπερ καὶ τὸ γυλᾶς, <ὁ>
ἐστὶν μεῖζον τοῦ καρχᾶ. (40₁₋₀₈)

5

(Első fejüként pedig az Árpád nemzetségéből következő uralkodót bírják, és két másikat is, a *gylast* és a *karkhast*, akik az ítélező hivatalát bírják; mindegyik törzsnek van pedig uralkodója. Tudni kell,

¹ A magyarok: elődjeiről és a honfoglalásról. (A továbbiakban MEH.) Szerk.: Györffy György. Bp. 1975. Ibn Ruszta-szemelvények. 86. Ford.: Czeglédy Károly

² Uo. 90.

³ Uo. Ibn Fadlán-szemelvények. Ford.: Czeglédy Károly. 96–99.

⁴ Fodor István: Verecke híres útján. Bp. 1975. 192.

⁵ Kónstantinos Porphyrogennétos: De administrando imperio 40. In.: Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. Szerk.: Moravcsik Gyula. 48–49.

hogy a *gylas* és a *karkhas* nem saját nevek, de méltóságok... a *karkhas* pedig méltóság, éppen úgy, mint a *gylas* is, amely nagyobb, mint a *karkhas*.)

A hazai szakirodalomban jelenleg meghatározónak látszik Györffy György álláspontja, aki szerint a kettős fejedelemség intézménye 904-ben megszűnt,⁶ s így a Kónstantinos által emlegetett „Árpád nemzetségéből következő uralkodó” nem azonos a Dzsajháninál szereplő *K.ndével*, noha az ugyanitt említett *gylas* és Dzsajháni *Dzs.lája* nyilvánvalóan azonosak. (Az eddigiekben előfordult méltóságneveket a továbbiakban Anonymus Gestájában, személynévként fennmaradt alakjukban fogjuk használni: *kündü* [Cundu], *gyula* és *horka* [Horca].)

Györffy véleményét a szakirodalom általánosan elfogadta. Így Fodor István, aki szerint „...A Levédiában kialakult kettős fejedelemségnek az új hazában még utolsó nyoma is eltűnik, Árpád és utódai itt már egyeduralkodó fejedelmek.”⁷ Sőt, Kristó Gyula is, aki pedig Györffyvel számos ponton ellenkező véleményt képvisel, úgy véli, hogy a szakrális királyság intézménye „...annak mértékében hal el..., ahogyan megszűnik a főfejedelem szakrális jellege, más oldalról szemlélve: ahogyan részt vállal a künde az ügyek tényleges vitelében, a hatalom valóságos gyakorlásában. Ez a folyamat... a 890-es évek első felében elindult.”⁸

Jelen dolgozat a kettős királyság megszületésének és élettartamának kérdésében kíván a források vizsgálatával néhány új megoldási lehetőséget felvetni; szem előtt tartva természetesen, hogy a tévedés lehetőségétől semmi sem védi jobban, mint más kutatókat, akik megkísérelték felderíteni e rendkívül nehezen megközelíthető korszakot.

2. A kettős fejedelemség kialakulása

E kérdésben döntő jelentőségű lehet Kónstantinos művének harmincnycadik fejezete, ahol ezt olvashatjuk:

“Οτι τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος πλησίον τῆς Χαζαρίας τὸ παλαιὸν τὴν κατοικίῃσιν ἔσχεν· εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Λεβεδία ἀπὸ τῆς τοῦ πρώτου βοεβόδου αὐτῶν ἐπωνυμίας, ὅστις βοεβόδος τὸ μὲν τῆς κλήσεως ὄνομα Λεβεδίας” προσηγο-

Καὶ οἱ μὲν Τούρκοι γενεαὶ ὑπῆρχον ἐπτά, ἄρχοντα δὲ εἰς αὐτοὺς εἶτε ἴδιον, εἶτε ἀλλότριον ποτε οὐκ ἐκτίσαντο, ἀλλ’ ὑπῆρχον ἐν αὐτοῖς βοεβόδοί τινες, ὃν πρῶτος βοεβόδος ἦν ὁ προρρηθεὶς Λεβεδίας.

μασια, τὸ δὲ αἰ. αὐτοῦ, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μετ’ αὐτόν, βοεβόδος ἐκαλεῖτο...⁹

9

(Hogy a türkök népe a régi időkben Kazáriához közel bírt lakhelyet, azon a helyen, amely Levédiának van elnevezve az ő első vajdájuk elnevezéséről, amely vajda megnevezésére nézve Levédinek mondatott, méltóságáéra nézve pedig, ahogyan utána a többiek is, vajdának neveztetett... És a türk törzsek heten voltak, fejedelmet pedig maguknak, akár sajátot, akár idegent, sohasem szereztek, de valamely vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt a korábban említett Levédi.)

A császár közlése szerint ez az állapot Árpád fejedelemmé választásáig tartott:

Πρὸ δὲ τοῦ Ἀρπαδῆ τοῦτον ἄρχοντα ἔτερον οἱ Τούρκοι οὐκ ἐκτίσαντο πώποτε...¹⁰

10

(Ez előtt az Árpád előtt más fejedelmet a türkök soha nem szereztek...)

E közlés hitelét számos kutató megkérdőjelezte, mondván, hogy ellentétben áll Dzsajháni fen-

⁶ Györffy György: *Legenda és valóság Árpád személye körül*. Kortárs, 1977. I. 110.

⁷ Fodor: i. m. 245.

⁸ Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. 227–228.

⁹ Kónstantinos 38. uo. 42–43., mint 5. sz. alatt.

¹⁰ Uo. 45.

tebb idézett tudósításával a 870 körüli magyar viszonyokról. E kutatók Levédi szereplését a honfoglalást közvetlenül megelőző évekre teszik. Györffy György szerint az az állítás, hogy Árpád előtt a magyaroknak más fejedelmük nem volt, tendenciózus hazugság, amellyel Árpád dédunokája, Tormás tévesztette meg a bizánci udvart, elhallgatva, hogy már Árpád előtt uralkodtak a kazár minta szerint tisztelt *kündük*.¹¹ Czeglédy Károly viszont „bizánci archaizáló toposz”-t lát a császár közlésében, aki szerint egyáltalán nem rendelkezett semmilyen információval a Levédi és Árpád korát megelőző időkről.¹²

E nézetekkel szemben legutóbb Kristó Gyula vetette fel, hogy Levédi ténykedése a 830 körüli évekre tehető, s így az a közlés, hogy az ő idejében a magyarok felett még semmilyen fejedelem nem állt, nem mond ellene Dzsajhání adatainak.¹³ E feltevését részint Gyóni Mátyás érveire¹⁴ alapozza, melyek szerint a Levédi elnevezés arról tanúskodik, hogy a magyarok Levédi idején költöztek „Kazáriához közel”; márpedig a kazárok *Theophilus* bizánci császár uralkodása idején (829–842) építették Sarkel erődjét,¹⁵ méghozzá, Dzsajhání alapján, épp a magyarok elleni védekezésül.¹⁶

Kristó merész feltételezésére, mely szerint maga a „hétmagyar” törzsszövetség is csak ebben az időszakban, s Levédi szervezése által jött létre,¹⁷ most nincs módunk kitérni: csupán utalunk rá, hogy egy ily rövid idő óta fennálló – s amellett szükségképpen laza szerkezetű – politikai alakulat aligha bírta volna ki azt a számos megrázkódtatást, amelyen a 9. század folyamán – Kristó szerint is!¹⁸ – keresztültlent; valamint, hogy Levédi szervezői szerepéről Kónstantinos semmit sem mond. Mindazonáltal e kérdésben nem kívánunk állást foglalni – Levédi működésének időpontját illetően azonban feltétlenül osztjuk Kristó nézetét. (Hozzáteve, hogy a kónstantinosi kronológia pontatlanságai bizonyosan Tormásra vezethetők vissza, aki nem írásos történelmi hagyomány, hanem szájhagyomány alapján tájékoztatta a császárt.)

Ha pedig elfogadjuk, hogy Kónstantinos *elbeszélése* a *Dzsajhání* által leírtnál korábbi időszakra vonatkozik, úgy az elbeszélés folytatását bátran tekinthetjük a kettős fejedelemiség születésére vonatkozó forrásnak.

Συνῆ-
κhsαν* δὲ μετὰ τῶν Χαζάρων ἐνιαυτοὺς
τρεις,* συμμαχοῦντες* τοῖς Χαζάροις ἐν
πᾶσι τοῖς αὐτῶν πολέμοις. Ὁ δὲ χαγάνος
ἄρχων Χαζαρίας διὰ τὴν αὐτῶν ἀνδρείαν
καὶ συμμαχίαν τῇ πρώτῃ βοεβόδῳ τῶν
Τούρκων, Λεβεδία ἐπονομαζομένην, γυναῖκα
δέδωκεν πρὸς γάμον Χαζάραν εὐγενῇ διὰ
τὸ τῆς ἀνδρείας αὐτοῦ περίφημον καὶ
τὸ τοῦ γένους περιφανές, ὥπως ἐξ αὐτοῦ
τεκνόσῃ· ὁ δὲ Λεβεδίας ἐκεῖνος ἐκ τινος
τύχης μετὰ τῆς αὐτῆς Χαζάρας^h οὐκ ἐπαι-
δοποίησεν. . . .

Ἀνα-
μεταξὺ δὲ τῶν Τούρκων συναφθέντος πο-
λέμου καὶ τῶν Πατζινάκτιων, . . .

τὸ τῶν Τούρκων
φοσσαῦτον ἡττήθη καὶ εἰς δύο διηρέθη μέρη.

. . . τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν
κατήκκεισε μέρος ἅμα καὶ τῇ βοεβόδῳ
αὐτῶν καὶ ἀρχηγῷ, Λεβεδία, εἰς τόπους
τοὺς ἐπονομαζομένους Ἀτελκούζου^k, . . .

Ὁλίγου δὲ χρόνου διαδραμιόντος
ὁ χαγάνος ἐκεῖνος ἄρχων Χαζαρίας τοῖ
Τούρκοις ἐμίνυσεν τοῦ πρὸς αὐτὸν ἀποστα-
λῆναι Λεβεδία,^l τὸν πρῶτον αὐτῶν βοε-
βόδον. Ὁ Λεβεδίας τοίνυν πρὸς τὸ
χαγάνον Χαζαρίας ἐναφικόμενος^m ἀνιρῶτι
τὴν αἰτίαν, δι’ ἣν ἐλθεῖν πρὸς αὐτὸν αὐτὸν
μετεπέμψατο. Ὁ δὲ χαγάνος εἶπεν πρὸς
αὐτόν, ὅτι· Διὰ τοῦτο σε προσεκα-
λεσάμεθα^o, ἵνα, ἐπειδὴ εὐγενὴς καὶ φρόνιμος
καὶ ἡνδρειωμένος ὑπάρχεις καὶ πρῶτος τῷ
Τούρκων, ἄρχοντά σε τοῦ ἔθνους σο
προβαλόμεθα,^p καὶ ἵνα ὑπέικης^r τῇ λόγῃ
καὶ τῇ προστάξει ἡμῶν.» Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς
πρὸς τὸν χαγάνον ἀντέφωκεν, ὅτι· «Τῇ
περὶ ἐμέ σου σχέσειν τε καὶ προαίρεσι
μεγάλως ἐναποδέχομαι, καὶ τὴν εὐχαριστίαν
ὁμολογῶ σοι προσήκουσαν, ἐπεὶ δὲ ἀδυνάτω
ἔχω πρὸς τὴν τοιαύτην ἀρχήν, ὑπακοῦσαι ο
δύναμαι, ἀλλὰ μᾶλλον ἔστιν ἕτερος ἀπ’ ἐμο
βοεβόδος, λεγόμενος Ἀλμούτζης^s καὶ νῦν
κεκτημένος ὀνόματι Ἀρπαδὴν^t ἐκ τοῦτου
μᾶλλον εἴτε ἐκεῖνος ὁ Ἀλμούτζης^s, εἴτε
νῦν αὐτοῦ Ἀρπαδὴς ἵνα γένηται ἄρχων
καὶ ἔστιν^u ὑπὸ τὸν λόγον^v ἡμῶν.»

(Együtt laktak pedig a kazárokkal három esztendeig, együtt harcolván a kazárokkal az ő valamennyi háborújukban. A kagán pedig, Kazária fejedelme, az ő férfiasságuk és harci szövetségük miatt a türkök első vajdájának, akit Levédinek neveztek, hó nemzetségből való kazár asszonyt adott feleségül, az ő férfiasságának igen ismert és nemzetségének fénylő volta miatt, hogy az szüljön őtől; ez a Levédi azonban valamely véletlen miatt ezzel a kazár nővel nem nemzett gyermeket... Háború ütven pedig ki a türkök és a besenyők között... a türkök serege megveretett és két részre választott szét... a másik rész pedig nyugaton telepedett le, az ő vajdájukkal és vezérőjükkel, Levédivel tartó rész, az Etelköznek elnevezett helyekre... Kévsz idő telven pedig el, ez a kagán, Kazária fejedelme tudatta a türkökkel, hogy küldessék el őhozá Levédi, az ő első vajdájuk. Levédi tehát odaérkezvén Kazária kagánjához, megkérdezte az okot, amely miatt elküldetett érte, hogy jöjjön hozzá. A kagán pedig azt mondta neki, hogy: „Amiatt hívtunk ide téged, hogy, miután jó nemzetségből való és értelmes és férfiúként viselkedő vagy, és első a türkök között, a te néped fejévé tegyünk téged, és hogy a mi beszédünk és parancsunk szerint cselekedj.” Ő pedig válaszolván a kagánnak, ellentmondott, hogy: „A te irántam való magatartásodat és szándékodat is nagyon dicsérem, és elismerem, hogy hála jár neked, miután viszont alkalmatlan vagyok az ilyen hatalomra, nem vagyok képes engedelmeskedni, de inkább van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak mondanak, és fiút is szerzett, név szerint Árpádot; az is a ti szavatok alatt van, hogy inkább közülük akár ez az Álmos, akár az ő fia, Árpád legyen fejedelem.”)

Azok a kutatók, akik szerint a császár egy közvetlenül 895 előtti eseményről számol be, többé-kevésbé el kell hogy vessék e beszámoló hitelét. Györffy György az egész történetet Tormás hazugságának tartja: „Nem hiszem, hogy akadna nomád fejedelem, vagy törzsfő, aki uralmát *önként, saját alkalmatlanságát bevallva*, átadná egy másik törzsfőnek, *saját nemzetsége tagjainak* mellőzésével!”²⁰ (Kiemelés tőlem.) Szerinte Levédi már azt megelőzően, hogy a kagánhoz utazott volna, a magyarok „főfejedelme” volt, vagyis kündü; e címében Kurszán volt az örököse.²¹ Álmos és családja a gyula cím birtokosa volt; de a kérdéses időpontban „az aggastyán Álmos immár egyik tisztet sem töltötte be, mert helyébe, a hadúri tisztségre fia, Árpád lépett...”²²

Nem ennyire elutasító Czeglédy Károly véleménye: ő megpróbálja a görög és az arab forrás közléseit összeegyeztetni, de mivel a Kónstantinos-féle történetet tekinti későbbinek, rekonstrukciója – számunkra – nem meggyőző. Szerinte a Dzsaháni leírta időszakban a kündü még a kazár kagánnal egyenrangú uralkodó; a 890-es években azonban Levédi, ha viselte is ezt a címet, helyzete „már nem annak a szakrális magyar nagyfejedelemnek a helyzete, akiről 870 és 880 között az arab kereskedők tudósítottak, hanem egy sokkal szerényebb vajdáé”, aki csak *primus inter pares*.²³ E változás okát Czeglédy valamely 880 és 886 közötti, feltételezett orosz vagy besenyő vereséggel magyarázza, mivel „a szakrális királyok bukását általában természeti csapások és katonai vereségek okozzák...”²⁴ Ezek

¹¹ Györffy György: Kurszán és Kurszán vára. In.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 158.

¹² Czeglédy Károly: Árpád és Kurszán. In.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. 125.

¹³ Kristó: i. m. 37–38.

¹⁴ Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar–görög tanulmányok 24. Bp. 1943. 80. l. jegyzet.

¹⁵ Kónstantinos 42. In.: A birodalom kormányzása. Szerk.: Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 182.

¹⁶ Ibn Ruszta: Uo. 88.

¹⁷ Kristó: i. m. 35.

¹⁸ Uo. 103–104., 110–111.

¹⁹ Kónstantinos 38. i. m. 43–44.

²⁰ Györffy: 11. sz. alatt i. m. 158–159.

²¹ Uo.: 6. sz. alatt i. m. 108.

²² Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Bp. 1977. 131.

²³ Czeglédy: i. m. 120., 124.

²⁴ Uo. 120.

után ajánlaná fel a kagán Levédinek, hogy *ismét* legyen a magyarok fejedelme; Levédi ezt azért nem fogadja el, mert retteg a feláldoztatástól, amitől – Czeglédy szerint – eddig is csak házasságának köszönhetően menekült meg. Így lesz az új fejedelem végül Árpád, aki azonban kazár vazallus csupán, nem a régi szakrális nagyfejedelemség folytatója.²⁵

Azt egyébként Györffy és Czeglédy sem vonják kétségbe, hogy a kettős fejedelemség intézménye kazár eredetű; átvételét azonban jóval korábban, egy hosszabb ideig tartó kazár fennhatóság idejére helyezik.

Kristó Gyula, aki szerint Levédi a 830–850 közötti időszak szereplője, egészen másképp értelmezi Kónstantinos tudósítását. Mindenekelőtt megvédi Tormást a dinasztikus hazugság vádjával szemben: „Ezt a véleményt azért nem tehetjük magunkévá, mert hiszen Termacsu – amint ezt a kónstantinosi szövegből világosan látjuk – egyáltalán nem mellőzte hallgatással a bizonyosan nem Árpád-házi Levedit, olyannyira nem, hogy Levediről bármiféle híradás is egyedül csak a bizánci császár munkájában maradt ránk. Eszerint minden más forrást jogosabban vádolhatnánk azzal, hogy elhallgatta Levedit vezető szerepét, mint éppen Kónstantinost.”²⁶ Szerinte a magyar törzsszövetség, miután Levédi megszervezte, hamarosan kazár fennhatóság alá került, s ekkor kapta Levédi kazár feleségét, valamint a *kündü-kagán* címet, amely, mint Ibn Fadlán közléséből kiderül, a kazár birodalom harmadik méltósága.²⁷ Miután 850 táján a besenyő támadás elől nyugatra menekültek – a „három év” meghatározást nem kell szó szerint venni – a kagán magához hívja Levedit s *ismét* felkínálja neki korábbi tisztségét. Levédi ezt „fogytán levő erejére” és „gyermektelenségére” hivatkozva utasította vissza, ám ezek csak ürügyek voltak; valójában azért nem akart újra kündü-kagán lenni, mert nem vállalta a kazárok bábjának szerepét...²⁸

A fenti álláspontok problémái két pontban foglalhatók össze:

1. Viselte-e Levédi a kündü címet, amikor a kagánhoz elindult?
2. Igaz-e, hogy a felkínált címről lemondott Álmos (vagy Árpád) javára; s ha igen, mi oka volt erre?

Az első kérdésre mindhárom idézett kutató *igennel válaszol*, megszorítással még Czeglédy is. Lényegében ugyanígy nyilatkozik Fodor István: „Kétségtelen, hogy Levédi, az »első vajda« tulajdonképpen a magyar törzsek fejedelme volt.”²⁹ Ez az egységes állásfoglalás – egymással egyébként gyökereiben szemben álló kutatók részéről – azért meglepő, mert a császár közlése teljességgel ellene mond ennek. Kónstantinos szerint Levédi *βοεβοδος ἐκαλειτο*, ugyanúgy, „ahogyan utána a többiek is”; vagyis egyenrangú volt a többi magyar törzsfővel. Azt sincs okunk feltételezni, hogy ez a beállítás csak Tormás hamisítása lenne. Ha ugyanis – mint Györffy véli – Tormás elbeszélésének az a célja, hogy Árpád hatalomra jutásának időszakos voltát, s egy őt megelőző dinasztia fényét eltitkolja, úgy módjában állna Levédit meg sem említeni – az ugyanis nyilvánvaló, hogy a császárnak más eredetű információja nincs Levédi létezéséről. (Ha volna, s az ellentmondana Tormásnak, ez kiderülne a császár megfogalmazásából.) Tormás ezzel szemben nem titkolja, hogy Levédi „az ő férfiasságának (=bátorságának) igen ismert és nemzetségének fénylő volta miatt” kapott előkelő kazár feleséget, hogy „jó nemzetségből való és értelmes és férfiúként viselkedő” volt. (Álmossal kapcsolatban semmi ilyesmit nem említ!) Azt sem tételezhetjük fel, hogy útitársa, az Árpád-házzal vitatható viszonyban álló Bulcsú jelenléte kényszeríti Tormást az igazság *részleteinek* megvallására. Ha ugyanis ezek valóban csak részigazságok lennének, a 950 körüli erőviszonyok közepette aligha tarthatta volna vissza Bulcsút bármi is attól, hogy közölje a császárral a Tormás által elhallgatott, az Árpád-utódokra nézve esetleg kompromittáló mozzanatokat is.

Emellett logikusnak sem tűnik, hogy a kazár uralkodó ugyanazt a címet kétszer kínálja fel ugyanazon személynek. Ha Levédi már a szóban forgó események előtt kündü-kagán volt, a kazár uralkodónak érdekében állt, hogy e címet a bekövetkezett hadi vereség ellenére is legálisnak, folyamatosan érvényesnek tekintse, hiszen ez fűzte Levédit – s rajta keresztül a magyar törzsszövetséget –

²⁵ Uo. 121.

²⁶ Kristó: i. m. 60.

²⁷ Uo. 81. skk.

²⁸ Uo. 129–132.

²⁹ Fodor: i. m. 191.

a birodalomhoz. Végül pedig, mivel Dzsajhání tudósítása világossá teszi, hogy a kündü *szakrális* uralkodó – a besenyő vereség következménye Levédi számára a szakrális feláldoztatás kellett volna, hogy legyen, ha e méltóságot már előzőleg viseli. Zeglédý magyarázata, hogy ettől kazár házassága kímélte meg, aligha elfogadható; Ibn Fadlántól tudjuk, hogy maga a kagán sem kerülhette el ezt a sorost adódó alkalommal.³⁰

S végül: addig, amíg a magyarok Levédiában éltek és a kazár birodalom közvetlen alattvalói voltak, a kagánnak aligha lehetett oka arra, hogy szakrális hatalmú fejedelmet emeljen ki közülük. Az igen laza kötelékekkel összefogott nomád birodalmak legfőbb összetartó ereje éppen az uralkodó szakrális hatalmába vetett hit – egy birodalmon belül tehát csak egyetlen szakrális hatalom létezhet. Miután viszont a magyarokat a besenyő támadás Etelközbe kergette, a közvetlen kazár fennhatóság gyakorlása a továbbiakban nem volt lehetséges – így érthető a kagán törekvése, hogy legalább szövetségesekként, egy formálisan önálló, de őhozá feltétlenül lojális fejedelem révén tartsa őket befolyása alatt.

Mindezek alapján azt kell mondanunk: Levédi, amikor a kagán Etelközből magához hívatta, még nem viselt semmilyen fejedelmi címet, csupán a hét törzsfő egyike volt; „első” vajdai mivolta annyit jelenthetett csak, hogy származása, valamint személyes bátorsága és bölcsessége folytán a legnagyobb tekintélynek örvendett közöttük. („Jó nemzetségből való” voltáról sajnos, közelebbit nem tudunk; hogy Istemi kagán leszármazottja volt, amit Györffy feltételez,³¹ legalábbis kevésbé valószínű, és semmivel nem bizonyítható.)

Második kérdésünkre, hogy a Levédi lemondásáról szóló történet igaz-e, *igennel* kell felelnünk – ismét azért, mert ha Tormásnak itt titkolnivalója lett volna, bölcsebben teszi, ha hallgat Levédi személyéről. Abban viszont Györffynek igaza van, hogy ez a lemondás eléggé páratlan a nomád előkelők világában, s a fentebb ismertetett magyarázatok nem hatnak meggyőzően.

Hogy Levédi a szakrális feláldoztatástól félt volna, az nem valószínű. Egyrészt a természeti vallások felfogása szerint az ilyen halál nem megsemmisítő, hanem az egész nép jólétéért hozott áldozat, s a megölt fejedelem megdicsőülését jelenti. Másrészt: ha konkrétan a besenyő háború kapcsán lett volna oka ilyesmitől tartani, úgy már nem is lett volna alkalma felkeresni a kagánt...

Az pedig, hogy nem akart „bábfejedelem” lenni, nem hangzik logikusan. Az a Levédi, aki egy előkelő kazár asszony férje volt, aligha lehetett a kagán meggyőződéses politikai ellenfele. Ez esetben pedig – a korabeli felfogás szerint – semmi szégyellnivalót nem kellett, hogy lásson abban, ha fejedelmeként követi a kagán utasításait, akinek uralmát köszönheti. Legfeljebb arra gondolhatnánk, hogy a hatalom megszerzésének, törzsfőtársaival szembeni biztosításának nehézségei riasztották. Ám ha tekintetbe vesszük, hogy a továbbiakban – Kónstantinos szerint – ellenállás nélkül el tudta fogadtatni a „türkökkel” saját jelöltjét, ezt a magyarázatot sem érezhetjük perdöntőnek.

Véleményünk szerint a valódi magyarázat az, amit már Kristó Gyula észrevett, ám a továbbiakban elejtett, „ürügynek” minősített: Levédi gyermektelensége.

Azt világosan közli a császár, hogy Levédi *ἐκ τῆς τύχης μετα τῆς αὐτῆς χαράρας οὐκ ἐπαυδομαίηεν*. Elfőlt azonban a kutatók elsiklanak. Györffy ezt is csak Tormás hazugságának tartja, míg Kristó arra hivatkozik, hogy a sztyeppei szakrális uralkodóknak több feleségük is lehetett, amint az Ibn Fadlán tudósításából kiderül,³² s így a császár, közlése még nem jelenti, hogy Levédinek egyáltalán ne lett volna fia.³³ Ez az érvelés önmagában helytálló, ám nem veszi figyelembe, hogy mikor Levédi később Álmot ajánlja a kagánnak, ezzel jellemzi: *καὶ υἱὸν κεκτημένος ἀνάματι Ἀρπαδίην*. Világos, hogy amikor Levédi hangsúlyozza, hogy Álmos „szerzett” magának gyermeket, azért teszi ezt, mert *ő maga nem*; sem kazár feleségétől, sem mástól.

Mármint: kizáró ok-e Levédi gyermektelensége abból a szempontból, hogy elfoglalhatja-e a szakrális fejedelem székét? Kristó szerint nem az: hiszen a nomád társadalmakra a seniori öröklérend a jellemző, s kimutathatóan ez jellemezte a magyar fejedelemséget is István előtt.³⁴ Ez az érvelés akkor

³⁰ Ld. 3. sz. jegyzet.

³¹ Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 56.

³² Ld. 3. sz. jegyzet.

³³ Kristó: i. m. 221.

³⁴ Uo. 131.

lenne indokolt, ha Levédi gyermektelenségét csupán a trónöröklés zavartalan folytonossága szempontjából tekintenénk problémának. Csakhogy többről van szó.

Többször hangsúlyoztuk már: a kündü, ahogyan Dzsajhání leírja, *szakrális* uralkodó. Márpedig a vallásos uralkodókultusz egyik központi motívuma az uralkodó *apai* volta: Róheim Géza elemzése mutat rá, hogy a legkülönbözőbb primitív népek kultuszaiban milyen párhuzamai mutathatók ki az újdonsült apa és az újdonsült király felavatásának. A szakrális király mintegy a nép atyjaként felelős a nép anyagi jólétéért, egészséges szaporulataért, harci szerencséjéért – mindezek elmaradása szakrális erejének elapadását jelzi, s feláldozását vonja maga után.³⁵ Az ősi vallási képzetekből az is valószínűsíthető, hogy eredetileg kizárólag a királynak tulajdonítottak tényleges nemzőképességet, s minden gyermek valódi apjának őt tartották. Impotenciája így az egész nép számára veszélyt jelentett.³⁶

Vállalkozhatott-e ilyen szerepre az a Levédi, aki – *ἔκ τινος τύχης* – az utódnemzés leghétköznapibb, legevilágibb módjára is képtelennek bizonyult? Várhatott-e vallásos tiszteletet bármelyik magyar közembertől, aki – bármennyire tisztelte is nemzetségét, bölcsességét és bátorságát – családi téren minden bizonnyal boldogabb volt nála?

A meglepő az, hogy a kagán egyáltalán felajánlotta e tisztséget a gyermektelen Levédinek. Ám – feltéve, hogy nem Tormás vonta össze és dramatizálta az eseményeket a mondai hagyomány stílusának megfelelően – nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a kazár államvezetés ekkor már hosszabb ideje zsidó vallású volt, s így, noha a kagán hatalmának szakrális elemei korlátozás nélkül továbbéltek, azok jelentését már aligha fogták fel oly világosan, mint a sámánhitű magyarok. (Bár, hozzá kell tennünk, az ószövetségi Dávid-dinasztia királyai között is csak egyetlen gyermektelenről tudunk – Jóácház – s ő is csak egészen rövid ideig uralkodhatott az egyiptomi beavatkozás miatt.)

Nyilvánvaló, hogy Levédi, személyi képességeit tekintve, méltó lett volna a fejedelmi hatalomra – ezt ismerte fel a kazár politika már akkor, amikor kazár feleséget adott neki, módot adva arra, hogy ezáltal még inkább emelje utódainak „jó nemzetségből való” voltát. Ezek az utódok azonban nem születtek meg, s így Levédi szakrális uralkodásának terve eleve kudarcra volt ítélt – egyszerűen az *idoneitas* hiánya miatt.

Súlyosan esik azonban a latba Györffy ellenvetése: ha Levédinek más jelöltet kellett javasolnia maga helyett, miért mellőzte saját nemzetsége tagjait, miért ajánlott egy másik vajdát, Álmot? E kérdésre nem tudunk megnyugtató feleletet adni, mivel az általános *Εὐγενής* jelzőn kívül semmi adatunk nincs Levédi nemzetségének tagjairól, erőviszonyaikról. Adatok híján csak felelőtlen találgatás lenne feltételezésekre bocsátkozni, hogy például Levédi szemben állott volna nemzetsége tagjaival, vagy hogy a nemzetség utolsó sarja lett volna. Egyet tudunk biztosan: Álmot javasolta.

Álmosról a császár elbeszélése szinte semmit nem mond, azon kívül, hogy fia is volt. Nyilvánvaló azonban, hogy őt is megbízható kazárpárti vajdaként ismerhették, ha Levédi éppen őt ajánlotta a kagánnak. Ha nem volt is olyan „jó nemzetségből való”, mint Levédi, kétségkívül jelentős vagyona és hatalma is lehetett, mert ezek nélkül nemigen lett volna alkalmas fejedelmjelölt.

3. Álmos vagy Árpád?

Nézzük tovább Kónstantinos közlését!

Ἐν τούτῳ οὖν τῷ λόγῳ ἀρσεθεις ὁ χαγάνος ἐκείνος δέδωκεν ἀνθρώπους αὐτοῦ μετ' αὐτοῦ καὶ εἰς τοὺς Τούρκους ἀπέστειλεν, οἱ καὶ συλλαβήσαντες περὶ τούτου μετὰ τῶν Τούρκων,

μᾶλλον οἱ Τούρκοι τὸν Ἀρπαδὴ γενέσθαι προέκριναν ἄρχοντα, ἢ περ Ἀλμουέζη, τὸν ἑαυτοῦ πατέρα, ὅς ἐξιολογότερον ὄντα καὶ περισπούδαστον ἔν τε φρονήσει καὶ βουλή καὶ ἀνδρείᾳ καὶ ἰκανὸν πρὸς τὴν τοιαύτην ἀρχήν, ὃν καὶ ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν Χαζάρων ἔθος καὶ ζάκανον πεποιήκασιν, σηκώσαντες αὐτὸν εἰς σκουτάριον. 37

³⁵ Róheim Géza: A kazár nagyfejedeleme és a Turul-monda. In: A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. 1984. 132–134.

³⁶ Czeglédy Károly: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). Ld. Czeglédy: i. m. 214.

³⁷ Ld. 19. sz. jegyzet.

(Miután ez a kagán megnyugodott ebben a beszédben, az embereit vele adta és elküldte a türkökhöz, akik miután elbeszélgettek erről a türkökkel, a türkök jobbnak ítélték, ha inkább Árpád válik fejedelemmé, mint az ő atyja, Álmos, mivel említésre méltóbb volt, és körös-körül becsült, bölcsességéért is, megfontoltságáért is és férfiaságáért, és alkalmas volt az ilyen hatalomra, akit a kazárok szokása és törvénye szerint fejedelemmé is tettek, pajzson hordozva az ő súlyát.)

Kónstantinos elbeszélésének ez a részlete a legnehezebben hihető. Czeglédy Károly ugyan hitelt ad neki,³⁸ ám ez még akkor sem látszana indokoltnak, ha az események időpontjátul elfogadnánk a 890-es évek elejét. Álmosról ugyanis *egészen bizonyosan tudjuk*, hogy szakrális fejedelmi méltóságot viselt. Ez kiderül a magyar krónika közléséből, mely szerint „... Álmost Erdélyországban megölték, nem mehetett ugyanis be Pannóniába”.³⁹ Egyértelmű, hogy ez a közlés burkoltan a szakrális királyáldozásra utal. Györffy György, aki Álmost gyulának tekinti, hivatkozik ugyan arra, hogy a szakrális uralkodó és a ténylegesen uralkodó alkirály közül „mindkettőt elérhette a rituális feláldozás, illetőleg kivégzés sorsa”,⁴⁰ csak hogy az idézett szöveg egyértelműen bizonyítja, hogy itt *nem kivégzésről*, hanem a rituális áldozatról van szó, ami csak a szakrális főkirálynak járt ki. Ezt világosan tükrözi az a megjegyzés, hogy Álmos *nem mehetett be Pannóniába*: gondoljunk csak a 16. század óta oly sokat emlegetett Mózes–Álmos párhuzamra! Györffy magyarázata már csak azért sem meggyőző, mert szerinte „... az aggastyán Álmos immár egyik tisztet sem töltötte be, mert helyébe, a hadúri tisztségre fia, Árpád lépett”.⁴¹ Eltekintve attól, hogy a hatalom átadása még a halál előtt nem jellemző a nomád gyakorlatra, ha mégis ezt tételeznénk fel, úgy a besenyő vereség következményeit Árpádnak kellett volna viselnie, s nem az immár funkció nélküli Álmosnak!

Álmost tehát rituálisan feláldozták: a honfoglalás előestéjén ő volt a magyarok kündü-kagánja. Mivel pedig mi Kristó Gyula nyomán 850 körülre helyeztük a Kónstantinos által elbeszélteket, nem is tételezhetnénk fel, hogy a magyarok Álmos helyett a fiát választották, hiszen 850 táján Árpád még szükségképpen kisgyerek volt. De egyébként sem vall nomád logikára az, amivel a császár az állítólagos választást indokolja. Ezzel kapcsolatban még az egyébként aggasztóan szélsőséges nézeteket valló Dümmerth Dezső is joggal jegyzi meg: „Álmosnál, a >Turul égi leszármazottjánál< Árpád nem lehetett tekintélyesebb – hiszen a tekintélyt elsősorban mégiscsak apjától örökölte.”⁴² Valóban, a patriarchális-törzsi társadalom felfogása szerint elképzelhetetlen, hogy egy fiú „említésre méltóbb” legyen az apjánál, s hogy apja életében – s még aktív állapotában, hiszen Levédi javaslata szerint Álmos is lehetne fejedelem! – helyette ő kapjon meg valamely magasabb tisztséget.

Kristó Gyula még további érveket hoz fel amellett, hogy valóban nem Árpád, hanem Álmos volt a magyarok első fejedelme. Így hivatkozik Deér Józsefre, aki rámutatott, hogy a Turul-mondának egységesen Álmos személyéhez való kapcsolása Álmos mellett tanúskodik;⁴³ s hivatkozik a kijevi *Olmin dvor* helynévre is, amely az Ugor (=magyar) hegyen állt 882-ben.⁴⁴ Ez utóbbi bizonyíték nyelvészeti megalapozottsága – hogy ti. az Olmin birtokos melléknév itt Álmos nevéből eredeztethető lenne – jelenleg is vitatott, s magam történészi szempontból sem tartom valószínűnek. Ha ugyanis Álmos fejedelmi udvara Kijevben volt, úgy onnan 882 után elűzte őt a novgorodi Oleg; egy ilyen súlyos presztízsvesztés pedig alighanem már akkor kiváltotta volna feláldozását, amelyre csak 895-ben, Erdélyben került sor.

Ám ha e bizonyítéktól eltekintünk is, enélkül is tisztázottnak látszik, hogy Levédi javaslatára nem Árpád, hanem Álmos lett a magyarok fejedelme.

Kérdés: mi – vagy ki – vezette félre a császárt e kérdésben? Kristó szerint itt Tormás „szán-

³⁸ Czeglédy: i. m. 115., 128.

³⁹ (Kiemelés: U. I.) *Chronici Hungarici Compositio* Saeculi XIV. 28. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum* (SRH) I. ed. E. Szentpétery. Bp. 1937. 287. Ford.: Györffy György.

⁴⁰ Ld. 22. sz. jegyzet.

⁴¹ Uo.

⁴² Dümmerth Dezső: *Az Árpádok nyomában*. Bp., 1977. 113.

⁴³ Deér József: *A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 1945–46. Vö. Kristó: i. m. 133.*

⁴⁴ Poveszty vremennih let. 20. 216. In.: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Ford.: Hodinka Antal. Bp. 1916. 38–39. Vö. Kristó: i. m. 140.

dékos torzításáról” van szó: „...azért hallgattak Álmos fejedelemiségéről, mert kényelmetlen lett volna bevallaniuk, hogy a honfoglalás előtti évtizedek kündéje rituális gyilkosság áldozatául esett.”⁴⁵ Ha a „kényelmetlen” kifejezés itt nem a legszabatosabb is – Tormás és Bulcsú felfogása szerint a történetekben erkölcsi szempontból semmi kivetnivaló nem lehetett – az kétségtelen, hogy a rituális királyáldozás vallási jellegénél fogva nem lehetett olyan téma, amelyről egy külföldi uralkodó előtt ildomos beszélni. Ám a konstantinói szöveg nem erősíti ezt a magyarázatot. Tormásnak módjában állt volna elhallgatni Álmos szerepét, s úgy beállítani, mintha Levédi *csakis* Árpádot javasolta volna fejedelemnek; vagy módjában állt volna beszélni Álmos fejedelemiségéről, de hallgatni halála körülményeiről. (Erről nyilván nem faggatták, hiszen Árpád haláláról sem szól a császár.) Ám azt hazudni, hogy Árpádot apja életében, annál „említésre méltóbbnak” minősítve tették fejedelemmé – ez olyan gondolat, amely sem Tormás, sem Bulcsú agyában nem születhetett meg, hiszen teljesen ellentétes a nomád gondolkodással!

Magunk úgy véljük: nem Tormás kívánta megtevesztetni a császárt, hanem ő értette félre Tormás szavait.

Láttuk: Levédi a kagánnak adott válaszában hangsúlyozta, hogy Álmos „fiút is szerzett”. Hogy miért volt fontos ezt hangsúlyoznia, az a fentiek alapján világos számunkra. Csakhogy: *a császár számára annál kevésbé lehetett világos!* Az ő elődei között a bizánci trónon több gyermektelen személy is akadt, s nyilván eszébe sem jutott, hogy Álmos apaságát itt alkalmasságának bizonyítékként említik. Így azt gondolhatta, Levédi azért említi Árpádot is, mert alternatív jelöltnek tekinti őt apjával szemben. (A bizánci történelem alapján ez sem volt képtelenség.) Így került be a szövegbe folytatásként, hogy „közülük inkább akár ez az Álmos, akár az ő fia, Árpád legyen fejedelem”.

A császár félreértését azután megerősíteni látszott Tormás egy másik közlése, nevezetesen, hogy „a türkök jobbnak ítélték, ha inkább Árpád válik fejedelemmé, mint az ő atyja, Álmos...” Ez a mondat valóban Tormástól származhat – tudniillik igazat mond! A magyarok egy adott időpontban valóban jobbnak ítélték, hogy *most* már inkább Árpád legyen fejedelemmé, mint az ő atyja – csak hogy ez nem Levédi lemondásakor történt. E mondat valójában nem más, mint burkolt közlése az Álmos rituális halálát – amelyet Kristó szerint Tormás el akart hallgatni! – kimondó ítéletnek. Tormás tehát itt sem hazudott a császárnak – de persze, vallásos tabutémáról lévén szó, ködösen fogalmazott. Érthető, ha e fogalmazás a császárnak nem mondott semmit, s így e közlést korábbi tévedéséhez kapcsolta, mely szerint Árpád már apja megválasztásakor ellenjelöltként szerepelt; s így született meg az a téves elképzelés, hogy Árpád előtt a magyarok soha nem szereztek más fejedelmet.

4. Álmos és Árpád

Czeglédy Károly aggálya, mely szerint az új magyar „monarchia” kazár vazallus államalakulat volt, nem pedig a régi magyar szakrális nagyfejedelemség folytatása,⁴⁶ a Kristó-féle kronológia szerint nem látszik indokoltnak. Maga az a tény, hogy Álmos *kultikus* fejedelmi hatalmat nyert a kagántól, mutatja, hogy *formailag* már ekkor sem tekinthették vazallusnak; valójában persze nyilván vállalnia kellett, hogy a kazárok „szava alatt” legyen. 870 táján azonban már ennek sincs nyoma.

Kérdés azonban: ki volt Álmos mellett a gyula, aki a tényleges hatalmat birtokolta; s milyen viszonyban volt a kündével? Báburaalkodó volt-e Álmos, ahogyan azt Dzsaháni szavai sejtetik, avagy tényleges hatalma volt a nép fölött?

Fodor István szerint Dzsaháni közlése a hatalmi viszonyokról azzal magyarázható, hogy „a kazár fennhatósággal együtt a kagán megbízottjának, a kendének uralmát is levetették magukról a magyar nemzetségek, s a maguk választotta gyulának adták át a legfőbb hatalmat”.⁴⁷ E feltételezést Kristó Gyula cáfolja meg, amikor rámutat: Dzsaháni leírása már egy független népet mutat be, ahol azonban még virágzik a kettős fejedelemség intézménye.⁴⁸ Kérdés persze, hogy valóban virágzik-e; nem jelenti-e a kündü hatalmának teljes névlegessége éppen az uralom e formájának válságát? Ezzel kapcsolatban kell odafigyelnünk Györffy megjegyzésére is: „...a kazár modellnek 1:1 átültetése a

⁴⁵ Kristó: uo. 142.

⁴⁶ Czeglédy: 12. sz. alatt i. m. 121.

⁴⁷ Fodor: i. m. 203.

⁴⁸ Kristó: i. m. 217.

magyar viszonyokra nem fogadható el. A kazár kettős királyság hosszú fejlődés eredőjeként alakult ki egy fejlett gazdaságon alapuló, félnomád államszervezettel rendelkező birodalomban, mely állandó székvárossal rendelkezett. A honfoglalás előtti magyar társadalom nem állt ilyen fokon... A magyar kettős fejedelemség nem ehhez a túl fejlett modellhez hasonlítandó, hanem ahhoz, amiből a kazár is kinőtt, a türk viszonyokhoz, ahol megtalálható az égből eredeztetett kagán mellett az erőskezü hadvezér is.⁴⁹

Kristó szerint Györfly elképzelésének is éppen Dzsahjáni mond ellent.⁵⁰ Mindazonáltal itt óvatosságnak kell lennünk. Dzsahjáni valóban azt mondja, hogy a *kündü* csak névleges címe a magyarok királyának; ám mennyire tudta ő – pontosabban: az őt informáló arab kereskedők – megítélni, hogy a szakrális visszavonultságban élő, ritkán mutatkozó uralkodónak mekkora befolyása van gyakorlati kérdésekben? Ha az irányítás intézményes eszközei a gyula kezében voltak is, a kündü-kagán több valós szerepet kellett, hogy vállaljon az irányításban egy sámánhitű, nomád törzsszövetség keretei között, mint a konszolidált, fejlődő kazár birodalomban. Éppen ebből a szempontból lehetett döntő kérdés, hogy milyen a kündü és a gyula viszonya.

E kérdésben érdekes és rendkívül elgondolkoztató – s a mai napig érthetetlenül csekély visszhangot kiváltó – véleményt fogalmazott meg 1917-ben Róheim Géza. „A feltűnő ingadozás, amelyben a források egy része Álmos, más része Árpád alatt hozza be a magyarokat Pannóniába, egyszerre érthetővé válik, ha feltesszük, hogy Álmos volt a magyarok kendéje, azaz isteni királya, Árpád pedig a dsila, a hadak intézője, a magyar shogun.”⁵¹ (Shogunnak a japán kettős királyság ténylegesen uralkodó alkirályát nevezzük.)

Róheim feltételezése nem kevesebbet jelent, mint hogy a névleges és a valóságos uralkodó tiszt-sége egy családon belül öröklődött, s így a gyula mintegy a trónörökös címe is volt. Ha ezt az elképzelést elfogadjuk, úgy Álmos kündü-kagáni hatalmának „névlegessége” is új megvilágításba kerül. A kündü-kagán eszerint közvetlenül nem uralkodik ugyan, ám – fián vagy más örökösén keresztül – befolyást tud gyakorolni az uralomra. Ha elképzelhetők is nézeteltérések a kündü és örököse között, az világos, hogy alapvető érdekük megegyezik: mindennél inkább megerősíteni dinasztiájuk hatalmát, a kultusz és a fegyver erejével egyaránt. Ez mindenképpen biztosítékot jelent arra, hogy a két fejedelem között ne alakulhasson ki súlyosabb viszály. A gyulának persze módjában áll (a szakrális áldozat eszközét igénybe véve) eltávolítani elődjét, ha maga akar a helyébe ülni, ezáltal azonban rögtön ő maga kerülne ugyanolyan kiszolgáltatott helyzetbe a következő gyulával szemben.

De vajon az adatok Róheim feltevése mellett szólnak-e?

Hogy Álmos valóban kündü volt, azt korábban már tisztáztuk. Hogy Árpád 895 előtt a gyula címet viselte, arra ilyen döntő bizonyítékaink nincsenek. Ám figyelemre méltó Kézai közlése, mely szerint Árpád „...nemzetsége Szcitia többi törzse fölött azzal a kitüntető méltósággal van felruházva, hogy az előnyomuláskor a sereg előtt, visszavonuláskor pedig utána vonul”.⁵² Ez a szerep a nomád hadszervezetekben mindig a csatlakozott katonai segédnépekre jellemző; ilyen segédnép volt a magyar törzsszövetségen belül a kabarok törzse. Noha Horváth János nyomán Kristó Gyula is a 13. század végén működő, az Árpádokkal szemben ellenséges Ákos mester hazugságának tartja Árpád ilyen beállítását – amely a fejedelem nemzetiségét mintegy a csatlakozott segédnépek közé degradálná –,⁵³ érdemes figyelembe vennünk Györfly György véleményét, aki szerint a kabarok, katonai segédnép lévén a legfőbb hadúr, a gyula irányítása alá tartoztak.⁵⁴ Az, hogy Kónstantinos a kabarokról szólva megemlíti, miszerint

Τῷ δὲ τότε καιρῷ τὸν
Λιούντικα, τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρπαδῆ εἶχον
ἄρχοντα.

55

⁴⁹ Györfly: 6. sz. alatt i. m. 111.

⁵⁰ Kristó: i. m. 219.

⁵¹ Róheim: i. m. 137.

⁵² Kézai Simon: Gesta Hungarorum 27. In: SRH I. 165. In: MEH 189. Ford.: Györfly György.

⁵³ Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 347–348.

⁵⁴ Györfly: 6. sz. alatt i. m. 105.

⁵⁵ Kónstantinos 40. i. m. 47.

(Az akkor aktuális időpontban Leventét, Árpád fiát bírták fejedelemként.) – mindenesetre igazolni látszik, hogy a kabarság Árpád és dinasztíája irányítása alatt állott; mivel pedig e nemzetséget kabarnak aligha tekinthetjük, nem magyarázhatjuk ezt mással, mint azzal, hogy a hadügyek legfőbb irányítóként rendelkeztek a kabarokkal.

Azt a feltevést, hogy a gyula cím s ezzel a valódi hatalom intézményesen a kündü-kagán trónörökösének a kezében volt, analógiákkal is támogatjuk. Tudjuk, hogy Istemi kagán fiát a görögök Turxanthos, azaz „*türk sad*” néven emlegették,⁵⁶ s tudjuk azt, hogy 630 körül T'ong dzsebu-kagán legidősebb fia, Tardu, *sad* címet viselve uralkodott Észak-Afganisztánban.⁵⁷ Figyelemre méltó, hogy a kazár alkirályt Dzsajháni is „*j. sad*” címen emlegeti. (Bár Ligeti Lajos kétségbe vonja ennek összefüggését a *sad* szóval).⁵⁸ Nem elképzelhetetlen, hogy egy korai periódusban a türk-kazár államszervezetben is a trónörökös kezében volt a tényleges irányítás; aminthogy megítélhetően a hunoknál is testvérek között oszlott meg a reprezentatív és a katonai hatalom.⁵⁹

Árpád természetesen semmiképp nem viselhette kezdettől a gyula címet, hiszen 850 táján még nem lehetett nagykorú. Eleinte talán Álmos valamely testvére vagy unokatestvére állt e posztton, s ennek halála nyitott utat Árpád számára, aki „körös-körül becsült volt bölcsességéért, megfontoltságáért és férfiaságáért.”

5. Árpád és Kurszán

Geórgios barát krónikájának folytatásából tudjuk, hogy a 894. évi bolgár–bizánci háború előtt a bizánci követ, Nikétas

Ὁ δὲ ἀπελθὼν καὶ συντυχὼν ταῖς
κεφαλαῖς αὐτῶν,⁶⁰ Ἀρπάδην καὶ Κουσανήν
καὶ συνδεμένων πολεμῆσαι, λαβὼν ὀψιδας
ἤλθε πρὸς τὸν βασιλεῦς.

60

(Elmenvén pedig és találkozáván az ő fejeikkel, Árpáddal és Ku/z/szánnal, és megegyezvén, hogy háborúznak, kezesekeket véve jött a császárhoz.)

Az itt Kusanés, másutt Cusala, Cussal stb. néven szereplő magyar vezért a kutatás általánosan az Anonymusnál emlegetett Kurszánnal (Curzan), „Cundu”, vagyis egy kündü fiával azonosítja. Kurszán igen nagy szerepet játszott a 9–10. század fordulójának magyar vonatkozású eseményeiben. A 16. századi bajor humanista történetíró, Aventinus szerint az ő követei ajánlották fel Arnulf császárnak Szvatopluk ellen „minden erejüket”, cserébe azon földek tulajdonjogát kérve, melyeket fegyverrel elfoglaltak. A császár utasítása szerint Dácia felől támadtak, a lakosságot kiirtották és elfoglalták azt a területet; ezután Arnulf ismét a morvák ellen küldte őket, ami egész Morvaországra gyilkolást, rablást, gyújtogatást és gyászt hozott. Utána hat évig békeségben voltak, Arnulf halála után azonban Kurszán, „e nemzet királya”, díszes követséget küldött Gyermek Lajoshoz, hogy megújítsák az apjával kötött szövetséget; majd Kurszán váratlanul átkel a Dunán, s a rá jellemző kegyetlenséggel kiirtja a pannóniai bajorokat, sőt, Ausztriát is elnépteleníti. Végül azonban a Fische folyó mellett Luitpold őrgróf csatára kényszeríti és megöli.⁶¹ (Aventinus azért érdemel nagy figyelmet, mert olyan forrásművek birtokában dolgozott, amelyek azóta elvesztek.)

Kurszán haláláról tudnak a kortárs nyugati évkönyvek is, amelyek a 901–904 közötti évek vala-

⁵⁶ Menandros Protiktór frg. 43. In.: *Historici Graeci Minores* II. ed. L. Dindorfius. Lipsiae 1871. 85–89. Vö. *Györffy György*: Bevezetés MEH 9.

⁵⁷ *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. mint 11. sz. alatt i. m. 78.

⁵⁸ *Ligeti Lajos*: Régi török eredetű neveink. In.: *Magyar Nyelv* 1979. 267.

⁵⁹ *Bóna István*: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In.: *Magyarország története* I./1. Bp., 1984. 280.

⁶⁰ *Geórgios barát folytatása*. in. 5. sz. alatt i. m. 59.

⁶¹ *Aventinus*: *Annalium Boiorum*. In.: *Catalogus Fontium Historicae Hungariae*. I. ed. Gombos F. Albin. Bp. 1937. 343–346. MEH 263–269. Ford.: Horváth János.

melyikére datálják az eseményt (a kutatás általánosan 904-et fogadja el), de azt is hozzáteszik, hogy valójában nem csatában, hanem törbe csaiva, békétárgyalás közben, lakomaasztalnál végeztek vele a bajorok.⁶²

Milyen szerepet játszott ez a sokat emlegetett „fejedelem” a magyar kettős királyságban? A szakirodalom a legutóbbi időkig szinte teljes egyöntetűséggel elfogadta Györffy György 1955-ben felállított elméletét, mely szerint Kurszán, a „Cundu” fia nyilván kündü volt a honfoglalás körüli években.⁶³ Levédi jogos utódának – tehát vérrokonának, esetleg fiának – s végső soron Istemi kagán le származottjának tekinti őt.⁶⁴

Azokat az adatokat, melyek e feltevésnek ellentmondanak, Györffy vitatható érvekkel igyekszik megcáfolni. Láttuk, hogyan magyarázza Álmos kündühalálát. Hasonlóan hárítja el azt az ellenérvet is, hogy a görög forrás Árpád nevét Kurszán előtt említi: szerinte ezt kellően magyarázza az, hogy a nagyobb tényleges hatalom Árpádé volt, s Kurszához is rajta keresztül vezetett az út.⁶⁵ Hogy egy bizánci diplomatának ilyen kevés érzéke lett volna a reprezentációhoz, az persze nem látszik valószínűnek.

Györffy nézetével elsőként Czeglédy Károly fordult szembe, rámutatva: Kurszánt ismerték a kortárs nyugati források, ő vezetett Nyugatra hadjáratokat, tehát aligha lehetett szakrális főfejedelem – éppen fordítva, Árpád lehetett az, akinek nevét a kortárs források Nyugaton egyáltalán nem ismerik, tehát szakrális elzárkózásban élt, míg a legfőbb hadúr feladatait Kurszán látta el.⁶⁶

Györffy válaszként megismételte 1955-ben megfogalmazott tételét, mely szerint a magyar kündü szakrális volta korántsem lehetett annyira szélsőségesen értelmezett, mint a konszolidáltabb körülmények között élő kazár kagáné.⁶⁷ E vélemény önmagában alighanem megszívlelendő, ám az a szakralitás legminimálisabb formájával sem egyeztethető össze, hogy a mágikus hatalmú, isteni uralkodó idegen országra vezessen hadat, ott egy asztalhoz üljön ellenséges hadvezérekkel, s kitégye magát egy orgyilkos támadásnak, ezáltal pedig egész népét is a király halálából következő csapásoknak.

Györffy elképzelésének radikális cáfolatára Kristó Gyula vállalkozott. „...a görög, illetve a nyugati és hazai latin források egyike sem tartalmaz egyetlen olyan mozzanatot sem, amely akár halvány lehetőséget biztosítana Kurszán künde tiszte számára. Egyrészt Dzsahjáni leírta a magyarok tényleges uralkodójáról, a gyuláról 880 táján, hogy minden magyar ennek a parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben. A magyar szakrális fejedelmi rendszerben a gyulának megfelelő kazár méltóságról, a Kagán-behről Ibn Fadlán azt jegyezte fel, hogy seregeket irányít, az állam és hadügyeket intézi, nyilvánosan megjelenik a nép előtt, portyákat vezet... A gyula méltóság ismérvei maradéktalanul Kurszánra illenek. Másrészt viszont a künde tisztség egyetlen sajátága sem fedezhető fel Kurszán cselekedeteiben. Egy szakrális fejedelem nem járt volna rendszeresen, hosszú években keresztül portyázó hadjáratokra... nem vett volna részt a legteljesebben nyilvános lakomán minapi ellenségeivel együtt... s ha Árpád gyula lett volna, kalandozó hadjáratokat vezetett volna, s a nyugati évkönyvirodalom az ő és nem Kurszán nevétől visszhangozna.”⁶⁸

Kristó e gondolatmenetével mindenképpen egyetértünk. Meglepő viszont, hogy egyetlen ponton ő is Györffyyel azonos álláspontra helyezkedik; abból kiindulva, hogy Anonymus Kurszánt „Cundu” fiának mondja, így érvel: „...mivel a magyaroknál a honfoglalásig csupán Levedi és Álmos viselte a künde méltóságot, Kurszánt csakis Levedi fiával tekinthetjük azonosnak.”⁶⁹ Láttuk már: ő ezt nem tekinti összeegyeztethetetlennek Konstantinos közlésével Levédi kazár házasságának terméketlenségéről. „Ha viszont eltekintünk a magyar hagyomány adatainak szó szerinti értelmezésétől – hogy ti. Curzan apja Cundu volt –, akkor Kurszánban Levédi künde unokaöccsét kellene látnunk.”⁷⁰

⁶² Kristó: i. m. 220. 484. sz. jegyzet.

⁶³ Györffy: 11. sz. alatt i. m. 142.

⁶⁴ Uő: 31. sz. alatt i. m. 56.

⁶⁵ Uő: 6. sz. alatt i. m. 110.

⁶⁶ Czeglédy: 12. sz. alatt i. m. 126–128.

⁶⁷ Györffy: 6. sz. alatt i. m. 110–111.

⁶⁸ Kristó: i. m. 224–225.

⁶⁹ Uo. 220.

⁷⁰ Uo. 222.

Magunk fentebb úgy találtuk, hogy Levédinek – saját szavaiból kiindulva – *egyáltalán nem volt gyermeke*, azonkívül a kündü címet sem viselte. Ez utóbbi mozzanat kizárná, hogy Kurszán apja legyen, akkor is, ha feltennénk – amint azt baráti beszélgetés során nekem szegeztek –, hogy Levédinek esetleg születhetett fia az Álmos javára történt lemondás *után*. Ha ellenben mégis azt fogadnánk el, hogy Álmos előtt ő is viselte a kündü címet, úgy elképzelhetetlen lenne, hogy lemondása ne járt volna szakrális feláldozással, s így már nem lett volna módja utóbb fiat nemzeni. Végül az a feltevés, hogy Kurszán esetleg az unokaöccse volt, végképp indokolhatatlan, hiszen Anonymus egyértelműen „Cundu” *fiának* nevezi őt. Mivel mi tudjuk, hogy „Cundu” nem személynév (pontosabban: 1138-ban, jóval a tisztség megszűnte után fordul elő első ízben személynévként),⁷¹ ez a jelző csakis olyasvalakizhoz kapcsolódhatott, akinek valóban kündü volt az apja.

S mivel Levédi kündü-voltában mi kételkedünk, szükségszerű következtetés, hogy Kurszánt *Álmos fiának* tekintsük!

Ez a lehetőség – tudásunk szerint – eddig nem bukkant fel a szakirodalomban, pedig felvetése érvül szolgálhatna Róheim fentebb idézett hipotézise – a gyula egyben a kündü rokona, trónörökös! – mellett is. Eszerint 895-ig Álmos volt a magyar törzsszövetség kündü-kagánja, mellette egy idő óta idősebb fia, Árpád töltötte be a gyula tisztségét. Álmos 895-ben történt feláldozása után Árpád lesz a kündü-kagán – ezért nem hallunk róla többé a honfoglalás után, ezért nem ismerik nevét a nyugati források –, míg a gyula címet öccse, Kurszán nyeri el, s így az ő nevét ismeri meg elsőként a nyugati világ. Magát azt az ellentmondást, hogy Kurszán „Cundu” fia léte a gyula címet viseli, csakis a róheimi elképzelés magyarázza meg igazán meggyőzően.

Nem kizáró érv, hogy sem Kónstantinos, sem a hazai források nem említik őt az uralkodódinasztia tagjaként. Törvényszerű, hogy a honfoglalás eseményeiről láthatólag igyekszik minél kevesebbet beszélni; a hazai források pedig az Árpád-háznak csupán azt a vonalat tartják számon, melytől a későbbi királyok eredtek. (Zolta, Taksony stb.) Anonymus például a bizonyítottan Árpád-házi Tást sem a dinasztia tagjaként szerepelteti.

Hogy a két testvér közül Árpádot kell elsőszülöttnak tekintenünk, azt két adat világosan bizonyítani látszik: egyrészt, hogy Levédi Álmos apaságáról szólva Árpád nevét említi és nem Kurszánét (Kurszán talán még meg sem született 850 körül), másrészt, hogy míg a honfoglalás előtt a két testvér együtt szerepel, 895 után Árpádról nem hallunk többé.

A kérdés e megválaszolásának látszólag ellentmond két kronológiai adat. Egyrészt Geórgios krónikájának folytatója már 894-ben a *magyarok fejeiként* említi Árpádot és Kurszánt, holott Kurszán a fentebbiek szerint csak egy évvel később lesz gyula. Hasonlóképpen problematikus Aventinus közlése, mely szerint Kurszán volt az a magyar *király*, akinek követei felajánlották Arnulf császárnak „minden erejüköt” Szvatopluk ellen. Aventinus nem ad meg konkrét évszámokat, ám a szóban forgó, Szvatopluk elleni hadjárat kétségkívül 892-ben volt, tehát három évvel Kurszán feltételezett gyulává válása előtt.

E két adat azonban – szerintünk – nem zárja ki a fenti gondolatmenetet. Egyrészt nem szabad elfelednünk, hogy Aventinus fél évezreddel az események után írja művét, és noha kétségkívül hiteles forrásokat használt, e források hiányában nem állapíthatjuk meg pontosan, mennyire hűségesen követte őket. Nem elképzelhetetlen, hogy a forrásaiban a 895 *utáni* magyar–bajor harcok kapcsán emlegetett Kurszánt csak ő hozta kapcsolatba már a 892-es hadjáratral is. De ha valóban Kurszán követei jelentek is meg Arnulfnál 892-ben, ez még nem feltétlenül jelenti azt, hogy Kurszán már ekkor szükségképpen viselte a gyula címet. Nyilvánvaló, hogy a kündü-kagán kisebbik fia is részesült a tekintélyből, amely családját megillette, s hogy jelentős szerepet kapott bátyja hadjárataiban. Elképzelhető, hogy a 894 előtti években Árpád neki engedte át a kabarok irányítását. (Mint nem sokkal később Leventének.) Arnulf udvarában viszont aligha voltak annyira tisztában a magyar hatalmi viszonyokkal, hogy tudják, milyen rangban áll pontosan a velük tárgyaló hadvezér. (A nyugati források általában minden kalandozó magyar vezért *rex*-nek mondanak.) Ugyanígy magyarázhatjuk a Nikétas követjárásával kapcsolatos közlést is. Kurszán, mint a kabarok parancsnoka és a nyugati frontot (esetleg) már jól ismerő vezér, indokoltan lehetett jelen bátyja és a görög követ tárgyalásain, amikor egy – részben Kárpát-medencebeli területeket is érintő – háborúról tárgyaltak. Nikétas pedig végül is joggal nevezhette „*főknek*” a két fivért, akik nyilván mindketten keleti pompát fejtettek ki; azt azonban láthatóan észlelte, hogy Árpád magasabb rangban van, azért említi őt elsőnek. A szakrális hatalmú kündü-kagán személyesen nyilván nem is fogadta a bizánci követet, így Álmos nevét a krónikás meg sem említi.

⁷¹ Kristó Gyula–Marek Ferenc–Szekfü László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. Acta Historica XLIV. Szeged, 1973. 52.

6. A kettős fejedelemség Árpád után

Kurszán 904-ben halt meg. Árpád halálának dátumaként Anonymus 907-et adja meg.⁷² Kristó Gyula ez utóbbi adatot elveti, hivatkozva Anonymus kronológiai pontatlanságára, ugyanakkor a szerző „belső kronológiája alapján” 899–900 körülre helyezi Árpád halálát.⁷³

A bizalmatlanság az anonymusi évszámmal szemben feltétlenül jogos, az viszont nem világos, miért tartja Kristó ugyanakkor megbízhatónak a gestairó belső kronológiáját. Magunk úgy véljük, hogy ha a 907-es év nem igazolható is, az bizonyosnak látszik, hogy Árpád túlélte Kurszánt. Ha ugyanis fordítva történt volna, úgy Kurszán lett volna az utóda – a seniori öröklésrend szerint – a kündü-kagán posztján, s akkor aligha végezhetette volna úgy az életét, ahogy végezte.

Györffy még Árpád hadvezéri tehetségének tulajdonítja a 907. évi bresalauspurki csata megnyerését.⁷⁴ E feltevés azonban – a fentiek alapján – nem egyeztethető össze Árpád szakrális fejedelmi voltával.

De: vajon valóban élt-e még a Dzsahániból ismert szakrális fejedelmi cím a honfoglalás után, és meddig? Dolgozatunk elején már idéztük Györffy nézetét, aki szerint Kurszán „kündü” halála után Árpád magához ragadja az egyeduralmat, a gyula címet hatalom nélkül egy másik törzsfőnek engedi át, s a kündü szakrális hatalma ezzel véget ér. Ehhez legutóbb hozzáfűzte, hogy Fajsz fejedelemsége idején már maguk a régi címek sem voltak használatban, s helyüket átveszi a *király* cím – mindezt egyetlen Dráván túli helynév sláv megfelelője alapján.⁷⁵ Utaltunk már arra is, hogy Kristó, ha ebben az éles cezúrában kételkedik is, lényegében szintén a kündü-kagáni méltóság kultikus jellegének elhalásáról beszél már a 890-es évek elejétől számítva. „Álmos még megmaradt igazi, istenként tisztelt szakrális uralkodónak, aki életével fizetett ezért, de fia már nagyobb beleszólást igényelt magának a törzsszövetség ügyeinek intézésébe...”⁷⁶ „Alkalmassint már a 890-es évek elejére az Álmos-család számára is világossá vált, hogy hiába tisztelték az alattvalók szentként, szinte istenként a szakrális fejedelmet és családját, a tényleges hatalom egyre inkább a gyula méltóságot viselő Kurszán [= Kristó szerint Levédi fia vagy rokona!] kezében összpontosult. A 890-es évek közepén megkezdődhetett az Álmos-család tagjainak részesedése a tényleges hatalomban: Árpád Kurszánnal együtt szegődött el bizánci zsoldba a bolgárok ellen. Ha a 850-es évek második felében Álmos úgy tudott főhatalomra kerülni, hogy vállalta a kazár függést és a künde méltóságot, negyven évvel később fia úgy juthatott csak valószínű hatalomhoz, ha kilép abból a szerepkörből, amit a künde tisztség viselőjére rótt. A család Álmos rituális meggyilkolásával kapott igazán keserű leckét. Ekkor derült ki, hogy a szakrális főhatalom további vállalása a tényleges hatalom végleges elvesztését vonja maga után...”⁷⁷ Ugyanakkor Kristó elismeri: „Árpád és közvetlen utódai azonban tartózkodtak a külső akcióktól. Lehet, hogy a továbbbővülő szakrális tradíciók gátolták meg őket ebben... Mindenesetre – legalábbis névlegesen – főhatalmukat megőrizték, s 947-ben Taksonyt már semmi sem zavarta abban, hogy Itáliába kalandozzék.”⁷⁸ (Mint alább látni fogjuk, 947-ben Taksony még nem volt fejedelem.) Összegzésként mégis megismétli: „A 890-es évektől a 10. század közepéig eltelt fél évszázad alatt lassan elhalt a magyaroknál a szakrális fejedelemség.”⁷⁹

E gondolatmenetet több ponton problematikusnak érezzük. Egyrészt: ha 890 körül Kurszán valóban egy másik törzs fejeként tartott volna kezében minden hatalmat, úgy hiába vált volna világgossá Árpád számára családi hatalmuk névleges volta, aligha lehetett *módja* arra, hogy rákényszerítse a tényleges hatalom birtokosát szavának figyelembevételére. Eszerint a görög követtel való tárgyaláson csak a kündü trónörökösöként szerepelhetett, jelenléte formális volt? De akkor miért nem Kurszán szerepel első helyen a tárgyalásokról szóló beszámolóban, aki gyulaként a nép második embere volt? Ez az ellentmondás nézetünk szerint csak úgy oldható fel, ha feltesszük, hogy Árpád és Kurszán *nem*

⁷² Anonymus: Gesta Hungarorum 52. In.: SRH I. 105–106.

⁷³ Kristó: i. m. 354.

⁷⁴ Györffy: 6. sz. alatt i. m. 112.

⁷⁵ Györffy György: A kalandozások kora. in. 59. sz. alatt i. m. 676.

⁷⁶ Kristó: i. m. 228.

⁷⁷ Uo. 226.

⁷⁸ Ld. 76. sz. jegyzet.

⁷⁹ Uo.

– nagyon is egyenlőtlen erőviszonyok mellett viszálykodó – *rivalisokként* szerepelnek Geórgios krónikájának folytatásában, hanem érdekszövetségesekként, testvéreként.

Emellett szól, hogy a tárgyalásokon megbeszért hadjáraton a kabarok hadvezére Levente lett. Hiszen ha Kurszán lett volna ekkor a gyula, mégpedig nem Árpád testvéreként, hanem riválisaként, Levédi utódként, úgy módjában állott volna – katonai téren a leginkább! – megakadályozni az Álmos-dinasztia érvényesülését.

Az a gondolat pedig, hogy Álmos feláldozása „keserű lecke” lett volna, a szakrális fejedelemség elvének teljes félreértését jelenti. Ibn Fadlán és más arab szerzők⁸⁰ közléséből világos, hogy a styeppei szakrális uralkodónak eleve tisztában kell lennie leendő végzetével, ami a nép jóléte szempontjából elkerülhetetlen s a szakrális varázserő továbbörökítésének egyetlen lehetséges módja. Álmosnak nem lehettek illúziói afelől, hogy milyen halállal fog végül meghalni – nagyobb hadi vereség, természeti csapás, vagy akár csak egészségének meggyengülése előbb-utóbb mindenképpen feláldozásához vezetett volna. Tekintve, hogy 895-ben a hetvenötödik életéve körül járhatott – ami a korabeli átlagéletkort tekintve igen magas kor – nem is volt oka különösebben megrendülni, hiszen ha uralma valóban a 850-es évek közepén kezdődött, éppen letelőben volt már az a negyven év, ami Ibn Fadlán szerint a kazár kagánok meghatározott uralkodási ideje.

Végül, ami a névleges és a valóságos főhatalom dilemmáját illeti, ha fentebbi érveink alapján feltételezzük, hogy a két tisztség egy dinasztiahoz kötődött, s hogy Kurszán maga is Álmos fia volt, úgy ez az ellentét a 890-es években látszólagos.

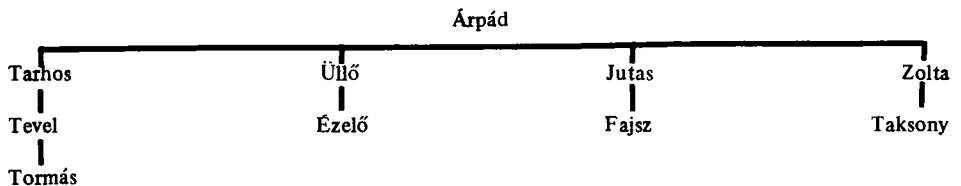
És a későbbiekben? Erre a kérdésre már nehezebb felelnünk, mert a források még annyit sem árulnak el, mint a korábbiakról. Ám már előljáróban le kell szögezünk: nem értünk egyet Györffy és Kristó véleményével, akik a 10. században a szakrális fejedelemség teljes hiányáról, illetve lassú elhalásáról beszélnek.

Kónstantinos a 950 körüli évekről szólva kijelenti Árpádról:

... ἕως οὗ
καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἐκ τῆς τοῦτον
γενεᾶς ἄρχων Τουρκίας καθίσταται.

81

(...amitől fogva máig az ő nemzetségéből állítatik Turkia fejedelme.) Egyben meg is adja Árpád közvetlen leszármazottainak családfáját.⁸²

A családfa nem teljes. Nem szerepel rajta Tas, akit a császár néhány sorral lejjebb szintén Árpád unokájának nevez,⁸³ továbbá Árpád korábban már említett fia, Levente, akiről valamivel feljebb, de ugyanebben a fejezetben történt említés. Németh Gyula feltevése,⁸⁴ amely Leventét és Tarhost azonosítja, nem valószínű, mivel mindkét névnek önálló hagyománya maradt: Tarnosnak helynevekben, Leventének pedig a 11. századi Árpád-házi névadásban. Nem világos, hogy e két személy itt miért nem szerepel. Alig valószínű, hogy ki lettek volna rekesztve a trónutódlásból, hiszen láttuk, hogy Levente

⁸⁰ Ibn Fadlán ld. 3. sz. jegyzet; Isztakhri és Ibn Haukal in *Pauler–Szilágyi: A magyar honfoglalás kútfői*. Bp., 1900. 259–260. idézi Röheim in 35. sz. alatt i. m. 131.

⁸¹ *Kónstantinos* 38. in. 5. sz. alatt i. m. 45.

⁸² *Kónstantinos* 40. uo. 49.

⁸³ Uo.

⁸⁴ *Németh Gyula: Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században. Magyar Nyelvőr* 89. (1965.) 286.

894-ben jelentős szerepet játszott; Tas pedig a császár a *még élő* – tehát trónörökösként szóba jöhető – Árpád-utódok között említi meg. Leventéről még feltételezhetnénk, hogy utódok nélkül halt meg, s ezért nem érdekes ebben az összefüggésben – Tas kimaradását azonban ilyesmi nem magyarázhatja. Elképzelhető, hogy Levente volt Tas apja, s lemaradásuk a családfáról valamely – talán másolói? – figyelmetlenség műve?

A családfát tehát az unokáig *nagyjából* ismerjük. A dédunokák felsorolására Kónstantinos nem tér ki – nyilván, mert ők egyelőre még nem jönnek szóba fejedelem-jelöltekként – csak Tormást említi meg, mivel az személyesen járt nála.

Azt azonban nem tudjuk megmondani, hogy miután Kurszán a bátyjánál korábban meghalt, ki(k) volt(ak) Árpád utóda(i) a szakrális fejedelem székeiben. A császár csak annyit közöl, hogy az adott időpontban – 950 körül – Fajsz a magyarok első fejedelme.⁸⁵ A szakirodalom mind az öt Árpád-fi nevét felvetette, ám egyik mellett sem szól semmi konkrét bizonyító adat.⁸⁶ Györffy György hipotézise szerint Szabolcs volt Árpád utóda, akit Anonymus Előd fiának nevez, míg más források Álmos apjának mondják Elődöt. Így szerinte a seniori rend értelmében Árpád után Szabolcs, Árpád „unokaöccse” lett a „második vezér” ahogy a krónikák említik – Györffy szerint ez „inkább magyarázható a fejedelmek egymásutánjából, semmint a hét vezér névsorából; a vezérnévsorokat ugyanis bizonyíthatóan utóbb szerkesztették össze krónikásaink”.⁸⁷ Az utóbbi idézetben az állítás és a bizonyítás közötti logikai összefüggés nem látszik világosnak; emellett maga a feltevés is támadható. Ha ugyanis Szabolcs Álmos testvére volt, akkor nem „unokaöccse” Árpádnak, hanem nagybátyja, s a senioratus értelmében még Árpádot megelőzően kellett volna uralkodnia. Ám a Györffy által idézett források közül egyik sem kapcsolja össze Álmost és Szabolcsot: vagy csak az egyik, vagy csak a másik apjának nevezik Elődöt. Feltehetően, hogy ez az Árpád-ház érdekében, a Szabolcstól származó Csákok ellenében történő krónikás hamisítás. Csakhogy sem Anonymust, sem az Ákos mester nyomán készült krónikákat nem jellemzi túlzott lojalitás a dinasztia iránt. Végül figyelembe kell venni Bakay Kornél ellenvetését: „Többedmagunkkal úgy véljük, hogy a nyírségi megyének nevet adó Szabolcs nem fejedelem volt a 10. században, hanem ispán István korában. A régészeti leletanyag is arra utal, hogy a szabolcsi vár államalapítás kori építmény.”⁸⁸ Két-háromszáz évvel később persze, amikor a Csákok már Magyarország leghatalmasabb bárói voltak, a kegyeiket kereső szerzők igyekeztek a család származását megszépíteni, a honfoglaló vezérek közé visszavezetni.

Ezért mi sem tartjuk valószínűnek Szabolcs fejedelemségét a 10. században; s adatok híján az öt Árpád-fi közül sem kívánunk választani. Egyelőre, úgy látszik, az 1977-ben előkerült Ibn Hajján-féle krónika 942-re vonatkozó, a magyarokat érintő közlései is inkább a kérdőjeleket szaporítják.⁸⁹ Azt azonban, hogy az „első fejedelem” címe továbbra sem nélkülözte a szakrális jelleget, két mozzanattal megkíséreljük valószínűsíteni.

Tudjuk, hogy Fajsz utóda a fejedelmi székben Taksony volt. Aventinus szerint Taksony részt vett az augsburgi csatában,⁹⁰ Albericus pedig arról tudósít – igaz, már a 13. században –, hogy az augsburgi csatát túlélő hét magyar egyike király lett.⁹¹ Ennek alapján Györffy is és Kristó is az augsburgi csata utánra, 955-re teszik Taksony trónra lépését.⁹² Sőt, Györffy odáig megy, hogy Bulcsú és Lél kivégzése „lélektani sokkot” idézett elő – vallási motívumok miatt! – s hogy „az augsburgi vere-

⁸⁵ Ld. 82. sz. jegyzet.

⁸⁶ Kristó: i. m. 355.

⁸⁷ Györffy: 31. sz. alatt i. m. 33–34.

⁸⁸ Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Bp., 1978. 126.

⁸⁹ Czeglédy Károly: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Uo. mint 12. sz. alatt i. m. 129–138.; Uő: Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Uo. 139–144.; Györffy György: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. Magyar Nyelv, 1980. 308.; Uő: Honfoglalás és megtelepedés. In: 59. sz. alatt i. m. 609.; Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1982. 59–72.

⁹⁰ Kristó: i. m. 354. 973. sz. jegyzet.

⁹¹ Uo. 972. sz. jegyzet. Vö. Latzkovits László: Alberik világkrónikájának magyar adatai. Szeged, 1934. 73.

⁹² Kristó uo. Vö. Györffy: 22. sz. alatt i. m. 138.; Uő: 31. sz. alatt i. m. 34.

ségért a felelősség az Árpád-fiak négy ágazata közül kettőt terhelte: Jutas fia Fajszt és Űllő [?] unokája Lélét.”⁹³ Innen már csak egy lépés kell, hogy kimondjuk: *Fajsz is rituális feláldozás tárgya lett*, mivel uralma alatt érte a magyarokat a sokkoló Lech-mezzi vereség, amely többek között az uralkodóház egy ifjabb tagjának gyalázatos halálát is eredményezte. Ez pedig nem a fejedelemiség szakrális jellegének elhalása mellett szól.

(Igaz, legutóbb maga Györfy elvetette ezt a – korábban kimondatlanul általa is sugallt – koncepciót. „Hogy mi lett Fajsz sorsa, nem tudjuk. Rituális királygyilkosságra aligha gondolhatunk akkor, amikor a fejedelem után következő főméltóság, a gyula nemcsak bizánci patrícius, hanem buzgó keresztény is volt, és püspök működött az országban.” S azt a megoldást javasolja, hogy Fajsz „szárműzésbe” vonult vissza egy Kisküküllő menti faluba.⁹⁴ Nehezen képzelhető el azonban, hogy az éppen általa vázolt vallási válsághelyzetben ennyivel ki lehetett volna elégíteni a népet, s hogy a feláldoztatás kérdése egyedül a gyulán múlt volna, akit ráadásul – mint alább igyekszünk kimutatni – nemcsak buzgó keresztény hite, de a fejedelemmel való szembenállása is motivált.)

Magunk azt sem tartjuk kizártnak, hogy Taksony pályafutása is hasonlóképpen ért véget! Az ő halálának pontos időpontját nem ismerjük, de abból kiindulva, hogy 973-ban már Géza követei jelennek meg Ottó császárnál Quedlinburgban, keresztény térítőket kérve, a kutatók egyöntetűen 972-ra teszik Géza trónra lépését.⁹⁵ Amivel konkrét adatunk erre nincsen, nem zárható ki, hogy Taksony halála valójában pár évvel korábban, például 970-ben következett be. Márpedig 970-ben volt az arkadiopolisi csata, mely nemcsak a magyarok újabb szívenletes vereségét hozta, de egy olyan külpolitikai vonal bukását is, amely 955-970 között kivehetően a kelet-európai népek Bizánc-ellenes tömörítésére irányult. Györfy György e külpolitikát Taksonynak tulajdonítja,⁹⁶ s ez indokoltnak látszik, mivel a nagyfejedelem – alighanem még e korszakra vonatkozóan is mondhatjuk: a kündükagán – belső ellenfeleit az augsburgi csatavesztés bizonyítvánnyal meggyőngyítette, s így kevés beleszólásuk lehetett a vereség következményeképp kialakított új külpolitikába.

Ha pedig Taksony külpolitikája jutott csődbe az arkadiopolisi csatamezőn, akkor talán nem alaptalan feltennünk, hogy őt is az a sors érte utól, amely tizenöt évvel korábban Fajszt: a szakrálisan feláldozott kündükagán sorsa?

Persze Fajsz esetében is, és még inkább Taksonyéban, feltevéseinket kevés adat támasztja alá. Am egy további szempont is arra int, hogy legalább 950 körül még ne tételezzük fel a szakrális fejedelmi hatalom eltűnését a magyar közéletből.

Ióánnész Skylitzész közléséből tudjuk:

Οὐ διέλιπον^a δὲ καὶ οἱ Τοῦρκοι^a εἰσβολὰς εἰς τὴν^d Ῥωμαίων^a ποιοῦμενοι καὶ ταύτην^h δρῶντες, μέχρις οὐ Βουλοσουδῆςⁱ ὁ τούτων ἀρχηγὸς τὴν τῶν Χριστιανῶν πίστιν ἀσπάζεσθαι^j ὑποκριθεὶς κατεκίληρει τὴν Κωνσταντίνου.^k Καὶ βαπτισθεὶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἀναδέχεται Κωνσταντίνου, τῇ τῶν πατρικίων ἀξίᾳ τιμηθεὶς καὶ πλείστων χρημάτων ὑπάρξας κύριος, εἰς^l αὐτοῦ οἶκαδε ὑποστρέψας. Μετ^l οὐ πολὺ δὲ καὶ Γουλᾶς,^l ἄρχων ὢν καὶ αὐτὸς τῶν Τοῦρκων, εἰσεῖσιν εἰς τὴν βασιλίδαν^m καὶ βαπτίζεται, τῶν ἰσῶν ἀξιοθεὶς καὶ αὐτὸςⁿ ἐνεργειῶν καὶ τιμῶν. Ἀνελάβετο δὲ μεθ^o ἑαυτοῦ καὶ τινὰ μοναχὸν Ἱερόθεον τοῦνομα, δόξαν εὐλα-

βείας ἔχοντα, ἐπίσκοπον Τουρκίας παρὰ τοῦ Θεοφυλάκτου χειροτονηθέντα,^o ὃς ἐκεῖσε γενόμενος πολλοὺς ἀπὸ τῆς βαρβαρικῆς πλάνης εἰς^p τὸν χριστιανισμόν ἐπανήγαγεν,^r ἀλλ^r ὁ μὲν Γουλᾶς^r ἐνέμεινε^r τῇ πίστει, μὴτ^r αὐτὸς ἐφοδὸν ποτε^s κατὰ Ῥωμαίων πεποιηκώς,^s μήτε τοὺς ἀλίσκομένους Χριστιανούς^t ἀτημελήτους ἔσθιν, ἀλλ^t ἐξωνοίμενος καὶ ἐπιμελείας ἀξίων καὶ ἐλευθερῶν. Βουλοσουδῆς^u δὲ τὰς πρὸς Θεὸν^{bb} συνθήκας ἡσυχῆως πολλὰκις σὺν παντὶ τῷ ἔθνει κατὰ Ῥωμαίων ἐξήλασε. Τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ κατὰ Φράγγων ποιῆσαι διανοηθεὶς καὶ ἀλοὺς ἀνεσκολοπίσθη ὑπὸ Ὠτου^{cc} τοῦ βασιλέως αὐτῶν. (p. 237⁶⁹⁻⁷⁶)

97

(A türkök sem hagytak pedig fel azzal, hogy betöréseket csináljanak a rómaiak területére és pusztítsák azt, amíg Bulcsú, az ő hadvezérük, színélve, hogy a keresztények hitét szeretettel fogadja, Kónstantinos városába ér. És megkeresztelkedvén, Kónstantinos császár fogadta be [ti. ő lett a kereszt-

apja], a patríciusok méltóságával megtisztelten és a legtöbb kincs urává lévén fordulva utána ismét haza. Nem sokkal utána Gyula is, maga is a türkök fejedelme lévén, bemegy a császári székhelyre és megkeresztelkedik, maga is ugyanolyan jótéteményekre és megtiszteltetésekre méltottan. Magához vett valami szerzetest is, nevére nézve Hierotheost, aki az istenfélelem hírnevét bírta, Theophylaktos által Turkia püspökévé választtatott, aki odakerülve sokakat vezetett el a barbár tévelygéstől a kereszténységig, Gyula pedig megmaradt hitében, sem maga nem csinálván soha támadást a rómaiak földje ellen, sem az elfogott keresztényeket illetően nem lévén hanyag, de kiváltójuk és gondoskodásra méltatójuk és megszabadítójuk. Bulcsú pedig hűtlen lévén az istennel kötött szerződésekhöz, gyakran egész népével kiszállt a rómaiak ellen. Ugyanezt vévén pedig észébe a frankok ellen, fogságba esvén nyársra húzatott az ő császáruk, Ottó által.)

Skylitzés a 11. század második felében már nem tud arról, amit Kónstantinos még nyomatékosan hangsúlyozott: hogy a *gyula* és a *horka* nem személy-, hanem méltóságnevek. Tehát a magyar törzsszövetség gyulája járt Konstantinápolyban és keresztelkedett meg!

Bulcsú konstantinápolyi útjáról Kónstantinos is megemlékezett, Tormásról szólva:

ὁ Τερματίζου, ὁ ἀρτίως
ἀνελθὼν φίλος μετὰ τοῦ Βουλτζου, τοῦ
τρίτου ἄρχοντος καὶ καρχᾶ Τουρκίας.
Ἰστέον, ὅτι ὁ Βουλτζου, ὁ καρχᾶς ἐστὶν
ὁ υἱὸς τοῦ Καλῆ, τοῦ καρχᾶ, καὶ ὅτι τὸ
μὲν Καλῆ ἐστὶν ὄνομα κύριον,...

98

(Tormás, a barátunk, aki épp most jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karkhasával. Tudni kell, hogy Bulcsú, a karkhas, Kálnak, a karkhasnak a fia és hogy a Kál saját név...)

Mi derül ki számunkra a két idézett közlésből? Az, hogy a magyar törzsszövetség második és harmadik embere – sajnos, szinte semmilyen adatunk nincs arról, mit jelenthetett közelebbről a horka „harmadik fejedelmi” rangja – a keresztény vallást választotta; továbbá, hogy e tettük nem magyarázható lelkiismereti motívumokkal, mivel ilyesmi csak a gyula esetében mutatható ki, Bulcsú részéről Skylitzés kifejezett kétszínűséget tételez fel. De vajon mi indította Bulcsút e kétszínűsége? Vajon pusztán a patríciusok méltósága és a legtöbb kincs feletti uralom? Ez aligha valószínű. A magyar törzsszövetség harmadik méltósága anyagilag is, erkölcsileg is felette kellett, hogy álljon annak, hogy kincsekért vagy egy patríciusi címért nyilvánosan deklarálja a *bizánci* vallás felvételét.

A helyes magyarázathoz szerintünk mindenképp azt kell figyelembe venni, hogy a kündü hatalma az Árpád-korabeliéhez képest jelentősen csökkent. Ez kiderül abból, hogy a császár, aki az etelközi évekről szólva még csak vajdákat emlegetett, itt már azt írja: ἔχει δὲ ἑκατὴν γυνεα ἑρχομεν.⁹⁹ (Valamennyi törzsnek van pedig fejedelme.)

Marczali Henrik e megállapításához Kristó Gyula még hozzáfűzi: „Azt is valószínűnek kell mondanunk, hogy éppen a 950-es évek elejére egy újfajta törzsszövetségi integráció körvonalai kezdtek kibontakozni. Ennek élén nem Árpád-házi családtag állt, hanem Bulcsú, aki a törzsszövetség hivatalos hierarchiájában mint harmadik fejedeleme, a karkhas méltóságot töltötte be... Hogy a 950-es évek eleje törzsszövetségi integrációjának politikáját Bulcsúhoz és nem Árpád-családbeli előkelőhöz kapcsoljuk, alapvetően mégsem 955. évi seregvezérségével kapcsolatos, hanem azzal a körülménnyel, hogy Bulcsú az egyetlen X. századi vezér, akinek nyugati és déli irányú kalandozásairól egyaránt biztos ismereteink vannak.”¹⁰⁰

Kristó érvelése lényegében azt sugallja, hogy Bulcsú a törzsszövetség szállásföldjének minden frontját ellenőrzése alatt tartva a fejedelmi hatalom riválisává lett. Maga Kristó ugyan azt is hozzáteszi, hogy Tormás és Bulcsú együttes szereplése „arra mutat, hogy a nagyfejedelmi törzs és Bulcsú törzse közt baráti lehetett a viszony”¹⁰¹ – ám ez éppen a fentiek alapján nem logikus. Az, hogy egy tárgyaláson a császárvárosban jelen kellett lennie Árpád egy leszármazottjának is, lehetett pusztán reprezentációs formalitás, amely a dinasztia – esetleg kényszerű – formális hozzájárulását jelezte Bulcsú ottani

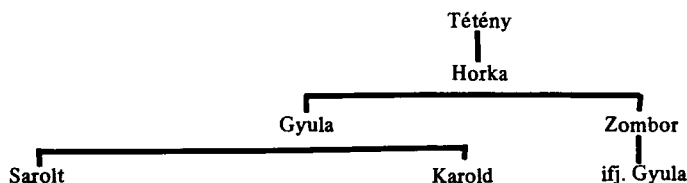
⁹⁹ Györffy: 22. sz. alatt i. m. 152., 154. l.; Ud: 31. sz. alatt i. m. 48–50. (Lél Anonymus szerint Tas fia, s ezt nincs okunk kétségbe vonni. Kristó: i. m. 460–461. elveti Lél kapcsolatba hozását az Árpád-házzal, mondván: Tas kortársa Lélnek, tehát nem lehet az apja. De mivel Tas nem érhetette

ténykedéséhez; hasonló szerepet játszhatott az augsburgi csatában Lél, s ha hihetünk Aventinusnak, maga Taksony is.

Valójában a hatalom természetéből következik, hogy a gyengülő hatalmú Fajsz fejedelem és a növekvő hatalmú Bulcsú között éles érdekellentétnek kellett lennie. S ha ezt figyelembe véve vizsgáljuk Bulcsú bizánci megkeresztelkedését, felmerül a gondolat: vajon nem Fajsz alapvetően vallási meg-alapozottságú uralmával szembeni tüntetés-e a horka lépése? Nem annak eszköze-e, hogy ne kelljen tudomásul vennie a kündű szakrális hatalmát?

Igy Bulcsú megkeresztelkedésének ténye közvetetten ismét amellett tanúskodik, hogy 950 körül a fejedelmi hatalom szakrális volta még eleven volt.

S ugyanamellett tanúskodik a gyula megkeresztelkedése is. Kurszántól eltérően ugyanis ez a gyula bizonyos, hogy semmiképp nem lehetett az Árpád-ház tagja. A 14. századi krónikás hagyomány az ő nevéhez kötötte Erdőelve megszállását, s az ő lánya volt a szép és szilaj Sarolt, Szent István édes-anya.¹⁰² Családfáját Anonymus közli:¹⁰³

Ha e családfát hitelesnek fogadjuk el, az hámozható ki belőle, hogy a honfoglaló Tétény vezér fia még horka volt, unokája és dédunokája viszont már gyula.

Kristó szerint „A rokonsági szálakat azonban bizonynyal rosszul kötötte össze a névtelen jegyző, amikor Tétény fiának, valamint Gyula és Zombor apjának tette meg Horkát. Roppant valószínű, hogy a gyula és karkhasz méltóságok viselői nem egyazon családból kerültek ki...”¹⁰⁴ Szerinte ugyanis a szóban forgó gyula Levédi és Kurszán leszármazottja.¹⁰⁵ Magunk azonban két okból nem tartjuk kizártnak, hogy az anonymusi családfa lényegében helyes.

Az egyik ok: Bulcsúval kapcsolatban Kónstantinos hangsúlyozza, hogy már az apja, Kál is viselte a horka címet. Talán feltehetjük, hogy Bulcsú azért emelte ki ezt a császár előtt, mert nem volt magától értetődő. Vagyis: a horka tisztség viszonylag új volt Bulcsú nemzetségén belül.

Másik okunk, hogy korábban feltételeztük: a gyula cím eredetileg a kündű dinasztiajához tartozó trónörököst illette meg, s Kurszán is e címen viselte; 950 körül viszont egy másik nemzetség tagja szerepel gyulaként.

Úgy látszik tehát, hogy valamikor a 10. század első felében az Árpád-ház kiejtette kezéből a gyula tisztségét s ezzel a tényleges hatalmat is. E feltevés magyarázatot adna a dinasztia hatalmának csökkenésére is.

Hogy ez pontosan mikor történhetett, arra nincs adatunk. Csupán kérdésként vethetjük fel, hogy vajon Kurszán – a tapasztalt, a nyugati frontot is már jól ismerő, Árpáddal hosszú időn át együttműködő gyula – váratlan halála nem idézett-e elő zavart, bizonytalanságot a dinasztiaon belül, nem vezetett-e trónöröklési viszályokhoz már Árpád életében, amelyek megkönnyíthették a dinasztia ellenfeleinek dolgát? Igaz, e feltevésnek ellentmond, hogy ha Tétény Árpád kortársa volt, akkor unokája – akinek Anonymus alapján a gyula cím megszerzését tulajdoníthatjuk – 940 előtt nemigen léphetett fel a politikai életben. (Annál is kevésbé, hiszen apósa volt a 997-ig uralkodó Gézának!) A Kurszán halála és a 940-es évek között eltelt három és fél évtized belpolitikai viszonyait illetően jelenleg semmit sem tudunk. Nem tudhatjuk, kik viselhették ezalatt a gyula címet: még mindig Árpád utódai, vagy más törzsfők?

Az viszont valószínűnek látszik, hogy 940 körül olyan személy lett a gyula, aki előzőleg meg a 955. évet – ha megéri, ő lesz a fejedelem, nem Taksony! – Lélről pedig 955 előtről nincs hiteles adat, elképzelhető, hogy Tormás bizánci útjakra Tas már idősebb ember, Lél viszont még ifjúként vesz részt az augsburgi csatában. Hogy Tas éppen Üllő fia, nem bizonyítható.)

⁹⁴ Györffy: 75. sz. alatt i. m. 702–703.

– apai örökségként – a horka tiszttségét viselte. Ez utóbbi cím akkor szállhatott át Kál vezérre, akitől hamarosan – 942 előtt!¹⁰⁶ – örökölte fia, Bulcsú.

Hogy Árpád utódai és a gyula tiszttségétőlük elragadó Tétény-utódok között feszült volt a viszony, az magától értetődik. Bulcsú és a fejedelmi ház ellentéte már utaltunk. Mindkét vezérnek jó oka lehetett hát arra, hogy elkötelezze magát egy olyan vallás mellett, mely magától értetődően semmisnek tekinti minden földi személy vallásos kultuszát.

Módosítanunk kell hát azt a köztudatunkban élő képet, mely a kereszténységet egyértelműen a fejedelmi hatalmat megerősítő, az államalapítást előkészítő ideológiaként ábrázolja a 10. században. Valójában először épp a törzsfői széthúzás, a dinasztiaellenesség ideológiai eszközeként jelenhetett meg a magyarok között. Minden bizonnyal ez magyarázhatta a Maros-vidéki törzsfő, Ajtony bizánci kereszténységét is az ezredforduló táján.¹⁰⁷

Géza fejedelem érdeme lehetett, hogy felismerte: e fegyver visszafordítható, a keresztény vallás egy új, megszilárdult Árpád-házi uralom forrása is lehet.

S ezzel elérkeztünk a legutolsó kérdéshez. Vajon 970 után, a meginduló keresztény térítés idején maradt-e még nyoma a kündü-kagán szakrális hatalmának, s meddig élt még a kettős fejedelemség?

A válasznál mindenképp figyelembe kell vennünk, hogy Géza kereszténysége a fennmaradt források szerint még meglehetősen felszínes volt, s a pogány hagyományokkal korántsem összeegyeztethetetlen.¹⁰⁸ Györfy György mutatott rá, hogy nevében a türk *dzsebu* (jabghu) húzódik meg, ami a kagán egyik címe.¹⁰⁹ Ez arra mutat, hogy legalábbis apja szándéka szerint még őrá is egy szakrális uralkodó tekintélye várt, s nyilván ennek megfelelően is nevelték.

László Gyula viszont István pogány nevének – Vajk – elemzésével újabb érdekes lehetőséget vetett fel. Németh Gyula feltételezéséhez kapcsolódva, mely szerint e név török eredetű és „kicsi, kisebbik vezért” jelent, így ír: „Tekintve, hogy a kettős fejedelemség megvolt a honfoglalóknál, és családi körön belül maradvá megtaláltuk a korai Árpád-korban, aligha kétséges, hogy megvolt Géza fejedelem korában is. Gézát úgy ismerjük, mint erőskezű uralkodót, aki megalapozta a központi hatalmat. A központi kormányzást éppen a törzsfők ellenében kellett megszilárdítani. Valószínűleg az ő műve volt az is hogy a kettős hatalmi szervezetet, amely azelőtt két külön törzs fejének kezébe tette le a hatalmat, átformálta úgy, hogy másoduralkodónak, Vajk-nak a saját fiát tette meg. Az erdélyi Gyulát is családja körébe vonta azzal, hogy leányát elvette feleségül, ennek ellenére később István királynak a legkonokabb ellenfele éppen az erdélyi részek Gyula-utóda, Ajtony volt.”¹¹⁰

Azt a feltevést, hogy Ajtony a gyula-családhoz tartozott, ma már elveti a kutatás,¹¹¹ az viszont tény, hogy az erdélyi gyulákkal csupán Istvánnak sikerült leszámolnia. Mindazonáltal kétségtelennek látszik, hogy Géza és Sarolt házassága átmeneti békét teremtett a két rivális dinasztia között. Sarolt apja, a mélyen vallásos keresztény talán őszintén lelkesedett is Géza térítő akcióiért, de utódja sem fordulhatott szembe nyíltan Gézával – a közismerten erélyes fejedelem ezt nyilván nem tűrte volna el.

Korábban felvetettük a gondolatot, hogy a kündü és a gyula cím eredetileg egyazon nemzetséggé volt. László Gyula feltevése, mely szerint Géza formálja át ilyen módon a kettős fejedelemséget, nem mond ellene ennek, sőt: ha Géza vissza akarta szerezni Álmos és Árpád hatalmát, ehhez vissza kellett, hogy szerezze a tényleges hatalmat biztosító gyula címet. Kijelölt örökösének, fiának talán valóban abban a reményben adta a Vajk nevet, hogy – miként a dinasztiaalapító ősök – ő is leendő utódját veheti maga mellé gyulaként. Ám *e reménye nem teljesült be*. Az erdélyi gyulák túléltek Gézát, s Istvánnak fegyverrel kellett őket levernie; *ez egyben a kettős fejedelemség pogány intézményének felszámolását, az új keresztény mintájú királyság megalapítását jelentette*.

⁹⁵ *Marczali Henrik*: A magyar nemzet átalakulása a X. században, s a fejedelemség megalapítása. In: *Világtörténelem – Magyar történelem*. Bp. 1982. 51–52.

⁹⁶ *Ioánnés Skylitzés*: Synopsis historón. In 5. sz. alatt i. m. 86–87.; Vö. Györfy György: 22. sz. alatt i. m. 155–156.; Uő: 31. sz. alatt i. m. 51–53.

⁹⁷ *Ioánnés Skylitzés*: uo. 85.

⁹⁸ *Kónstantinos* 40. uo. 49.

⁹⁹ Uo. 48.; Vö. *Marczali*: 95. sz. alatt i. m. 16. sz. jegyzet. (73.)

Véleményünk szerint tehát csak Szent István kora jelentette a kettős királyság megszűntét: az a kor, mely minden téren forradalmi változásokat hozott a magyar nép életében. A régi rend csökevényei azonban az új, keresztény államban is fel-felrémlenek. Bakay Kornél veti fel, hogy Vazul merénylete István ellen nem a kündü-kagán feláldozásának hagyományával magyarázható-e;¹¹² s László Gyula utal rá, hogy az Árpád-házon belüli uralommegosztások, a „korona és kard”-kettősség gyökere is részben ide vezethető vissza.¹¹³

---

¹⁰⁰ *Kristó*: i. m. 368–369.

¹⁰¹ *Uo.*

¹⁰² *L. a* 39. jegyzetben i. m. 30., In.: SRH I. 290–291.

¹⁰³ *Anonymus* 27. In.: SRH I. 68–69.

¹⁰⁴ *Kristó*: i. m. 453.

¹⁰⁵ *Uo.* 450.

¹⁰⁶ *Ld.* 89. sz. jegyzet.

¹⁰⁷ Szent Gellért püspök nagy legendája. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Bp. 1983. 80. Ford.: Szabó Flórián.

¹⁰⁸ *Thietmar*: Chronicon VIII. 3 (IX. 4.) In.: *Gombos* i. m. III. 2203.

¹⁰⁹ *Györffy*: 31. sz. alatt i. m. 99.

¹¹⁰ *László Gyula*: Jegyzetek István királyról. In: Régészeti tanulmányok. Bp., 1977. 351–352.

¹¹¹ *Györffy*: 31. sz. alatt i. m. 164.

¹¹² *Bakay*: 88. sz. alatt i. m. 56–58.

¹¹³ *László*: i. m. 351.

PÓK ATTILA

Témaválasztás és módszer a historiográfiában

Az alábbi műhelytanulmány egy hosszabb ideje készülő, az 1867 és a századforduló közötti magyar történetírás történetével foglalkozó munka bevezető fejezete. A kutatás megkezdésekor a kiinduló hipotézis az volt, hogy a korszak (historiográfiai szempontból nézve kezdőpontja a Magyar Történelmi Társulat megalakulása, zárópontja a Szilágyi Sándor szerkesztette 10 kötetes A magyar nemzet története című szintézis megjelenése) magyar történettudományának központi problémája a magyarországi nemzeti-nemzetiségi kérdés historikuma, következésképpen a munka szerkezeti vázának ezt valamilyen módon tükröznie kell. Hogyan viszonyuljon azonban ez a szerkezeti felépítés a korszak történetírását különböző összefüggésekben eddig tárgyaló művek rendező szempontjaihoz, amelyek többnyire esztétörténeti, politikai, ideológiai irányzatokhoz kapcsolva rendszereztek a korszak történetírását? Idealista, materialista, liberális, konzervatív, demokrata, forradalmi romantikus, köznemesi romantikus, romantikus nacionalista, feudális konzervatív, polgári demokrata, pozitivista, a historizmus, a szellemtörténet követője stb. olvashatjuk a témáról szóló munkákban az osztályozó jelzőket. Hogyan kapcsolódik egyfajta történetfelfogáshoz egyfajta politikai állásfoglalás, létezik-e egyáltalán ilyen korrelációs jellegű viszony; olyan probléma ez, amelyet nem lehetett megkerülni a munka kezdetekor. Ilyen helyzetekben segíthet a szélesebb perspektívából közelítés s ez adta az indítást néhány standard és újabb, módszertanilag jelentősnek ítélt külföldi historiográfiai munka áttekintéséhez, a tervezett munka témájának körülhatárolásához, módszerének végiggondolásához. Így született ez a hangsúlyozottan műhely-jellegű írás.

* * *

A magyar történetírás történetének irodalma – különösen ha e kis nemzet történéseinek mennyiségileg és minőségileg is igen tekintélyes alkotómunkájára gondolunk – nem túl nagy. Összegezésre, önvizsgálatra általában a különböző kongresszusok, évfordulók kínáltak – kínálnak alkalmat. Ezeket az egy-egy periódus természetét különböző szempontokból áttekintő, az értékeléstől, a formális szempontokon túlmenő rendszerezéstől többnyire tartózkodó tanulmányokat azonban szerzőik sem tekintik történetírástörténeti alkotásnak, létrejöttüket napi, gyakorlati cél indokolja. Az ezeken mesz-sze túllépő, a történetíráson belül önálló diszciplínát jelentő történetírástörténet, a historiográfia is megalkotta már első fontos műveit: részben ún. irányzattörténeteket, részben biografikus összefoglalókat. E diszciplína tárgyáról, kutatási területéről hosszú ideig zajlott vita¹ s a diszciplína egyetlen – bármely szerény igényű – művelője sem térhet ki kutatása témájának és módszerének bemutatásakor illetve indoklásakor az állásfoglalás elől.

E – historiográfiaiinak szánt – munka megírásakor abból indultunk ki, hogy a 19. században kialakuló modern történettudomány történetét szoros összefüggésben kell vizsgálni a korszakot alapvetően meghatározó társadalom- és politikatörténeti folyamattal: a polgárság térnyerésével, a nemzeti államok kialakulásával és az ebből adódó nemzeti társadalmakon belüli és azok közötti konfliktusokkal. Hangsúlyozottan nem a történetírás vagy – más szóval – a történetírók sorának történetét akarjuk vizsgálni, hanem a sokrétű, sokágú forrásörző és forrásfeldolgozó intézményrendszerét: a múzeumait, könyvtárait, levéltárait, egyetemi tanszékeit, kutatóintézeteket kiépítő, a történelemből élők kicsiny, de

¹Vö. *Pamlényi Ervin*: A historiográfia tárgyáról és módszeréről. Történelmi Szemle, 1974/4/ 552–558.

nem jelentéktelen társadalmi rétegét létrehozó történettudomány történetét. Természetes, hogy a történettudomány történetében akárcsak a történetírás történetében a nagyformátumú történészegyeniségek a kiemelkedő határozások, orientációs pontok: életpályájuk vizsgálatakor, műveik pusztá megértéséhez, szellemi neveltetésük elemeinek kimutatásához is elengedhetetlen azonban annak a „tudományos nagyüzem”-nek (vagy „kisüzem”-nek) az ismerete, amelyhez valamilyen módon kapcsolódnak. Ez az üzem persze nem alkalmas akármilyen munkára, korlátlanul nem vehet fel megrendeléseket, legalábbis igényes munkára nem. Megfelelő forrásadottságok, módszertani, segéttudományi felkészültség, régebbi mesterek munkáinak kritikusan új szempontok alapján megrostált beépítése nélkül, pusztá „munkaszervezéssel” nem számíthatunk eredményre. Nem is beszélve arról, hogy a legnagyobb mesterek gyakran nem hajlandók munkát vállalni ebben a – hol gyakran, hol ritkábban főnökeiké váltó – „üzemben”, amely azonban valamilyen módon (ha csak avval is, hogy elhatárolják magukat tőle) az ő tevékenységüket is befolyásolja. Ez a hasonlat persze inkább tudományágunk 20. századi fejlődésével kapcsolatban lehet indokolt, a mai tudományszervezet azonban pontosan az általunk vizsgálni kívánt periódusban, a 19. század utolsó harmadában kezd kialakulni.

A téma idő és tárgy szerinti körülhatárolása előtt azonban megkerülhetetlennek látszik néhány további általános probléma felvetése.

1. Melyek lehetnek a történettudomány története periódusokra, szakaszokra osztásának fő szempontjai? Milyen kritériumok alapján határozhatók el egymástól a különböző irányzatok?

2. Az előző kérdéskörrel elválaszthatatlan összefüggésben: hogyan viszonyul a történettudomány történetének periódus-, kategória-, szempontrendszere a megfelelő korszak egész gondolkodástörténetének vizsgálata során kialakított periódusokhoz, kategóriákhoz, szempontokhoz? Milyen segítséget adhatnak a filozófiatörténet, ideológiatörténet, politikai gondolkodás története sőt a politika- vagy társadalomtörténet műhelyeiben kialakult kategóriák a történettudomány történetét kutató történész számára? Például, lehet-e egy történész munkásságának summás értékelése az, hogy irracionális szellemtörténeti módszerrel dolgozta ki az ellenforradalmi rendszer nacionalista, konzervatív kiváltásigörző ideológiáját vagy az, hogy egy a pozitívizmus eszméitől megtermékenyült szerző műve egyszerre szolgálja a társadalmi progresszió és a nemzeti önrendelkezés ügyét? Léteznek-e és ha igen, melyek azok az immanens elemek, amelyek csak a historiográfus sajátos szempontjai? Milyen szempontokat célszerű átvennie és milyen arányúak lehetnek ezek a különös historiográfiai szempontokhoz képest az általános értékelésben?

3. Megelégedhet-e a historiográfus a nagy monográfiák, szaktudományos folyóiratok hasábjain megjelent művek forrásként való felhasználásával, amikor a történetfelfogás, a történeti gondolkodás irányzatait kívánja taglalni? Milyen típusú forrásokat használhat fel ilyen kérdésekre választ kereső vizsgálataiban?

4. Egyáltalán: mit is tekintsen feladatának a historiográfus? Elméleti módszertani kérdések vizsgálatához használja fel anyagként szakmája előtörténetét vagy anyaggyűjtése terjedjen ki a hétköznapi történetfelfogás forrásszerűen elérhető elemeire is?

5. És mindezekben elgondolkodva hogyan is válasszon témát, ha pl. irányzatok feltérképezését tűzi ki feladatul? Politikai irányzatok legyenek a határvonalak? Írja meg tehát pl. a szociáldemokrata, a kiscgazdapárti, kommunista, radikális stb. történetfelfogások történetét? Vagy inkább szociológiai- és filozófiatörténeti kategóriákkal operáljon és írjon a pozitívizmus, historizmus, szellemtörténet, neopozitívizmus, scientizmus stb. történetiszemléletéről? Vagy még jobb, ha politika- ill. politikai gondolkodástörténeti kategóriákat használ és konzervatív, liberális, anarchista, nacionalista stb. felfogásokról ír?

Mint minden kutatás megkezdésénél, a források, módszerek végiggondolásánál természetesen csakis az eddigi hasonló problémákból kiinduló művek számbavétele segíthet a kérdések megválaszolásában. Melyek tehát néhány alapvető historiográfiai kézikönyv vagy nagy jelentőségű monográfia periodizációs szempontjai, elvi kiindulópontjai?

A történetírás történetének első összefoglalását, amely 1911-ben jelent meg, Eduard Fueter készítette.² A téma minden kutatója által megemlített, ám kevésbé használt munka nem lett igazi alapkönyv. Módszere, szemlélete és kronológiai arányai egyaránt szerepet játszhattak ebben. A humanizmus itáliai történetírásától indító mű kb. egyharmada foglalkozik csak a 19. századi, a kritikai-filológiai

² *Eduard Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München–Berlin, 1911.*

ai módszer kialakulását követő periódussal. Összegező kategóriái itt a romantika, a liberalizmus majd a társadalmi mozgalmak indukálta „realista” reakció a romantikus történetírára. A korábbi periódusok rendező fogalmai pedig a humanizmus, az ebből kialakuló nemzeti politikai történetírás majd a felvilágosodás. A számtalan alfejezetből álló könyv szinte a természettudományos rendszereket, táblákat juttatja eszünkbe, sokkal inkább emlékeztet enciklopédiára, mint tudománytörténeti összefoglalásra. Az alapkérdéseket tisztázni szánt rövid bevezető leszögezi: a mű csak a történeti művekben megjelenő történetírással foglalkozik (így húzhat törés nélküli fejlődési vonalat a humanizmustól a 19. század végéig), a teóriák és módszerek története ugyanis korántsem párhuzamos ezzel: „A történetelmélet története ugyanolyan kevésbé a történetírás története, mint ahogy a drámaelmélet története sem esik egybe a drámaéval. Egyes időszakokban az elmélet és a gyakorlat egészen eltérő utakat jártak. A felvilágosodás előtti időszakban többnyire az volt a helyzet, hogy az iskola szabta szabályokat ugyan elismerték a történészek, műveikben azonban nem vették őket figyelembe. Úgy tettek, mint néhány régi drámaíró: alkotóként (mint pl. Lope de Vega) abszolút tudatossággal nem az akadémikus elvek szerint jártak el, hanem arra figyeltek, hogy mit igényel a közönség, azaz a mi esetünkben a hatóságok.”³ E Fueter által élesen exponált problémának természetesen megvannak az esztétörténeti előzményei. A 18. században nagy általánosságban három típusú történetírásról beszéltek: igaz, kitalált és satirikus történetírásról, elkülönítve ettől az általános törvényszerűségeket vizsgáló történetfilozófiát. Hegel szintén megkülönbözteti a történetírást és a történetfilozófiát, a történetíráson belül pedig négy típust különít el: univerzális, pragmatikus, kritikai, fogalmi típusok, e kategóriák azonban nem váltak későbbi áttekintő rendszerezések kulcsfogalmaivá. Az „igazi” történetírás a 19. század elején elhatárolódott a természettudományi értelemben vett tudománytól, a filozófiától és a művészettől. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne születtek volna pozitivisták (Comte, Buckle), idealisták (Heinrich Leo, Feuerbach) vagy romantikusok (Carlyle, Chateaubriand) történetírói művek. Ezeket a szerzőket azonban a tudományos közvélemény többnyire a követendőnek tartott történetírói elveket és módszereket elvető történészekként tartotta számon. A szűkebb értelemben vett történetírói iskolákat pedig inkább olyan jelzőkkel minősítették, amelyek nemzeti vagy politikai irányzathoz tartozást fejeztek ki.⁴

Ezek a 19. században elterjedt nézetek tükröződnek nemcsak Fueter könyvében, hanem a két másik századeleji összegező történetírástörténeti áttekintésben, Croce és Gooch munkáiban is. Croce⁵ a romantikában és a pozitivizmusban látja a 19. századi történetírás fő vonulatait. A romantika nagy érdeme szerinte a fejlődésgondolat kifejtése, a filozófia és filológia egyesítése, vagyis olyan történészegyeniségek megjelenése, akik egyszerre voltak gondos filológusok és világtörténeti összefüggésben gondolkodó történetfilozófusok, sőt néha a művészi ihletés sem hiányzott alkotásaikból (Niebuhr, Mommsen, Thierry, Fustel de Coulanges említi). A korszak jellemzője ugyanakkor Croce felfogásában a történetfilozófiák elburjánzása, amely a transzcendens történetfelfogás kifejeződése: a filozófiai konstrukciókban elveszik tény és eszme, esemény és annak értelmezése, cél és cselekvés, világ és isten egysége. A pozitivizmus Croce szerint lényegében az így értelmezett történetfilozófiákkal szembeni opposíció, amelynek három – alapgondolatban megegyező – megjelenési formáját különböztetik meg. A történész-i opposíció lényege, hogy a történeti munkának a valóság bemutatása és nem értékelése a feladata, a történeti mű semmilyen irányban nem lehet elfogult, de a létező (nemzeti, vallási stb.) antinómiákat, az árnyalatokra ügyelve, jeleznie kell. Ez diplomáciai érzéket kíván, nem csoda ezért – érvel Croce –, hogy sok diplomata írt ilyen műveket, illetve az irányzat legnagyobb alakja, Ranke, oly nagy előszeretettel fordult a diplomáciai forrásokhoz. Ranke nagyszerű képességeit mutatja, hogy protészánsként úgy tudta megírni a pápák történetét az ellenreformáció idején, hogy azt minden katolikus országban szívesen olvasták, vagy hogy német létére a franciák által is elfogadott módon írt a francia történelemről. A második opposíció-típus a filológusi, amely a végtelenségig vitte a forrásokhoz való ragaszkodást és így csak kompiliációkat nyújthatott, noha ezekből akart kitaró gyűjtögetéssel átfogó munkákat felépíteni. A történetfilozófiával szemben állók harmadik csoportját filozófusok alkotják, akik azonban a filozófus nevet visszautasították vagy valamilyen jelzővel (pozitivisták, naturalisták, szoci-

³ Uo., V.

⁴ Vö. Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore, 1973. 286.

⁵ Benedetto Croce: *Theorie und Geschichte der Historiographie*. Tübingen, 1915.

ologikus, empirikus kritikái) kiegészítve használták. Alapeszméjük: míg a történetfilozófusok mindig a cél fogalmából indultak ki, addig ők mindennek az okát keresték, egy történelmi mechanikát vagy társadalmi fizikát akartak kidolgozni és ez az igény vezetett – folytatódik Croce gondolatmenete – az új tudomány, a szociológia kialakulásához. A történészek által gyűjtött anyagot a szociológusok osztályozták, rendezték. Az ő tevékenységük eredményeképp terjedt el az előítélet, hogy a valóságos történelem csak természettudományos módszerrel írható meg, ok-okozati viszonyokat feltáró induktív gondolatsorok alapján. Innen ered a faj, átöröklés, degeneráció stb. természettudományi fogalmainak alkalmazása a társadalomtudományokban. A „történetfilozófia” ellenzőinek három csoportja tehát különböző módszereket javasolt annak helyettesítésére: a „diplomatikus” a történeti valóság belső ellentmondásosságát érzékeltetni kívánó (diplomatisch), a filológiai és a szociológiai módszerű történetírást, amelyek egymással szemben is oppozícióban álltak. Croce mindezeket az irányzatokat átfogó kritikában részesíti (ugyanakkor kiemeli a pozitívizmusnak a romantikával szembeni előremutató jegyeit), a jelen vizsgálódás szempontjából azonban ez számunkra lényegtelen, hiszen itt csak a történetírás fejlődéstörténetéhez használt kategóriáit keressük.

G. P. Gooch nagyszabású művében⁶ egy a humanizmustól a 19. századig ívelő bevezető, az ókori történelemmel foglalkozó irodalmat áttekintő négy fejezet, a katolikus történetírásról s végül a művelődéstörténeti törekvésekről szóló fejezetek (a könyv összesen 27 fejezetből áll) kivételével nemzetek ill. történeti problémák szerinti csoportosításban tekinti át a 19. századi európai történetírás történetét. Nem beszél a nemzeti történetírásokon belüli vagy azokon túlmutató átfogó tendenciákról.

Fueter és Gooch viszonylag fiatalon (Fueter 35, Gooch 40 évesen) publikálták szintéziseiket, az egy eredményekben gazdag kutatói pálya végén visszatekintő Moritz Ritter 1919-ben megjelent könyve⁷ viszont az ókortól a 19. századig ívelő áttekintésében nem irányzatokat kutat, hanem bizonyos alapkérdésekre adott válaszok, alapproblémák megoldásának módozatait mutatja be és elemzi a kiválasztott (reprezentatívnek tekintett) műveken. Ilyen problémák nála az emberi természet, az állam szerepe, állam, társadalom, alkotmány és politika kölcsönös viszonya, egyén és közösség viszonya stb.

A történetírás történetének eddig legnagyobb szabására tervezett, de mindeddig csak az első kötet megjelentetéséig eljutott összefoglalása Hugo Preller nevéhez fűződik,⁸ ezért megfontolandók módszertani megjegyzései. Szerinte a historiográfia az általános irodalomtörténet része, vagyis mindazokkal az írásművekkel kell foglalkoznia, amelyek a történelmet leírják, értelmezik. Ez azt is jelenti, hogy a töredékesen meglévő írásokat is meg kell próbálni rekonstruálni a kutatónak. „A történetírás történetének feladata egy megadott kor történelméhez való viszonyának ábrázolása”⁹ – hangzik Preller definíciója. Ez azt jelenti, hogy egy-egy korszak történetírói természet teljességre törekedve kell feltárni és kronológiai sorba rendezni, függetlenül a művek mai mércével mért tudományos vagy művészi értékétől. (Így pl. a Bibliát is tárgyalnia kell a történetírás átfogó történetének.) A kutatásra alapozott szigorúan induktív módszer követendő; minél több anyagot kell összeszedni, nem szabad csak a kiemelkedő művekre koncentrálni (ahogyan pl. Fueter tette). Eme elvek alapján hatalmas terjedelmű munka terve született: az első kötet mindössze i. e. 330-ig jut el, a második pedig i. u. 330-ig. A nyolcadik könyv tárgya a minket érdeklő korszak, a „liberalizmus történetírása” 1832–1930. Ez ötrészből áll (ill. a tervek szerint áll majd): 1. politikai, vallási, tudományos liberalizmus, 2. a szociológia, 3. a természettudományok befolyása, 4. idealizmus, naturalizmus, realizmus és pozitívizmus, 5. a történetfilozófia.

Még színesebb a kép, ha a legutóbbi években megjelent néhány historiográfiai munka kérdésfeltevéseit, szerkezetét, korszakbeosztását, irányzatelhatárolásait is figyelembe vesszük. Ezek között minden bizonnyal a legeredetibb, legátfogóbb igényű mű Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe* című, 1973-ban megjelent könyve, amelynek alapproblémája minden historiográfiai művet író szerző nehézsége: azokat a kategóriákat, fogalmakat keresi, amelyek-

⁶History and Historians in the 19th Century. London, 1913. A mű azóta több nyelven számos kiadást ért meg.

⁷Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet. München–Berlin, 1919.

⁸Geschichte der Historiographie unseres Kulturkreises. Band 1. Aalen, 1967.

⁹I. m. 7–8.

kel a 19. századi történetírás története leírható. Romantika, idealizmus, pozitívizmus általános művelődéstörténeti kategóriái vagy a kifejezetten ideológiai irányzatokhoz (liberalizmus, radikalizmus, konzervatívizmus) sorolás a szerző szerint inkább elhomályosítja mint megvilágítja a történetíró alkotó tevékenységének intellektuális folyamatát. White ezért egy teljesen eltérő megközelítést javasol és fejt ki. Abból indul ki, hogy a 19. század legkiemelkedőbb történészei kénytelenek voltak belátni: ahhoz, hogy a történelem a természettudományokéhoz hasonló értelemben tudomány legyen, azokéhoz hasonló, egységes fogalmi apparátusra van szüksége. Ennek hiányában a természettudományokéhoz hasonló formalizálás lehetetlen, a történész tehát csak narratív módon, a nyelv eszközével adhatja közre kutatásainak eredményeit. White szerint éppen ezért a nyelvi kifejezőmódból kell kiindulni a történetírói alkotások (felfogása szerint a történetfilozófiai és történeti művek egyaránt idetartoznak) rendszerezésénél, hiszen a művekkel olvasói ezen a szinten teremtenek kapcsolatot, a műveket pedig hatásukkal, közönségükkel együtt kell vizsgálni. Vizsgálni és nem értékelni, ugyanis White a teljes értékmentesség álláspontján van: „módszerem, röviden, formalista. Nem fogom megpróbálni eldönteni, hogy egy adott történész munkája jobb vagy korrektebb módon számol-e be egy bizonyos eseménycsoportról vagy a történelmi folyamat egy mozzanatáról mint a másik, inkább beszámolóik szerkezeti elemeit kívánom meghatározni.”¹⁰ Azt feltételezve, hogy végül is ugyanazokat az eseményeket dolgozzák fel a különböző történészek (a téma választás fontos tényezőjét figyelmen kívül hagyja) minden történeti munkának hármass rétegű szerkezetet tulajdonít: 1. bizonyos mennyiségű adat, 2. elméleti fogalmak az adatok értelmezéséhez, magyarázatához, koncepció, 3. a bemutatás, a megelevenítés eszközei. Ezekon kívül pedig a történeti művek „... tartalmaznak egy mély szerkezeti tartalmat, amelynek természete általában költői és specifikusan nyelvi, és amely paradigmája annak, hogy milyennek kell lennie egy kifejezetten történelmi magyarázatnak.”¹¹ A történeti mű vizsgálatánál először a felszíni, nyilvánvaló episztemológiai, esztétikai és morális jellemzőket kell megállapítani, utána következhet ennek a „metatörténeti alépítménynek” a vizsgálata. Az „alépítmény” szerkezete igen összetett. A történetírói magyarázatoknak, értelmezéseknek ugyanis White szerint három fajtája van: 1. a formális érveléssel történő magyarázat, 2. a megjelenítés módja által sugallt magyarázat, 3. az ideológiai tényezőket bevonó magyarázat. Mindegyiküknek négy-négy altípusa van: a *formális érveléssel történő magyarázat* altípusai a formalizmus, az organikus, a mechanikus magyarázat, a kontextualizmus. A *meg jelenítés módjának* típusai: a romantikus megjelenítési mód, a komédia, a tragédia és a szatíra. Az *ideológiai* implikációk szempontjából beszélhetünk anarchizmusról, konzervatívizmusról, radikalizmusról és liberalizmusról. White szerint egy-egy történész vagy történetfilozófus műveinek stílusa, „metatörténeti alépítménye” ezekre az elemekre bontható fel, ill. ezeknek az elemeknek speciális kombinációi jellemeznék egy-egy alkotót. Könyvében négy történész (Michelet, Ranke, Tocqueville, Burckhardt) és négy filozófus (Hegel, Marx, Nietzsche és Croce) munkásságát elemzi ezzel a módszerrel. Ne felejtjük: a kiindulópont irodalmi – nyelvészeti, ugyanis White szerint bár elődei elismerték, hogy a történetírás tudomány és művészet keveréke, elsősorban azt vizsgálták, milyen mértékben tudomány és kevés gondot fordítottak a művészi elemekre. A történetírás fejlődésvonalát, a különböző szerzőket összekötő és elválasztó pontokat pedig White szerint csak ezen a vonalon haladva lehet felfejteni.

Igen gazdag az utóbbi évek szovjet és NDK historiográfiai irodalma. Ha az itt minket érdeklő szempontból, a periodizáció szemszögéből tekintjük át ezeket a műveket, azt látjuk, hogy a korszakelhatárolások általában egybeesnek a politikatörténet fordulópontjaival, az értékelések viszonyítási alapja pedig a marxista történetfelfogás, történetfilozófia.¹²

A történetírás történetének kutatója azonban természetesen nem csak a szűkebb értelemben vett történetírástörténeti munkákban találhat módszertani fogódzókat, inspiratív vagy vitára ingerlő gondolatokat. Így a historiográfiai rendszerezés alapkategóriáit keresve megkerülhetetlen Droysen

¹⁰ III. – IV.

¹¹ IX.

¹² A szovjet historiográfiából ld. például *M. V. Necskina Kijucsevszkij* monográfiáját (Moszkva, 1974.), az ún. tomszki iskola (Mogilnyickij és társai) az 1960-as évek közepe és az 1970-es évek közepe között kiadott műveit, az NDK-ban főleg E. Engelberg, H. Schleier, G. Lozek, J. Streisand, W. Berthold munkáit.

rendszere, a Historikban¹³ kifejtett elvei. Droysen előadásában ugyanolyan széles körű módszertani összefoglalót és útmutatást kívánt adni a történetírók számára, mint Arisztotelész az irodalomhoz. Rendszerének három pillére a metodika, vagyis a kutatási módszer, a felkutatott anyag rendszerezése, rendszerezési módja (Systematik) valamint az előadásmód. A metodika kiindulópontja a történezmény kérdésselvetése, vagyis az, hogy milyen problémákra keres választ és e válaszokat hogyan értelmezi. Droysen szerint ez az értelmezés lehet pragmatikus (közvetlen ok – okozatokat kereső), feltételekből levezető (földrajzi, erkölcsi stb. tényezők), pszichologikus (az egyén akaratára, jellemére visszavezethető) és végül az erkölcsi erőkre, eszmékre visszavezető értelmezés. A *Systematik* tulajdonképpen a történeti fogalmak és a következtetésmódok rendszerező áttekintése, végül a történeti művek előadásmódja, megjelenítési módja ismét négyféle lehet: 1. a legmegfelelőbbnek az eseményeket átélve, megértve (verstehen) elbeszélő módszert tartja Droysen. Ennek megint négy alfajtája van: a pragmatikus, amely a törvényszerűségek létét hangsúlyozza és erre fűzi fel az eseményeket, a biografikus, amely szerint a személyiség a fő történelemformáló erő, a monografikus, amelyik teleologikusan, egy meghatározott cél felé való előrehaladásként ábrázolja az eseményeket és végül a katasztrofikus, amely a különböző szempontokat, tényezőket konfrontálva adja elő a történelmet. A megjelenítési módok második fajtája a történetíró személyét előtérbe állító, a kutatás folyamatát exponáló előadási módszer, a harmadik a didaktikus, a közönséget nevelni akaró előadásmód, a negyedik a diszkusszív módszer egy-egy általános vagy aktuális problémára történeti anyagokon keres választ.

Droysen négyes rendszere hasonló rendszerezésekre emlékeztet. Hegel is – mint már utaltunk rá – négyfajta történetírást különböztet meg, Croce-nál a romantikus, idealista és pozitivisták történetírás mellett van egy „új” történetírás, Fueternél romantikus, liberális, realista és tudományos történetírásról esik szó. Hasonló osztályozási sémát dolgozott ki Wilhelm Dilthey is. Nála a 19. századi történetírás fő irányzatokat jelző alakjai Ranke, Carlyle, valamint Tocqueville, saját „Einleitung in die Geisteswissenschaften” (1883) című művét pedig korszakalkotónak érezte, a „Kritik der historischen Vernunft” elengedhetetlenül szükséges kidolgozásához a kezdő lépést látta benne. Nietzsche is négyfajta történelmi tudatról beszél.¹⁴ Ezek a négyes felosztások az előbb említett White szerint a 19. századi művelődéstörténet négy fő irányzatához – romantika, idealizmus, naturalizmus, szimbolizmus – igazodnak.

A 19. századi gondolkodás s azon belül a történeti gondolkodás történetét áttekintő eszmétörténeti, történetfilozófiai, historiográfiai irodalom többsége azonban a pozitívizmusban és a historizmusban jelöli meg a 19. század társadalomtudományi gondolkodásának alapkategóriáit. E fogalmak értelmezésével, tartalmával kapcsolatban hatalmas mennyiségű irodalom áll rendelkezésre, itt csak a két irányzat történet szemléleti lecsapódásával kapcsolatos néhány, a historiográfiai kategóriák szempontjából lényeges kérdést szeretnénk jelezni.

1. A pozitívizmus tartalmát általában Comte, Buckle, Lecky, Draper, Littré, Taine, Spencer, J. S. Mill, tehát filozófusok, közgazdászok, irodalomtörténészek, nyelvészek és történészek valamint természettudósok (Lyell, Darwin) művei alapján határozzák meg, pontosabban tesznek kísérletet körülírására. A történet szemlélet nyilvánvalóan csak egy átfogó pozitivisták világkép részeként értelmezhető, de nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ez a szemlélet történelmi rekonstrukció eredménye. Comte tudatosan fejt ki pozitív filozófiáját, a mai historiográfia által pozitivistának nevezett történészek szemléleti – gondolati kiindulópontja ugyanakkor nem feltétlenül a pozitívizmushoz való viszony. Nem egy alkalommal olvashatunk persze történész tollából pozitivisták szemlélet lényegét összefoglaló fejtegetéseket, a historiográfusnak azonban nem ezekből, hanem a konkrét történeti művekből kell kihozni a szemlélet kritériumait, tartalmát.

¹³ Először 1868-ban tette közzé nyomtatásban. Droysen 1851 és 1884 között 17-szer hirdetett előadássorozatot „Előadások a történelem egyetemességéről és metodológiájáról” címmel. A „Grundriss der Historik” című kis könyvecskéjét kollégiuma valamennyi résztvevője megkapta. Azt, hogy ebből a vázlatzerű kis könyvből alapvető történetelméleti és módszertani kézikönyv lett, Rudolf Hübnernek köszönhetjük, aki a Droysen hagyatékában talált kéziratok és Droysen egyes diákjai feljegyzései alapján rekonstruálta az előadássorozatot és a „Grundriss der Historik”-kal valamint Droysen néhány egyéb elméleti írásával együtt 1937-ben példászerű kritikái kiadásban megjelentette. Azóta 8 újabb kiadásban jelent meg s számos egyetemen ma is tankönyv.

¹⁴ Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. 1874.

A historizmus tartalmának meghatározása a pozitívizmusnál is nagyobb nehézségekbe ütközik. Az értelmezésnek a Marx formációelméletét és Toynbee kultúrkör ábrázolását közös nevezőre hozó átfogó világszemlélettől a „történelem német felfogásáig” megszámlálhatatlanok. A történettudomány történetével kapcsolatban azonban nem kétséges, hogy a historizmus azt a történetírói iskolát jelöli, amelynek Humboldt ill. Ranke munkássága jelenti nyitását, folytatása a porosz kisméretű iskola (Treitschke, Sybel, Droysen) majd a szellemtörténet. E szerteágazó koncepció fő alkotó eleme az individualitás elve, tehát az a gondolat, hogy minden egyes korszak azonos közelségben áll Istenhez, az isteni akarat része, a legteljesebb, az alátartozó egyéneket egy magasabb szintű individualitásba integráló individuum pedig az állam. Ebből az a kutatói munkára vonatkozó következtetés vonható le, hogy minden korszakot mind alaposabban, mind több forrás bevonásával kell tárgyalni, különös tekintettel az individualitások, vagyis a legmagasabb szinten az államok viszonyára, konfliktusaira. Ranke, Droysen és Dilthey elveinek és műveinek tanúságai alapján úgy is jellemezhető ez a historiográfiai koncepció, mint amelyben „... elhalványul a társadalmi gondolat, eltűnnek a feudalizmust bíráló eszmék. Kimarad az ismeretek egységére törekvő felfogás, háttérbe szorulnak a természettudományok eredményei, főleg pedig a tudományok fejlődésében fellelhető törvényszerűség gondolat tűnik el.”¹⁵ Az is igaz azonban, hogy a kutató történész számára megtermékenyítő, a történeti valóság átfogó megismerésére inspiráló gondolat lehet a korszakok egyenértékűségének eszméje, amely a történetet a történeti és természettudományos megismerés különbségeinek meghatározására ösztönzi. Az állam magasabbrendű individualitásának gondolata kétségtelenül lehet reakció, *politikai* eszme (bár nem szükségszerűen az), a nemzetközi kapcsolatok történetének megismerésére ösztönözve azonban komoly *szakmai* hasznot hozhat.

A pozitívizmus és a demokratikus ill. a historizmus és a konzervatív eszmék azonosítása politikai és tudománytörténeti, tudományelméleti fogalmakat kapcsol össze. Elképzelhető azonban itt más értelmezés is: „A pozitívizmus... egy konzervatív politika alapja (rend és haladás) (ahogy Comte mondta... amennyiben a gondolkodást az adott tények világára korlátozza...”¹⁶ – írja egy helyen Garaudy. Vagy egy másik probléma: lehet-e az európaisággal, a nyugati eszmevilággal való lépéstartás kritériumának tekinteni a pozitívista eszmék jelenlétét; hiszen a historizmus – bár lényegesen hosszabb életű a pozitívizmusnál és kibontakozása valóban inkább a század második felére esik – a pozitívizmus-sal együtt, avval konfrontálódva is fejlődik ki.

Csupa kérdőjel, mindmennyi messzire vezető gondolatmenetekre indító kérdésfeltevés, témánk szempontjából azonban talán elegendő alap a hipotetikus következtetésre: a 19. század történetírása történetének leírásához pozitívizmus és historizmus kategóriái elengedhetetlenek, de korántsem elégségesek. S ha a következtetéseket most már az egész, semmilyen értelemben sem teljességre törekvő áttekintés alapján próbáljuk levonni, az alábbi problémákat érzékelhetjük.

Nyilvánvalóan két külön – bár egymásba fonódó – téma a történetiség gondolatának, illetve a történettudomány, és a történetírás fejlődésének története. Kétségtelenül előbb jelenik meg ugyanis az elméleti természettudományban az „immanens folyamatként felfogott fejlődés” fogalma, s Herder is „erejének javát nem arra fordította, hogy a *különbség* mozzanatát, amely az embert a megelőző állati léttől elválasztja, megértse, inkább arra, hogy a közös és egységes természeti alapot, amely az embert a természet többi részével összefűzi, és annak rokon és egyfolygú tagjává teszi, hangsúlyozza”.¹⁷ A Droysen–Dilthey-féle historizmus pontosan ennek a naturalista historizmusnak a tagadása, a társadalomtudományi gondolkodásnak a természettudományiétól eltérő jellegzetességeit kutató gondolatrendszer.

Az így elhatárolt történettudomány történetének megírásakor az általános filozófiai, társadalomfilozófiai és művelődéstörténeti irányzatok, iskolák alapján történő korszakolás, irányzatelhatárolás a történettudomány fejlődési sajátosságainak elhomályosításához vezethet. Politikai, vallási, személyes tényezők ugyanis döntően befolyásolhatják a történeti alkotó tevékenységet és a történettudomány egészének fejlődését. A politikai-társadalmi környezet meghatározó szerepéből kiindulva egy-egy

¹⁵ R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban. I–II. Bp. 1973. 174.

¹⁶ R. Garaudy: Warum ich Marxist bin? (Hrg. von Fritz J. Raddat) München, 1978. 9.

¹⁷ V. F. Aszmusz: Marx és a polgári historizmus. Bp., 1973. 38–39.

terület és időszak történettudományának áttekintésekor tehát rendszerező szempontokat jelenthetnek az adott társadalom fő problémái. Termékenynek bizonyulhat – ezt kívánja illusztrálni ez a dolgozat – egy ilyen probléma kiemelése és annak megvizsgálása: hogyan tükröződött a kérdés a korszak történetírásában, pontosabban fogalmazva, hogyan formálta a korszak történelemről író és gondolkodó értelmiségeinek felfogását illetve – amennyiben ez rekonstruálható – a korszak közvéleményének történetképét?

A vizsgálandó korszak az ingatag politikai konszolidációt teremtő 1867 és az e konszolidáció válságának kezdetét hozó századvég közötti periódus, a helyszín Magyarország, a probléma a nemzeti-nemzetiségi kérdés.

* * *

A Magyar Történelmi Társulat 1867. május 15-én, három hónappal azután, hogy Ferenc József kinevezte Andrássy Gyulát magyar miniszterelnökké és két hónappal a magyar korona országai ill. „Öfelsége többi országai és tartományai” közötti viszonyt rendező 1867/XII. törvénycikk, a kiegyezési törvény királyi szentesítése előtt első közgyűlését tartja. Február óta folytak az előkészületek, sok vita zajlott a létrehozandó intézmény jellegéről: a történelem iránt érdeklődőket tömörítsék-e minél nagyobb számban vagy inkább szűk szakmai egyesületet hozzanak létre?¹⁸ Az utóbbi nézet győzött, így a „szakma” előtt tartja meg beszédét az akkor talán legnagyobb tekintélyű magyar historikus, a frissen megválasztott háromtagú elnökség egyik tagja, Horváth Mihály, az 1848-as magyar kormány tagja, aki alig négy hónappal korábban tért vissza az emigrációból. Az előadás központi gondolata a történezszer, a történettudomány nemzeti hivatása. „Ha korunk oly élénk, oly zagya munkásságában a történelem lombikába vetett elemek közül az uralkodó fogalmakat akarjuk felkeresni: úgy találjuk, hogy ezek egyikét a nemzetiség fogalma képezi. Ez egyik gyűjtőpontja azon nagy és következetes mozgalomnak, mely folyamatban van a népek keblében... nemzetünk is csak úgy fog örvendhetni hosszú életnek, s csak annyira fog fejlődhetni, ha és amennyire a külön nemzeteknek a haladás ösvényén mind konkrétábbá való életéhez csatlakozik... az emberiség közös irányának ösvényén halad...”¹⁹ – mondta többek között Horváth Mihály és figyelmeztette kollégáit a történészekre mindezzel kapcsolatban háruló nagy felelősségre: „... a nemzeti érzelemnek a történelem tudománya képezi leghatékonyabb dajkáját... nem lehet öntudatos nemzeti érzelem senkiben, a ki nemzeti történelmét nem ismeri... minden nemzetnek legelső kötelessége közé tartozik a maga történelmének buzgó tanulmányozása... Nehogy azonban... téveszmék, hibás nézetek kapjanak lábra történelmünkben: a valóság, a hűség és alaposság mindenekelőtt a lelkiismeretes *történetnyomozást*, a kútfők szintoly szorgalmas mint ítéletes fürkészését, az adatok összes tömegének felbúvárlását és megrostálását teszik múlhatatlan kötelességünkkel.”²⁰ Igen derűlátóan ítélte meg az előadó az addigi eredményeket: a Történelmi Tár, a Magyar Történelmi Emlékek, Toldy Ferenc Új Magyar Múzeuma, az Új Nemzeti Könyvtár stb. kiadványait számba véve legnagyobb jelentőségűnek a forráskiadásokat tartotta.

A forráskiadásokon túlmenően sem lett volna oka azonban szégyenkezésre. Hiszen, ha – szerénytelenül – csak saját addigi munkásságára utalt volna: éppen 1867-ben engedélyezték Magyarország történelme című műve második, újabb kútfőtanulmányokon alapuló kiadását, utolsó két kötetének terjesztését és Huszonöt év Magyarország történetéből ill. Magyarország függetlenségi harcának története című akkor Magyarországon még nem megjelent, de ismert műveivel együtt a kezdetektől 1849-ig állt így rendelkezésre tollából Magyarország történetének modern feldolgozása s akkor számos egyéb, szemléleti újdonságot is hozó művét meg sem említettük. A tudománnyá érő magyar történetírás első évtizedeinek történetét – jelentős helyet szentelve Horváth Mihály tevékenységének – részletesen feldolgozta Várkonyi Ágnes monográfiája, az ő feltáró munkájának eredményeként hatalmas anyag áll előttünk, az 1830–60 közötti magyar történetírás európai színvonalának sokoldalú dokumentációja. Az európai történetírás korabeli átfogó irányzataként a pozitívizmust jelöli meg ez a könyv, e szemlélet alapvető kritériumának a társadalomtörténeti témaválasztás, nézőpont előtérbe kerülését tartja.

¹⁸ Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok, 1967/233–267.

¹⁹ Századok, 1867/3.

²⁰ Uo. 5.

A jelen munka ezt a gazdag anyagot is felhasználva a következő századharmaidot állítja a középpontba, a korszak történeti irodalmi természetét a korszak központi társadalmi-politikai kérdéséhez, a nemzeti-nemzetiségi problémához való viszonya szempontjából vizsgálja. (Amikor a korszak fő, központi problémájának nevezzük ezt a kérdéskört, a korszak társadalomról, politikáról, történelemről gondolkodó emberének központi problémáját értjük és nem azt kívánjuk közvetve állítani, hogy a társadalom belső antagonizmusai másodrendű jelentőségűek lettek volna.) A kiinduló feltételezés szerint ugyanis történeti közgondolkodásunk már megrögződött, megcsontosodott elemei közül igen sok vezethető vissza erre a periódusra, az elkövetkezendő évtizedek során evidenciává kövesedő rövidre zárt gondolatmenetek születnek ekkortájt. Olyan alapproblémákról van szó, mint – hogy itt csak az értelmezés kedvéért, utalásszerűen emeljünk ki néhányat – a magyarság nyugat-európaisága, annak feltételezése, hogy a magyar történelem valamennyi tragikus mozzanatáért, sorscsapásaiért a nemzeti társadalmon kívüli erők: bomlasztó tevékenységet folytató, a nemzeti államon belül élő, jó dolgukat megbecsülni képtelen nemzetiségek, galád szomszédok, álnok nagyhatalmak felelősek; az a felfogás, mely szerint a történelem olyan teleologikus folyamat, amelynek végső célja a 19–20. századi modern nemzet; az a gondolat, hogy teljes értékű nemzeti élet csak független nemzeti államban képzelhető el; modern kategóriák (leginkább a nemzet) korábbi korokba vetítése stb. A gondolkodási sztereotípiákká merevedett szemléleti torzulások mellett a magyar történeti gondolkodás politikai töltése – vagy talán inkább a politikai gondolkodás történeti töltése – is olyan mozzanat, amely Magyarországon a 19. század második felében fontos tényezőként jelentkezik, hogy aztán a 20. században teljessédjék ki.

A tárgyalandó korszak lezárása utáni első magyar történeti szintézis előszava, amikor az új összefoglalás létjogosultságát bizonyítja, többek között megemlíti azt is, hogy a múlt század utolsó évtizedeinek történetírása túlnyomóan politikai és közjogtörténeti érdeklődésű, eltérően a kor társadalom, gazdaság, szellemtörténeti irányultságától s mivel természetesen egész más történeti perspektívából szemlélik az eseményeket, egyes kérdéseket csak mellékesen érintenek. Ez utóbbira példa Hóman–Szekfű Magyar Történetének bevezetésében a nemzetiségi kérdés: „A millénárius Magyarországot... alig érdekelte az ország lakosságának nemzetiségi összetétele, történetírói a húszmillió magyar romantikus elméletén nevelkedve, kevés érzékkel bírtak a nemzetiségi kérdés értékeléséhez.”²¹

A jelen dolgozat ezzel ellentétes feltételezésből indul ki. Éppen azért választotta központi témájául a nemzeti-nemzetiségi kérdés jelentkezését a korszak történetírásában, mert feltételezi: a nemzetiségi kérdést érzékelve, figyelembe véve a magyar nemzet történelmi helyéről és feladatáról kialakított felfogás a korszak történetírásának szemléleti alapvetése.

A téma körülhatárolása és a dolgozat alaphipotézisének felállítása után elkerülhetetlen egy rövid módszertani megjegyzés.

A historiográfiai műveknek a dolog természetéből következően két alaptípusa van: a történesz biográfiáját előtérbe állító ill. az egy-egy téma kutatástörténetét elemző típus. Ebből adódik e két új típushoz tartozó művek lehetséges forrásbázisa: a történesz összes műve, levelezése, fennmaradt különféle feljegyzései ill. a témával kapcsolatos, a vizsgálni kívánt időszakban keletkezett művek. A jelen munka témájával foglalkozó műveket azonban – éppen azért, mert a korszak történetírásának központi problémájáról van szó – nehezen lehetne összegezően feltárni, hiszen számos olyan művet is figyelembe kell vennünk, amelynek témaválasztása problémánk szempontjából semleges, mégis a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos állásfoglalás közvetve vagy közvetlenül fellelhető benne. A forrásanyag így – különösen ha hozzávesszük a kapcsolódó levelezéseket és az Akadémia Történettudományi Bizottságának anyagait is – áttekinthetetlenül nagy lesz, valamilyen módon szűkíteni kell. Erre több lehetőség kínálkozik. A kronologikus határok további szűkítésének nem lenne értelme, hiszen ebben az esetben egy többé-kevésbé egységes korszakot kellene felparcelláznunk. Célravezetőbbnek látszott, ha olyan forrást keresünk, amely az egész korszakot tükrözi, mégis áttekinthető terjedelmű. Tipikusan ilyenek pedig a periodikák: egy jól szerkesztett szakmai folyóirat híven tükrözi a szakma alakulását. Így választottuk kiinduló pontnak a Századok, a Történelmi Tár és a Budapesti Szemle évfolyamait valamint a korszak történettudományának reprezentatív szintézisét, a Szilágyi Sándor szerkesztette Magyar Nemzet Történetét. Ezeket áttanulmányozva állítottuk össze a szerintünk jellemzőnek ítélt, szemléletileg leglényegesebb problémák sorát. Ezek sorravezetése, kifejtése, továbbgondolása adja a dolgozat szerkezetét:

²¹ I. kötet, Bp., 1935², 8.

- I. Bevezető
- II. Nemzet–állam–társadalom a 19. század utolsó harmadának európai történetírásában.
- III. A korabeli magyar történetírás szervezettsége, intézményei, a történészek társadalmi helyzete, a forrásadottságok jellemzői.
- IV. A nagy problémák
  1. A magyarság európaisága
    - a) Kelet és Nyugat határán
      - a finnugor és a török teória
      - Európa gentlemanjei: az angol–magyar társadalom- és jogfejlődési „párhuzamok”
      - a kereszténység és a magyarság
    - b) A magyar nemzeti sajátosságok, a magyar nemzeti alkat
      - a magyar nemesség történelmi szerepe
      - a magyar tolerancia
      - a megye történeti funkciója
  2. A magyarság helyzete és feladatai a Kárpát-medencében
    - a) Magyarország mint az egyensúlyteremtő, szétválasztó zóna a germánok és a szlávok között
    - b) A Habsburgok és Magyarország
    - c) Erdély
    - d) A Felvidék
    - e) Magyarok és horvátok
    - f) A honfoglalás
    - g) 1848
- V. A korszak magyar történetírásában használt néhány fogalom tartalmának elemzése (állam – társadalom – nép – nemzet – nemzetiség – haza – szabadság)

* * *

A historiográfiai témaválasztás és módszer nehézségeit – úgy érzem – bőségesen érzékelteti ez az írás. A kollégák segítsége, tanácsai, ötletei sokat segíthetnek a továbblépésben – ezért előre is őszinte köszönettel tartozom.

INHALT

STUDIEN

<i>Á. Pogány</i> : Zwei Aspekte zur Untersuchung der Inflation in Ungarn (1914–1924)	121
<i>K. Ferber</i> : Ein Schritt zurückgeblieben. Der Versuch der ungarischen Regierung zur Erwerbung einer Anleihe in 1930–31	137

MITTEILUNGEN

<i>J. Zachar</i> : Die zwei Kriege des König Karl III. gegen das Osmanische Reich und die Ungaren (1716–1718 und 1736–1739)	155
<i>J. Kemény</i> : Die Realschule von Kecskemét 1857–1861	166
<i>P. Horváth</i> : Ferenc Eckhart und der ungarische Rechtshistorismus	188

DISKUSSION

<i>I. Uhrman</i> : Zur Frage des altungarischen Doppelfürstentums	206
---	-----

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>A. Pók</i> : Themenwahl und Methode in der Historiographie	227
---	-----

CONTENTS

STUDIES

- Á. Pogány*: Two Aspects to the Examination of Inflation in Hungary (1914–1924) 121
K. Ferber: A Step Behind. The Attempt of the Hungarian Government at Gaining a Loan in
1930–31 137

COMMUNICATIONS

- J. Zachar*: The Two Wars of Charles III against the Osmanli-Turk Empire and the Hungarians
(1716–1718 and 1736–1739) 155
J. Kemény: The Sciences and Grammar School in Kecskemét 1857–1861. 166
P. Horváth: Ferenc Eckhart and Hungarian Legal Historicism 188

DEBATE

- I. Uhrman*: A Contribution to the Problem of the Old Hungarian Double Principality 206

THEORY AND METHODOLOGY

- A. Pók*: Choice of Subject and Methodology in Historiography 227

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- А. Погань:* Две точки изучения венгерской инфляции 1914–1924 гг. 121
К. Фербер: Не в ногу. Попытка венгерского правительства приобрести кредиты 137
в 1930–31 гг.

СООБЩЕНИЯ

- Й. Захар:* Два похода Кароля III против Османотурецкой империи и венгры (1716–
1718 и 1736–1739) 155
Я. Кемень: Реальное в городе Кечкемет 1857–1861 годов 166
П. Хорват: Ференц Экхарт и венгерский юридический историзм. 188

ДИСКУССИЯ

- И. Урман* К вопросу о ранневенгерского двойного княжества 206

ТЕОРИЯ И МЕТОД

- А. Пок:* Выбор тем и метод в историографии 227

HungInfo

Hungarian Social Sciences and Humanities

Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen vesszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

HungInfo szerkesztősége
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Budapest, Pf. 7.
V. Akadémia u. 2.
1361

A kiadásért felelős az Akadémia Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor Iván

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. augusztus 25

Terjedelem: 10,50 (A/5 ív)

MFV nyomda Budapest

SOMMAIRE

ETUDES

- Á. Pogány*: Deux points de vue pour l'analyse de l'inflation en Hongrie de 1914 a 1924 121
K. Ferber: En position désavantageuse. La tentative du gouvernement hongrois pour pouvoir
appeler des crédits en 1930-31 137

COMMUNICATIONS

- J. Zachar*: Les deux guerres du roi Charles III contre l'Empire Ottoman et les Hongroise (1716-
1718 et 1736-1739) 155
J. Kemény: L'école secondaire de Kecskemét de 1857 a 1861 166
P. Horváth: Ferenc Eckhart et l'historisme juridique hongrois. 188

DÉBATS

- I. Uhrman*: Contributions au probleme de principauté duelle des anciens hongrois. 207

THEORIE ET MÉTHODES

- A. Pók*: Choix de sujet et méthodes dans l'historiographie 227

Ára: 27,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040—9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest, XIII. Lehel út 10/A. közvetlenül vagy postautalványon valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 108,— Ft

Egy szám ára: 27,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

AKADÉMIAI KIADÓ. BUDAPEST

1979. MÁJ. 17.
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

87-88
3

A TARTALOMBÓL:

IN MEMORIAM RÁNKI GYÖRGY

Ránki György: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete
a két világháború között

TANULMÁNYOK

Balogh Júlia: A román kormányzat iskolapolitikája Erdélyben
(1918–1948)

Szőke Domokos: Az agrárkérdés a Magyar Szemlében

KÖZLEMÉNYEK

CSALÁD ÉS ÉLETMÓD

DOKUMENTUMOK

Szabó Éva: A magyarországi svéd mentőakció történetéhez (1944)
VISSZAEMLEKEZÉS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXX. ÉVFOLYAM, 1987–88. 3. szám

Szerkesztők:

ENGEL PÁL, HANÁK PÉTER (főszerkesztő), L. NAGY ZSUZSA (főszerkesztő-helyettes),
VIKOL KATALIN (a szerkesztőség munkatársa)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, GLATZ FERENC,
GRANASZTÓI GYÖRGY, IRINYI KÁROLY, JUHÁSZ GYULA, KATUS LÁSZLÓ,
KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, ORMOS MÁRIA, PACH ZSIGMOND PÁL,
PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, SZABÓ ÁGNES, SZÜCS JENŐ, VIDA ISTVÁN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53. – Telefon: 759-011
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

IN MEMORIAM RÁNKI GYÖRGY

Ránki György sírjánál (<i>Hanák Péter</i>)	243
Ránki György, a főszerkesztő (<i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	246
A magyarországi zsidóság gazdaságtörténetéről (Beszámoló az 1988 januárjában Jeruzsálemben tartott konferenciáról) – <i>K. M. – V. L.</i>	249
<i>Ránki György</i> : A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között	256

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Júlia</i> : A román kormányzat iskolapolitikája Erdélyben (1918–1948)	267
<i>Szőke Domokos</i> : Az agrárkérdés a Magyar Szemlében	295

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kozári Monika</i> : A keleti válság és a nagyhatalmak balkáni célkitűzései (1875–77)	318
<i>Jean Nouzille</i> : Ausztria és Magyarország új határa (1919–1921)	330
<i>Schmidt Mária</i> : A harminc év magyar cionista mozgalma a rendőrségi megfigyelés tükrében	339

CSALÁD ÉS ÉLETMÓD

<i>M. J. Daunton</i> : A lakáviszonyok Nagy-Britanniában (1850–1939)	351
<i>Gyáni Gábor</i> : Női munka és család Magyarországon (1900–1930)	366

DOKUMENTUMOK

<i>Szabó Éva</i> : A magyarországi svéd mentőakció történetéhez (1944)	374
--	-----

VISSZAEMLEKEZÉS

<i>Németh Alajos</i> : A sopronköhidai fegyház történetéből.	395
--	-----

Ránki György (1930–1988)

Ránki György sírjánál

A fakoporsó, amelyet most barátok, sorstársak, hívek könnyező lélekkel és a felkavart napok névtelen szorongásával veszünk körül, olyan egyszerű, mint ő maga volt. Rajta három szikár szó: élt ötvenhét évet. A világ számára, meglehet, csupán ennyi a lényeg, de mi, barátok, hívek, történészek embertelennek és ahistorikusnak érezzük e szűkszavú hivatalos közlést. Mit is mond e három szó arról a fél évszázadról, amely az alig serdülő gyereket a haláltáborba, csaknem a fizikai megsemmisülésbe sodorta, felnőtt számára pedig a szellemi önredukció és a morális pusztulás szakadéakai között kanyargott? És mit mond arról az emberről, aki a sors kegyelméből megmenekült a lágerből, s aki jelleme erejével elkerülte a szellemi önredukció és a morális torzulás szakadékait? Milyen parányit, milyen múlandót zár magába ez a koporsó abból a Ránki Györgyből, aki a történelmi örvény legmélyéről jutott el egy alkotó emberi közösség, a hazai és a nemzetközi tudományos közélet vezető posztjaira!

Hónapok, évek múltán lehiggadt elmék majd szakszerűen kijelölik helyét korunk történetírásában. Bizonyára évtizedekig lesz rá mód és késztetés, hogy szaktanulmányok, esszék, emlékezések bemutassák Ránkit, a tudóst, a fáradhatatlan kutatót, a fegyelmezett elemzőt és a széles látókörű összegezőt; lesz alkalom felidézni a tanárt, aki a történelmet megértette a diákkal, és emberileg megértette a diákokat, aki nemcsak írt és oktatott, hanem szervezett is, és ebben a nehéz mesterségben, a megtervezett vállalkozásban éppolyan könnyed nagyvonalúsággal tájékozódott, mint a statisztikai adatsorokban vagy a második világháború bonyodalmaiban. Remélem, megadatik még nekünk vagy az utókornak, hogy feltárjuk: milyen nagy szerepe volt Ránki Györgynek történetírunk új útjainak megnyitásban, egy szabadabb, alkotó kritikai légkör megteremtésében. De én most nem a tudósról, a tanárról, a vállalkozó szervezőről, hanem a bennem elevenen élő, még lélegző emberről szeretnék beszélni.

Nem kell hozzá semmi távlat: az együtt töltött évek során mindannyian éreztük, és az evidencia bizonyosságával régtől tudjuk: kivételes nagy ember élt körünkben. És itt nemcsak ragyogó intellektusára gondolok: az az első látásra megragadóan sugárzott a homlokáról, a szeméből és a szavaiból. Most az öncélú, nem önérdékű, hanem az ügyért és az emberekért való értelmet, vagy többet: *a megértést* emelném ki. Mert néki nemcsak kivételes memóriája, gyors és sokoldalú tájékozódó képessége volt, nemcsak bonyolult adatsorokat, képleteket, összefüggéseket látott át pillanatok alatt, hanem megértette az embereket. Megértette szép gondolataikat s az eltitkoltakat, megértette a gyengeségeket is. Konstruktív intellektus volt, s ehhez a mindannyiunk által csodált – féltve is, félve is megcsodált – hihetetlen munkabírás párosult. Ránki nem ismerte az elernyedést,

az önmagáért való szemlélődést, a nem célracionális pihenés gondfelelt lazaságát. Egyetemi lyukas óráiban a mediterrán gazdaság hanyatlásának okait kutatta, repülőtéri váróteremben Kőrösi Józsefről, a statisztikusról és odaadó magyar hazafiról és családjának zsidósorsú keserveiről írt cikket, Mátraházán, szabadságidőben pedig az intézet, a munkatársak sorsának romlásáról töprengett.

Ilyen alkat, a munka megszállottja — mondták róla. A múlt századi nagy alapító és a század eleji reformernemzedék kései örököse. Talán valami titkos belső ökonómia hajszolja — találgatták mások. Talán megérezte, hogy nem futja az időből, s kevés lesz a munkás három évtized. Talán van ebben igazság, hiszen mindig is józan realitás és gondolkodásökonómia vezérelte írásműveit, a maga alkotta ékezetellen írásmódot és a dísztelen, egyszerű kifejezőmódot, amelyet több nyelven is beszélt. Nem állhatta az ornamentikát, a sallangot, a frázist. Eszménye a reneszánsz és korunkban a Bauhaus racionális építészete volt.

Ám meglehet az is, hogy az alkotás, az alapítás, a szakadatlan munkálkodás volt az otthona, legsajátabb hazája, ahová mindig vissza lehetett vonulni a külvilágban burjánzó frázisok és sallangok, a közéletet betöltő zsvajgás elől; meglehet, hogy a munka volt az önvédelmi területe, ahol minden racionálisan érthető és rendezhető volt, ahová nem értek el az értelem erejével nem rendezhető konfliktusok és a rá, a ránk záporozó sorscsapások.

Felhalmozott munkáiba visszavonultan, gyakran láttuk zárkózottnak, magányosnak, az utolsó hónapokban olykor fáradtnak is. Érzelmait ritkán nyilvánította, a jót, a méltányosat magától értetődő gesztusként, szinte hivatalos kötelességként gyakorolta. Hogy van akkor az, hogy fegyelmezett érzelmszabályozása, tudatos zárkózottsága ellenére barátok, munkatársak, tanítványok, mindenki, aki vonzáskörébe került, könnyen átlátott és áthatott ezen az önvédő páncélzaton, hogy Debrecenről Oxfordig és Bloomingtonig mindenütt becsülték, szerették, követték és megkönyezték? Gondolom, azért, mert nemcsak lenyűgöző intellektus sugárzott belőle, hanem figyelmesség, gyöngédség, igaz emberszeretet is. A kapcsolatteremtés látszólagos nehézsége és sok valóságos félszege ellenére, Ránki a szó legjobb értelmében közösségteremtő volt. Nála nem lehetett hízlelni, és nem kellett kérvényezni: a gondoskodás, a jótett benne termett, a született családapában, a tanárban és a barátban.

Humanitását nem kerítették körül intézményi, állami és nemzeti határok. Ránki emberi és tudósi kérdése — ha jól értettem a sok együttes év alatti tetteit és gondolatait — így hangzott: *mit ér az ember, ha ember?* ... ma, a második évezred végén, Budapesten vagy Bloomingtonban, Oxfordban vagy Jeruzsálemben. A válasza mindig következetes volt: amennyit a származásától, hitétől, rangjától, pozíciójától függetlenül, *ön-magában ér*, amit tud és teljesít. Az önérték-mércében és a teljesítményelvben szigorú volt mindenkihez, leginkább önmagához. Ez az értékrend alapozta meg emberi kapcsolatait a világ bármely részén, ez tette nyitottá, fogékonnyá más kultúrák, más hagyományok és vélemények befogadására.

Ránki nemcsak felismerte, de a maga világában valamelyest meg is valósította a többes kötődés, a többes identitás összeegyeztetését, bár teljes harmóniát, mint korunk annyi más gondolkodó fiának, neki sem sikerült teremtenie. De a többféle kötődés lehetőségének, valóságának elismeréséből következett történelemlátásának egyetemessége,

életművének leszűrt végeredménye, és ugyanebből a gyakori diszharmonióból fakadtak tudati és lelki kínlódsai, történelmünk és korunk pragmatikus logikával, kritikus értelemmel meg nem fejthető talányai is.

A világ sok részén, sok egyetemén és szakmai fórumán volt otthonos, de itt, ebben az országban volt otthon, Budapesten, a Szent István parkban, a Balzac és az Uri utcában. Sok siker, jeles művek, az öntudat kopár öröme vonzotta, és sok gazdag szenvedés taszította ide, ahol e négyszögölnyi földben most végleg megtalálta hazáját.

Sokat gondoltam rá az utolsó hetekben, az utolsó napokban, vajon mi foroghatott örökmozgó agyában a kórházi ágyon, zsugorodó tüdejében a lélegeztetőgép csövével, mozdulatlanságra és szótlanságra ítélve. Nem hihetem, hogy a közelgő nemlét döbbenete teljesen megbénította volna agysejtjeit. Tudom, mindvégig foglalkoztatta a kis és a nagyobb család sorsa, ameddig a szíve és a keze bírta, hangtalanul is küldte utolsó intézkedéseit és kívánságait. De azt is nagyon valószínűnek tartom, hogy a növekvő üresség óráiban is eltöprengett a megoldatlan talányokon, a zsidósors, a magyar sors, az emberi sors tragikus alakulásának irracionálisain. Alkalmasint talált magyarázatot, ha megoldást nem is, egyensúlyát veszített századunk és egyensúlyát veszített régióink problémáira. Tudom jól, ha akadt is a revelációnak ilyen órája, a történeteszi divinációnak valamilyen megvilágosító magyarázata, azt drága barátunk sok más teremtmény gondolattal, alkotások tervével magával vitte, mégsem tartom meddő intellektuális játéknak elgondolni Ránki utolsó hónapjainak, utolsó napjainak feltételezhető eszmejárását.

Sokszor elmondtuk ezekben a napokban: a veszteség pótolhatatlan. Évek kellenek a megnyugváshoz. Tegyük most, itt hozzá: az örökség is felmérhetetlen, megbékéltető évek kellenek a feldolgozásához. Ránki György, a tudós történész, maga is történelemmé vált: tankönyv, ajánlott és keresett szakirodalom lesz, megalapozó, eligazító művek szerzője új és újabb nemzedékek számára.

Mi, barátok, hívek azt szeretnénk, ha a megalapozó könyvek, az úttörő tanulmányok mellett, bennük és rajtuk túlmenően, megőrizhetnénk, megőrkíthetnénk Ránki György szeretetre méltó emberi arcát is.

Hanák Péter

Ránki György, a főszerkesztő

A Történelmi Szemle és Ránki György neve, tevékenysége több mint negyedszázadon át elválaszthatatlan volt egymástól. A folyóirat 1958-ban indult az MTA Történettudományi Intézete kiadványaként. Szerkesztésébe Ránki 1963-ban kapcsolódott be, amikor a felállított szerkesztő bizottság tagja lett. Tíz esztendő múltán, 1973-ban, ő vette át a felelős szerkesztő, 1981-ben a főszerkesztő tisztségét, s ez utóbbit 1986-ig töltötte be. Akkor e feladatot és funkciót átadta, szerkesztő bizottsági tagságát azonban megtartotta.

Tulajdonképpen roppant egyszerűen lehet őt jellemezni főszerkesztői minőségében: a folyóirat élén is azok az elvek vezérelték, mint amelyek tudósként és tudományszervezőként, a szerkesztőség kis közösségében is azokat az erőnyeket mutatta, mint az intézet vezetésében vagy nemzetközi szakmai szervezőmunkájában.

Ránki számára a magyar történettudomány színvonalának emelése, a történettudomány nemzetközi áramába való bekapcsolása, mindenféle dogmatizmus és provincializmus leküzdése nyomán eredményeinek nemzetközi elismertetése – nyugodtan mondható – élethivatás, egész életét kitöltő program volt. Ha e program megvalósításának bázisát – érthetően – elsősorban a Történettudományi Intézetben látta is, ténylegesen mindig a szakma egész hazai spektrumát tartotta szem előtt. Intézeten belül és kívül csak a szaktudást, a színvonalat, az újra való készséget és törekvést ismerte el mércének.

Főszerkesztőként arra törekedett, hogy a Történelmi Szemle a szakma hazai és nemzetközi érdeklődésével, kutatási irányával és módszereivel lépést tartó, eleven és rugalmas, egyidejűleg a kutatókat inspiráló folyóirat legyen.

Folyóiratunk mindenkor nyitva állt minden hazai kutató előtt, akinek írása e törekvésekkel egybeesett. Ránki mindenkinél jobban s pontosabban tartotta számon az itthon folyó kutatásokat, elsőként figyelt fel az új források feltárására, az új kezdeményezésekre, a történettudományt a rokon tudományok felé tágító vagy éppen az addig a „senki földjére”, a határmezsgyére lépő új megközelítésekre. A szerkesztőség munkatársait is arra ösztönözte, hogy széles körben keressék a színvonalas írásokat, s ne riadjanak vissza attól, hogy a megszokott sémákkal szakító tanulmányokat gyűjtsenek be, ha azok szakmailag megalapozottak.

Főszerkesztői erőnyei között a legnagyobbra azt kell értékelni, hogy csak a szakmai igényesség és megalapozottság kritériuma vezette, amikor tisztázatlan, vitatott, a napi politikai szempontokkal terhelt korszakokról, eseményekről készült tanulmányok közlése mellett síkra szállt és kitartott. A történettudomány ennek révén is gyarapodott új forrás- és tényanyaggal, a látásmódunkat tágító új szempontokkal. A történettudomány öntörvényű előrehaladását és annak előmozdítását fontosabbnak tartotta, mint a naphoz kötött, változó és mulékony félelmeket, a bénító óvatosságot, ami tőle egészen idegen volt.

Így azután a folyóirat mindig készen állt a különböző nézetek, értékelések ütköztetésére, a vitára. A folyóirat a szakmai vita serkentése érdekében olyan írásokat is kész volt közölni, amelyekkel nem feltétlenül vagy nem teljes mértékben értett egyet a szerkesztőség, teret adott a különböző megközelítések kifejtésére egy-egy kérdés kapcsán.

A főszerkesztő – sok egyéb funkciója között és nem mellett – egyetemi tanár volt. Tudta, milyen nehéz megtenni a pályakezdés első lépéseit, bemutatkozni a kritikus szakmai közvélemény előtt. Ezért minden más feladatával egyenrangúnak tekintette a fiatal történészek támogatását és útjuk egyengetését a Történelmi Szemle hasábjain is, akár intézeti munkatársak voltak, akár nem.

Nem volt csekélyebb az a figyelem sem, amellyel az idősebb történészgeneráció felé fordult. Mintegy tisztelegve tudományos teljesítményük előtt, fontosnak tartotta, hogy munkásságukról még életükben kellően megemlékezzen a folyóirat, bemutatva életművüket. S e téren sem korlátozódtak a közlemények az intézet munkatársaira.

Tudta, hogy a legújabb s a jelenkor történetének teljesebb feltárásához a szemtanúk, a résztvevők visszaemlékezései is hozzátartoznak, akár politika-, akár társadalomtörténetről legyen szó. Szakmai folyóiratunk így adott teret olyan írásoknak, amelyek szerzői ugyan nem történészek voltak, a maguk módján mégis szélesítették ismereteinket.

Folyóiratunk abból is messzemenően profitált, hogy Ránki György rendkívüli tájékozottsággal bírt a történettudomány nemzetközi helyzetéről, a fő kutatási irányokról, eredményekről, új módszertani kísérletekről, s ezzel egyidejűleg szakmánk nemzetközi elitjéhez személyes ismeretség fűzte. Így azután világszerte ismert kutatókat, egyetemi tanárokat nyert meg szerzőknek.

Ránkinak nemcsak főszerkesztői elvei voltak tiszteletreméltóak és példamutatóak, hanem az a gyakorlat, az a munkamódszer is, amelyet a szerkesztőség tevékenységében megvalósított. A folyóirat egyes számainak összeállítása mindig az egész szerkesztőség munkája volt, a főszerkesztővel való vita az egyenlők közötti vita volt. A szerkesztőség munkatársainak jó kezdeményezéseit készséggel tette magáévá. Páratlanul sok irányú munkássága ellenére is mindig volt ideje a szerkesztőség napi, gyakorlati gondjainak megtárgyalására is.

A tiszta alapelvek, a munkatársak önállósága, a távlatos tervezés, a tény, hogy a Történelmi Szemle színvonalának megtartását és emelését magától értetődően természetesnek tartotta, magyarázza azt, hogy bár az utóbbi években idejének egy részét a bloomingtoni egyetemen töltötte, mégis tényleges főszerkesztője maradt a folyóiratnak.

S meg kell emlékezni még valamiről. Ránki György főszerkesztő mindig felelős szerkesztő volt, az az ember, aki a folyóirat tudományos irányvonaláért minden fenntartás nélkül vállalta a felelősséget, aki a szakmán kívülről korábban nem ritkán érkező kritikákra maga reagált, nem volt példa arra, hogy egy szakmailag megalapozott írás közléséért a felelősséget ne vállalta volna, vagy azt a szerkesztőség munkatársaira próbálta volna áthárítani.

1986-ban elsősorban azért vált meg főszerkesztői tisztétől, mert lehetetlennek tartotta, hogy egyre növekvő megterhelése mellett naponta együtt tudjon élni a folyóirattal, a szerkesztés gondjaival. Minden idegen volt tőle, ami nem valóságos munkát,

hanem csupán címet és netán mások által megoldott feladatot jelentett volna. De elhatározásában az is közrejátszott, hogy az időnkénti személycseréket, ilyen módon a szerkesztés megújítását, ugyancsak elengedhetetlennek ítélte.

Meggyőződésem szerint nem elfogultság és nem öndicséret, ha azt állapítom meg, Ránki György felelős és főszerkesztői működése kiemelkedő szakasz a Történelmi Szemle történetében. Ezekben az évtizedekben, az ő irányításával vált a folyóirat a történettudomány hazai és nemzetközi eredményeivel lépést tartó, azokat tükröző, minden új iránt fogékony periodikává. Olyan folyóirattá, amelyet számon tartanak itthon és külföldön, amelynek hasábjain megjelenni bizonyos szakmai rangot jelent hazai és külföldi kutatók számára egyaránt. Aligha kívánhatunk mást, többet, mint hogy a Történelmi Szemle megőrizze ezt a rangját, a szerkesztőség Ránki György szellemében fejlessze tovább munkásságát.

L. Nagy Zsuzsa

A magyarországi zsidóság gazdaságtörténetéről

(Beszámoló az 1988 januárjában

Jeruzsálemben tartott konferenciáról)*

1988 januárjában a jeruzsálemi Hebrew University magyar, izraeli, amerikai és francia kutatók részvételével háromnapos konferenciát rendezett a magyarországi zsidóság gazdaságtörténetéről. A téma iránti érdeklődés Magyarországon nem újkeletű, ezt jól jelezték a hazai kutatók problémaérzékeny, nagy felkészültségről tanúskodó előadásai. A konferencia mégis újszerű kezdeményezés volt, mert a hazai résztvevők először találkozhattak a kérdés külföldi szakértőivel, s először nyílt alkalom elmélyült és átfogó nemzetközi eszmecserére.

Az elmúlt években Magyarországon számos publikáció foglalkozott a zsidóság évtizedekig némaságba burkolt történetével. 1984-ben az MTA Történettudományi Intézete Ránki György kezdeményezésére konferenciát rendezett a Holocaustról, a magyarországi zsidóság pusztulásáról, amelyen izraeli történészek is részt vettek. A rendezvényt szokatlanul nagy érdeklődés kísérte, ami arra utalt, hogy a hazai közvéleményt élénken foglalkoztatja a magyarországi zsidóság története. Ugyanakkor a konferencia nemegyszer éles vitái nyilvánvalóvá tették, hogy a zsidóság történetének színvonalas tárgyalásához túl kell lépni a Holocaust eseménytörténetének rövidebb-hosszabb ismertetésén, az ünnepélyes megemlékezések formális keretein.

Erre nyújtott kitűnő alkalmat 1985 őszén a Victor Karády és Yehuda Don által Párizsba összehívott konferencia, amely a közép-európai zsidóság történetét jóval tágabb összefüggésben tárgyalta. Az asszimilációról és az antiszemitizmusról szóló előadások sorában öt hazai történész számolt be kutatásairól.

Az 1988-as izraeli találkozót egybehívó Jakob Katz és Michael Silbert ezt a kezdeményezést folytatta: a konferencia témaköréül a zsidóságnak a magyar gazdasági életben betöltött szerepét jelölték meg. A konferencia sikere bizonyította, hogy ez a megközelítés végre alapjául szolgálhat egy olyan vita megindításának, amely objektivitásában megfelel a tudományosság elvárásainak, s ugyanakkor nem kerüli meg a legfontosabb, kényesnek vélt kérdéseket sem.

A konferencián magyar részről Bácskai Vera, Berend T. Iván, Hanák Péter, Katus László, Kovács Mária, Lengyel György, Puskás Julianna, Ránki György, Varga László, Vörös Károly tartott előadást, illetve vett részt kerekasztal-megbeszélésen.

*A beszámoló közlését *e helyen* az magyarázza, hogy a konferencia előkészítésében nagy szerepe volt Ránki Györgynek, s ott tartott előadása volt utolsó tudományos szereplése. *(A szerk.)*

További nyolc előadást izraeli, amerikai és franciaországi szakemberek tartottak, sorrendben William McCagg, John Komlos, Peter Hidas, Michael Silber, Victor Karady, George Deak, Anat Peri, Yehuda Don. A referátumok a gazdasági élet minden fő területére kiterjedtek a 18. századtól a 20. század derekáig.

Beszámolónk a teljesség igénye nélkül ad áttekintést a felmerült kérdésekről, a legfontosabb problémákról. Ezt megengedi az a körülmény, hogy a konferencia anyaga kötet formájában hozzáférhetővé lesz az érdeklődők számára, s a Történelmi Szemle szerkesztőse is vissza kíván még térni a konferenciára. Így közölni szándékozik Michael Silber és Victor Karády előadásait, amelyeknek szövege a beszámoló készítésekor még nem állt rendelkezésre. Két előadás foglalkozott a zsidóknak a magyar mezőgazdaságban betöltött szerepével; mindkettőnek a bérleti rendszer, illetve a zsidó bérlők volt a témája. *Anat Peri* két, a 18. század elején működött zsidó bérlő tevékenységét mutatta be tárgyszerűen, ismertetve kutatási eredményeit. *Puskás Julianna* széles ívben tekintette át a zsidó haszonbérlők szerepét 1850 és 1930 között. A múlt század közepéig a földbérletek nagy része rövid lejáratú szerződéseken alapult: a bérlők igyekeztek tőkéjüket a lehető legmobilabban tartani, a tulajdonosok sem kívánták földjeiket hosszabb időre lekötöni. Az 1870-es évektől jelentősen változott a helyzet. A zsidók emancipációja, amibe beletartozott a földtulajdon szabadsága is, kedvezett a bérleti rendszer konszolidációjának, valamint a bérelt földeken hosszú lejáratú tőkebefektetéseknek. Ennek megfelelően a századfordulón már az összes mezőgazdasági terület kerekén ötöde volt haszonbérlet. Míg a 100 kataszteri holdon aluli birtokokon a haszonbérlet elenyésző maradt, addig az 1000 holdon felüli birtokoknak már több mint felét magában foglalta. A nagybirtokok bérlőinek mintegy 70-75%-a volt zsidó, arányuk az 1000 holdon felüli birtokosok között 20%-ot tett ki. Ez egyedülálló jelenség volt a közép-kelet-európai országokban. A zsidó nagybérlőket egyaránt jellemezte az új képviselete és a hagyományos konzerválása. Alapvetően vállalkozó jellegű tevékenységük nemcsak módosította a hagyományos tulajdonviszonyokat, hanem konszolidálta is azokat, együtt a velük járó társadalmi feszültségekkel. A hagyományos társadalmi és mezőgazdasági struktúráknak ez a kombinációja, a mezőgazdasági termelés számára kedvező természeti adottságok, a jó termőföld és a viszonylagos közelség a nyugati piachoz nyújtotta azokat a feltételeket, amelyek megmagyarázhatják a zsidók szembeszökően gyors integrációját és mobilitását Magyarországon.

Hanák Péter A zsidóság és a kereskedelem megújítása Magyarországon, 1760–1848. című előadása arra a kérdésre keresett választ, hogy a 19. század első felében miért a betelepült zsidók foglalták el a döntő pozíciót a kiépülő modern kereskedelembe, miért ők járultak hozzá legsikeresebben a tőkefelhalmozáshoz és az infrastruktúra kiépítéséhez. Kimutatta, hogy a zsidóság nemcsak számban múlta felül a német, a görög és az egyéb hazai kereskedőelemet, hanem társadalmi szerkezete is korszerűbb volt azokénál. A zsidóság továbbá olyan szerencsés pillanatban települt be tömegesen az országba, amikor a kibontakozó iparosodás Nyugaton és a Monarchia nyugati felében, valamint a francia háborúk keltette tartós konjunktúra dinamikus bővülő piacot és állandó keresletet teremtett a magyarországi mezőgazdaság fő termékei iránt. Ez a helyzet objektív alapot adott az árutermelő magyar földbirtokos nemesség és a zsidó kereskedelmi és pénztőkések közötti kapcsolatok kiépüléséhez, ami egyrészt védelmet nyújtott a zsidóság gazdasági-

társadalmi felemelkedéséhez, másrészt meggyorsította az ország modernizálását. A zsidó kereskedelmi tőkések, habár a felhalmozás forrásait és módszereit tekintve nem sokban tértek el a németektől, a görögöktől és az egyéb kereskedőktől, különböztek tőlük *a beruházási stratégiában*. A felhalmozott tőke nagy részét az üzletbe, a kereskedelembe, a vállalkozásba fektették, és nem földet vásároltak, amitől az 1840-es évekig egyébként is el voltak tiltva. Így az emancipáció a zsidó középosztályt gazdaságilag erős és társadalmilag is emelkedő pozícióban találta.

E gondolatmenethez szervesen kapcsolódott *Bácskai Vera*, aki a 19. század első felének pesti zsidó kereskedőiről beszélt. A 19. század első felében a pesti nagykereskedők kétharmada zsidó volt, domináns arányuk azonban a század folyamán fokozatosan csökkent. (Az 1800–1815 közötti konjunkturális években nyitott nagykereskedések 70%-a, az ezt követő dekonjunkturális másfél évtizedben alapítottak 62%-a, s végül 1830 és 1848 között már csak 57%-a.) Hasonló, sőt még gyorsabb csökkenés zajlott le a terménykereskedelemben. A dekonjunkturális években ugyanis sok zsidó terménykereskedő tért át a kézműáru-kereskedésre, illetve párhuzamosan folytatta e két tevékenységet. A Pesten működött zsidó kereskedőknek mintegy háromnegyede magyarországi származású volt. Ez az arány a vizsgált időszakban tovább nőtt, s ugyanakkor nagyobb volt, mint a keresztény kereskedők esetében.

Mindössze 113 olyan nagykereskedő cég volt, amely 20 évnél hosszabb ideig állt fenn. Ezek fele megmaradt a tradicionális üzletvitel mellett, másik fele bekapcsolódott a banktevékenységbe, a reformkori részvénytársasági vállalkozásokba, illetve piacpolitikájában vállalkozó típusú kereskedelmi tevékenységet folytatott. A vállalkozó kereskedőknél a keresztények többsége a dekonjunkturális időszakban indult, a zsidók e téren a harmincas és a negyvenes években kerültek túlsúlyba. Amíg ugyanis a század elején indult vállalkozó típusú nagykereskedők fiaikat más, „úribb” pályákra irányították, addig a zsidó nagykereskedők fiaikat üzleti pályára nevelték, és stratégiájuk több, együttműködő, egymást segítő családi cég alapítása volt. Mind a zsidó, mind a keresztény nagykereskedőkben már a századforduló idején kialakult és egyre erősebben nyilvánult meg a polgári, állampolgári öntudat.

William O. McCagg bécsi hitközségi jegyzékek, adókimutatások és bankiratok alapján rekonstruálta a bécsi zsidó vagyonos elit kialakulását és gazdasági szerepét 1670 és 1918 között. A 17. század végén Bécs városába csupán maroknyi zsidó költözhetett be, gazdag pénzkölcsönzők Csehországból. Kereskedelemmel és iparral kezdetben egyáltalán nem foglalkozhattak. Később, a 18. század folyamán a 20-50 zsidó család ingatlant még mindig nem vásárolhatott. A zsidó *Hoffaktorok* (hadsereszállítók és udvari bankárok) ugyanakkor sajátos „adminisztratív” funkciókat is betölthettek: a nemzetközi pénzvilágban fenntartott kapcsolataik révén az udvar számára komoly szolgáltatásokat tettek. A 19. század első felében a bécsi zsidó vagyon egyfajta „magyar” jelleget öltött, mivel számos magyarországi eredetű gazdag zsidó család költözött Bécsbe, többeknek vagyona az Alföld agrártermékeivel történő üzletelésből származott. Noha a birodalmi német területtől és Bohémiából, valamint Morvaországból is jelentős számú zsidó vállalkozó költözött Bécsbe, a bécsi zsidóság „magyar” jellegét mégsem módosították.

A Monarchia utolsó időszakában a bécsi zsidó vagyon jellege nagyrészt átalakult, modernizálódott. Az ekkor már főként öröklött vagyont nagyarányú spekulációs üzletekbe

és ingatlanvásárlásokba fektették. Egyidejűleg a zsidó tőke magyar és német jellege mindinkább elhalványult, mind a tulajdonosok származási helye, mind pedig a befektetési stratégiák szempontjából. A régi, privát jellegű zsidó kapcsolatrendszer, banki és üzleti „network” lassan átadta a helyét a nagy bécsi bankoknak, amelyekben a zsidóság megőrizte ugyan vezető helyét, de kizárólagos tulajdonosi hatalmát végérvényesen elvesztette.

Katus László a magyarországi zsidóság foglalkozási struktúrájában a 18. század közepétől végbement változásokat mutatta be. Megállapításait a 18. századi zsidóösszeírások, valamint az 1900 és 1930 közötti népszámlálások adatainak számítógépes feldolgozására alapozta. E nagy anyag alapján összevetette a zsidók foglalkozási szerkezetét a magyarországi nem zsidó lakosság, valamint különböző etnikai és vallási csoportok struktúrájával. Az 1914 előtti adatokat átszámította a mai országterületre, és így a zsidók társadalmi struktúrájában az első világháborút követően bekövetkezett változásokat is értékelhetővé, összehasonlíthatóvá tette. Az összeírásokból és a népszámlálásokból nyerhető kép kiegészítésére felhasználta a közép- és felsőoktatásra vonatkozó adatokat is. Ilyen módon lehetővé vált, hogy elemezze: 1. a zsidóság foglalkozási struktúráját, összehasonlítva a nem zsidók társadalmi szerkezetével, 2. a zsidóság részesedését az országos foglalkozási és szociális struktúra egyes kategóriáiban, 3. a zsidóság foglalkozási struktúrájában bekövetkezett időbeli változásokat, s végül 4. a zsidók foglalkozási és szociális szerkezetének regionális változásait.

A magyarországi zsidó burzsoázia vizsgálatát *Vörös Károly* nyitotta meg Wahrmann Mórról szóló előadásával. Felvázolta azt a fejlődést, amelynek során a múlt század közepére a zsidóság a kialakuló magyar tőkés gazdasági életben, annak is a legmodernebb ágazataiban vezető szerephez jutott. Ugyanakkor a polgárosodás válaszút elé is állította a zsidóságot: az érdekezésségtől meghatározott és kiváltott asszimiláció sodrában évezredes, vallási formákban kifejeződött nemzeti identitástudatának elvesztésével fenyegette. Olyan dilemmát hozott létre, amely 1869-ben az országos zsidó kongresszuson a magyarországi zsidóság vallási szervezetének háromfelé szakadásához vezetett. Ez ugyan nem érintette az állampolgári lojalitást és a vallás lényeges elemeit, ahhoz azonban elég volt, hogy a magyarországi zsidóságon belüli társadalmi különbségeknek keretétül szolgáljon.

Az előadás ezt a sokoldalú folyamatot a kor első zsidó vallási országgyűlési képviselőjének, a magyarországi zsidóság a múlt század egész második felén át legismertebb vezetőjének, a dúsgazdag bankár Wahrmann Mórnak az életpályáján keresztül mutatta be. Szerepe az ország gazdaságpolitikájában éppúgy, mint a pesti hitközség elnökeként jól érzékelteti egyfelől a beérkezett zsidó nagypolgárra jellemző liberalizmusfelfogást, az Ausztriával való kapcsolatok fenntartása és a magyar gazdaság önállósulása közötti egyensúlyozást, másfelől a liberális magyar nemesség politikai érdekeivel való azonosulást, amit alátámasztott a kormány részéről az antiszemita mozgalmakkal szembeni energikus fellépés.

Varga László a Weiss testvérekkel, s különösen Weiss Manfrédal foglalkozó előadásában a család felemelkedésének sajátosságait bemutatva összehasonlította a két fivér útjának közös, de eltérő ambícióik és készségeik következtében fokozatosan elváló pályájának jellemző vonásait. Amíg ugyanis az öccsénél tizenhat évvel idősebb Weiss Berthold hagyományos gazdasági tevékenységét óvatosan és biztosan terjesztette ki, s közben közírói, sőt politikusi babérokra is pályázott, addig az 1857-es születésű Manfréd

nemcsak végig kitartott a vállalkozói tevékenység mellett, hanem ezt rendkívül dinamikus, óriási kockázatokat vállalva fejlesztette már-már tökélyre.

Miután a nyolcvanas évekre a két fivér a legkülönbözőbb vállalkozásokkal, elsősorban merész ingatlanvásárlásokkal, megsokszorozta az induláskor viszonylag szerénynek számító családi vagyont, számos jelentős iparvállalat alapításában vett részt, s ugyanakkor megalapította az ország első konzervgyárát. Előbb csak ennek kiegészítését, bővítését szolgálta a csepeli gyártelep megalapítása, amely a kilencvenes évek közepétől rohamos fejlődésnek indult, s később világhírűvé lett. A két fivér útja ekkor, 1896-ban vált el egymástól: Berthold képviselő lett, s így kilépett a közös vállalatból, Manfréd pedig már magyar nemesként fordította energiáit a csepeli gyár felvirágoztatására. (Nemesi címerében fogaskerék, vetélő és Dávid-csillag szerepelt.)

Kovács Mária „Antiszemizmus a szabadfoglalkozásokban: esettanulmány a mérnökökről” című előadásában azt vizsgálta, hogyan jelentkezett a zsidókérdés abban a szakértelmiségi csoportban, amelynek működési területe talán az összes értelmiségi foglalkozás közül a legközelebb állt a nagyiparhoz, a modern gazdasághoz. E szakma hagyományosan nem tartozott a történelmi osztályok kedvelt foglalkozásai közé, a mérnökök még a 19. század második felének nagy konjunkturális korszakában is jórészt a német, illetve a zsidó polgárság köreiből kerültek ki. Az etnikai-vallási alapú megosztottságnak a szakmában nem voltak régi hagyományai. Annál inkább kirajzolódott viszont a századforduló tájékán egyfajta antiliberális áramlat, amely egyrészt az ország műszaki modernizációját valamilyen állami protekcionizmustól várta, másrészt szembe fordult a tőkés nagyipar profitorientált, a műszaki szempontokat a gazdasági prioritásoknak alárendelő mechanizmusával. 1919 után a mérnöki karban tovább nőtt a jobboldali antiliberális ideológiák iránti fogékonyság: megszületőben volt egyfajta „műszaki radikalizmus”, amely a trianoni ország európai felzárkózását, műszaki fejlődését egy erős kezű állam irányításával képzelte el. Bethlen merkantilista konszolidációjában csalódva a nagyobb mérnökegyesületek a harmincas években a gazdaság teljes reformját követelték, szakítást „a zsidó kapitalizmus” túlságosan liberálisnak vélt rendszerével. A mérnöki antikapitalizmus mindinkább egybemosódott a szakmán belüli zsidóellenes diszkrimináció érvényesítésével: a numerus clausus nyomán amúgy is fogyatkozó számú zsidó mérnökök elhelyezkedése a közhivatalokban jóformán lehetetlenné vált, s minthogy az ipar alig kínált állást, többségük vállalkozói munkakörben működött. A mérnöki kamara és a keresztény mérnökegyesületek által támogatott zsidótörvények mégsem hozták meg a várt eredményt: sem a gazdaság reformjára, sem a nem zsidó mérnökök helyzetének jelentős javulására nem került sor.

A konferencia utolsó két előadásának azonos témája volt: a kelet-európai zsidóság gazdasági viselkedése a huszadik századi iparosodás korában. A két előadó, *Yehuda Don* és *Ránki György* között élénk vita bontakozott ki arról, hogy a térség zsidóságának sajátos foglalkozási szerkezete vajon mennyiben magyarázható a befogadó társadalmak gazdasági fejlettségével és politikai légkörével, illetve e szerkezet létrejöttében mekkora szerepet tulajdonítsunk a sajátos zsidó hagyományoknak és adaptációs stratégiáknak.

Don professzor „A kelet-európai zsidóság gazdasági viselkedésének mintái” című előadásában a hangsúlyt azokra a közös vonásokra helyezte, amelyek a térség valamennyi országának zsidóságára jellemzőek voltak. Ezek: 1. A zsidóság foglalkozási szerkezete mindenütt eltért az össznépeség foglalkozási szerkezetétől; a zsidók csupán néhány

foglalkozásban koncentrálódtak. 2. A zsidók többnyire az újonnan kialakuló gazdasági ágak felé orientálódtak, illetve olyan ágazatok felé, amelyek az átlagosnál nagyobb ütemben fejlődtek. 3. A zsidóság régebbi, sok évszázados történelme során bizonyos sajátos gazdasági képességekre tett szert, amelyeket a zsidóság „gazdasági örökségének” nevezhetünk. Ez a pre-migrációs örökség nagyban befolyásolta a Kelet-Európában gyökeret vert zsidóság foglalkozási preferenciáit.

E látszólag triviális megállapítások azonban fontos ellentmondásra hívják fel a figyelmet. Arra, hogy amikor a zsidók a 19. század során tömegesen áramlottak be a kereskedelembe és a kisiparba, akkor ezen ágazatok kétségkívül a gazdaság növekvő szektorai közé tartoztak, tehát a zsidóság gazdasági orientációja egybeesett a gazdasági modernizáció főbb trendjeivel. A századfordulótól ez megváltozott, hiszen a gazdaság legdinamikusabb ágazatává a tőkeigényes, korporatív szervezetű nagyipar vált. Magyarázatra szorul, hogy a zsidóság foglalkozási preferenciái ezt a változást miért nem tükrözték: miért nem történt meg a zsidó tőke nagyszabású konvertálása nagyipari tőkévé, s miért nem növekedett nagymértékben a zsidóságon belül az ipari munkásság aránya. (Németországban még 1930-ban is a zsidó keresők 63%-a dolgozott a kereskedelemben.)

Don a kérdést a következőképpen magyarázta: 1. A dinamikusan fejlődő gazdaságokban a nagyiparral egyidejűleg tovább nő a forgalmi szférában foglalkoztatottak súlya. Amennyiben a korszerűtlenné váló kisipar zsidó művelői a nagyipari munka, illetve a kereskedelem között választhattak, az utóbbit részesítették előnyben. Döntésükben fontos szerepet játszott a pre-migrációs „gazdasági örökség”, „a kereskedelemre való hajlam”, valamint az idegenkedés attól, hogy olyan árufajták (félkésztermékek, közületnek gyártott termékek) előállításával foglalkozzanak, amelyek nem közvetlenül a fogyasztók piacára kerülnek, azaz, amelyeknek értékesítésénél a piaci kompetíció objektivitását esetleges szubjektív vagy politikai szempontok korlátozhatják. Ezzel magyarázható az is, hogy olyan országokban, amelyekben a nagyiparban mégiscsak jelentős számban találhatók zsidók, szintén létrejön egy sajátos szerkezet: a zsidók elsősorban olyan ágazatokban gravitálnak, amelyek közvetlenül a fogyasztónak termelnek (ruha-, élelmiszer-, bőr-, nyomdaipar). Hasonló preferenciák érvényesülnek az értelmiségen belül, vagyis azokban a szabadfoglalkozásokban (orvos, ügyvéd, mérnök), amelyekbe a zsidók tömeges beáramlása a zsidóság szempontjából talán a századforduló legfontosabb fejleménye. A zsidó értelmiség a kompetitív piac felé orientálódik, s igyekszik távolmaradni a közhivatali vagy félállami szektortól, ahol a siker és a jövedelem szubjektív tényezők függvényévé válhat.

Ránki György több ponton vitába szállt Don téziseivel.* Amennyiben a zsidóság gazdasági preferenciáit valamilyen „örökség”, azaz hagyomány határozná meg, akkor ezen preferenciák hatóerejének az asszimiláció előrehaladtával csökkennie kellene. A német példa arra utal, hogy ez nem így történt. Alternatív magyarázatként az kínálkozik, hogy minél mélyebb gyökere volt egy országban az iparosodásnak, annál kisebb volt a valószínűsége a zsidók térnyerésének az iparban. Magyarországon például a helyzet egészen

*Előadásának szövegét a beszámolót követően teljes terjedelmében közöljük. (A szerk.)

más, mert a zsidóknak igen jelentős része, 1930-ban 35%-a található az iparban, míg a kereskedelembe 44%-uk dolgozik. Ez bizonyos óvatosságra int a tétellel szemben, amely a foglalkozási preferenciákat sajátos hajlamokhoz köti. Ha igaz is, hogy az önállók aránya a zsidók közt az egész térségben igen magas, legalább ilyen fontos, hogy a zsidók közt a fehérgallérosok, azaz a tisztviselők aránya többnyire jóval magasabb, mint a befogadó népességben. A zsidóság jelentős részének tehát az emelkedés útját éppenséggel az alkalmazottá válás jelentette. Ami a szabadfoglalkozásokat illeti, a zsidóság sajátos, önálló profilja e területen már egy olyan korszakban alakul ki, amelyben a zsidó értelmiséget rejtett vagy nyílt diszkrimináció sújtotta, mégpedig elsősorban a közfunkciók terén.

*Összeállította: Kovács Mária és
Varga László*

A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között

Az európai zsidóság hosszú évtizedek vagy éppen évszázadok formálta történelmi öröksége erős hatással volt a zsidók foglalkozási struktúrájára mind Kelet-, mind Közép-Európában. A zsidók uralkodó szerepe a kereskedelemben, vonzódása a kereskedelemhez sokkal inkább magyarázható a történelmi hagyománnyal, semmint a történelmi körülmények hatásával. Feltételezhetnénk, hogy ezt a történelmi hagyományt jóval kevésbé találjuk meg azoknál a zsidó csoportoknál, amelyeknek belső szociális struktúrája, kulturális attitűdje gyökeresen megváltozott, amelyek jobban asszimilálódtak az őket körülvevő keresztényekhez, továbbá, hogy ezek között a zsidók között a kereskedők aránya jelentősen csökkent. Azok az országok, amelyek úttörő szerepet játszottak az emancipáció kialakításának folyamatában, elméletileg jobb lehetőséget biztosíthattak volna a zsidóknak, hogy megváltoztassák régi foglalkozási struktúrájukat, amely részben a gettókban alakult ki, és hogy jobban alkalmazkodjanak a modern világ kívánalmaihoz. A zsidó közösségek világi műveltséggel rendelkező vezetőinek erősen befolyásolniuk kellett volna ezt a folyamatot. Más szóval, ha a zsidók ily jelentős szerepe a hagyományos fejlődési folyamatokban gyökerезne, akkor elfogadhatnánk azt a tényt, hogy azokban az országokban élt tovább a legerősebben a tradicionális zsidó foglalkozási struktúra, amelyek elmaradottabbak vagy kevésbé fejlettek voltak a gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás terén. Ezt a feltételezést azonban nem támasztja alá a zsidó foglalkozási struktúra alakulása Németországban és Magyarországon. Németország esetében alapul vehetjük mind az 1907., mind az 1925. évi népszámlálást, mivel a háború utáni területi változások messze nem voltak olyan horderejűek, mint Magyarországon, ahol a trianoni béke következtében a zsidó közösség mérete és szerkezete is jelentősen megváltozott.

*A zsidók foglalkozási struktúrája Németországban
százalékban¹*

	1907	1925	1933
Mezőgazdaság	1,6	1,8	1,7
Ipar	27,1	24,5	23,1
Kereskedelem, szállítás	62,6	61,3	61,3
Szabadfoglalkozás, közszolgálat	8,1	9,3	12,5

¹Entscheidungsjahr 1932. Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik. Szerk. Werner E. Mosse. Tübingen, 1966. 104–105.

De tegyük félre a németországi zsidóság foglalkozási struktúrájának változásait, hiszen nem ez áll érdeklődésünk középpontjában. Hadd emeljem ki csupán a lényegét, nevezetesen azt, hogy Németországban még a 20. század elején is a zsidók kb. kétharmada foglalkozott kereskedelemmel. Hasonlítsuk össze ezeket az adatokat a magyar zsidóság foglalkozási struktúrájának adataival.²

	Budapest		
	1920	1930	1933
Mezőgazdaság	4,3	2,0	0,4
Ipar	34,7	35,0	36,0
Kereskedelem	42,5	44,0	42,8
Egyéb szakmák	18,5	19,0	21,8

A fenti adatok szerint Magyarországon a zsidók mindössze 44%-a foglalkozott kereskedelemmel, és az iparban betöltött szerepük (35%) sokkal jelentősebb volt, mint Németországban. Ezek az arányok nem változtak meg jelentősen az 1935. évi budapesti összeírás idejére sem (a kereskedelemben 2%-kal kevesebben, az iparban 1%-kal többen dolgoztak). Ebből a szempontból az 1930-as adatok a legalkalmasabbak arra, hogy dolgozzunk velük.

Az első következtetés, amelyet levonhatunk belőlük, az, hogy a kereskedelem sokkal kevésbé tölt be jelentős szerepet a foglalkozási struktúrában Magyarországon, mint Németországban. Ez a tény automatikusan vezet arra a következtetésre, hogy fenntartással kell kezelnünk minden olyan magyarázatot, amely a zsidó foglalkozási struktúra alakulását a kereskedelem iránti vonzódásra kívánja visszavezetni. Ezenkívül felhívja a figyelmet egy másik szempontra is, amely szintén fontosnak tekinthető, és amelyet Simon Kuznets vetett föl sok évvel ezelőtt.³ Kuznets erősen hangsúlyozta, hogy a zsidóság foglalkozási struktúrája csak részben magyarázható saját fejlődésével. Több figyelmet kell szentelnünk legalábbis az adott ország gazdasági és társadalmi szerkezetének, hiszen azok biztosítják a zsidók társadalmi fejlődésének körülményeit, teremtik a munkalehetőségeket, és jelzik a határokat és az akadályokat. Kuznets szerint a zsidók, mint általában a kisebbségben élők, azok felé a tevékenységformák felé próbáltak fordulni, amelyeket újnak tekintettek, és amelyekhez az adott ország népességének a többsége még nem rendelkezett megfelelő képességekkel. Nagy érdeklődést mutattak a zsidók azok iránt az iparágak iránt is, amelyekben a különlegesen gyors fejlődési folyamatok magasabb profitot eredményeztek, és több lehetőséget kínáltak a siker elérésére.

Nem korlátozhatjuk azonban érvelésünket a profit által nyújtott motivációra, mivel világos, hogy a zsidók erősebb ellenállást tanúsítanak a gazdaság ezen szektoraival szemben (a magyarok például sokkal kevesebb érdeklődést mutatnak), ott, ahol a kereslet és kínálat aránya az utóbbi javára billen. Figyelembe véve a németországi ipar fejlettségi

² Az 1920., illetve az 1930. évi népszámlálás adatai.

³ Simon Kuznets: Economic Structure and Life of the Jews. In: L. Finkelstein (ed.): The Jews. N. Y., 1960.

szintjét és dinamizmusát a zsidók egyenjogúsága idején, könnyű felmérni, hogy Magyarországon könnyebb volt a zsidóknak elhelyezkedni az iparban, amely a fejlődésnek igen csak a kezdetén járt, mint Németországban, ahol a helyeket már legnagyobb részben elfoglalták.

Yehuda Don már korábban felhívta a figyelmünket arra a tényre, hogy a kereskedelemben dolgozó zsidók aránya az iparban dolgozókéhoz képest sokkal kedvezőtlenebb volt Németországban, mint bárhol másutt Közép-Kelet-Európában. Míg ez az arány Németországban 1 : 2,7, Csehszlovákiában 1 : 2,1, Magyarországon pedig 1 : 1,4 volt, Lengyelországban egyenesen megfordult: ott több zsidó vett részt az iparban, mint a kereskedelemben (1 : 0,8).⁴ Mivel ezek közül az országok közül Németország rendelkezett a legnagyobb ipari népességgel, azt hihetnénk, hogy ez az ország liberális politikát folytat a zsidókkal szemben. Az asszimiláció folyamata így sokkal könnyebb és gyorsabb lenne, az egész népesség és a zsidóság foglalkozási struktúrája között pedig sokkal kisebb lenne a különbség.⁵

A négy ország összehasonlítása után azonban a problémát a következő módon fogalmazhatjuk meg: amilyen mértékben iparosodott az ország, vagyis amilyen mélyek az iparosodás (protoiparosodás) gyökerei, olyan kicsiny a zsidók foglalkoztatottsági aránya az iparban egy adott országban. Korai volna még mindezt határozottan kijelenteni mindössze a négy országra vonatkozó adatok alapján, jóllehet tagadhatatlan az a tény, hogy Németországban vagy Csehszlovákiában az ipari zsidóság aránya nagyobb, mint a sokkal inkább mezőgazdasági jellegű Magyarországon és Lengyelországon.

Yehuda Don a következőképpen interpretálja ezt a tényt. A fejlettebb országokban általában erősebb a harmadik szektor szerepe a gazdaságban. Természetesen nem hivatkozhatunk állandóan a jól ismert gazdasági folyamatokra, tudniillik a munkaerő folyamatos áramlására a mezőgazdaságból az iparba a fejlődés korábbi szakaszaiban, vagy az iparból a szolgáltatási szektorba való áramlásra a fejlődés egy magasabb szintjén. Ezeknek a folyamatoknak köszönhető, hogy pontosan azokban az országokban, amelyekben a zsidóság foglalkozási struktúrájában a kereskedelemnek kiemelkedő szerepe van, a zsidók aránya az összes, kereskedelemben foglalkoztatotthoz képest általában kicsiny.⁶

Elfogadjuk Don interpretációját, mégis szívesen lépénénk tovább egy lépéssel, hogy kiterjesszük a kutatás méretét és körét. Hogy továbbléphessünk, és hogy elemzésünk még mélyrehatóbb legyen, elengedhetetlen az ipari struktúra tanulmányozása. Kuznetsnek

⁴ *Yehuda Don: Patterns of Jewish Economic Behaviour. Central Europe in the 20th Century. Manuscript.*

⁵ Uo.

⁶ Varsóban több zsidó dolgozott az iparban (iparosként vagy gyári munkásként), mint a kereskedelemben. *A. Kahan: Essays in Jewish Social and Economic History.* Chicago, 1986. Zürichben 1936-ban az aktív zsidó népesség kétharmada dolgozott a kereskedelemben. *Uri Robert Kaufman: Swiss Jewry From the Jewish Village to the City.* Leo Baeck Yearbook, 1985. 253. Az első világháború előtt a Lajtától nyugatra a zsidó lakosság 27,9%-a dolgozott az iparban, 39,6%-a pedig a kereskedelemben. *Ivor Oxaat – Walter Wertmann: The Jews in pre 1914 Vienne.* Leo Baeck Yearbook, 1985.

sikerült erőteljesen zsidó jelenlétet kimutatni négy iparágban: az élelmiszer-, a ruházati, a nyomda- és az ékszeriparban. Mivel az utóbbi kettő jelentéktelennek mondható a munkaerő nagysága szempontjából, vizsgálódásunkat az élelmiszer- és ruházati iparra koncentrálnak, hogy még megalapozottabb következtetésre jussunk a zsidóság szerepét illetően. Németország esetében az iparban dolgozó zsidók legalább kétharmada ezekben az iparágakban tevékenykedett, 2 : 1 arányban a ruházati ipar javára. Mindkét iparág hagyományosan fogyasztási javakat termel, emberi szükségleteket elégít ki közvetlen módon. Hoffman⁷ tipológiája szerint mindkét iparág jelentős szerepet játszott a 19. századi iparosodási folyamatokban. Szerepük és arányuk azonban a második ipari forradalom következtében — amelyben Németország vitte a vezető szerepet — folyamatosan csökkent, és egyre inkább a nehézipar vált a gazdaság legdinamikusabb szektorává, tekintve, hogy jelentős mennyiségű munkaerőre volt szüksége. A koncentrációs folyamat ezzel egyidőben zajlott, és a kisvállalkozások jelentősége egyre csökkent, még az olyan nagy hagyományokkal rendelkező iparágakban is, mint például a ruházati ipar. Igaz, hogy minden váratkozás ellenére a kisvállalatok nem tűntek el teljesen, sőt a technikai fejlődés további ágazatokat hozott létre a szolgáltató szektorban. A zsidók részvétele ezekben az ágazatokban azonban nem azonos a hagyományos iparágakban betöltött szerepükkel. Eszerint tehát a kérdés módosul; és ezzel ki kell egészítenünk Don professzor interpretációját: tudniillik a zsidók fokozott részvétele az ipari tevékenységben az adott ország ipari fejlődésének egyik tényezője, és nem választható el sem az iparnak a gazdaság egészében betöltött arányától, sem az ipar szerkezetétől (a nehéz- és könnyűipar, valamint a kis- és nagyvállalatok hányada). Ebből a szempontból nincs jelentősége annak, hány zsidót találunk a tulajdonosok és az igazgatók soraiban, mivel leszögezhetjük, hogy a zsidók szerepe általában csekély a nagyiparban, szemben azokkal az ágazatokkal, amelyekben a kisvállalatok túlélési esélyei nagyobbak. Ezekben az ágazatokban ugyanis a legtöbb a zsidó kisvállalkozás és a legtöbb a zsidó munkaerő. Ez az oka annak, hogy bármennyire is változóak a technikai folyamatok a vas- és a textiliparban, a zsidók szerepe jelentéktelen, mivel ezekben az ágazatokban a nagyszabású gazdálkodás az uralkodó, és a vállalatok többsége hatalmas gyár.

Kuznets szerint a zsidók kereskedelem iránti vonzódása mellett jellemző volt az a tendencia is, hogy azokba az ágazatokba tömörültek, amelyekben a javakat közvetlenül a vásárlók számára termelték és adták el. Vajon mi az a meghatározó mozzanat ezekben az ágazatokban, amely a zsidókat jobban vonzotta, mint más iparágak? Azt hiszem, ki kell egészítenünk Kuznets nézetét azzal, hogy ezekben az ágazatokban inkább jutott szerep a kis vállalatoknak, mint a nagyoknak. Olyan ágazatok voltak ezek, amelyekben az önállóságot könnyebben meg lehetett őrizni, és végül, de nem utolsósorban, ezekben az ágazatokban az ipart és a kereskedelmet egy és ugyanazon személy, nevezetesen a kis műhely tulajdonosa folytatta. Németországban ez volt az a két iparág, ahol a legtöbb zsidó dolgozott, ugyanakkor ez volt az a két terület is, ahol viszonylag magas volt a magánvállalkozók aránya. (Az élelmiszeriparban az összmunkaerő 15,05%-a, a zsidóknak

⁷ W. Hoffman: Studien und Typen der Industrialisierung. Jena, 1931.

37,31%-a volt magánvállalkozó.) A különbség kisebb a ruházati iparban, ahol az összmunkaerő 32,03%-a, a zsidók 37,54%-a volt magánvállalkozó. Ez a két iparág ellentétben állt a textiliparral, ahol mindössze 2,61%, és a vasiparral, ahol 13,9% volt önálló. Ezekben az ágazatokban a zsidók részvétele meglehetősen korlátozott maradt, mégis a textiliparban 32,64%-uk, a vasiparban pedig közel egyharmaduk volt önálló. Ugyanakkor az élelmiszeriparban az önálló iparosok és a fizikai dolgozók aránya 1 : 2, a ruházati iparban pedig 1 : 6, ami feltétlenül a kisvállalkozások erős jelenlétét bizonyítja. Azokban az iparágakban, amelyekben alig találunk zsidókat, a nagyvállalatok dominanciája volt jellemző.

Ebből a szempontból a magyarországi adatok lényegében megegyeznek a németországiakkal. 1920-ban az önálló iparosok száma az iparban valamivel nagyobb volt, mint Németországban, 42% körül mozgott. Az ipari szerkezet tekintetében azonban már több fontos különbséget fedezhetünk föl a két ország között. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint 23 866 zsidó műhelytulajdonos iparos volt Magyarországon, szakma szerint: 1894 cipész vagy varga, 1925 mészáros, 6092 szabó és ruhakészítő, 2845 kocsmáros. A 2845 kocsmáros inkább tekinthető kereskedőnek, mint iparosnak, noha a magyarországi statisztikák az iparosok közé sorolják őket. Ha a kocsmák, éttermek stb. tulajdonosainak számát levonjuk az iparosok számából, és hozzáadjuk a kereskedőkéhez, az arány megváltozik: a zsidók létszáma a kereskedelemben 94 200-ról 100 000-re nő, az iparban viszont 73 800-ról 68 000-re csökken. A fennmaradó három ágazat hasonló adatokat szolgáltat, mint az élelmiszeripar, és még inkább, mint a ruházati ipar. Ha vizsgálódásainkat kiterjesztjük a foglalkoztatottak összességére, ezen két iparág dominanciája még nyilvánvalóbbá válik. A szabó- és ruházati iparban 8485 fizikai munkás dolgozott, kétharmaduk nő. (Az élelmiszeriparban a hentes és pék szakma volt a legnépesebb.) A nyomdatásban és lakatosiparban foglalkoztatott zsidók száma sem marad el azonban az előbbiektől.

Világosan kialakul előttünk a zsidó foglalkoztatási struktúra, ha megnézzük, hogyan oszlik meg a zsidó munkások száma a kisműhelyek és a nagyvállalatok között. 1930-ban a Magyarországon található 35 410 zsidó fizikai dolgozó közül mindössze 7371 dolgozott gyárban (20-nál több munkást foglalkoztató üzemben). A textil- és ruházati ipar mellett a nyomdaipar és érdekes módon a gép- és elektrotechnikai ipar alkalmazta a legtöbb zsidó fizikai dolgozót. A nagyvállalatoknál dolgozó zsidó fizikai munkásoknak 15-20%-a a nyomdaiparban, 10-15%-a a gép- és elektrotechnikai iparban, 10%-a a ruházati iparban és körülbelül ugyanannyi a textiliparban állt alkalmazásban.

Az önálló iparosok, nem fizikai dolgozók és fizikai dolgozók aránya világosan mutatja a zsidó munkaerő sajátos struktúráját Magyarországon.

Ipari keresők százalékban

	Zsidó	Katolikus	Evangelikus	Protestáns
Önálló	32,3	22,2	24,6	29,6
Tisztviselő	19,6	3,7	5,2	2,7
Fizikai dolgozó	48,1	74,1	70,2	67,7

Kereskedelmi keresők százalékban

	Zsidó	Katolikus	Evangelikus	Protestáns
Önálló	45,5	37,8	33,7	38,5
Tisztviselő	25,5	16,0	19,7	14,5
Fizikai dolgozó	29,0		46,6	47,0

Az önállók aránya jelentősen nagyobb a zsidók, mint a nem zsidók körében mind az iparban, mind a kereskedelemben. Még a protestánsok is, akik a zsidók után a legnagyobb arányban, 3%-kal szerepelnek az önállók között, lemaradnak mögöttük az iparban, de 7%-kal a kereskedelemben is. Úgy gondolom azonban, mégsem az önálló iparosok magas száma a zsidók foglalkozási struktúrájának legfontosabb sajátossága Magyarországon. A számok világosan mutatják, hogy a tisztviselők számában jelentkező különbségek sokkal fontosabbak. Míg az iparban dolgozó zsidók közül minden ötödik volt tisztviselő, az evangélikusok közül, akik második helyen álltak a zsidók után, csak minden huszadik. A különbség talán nem ennyire szembetűnő a kereskedelemben, legalábbis ami a tisztviselőket illeti, de itt is a zsidók 25%-a, az erős német háttérrel rendelkező evangélikusoknak pedig mindössze 19%-a volt tisztviselő. Ha az iparhoz a szolgáltatási szektort, a bankokat és a pénzügyi vállalkozásokat is hozzávesszük, a tisztviselők aránya még magasabb. Ez egyrészt a munka természetének volt köszönhető, hiszen a bank- és pénzügyi szakmában elenyésző az önálló vállalkozók száma, elmúlt már a zsidó magánbankok ideje, valamint a tisztviselők száma sem túl magas. Másrészt, míg a kereskedelemben a tisztviselők 50%-a volt zsidó, a bank- és pénzügyi szakmában valamivel több mint egyharmad részt képviseltek.

Ezeket az adatokat nemzetközi összehasonlításban vizsgálva azt találjuk, hogy a tisztviselők aránya a zsidó népesség körében nemcsak a magyarországi zsidó foglalkozási struktúra sajátja. Az 1933. évi foglalkozási struktúra németországi adatai szerint 34,5% szerepelt, mint Angestellte és Beamte, míg Magyarországon 28,9% esik ugyanebbe a kategóriába a mi számításaink szerint. Az eltérés olyan kicsi, hogy nem szorul magyarázatra.⁸

Minden bizonnyal fontosabb differenciákat találunk az önállók esetében. Németországban részarányuk elérte a 46%-ot, míg Magyarországon nem több mint 38%. Mégis a legfontosabb, sőt legmeglepőbb különbséget a két ország fizikai munkásainak arányában találjuk. Németországban az aktívan dolgozó zsidóknak mindössze 10%-a esik ebbe a kategóriába (beleértve még a háztartási alkalmazottakat is), míg Magyarországon a zsidók

⁸ A mi itt végzett számításaink eltérnek a hivatalos statisztikáktól, amelyek szerint a magyarországi zsidók 26%-a volt tisztviselő. Az eltérés annak a kategóriának a különböző értelmezéseire vezethető vissza, amelyet a magyar statisztikák „nyugdíjasok és járadékosok” címen tartanak nyilván. A hivatalos statisztikák szerint mindenki, aki ebbe a kategóriába tartozik (15 440 kenyérkereső), önálló vállalkozónak tekintendő, míg mi ezeket az embereket fele-fele arányban elosztottuk a tisztviselők és az önállók között. Ennek a ténynek a következménye az eltérés az önállók esetében is, mert míg a hivatalos statisztika az aktív zsidó dolgozók 44,7%-át, mi csak 40,3%-át soroltuk ebbe a kategóriába.

30%-a volt fizikai dolgozó. Még ha el is fogadjuk azt a feltevést, hogy Németországban további 10%-ot (kisegítő családtagokat) ehhez a kategóriához számolhatunk, és hogy Magyarországon, ahol ezeket a típusú munkákat nem számították sem az iparhoz, sem a kereskedelemhez, valószínűleg sohasem tettek ilyen különbséget, mégis magyarázatra szorul az a tény, hogy miért sokkal nagyobb a fizikai dolgozók száma a magyar, mint a német zsidók körében.

Azt hiszem, itt fedezhetjük fel a két társadalmi struktúra közötti leglényegesebb különbséget, amely egyrészt a Németországban végbement Verbürgerlichung, a polgárosodás magas színvonalának, másrészt a német zsidóság kisebb arányú ipari részvételének a következménye. Ha más oldalról akarjuk megközelíteni ugyanezt a kérdést, azt látjuk, hogy a magyar zsidóság vagy legalábbis egy része mélyebben gyökerezett a munkásosztályban. A német népesség 47%-a, de a német zsidóknak mindössze 23%-a dolgozott az iparban; ezzel szemben Magyarországon az össznépesség 24%-a, a zsidóknak pedig 39%-a dolgozott az iparban. Ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy az ipar speciális szerepe a magyar zsidóság foglalkozási struktúrájában jelentősen hozzájárult a zsidó munkásosztály kialakulásához. (Lengyelországban, ahol az ipar részaránya a zsidók foglalkozási struktúrájában még nagyobb, mint Magyarországon, a fizikai dolgozók aránya a zsidók között még jelentősebb.)

A magyar zsidóság foglalkozási struktúrája 1930-ban, százalékban

	Budapest	Vidék	Összesen
Önálló	38,0	40,7	38,9
Tisztviselő	32,1	24,7	28,7
Fizikai dolgozó	29,8	35,0	32,3

Meglepő talán, hogy a fővárosban és a vidéken élő zsidók között szinte semmi különbség nincs az önállók számában. Fel kell tételeznünk, hogy a fővárosban a szabadfoglalkozású értelmiségiek nagy száma emeli meg ennyire az önállók számát.

Ha vizsgálódásainkat kizárólag az iparra és a kereskedelemre korlátoztuk volna, teljesen más eredményre jutunk. A vidéken élő ipari népesség 42,9%-a volt önálló, 13,3%-a tisztviselő, 43,8%-a fizikai dolgozó, míg a fővárosban 24,9% önálló, 24,6% tisztviselő és 50,5% fizikai dolgozó. A kereskedelemben Budapesten 35,7% az önálló, 39% a tisztviselő és 25,4% fizikai dolgozó, míg a vidéken élő s a kereskedelemben dolgozó zsidók aránya: 57,5% önálló, 33% fizikai dolgozó és mindössze 10% tisztviselő. Ezekből az adatokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy vidéken a legtöbb zsidó kereskedő egyedül vagy maximum egy alkalmazottal dolgozott. Budapesten minden egyes önállóra 0,7% alkalmazott jutott, vidéken az önálló bolttulajdonos mindössze 0,57% alkalmazottat foglalkoztatott. A fővárosban azonban az összes alkalmazott száma (tisztviselő és fizikai dolgozó) 60%-kal nagyobb volt, mint az önállóké, vidéken viszont az alkalmazottak száma csak az önállók számának 70%-át érte el.

Amikor a fővárosban élő zsidóság foglalkozási struktúrájáról beszélünk, további korrekciót kell tennünk. Nem kívánunk újból visszatérni az önálló kategóriájára. Többször volt már szó arról, hogy ebben a kategóriában teljesen különböző társadalmi helyzetű emberek kerültek össze, és ez sok tekintetben elfedi a valódi osztálykülönbségeket. Kevésbé segíti elő a megfelelő, számszerű elemzést, hogy a statisztikai felvételben az önálló kategóriájába kerültek a piaci kofák és a nagykereskedők, a vidéki kisiparosok és a nagyvállalkozók is. Magába foglalja ez a kategória ugyanakkor a szabadfoglalkozású értelmiségieket is, akik képzettségüket és iskolázottságukat tekintve gyakran közelebb állnak a tisztviselőkhez, mint a vidéki iparosokhoz. Ebből a szempontból a zsidók foglalkozási struktúrájának a sémáját módosíthatjuk, és így a budapesti zsidók legjelentősebb részét (40%-át) a tisztviselőkhez, illetve az értelmiséghez sorolhatjuk.

Don professzor kiváló tanulmányában hangsúlyozza, hogy a zsidó népesség igen nyilvánvaló módon preferálta a gazdaságilag független magánvállalkozói státust, és ez az oka annak, hogy sok közülük önálló volt, vagy kis műhelyekben végzett jövedelmező munkát. Utal Lengyelországra, ahol 450 000 embernek volt jól jövedelmező állása a kereskedelemben és a pénzügyvilágban, körülbelül 350 000 volt árus és különféle jellegű boltok tulajdonosa⁹ – akik különben meglehetősen kétes egzisztenciák voltak –, de idézhetjük itt a Varsóra vonatkozó adatokat is. Ezek szerint a kereskedelemben 14 450 független bolttulajdonos és 9550 magánárus mellett összesen mindössze 13 100 alkalmazottat találunk, vagyis nem többet, mint a kereskedelemben dolgozó zsidó népesség 30%-át.¹⁰

Úgy tűnik, e számok alátámasztják J. Don elméletét. Mégis, ha megvizsgáljuk az ipart, ezek az adatok már messze nem maguktól értetődőek, mivel Lengyelországban egyrészt találunk 21 830 vállalkozót és önálló iparost, másrészt 60 470 a tisztviselők és a fizikai dolgozó zsidók száma. Az arányok tehát teljesen különbözőek, mivel 27% önálló áll szemben 73% alkalmazottal.

Nem kívánunk itt elemezni valamiféle viselkedési mintát vagy vonzódást, különben is a gyárban dolgozó ipari munkás zsidóság aránytalanul alacsony számát aligha lehet kétségbe vonni. Mégis úgy érezzük, hogy egyrészt nem volna szabad elhamarkodottan általánosítani a varsói vagy a kelet-európai adatok alapján, másrészt pedig találnunk kell

⁹Don: i. m. 28.

¹⁰A Kahan: *Essays in Jewish Social and Economic History*. Chicago, 1986. 172. Egészében véve a lengyel zsidóság foglalkozási struktúrájában a kisbirtok-tulajdonosok és a kisiparosok alkották a többséget.

A jövedelmező állású zsidók megoszlása Lengyelországban

(a mezőgazdaság nélkül) %

Önálló kereskedő és iparos	58,5
vállalkozó	3,4
tisztviselő	8,8
fizikai dolgozó	36,3
egyéb	3,0
	100,0

egy inkább gazdasági alapú magyarázatot. Don professzor hangsúlyozza, hogy a 19. század gazdasági fejlődésében teljesen racionális jelenség az önálló kisipari műhelyek megjelenése, de ez éles ellentétben állt a 20. század gazdasági dinamizmusával, mivel a technikai haladás következtében a nagyvállalkozás jellemezte gazdaság nyert teret, nagy tökeintenzitású nagyvállalatokkal. A kor új igényeit aligha lehetett összeegyeztetni a régi típusú zsidó üzleti mintával; viszonylag nagy mobil tőke, gyors megtérülés. A modern gazdaságnak nagy állótőkére és egyre nagyobb méretű kereskedelmi és pénzügyi vállalkozásokra volt szüksége. Don professzor véleménye szerint a 20. század során a zsidó foglalkozási struktúrában jelentős átalakulás következett be az új körülmények hatására, tudniillik a kereskedelem iránti vonzódást felváltotta vagy részben felváltotta a tanulás iránti vonzódás. A második és harmadik generáció már az értelmiségi állások felé törekedett, de ez nemcsak a szabadfoglalkozásokat jelentette, hanem a magas képzettséget igénylő „fehérgalléros” állásokat is a nagy ipari vállalatoknál és pénzintézeteknél, ahol a szakemberek, menedzserek iránti igény egyre nőtt. A megváltozott igényekhez való rugalmas alkalmazkodás már a századfordulón megkezdődött. Vizsgáljuk meg például Magyarország esetét ebből a szempontból. Az 1930. évi népszámlálás kétségtől bizonyítja, hogy a zsidó népesség több évet töltött az iskolapadban, mint a lakosság egésze. Míg a férfi lakosság 5,8%-a végzett középiskolát, és 2,1%-a egyetemet és főiskolát,¹¹ Budapest zsidó férfi lakosai közül 37,1% végzett középiskolát, 8,1% pedig egyetemet. Az arányszám alacsonyabb volt vidéken, ahol a zsidó férfiak 17%-a végzett közép-, 5%-a pedig felsőoktatási intézményben, de még ez az alacsony arányszám is kétszerese vagy háromszorosa az átlagnak.

Nem szabad azonban leegyszerűsíteni a kérdést a tanulás iránti vonzódásra, mert az erős társadalmi mobilitás, a megváltozott társadalmi szerkezet, az erős urbanizáció és a jobb gazdasági körülmények legalább annyira meghatározók a magyar zsidóság magasabb képzettségi szintjének kialakulásában. E tekintetben nézeteim nem egyeznek Don professzor véleményével. Szerinte, bár „a zsidó kisebbség foglalkozási struktúrája radikális átalakuláson ment keresztül a század első évtizedeiben”, mégis, a mélyreható változások ellenére, a zsidók foglalkozási struktúrájában kimutatható preferenciák lényegében változatlanok maradtak. A változás és folytonosság e sajátos összjátékában a foglalkozási alkalmazkodás egyrészt új foglalkozások felé való orientálódást jelentett, a zsidók fokozott törekvését a szabadfoglalkozások felé, mégis „a foglalkozási prioritások alapvető vonásai; a zsidó diplomás értelmiségiek körében nem változtak apáik korához képest”. Don professzor azzal érvel, hogy ezt az a látszólag ellentmondásos tény magyarázza, hogy még a diplomás zsidó értelmiség is függetlenségre törekedett, és kis vagy közepes méretű irodákat működtetett, szolgáltatásokat nyújtott a fogyasztóknak egy olyan piacon, ahol nagyon éles verseny uralkodott. Ezt az irányt azért részesítették előnyben, mert ilyen módon nagy jövedelemre tehetek szert. De összefüggésben állt azzal is, hogy a zsidó diplomás értelmiség olyan ágazatok felé orientálódott, ahol szabad szakértelmére volt szükség, és a vállalat átköltöztetését könnyen végre lehetett hajtani, viszonylag alacsony szállítási költségek mellett.

¹¹ Victor Karady: Jewish Enrollment Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Interwar Hungary In: J. Frankel (ed.) Studies in Contemporary Jewry, I. 1984.

Marsha Rosenblatt a bécsi zsidóságról szóló könyvének¹² *Kereskedőből hivatalnok* című fejezetében összefoglalja azokat a változásokat, amelyek a hagyományos zsidó foglalkozási struktúrában bekövetkeztek. Arra a következtetésre jut, hogy a liberális egyenlőség elvétől azt várták, hogy az asszimilált zsidók elhagyják a kereskedelmet az ipar kedvéért. Ez a feltételezés azonban tévesnek bizonyult, hiszen „a tipikusabb az volt, hogy a zsidók beálltak a fizetésből élő fehérgalléros alkalmazottak sorába hivatalnokként, üzletemberként vagy kereskedelmi és ipari vállalatok igazgatójaként”. Véleményem szerint azonban még Rosenblatt tanulmánya is elhanyagolja ezeknek a változásoknak a gazdasági hátterét, bár megállapítja: „a bécsi zsidók társadalmi rangja emelkedett azáltal, hogy új foglalkozásokat választottak, és hivatalnokok, kereskedelmi tisztviselők, menedzserek lettek, ami sikeres kulturális asszimilációjukat jelezte”. Maradjunk néhány pillanatra Rosenblatt megállapításánál, miszerint a kereskedőből hivatalnokokká válás megemelte a zsidók társadalmi rangját. (Rosenblatt közzétett néhány reprezentatív adatot, amelyek szerint a 20. század elején a bécsi zsidók 25%-a volt tisztviselő, 11%-a pedig szakértelmiségi.) Érvelését kiegészíthetjük e változások gazdasági hátterét illetően. A jómódú kereskedők gyermekei számára valószínűleg nem jelentett jövedelememelkedést a hivatalnoki állás. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy az önálló zsidó kereskedők és iparosok nagy többsége csak nagyon szerény jövedelemmel rendelkezett, amely átlagosan alatta maradt egy biztosító társaságnál, bankban vagy ipari vállalatnál dolgozó alkalmazott fizetésének. Emellett a fizetés állandó, biztos jövedelmet jelentett. A kereskedőtől a hivatalnok felé való elmozdulást Budapesten is megfigyelhetjük. 1920 és 1930 között az iparban dolgozó zsidó tisztviselők száma 10 107-ről 14 466-ra nőtt, a kereskedelemben és pénzügyintézeteknél dolgozóké pedig 22 097-ről 27 579-re emelkedett. Ez 40%-os növekedést jelent az első, és 25%-os növekedést a második esetben. Míg 1920-ban a zsidó keresők 15,6%-a volt tisztviselő, arányuk 1930-ra 19,8%-ra nőtt. Mindez azt jelzi, hogy óvatosabbnak kell lennünk, ha „vonzódással” kívánjuk magyarázni a zsidó foglalkozási struktúrát, és tartózkodnunk kell attól, hogy túlbecsüljük az önállóság iránti vágyat a zsidók viselkedésében. Sőt akár át is fogalmazhatjuk a tételt: önállóságra törekedtek ott, ahol a magánvállalkozás magasabb jövedelmet és nagyobb társadalmi presztízszt biztosított. Ha azonban ezeket a célokat hivatalnoki beosztásban is el lehetett érni, a tisztviselői állás legalább akkora vagy talán még nagyobb vonzerőt gyakorolt rájuk. Ezért hangsúlyozom, óvakodnunk kell attól, hogy túlbecsüljük a zsidók viselkedésében a „vonzódást”, hogy viselkedésüket „vonzódásként” értelmezzük, mivel ez a megközelítés nagyrészt figyelmen kívül hagyja azokat a politikai és társadalmi körülményeket, amelyek az egyetemet végzett zsidókat bizonyos foglalkozások választására kényszerítették, másoktól pedig elzárták. Vajon milyen mértékben jelenthetjük ki, hogy a zsidók a függetlenség iránti vágyódásuk miatt nem kedvelték a közhivatalokat, vagy részben ilyen jellegű szektorokat, ahol a jövedelem a rang egyik következménye, a rang pedig az életkor függvénye.¹³

¹² *Marsha L. Rosenblatt: The Jews in Vienna 1867–1914. Athen, 1983.*

¹³ *Don: i. m. 33–34.*

Nem volna-e helyesebb rámutatni, hogy a köz- és félig közhivatalok még a legliberálisabb európai államban is sokkal kevésbé voltak elérhetők a zsidók számára, mint a magán-szektor, és ez még inkább érvényes a két háború közötti Magyarországra, ahol nagyon kevés zsidó származású orvost,¹⁴ ügyvédet, bírót vagy éppen tanárt alkalmaztak állami intézményekben, például azért, mert politikailag nem tekintették őket megbízhatóknak. Aligha állíthatjuk, hogy a zsidók előszeretettel korlátozták üzleti kapcsolataikat az állami vagy félig állami szektorokkal, hiszen tudjuk, a zsidó üzleti élet nagymértékben folyt bele állami és egyéb vállalkozásokba, ha ezt az állami szerződések megengedték. A magyarországi zsidó üzletemberek „királya”, Weiss Manfréd például lényegében állami szerződések alapján építette föl híres gyárát. Inkább arra kellene tehát rámutatnunk, hogy a zsidók foglalkozási struktúráját részben a politikai és társadalmi diszkrimináció alakította, mivel nagyrészt kizárta őket az állami szektorból. Ebből a szempontból én inkább azt állítanám, hogy a zsidó foglalkozási struktúrát sokkal inkább a külső körülmények, mint a belső hajlandóságok magyarázzák. (A kényszerből nem szabad erényt csinálnunk, hiszen erőszak és elnyomás alakította ki.¹⁵)

Mindez arra sarkall bennünket, hogy a zsidó foglalkozási struktúra elemzésekor kisebb jelentőséget tulajdonítsunk a „vonzódásnak” és preferenciának, viszont több figyelmet szenteljünk a piaci erők szerepének, a kereslet és kínálat vizsgálatának. Természetesen egy pillanatra sem szabad elfelejtenünk, hogy a zsidók esetében a piaci viszonyokat erősen befolyásolta az állami és politikai beavatkozás, valamint az állandó ellentmondás a társadalmi presztízis és a gazdasági erő (jövedelmi szint) között. Ennek fényében a két háború között a magyarországi zsidók foglalkozási struktúrája a következő tényezők kombinációjának az eredménye: 1. a zsidók hagyományos foglalkozási struktúrája és annak továbbélése; 2. a keresztények hagyományos foglalkozási struktúrája és annak változásai; 3. az ország gazdasági fejlettségének színvonala és fejlődésének dinamikusa; 4. a modern gazdaság strukturális változásai és az ebből fakadó szükségletek (például a gazdaság elburokratizálódása, az egyetemet végzettek számának rohamos emelkedése); 5. a kormány politikája és arra irányuló törekvése, hogy megváltoztassa a magyarországi értelmiség összetételét, valamint megőrizze és megerősítse a keresztény középosztályt.

Végezetül hadd szögezzem le, hogy bár a zsidók különböznek más társadalmi csoportoktól, nem tekinthetjük őket egységet alkotó rendnek egy társadalmon belül. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül belső rétegződésüket, de nem magyarázhatjuk különbözőségeiket kizárólag a zsidóság hosszú időn át gyakorolt preferenciáival. A magyarázatot sokkal inkább a zsidó „vonzódások” és a piac keresleti, kínálati viszonyai kölcsönhatásában találjuk meg.¹⁶

Az előadásban vázolt gazdasági modellben a zsidóságot függő és nem független változónak kellett tekintenem.

¹⁴ *Mária M. Kovács*: Luttet professionnel et antisemitism. Actes de la Recherche, 1985. No. 56. művében kifejti, hogy Magyarországon az orvosi pályát sokáig nem tekintették megfelelőnek egy nemesember számára, és társadalmi presztízse sokkal alacsonyabb volt, mint a katonatiszté, az ügyvédé vagy az állami alkalmazotté. Csak az első világháború után robbant ki nagy érdeklődés az orvosi hivatás iránt, és ez magyarázza azt a tényt, hogy a háború előtt az orvosi egyetemen tanulók között egyenlő arányban voltak zsidók és nem zsidók, a 20-as évek után azonban a keresztények száma többszörösen meghaladta a zsidókéét. Az erős versenyben az újonnan végzett, nem zsidó orvosoknak előnyükre vált az egészségügyi rendszer kibővítése, ami a biztosítás kiszélesítésének köszönhetően egyre inkább állami szektorra vált, és a zsidó konkurencia egyre jobban kiszorult belőle.

¹⁵ Don utal a zsidó származású tanárok igen alacsony számára. Mindazonáltal a második világháború utáni zsidó foglalkozási struktúra tanulmányozása ár önmagában is világosan mutatja, hogy amint eltűntek a társadalmi akadályok, nagy számban kezdtek el zsidó tanárok működni az egyetemeken és egyebütt.

¹⁶ Lásd: *Lawrence Schofer*: History of European Jews. *Leo Baeck Yearbook*, 1979. 19.

BALOGH JÚLIA

A román kormányzat iskolapolitikája Erdélyben (1918–1948)

A dualizmuskori liberális kormánypolitika nemzetiségi politikájának bírálata jószent a nem magyar kisebbségek elnyomására, a magyarosítási törekvésekre irányul, és alig érinti a magyar nemzetiségű szegény nép elhanyagoltságát, a nemcsak a szociális bajai, de nemzeti integrációja iránti közömbösséget. Pedig éppen a dualizmus korában, „a nemzeti állameszme” hangos hirdetése idején következett be az erdélyi magyarság nem jelentéktelen részének elrománosodása.

Földes József lévita lelkész 1912-ben írja *Az utolsó száz év alatt elrománosodott családaink* című könyvében, hogy Észak-Erdély összrománosságának kb. 35-40%-a elrománosodott magyar. Adatai nem légből kapottak, mert nem az ősidőig, hanem mindössze a nagyszülőikig visszanyúlva bizonyítja ezt, 26 község lakosságán.¹ A valóságos számarány ennél magasabb, mert ehhez hozzászámolhatjuk a Bukarestben és a Regátban élő közel 100 000 magyart s a Moldvában élő kb. 150 000 csángó magyart is.

1916-ban Gergely Ferenc naszói lelkész Kolozs, Szolnok-Doboka, Besztercenaszód, Szilágy, Maros-Torda, Szatmár és Bihar, tehát hét vármegye területén kb. hatszáz olyan községet mutatott ki, amelyben a magyarság lélekszáma 15% alatt volt, kétszáz olyan községet, amelyben már senki nem vallotta magát magyarnak. Ez azt jelenti, hogy mindössze 50-60 ezer magyar élt félmillió román környezetében.²

De mindez miért?

A román papság földvásárlási és bérleti kedvezményt kért és kapott hívei számára. Ez a magyar parasztnak nem járt ki. Így hasonló előnyök reményében százával tértek át a magyar szegény parasztnak, a nincstelennek, a görögkatolikus vagy a görögkeleti vallásra.

1918-ban a trianoni döntés alapján a békeszerző felek hat részre szakították a Monarchiát. A román királysághoz csatolták Erdélyt és az Alföld egy részét – amely egyben magában akkora volt, mint a román Ókirályság –, továbbá Bukovina egy részét, Besszarábiát és Új-Dobrudzsát: 166 000 km²-t az amúgy is rosszul igazgatott Regát mellé.

1928-ban a Népszövetség politikai osztályának igazgatója, a norvég Erik Colban megbízta munkatársát, William O'Sullivan Malonyt, hogy vizsgálja meg a trianoni békeszerződésből és kisebbségvédelmi szerződésből adódott problémákat. W. Malony 1934-ben adta ki tanulmányát, amelynek bevezetőjében ilyen mondatok találhatók: „A szerződésekrol meg kell jegyezni, hogy egészében véve az általunk megvizsgált szövegekben

¹ *Földes József*: *Az utolsó száz évben elrománosodott családaink*. Kolozsvár, 1912. Az alábbiakban az ismert köztörténeti irodalomra általában nem hivatkozom. Ez alól jórészt felment az Erdély története I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. c. kiadvány, amelynek III. kötete (szerk. Szász Zoltán) röviden összegzi az 1918 utáni fejleményeket, így a nemzetiségi, az iskolapolitika fő eseményeit. A kötet gazdag irodalmi tájékoztatást is ad.

² *Gergely Ferenc*: *Esperesi jelentés*. Kolozsvár, 1916.

mértéktelen gondatlanság mutatkozik a nemzeti hovatartozás megszerzése és elvesztése kérdésében. Az embernek az a benyomása, hogy az átengedett vagy bekebelezett területeken az esetek legnagyobb részében a lakosságot az aláíró államok mint barmokat terelték egyik állam keretéből a másikéba: így csupán gazdát cseréltek, és még azt is elvárják tőlük, hogy mozgás és a képviselőjükre való jog nélkül engedelmeskedjenek az új hatóságoknak.”³

Ennél az európai kezdeményezésnél fél évtizeddel korábban, már 1924-ben a Vallási Kisebbségek Amerikai Bizottsága négytagú bizottságot küldött Romániába. A bizottság bukaresti látogatása után Kolozsvárra utazott, és itt felvette a kapcsolatot a római katolikus, a református, az unitárius és a lutheránus egyházak vezetőivel, majd három hónapon át járták Erdélyt keresztül-kasul, faluról falura, városról városra. Augusztus elején Cornish C. Lajos, az amerikai unitáriusok szövetségének ügyvezetője, a küldöttség elnöke memorandumot, valamint mellékletként még 135 panaszkönyvet adott át a román kormánynak, rámutatva az erdélyi vallási kisebbségek sérelmeire.

Az amerikai bizottság a román kormánytól kapott választ „következetlennek és kerülgetőnek” nevezte.

A jelentést és a román kormány válaszát 1925-ben tették közzé angol nyelven Bostonban.

Ne feledjük, ez volt az első független kiadvány, amely az erdélyi nemzetiségek helyzetét vizsgálta 1918 után. A bizottság néhány hónapos erdélyi tartózkodás után a lényegre értette meg: „A világ emez, egyik legvarázsosabb vidékének élete mély hatást gyakorolt a bizottság tagjaira, aminthogy így fog hatni minden utazóra. A benyomás, amelyet a termékeny országrészen keresztül a román, magyar és szász élettel való érintkezésből nyertünk, az, hogy ha itt a faji, nyelvi, vallási és gazdasági problémákra megfelelő megoldást nem találnak, ez az ország Európának egyik legszomorúbb országává és a világ békéjének legfenyegetőbb veszélyfőszekévé válik.”⁴

1928 október 14-én az erdélyi Magyar Párt gróf Bethlen György vezetésével Székelyudvarhelyen tartotta harmadik közgyűlését. Témájuk tíz éve ugyanaz: hová lett a magyar nyelvű igazságszolgáltatás, közigazgatás és iskola; hová az egyesülési szabadság; mi volt az agrárreform hatása.

Ezen a napon javasolta Pál Gábor, a Magyar Párt nevében először, hogy ezentúl összes panaszukkal a Nemzetek Szövetségéhez forduljanak. Az az elgondolásuk, amellyel kilenc-tíz éven át kísérleteztek, nevezetesen, hogy az ország határain belül, a románokkal közösen oldják meg a *közös gondokat*, nem vezetett eredményre. Ezt írták:

„A magyar kisebbség 10 év óta a törvénytelenységnek, jogtalanságnak és egyenlőtlen elbírálásnak felsorolhatatlan szenvedéseit viseli. A gyulafehérvári határozatban és az 1919. évi párizsi egyezményben ígért kisebbségi jogokra való hivatkozás, valamint az államhatalom gyakorlásában az egyenlőség és az igazság alkalmazásának állandó követelése

³ William O'Sullivan Malony: *Nationality and the Peace Treatis*. London, 1934.

⁴ *The Religious Minorities in Transylvania*. Boston, 1925. A bizottság küldöttei 1927 nyarán Óromániában ismerkedtek az igen súlyosnak ítélt zsidókérdéssel. Ez a jelentésük 1928-ban jelent meg, szintén Bostonban, *Roumania Ten Years After* címmel.

hiábavalónak bizonyult, mert a váltakozó kormányok e jogos követelések teljesítését nemcsak következetesen megtagadták, hanem törvényekkel, rendeletekkel, valamint törvénytelen intézkedésekkel sértették a magyar kisebbség kulturális és gazdasági érdekeit. Az ország érdekében vállalt közös munka felajánlása sem segítette elő annak felismerését román részről, hogy a kisebbségi probléma megnyugtató megoldása az ország javára szolgál.

Mindezek megállapítása mellett az országos nagygyűlés ünnepélyesen tiltakozik a kisebbségi problémáknak minden olyan irányú rendezése ellen, ami a kisebbségeket nem juttatja a jogok és szabadságok azon teljesítéséhez (teljességéhez – B. J.), amelyet számukra a nemzetközi szerződések biztosítanak. Az országos nagygyűlés felhatalmazza és utasítja az elnökséget, hogy a magyar kisebbség panaszait a Nemzetek Szövetsége elé juttassa.”⁵

Melyek is voltak ezek a panaszok és sérelmek? Az 1916. évi román benyomulás és a magyar menekülés okozta nemzetiségi széttagolódás az 1918-as fordulat után vált teljessé. A román csapatok 1918. évi bevonulása, a gyulafehérvári nagygyűlés – amelyre a román küldötteket a magyar forradalmi kormány által rendelkezésükre bocsátott különvonatok szállították – eldöntötte Erdély hovatarozásának kérdését a 2. bécsi döntésig.

Gyulafehérváron komoly nézeteltérés volt az ókirályságbeli és az erdélyi romániség képviselői között. Vasile Goldiş az erdélyiek nevében javasolta egy Románián belüli erdélyi autonómia megteremtését, amelynek kereteit és tartalmát egy erdélyi képviselők-ből álló gyűlés határozná meg, s a képviselők között az erdélyi magyarok és szászok is jelen lennének, számarányuknak megfelelően. A többség azonnal elvetette ezt a javaslatot. Végül Iuliu Maniu döntötte el a kérdést, s kimondották Magyarország románok lakta területeinek feltétel nélküli egyesítését Romániával december 1-én (az ortodox időszámítás szerint 1918. november 18-án). A nagygyűlésen sem a magyarok, sem a szászok képviselői nem voltak jelen, így megkérdésük nélkül döntött az erdélyi és ókirályságbeli romániség Magyarország egyharmadának elcsatolásáról.

Válaszképpen 1918. december 22-én huszonnyolc vármegye képviselői gyűltek össze Kolozsváron, követelve az erdélyi magyarság önrendelkezési jogát. Két nap múlva, karácsony estéjén szállták meg a „kincses várost” a román csapatok.⁶

1919. január 8-án Medgyesen a szász népszervezet kimondta az egyesülést Romániával, holott legnagyobb társadalmi egyesületük, a Sachsntag emlékiratban tiltakozott Erdély Magyarországtól való elszakítása ellen. Teutsch püspök írja: „a csekély számú szász nép a legnagyobb veszélynek van kitéve, ami csak egy népet érhet: szakítania kell múltjával”.⁷ A szászság nagyobbik része erkölcsi kérdésként kezelte az elszakadást vagy csatlakozást. Végeredményben arról kellett döntenie, hogy kitartanak-e a nyolcszáz éven át nekik otthont adó magyarság mellett, vagy elfogadják azokat az előnyöket, amelyeket Romániához való csatlakozásuk esetében élvezhettek.

⁵Idézi *Mikó Imre*: Huszonkét év. Budapest, 1941.

⁶Uo.

⁷Siebenbürgisch Deutsches Tegeblatt, 1919. január 10.

A magyar értelmiség néhány képviselője már 1919-ben javaslattal fordult a nagyzebeni román kormányzótanácshoz. A javaslattevők, Grandpierre Emil főispán, Papp József ügyvédi kamarai elnök, Menyhárt Gáspár egyetemi tanár, Kertész Jenő ügyvéd, báró Jósika János birtokos és Jordáky Lajos nyomdász elgondolása szerint a közigazgatás helyzetét a legjobban úgy lehetett volna megoldani, ha a román területre román, a magyar területre magyar, s a vegyes területre vegyes közigazgatást állítanak fel. Előterjesztett javaslatuk el sem jutott a kormányzótanácshoz, sőt mire visszautaztak Kolozsvárra, Apáthy István egyetemi tanár, a magyar állam utolsó kormány megbízottja már börtönben ült. A kolozsvári, temesvári és brassói hadbíróság szinte naponta mondott ki halálos ítéleteket, amelyek túlnyomó része kicseréléssel végződött.⁸

Az erdélyi magyar egyházak vezetői: gróf Majláth Gusztáv Károly római katolikus püspök, Nagy Károly református püspök és Ferencz József magyarországi unitárius püspök beadványt juttattak el a békekonferencia ötös főtanácsához, amelyben feltárták az erdélyi magyarság kétségbeesztő állapotát.⁹

„Kegyelmes Úrak!

Alulírottak, mint az erdélyi magyarság lelki vezérei, egyházunk híveiért Isten és az emberek előtt való felelősségünk tudatában, lelkiismeretünk kényszere alatt emeljük fel panaszos szavunkat, és kérjük meghallgatásunkat abban a kétségbeesztő helyzetben, melybe az erdélyi magyarsággal egyházaink és híveink kerültek. Bízunk abban, hogy azok a kiválasztott férfiak, akikre a világtörténelem folyását igazgató élő Isten nemzetek és országok élet-halál kérdéseiben a döntés tisztét bízta: az igazságosság és emberiség szellemében igyekeznek rendkívüli küldetésüket betölteni.

Erdélyben a magyarság, s ezzel híveink, a román impérium átvétele óta a legádázabb rendszerű üldözés martaléka és az államhatalomnak minden eszközével dolgozó nemzeti-ségi terror alatt nyög.

Azokat a tisztviselőket, akik a hágai egyezmény és a belgrádi fegyverszüneti szerződés írott betűjéhez ragaszkodva, a kormányzat által követelt állampolgári *hűségeskü* letételét a békekonferencia jogerős döntéséig hazafiatlannak és időszerűtlennek tartva megtagadták: állásukból minden nyugdíj és ellátás nélkül elmozdították, s családjaikkal együtt koldusbotra juttatták. Ezekre a köztisztviselőben álló, komoly férfiakra rásütötték az államellenesség és a megbízhatatlanság bélyegét, s ezen a címen megnehezítették még azt is, hogy napszámos munkával magukat fenntarthassák, s bűnrészességgel vádolván, üldözés alá vették azokat is, akik könyörületből nekik munkaalkalmat adtak, vagy társadalmi segítségükön közremunkáltak, sőt folyvást akadályozzák azt is, hogy a magyar társadalom szűkölködő családjaik segítségére siessen.

Ugyanezen tisztviselők közül azokat, akik nem a megszállott területen születtek, most, a legbizonytalanabb időben, a téli beszerzések évadján, családjaikkal együtt kitoloncolják a határon túlra. Ha nem is itt születtek, jelenlegi lakóhelyük gazdasági és erkölcsi talajába becsületes munkájuk révén egész életük belegyökerezett, erőszakkal

⁸ Sulyok István és Fritz László: Erdélyi Magyar Évkönyv, 1918–1919. Kolozsvár, 1930.

⁹ A levél eredetijének másolata a szerző tulajdonában van.

kitépik azt, és visszadobják őket születési helyükre, ahonnet gyermekkoruk óta elszármaztak, s ahol életfenntartásukat semmi sem biztosítja, sőt az egyetemes ínség miatt szomorúan elhatalmasodott emberi önzés veszélyesen gátolja. Ugyanúgy járnak el mindenki mással, különösen az özvegyekkel és az elhagyatottakkal, s a nagy magyar központokból, különösen Kolozsvárról, minden magyart, aki 1914. július 31. után költözött be, irgalmatlanul kilakoltatnak, s a lakásukba, tűzhelyük mellé románokat helyeznek el, hogy a kulturális központok nemzetiségi arányszámát is erőszakosan megváltoztassák. Ezeket a rendeleteket teljhatalmú kormánybiztosok hajtják végre, akik azzal kérkednek, hogy »a törvény én vagyok«, olyan helyzeteket teremtenek, aminőket a harmincéves háború és az oroszországi deportációk óta nem látott a világ.

A békekonferencia eddigi határozataiból kétségen felül megállapítható az az emelkedett szellemre valló intenció, hogy annexió esetén is minden terület lakosságának biztosítva van az a jog, hogy válasszon, melyik ország állampolgára kíván lenni. Ezt a jogot, mely Excellenciátok becsületügye, az Önök egyik szövetségese, akkor, amikor még a magyar békeszerződés aláírva nincs, közigazgatásilag egyszerűen elkobozza, s ezzel az Önök prestige ellen a legsúlyosabb vétséget követi el.

Megindították a *földbirtokreformot*, amelynek helyes alap gondolása az, hogy minden nagyobb birtokot kisajátít a földnélküli parasztság számára. Miután azonban az 500 holdnyi maximumon felül Erdélyben birtok csak a magyarság kezén van, tulajdonképpen, tekintélyes része éppen a magyar felekezetek iskolai és kultúrintézményei birtokában, továbbá miután a tervezett jogosultak közül előnyben részesítik azokat a katonákat, akik a román Kormányzótanács rendeletére Magyarország ellen fogtak fegyvert, végül miután a kisajátítás nem automatikusan, hanem a román állami közegek útján történik: ez a birtokreform a szociális panasz örve alatt a magyarság irgalmatlan deposszedálására és kultúrintézményeinek elsorvasztására vezet.

Ugyanezt a célt szolgálják közigazgatási úton, minden jog és törvény megcsúfolásával azzal, hogy százados felekezeti iskolák ingatlanait, kényszer útján, lehetetlenül olcsó áron, román földművelőknek adják bérbe, érvénytelenítve olyan kifogástalan magánjogi szerződéseket, amelyek megajánlott tisztességes bérjövödelmet biztosítottak a nagy anyagi nehézségekkel küzdő kultúrintézményeknek.

Átvették az összes állami és községi javakat, szedik és szabadon emelik a közjövödelmeket, anélkül, hogy ezzel együtt a magyarság sajátos érdekeit szolgáló közterheket viselnék. Így az összes magyar egyházak minden törvényes államsegélyét beszüntették azért, hogy az erdélyi magyarság egyetlen és utolsó mentsvárát: az egyházak intézményeivel együtt pusztulásra ítéljék és hivatalosait ínségbe kergessék.

Átvették az összes állami, községi és szerződésekkel állami kezelésbe adott felekezeti iskolákat, felszereléseikkel együtt: tanszemélyzetét — miután ők is időelőttinek mondták az állampolgársági eskü letételét —, szolgálataikból elbocsátották. Miután az átvett iskolákban, helyettük, elegendő tanerőt nem tudnak állítani, még a kvalifikációs törvény szinte nevetséges megcsúfolásával sem, így az iskolák egész sora üresen áll, s dacára annak, hogy a legtöbb kaszárnya is üresen áll, mégis felekezeti iskoláink és internátusaink helyiségeit katonai és közigazgatási célokra lefoglalják. Még engedjenek meg egy példát: a református egyház egyetlen felsőbb leányiskolájának lefoglalt helyiségeiben kórházat rendeztek be bujakóros nők számára!

Alantas közigazgatási szervek, falusi bírák, csendőrőrmesterek útján a vallási étellel össze nem függő és lelkiismeretükkel meg nem egyező liturgikus funkciókra kényszerítik a papokat, s amennyiben a rendelkezéseket vonakodnak teljesíteni, nemcsak bebörtönzik, de embertelen módon elverik őket.

A Budapest elfoglalása örömeire elrendelt harangzúgás és hálaadó istentisztelet megtagadása miatt bebörtönzött és véresre vert magyar keresztény papok száma napról napra nő.

Mindezekon felül a történelemben páratlan ádáz fajgyűlölettel megfertőztették a közélet levegőjét. Színmagyar városokban minden magyar feliratot összetörtek és katonailag rendelték el a román feliratokat: szigorú büntetéssel kényszerítették a magyarságot a román színek használatára, üldözik a magyar színt, a magyar ruhát, a magyar szót s ilyen irányú atrocitások ellen senki védelemben nem részesül. Kolozsvárt, Maros-Vásárhelyen, Brassóban, Déván ledöntötték és meggyalázták a magyar nemzet legnagyobb hőseit vagy vallásos géniuszeit ábrázoló műremekeket. Maros-Vásárhelyen ledöntötték a Kossuth, Bem és Rákóczi szobrokat, Déván az egész művelt világ s főleg Anglia és Amerika unitáriusainak adományaiból épült s részvételük mellett felavatott Dávid Ferenc emlékművet zúzták darabokra.

Nekünk magyaroknak még az e cselekedetek felett érzett felháborodásunkat is vissza kell fojtanunk, mert panaszainkra igazságot soha, feljajdulásainkat is megtorló új üldöztetést annál többször lássunk.

Ítélik meg ezek után Excellenciátok lelkiismeretük szerint: az-e a jobb igazság, amit ígértek a világnak, az-e az emberiség és méltányosság diadala?

Érezzük azt a felelősséget, ami a feljajdulásunkkal jár, valamint azt a kockázatot is, amivel e panaszunknak éppen a román Kormányzótanács útján való Önökhöz juttatásának kísérlete jár, de elviselhetetlen volna ránk az a gondolat, hogy elmúlasszunk valamit, amivel az igazság és az emberiség eszméinek eltiprott bűnén felül vezeklő, halálba gyötört nemzetünknek tartozunk.

Bízunk abban, hogy Excellenciátok is érzik ezt a felelősséget, és megirtóznak attól a lehetőségtől, hogy most, amikor egy boldogabb kor világberendezkedése ígértetett, egy jobb sorsra érdemes nép faji és politikai elpusztulásának bűne sötét árnyékként lebegjen a felhajnalló békekorszak felett, s vessen örök homályt azok nevére, akik ezt a meggyilkolást megengedték, vagy megakadályozására nem tették meg a kellő időben mindent, ami módjukban állott volna.

Ezért bizakodva kérjük Excellenciátokat, küldjenek ki Erdélybe egy állandó bizottságot, amely e panaszokat tárgyilagosan és megértően megvizsgálni hivatott, s maga mentes lévén az elfogultságtól, elégséges erővel is bírjon megtörni a terrort, ami itt mindenütt az igazságosság érvényesülésének útjában áll.

Fogadják Excellenciátok kiváló tiszteletünk nyilváníatását:

Kolozsvár, 1919. szeptember 8-án.

Nagy Károly s. k.
ref. püspök

Ferencz József s. k.
unit. püspök"

Gróf Majláth Gusztáv Károly s. k.
rom. kath. püspök

A beadványban említett hűségeskü letételének megtagadása jelentette az erdélyi magyarság román uralom alatti első *öntudatos* cselekedetét. A tisztviselői kar aránylag csekély része tette le a román államra az esküt. A megtagadók tettüket azzal indokolták, mint a beadvány-levélből is kiderül, hogy a békekonferencia még nem döntött Erdély sorsa felett, tehát hűséggel a magyar államnak tartoznak.

Az azonnali hatállyal és végkielégítés nélkül elbocsátottaknak többnyire nem maradt más választásuk, mint repatriálni. Éveken át vitték a vonatok az erdélyi értelmiség színe-javát Budapest felé. Az Országos Menekültügyi Hivatal adatai alapján közöljük az 1918 és 1924 között repatriáltak számát:

1918-ban	40 952
1919-ben	33 551
1920-ban	70 773
1921-ben	19 879
1922-ben	13 651
1923-ban	7 536
1924-ben	1 693

erdélyi magyar hagyta el Romániát. 1918 és 1924 között ez a szám összesen 197 035 lelket jelentett.¹⁰

Végül megtört az ellenállás, mert meg kellett törnie. A püspökök is letették a hűség-esküt — 1920-ban, a trianoni békeszerződés ratifikálása után — Ferdinánd király előtt, Bukarestben. Ez az eskütétel, a kialakult helyzetben, az erdélyi magyarság érdekeiért való harcba indulás fontos feltétele volt.

Az első szervezet, amelyet azzal a céllal hívtak életre 1921. január 9-én, hogy mint közjogi személy képviselje az erdélyi magyarság érdekeit mind a román állam, mind a Nemzetek Szövetsége előtt, a Magyar Szövetség volt. A szervezet élete igen rövidre sikerült, mert már október 30-án, egy régi belügyminiszteri rendelkezésre hivatkozva, a román kormány felfüggesztette működését. Újabb próbálkozás az Albrecht Dezső és Kós Károly által szervezett Magyar Néppárt volt, majd 1922-ben alakították meg a Szövetség utódját, az Országos Magyar Pártot.

A Magyar Párt 1922-től 1938-ig, a királyi diktatúra bevezetéséig állt az erdélyi magyarság élén, és küzdött érdekeiért.¹¹

Hogy abban a politikailag reménytelen időben a magyarság áldozatkészsége mire volt képes a kultúráért és a népért, az a románokat is bámulatba ejtette. Az 1919/20-as tanévben — jelenti Anghelescu közoktatásügyi miniszter a román törvényhozásnak — nem kevesebb, mint 403 új elemi, 23 unitárius, 319 református és 61 katolikus felekezeti elemi és 33 polgári iskolát, 7 líceumot, 7 felső kereskedelmi iskolát, 4 tanítóképzőt és egy polgári felső tanítóképzőt létesítettek a magyar felekezetek.¹²

¹⁰ Móricz Miklós: Statisztikai Tudósító. Budapest, 1925.

¹¹ V. Boteni: Les minorités en Transylvanie. Paris, 1938.

¹² Proiect de lege asupra invatamintului particular. Bucuresti, 1925.

Miért volt szükségük a magyar egyházaknak iskolaalapításra, amikor Erdély több száz éves iskolavárosokkal dicsekedhetett, amikor Onisifor Ghibu főtanfelügyelő adatai szerint az 5 242 024 lakosú Erdéllyel együtt Románia átvett:

1369 állami elemi iskolát,
 476 községi elemi iskolát (román tannyelvű 165),
 1119 görög katolikus elemi iskolát,
 1536 görögkeleti elemi iskolát (román tannyelvű, összesen: 2655),
 477 római katolikus elemi iskolát,
 276 lutheránus elemi iskolát,
 501 református elemi iskolát,
 29 unitárius elemi iskolát,
 43 izraelita elemi iskolát,
 76 magántársulati elemi iskolát,
 összesen: 5899 elemi népiskolát.¹³

Az erdélyi román tankötelesek száma — még a magyar uralom alatt — 455 357 volt, s ennek 60,8%-a járt iskolába. Ebből:

201 690	68,0% román felekezeti iskolába,
29 734	10,8% román községi iskolába,
59 396	20,0% magyar állami iskolába,
6 132	2,0% más jellegű magyar iskolába.

A felsorolt adatok a román parlament elé 1924-ben beterjesztett elemi oktatási törvényjavaslat indokolásából származnak.¹⁴

Az erdélyi magyarság magával hozott Nagyromániába 3025 elemi iskolát, 151 polgári iskolát, 65 középiskolát, 29 tanítóképzőt, 29 kereskedelmi iskolát stb. A román kormányzat elrománosított, elvett vagy bezárt:

2070 elemi iskolát	(68,0%)
123 polgári iskolát	(62,0%)
46 középiskolát	(70,0%)
23 tanítóképzőt	(78,0%)
27 kereskedelmi iskolát	(93,0%).

Ezeket kívül a román kormányzat még megfosztotta az erdélyi magyarságot:

645 óvodától,
 59 állandó gyermekmenhelytől,
 280 nyári menhelytől,
 3561 általános ismétlő népiskolától,
 1002 gazdasági ismétlő népiskolától,
 194 ipari és kereskedelmi inasiskolától,

¹³ Onisifor Ghibu: Viata si organizatia Bisericeasca si scolara in Transilvania. Bucuresti, 1925.

¹⁴ Proiect de lege asupra invatamintului primar. Bucuresti, 1924.

17 ipari szakiskolától,
 10 női ipariskolától,
 14 földművesiskolától,
 1 gazdasági,
 1 kereskedelmi és
 2 jogakadémiától,
 1 tudományegyetemtől.¹⁵

A román uralom kezdetétől öt év alatt összesen 8076 magyar tannyelvű tanügyi intézményétől fosztották meg Erdély kétfélmilliónyi magyar lakosságát.

1924-ben a román kormány elérkezettnek látta az időt, hogy törvényesen is egységesítse Nagyrománia népoktatásügyét. E tárgyban két törvény is született: az 1924. július 26-i az állami elemi oktatásról és az 1925. december 22-i a magánoktatásról.

Az elemi oktatási törvény kimondja, hogy: „Államunk egységes, s ez okból a kötelező elemi oktatásnak is egységesnek kell lennie. Ezt követeli a nemzeti és polgári öntudatunk és az állam magasabb érdekeinek kifejlődése. Egyféle iskolát és egyféle lelket.”¹⁶

A törvény 7. §-ának alkalmazásáról és végrehajtásáról egy évi tapasztalat után Teodor Iacobescu képviselő így szólott 1925. december 15-én a román parlamentben: „A múlt évben az állami elemi oktatásról szóló törvényben felvették a 7. §-hoz, hogy a kisebbségeknek is fognak állítani állami elemi iskolákat. És a miniszter úr ezt a paragrafust nem hajtotta végre, sőt a meglevőket is megszüntette. Már Besszarábiában nincs is kisebbségi iskola, csakis román van mindenütt.

C. Anghelescu közoktatási miniszter szólt közbe: – És ez nem tetszik Önnek?

Iacobescu folytatta: – Ma már Besszarábiában nemcsak a nép panaszkodik, melytől elröböltek egy jogot, amit a törvényben biztosítottak neki, hanem az odaküldött román tanítók is, akiktől pedagógiai lehetetlenséget kívánnak, mivel nem tudják a gyermekek nyelvét. A kényszerített uniformizálás ellen úgy pedagógiai, mint didaktikai szempontból tiltakozom. Ne követeljük a kisebbségektől, hogy asszimilálódjanak. Sohasem fognak Önök a magyarokból, németekből, bolgárokból román csinálni. Azért ne igyekezzünk elröbölteni anyanyelvüket sem!”¹⁷

Vagy egy másik példa: a kétfélmilliónyi magyarság számára egyetlen magyar tannyelvű tanítóképzőt tart fenn a román állam Székelykeresztúron. 1926. február 27-i tájékoztatójában az iskolatanács és tanári testület a következőket jegyezte fel: az igazgató nem tud magyarul, az 1924/25-ös tanévben az év végén az összes vizsga kizárólag román nyelvű volt, azonban a magyar fiúk osztályonként heti három órában még tanulják a magyar nyelvet és irodalmat.¹⁸

¹⁵ *Ghibu*: i. m. és Desbaterile Adunarii deputatilor 1923/24, Nr. 110, Bucuresti, 1924. és *Gheorghe Adamescu*: Problemele ale Invatamintului, Bucuresti, 1929.

¹⁶ *Monitorul Oficial*, Nr. 179. Bucuresti, 1924. július 26.

¹⁷ *Desbaterile Deputatilor* 1925/26, Nr. 32. Bucuresti, 1926.

¹⁸ A Székelykeresztúri Tanítóképző 1926. évi tájékoztatója. A tájékoztató szerzője hozzátesszi: ha az igazgató nem is, hároméves kisfia már mond néhány magyar szót.

A törvény 8. §-a is legalább ennyire tragikusan érintette a kisebbségeket: „Azon román származású állampolgárok, akik anyanyelvüket elfeledték, kötelesek gyermekeiket csakis román tannyelvű nyilvános (azaz állami) vagy magániskolákban taníttatni.”¹⁹

Akit erre a szerepre kiszemeltek, hiába tiltakozott a törvény ellen, hiába bizonyította két-három nemzedékre visszamenőleg magyarságát vagy németiségét, nem térhetett ki, hanem akadékoskodása miatt még 240 lei pénzbüntetést is fizethetett.²⁰

Az állami elemi oktatásról szóló 1924. VII. 26-i törvény 159. §-a teremtette meg a hírhedt kultúrzónás állapotokat. A törvény szövege így szól:

„Azok az elemi iskolai tanítók és képzőt végzett okleveles tanítók, kik nem az alábbi vármegyékből való illetőségűek, és Bihar (Bihar), Salaj (Szilágy), Satu-Mare (Szatmár), Mara-Mureș (Máramaros), Odorheiu (Udvarhely), Ciuc (Csík), Trei-Scaune (Háromszék), Mureș-Turda (Maros-Torda), Turda-Argeș (Torda-Aranyos), Hunedoara (Hunyad), Vișnița, Văscăuți, Catman, Zostavna, Hotin, Tighina, Cetatea-Alba, Ismail, Durostor és Caliacru vármegyébe mennek tanítói állást foglalni, s kötelezik magukat legalább négy évig ezen vármegyekben tanítani, azon időre, míg ott szolgálnak, alapfizetésük 50%-át kapják pótlék gyanánt, a korpótlékre jogosító határidejük négy-négy év, és a 118., 119., 120. §-ban előírt előléptetési határidők egy-egy évvel rövidebbek lesznek részükre.

Ezen tanítók átköltözködési költség megtérítése gyanánt egy bizonyos összeget kapnak, amely a nős tanítóknál összes havi fizetésbeli járandóságuk háromszorosa, a nőtleneknél kétszerese.

Azok a tanítók, kik kinyilatkoztatják, hogy a fenti vármegyek valamelyikében óhajtanak megtelepedni, azon kedvezményben részesülnek, hogy a korpótléket három-három évre kapják, és egy tízhektárnyi települési földterületet kapnak a rendelkezésre álló földekből stb.”²¹

A kultúrzónás terület összesen 79 589 km² területet tett ki, az egész ország területének 26,9%-át, ebből erdélyi terület 47 415 km², tehát Erdély 46,4%-a. A teljes kultúrzónás terület összlakossága 3 917 704 lélek, az összlakosságnak 23,9%-a, s ennek erdélyi részén él 2 289 024 lélek, Erdély lakosságának 42,9%-a. Maga a kultúrzóna húsz megyére terjedt ki, tehát a megyék 26%-ára, míg ebből tíz megye volt erdélyi, s ez Erdély megyéinek 45%-át tette ki. A kultúrzónás községek száma 3145; Nagyrománia tekintetében 34,4%, s ebből erdélyi 2030 község, Erdély viszonylatában 49,3%.

Sajnos, a nemzetiségi megoszlásra sehol nem találtunk adatot az erdélyi területről, de a hivatalos román bukovinai adatok ismerete példa erejű a többi kultúrzónás terület nemzetiségi megoszlására. Bukovinában az 1922/23. iskolaévre összeírt 7–13 éves tankötelesek száma 108 498 volt, s ebből beíratnak 104 301 bukovinai gyermeket. A kultúrzónába tartozó négy megye tanköteleseinek száma 23 567, s ebből román 2214, tehát 9%.²²

¹⁹ Monitorul Oficial, Nr. 179, Bucuresti, 1924. július 26.

²⁰ Monitorul Oficial, Nr. 180, Bucuresti, 1924.

²¹ Monitorul Oficial, Nr. 180, Bucuresti, 1924.

²² Annuaire Statistique de la Roumanie 1922, Bucuresti, 1923; Desbaterile Senatului 1923/24. Nr. 68 és Proiect de lege asupra Invatamintului Particular, 1925.

A törvény erőszakos románosítási szándékát maga a törvényjavaslat indoklása is elismeri: „Nagy jelentőségű intézkedése e törvényjavaslatnak az, hogy előnyben részesíti a kiváló tanítókat, akik az ország szélére, és azon három megyébe — Csík, Háromszék, Udvarhely megyébe — törekszenek, ahol nagy szükség van a nemzeti és kulturális munkára. Ezen vidékeken a román elem, megtámadva az *idegen elem* által: elnemzetlenedett, vagy hátrányos helyzetbe jutott a román kultúra tekintetében.”²³ Egyébként e három megye 418 000 lakosából 43 835 volt román, azaz 10,5%.

A román közoktatási minisztérium hivatalos adatai szerint az erdélyi kultúrzónás tíz megyében már a törvény meghozatala előtt a tankötelesek 80,6%-a volt beiratkozva iskolába, míg az Ókirályság tíz megyéjében — ahonnan a tanítók másfélszeres fizetés és 10 hektár ingyenföld-javadalmazással Erdély kultúrzónás megyéibe jöhetnek — a tanköteleseknek csupán 63,0%-a.²⁴

A törvény 159. §-ának végrehajtásáról érdekes adatokat szolgáltat Maros-Torda vármegye román királyi tanfelügyelőségének 1924/25. évi hivatalos jelentése.

„A megye 219 051 lakosából 87 547 a román (fájdalom, sokan közülük nem beszél a nyelvet), 115 834 a magyar, 6329 a szász, 7551 a zsidó és 2688 a más nemzetiségű. A megye 206 községéből 60 a román lakosságú, egészében vagy részben elmagyarosodva. A miniszter¹úr az 1924. évben képesített tanítókat utasította, hogy csakis a csatolt területeken válasszanak állást maguknak, s miután megyénk is beosztott a vegyes lakosságú kultúrzónába, 50%-os fizetéstöbblettel és más előléptetési kedvezménnyel hozzánk is jött 120 erős ifjú, az általunk viselt kulturális harc támogatására... Egy évi tapasztalat után megállapíthatjuk, hogy e kinevezésekkel hibát követtünk el. Ugyanis olyan községekbe, ahol a jegyzőn és a csendőrségen kívül egyetlen lélek se tud románul, olyan tanítókat küldöttek, akik egész életükben se hallottak egyetlen szót se magyarul, annál kevésbé ismerhetik ezen nép szokásait, gondolkodását. Ezen okból, ha kötelességtudók voltak is, úgy kínlódtak, mint a szárazra vetett hal, hogy a gyermekek megértsenek valamit a nekik mondott sok beszédből. Az ellenőrző szervek előtt őszintén és nyíltan kijelentették a tanítók, hogy itt képtelenség valami eredményt elérni, mert a gyermekek nem tudnak románul...”²⁵

1919. december 9-én a Párizsban aláírt és a Nemzetek Szövetsége védelme alá helyezett *kisebbségi egyezmény* 9. cikke a romániai nemzeti kisebbségekre vonatkozóan kimondja: „Nevezetesen joguk van saját költségükön jótékonyági, vallási és szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják, és vallásukat szabadon gyakorolhatják.”²⁶ Románia mindezt az 1925. december 22-én szentesített „magánoktatási törvénnyel” intézte el.²⁷

²³ Desbaterile Senatului, 1923/24. Nr. 69.

²⁴ I. m.

²⁵ Darea de seama asupra invatamintului primar pe anul scolar 1924/25, Targu-Mures, 1926.

²⁶ Kisebbségi egyezmény, 1919. december 9. Párizs.

²⁷ Monitorul Oficial, Nr. 238. Bucuresti, 1925. december 22.

A román kormány a közoktatás egységesítését, mint láttuk, azzal kezdte, hogy a több évszázados önkormányzati jogkörrel fennálló felekezeti iskolák jogát – mint „középkori maradványt” – minden átmenet nélkül nem létezőnek jelentette ki. Néhány példával érzékeltetjük, milyen intézményeket zártak be. A felsorolás melletti zárójelben az iskolák alapítási évét jelezzük: szatmárnémeti római katolikus főgimnázium (1670), nagyváradai római katolikus főgimnázium (1699), nagykárolyi római katolikus főgimnázium (1720), csíkszeredai római katolikus főgimnázium (1727), gyulafehérvári római katolikus főgimnázium (1579), kézdivásárhelyi római katolikus főgimnázium (1696), marosvásárhelyi református főgimnázium (1557), nagyenyedi református főgimnázium (1622), zilahi református főgimnázium (1646), kolozsvári unitárius főgimnázium (1566), székelyudvarhelyi unitárius főgimnázium (1794) stb.

Az 1925. évi törvény főbb intézkedései a következők voltak: „A tanulók oktatása és nevelése az állami iskolákon kívül történhet magán- (felekezeti, hitközségi és magánosok által létesített) iskolákban és a családban is.

- Semmiféle magániskola nem létesíthető a közoktatási miniszter engedélye nélkül, s ezek a minisztérium felügyelete és ellenőrzése alatt állanak.

- Magánúton vagy családban előkészített tanuló magán- (kisebbségi) iskolában nem tehet semmiféle vizsgálatot, csakis állami iskolában.

- A magániskolák lehetnek: kisgyermek-iskolák (óvodák), elemi iskolák és középiskolák.

- Magánúton nem létesíthetők tanítóképző intézetek és egyetemi jellegű főiskolák.

- Csak azok alkalmazhatók igazgatónak, tanárnak és tanítónak, akik törvényes képesítésük birtokában, saját személyükre külön engedélyt nyertek a közoktatási minisztériumtól, amely engedélyeket az ország hivatalos lapjában is publikáltak.

- Magániskola semmiféle oklevelet nem adhat ki.

- Semmilyen természetű alapítvány, segély vagy adomány nem fogadható el a minisztérium előzetes beleegyezése nélkül, s csakis a minisztérium útján utalhatók az iskolákhoz.

- Amely magániskolába román származású szülők gyermekei járnak, ott a tanítás nyelve csakis román lehet.

- A zsidók magániskoláiban a tanítás nyelve vagy a román, vagy a héber nyelv lehet. Az elismert római katolikus szerzetesrendek és iskolai kongregációk által vezetett magániskolák tanítási nyelve csakis a román lehet.

- Bármilyen tanítási nyelvű magániskolában a román nyelv, a románok történelme, Románia földrajza csakis román nyelven tanítható a III. elemi osztálytól felfele.”²⁸

A magánoktatási törvény kiegészítő utasításokkal jelent meg. Az egyik például kimondja, hogy „a kisebbségi (magán-) iskolákban a tanulók az órák közti szünetek alatt is – hetenként három nap – csakis románul beszélhetnek egymás között”.²⁹

²⁸ Monitorul Oficial, Nr. 238, Bucuresti, 1925. december 22.

²⁹ Monitorul Oficial – 70.423/1926 – kiegészítő utasítás, Bucuresti, 1926.

1926 áprilisában a közoktatási miniszter rendeletet adott ki a tankerületi főigazgatóságok részére, amely szerint a magánoktatási törvény 35. §-a értelmében magyar és német kisebbségi iskolákba többé zsidó vallású vagy származású tanuló nem vehető fel.³⁰

Az erdélyi zsidóság több alkalommal is tiltakozott a szellemi terror ellen, elfogadhatatlannak tartva, hogy anyanyelvüket törvény szabhassa meg. A román parlamentben Leib Tzirelsoh rabbi képviselő 1925. május 19-én kijelentette, abszurdum, hogy a zsidó gyermekek anyanyelve az állam nyelve legyen akkor is, amikor a gyermekek anyái egyetlen szót sem értenek románul.³¹

Az erdélyi zsidó közhangulatnak 1926. szeptember 8-án Dénes Sándor így adott hangot: „Merem állítani, hogy az ország érdekeit nem veszélyezteti, ha én nem tagadom meg azt a kultúrát, amelyen nevelkedtem, azt a nyelvet, amelyen az édes szüleim először szóltak hozzám, amelyen halálos ágyukon elbúcsúztak tőlem, amelyen a pap – a rítus sérelme nélkül – a temetési szertartást végezte ravataluk felett, melyen feleségemmel megeskettek, amelyen én gyermekeimmel beszélek és amelyen kívül más nyelvet nem is tudok beszélni. Mi a zsidó vallás mellett is el tudjuk képzelni a magyar anyanyelvet a román államérdekek veszélyeztetése nélkül.”³²

Az 1926. évi népszámlálást elrendelő belügyminiszteri rendelet kimondja: „Valamennyi Mózes-vallású lakos csakis zsidó nemzetiségűnek vallhatja magát. Az ellenszegülők közokirat-hamisításért büntetőúton vonatnak felelősségre, és ezenfelül valótlan adat vallásáért 1000 lei-ig terjedő pénzbírsággal sújthatók.”³³ A népszámlálásnál tehát, aki izraelita vallású, az mind zsidó, aki görögkeleti vagy görög katolikus, az mind román. Így történhetett meg, hogy a Pécsi Simon-féle szombatos vallású, törzsökös székelyek utódai is zsidó nemzetiségűeknek lettek számolva, s gyermekeik csak román iskolákba iratkozhattak be, mert apáik 1687-ben felvették az izraelita vallást.

1925 másik igazi meglepetése a baccalaureatusi törvényjavaslat volt, amely március 7-én lépett életbe.³⁴ A törvény kimondja, hogy a középiskolai tanulóknak érettségi helyett állami iskolai tanárokból álló bizottság előtt kell baccalaureatusi vizsgát tenniük. A bizottság tagjai kizárólag román nyelven vizsgáztattak. Az első néhány esztendőben a magyar jelöltek 70-80%-a elbukott a vizsgákon, s ezzel egy jó évtizedre meg is bénult a magyar értelmiségi-utánpótlásnevelés.

Az 1930–31-es tanévben a 180 029 magyar tanköteles közül már csak 76 255 járt – az óvodásokkal együtt – felekezeti iskolákba, a többi, vagyis a magyar tankötelesek 57,3%-a állami iskolákba kényszerült. 1934/35-ben a 261 000 magyar nemzetiségű tanköteles közül mindössze 11 484 gyermek tanult a felekezeti iskolákon kívül magyar nyelven. Felekezeti iskolákba ebben a tanévben összesen 74 516 gyermek járt. Tehát 175 000 magyar gyermek kényszerült román tannyelvű iskolába. 1936/37-ben már csak 17 magyar tannyelvű és 27 magyar tagozattal rendelkező állami elemi iskola működött.

³⁰ Monitorul Oficial – 72.526/1926 – kiegészítő rendelet, Bucuresti, 1926.

³¹ Desbaterile Senatului 1925/26. Nr. 90. Bucuresti, 1926.

³² Szamos című újság, Szatmár, 1926. szeptember 28.

³³ Az 1926. évi népszámlálást elrendelő belügyminiszteri 362.442/1926. sz. rendelet. Monitorul Oficial, Bucuresti, 1926.

³⁴ Monitorul Oficial, Bucuresti, 1925. március 7.

Erdély-szerre összesen 44 iskolában tanították magyar betűvetésre a gyermekeket, szám szerint 4527-et.³⁵ (Csak emlékeztetni szeretnénk arra, hogy 1918 előtt 2655 román felekezeti iskola működött Erdélyben, valamint 165 községi állami elemi iskola, szintén román oktatási nyelvvvel. A román tankötelesek száma 455 397 volt, a gyermekek közül 231 424 járt és tanult román tannyelvű iskolában.)

Nemcsak a magyar kultúrát és iskolarendszert érte támadás, hanem a magyar vagyont is. A földbirtokreformot a román hírverés úgy állította be a világ előtt, mintha azzal kizárólag a feudális birtokrendszert szándékoztak volna megszüntetni. Köztudomású, hogy az erdélyi birtokviszonyok – 1918 előtt – lényegesen különböztek a történeti Magyarországot jellemzőtől, itt ugyanis a hagyományos értelemben vett latifundiumok hiányoztak. Az első világháború előtt Bulgária és Belgium után Erdélyben volt a legtöbb kisbirtok. Mezőgazdasági művelés alatt állott 3 320 873 hektárnyi földterület, s ennek 69,9%-a kisbirtok, 11,6%-a közép-, 18,5%-a nagybirtok volt. Megjegyzendő, hogy a nagybirtoknak mindössze 32,5%-a volt magánkézben, a többi állami, községi, iskolai, egyházi vagy közbirtokossági birtok volt. Óromániában a kisbirtok aránya az erdélyi 69,9%-kal szemben 48,18%-ot tett ki.³⁶

Az erdélyi földbirtokhelyzet másik érdekességét Tokaji László: Eladó ország című könyve tárgyalja. Tokaji kimutatja, hogy 1903 és 1912 között a román bankok, papok és kisbirtokosok 166 394 kataszteri hold földet vásároltak meg magyar birtokosoktól 57 548 556 aranykorona értékben. Ezen túlmenően az 50 hold alatti parasztbirtokvásárlások is elég tetemesnek nevezhetők: 12 866 hold, 6 427 500 korona értékben. Például Szolnok-Doboka megyében 33 512 kataszteri hold magyar birtok került román kézbe 8 755 951 aranykorona értékben, Szilágy megyében 23 594 kataszteri hold föld 9 626 353 koronáért, Alsófehér megyében 21 741 kataszteri hold 9 230 000-ért, Kolozs megyében 17 364 kataszteri hold 5 282 413 koronáért, Kisküküllő megyében 6 657 073, Hunyad megyében pedig 6 156 942 koronáért stb.

A földvásárlásra az Albina bank és huszonkilenc társa, Agricola, Ardeleana, Bistricana, Furnica, Crișana, Economul, Patria, Șoimul stb. biztosította a pénzt a magyar nagybirtok felvásárlására és parcellázására. A magyar bankok nem voltak ilyen nemzeti céltudatosak, ők jelentős pénzüsszeget kölcsönöztek a románságnak birtokvásárlásra. Összesen: 21 149 107 aranykoronát.³⁷

A földkisajátítások 1919-ben a kényszerbérletek bevezetésével indultak meg. A földbirtokreform-törvény az állam kisajátítási jogát a falusi parasztbirtokra, legelőkre és erdőkre, a nemzeti ipar fejlődéséhez szükséges területre, a városokban, bánya-, ipari és fürdőközpontokban munkások és tisztviselők részére alkalmas parcellázásra való területre, művelődési, gazdasági, társadalmi és testnevelési, egészségvédelmi intézmények létesítésére alkalmas földterületre mondotta ki.³⁸

³⁵ Magyar kisebbség, Budapest, 1936. és 1937. v. i. kötetei.

³⁶ Dr. Oberding József György: Az erdélyi agrárreform. Kolozsvár, 1930.

³⁷ Tokaji László: Eladó ország. Kolozsvár, 1912.

³⁸ Móricz Miklós: Erdély földi sorsa. Budapest, 1932.

A legnagyobb veszteséget az egyházi, iskolai és alapítványi birtokok elvesztése okozta, mivel ezek elvétele létalapjában ingatta meg a magyarság legfontosabb intézményeit. A nagyváradi, gyulafehérvári, temesvári és szatmári római katolikus püspökség 290 507 kataszteri hold földjéből 277 513 holdat sajátítottak ki; a Királyhágón túli református egyház 62 148 holdjából 25 222 holdat, az unitárius egyház 17 916 holdjából pedig 11 289 holdat vettek el. Az erdélyi magyar egyházak összirtok-állománya 371 614 kataszteri hold föld volt, s ebből a román állam 314 199 holdat, vagyis a teljes birtok-állomány 84,54%-át sajátította ki.³⁹

Ennek következtében 1918-tól 1940-ig a megmaradt 57 461 hold birtok jövedelmére támaszkodva kellett gondoskodni kétfélmilliónyi ember lelki neveléséről és gyermekei anyanyelvi iskoláztatásáról.

A szabad székelységet közbirtokaik kisajátításával szegényítették el, mivel jövedelmüket a közbirtokosságból kapott részesedésük jelentette. Székelyföldön nagyon kevés a termőföld, így a havasi legelők és erdők megmaradtak a földközösségek tulajdonában. Ilyen közbirtok volt például a csíki magánjavak, amely 1783 óta volt Csík és Háromszék megye közösségének örökös és feloszthatatlan magántulajdona: 62 539 hold legelő és erdőterület s a rajta levő ingatlanok. Ennek kisajátítása mintegy tizenötezer székely családot érintett. Hogyan osztották szét ezt a hatalmas közbirtokot? Borszéket és környékét felparcellázták, és a román előkelőségek, köztük három miniszter, egy prefektus, öt országgyűlési képviselő 150 villatelt kapott. A híres Gyilkos-tavat, amely Erdély legnevezetesebb pisztrángtenyészeté volt, a kisajátítás után egy szenátor bérelte ki az államtól évi 3600 leiért.⁴⁰

A tulajdonukból kiforgatott székelyek nevében Pál Gábor, mint az érdekeltek képviselője, 1929. június 15-én terjesztette panaszkönyvét a Nemzetek Szövetsége elé. Első tárgyalására 1931 májusában került sor, ezt egy japán referens, Joshizawa vezette. A magyarok újabb beadványt küldtek a Nemzetek Szövetségéhez, amelyet ismét egy japán referens tárgyalt 1932 januárjában. Egyik alkalommal sem született semmiféle megállapodás a román kormánnyal. 1932 szeptemberében a tanács elfogadta Nagaoka japán előadó javaslatát, és kötelezte a román kormányt, hogy legalább részben állítsa vissza a magánjavakat, és az igazgatás terheinek egy részét vállalja magára.

A csíki székelyek mégsem vehették vissza javaikat. Mindössze a városi ingatlanokat, a borszéki üdülőházakat, az erdő- és legelőterületek 19%-át kapták vissza 50 787 700 lei értékben, de elvesztették a csíkszeredai gimnáziumot, a csíksomlyói árvaházat. A román törvényhozás ugyanis 1934. július 17-én kimondta, hogy csak azzal a feltétellel vehetik vissza közbirtokukat, ha a magánjavak vezetősége minden más követeléséről lemond.⁴¹

1929-től 1940-ig az erdélyi magyarság harmincnyolc ízben fordult a Nemzetek Szövetségéhez, de sérelmeiket csak két ízben tárgyalta a tanács. Az eredményt láthattuk

³⁹ Dr. Oberding József György: Az erdélyi agrárreform, Kolozsvár, 1930.

⁴⁰ Pál Gábor és társainak beadványa 1929. június 15-én a csíki magánjavak kisajátítása ügyében. Közli Mikó: i. m.

⁴¹ Közli Mikó: i. m.

a csiki magánjavak esetében. De panaszt tettek 1930-ban a *névelmezés* miatt, 1930. szeptember 5-én a *kultúrzo*na létrehozatala miatt, 1931. augusztus 25-én a közoktatási miniszter által engedélyezett *tankönyvek* ügyében. A Gh. Ioan, Gheorghiu, Dobrovici és Vasiliu szerkesztette olvasókönyv 11. kiadásának 112. lapján a következő olvasható: „Óh, magyarok veszett kutyák, sokat szenvedtünk tőletek, de most rajtunk a sor, hogy megbosszuljuk magunkat.”⁴²

1928-ban a Magyar Pártra 172 699 szavazatot adtak le a képviselőválasztáson, s 16 magyar képviselő és 16 magyar szenátor jutott be így a parlamentbe. A leadott szavazatok alapján az ország második legnagyobb pártja lett. Mikó Imre, aki a Magyar Párt titkára volt, idézi fel ezeket a mozgalmas idöket *Huszonkét év* című könyvében.

Az 1928. évi választások merőben másként zajlottak, mint a korábbiak vagy a későbbiek. 1922-ben például Ionel Bratianu, a „nagy Ionel”, akinek sokat köszönhetett Románia az elnyert területekért, kijelentette, hogy „a Magyar Szövetség és annak jelöltjei a román állam ellenségei, s következőleg a magasabb államérdek követeli, hogy a káros elemeknek a parlamentbe való bejutása minden eszközzel – törvénysértés és erőszak árán is – megakadályoztassék.” Iuliu Maniu – a későbbi miniszterelnök – így írt erről a választásról a királyhoz intézett emlékiratában: „A választások a legvadabb korrupció, vesztegetés, le tartóztatások, lázadásra szítás, jelöltek elfogatásának, fogva tartásának eredménye... Bizonyítékaink vannak, hogy szavazólapokat loptak el, s a kihirdetett eredmény sok körülményben hamis... Ily módon a választás napja Erdélyben a gyász és a reménytelenség napjává vált, s nemzeti szégyenbe és európai botrányba fulladt.”⁴³

Kiválasztottunk egy-két, 1928 és 1938 között elhangzott parlamenti interpellációt, amelyek a sérelmekre világítanak rá. A *bányatörvény*-tervezet elleni fellépés. Ha ebből törvényt kreálhattak volna, az ásványvizet is az ásványok közé sorolták s államosították volna. Ezzel is a székelységet fosztották volna meg további megélhetési forrásától. A *közigazgatási* törvényjavaslatot az interpelláció ellenére megszavazták. Ezen törvény alapján I. Dobrescu kolozsvári tartományi igazgató 5037/1930. április 7-i leiratában közli, hogy a megyei és községi tanácsokban és bizottságokban semmiféle indoklás mellett sem engedhető meg, hogy más, mint az állam nyelvén hangozzanak el nyilatkozatok. Csak románul lehet felvilágosítást kérni és adni, gyűléseken jegyzőkönyveket felvenni. Többször emelt szót a Magyar Párt vezetősége az esküt le nem tett köztisztviselők érdekében, de azok még 10 év után sem kapták meg a szolgálatuk elhagyásakor érvényes törvények szerint nekik járó nyugdíjat.

1931 áprilisában II. Károly király Nicolae Iorga történészprofesszort bízta meg kormányalakítással. A június 1-re kiírt választások ismét botrányosan zajlottak le, s az 1928-as magyar „győzelemnek” már csak az emléke maradt, a Magyar Párt képviselőinek száma a felére apadt.

Iorga professzor történelmi és jogi bizottságot alapított a római katolikus Status kérdésének tanulmányozására. Elnöke Onisifor Ghibu, kolozsvári egyetemi tanár lett.

⁴² A tankönyv miniszteri engedélyszáma: 397/1936.

⁴³ Revue de Transylvanie, 1936. (Szerkeszti Silviu Dragomir).

Ghibu két könyvet is írt a kérdésről.⁴⁴ Ghibu professzor, miközben a status kérdését vizsgálta, szemet vetett a temesvári piaristák, az aradi minoriták és a nagyváradi premonstreiek vagyona, s rövid időn belül minden vagyonukat és ingatlanukat a telekkönyvi hatóságokkal átíratva a román államra. Indoklása egyszerű volt: mindhárom rend ingatlanait a magyar államtól kapta, s Románia, mint a magyar állam jogutódja, automatikusan tulajdonossá válik!⁴⁵

Onisifor Ghibu nemcsak a magyar, hanem a szász vagyonnal is így járt el, ki is sajátította a 70 millió értékű Universitas Saxonum ingatlanait, amelyeket a királyföldi szászság 1224 óta birtokolt és gyarapított.

A magyarság lassan mindenünnen kiszorult. Román egyetemre például csak óriási szerencsével juthatott be magyar hallgató. Emiatt a tanulni szándékozók nagy többsége Budapestre utazott, s mivel az itt kiállított oklevél Romániában nem volt érvényes, többé haza sem tért. A háborúban elesettek és a kivándorlók után, 1930-ban Erdélyben alig akadt értelmiségi magyar férfi 25 és 40 év között.⁴⁶

A Magyar Párt 1937-ben indult utoljára választásokon, s első ízben volt magyar ellenfele, a baloldal szervezte MADOSZ (Magyar Dolgozók Országos Szövetsége). Első olyan alkalom az 1937-es esztendőben volt, amikor egyik magyar szervezet a másik szidalmazását románokkal szövetkezve tette. A MADOSZ nem önállóan, hanem a Groza-féle Ekésfronttal együtt indult a választásokon.

A december 20-i képviselőválasztásokon, a szokásos módon, a Magyar Párt jelöltjeit letartóztatták, embereit nem engedték szavazni. A véres események sem maradtak el. A Torda megyei Nyárádmogyorós határában is feltartóztatták a Felsőorosziba szavazni igyekvő 800 parasztembert. A csendőrség élén a mikházi jegyző állott, aki Perényiből lett Perenivé. Több órai álldogálás után megindult a tömeg, s a jegyző tüzet nyitott rájuk. Két ember a helyszínen, egy pedig a kórházban halt meg. Név szerint: Marton Károly, Siklódi Sándor és Balogh Antal.⁴⁷

1938-ban a király magához ragadta a hatalmat, és bevezette a királyi diktatúrát. 1938. február 27-én ünnepélyes keretek között léptették életbe Nagyrománia új alkotmányát. Ennek 27. szakasza kimondja, hogy a közhivatalok elnyerésénél tekintettel kell lenni a román nemzet többségi és államalkotó jellegére. A következő két esztendőben hatósági zaklatások, letartóztatások, verések, házkutatások következtek, végül a Magyar Pártot is feloszlatták.

Károly király elhatározta, hogy megoldja a kisebbségi kérdést, s 1938. május 4-én rendelettvényt tett közzé, a miniszterelnökségen kisebbségi ügyosztályt állítottak fel. 1938. augusztus 4-én 178. sz. alatt jelent meg a rendelettvény melléklete, a működési

⁴⁴ *Onisifor Ghibu*: Un anacronism si o sfidare és az Actiunea catolicismului si a Sf. Scaun in Romania integra. Kolozsvár, 1934.

⁴⁵ *I. Scheffler*: Az Erdélyi Katolikus Status. Nagyvárad, 1939.

⁴⁶ *Mikó*: i. m.

⁴⁷ *A. Gociman*: Romania si revisionismul maghiar. Bucuresti, 1934.

szabályzat és az 1750 bis számú minisztertanácsi napló. Ez mint kisebbségi statútum ment át a köztudatba. A megfogalmazott jogok csak a naplóban szerepeltek, így alkotmány-jogilag nem számítottak jogszabálynak, s még hivatkozni sem lehetett rájuk.

1938. augusztus 14-én a királyi diktatúra új közigazgatási törvényt léptetett érvénybe. Ez megszüntette a megyéket, s az országot tíz tartományra osztotta fel. A tíz tartományban a románság mindenütt túlsúlyba került, de ehhez Brassó megyének és Háromszéknek Bucegi tartományhoz kellett tartoznia, Havasalföldre, a Kárpátokon túlra!⁴⁸

A Magyar Párt feloszlata után, 1939 februárjában Bánffy Miklós vezetésével megalakult a Magyar Népközség. Bánffy gróf a református egyház főgondnoka volt, az Erdélyi Helikon nevű írócsoport szellemi vezére, a kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank elnöke. A Magyar Népközség a román Nemzeti Újjászületés frontjának lett a tagozata, akárcsak a Német Népközség.

1939-ben a felgyorsult nemzetközi események Romániában is jócskán hatottak. Csehszlovákia összeomlása, a magyar csapatok bevonulása Kárpátaljára hisztérikus hangulatot teremtett a románság körében. Ekkor kapta gazdasági ultimátumát is Románia Németországtól. 1939. március 27-én Calinescu miniszterelnök üzen a nagyhatalmaknak: „határai épségéért Románia bárkivel szemben, minden erejével verekedni fog, anélkül, hogy a harc kimenetelét mérlegelné”.⁴⁹

A magyarság helyzete napról napra nehezebb, a megkülönböztetés már odáig ment, hogy elkobozták a magyarok vadászfegyvereit és rádiókészülékeit.

Bánffy Miklós vezetésével a Magyar Népközség vezetősége emlékirat szerkesztésébe fogott, s azt el is juttatta a miniszterelnökhöz. Amikor szeptember 21-én találkoznia kellett volna Bánffyval, a feloszlott Vasgárda néhány elvetemült tagja meggyilkolta Calinescu miniszterelnököt. A merényleket letartóztatták, s azonnal kivégezték. Hullájukat napokig a helyszínen hagyták, s mellükre táblát helyeztek el: így jár az, aki a haza ellensége. (Ezt követően teljesen ötletszerűen az ország legkülönbözőbb részein összefogdostak pár száz Vasgárdistát, s azokat is kivégezték.)

Az emlékirat így már csak a következő miniszterelnök kezébe juthatott el, mégpedig Tatarescuhoz, aki a nyomás alatt tett engedményei fejében azonnal elismerő nyilatkozatot szeretett volna kicsikarni a magyarság és a németiség vezetőitől. 1940-ben a magyar kisebbség vezetői már csak szemlélői lehetnek a lezajló politikai eseményeknek. A férfiak többsége ekkor már munkaszolgálatos a Kárpátokon túl.

Június 26-án Molotov átadta a román kormánynak az első szovjet ultimátumot, majd 27-én a másodikat is, felszólítva Romániát, hogy négy napon belül vonja ki csapatait Besszarábiából és Észak-Bukovinából. Az augusztus 30-i második bécsi döntés értelmében Észak-Erdély és a Székelyföld magyar fennhatóság alá került.

⁴⁸ A Chestiuni c. füzet, 1939 és Monitorul Oficial, Bucuresti, 1938. augusztus 14.

⁴⁹ Ellenzék, Kolozsvár, 1939. március 27.

Mivel tanulmányom tárgya a román kormányzat erdélyi iskola-, tágabban nemzeti-ségi politikája, a kettéosztott Erdély viszonyaira, a magyar kormányzat iskola- és nemzeti-ségi politikájára nem térek ki. Erre nézve a kritikai szempontokat nem nélkülöző fel-dolgozásokra hivatkozom.⁵⁰

*

1945-ben hatályon kívül helyezték az első és második bécsi döntést, visszaálltak az 1937. december 31-i államhatárok. A hatalomváltást erőszakos cselekmények kísérték. 1944–45-ben Erdélyben a Maniu-gárdisták a bevonuló szovjet csapatok előtt bosszú-hadjáratot indítottak a kisebbségek ellen.⁵¹ Egyik jellegzetes példája ennek dr. Óvári Elemér és családja története. Ő is, felesége is zsidó származású volt. 1918 és 1940 között, mondhatni, életüket kockáztatva álltak ki az erdélyi kisebbségek érdekei védelmében. A szélsőséges román elemek mint veszélyes ellenfelet tartották számon őket, s ahogy alkalom adódott, le is számoltak velük. 1944. október 12-én kolozsvári, Monostori úti lakásukban étkezéshez terített a sziki szolgálólány, amikor megérkeztek a Maniu-gárdis-ták, s mindenkit, akit a házban találtak, levittek a pincébe, s kivégezték őket. Dr. Óvári Elemért, a feleségét, a szolgálólányt, a két vendégüket, Gaál Máriát és özv. gróf Horváth-Toldy Ferencné. (A halottakat közös sírba temették, majd orvos fiuk, aki ma New York-ban él, újratemettette a szüleit, s a másik három elhunytat is, külön-külön sírba.)⁵²

Ugyanilyen alapon Melegföldváron 2000 embert végeztek ki, Aranyosgerenden 32 parasztot öltek meg, Csíkszentdomokoson 21 székely ember fejét vágták le baltával a fa-vágítón, és gyilkosságokról tudunk Kőröstárkányon, Gyantán, Szárazajtán, Torján, Szentmihályon stb. Mindezen túl rengeteg székely embert vittek el répát szedni, akik soha nem tértek vissza a falujukba.⁵³

A szovjet parancsnokság az említett atrocitások miatt kénytelen volt Észak-Erdélyt szovjet parancsnokság alá vonni. Ez ugyan nem jelentett képviseleti demokráciát, de a nép mégis fellélegzett, mert megszűnt az állandó rettegés és fenyegetettség. (1940-ben, a má-sodik bécsi döntés után 1 000 000 román maradt Észak-Erdélyben, élve a helyben mara-dás jogával, hisz Erdély az ő szülőföldjük is volt. Csak azok távoztak az Ókirályság határai mögé, akik amúgy is onnan származtak. Az 1924-ig elmenekült majdnem 200 000 ma-gyarhoz, egyházi becslések szerint, 1944–45-ben még kb. 100 000 csatlakozott, és nem-csak azok, akik az anyaországból hivatalnokként jöttek Erdélybe 1940 után.)

⁵⁰ Erdély története III. 1753. sköv. *Csatári Dániel*: Forgószélben. Magyar–román viszony, 1940–45. Bp. 1968. *Tilkowszky Lóránt*: Magyarország és nemzetiség. Nemzetiségpolitikai irányzatok Ma-gyarországon (1919–1945). In: A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Laczkó Miklós. Bp. 1984.

⁵¹ A Brassói Lapok, 1944. október 13. és 1945. január 16. számai.

⁵² Családi közlés alapján.

⁵³ Egy kolozsvári ügyvéd, aki az MNSZ-hez érkező panaszokat vizsgálta, birtokolja az összes hivatalos adatot és okmányt, a felvilágosítást tőle kaptam.

1944. augusztus 23-a után a magyarság hivatalosan elismert képviselője a baloldal szervezete, az egykori MADOSZ, új nevén a Magyar Népi Szövetség lett.

1945. március 4-én a szovjet katonai parancsnokság megszüntette felügyeletét Észak-Erdély fölött, s az igazgatást átvette Dr. Petru Groza kormánya.

1944 augusztusa után a román politikai vezetés még nem volt teljesen biztos abban, hogy Erdély véglegesen Romániához kerül, s mindent megtett, hogy megerősítse pozícióját. Dr. Petru Groza körültekintő, s mindent jól előkészítő politikus volt. Helyettese és egyben az ország külügyminisztere ugyanaz a Tatarescu, aki 1939-ben Románia miniszterelnöke volt. (Ő szeretett volna annak idején nyilatkozatot kicsikarni a Népszövetség vezetőitől, hogy a külföld előtt bizonyíthassa, a magyarok maguk mondják: a kisebbségi kérdés megoldódott Romániában.)

A gyulafehérvári határozatok, 1918-ban teljes nemzeti szabadságot ígértek és garantáltak az együttlakó nemzetiségeknek, az anyanyelvi oktatás s a közigazgatás jogát is. Petru Groza miniszterelnök teljes erejével támogatta Stefan Voitec tanügyminiszter erőfeszítéseit, hogy a béketárgyalások megnyitására Romániában újra létezzenek különböző magyar tanintézetek. 1946-ra már működött 2071 magyar anyanyelvű iskola, 161 középiskola, Kolozsváron magyar egyetem, Marosvásárhelyen magyar orvosi és gyógyszerészeti fakultás, a székely megyékben magyar megyefőnökök, kétnyelvű adminisztráció stb.⁵⁴

1945. március 6-án Groza miniszterelnök kolozsvári beszédében a következőket mondotta: „Spitritualizáljuk a határokat, azok csak elméletben fognak létezni, hogy tudjuk, melyik kormány fizesse a tisztviselőket, a nyugdíjasokat, de azontúl úgy sétálhatnak az emberek Budapestre vagy Bukarestbe, ahogy akarnak.”⁵⁵

1945. november 15-én a Magyar Népi Szövetség központi bizottsága Petru Grozával és Vasile Lucával találkozott Marosvásárhelyen. A megbeszélés tárgya a következő volt: amennyiben az MNSZ bejelenti Romániához való csatlakozási szándékát az erdélyi magyarság nevében, a kormány nem engedélyezi más magyar nyelvű politikai alakulat szervezését, a választásokon pedig legalább 25-30 mandátumot biztosítanak részükre a parlamentben, s államtitkári pozíciót a minisztériumban. A jelenlevő ügyvédek: Demeter Lajos, Csákány Béla és Takács Lajos fogalmazták meg az ezzel kapcsolatos szöveget.

„Tudatában vagyunk annak, hogy az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldása nem határkérdés, hanem a demokrácia megerősödésének, a nemzeti jogegyenlőség megvalósításának, a határok feloldásának a kérdése. Nem helyeselhető semmiféle áttelepítés,

⁵⁴ Brassói Lapok, 1946. május 12.

⁵⁵ Bányai László: Fejezetek a Romániai magyarság útjáról. Bukarest, Kriterion, 1986. Groza és kormánya politikájának azt a képét, amelyet *Lipcsey Illdikó*: A romániai Magyar Népi Szövetség 1944 48. (Történelmi Szemle 1985. 1. sz.) c. tanulmánya megrajzol, erőteljesen módosítja Fülöp Mihály új kutatási eredményei. Ezek arra mutatnak, hogy az engedékeny nemzetiségi politika alapja az a bizonyosság volt, amelyet Erdély birtoklása tekintetében szerzett a Groza-kormány. (L. Fülöp Mihály előadását az Erdély története monográfiáról rendezett szakmai vitán, Debrecen, 1987. október 10.)

amely anyaföldünkötől elszakítana. Nem helyeselhető semmiféle olyan törekvés – akár magyar, akár román részről – amely a bécsi döntéshez hasonló módszerrel, a nemzetközi reakció szolgálatában Erdélyből újra háborús tüzfészket teremtené.”⁵⁶ Ezt az álláspontot néhány zsinóros ruhába öltözött férfi Erdélyt járva népszerűsítette s hirdette, hogy az erdélyi magyarság elégedett a helyzetével. Ilyen képek jelentek meg a külföldi lapok címlapjain is.

Márton Áron gyulafehérvári római katolikus és Vásárhelyi János református püspök, hangot is adtak annak a nézetüknek, miszerint egy kis csoport – jelen esetben a marosvásárhelyi szöveget aláíró *százas bizottság*ra gondoltak – nem léphet föl azzal az igénnyel, hogy milliók nevében szóljon. Rendeztek is egy tiltakozó ülést, amelyen részt vett Szász Pál, a 200 000 tag létszámú Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnöke, Vásárhelyi János és Márton Áron több mint másfélmillió hívük nevében, és Vencel József, a kitűnő statisztikus. Az ülés végén nyilatkozatot tettek közzé, amelyben a népek önrendelkezési jogára hivatkozva kérték Erdély Magyarországhoz való csatolását.⁵⁷

1946. január 28-án Márton Áron gyulafehérvári püspök másodízben fordul levélben Dr. Petru Groza miniszterelnökhöz:

„Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

A Nagyméltóságod részéről ismételtelen tapasztalt kitüntető szívélyesség folytán kötelességemnek látom, hogy a román hatóság alatt élő magyarság helyzetét feltánjam.

Mivel a kérdés éppoly kényes, mint amilyen nagy horderejű, úgy vélem: legcélszerűbb, ha véleményemet szépítés és kertelés nélkül elmondom. A konklúzió miatt kénytelen vagyok az előzményekkel is legalább vázlatosan foglalkozni. Ezért előre is szíves elnézését kérem, hogy egy hosszú és nem kellemes levéllel veszem igénybe idejét.

I. A román kormány az 1944. augusztus 23-i események alkalmával hivatalosan a demokratikus elvek mellett foglalt állást, ezen elveknek megfelelően meghirdette az állampolgárok egyenjogúságát is, ugyanakkor azonban – ellentétben a hivatalos kijelentésekkel – olyan általános támadást indított a magyarság ellen, mely népünket megsemmisítéssel fenyegette. A magyar kisebbség sorsa román fennhatóság alatt soha nem volt rózsás, sőt egyre súlyosbodott, de kisebbségi életének ez volt a legsötétebb szakasza. A magyarság ekkori sérelmeinek egy részét néhányan 1944 őszén Nagyméltóságod elé terjesztettük, azért azokra itt csak utalok:

Azzal kezdődött, hogy a kormány elrendelte a magyarság vezetőinek internálását. E rendelet végrehajtásaképpen a hatósági közegek több ezer magyart fogtak össze és hurcoltak el emberkínzásba menő módon különböző lágerekbe. Akiket nem vittek el a lágerekbe, azokat a lakásukon vagy lakhelyükön internálták.

⁵⁶ *Bdnyal*: i. m.

⁵⁷ Márton Áron emlékiratai – kéziratban.

Ennek a gyűlölet-szításnak és a román vérengzéseknek nem a román belátás vetett véget, hanem az orosz hadseregpáncsoknak az a rendelete, mellyel 1944 november elején Észak-Erdély területéről kiharcolták a román fegyveres alakulatokat és az oda visszatért román közigazgatást.

II. Az általános gyűlölködés közepette megértő hangon csak Nagyméltóságod szólott.

Ennek tulajdonítható, hogy a magyarság a Nagyméltóságod elnöksége alatt 1945. március 6-án alakult kormányt rokonszenvvel fogadta, abban a feltevésben élve, hogy ez a kormány az állampolgárok egyenjogúságát őszintén értelmezi és végre meg fogja valósítani. Sajnos, a magyarságnak az ehhez fűzött reménye nem ment teljesezésbe. A helyzet alakulásának illusztrálására legyen szabad felhoznom az alábbi eseteket:

1. Az 1945. február 6-án megjelent rendelet törvény, az ún. kisebbségi statútum kimondja, hogy a nemzetiségeknek is joguk van az anyanyelvi oktatáshoz minden fokon. A magyar iskolafenntartó hatóságok megkapták az ezen a törvényen felépülő nemzetiségi iskola-törvény tervezetét, azzal kapcsolatos javaslatukat el is juttatták az illetékes Minisztériumhoz még 1945 év közepén. A tervezetből azonban a mai napig sem lett törvény. A magyar kisebbség iskolaügyét ma is rendeletekkel intézik el, s ezekben a rendeletekben általában a Magánoktatási Törvény kisebbségellenes szelleme érvényesül.

Az állami magyar tanerők többségének az ígért fizetés helyett a kormány olyan kis összegű előlegeket folyósít, amelyek a megélhetéshez teljesen elégtelenek.

A kormány megígérte a magyar hitvallásos iskolák tanerői részére is az államsegélyt. Késedelmesen némi előleget folyósított is, a kérdés azonban távolról sincs rendezve sem gyakorlatilag, sem törvényileg. Mégis Potop közoktatásügyi államtitkár úr már 1945 október végén Kolozsváron helyénvalónak látta kijelenteni, hogy a magyar egyházi iskolaépületekről is a román minisztérium rendelkezik, mert – mondotta – az egyházi tanerőket az állam fizeti. Jellemző felfogás: a magyar kisebbség kulturális célú adójából az arányos rész kiadását a román kormányok 25 éven át következetesen megtagadták, a Groza-kormány ígéretet tesz segély folyósítására, de az ígéretből még nem lett valóság, – azonban a közoktatásügyi államtitkár máris jogot formál az egyház tulajdonát képező épületekre!

2. Az 1945. május 29-én megjelent rendelet törvény biztosítja Kolozsvárott egy magyar egyetem működését, az egyetem 42 épületét azonban a visszatérő román egyetem vette birtokába, a magyar orvosi fakultást pedig a román egyetem meg nem értő magatartása miatt átkényszerítették Marosvásárhelyre.

3. Az ugyancsak május 29-én megjelent rendelet törvény szerint az augusztus 30. után Észak-Erdély területéről elmenekült összes román iskola köteles korábbi működési helyére visszatérni. Ez a rendelkezés lehetőséget nyit, hogy a hírhedt kultúrznás állapot visszaállíttassék és újból megkezdődjék a magyar nyelvű állami iskolázás szétzüllesztése. Csak példaképpen említjük meg, hogy a 86 %-ban magyar lakosságú Kolozsváron az állami középiskolák összes épületeit ezen a címen vették át a román tanügy céljaira.

4. Az 1945. március 22-én megjelent földbirtok-reform törvény végrehajtása során hozzávetőleges becslés szerint a magyarságtól több mint 100 000 hold földet vettek el. Ennek 75 %-át a román igénylők kapták, holott a magyarok között vannak nagy arányban földnélküliek. Viszont a román birtokosok jelentős részét – mintagazdaság címen – mentesítették a kisajátítás alól.

5. Az 1945. február 10-i 91. számú törvény az ellenséges vagyonok zárlátételéről intézkedik. A törvényt 1946. április 25-i rendelettel kiterjesztették Észak-Erdélyre. A törvény végrehajtására a CASBI-t létesítő rendelet a román fegyverszüneti szerződés 8. pontjára való – véleményünk szerint: téves – hivatkozással az ellenséges vagyonok közé sorolja azoknak a román állampolgároknak minden ingó és ingatlan vagyonát, akik 1944. szeptember 12. előtt vagy után Németországba vagy Magyarországra menekültek.

Az 1945. augusztus 13-án megjelent rendelet törvény, amely Észak-Erdély lakóinak állampolgárságát szabályozza, a 4. cikkében úgy intézkedik, hogy elvesztik állampolgárságukat mindazok, akik 1940. augusztus 30-án állampolgárok voltak és önként távoztak Erdély területéről az ellenséges hadseregek visszavonulása idején, szolidaritást vállalva azokkal.

Mindkét rendelet súlyosan érintette az erdélyi magyarságot. A keleti székely megyéket a visszavonuló csapatok erőszakkal kiürítették. Erdély középső területén hetekig tombolt a harc, a lakosság kénytelen volt védettebb helyre menekülni. Fenti rendelkezés következtében cca. 300 000 magyar jut abba a kínos helyzetbe, hogy elveszítheti állampolgárságát és minden ingó és ingatlan vagyonát. Az állam sok milliárdos magyar vagyon sorsát kétségessé tette s egyben szinte korlátlan lehetőségeket nyitott a korrupció számára, amit jelzett a CASBI működése elején kipattant több milliárdos panama.

6. Ehhez járul az 1945. augusztus 14-én megjelent 645. sz. rendelet törvény, amely nyíltan magyarellenes célzata miatt iskolapéldaként hozható fel. E törvény alapján azok, akik vagyonukat 1940. augusztus 30 és október 25 között eladták, azt nem valorizált, hanem eredeti névértékben visszavásárolhatják. Tudvalévő, hogy ebben az időben Észak-Erdélyben az eladók az onnan elköltözött románok, a vevők pedig nagyobb részben magyarok voltak, s ezek most elveszíthetik egész vagyonukat, mert a pénz értéke azóta sokszorososan csökkent. Hogy a törvény a magyarság anyagi tönkretételét célozza, azt mi sem mutatja világosabban, mint Patrascanu miniszter 104.112/1945 X. 10. sz. rendelete, mellyel a bíróságoknak megtiltja, hogy az Észak-Erdélyből 1944 őszén elmenekült és oda később visszatért lakosok birtok-visszaigénylési kérdéseivel foglalkozzanak.

7. A román közigazgatásnak Erdélybe való bevezetése idején felelős kormánytényezők ismételtelen kijelentették, hogy a magyar tisztviselőket alkalmazni fogják. Ezzel szemben a vezető állásokat rendszerint románok töltötték be s a magyar tisztviselők – magyar többségű városokban is – csak alárendelt kategóriákban maradhattak meg.

Ehhez hasonló a kormánynak az a törekvése, hogy a magyar többségű városok magyar jellegét a román tisztviselők minél nagyobb létszámával lehetőleg megváltoztassa. E célból Kolozsvárról 24 ezer magyar kitelepítését vették tervbe 1945 novemberében, tekintet nélkül a téli időszakra és a háborús nyomorúságra.

8. Észak-Erdélynek a román közigazgatásba való bekapcsolása óta, különösen a falvak román lakossága körében egyre fokozódó magyarellenes izgatás észlelhető. Ez az izgatás kezdetben a magyar lakosság megfélemlítésére, kifosztására, földjének elvételére irányult, később pedig mind gyakoribbak lettek a verések, sőt a gyilkosságok is. A román közigazgatás és rendőrség pedig semmit sem tesz ennek az anarchiának megfékezésére.

Nagyméltóságod 1945. május 13-án Kolozsvárt mondott beszédében állást foglalt a román–magyar vámunió mellett s néhány nappal rá a kormány belügyminisztere betiltotta a Románia és Magyarország közötti személyforgalmat is, újra bevezette az útlevélszert.

III. Mindezek természetesen nem voltak és nem lehettek alkalmasak arra, hogy a magyarság bizalmát a román kormányzat iránt erősítsék. Ellenkezőleg: siettették és a magyarság minden rétegét átható meggyőződéssé érlelték annak felismerését, hogy a magyarság nem lehet bizalommal egyik román kormányzat iránt sem, – bármilyen demokratikus elvet hangoztat is az. A földreform a magyar birtokos osztályt megsemmisítette, jelentős magyar birtokot juttatott – most másodízben – román tulajdonba, és a kisajátítás még tovább folyik a magyar törpebirtokosok ellen is, különféle címeken. A magyar középosztály egzisztenciáját pedig az iparendedélyek felülvizsgálása és az adóterhek egyenlőtlen kirovása veszélyeztetheti. A magyar munkásság és a falvak magyar lakossága mindezek nyilvánvaló célzatával tisztában van, a román közönség és közigazgatás magyarellenes magatartását maga tapasztalja, az adóztatás magyarellenes lehetőségeit a maga tapasztalatából ismeri, az állampolgárok egyenjogúságának szép ígéreteiben tehát nem bízik.

Nagyméltóságodat nem téveszthetik meg azok a nyilatkozatok, amelyeket egyesek a magyarság nevében tesznek, illetve a magyarságnak sugalmaznak. A romániai magyarságnak ma sincs magaválasztotta politikai képviselője. Az 1944. aug. 23. után következő kormányok a magyar nép és a magyar vezetők ellen fogatosított intézkedésekkel valóssággal fizikailag lehetetlenné tették, hogy a magyarság létrehozza azt a politikai szervet, mely felfogásának megfelel. Mozgási, gyülekezési, szólási szabadsága kizárólag annak a csoportnak volt, amely a Magyar Népi Szövetséget megalkotta.

Amikor Nagyméltóságod elnöklete alatt megalakult kormány vette át az ország vezetését, a Magyar Népi Szövetség őszintén állott be a kormányt támogató pártok közé. S voltak az ettől a csoporttól távol álló tömegében is olyanok, akik reménykedni kezdtek a két nép őszinte közeledésének lehetőségében. Ezek a remények az ismertett okoknál fogva hamar elhervadtak, a Magyar Népi Szövetség pedig a kormány támogatásában elvázott.

A kormány sérelmes rendelkezései és a román közigazgatás változatlanul magyarellenes magatartása a magyarság emlékében az elnyomatás idejét idézte vissza, annak minden keserűségével és veszélyeivel. A Magyar Népi Szövetség vezetői hiába ígérték újságaikban és sűrűn tartott népgyűléseiken a sérelmek orvoslását, hiába hozták Bukarestből mindegyre az erre vonatkozó kormányígéreteket, a sérelmes rendeletek érvényben maradtak és végrehajtottak. Ehhez járult, hogy a Magyar Népi Szövetség egyes vezető emberei a saját elhatározásukból-e vagy kívánságra? – nem tudjuk – olyan tartalmú politikai nyilatkozatokat kockáztattak meg, melyek a magyarság egyetemében élénk tiltakozást váltottak ki. Mindezek következtében a magyar tömegek a Magyar Népi Szövetséggel mind élesebben szembefordultak és annak vezetőit a legsúlyosabb vádakkal illetik. A Magyar Népi Szövetség ezek ellenére igyekszik pozícióját tartani, de az eszközök, melyeket ennek érdekében éppen ezekben a napokban alkalmazásba vettek, a terror jegyeit viselik magukon.

Az újságok közlése szerint Nagyméltóságod több ízben úgy nyilatkozott, hogy a román köztársaság területén élő magyarság a saját elhatározásából illeszkedik be a román állam kereteibe. Mivel itt a román magyar vita gyökere van érintve, kötelességemnek tartom, kendőzés nélkül, nyíltan megmondani, hogy erre az önkéntes beilleszkedésre a magyarságnál nem tapasztalható semmiféle hajlandóság.

Ha elfogulatlanul nézik, a román szemlélőknek is el kell ismerniük, hogy a magyar kisebbség magatartása lojális volt, és nem a magyarság hibája, ha a két nép a román fennhatóság alatt nem közelebb került, ... hanem egymástól eltávolodott. A magyarság a múlt világháború után – mivel nem tehetett egyebet – kényszerűségből tudomásul vette a hatalmak diktátumát és az adott helyzetbe beilleszkedve az állampolgári kötelességek lojális vállalásával igyekezett jogait, kultúráját, nemzeti életét biztosítani. A román kormányzat azonban – nem törődve sem a párizsi kisebbségi statútum rendelkezéseivel, sem a gyulafehérvári ígérekkel, sem az önrendelkezési elvvel, aminek pedig Nagyrománia a létét köszönhette, – a magyar kisebbséggel szemben az elnemzetlenítés áldatlan politikáját alkalmazta, s e célból olyan gazdasági és politikai elnyomás alá vetette a magyarságot, mely már a legegyszerűbb emberi jogokat is sértette. A nemzeti kultúrájában és léteiben megtámadott magyarság az egyre fokozódó nyomásra az ellenálló ereje megsokszorozásával felelt.

És a Nagyméltóságod kormányának sem sikerült a magyarság bizalmatlanságát eloszlatnia. Népünket a 27 év alatt egymást váltogató kormányoknak velünk szemben változatlan magatartása tanította meg, hogy az ígéretek értékét az intézkedésekkel mérje. Népünk szívesen ajándékozta meg bizalmával azt, aki jószándékkal közeledik hozzá, de igen bőséges tapasztalattal rendelkezik ahhoz, hogy a szavak és a tettek, az ígéretek és az intézkedések, a törvény és a végrehajtás között az ellentmondást észrevegye. A román közvélemény ellenállása és a végrehajtó közegek szabotálása kétségtelenül sokban gátolja a kormányt jószándékú terveinek végrehajtásában is, de Nagyméltóságod, aki szereti saját nemzetét, bizonyára megérti, hogy a magyarság sem áldozhatja fel magát a nagyromán eszme oltárán.

Az erdélyi románság számbeli többsége és a 27 éves birtoklásra hivatkozva igényt tart Erdély egész területére. A magyarság a maga igényét jelenleg számbeli többséggel nem indokolhatja (mert elvérzett a török és tatár elleni küzdelemben), de felhozhat ugyanilyen értékű gazdasági és politikai érveket, melyeket a történelem is támogat. A románság Erdélyből nem akar eltávozni; – természetesen nem akarja ezt elhagyni az ezer esztendő óta itt lakó és Erdély kultúráját megalapozó magyarság sem.

Az autonóm vagy független Erdély létesítése sem oldaná meg a vitát. Ma, a nagy politikai egységek kialakulásának idején, az ilyen kis egységek sokáig nem tudnának ellenállni az erősebb szomszéd vonzásának. Az erdélyi románság – nevelése folytán – a magyar fennhatóság alá nem kívánczik. A magyar nemzettestből erőszakosan kiszakított erdélyi magyarságot pedig kisebbségi élete győzte meg arról, hogy román fennhatóság alatt sem egyediben, sem mint nemzetiség nem élhet szabad emberhez méltó életet.

Lehetséges, hogy a békeszerződés feladatára vállalkozó hatalmak között Erdélyre nézve nem alakul ki egységes álláspont s ezért úgy román, mint magyar részről bizakodhatnak az okos helyezkedés és a politikai ügyeskedések sikerében. Románia helyzete előnyösebb annyiban, hogy Erdély az ő birtokában van; de a magyar reményeket is táplálhatja a nagyhatalmaknak az a felismerése, hogy a Párizs-körmeyi békediktátumok nem oldották meg a nyugtalanító kérdéseket Európa ezen térségében; ha ez alkalommal tartósabb rendet akarnak létrehozni, az etnikai szempont mellett mérlegelni fogják a

gazdasági és a politikai szempontokat is. Mindenesetre mi úgy látjuk, hogy Erdély kérdését ma nem lehet önmagában külön nézni, hanem a megoldás módjait az érdekelt nemzetek, sőt Európa jogos igényeinek összeegyeztetésében kell keresni.

Befejezésül hangsúlyozni kívánom, hogy nem a magyarság nevében beszélek, mert ilyen megbízatásom nincsen. Azonban a magyarság helyzetével és hangulatával tisztában vagyok s úgy ítélem, hogy a levelemben adott rajz megfelel a valóságnak. Érintkezem a magyar társadalom minden rétegével, ismerem a falu helyzetét éppen úgy, mint a munkásságét. Isten magyarnak teremtett, s természetesen fajtestvéreim sorsa és sorsának alakulása iránt nem lehetek közömbös. A papi hivatásom pedig arra kötelez, hogy a kérdéseket erkölcsi szempontból is mérlegeljem. A román fennhatóság alatt élő magyarság helyzete nem felel meg azoknak a nagy erkölcsi követelményeknek, melyeket az Egyesült Nemzetek alapokmánya a békés együttélés rendezőelveiként megjelölt. És ha a nemzetek közötti békét őszintén akarjuk előmozdítani, úgy gondolom, a kibontakozás útját ebben az irányban kell keresnünk. Ezért voltam bátor ezt a legkényesebb kérdést Nagyméltóságod előtt leplezetlen nyíltsággal felvetni s arra kérem, hogy őszinteségemet ne vegye rossz néven.

Levelem másolatát, mint érdekeltnek, a Magyar Népi Szövetség elnökségének is megküldtem.

Alba-Iulia, Gyulafehérvár, 1946. január 28-án.”⁵⁸

A Scanteia 1948. december 9-i számában Csikó Nándor, az MNSZ politikai titkár-ságának tagja Márton Áront már mint reakciós vezetőt támadja. A püspököt 1949. június 26-án tartóztatták le Bukarestben, s 15 év börtönre ítélték. A tizenöt esztendőből hatot töltött le, majd a gyulafehérvári püspöki palotában élt háziőrizetben. Püspöki jogait is csak 1968-ban kapta vissza. 1949-ben a nyilatkozat fogalmazói és az MNSZ vezetői valamennyien ugyanabban a börtönben ültek.

Júlia Balogh: The Educational Policy of the Roumanian Government in Transylvania (1918–1948)

The study is based on Roumanian sources and traces the measures taken by the Roumanian government with the aim of attacking the German and Hungarian culture, school-system and wealth from 1918 to the Second Vienna Award (1940) and after August 23, 1944. The statements of the study are illustrated and proved by numerous quotations from contemporary Roumanian scholarly publications, school-books, the Roumanian, German and Hungarian press of Transylvania, the minutes of the Roumanian parliament, educational laws and the agrarian reform plan. Two, so far unpublished letters can also be read in the study. The first letter was written by Transylvanian bishops to the representatives of the victorious great powers at the Peace Conference in Paris, in September 1919, the other one was mailed by Áron Márton Roman Catholic bishop to the Roumanian prime minister, Petru Groza in January 1946.

⁵⁸ Szalay Jeromos: Márton Áron, Párizs, 1954.

Юлия, Балог: Политика школ румынского правительства в Трансильвании
1918–1948 годов

Рабочее название статьи: Забытые данные – из истории трансильванских венгров после Трианона на основе румынских источников. Румынские источники открыли возможность для автора следить за шагами запланированными румынским государством против трансильванских венгерской и немецкой культуры, школьной системы и имуществ с 1918 года до 1940 года, до второго венгерского решения, затем после 23 августа 1944 года. Для полной достоверности автор цитирует из научных румынских работ и учебников того времени, из номеров официального Бюлетени (Monitorul Oficial) из трансильванской и румынской печати на румынском, немецком и венгерском языках, из протоколов румынского парламента, из законов для школ и аграрной реформы.

В статье публикуются два, до сих пор неизвестные письма. Одно из писем было написано в сентябре 1919 года трансильванскими епископами в адрес мирной делегации в Париж, а другое было составлено католическим епископом Ароном Мартоном в январе 1946 года румынскому премьерминистру Петру Гроза. Обращая внимание на даты двух писем, мы можем сказать: мы следим за странным историческим процессом, который происходит в умах и чувствах уже двести лет, а практически с 1918 года.

Az agrárkérdés a Magyar Szemlében*

I.

A két világháború közötti Magyarország egyik legsúlyosabb és talán legbonyolultabb, minden más problémakört is át meg átszövő kérdése az agrárkérdés volt. Az 1919 őszén hatalomra került ellenforradalom gyorsan visszaállította a forradalom által – a parasztság számára ugyan megnyugvást nem hozó – megbolygatott földbirtokviszonyokat, nyilvánvaló volt azonban: az agrárreform ügyét ezzel nem lehet megoldottnak tekinteni. A földreform szószólójaként fellépő Kisgazdapárt és vezetője Nagyatádi Szabó István, az ügy következetes képviselőjének bizonyult, s így az erre a bázisra építő Egységes pártnak politikailag sem lett volna taktikus mereven elzárkózni a földreformtól. A földreform kérdésében – zömmel a politikai kulisszák mögött kibontakozó küzdelemben – gazdasági és szociális indítékok kerültek szembe egymással. Az 1920. évi XXXVI. törvénycikkkel elfogadott Nagyatádi–Rubinek-féle földreform nem hozott radikális változást. Alig több mint 1,1 millió hold jutott zömmel kisbirtokosi kézbe. A reform végrehajtása az 1920-as évek végéig elhúzódott, az egyébként is egészségtelen magyar birtokmegoszlást alig módosította. Még 1935-ben is a 200 kat. holdnál nagyobb birtokok adták az összterület 43%-át.¹ Így a földkérdés adott megoldásának gazdasági szociális következményeit az átmeneti konszolidációt követő nagy gazdasági világválság még többszörösen felerősítette.

Az a gazdasági stabilizációs kormányzati politika, amit a szakirodalomban általában Bethlen István nevével szoktak összekötni, kétségtelenül meglévő eredményei ellenére sem tudta megnyugtatóan megoldani a magyar agrárkérdést. A húszas évek második felétől a mezőgazdaság gyorsabb fejlődésének lehetőségei előnyösen módosultak ugyan,² de elemi erejű áttöréshez radikálisabb földreformra lett volna szükség.

Így azt mondhatjuk, az agrárkérdés, vagy a korszak divatosabban használt kifejezésével élve, a „földbirtokpolitika” nem hogy nyugvópontra jutott volna, hanem akut kérdésként a két világháború közötti korszak egészét átfogta. Természeteszerű tehát, hogy az induló Magyar Szemle sem maradhatott intakt olyan reformprogrammal szemben, amelynek centrumában az agrárkérdés áll.³ Még akkor is így van ez, ha a Szemle kezdet-

* Részlet a szerző készülő nagyobb munkájából.

¹ Magyarország története 8. 1918–1945. Főszerk.: Ránki György. Bp. 1976. Első kiadás 729. Uo. 501–503.

² Lásd erre vonatkozóan *Sebestyén Sándor*: A Bartha Miklós Társaság 1925–1933 Bp. 1981. 58–66., illetve *Huszár Tibor*: Történelem és szociológia. Bp. 1979. 341–359.

ben távol áll attól, hogy a „földkérdést Rubikonnak” tartsa, de közel ahhoz, hogy az új áramlatokra indulása pillanatától oly érzékeny folyóirat figyelmen kívül hagyja az éppen a húszas évek második felében szerveződő radikális értelmiségi ifjúsági mozgalmak falura vonatkozó elképzeléseit.⁴

A parasztkérdéssel kapcsolatos társadalom-politikai mondandót az induló Szemle első számában, furcsa módon Kornfeld Móric, a magyar nagytőke prominens képviselője, a Szemle szerkesztőbizottságának a tagja és anyagi mecénása fogalmazta meg egy bűjtött cikkben.⁵ A földosztás „szükségyszerű reménytelenségét” a szerző azzal támasztotta alá, hogy Európát tekintve Magyarországon a legkevesebb a mezőgazdasági lakosságra fejenként jutó földterület (1,45 ha.), s hogy a kisbirtok versenyképessége jóval elmarad a közép- és nagybirtokétól. Szó sincs nála az Európában szinte egyedülállóan torz birtokszerkezetről, a szerző a nagybirtok további létjogosultsága mellett, a korszakban oly elterjedt „hasznossági” és „gazdaságossági” elvet hozza fel indokként. Kornfeld Móric az agrárkérdéssel kapcsolatos nézeteit direkter formában egy évvel később a földreform befejezésével kapcsolatosan fejti ki.⁶ A rövid cikk akár a nagybirtok apológiájaként is értelmezhető. A szerző a húszas évek elején kezdeményezett földosztás szükségességét csupán a „társadalmi béke kedvéért” tartja elfogadhatónak. A tényleges végrehajtásával megbízott Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) – szerencsére, véli a szerző –, „nehéz hivatását bölcs mértékletességgel teljesítette s megmentette a magyar birtokososztályt, melyet a törvény alapján megsemmisíthetett volna...”⁷ Kornfeld, a már említett „hasznossági” elv alapján a nagybirtok fennmaradásának elengedhetetlen létjogosultságát vallja ugyan, de a kormány részéről végrehajtott földreform indoklásához szociális és taktikai szempontokat is kölcsönöz. A földreform valódi értékét abban látja, hogy sikerült a falu társadalmi békéjét helyreállítani anélkül, hogy „az ország társadalmi szerkezete megváltozott volna”⁸. Nem titkolt a politikai szándék sem: szerinte a helyes földbirtokpolitikának egyetlen elfogadható célja a forradalom megakadályozása lehet.

Csak felületes szemlélettel mondhatnánk, hogy a Szemle föld- és agrárkérdéssel kapcsolatos nézeteit kizárólag a Kornfeld által, döntően a nagybirtok szempontjait szem előtt tartó álláspont tükrözi. Maga a szerkesztő, Szekfű Gyula, már a húszas évek végén is többféle irányba tájékozódik, ez jellemzi szerkesztői felfogását és tudói etikai hitvallását. A Szemlét nem csupán egyféle vélemény tükrözőjének tartja, hanem az azonos témákat több oldalról, több szerzővel is megírhatja. A falu-probléma és az agrárkérdés szerteágazó vonzataival csakúgy, mint a nemzedéki probléma, a húszas évek közepén –végén induló radikális értelmiségi mozgalmak átfogó társadalmi reformokat követelő kihívásai, válaszadásra kényszerítik a Szemlét. De Szekfű nemcsak érzékeny és nyitott szerkesztő, hanem mindenekelőtt történész, s így semmi sem áll tőle távolabb, mint a közvetlen napi igényeket divatos publicisztikai zsargonba öltöztetett nézetek elfogadása.

⁴ *Sebestyén*: i. m. 63–66.

⁵ *Kornfeld Móric*: A túlnépesedés problémái. Magyar Szemle 1927. szeptember.

⁶ Uő. A földreform befejezése. Magyar Szemle 1928. november.

⁷ Uo. 241.

⁸ Uo. 241.

Ez a történelmi tartás érződik Szekfűnél akkor is, amikor a földbirtokpolitika kérdéséhez fontos történelmi argumentációt felvonultató cikkével hozzászól. A magyar nagybirtok történelmi szerepéről írott tanulmánya talán az első „komolyabb” írása a Szemlében.⁹ Igaz, Szekfű is abból indul ki, hogy: „A világi nagybirtok ma nevezetes gazdasági és politikai probléma...”, de ellentétben Kornfeldnek fentiekben érintett véleményével fennmaradásának nem hasznossági és termelékenységi okait látja elsődlegesnek, hanem a 16. és 19. század között betöltött nemzetfenntartó szerepét. Az a szerepkör, véli Szekfű, amit a világi nagybirtok a török hódoltság alatt, az azt követő betelepítések és az újjászervezett társadalmi és gazdasági viszonyok reorganizációjával, valamint később, Széchenyinek a modern agrárgazdaságra vonatkozó programjainak már közel sem egyértelmű megvalósításával *betöltött*, az „alapozta meg a nagybirtok nemzeti létét”.¹⁰ Igaz, ez is a nagybirtok történelmi szerepének erős idealizálása, de mennyire más tónussal és a Kornfeldétől mennyire eltérő kicsengéssel. Végső mondanóját a szerző abban sűríti, hogy: „a nagybirtok maga bármily anyagi jelenség is, éppen akkor volt leghatalmasabb, mindentől ellentmondás nélkül elismert, amikor nagy anyagi eszközeit nem csupán új anyagok, kenyér, bor, tej, bőr és gyapjú kitermelésére fordította, hanem a nemzet lelkének fenntartására, a nemzeti élet előtt új lehetőségek megnyitására.”¹¹ A lelki összetevők tipikusan szellemtörténelmi indítékú hangsúlyozása mellett számunkra talán fontosabb annak kiemelése, ami nincs benne a cikkben: a magyar világi nagybirtok jelen állapotában és az adott viszonyok között ezt a feladatot már nem tölti be! Nem kevés ez Szekfűtől, ha meggondoljuk, hogy a húszas évek végén még a kormányzati politikával szinte maradéktalanul azonosuló szerkesztő írja le ezeket a sorokat.¹² Természetesen korai lenne még ehhez a koncepcióhoz hozzákötni a harmincas évek közepén, a Három nemzedék Ötödik könyvében megfogalmazott, a nagybirtok kárára véghezviendő föld-reform jelentkezésének első nyomait, de talán egyfajta elhatárolódás már itt is érezhető. Szekfű már ekkor is szuverénabb egyéniség annál, hogy a bethleni kormányzati politika lojális elfogadása mellett is ne önálló és szuverén véleményt fejtessen ki, olyan kérdésekben, amelyek a korszakban élénkebb visszhangot váltottak ki, vagy ne foglaljon állást olyan társadalompolitikai vitában, amely a húszas évek végének magyar szellemi életét foglalkoztatta.¹³

A magyar parasztkérdés és a falu agrárproblémáját tárgyaló ifjúsági vitaestek néhány előadása szintén élénk visszhangot váltott ki a Szemléből, s maga Szekfű Gyula is, tőle

⁹ *Szekfű Gyula*: A magyar nagybirtok történelmi szerepéről. Magyar Szemle 1928. április.

¹⁰ Uo. 314.

¹¹ Uo.

¹² A cikk megjelenésének idején, 1928. februárja és májusa között, mint ahogyan ezt Kassay-Farkas Bélához, a miniszterelnök közeli bizalmasához és titkárához intézett levelei tanúsítják, Szekfű többször kért, s minden bizonnyal kapott audienciát Bethlentől „Magyar Szemle ügyben”. (Magyar Szemle Társaság Iratai OSZKK Fond 7. 29. doboz). Így szinte elképzelhetetlen, hogy e fontos cikk, a miniszterelnök tudta, s talán beleegyezése nélkül megjelenjen.

¹³ Erre vonatkozóan lásd bővebben *Lackó Miklós*: Szerep és mű. Bp. 1981. Egy szerep története c. fejezet.

talán szokatlan hangnemben szállt szembe az ott megfogalmazott paraszttromantikával.¹⁴ A Bartha Miklós Társaság faluszociálpolitikai bizottságának szervezésében tartott vita-előadásokat a Szemlében Asztalos Miklós ismerteti.¹⁵ Az elhangzott előadások zöme a magyar falu jövőjét, egy a parasztság sorsáért morálisan felelősséget érző középosztály megteremtésében, a parasztságnak földet juttató radikális földreformban, és szélesebb politikai szabadságjogok megadásában látta. Szekfű Gyula történeti alapo zású, de szokatlanul élet hangú reagálását az a koncepció váltotta ki, amelyet Fábián Dániel képviselt. Fábián szerint Magyarország kettős kultúra metsz ésvonalán él. Létezik egy városi germán–latin kultúra, amely idegen a magyartól és egy ősi bb paraszti, turáni–szláv kultúra. Az ezer éves latin–germán kultúra elnyomta és elpusztította a magyar paraszt által hordozott speciális eurázsiai kultúrát. Egyetlen út lehet tehát a magyar paraszt és a nemzet előtt: a paraszti eurázsiai kultúráé, amely a paraszti kisbirtok rendszerének uralmán nyugodhatna.

Szekfű, noha a turáni–szláv parasztállam koncepcióját messzemenően elutasítandónak tartotta, annyit azért elismert, hogy „társadalmunk nem foglalkozik oly mélyen a parasztság problémájával, amint azt e valóban égető kérdés megkívánná”.¹⁶ Ennek megfelelően a bírálat és elutasítás alaptéziseit történeti síkra helyezve, szinte kikez dhetetlen logikával és történeti érvanyaggal bizonyította a „turáni–szláv parasztállam” huszadik századi koncepciójának merő irreálisát. Igaz ugyan, hogy Szekfű a történeti alapú helyzetelemzést gyakran siklatja át a politikai aktualizálás mezejére, s hogy ezzel nyilvánvalóvá válik a szándéka, hogy a magyar történelem sajátos jegyeit a keleti, ázsiai as típusú fejlődési zónából a nyugatias övbe mentse át. Nem vitathatjuk el azonban Szekfűtől, hogy az általa ajánlott út, vagyis a magyar mezőgazdaságnak a Nyugat „haladottabb termelési és elosztási viszonyaiba” való beillesztése, egy szervesültebb polgári fejlődés megfuttatásának igénye még mindig reálisabb alternatívát hordozott, mint a „parasztállam” mítosza. Világosan érvel Szekfű akkor, amikor a magyar fejlődés buktatóit felvázolja. A magyar fejlődés lemaradásának, a polgári átalakulás folyamatainak lelassulásának okát abban látja, hogy az állam – főleg a 17. századtól – a jobbágyság sorsának alakítását kiengedte a saját kezéből, s így a vármegyék, a megyei nemesség, a jobbágyság jogi, gazdasági megkötésével meggátolták azok polgárosodását. Az „alkotmány sáncai mögé” visszahúzó dó vármegyei nemesség sokáig olyan gátló erőt jelentett, amellyel szemben egy fejlettebb árutermelés, modernebb szabad munkaerővel irányított polgári átalakulás csak felemásan juthatott győzelemre. Ez azt jelentette, hogy a társadalmi–gazdasági átalakulás progresszív iránya áldozatul esett annak a hamis közjogi érvelésnek, amely a vármegyei köznemességet a Béccsel szemben álló magyar érdekek kizárólagos, s így minden körülmények között fenntartandó képviselőjének tüntette fel. A diagnózis tipikusan

¹⁴ *Asztalos Miklós*: Előadássorozat a magyar parasztproblémáról. Magyar Szemle 1928. december.; *Szekfű Gyula*: A „Turáni-szláv parasztállam”. Uo. 1929. január.; *Weis István*: A mai ifjúság. Uo. 1928. április.; *Antal István*: A mai ifjúság problémája. Hol az ifjúság? Uo. 1928. június.

¹⁵ Ezt a vitát részletesebben taglalja *Sehestyén Sándor*: i. m. 58–63.

¹⁶ *Szekfű Gyula*: Állam és nemzet. Bp. 1942. 283.

szekfűi, bizonyos elemei — akár változtatás nélkül — a Három nemzedékben is megállnák a helyüket, mégis az aktualizálás időpontja inkább politikai töltést ad a mondanak. A Szemle már a húszas évek végén megkezdte az ifjúság körében meginduló reformmozgalmak által érintett elképzelések ismertetését s azok többnyire kritikai élű publikálását. Németh László — akinek a politikába vetett hitét már ekkor sem jellemezte valamiféle vallásos meggyőződés — Klebersberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter „Neonacionalizmus” című, nagy hatást keltett munkájához fűzött cikkében¹⁷ keresi azokat az erőket, amelyek az elodáztatlan társadalmi átalakulás programját sikerre vihetik. Legfőbb feladat, hogy: „Meg kell teremteni a nép polgárosodó s a középosztály néppel érző elemeiből a magyar tiers étatot.”¹⁸ Németh a polgárosodó parasztságot és a belőle kitermelődő új középosztályt tartja annak az új politikai erőnek, amelynek az országot az „Új reformkor felé” kell vinnie. Németh a klebersbergi „civilizációs kultúrfölény” elméletével szemben a kis népeknek azt a küldetésűdatát hangsúlyozza, amellyel kivédhetik a nagy népek imperialisztikus támadásait: „a magyar nacionalizmus legnagyobb képviselőiben — véli Németh — sohasem volt a más mellének szegzett kés, mindig csak a fejünkre sújtó bunkó ellen felemelt kar”.¹⁹ Hiba lenne Németh e mondatában a magyar történelmi nacionalizmus védelmét látni, sokkal inkább annak a későbbben kiteljesedő Németh László-i gondolatnak a csíráját figyelhetjük meg, amelyben a kis nemzetek féltése és egy korszerűbb európai igényű művelődésnek az igénye fogalmazódik meg.²⁰

Több mint furcsaság, de a Szemle recenziós rovatából kimaradt a „Neonacionalizmus” című könyv ismertetése. Feltételezések helyett helyesebbnek tűnik, ha elfogadjuk azt, hogy a klebersbergi harcosabb igényű kultúrnacionalizmus nehezen volt beilleszthető a Szemle szerkesztési koncepciójába, s annak ez irányú felfogását az 1928 szeptemberében megjelent és nagy visszhangot kiváltott Ottlik László tanulmány tükrözte.²¹

Az 1928-as év a Szemle számára az igazi „magára találás”, a tematikai gazdagodás kimunkálásának az éve is. Végső profilja, egyre gazdagodó és mindenre kiterjedő téma-választása a második év számaiban formálódik teljessé. Lassan kirajzolódnak azok a koncepcionális elvek, amelyeket Szekfű Gyula alkalmaz a folyóirat szerkesztésénél. Ezek közé tartozik a fentiekben már említett sok irányú, de mérsékelt és óvatos tájékozódás. A történeti beágyazottság és a szélesebb nemzetközi kitekintés szinte minden Szemle-beli cikknek kötelező kritériuma volt, a szigorúan vett szakmai tárgyalási mód pedig egyenesen a szerkesztő személyes kíváncsiságai közé tartozott. S hogy egy konkrét tanulmány milyen közvetlen vagy közvetett politikai mondanót hordozott, abban a szerző nagyobb szuverenitást kaphatott, de természetesen csak akkor, ha ez nem mondott ellent Bethlen

¹⁷ Németh László: Készülődés. Bp. Magyar Élet kiadás. I. 37–42.

¹⁸ Uo. 41.

¹⁹ Uo. 42.

²⁰ Lásd részletesebben Lackó i. m. A fiatal Németh László és a húszas évek c. fejezet.

²¹ Ottlik László: Új Hungária felé. Magyar Szemle 1928. szeptember.

elvárásainak és Szekfű intencióinak. Szekfű a kiválasztott témákon előzetes terepszemlét tartott, azokat másokkal mintegy feltérképezte és több oldalról megírta. Maga csak akkor ragadt tollat, ha a vizsgált problémakör kapcsán a politika számára általánosabb érvényű konklúzió is levonható volt, vagy ha a tapasztalati anyag egy magas mércével mérhető konzervatív nemzeti reformprogram integráns részévé vált tehetővé.

Így van ez természetesen az ifjúsági mozgalmak, a húszas évek végén jelentkező nemzedéki mozgalmak politikai kiütkeresési kísérleteinek a megítélésénél is. Szekfű nagyon korán észreveszi, hogy a fiatal értelmiségi mozgalmak leválása a konzervatív bethleni kormányzati politikáktól már akkor bekövetkezett, mielőtt e politikának sikerült volna azokat magához asszimilálnia, s hogy ez az ifjúsági radikális mozgalom az agrárkérdés és a parasztp probléma területén fordul szembe legélesebben a kormányzati politikával és a történelmi középosztálynak a föld népe iránt tanúsított indifferens magatartásával.

Az agrárkérdésnek, a faluproblémának, az új nemzedéki mozgalmaknak ezt a szoros összetartozását a Szemle is gyorsan felfedezi. Az ifjúság helyzetével, a nemzedéki asszimiláció zavaival foglalkozó Szemle-állásfoglalások sorában az első fajsúlyosabb cikket az a Weis István írja,²² aki nemcsak a Szemle belső szűkebb szerzői gárdájának Szekfű által is különösen méltányolt tagja, hanem a folyóirat társadalompolitikai elveinek ugyancsak egyik koncepcionális kimunkálójá volt. A cikk, nagyon taktikusan nem minősít szélsőséges politikai kategóriákkal, inkább szociális láttelepet ad. Célja a társadalom döbbenetének a kiváltása: hogyan lehet politizálni az ifjúsággal akkor, amikor „az 1925/26. tanévben a kerek számban tízezer budapesti egyetemi és főiskolai hallgató közül kilencszáznak télikabátra sem tellett.”²³ A következtetés egyértelmű: egy ilyen szociális igazságtalansággal a társadalom peremére szorított ifjúsággal a politikának is nehéz lesz közös nevezőre jutnia.

A kérdés fontosságát mutatja, hogy a Szemle tág teret szentelt az értelmiségi ifjúság nemzedéki gondjainak elemzésére.²⁴ A Nemzetközi Falufejlesztési kongresszus budapesti ülését a Szemle felhasználta arra, hogy tematikus számot szenteljen a kérdésnek.²⁵ Az ún. faluszám publikálásáig azonban lezajlott egy vita az ifjúság helyzetéről, amelyben a Szemle a végérvényes álláspontok kialakítása helyett, inkább a válaszok sok színűségét tükrözi. Az, hogy ebben a kérdésben, többek mellett, maga Szekfű többször is megszólal,²⁶ mutatja a Szemle fogékonyságát és különös érdeklődését.

²² Weis István: A mai ifjúság. Magyar Szemle, 1928. április.

²³ Uo. 331.

²⁴ Közli Jambrekovich László: Levél a mai ifjúságról. Uo. 1928. május.; Antal István: A mai ifjúság problémája. Hol az ifjúság? Uo. 1928. június.; Szekfű Gyula: A mai ifjúság korosztályai. Uo. 1928. június.; Weis István: Fiatalok és öregek. Uo. 1928. június.; Asztalos Miklós: Az ifjúság és a falu népe. Uo. 1929. június.

²⁵ Magyar Szemle 1929. június.

²⁶ Szekfű Gyula: A mai ifjúság korosztályai. Uo. 1928. június., A „Turáni-szláv parasztállam” Uo. 1929. január., Az ifjúság társadalomszemlélete. Uo. 1930. március.

Ennek az ifjúsági, jórészt egyetemista mozgalomnak az ideológiai áthangolási szükségességét, a mozgalomnak a társadalmi radikalizmus irányába mutató elmozdulási veszélyeit a Szemle és Szekfű is nagyon hamar észrevette. Szekfűt, s az e témában megszólaló Szemle-beli cikkírókat²⁷ alapvetően két kérdés foglalkoztatta. Egyrészt, hogy az ifjúság szociális–anyagi helyzetének kiüttlansága a társadalmi radikálismust erősíti, másrészt és legfőképpen, hogy az agrárkérdés és a parasztkérdés megoldását az ifjúság csak radikális úton látja lehetségesnek. Szekfű ugyanakkor azt is pontosan felismerte, hogy az ifjúsági mozgalom egyelőre kiforratlan és heterogén ideológiai-eszmei értékek segítségével tájékozódik, s egy koherensen kidolgozott ideológiai-eszmei rendszer híján inkább abban egységes, hogy bizalmatlanul szembehelezkedik a politika és a történelmi közép- osztály által közvetített és elvárt értékekkel.

Abban a társadalmi közegben, amelyben a Szemle az ifjúsági mozgalmak felélen- kült tevékenységének okait fürkészi, elsődlegesen szociális feszültségekre hivatkozik. Jambrekovich László vitázik²⁸ ugyan Weis István nézeteivel, de hozzá közeli álláspontra jut. A szerző maliciózus gúnnyal jegyzi meg, hogy az egyetemet végzett ifjúsági rétegek nem hogy vezető állásba jutnának, de egyenesen a társadalom periferiájára szorulnak, s „Nem tudunk róla, hogy a nagybirtokosoknak ez a kérdés főfájást okozna”²⁹. S a foly- tatás még keményebben fogalmaz: „Mintha csak mesterségesen akarnának kitermelni egy éhező intelligenciát, ezt a minden állami rendre legveszélyesebb elemet.”³⁰ Az állás- foglalások és a közelítések széles spektrumából, legalábbis a jelzett időszakban, nehéz lenne egységes koncepciót kihámozni. Csupán a szándék egyértelmű, amely a Szemle fórumán olyan gyakran hangot kap. A fiatal nemzedék sorsával törődő kormányzati politika ne kövessen el sem olyan erőszakot, sem olyan mesterséges beavatkozást, amely káros és veszedelmes a nemzetre nézve.³¹ A politika ne változtassa meg a természetes fejlődés processzusát, de kapillaritása biztosítsa a nemzet nagy feladataira (pl. a revízió) vállalkozó fiatal nemzedék zökkenőmentes felemelkedését. Mi más ez, ha nem egy kon- zervatív reformprogram ideológiája? Szekfű ebben a kérdésben is nagyon tapintatosan és óvatosan fogalmaz.³² Világosan érzékeli, hogy a „mai ifjúság korosztályai”-nak érték- vesztésében valójában a korabeli magyar társadalom értékzavara és ideológiai bizonyta- lansága tükröződik vissza. A hibák forrását abban látja, hogy „Szellem és lélek dolgában ez a megzavart fejlődésű réteg a szerencsésebb fejlődésű elődök terméséből él.... Ady, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső árnyalatain” vitatkozik.³³ Szekfű szerint „többségük

²⁷ Huszár Tibor: Történelem és szociológia. Bp. 1979. A szerző témánk szempontjából is igen hasznos összefüggésekre hívja fel a figyelmet a 341–373. közötti oldalakon.

²⁸ Levél a mai ifjúságról. Magyar Szemle 1928. május.

²⁹ Jambrekovich László: A mai ifjúság. Uo. 1928. május.

³⁰ Uo.

³¹ Antal István: Hol az ifjúság? Uo. 1928. június.

³² Szekfű Gyula: A mai ifjúság korosztályai. Uo. 1928. június.

³³ Uo. 137.

konzervatívnak, antiliberálisnak vallja magát, de a *konzervatív elvek tökéletes félreismerésével nemegyszer a forradalommal kacérkodik*".³⁴

Mélyebb elemzés nélkül is világos a Szekfű-féle koncepció. Az okfejtés történeti alátámasztása szervesen illeszkedik abba a konzervatív reformprogramba, melynek legeredetibb koncepcióját a Három nemzedék-ben dolgozta ki. Egy előrelátó szociális politikának „a nemzeti élet folytonossága” és nyugodt szerves fejlődése érdekében az elégedetlen ifjú korosztály embereit ki kell vezetnie a zsákutcából, mielőtt ez a réteg a nemzetet veszedelembe sodorná. A cikk nemcsak arra példa, hogyan kell felülemelkedni a problémák napi politikai indítékú kezelésén, hanem arra is, ahogyan Szekfű a kérdést történeti alapozású kontextusban tárgyalja. A probléma iránt intoleráns kormányzati politika azzal a veszéllyel járhat, hogy az ifjúság politikai orientációjában, szellemi ideológiai kiütkeresésében radikális irányba tájékozódik. Szekfű véleményének iránytadó útmutatásait jól tükrözik azok az állásfoglalások is, melyek a Szemle hasábjain hangot kaptak.³⁵ Ennek nyomán fejt ki Weis István a szerkesztőhöz intézett levelében³⁶ annak a rosszul beidegződött magyar közgondolkodásnak a végzetes következményeit, miszerint az a polgárt csak közjogi értelemben hajlandó elismerni és nem társadalmi kategóriaként. Így az ország egyik végzetes hibája volt és maradt – vélekedik Weis –, hogy nem fejlődött ki polgársága, csak „tisztviselőosztály”; amely nem rendelkezik az anyagi és politikai függetlenség attribútumával. Az új nemzedéknek, a harmincévesek korosztályának a hagyományos történelmi osztályoktól való idegenkedése, ennek az ún. tisztviselőosztálynak a magyar társadalom valóságos problémái iránti közömbössége az, ami legjobban irritálta a nemzedék tagjait. Kerék Mihály az agrárügyek szakértője, aki a Magyar Szemle hasábjain is több tanulmányt tett közzé, már 1927-ben leírta: az új nemzedék gondja egyben „a jelenben devalvált magyar jövő krízise lesz”.³⁷

Drámaibb hangot üt meg terjedelmes esszéjében Asztalos Miklós,³⁸ aki Szekfűre hivatkozva az *állami gondoskodás hiánya* mellett sokkal fontosabbnak tartaná a *társadalom megértő gondoskodását*. A harmincévesek kiuttalanságának szociális és anyagi mozgatóin kívül veszélyesebbnek tartja azt az eszmei, gondolati radikalizálódást, amelyet ez a nemzedék bejárhat. „Az egzisztencia nélküli kiművelt fő inkább veszély, mint érték”,³⁹ s így az – a szerző szerint – elvesz a középosztály számára hasznos és mindenképpen szükséges feltöltő réteg lenni, „a kenyérharcot hirdető osztályába csúszik, kulturproletárrá lesz.”⁴⁰ Asztalos helyzetértékelésének politikai tendenciái nyilvánvalóak. A politika alternatív döntési lehetőségeit latolgatva a szerző kifejti: a társadalom,

³⁴ Uo. 138. Az én kiemelésem – Sz. D.

³⁵ *Weis István*: Fiatalok és öregek. Uo. 1928. június.; *Asztalos Miklós*: A harmincévesek Magyarországa. Uo. 1928. június.; A mai ifjúság kérdéséhez – hozzászólások egy vitához. 1928. augusztus. Figyelő rovat.

³⁶ Uo.

³⁷ Új élet 1927. 114.

³⁸ A harmincévesek Magyarországa – Egy halálraítélt nemzedék. Magyar Szemle 1928. július.

³⁹ Uo. 246.

⁴⁰ Uo. 243.

az állam, a politika vagy felkarolja az ifjúság gondjait, vagy ha nem, „akkor az ifjúság könnyen odakeseredhet, hogy politikai érvényesülés helyett a hatalomra fog törekedni”.⁴¹ Magyarázat nélkül is könnyen értelmezhető az állítás, amit a szerző mint lehetséges, de riasztó veszélyt konstatál. A politika számára meghökkentő megállapításait homályosabb, de kevésbé félreérthető nézetekkel ellensúlyozza. Ezek szerint a 30 évesek ifjúságának két megvalósítandó álma van: „megteremteni a magyar faj kulturális egységét” és megteremteni azt a demokratikus Magyarországot, amelyben a demokratizmus „a magyar faj minden egyéb érdeket maga alá rendelni tudásából fakad”.⁴² Ezek a sorok már vészesen összecsengenek azokkal a tételekkel, melyeket Klebelsberg Kunó kultuszminiszter „Neonacionalizmus” című 1928 elején megjelent könyve is propagált.⁴³

A Magyar Szemle csupán két alkalommal vállalkozott arra, hogy tematikus számmal álljon a nagyközönség elé.⁴⁴ Az egyikre egy évfordulós esemény kínált alkalmat, nevezetesen a kisebbségi kérdés tízéves mérlegének a megvonása, a másikra, az agrárkérdés körében lefolytatott szélesebb körű vita összegzése s egy falutörténeti kongresszus megrendezése teremtett lehetőséget. A Magyar Szemle faluszáma egyenesen arra vállalkozott, hogy a falu problémáit fejlődésükben és összefoglalóan tekintse át. A folyóirat a faluszám lezárását összegző szerkesztőségi cikkében döntően két kérdés vizsgálatára helyezte a fő hangsúlyt. Az agrárprobléma és a földkérdés gondjainak vizsgálásánál a Szemle mindvégig óvott attól, hogy a politikai szenvedélyek felülkerekedjenek, s „hogy az organikus fejlődés félreismerésével el ne higgyük azt, hogy ezek a nehézségek csak a mai korszak szülöttei, amelyek tehát eliminálhatók volnának egyik napról a másikra, bizonyos vezető körök egyszerű kicserélésével”.⁴⁵ De óvakodni kell attól is, hogy „az agrárproblémának a többi társadalmi osztállyal szemben való kiélezése”⁴⁶ bekövetkezzék.

A Szemle értékítéletének koordinátái tehát adottak. A szerkesztőségi állásfoglalás egy mondata azonban különös figyelmet érdemel. A földkérdés és az agrárkérdés nem mai probléma, hanem azt egy régi korszakból, az 1918 előtti Nagy-Magyarországtól örökölte a nemzet, „melynek valóban elég ideje és anyagi ereje lett volna e problémának megoldásán dolgozni, ha azon dolgozni – akart volna!”⁴⁷

A Magyar Szemle „Falu”-száma elé írt, a magyar agrárprobléma aktuális kérdéseit taglaló, szigorúan szakmai szándékú elemzés⁴⁸ agrárius szemlélettel készült, de aligha lehet vitatkozni vele, hiszen a magyar agrárprobléma lényegét a termelés és fogyasztás viszonyának kedvezőtlen alakulásában, a magyar agrárexport kérdésének megoldatlanságában látja. Magyarország, helyzeténél fogva, kívül esik a nagy ipari államok piaci felvevő

⁴¹ Uo. 247. Az én kiemelésem – Sz. D.

⁴² Uo.

⁴³ Lásd erről részletesebben: *Sebestény S.* i.m. 66–76.

⁴⁴ Az 1928. évi októberi szám a magyar kisebbségi kérdés tízéves történetét taglalja, az 1929. évi júniusi szám a magyar falu aktuális problémáit járja körül igen sokoldalúan.

⁴⁵ A Magyar Szemle faluszáma. 1929. június 191.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ *Ihrig Károly*: A magyar agrárprobléma. Magyar Szemle 1929. május.

körzetén, s így a hazai fogyasztásnál többet termelő agrárszektorok továbbra is szüksége lenne biztos agrárpiacra. A szerző, hogy végső politikai konklúzióját igazolni tudja, sajátos csapdát állít fel. A magyar mezőgazdaság racionalizálása a versenyképesség érdekében a termékek — főleg a búza előállítási árának technikai eszközökkel, hitelek biztosításával történő alapos leszállítását kívánja meg, ez viszont szerinte egyet jelentene a munkanélküliség rohamos emelkedésével s a legnehezebb szociális problémák kiéleződésének egész sorával. Az agrárkérdés és a magyar mezőgazdaság súlyos gondjainak, fejlődési zavarainak közgazdasági érvekkel alátámasztott és elfogadható leírása könnyen átcsúszik politikai mezőbe. Ez a helyzetkép mintha előrevetítené a harmincas évek nagy válságának még riasztóbb gondokkal jelentkező problémájának a felismerését, de a földreformot, mint lehetséges gyógymódot, a szerző kihagyja a lehetőségek sorából, s minden problémának, így az agrárproblémának is gyökeres javulását, „Magyarország teljes gazdasági egészségének” helyreállításától, azaz a revíziótól reméli.⁴⁹

A Szemle „Falu”-száma szintelenebb, és a valóságos problémákat inkább csak kerülgető írásokat tartalmaz. Szerzőik között, ha Weis Istvánt nem számítjuk, nincsenek igazán „nagy nevek”. Izgalmasabb frissességet talán Oláh Györgynek a „Hárommillió kol-dus”⁵⁰ címmel közzétett jelentékeny vihart kavart, a Szemlében is kritikai fogadtatással recenzált írásai jelentenek, noha ebben a falu valóságos helyzetének leírása meg sem közelíti a későbbi években kibontakozó szociográfiák problémaérzékeny ábrázolását. Ennek magyarázatát talán két körülmény adhatja. Elsőként az, hogy a harmincas évek elején-közepén jelentkező, zömmel paraszti származású értelmiségi fiatalok egyrészt a Szemlében akkor még nem kaphattak szót, s másrészt, ha cikkeikkel jelentkeztek is 1932–33-ban, a Szemle számára elfogadható földkérdésügyben nem ők voltak az irányt szabó teoretikusok.⁵¹ Második tényezőként minden bizonnyal közre játszott az is, hogy a Szemle a húszas évek végén az agrárproblémához „felülről”, a hatalom belső körei felől közelített. Bár komolyan vette a táborba szerveződő ifjúsági nemzedék szociográfáló kísérleteit⁵², a hozzá való viszonyulásában inkább kritikai hangokat ütött meg. A Szemle törekvését az a leplezetlen szándék is vezette, hogy a fiatalok táborában megindul radikális reformtörekvéseket olyan mértékben mérsékelje, hogy azok beépíthetők legyenek egy konzervatív társadalmi reformprogram keretébe. Mindezekon túlmenően a Szemle állásfoglalásait a húszas évek legvégén nem kevésbé motiválta az a felismerés, hogy a formálódó ifjúsági mozgalom radikális irányba történő elmozdulása a földreform igénylésében következhet be. Ezért a velük folytatott polémia nem ebben kívánta kiélezni, hanem arra hivatkozott, hogy a kisbirtok sem gazdaságilag, sem a termelékenységi és hatékonysági mutatók tekintetében nem előzi meg a nagybirtokot. De a Szemle a direk-tebb indíttatású politizálás alapján álló gazdasági és társadalomábrázolásnak nem adott

⁴⁹ Uo. 44.

⁵⁰ Megjelent: Miskolc, 1929. Magyar Rt. kiadása.

⁵¹ Lásd erre vonatkozóan *Némedi Dénes*: A népi szociográfia. 1930–38. Bp. 1985. 51–63.

⁵² A Bethlen Gábor Kör tevékenységét 1929 decemberében két cikk is ismerteti a Magyar Szemlében, a Bartha Miklós Társaság vitáiról pedig 1928 decemberében tudósít.

helyet, a bethleni konzervatív kormányzati politika törekvéseivel való messzemenő egyetértését – legalábbis a 20-as évek végéig – annak bizonyításával hangsúlyozta, hogy minden radikálisan és osztályalapon véghezvitt reform olyan osztály és szociális feszültségeket hozhat felszínre, amely felboríthatja az amúgy is ingatag talajon lévő osztálybékét. Ez a Szemlére jellemző konzervatív reformgondolkodás, mely magas szellemi szinten fogalmazódott meg, a fentiekben túl arra törekedett, hogy a nemzedéki mozgalomban meglévő belső ellentmondásokat tudatosan felerősítse.

Sajátos logikával a Szemle a falu helyzetét vizsgáló cikkekben⁵³ – egyébként indokoltan – azt bizonygatja, hogy „a földbirtokreform nemigen javította” a falu helyzetét, s az a jövőben sem kínálta elfogadható megoldást. Ezért csaknem kizárólag az értékesítés és az agrárexport hatékonyabb megszervezését és a mezőgazdasági termelésnek nyújtandó mérsékelt kamatú hitelek biztosítását javallja.⁵⁴

A faluproblémát illetően a Szemle-beli állásfoglalások fontosabb cikkei azokat az eszmei-ideológiai motivációkat elemzik, amelyek az ifjúságot a földkérdés felé fordították.⁵⁵ A parasztkérdésnek az új nemzedék ideológiájába való bevitelére két okával maga a szerző is egyetért. A falu népének szociális bajain való segítség s az agrárnépesség kulturális elmaradottságának megszüntetése akár „a magyar parasztság nemzeteltető gerincévé váló”⁵⁶ válását is eredményezheti. A szerző élesebb hangot akkor üt meg, amikor úgy véli, hogy az ifjúság radikálisabb programmal egy új Magyarország alapjait kívánja megteremteni.⁵⁷ Az Asztalos által elemzett ifjúsági elgondolásból valóban kiérezhető egy radikális szociális nemzedéki reformprogram igénye, amire legvilágosabban talán Makkai János írása mutat rá.⁵⁸ „A szociálisan elrendezett Magyarország” programját Asztalos ugyan elfogadhatatlannak tartja, de úgy véli, az új nemzedéknek szerepet kell biztosítani abban, hogy a falu és a paraszt megtalálja a helyét „a magyar faji szociális és kulturális evolúció”⁵⁹ megvalósításában.

Meglepő az a mód és tartalom, ahogyan Weis István Oláh György könyvéhez fűzött recenziójában önálló, de talán egy kicsit a Szemlére is jellemző állásfoglalását kifejti.⁶⁰ Igaz ugyan, hogy Oláh György kis könyvecskéje helyenként nem nélkülözi az éles társadalomkritikai tónust, de mondandóját olyan alacsony színvonalú zsurnalisztikai érvelés-

⁵³ Nagy Sándor: A falu helyzete és kereseti viszonyai. *Radnóti István*: A falu gazdasági és kulturális problémái. Magyar Szemle 1929. június.

⁵⁴ Szilágyi László: A kisbirtokosság hitelviszonyai. Uo. 1929. június 159. old.

⁵⁵ Asztalos Miklós: Az ifjúság és a falu népe és Weis István: A falu válsága. Uo. 1929. június.

⁵⁶ Uo. 171.

⁵⁷ Asztalos Miklós cikke élesen polemizál a Bartha Miklós Társaság köréhez tartozó értelmiségi csoport által kiadott „Ifjú szívekben élek” program tételével. Erre vonatkozóan bővebben *Sebestény S. i. m.* 28–47.

⁵⁸ „Kevesebb nagybankot, kisebb kapitalizmust, kevesebb tízezer holdas birtokot, kevesebb anakronizmust, de nagyobb értelmiséget, több munkáslakást, nagyobb munkabért, több kisbirtokost és több magyar falut”. Idézi *Asztalos Miklós*: Az ifjúság és a falu népe. Magyar Szemle 1929. június 170.

⁵⁹ Uo. 173.

⁶⁰ Weis István: A falu válsága. Uo. 1929. június.

sel fejti ki, hogy az méltán váltja ki a Szemle ellenszenvét. Weis vitázik a könyv egy másik recenziójával,⁶¹ aki azt állítja, hogy „A falusi szegénység elkeseredésének, az úri osztály iránt táplált ellenszenvének oka nem a fejekben van, hanem a gyomrokban van”. Weis mélyebb okokat fejtegető írásának egyik következtetését abban formulázza, hogy az ország lakosságának mintegy kétharmadát kitevő falusi lakosságot még annak a szociálpolitikának az áldásából is kizártuk, „amelyre a csonka ország” képes lenne. Szinte meglepő az az éles hang, amellyel Oláh György erősen szólamos könyvének végleges megoldást elodázó álláspontjával szemben a saját véleményét megfogalmazza: „Szakítani kell azzal a téveszmével is, hogy a földreform befejeződött; ellenkezőleg most kell kezdődnie az igazi földreformnak... Új honalapítás kell, mint IV. Béla idejében.”⁶² Mégis hiba lenne ezen megnyilatkozásnak oly tartalmú értelmezése, hogy a szerző az agrárkérdés megoldását egy olyan földreform-programtól várná, amely a nagybirtokrendszernek máról holnapra való teljes megszüntetésével járna együtt. Weis egy határozottan körvonalazott reformprogram helyett inkább annak hangsúlyozására törekszik, hogy a kérdésben érdekelt felek (a parasztság és a nagybirtokosok, valamint a kormányzati politika) konszenzusát és az egymásraultaltság nélkülözhetetlen fontosságát beláttassa. A nemzeti cél szolgálatába állított mérsékelt agrárreformnak elsődleges lehetőségét Weis abban látja, hogy az *érdekeltek elfogadják*, a Magyarországra jellemző oly nagy kiterjedésű latifundiumok” nemcsak a nemzet, hanem a tulajdonosok érdekében sem tarthatók fenn.”⁶³

A Szemle „faluszámában” közel sem fogalmazódik meg egységes és következetesen átgondolt falukép, inkább a szimptómák jelzésére szorítkoznak az egyes cikkek. Világosan kirajzolódik, hogy a Szemle a „falu-számmal” két törekvést juttat érvényre, összefüggésben a rendszer helyzetével. Furcsa kettősség jellemezte a bethleni konszolidáció második szakaszát: a konszolidáció csúcsa egyben a kezdődő válság nyitányát is jelentette. A bethleni konzervatív rendszernek szembe kellett néznie azzal, hogy egyes rétegek – s ezek között leginkább a szellemi megújulást kereső ifjú nemzedék tagjait kell értenünk – a hagyományos keresztény nemzeti ideológiától eltérő, azzal erősen szembehelyezkedő új szellemi–ideológiai tájékozódási pontokat kerestek. Ebben az értelmiségi kiütkeresési kísérletben fontos hely illette meg a parasztkérdést és az agrárproblémát. A Szemle, legalábbis a húszas évek végén, arra törekszik, hogy bebizonyítsa, a parasztkérdést már radikálisan kezelő értelmiségi nemzedék kiütkereső kísérlete hamis alternatíva, amely a nemzet érdekeivel és céljaival ellentétben megbontja a bethleni konszolidáció által teremtett „nemzeti egységet”. A Szemle nem tagadja ugyan, hogy az agrárkérdés és a földkérdés létező gondja a magyar társadalomnak, de a kérdés orvoslását ekkor még nem tartja előbbrevalónak pl. a középosztály problémájának megoldásánál. A bethleni rendszer a középosztályban vélte megkapni és kívánta megteremteni társadalmi bázisát, s ennek megfelelően ideológiai arculatában, s valóságos vagy propagandisztikus igénnyel hangoztatott reformprogramjában azoknak a törekvéseknek biztosított prioritást, amelyek a középrétegek gondjaival kapcsolatosak.

⁶¹ *Kmoskó Mihály*: Könyv a falu szegényeiről. Uo. 1929. június.

⁶² *Weis István*: A falu válsága. Uo. 1929. június, 190.

⁶³ Uo. 189.

A Szemle nagyon jó érzékkel tapintott rá arra a kérdésre is, amely a fiatal nemzedék társadalmi reformprogramjának leginkább ingatag és vitatható pontja volt. Ez volt az a második terület, amelyre a Szemle kritikai megjegyzéseit irányította. A zömmel Szabó Dezső nyomdokain haladó ifjúsági mozgalom társadalmi reformprogramját áthatotta egy romantikus, idillikus színezetű parasztfelfogás és parasztábrázolás. A Szemle így ott támadott, ahol az a legebezzhetőbb pontnak bizonyult.

Az új ifjúsági mozgalom társadalompolitikai elveinek teoretikusabb igényű elemzését maga a szerkesztő is fontosnak tartja.⁶⁴ S ami szinte egyedülállónak mutatkozik a Szemle történetében, a nyilvánvalóan egyéni véleményen túlmutató, a Szemle konzervatív reformprogramját is híven kifejező állásfoglalás nem a márciusi szám élére kerül, hanem azt megelőzi egy terjedelmében ugyancsak szokatlan, s a folyóiratban e formában ritkán művelt könyv-recenzió.⁶⁵ Weis István kötetéről van szó, amely a Magyar Szemle könyvei között, Szekfű Gyula Bethlen Gábora után, másodikként látott napvilágot. A munkát tízoldalas írással méltató elismerő kritika talán nemcsak a Szemle igényes és nagybecsült munkatársának szólt, egyben rövid kivonatát adta annak is, hogy a folyóirat miként látja a magyar társadalmat. A recenzens, híven szűkebb szakmájához (a statisztika tanára a pesti műegyetemen), a könyv tényszerű és tárgyyszerű szinopszist adja. A cikkíró csaknem teljesen egyetért Weis által adott társadalomszerkezeti képpel, kivéve a nagybirtokos arisztokráciának a magyar gazdaságban és társadalomban betöltött és azt negatívnak minősített értékelésével. Weis István kötete a társadalom hierarchiáját lényegében kettős irányban vizsgálja. Egyik szempontként a társadalomnak a települési forma által behatárolt szerkezeti jegyeit és annak gazdasági következményeit veszi szemügyre, míg második közelítésben a szerző a magyar társadalom valóságos szerkezeti tagozódását elemzi. A könyv, műfaját tekintve nem nevezhető szigorúan szaktudományos értekezésnek, inkább olyan esszé stílusban megírt munkának, amely jól beillett a Szemle társadalompolitikai koncepciójába. S talán az is több a véletlennél, hogy a Szemle első két kötetét, Szekfű Gyula Bethlen monográfiáját és Weis István kötetét, alig két hónap választja el egymástól, mintegy annak sugalmazásaként, történelmünk két „Bethlen-korszakának” hasonlóan súlyos helyzetből kellett kiemelnie a nemzetet.

Híven ahhoz a gyakorlathoz, miszerint a Szemleben publicitást kapó, általánosabb érdeklődésre számító társadalmi politikai kérdéseket a szerkesztő előzetesen az általa a témában kompetensnek tartott szerzőkkel írat meg – sokszor többekkel is –, maga pedig a későbbiekben nyilatkozik meg, Szekfű az ifjú nemzedék társadalompolitikai reformelveivel kapcsolatosan is így járt el. A kérdésben elfoglalt álláspontjának bizonytalanságát mégis mutatja az a tény, hogy „Az ifjúság társadalomszemlélete” c. tanulmánya⁶⁶ nem került be abba a reprezentatív válogatásba, amelyet „Állam és nemzet” címmel publikált a Magyar Szemle könyveinek XVII. köteteként 1942-ben, holott a mozgalom kiérezhető paraszt-romantikáját erősen bíráló cikkét „Turáni-szláv parasztállam”-ot felvette a kötetbe.

⁶⁴ Szekfű Gyula: Az ifjúság társadalomszemlélete. Uo. 1930. március.

⁶⁵ Laky Dezső: Új könyv a mai magyar társadalomról. Uo. 1930. március.

⁶⁶ Szekfű Gyula: Az ifjúság társadalomszemlélete. Uo. 1930. március.

Szekfű Gyula biztos érzékkel tapintja ki, hogy az új nemzedék mozgalmában kettős törekvés rejlik. Az ifjú nemzedék tagjai jogosan vélik úgy: a társadalmi kontraszelekció számukra nem biztosítja a társadalmi és politikai érvényesülés lehetőségét, ezért kénytelenek „új gondolkodásbeli és társadalmi struktúrának csiráit keresni”.⁶⁷

Szekfű legveszélyesebbnek azt tartja, hogy ez az új nemzedék s az annak szervezeti kereteket⁶⁸ biztosító fórumok a társadalmi kérdések *radikális értelmezésével* foglalkoznak. „Ez érdeklődés – írja Szekfű – egyrészt kritikából, másrészt a meglevő viszonyok megváltoztatására törekvő reformkísérletekből tevődik össze...”⁶⁹

Szekfű okfejtése abból a helyes felismerésből indul ki, hogy a politikának nem sikerült olyan középosztályt társadalmi bázisul összekovácsolnia, amelybe ez az újonnan jelentkező értelmiségi réteg szervesen betagozódhatna. Szerinte a régi, még kormányzó középosztálynak, pontosabb fogalmazásban az általa közvetített és képviselt társadalmi, eszmei-politikai értékeknek már nincs *integráló hatásuk* az új nemzedékre. Természetes, hogy a szerző ennek a problémának a megvilágítását is történeti miliőbe állítja. Szekfű rövid és frappáns tömörséggel, a Három nemzedék történeti érvrendszerét megismétlő minősítéssel ábrázolja azt a folyamatot, ahogyan a mind bonyolultabbá váló századvégi és századeleji kapitalista társadalomban a gazdasági pozíciókat veszített középosztály fokozatosan elveszíti politikai vezető szerepét. Nagy hibája ennek a társadalmi asszimilációnak, hogy a gazdasági és szellemi erejében fogyatkozó középosztálynak az utánpótlása nem a falusi–paraszti és városi iparos rétegekből került ki, hanem „a kapitalisztikus pozíciókat” nagy tömegben elfoglaló zsidóságból. Szekfű úgy véli, a magyar társadalom betegsége valójában a középosztály betegsége, amelynek orvoslását azonban mégsem lehet úgy elvégezni, ahogyan azt pl. az értelmiségi fiatalok egyik szervezetének kiadványaiban megfogalmazódik.⁷⁰ Szekfű helyes felismerésének lényegét egy sajátos félelemérzet alkotja, nevezetesen annak biztos meglátása, hogy a bethleni kurzusnak nem hogy nem sikerült szélesebb társadalmi bázist kiépítenie az értelmiségi fiatalok nemzedékének köréből, hanem annak éppen ellenkező folyamatai vannak kibontakozóban. Az ellenforradalmi kurzustól megcsömörlött értelmiségi nemzedék tagjai radikális társadalmi változások szükségességének irányába kívánnak tájékozódni, s olyan forradalmi átalakulásokat sürgetnek, „melyek szögesen szem-

⁶⁷ Uo. 207.

⁶⁸ A Szekfű által felsorolt ifjúsági szervezetek – mindenekelőtt az Országos Széchényi-Szövegség, a Budapesten előadássorozatot szervező Bartha Miklós Társaság, a Magyar Holnap Társaság, a Wesselényi Reformklub, a szegedi egyetem Bethlen Gábor Köre, az újpesti Főiskola Szociálpolitikai Intézet – nem kerülnek azonos minősítés és értékelés alá.

⁶⁹ *Szekfű Gyula: Az ifjúság társadalomszemlélete*. Magyar Szemle 1930. március, 208.

⁷⁰ A Szekfű által említett hivatkozás a Bartha Miklós Társaság kiadványaira, az „Új Magyar Föld” címmel 1929 őszén indult időszak kiadvány állásfoglalásaira és a Híd c. folyóirat 1929-es publikációira vonatkozik. Lásd erre vonatkozóan bővebben *Sebestény S.* i.m. 90–119. Az Új Magyar Föld c. röpirat második száma ellen éles támadást intézett a Magyar Szemle is. Győry János cikke (1930. január) „Elképzelt parasztklasszicizmus” címmel szállt vitába az ott képviselt nézetekkel. A bő idézetekkel taglalt recenzióban főleg azt a tételt kifogásolja, miszerint a magyar kultúra egyetlen megújító forrása kizárólag a parasztságból eredhet.

ben állnak” a „konzervatív reform” eszméjével. Az ifjúság társadalompolitikai elveinek radikalizálódása azt mutatja, hogy ez az ifjúság már nem a rendszeren belül keresi a változás megoldásának lehetőségeit.

Szekfűt az ifjúság társadalomszemléleti elveinek bírálatában többféle szándék vezetheti. Az értelmiségi ifjúság társadalompolitikai kérdések iránti érdeklődését az a kritikai szándék vezeti, hogy a meglévő viszonyokat megváltoztassa. Szekfű nem az igények jogosságát vitatja, noha azok nem mindegyikével ért egyet, hanem inkább azok megvalósíthatóságának mikéntjét. Szekfű úgy véli: a fiatalok „lázasadásának” az a törekvése, hogy leszakadjanak az eddigi középosztályról: ez tovább szűkítheti a keresztény kurzus társadalmi bázisát, de talán még megállítható folyamat. Ennek az ifjúsági törekvésnek és társadalompolitikai orientálódásnak a megváltoztatására pontosabban az „*átpolitizálására*” Szekfű a húszas–harmincas évek fordulóján még lehetőséget látott. Világosan kitűnik ez Szekfűnek és a Szemlének abból a magatartásából is, ahogyan a mozgalommal kapcsolatos megmozdulások és nézetek szélesebb és átfogóbb ismertetésére a folyóiratban teret biztosít. A folyóiratban nem csupán a konzervatív érvekkel alátámasztott kritika kap hangot, ezzel kapcsolatban, hanem olyan alternatívák felmutatása is, amelyek szervesen beépíthetők a bethleni konzervatív reformpolitikába. Szekfű az új utakat kereső ifjúsági nemzedék társadalompolitikai elképzeléseit olyan kritikai érvekkel támadja, hogy a mozgalom érzelmi, szociális indíttatású motívumai domborodjanak ki. Szekfű az ifjúsági mozgalmat olyan útra kívánja terelni, amely az „nem vérrel, nem forradalommal, hanem a „konzervatív reform” organikus átalakulásával ... esztendőik megfeszített tanulmányaival és társadalmi munkájával”⁷¹ valósíthatja meg elképzeléseit.

A mozgalom társadalomszemléleti alapjainak szélsőséges megnyilatkozásait élesen támadja Szekfű. A „turáni-szláv” elveket ugyanolyan romantikus ér irracionális kinövésnek tartja, mint a nyugati és főleg a német kultúrkörből való elszakadási szándékot, valamint a szocializmus eszméjére alapozott társadalmi orientáció programját.

Szekfű Gyulának az új nemzedék társadalompolitikai elképzeléseivel folytatott vitája, nyitva hagyva ugyan bizonyos közös nevezőre utaló konszenzusokat, egy kérdésben mégis felforrósodik. Természetes, hogy a „parasztideológia” legradikálisabb elemének, a földreformnak, a világi nagybirtoknak az eltérő megítéléséről van szó. Meglepő, hogy Szekfű a nagybirtok fontosságának és további fennmaradásának szükségességéhez már nem történeti érveket és a „Történetpolitikai tanulmányok”-ban⁷² is oly gyakran hangoztatott nemzetfenntartó érveket használ fel bizonyító argumentumként, hanem hasznossági szempontokat. De azért Szekfű is érzi, hogy a Kornfeld Mórictól⁷³ kölcsönvett, a nagybirtok nagyobb népességetartó szerepét s ezáltal annak további indokolt fennmaradását hangsúlyozó érvelés ingatag talajon áll. Ebben a közelítésben a „gazdasági szem-

⁷¹ Szekfű Gyula: Az ifjúság társadalomszemlélete. Magyar Szemle 1930. március 212.

⁷² Lásd erre vonatkozóan a szerző: „Szekfű Gyula politikai gondolkodásának kérdéséhez a Történetpolitikai tanulmányok alapján” In: Magyar Történeti tanulmányok. VII. Debrecen 1974. 43–80.

⁷³ Kornfeld Móric: A túlnépesedés problémái. Magyar Szemle, 1927. szeptember.

pontok"-nak a szociális szempontok kárára történő kiemelése mégis inkább taktikai jelleggel történik, hiszen a „minél több embert tart el egy nagybirtok vagy nagyüzem, annál hasznosabb a társadalomra”⁷⁴ elv mellett már a nagybirtok revízióját megfogalmazó szekfűi gondolat is papírra kerül. Ez a gondolat kiérleltebb formában a Három nemzedék Ötödik könyvében körvonalazódik, de a földbirtokkal kapcsolatos későbbi reformelvek csírái az évtizedfordulón formálódnak. A nagybirtok tartalékai azonban még jelentékenyek, s ezek „még hosszabb időre biztosíthatják állami vagy társadalmi beleszólásoktól”⁷⁵ mentes fennmaradását. Szekfű egyéni társadalompolitikai elvét jellemzi az az axióma, miszerint ennek a „beleszólásnak” a történelemben kettős lehetősége van. Egyik lehetőségként a társadalmi változások radikális kezdeményezése alulról indulhat ki és forradalommal végződhet, amit Szekfű természetesen elfogadhatatlan alternatívának tart. A másik lehetőséget a felülről kiinduló szerves, evolúciós fejlődésben látja, amely minden tekintetben elfogadhatóbb az előbbi változatnál. Szekfű helyesen látja, hogy az ifjúsági mozgalom társadalomszemléletének legradikálisabb pontját a nagybirtok radikális felszámolásának követelése jelentheti. Ezzel szemben úgy véli: a nagybirtoknak „még nyugati minták szerinti likvidálása előtt is, mely persze valamikor, a történeti processzus során fog bekövetkezni”.⁷⁶ sok lavírozási lehetősége van. Más szóval a nagybirtok reformja kikerülhetetlen kérdése a magyar közéletnek, de megvalósulását csak egy organikus reform biztosíthatja a távolabbi jövőben is.

A cikk zárótételében olyan társadalompolitikai reformelvek körvonalazódnak, amelyekben a szekfűi gondolkodás fontos karakterisztikus jegyei követhetők nyomon, mintegy tézis-szerű megfogalmazásban. Ennek a politikai gondolkodásnak a lényegét a keresztény hitelvekre épített sajátos demokrácia értelmezés adja. Szekfű felfogásában a modernkori humanizmus lényegét az embernek a társadalmi és gazdasági viszonyokhoz való helyes alkalmazkodása adja. Ennek a humanizmusnak a politikai formáját nevezi Szekfű demokráciának, amelyet szerinte át kell hatnia a keresztény szellemnek. S ha ez a szemlélet hatja át a mai ifjúság társadalomszemléletét is, akkor ez a mozgalom „modern demokratikus” mozgalommá fejlődhet. Szinte a reveláció erejével hat annak megállapítása, hogy Szekfű e modernkori ifjúsági mozgalomban egy „magyar nemzeti vagy népi demokrácia” kibontakozásának lehetőségét látja, amely hivatott lehet arra, hogy az országot „a Nyugatnak százados társadalmi evolúcióban kiegyensúlyozott” viszonyaiba vezesse.⁷⁷

Szekfűnek az ifjúsági mozgalom társadalmi reformelveivel kapcsolatos kritikájában nem csupán elutasító momentumokat találhatunk tehát, hanem azokkal helyenként egyetértő, nemritkán azok jogosságát elfogadó, törekvéseiket bátorító, együttműködésre ösztönző elemeket is. Szekfű, aki a történeti fejlődés mozgását nemzedéki keretben értelmezte — talán ez az egy axióma volt az, amelyet folyton változó és átalakuló történeti koncepciójában változatlan fikcióként továbbvitt — felismerte: a bethleni konzervatív

⁷⁴ Szekfű: i.m. 214.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

reformpolitikával szemben kritikusan fellépő fiatal értelmiségi mozgalomnak helyet kell biztosítani a magyar közéletben. Ennek a mozgalomnak a kanalizálása, az együttműködésre lehetőséget teremtő konszenzusok megtalálásával, véli Szekfű, a politika is nyerhet. De nem kevésbé fontos az a körülmény sem, hogy az évtizedfordulón Szekfű Gyula politikai gondolkodása is belső metamorfózison megy át, annak tudatos felismerésével, hogy a keresztény nemzeti ideológia húszas évek elején kimunkált tételeit, megrarva ugyanakkor egyfajta folytonosságot, a harmincas évek igényeinek, társadalmi és politikai elvárásainak megfelelően, modernbb köntösbe öltöztesse.

II.

Az 1930-as esztendő a több mint egy évtizedig tartó Bethlen korszak utolsó „béke-évének” tekinthető. Olyan békeévnek azonban, amelyben a Bethlen által képviselt és nevével fémjelzett kormányzati rendszer már korábban is nehezen összetartható osztályszövetsége fokozatosan kezd meglazulni. Az éleződő válság új gazdasági és politikai orientáció irányába ösztönözte a kormányt.⁷⁸ A válság jellegének megítélésében a kormányzati politika és személy szerint Bethlen, valamint a hatalmi szövetség érdekeit kifejező törekvések között lényeges eltérések mutatkoztak. Bethlen azt bizonygatta, hogy egy esetleges kibontakozó tömegmozgalom ellen a legfőbb biztosíték az, ha változtatás nélkül fennmarad a kormányzati rendszer hagyományos formája. 1930 nyarán érvelt,⁷⁹ hogy a válság világjelenség, s a magyar gazdaság krízistünetei, az értékesítési válság, a hitelválság, a hazai agrárexport megoldhatatlan gondjai még mindig a világháború, a forradalmak számukra hátrányos kihatású következményei, nem pedig egy elhibázott kormányzati politika velejárói. A krízis a kormány akarata ellenére mély erjedést indított el a magyar közéletben is.

Az évtizedforduló környékét a magyar szellemi élet vitákkal tarkított megbolydulása is jelzi. A vitaterepet a magyar szellemi életben gyakran biztosító irodalom mellett a *történelem*, pontosabban a történetírás is kínálta.

Az Ady-vitában, a kettészakadt irodalom vitájában, a szellemtörténetről, az ifjúság reformmozgalmainak kérdéséről indított vitában, a leginkább a népies-urbánus vitában, a szigorúan vett szakmai kérdéseken túlmenően, eltérő ideológiai nézetek csaptak össze. A viták mégcsak érintőleges tárgyalásának nem adhat helyet e munka, annak csupán témánk, a Szemle szellemi arculatának jobb kibontásához nélkülözhetetlennek ítélt jellemzőire irányíthatjuk a figyelmet.

⁷⁸ A korszak egészét is érintő, s e problémával is kapcsolatos feldolgozások közül nélkülözhetetlen: Magyarország története VIII. k. 1918–1945. Főszerk. Ránki György. Bp. 1976. Első kiad. Lackó Miklós: Válságok –választások. Bp. 1975. L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke, Bp. 1980.

⁷⁹ Lásd az 1930. július 6-án Debrecenben elmondott beszédet. Gróf Bethlen István beszédei és írásai I–II. Bp. 1933. II. 288–300.

A két világháború közötti korszakot gyakran szokták válságkorszaknak, a konvencionális polgári értékek, erkölcsök és izlésformák minőségi átalakulásának tekinteni. Ebben az ideológiai frontokat is érintő átrendeződésben az egyik, talán legfontosabb szempontnak azt tekinthetjük, hogy a hagyományosnak vélt polgári ideológiai áramlatok, a liberalizmus és a konzervativizmus jelentékeny modernizálódáson ment keresztül. A tájékozódási kényszer érintette úgyszólván a szellemi-ideológiai szféra egészét.⁸⁰

A Magyar Szemle ugyancsak élénken reagál a felmerülő problémákra.

Az Ady-vitában kulturális, esztétikai, erkölcsi, mentalitásbeli kérdések kerülnek megvitatásra Ady ürügyén, de valójában politikai nézetek konfrontációjáról van szó. A Szemle egy polgárosultabb gondolkör megfogalmazásának álláspontjára helyezkedett, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy egy nemzedéki őrsegyváltás programjához szállítson ideológiai érvanyagot. Keresztury Dezső összegző igényű cikke⁸¹ is azt állapítja meg – részben az Ady-vita kapcsán –, hogy „új magyar ideológia kialakulásának szándéka jellemzi az ifjúság egyre hangosabb reformmozgalmait”.⁸² Ebben az útkeresésben egy egységesítő program kialakításának keretei már nem lehetnek irodalmi és művészeti ihletettségűek, vallja a szerző, az alapkoncepciónak szociális és politikai kihívásokra kell választ adnia. Az ifjúság szemléletének alakításában szerepet játszó Ady-kép egy látomásos „vízió” és „revízió” kényszerű kettősségében vergődik. Móricz Zsigmond, mint a magyar társadalom szociális kérdések iránt fogékony ábrázolója, a magyar középosztály bukásának régényírója, és Szabó Dezső, a szociális ihletettségű új kollektivitás kifejezője – Keresztury szerint – méltán került az ifjúság társadalomszemléletét, ideológiai arculatát meghatározó és kiegészítő források közé.

Cikkének eszenciális összegzéseként a szerző szekfüi gondolatokat idéz,⁸³ elfogadva annak általánosabb érvényű megállapításait. Keresztury Dezső lényegi megállapításai harmonizálnak azzal a Szemle-beli törekvéssel, hogy az ifjúság társadalmi reformelveinek tükröztetésére és befolyásolására az irodalom kereteinek talán a korábbinál nagyobb teret kell biztosítani. Természetesen azzal a megszorítással, hogy az irodalom keretébe ágyazott „radikális-szocialista” diagnózis a politika által is elfogadható reformkonzervativizmus keretein belül marad. Ebben a periódusban Szekfü is úgy véli, egy konzervatívabb színezetű, az ifjúság részéről is elfogadott társadalmi reformprogramot jobban kellene támogatni. Hiba lenne azonban a Magyar Szemlét 1930–31 táján föltétlenül földreformpárti folyóiratnak feltüntetni. Érvényesül a Szemlében az a vonal is, amelynek alig leplezett szándéka „statisztikus pontossággal” annak igazolása, hogy az agrárválság, az értékesítés terén mutatkozó zavarok megoldásánál a kormánynak a nagybirtok érdekeit kell szem előtt tar-

⁸⁰ Lackó Miklós: Válságok–választások. Bp. 1975. A kötetben közzétett tanulmányok témánk kibontásához is rendkívülien sokrétű és gazdag útmutatásokkal szolgáltak.

⁸¹ A Szemle álláspontját e tekintetben híven tükrözi Keresztury Dezső cikke az „Irodalmi életünk feszültségei”. Magyar Szemle 1930. április. 335–346.

⁸² Uo. 344.

⁸³ Lásd „Az ifjúság társadalomszemlélete” c. Szekfü-írást. Uo. 1930. március.

tania.⁸⁴ Vitathatatlan, hogy a Szemle ebben a vonatkozásában a Bethlen-kormány társadalmi bázisának számító agrár-blokk igényeit tükrözi. Az agrárblokk teoretikus szakértőjének számító Ihrig Károlynak, valamint a Szemle szűkebb köréhez tartozó Kornfeld Móricnak hasonló volt a véleménye: mindketten az állami beavatkozás mértékének fokozását kívánták. A mezőgazdasági válság megoldásában elsődleges helyet biztosítanak az értékesítés megszervezésének, s olyan államilag szavatolt ár és hitelpolitikát követelnek, amely mindenekelőtt a nagybirtok értékesítési gondjait könnyítené. Kornfeld a válságba jutott magyar gazdaság legnagyobb gondjának nem a nemzetgazdaság rossz struktúráját tartja, hanem a nagybirtok jövedelemhiányát, amelyet a bizonytalan mezőgazdasági árak (főleg a gabonaáraknak) ingadozása okoz. A gazdaság rentabilitásának megteremtését ártámogatásban és alacsony kamatú hitelek folyósításában látja, hiszen „Ki fektet be földjébe tőkét – s mily drága tőkét! – s fáradságot, ha konzervatív *oldalról is új földreformot* hirdetnek, a helyett, hogy a forradalmi birtokviszony-megváltozás előmozdítása helyett a természetes aprózódásnak útjait egyengetnék?”⁸⁵ Kornfeld állásfoglalásának általánosabb ismertetése azért is fontos, mert az szinte pontról pontra egyezik Bethlen miniszterelnöknek 1930 októberében az egységes pártban kifejtett ezirányú elképzeléseivel.⁸⁶ A boletta néven ismertté vált vitatható ártámogató politikával való egyetértést az elutasítás váltja fel a kartelltörvénnyel kapcsolatban. Kornfeld a kormány kartelltörvény-tervezetében a gazdasági liberalizmus szellemében érvényesülő szabadelvűséget látja, és azt elveti, mert az szerinte kizárólag az ipari kartelleket juttatná előnyhöz az agrárérdekek kárára.

Mellőzve a további részleteket, a fentiekben foglaltak megengedik annak megállapítását, hogy az ifjúság reformelképzelései jogosságának elfogadása mellett a Szemle az évtizedfordulón teret adott a nagybirtok érdekeit agrárius szemszögből védelmező elméleteknek is, e téren fordulat csak később következik be.

A Bethlen-kormány 1931. augusztusi bukása több volt mint egyszerű kormányválság. Bethlen István lemondása az ellenforradalmi korszak történetében korszakhatárnak tekinthető. Ezt követően a kormányzati politika folytonosságának a megszakadása nemcsak a politika korábban meglévő stabilitásának a végét jelentette, de azt is, hogy a válságból kiutat kereső politikai mozgások jobbfelé találtak nagyobb lavírozási lehetőséget.⁸⁷

A kormány lemondását a Szemlében Kornfeld kommentálja.⁸⁸ Az írás rövid, s az események utáni döbbenet perceiben foganhatott. A cikk a méltatás és elismerés hangján ír a kormány és személy szerint Bethlen tevékenységéről, érdemének azt a külpolitikai örökséget tertja, mely szerinte a nemzetet kivezette nemzetközi elszigeteltségéből.

⁸⁴ Ihrig Károly: A mezőgazdaság válsága. Uo. 1930. május. Uo.: A szociális probléma a mezőgazdaságban. Uo. 1930. szeptember. Kornfeld Móric: Gazdasági problémák Uo. 1930. szeptember.

⁸⁵ Kornfeld: i.m. 85. Az én kiemelésem –Sz. D.

⁸⁶ Gróf Bethlen István beszédei és írásai.II. 300–315.

⁸⁷ Lásd bővebben Magyarország története.VIII. k. 625–636. L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. különösen 11–25.

De ugyanakkor azt sem kívánja Kornfeld elhallgatni, miszerint a magyar gazdaság válságának okait nem lehet kizárólag a világválsággal magyarázni. A kormánynak is le kellett volna vonnia azt a tanulságot, hogy az államháztartás deficitjének kölcsönökkel történő mérséklése az állam számára újabb adósságot eredményez, s mint ilyen nem járható út. Meglepő előrelátással azt sugallja a cikk, hogy a nemzetnek erős vezetőre van szüksége, de nem válhat meg attól, „aki a nemzetnek önbizalmat Trianon ellenére is vissza tudja adni”.⁸⁹ Bizonyos, hogy Bethlen István bukása ellenére is fontos tényezője marad a politikának és közvéleménynek, utóbbinak pedig befolyásos alakítója és egyben fontos öszszetevője maga a Magyar Szemle is.

Többet világít meg a Szemle és Bethlen István kapcsolatának jellegéből az a személyes hangú levél, amelyet Szekfű Gyula a miniszterelnök lemondása után öt nappal keltezve fogalmazott meg.⁹⁰ Szekfű annak fontosságát hangsúlyozza, hogy Bethlennek a továbbiakban több politikai vonatkozású cikket kellene írnia a folyóiratban. „Erre a szerkesztőség szerint azért is szükség volna – írja –, mivel az a politikai felfogás, mely miniszterelnökséged alatt a Magyar Szemle részéről belső meggyőződésből homogén volt a kormány politikájával, a jövőben kisebb vagy nagyobb dolgokban nincs kizárva, hogy eltérhet a mindenkori kormányok véleményétől vagy pozitív intézkedéseitől”. Szekfű ilyen direkt felkérésű levelet nem sokat írhatott életében, hiszen nem kevesebbet kívánt Bethlentől, mint azt, hogy cikkeivel kijelölje a Szemle számára a „kívánatos vonalvezetést,” s lássa el a szerkesztőséget intenciókkal arra nézve, milyen „irányú és tárgyú cikkek megírását látná szükségesnek”.⁹¹ Bethlen, igaz nehezen bizonyíthatóan, de korábban is mindig „jelen van” a háttérben, 1932 és 1934 között azonban a folyóirat lényeges politikai állásfoglalásainak kimunkálásában aktívabban közreműködik.

1932 és 1933 az az időszak, amikor a Szemleben újra teret kap a földreform és az agrárkérdés. Az egyre mélyülő gazdasági válság s az országot leginkább sújtó értékesítési nehézségek különösen az agrárexport gondjai, e problémakör megítélésének újabb vizsgálatát teszik szükségessé.

A földreform, mint az agrárkérdés megoldásának egyetlen lehetősége, nem került le ugyan a napirendről, de a gazdasági válság átmenetileg súlyosabb kérdéseket tolt az előtérbe. 1931-re szinte tragikussá vált a helyzet⁹² az ország eladósodása és a mezőgazdaság gondjai miatt. Az agrár zónájú Délkelet-Európa megsegítésének ügye nemzetközi problémává szélesedett, de a megoldásra született elképzelések (pl. a Briand-terv, valamint a német–osztrák vámúnió terve) mind a kis államok, mind a nagyhatalmak számára elfogadhatatlanok voltak. Egyrészt nem kínáltak végérvényes kiutat a válságból, s másrészt ha kínáltak volna is, a kis országok számára éppen úgy, mint a nagyhatalmak valamelyikének, elfogadhatatlan politikai függőségi kényszert jelentettek.

⁸⁸ Kornfeld Móric: A kormány lemondása. Magyar Szemle 1931. okt.

⁸⁹ Uo. 109

⁹⁰ Szekfű Gyula levele Bethlenhez. A levél kelte 1931. augusztus 24. OSZKK Fond 7. 30. doboz.

⁹¹ Uo.

⁹² Ránki György: Gazdaság és külpolitika. Bp. 1981. A könyv részletesebben elemzi ezt a helyzetet. A gazdasági krízis magyarországi kihatásainak megítélésénél erre a munkára támaszkodtunk.

Anélkül, hogy gazdaság és politika kérdésének mélyebb taglalásába kezdenénk, a fentiekkel kapcsolatosan a Szemle-ben két gondolat és elképzelés publikus megfogalmazását kísérhetjük nyomon. Az egyik a vámkérdés preferenciális eszközökkel történő orvoslása,⁹³ a másik a föld- és agrárkérdés problémájának újszerű megközelítése, a telepítési politikának a szociálpolitikával és az agrárpolitikával történő, propagandisztikus vonásokat sem mellőző szerves összeépítése.⁹⁴ Mindkét kérdéskör vissza-visszatér a folyóirat hasábjain.

Gratz Gusztáv megszólalása az agrárkérdés Szemle-beli vitájában mutatja azt, hogy a Szemle és szerkesztősége a korábbiakban már ismertetett szempontok mellett egyre nagyobb figyelmet fordít a kérdés nemzetközi, külpolitikai összefüggésére, valamint a harmincas évek gyorsan alakuló európai hatalmi konstellációknak az európai kis államok, köztük Magyarország sorsát is közvetlenül meghatározó szerepére. Gratznak a preferenciális vámkérdés ügyében nyilvánosságra hozott véleményét természetesen nem szigorúan vett szakmai szempontok motiválták, hanem az a megkülönböztetett és irányadó szerepkör, amit Gratz Gusztáv a Szemlénél ebben az időszakban betöltött. Gratz cikke gyors reagálás volt arra a zsákutcába juttatott Briand-tervre, amely a Páneurópa-terv keretei közé ágyazva próbálta az agrárzónájú Délkelet-Európa agrárválságát megoldani.⁹⁵ Elemzése megmaradt a teoretikus vizsgálódás szintjén, annak bizonygatásával, hogy a preferenciális vámrendszer bevezetése megkönnyítené az utat az általa tökéletesebbnek vélt vámszövetség megteremtése felé. A cikk, anélkül, hogy konkrét utalásokat tenne, nem hagy kétséget afelől: egy új kereskedelempolitikai rendszer nem képzelhető el új szövetségi-politikai rendszer kiépülése nélkül.

A nemzetközi erőviszonyokban bekövetkező változást elsődlegesen a gazdasági kapcsolatok átvértékelődésében lehetett megfigyelni, ami egyaránt hathatott az atomizálódás irányába, valamint az integrációs törekvések felé. A francia törekvések a gazdaságpolitika elsődlegességén alapultak, politikai bázisukat a status quo adott kereteinek további fenntartása jelentette, míg a másik tábor, főleg német vezetés mellett, a versailles-i békerendszer revíziójának napirendre tűzésével kívánta az utat egyengetni a gazdasági megoldások számára. Magyarország ellentmondásos helyzetét mutatta, hogy gazdaságilag továbbra is kötődött Franciaországhoz, de már az is érződött, a német érdekek ellenére nincs Duna-völgyi kibontakozás. Mint ahogy a Pester Lloyd megállapította, „Konkrét tárgyalásoknak a közvetlen érdekelt dunai államok között mindaddig nincs sem célja, sem értelme, míg a nagyhatalmak meg nem egyeztek egymás között.”⁹⁶

⁹³ Gratz Gusztáv: A preferenciális vámrendszer. Magyar Szemle, 1931. január. *Ihrig Károly*: A búza világháborúja. Uo. 1931. április. *Kornfeld Mór*: Nemzeti gazdaságpolitika. Uo. 1932. július.

⁹⁴ *Kerék Mihály*: A telepítés kérdéséhez. Uo. 1932. november. *Kovrig Béla*: A nemzeti Munka-terv szociálpolitikája. Uo. 1932. december. *Matolcsy Mátyás*: Magyarország agrárnélkülisége. Uo. 1933. január. A telepítés kérdés. *Kerék Mihály és Matolcsy Mátyás tanulmányai* Uo. 1933. június. *Ihrig Károly*: A telepítés kérdéséhez. 1933. szeptember. *Kerék Mihály*: A magyar mezőgazdasági munkás táplálkozása. Uo. 1933. október.

⁹⁵ Az 1930 februárjában összeülő genfi vámkonferencia sikertelenségét elemző cikk a Szemle novemberi számában látott napvilágot, Zelovich László tollából. A kérdés hazai irodalmára vonatkozóan lásd: *Ránki György* i.m.

⁹⁶ Idézi *Ránki Gy.* i.m. 198.

1932 tavaszára Franciaország egyre inkább háttérbe szoruló Duna-medencei szerepének növelésére újabb tervvel állt elő. A Tardieu-terv több meglepetéssel is szolgált. Egyrészt a Duna menti országok között olyan preferenciális vámszerződés megkötését ajánlotta francia pénzügyi segédlettel, amely a gazdasági kapcsolatok új rendszerét kívánta megalapozni. Ugyanakkor a diplomácia szemszögéből először kérdőjelezte meg a versailles-i békeszerződés további fenntarthatóságát. Így érthető az a lázas fogadtatás, amit a terv a térség országaiban kiváltott. Magyar részről a tervvel szembeni ellenállást elsődlegesen politikai okokkal indokolták, hiszen azokkal kellett volna egyezsége jutni, akikkel szemben a trianoni revíziót is sikerre kellett volna vinni. A Tardieu-tervben felvillantott segítséget azonban gazdasági szempontból sem tartották elég hatékonynak és elegendőnek a krízisből való kijutáshoz.

A fentiekben vázolt új nemzetközi politikai és gazdasági helyzetnek a Szemle-beli tükröződését nem mondhatjuk egyértelműnek. Gratz Gusztáv, aki politikai orientációját tekintve legitimista, a preferenciális vámkedvezményről írott említett tanulmányában hívének mutatkozott. A Szemle gazdaságpolitikai kérdéseiben kompetensnek tartott Kornfeld Móric gazdaságpolitikai koncepciójának kifejtésekor az agrárblokk érdekeinek szem előtt tartását hangsúlyozza. Kornfeld, azt vallja, hogy „a mezőgazdaság kríziséből kiinduló nehézségeink egyre rohamosabban társadalmi válság és politikai és pénzügyi infláció rombolásai felé visznek”⁹⁷ bennünket. Közös vámterülettel és preferenciális vámpolitikával nem lehet kilábalni a válságból, mert az az országot olyan politikai kötelezettség béklyóiba fogná, melyek nem felelnek meg nemzeti érdekeinek. Szerinte kettős út kínálkozik a válságból való kilábaláshoz. Egyrészt biztosítani kell a mezőgazdasági termelés rentabilitását, még akkor is, ha az átmenetileg a nagytőke kárára történik (Kornfeld itt kimondatlanul a mezőgazdaságot leginkább sújtó agrárrolló megszüntetésére gondol).

Másrészt olyan állami beavatkozást sürget, amely segíti a mezőgazdaság jövedelmezőségének helyreállítását egy lefelé nivellált értékesítési árszínvonal megteremtésével. Kornfeld elképzelése egy erősen szabályozott gazdasági automatizmus ideáját jelenti, amely valójában az autarchiás gazdaság megteremtését célozná. E mögött az a helyes felismerés rejlik, hogy az elmúlt időszak nagymértékű hitelfelvételei és ebből eredő adósságai (1932-re ez az összeg már meghaladja a 3,7 milliárd svájci frankot)⁹⁸ nem stabilizálták a gazdaságot, az ország kormánya a „külföldi hitelezők csődtömeggondnokává” vált. Kornfeld nézete, miszerint a nemzetközi erők részvétele és egy új alapokra helyezett vámpolitikával átszervezett világpiac nélkül nincs kiút a válságból a kis államok számára, egyszerre jelezte a Magyar Szemle látókörének tágulását, de a válsággal s az agrárkérdéssel kapcsolatos álláspontjának, közelítési módjának többszínűségét is.

⁹⁷ Kornfeld Móric: Gazdaságpolitika. Magyar Szemle 1932. július.

⁹⁸ Ránki Gy. i.m.

Соке, Д.: Аграрный вопрос в журнале «Магьяр Семле»

Премьерминистр Иштван Бетлен обосновал журнал в 1927 году, а редактором «Магьяр Семле» был широкознатный и потентатный историк того времени Дьюла Секфю. Журнал поддерживал стремления Бетлена, но это далеко не означало публицистической службы повседневных политических желаний.

Данная статья (которая является только частью большой работы) анализирует журнальных статей на тему самой жгучей проблемы венгерского общества – аграрного вопроса. Эти статьи в историческом плане занимаются вопросом о земле, не отрицают, что этот вопрос надо держать на повестке дня, так как собственнические отношения далеко не гибкие и жазненные условия крестьян тоже мотивируют поднятие его. Но подход к возможностям решения всегда стремится со стороны власти. Исследовательские работы «Магьяр Семле» с помощью своей профессиональной подготовленностью были направлены на цель примирить радикальные стремления молодой интеллигенции, интегрировать их в консервативную реформенную программу. Авты статьи детально анализирует труды Дьюлы Секфю, экономиста-социолога Иштвана Вейса и других; пишет о так называемом деревенском номере журнала и о разных концепциях авторов того времени.

D. Szőke: The agrarian question in the journal "Magyar Szemle"

The journal "Magyar Szemle" was founded by the Prime Minister István Bethlen in 1927 and its editor was the widely influenced historian Gyula Szekfű. The journal has favoured the ambitions of Bethlen but it had not the slightest intention to serve publicistic the daily political claims.

The author of this study – as a part of a larger work in hand – analyses the writings of the journal dailing the most burning question of the Hungarian society, the agrarian question. In these studies is dealt the land question with its historical background; their authors do not negotiate that the putting of this question on the agenda is given reasons by rigidity of the ownerships, the living conditions of the peasantry but they approach and judge the solving of the opportunities from the point of view of the power. The studies, articles of the journal "Magyar Szemle" with their professionality were directed to transform the radical aims of the young intellectuals to a part of a much milder conservative social reform program. The author of this study talks in detail the writings of Gyula Szekfű, the articles of the famous economist-sociologist István Weis and others, the village-number of the journal, recites the different opinions.

A keleti válság és a nagyhatalmak balkáni célkitűzései (1875–77)

A Balkán a 19. sz. 70-es éveiben ismét bekerült a nagyhatalmak érdeklődésének homlokterébe. Délkelet-Európa – amely ettől kezdve kisebb-nagyobb megszakításokkal jó 30 éven át figyelmük középpontjában maradt – az 1870-es évek előtti évtizedekben is hallatott magáról, amennyiben a korábbiakban is angol–orosz vetélkedés színtere volt. Most azonban új résztvevő is jelentkezett a balkáni vetélkedésben. Az Osztrák–Magyar Monarchia, amely 1871-ben végérvényesen kiszorult külpolitikai aktivitásának korábbi fő színteréről, Németországból, és külpolitikai aktivitásának új színteret és lehetőségeket keresve az eddiginél sokkal nagyobb mértékben ismét a Balkán felé fordult. Az 1870-es évektől kezdve tehát az orosz és angol érdek mellett megjelent az új osztrák–magyar balkáni érdek és program is. Ugyanakkor itt Oroszország aktivitása sem csökkent, és ezáltal orosz–osztrák konfliktus lehetősége lépett föl.

Az Osztrák–Magyar Monarchia jelentkezésével viszont nemcsak a résztvevők köre bővült, hanem a vetélkedés jellege is megváltozott. Az orosz–angol vetélkedésnek ugyanis nem a Balkán-félsziget fölötti hegemonia vagy balkáni befolyási övezetek szerzése volt a célja, hanem Konstantinápoly-nak, a tengerszorosoknak, vagyis a Boszporusznak és a Dardanelláknak és a Földközi-tenger keleti medencéjének a birtoklása, illetve uralása. Az Osztrák–Magyar Monarchia figyelmét azonban nem ezek az érdekeiktől valamelyest távolabb eső földrajzi pontok kötötték le, hanem a területével szomszédos Balkán-félsziget fölötti uralom kérdése.

Az 1870-es években a Balkán még csaknem teljes egészében Törökország kezében volt, de a balkáni népek nemzeti felszabadító törekvései egyre inkább éledőben és szerveződőben voltak, sőt a nemzeti felszabadító mozgalmak már bizonyos eredményeket is mondhattak magukénak, s ennek következtében az 1870-es évek elejére a következőképpen alakult a balkáni helyzetkép: mintegy fél évszázada létezett egy, a Török Birodalomtól teljesen független állam, Görögország. Egzisztált másfél évtizede három, a Török Birodalommal vazallusi státusban levő, de lényegében véve független ország: Szerbia, Románia és Montenegró.

Szerbia területét tekintve nem volt nagy kiterjedésű állam, de politikai hagyományait, viszonylagos gazdasági fejlettségét és fekvését tekintve egy eljövendő délszláv állam központját képezhette. Ezért nevezték „a Balkán Piemontjának” is. Oroszországtól komoly támogatást élvezett. A Szerbiánál lényegesen nagyobb területű Románia a törökellenes szervezkedéseknek az egyik központja volt. Montenegró területileg kicsi, gazdaságilag fejletlen, társadalmi struktúráját tekintve elmaradott állam volt. Mindhárom államnak az volt a törekvése, hogy a nagyhatalmakkal elismertesse a függetlenségét, megszabaduljon vazallusi státusától.

Görögország, Szerbia, Románia és Montenegró mellett azonban a Balkán-félsziget túlnyomó része – Bosznia, Hercegovina, a Novibazari szandzsák, Makedónia, Epirusz, Tesszália és a bolgár területek – változatlanul a szulgán maradéktalan fennhatósága alatt álltak. A független és vazallusi országok létrejötte mégis jelzi a Török Birodalom felbomlásának folyamatát, ami a 19. sz. utolsó harmadában is feltartóztathatatlanul folyt tovább.

1875 júliusában felkelés tört ki Hercegovinában, majd rövidesen Boszniában is a török uralom ellen, amelynek Törökország csak hónapokig tartó küzdelmek után tudott véget vetni. Ezzel a felkeléssel vette kezdetét a négy évig tartó keleti válság, amelynek részleteit és lefolyását – lévén, hogy jól ismertek – nem áll szándékunkban ismertetni.¹ A mozgalom, amely hamarosan a Balkán egész nyugati felére kiterjedt – mivel Törökország területi integritását fenyegette –, kapcsolatba került a nagyhatalmi érdekekkel is.

¹ A keleti válság részletes leírását lásd *Hvosztov*: *Diplomatia v novoc vremija, 1871–1914.* = *Isztoria diplomatii*, t. 2. Moszkva, 1963°. 85–115.

A felkelés bizonyos fokig veszélyt jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia számára is, mint-hogy jelentős délszláv lakossága miatt a Balkán nemzeti átrendezése a területi épségét veszélyeztethette. Ezért a felkelés állásfoglalásra, új program kidolgozására készítette.

Az Osztrák–Magyar Monarchiának a keleti válságot megelőzően a Balkán-félsziget nyugalmának, a status quónak a megőrzése volt a hivatalos programja. Fenn akarta tartani a Török Birodalom területi integritását, mert számára az volt a legkedvezőbb, ha a Balkánt a gyenge Törökország tartja kézben, és nem kerül vetélytársa, Oroszország fennhatósága alá, ahhoz pedig nem volt ereje a Monarchiának, hogy ő lépjen a bomló Törökország helyébe. Ebben a koncepcióban Oroszországra hol szövetségesként, hol ellenfélként tekintettek.

Ugyanakkor a Balkán kitűnő terület volt dinasztikus terjeszkedésre, és a bécsi udvar, valamint az ún. katonai párt régóta készült a félsziget nyugati felét érintő hódításokra. Elsősorban Bosznia és Hercegovina megszerzésének a terve foglalkoztatta őket. Akik dinasztikus terjeszkedésre gondoltak, általában nem önálló osztrák–magyar, hanem osztrák–magyar–orosz közös fellépés keretében képzelték el a hódítást, vagyis gyakorlatilag meg akartak osztozni a felbomló Törökországon Oroszországgal.

Az Osztrák–Magyar Monarchiának tehát két, egymással ellentétes külpolitikai koncepciója volt a Balkán tekintetében: a konzervatív szolidaritás elvén alapuló status quo-politika és a dinasztikus expanzió politikája. A felkelés válaszút elé állította az osztrák–magyar diplomácia vezetőit.

Andrássy Gyula, a közös külügyminiszter lényegében véve az előbbinek, a status quo megőrzése politikájának a híve volt, de 1875-től kezdve hajlott rá, hogy a dinasztikus expanzió politikájának egyes elemeit – konkrétan Bosznia és Hercegovina megszerzését – beépítse a Monarchia hivatalos külpolitikai terveibe.² A katonai párttal szemben azonban úgy vélte, hogy a hódítással várni kell addig, amíg a terjeszkedés nemzetközi feltételei megteremtődnek, és a Monarchiának nemzetközi felhatalmazása vagy jogcíme lesz a foglalásra; továbbá addig, amíg a Monarchián belüli különböző politikai erők is elfogadják a hódítás gondolatát.³

A felkelés kezdetén az osztrák–magyar program a felkelés megfékezésében reménykedett, a válság diplomáciai elaltatására, a Török Birodalom területi integritásának megőrzésére, a birodalmon belüli reformok bevezetésére törekedett. Nem támogatta tehát a balkáni szláv nemzeti felszabadító mozgalmakat.

Az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben Oroszországnak általában nem volt célja a balkáni status quo megőrzésére. A balkáni szlávok, tágabb értelemben pedig a balkáni keresztények – tehát a görögök is – pártfogójának a szerepében szokott fellépni, hogy maga mögé állítva ezeket a népeket, szövetségest találjon bennük az osztrák–magyar és a török célokkal szemben.

Oroszország évszázadok óta dédelgetett álma a tengerszorosok megszerzése volt, és ennek érdekében időről időre újult erővel vette föl a harcot a törekvését keresztező Angliával, Törökországgal és Ausztriával. Célja ennek érdekében Törökország gyengítése volt, és a Balkánon olyan szláv nemzeti államok létrehozását kívánta, amelyeket fennhatósága vagy befolyása alatt tarthatott. Amíg azonban ez az Oroszország szempontjából oly kívánatos balkáni rendezés végbe nem ment, a cári birodalom számára is az volt a legkedvezőbb, ha a tengerszorosokat és a Balkánt a gyenge, befolyásolható Törökország tartja kézben.

A hercegovinai felkelés Oroszországot kellemetlenül érintette. A válság az orosz külpolitika kezdeményezése nélkül és bizonyos tekintetben az orosz érdekek ellenére robbant ki. A cári birodalom ugyanis éppen nem volt abban a helyzetben, hogy hagyományos politikai irányvonalának megfelelően a balkáni szlávok védnökének szerepében felléphessen. Belső válságban, átmeneti állapotban volt.

² *Diószegi István*: Andrássy és a keleti kérdés 1875-ben. = *Valóság*, 1975/3. 67–71.

³ Andrássy keleti politikájának kezdeteiről lásd *Diószegi*: Andrássy, 66–79.; *Diószegi*: Anfänge der Orientpolitik Andrássys. = *Der Berliner Kongress von 1878*. Wiesbaden, 1982. 245–257.; *Palotás Emül*: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkán politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881. Bp., 1982. 9–11.; *Horst Haselsteiner*: Zur Haltung der Donaumonarchie in der orientalischen Frage. = *Der Berliner Kongress von 1878*. Wiesbaden, 1982. 227–242.

Reformok tervezésén és végrehajtásán fáradozott, például a hadsereg terén is. Gazdaságilag gyenge lábakon állt, és belsőleg gyengítették különböző politikai-szellemi irányzatok, mint a narodnyik mozgalom, a liberálisok, a pánszláv mozgalom.

Nemzetközi tekintetben sem volt abban a helyzetben, hogy önálló akciót kezdeményezhessen a balkáni szláv felkelők érdekében. Fékezte ugyanis a három császár 1873-ban kötött szövetsége, amely előírta, hogy csak partnerével, Ausztria–Magyarországgal való előzetes megbeszélés után léphet nagy horderejű balkáni kérdésekben. (A harmadik szerződő fél, Németország nem volt közvetlenül érdekelt a Balkánon.)

Oroszország a felkelés következtében tehát nagy dilemma elé került. Érdeke a balkáni status quo fenntartása lett volna, de presztízse nem engedhette, hogy ne lépjen föl a szlávok érdekében, mert ha eltűri a keresztények leverését, megfosztja magát védnöki szerepétől. A nem kívánt mozgalmat megpróbálta tehát presztízisének sérelme nélkül leszerelni.

A szakirodalomban föllelhető az a nézet is, hogy a hercegovinai felkelést – amely tulajdonképpen adókérdések miatt tört ki – Oroszország szította.⁴ Manfred Müller szerint Gorcsakov, az orosz külügyminiszter egy nagy keleti „diadallal” akarta megkoronázni munkásságát. Bár nem vonjuk kétségbe, hogy a hiúságáról is jól ismert külügyminiszternek voltak ilyen céljai, a fentebbi fejtegetések kapcsán mégis rá kell mutatnunk arra, hogy Oroszországnak az adott időpontban nem állhatott érdekében a felkelés szítása.

A harmadik érdekelt Anglia volt, akit a felkelés azért töltött el aggodalommal, mert Törökország területi épségét veszélyeztette. Anglia hosszú ideje órködött a bomlófélben levő Törökország fenntartásán, mert érdekei azt kívánták, hogy a tengerszorosok, a szultán fennhatósága alatt maradván, ne kerülhessenek Oroszország kezébe. Anglia mindenekelőtt földközi-tengeri pozícióit féltette, és emellett létkérdésnek tartotta, hogy Konstantinápoly ne juthasson egyetlen másik nagyhatalom, de mindenekelőtt Oroszország birtokába, mert Törökországon keresztül vezetett a legrövidebb szárazföldi út koronagyarmatára, Indiába. Anglia álláspontja ezért az volt, hogy Törökországot fenn kell tartani, és amennyire ez lehetséges, angol befolyás és ellenőrzés alá kell vonni.

A többi nagyhatalomnak a hercegovinai felkelés kitörésekor nem volt szerepe a Balkánon. Németországnak nem voltak közvetlen érdekei, Franciaország még legyengült állapotban volt, és ebben az évtizedben nemigen hallatta hangját a világpolitikában, Olaszországnak pedig jóval nagyobbak voltak az ambíciói, mint az ereje és tényleges lehetőségei.

Ha tehát a Balkánon érdekelt nagyhatalmak céljait áttekinthetjük, láthatjuk, hogy Ausztria–Magyarországnak, Oroszországnak és Angliának közös érdekük volt a felkelés mielőbbi elfojtása, Törökország területi integritásának megőrzése. Emellett Ausztria–Magyarországnak és Oroszországnak a köztük érvényben levő megállapodás alapján közösen kellett eljárniuk, és ezen túlmenően Oroszországnak úgy kellett fellépnie, hogy ne kerüljön konfliktusba a szlávok miatt Törökországgal, de ugyanakkor védnöki pozíciójáról se kelljen lemondania.

Nem tekintjük feladatunknak, hogy ismertessük a nagyhatalmaknak a keleti válság rendezése érdekében tett valamennyi lépését, csak ezeknek a kísérleteknek a jellegét kívánjuk megmutatni, és a témánk szempontjából legfontosabb események kiragadására törekszünk.

A keleti válság első szakaszában, a hercegovinai felkeléstől a szerb–török háború kirobbanásáig, 1876 júliusáig eltelt időszakban a nagyhatalmak diplomáciai úton, a felkelők és a Török Birodalom közötti közvetítéssel, az Andrássy által kezdeményezett reformpolitikával akartak gátat vetni a felkelésnek, megőrizve a balkáni status quót. (Andrássy-jegyzék, 1875. december, berlini memorandum, 1876. május.)⁵ A nagyhatalmak közötti egyetértés azonban már ebben a kezdeti szakaszban sem volt teljes, Anglia a maga útját járva, eltért az európai koncepciótól, nem volt hajlandó részt venni a reformációban.

⁴ *Manfred Müller*: Die Bedeutung des Berliner Kongresses für die deutsch–russischen Beziehungen. Disszertáció. Leipzig, 1927. 5.

⁵ A berlini memorandum szövegét lásd (orosz fordításban): Szbornik dogovorov Roszszij sz drugimi goszudarsztvami, 1856–1914. Moszkva, 1952. 140.

A szerb–montenegrói hadüzenet ugyan nem idézett elő gyökeres változást Ausztria–Magyarország és Oroszország balkáni politikájában, de módosította azt. Oroszországban szaporodtak azok az erők, amelyek a határozott törökellenes fellépést sürgették, és Ausztria–Magyarország sem folytathatta tovább a status quo-politikát. Fel kellett készülniük arra, hogy a szerb–török háború kimenetelétől függően lépniük kell a keleti kérdés megoldásának érdekében. Oroszország és Ausztria–Magyarország politikájuk összehangolásával próbálkozott.

Az orosz–osztrák–magyar kapcsolatokat szempontjából komoly jelentősége volt az 1876. július 8-i reichstadti találkozónak. Gorcsakov és Andrássy tanácskozásának első szembetűnő érdekessége, hogy a felek nem kötöttek szabályos konvenciót, és nem készítettek közös jegyzőkönyvet sem. A megbeszélések eredményét mindkét fél külön-külön rögzítette írásban, és a két feljegyzés között számos, igen lényeges eltérés mutatkozik. A tárgyalások fő vonalai a két variánsból az eltérések ellenére is kirajzolódnak.⁶

Andrássy számára az volt a legfontosabb, hogy meghiúsítsa egy egységes nagy szláv állam létrejöttét a Balkánon. Andrássynak ez a kikötése itt merült föl először, és Gorcsakov ezt a kikötést ekkor hajlandó volt elfogadni.

Megegyeztek abban, hogy a konfliktust a Porta és a Balkáni népek ügyének tekintik. A megegyezés további pontjaiból világosan kitűnik, hogy a tárgyalásokhoz a lökést a szerb–török háború kitörése adta és a tárgyaló feleket az a cél vezérelte, hogy közös programjuk legyen a háború befejezése utáni lépéseikhez. Megállapodtak tehát, hogy török győzelem esetén megóvják Szerbia és Montenegró területi épségét, Boszniát, Hercegovinát és a bolgár területeket illetően pedig ragaszkodni fognak a berlini memorandum végrehajtásához. Ha Szerbia és Montenegró győz, sor kerülhet területük megnövelésére, azzal a kikötéssel, hogy – mint már említettük – nagy szláv állam létrejöttét nem engedik meg.

Andrássy ezen a tárgyaláson vetette föl először nemzetközi fórumon Bosznia és Hercegovina annektálásának kérdését, olyan formában, hogy Törökország veresége esetén a Monarchia igényli magának a jogot, hogy birtokba vehesse Bosznia egészét és Hercegovina területének egy részét. Ezért cserébe Oroszország elfoglalhatja korábbi birtokát, Dél-Besszarábiát, amely az 1856-os párizsi békeszerződésben került Romániához.

Szó esett a Szerbia és Montenegró közötti földszáv, a Novibazari szandzsák hovatartozásának a kérdéséről is. Az osztrák katonai körök erre a területre éppúgy jogot formáltak, mint Boszniára és Hercegovina egészére. Andrássy nem fogadta el a katonák programját a szandzsákot érintően, sőt Reichstadtban még hajlott arra, hogy a szóban forgó földterületet osszák föl Szerbia és Montenegró között és a két államnak legyen közös határa. Andrássy álláspontja a szandzsák kérdésében a későbbiekben egy evolúciós folyamaton ment át és mint látni fogjuk, a felosztás tervétől a külügyminiszter rövidesen elállt.

Andrássy olybá vette, hogy Bosznia és Hercegovina ügyében megállapodás született. Gorcsakov értelmezésében azonban megállapodásról nem volt szó. Ez abból is kitűnik, hogy az orosz külügyminiszter az említett területekkel nem mint a Monarchia jövődöbéli birtokaival számolt, hanem mint olyan területekkel, amelyekkel, illetve amelyek egy részével a győztes Szerbiát és Montenegrót meg lehet növelni. Így Bosznia egy részét Szerbiának szánta, Hercegovinát és egy – nem megnevezett – adriai kikötőt pedig Montenegrónak. Ausztria–Magyarország Gorcsakov változata szerint csak Bosznia egy részét és török Horvátországot annektálhatja, de csak egy később kidolgozandó terv alapján.⁷ Andrássy pedig Montenegrónak csak Hercegovina egy részét szánta, és nem állt szándékában adriai kikötőhöz juttatni.

Oroszország tehát nem ismerte el a maga változatában a legfontosabbnak tartott osztrák–magyar igényt, Bosznia és Hercegovina birtokbavételének a jogát. Ugyanakkor Oroszország Ausztria–Magyarországtól megkapta a jogot Dél-Besszarábia annektálására.

⁶ A két variáns szövegét l. (oroszul): Szornik dogovorov, 144–148.

⁷ Ruszszko-germanszkie otnosenija 1873–1914. = Krasnyj archiv. No.1. Moszkva, 1922. 37–39.

Gorcsakov változata szerint az európai Törökország teljes felbomlása esetén Bulgária és Rumélia független fejedelemséget kellett alkossanak, Andrássy változatában pedig a Török Birodalom autonóm tartományává kellett válniuk. Az osztrák feljegyzés kiter még – több más kérdés mellett – Konstantinápoly sorsára is, amit szabad várossá kívánt nyilvánítani.⁸

Andrássy feljegyzése a Balkán átfogó rendezési terve volt, míg Gorcsakov csak az Oroszországot közvetlenebbül érintő területek sorsa felől intézkedett.

Nem nehéz belátni, hogy a kétféle változat a lényeges eltérések miatt a későbbiekben Oroszország és Ausztria között komoly nézeteltérések forrása lehetett.

A nagyhatalmak utolsó kísérlete a válság diplomáciai rendezésére az 1876 decemberi konstantinápolyi nagykövetségi konferencia volt, amelynek jelentősége témánk szempontjából abban áll, hogy a határozataira – illetve ahogy másként emlegetni szokás, az ajánlásaira – mind Oroszország, mind Ausztria-Magyarország a berlini kongresszus előkészítésének időszakában gyakran hivatkozott. Hogy a konferencia határozatait ajánlásként szokás emlegetni, az ennek a nemzetközi összefüggésnek a gyengeségét mutatja. Minthogy a nagyhatalmak között nem volt egység a balkáni rendezés kérdésében, nem fenyegetéssel, hanem csak kéréssel tudtak fellépni Törökországgal szemben, akit arra akartak rábírni, hogy kössön békét Szerbiával és Montenegróval. Sikertelen volt megállapodni abban, hogy Bosznia, Hercegovina és Bulgária számára autonómiát kell adni, és ezek autonómiájának a tervezetét is kidolgozták. A létrehozandó autonóm Bulgáriát Ausztria-Magyarország kedvéért – hogy ne jöjjön létre nagy szláv állam a Balkánon – meridionális irányban keleti és nyugati részre osztották, és Oroszország lemondott ezeknek a területeknek a katonai megszállásáról. A konferencia megvonta az így létrehozott két Bulgária hozzávetőleges határait is. Az autonómia megvalósítását valamennyi tartományban a nagyhatalmak által kinevezett megbízottnak kellett ellenőriznie.⁹

A keleti válság rendezésére tett kísérletek fontos állomása volt az Oroszország és Ausztria között kötött 1877. januári budapesti egyezmény, amellyel a rendezés minőségileg új szakasza kezdődött el. Az indítást ennek az egyezménynek a megkötéséhez a kiindulás előtt álló orosz–török háború adta. Az eddigi nagyhatalmi passzivitást, kivárást a közvetlen nagyhatalmi fellépés közeli lehetősége váltotta föl.

A budapesti titkos egyezmény biztosította Oroszország számára Ausztria–Magyarország semlegességét egy orosz–török háború esetére. Jóindulatú semlegessége ellenében a Monarchia azonban már többet követelt magának, mint annak idején Reichstadtban. Igényt tartott Bosznia és Hercegovina egészére, és a Novibazári szandzsákat sem szándékozott többé felosztani – mint Reichstadtban gondolta – Szerbia és Montenegró között. Ez utóbbi vita forrása volt a tárgyaló felek között, így meg egyezés ezen a ponton nem jött létre.

Az egyezmény ismét biztosította Ausztriát egy nagy balkáni szláv állam megalakulása ellen. Megállapodtak viszont abban, hogy Bulgária állami önállóságot kap, de nem határozták meg, hogy mely területek fognak a független Bulgáriához tartozni. Az eddigi autonóm, de vazallusi státusú államoknak teljes függetlenséget szándékoztak biztosítani.

Megállapodás született arról, hogy Bosznia és Hercegovina megszállása kapcsán a Monarchia nem terjesztheti ki hadműveleteit Szerbiára, Montenegróra, Romániára és Bulgáriára, Oroszország pedig az orosz–török háború folyamán nem terjeszti ki a hadműveleteit Boszniára, Hercegovinára, Szerbiára és Montenegróra. Emellett Ausztria–Magyarország hozzájárult, hogy Szerbia és Montenegró részt vehessen Oroszország oldalán a háborúban.

1877. március 18-án, de január 15-i keltezéssel Bécsben aláírtak egy kiegészítő konvenciót a budapesti egyezményhez. Mintegy két héttel az orosz–török háború kezdete előtt, a küszöbönálló

⁸ Uo.

⁹ *Patyomkin*: Az újkori diplomácia története 1872–1919. Bp. 1946. 40.

¹⁰ A budapesti egyezmény szövege a kiegészítő konvencióval együtt (oroszul): Szbornik dogovorov, 149–155.

háború várható eredményeit, a háború utáni rendezés körvonalait rögzítették. Eszerint Ausztria–Magyarország megszállhatja Boszniát és Hercegovinát, Oroszország pedig ismét birtokba veheti Dél-Besszarábiát. A Novibazari szandzsákról, amelyet a Monarchia nem szállhat meg, később fognak intézkedni. Ezzel Oroszország a budapesti egyezményben végül mégis hozzájárult a legfontosabb osztrák–magyar igény teljesítéséhez, amire a korábbiakban – mint láttuk – Reichstadtban sem volt hajlandó. Az engedékenység nyilvánvaló oka, hogy Oroszország – immár nem tudván elkerülni a közvetlen fellépést – kénytelen volt biztosítani magának az orosz–török háború esetére az Osztrák–Magyar Monarchia semlegességét, és tudta, hogy ennek Bosznia és Hercegovina az ára.

A keleti válság rendezésére tett kísérleteken végigtekintve megállapíthatjuk, hogy a válság kezdeti szakaszában az orosz és az osztrák érdek között mutatkozott bizonyos időleges és eseti párhuzamosság, ami akkor a korábbi helyzet fenntartására irányuló törekvésben mutatkozott meg. Abban a pillanatban, hogy az események kényszerítő hatása folytán ezt a politikát fenntartani nem tudták, kitűnt, hogy a status quo megbomlása után balkáni érdekeik nemcsak, hogy nem hasonlóak, de nehezen is egyeztethetők össze. Oroszországnak hagyományosan is a Balkán volt a fő befolyási övezete, míg Ausztria–Magyarország most hosszú idő eltelte után jelentkezett ismét itt aspirációival. Oroszország így mintegy az elsőség jogán is igényt tartott a félsziget fölötti hegemoniára. Ugyanakkor hegemon törekvései voltak az Osztrák–Magyar Monarchiának is.

Oroszország legfőbb törekvései közé tartozott, hogy létrehozzon a Balkánon egy nagy szláv államot, amely az ő befolyása alatt áll. Az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeivel, mint láttuk, a legteljesebb mértékben ellentétes volt egy nagy balkáni szláv állam létrehozása, amely nagy vonzerőt, befolyást gyakorolhatna a Monarchia igen nagy számú szláv lakosságára, és így végső soron a Monarchia területi épségére nézve is veszélyessé válhatna. Azt pedig, hogy ez a nagy szláv állam orosz befolyás alatt álljon, végképp nem tűrhette.

Oroszország emellett olyan kis államok láncolatát akarta létrehozni a Balkánon, amelyek szintén az ő befolyása alatt egzisztálnak. Az Osztrák–Magyar Monarchia, ha már a status quo megbomlását tudomásul kellett vennie, olyan államokat kívánt a Balkánon látni, amelyek az osztrák–magyar érdekek szolgálatában állnak.

Mindkét nagyhatalom szeretett volna közvetlen megszállása alatt is tartani bizonyos balkáni területeket. Az Osztrák–Magyar Monarchia Boszniára és Hercegovinára, titkon pedig még a szandzsákra is aspirált. Oroszország pedig a létrehozandó Nagy-Bulgáriát óhajtotta tartósan megszállva tartani. Bismarck szerint Oroszország éppen ezért volt olyan nagylelkű a budapesti egyezményben az Osztrák–Magyar Monarchiával, mert Bulgária tartós megszállásának a tervét forgatta a fejében, és azért hajlandó volt Bosznia és Hercegovina átengedésével fizetni. Bismarck úgy vélte, ez túl nagy ár volt ahhoz, hogy Oroszország csupán a Monarchia semlegességét vásárolja meg vele.¹¹

Az erőviszonyok állása folytán egyelőre mindkét hatalom kénytelen volt hegemon törekvései háttérbe szorítására és a másik féllel való megegyezésre. A budapesti egyezményben lényegében véve megállapodtak, hogy a Balkán keleti fele orosz, nyugati fele osztrák–magyar érdektérület, a középső részeket pedig semlegessé nyilvánították.

1877-ben tehát érdekeik áthidalására még találtak megoldást. Oroszországot védnöki szerepe azonban háborúra kényszerítette Törökország ellen, míg az Osztrák–Magyar Monarchiának semmilyen érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a Balkán miatt fegyveres konfliktusba keveredjék Törökországgal. Ha háborúra gondolt, sokkal inkább egy Oroszország elleni fellépés jutott eszébe. Oroszország tehát hadviselő fél volt, és a harcok kimenetelétől nagymértékben függött, hogy hogyan viszonyul majd Ausztriához a háború utáni rendezés során. Orosz győzelem esetén erősen kérdéses volt, hogy mennyire lesz tekintettel a nem hadviselő Ausztria–Magyarországra, illetve, hogy van-e olyan tényező, ami a megállapodások betartására kényszerítheti.

¹¹ *Bismarck: Gedanken und Erinnerungen.* 2. 246.

Hogy az eddigiekben a hegemon törekvésekről való lemondás, a józan önmérséklet győzött mind Ausztriában, mind Oroszországban, abban Bismarcknak nem kis szerepe volt. Ausztria és Oroszország azért mondott le arról, hogy egymás ellen hadba lépjen, mert tudatában volt annak, hogy saját erejük a másik ellen kevésnek bizonyulhat, Bismarck pedig mindkét érdeklődő féllel tudatta, hogy Németország segítségére nem számíthatnak.

Még mielőtt azonban rátérnénk annak tárgyalására, hogy miként viszonyult Németország a keleti válsághoz, foglalkoznunk kell a későbbiek szempontjából is nagy fontossággal bíró angol–oroszi viszonylattal.

Arról már volt szó, hogy Angliának igen komoly érdekei fűződtek a térséghez. Ezért Anglia vigyázó tekintettel követte Oroszország minden lépését. Hvosztov elmélete szerint – lévén, hogy Anglia és Oroszország fő ellentéteinek színtere nem a Balkán vagy a Földközi-tenger keleti medencéje volt, hanem Közép-Ázsia – Anglia ezt a másodlagos színtéren kínálkozó lehetőséget, a keleti válságot csupán felhasználta arra, hogy gyengítse vetélytársát. Ugyanis míg Közép-Ázsiában egyedül állt szemben Oroszországgal, a Balkánon szövetségesekre tehetett és tett is szert riválisa ellen.¹² Bár kétségtelen, hogy az angol–oroszi vetélkedés fő színtere Közép-Ázsia – Türkmenia, Afganisztán, Perzsia – volt, mégsem osztjuk azt a nézetet, hogy Anglia csak mellékhadszíntérként felhasználta Délkelet-Európát. Angliának a Földközi-tenger keleti medencéjében ugyanolyan horderejű érdekei voltak, mint Közép-Ázsiában, mert az India felé vezető úton ez a terület volt az első állomás. A szövetségesek tekintetében azonban kétségtelenül egyet kell értenünk Hvosztov megállapításával.

A berlini memorandum elutasításával és azzal, hogy Anglia nem volt hajlandó a reformációkhoz csatlakozni, vezető befolyásra tett szert Konstantinápolyban, és megakadályozta, hogy a nagyhatalmak egységesen léphessenek föl a keleti válság rendezésében. Törökországban megtalálta első szövetségését, akit az Oroszország és Ausztria–Magyarország követeléseivel szembeni ellenállásra buzdított. És Törökországon kívül ott volt Anglia potenciális szövetségeseként az Oroszországgal mindig hadilábon álló Osztrák–Magyar Monarchia is.

Anglia és Oroszország váltakozó állású, de mind makacsabb küzdelmet folytatott egymással. 1876 májusában az angol flotta Törökország támogatása címén befutott a Bezika-öbölbe, ami az angol–oroszi viszonyt tovább élezte. Ettől kezdve az angol haderő egészen közelről figyelhette – beavatkozásra készen – a további fejleményeket.

A szerb–török háború kapcsán Angliában is született állásfoglalás a háború utáni rendezés mikéntjére nézve. Lord Beaconsfield, az angol miniszterelnök 1876. szeptember 4-én Derbyhez, külügyminiszteréhez írt levelében kifejtette a szerb–török háború befejezésére vonatkozó tervét. Eszerint Törökország a status quo ante alapján békét köt Szerbiával és Montenegróval. Bosznia, Hercegovina és Bulgária közigazgatási autonómiát kap. Megengedte, hogy Ausztria–Magyarország okkupálja Boszniát és Hercegovinát, Oroszország pedig megszállja Bulgáriát, az idézetből nem derül ki, hogy milyen időtartamra. Konstantinápoly tekintetében az volt a terve, hogy semlegesíteni kell, szabad kikötővé alakítani, úgymond „Anglia védelme alatt”.¹³

A hivatalos angol békeprogram ettől annyiban tért el, hogy nem volt benne szó a Konstantinápoly feletti tervezett angol protektorátusról.

1877 tavaszán megindult az angol–osztrák közeledés. Az angolok nem tudtak semmi biztosat az osztrák–oroszi megállapodásokról, csak sejtéseik lehettek. Szövetséget keresve, megpróbáltak puhatólódzó tárgyalásokat folytatni a Monarchiával. Andrassy a kulisszák mögött belement az angol–osztrák tárgyalásokba, egyezmény azonban nem született köztük. Viszont egyetértettek abban, hogy nem engedik meg, hogy Oroszország túlságosan nagy hatalmi térférfészhez jusson.

Az orosz–török háború kirobbanását követően Anglia 1877. május 6-án jegyzéket nyújtott át Oroszországnak, amely a következő kikötéseket tartalmazta: Anglia nem engedheti meg, hogy Oroszország a Szelei-csatornát blokád alá helyezze, hogy Egyiptomot, akárcsak a háború idejére is, megszállja,

¹² Hvosztov: *Diplomatia*, 104.

¹³ Idézi Patyomkin, 35.

és hogy Konstantinápolyt elfoglalja és a tengerszorosok státusát megváltoztassa.¹⁴ Ezek a feltételek világosan megmutatják, hogy melyek voltak azok a pontok, amelyek Angliát az orosz–török háborúval összefüggésben a leginkább foglalkoztatták. Egyiptom, Szuezi, Konstantinápoly és a tengerszorosok, mind egyértelműen azt mutatják, hogy Anglia az Indiába vezető út biztosítását és ennek érdekében a Földközi-tenger keleti medencéjének státusát tartotta szem előtt.

Kanyarodjunk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy miként viszonyult Németország a keleti válsághoz.

Németország 1875-ben a keleti válság kitörésekor a német–francia „Krieg- in -Sicht” krízis utáni állapotban volt, amelyben Németország diplomáciai kudarcot, Oroszország pedig közvetítőként és „békementőként” fellépve diplomáciai győzelmet aratott. Ez az esemény aláasta a német–orosz szimpátiát, és Bismarck és Gorcsakov egymással szembeni ellenszenvét is tovább mélyítette. Németország számára ebben a helyzetben kifejezetten kapóra jött a keleti válság, amely elterelte a figyelmet a német–francia viszonyról és Németország iménti kudarcáról. A „Krieg- in -Sicht” krízis után Bismarck külpolitikájának elvi alapja abban állt, hogy a Német Birodalom biztonságának érdekében változatlanul következetesen defenzív politikát kell folytatni, de fokozottan törekedni kell a nagyhatalmak egymás közötti viszályaiból indirekt előnyöket húzni, és a konfliktusokat a centrumból Európa perifériájára terelni.¹⁵

Oroszország 1875-ben éppen azon fáradozott, hogy az 1853 – a krími háború előtti európai vezető pozícióját visszaszerezze. Németországot is rá akarta kényszeríteni vezető pozíciójának, az orosz döntőbírói szerepnek az elismerésére. A keleti válság kirobbanása következtében azonban Oroszország helyzete is megváltozott és most már, ahelyett, hogy rá tudta volna kényszeríteni vezető pozíciójának elismerését Németországra, függésbe került a Német Birodalomtól, mert annak magatartása nagymértékben befolyásolhatta az orosz balkáni politika sikerét vagy kudarcát.¹⁶

Délkelet-Európa 1875 előtt csekély szerepet játszott Bismarck politikájában. Időnként a nemzeti érzések szításával felhasználta eszközként Ausztria–Magyarország és Oroszország ellen.

A keleti válság első szakaszában, tehát a szerb–montenegrói hadüzenetig, kezdetben a közömbösség és a kivárás álláspontjára helyezkedett, minthogy Németországnak semmilyen közvetlen érdekeltsége nem volt ezen a területen. Még kereskedelmi kapcsolatai is csak szórványosak voltak a Balkánnal ebben az időben.

Később, mikor Andrassy a reformpolitikát kezdeményezte, Németország hajlandó volt csatlakozni a reformkövetelésekhez, mert érdekében állt a válság diplomáciai úton való, mielőbbi rendezése, hogy az ne okozzon két szövetségese között éles konfliktusokat és ne veszélyeztesse a három császár szövetségét. Politikájának alapja, hogy a dolgokat úgy kell irányítani, hogy egyfelől semmi szín alatt se kerülhessen sor a szövetségesei, Ausztria–Magyarország és Oroszország közötti optálásra, másfelől pedig Németország kapcsolatai ne romoljanak meg a keleti válság miatt a nagyhatalmakkal, mindenekelőtt Ausztria–Magyarországgal és Oroszországgal. „Az a kérdés, hogy mi a keleti bonyodalmak folytán ne kerüljünk tartósan rossz viszonyba Angliával, még kevésbé Ausztria–Magyarországgal, de legkevésbé Oroszországgal, Németország jövője szempontjából sokszorta fontosabb, mint Törökország bármilyen kapcsolata az alattvalóihoz vagy az európai hatalmakhoz”.¹⁷

Ennek érdekében a válság mielőbbi, diplomáciai megoldását szorgalmazta. 1876 nyarától kezdve mindvégig a kompenzációs megoldás tűnt számára járhatónak, és a török területek rovására történő megegyezést ajánlotta a nagyhatalmaknak. Vagyis Ausztria–Magyarország és Oroszország állapotodjanak meg egy demarkációs vonalban és annak megfelelően osszák föl érdekszférákra a

¹⁴ Ismerteti *Hvosztov*: *Diplomatia*, 117.

¹⁵ *Andreas Hillgruber*: *Grundzüge der Außenpolitik Bismarcks von der Reichsgründung bis zum Abschluß des Dreibundes 1882*. = *Bismarcks Außenpolitik und der Berliner Kongreß*. Wiesbaden, 1978. 46.

¹⁶ Erről a kérdésről l.: *Hillgruber*: *Grundzüge*, 48–50.

¹⁷ *Die Große Politik der Europäischen Kabinette, 1871–1914*. Bd.2. Berlin, 1922. Nr.246. (Továbbiakban GP.)

Balkánt. Oroszország övezetébe tartozzanak a keleti területek, mindenekelőtt Bulgária, Ausztria–Magyarországhoz pedig a Balkán nyugati része, Bosznia és Hercegovina. Angliára is tekintettel volt, neki Egyiptomot ajánlotta a török területekből.¹⁸ Fenn akart tartani azonban olyan területeket is, amelyeknek a státusa nem tisztázott a nagyhatalmak között további konfliktusokat okozva. Ez a törekvés Bismarck koalícióktól való félelméből táplálkozott, így akarta elejét venni, hogy a nagyhatalmak meg tudjanak egyezni Németország ellen.¹⁹

Konstantinápolyt hajlandó lett volna orosz területként elismerni, ha cserébe Oroszország elismerte volna Elzász-Lotaringia német birtoklását. Ennek fejében nemcsak Konstantinápolyt, hanem Oroszországnak a keleti kérdésben Németország minden körülmények közötti („durch dick und dünn”) támogatását is ígérte Bismarck. Oroszország azonban Franciaországra, potenciális szövetségére és legfőbb gazdasági partnerére való tekintettel, ezt az ajánlatot elutasította.²⁰ „Ebből kevés hasznunk volna” – mondta Gorcsakov. „A szerződéseknek manapság kevés értékük van”.²¹

Taylor Bismarck ajánlatát nem tekinti valós optálási szándéknak, csak ügyes kitérő válasznak Oroszországnak arra a kérdésére, hogy Németország milyen mértékben kész az ő támogatására.²² Ezzel a véleménnyel már egyet lehet érteni, hiszen Bismarck politikájában állandóan hangsúlyt kapott, hogy Németországnak nem szabad optálnia.

1876-tól viszont Bismarck számára mind gyakrabban és élesebben vetődött fel az optálás kérdése. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy két szövetségesének balkáni érdekelletéi olyan mélyek, hogy egyre kevésbé tudnak és akarnak együtt haladni. Bismarck ennek ellenére csak passzív közvetítő magatartást volt hajlandó tanúsítani, és megíúsított minden olyan kísérletet, amely erről a talajról el akarta mozdítani.

Gorcsakov 1876 nyarán fölvetette, hogy a keleti válság rendezésére hívjanak össze nemzetközi konferenciát. Bismarck ezt a javaslatot elutasította, mert tudta, hogy ha konferenciára kerül a sor, mind Oroszország, mind Ausztria a saját érdekeinek támogatását fogja szorgalmazni és számonkérni Németországnál. „Nap–nap után fellépne Németországgal szemben az az igény, hogy a konferencia két ellenséges csoportja között a döntőbíró szerepét magára vállalja, és ez a leghálátlanabb feladat, amely ránk hárulhat”.²³

Hvosztov véleménye szerint viszont Bismarck azért utasította vissza Gorcsakov konferencia javaslatát, mert nem akarta a válság békés megoldását.²⁴ Ezzel a megközelítéssel nem érthetünk egyet.

Bismarck, hogy Gorcsakov felé a visszautasítás élet tompítsa, 1876 szeptemberében biztosítékot adott Oroszországnak, hogy „Németország semmilyen körülmények között nem vesz részt Oroszországgal szembeni ellenséges, akárcsak diplomáciai, manőverben sem”.²⁵ 1876 októberében Gorcsakov kérdést intézett Bismarckhoz: hogyan viselkedne Németország egy orosz támadásból előálló orosz–osztrák háború esetén? A választ 1876. október végén nyújtotta át Schweinitz nagykövet az orosz kormányának: „A három császár barátságos viszonyától indítva – írta Bismarck – igyekezni fogunk meggyőzni Ausztriát, hogy az orosz–török háború esetén őrizze meg az Oroszországgal fennálló békét. Annak alapján, amit Ausztria szándékairól tudunk, állíthatjuk, hogy ez a kísérlet nem reménytelen. De ha ennek a kísérletnek nem volna sikere, és ha minden igyekezetünk ellenére sem tudnók megakadályozni az Oroszország és Ausztria közötti szakítást, Németországnak még ebben az

¹⁸ Deutsche Geschichte. Bd.2. Von 1789 bis 1917. Szerk. Engelberg. Berlin, 1965. 523.

¹⁹ Heinz Wolter: Bismarcks Außenpolitik 1871–1881. Berlin, 1983. 205.

²⁰ Hillgruber: Südosteuropa in Bismarcks Außenpolitik 1875–1879. = Der Berliner Kongreß von 1878. Wiesbaden, 1982. 183.

²¹ Idézi Müller, 11. Magyar fordítás: Patyomkin, 38.

²² Taylor: Borba za goszpodstvo v Evrope (1848–1918). Moszkva, 1958. 264.

²³ Idézi Müller, 10.

²⁴ Hvosztov: Diplomatie, 97.

²⁵ Idézi Müller, 11.

esetben sem volna oka arra, hogy semlegességét feladja. De lehetetlen előre megmondani, hogy ez a háború, különösen, ha Olaszország és Franciaország is részt venne benne, nem fog-e bennünket arra kényszeríteni, hogy saját érdekeink védelmére síkra szálljunk. Ha az orosz fegyvereknek nem kedvezne a szerencse és ha Oroszország hatalmát Európa többi részének koalíciója komolyan és huzamosan meg-ingatná, ez nem felelne meg a mi érdekeinknek sem. De ha az osztrák monarchia függetlenségét, vagy a monarchia Európában elfoglalt hatalmi helyzetét fenyegetné veszély, ez éppen olyan mélyen érintené Németország érdekeit: ez arra vezethetne, hogy a jövőben eltűnik az európai egyensúly egyik tényezője”.²⁶ Az idézetből kitűnően Bismarck tehát sem Oroszország, sem Ausztria–Magyarország tartós meggyengülését nem nézte volna jó szemmel és nem engedte volna meg.

Nem is engedhette volna meg, mert hiszen, három császár politikája arra épült, hogy egyidejű szövetséget tartson fenn Ausztria–Magyarországgal és Oroszországgal, amely szövetségben vitathatatlanul Németország a legerősebb, tehát a szövetségben belüli vezető pozícióját a másik két szerződő fél veszélyeztetni nem tudja, és amely szövetségben társai között olyan mély ellentétek feszülnek, amelyek miatt azok képtelenek egyetértésben, egyesült erővel fellépni Németország ellen. Sőt egymás ellen éppen Németországtól várnak segítséget. Németország ezzel automatikusan döntőbírói funkciót gyakorolhat fölöttük.

Bismarck csak egyetlen esetben lett volna hajlandó a három császár politikával szakítani és Ausztria–Magyarországot fölládozni, ha tartós orosz–angol együttműködés alakult volna ki, és ezáltal német–orosz–angol szövetséget hozhatott volna létre.²⁷

Bismarck az 1870-es években nem bízott Ausztriában. Tudta, hogy a németbarátság Andrássy személyéhez kötött, és miniszterváltás esetén a politika is teljesen megfordulhat. De nem bízott Oroszországban sem, mert ismerte Oroszország Franciaország iránti szimpátiáit, és tudta, hogy egy orosz–francia szövetség létrehozásának lehetősége potenciálisan fennáll. Tisztában volt azzal is, hogy az ideálisnak tartott tartós angol–orosz együttműködés az adott pillanatban illúzió és így a három császár politika fenntartásán kell öröködnie, amely Németország számára az adott körülmények között a legelőnyösebb.

A három császár szövetségének a gyengülése és bizonytalanná válása miatt azonban Németországnak érdeke volt, hogy más szövetség irányában is tájékozódjon, és megpróbálta kapcsolatait szorosabbra fűzni Angliával. 1876 elején véleménycserét folytatott angol kollégájával a keleti válság rendezése ügyében, 1877-ben pedig szondázott Londonban, hogy számíthatna-e Anglia aktív segítségére, ha Oroszország Franciaországgal szövetségben megtámadja Németországot. Londonban azonban hűvösen fogadták a német kancellár kísérleteit, mert eddigi politikáját ismerve, nem bíztak abban, hogy tartósan igazán oroszellenes politikát folytatna.

Bismarck nem akarta, hogy Ausztria–Magyarország és Oroszország között szakításra, esetleg háborúra kerüljön sor. Azt sem nézte viszont jó szemmel, ha Ausztria és Oroszország kapcsolatai túlságosan javulóban vannak, vagy a két állam megegyezést köt egymással Németország részvétele nélkül. Így a reichstadi megállapodás a kancellár nemtetszését váltotta ki.

1877-ben újabb német–francia feszültség volt kibontakozóban. Ilyen körülmények között Németországnak nem volt ellenére, ha Oroszország mélyebben belebonyolódik a keleti válságba. Az orosz–török háborúról írva, Manfred Müllernek az a véleménye, hogy Bismarckot a háború „nem izgatja, örül neki, hogy a világ távoli csücskében folyik”.²⁸ De az orosz–török háború kirobbanása a kancellárt nemcsak, hogy nem izgatja, hanem ha már a dolgok odáig fajultak, hogy a válságot diplomáciai úton lerendezni nem lehetett, Bismarcknak nem volt ellenére az orosz–török háború kirobbanása. Sőt mi több, Oroszország segítségére sietett a háború diplomáciai előkészítésében, és az ő közreműködésével jött létre az Ausztria–Magyarország semlegességét biztosító budapesti egyezmény.

²⁶ GP. II. Nr. 251. Magyar fordítás: *Patyomkin*, 37.

²⁷ GP. II. Nr. 229.

²⁸ Müller, 11.

Az orosz–török háború kimenetelét illetően Bismarck számára az volt a kíváncsi, hogy az oroszok ne arassanak könnyű és nagyarányú győzelmeket, mert az túlságosan megnövelné Oroszország súlyát a három császár szövetségén belül is, és ez Németország szövetségén belüli vezető szerepének a rovására menne. Továbbá Ausztria is ellenszenvvel nézné, mert egy ilyen hatalmi eltolódás folytán, a szövetségén belül ő kerülne a leggyengébb pozícióba. És ha Oroszország túlzottan megerősödik, nincs szüksége a három császár szövetségre.

Egy orosz vereség azonban éppoly kevésbé kíváncsi Németország számára, mint a nagyarányú orosz győzelem. Mint azt Diószegi István tanulmányában leszögezi, Németország nem akar két revansvágó nép, az orosz és a francia közé kerülni, ezért az orosz vereség is elfogadhatatlan számára.²⁹

Orosz vereséggel a három császár szövetségén belüli belső egyensúly éppúgy fölbomlott volna, mint nagyarányú orosz győzelem esetén, csak ezúttal éppen Ausztria–Magyarország javára, de ez is a szövetség felbomlásához vezethetett volna. Bismarck emellett azzal számolt, hogy Oroszország a vereség hatására olyan mértékű belső válságba, anarchiába kerülne, hogy forradalmi megmozdulásoktól kellene tartani. Bismarck pedig semmitől sem tartott annyira, mint a forradalomtól.

Koszev bolgár történész Németországnak és személy szerint Bismarcknak a keleti válság alatt folytatott politikáját másként ítéli meg. Szerinte „Bismarck többször megkísérli, hogy az orosz politikát a keleti kérdés tekintetében kitarthatóan aktivizálja. 1875 eleje óta Bismarck törekvéseit csak arra koncentrálja, hogy a keleti kérdést aktualizálja”.³⁰ Továbbá, hogy Bismarck a keleti válság kezdete óta, a válság szításán és mélyítésén fáradozott.³¹

A keleti válság kirobbanása tehát „jól jött” a német diplomácia számára. De nem érthetünk egyet azzal a felfogással, hogy a keleti válságot, illetve magát a hercegovinai felkelést Bismarck robbantotta ki. A hercegovinai felkelés spontán, a nagyhatalmaktól független, belülről szerveződő megmozdulás volt, amely nem a német kancellár, vagy az orosz külügyminiszter „cselekvései”, hanem a balkáni népek elégedetlensége következtében robbant ki.

Bismarcknak nem lehetett érdeke a válság szítása, mert az volt az érdeke, hogy a válság ne lépjen túl azon a határon, ahol Ausztria és Oroszország ellentéteik folytán megegyezésre már nem képesek, mert ez a három császár szövetség létét veszélyeztette volna, amelynek fenntartása viszont Bismarck legszilárdabb alapelve volt. Így a kancellár, saját szavaival élve, a válság „elmocsarasításán” dolgozott.

Az orosz–török háború kirobbanása szintén olyan kérdés, amelyben véleményünk eltér Konsztantyin Koszevétől, és néhány szovjet történész véleményétől. A szovjet történészek közül ugyanis többen, pl. Hvosztov is azt írja, hogy Bismarck már 1876 elejétől arra törekedett, hogy Oroszországot háborúba sodorja Törökországgal, és konfliktusba kergesse Angliával, hogy így lekösse őket a keleten és meggátolja, hogy Németország elleni szövetség kidolgozásán fáradozzanak. Azért tette javaslatait a Balkán fölosztására vonatkozóan, hogy ezekkel Oroszországot, Angliát és Franciaországot összeugrassza. 1877-ben pedig az orosz kormányt kalandorságba rántotta, mert ő tanácsolta, hogy Oroszország kezdjen háborút Törökország ellen.³² Koszev véleménye szerint Bismarck legnagyobb sikere a keleti válság során az volt, hogy Oroszországot háborúba kényszerítette Törökország ellen. „Azt mondhatjuk, írja, hogy az 1877–78-as orosz–török háborút jelentős mértékben Bismarck diplomáciája kezdeményezte”.³³

²⁹ Diószegi: Az 1877. évi budapesti szerződés előtörténete. = Századok, 1979/6. 978.

³⁰ K. Koszev: Die Orientpolitik Preußen–Deutschlands in den 60-er und 70-er Jahren des 19. Jahrhunderts und die Befreiung Bulgariens. = Der Berliner Kongreß von 1878. Wiesbaden, 1982. 74.

³¹ Uo.

³² Hvosztov: Diplomatie, 96. és 108.

³³ Koszev: Orientpolitik, 75.

Bár Bismarcknak nem volt ellenére ez a háború, sőt a diplomáciai előkészítésében is közreműködött – mint láttuk – mégis túlzónak tűnik azt állítani, hogy az orosz–török háború Bismarck kezdeményezésére tört ki. A keleti válság 1877 áprilisára, az orosz hadüzenet idejére több fázison ment át. A kezdeti felkelés kiszélesedett, majd átnőtt szerb–montenegrói–török háborúvá és a szerbek vere-sége folytán szükségszerűvé vált, hogy Oroszország tekintélye védelmében háborút indítson Törökország ellen. Oroszországon belül már régóta szaporodtak azok az erők, amelyek az erőyes törökellenes fellépést sürgették. Oroszország tehát objektív külső és belső tényezőktől kényszerítve lépett hadba. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy Bismarck magatartásával támogatta Oroszország hadba lépését.

1877 áprilisában orosz hadüzenettel kezdetét vette az orosz–török háború. Ezzel a keleti válság minőségileg új szakaszba lépett, többé nem a kis balkáni népek álltak szemben Törökországgal, hanem egy nagyhatalom, oldalán a hozzácsatlakozott balkáni államokkal. Bármilyen legyen a háború kimenetele, a keleti kérdésben mostmár alapvető változásnak kellett bekövetkeznie.

A háború, amit Oroszország kényszerűségből vállalt a szlávok és a balkáni keresztények védelmében, és amit minél előbb szeretett volna befejezni, nagyon elhúzódott. Az orosz katonai vezetés nem rendelkezett reális képpel, megfelelő információkkal a török hadsereg erejéről, és alábecsülte azt. Ugyanakkor az orosz hadsereg sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az orosz hadvezetés nem volt kellően felkészült, és mindezek miatt sorozatos katonai kudarcok következtek. A helyzet csak késő ősszel, Plevna bevétel után változott meg, és 1877 végére mind nyilvánvalóbbá vált, hogy orosz győzelemmel kell számolni.

Ausztria és Magyarország új határa, (1919–1921)*

A szövetséges hatalmak és az új Osztrák Köztársaság között Saint-Germain-en Laye-ben 1919. szeptember 10-én aláírt békeszerződésben utóbbi véglegesen lemondott az Osztrák–Magyar Monarchia minden olyan területének jogáról, amely kívül esett a számára újonnan megállapított határokon. Az osztrák nemzetgyűlés 1919. október 17-én ratifikálta a békeszerződést s az 1920. július 16-án lépett életbe, szentesítvén a Habsburgok monarchiájának összeomlását. A szerződés 27/5-ös cikkelye kimondja, hogy Magyarország át kell engedje Ausztriának azt a mintegy 30 km szélességű területsávot, amelyet északon a Duna és délen a Mura határol. Ezt a 4114 km² nagyságú, 297 000 lakosú területet – 218 000 németajkú, 47 000 horvát, 26 000 magyar és 6000 cigány – el kell csatolni Moson, Sopron és Vas megyéktől.

Már a bécsi kormány két évszázaddal korábban saját területéhez kívánta csatolni a részben németlakta Pozsony, Moson és Sopron megyéket, cserében a császári sereg által az 1716–18-as osztrák–török háború során felszabadított dél-magyarországi területekért.¹ Az 1919-es békekonferencia vitái során a csehszlovák küldöttség olyan korridor létrehozását kérte, mely Ausztriát elválasztaná Magyarországtól, Csehszlovákiát pedig összekötné Jugoszláviával és utat nyitna a tengerhez is. Ezt a korridort Moson, Sopron és Vas megyékből, valamint Zala megye területének nagyobb részéből hozták volna létre.² Az 1920. június 4-én aláírt, és ugyanazon év november 13-án ratifikált trianoni szerződés megerősítette a saint-germaini szerződés által kijelölt nyugat-magyarországi terület Ausztriához csatolását. De a budapesti kormány megbékélni nem tudván a trianoni szerződéssel rákényszerített jelentős területi veszteséggel, 1920-tól revíziós politikát folytatott, és megkísérelte megtartani Nyugat-Magyarországot. Ausztriának csak akkor sikerült elfoglalnia az új tartományt, melyet ettől kezdve Burgenlandnak neveznek, miután – számos komoly nehézséget követően – elfogadta az olasz kormány döntőbíráskodását és beleegyezett egy Sopron környéki népszavazás megtartásába.

A békeszerződések előírásai és a tényleges helyzet

A szövetségeseknek az a döntése, hogy Nyugat-Magyarország egy részét Ausztriának adják át, heves reakciót váltott ki a magyar közvéleményből, és a budapesti kormány minden eszközzel arra törekedett, hogy ezt a vidéket megtartsa. Ennek érdekében gróf Teleki Pál miniszterelnök titkos tár-

* Nyugat-Magyarország kérdésével a hazai feldolgozások behatóan foglalkoznak. Az itt közölt tömör tanulmány francia szemszögből és francia forrásokat megszólaltatva új oldalról gazdagítja ismereteinket.

¹ *Jean Nouzille*: Le prince Eugene de Savoie et les problèmes des confins militaires autrichiens 1699–1739. These de doctorat d'Etat. Strasbourg, 1979. 721–722.

² *Etienne Czakó*: La vérité sur les délibérations préliminaires du traité de Trianon, Budapest, 1934.; *B.K. Both*: La Tchecoslovaquie a la conférence de la paix. Különlenyomat a Nouvelle Revue de Hongrie 1937 februári számából. A részletes adatokat l.: Magyarország történeti kronológiája III. kötet, 1848–1944. Bp., 1983. 873.

gyalásokat folytatott a francia, az olasz, a lengyel és német kormánnyal.³ Magyarország ekkor rokon-szenvet élvezett Párizsban, Rómában, sőt még Bécsben is, ahol bizonyos körök pártolták a dunai föderáció gondolatát, és hajlottak a Magyarországgal való kompromisszumos megoldásra. De 1920. december 23-án a Jules Cambon elnöklete alatt Párizsban ülésező Nagyköveti Konferencia, amely a békeszerződések végrehajtása felett öröködött, jegyzéket adott át a párizsi magyar megbízottnak, Praznovszkynak. Ebben felszólította Magyarországot, hogy engedje át Burgenlandot a Szövetséges Katonai Bizottságnak, amely azután azt Ausztriának adná át. A jegyzék szerint Burgenland megszállását kizárólag az osztrák csendőrség és vámőrség alakulataival kell végrehajtani. A Nagyköveti Konferencia 1921. május 31-én erőlyes hangú jegyzéket juttatott el a Bethlen kormányhoz, felszólítva az Ausztriának ítélt terület kiürítésére. A trianoni békeszerződés érvénybe lépésének végleges időpontját 1921. július 26-ában jelölték meg.

A bécsi és budapesti kormányok között közvetlen tárgyalások kezdődtek Burgenland ügyében. 1921. július 30-án azonban Eichhoff párizsi osztrák megbízott levelet intéz Jules Cambonhoz, amelyben azt állítja, hogy „valójában szinte kizártnak tűnik megegyezésre jutni Magyarországgal a szóban forgó területek átadása előtt... Úgy látszik, hogy a magyar kormány szeretné bekebelezni Sopron városát, ami alapvetően ellenkező a békeszerződések rendelkezéseivel.”⁴

1919. október 2-án a Nagyköveti Konferencia megbízta a Budapesten tartózkodó szövetséges tábornokokat, küldjenek Sopronba bizottságot, hogy az tanulmányozza és előkészítse Burgenland átadását. Ez a bizottság, amely 1920. december 23-án kapta meg utasítását a Nagyköveti Konferenciától, három tábornokból állt; az olasz Ferrario, a francia Hamelin és a brit Gorton tábornokokból. A bizottság azt javasolta, hogy 1921. augusztus 18-án adják át Burgenlandot, de ezt a magyar kormány kérésére elhalasztották.⁵ Egy újbóli halasztás nyomán, augusztus 27-ére tűzték ki a magyar csapatok kivonulását.

Augusztus elejéig nyugodt volt a helyzet Burgenlandban. A lakosság várta az osztrák csendőrség megjelenését, ki örömmel, ki kedvetlenül. Hamelin tábornok 1921. szeptember 17-i beszámolójában Burgenland lakosságát két kategóriába osztja,⁶ azokra, akik azt szeretnék, hogy a terület megmaradjon a magyar királyságon belül, s azokra, akik Ausztriához kívánnak csatlakozni. Sopron lakóit – beleértve a németajkúakat, a tisztviselőket és alkalmazottakat, akiket további pályafutásuk Magyarországhoz köt, csakúgy, mint a birtokosokat, akik félnek az Osztrák Köztársaság szocialista tendenciáitól az első kategóriába sorolja Hamelin tábornok. – A második kategóriában említi a német anyanyelvűeket, akik nem kötődnek szorosan a vidékhez, a szocialistákat, a kommunistákat, a munkásokat, akik arra számítanak, hogy könnyebben találnak munkát Bécsben mint Magyarországon, és végül a horvát kisebbséget. Az osztrák korona növekvő elértéktelenedése és a magyar korona árfolyamának átmeneti javulása Magyarországnak kedvezett, amennyiben vonzerejét növelte, Hamelin tábornok 1921. augusztus 8-i táviratában arról tájékoztatja kormányát, hogy a nyugat-magyarországi német anyanyelvűek képviselői augusztus 6-án Sopronban kijelentették előtte, „amennyiben az Ausztriához csatlós visszavonhatatlan legalább autonómiát kérnek, hogy megóvhassák Nyugat-Magyarországot az Ausztriába menekült magyar kommunisták bevándorlásától.”⁷

³ *Mario Toscana*: Le origini della piccola intesa secondo i documenti diplomatici ungherisi. In: *Rassegna italiana*, Rome, Juil. 1941.; *Toscana*: L'accordo revisionista franco-ungherese del 1920. In: *Politica* Tome XX, Rome, 1942.; *J.B. Duroselle*: Histoire diplomatique de 1919 à nos jours. 6ème édition. Paris, 1974. 27–28.

⁴ Archives des Affaires étrangères (AE) Paris. Correspondance politique (CP). Autriche 1918–1940, Vol. 88. folio 11.

⁵ Archives de la Guerre (AG) Vincennes, Série 7N 1920–1940, Hongrie, Carton 2886 (7 N-2886), Rapport du général Hamelin (Ha) 1ère partie (1) 17 septembre 1921. 11.

⁶ AG Vincennes, 7 N-2886, Ha 1, folios 2–4.

⁷ AE Paris. CP. Autriche, Vol. 88. folio 15.

Augusztus második felében növekedett a feszültség Magyarországon és Burgenlandban egyaránt. Hallier tábornok bécsi katonai attasé 1921. augusztus 23-i jelentésében mégis azt írja, „Bethlen gróf szenvedélyes kirohanásai a nemzetgyűlésben, számos magyar képviselő harcias magatartása, az osztrák–magyar határ lezárásának és a diplomáciai kapcsolatok megszakításának bejelentése, végül az osztrák–magyar adósságok eltörlésével való fenyegetés nem látszik különösebben izgatni a bécsi kormányt.”⁸ Augusztus 28-án Fouchet, budapesti francia követ arról számol be, hogy „kisebb rajtaütés készül az osztrák hatóságok ellen, amikor azok szabályosan végre akarják majd hajtani az érintett megyék Ausztriához csatolását”.⁹ Véleménye szerint a felkelők célja az, hogy a budapesti kormányról levegyék a beavatkozás felelősségét: miután a kormány szabályosan végrehajtja az átadást, a felkelők ezután felszámolják az átadott területeken a győnge osztrák uralmat. Azért ugyanezen a napon a szövetségesek budapesti követei tájékoztatták gróf Bánffy külügyminisztert, hogy a magyar kormányt teszik felelőssé egy esetleges burgenlandi támadásért.¹⁰

Augusztus 25-től a szövetséges tábornokok suttogó propagandát észlelnek. Augusztus 26-án a legitimista Friedrich István a Soprontól dél-keletre fekvő Balfra utazik, „vezérkara” kíséretében. Ugyanaznap fegyver és lőszer érkezik Sopron és Balf vasútállomásaira, majd Héjjas Iván, és a legitimista Szmracsányi jelenik meg Sopronban számos, civilbe öltözött tiszttel és katonával. A szövetséges tábornokok által kérdőre vont Sigray gróf, a magyar kormány nyugat-magyarországi megbízottja, tagad mindenféle előkészületet és kijelenti, nincs hatalmában szembeszállni Friedrichhel és Szmracsányival. Augusztus 27-én a magyar csapatok – előírás szerint – kiűrik Burgenlandot, helyükre azonban a nap folyamán felfegyverzett bandák vonulnak be. Este Hamelin tábornok megállapítja, hogy Friedrich „vezérkara” a Pannónia Szállodában tartózkodik, ugyanott, ahol a Szövetséges Katonai Bizottság-székel.¹¹ Az osztrák csendőrségnek másnap, augusztus 28-án kell bevonulnia Burgenlandba.

A helyi magyar hatóságok és a szabadcsapatok fegyveres ellenállásra készültek az osztrákokkal szemben, de mindkét oldalon felvonultattak fegyveres erőket. Az osztrák kormány úgy vélte, hogy Ausztria keleti határát a Tanácsköztársaság, a Kun-kormány¹² csapatai fenyegetik, már 1919. április 28-án hozott létre egy ezer csendőrből álló védelmi alakulatot, a „Grenzschutz Ost”-ot. 1919. július 9-én ezt „Gendarmerie–Grenzshutz”-zá alakították át és parancsnokságának székhelyül Bécsújhelyet jelölték ki. Ez az egység 5 különítményre és 65 csendőrállomásra tagolódott.¹³ 1921. június 2-án Karl Vaugoin osztrák honvédelmi miniszter úgy intézkedett, hogy a szövetségi hadsereg mind az öt dandárjának két gyalogos zászlóalja álljon készen arra, hogy szükség esetén a csendőrséget támogassa Burgenland elfoglalásában. Június 11-én Rudolf Vidossich ezredes, a bécsi első dandár parancsnoka azt a parancsot kapta, hogy a terület megszállásának terveit készítse elő szoros együttműködésben Robert Davyval,¹⁴ a jövődó kormányzóval. Augusztus 19-én 9 gyalogos zászlóalj, egy lovasszáhad, 1 kerékpáros század, 3 tüzerűteg, 3 műszaki század, 1 híradós század és 2 gépkocsizó osztag került tartalékként Vidossich ezredes parancsnoksága alá.

Kevéssel a Tanácsköztársaság bukása után, 1919. augusztus 7-én Lehár Antal ezredest kinevezték a nyugat-magyarországi csapatok parancsnokává Szombathelyre. Ott IV. Károly restaurációjának híveként készíti elő az Ausztriával szembeni ellenállást, olyan csapatokat összpontosítva a vidékre,

⁸ Uo. folios 23–24.

⁹ Uo. folio 32.

¹⁰ Uo. folios 32–33.

¹¹ AG Vincennes, 7 N-2886, Ha 1, 18–21.

¹² *Erwin Steinböck*: Die Angliederung des Burgenlandes 1921. In: *Die Nachkriegszeit 1918–1922*. Wien, 1973. 114.

¹³ *Gerald Schlag*: Die Kämpfe um das Burgenland. Vienne 1978.

¹⁴ Báró Lehár ezredes fivére Lehár Ferencnek, a híres operettszerzőnek.

melyeknek tisztjei legitimisták. Az első restaurációs kísérlet 1921. március 26–29-e között zajlott le. IV. Károlyt Burgenlandban, Felsőőrön fogadták. A restaurációs kísérlet nem utolsósorban Horthy szilárd ellenállásán bukott el. Lehár ezredes pedig rendelkezési állományba helyezték.

Augusztus 14-én 2 tartalékos csendőrzászlóalj érkezett Burgenlandba a rend fenntartásának ürügyén. A 900 fős alakulat egykori vadászszázadokból állt. A második zászlóalj Osztenburg őrnagy parancsnoksága alatt Sopronban állomásozott, a harmadik zászlóalj Ranzenberg kapitány parancsnokságával elfoglalta Felsőőrt.¹⁵ Augusztus elejétől szabadcsapatok gyülekeztek báró Berg, Kapuvár környéki és gróf Sigray, Sárvár környéki birtokainak néhány tanyáján, vagyis a „trianoni határ” közelében. Ezek fegyverrel és lőszerrel rendelkeztek, utánpótlásukról pedig a magyar hadsereg gondoskodott.¹⁶ Hamelin tábornoknak, aki ez idő tájt Győr és Szombathely között ingázik, augusztus 27-én egy falusi lakos azt jelenti, hogy „felfegyverkezett parasztok gyülekeznek azzal a céllal, hogy beavatkozzanak Nyugat-Magyarországon”.¹⁷

A magyar szabadcsapatok két irányzathoz tartoztak. Egy részük IV. Károly restaurációjának híve, más részük pedig a szabad királyválasztáshoz szeretne visszatérni. Az első csoportba Friedrich és Erdődy Tamás gróf, a másodikba Prónay és Héjjas tartozik, többek között. Utóbbiak Gömbös Gyulával állnak kapcsolatban és Horthy kormányzó hívei, feladatuk a legitimisták ellenőrzése, és a puccsista vagy restaurációs kísérletek megakadályozása. Burgenland északi részén Héjjas főhadnagy tartózkodik 150 főnyi szabadcsapat élén, a kerület középső részén Friedrich és Erdődy gróf Károly-párti csapatai körülbelül 500 főt tesznek ki. Délen Prónay alezredes mintegy 1500 embert irányít. Mintegy 100 főnyi burgenlandi születésű felkelőt a borostyánkői dr. Egan Imre, a megye volt főispánja vezet.¹⁸

A Szövetséges Katonai Bizottság tábornokai augusztus 6-ától Sopronban tartózkodnak. Harminc szövetséges tiszt – 10 francia,¹⁹ 10 olasz és 10 angol – augusztus 17-én érkezik Sopronba.²⁰ Nyolc csoportba osztják őket, és elfoglalják állomáshelyeiket Sopronban, Nezsiderben, Köpcsenyben, Kismartonban, Nagymartonban, Felsőpulyán, Felsőőrön, Németújváron és Gyanafalván. Sigray gróf kijelenti a szövetséges tábornokoknak, hogy a közrendért augusztus 29-e 16 óráig, a Burgenland átadását rögzítő jegyzőkönyv aláírásának idejéig felel.²¹

Az átadást három szakaszban kellett megvalósítani: augusztus 27-én a magyar csapatok visszavonulnak az új határvonalától keletre, 28-án az osztrákok szövetséges tisztektől kísérve előrenyomulnak az A vonalig (elindulva északon Köpcsenyből, és áthaladva Zurány, Féltorony, Boldogasszonyfalva, Meggyes, Ágfalva, Felsőpulya, Németgyőr, Vámoszalmonok, Gycpüfűzes, St-Michael és Rábakesztúr helységeken), augusztus 29-én az osztrákok a B vonalig, azaz a „trianoni határig” nyomulnak előre. Augusztus 29-én az új osztrák kormányzó átveszi a területet a Szövetséges Katonai Bizottságtól.

Fegyveres összetűzések

Ennek értelmében augusztus 28-án hajnalban az osztrák csendőrség 11 hadoszlopa vámőrök kíséretében átlépte a régi határt. A Szövetségesek felhatalmazták Ausztriát arra, hogy igénybe vegye a híradós alakulatokat a távirati összeköttetés fenntartására a hadoszlopok és az osztrák parancsnokság között.

¹⁵ Steinböck: i. m. 118.

¹⁶ Schlag: i. m. 4.

¹⁷ AG Vincennes. 7 N-2886, Ha 1. 20.

¹⁸ AG Vincennes. 7 N-2886, Ha 2, p.3.

¹⁹ Hamelin tábornokon és Gothié ezredesen kívül francia tisztek voltak Ligny alezredes, Rinck, Malandrin, Magne, de Lameillere és Michel őrnagy, Bares, Hallier (Hallier 1941–1945 között budapesti katonai attasé, Hallier tábornok, a bécsi katonai attasé fia) és de Redon kapitány valamint Haudecœur–Guiguet főhadnagy.

²⁰ AE Paris. CP. Autriche, Vol 88. folio 7.

²¹ AG Vincennes. 7 N-2886, Ha 1. p.17.

A hat déli hadoszlopot, amint a határon megjelent, lövések fogadták. A VII. oszlopot, mely Pin-kafő irányában haladt előre, a magyar csendőrség harmadik zászlóaljához tartozó géppuskás osztagok tüze állította meg. Ezeket Ranzerberger kapitány azért hagyta hátra, hogy támogassák a szabadcsapatokat.²² A géppuskás osztagokat azonban Gundry White angol kapitány közbenjárására még aznap este az A vonaltól keletre vonták vissza. Markt Hallauban a VIII. oszlopot ugyancsak géppuskatűz alá vették. A szövetséges tisztek hiába próbálták meggyőzni az osztrák csendőröket, hogy legalább azokat a helységeket foglalják el, amelyekbe ellenállás nélkül bejuthatnák. Az osztrák csendőrök ezt nem vállalták, és visszavonultak a határra. A katona-tanács írásban deklarálta, hogy a csendőrök nem akarnak harcolni.²³

Északon a csendőrség 28-án délig elfoglalta valamennyi az A vonaltól nyugatra fekvő helységet, de este 7 órakor a magyar szabadcsapatok megtámadták St-Margrethen-i és cínfalvai állásaikat. Davy, az osztrákok képviselője ekkor azt kérte a Szövetséges Katonai Bizottságtól, engedélyezze, hogy az osztrák hadsereg Burgenland területére léphessen. A szövetséges tábornokok visszaautasították a kérést, főként azért, hogy elkerüljenek mindenfajta összecsapást a magyar hadsereggel. Ez már mint feltételezték, a csehek és szerbek beavatkozását és egy általános közép-európai konfrontációt vonhatott volna maga után.²⁴

Augusztus 29-én a magyar kormány úgy döntött, hogy a terület átadását az A vonalnál leállítja, arra hivatkozva, hogy egyrészt a szerbek a tervekkel ellentétben nem üritették ki Baranyát, másrészt hogy az Ausztriával való pénzügyi viták rendezéséig maga kívánja kézben tartani a területeket. Ugyanaznap az osztrák csendőrségnek Északon ki kellett ürítenie St. Margrethen-i és ruszti állásait, és meg kellett erősítenie az Ágfalván állomásozó 400 fős helyőrséget. Délen, miközben három állásukat támadják, kiürítették Németgyírot, Davy 30-án reggel, ismételten, de megint csak hiába kérte, hogy engedélyezzék az osztrák szövetségi erő bevetését. Augusztus 31-ére az osztrák csendőrség veszteségei 3 halottra, 16 sebesülte és 12 eltűntre emelkedtek. Az összecsapások szeptember 1-én Fehringnél a régi határtól nyugatra, és 2-án Pörgölénynél folytatódtak. Itt az osztrák csendőrség foglyul ejtette dr. Egant.

Szeptember 2-án Franciaország budapesti követe azt írja, „a magyar kormány kitartóan tagadja, hogy része lenne a megyékben folyó összecsapásokban, de gróf Bánffy kivéve, aki igyekszik tiszteletben tartani a Szövetségesekkel szembeni kötelezettségeit, a kormány cinkosságát nehéz kétségbe vonni.”²⁵ A követ jelzi „tankkal felszerelt jelentős magyar haderők” jelenlétét Körmen és Szentgott-hárd térségében és Kőszegtől keletre.²⁶

Szeptember 5-én súlyos incidens történt. Hajnalban a felkelők két különítménye Taby Árpád²⁷ hadnagy és Budaházi Miklós kapitány irányításával megtámadta a németgyírói osztrák állást, melyet 80 csendőr és 15 pénzügyőr védett. Három csendőrt megöltek, 17-et foglyul ejtettek, a többiek Kirschlag irányába elmenekültek. A pörgölényi és lőteri állásokból is sürgősen visszavonultak Kirschlag felé, ahol az 5. gyalogezred 2. zászlóalja állomásozott mindenfajta védelmi biztosítás nélkül.²⁸ A felkelők a régi határig üldözték a csendőröket. Az 5. gyalogezred 2. zászlóalját ekkor riadóztatták, átkelt a határon, hogy biztosítsa a csendőrök visszavonulását, és 8 óra körül összecsapott Taby hadnagy szabadcsapataival. A zászlóalj visszavonult Kirschlag felé, ahol a csendőrség visszavonulása pánikot keltett.²⁹ A harc délután 1 óráig tartott. Az osztrák veszteségek 7 halottra, 15 sebesülte és 2 fogolyra

²² Uo. 21.

²³ Uo. 22.

²⁴ Uo. 22.

²⁵ AE Paris, CP. Autriche, Vol. 88. folio 76.

²⁶ Uo. folio 80.

²⁷ Taby Árpád, az első világháború hőse, a Mária Terézia rend lovagja a magyar hadsereg aktív állományban marad 1939-ig.

²⁸ AG Vincennes, 7 N-2886, Ha 2, 11.

²⁹ *Schlag*: i. m. 12.

emelkedtek. A két foglyot a magyarok kivégezték. A magyar veszteség 9 halott és számos sebesült volt. Magne, a Szövetséges Katonai Bizottság elnöke kijelentette, hogy „az osztrák állításokkal ellentétben Kirschlag osztrák falut nem támadták meg, nem történt határsértés...”³⁰ Az osztrák kormány ui. egy Wiener-Neustadtból 16 óra 30 perckor érkezett, s nem ellenőrzött értesülés alapján valóban azt állította, hogy a község ellen magyar *reguláris* csapatok intéztek támadást. Magne kijelentése a magyar reguláris csapatok jelenlétét tagadta. Ferrario tábornok másnap, szeptember 6-án helyszínre érkezett és Sigray gróf kérésére nyilatkozatot adott át neki, amelyben világosan az állt, hogy a harcot magyar részről felfegyverzett civilek viselték.

A szeptember 6-áról 7-ére virradó éjszaka a magyar fegyveresek megtámadták a Soprontól 10 km-re északnyugatra fekvő Zarány községet, ahol a csendőrök minden biztonsági intézkedés nélkül aludtak. Egy csendőrt megöltek, hármat súlyosan megsebesítettek, 22-őt pedig foglyul ejtettek.³¹ Szeptember 8-án hajnali 4 órakor a felkelők megtámadták az Ágfalván állomásozó 500 csendőrt és rendőrt. Egy csendőrt megöltek, 23-at megsebesítettek. A pánikba esett osztrákok sebtében a vasútállomásra menekültek, ahonnan vonaton Nagymartonba távoztak, négy halottat hagyva a helyszínen, majd a brennbergbányai hadállást reggel 5 órára harc nélkül kiürítették. Ezt követően Osztenburg őrnagy második csendőrzászlóalja felfegyverezte azt a szabadcsapat századot, amely azt megelőzően megtámadta az osztrák csendőröket, és a Szövetséges Bizottság kérésére elfoglalta Ágfalvát és Brennbergbányát.³² Osztenburg 9-én különítményeket küldött a Soprontól északnyugatra fekvő Lépesfalvára és Sopronkertesbe, a kilencedikéről tizedikére virradó éjszaka pedig egyik századát Kismartonba irányította és a Szövetséges Bizottság megbízottja, Gothié ezredes tiltakozása ellenére is ott tartotta.

Szeptember 9-én Davy, majd maga Schober kancellár is bejelenti, hogy tekintettel az osztrák csendőrséget ért támadásokra, a bécsi kormány a szövetséges tábornokok hozzájárulását kéri valamennyi Burgenlandban állomásozó alakulat fegyverbe szállításához. A szövetséges tábornokok a hozzájárulást megadták. Ezzel egyidejűleg szeptember 10-én a Nagyköveti Konferencia felszólította a magyar kormányt, hogy haladéktalanul üritse ki az *A* és *B* zónákat, ellenkező esetben a szövetséges hatalmak gazdasági intézkedéseket vesznek fontolóra, hogy elérjék a kiürítés hiánytalan végrehajtását.³³ A bécsi kormány határozott szándéka kell, hogy garantálja az ország keleti határának biztonságát és hogy lehetőleg diplomáciai úton érje el a magyar szabadcsapatok kivonását Burgenlandból. Szeptember 8-án Vidossich ezredes a határ 283 km-nyi szakaszán 9 gyalogos zászlóaljat, 2 lovasszázadot és 2 tüzérüteget helyezett el. Szeptember 11-én Schober kancellár felhatalmazást kapott a szövetséges tábornoktól, hogy foglaltassa el a szövetségi csapatokkal a Wimpassing, Szarvkő, Borostyánkő, Pecsényéd, Savanyúktút vonalat, ami biztosítja a bécsújhelyi és lajtaújfalusi bányák védelmét.³⁴ Szeptember 10-én az osztrák csendőrség valamennyi őrsét visszavonják Burgenlandból.

A szabadcsapatok azonban behatoltak az osztrákok által kiürített területre, Héjjas csapata szeptember 22-én elfoglalta Nezsídert és Pándorfalut. Az osztrákok, hogy fedezzék Bruckot a csendőrséggel és egy gyalogos századdal elfoglaltatják a várostól délkeletre fekvő dombokat. Szeptember 24-én 3 óra 30 perckor Héjjas főhadnagy a harminc felkelő megtámadja az első gyalogezred 3. zászlóalját, amely gyorsan visszavonul a Lajta bal partjára, két halottat és három sebesültet hagyva hátra. A szabadcsapatok folytatják benyomulásukat osztrák területre. Szeptember 27-én 20 felkelő megtámadott egy 15 főből álló csendőrorsót Au an der Leithán, és 9 csendőrt foglyul ejtett. Szeptember 30-án Lembachból jóságokat hajtott el. A határ mentén minden nap szóltak a fegyverek.

Ezek az események oda vezettek, hogy a Nagyköveti Konferencia immár ultimátumban szólította fel a magyar kormányt, hogy október 4-ére üritse ki Burgenlandot.

³⁰ AG Vincennes. 7 N-2886, Ha 2, 11.

³¹ Uo. 13. *Steinböck*: i. m. 128.

³² AG Vincennes. 7 N-2886, Ha 2, 14.

³³ Uo. 17.

³⁴ Uo. 19.

A megegyezés

A belpolitikai helyzet Ausztriában csakúgy, mint Magyarországon a megegyezés elfogadására kényszerítette mindkét kormányt.

Szeptember 17-én az olasz kormány felajánlja Ausztriának és Magyarországnak, hogy közvetít. Ugyanaznap Franciaország budapesti követe látogatást tesz Horváthnál Burgenland ügyében, és ezt írja beszámolójában: „Egy minden érvelés elől elzárkózó embert találtam, akiről nem is hiszem, hogy megengedhető.”³⁵ De október 2-án a magyar kormány képviselője, Hegedűs tábornok bejelenti, hogy Magyarország elfogadja a szövetségesek feltételeit. Október 3-án a magyar csapatok kiűrik a *B* zónát és visszavonulnak a trianoni határ mögé. A magyar csapatok helyét minden összetűzés nélkül a szabadcsapatok foglalják el. 16 órakor Hegedűs tábornok és a szövetséges tábornokok aláírják az átadási jegyzőkönyvet.

A magyar reguláris csapatok kivonása azonban nem tette lehetővé, hogy az osztrákok nyomban elfoglalják Burgenlandot.

Október 4-én hajnalban több felkelő banda jelent meg a Sopron környéki demarkációs vonalon azt híván, hogy azt már kiűrtették. Osztensburg zászlóalja, mely továbbra is a Szövetséges Bizottság rendelkezésére állt, meglepte és minden ellenállás nélkül letartóztatta őket. Ami Burgenland többi részét illeti, azt a szabadcsapatok fennhatósága alatt hagyták. Október 4-én egy gyűlésen leszögezték, hogy a magyar hatóságok távozásával Burgenland nem került Ausztria birtokába és „Lajta-bánság” néven proklamálták Burgenland függetlenségét. Prónay Pál alezredest nevezik ki bánná, kormányfővé és hadügyminiszterré. Prónay hatalma azonban nem terjedt ki sem Kismarton környékére, melyet Károly-párti bandák tartottak kezükben, sem pedig a Héjjas bandái által megszállt északi területre. A legitimista bandák feletti parancsnokságot hamarosan Friedrich vette át.³⁶ Október 6-án, 7-én és 10-én Héjjas szabadcsapatai tüzet nyitottak Bruck városára. Október 4 és 12 között más bandák is tüzeltek osztrák területre. A Szövetséges Katonai Bizottság tehetetlenül állt az eseményekkel szemben, ugyanekkor elismerését fejezte ki Hegedűs tábornok és Osztensburg őrnagy korrektségéért és a Sopron környékén uralkodó rendért és teljes nyugalomért.

1921. szeptember 21-én Csehszlovákia és Magyarország külügyminiszterei, Edvard Beneš és gróf Bánffy Miklós találkoznak Brno-ban. Gróf Bánffy kijelentette, hogy Magyarország lemond Burgenlandról, amennyiben a szövetségesek elfogadják egy Sopron környéki határkiigazítást. A közvetítő mégsem Csehszlovákia lett, hanem Olaszország, mely följárnlotta döntőbíráskodását október 1-én.³⁷

A tárgyalásokra október 11 és 13 között került sor Velencében. Az olasz kormányt külügyminisztere, della Torretta márkai képviselte. Schober kancellár, Bethlen miniszterelnök és Bánffy külügyminiszter vettek részt a tárgyaláson. Az október 13-i velencei jegyzőkönyv kikötötte, hogy három héten belül, vagy ha a szövetséges tábornokok úgy döntenek még korábban, minden burgenlandi lázadónak le kell tennie a fegyvert, és minden idegennek el kell hagynia a területet. Burgenland pacifikálása után a tartományt át kell adni Ausztriának, kivéve Sopront és környékét, ahol népszavazást kell tartani. Burgenland átadását Ausztriának egy fontos esemény is siettette. Október 20-án, 16 órakor IV. Károly és Zita királyné repülőgépe leszállt Dénesfán, Cziráky gróf Vas megyei főispán kastélya közelében. IV. Károly Lehár ezredes társaságában Sopronba ment, ahol Rakovszky, a nemzetgyűlés volt elnöke vezetésével kormányt alakított. A tábornokká előléptetett Lehár ezredes lett a külügyminiszter. Hegedűs tábornok és Osztensburg őrnagy szintén csatlakoztak az uralkodóhoz és elkísérték Budapestre vezető útján. IV. Károly visszatérési kísérlete azonban kudarcba fulladt, a király lemondását, a királyhoz hű csapatok lefegyverzését és az ex-király internálását vonta maga után.

³⁵ AE Paris. CP. Autriche, Vol. 89. folio 49.

³⁶ AG Vincennes. 7 N-2886, Ha 4, 2.

³⁷ Steinböck: i. m. 132.

Október 25-én számos felkelő érkezett Sopronba. Horthy másnap, október 26-án Hegedűs tábornok helyére Guillaume Árpádot, a szombathelyi katonai kerület parancsnokát nevezi ki a Szövetséges Katonai Bizottság mellé összekötőnek, aki 27-én egy zászlóalj élén Sopronba érkezik, hogy a vidéket megtisztítsa. Sigray és Esterházy grófot, Horváth tábornokot és Osztenburg őrnagyot letartóztatják, a szabadcsapatok kiűrik Sopron környékét. November 1-én Ferrario tábornok biztosítékot kap arra, hogy a szabadcsapatokat november 6-ig teljesen eltávolítják Burgenlandból. A felkelők engedelmeskedtek a budapesti parancsnak, s november 4-én gyülekezni kezdtek azzal a céllal, hogy magyar területen leszereljék őket. November 5-én Prónay ezredes szabadcsapatai kiűrtették a déli, Héjjas csapatai az északi területeket. 2150 felkelőt szereltek le: 550-et Magyaróvárról, 800-at Kapuvárról és 800-at Szombathelyen.³⁸ November 6-án Guillaume tábornok a szövetséges tisztek jelentései alapján beszámol a kiűrés befejezéséről. November 11-én a Szövetséges Katonai Bizottság tudatja az osztrák kormánnyal, hogy Burgenlandban helyreállt a nyugalom és felszólítja, hogy Sopron és vidéke kivételével vegye birtokba a területet.

Az osztrák hadsereg fokozatosan foglalta el Burgenland északi, majd déli részét. November 13-án 9 órakor három hadoszlop átlépte az északi zóna határát, s 17-re teljes egészében elfoglalta a területet. November 19-én a Szövetséges Katonai Bizottság felszólította az osztrák kormányt az okkupáció meggyorsítására. November 25-én 10 órakor három dandár hatolt be a déli zónába, amit 30-ára foglaltak el teljesen. December 3-án a Szövetséges Bizottság bejelentette, hogy a velencei határozatban előírt pacifikálás megtörtént. A Burgenland Ausztriának történő átadásáról készült jegyzőkönyvet december 5-én írták alá a szövetséges tábornokok és Egon Heim, az osztrákok képviselője.³⁹

A soproni népszavazás

Sopronnak és vidékének (utóbbi nyolc falut foglalt magába) területe 356 km², lakóinak száma 48 000, ebből 34 000 soproni. Az 1910-es népszámlálás szerint a lakosság a következőképpen oszlik meg: németajkú 55,75%, magyar 36%, horvát 6,35%, egyéb 1,9%. A lakosság 64%-a beszél magyarul.⁴⁰ Mindkét állam igyekezett nyomást gyakorolni a lakosság szavazatainak megszerzése érdekében és mindkettő azzal vádolta a másikat, hogy megfélemlítést alkalmaz.

November 23-án a Nagyköveti Konferencia úgy döntött, hogy szövetséges csapatokat kell küldeni Sopron területére, és hogy a magyar csapatokat ki kell onnan vonni a népszavazás előtt. December 8-án Felső-Sziléziából érkeztek szövetséges csapatok Sopronba, az olasz Marini ezredes parancsnoksága alatt, mégpedig 59 brit, 208 francia és 230 olasz, összesen 30 tiszt és 467 katona.⁴¹ December 10–12 között visszavonták a magyar csapatokat, de néhány összetűzésre sor került. December 8-án nyolc olasz katonát öltek meg magyar felkelők. December 9-én Ausztria 15 000 embert vont össze Sopron térségében, és azt tervezte, hogy erőszakkal birtokba veszi Sopront.⁴²

A népszavazást Sopronban december 14-én, a környező falvakban 16-án tartották meg, eredményét december 18-án hozták nyilvánosságra. 24 063 szavazóból 15 334 (65,1%) szavazott Magyarországra, és 8227 (34,9%) Ausztriára. A Magyarországhoz való tartozás a magyar nyelvű lakosság számarányánál 29,1%-kal több szavazatot kapott.⁴³ December 24-én a szövetséges tábornokok meg-

³⁸ AG Vincennes. 7 N-2886, Ha 5, 5.

³⁹ Uo. 6, 3.

⁴⁰ Magyar Statisztikai Közlemények. 42. K. Az 1910. évi népszámlálás. Bp. 1912. 44–45.

⁴¹ AG Vincennes. 7 N-2886, Ha 5–6.

⁴² Steinböck: i. m. 143.

⁴³ Sarah Wambaugh: Plebiscites since the World War. Carnegie endowment for international peace. Washington, 1933. Tome I. 292.

erősítették a népszavazás eredményét. 1922. január 1-én déli 12-kor Sopront és vidékét átadták Magyarországnak és január 2-án a szövetséges csapatok visszatértek Felső-Sziléziába. Január 16-án a Szövetséges Katonai Bizottságot hivatalosan feloszlatták.

Mindezek ellenére a határincidensek nem szűntek meg. 1921. december 22-én Strém, december 30-án Sopronnyék közelében volt összetűzés. 1922. március 24-ről 25-re virradóra a felkelők, elhagyván az Esterházy család birtokán fekvő mekszikópusztai tanyát, megtámadták Mosonfalmát és megölték egy csendőrt. Júliusban mintegy 50 főből álló szabadcsapat Apáthy László parancsára megtámadta Karácsfát és Luisinet. Ez volt a magyar szabadcsapatok utolsó akciója, a Bethlen-kormány ezután feloszlatta őket, és vezetőiket, Héjjas Ivánt és Apáthy Lászlót letartóztatta.

A Burgenland elfoglalása során elszenvedett veszteségek a következők voltak: osztrák részről 45 halott, 103 sebesült és 64 fogoly, magyar részről 40 halott 40 sebesült és 104 fogoly.

* *

A saint-germaini és a trianoni békeszerződések közvetlen következménye az lett, hogy Magyarország elszigetelődött Közép-Európán belül és olyan revíziós politikát folytatott, mely rövid időn belül a Németországhoz való szövetséget eredményezte.

A burgenlandi ügy a magyar revíziós politika első megnyilvánulása volt, s két legyőzött ország között vezetett ellenségeskedésre. A szabadcsapatok akcióit támogatva Magyarország arra kényszerítette a Szövetségeseket, hogy változtassanak a két békeszerződésen és hogy népszavazást tartsanak Sopronban és környékén. Az olasz döntőbíráskodás kezdetét jelentette Olaszország közép-európai és balkáni aktív külpolitikájának, amely az 1934. március 17-i „római egyezményhez”, majd az 1938. november 2-i és 1940. augusztus 30-i bécsi döntésekhez vezetett.

Fordította: Perlusz Katalin

A harmincas évek magyar cionista mozgalma a rendőrségi megfigyelés tükrében*

A horthysta államrendőrség közel negyvenezer adatlapot számláló nyilvántartását a Párttörténeti Intézet Archívuma őrzi.¹ Ez a kartotékrendszer nem teljes: egy része a háborús pusztulások következtében veszett el, de az sem elképzelhetetlen, hogy egyes részeit más nyilvántartásokhoz használták fel. Adatfelvételre számos ok miatt került sor: kommunista szervezkedésben és akcióban, betiltott szociáldemokrata megmozdulásokban való részvétel, beleértve a sztrájkokat, a Tanácsköztársaság alatt vállalt politikai szerepet. Azok is ebbe a nyilvántartásba kerültek, akiket kommunista kijelentésekért, kormányzósértésért, katonai ügyekben illetve oroszországi hadifogságukkal kapcsolatban feljelentettek; akik jehovisták voltak, akik a Szovjetunióba kívántak utazni és útlevelet kértek. A cionistákat, a határsértőket és a hivatásos csempészeket ugyancsak itt tartották nyilván. 1940 után a nemzetiségi szervezetek aktivistái (elsősorban az erdélyi szabadkőművesek) adatait is átvették. De megtalálhatóak ugyanitt a jobboldali szervezkedések résztvevőinek, tüntetésekről előállított nyilasoknak, valamint a Gestapo és az olasz rendőrség által körözötteknek a kartonjai is.

Az adatlapokon a nyilvántartott neve, születési éve, foglalkozása, vallása, családi állapota, születésének neve és lakcíme szerepel. Az adatlap jobb felső sarkában a nyilvántartásba vétel időpontja, alatta pedig a felvétel okának rövid leírása található. A nyilvántartólapokon a megfigyelték „utóéletére” vonatkozó adatokat is megtaláljuk: az újbóli előállítás tényét, okát és időpontját a hozott intézkedéseket.

Munkánk a fenti kartotékrendszerben szereplő cionisták alaposabb bemutatását kísérli meg. A negyvenezer nyilvántartott közül azokat válogattuk ki, akiknek kartonján „cionista” megjelölés szerepelt.² Ezek száma 227. Vizsgálatunkba csak azokat a személyeket vontuk be, akiket a rendőrség cionizmus miatt tartott megfigyelés alatt.³

Ez a 227 fő elenyészőnek tűnik, ha a magyarországi zsidóság többszázezres tömegére gondolunk. A tárgyalt korszakban csak budapesti több mint 200 ezer izraelita vallású személy élt. Közismert tény, hogy a magyarországi zsidóság döntő többsége még a hitlerizmus fellépése után sem vált fogékonnyá a cionista eszmék iránt. A mozgalom és szervezetei nem tudtak jelentős mértékben elterjedni, politikai tényezővé válni. Az európai cionista mozgalomban a magyar cionisták könnyelhetők el a legsoványabb eredményeket.

*Készült az MTA Soros Alapítványi Bizottság támogatásával

¹ Az MSZMP KB Párttörténeti Intézete Archívuma a továbbiakban PI Arch./652 fond alatt őrzi a Budapesti Rendőrfőkapitányság államrendészeti nyilvántartólapjait, összesen 38 333 darabot.

² A válogatást dr. Petri Edit végezte.

³ Még kb. 400 olyan kartont találtunk, amelyek „gazdáinak” köze lehetett cionista szervezkedéshez, pl. a „Győzünk Izrael” rölapok terjesztői, a Tompa utcai verekezés résztvevői stb. Ezeknek az adatlapoknak a feldolgozásáról később mégis lemondunk, és csak az egyértelműen „cionista” megjelölést hordozó adatlapokat vettük figyelembe.

A 30-as években a Magyar Cionista Szövetség kb. 5000 tagot számlált.⁴ Ebből mintegy 1200 fő a Cionista Nőszövetséghez tartozott (WIZO) és kb. 1500–2000 az ifjúsági mozgalom különböző szárnyaiba tagozódott.⁵ Becsüljük a szimpatizánsok és érdeklődők számát a fasiszta veszély fokozódásának időszakában ennek ötszörösére vagy akár tízszeresére is, a cionizmusnak a magyar zsidóságon belül betöltött marginális szerepe nem módosult. Jól példázza ezt, hogy a sékel-fizetés⁶, mely a cionista ideálok iránt legalábbis bizonyos rokonszenvet feltételezett, ha a mozgalom aktív vállalásával nem is volt egyenértékű még a zsidótörvények következtében kiéleződött helyzetben is csak nevésségesen alacsony összegű volt a magyar zsidóság számához és anyagi erejéhez mérten.⁷ A Magyar Cionista Szövetségnek nem volt befolyása a zsidó közeletben, nem vetette meg a lábát a politikai életben sem. Ez a helyzet csak a német megszállást követő néhány hónapban módosult. Ekkor a zsidóság hagyományos vezetőivel és fórumaival szemben, a nemzetközi kapcsolatokkal és ezeken keresztül anyagi erőforrásokkal rendelkező cionisták aktív és sok esetben kezdeményező szerepet vállaltak a zsidóság mentésében.⁸ Hozzá kell tennünk, hogy 1941-től a magyarországi cionista mozgalom erősítést kapott a visszacsatolt területek cionista vezetőitől, akik a fővárosba költözve csatlakoztak az itteni mozgalomhoz és sok esetben annak vezetését is átvették. A felvidéki és erdélyi cionista fiatalok a Szlovákiából és Lengyelországból menekült cionista aktivisták 1944-ben tapasztalt harcosokként kapcsolódtak be az ellenállásba.⁹

A ránk maradt 227, cionista megjelölést viselő katon közül 176 „kommunista” kitéltet is tartalmaz (77%)¹⁰ Különböző formában: „kommunista gyanús” 39 (17%), „kommunista érzelmű” 18 (8%), „kommunista tevékenység” 15 (7%), „kommunista szervezkedés” 100 (44%), „kommunista” 3 (2%), „kommunista frakció tagja” egy. A „kommunizmus” vádjával, a cionistáknak kommunistákra történt minősítésénél érdemes egy kicsit megállnunk. Az 1919-es Tanácsköztársaság után

⁴ *Asher Cohen: The Halutz Resistance in Hungary 1942–44.* New York 1986 15.

⁵ A PI. Arch. 651. f. 4/336. ö.e. 1–25. rendőrség budapesti főkapitánysága politikai nyomozó-csoportjának 1936. április 4-i jelentése a Magyar Cionista Szövetség létszámát 500 főre becsüli. Ugyanakkor a főkapitányság politikai nyomozó főcsoportjának referátuma a magyarországi szervezett tömegmozgalomokról (ld. PI Arch 651. f. 13/27 ö.e. alatt ún. „Vörös Könyv”) a 36–37. oldalakon a Magyar Cionista Szövetség 1933. évi létszámát 2000 főben adja meg.

⁶ Minden személyt cionistának tekintettek, aki elfogadta az 1897-es Bázeli Programot, mely szerint: „a cionizmus célja a zsidó nép számára közjogilag biztosított nemzeti otthon biztosítani Palesztinában” és az egy sékeles összeg lefizetésével hozzájárult a végrehajtó bizottság által irányított munkához. A sékel-fizetés jogosított a kongresszus delegátusainak megválasztására.

„1921–29 között a palesztin építőmunkára a zsidóság önkéntes megadóztatásából összegyűjtött pénzeszegek:

USA	2 190 339 font
Németország	188 232 „
Románia	168 827 „
Lengyelország	157 506 „
Csehszlovákia	75 473 „
Ausztria	31 420 „
Magyarország	2 000 „ alatt.

Magyarország hozzájárulása a legkisebbek között, pengőbe átszámítva 50 ezer pengő alatt van.” Múlt és jövő 1930. február. „Mi a Keren Hajeszod?” c. cikk.

⁷ 1937-ben Magyarországon 6044 sékelt gyűjtöttek, ami annyit jelent, hogy Vilna és környéke egymaga szinte annyit adott, mint a teljes magyar zsidóság. *Ezra Mendelsohn: The Jews of East-Central Europe between the World Wars.* Bloomington 1983. 107–108.

⁸ *Schmidt Mária: Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt.* Medvetánc 1985. 2–3 szám. 111–125.

⁹ A cionista ellenállásba mintegy 600 haluc menekült kapcsolódott be. L.: *Cohen* i. m. 35.

kialakult kurzus egyik alaptételévé vált, hogy a bolsevizmusért a zsidók a felelősek, a kommunizmus a zsidók mozgalma. Amikor tehát a rendőrség kartonjaira rávezették, hogy a megfigyelt személy kommunista, könnyen előfordulhatott, hogy ezt beidegződésből, egyfajta automatizmusból tették. Ugyanakkor a baloldali elkötelezettségű zsidó fiatalokról szólva gyakran nehéz pontos határvonalat húzni a baloldali cionista és a kommunista meggyőződésűek közé. Sokan csak életkoruk és baráti kapcsolataik alakulásától függően választották a zsidó baloldalt – a cionistákat –, tolódtak el az egyik vagy másik irányba.

A fennmaradó 51 adatlap közül további 13-on a „baloldali” minősítés szerepel. Ezek szerint a megfigyelt cionisták 83%-a, vagyis túlnyomó többsége a baloldalhoz tartozott.

A Magyar Cionista Szövetség 1921 és 1941 között legális keretek között működött, tagjai közül csak azokat vették nyilvántartásba, akiket a kommunista világnézethez közelállónak, vagy a mozgalommal kapcsolatban lévőnek tartottak. „Lebukásuk” tehát nem cionista voltuk miatt történt, hanem azért, mert a baloldal felszámolására törekedve az ő soraikból is igyekeztek kiszűrni a potenciális és tényleges kommunistákat. „A magyar Cionista Szövetség keretein belül megindult ifjúsági mozgalom egy része ugyanis – állapította meg Sombor-Schweinitzer rendőrőrkapitány – a cionizmus leple alatt kommunista szervezkedést folytatott és folytat, és magát a cionista mozgalmat is igyekszik a bolsevista eszmék felé terelni...”¹¹

A cionista ifjúsági mozgalom a rendőrségi leírás szerint ez időben három részre tagolódott. Az ún. Misrachi-szervezet a vallásos, ortodox fiatalokat tömörítette.¹² A Klál-tagozathoz azok a polgári gondolkodású fiatalok csatlakoztak, akik magyar zsidóknak tartották ugyan magukat, de őshazájuknak Palesztínát tekintették. A harmadik csoport, az Erec Israel Haovedet (Dolgozó ország) tagjai közelálltak a kommunista világnézethez. Az ide tartozó Dror (fecske) alcsoport elvétele vallásos elemeket is magában foglalt, de alapvetően baloldali beállítottságú volt. Tagjai Palesztínába készültek, ahol fizikai munkát szándékoztak végezni. A NOAR HADATI frakcióhoz tartozók Palesztínát tekintették hazájuknak. A leg radikálisabb a SOMER HACAIR (Fiatalok Órcsoportja) szervezet volt,¹³ amely politikai szempontból szélsőségesen baloldalinak számított. Tagjai ateisták és kommunista gondolkodásúak voltak, nevelésükben a közösségi eszme hangsúlyozása fontos szerepet kapott, s tagjai húsz éves korukig életközösségekben éltek és dolgoztak.

A cionista fiatalok időnként közös táborozásokon, ún. hachsarákon vettek részt. Ezek a hachsarákon a közösségi szellem erősítése mellett a résztvevők szakmát is tanultak, vagy mezőgazdasági munkát végeztek, s készültek a palesztinai életre. Az esti órákban előadásokat hallgattak és vitákon vettek részt.

Miután a megfigyelt cionisták döntő hányada a baloldaliak közül került ki, kézenfekvő volt a Borsányi György által feldolgozott budapesti baloldal vizsgálatakor használt kategóriákat átvennünk, hogy ezáltal mintáink összevethetőkké váljanak. A negyvenezer nyilvántartólapból Borsányi György 1800-at választott ki és dolgozott fel.¹⁴

¹⁰ A „Kommunista szervezkedés egyértelmű a cionista szervezkedéssel” szögezte le a rendőrség havi politikai helyzetjelentése 1941 május havában. PI Arch. 651. f. 2/1941-7-6000.

¹¹ Sombor-Schweinitzer főkapitány beszámolója 36. L.: 5. sz. jegyzet.

¹² A kartonokon a Czeire/Czeirot Misrachi tagjait a mérsékelt baloldaliak közé sorolták. A Misrachi két héber szó összevonásából keletkezett (Merköz Ruchoni-szellemi központ).

¹³ PI Arch. 651. f. 13/27.41.; A dokumentum megállapítja, hogy a Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete „állítólag zsidó fajvédő egyesület. Jelen egyesület ifjúsági mozgalmaiból és a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége ifjúsági szervezkedéséből alakult ki az ún. Somer mozgalom. A Somer mozgalom hátterében olyan jelenségek is mutatkoznak, amelyek ezen mozgalom fokozottabb megfigyelését teszik szükségessé...”

¹⁴ Borsányi György: Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldallról. Valóság, 1983. 9. szám. 19–31. Borsányi a kartotékrendszerből a B, K, L, M, S, T betűket nézte át.

A továbbiakban a nyilvántartásba vétel időpontját, a nyilvántartásba vettek főbb jellemző adatait vizsgáljuk a baloldal egésze és a cionisták szempontjából.

1. táblázat

A nyilvántartásba vétel időpontja és aránya

	Budapesti baloldal	Cionisták
1931 vagy előtte	30%	0
1932–35	44%	23%
1936–37	9%	60%
1938 vagy utána	17%	16%
	100% n=1800	100% n=227

A baloldali lebukások zöme 1932 és 35 között történt, ezt követően 1936–37-ben fordult a rendőrség figyelme a cionisták felé.

2. táblázat

A cionisták nyilvántartásba vételének időpontja és aránya

Időpont	Szám	Százalék
1932	3	1
1933	41	18
1934–35	10	4
1936	114	50
1937	23	10
1938–40	6	3
1941	25 ¹⁵	11
1942–44	5	2

Az 1936–37-es felgöngyölítések nagyobb rendőri akcióra mutatnak és ezt a legilletékesebb, a rendőrség budapesti főkapitánysága politikai nyomozócsoportjának 1936. április 4-én kelt 541/2/1936. pol. res. számú – a Budapesti Rendőrfőkapitányság számára készített – jelentése is alátámasztja. A jelentés abból a feltevésből indul ki, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja beépült a Magyar Cionista Szövetség baloldali ifjúsági mozgalmába: „Elleplezett kommunista munka folyt megállapításaink szerint a Magyar Cionista Szövetségben működő Erec Israel Haovedet ifjúsági tagozatban.”¹⁶

¹⁵ Az 1941-ben nyilvántartásba vett 25 fő közül 20 a kolozsvári Solem szabadkőműves páholy tagjaként került a nyilvántartásba. Róluk lásd még a 25. sz. jegyzetet.

¹⁶ Sombor-Schweinitzer főkapitány beszámolója 37. old. (I. az 5. sz. jegyzetet). A jelentés betekintést nyújt a Magyar Cionista Szövetség baloldalának felépítésébe is.

A faji eszme, a nemzetiszocializmus térhódítása, az antiszemitizmus fokozódása növelte a cionista eszmék vonzerejét az ifjúság körében. A baloldali cionizmus alternatívát kínált a szociális és társadalmi feszültségek felszámolására és pozitív távlatokat villantott fel az identitásukat veszített fiatalok előtt. Az asszimiláció útjának járhatatlansága egyszerre felértékelte az önálló zsidó állam felépítéséért folytatandó harc fontosságát.

A zsidó fiatalok útkeresésének problematikájára – épp a rendőrségi akciók következtében – a korabeli zsidó sajtó is reagált. „Sajnos nem tagadhatom – írja a Múlt és Jövő c. folyóirat –, hogy az ifjúsági mozgalom elindítása körül történtek hibák és mulasztások. A legnagyobb hiba és mulasztás az volt, hogy a magyar zsidó közvélemény 15 éves késéssel vette csak észre a zsidó ifjúsági probléma létezését és másfél évtizeddel később kezdett ezzel a problémával foglalkozni, mint maga az élet, amely e téren nagyon megelőzött bennünket... A magyar zsidó ifjúság problémája tulajdonképpen az 1920. XXV. törvénycikkkel, a Numerus Clausus-szal kezdődött. Ezt a törvényt kifejezetten a keresztény magyar ifjúság kívánságára alkotta a magyar törvényhozás, mert a magyar keresztény ifjúság észrevéve a maga problémáit ezen az úton is igyekezett azokat megoldáshoz segíteni. A magyar zsidó ifjúság erőteljes tömörítésének akkor kellett volna megindulnia... Sajnos, ezt a pillanatot az akkori zsidó vezetőrétegek elmulasztották és csak 15 évvel később hallották meg a zsidó ifjúság szavát. 1935–1936-ban kezdődött meg a zsidó ifjúság szervezésének nagyszabású és súlyos munkája.”¹⁷

3. táblázat

A nők aránya a budapesti baloldal tagjai és a cionisták között

A nők aránya a budapesti baloldal tagjai között			A nők aránya a cionisták között
Összesen 13%	Ebből keresztény 9%	Izraelita ¹⁸ 23%	26%

4. táblázat

Életkor a nyilvántartásba vételkor

Életkor	Budapesti baloldaliak				Cionisták			
	összes	%	ebből nő	%	összes	%	ebből nő	%
40 év felett	141	8	5	2	18	8	–	–
31–40 év	352	20	37	16	7	3	1	2
26–30 év	413	22	43	18	12	5	2	3
25 év alatt	894	50	150	64	190	84	57	95
	n=1800	100%	235	100%	n=227	100%	n=60	100%

¹⁷ Katona József: „A magyar Zsidó ifjúság problémája”. „Múlt és Jövő” 1942. november.

¹⁸ Természetesen minden esetben izraelita vallásban születettekről van szó, hiszen a budapesti baloldal tagjai világnézetiileg nem kötődtek a zsidó valláshoz.

Mielőtt az életkori megoszlást vizsgálnánk, nézzük, hogyan alakult a férfiak és nők aránya.

A 227 nyilvántartott cionista között 167 férfi és 60 nő (26%) volt. A nők aránya a cionista mozgalomban lényegesen magasabb a budapesti baloldalon belüli nők arányánál. A budapesti baloldal 1800 fős csoportjában csupán 235 nő (13%) szerepelt.

Az izraelita nők aránya nemcsak a cionisták között magas, de a baloldali mozgalmon belül is többszöröse a keresztény nőkének. Feltűnően nagy eltérést találunk az izraelita vallásban születettek és a nem zsidók között. Ebben számos és különböző tényező játszott szerepet. A zsidó nők közel a fele középiskolai végzettséggel rendelkezett¹⁹, iskolázottságuk a társadalmi, politikai kérdések iránti fogékonyságukat is táplálta. A modern városi zsidóságnál ebben az időben a kiscsaládmodell vált jellemzővé. Az 1–2 gyerek kevésbé terhelte le az anyákat, akik így több energiát fordíthattak nemcsak családjukra, de önképzésükre és társadalmi tevékenységükre is.²⁰ Az izraelita nők nagy száma minden valószínűség szerint előrehaladottabb modernizációs szintjükkel, fokozottabb emancipációjukkal is összefügg. Nem kevésbé volt fontos az, hogy a politikai vagy közösségi munka iránt fogékony nem zsidó nők számára sokkal szerteágazóbb lehetőségek kínálkoztak, míg a 30-as évek derekától ezek a lehetőségek a zsidó nők számára rendkívüli mértékben beszűkültek.

A nyilvántartásba vétel és a születési év összevetéséből megállapítottuk, hogy a cionista mozgalomhoz csatlakozottak 84%-a, a nők 94%-a az adatfelvétel időpontjában 25 év alatti volt. Mind a cionista nők, mind a cionista férfiak sokkal fiatalabbak a kartotékrendszerben szereplő budapesti baloldaliaknál, sőt a cionista nők között csak fiatalokat találunk.

Igen tanulságos, hogy a kartotékrendszerben szereplők, akár cionisták, akár baloldaliak, egyaránt 40 évnél fiatalabbak voltak (92%). A 25 év alattiak között azonban lényeges eltérést mutat a budapesti baloldal és a cionisták korfája. Az első csoportnál a megfigyelt fele tartozott a fiatalok közé, míg a cionistáknál szinte az összes nyilvántartott fiatal volt (84%). Tudjuk, hogy a zsidó fiatalság integrálódása az antiszemitizmus fokozódása miatt csak vontatottan és késleltetve ment végbe, gyakran pedig teljesen el is maradt. Ezek az útkereső fiatalok most már nagyobb érdeklődéssel fordultak a disszimilációs folyamatot hirdető, új identitást kínáló zsidó népi mozgalom felé.

A Budapesten élők közéleti–mozgalmi aktivitása felülmúlta a vidékiekéét. A lakóhelyek megállapításánál minden feljegyzett lakcímet – összesen 251-et fegyelembe vettünk. Ebből az derült ki, hogy a nyilvántartottak 77%-a budapesti lakos volt, de csak 62 fő (27%) született a fővárosban. Az adatlapok azonban nem tüntetik fel, hogy az előállítottak mióta laktak Budapesten. Az sem kizárt, hogy a feltüntetett lakcímek csak az előállításkor bediktált tartózkodási helyeket fedték. Számításba

¹⁹ A budapesti izraelita nők 44%-ának középiskolai végzettsége, 0,9%-ának főiskolai végzettsége volt 1920-ban. Végzettségük mind a két kategóriában magasabb, mint a nők egészéé, de míg a főiskolát végzeteknél ez a különbség minimális, addig a középiskolát végzetek esetében feltűnően nagy.

Nők	Középiskolai végzettség	Főiskolai végzettség
Izraelita	44,4%	0,9%
Összes	27,4%	0,8%

Thirring Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődéséhez az utolsó 50 évben. Statisztikai Közlemények, 103.

²⁰ Die jüdische Familienerziehung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa. Intentionen Erscheinungsformen – Probleme. Dissertation von Johannes Barta, 1972 Tübingen.

kell venni ugyanakkor azt, amire a rendőrségi jelentés is utal, hogy ti. a fiatalokat gyakran rövidebb-hosszabb időre Budapestre rendelték fel hachsarára, azaz közös táborozásra vagy továbbképzésekre. A jelentésből tudjuk, hogy „... a hachsarák az ország különböző részeiben vagy egy-egy mozgalmi tag nevére bérelt magánlakásban vagy valamilyen héber kör, esetleg sportegyesület neve alatt működtek.”²¹ A budapesti lakosok magas aránya tehát ezzel is összefügghet.

A Budapesten lakók 75%-a a Tanács körút–Múzeum körút–Üllői út–Thököly út–Rudas László utca–Dózsa György út–Lenin krt–Népköztársaság útja közötti területen, a VI. VII. és VIII. kerületekben lakott. (Legtöbben a Dohány utca, Király utca, Bajza utca, Szondy utca, Klauzál tér, Klauzál utca, Rumbach utca, Kálvária tér, Szinyei Merse utca, Székely Bertalan utca, Barcsay utcában.) Vagyis a nyilvántartottak többsége a zsidó kispolgárság és a zsidó proletariátus által lakott kerületekből, városrészekből került ki. Az Újlipótváros vagy Pasarét nem szerepelt egyetlenegy megfigyelt lakcímeiként sem.

Ez a területi megoszlás részben átvezet a foglalkozási kategóriák képviseletéhez.

5. táblázat

Foglalkozási megoszlás

Foglalkozás	Budapesti baloldal		Cionisták	
	sorszám	%	sorszám	%
Ipari munkás ²²	1361	75	123	54
Közlekedési alkalmazott	29	2	—	—
Kereskedelmi alkalmazott	108	6	11	5
Értelmiségi	244	14	72	32
Mezőgazdasági munkás	10	0,6	—	—
Háztartásbeli	43	2	10	4
Egyéb	4	0,2	2	0,9
Nincs adat	1		9	4
	1800	100	227	100

A táblázatból két csoport emelkedik ki jellegadó erővel: az ipari munkásoké és az értelmiségieké. A budapesti baloldalon az ipari munkásság 75%-os képviselete dominált, s ha e mögött el is marad, még mindig igen magas a cionisták közötti 54%-os arány. Az értelmiséget tekintve fordított a helyzet: a budapesti baloldalon belül arányuk 14%, jóval alacsonyabb, mint a cionisták közötti 32%.

²¹ Sombor-Schweinitzer rendőrkapitány id. jelentése, 38.

A budapesti baloldalnak az izraelita vallásfelekezethez tartozó tagjait különválasztva és a jellegzetes kategóriákat kiemelve az alábbi képet kapjuk:

6. táblázat

Foglalkozási szerkezet a budapesti baloldalnál és a cionistáknál

Foglalkozási csoport	Budapesti baloldal			
	összesen %	ebből keresztény %	ebből izraelita	Ebből cionista
Ipari munkás	75	84	53	54
Értelmiségi	14	6	32	32
Egyéb	11	10	15	14
Összesen	100	100	100	100
	n=1800	n=1294	n=506	n=227

A budapesti baloldal izraelita vallásfelekezetben született tagjai és a baloldali cionista fiatalok szemmel láthatóan azonos társadalmi tagozódást mutatnak. Az adatok alapján a választóvonal a budapesti baloldalhoz tartozó nem-zsidók és a másik két csoport között húzódik. Ha az ipari munkásság és értelmiség kategóriáinál kapott eredményeket a zsidóság egészére vonatkozó adatokkal vetjük össze, még szembetűnőbb, hogy a megfigyelés alatt állt cionisták és a budapesti baloldalhoz tartozó izraeliták között nagyobb az ipari munkásság jelenléte.²² A zsidóság soraiban az ipari munkások 31%-ot, az értelmiség 25%-ot tett ki. A cionistáknál és a budapesti baloldal izraelita vallásfelekezetben született tagjainál az értelmiségiek nagy száma – összevetve a zsidóság egészére vonatkozó adatokkal – csak látszólagos. Mi ugyanis – Borsányi nyomán – ebbe a kategóriába soroltuk a tanulókat is (38 fő), akik kartonjain, általában nem tüntették fel, milyen iskolatípusban tanultak. Míg a gimnáziumi tanulókról több-kevesebb joggal feltételezhető, hogy értelmiségi, illetve középosztálybeli válik belőlük, addig a többiek esetében ezt semmi sem támasztja alá. Különösen igaz ez azoknál a tanulóknál, akik a nyilvántartásba vételkor 15 évesek, illetve annál fiatalabbak voltak (19 fő). Ezeket levonva, az értelmiségiek aránya a cionistáknál is 23%-ra mérséklődik, ami az össz-zsidóságon belüli foglalkozási megoszlásnak felel meg.²³

Az ipari munkások túlsúlya mind a két általunk vizsgált csoportra jellemző. Fontos eltéréseket tapasztaltunk azonban az ipari munkásság összetételének vizsgálatakor.

²² Az „ipari munkás” kategóriát Borsányi Györgyhoz hasonlóan mi is rendkívül tág értelemben használtuk. Az összevethetőség kedvéért ipari munkásoknak nevezeteket azonban a „fizikai munkás” megjelölés jobban fed.

²³ Kovács Alajos: Csonka-Magyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Bp., 1938. 35.

7. táblázat

A szakképzetlenek aránya a cionisták és a budapesti baloldal ipari munkások kategóriáján belül

Budapesti baloldal			Cionisták	Budapesti összmunkásság
Összes	keresztény	izraelita		
19%	20%	15%	56%	48%

Az ipari munkásság aránya a baloldalon illetve a cionistáknál azonos, belső szerkezetük azonban a fenti tábla tanúsága szerint eltérő képet mutat.

A hagyományos baloldalon belül a szakképzettek vannak abszolút túlsúlyban (85%), a cionisták csoportján belül pedig a szakképzetlenek (56%).

8. táblázat

A szakképzetlenek aránya nemeként a budapesti baloldalon és a cionista munkásságon belül

	Budapesti baloldal	Cionista
Férfi	18%	66%
Nő	35%	29%
Összesen	19%	56%

A nők között a szakképzetlenek aránya a két csoporton belül nem mutat jelentős eltérést. A nagy különbség a férfiaknál tapasztalható. Míg tehát a baloldali mozgalom a szakképzett munkások mozgalmaként jellemezhető, addig a cionistában a szakképzetlen férfiak nagy száma a szembeötlő. (Minden három cionista ipari munkásból kettő szakképzetlen.)

A nők foglalkozási megoszlása eltér a férfiakétól. A budapesti baloldalhoz tartozó nők 45%-a ipari munkás és az értelmiségek részesedése is viszonylag magas, 31%, vagyis azonos a cionisták körében talált aránnyal (32%). A cionista nők között az ipari munkásság képviselője a döntő: 56%. Ennek magyarázata lehet, hogy 1920 után a középfokú végzettséggel rendelkező zsidó nők is kénytelenek voltak – a felsőfokú intézmények nagyfokú elzártsága miatt – szakmát tanulni. Sokan választották a kalaposnői, illetve varrónői szakmákat.²⁴

²⁴ A 60 nyilvántartásba vett nő közül 20 varrónő ill. kalaposnő volt, vagy annak készült.

A cionisták nyilvántartásba vételének okai

A nyilvántartásba vétel okait elemezve három egymástól merőben eltérő csoportot különítettünk el. Az első csoport a szabadkőműveseké, a másodikat „táborozóknak” neveztem el, mert Pest környéki nyári táborozásokon ún. „mosávakon” vettek részt, és emiatt kerültek nyilvántartásba.²⁵ A harmadik – egyben a legnépesebb és számunkra legérdekesebb – a tényleges baloldali cionisták csoportja.

A nyilvántartólapok alapján 134 fő (köztük 40 nő) alkotja azoknak a cionistáknak a csoportját, akiket baloldali cionista ifjúsági mozgalom az Erec Israel Haovedet-beli tagságuk miatt állítottak elő. Kartonjaik általában az alábbi bejegyzéseket tartalmazzák: „Kommunista szervezkedés gyanújával előállítva”; „A Magyar Cionista Szövetségben keletkezett kommunista diákmozgalomban szerepelt”;²⁶ „A Magyar Cionista Szövetség szélsőbaloldali Somér Hacair, vagy baloldali Noár Hadati vagy mérsékelt baloldali Klál, Drór, Czeire Ksirachi tagozatához tartozik”. Ide soroltuk azokat is, akiknek adatlapján csak az állt: „...előállítva, mert mint hachsara-tag kommunista tevékenységet fejtett ki.”

A baloldali cionisták döntő többsége (86%) 1936–37-ben került nyilvántartásba. Ebben az időpontban 89%-uk még nem töltötte be a 25. életévét, szinte kivétel nélkül n

A baloldali cionisták döntő többsége (86%) 1936–37-ben került nyilvántartásba. Ebben az időpontban 89%-uk még nem töltötte be a 25. életévét, szinte kivétel nélkül nőtleneek, illetve hajadonok (98%). Majdnem mindannyian (84%) Budapesten, a VI–VII–VIII. kerületben laktak. 43%-uk a VII. kerületben. Feltűnően nagy hányaduk (74%) fizikai munkás.²⁷

A cionista baloldal a fiatal, független, szegénysorsú, szakképzetlen munkásfiatalok mozgalma volt. A zsidó középosztályra oly jellemző kereskedői és pénzügyi világ szinte teljesen hiányzott soraikból.

A cionista szervezetek között ezek a fiatalok az alábbiak szerint oszlottak meg:

9. táblázat

	Cionisták	%	Ebből nő	%
Czeire/Czeirot Misrachi	32	24	12	30
Klál	18	13	7	17
Drór	11	8	3	8
Noar Hadati	15	11	3	8
Somer Hacair	31	23	9	22
Hachsara-tag	25	19	6	15
Nincs adat	2	1	–	–
	n=134	100	40	100

²⁵ A nyilvántartásba vétel okait elemezve külön kell szólnunk a szabadkőművesekről. A szabadkőművesek – 20 férfi – a kolozsvári SOLEM szabadkőműves páholy tagjai voltak. 1941-ben kerültek át a magyar rendőrség nyilvántartásába. Mindannyian erdélyiek, 17-en kolozsvári lakosok voltak.

²⁶ „Politikai osztályunk a múlt évben Szigeti Péter kereskedelmi akadémiai tanuló, valamint középiskolás diáktársai gyanúsítottak ellen az 1921. évi III. tc-be ütköző bűncselekmény miatt folyamatba tett eljárás során megállapította, hogy: A.) az előállított 39 gyanúsítottból 34 zsidó vallású volt, B.) ezek közül bevallottan 13-an a cionista Somér Hacair tagozatának voltak tagjai. A fenti ügyben bevezetett puhatolások során bizonyítékok, vallomások merültek fel abban az irányban, hogy

Az adatlapok 1944-ig követik nyomon a nyilvántartottak utóéletét. Mindazok kartonjára, akik az első adatfelvételt követően is összeütközésbe kerültek a hatóságokkal, bejegyzés került, mely az újbóli előállítás idejét, okát és az esetleg foganasított intézkedések leírását tartalmazta. A 227 megfigyelt 24%-ánál találtunk ilyen, a nyilvántartásba vétel időpontját követő bejegyzést: 28 személyt (14%) helyeztek rendőrhatósági felügyelet alá, illetve internáltak, 3 fő ellen bírósági eljárást indítottak, melynek során börtönbüntetést szabtak ki.

A rendőrség által cionista voltuk miatt nyilvántartásba vett személyek a magyar társadalomba való betagozódás lehetetlenné válása miatt a kettős: magyar–zsidó kötődés légüressé vált terében keresték új identitásukat.

A fenti elemzések alapján megállapíthatjuk, hogy a megfigyelt cionisták társadalmi hovatartozásuk tekintetében eltértek a többi baloldaltól.

10. táblázat

Néhány fontosabb társadalmi összefüggés a budapesti baloldal tagjai és a baloldali cionisták között

Budapesti baloldal			Baloldali cionisták
összes	ezen belül zsidók		
13%	23%	nők aránya	30%
50%	adathiány	25 év alattiak aránya	89%
75%	54%	ipari munkások aránya	74%
19%	15%	szakképzetlenek aránya	45%

Erdélyben a román asszimilációs törekvésekkel szembeni védekezés egyik formájává vált a zsidó kisebbségi életforma vállalása. A cionista elkötelezettség itt széles körben elterjedt. Mint az alábbiakból is kitűnik, a tekintélyes „befutott” férfiak közül sokan csatlakoztak a mozgalomhoz. A nyilvántartott szabadkőművesek korfája és ezzel összefüggésben családi állapota (85%-uk nő) merőben eltér a többi cionistáétól. 85%-uk 40 év felett volt. Foglalkozási megoszlásuk: igazgató (1), kereskedő (5), magántisztviselő (2), földbirtokos (1), magánzó (1), ügyvéd (4), orvos (1), hitoktató (1), főrabbi (1), hírlapíró (1), építésmérnök (2). Kartonjaikon ez áll: „... a kolozsvári Solem szabadkőműves páholy, később Concordia-klub tagja volt. Cionista.”

Egy másik, szintén különálló csoportot alkottak azok a fiatalok, akiket cionista táborozások alkalmával vettek nyilvántartásba és kartonjukon ezen kívül semmiféle más utalást nem találtunk. 1933-ban Bernecén (ma: Bernecebaráti, Pest megye) és 1936-ban Márianosztrán fiatal cionisták engedély nélküli táborozáson vettek részt. Ezeket a táborokat a rendőrség feloszlatta. Kartonjaikra ez került: „A Magyar Cionista Szövetség ifjúsági kultúrszakosztályával augusztusban Bernece községben táborozott. Onnan előállítva. Kommunista agyánus. Kommunista érzelmű. A Magyar Cionista Szövetség tagja. 30 társával Márianosztra község határában táborozott engedély nélkül.”

A táborozások miatt előállítottak száma 73, közülük 20 nő. Ők a legfiatalabbak, 87%-uk az adatlapok felvételekor 18 éves, vagy annál fiatalabb volt. Ennek megfelelően 97%-uk nőtlen illetve hajadon. Ennek a csoportnak több mint a fele még tanuló, illetve tanonc (52%), 12%-uk ipari munkás, 10%-uk értelmiségi.

A cionista baloldalon szinte csak fiatalokat találtunk (89%), és sok volt közöttük a nő (30%). A hagyományos baloldalhoz hasonlóan a cionista baloldal is a fizikai munkások mozgalma volt. Szaképzetlenségük feltűnően nagy arányát fiatalabb koruk és a társadalmi politikai nyomás fokozódása miatti bizonytalan helyzetük magyarázhatja. De talán az a remény is, hogy az építendő új ország (Izrael) igényeinek megfelelően alakítják majd ki végleges foglalkozásukat, szerzik meg a szükséges ismereteket, az „igazi”, a végleges szaktudást.

(a 26. lábjegyzet folytatása:)

C.) ezek a diákok és diáklányok a kommunista ideológiájukhoz való eljutásuk során a bolsevista velleitás magukévá tételéig a Somer Hacair mozgalomban is már ebben az irányban quasi előkészítést kaptak. Azóta szemünk rajta van e mozgalmon. A hachsarákat állandóan megfigyelés alatt tartjuk s e keretek közt a bolsevik agitációt a minimumra szorítottuk”. Sombor-Schweinitzer rendőrkapitány id. jelentése, 39.

²⁷ 1935-ben 201 069 izraelita lakosa volt Budapestnek: 96 518 férfi, 94 155 nő, közülük 40,6% a VII., 20% a VIII., 25,5% a VI. kerületben lakott. Budapesti Statisztikai Évkönyv. Szerk. Molnár Olga, Bp., 1941.

MARTIN J. DAUNTON

A lakásviszonyok Nagy-Britanniában (1850–1939)*

I.

A lakásviszonyok története a közelmúltig viszonylag egyszerűnek és problémamentesnek tűnt. Ezzel kapcsolatban két tényezőt hangsúlyoztak: az egyik a „lakáskérdés”, amelyet a legkülönbébb tökéletlen eszközökkel igyekeztek megragadni, s amely elkerülhetetlenül az egyetlen lehetséges végki-fejlethez, a szubvencionált tanácsí/hatósági lakásépítéshez vezet.¹ A másik megközelítés az építési ciklusokat tekinti át, amely a családok jövedelmének és összetételének a változásaihoz igazodó kereslet-ingadozásokat pusztán újabb házaknak a meglévőkhez történő hozzáadásaként tekinti, melyet viszont az erőforrások értékmentes átcsoportosításával hajtanak végre. A legutóbbi évtizedben mindkét megközelítési módot alaposan megvizsgálták, s nagyrészt elvetették.

Az utóbbi időben a lakásügy fejlődéséről írott munkákat annak a sokféleségnek a hangsúlyozása jellemzi, amely a lakásviszonyok rendezésére tett 19. század végi, 20. század eleji javaslatokban megmutatkozik. Ennek tükrében a tanácsí lakásépítés eleve várható dolog helyett inkább magyarázatra szoruló dologgá válik. Annak a nagy hangsúlynak köszönhetően, amit a liberálisok a földkérdésre, mint a lakásügy megoldásának a kulcsára helyeztek, továbbá annak a kitüntetett helynek következtében, amit a közös tulajdonú lakás egyes haladó/radikális politikusoknál kapott, a hatósági lakásépítés a vizsgált időben cseppet sem látszott a fejlődés szükséges vagy éppen kívánatos következményének. Éppen ezért hirtelen elfogadásának körülményei vizsgálatot igényelnek. E vizsgálatnak ki kell terjednie a magánpiac feszültségeire; az első világháború s az azt követő változások által okozott különleges problémákra, a magánház-tulajdonosokra nehezedő pénzügyi teherre, a bérlők mozgalmai által gyakorolt hatásra és a tulajdonos–bérlő viszony természetére, a munkáspárt álláspontjának átértékelődésére, aminek következtében az állami lakáshoz juttatást tekintették az ellátás normális módjának, stb.

Az előbbiekhöz hasonló módon az építési ciklus esetében a Brinley Thomas munkájában korábban megfogalmazott tételt – miszerint az építés azonnal reagált a népesség vándorlásában vagy a kamatlámban bekövetkezett legkisebb marginális változásokra is – az a nézet váltotta fel, hogy a spekulációs építőipar különlegesen érzékenyen volt a kereslet változásaira.² Az építőket leginkább úgy ábrázolják, amint belevetik magukat a valódi igényeket messze meghaladó, spekulációs fellendülésbe, rövid távon jóval gyorsabban építve, mint ahogy új családok jönnek létre, s ezáltal nagy mennyiségű üres lakást teremtenek, amíg végül a fellendülést elsöpri a csődök áradata. Ezután a termelés egészen addig nem indult meg újra, míg az üres ingatlanok el nem keltek, sőt újabb hiányok keletkeztek, akkor viszont az újraindulás folyamata volt igen lassú, mert az iparág a fellendülés kezdetén éppen

* A tanulmány 1986. májusában, az angol–magyar történestanácskozáson hangzott el.

¹ *Enid Gaudie*: *Cruel Habitations: A History of Working-Class Housing, 1780–1918*. (1974.) *A. S. Wohl*: *The Eternal Slum: Housing and Social Policy in Victorian London* (1977). *J. N. Tarn*: *Five Per Cent Philanthropy: An Account of Housing in Urban Areas between 1840 and 1914*. (1973.)

² *J. Parry Lewis*: *Building Cycles and Britain's Growth* (1965). *B. Thomas*: *Migration and Economic Growth* (1954). *A. G. Kenwood*: *Residential building activity in north-eastern England, 1853–1913*. In: *The Manchester School*, XXXI. (1963). *E. W. Cooney*: *Long waves in building in the British economy of the nineteenth century*. In: *Economic History Review*. 2. ser. XIII. (1960).

olyan érzéketlen volt a piac jelzéseire, mint annak csúcán.³ Így aztán az ágazat rövid távon egyáltalán nem reagált a családok méretében és összetételében zajló változásokra. Újabbban a történések tovább léptek ettől a készségesen elfogadott tételektől, amely az építőiparnak és anyagi erőforrásainak a vizsgálatán alapul; hogy megvizsgáljanak további változásokat, amelyek nemcsak az építés ütemét határozták meg, de az építészet stílusát és az épületek minőségét is. Az építési előírások hatása és a földtörvényeknek a telekárakban és a lakássűrűségben játszott szerepe kiemelt figyelmet kapott.⁴ Ma már jóval több ismeretünk van a lakásépítést befolyásoló folyamatokról, mint korábban.

Természetesen feltételezhetjük, hogy egy 20 év körüli hosszúságú építési ciklus során az új házak kínálata egybeeshet azzal a tényleges kereslettel, amelyet a családok szerkezetével, méretével és jövedelmével jellemezhetünk, de ez a feltételezés felvet egy tágabb problémát. Azt ti., hogy a családok nem közvetlen módon fejezték ki igényeiket, amelyet jövedelmük és létszámuk határozott meg, hanem számos és igen változatos közvetítő közegen keresztül. A 19. században és a 20. század elején a lakások nagy része magánháztulajdonosok kezén volt, nem pedig a lakók vagy a munkáltatók birtokában. Az újabb kutatások sokat foglalkoztak azzal, kik is voltak ezek a tulajdonosok. Az eredmények abba az irányba mutatnak, hogy néhány ház megvásárlása részét képezte a magánház-tulajdonosok családi életciklusának, amennyiben biztonságos jövedelemforrást jelentett a nyugdíjas évekre és egyben értékálló hagyaték is volt.⁵ Piaci részvételük éppen ezért a befektetés biztonságos voltától függött. Ezt viszont olyan politikai változások fenyegethették, amelyek fölládozzák a tulajdonosok érdekeit a bérlők érdekében, vagy pedig azért, hogy a „nemzeti hatékonyság” érdekében magasabb színvonalú lakást biztosítsanak a lakosságnak. Ugyanakkor az is nyomást gyakorolhatott rájuk, ha az emelkedő építési költségek miatt lassan csökkent a házak profitozama, ha növekedett a befektetendő tőke, vagy ha az emelkedő helyi adók túllépték a bérlők fizetőképességét.⁶ Ez a legrosszabb esetben strukturális válsággá alakíthatott egy ciklikus romlást, ami már megakadályozta a családok számának növekedésével arányos számú új ház építését. A keresletet igen bonyolult módon elégíthették ki. Természetesen a két háború közti időszakban, amikor a piacon a magánbérházakat fokozatosan háttérbe szorította a köztulajdonú lakás és az öröklakás, a családok lakáskeresletét közvetítő tényezők egészen új rendszere lépett működésbe, legnyilvánvalóbban a helyi hatóságok hivatali gépezete és a lakásépítő társaság.

³ S. B. Saul: House-building in England 1890–1914. In: *Economic History Review*. 2. ser. XV. (1962–63). H. J. Dyos: The speculative builders and developers of Victorian London. In: *Victorian Studies* XI. (1968). R. G. Rodger: Scottish urban house-building 1870–1914. Ph. D. disszertáció, Edinburgh, 1975. és *Speculative builders and the structure of the Scottish building industry 1860–1914*. In: *Business History* XXI. (1979). D. A. Reeder: A theatre of suburbs: some patterns of development in west London 1801–1911. In: *The Study of Urban History*. Ed. H. J. Dyos (1968).

⁴ R. H. Harper: Victorian Building Regulations: Summary Tables of the Principal English Building Acts and Model Bye-Laws, 1840–1914. (1985). S. M. Gaskell: Building Control: National Legislation and the Introduction of Local Bye-Laws in Victorian England (1983). R. G. Rodger: The evolution of Scottish town planning. In: *Scottish Urban History*. Ed. G. Gordon és B. Dicks, (1983) és *The law and urban change*. In: *Urban History Yearbook 1979*. I. C. Taylor: The insanitary housing question and tenement dwellings in nineteenth-century Liverpool. In: *Multi-Storey Living: The British Working-Class Experience*. Ed. A. Sutcliffe (1974).

⁵ N. J. Morgan – M. J. Daunton: Landlords in Glasgow: a study of 1900. In: *Business History* XXV (1983). C. Bedale: Property relations and housing policy: Oldham in the late nineteenth and early twentieth centuries. In: *Housing, Social Policy and the State*. Ed. J. Melling (1980). M. J. Daunton: Miners' houses: south Wales and the Great Northern coalfield 1880–1914. In: *International Review of Social History*. XXV. 1980. J. J. Morris: The middle class and the property cycle during the industrial revolution. In: *The Search for Wealth and Stability*. Ed. T. C. Smout (1979). G. K. Crossick: Urban society and the petty bourgeoisie in nineteenth-century Britain. In: *The Pursuit of Urban History*. Ed. D. Fraser–A. Sutcliffe, (1983).

⁶ A. Offer: Property and Politics, 1870–1914: Landownership, Law, Ideology and Urban Development in England. (1981).

A lakásügy története iránt megnyilvánuló eme új érdeklődésben sok részlet továbbra is vitatott marad, nem utolsósorban azért, mert kapcsolatban áll a lakáspolitikáról zajló mai vitával. Ugyanakkor, amikor az állami szektor aránya lassan csökken, mivel a korábban köztulajdonú lakásokat eladják a lakóknak, jó néhány szakértő kétségbe vonja az adótámogatásban részesített öröklakás-forma életképességét. E dolgozat megpróbál kiemelni néhány pontot a történések közt zajló vitából.

II.

A piac nem semleges szintér, amely egyszerűen hozzáigazítja a kínálatot a kereslet változásához, ahogyan az a családok méretének, jövedelmének és összetételének a változásából következik. Ezt a nézetet fejt ki pl. J. Parry Lewis *Building Cycles and Britain's Growth* (Építési ciklusok és Nagy-Britannia növekedése) című munkájában, amelyben egyáltalán nem foglalkozik magának a piacnak a természetével, azzal, hogy az milyen változatokat mutatott területenként, s hogyan alakult az idők folyamán. A jövedelemről, a család méretének és összetételének a változásáról készített egyszerű felmérés figyelmen kívül hagyja azt a fontos tény, hogy a piac egyáltalán nem volt semleges. Olyan jogi folyamatok irányították, amelyek befolyást gyakoroltak a bérlők mint a kereslet és a tulajdonosok, mint a kínálat képviselői közötti hatalmi egyensúlyra. Befolyásolták a lakók és a tulajdonosok jogainak, viszonyának fontosságára vonatkozó politikai megfontolások és azok az ideológiai nézetek, amelyekkel az adóterhek elosztását megítélték. Nagyfokú naivitás lenne akárcsak feltételezni is, hogy a lakásügyet bármikor is átengedték volna a szabadpiac kénye-kedvének. További kiemelendő tény, hogy a lakáspiac és a munkaerő-piac kapcsolata egyáltalán nem magától értetődő, melynek igen jelentős kihatásai lehettek a családok költségvetésére. Nem egyszerűen a családok jövedelme határozta meg lakásigényüket és helyzetüket: a lakáspiac szerkezete maga is befolyást gyakorolt a családi jövedelmek beosztására és adott azonos jövedelmi szint különféle keresleti igényeket támaszthatott. Ezeknek a problémáknak a megközelítéséhez a legjobb lehetőséget az Angliában és Skóciában a 19. században és a 20. század elején fennállt két, nagyon is különböző lakásrendszer összehasonlítása kínálja.⁷

Angliában a munkásosztály által igénybe vett lakásokat hetibérbe adták, míg Skóciában – a legrosszabb minőségű ingatlanok kivételével – az évi bérlet volt rendszerben. Ennek következtében Skóciában erős feszültség állt fenn a lakás- és a munkaerőpiac között. A legtöbb ember elbocsátható volt illetve felmondható egyhetes felmondási idővel, s így az olyan állásváltozás, amely lakóhelyi mobilitást igényelt volna, komoly problémát jelentett. Ez annál inkább így volt, mert az összes bérletek egy időben, május végén jártak le, így már februárban el kellett dönteni, hogy továbbra is igényt tartanak-e a lakásra. Akkor ui. az ügynök vagy a tulajdonos levelet küldött – az ún. *missive-t* –, melyben tudakolta a bérlőtől, hogy szándékában áll-e maradni vagy sem. A tulajdonosok állítása szerint ez a rendszer egyaránt előnyös volt nekik is és a bérlőknek is, mert biztosította a gazdaságos ingatlanforgalmat és az üresen álló lakások számának a minimalizálását. 1911-ben azonban a skót bérlők olyan változtatást értek el a jogi rendszerben, amely megkönnyítette az angolhoz hasonló rövid bérletek bevezetését. A bérlőknek két fő sérelmük volt. Egyrészt állásváltoztatás esetén lakóhelyi mobilitásukat korlátozta a skót rendszer. Másrészt a hosszú időszakokra fizetett bérleti díj nemcsak a lakásváltoztatást gátolta, hanem a hetenként fizetett és változó bérekhez sem igazodott. Lehet, hogy a hosszú bérletek skót rendszere valóban nyújtott némi biztonságot a bérlőknek, ezzel szemben biztos,

⁷ Ezeket a megjegyzéseket a következő munkákra alapozom: *D. Engländer: Landlord and Tenant in Urban Britain 1838–1918* (1983). *M. J. Daunt: House and Home in the Victorian City: Working-Class Housing, 1850–1914* (1983). *J. Melling: Rent Strikes: Peoples' Struggle for Housing in West Scotland, 1890–1916*. (1983).

hogy nagyon nehéz volt a lakásköltséget a család jövedelmének hullámszához igazítani. Ez utóbbi gondot még az is fokozta, hogy a skót tulajdonosok és ügynökeik jóval merevebben ragaszkodtak a fizetési határidőkhöz, mint angol kollégáik. Az angol háziurak csak ritkán fordultak bírósághoz és gyakran megengedték, hogy a családok rosszabb időszakokban nagyobb lakbérhátralékot is összegyűjtsenek, amit aztán a kedvezőbb időben törleszthettek. A skót háztulajdonosok viszont sokkal inkább hajlamosak voltak arra, hogy kapcsolatukat bérlőkkel bírósági úton rendezzék és ragaszkodjanak a határidő szerinti fizetéshez.

Ezek szerint a kereslet két egymástól eltérő lakásrendszer keretei között jutott kifejezésre. Mivel magyarázhatók ezek az eltérések? Erre első megközelítésben azt válaszolhatjuk, hogy az angol rendszer egyszerűen jobban összhangban állt az iparosodás szükségleteivel, Skócia ugyanakkor elmaradt terület volt. Annyi bizonyos, hogy Angliában változott a dolgok rendje a 19. században, s egyes skót nagyiparosok valóban támogatták azokat a lakásbérletet, akik az angol rendszer bevezetését kívánták. Azonban az a tény, hogy a francia és a német városokban is a skóciaihoz hasonló hosszúbérlet rendszer uralkodott, mégis mintha arra utalna, hogy az angol rendszerben kell lennie valami különösnek. Ezt a különöst részben a jogrendszerben, részben a helyi adózás eltéréseiben kereshetjük. Skóciában a tulajdonos olyan hatalmi eszközzel bírt a bérlővel szemben, amivel angol társa nem rendelkezett – nevezetesen a jelzálog törvény alapján jogában állott az ingóságokat lefoglalnia a bérleti szerződés időtartama alatt esedékessé vált teljes lakbér értékeiben. Ez, mint hangsúlyozták, megadta nekik a hosszú bérleti időre is azt a biztonságot, amivel az angol háziurak nem rendelkeztek. Továbbá Skóciában a helyi adókat évenként egy alkalommal, meghatározott arány szerint szedték, közvetlenül a bérlőtől és a tulajdonostól. Ugyanakkor Angliában a munkás-háztartások ingatlanadóját a háziúr a heti lakbérbe beépítve gyűjtötte össze. Ez azt jelentette, mellékes körülmény volt az, hogy éppen ki lakott a lakásban. Nem véletlen, hogy azok a jogi változások, amelyek 1911-ben Skóciában a rövidbérlet meghonosítását kívánták elősegíteni, ezt éppen a jelzálog eltörlésével és az angol helyi adózási rendszer bevezetésével kezdték.

Ezek az Anglia és Skócia között fennálló különbségek cseppet sem lebecsülhető hatást gyakoroltak a családok gazdálkodási szokásaira. Ráadásul a skót és az angol városi lakáskörülmények is különböztek egymástól. Skóciában a többlakásos bérház dominált, míg Angliában az egyetlen családnak tervezett különálló ház volt az uralkodó típus.⁸ Igaz ugyan, hogy a valóság eltérhetett attól, amit az építészeti forma sugallt, s számos, egy-egy családnak szánt angliai házat a valóságban még albérlőknek is kiadtak.

Rendkívül nehéz annak kiszámítása, milyen hatást gyakorolt a család méretének és összetételének változása a lakáskeresletre. Először is, az albérlet gyakorisága változhatott a gazdasági ciklus során oly módon, hogy a depresszióra válaszul a családok „összehúzták” magukat, viszont önállóan bérelték a házat a fellendülés időszakában. Ezért a családok számának meghatározott növekedése eltérő módon befolyásolhatta a lakáskeresletet. Másodszor, a lakás megosztása normális velejárója lehet a családi ciklusnak, amikor a szobabérlők vagy albérlők a csökkent családi bevételt egészítették ki, például a gyerekek munkába állását megelőző időszakban. Harmadszor, igen jelentős különbségek tapasztalhatók az egyes területek között. A lakások mérete és a lakbérek még a bérek szintjénél is nagyobb változatosságot mutatnak az egyes angol városok viszonylatában, s ezek egyáltalán nem szükségszerűen mozogtak együtt, mint az az 1. táblázatból is kitűnik. Ennek következtében az együttes lakó családok és a túlszűfolt ingatlanok aránya igen nagy szóródást mutat. Habár a lakbérek és a jövedelmek változtak az idők során, az adott pillanatban fennálló eltérés legalább olyan fontos. Ez a helyzet még Angliára is jellemző, pedig ott az építészeti forma változatai megmaradtak az önálló ház adta keretek között, kivéve London belterületét és Plymouth-ot, ahol a lakás a legtöbbször került és ezért a nagy házak felosztása mindvégig általános forma maradt.

⁸ Daunton: *House and Home . . . i. m. S. Muthesius: The English Terraced House* (1982). F. Worsdall: *The Tenement: A Way of Life: A Social, Historical and Architectural Study of Housing in Glasgow*. (1979).

1. táblázat

Bérek, lakbér, túlszűfolttság és lakásméret a brit városokban, 1905/11

Város	Lakbér index 1905	Bérindex (építőipari szakm.)	Bér/ lakbér arány	Túlszűfolttság a népesség %-ában 1911	3 vagy kevesebb szobás lakás %-a 1911	„Osztozó családok” ^{**} %-a 1911
London	100	100	1,0	17,8	54,1	71,0
Plymouth	81	80	1,0	17,5	56,6	83,4
Newcastle	76	90	1,2	31,6	58,3	40,0
Leeds	56	87	1,6	11,0	36,9	0,8
Blackburn	50	87	1,7	4,4	5,3	1,8
Bristol	53	93	1,8	4,8	24,1	32,4
Leicester	48	94	2,0	1,1	6,1	1,8
Edinburgh	81	88	1,1	32,6	62,8	
Aberdeen	68	79	1,2	37,8	74,5	
Glasgow	76	91	1,2	55,7	85,2	

Forrás: PP 1908 CVII, Report of an Enquiry by the Board of Trade into Working-Class Rents, Housing and Retail Prices, pp. XXXVIII–XXXIX. 1–11; Census of England and Wales, 1911. volume VIII, tables 3 and 4, and volume VI, table 2; Census of Scotland, 1911. volume II, tables XXXIX and XLV.

Anglia többi részén általában a kétszintes sorház volt a jellemző, amit pl. Yorkshire-ban függőlegesen osztottak ketté (hátfal a hátfalhoz), míg Északkelet-Anglia egyes részein vízszintesen kettőzték meg (a Tyneside-i lakás). Az angol városokban a skóciaihoz hasonló, közös helyiségekkel ellátott bérház sehol sem jelent meg, leszámítva egyes lakáspolitikai reformterveket. Miért volt ez így? Magyarázatul valószínűleg a családok eltérő jövedelméből származó keresleti szint jelölhető meg, de már az eddigi angol példák is arra utalnak, hogy a lakberek szóródása szintén nagyobb volt, s kevésbé függött a jövedelmi szinttől.

Rodgertől származik az Anglia és Skócia építészete közötti eltérés legkielégítőbb magyarázata.⁹ Szerinte a legfontosabb tényező a családi jövedelem és a lakásköltség kapcsolata. A jövedelmeket vizsgálva úgy tűnik, hogy az 1905-ös felmérésben közölt bérek nem nagyon tértek el az angol városokban ekkoriban fizetett bérektől, de Rodger rámutat, hogy ez akkor viszonylag új jelenség volt, s Skócia hagyományosan az alacsony munkabéretet fizető területek közé tartozott. Ezért 1905-ben a fizetések és a lakberek közötti kapcsolat jóval kedvezőbb volt, mint korábban a 19. században bármikor, amikor a tipikus építési formák kialakultak. Az egyenlet másik oldalán meg kell állapítani, hogy két tényező fölfelé hajtotta az építési költségeket és ezzel a lakbéreket is. Az egyik tényező a birtokjog vagy más néven örökbérlet jellege volt, amely szerint a tulajdonos évenként esedékes bérleti díj fejében engedett át egy adott telket. A kortársak és Rodger egyaránt úgy vélik, hogy ez a jogszokás korlátozta a skót városokban rendelkezésre álló telkek kínálatát. Angliában a tulajdonos vagy eladta az ingatlant egy összegben esedékes vételárért, amelyet azután befektethetett, vagy megtartotta az ingatlan tulajdon-

* Akik albérlőkkel stb. osztják meg lakásukat, házukat.

⁹ A már hivatkozott munkákon kívül l. még: R. G. Rodger: The invisible hand: market forces, housing and the urban form in Victorian cities. In: The Pursuit of Urban History. Ed. Fraser and Sutcliffe, i. m. A Multi-Storey Living c. esszégyűjteményhez Sutcliffe által írt bevezető is számos figyelemre méltó megjegyzést tartalmaz.

jogát, és csak bérbe adta azt, évenként esedékes bérleti díjért és annak a lehetőségnek a fenntartásával, hogy a bérleti szerződés lejártakor visszakapja a telket és a rajta emelt épületeket is. Eszerint a gondolatmenet szerint a skót földbirtokosok a lehető legmagasabb örökbérleti díj eléréséig nem szívesen váltak meg egy-egy telektől, mert nem nyerhettek belőle befektethető tőkét, vagy olyan évi jövedelmet, amit a szerződés lejártakor a birtok visszaszerzéséből származó haszon egészített ki. Éppen ezért az örökbérlet rendszere legalább olyan mereven korlátozta a telekhez jutás lehetőségét, mintha még mindig álltak volna a városfalak. A másik tényező, amit Rodger kiemel, az építési előírások Skóciában érvényesülő rendkívüli szigora. 1904-ben egy Glasgow-ban épülő kétszintes épület téglafalainak 25%-kal, alapjainak 114%-kal kellett vastagabbnak lenniük, mintha ugyanez a ház Londonban épült volna. Még azután is, hogy a bérek növekedtek és a lakbér aránya a fizetéshez képest elérte az ilyen szempontból leghátrányosabb helyzetű angol városokban uralkodó arányt, Skóciában a bérkaszárnya maradt továbbra is a jellemző, s semmi jele az önálló sorházak térhódításának. Ez egyaránt következett az építőket bénító tehetetlenségnek, az építési szabályozás merevségének, a kulturális hagyományoknak az összefonódásából, s abból, hogy utóbb a magas telekárak igazolták a nagy bérházak létjogosultságát.

Nyilvánvalóan egy adott családi jövedelemből különféle minőségű és típusú lakást vásároltak, attól függően, hogy a család melyik angol városban élt, és ez persze hatott a család életvitelére. A skót bérlakásokra a kevés számú nagy, nem különösebben elkülönült funkciójú szoba volt jellemző, ugyanakkor az angol házakban több kisebb, körülhatárolt funkciójú szobát találhatunk. A skót bérháznak közös lépcsőháza és mosókonyhája is volt, míg Angliában ebben is jóval nagyobb fokú elkülönülés érvényesült. Skóciában sokkal szigorúbban kellett irányítani a bérház életét, mint Angliában, éppen ezeknek a közös helyiségeknek a védelmében. Ezért a lakások színvonala és jellege az egyes városokban csak részben következett a családok jövedelmének különbségeiből és az eltérő lakbérek egyáltalán nem mozogtak együtt az eltérő bérekkel. Ezért a lakás önálló szerepet játszott a családi életvitel történetében.

2. táblázat

Lakbérek, építési költségek, árak és reálbérek 1851–1910

1870=100

Év	Lakbérek	Építési költségek	Rousseaux árindex	Reálbér index Wood	Bowley
1851	73	90	83	85	–
1870	100	100	100	100	–
1876	108	108	105	116	–
1882	114	102	92	114	122
1898	123	99	71	147	165
1910	130	101	88	–	163

Forrás: H. W. Singer, „An index of urban land rents and house rents in England and Wales, 1845–1913”, *Econometrica* IX (1941); B. R. Mitchell and P. Deane, *Abstract of British Historical Statistics* (1962), 240, 472–3, 343–5.

Az idők folyamán és a regionális különbségek miatt persze adódtak különbségek. A 2. táblázat számai azt sugallják, hogy a 19. század végén az árak általános csökkenése következtében nőtték a reálbérek.¹⁰ Ezzel szemben a lakberek emelkedtek és a magasabb reáljövedelmek megnövekedett részét kötötték le. Ezt részben az magyarázza, hogy az építőipar technikája közismerten keveset változott és az építési költségek nagyjából azonosak maradtak. Mégis, G.H. Wood szerint az 1850 után bekövetkezett lakbéremelkedésnek legalább a felét néhány új tényező okozta. Annyiban derűlátóan magyarázta a lakberek emelkedését, hogy elfogadta Robert Giffen állítását, miszerint az „kizárólag a jobb minőségű áruért fizetett magasabb ár, amit a munkások meg is engedhettek maguknak”. Éppen ezért a munkáscsalád költségvetésének változatlanul magas hányadát költötte lakásra. Bowley a megélhetési index számításakor az összes kiadás 16%-ára becsülte a lakbért, de újabban Gourvish a Board of Trade (Ipar Kamara) 1905-ös felmérése alapján már az „átlagfizetés” 25–30%-át számolta „átlag lakbér” gyanánt. Ebben nem kell feltétlenül ellentmondást keresnünk, mivel Gourvish az adatfelvételkor figyelmen kívül hagyta az albérltet, ami csökkentené a lakbért és a család bevételét kiegészítő egyéb jövedelmeket is. Rowntree megállapította, hogy 1899-ben Yorkban a legszegényebbek körében, akiknek a heti családi jövedelme nem érte el a 18 shillinget, a lakbér a bevétel 29%-át emésztette fel. Ez az arány 18%-ra csökkent a 18–20 shilling családi jövedelmű rétegnél és 14%-ra a jómódú munkásoknál, akiknek a heti jövedelme 31–40 shilling között mozgott.¹¹

Az is nyilvánvalónak látszik, hogy a lakásépítés általában lépést tartott a népesség növekedésével, és így a túlszűfolttság csökkent. Azt is állíthatjuk, hogy egyszersmind a jobb minőségű lakásban öltött testet mindazon új fogyasztási cikk, amelyek megszerzését a 19. század végén megnőtt reáljövedelem lehetővé tette. Ez viszont erősítette az otthonhoz kötött életforma terjedési tendenciáját. Az adatok szerint azonban a századfordulón változás történt: a lakberek az infláció megindulásakor nem nőttek együtt az árakkal. A reálbérek stagnálása megnehezítette a tulajdonosoknak a lakbér emelését, ezzel párhuzamosan viszont kénytelenek voltak magasabb adókat és osztalékokat fizetni, ami már a jövedelmzőségeket fenyegette. Éppen ezért az első világháború előtti évek problémákkal terheltek, és egyes történészek véleménye szerint a lakáspiac már ekkor komoly válságot élt át.¹² Annyi bizonyos, hogy a háború után a lakáspiac egész szerkezete átalakult és ez lényeges következményekkel járt a családi jövedelmekre is. Ezért a következő fejezetben figyelmünket a két háború közötti évek néhány jellemző vonására fordítjuk.

III.

Ami a két világháború közötti korszakot illeti, a lakáspiacnak a családi jövedelemre gyakorolt önálló hatása továbbra is fennállt, habár azon sokat változtatott az állami beavatkozás és a bérleti viszony jellegének gyökeres átalakulása. Állami beavatkozás persze már 1914 előtt is volt, és a szabályozatlan szabad piac fogalma nem más, mint mítosz: léteztek egészségügyi előírások és építési szabványok; a jogrendszer és annak alkalmazása befolyásolta az előnyök egyensúlyát tulajdonos és bérlő

¹⁰ A reálbérek változásának jó összefoglalását adja E. H. Phelps Brown–M. Browne: *A Century of Pay: The course of Pay and Production in France, Germany, Sweden, the United Kingdom and the United States of America, 1860–1960.* (1968). Nagy-Britannia különböző területein tapasztalható variációkra: E. H. Hunt: *Regional Wage Variations in Britain 1850–1914.* (1973).

¹¹ T. R. Gourvish: *The standard of living 1890–1914.* In: *The Edwardian Age: Conflict and Stability, 1900–1914.* Ed. A. O. Day (1979). R. Giffen: *The Progress of the Working Classes in the last Half Century* (1884). G. H. Wood: *Real wages and the standard of comfort since 1850.* In: *Journal of the Royal Statistical Society* (1909). LXXXIII. A. L. Bowley: *Wages and Income in the United Kingdom since 1860* (1937). B. S. Rowntree: *Poverty: A Study of Town Life* (1901).

¹² Offer: *Property and Politics* im.

között; a helyi kormányzat pénzügyi igényei és a háztulajdonra kivetett súlyos adói erősen befolyásolták a jövedelmezőséget. Mindazonáltal az első világháborútól kezdve az államnak a lakáspiacon játszott szerepe nyilvánvalóan megváltozik, amit egyaránt tükröz a magánszektorban bevezetett lakbér-ellenőrzés és az igen kiterjedt állami szektor megteremtése.

Ez azt az izgalmas kérdést veti fel, hogy vajon milyen mértékben jöttek létre önálló „lakásosztályok” a munkaerőpiac által teremtett osztályok mellett. Főként J. Rex és R. Moore külön mutatott rá arra az elkülönültségre, amely az egyes családoknak a termelésből származó és a lakásbérletben tükröződő társadalmi helyzete között fennáll egészen addig a pontig, amikor „ugyanazon munkaerőpiacra belül is eltérő mértékben juthatnak lakáshoz az egyes emberek” közigazgatási vagy politikai tényezők működése miatt. E szerint a vélemény szerint a lakásügyet annak irányítói vagy azok a közvetítők, akik elosztják ezt a ritka javat, elszakítják a gazdasági megfontolásoktól, ilyen módon teremtve konfliktust azok között, akiknek sikerül előnyös helyzetbe kerülniük és azok között, akiknek nem.¹³ Ezt az elméletet számos más szakértő elveti. Lambert, Parris és Blackaby a birminghamiek lakáshoz jutási lehetőségeiről írott tanulmányukban azt állítják, hogy „semmi »független« és »önálló« jelleg sem volt föllelhető a lakosság lakáshelyzetében. Az egyszerűen közvetlenül tükrözte a korabeli tőkés társadalom osztályszerkezetében elfoglalt helyüket.” Fontos kérdéshez érkezünk: vajon a munkaerőpiacra elért családi jövedelem meghatározza-e bármilyen közvetlen módon a család által megszerzett lakás minőségét, vagy az más tényezőktől függ?

Az angol lakáskérdés elemzésének egyik legfőbb kérdése: mennyire létező fogalom a „lakásosztály”? A jelenlegi kormány lakáspolitikája arra törekszik, hogy a lehető legnagyobb mértékben megszabaduljon a helyi hatóságok tulajdonában lévő lakásingatlanoktól, úgy, hogy azt a lakók vásárolják meg. Ez része annak a törekvésnek, hogy növeljék az öröklakásnak, mint kívánatos formának az arányát a lakáspiacon. Mindez természetesen a történészek és lakásüggyel foglalkozók figyelmét a két világháború közti időszakra fordította, amikor a nagyarányú köztulajdonú és öröklakás forma megjelent és felváltotta a korábban szinte egyeduralkodó magánbérletű formát. Az, hogy az öröklakás terjedése, amely az első világháború után indult meg, megváltoztatta a társadalmi és politikai magatartást, olyan közhely, amelyet a bal- és a jobboldal nagy része egyaránt elfogad: a különbség abban mutatkozik, mennyire találják azt jónak. „A takarékoskodó ember ritkán, vagy sosem lesz radikális lázító. Az ő számára a forradalom maga a Rossz” – jelentette ki Harold Bellman az Építő Társaságok Szövetségétől (Building Societies Association) 1927-ben.¹⁴ Ezt a nézetet vallotta Neville Chamberlaintól kezdve Margaret Thatcher-ig minden konzervatív vezető, és sok baloldali kommentátor is elfogadta társadalmi következményét. Számos műben ez a felismert összefüggés az öröklakás terjedésének magyarázatává lépett elő: úgy tekintenek rá, mint tudatos és politikai okokkal magyarázható, műveleg létrehozott jelenségre, amelyet eleve a politikai és társadalmi magatartás átalakítására találtak ki létrehozói. A Politikai Gazdaságtani és Lakás Műhely (Political Economy and Housing Workshop) tagjai szerint a kapitalisták ideológiai elkötelezettsége az öröklakás forma iránt, alapvetően fontos oka ezen lakásforma terjedésének, mivel eszközt látnak benne „a magántulajdon létének további igazolására, ... a munkásosztály szétforgácsolására és arra, hogy az egyes munkásnak juttassanak egy »cöveket a rendszerben« ”.¹⁵ A jobboldal és az építőtársasági mozgalom igyekszik az örök-

¹³ J. Rex and R. Moore: *Race, Community and Conflict* (1967). P. Saunders: *Domestic property and social class*. In: *International Journal of Urban and Regional Research*. (1978). II.

¹⁴ J. Lambert, C. Parris and B. Blackaby: *Housing Policy and the State: Allocation, access and Control* (1978).

¹⁵ H. Bellman: *The Building Society Movement*. (1927).

¹⁶ S. Clarke and N. Ginsburg: *The political economy of housing*. In: *Political Economy of Housing Workshop, Political Economy and the Housing Question* (1975). M. Boddy: *The structure of mortgage finance: building societies and the British social formation*. In: *Transactions of the British Institute of Geographers*. (1976). No. I. D. Harvey: *Labor, capital and class struggle around the built environment*. In: *Urbanisation and Conflict in Market Societies*. Ed. K. R. Cox (1978).

lakást a tulajdon utáni természetes és mélyen gyökerező vágy megnyilvánulásaként beállítani; a folyamat gyakorlati hatását a politikai magatartásra sokszor a baloldal is elismeri, de azzal az eltéréssel, hogy magát a folyamatot tudatosan manipulálnak tartja. Jelenleg a történészek között az öröklakás-forma elterjedéséről folyó vitának ez a kérdés áll a középpontjában. A két háború között a családi jövedelmek növekedése és az átlagos családméret csökkenése egyaránt növelte az újabb házak iránti keresletet, de ez még egyáltalán nem szolgál közvetlen magyarázattal arra, hogy miért kellett mindennek az 1930-as években az első öröklakás építésén alapuló építőipari fellendüléshez vezetnie.

A két világháború között Nagy-Britannia lakáspiacán három egymással kölcsönhatásban álló trend érvényesüléséről kapunk a táblából tiszta képet: a magán bérlakásszektor hanyatlásáról, mind az újonnan épített lakások arányában, mind pedig a bontások és a meglévő lakásállomány öröklakás-kénti értékesítése miatt; a nagyarányú köztulajdonú lakás-szektor kialakulásáról, amely részben az 1920-as évek „általános célú” lakásépítési tevékenységének, részben az 1930-as évek nyomornegyed szanálási programjának volt a következménye; végül az első világháború előtt bérelt ingatlanok megvásárlása és különösen az 1930-as években az új ingatlanok megjelenése a lakáspiacon szintén az öröklakás forma terjedését segítő trenddé áll össze.

Lakáshasználat Angliában és Wales-ben, 1938

Öröklakások százalékos aránya:

Az első világháború után épített lakások között	49,1	
Az összes lakások között		34,9
Bérlakások, köztulajdonú szektor:		
Az első világháború után épített lakások között	31,5	
Az összes lakások között		11,2
Bérlakások, magántulajdonú szektor százalékos aránya:		
Az első világháború után épített lakások között	19,4	
Az összes lakások között		53,8
	Összesen 100,0	100,0

Forrás: Report to the Minister of Health by the Departmental Committee on Valuation for Rates, 1939 (1944)

Ezek a trendek sokrétűen befolyásolták a családok elköltöztető jövedelmét és hatásukra a munkaerőpiacon azonos helyzetű családok is igen eltérő helyzetbe kerülhettek. Ebben az értelemben a „lakásosztály” fogalmának tényleg lehet némi jelentése.

A magánszektorban a lakbéreket 1915-ben fagyasztották be, amikor egy adott határ alatti értékű lakbéreket az 1914. augusztusi szinten a háború teljes időtartamára és az azt követő hat hónapra szülőan rögzítették. Valójában a háborút követő lakáshiány oda vezetett, hogy az ellenőrzést magasabb értékű lakásokra is kiterjesztették, bár a lakbéreket 1919-ben már 10%-kal és 1920-ban 40%-kal sikerült a háború előtti szint fölé emelni, ami még így is elmaradt az infláció általános ütemétől. 1923-ban az állami ellenőrzés valamelyes enyhítéseként engedélyezték, hogy az újonnan vásárolt házak tulajdonosai a piacon kialakult bérért adják ki a lakásokat. 1931-ben a lakások 69,1%-ában még mindig államilag ellenőrzött lakbért szedtek, 12,7% került ki az ellenőrzés alól és 18,2%-ot tettek ki a háború utáni építésű lakások, amelyek eleve nem estek lakbérkorlátozás alá. A fixált bérű lakásokban a lakók – reálértékét tekintve – kevesebbet fizettek a lakásért, mint 1914 előtt, és az 1915-ös lakbérrendelkezések azonnali következményeként a nemzeti jövedelemen belül csökkent a lakbérbevétel hányada.¹⁷ Az a változás azonban, ami ennek következtében a jövedelmek újraelosztásában a

¹⁷ C. H. Feinstein: Changes in the distribution of the national income in the U. K. since 1860. In: The Distribution of the National Income. Ed. J. Marchal and B. Ducros. azt mutatja, hogy 1910–1914 és 1921–24 között a ház- és lakbér részesedése a nemzeti jövedelemben 11,0%-ról 6,8%-ra esett vissza.

tulajdonosok kárára és a bérlők javára lezajlott, meglehetősen véletlenszerű és gyöngén összpontosított volt. Végeredményben a fixált bérű lakások kevésbé hatékonyan voltak hasznosítva, mintha hagyták volna a lakbéreket együtt nőni az árakkal és a jövedelmekkel. 1914 előtt, amikor a családok a családi ciklus változtatásával párhuzamosan lakhelyet is változtattak, még életképes serkentő tényező lehetett a lakás „adagolása”. Az 1923-as törvény azonban csökkentette ennek hatását azzal, hogy érdekelte tett számos kis családot abban, hogy nagy lakásban maradjon továbbra is (és vice versa), s a befagyasztott lakbért a költözködés elkerülésével védje meg.¹⁸ A ki nem elégített kereslet aztán a bútorozott szobák és más hasonló alternatívák irányába kényszerült, amiknek az ára viszont emiatt emelkedett.¹⁸ Ugyanabban az utcában álló, teljesen egyforma házakban egyszerre is lehetett ellenőrzött és nem ellenőrzött lakbér, és semmiféle garancia nem volt arra, hogy a legolcsóbb bérű házban a legkisebb jövedelmű család lakjon, mivel a dolog lényege szerint egyszerűen a már benn ülő régebbi bérlők jutottak előnyhöz az ingatlanpiacon később megjelenők hátrányára. Másként fogalmazva, könnyen előfordulhatott, hogy egy frissen házasodott pár, amikor lakást keresett, kénytelen volt többet fizetni, mint egy ugyanolyan házban, ellenőrzött lakbérért lakó, már anyagilag megállapodott család, pedig lehet, hogy azok jövedelme meghaladta a fiatalokét.

A lakbér szabályozást eredetileg arra szánták, hogy a háború alatt megakadályozza, hogy a tulajdonosok a hiánnyal visszaélve uzsorabéreket szedjenek, ugyanakkor azonban az alacsony bevétel el is vette a háztulajdonosok kedvét attól, hogy kellő lakáskínálat megteremtésével véget vessenek a hiánynak. Ez viszont azt eredményezte, hogy a korlátozásokat továbbra is fenn kellett tartani, nehogy elfogadhatatlanul nagy lakbéremelésre kerüljön sor. Hatósági lakásellátásra az első világháború után legalábbis részben, azért került sor, hogy a lakáshiány felszámolása után a lakbérkorlátozásokat is meg lehessen szüntetni és helyreállítsák a magánszektor.

A tanácsi lakásépítés megjelenésének magyarázata körül jelentős vita dúl. Egyes szerzők szerint ez válasz az Edward-kori Nagy-Britannia ingatlanpiacán még az első világháború előtt lezajlott válságra, amikor is a profitok jelentősen csökkentek a valós kereslet alacsony szintje miatt, amit a népességnövekedés lassulása és a stagnáló reáljövedelem idézett elő, s ugyanakkor a magasabb pénzügyi terhek miatt nőttek a háztulajdonosok költségei. Eszerint az álláspont szerint a háborús korlátozások csak súlyosbították a már meglévő gondokat, mert 1914-re a magánlakás piac már amúgy is komoly szerkezeti válságba került.¹⁹ Más történészek tagadják, hogy a tanácsi lakásellátás okát a háború előtti problémákban kellene keresni, s azt állítják, hogy annak idején arra más megoldásokat, pl. a társasház építést támogatták. Dr. Swenarton hangsúlyozza, hogy az az egyedi megoldás, amit a helyi tanácsok által biztosított lakások jelentettek, a háború végén fennálló körülményekből következett, nem pedig a háború előtti válságra vagy a háborús korlátozásokra adott válasz volt. Úgy látja, hogy a tanácsi lakásellátás *ad hoc* politikai válaszul szolgált a társadalmi rendszert a háború végén fenyegető veszélyre, és mint ilyen „jóval inkább a politika és ideológia, mintsem a gazdaság szintjéről” indult ki. Érvelése szerint a szándék az lehetett, hogy bebizonyítsák a fennálló társadalmi rend felborításának értelmetlenségét azzal, hogy az adott kapitalista társadalom keretei között magas színvonalú lakásokkal lehet ellátni munkáscsaládokat. Véleménye szerint a tanácsi lakásellátás volt a forradalmat elhárító politika ára, melyet a veszély elmúltával nem fizettek tovább.²⁰

Ez a magyarázat túlságosan szűk, mert egyaránt figyelmen kívül hagyja az Edward-kori válság valamint a háborús korlátozások és hiány következtében keletkezett problémákat. Azt mondhatnánk, hogy a háborút követő 1919-es lakásépítési program sokkal inkább az akkori lakáshiányra adott rögtönzött válasz, semmint a háború végén jelentkező harcias közhangulatra adott ad hoc politikai

¹⁸ A lakbérellenőrzésnek igen széles irodalma van. L. pl.: *F. W. Paish: The economics of rent restriction*. In: *Lloyds Bank Review* (1950).

¹⁹ *Offer: Property and Politics*. . . i. m.

²⁰ *M. Swenarton: Homes Fit for Heroes: The Politics and Architecture of Early State Housing in Britain*. (1981).

válasz volt. Ezt az utóbbi véleményt számos kutató vallja, pl. Marriner is, aki a programot a háború alatt visszafogott építés miatt keletkezett hiány betöltésére irányuló törekvéssel magyarázza, és aki a program későbbi megkurtítását annak magas költségével és az állami kiadások szükséges csökkentésével indokolja.²¹ Swenarton álláspontja azért is vitatható, mert a tanácsi lakásellátást olyan manipulációs eszközként mutatja be, amit a munkásosztály csak elfogadott. David Englander és mások ezzel szemben úgy látják, hogy a munkásosztálynak magának kellett kiküzdenie ezt a lakásformát. Itt újra vissza kell térnünk a lakbérszabályozáshoz, ami az ő véleménye szerint a bérlők mozgalmi eredményeként jött létre. Ezeket a mozgalmakat még a skóciai lakásbérleti rendszer megreformálásáért az első világháború előtt indított mozgalmakra vezeti vissza, amelyek szerinte folyamatosan vezettek az 1915-ös lakbérstrájkok közvetítésével (ezek váltották ki a lakbérszabályozás bevezetését) a háború után a szabályozás megszüntetése elleni tiltakozó mozgalmakhoz. Nézete szerint ez a folyamat tette parancsolóan szükségessé, hogy a magánpiacon kívül teremtsék meg a lakáshoz juttatás rendszerét.²²

E nézetek lényege újabb vita alapjául szolgálhat. Röviden összefoglalva a dolgot, egyáltalán nincsen szükségszerű ellentét azok között, akik a háború előtti válságot és azok között, akik a háborús válságot hangsúlyozzák, vagy azok között, akik szerint fontosabb a helyi adózás profitszökkentő szerepe, mint a bérlők mozgalmi és fordítva. Az egyetlen közös pont ezekben a gondolatsorokban az, hogy a magánház-tulajdonosok nem kaptak kárpótlást az őket az adóterhek és a lakbérkorlátozás miatt ért kárért, és akkor kaptak a bérlők érdekei nagyobb figyelmet, amikor egyidejűleg tőkére lett volna szükség a lakásvizonyok javításához. A háziurak anyagi áldozata egyenesen következett abból, hogy a kormány már a háború előtt is elhanyagolta érdekeiket, és ez egyben azt is megmagyarázza, miért nem sikerült őket beilleszteni a háború utáni lakásjuttatási rendszerbe.²³ Ez azonban már más irányba vezet okfejtés, itt elegendő azt kijelentenünk, hogy bármi is volt az oka a tanácsi lakásellátásnak, az mindenesetre a családok között a jövedelmek újraelosztásához vezetett.

A tanácsi lakásellátás pénzügyi támogatást kapott, de kérdés, kitől. 1919-ben a helyi adókból adható támogatást szigorúan korlátozták, és ezután a költségek zömét az állami adóbevételekből fedezték. Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a progresszív jövedelemadóból a gazdaságilag viruló területek támogatták a gazdaságilag pangó területeket, amelyeken a lakáshelyzet is rossz volt. Ez a rendszer lehetővé tette az egyes helyi tanácsoknak, hogy a meglévő állomány hiányosságai alapján tervezve, megfelelő, egészséges új otthonokat építsenek, és csak kisebb mértékben kellett figyelembe venniük a család jövedelmét és fizetőképességét. A későbbi lakásépítési programok már más alapról indultak: akkor már a központi állami adókból származó hozzájárulást szigorúan korlátozták és a terhek zömét a helyi adókból kellett fedezni. Ez azt jelentette, hogy ha egy gazdaságilag elmaradott terület, mint például Északkelet-Anglia, új lakásokkal kívánta enyhíteni a rossz lakáskörülményeket, akkor kénytelen volt a helyi ingatlanadókat emelni, amivel olyan munkáscsaládok adóterhét növelte, amelyek maguk sem álltak jobban anyagiilag, mint támogatást kapó társaik. Így aztán a megépült lakások mennyisége egyáltalán nem tükrözte szükségszerűen a terület lakásigényét. Ezért a családok nagyságának és összetételének alakulásában mutatkozó azonos trendek a különböző városokban a válaszok széles választékához vezethettek a helyi városi tanács politikai állásfoglalásától függően. A családok egymás-segélyezésének kérdése az 1930-as években még jobban előtérbe került, amikor a szegény bérlők igen nagy számban kerültek helyi tanácsi lakásokba a nyomornegyed felszámolási programok nyomán, követe az 1920-as években „általános célú” lakásokba költöztetett magasabb jövedelmű bérlőket. Ahhoz, hogy a lakbéreket a nyomornegyedekből kiköltöztetett lakók számára

²¹ S. Marriner: *Cash and concrete: liquidity problems in the mass production of 'homes for heroes'*. Business History (1976). XVIII.

²² Englander: *Landlord and Tenant*. . . i. m.

²³ Daunton: *House and Home*. . . i. m.

is kifizethető szintre szállítsák le, szükségessé válhatott az adóhozzájárulás növelése, ami viszont politikailag volt elfogadhatatlan. Másik megoldásként az kínálkozott, hogy az „általános célú” lakások bérét a bérlők fizetőképessége szerint szükség esetén akár a teljes költségig felemeljék, és ugyanakkor a nyomornegyedekből beköltöztetett lakóknak árengedményt is adhattak. Amikor ilyen differenciált bérleti rendszerrel kísérleteztek, mint pl. Leeds-ben 1934–35-ben vagy Birmingham-ben 1939-ben, az eredmény könnyen azoknak a tanácsi lakásbérlőknek a politikai mozgósítása lehetett, akik elnevezték, hogy saját lakbéreiket legszegényebb társaik támogatása céljából felemeljék. Birmingham-ben 1939-ben 6000–8000 tanácsi lakásbérlő 13 hetes lakbér-sztrájkot folytatott, aminek eredményeként a városi vezetés föladata az egész lakbér-reform tervet.²⁴

A tanácsi lakásellátásnak a családok jövedelmére gyakorolt hatását tovább bonyolította az a tény, hogy e lakások zöme az elővárosokban épült. Ez könnyen a lakók családi gazdálkodásának a felborulását okozhatta, mert pl. megnőtték a munkabajárás és a pihenés, szórakozás közlekedési költségei, a bevásárlási lehetőségek a belvároshoz képest elégtelenek és drágák voltak, a nők elvesztették részidős és alkalmi munkalehetőségeiket. Stockton újonnan épült tanácsi lakótelepein kiderült, hogy a lakók átlagos egészségi állapota valójában romlott a nyomornegyedekhez képest, éppen a munkásaladók megnövekedett anyagi terhei miatt. A lakótelepi lakások kialakítása is a munkásosztály közösségeinek szétzilálása irányába hatott. A lakásokat gyerekes házaspároknak tervezték, így az első lakók 20-as, 30-as éveikben járó felnőttek voltak a gyerekeikkel. Az idősebb nemzedéket a régi lakóhelyen hagyták, s ez megzavarta a gyereknevelés és az öregekről való gondoskodás hagyományos formáit. A gyerekek, amint felnőttek és megházasodtak, kénytelenek voltak elköltözni, amíg maguk is meg nem feleltek a lakáshoz jutás feltételeinek. Az elővárosi életmód terjedése eltorzította a munkásosztálybeli családok hagyományos életformáját és ugyanakkor egészen más hatást gyakorolt a középosztálybeli háztartásokra, amelyekben általában csak egy kereső szerepelt és eleve kisebb volt a jelentősége a kiegészítő jövedelmeknek és a rokon szálaknak.²⁵

A helyi kormányzati beruházás gondoljai együjtjártak azzal, hogy a tanácsi lakásépítés korántsem volt a szükség szerint érzékeny az adott területen a családok szerkezetében lezajló változásokra és a lakásépítést politikai tényezők is befolyásolták. Az 1930-as évekre mindenesetre már az vált kormánypolitikává, hogy a köztulajdonú szektor tevékenységét a meglévő házak szükség szerinti pótlására korlátozta és a teljesen új lakások építését a magánszektorra hagyta. Ez utóbbi viszont döntő mértékben a középosztálybeli öröklakás-vásárlók igényeinek kielégítésére törekedett. A feltételezések szerint azok, akik nem engedhették meg maguknak, hogy öröklakást vásároljanak, jól járhattak azzal, hogy elfoglalták a középosztály elhagyott lakásait. Az öröklakás forma uralkodóvá válása felé mutató trend egyik eleme, hogy az öröklakás-tulajdonosok a hagyományos háziuraknál kedvezőbb ingatlan-adó feltételeket élveztek, bár ennek jelentőségét a két háború közötti években nem szabad eltúloznunk.²⁶ Ennél jóval fontosabb tényező volt a lakásvásárlás költségének csökkenésében, hogy az építési költségek és a kamatlábak is csökkentek, méghozzá olyan időszakban, amikor az alkalmazásban állók reáljövedelme emelkedett. Ez nagy fizetőképes keresletet eredményezett, amit csak fokoztak a két háború közötti korszak demográfiai trendjei. 1921 és 1938 között az Egyesült Királyságban 3 515 000-rel nőtt a családok száma, ami alig észrevehetően haladta meg a népesség teljes növekedését (3 467 000).

²⁴ S. Schifferes: Council tenants and housing policy in the 1930s: the contradictions of state intervention. In: Political Economy of Housing Workshop, Housing and Class in Britain. (1976). M. Bowley: Housing and the State, 1919–44. (1945). R. Ryder: Council house building in Co. Durham, 1900–39: the local implementation of national policy. R. Finningan: Council housing in Leeds, 1919–39: social policy and urban change. Mindkét cikk: In: Councillors and Tenants: Local Authority Housing in English Cities, 1919–39. Ed. M. J. Daunton (1984).

²⁵ M. Dresser: Housing policy in Bristol, 1919–30. In: Councillors and Tenants, ed. Daunton. Lásd még Finningan és Ryder in: R. Durant: Watling: A Survey of Social Life on a New Housing Estate (1939). T. Young: Becontree and Dagenham (1934). J. Madge–R. Jevons: Housing Estates (1946).

Kamat, építési vállalatok tőkéi, építési költségek és reáljövedelem 1921–1938

Év	Új jelzálog kamat (%)	Építési vállalati tőke részesedése (millió font)	Építési költségek 1930=100	Reáljövedelem 1930=100
1921	6	70,9	140,5	88,5
1928	6	213,2	101,7	95,1
1934	5	424,3	90,2	109,2
1938	4,5	548,3	102,3	107,1

Forrás: H. W. Richardson és D. H. Aldcroft: *Building in the British Economy between the Wars* (1968), pp. 74–5.

A lakásvásárlás költsége, 1928–1934

	Átlag tőke költség	Heti részlet
1928	432 font	10 shilling 0,5 d
1934	361 font	7 shilling 10 d

Forrás: M. Bowley: *Housing and the State, 1914–44* (1945), p. 278.

Párhuzamosan a családméret zsugorodásával tartósan csökkent az egy házban lakó személyek száma és a megnövekedett jövedelmek csökkentették az összeköltözések számát is. Aldcroft és Richardson szerint a demográfiai hatások voltak a lakásállomány növekedésének fő tényezői: 1921 és 1938 között a lakások száma 3 487 000-rel gyarapodott. Azt azonban ők is elismerik, hogy nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítani a lakások és családok számában bekövetkezett egyidejű növekedésnek. Ebből ui. nem tűnik ki az 1921-ben fennállt hiány, a lakások elöregedése és a népesség áramlása az egyes területek között. Ráadásul sem éves, sem évtizedenkénti bontás nem mutatja ilyen világosan ezt az összefüggést. Más tényezők, mint az olcsó hitel, a csökkenő költségek, a növekvő jövedelmek, az építővállalatok üzleti stratégiája és a változó ízlés is egyaránt ugyancsak figyelmet érdemelnek.²⁷ Természetesen a lakásigény és az új ingatlanok előállítási költségének számbavétele nem magyarázza meg, miért változott maga a bérleti jogviszony, ami alapjában véve a háziúr és az örök-lakás-tulajdonos helyzetének függvénye volt.

²⁶ A. A. Nevitt: *Housing, Taxation and Subsidies* (1966). Az öröklakás-tulajdonosokra vonatkozó statisztikát közöl és amellel érvel, hogy a kormánypolitikának a bérlők e változásának előidézésében csekély szerepe volt. M. Swenarton–S. Taylor: *The scale and nature of the growth of owner-occupation in Britain between the wars*. In: *Economic History Review* (1985), második sorozat XXXVIII.

²⁷ H. W. Richardson–D. H. Aldcroft: *Building in the British Economy between the Wars* (1968).

A háziurat több tényező is akadályozta abban, hogy igazán versenyképes maradjon: a kevésbé-kedvező adózási viszonyai, a lakbér-politika bizonytalansága, a magán jelzálog-piac megszűnése, ahonnan korábban a háziúr pénzügyi eszközei származtak. A két háború közötti korszak egyik legfontosabb jellemzője az építő vállalatok tőkeerejének nagyarányú növekedése, ami megteremtette a lakásvásárlás egészen új, intézményesített kölcsönpiacát. Ezek az intézményes keretek lehetővé tették, hogy olyan módon nyújtsanak kölcsönt az öröklakás-vásárlóknak, amivel a háziurak aligha versenyezhettek. Az öröklakás vásárlója kamatot fizetett és kb. 20 év alatt visszafizette a befektetett tőkét is, miközben a bennlakáson kívül semmilyen más hasznot nem várt a háztól; a háziúr szintén fizetett kamatot és a tőkét is vissza kellett térítenie, de ezen túl még profitra is törekedett. Ezért aztán a lakbér szükségképpen magasabb kellett hogy legyen, mint egy hasonló ház magánvásárlásának heti részlete. A háziurak nem rendelkeztek sem az érdekeiknek megfelelő kölcsönnyújtási lehetőségekkel, sem olyan adókedvezményekkel, amilyeneket az öröklakás-vásárlóknak nyújtottak. Az öröklakás formára való áttérés érezhetően befolyásolta a pénzkidadások szerkezetét a középosztálybeli család életciklusa során: az általános tendencia szerint ez egy a bevételhez képest magas jelzálogkölcsönnel indult, aminek a részaránya fokozatosan csökkent, ahogyan nőttek a családi költségvetés bevételei, míg végül a visszafizetési időszak végére a család már ingyen lakott és némi tőkére is szert tett.

Az öröklakás tulajdonnak ez a terjedése persze szintén meghozta a maga problémáit és kimondhatjuk, hogy az 1930-as évek végére már komoly feszültséghez vezetett. A fellendülés alapjául a nagyon is ingatag építési vállalatok szolgáltak, amelyek úgy próbáltak újabb tőkéket bevonni, hogy a jövedelmi skála mind alacsonyabb fokain állókra is kiterjesztették az öröklakások eladását, mégpedig a kölcsönök határidejének kitolásával és a vételár meghitelezett részének növelésével. Ugyanakkor az építők kénytelenek voltak mind alacsonyabb jövedelmű rétegeket is bevonni a piacba és így fennállt annak a veszélye, hogy mind a tőkepiac, mind a vásárlási tőke piaca telítődik. Habár az építkezés általános szintje talán nem is küszöbölte ki a korszak elején fennálló hiányt, kétségtelenül beszélhetünk túlkínálatról a középosztály vonatkozásában és alulkínálatról a munkásosztály igényeihez képest. Az öröklakás- és kölcsönpiacnak ez a romlása arra készítette az építőket, hogy létrehozzák az ún. „építők pool”-jait. Ezzel a lépéssel az építők pénzalapot teremtettek, amely garantálta az építővállalatok érdekeit a fizetésektelen kölcsönfelvevőkkel szemben. Ennek következtében a társaságokat a szokottnál is kevésbé érdekelte, hogy hogyan aránylik egymáshoz egy adott lakás értéke és a rá felvett kölcsön, vagy hogy a vásárló mennyire képes időben törleszteni a részleteket. A vásárlók érdekeit egyre jobban figyelmen kívül hagyták, ami az 1930-as évek végén már az „építők pool”-ja elleni perekhez és London térségében „jelzálog sztrájkok”-hoz vezetett. 1938-ra az a kísérlet is komoly akadályokba ütközött már, hogy az új lakások iránti keresletet az öröklakás vásárlásnak mind alacsonyabb jövedelmű rétegekre való kiterjesztésével elégítsék ki. Ha az öröklakás forma célja valóban a stabilitás érzetének keltése és az volt, hogy az öröklakás tulajdonos úgy érezze, neki is van egy „része” a társadalomban, akkor ez semmiképpen sem volt összeegyeztethető azzal, hogy az ingatlanulajdon vitá tárgyává tették. A túlságosan is elterjesztett saját ingatlan veszített értékéből.²⁸

Ez a gondolat visszavezet minket a „lakás osztály” fogalmához. Annyi bizonyos, hogy hasonló jövedelmi szintű családok kerülhettek olyan helyzetbe, hogy hasonló lakásokért eltérő összegeket kellett fizetniük és ez befolyásolhatta életszínvonalukat. A jövedelem és a lakásköltség kapcsolata bonyolultabbá vált, mint 1914 előtt, amikor a magán bérlakás uralkodott a piacon s ez a kérdés megérdemli a társadalomtörténészek figyelmét. Az azonban, hogy eggyel továbblépve azt is állíthatnánk, miszerint a lakáspiacon elfoglalt hely meghatározta a társadalmi hovatartozás tudatát, már egészen más

²⁸ P. Craig: *The house that jerry built? Building societies, the state and the politics of owner-occupation*. In: *Housing Studies*, 1986. 1.

lapra tartozik. A dolog bizonyosan nem annyira egyszerű, mint ahogy az öröklakásnak, mint a politikai irányítás eszközének szószólói azt állították. 1935-ben Leeds-ben az „általános célú” tanácsi lakások lakói csatlakoztak a konzervatív ellenzékhez a Munkáspárt által kezdeményezett differenciált lakbérrendszer ellen, ami a nyomornegyedekből kiköltöztetett lakókat támogatta volna; 1938-ban London egyik elővárosában a Carey Hall lakótelep 400 lakója szervezett jelzalog-sztrájkot a Kommunisták Párt két tagjának vezetésével. A társadalmi és politikai magatartás nem olvasható ki pusztán a lakás jellegeből, a lakó jogállásából.

IV:

Úgy tűnhet, kissé közvetett módon közelítettem meg a család méretének, összetételének, fejlődésének szerepét a lakásigény alakításában, mivel a legújabb szakirodalom a piac természetének vizsgálatára tette a hangsúlyt, ahelyett, hogy ezt a piacot eleve adottnak vette volna. Ma úgy tartják, hogy a háziúr és a bérlő közti egyensúly változása, a lakói jogviszony alapvető átalakulása mind lényeges ideológiai és társadalmi felhangokkal bírtak. Az 1930-as évek emelkedő reálbérei egy egészen más típusú piacon működtek, mint az 1880-as évek emelkedő reálbérei és az igazán érdekes kérdés a történetész számára nem a fizetőképes kereslet növekedésének pusztá ténye, hanem a piac jellege. Nincs *a priori* oka annak, hogy az 1920-as években miért a helyi tanácsok és az 1930-as években miért az öröklakás forma felelték a csökkenő családmérettel együtt jelentkező lakáskeresletre, valamint, hogy a lakásellátás forrásának változása egyes családokat hátrányosan, míg másokat előnyösen érintett. A szakirodalom ma egyre kevésbé elégszik meg a leíró jellegű megközelítéssel, hanem a lakáshasználat pontos történeti körülményeinek elemzésére törekszik. A lakás piac korábbi felfogása, mely szerint a kínálat a kereslet és a költségek marginális változásai szerint alakult, szintén meghaladottá vált. Éppen ez indította Nagy-Britannia 1850–1939 közötti lakáshelyzetének ill. lakáspolitikájának vizsgálatára.

(Fordította: Molnár György)

Női munka és a család Magyarországon (1900–1930)

Az elemzés fogalmi kerete

Az iparosodással és a városfejlődéssel összefüggő változások alapvetően megváltoztatták a női munka jellegét. A változások legfontosabbika kétségkívül a bérmunka elterjedése és az iránta megnyilvánuló keresletnek az egyes városokra és régiókra korlátozódása volt. Az új bérmunkaerő megjelenése és az ezt kísérő általános folyamatok azzal hatottak a női munkára, hogy a *családi gazdaságot családi bér gazdasággá* alakították át. Scott és Tilly meghatározását átvéve¹ családi gazdaságon azt értjük, hogy a termelés a családi és háztartási egységen belül lokalizálódik. Ami a nők munkája szempontjából azzal jár, hogy a fiatal hajadonok rendszerint szüleik vagy mások háztartásában tevékenykednek (az utóbbira akkor kerül sor, ha otthoni foglalkoztatásukra nincs igény). Velük szemben a feleségek ellátják a házi (háztartási) és az ettől nem is könnyen elválasztható termelő tevékenységeket, felváltva vagy egyidejűleg töltve be termelői ill. anyai és háztartásvezetői szerepkört.

Az ipari forradalom térhódításával a szerveződés iménti formája később sem veszítette érvényét, továbbra is a család alakítja tagjai munkaerőjét. De a háztartási termelési módon nyugvó családi gazdaság az újonnan kialakuló családi bér gazdaság keretei között a nők készpénzbér hozzájárulásaira tart elsősorban igényt. Ez szabja meg, hogy a feleségek és/vagy a még hajadon lányok mikor és hol töltenek be termelői gazdasági szerepet, tehát a háztartáson *belüli* munkaerő-szükséglet elveszti prioritását a női munkaerő allokálásában. A női munkának ez az új struktúrája egy olyan család- és háztartásformációval függ össze, melyben a feleségek otthonon kívüli munkavégzése legfőljebb átmeneti, akkor kerül rá sor, amikor a háztartás készpénzt igényel. Idejük legnagyobb hányadát azonban a házi teendőknek szentelik, a gyerekeket gondozzák és vezetik a háztartást. A feleségek rapszodikus és alkalmankénti házon–családon kívüli bérmunkájával szemben a hajadonok szinte szabályszerűen átlélik az otthon küszöbét, hogy bérmunkássá váljanak és így járuljanak hozzá a családi költségvetéshez. S jóllehet papíron önálló, független kenyérkeresővé válnak ezúton, ténylegesen a család fennhatósága alatt maradnak, amit ékesen bizonyít, hogy keresetüket részben vagy egészben hazaadják. A házon–családon kívüli foglalkoztatásuknak egyedül a házasságuk és a gyermekszülés vethet véget.

Ez az ideáltípusként felfogható fejlődési modell olyan analitikus fogódzót nyújt számunkra, amelynek birtokában elemezni tudjuk a női munkaerő módosuló struktúráját illető adatainkat, egyúttal tisztázható e struktúrának a család- és háztartásformációkkal fennálló kapcsolata is. A vázolt modell belső logikáját követve abból kell kiindulni, hogy a női munka meghatározói háttérben egyedül a családi döntések állnak, amelyek a család tagjainak munkapiaci allokálásáról határoznak. A női bérmunkát e megközelítésben mint *családi stratégiák* külső megnyilvánulását, szinte azt mondanánk: beteljesülését szemléljük.²

¹ Louise A. Tilly – Joan W. Scott: *Women, Work and the Family*. Holt, Rinehart and Winston, N.Y. 1978.

² Uo.: *Claudia Goldin: Family Strategies and the Family Economy in the Late Nineteenth Century: The Role of Secondary Workers*. In: *T. Hershberg* (ed.): *Philadelphia. Work, Space, Family and Group Experience in the 19th Century*. Oxford University Press, N.Y. 1981. 278.

A női bér munkára vonatkozó országos aggregát adatok közvetve alkalmasak tehát a családi bér gazdaság elterjedtségének és terjedése folyamatának a kifejezésére, egyszersmind jelzik is azon társadalmi csoportokat – foglalkozási és státus kategóriákat – ahol e folyamat hatásával számolnunk kell.

Talán felesleges is hozzátenni, hogy a nők munkapiaci részvételét a családi stratégiák nem önmagukban határozták meg. Ebbe az irányba fejtette ki hatását egyebek közt a nők munkaereje iránt megnyilvánuló piaci kereslet is. Így azután mindkét, néha azonos, néha viszont ellentétes előjelű tényező működésével számolni kell, azzal, amely mikroszinten és azzal, amely makroszinten befolyásolta a női munkavégzés nagyságrendjét illetve formáit. Hogy melyik az elsőbbség – nehezen megválaszolható fogas kérdés, ami arra az ismert dilemmára emlékeztet, amely oly gyakran kísérti a vándorlás kutatóit, miszerint a taszító (push) vagy a vonzást kifejtő erők (pull) felelősek-e inkább a tömeges földrajzi mobilitás előidézéséért és fenntartásáért.

Messze állunk attól, hogy mindenkor kész válaszunk legyen e föl-fölmerülő problémára. Ugyanakkor a népszámlálási statisztikák gondos elemzése segítségünkre lehet azon összefüggések tisztázásában, amelyek a női kereső munka és a foglalkoztatás makrostrukturális determinánsai, illetve a női kereső munka és a családi milióhoz kötött mikrostrukturális tényezők között álltak fenn. De milyen értéke lehet a népszámlálási adatoknak, amelyek közvetlenül makroszintre utalnak, ha alkalmasint egy mikrostrukturális jelenségre kérdezzük rá? Tagadhatatlan, hogy a gazdaságilag aktív nőnépesség *korára* és *családi állapotára* vonatkozó aggregát számadatok nyomán betekintés nyerhető a családi bér gazdaság működésébe, hiszen a családi keresetek szerkezete mindig leolvasható a foglalkozási csoportok kor és nemek szerinti megoszlásaiból. Vizsgálódásunk mélységét azonban erősen behatárolja, hogy nem maradtak fenn a népszámlálási alapadatok, melyek hiányában minden esetben csak aggregát adatokra vagyunk utalva.

Szólni kell még arról, hogy a hazai népszámlálások gyakorlatában minden fizetett és a segítő családtagként számbavettek esetében a nem fizetett aktív női gazdasági tevékenységet rögzítettek a statisztikusok. Ez alól pusztán a háziipari női munka képez – százdunkban – kivételt. Végül, a közölt adatok kifejezetten egyénenként vallanak s semmilyen számszerű információ sem szól a háztartások összetételéről. Ez az oka annak, hogy szempontjaink sorából hiányzik a női családfői ráta külön vizsgálata, hiszen a census készítői nem vették számba – globálisan sem – a női háztartásfőket, akiknek így a foglalkozása sem ismert.

A foglalkoztatási ráta sajátosságai

A munkaerőben való részesedés mértékét szokás a nők gazdasági helyzetét leginkább kifejező indikátorként felhasználni. A nőknek a bér munkába történő bekapcsolódása, helyesebben e bekapcsolódás foka mutatja azt a relatív pozíciót, melyet a nők termelőként elfoglalnak, közvetve rávilágít a társadalmi hierarchiában betöltött szerepükre.

Magyarországon a női munkaerő participációs rátája az egynegyed és az egyharmad között változott.³ Ez úgy értendő, hogy ennyi volt a gazdaságilag aktív nők részaránya a 7 éven felüli teljes nőnépességben. Egészében a trend csökkenni látszik, a tendencia csupán 1920-ban török meg, amidőn a ráta a századfordulón észlelthez közelít. Az utóbbi egyenes következménye a hadigazdálkodásnak, ami nagy nőtömeget mobilizált a munkapiacra. A háborús években a nők számszerű jelenléte a munkaerőpiacon ennél is nagyobb mérvű volt.

³ Az összes itt és később idézendő számadat, ha külön jegyzet nem tünteti föl a forráshelyet, a népszámlálások kötetiből származik.

A női munkaerő participációs rátája
(százalékban)

1900	31,0
1910	24,1
1920	31,1
1930	27,9

Nem könnyű e ráták értékelése. Egyes európai országokban, így a skandináv államokban a nők aránylag nagyobb részt képviseltek az összmunkaerőben, másutt azonban (így a Benelux államokban) e periódusban mindvégig alacsonyabb értékeket regisztráltak.⁴ Angliában a megfelelő arány alacsonyabb volt mint nálunk a 19. század közepén éppúgy, mint 1921-ben. Franciaországban és Olaszországban viszont a századforduló táján magasabb értékeket mutattak ki, de még az első világháború után is (1921-re Franciaországban a ráta 42%-ra ugrott); igaz, a megelőző évtizedekben ez az érték jóval szerényebb.⁵

Az összehasonlítások fényében a nők munkapiaci részvétele hazánkban az átlag körül mozgott. Jóllehet kétségek merülnek fel ezen számadatok valóságára tekintetében, hiszen a népszámlálások során nem vették tekintetbe a teljes aktív nőnépességet. Nevezetesen a census készítői kihagyták a sorból a részmunkaidős és a házimunkát végző kereső nőket. A fent idézett adatokat ezért nem is fogadhatjuk el teljes értékűeknek. Az eltérés mértékét bemutató megemlítjük, hogy egy 1884-ben készült külön felmérés pl. kereken fél millió (497 951) részmunkaidős kereső nőt tüntetett fel a háziiparban és további 265 665 ugyanitt foglalkoztatott segítő családtagot rögzített. Együttesen tehát 763 616 a háziiparban dolgozó nőről szólnak az adatok, akkora tömegről, amelyhez fogható egyetlen foglalkozási körben sem jellemző ekkor, kivéve persze a mezőgazdasági keresőket.⁶

Sajnos egyedül az 1900. évi népszámlálás tért ki a háziipari foglalkoztatású nők számbavételére, amikor is 362 843 főt mutattak ki e részmunkaidős kereső tevékenységben. (Az azonban nem teljesen tisztázott, hogy ebben benne foglaltatnak-e a segítő családtagok is.) De még a századfordulón is nagyobb e csoport létszáma, mint a tulajdonképpeni ipari nőnépessége (182 245). A részmunkaidős háziipari keretekben foglalkoztatott nők tömegeinek a hozzászámításával a szóban forgó participációs ráta – 1900 viszonylatában – 36,3%-ra emelendő. A későbbiekre vonatkozóan az adatok hiánya folytán a szükséges korrekciókat nem végezhetjük el.

A női háziipari munka tényleges és feltételezhető nagyságrendjét jelző iménti adatok megerősítenek bennünket abban a meggyőződésben, hogy hiba minden további nélkül átvenni azt a funkcionalista szemléletet, amely axiómaként tételezi az otthon és a munkahely azonnali, s teljes szétválását. E tételt cáfolva Pleck meggyőzően bizonyítja e folyamatnak magán az iparon belül is hosszan elhúzódó vontatott előrehaladását. „A családi műhelyek csak fokozatosan hanyatlottak – a folyamat sokkal lassabban ment végbe az európai országokban, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban. Az

⁴ Vö. *P.M.M. Klep*: Female Labour in the Netherlands and Belgium, 1846–1910. In: Female Labour before, during and after the Industrial Revolution. A 8-ik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus, Budapest, 1982. 22–32; *Per Schybergson – Kaarina Vattula*: Women's Employment in the Nordic Countries 1870–1940; A Comparative Study. In: az idézett konferenciakiadvány 52–62. oldalain.

⁵ *Joan W. Scott – Louise A. Tilly*: Women's Work and the Family in Nineteenth Century Europe. Comparative Studies in Society and History, vol. 17. no. 1. (1975), 37.

⁶ *Jekelfalussy József*: Magyarország háziipara az 1884. év elején. Bp., 1885.

ipar szervezeti peremén a háziipar terjeszkedett, sőt még proszperált is miután hasznosított bizonyos technológiai újításokat. A munkaszervezet e két módja valójában egymással párhuzamosan fejlődött majd egy évszázadig.”⁷ Hozzátehetjük, hogy a házi keretekben űzött termelő tevékenység fennmaradása (és átmeneti proszperálása) a mezőgazdaság körében még nagyobb jelentőségűnek mutatkozott; továbbá hogy e házi miliőben megmaradó termelői aktivitás, legyen szó ipari vagy mezőgazdasági tevékenységről, elsősorban a nőket mobilizálta.

A foglalkoztatás mértéke életkoronként volt más és más. Legkevesebb aktív nő jutott a 7–14 éves korosztályra, ahol a megfelelő arány többnyire 10% (de 1930-ban már csak 6,3%). Legtöbben a 15–19 éves korosztály lányai közül vállaltak kereső munkát (!), közülük minden második, az 1920-as években még nagyobb hányaduk tartozott az aktív népességhez. Az idősebb generációkban, ahogy a censzusok e korosztályokat bontják (a 20–39, a 40–59 és a 60 év fölöttiek), kezdetben egyharmad, később 25–30% a szokásos arány.

Érdemes megjegyezni, hogy a participációs ráta minden egyes kohorszon *belül* feltűnően állandónak bizonyult. Az egyedüli figyelmet keltő kivétel azzal kapcsolatos, hogy a nők háború alatti erőteljes munkapiaci mobilizálása döntően a 15–19 és a 20–39 év közöttieket érintette. Ami az előbbieket illeti, 1920-ban tíz közül hat, az utóbbiak viszonylatában 36,2% (tíz százalékkal az 1910. évi fölött) a gazdaságilag aktívak részesedése.

Dolgozó nők férjek nélkül?

Egy újabb tisztázást igénylő kérdés, hogy milyen volt a női munkaerő a családi állapot szerinti összetételében. Magyarországon – mint egyébként máshol is – az iparosodás kibontakozásának időszakában (nálunk az 1880-as évektől) a női munkaerő zömében a fiatal és hajadon lányok nagy tömegből verbuválódott, a férjezettek száma viszont mindenkor csekély volt. Ez az úgyszólván „nemzetközi” érvényű szabályszerűség hazánkon kívül szinte az összes európai és észak-amerikai országot jellemezte. A hazai helyzet azonban nincs híjával néhány különleges, egyedi vonásnak: 1). A gazdaságilag aktív nők meglepően magas (és növekvő) hányada került ki az *özvegyekből*; 2). a férjes nők kezdetben nagy (viszonylag nagy) súllyal képviseltették magukat a kereső nők táborában.

Kiindulópontként leszögezhetjük: az özvegyek és az elvált nők soraiban nagyobb, erősebb volt a készlet, a kényszer munkaerejük áruba bocsátására: tíz özvegyből hat, tíz elvált nőtől hat (vagy hét) vállalt házon–családon kívül munkát. Mondani se kell, hogy a megfelelő arány mind a hajadonok, mind a házasság között jóval szerényebb: a hajadonokat tekintve 1900-ban 20%-uk, bár utóbb tekintélyesebb hányaduk (1930-ban pl. 30%-uk) volt a kereső. A férjezettek még kisebb mértékben képviseltették magukat a munkapiacra, a századfordulón 23%-uk, két évtized múltán pedig csupán egytizedük (!) számított gazdasági értelemben aktívra.

Az özvegyek (és elváltak) keresővé válása aligha kíván hosszas és bonyolult magyarázatot. Teljesen világos, s könnyen belátható, hogy mint egyedülállók vagy háztartásfők nem lehetett más alternatívájuk, csak a kereső munkavégzés. Az ilyen családi állapotú nők pusztá léte kellő biztosíték a női munkaerőutánpótlás folytonosságára. Ez talán az idézett adatokból leszűrhető legfontosabb tanulság.⁸

⁷ *Elisabeth H. Pleck: Two Worlds in One: Work and Family. Journal of Social History, vol. 10. no. 2. (1976), 182. A budapesti női háziipari munkára további és ennél is részletesebb adattal szolgál, Ferenczi Imre: A magyarországi háziipar és a budapesti otthoni munka. Bp., 1908.*

⁸ Az özvegy nők munkapiaci részvétele hasonlóan magas volt, magasabb mint a férjezetteké a philadelphiai feketék között a 19. század végén. *Claudia Goldin: i.m. 302.*

A női munkaerő megoszlása a családi állapot szerint
(százalékban)

Év	Hajadon	Házas	Özvegy	Elvált
1900	42,6	36,2	20,9	0,3
1910	49,3	24,2	25,8	0,8
1920	54,4	21,2	23,3	1,2
1930	54,6	17,6	25,3	2,4

Hasonlóan fontos, hogy gazdasági pozíciójuknál fogva többnyire és jellemzően az özvegyek majdnem a fele volt az önálló, s ez az arány az 1910-es években a kétharmadot is elérte.

Az özvegyek mint önállók elsősorban a kereskedelemben tömörültek, súlyuk az ipari önállók között ennél jóval kisebb. A kereskedelemből élő özvegyek szinte kivétel nélkül önálló üzlettulajdonosként tartották fenn magukat: kilencztedük koncentráldott ebbe a kategóriába. Ami az ipart illeti, részesedésük már szerényebb – rendszerint négyötödük (kezdetben), a két háború között pedig csak háromnegyedük tartott a kezében saját műhelyt. Ráadásul a nyugdíjasok, járadékosok és magánzók külön csoportja is túlnyomórészt az özvegyekből töltődött fel. A mezőgazdaságban sem volt másként. Az özvegyek sokkal nagyobb része tartozott a birtokosokhoz, mint ahányan a mezőgazdaságban képviseltették magukat: 1900-ban kétharmada, 1930-ban egyenesen a négyötöde volt birtokos az agrárszférában aktívként számon tartott özvegyeknek. (Ez az arány 1900-ban és 1910-ben azért mutat alacsonyabb értéket, mert ekkor az önállókhöz sorolták a segítő családtagokat is, az utóbbiakon belül pedig elenyésző az özvegyek jelenléte).

Adataink nyomán megállapítható, hogy az özvegy nők nagy tömege kivált az *önálló gazdasági egységtípusok* utánpótlása terén töltött be kivételesen nagy szerepet. A századfordulón a kereskedelemben pl., s 1930-ban a mezőgazdasági birtokosok mezőnyében játszottak domináns szerepet önállóként az özvegyek: az utóbbit tekintve a foglalkozási kategória nyolctizede kerülvén ki az ő körükből. Meglehető, a mezőgazdaságban korábban is hasonlóan jelentős volt a birtokosok közötti jelenlétük, de erről megfelelő bontású adataink nincsenek.

Az özvegyek aránya az önállók között*
(százalékban)

Év	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem
1900	—	35,9	55,4
1910	—	35,5	54,1
1930	83,3	33,6	39,1

* az 1920-as adatok nem hozzáférhetőek

Mi okozza az özvegy nők ilyen mértékű koncentráldását az önállókon belül? A legvalószínűbb magyarázat erre az, hogy ezek a nők pusztán megörökölték férjük gazdasági státusát, az ő önálló helyzetük nem volt egyéb, mint pusztán – és esetleg csak átmeneti időre szóló – folytatása a férfiak betöltötte helynek, a férfiak végezte tevékenységi körnek. Háztartásfővé válásukkal léptek elő ily mó-

don keresővé méghozzá úgy, hogy egyszerűen elhalt férjeik helyébe léptek. Más szavakkal: a nők csupán megözvegyülésük árán juthattak hozzá (főleg a kereskedelem és a mezőgazdaság szféráiban) az önálló gazdasági pozíció elfoglalásának esélyéhez.⁹

A lányok munkába állítása a feleségek helyett

Mivel magyarázható a házas nők viszonylag gyakori keresői státusa a századelőn és mi okozhatta ezt követő gyors kivonulásukat a kereső pályákról?¹⁰ Ami a kérdés első felét illeti, az a válasz adható, hogy a házas nők feltűnő gazdasági aktivitásának hátterében a mezőgazdaságnak a női munkaerő lekötésében ekkor játszott nyomasztóan nagy szerepe munkálhatott. A feleségek ezt követő szembeeszkő eltűnése a keresők közül pedig szorosan összefügg azzal, hogy a mezőgazdaság fokozatosan teret veszít a nők foglalkoztatásában.

A gazdaságilag aktív nőnépesség gazdasági szektorok szerinti megoszlásának ez az időbeli módosulása következményként maga után vonja a házas és a nem házas nők participációs rátájának a megváltozását, ugyanúgy, ahogy szektorok szerinti arányos részesedésük is alapvetően módosul az idők folyamán.

A női munkaerő megoszlása gazdasági szektorok szerint (százalékban)

Szektorok	1900	1910	1920	1930
Mezőgazdaság	62,9	50,4	56,1	44,2
Ipar	8,5	13,1	11,7	16,2
Szolgáltatás*	3,7	6,3	10,0	11,6
Házicseléség	15,4	18,6	13,8	15,6

* Kereskedelem, közlekedés, közszolgáltat és szabad foglalkozások együtt

⁹ A magyarországi helyzet nem számít különlegesnek. Goldin-nak a 19. század közepi és még korábbi philadelphiai eredményei szintén kimutatják az özvegyek és az önálló pozíció gyakori összetartozását. Ld. *Claudia Goldin: The Economic Status of Women in the Early Republic: Quantitative Evidence. Journal of Interdisciplinary History*, vol. XVI. no. 3. (1986), 400.

¹⁰ A férjes nők munkaerőn belüli gyakoribb jelenléte csupán a századfordulón jellemző, amikor 22,8%-uk dolgozott a házon kívüli családon kívül, mint bér munkás vagy azon belül mint ún. segítő családtag. Ezt követően az arány lecsökken:

1910 – 11,9%
1920 – 14,5%
1930 – 10,0%

Az aktív nőknek a férjezetteken belüli részesedése 1910 és 1930 között az Angliában a századfordulón megfigyelt arálynak (13%) felelt meg, viszont magasabb volt annál amit ott 1911 és 1921 során regisztráltak. Egy friss becslés szerint „föltehetően nem több mint tíz közül egy feleség végzett a háztartáson kívül bér munkát végig a 19. században” Angliában. *Wally Secombe: Patriarchy Stabilized: The Construction of the Male Breadwinner Wage Norm in the Nineteenth-Century Britain. Social History*, vol. 11. no. 1. (1986), 69. 12. jegyzet.

A házas kereső nők kezdetben kizárólag a mezőgazdaságban koncentráálódtak, de a szektor idővel zsugorodó (női) munkaerő-foglalkoztatásával együtt itteni jelenlétük erősen megcsappant. A gazdaságilag aktív nőnépesség egészét, ill. a házas és nem házas nőket érintő iménti, szektorális átalakulások nyomán a két háború közti időszak derekán már minden harmadik házas kereső nő választotta az ipart vagy a szolgáltatást (a házicselés nélkül) és kevesebb mint a fele részük ragaszkodott továbbra is a mezőgazdasághoz. A történeteket a következőkben foglalhatjuk össze: *a paraszt háztartások feleségeik piacon értékesülő bér munkaerőjét a fiatal női családtagok, lányaik bér munkaerőjével pótolták.*

*A házas és nem házas kereső nők megoszlása gazdasági szektoronként
(százalékban)*

Szektorok	1900		1910		1920		1930	
	H	N	H	N	H	N	H	N
Mezőgazdaság	82,7	46,5	73,0	38,1	69,3	52,3	46,6	41,2
Ipar	5,3	11,4	9,6	17,1	9,8	13,4	19,0	18,5
Szolgáltatás	2,8	3,9	6,6	6,4	10,2	10,7	17,8	11,3
Házicselés	1,8	32,0	3,5	33,3	3,8	19,9	5,4	24,2

H = Házas

N = Nem házas

A mezőgazdaság sajátos jellegét, tehát a kis- és középparaszti földbirtokok nagy számának a tartós fennmaradását tartva szem előtt, korántsem lehetünk benne biztosak, hogy a nem házas keresők számának növekedése egyértelműen csak a családi *bérgazdaság* térhódításával függhetett össze. A mezőgazdasági aktív nőnépesség belső megoszlására pillantva azt állapíthatjuk meg, hogy a családi gazdaságban alkalmazott segítő családtagok súlya (rendszerint háromötödét adták a női mezőgazdasági keresőknek) vajmi keveset módosult az évtizedek múlásával. A hajadon munkavállalók száma nem ebben az kategóriában, hanem a házon – családon kívüli bér munkások között gyarapodott. Ugyanez vonatkozik az özvegyekre is (ld. az alábbi táblát).

Sajnos, a családi állapot szerinti bontásban 1930 előttről nincsenek adataink a segítő családtagokról. 1930-ban egyébként túlnyomó részük, 69,2%-uk állt hajadonokból, de arányuk korábban föltehetően kisebb lehetett.

A házasok és nem házasok aránya a mezőgazdasági női bér munkások között*
(százalékban)

Év	Házas	Nem házas
1900	45,0	34,9
1910	28,0	45,3
1930	15,5	63,2

* 1920-ból nincs adat

Összefoglalva: az egyedülálló, hajadon lányoknak döntő szerepe volt mind a családi gazdaság, mind a családi bér gazdaság munkaerőgazdálkodásában – legalábbis paraszti miliőben. Egyáltalán nem azt bizonyítják a fentiek, hogy a bér munka gyakoribb válása egyedül a paraszti családi bér gazdaság intézményét támasztotta alá, bizonyítékaink csupán arra vannak, hogy a nem házasok bér munkát sokkal gyakrabban vállaltak, mint férjezett társaik. A mezőgazdasági munkaerőpiacot önmagában tekintve azt látjuk, hogy amíg (1930-ban) az itt foglalkoztatott hajadonok egyharmada volt a napszámos vagy gazdasági cseléd, addig férjezett társaiknak csupán egyötöde. És természetesen az özvegyek képviseltették magukat legnagyobb arányban a mezőgazdasági bér munkások (segítő családtagok nélküli) tömegében, mezőgazdaságban lekötött hányaduk háromötöde tartozott az ő soraikhoz.

Ha a kérdést tágabb perspektívában vetjük föl, iménti tézisünk újból igazolást nyer. Megvizsgálván a férfi mezőgazdasági munkaerő (önálló nélküli) tömegének a belső megoszlását, a nőknél észlelttel homlokegyenest ellenkező kép tárul elénk. Ti. túlnyomó hányaduk, 60%-uk volt napszámos vagy gazdasági cseléd és csak a kisebb részük alkotta a segítő családtagok csoportját. Bár a férfiak százalékos részese dése a mezőgazdasági segédszemélyzetben 1930-at megelőzően még magasabb is volt, egy évtizeddel korábban ők tették ki annak 77,3%-át. Ez viszont arra enged következtetni, hogy kevésbé a lányok és sokkal inkább a fiúk (mert zömmel belőlük kerültek ki a mezőgazdasági bér munkások) tekinthetők a családi bér gazdaság ügynökeinek. Bizonyítja ezt az alábbi tábla is, amely a férfiak nem szűnő mennyiségi túlsúlyát dokumentálja a mezőgazdasági munkapiacra.

Férfiak részese dése a mezőgazdasági munkásságból*

1900	–	76,2
1910	–	82,8
1920	–	66,1
1930	–	82,8

* A segítő családtagok nélküli

A női mezőgazdasági munkaerő családi állapot szerinti összetételében bekövetkező változások nem hagyták érintetlenül e női népesség korösszetételét sem. 1900-ban alig több mint a negyedük, de 1930-ban már közel a harmaduk tartozott a 20 év alattiak kohorszához. A munkaerő fiatalodása közvetlenül tükrözte azt a folyamatot, melynek keretében a családok a feleségek helyett mindinkább a lányokat delegálták a bér munka világába. A parasztság legfiatalabb női családtagjainak ezen fokozódó gazdasági aktivizálása, piaci mobilizálása, ill. a többi gazdasági ágba bekövetkező ellentétes folyamatok nyomán a mezőgazdaság vált idővel a fiatal nők egyedüli, vagy legalábbis elsőrendű elhelyezkedési területévé. A két háború között a 14 év alatti kereső női népesség közel háromnegyedét, a 15–19 éves aktív női kohorsz több mint a felét (1920-ban 60%-ot is meghaladó hányadát) a mezőgazdaság kötötte le.

Gondolatmenetünk szempontjából kulcsfontosságú annak megállapítása, hogy melyik volt az az életév, amikor a fiatal serdülő lányok kiváltak az otthonból és bér munkássá vedlettek. A népszámlálási adatok csupán a 16 évesnél fiatalabb ill. öregebb munkavállalók számszerű megkülönböztetésére adnak módot, ami pontos kép alkotásához nem elegendő. Mindenesetre ebből az tűnik ki, hogy a hajadon mezőgazdasági bér munkások legfőljebb 10–14%-a tartozott a 16 évesek vagy az ennél is fiatalabbak kohorszához. Mégis azt a plauzibilis álláspontot kell elfogadni, hogy a mezőgazdasági és a házi-cselédi munkapiacra történő belépés gyakrabban következett be a 16. életév előtt, mint azt a statisztika sugallja. Ugyanakkor persze nem vitás, hogy ha valamilyen átlagéletkor kiszámítását tűznénk ki célul (amely ezen adatforrás alapján nem kísérlethez meg), akkor 16 év fölötti értékhez jutnánk.

Egyébként a kérdést legintenzívebben feltáró angol kutatók is hasonló eredményekhez jutottak országukat illetően.¹¹ Ugyanebben a feltételezésben erősítenek meg a hazai néprajzi megfigyelések is.¹²

A hajadon lányok (és nőtlen fiúk) stratégiai szerepe a paraszti családi bér gazdaság megalapozásában és fenntartásában még inkább bizonyítható a házicseléd-munkapiac pótlólagos figyelembevételével. Hiszen: 1). a paraszti származású női bér munkások egyharmada nem az agrármunkapiacra talált magának munkát. Zömük házicselédnek szegődött a városokban és főként Budapesten. 1930-ban (csupán ebből az egy évből vannak adataink) a parasztszármazású gazdaságilag aktív nők egyharmada dolgozott cselédként. 2). Közismert, hogy az 1940-es évekig mindvégig a női munkaerő jelentős része elsősorban a fiatal és hajadon munkavállalókból rekrutálódott, akik nagyobb hányada a falusi népeségből szakadt ki.¹³

Nincs itt tér és szükség a házicseléd-intézmény társadalmi funkciójának és jellegzetességeinek a részletező bemutatására. Kiterjedt kutatások hozták felszínre, hogy a cselédnek beszegődés vagy beszegődtetés mögött a racionális kalkulatív megfontolások együtt hatottak a nem racionális késztetésekkel. Tilly, Scott és Davidoff mutattak rá elsőként a cselédkedés szocializáló szerepére, azt domborítván ki, hogy az e foglalkozási körben átmenetileg megfordulók szinte felkészültek a feleség, az anya és a háztartásvezetés majdan esedékes szerepeire. E koncepció értelmében a cseléd-intézményben hagyományos értékorientációk konzerválódnak, nevezetesen: egyfajta családközpontú értékrend és viselkedési modell beidegzéséhez és indoktrinálásához teremt állandósult kereteket a (fél)proletár falusi lányok legszélesebb tömegei számára.¹⁴

A házicselédkedésnek a paraszti családi bér gazdaság fenntartásában bizonyosan nagyobb a szerepe, mint az egyéb alternatív női munkáknak – kivált érvényes ez a birtoktalan (vagy elégtelen mértékben birtokló) paraszti csoportokra és kevésbé áll a birtokosokra. A keveset vagy egyáltalán semmit sem birtokló paraszti rétegeket tekintve axiómaként fogadhatjuk el, hogy a 10–15 kat. holdnál kisebb birtokokon a megélhetést pusztán a családi üzem nem biztosította. Így azután a parasztszaládok arra kényszerültek, hogy bér munkást, sőt bér munkásokat bocsássonak ki magukból.¹⁵

Ami a lányokat mint „másodlagos munkásokat” illeti, választási alternatíváik szűkösen bizonyultak: vagy csatlakoztak a mezőgazdasági bér munkássághoz, a napszámosok nagy tömegeihez vagy városi cselédnek szegődtek.¹⁶ Hogy melyik mellett döntöttek, azt számos helyi és általánosan ható

¹¹ Vö. *K.D.M. Snell: Annals of the Labouring Poor. Social Change and Agrarian England, 1660–1900.* Cambridge, 1985. 323–326. és az 5. számú jegyzettel a 323. oldalon, amely hivatkozik a kérdést tárgyaló legfontosabb tanulmányokra (R. Wall, M. Anderson, P. Laslett és A. Macfarlane eredményeire).

¹² Újabbban megjelent összefoglalása a témának, *Tátrai Zsuzsa: A nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben.* Ethnographia, 1981. 1.sz. 79–83.

¹³ *Theresa McBride: The Domestic Revolution: The Modernisation of Household Service in England and France 1820–1920.* Croom Helm, London, 1976. 34–49; *Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség.* Bp., 1983. 63–73.

¹⁴ *Leonore Davidoff: Mastered for Life: Servant and Wife in Victorian and Edwardian England.* Journal of Social History, vol. 7. no. 4. (1974); *Joan W. Scott – Louise A. Tilly: Women's Work and the Family in Nineteenth Century Europe.* Comparative Studies in Society and History, vol. 17, no. 1. (1975).

¹⁵ *Gunst Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai az 1920–30-as években.* Századok, 1985. 3. sz. 698. és 700.

¹⁶ *Gyáni Gábor: i.m. 80, A főként az alacsonyabb származású nők előtt korlátozottan megnyíló elhelyezkedési lehetőségek körén belül volt igazán játéktér bármilyen családi stratégiának. Pontosabban, a családtagok munkaerejének elosztásáról határozó döntések eleve azokra az alternatívákra szűkültek, amelyek a munkapiacra már előzetesen adtak voltak. Amint Shaffer helyesen utal rá: „Mert amiként egy fiatal lány foglalkozás-választását a számára adott szűk elhelyezkedési lehetőségek már eleve korlátozták. De választásában az is közrejátszott, hogy mennyire függött a család az ő*

erő határozta meg. A helybeli tényezők között megemlíthetjük a helyi (regionális) munkaerőpiac állapotát, különösen a mezőgazdasági kereseti lehetőségek hozzáférhetőségét, az agrár vándormunka szokását (pl. summásmunka), az elvándorlásra vonatkozó erkölcsi normák jellegét és az egyéb vándormunkák elterjedtségét. Egy azonban biztos: a mezőgazdasági proletár–félproletár szülőktől származó, zömében tehát mezőgazdasági napszámos családba tartozó lányok a birtokos paraszti miliőből kikerülőkkel szemben kétszer nagyobb eséllyel léphettek a városi cselédpályára. Ez aligha kíván további kommentárt. Máshol hosszan szóltam már arról, hogy azok a vidékek, ahol magas volt a női segítő családtagok százalékos súlya, kevesebb cselédet bocsátottak ki magukból.¹⁷ Ez kellően bizonyítja, hogy a családi gazdaság fenntartására (esetleg fejlesztésére is) irányuló paraszti törekvések úgyszólván összeférhetetlenek voltak a lányok cselédnek állításával.

Növekvő kereslet a gyári munkáslányok iránt

A mezőgazdasági népességben megfigyelt alapvető szerkezetváltás a házas és nem házas női munkavállalók tekintetében a problémát nem oldja meg maradéktalanul. Továbbra is előttünk a kérdés: mi idézte elő a feleségek látványos kiszorulását az aktív népességből? Nem téveszthetjük szem elől, hogy számbeli hanyatlásuk a mezőgazdaság (női) népességet foglalkoztató globális kapacitáscsökkenése mellett következett be. A hajadonok velük szembeni térnyeréséhez pedig az járult hozzá döntő mértékben, hogy *mind az iparban, mind a felfejlődő szolgáltatási szektorban idővel számottevően szélesedett a női foglalkoztatási lehetőség.*

Ami az ipart érinti, nagyobb nyomatéka a kereslet bővülésének (ami nem korlátozódik csupán a háborús évekre), s nem a házas, nem házas megoszlás eltolódásának volt. Az alábbi táblából kitűnik, hogy mind az önálló kategóriájában, mind a segédszemélyzet körében (az utóbbi egyöntetűen felöleli a szakmunkásokat, betanított munkásokat és segédmunkásokat) a hajadon/feleség eloszlás nagyjából változatlan és alig módosul a vizsgált időszakban.

Házas és nem házas arány az iparban*
(százalékban)

Év	Önálló		Segédszemélyzet	
	H	N	H	N
1900	22,9	40,0	22,5	70,0
1910	21,5	40,7	15,7	77,2
1930	25,0	36,8	19,3	70,9

H=Házas

N=Nem házas

* 1920-ból nincs adat

keresetétől, mint pótlólagos jövedelemforrástól és mindez annak arányában jelentkezett ahogyan az illetőt erre szocializálták. Ti. a szocializáció értéként gyökereztethte meg a családi szükség ilyenén kielégítésének az illetőre hármló kötelezettségét, az annak való megfelelést.” *John W. Shaffer: Family, Class and Young Women: Occupational Expectations in Nineteenth-Century Paris.* In: *R. Wheaton – T. K. Hareven: (eds.): Family and Sexuality in French History.* Philadelphia, 1980. 186.

¹⁷ *Gyáni Gábor:* i.m. 82.

Milyen tanulságok adódnak a bemutatott adatokból? Elsőként azt kell kihangsúlyozni, hogy az ipar bővülő női munkaerőkereslete zömmel a hajadonokat mobilizálta, mennyiségi súlyuk – ennek megfelelően – nagyjából 1920-ig folyamatosan növekszik. Másodsorban azt, hogy ezzel ellentétben a házas nők munkája iránti kereslet mindinkább beszűkül. Nehéz a kérdést eldönteni, hogy az utóbbiban a növekvő ipari munkaerőkereslet, vagy az ettől relatíve elmaradó, esetleg abszolúte is lecsökkenő házas munkaerőkinálat jelét kell-e látnunk. Újabbban egyes történészek azzal a magyarázattal álltak elő, hogy az ilyen és hasonló folyamatok a munkaerőkinálatot szabályozó családi stratégiák hatásával és csak alárendelten a keresleti tényezők valamiféle, önmozgásával hozhatók közvetlen összefüggésbe. Azt állítják, hogy a feleségek munkapiácról történő kivonása, amely esetenként a lányok eltűnésével is párosulhat, annak következménye, hogy sikeresen előrehalad a „férfi kenyérkeresői bér” eszméjének az elfogadtatása a munkáltatókkal, amely kezdi felváltani a „családi bér” fogalmát és valóságát. Az utóbbi azt az esetet jelöli, amikor a család bémunkából származó jövedelmét több családtag külön keresete együtt biztosítja, míg az ennek helyébe lépő gyakorlat a férfi háztartásfő kötelességévé teszi a család eltartását. A proletár családon belül így megerősödő patriarchalizmus, a „respektabilitás” ezúton megteremtett, megteremteni vélt látszata az a közvetlen motívum, amely elodázhatalanná teszi a feleségek inaktíválását. Hiszen a polgári respektabilitás eszménye nem fér össze a házon – családon kívül bérért tevékenykedő nő alakjával. A nőnek a tranzaktív piaci viszonyok világából történő kizárása, amely a viktoriánus családmodell talán legmarkánsabb vonása is egyúttal,¹⁸ más vonatkozásban a házas termékenység visszafogásával, az életviszonyok javulásával és a fogyasztás előtérbe kerülésével jár. E családok kétségkívül útban vannak a Scott és Tilly által „családi fogyasztói gazdaságnak” nevezett állapot felé.¹⁹

Felfedezhetők-e hasonló folyamatok a vizsgált évtizedekben a hazai ipari (proletár) családoknál, látjuk-e nyomát a respektabilitásra törekvésnek piaci döntéseikben? A statisztikai eszközökkel adható választ megnehezíti, hogy a munkaerőmozgás- és eloszlás számszerű összefüggései, szerkezeti tényei közvetlenül nem értelmezhetők mint e folyamat indikátorai. Mindenesetre feltűnő, hogy az ipari proletárcsaládok lányai és asszonyai mennyire nem kizárólagos bázisát képezik az ipari nőmunkásságnak. S nem kifejezetten azért, mert munkaerőkinálatuk volumene kisebb, mint a tényleges munkaerőkereslet; a döntő ok az, hogy a proletár, helyesebben ipari munkás családok női munkaerőkinálata csak részben jelenik meg az ipari munkapiacon, részben viszont más gazdasági ágak munkaerőpiacát látja el potenciális munkavállalókkal. Nézzünk néhány adatot. Az ipari nőmunkásság (118 261) fele (51,4%-a) áll 1930-ban ipari (és bányász) foglalkozású családok (apák) leszármazottaiból, s mindössze egyharmaduk mögött találunk ipari munkás apát. A nemzedékek közötti ipari munkás folytonosság, legalábbis a nők tekintetében, igazán nem mondható tehát gyakorinak. Mindenekelőtt azért, mert az ipari munkás családokból kikerülő kereső nők (91 324) kereken fele nem az iparban helyezkedett el, hanem inkább a szolgáltatásban, s főleg mint cseléd (!). Az utóbbi elsősorban a falusi kisipari milióból kilépők előtt volt nyitva.²⁰ Tekintve, hogy az ipari nőmunkásság intergenerációs mobilitási hátterének az adatolása – makroszinten – más időpontokból nem megoldható, lehetetlen nyomon követni, hogy mi is történt az idő folyamatában az ipari proletár (félproletár) családokban. Sajnos, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy tisztázzuk: milyen súlya lehetett a családi döntéseknek a nők munkapiaci részvételében. Éppen ezért föl sem vehető – a bizonyítás ezt követő kísérletében – az a kérdés, hogy hogyan reagáltak e családok az első világháborús évek és a '20-as évek (a textilipari boom időszaka) robbanásszerűen bővülő – táguló női munkaerőkeresletére. További kutatást igényel annak meg-

¹⁸ Vö. *Uő.*: Hatalom kicsiben és nagyban (A patriarchalizmus történeti változatai). Világosság, 1983. 7. sz.

¹⁹ Ld. *Wally Seccombe*: i.m.; *David Levine*: Industrialization and the Proletarian Family in England. Past and Present, no. 107. (1985)

²⁰ *Gyáni Gábor*: Család, háztartás és a városi cselédség, 65.

világítása, hogy mi az oka a hajadonok visszaszorulásának az ipar szélesedő és bővülő munkaerőpiacáról, valamint hogy milyen tényezők tették vonzóbbá e női családtagok iparon kívüli, főként a szolgáltatásban történő elhelyezkedését. Úgy gondolom, hogy az említett egymást keresztező tendenciák a munkásosztály különböző csoportjait jellemezték, de persze még nem egészen világos, hogy e jelenségek közül melyiket hordozta a munkásság egyik vagy másik összetevője. Mindamellet vannak arra utaló jelek, igaz nem a munkaerő családi allokálása területéről, hogy nálunk is létezik az 1910-es évektől egy olyan folyamat, melyről angol vonatkozásban szokás újabban beszélni. Ezt látszik igazolni vagy legalábbis sejtetni az a bizonyítható tény, hogy ezekben az évtizedekben drasztikusan leesik az ipari munkáscsaládok házas termékenysége és lepad a családok átlagos gyerekszámra. Ami egyfajta „respektabilitás”-ra való irányvétel kísérő tünete is lehet, de mindenképp az az eredménye, hogy a proletár (de kifejezetten csak az ipari) családok nagysága és felépítése kezd hasonlónak válni a polgári középrétegekéhez.^{2 1}

Nők mint értelmiségiek: cölibátus versus „otthoni feminizmus”

A tercier szektor általában vett női munkaerő-keresletén túl az is kiemelendő, hogy a nagyobb kereslet a hajadonok elhelyezkedési perspektíváit javította. Ténylegesen nemcsak a házások, hanem az özvegyek is kevésbé részesedtek e bővülő, újonnan megnyíló részmunkapiac áldásaiból. Az általános trend csupán 1920-ban törik meg, midőn a hajadonok előretörését a férjezettek arányának a megemelkedése ellensúlyozta. S ez a '20-as években végig így is marad, ami magyarázza a hajadonoknak a női munkaerő egészen belüli ekkori mennyiségi stagnálását.

A szolgáltató szektor növekvő munkaerő-kereslete a nők vonatkozásában közvetlenül adódott a különféle női irodai munkahelyek gyarapodásából és bizonyos értelmiségi foglalkozásoknak a nők előtt történő megnyílásából. A női iskoláztatás fokozatos javulása, a nők egyetemi (bár nem minden fakultásra kiterjedő) képzésének az elvi biztosítása az 1890-es évek derekától egyaránt szolid alapokat teremtett és szubjektív aspirációkat támasztott a kvalifikáltabb női foglalkoztatás kiterjesztéséhez. A fejlődés ebben a tekintetben kétségkívül impozánsnak is nevezhető, bizonyosság rá, hogy a tisztviselői és értelmiségi foglalkozásokban a századelőn még kevesebb mint 2%-kal jelenlévő női munkaerő 1930-ig arányát 7%-ra tornászta fel.

A nők irodákban és fehér galléros pozíciókban való megjelenése úgyszintén a hajadonok munkaügyi expanzióját támogatta: e foglalkozási csoportokban 1920-ban arányuk háromötöd, egy évtized múltán is kétharmad. E folyamatok kísérője volt tehát egy sajátos *női cölibátus* térfoglalása, hiszen a legnépesebb női értelmiségi hivatásokban a legnagyobb a valószínűsége a férjhezmenetel végképpeni elmaradásának. Illusztrációképpen idézhetjük a tanítónők példáját, akik mindenkor túlnyomó többsége állt hajadonokból: a századfordulón arányuk 70%, de három évtizeddel később is még mindig 54,5%. Miközben e foglalkozási csoportban idővel az idősebb korosztályok irányába történik elmozdulás.

A tanítónők korösszetétele*
(százalékban)

Év	–20	20–39	40–59
1900	11,9	72,7	14,6
1910	3,8	79,2	16,2
1930	1,3	63,4	34,4

* 1920-ból nincs adat

Miként egy igen alapos, részletes 1928-ból származó értelmiségi statisztikai adatfölvételből tudjuk, a '20-as évek vége felé a censusokban igen nagyvonalúan megadott 20–39 év közötti kohorsz *belül* a 30 évesek javára billent át a mérleg nyelve.²² Nem tagadható viszont, hogy a tanítónők között észlelt korosodási folyamat azzal is egybekapcsolódott, hogy mind többen léptek közülük házasságra: a századfordulón a férjezett tanítónők a rétegben csupán 24,2%-ot alkottak, 1930-ban már 36%-ot (!). Ami fontos jelzése annak, hogy a tanítónői pálya – társadalmi értelemben – fokozatos átalakuláson esik ekkor keresztül: korábban e női keresőpálya úgyszólván egyet jelentett a cölibátus sorsának kényszerű vállalásával (a jelenséget mesterien és hatásosan ábrázolja Bródy 1908-ban írt drámája, a *Tanítónő*). Az idő múlásával a tanítónői hivatás mindinkább lazult és kezdett olyanná válni, mint amely jól összeegyeztethető a feleség státusával is. Így, az egyik legmarkánsabb női értelmiségi keresőpályán kezdett megvalósulni az értelmiségi kereső hivatásnak a családi női szerepekkel történő egyeztetése és összebékítése. Persze a folyamat ekkor még igencsak az elején tart, hiszen a kettő összehangolása ma is akut problémák forrása. Pusztán odavetve jegyzem meg, hogy hasonló folyamatokra figyelt föl Louise Tilly is bizonyos francia városok kapcsán a tanítónői társadalom vizsgálata közben.²³

A tanítónőkkel szöges ellentétben, a többi kvalifikált (jóllehet kevésbé népes) értelmiségi munkakör, ha magához vonzotta egyáltalán a nőket, semmiképp sem tudta tartósan megkötni őket, akár még valamiféle cölibátus árán sem (mint a tanítónőket). Eklatáns példa rá az orvosnők esete. Amiként máshol már bemutattam, a szóban forgó értelmiségi foglalkozás szorosan hozzárendelődött (*a nőknél*) a házasság előtti életciklushoz; mi több, a két háború között a házasságon *belüli* egyéni emancipáció fontos eszközeként hasznosították a legtöbben. Az ambiciózus egyéni életstratégia iménti formája, melyet gyakran neveznek „otthoni feminizmusnak” is,²⁴ rendszerint eljuttatta az érintetteket a vágyott (és remélt) társadalmi pozícióhoz egy illő és előnyös házasság révén (ahol a férj lehetőleg értelmiségi vagy hasonló foglalkozású kellett legyen); emellett vagy ezen belül arra is alkalmat teremtett, hogy a nő a családon belül egalitárius helyzetet alakítson ki és tartósítson férjével szemben.²⁵

* * *

A női munka és annak a család- és háztartásformációkkal összefüggő változó struktúráit a társadalom és a gazdaság legkülönbözőbb területén nyomon követve az volt elsődleges célom, hogy bemutassam a nők gazdasági mobilizálódásának, valamint a családon belüli, azon kívüli életútjának a mozgatórugóit, az érintett folyamatok mechanizmusát. Tanulmányunk, pusztán a népszámlálási makroadatok maradéktalan kiaknázását szorgalmazva, nem tart többre igényt a téma ígéretes fölvetésénél. A jövőben olyan kutatások lennének kívánatosak, amelyek mikroszinten és pl. az esettanulmányok megközelítési módjait hasznosítva árnyaltabban állítanák elének a családi stratégiák típusait, konkrét státuscsoportokhoz kötve és kronologikusan meggyőzően mutatnának rá a munkaerőpiac meghatározásában játszott szerepükre. Azzal a reménnyel zárom írásom, hogy az már a téma fölvezetésével is érdeklődést kelthet másokban a családi stratégiák történeti problémaköre iránt.

²¹ Vö. *Uő.*: Munkáscsalád – kicsi vagy nagy? Előadás a Gazdaság, társadalom, politika a két világháború között címmel az MTA Történettudományi Intézetben 1986-ban rendezett Fiala kutatók konferenciáján.

²² M.St.K. Új sor. 79. köt. (1928), 25–26.

²³ *Louise A. Tilly*: Women, Family Strategies and Industrialization in France, 1880–1914. In: *Female Labour*, Bp., 1982. 32–40.

²⁴ D.S. Smith használta elsőként az „otthoni feminizmus” kifejezést ezzel juttatva kifejezésre a házasság termékenység visszaesése és a nőknek a családon belüli fokozódó autonómiája között konstataható szoros összefüggést. *Daniel Scott Smith*: Family Limitation, Sexual Control, and Domestic Feminism in Victorian America. In: *M.S. Hartman – L. Banner* (eds.): *Clio's Consciousness Raised* (New Perspectives on the History of Women). N.Y. Harper Torchbooks, 1974. 131.

²⁵ *Gyáni Gábor*: A bábától az orvosnőig. História, 1984. 1. sz.

SZABÓ ÉVA

A magyarországi svéd mentő-akció történetéhez (1944)

A magyar közvéleményben mély rokonszenv él Svédország és a svéd nép iránt, aminek egyik alapja kétségtől eltekintve az a humanitárius tevékenység, amelyet Svédország, illetve a svéd külképviselet 1944-ben Budapesten folytatott. Ez a nyilas időkben Budapesten végzett munka erkölcsi nagyságot, bátorságot és emberséget követelt.

A 20. századi magyar történelemnek a legsötétebb, legreménytelenebb esztendeje volt az 1944-es év. Március 19-től, a német megszállás napjától kezdve súlyos és állandóan szélesedő terror-hullám borította el az országot. Fél esztendő sem kellett, hogy százezrek váljanak létfeltételeiktől megfosztott üldözöttekké. Az ország akkori területén mintegy 800 000 zsidó és zsidó származású állampolgár került közvetlen életveszélybe, s alig négy hónap alatt embertelen szenvedések után 450 000 az életétől is megfosztott. Történt mindez akkor, amikor a felszabadító harcok már közvetlenül Magyarország határai előtt folytak, illetve a szovjet csapatok megkezdték az ország felszabadítását az egyre féktelenebbé váló fasiszta-nyilas diktatúra alól, megteremtve az új Magyarország megszületésének feltételeit.

A semleges országok követségei a német megszállást követően is folyamatosan dolgoztak Budapesten. Működésük nagyon vékony összekötő kapcsot jelentett Magyarország és a Szövetséges Hatalmak, valamint a semleges országok között.¹ Egyedül e követségek dolgozói voltak abban a helyzetben, hogy pontos, megbízható információkkal tájékoztassák a külföld előtt a Magyarországon uralkodó állapotokat.

A svéd külképviselet különösen kiválóan egyeztetette a diplomáciai védettségéből fakadó előnyöket az emberieségből következő már nem hivatali kötelezettséggel. 1944. október 15-ig, a diplomáciai kapcsolatok megszakításáig, törekedtek arra, hogy azon államközi formaságoknak is eleget tegyenek, amelyeket az akkori magyar kormány megkívánt, s a követség diplomáciai eszköztárát is felhasználta humanitárius céljai elérésére, arra, hogy minél több embernek tegyék elviselhetővé az életet és minél több üldözött életét mentse meg. A Szálasi-kormányt nem ismerte el Svédország s így az itt tevékenykedő svédek helyzete is nehezebbé vált, de folytatták munkájukat.

A német megszállást követő napokban a magyarországi zsidók Svédországban élő hozzátartozói növekvő számban fordultak levelekkel, kérelmekkel a Királyi Svéd Külügyminisztériumhoz, kérve, hogy közeli hozzátartozóikért tegyenek meg mindent, óvják biztonságukat, tegyék lehetővé Svédországba való utazásukat, valamint hogy juttassák el pénzübeli segítségüket. Később svéd gyárak, kereskedelmi cégek, kulturális intézmények fordultak százszámra a svéd külügyminisztériumhoz, hogy üzleti partnereiket, művész és tudós barátait mentse ki a fasiszták kezei közül.

1944 áprilisától egyre nagyobb feladatként hárult tehát a Budapesten lévő svéd külképviseletre is, hogy a Magyarországon élő svéd állampolgárok és svéd kapcsolatokkal rendelkező üldözöttek biztonságáról gondoskodjon.

¹ Budapesten – tudomásom szerint – ekkor Svédországnak, Svájcnak, Portugáliának, Spanyolországnak, Törökországnak működött diplomáciai képviselete, valamint a Pápai Nuncius is Budapesten tartózkodott.

A magyarországi zsidóság reménytelen helyzetének felismerése arra készítette a svéd követséget és a Királyi Svéd Külügyminisztériumot, hogy a Követség égisze alatt – de mégis különállóan – segélyszervezetet építsen ki. Ennek első jelentős állomása volt a Svéd Vöröskereszt helyi megbízottjának kinevezése, a Budapesten élő Langlet Waldemar személyében.²

Langlet Waldemar és felesége, Nina Langlet, a Vöröskereszt működéséből fakadó feladatokon (gyermekek mentése, élelem, gyógyszer juttatása a rászorulóknak, betegek orvosi ellátása) túl, személyes ügyüknek tekintve az akciót, svédországi barátait, ismerőseiket felszólították a magyarországi üldözöttek védelmében való fellépésre, egyes személyek befogadására. Kérték őket, hogy ilyen értelemben gyakoroljanak nyomást a svéd Külügyminisztériumra.

A Budapesten lévő követség egyik legfontosabb feladata volt, hogy gyorsan és pontosan adjon számot a Magyarországon kialakult helyzetről, a kormányintézkedésekről és kilátásokról. Ivan Danielsson³ követi jelentései, információi – kutatásaim ezt bizonyítják – is hozzájárultak, hogy a magyarországi zsidóság reménytelen helyzete a külföld előtt ismertté váljon. Jelentései közül talán a legmegdöbbentőbb az 1944. június 24-i. Ennek mellékletét képezi az ún. „Auschwitzi jegyzőkönyv” (német nyelven), annak egy rövidített változata és egy 12 oldalas német nyelvű összefoglaló a magyar zsidóság 1944. március 19-e utáni helyzetének alakulásáról. A fenti jelentés már 1944. június 28-án a svéd Külügyminisztériumban volt és az iratok tanúsága szerint július 3-án eljutott a Szövetségesekhez is.

1944 közepén a budapesti svéd követségen megkezdtek a Svéd Vöröskereszt szervezetén túlmenő segélyszervezet kiépítését. A követség dolgozóinak létszáma nem volt nagy, így nem is vállalkozhattak széles körű feladatra. Már a rutinfeladatok is nagymértékben leterhelték a Budapesten dolgozó 3-4 diplomatát. A svéd Külügyminisztérium ezért határozta el – nem utolsósorban a szövetséges hatalmak és a Nemzetközi Zsidó Szervezet (International Jewish Congress) kezdeményezését és pénzügyi segítségét is figyelembe véve, hogy egy megfelelő segélyszervezet felépítésére és vezetésére képes személlyel egészíti ki a követség létszámát. Választásuk Raoul Wallemberge⁴ esett, aki 1944. július 9-én érkezett Budapestre. Rövid idő alatt kiépítette a követségen belül a „B” részleget, azaz a segélyszervezetet. A szervezet feladatának az üldözöttek életmentését, életkörülményeik elviselhetővé tételét tekintette. Menlevelet, élelmet, gyógyszert, orvost, pénzt szereztek és osztottak. A „B” részleg tevékenységéről, a korról adnak számot azok az emlékeztetők, amelyeket Raoul Wallenberg aláírásával ellátva küldött a svéd Külügyminisztériumba.

A svéd Riksbankban (Birodalmi Levéltár) található egy jegyzék azokról, akik svéd menlevelet kaptak. A felsorolt nevek száma jóval meghaladja a tízezret. Ez különösen impozáns szám, ha figyelembe vesszük, hogy a svéd akció viszonylag későn indult és a segélyszervezet létrehozásakor már többszáz ezer üldözöttet deportáltak, illetve a vidéki zsidóságot már a megsemmisítő táborokba küldték.

A svéd segély-akció tevékenysége hatékony volt a tárgyaló asztalnál is. El tudták érni, hogy haladéktól kapjanak egyes, már kiadott vagy tervezett rendelkezések végrehajtásához. Így teremtették meg a „nemzetközi Gettó”-t, illetve a „svéd házak”-at.

E közleménnyel a Svéd Követségnek, mint a humanitárius tevékenység egyik bázisának munkájába kívánunk – néhány eddig nem közölt – korabeli dokumentumon keresztül bepillantást adni.

² Langlet Waldemar (1872–1960) az 1930-as évektől svéd lektor a Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd a követség diplomatája. Budapesti tevékenységükről Nina Langlet „Kaos i Budapest” c. könyvében számolt be.

³ Ivan Danielsson 1880-ban született. Hivatásos diplomata volt. 1943-tól képviselte Budapesten a Svéd Királyságot.

⁴ Raoul Wallenberg (1912–1947) a svéd gazdasági élet egyik vezető családjának tagja volt. Építéstanult, majd a kereskedelmi életben dolgozott. Magyarországgal, mint a Mellaneuropeiska Handelsaktiebolaget (Középeurópai Kereskedelmi RT) külföldi ügyeket intéző igazgatója került kapcsolatba.

1.

1944. június 19.

Raoul Wallenberg levele a svéd külügyminisztérium kabinet-irodája titkárának, Bohemannak.

Hivatkozva személyes megbeszélésünkre, szeretnék köszönetet mondani az irányomban tanúsított bizalomért.

A vállalat vezetősége elé terjesztettem a szóban forgó ügyet. Ők hozzájárultak, hogy szolgáltataimat a Külügyminisztérium rendelkezésére bocsássam.

Hasonló hozzájárulással rendelkezem a Pacifik Trading Compani AB és Jakob Wallenberg* részéről, akikkel közöltem, hogy nem leszek képes a szóban forgó idő alatt semmiféle üzleti tevékenység folytatására.

Ha szükségesnek látszik, hajlandó volnék kilépni a vállalat vezetéséből, ameddig a feladat tart.

A végleges határozat megszületése esetén a gyors tájékoztatásért hálás lennék, hogy a szükséges intézkedéseket megtehessem üzleti tevékenységemet illetően.

Legmélyebb tisztelettel
Raoul Wallenberg sk.

* Jakob Wallenberg, (1892–1980) bankár, a Stockholmi Enskilda Bank vezérigazgatója, majd elnöke, Raoul Wallenberg nagybátyja.

Eredeti Tisztázat. Riksarkivet, UD 1920 – HP 1095

2.

1944. június 21.

A svéd külügyminisztérium kabinet-irodájának távirata Budapestre a svéd követséghez.

Az Ön 179 sz. táviratára

A minisztérium javaslatára a Svéd Vöröskereszt vezetése meghatalmazta Langlet lektort, hogy a végleges utasítások megérkezéséig delegáltja legyen Magyarországon azon kérdéseket illetően, amelyek az esetleges, a magyar zsidók megmentését célzó mozgalommal függenek össze. A vezetés felkéri Önt, hogy nevükben a feladat elvégzéséhez szükséges meghatalmazást állítsa ki Langlet részére.

Cabinet

Fogalmazvány, Riksarkivet, UD 1920 – HP 1095.

3.

1944. június 21.

A svéd külügyminisztérium kabinet-irodájának távirata Budapestre a svéd követséghez

Tekintettel az itteni érdeklődésre kérjük, hogy a zsidó-kérdést a legnagyobb figyelemmel kísérjék, és hogy a speciális beszámolás folyamatos legyen. Tegyenek javaslatokat realizálható humanisztikus kezdeményezésekre, illetve a háború utáni szükséges segélyintézkedésekre vonatkozóan. Az itt dolgozó amerikai diplomáciai képviselőt ugyancsak nagy figyelmet fordít a kérdésre. Miután mi természetes-

nek tartjuk, hogy az Önök jelenlegi személyzete nem tud rendelkezésre bocsátani munkaerőt erre a speciális feladatra, mérlegelésre kerül, hogy Raoul Wallenberget, aki rendelkezik az e munkához szükséges feltételekkel, magyarországi jó kapcsolatokkal és ismeretekkel, mint követségi attasét oda küldjük. Táviratban mielőbb közölje esetleges észrevételeit.

Cabinet

Fogalmazvány, Riksarkivet, UD 1920 – HP 1095.

4

1944. június 24.

Ivan Danielsson követ jelentése a svéd külügyminiszterhez

A legutóbbi jelentésemben referált, a Magyarországon élő zsidókra vonatkozó rendelkezések azóta kiegészítődtek egy sor új, a magyar belügyminiszter által kibocsátott rendelkezéssel, amelyek ismertetése túl messze vezetne. Engedtessek meg még azt megjegyezni, hogy teljesen megbízható információk szerint az összes zsidót abban az országrészben gyűjtötték össze, amely keletre fekszik a Kassa, Miskolc, Szolnok, Szeged közti észak-déli vonaltól, majd Dél-Magyarországon át a német határig húzódik. Ott internáló táborokban helyezték el őket, amelyekben szörnyű egészségügyi állapotok uralkodnak, vagy ideiglenes gettókba, ahonnan fokozatosan szállítják őket tovább a már „kiürített” internálótáborokba.

Az összes ilyen fogvatartott zsidó személyt, férfit és nőt, gyermeket és öreget később fokozatosan marha-vagonokba rakják és elindítják részben Németország, részben a Lengyel-Főkormányzóság felé. A legutolsó hozzáférhető információ szerint az elmúlt hét közepéig mintegy 420 000 főt deportáltak. Mintegy 300 000 személy maradt vissza, nem számítva azt a 150 000 főnyi 18–48 éves férfit, akiket magyar katonai munkaszolgálatra hívtak be. Korábbi információ szerint őket szintén elszállítják e hó végéig. Közzétették már azt a dátumot is, amikor Magyarország teljesen „zsidótlanítva” lesz. Ez a jövő hónap, július 15-e.

Még itt lévő kb. negyedmilliónyi zsidóság főképp Budapesten és annak elővárosaiban lakik. Korábban olyan tervet készítettek, amely szerint június elején a főváros zsidó lakosságát 3 gettó területére koncentrálnák. Mintegy 10 magyar város június 2-i szőnyegbombázása, úgy látszik bizonyos halasztást és részben bizonyos változást hozott a tervekbe. Budapesten, nehogy ki legyen téve hasonló, esetleg csak a gettó területeit kímélő bombázásnak, más elrendezést hajtottak végre. A zsidó lakosságot ugyanis értesítették, hogy egyes meghatározott házakba kell összeköltözniök, amelyeket az egész városban szétszórtan jelöltek ki. Elkészült és nyilvánosságra került azoknak a házaknak a listája, amelyekben a zsidók lakni fognak. Ezek többségében már most is főleg zsidók laknak. Ezeket a bejáratra festett Dávid csillag után „zsidó ház”-aknak hívják. Azok a zsidók, akik más házakban laktak, átköltöznek (5 napos határidővel, amit később 7-re hosszabbítottak és június 24-én jár le) annyi holmival, amit saját maguk el tudnak vinni vagyonukból. A zsidóknak megtiltották, hogy egyebet használjanak, mint kézi-kocsit vagy lovaskocsit. Az utóbbiból azonban csak néhány áll Budapesten rendelkezésre. Következésképpen tulajdonuknak csak egész csekély részét tudták magukkal vinni.

Ezzel és az ezt megelőző intézkedés útján a zsidókat gyakorlatilag megfosztották összes tulajdonuktól.

Arra kényszerülnek, hogy 8–10 személy lakjon egy szobában. Továbbá a zsidóknak tilos házon kívül tartózkodniok a nap 3 meghatározott óráján (2–5 h) kívül. Ugyancsak tilos lakásukon vendégeket fogadni. A negyedmillió ember fényes nappali deportálásával járó feltűnés elkerülése céljából szándékuk, hogy éjszaka a házakban végrehajtott kutatásokkal és razziákkal fokozatosan össze-

fogdossák a budapesti zsidókat, hogy elszállítsák őket az internálásba illetve a deportálásba. Vannak olyan hírek, hogy ebben a hónapban át fogják fésülni a keresztény házakat s így elfogják azt a keveset is, akik keresztény barátaiknál bújnak el. A németekhez több ezer feljelentést küldtek ezzel kapcsolatban, ami mint mondják utálatot keltett bennük is. A letartóztatások végrehajtására egy bizonyos Zöldy tábornok* a hírhedt „újvidéki hóhér” vezetése alatt álló speciális csendőr-csapatot kívánnak használni. Ő annak idején elmenekült Németországba, most visszajött, és kézbe vette a hóhérmunkát Budapesten.

A főváros zsidóinak elszállítása, ami a fentiek szerint 3 hét alatt be kellene hogy fejeződjék, szerencsétlenek tömegeit állítja szörnyű sors elé.

Azokat, akik olyan szerencsések, hogy megfelelő munkaképességgel rendelkeznek, valószínűleg német ipari üzemekbe szállítják. Ott kilátásuk van arra, hogy némileg jobban bánjanak velük, ezzel szemben a többiek, a gyerekek, a gyengébb nők vagy öregek, biztosan deportálásra kerülnek a lengyelországi Katowitz melletti megsemmisítő táborba Auschwitz-Birkenau-ba. (Lásd a mellékletet a beszámolóhoz)**

A külképviselet rendelkezésére álló kevés munkaerővel arra rendezkedett be, hogy elsősorban a svédországi kapcsolatokkal rendelkező személyeknek nyújtson segítséget. A távirati úton kért hatáskör-bővítéssel ugyancsak lehetőséget próbált teremteni hatásosabb beavatkozásra.

Azok a tapasztalatok a legrosszabbak, amelyekről röviden az Emlékeztető (10. szám, f. hó 23-án) szólt. Azok legtöbbszörrel, akik védlemben részesültek, eddig kapcsolatba se léphetett külképviseletünk, a levelek olykor visszajöttek, mint kézbesíthetetlenek. A személyes látogatások, amiket az adott körülmények között a legkritikább esetben lehet megvalósítani, kivihetetlenek vagy eredménytelennek bizonyultak. A leveleket a Külügyminisztériumnál, részben a katonai hatóságoknál sok esetben kedvező ígérettel vették át, azzal, hogy néhány nap múlva választ adnak, azonban ezen ígéreteket a gyakorlatban alig váltották be. A nehézségek súlyosbodtak annak útjában, hogy valami érdemi dolgot lehessen végigvinni. A jelenlegi kormány láthatóan ingerült amiatt, hogy a kereskedelmi kapcsolatokat megszakították és hogy nem jöhetett létre normális magyar képviselet Stockholmban. Ilyen körülmények között partnert találni, vagy közeledést elérni a legmértányosabb kérdések esetén is nagy nehézségekbe ütközik. Ilyen kérésünk volt például, hogy legalább azok az itteni zsidók, akiket svéd útlevéllel láttunk el, egyenlő helyzetbe kerüljenek a svéd állampolgárokkal s így szabadon mozoghassanak, míg alkalom nyílik őket hazájukba szállítani. Azonban ahelyett, hogy ezt elfogadták volna a magyar illetékesek, közölték, hogy az összes külföldi zsidó július 1-vel internálásra kerül. A Külügyminisztériumban azon szóbeli kérésemre, hogy nem lehetne-e ezen személyeket legalább külön, semleges ország védelme alatt álló táborokba internálni, csak bizonytalan választ kaptam.

Ismertetek néhány friss tapasztalatot annak megvilágítására, hogy a magyar és német hatóságok hogyan mutatnak egymásra.

Egy német tiszt – szemtanú – nemrégiben bizalmasan panaszkodott egy követségi munkatársnak azon természetellenes gonoszságra, ahogyan a deportált magyar zsidók szállítása történik. A német vöröskeresztes nővérek, akik a határon frissítőkkel készenlétben, a továbbszállításra szánt személy-vagonokkal várták a deportáltakat, a leplombált marha-vagonok felnyitásakor, amelyeknek kis szellőző nyílásai is zárva voltak, kiéhezettett fehér hajú emberi lényeket és számos hullát találtak bezsúfolva. A jelenlegi rezsimhez közel álló újságíróval való beszélgetés során felvetődött, hogy ha Magyarország meg akar szabadulni zsidóitól, emberségesebb lenne, ha engednék a kivándorlásukat olyan országba, ahová bevándorlási engedélyt kapnának, mint kínózni és megsemmisíteni őket. Azt a választ adta, hogy „az nem tartozik senki kívülállóra, hogy a magyar állam mit tesz a saját állampolgáraival”. Ezt kiegészítve mondotta, „hogy minden népnek természetes joga van a bosszúra”. Arra a megjegyzésre, hogy kiskorú gyerekek eddig még nem követhettek el bűnt a nemzet ellen, nem tudott válaszolni, csak azt, hogy nem értjük meg egymást, ami ez esetben kétségtelen igaz volt.

Mellékelem az alább jelzett jelentéseket, amelyek tartalma szükségszerűen alátámasztja véleményemet és alkalmasak lehetnek, hogy bővebben megvilágosítsák az érintett eseményeket.

- 1) A budapesti Zsidó Tanács jelentése a letartóztatásokról és deportálásokról.
- 2) Jelentés az auschwitzi megsemmisítő táborról, amelyet két onnan menekült szlovák zsidó írt.
- 3) Ennek rövidített összefoglalása.
- 4) Egy nő beszámolója, aki az auschwitzi táborból menekült.

Ivan Danielsson sk.

Eredeti tisztázat, Rikszsarkivet, UD 1920 – HP 1095.

*Zöldy Márton

** A dokumentumok mellékleteit nem közöljük azok ismert volta, illetve terjedelme miatt, részben pedig azért, mert az azonosításhoz további kutatásokra volna szükség.

5.

1944. június 25.

Ivan Danielsson követ jelentése a svéd külügyminiszterhez

Miután a zsidó üldözések május közepétől hatalmas méretet és mindinkább undorító formát öltöttek, felmerült az a gondolat, hogy a Svéd Vöröskereszt és a Mentsd a Gyermekeket szervezet beavatkozása útján találjunk olyan megoldást, amellyel legalább a gyermekeken, nőkn és öregeken lehet segíteni. A munkaképes férfiak részére bizonyos relatív biztonságot jelent a katonai munkaszolgálatra való behívás.

E célból kapcsolatot kerestünk részben a Magyar Vöröskereszttel, részben azzal a zsidó képviselővel, aki a svájci követség „B” részlegében kezdte meg munkáját. Kapcsolatba léptünk a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti kiküldöttével, de ez a kapcsolat bizonyos tekintetben gyorsan elvesztette a gyakorlati értékét.

Ezzel szemben a Magyar Vöröskereszttel közvetlen megállapodás született egy svéd kiküldött útján való együttműködésről. A Magyar Vöröskereszt elhatározta, hogy a kormánytól engedélyt kér a svéd testvér-szervezet képviselőjének meghívására, hogy az elindítsa és megszervezze az akciót, amelynek célja különféle segítség-nyújtás nemzetiségre, fajra és vallásra való tekintet nélkül.

E munkához szükséges pénzügyi alapot az Európai–Amerikai Zsidó Segélyszervezet itteni képviselőjével való megállapodás útján lehetne biztosítani. A megállapodás magában foglal egy kezdetként 1 millió svájci frankig terjedő hitelt, ennek 1/10-ét nem zsidó célokra kell felhasználni, erre a Magyar Vöröskeresztnak sürgetően szüksége lenne.

A Királyi Svéd Külügyminisztérium részére távirat útján küldtünk egy összefoglaló jelentést a kialakult helyzetről, kérve válaszukat, hogy a svéd követség hogyan reagáljon a felvetett javaslatra. A beérkezett válasz alapján június 10-én látogatást tettem a (magyar) Külügyminiszternél, aki kijelentette, hogy ebben az ügyben szeretne egy memorandumot kapni, amelyet én június 12-én át is adtam. Csak június 17-én, szombaton kaptam lehetőséget ennek szóbeli kiegészítésére, ugyanakkor megállapodtunk, hogy egy részletes emlékeztetőt készítenek a június 21-én tartandó minisztertanács ülés számára. A válasz 23-án, péntekre volt várható. Ugyanakkor öxcelenciája Junghert javasolta, hogy a tartózkodási engedély megszerzésének nehézségei miatt a Svéd Vöröskereszt egy itt lakó személyt, esetleg Langlet lektort delegálja a segély-akciónak a Magyar Vöröskereszttel együttműködésben való megszervezésére. Az itteni zsidó képviselő megerősítette, hogy az ígért pénzügyi eszközöket Langlet rendelkezésére bocsátják, erről a követség távirati úton beszámolt.

A június 23-i döntés értékelen volt. Arról szólt, hogy az ügyet a következő minisztertanács ülésre halasztották, szerdára, azaz 28-ra. Ezen idő alatt, ahogy azt már a fentebb idézett írásban közöltük, a fővárosban is lakásaikba zárták az összes zsidót és többek közt megtiltották, hogy látogatót

fogadjanak. Akkor is, ha a magyar kormány hajlandónak mutatkozik a jelzett formájú mentő-akció engedélyezésére, ez a határozat – tudatosan, vagy nem – a kérdést az ember nyitva hagyhatja – olyan későn születik meg, hogy erre az időre valószínűleg egész kis számú zsidó marad az országban. Ha ebben az esetben a Vöröskereszt akció eredményeként bizonyos számú keresztény gyermeket és anyát meg is menthetünk a nyomortól és az éhségtől, viszont a zsidók nem részesülhetnek belőle, akkor semmiféle tisztességes igény nem támasztható annak az ígéretnek a teljesítésére, hogy a milliós összeget a delegáció saját belátása szerinti felhasználására átadják. A követség egyedül abban az esetben tartja elfogadhatónak a javaslatot, ha a zsidókat nagyobb számban ki lehetne segíteni az országból és megmenteni a megsemmisítéstől, feltéve, ha svéd oldalról delegátust jelölnek e munka kézben tartására. Nagyon értékes idő ment már veszendőbe és ha e hónap végéig sem lenne meg a végső döntés akár scéd, akár magyar részről, akkor az egész kérdést le lehetne venni a napirendről és azon szegény zsidók, akiket a vérrokonai pénzével ki lehetett volna segíteni semleges országokba s később Amerikába, véglegesen és a megmenekülés reménye nélkül elveszettnek nyilváníthatóak.

Ivan Danielsson sk.

Eredeti tisztázat, Riksarkivet, UD 1920 – HP 1096.

6.

1944. július 18.

Raoul Wallenberg emlékeztetője a svéd külügyminisztérium számára

A mellékelt összefoglaló napi-jelentés egy olyan informátoromtól származik, aki jól ismeri a kérdést. A szerző biztonságára való tekintettel nem említem meg a nevét, csak majd a későbbiekben. Továbbá átadok egy másik (2. sz.) jelentést, amely egy már korábban említett forrásból származik. Ennek tartalma teljesen megegyezik azzal, amit más forrásokból megtudtam.

Az alábbi felvilágosításokat különböző informátoroktól kaptam, akiknek a nevét szintén csak később fogom ismertetni. Ezekre a nevekre utalok a sor szélén jelölt számokkal.

A gyűjtő-táborok viszonyai:

Egyik informátorom szüleit Lengyelországba szállították július 1-én. A sors úgy akarta, hogy a vonatot visszaküldjék az ismert békásmegyeri táborba, vélelmezhetően annak az intervenciónak eredményeképpen, amelyet Serédy hercegprímás nyújtott be abban az időben. Informátorom a szüleitől kicsempészett üzenetet kapott, e szerint élelem és víz nélkül vannak. Odament és sikerült vesztegetéssel engedélyt kapnia, hogy a tüskés dróton keresztül átadhasson élelem csomagot és innivalót. A szülei éppen úgy, mint a többiek a táborban – elmondása szerint – a halál szélén álltak. Azóta elszállították őket Lengyelországba.

Egy másik informátor május 25-én meglátogatta a kassai elszállítási helyet, amit ennek főnöke, Fiedler báró mutatott meg neki, akinek őt egy közös barátjuk aznap mutatta be. Fiedler báró szerint 16–17 000 személy volt eredetileg a táborban, mintegy 6500 m² területen. A tábor május 12-ig töltötték fel és 15-én átszállították az embereket az újonnan nyitott kassai gettóba. 3 napi ott-tartózkodás után visszavitték őket a táborba, 19-e körül megkezdődött az elszállításuk. Amikor az informátorom meglátogatta a tábor, kb. 8000-en voltak ott, legyengült állapotban. A hőmérséklet 10–11° volt, az idő rossz, esős és szeles. Az internáltak oszlopokon álló védő tető alatt voltak elhelyezve. Az elszállításkor név szerint szólították őket, amikor is egy SS előtt, aki rendkívül alapos motozást végzett, mind a férfiaknak, mind a nőknek le kellett vetkőzniök. Egy nő megkérelmezte addig

észre nem vett kisgyermekét egy vagon alá rejteni, de a gyermeket a lábánál fogva megragadták és csak úgy bevágták a vagonba. A vagonot úgy megtöltötték, hogy csak állhattak benne.

Informátorom szerint Fiedler báró elmondta, hogy miután néhány zsidó elszökött a táborból, azok rokonait a lábainál fogva fölakasztották és lábuk között verték, figyelmeztetésül a hátramaramdottaknak.

Szállítmányok külföldre:

Egy tisztviselő, aki olyan állásban van, hogy teljes egészében át tudja ezeket tekinteni, utálatosnak, undorítóknak és összehasonlíthatatlanul brutálisnak jelezte azokat. Az úti ellátás vagononként gyakran csak egy kenyér, esetleg fél kg. kenyér, 0,20 kg. marmaládé és 1 kanna víz. Az út ideje általában 5 nap. Sok a halál-eset. A fent említett tisztviselő ellenőrzésével elindított kocsik száma*

* Az iratban így szerepel.

Az Auschwitzban, Birkenauban és Waldsee-ben való bánásmód:

A mellékelt beszámoló szerint a munkaképes férfiakon és fiatal nőkön kívül mindenki meghalt. Megerősíti ezt a tényt, hogy csak ezektől a deportáltaktól kaptak levelezőlapot, az öregebb emberek től nem. Egy a magyar repülőkhöz beosztott újságíró, aki a közelmúltban tért vissza Katovitce területéről, megerősíti ezt. Ellenkező véleménynel mind ez ideig nem találkoztam.

A magyarok reakciója:

A legtöbb ember szégyenkezve beszél a történelekről és arra utal, hogy a brutalitásokat nem magyarok követték el, hanem németek. Ez azonban nem igaz. Az antiszemitizmusnak Magyarországon mély gyökerei vannak. A pozitív segélynyújtás arra korlátozódik, hogy saját barátaiknak segítenek étellel és búvóhellyel. Sokan arra való utalással sajnálják a zsidóüldözéseket, hogy ezzel elveszítik a külföld szimpátiáját és azt kockáztatják, hogy egy esetleges békekötésnél Romániát kedvezőbben kezelik majd, merthogy a legutóbbi időben enyhébb zsidópolitikát folytatott. Lehetséges azonban, hogy ismereteim az élelmiszeripar vezető köreire korlátozódnak. Bizonyos érdeklődés mutatkozik, hogy milyen büntetés várható azokra, akik aktívan részt vettek a bűnös tevékenységben.

Ebben a vonatkozásban hivatkoznék egy férfira, aki úgy gondolja, hogy a zsidók jelenléte bizonyos védelmet jelent a bombázások ellen. Ezekben a körökben azt hiszik, hogy Budapesten a zsidókat tudatosan terítették szét 2600 zsidóházban, ahelyett, hogy gettóba gyűjtötték volna őket össze és a zsidó munkaszolgálatosoknak ugyanebből az okból tiltották meg az óvóhelyek felkeresését a bombázások alatt.

Menekülési lehetőségek:

Minthogy a zsidóknak rendelkezniük kell élelmiszerjegyekkel, keresztlevelekkel és személyi igazolvánnyal, továbbá hogy kötelező a Dávid-csillag viselése, kimeneteli tilalom van a nap nagy részében, az utcák erős ellenőrzése, a készpénz hiánya, a zsidóházak ellenőrzése, a keresztény lakosság eléggé lanyha szimpátiája, végül az ország nyílt és áttekinthető topográfiája folytán nehéz a zsidók számára menekülés útján elkerülni sorsukat.

Budapesten 20–50 000 zsidó él elbújtatva keresztény barátoknál. Azok, akik a zsidó házakban maradtak, főképpen nők, gyerekek és öregek. A férfiak munkaszolgálaton vannak. A július 7-ét követő héten egy sor kikeresztelkedés történt katolikus papoknál, de ez most korlátozottabbá vált és 3 hónapos hitoktatást kívánnak meg. Sok papot bezártak. A kereszteléstől remélték, hogy ezek a személyek az új rendelkezések alá esnek, amelyek szerint a keresztelt meg szabadulnak a oszlag viselésétől. A keresztény zsidók száma Magyarországon 70 000 főre tehető.

Bizonyos kisebb lehetőséget nyújt a megmenekülésre olyan árjak papírjainak megszerzése, akiket kibombáztak, vagy meghaltak. De ez nagyon drága. Ezzel szemben én magam nem ismerek túl sok esetet hamisított személyi igazolványokról és a nyomdák olyan jól ellenőrzöttek, hogy nagyon kicsik a lehetőségek az ilyen úton való megmenekülésnek.

A zsidók Budapesten teljesen apatikusak és alig tesznek valamit, hogy megmentsek önmagukat.

A Szociáldemokrata Párt elvben zsidó-barát, azonban gyakorlatilag paralizált és aligha lehet olyan helyzetben, hogy valamit tegyen.

A Kommunista Párt beállítottságát és munkáját én eddig nem ismerem.

Vesztegetések és az ahhoz szükséges pénzüsszegek:

Egy vonat 1200 zsidóval spanyol, illetve palesztin rendeltetéssel elég régen elindult, azonban jelenleg Hannoverben áll. A megállapodás erről a Zsidó Tanács és a Gestapó között történt, a magyar kormány tájékoztatása nélkül, így a Gestapó részéről azt állítják, hogy ezeket a zsidókat a szokásos módon kell deportálni, azaz a megsemmisítés vár rájuk. Az ár állítólag 80 000 Pengő volt személyenként, azonban ezt nem tudom ellenőrizni. Különböző eseti kicsempészések történtek a Gestapó részéről pénz előzetes kizsárolása után, azonban azt mondják, hogy az áldozatokat végül is az összes esetben megölték.

Nem ismerek esetet, hogy sikerült volna megmenteni valakit egy internálótáborból, azon az egyen kívül, amelyikről egy korábbi jelentésemben hírt adtam. Érkezett továbbá a külképviseletre egy névtelen írás, amelyből kiderül, hogy valami ilyesmi történt a békásmegyéri táborban is. Általában úgy tűnik, hogy vesztegetések kis számban fordulnak elő. Többek között azért, mert az egész begyűjtő és szállítási procedúra annyira mechanizált, gyors és személytelen volt, hogy a külsők, akik segíteni akartak, nem jutottak el az illető táborparancsnokhoz.

A Weiss Manfred Konzern tulajdonosainak megmentése:

Az egész család, 39 személy, elhagyhatta Magyarországot. Egy hónapig a Bécs melletti Purkersdorfban tartózkodtak, majd tovább mentek Lisszabonba, ahová, mint ismeretes, megérkeztek. Chorin elnök Londonban tartózkodik, ahol az itteni SS körök szerint magyarellenos propaganda tevékenységet folytat. A megállapodás szerint Alfonz Weiss bárót, Franz Mautner igazgatót és Komfeld György bárót (ez utóbbit önkéntesen követte felesége és fia) Németországban mint túszoikat tartották, előbb Gmundenben utóbb Bécsben. Velük jól bántak, és az urak egyike két hét múlva külföldre mehet. A Weiss Konsernt 1 millió RM és 400 000 dollár előleg ellenében 25 évre bérbe adták egy olyan magyar vállalatnak, amelyet (már korábban) átadtak a Gestapónak. A cég így a Gestapó–Waffen SS csoportba ment át és nem a Göring Művekhez.

Budapest, 1944. július 18.

Raoul Wallenberg sk.

7.

1944. július 29.

Raoul Wallenberg emlékeztetője a svéd külügyminisztérium számára

A segítő tevékenység különböző formái:

Segítséget nyújthatunk részben Magyarország és Németország kormányaival való megállapodásainkkal, részben magán-tevékenységgel, részben azzal a felvilágosító tevékenységgel, hogy felszólítjuk a zsidókat segítsenek önmagukon és rábírnak a népet, hogy támogassa őket, végül részben azáltal, hogy a külföld felé a helyzetet feltárjuk.

Cél és eszköz:

A minden nap változó helyzet miatt lehetetlen a segélytevékenység célját véglegesen kidolgozni a fentiek vonatkozásában. A legfontosabb az, hogy rendelkezünk pénzügyi és szervezeti eszközökkel és így minden pillanatban alkalmazhassunk olyan intézkedéseket, amelyeket a helyzet megkövetel, anélkül, hogy külön hozzájárulást kérnénk.

Megtörtént intézkedések:

Ezen előfeltételekkel egybehangzóan alkalmaztunk mintegy 20, főleg önténtesen dolgozó személyt, legtöbbjük zsidó születésű, azonban nem olyanok, akik kötelezve vannak a csillag viselésére. Ugyanígy járt el a svájci követség. Keresztény munkaerő nem kutatható fel, sőt még a Gestapónak is zsidókat kellett beállítania. Ezen intézkedés nélkül a nagy tömegű munka megközelítőleg sem lett volna elvégezhető, miután a követség rendes személyzete már az én megérkezésemkor teljesen túl volt terhelve.

Egy három készülékes telefont szereltek fel a B-részleg épületébe. Több ezer különféle stencilezett blankettát csináltattunk különböző célokra. Kb. 1000P-ért irodaszert vásároltunk, ugyanakkor kölcsön vettünk különböző helyekről egy fél tucat íróasztalt, írógépet stb. A számlákat a kifizetés után benyújtjuk.

Közvetett kapcsolatokat hoztunk létre bizonyos hatóságokkal, hogy megfelelő információkat kaphassunk a zsidó transzportokról és a deportált zsidókkal való postai forgalom alakulásáról.

Magánlakásként egy nagyon szép házat béreltem a Várhegyen, azért hogy megfelelő mértékben reprezentálhassak. Ide utazott továbbá egy értékes ajánlásokkal rendelkező személy, hogy a legmagasabb német szerveknél megállapítsa, mi az ügy jövőbeni perspektívája.

A hivatalos tárgyalási út:

Az itteni Külügyminisztériummal való tárgyalások, ahogy már közöltük, oda vezettek, hogy Magyarország a maga oldaláról jóváhagyta a repatriálást. Kinyilvánították azt a szándékukat, hogy külön jó házakat bocsátanak a mi zsidóink rendelkezésére. Már több esetben kiengedtek munkaszolgálatból és internálótáborokból olyan személyeket, akik fel tudtak mutatni provizórikus útlevelet. Ezeket megszabadítják a csillag-viselési kötelezettségtől, ami nagy lépés a menekülés felé, mert a kijárási tilalom és az ezzel összefüggő rizikók kiesnek.

Korlátozott német egyetértés látszik kialakulni abban, hogy Magyarország elkezdje a visszamaradt zsidókat mint „munkaerőt” külföldre szállítani. A továbbiakban valószínűleg napirendre kell tűzni a hazaszállítás kérdését. Ezt jelenleg halogatják, azonban mindezek ellenére meg kell kísérelni részleges hozzájárulást szerezni Berlinből. Továbbá felhatalmazást kér a külképviselő, hogy ideiglenes útlevelet állíthasson ki pl. ha egy svéd állampolgár fiú testvéréről, nővéréről, apjáról, anyjáról

van szó, vagy egy olyan személyről, aki nagy jelentőséggel bírt a Svédország és Magyarország közti kereskedelemben vagy a kölcsönös kulturális kapcsolatokban.

Privát segélytevékenység:

Nagyon korlátozott segélytevékenység kezdődött. Egy vallási szervezet, amely nagyon aktív a zsidóknak nyújtott segítségben, pénzügyi támogatást kért, azonban nem kapott. Hasonlóan járt a keresztény zsidók számára újonnan alakított Tanács. Mindenesetre kíváncsian lenne tovább folytatni azt a tevékenységet, érdektelen hogy a támogatást egy Vöröskereszt tábor, vagy egyének, vagy olyan személyek, szervezetek kapják, akik önmagukat hasznossá tehetik. Elszomorító, hogy azok, akik a legérdekeltettebbek voltak az én ideutazásomban, úgy látszik nem értik, hogy a pénz nélkülözhetetlen. Itt határtalan a szenvedés, amelyet meg kell kísérelni enyhíteni.

Felvilágosító tevékenység – zsidók önsegítése:

Bizonyos személyekkel való megbeszélés során a következő két mondat hangzott el, amit el kellene terjeszteni a budapesti híresztelési dzsungelben. A háború utáni bíróságok munkájának már most figyelmet kellene fordítani a zsidóüldözések bűnöseire. Magyarország zsidó-politikája speciálisabb megvilágításba kerül, mint az, amit Románia folytat és mindenképpen kárt okoz az országnak a békekötésnél.

Valamilyen módon meg kellene szüntetni azt a saját sorsuk iránti apátiát, amely továbbra is jellemzi a legtöbb zsidót. Ez a népi közösség a legutóbbi beszámoló óta érezhetően megváltozott. A feladat az, hogy a zsidókból kiirtsuk azt az érzést, hogy elfelejtették őket. A király üzenete éppen ebben a vonatkozásban nagyon nagy jelentőségű. Hasonló üzenetek más külföldi intézményektől a megfelelő szervekhez szintén nagy fontosságúak lennének, mivel segítenék a kérelmezőt a kérelmet fogadónál. Én visszatérek ezért ahhoz a javaslatomhoz, hogy az érsek küldjön táviratot a már megadott püspökhöz, ez most szintén felmerült egyházi szervek részéről.

Az a meztelen tény, hogy a svájci és svéd külképviseletek fogadnak, meghallgatnak és regisztrálnak zsidókat, felvillanyozta őket és azokat is, akikben szándék volt segíteni. Egy sikerült kisebb repatriálási akció, vagy egy Vöröskereszt-tábor felállítása, vagy pénzügyi segítség az én felfogásom szerint a legnagyobb jelentőséggel bír, ezen keresztül reményt lehetne kelteni a zsidók százezreinek szívében és fel lehetne ébreszteni a jelenleg paralizált önfenntartási ösztönöket.

Ebben az összefüggésben néhány szót a szövetségesek propagandájáról. Az összes oldalról kritizálják az angolszász adásokat, amelyek a vélemények szerint telítettek általános fenyegetésekkel és represszáliákkal anélkül, hogy bármilyen segítséget, megbocsátást, vagy utasítást ajánlanának egy alternatív, kivitelezhető politikához. Az orosz propaganda, amely nagyvonalúsággal és békeszeretettel dolgozik, jobbnak ítéltetik. Ha legalább néhány ígéret a jövőbeni segítségre vonatkozóan elhangzana azok felé, akik segítenek a zsidóknak, akkor a propaganda bizonyára nagyobb hasznot hajtana. Érdek lenne továbbá a zsidók megmentése szempontjából, hogy az esetleges bevonulással kapcsolatos orosz proklamációban olyan kitételeket iktassanak, hogy a zsidókat semmiért sem okolhatják.

A külföld tájékoztatása a helyzetről:

Az abszolút világos, hogy a külföldi sajtó jelentősen hozzájárul az itteni helyzet könnyítéséhez. További publicitás ezért nagyon kíváncsian lenne. Ezzel kapcsolatban felhívom a figyelmet a magyarországi zsidókkal való bánásmódról szóló jelentésemre.

Budapest, 1944. július 29.
Wallenberg
(követési titkár)

8.

1944. augusztus 6.

Raoul Wallenberg emlékeztetője a svéd külügyminisztérium számára

Helyzet:

A legutóbbi jelentés óta alig változott valami. Kisebb deportálások – mondják – történtek, azonban ezek állítólag kevesebb egységet és kevésbé teli vasúti kocsikat jelentettek. Ugyanakkor lehetetlen volt ezen hírek valódiságáról meggyőződni.

Ugyancsak ezen hét alatt a katonaság egyes budapesti házakat körbezárt és előzetes figyelemztetés nélkül elvitték a zsidókat munkaszolgálatra, vagy munkaszolgálati célt szolgáló regisztrálásra. Ez esetek többségében a zsidók jórészt haza tudtak térni.

Augusztus 5-én az SS-ek meglepetésszerű akciót hajtottak végre a sárvári tábor ellen, amikor is az ottani táborparancsnok elutasító választ adott, páncélaútóval kényszerítették kb. 1500 zsidó kiszolgáltatására. Miután ma vasárnap van, nem tudtam megállapítani, hogy ezek már átlépték-e Hegyeshalmot vagy sem. Utalok a mellékelt jegyzőkönyvre, a szemtanú beszámolójára, amely a követségre érkezett.

Ma és tegnap az egész város tele volt a Gestapó körökből terjesztett hírekkel, hogy most már sor kerül a budapesti zsidók elleni nagy akcióra. Ennek valódiságát eddig nem tudtam ellenőrizni.

1-én volt egy megbeszélésem Horthy Miklós őfőméltóságával, amelyen ő kért egy anonim írásos javaslatot a teendőkre. Egy ilyen jellegű kívánság-lista átadásra került. Ez arra irányult, hogy azok a személyek, akiknek kollektív útlevelük van, mentesüljenek a Dávid-csillag viselésétől és az egyházi emberek kapjanak nagyobb szabadságot véleményük kifejtésére.

3-án volt egy megbeszélésem a belügyminiszterrel, aki üdvözölte, hogy nagyobb számú zsidó elutazhat Svédországba és megerősítette, hogy az elutazás előtt speciális házakban svéd védelem alatt élhetnek. Arra vonatkozó elvi határozat, hogy a budapesti zsidókat is deportálják, még hátra van, biztosítékot szeretnének kapni Németországtól, hogy nem fogja baj érni őket.

Mindkét találkozót privát kezdeményezésre jött létre.

A segélyszervezet felépítése:

A B-részleg személyzete most már 40 főre növekedett, a részleg fogadó, nyilvántartó részlegre, pénztárra, archívumra, levelező részlegre, valamint szállító és lakás részlegre tagolódott, mindegyik kompetens vezetés alatt.

A szomszéd házban egy hatszobás lakást béreltünk.

A beérkezett bejelentések száma kb. 4000. A helyszíni fogadások bizonyos idő óta megszűntek az állandó ellenőrzés miatt. Az új nyomtatott védleveleket és útlevel-igazolásokat kiküldjük a jelentkezések jóváhagyása után azonnal.

Elért eredmények:

Számos személyt megszabadítottunk az internálástól, a pontos adatokat később közöljük.

Egy tábor felállítása:

Valószínűleg szerdán vagy csütörtökön ki tudjuk üríteni a Pozsonyi úti 3. sz. alatti bérházat, mely jelenleg zsidó ház és beköltöztetünk hasonló számú olyan zsidót, akik a követség védelme alatt állnak. A legnagyobb mértékben kívánatos lenne, hogy kifizethessük a költözés költségeit és kisebb kártérítést adhassunk azon zsidóknak, akiknek emiatt hirtelen el kell hagyniuk az otthonukat. Később ugyanebben az utcában lévő közeli ház kerül átalakításra svéd gyűjtő-táborrá. Átlagosan minden háznál kb. 100 személlyel lehet számolni.

Budapest, 1944. augusztus 6.
Raoul Wallenberg sk.
követségi titkár

Eredeti tisztázat, Riksarkivet, UD 1920 – HP 1097

9.

1944. augusztus 15.

Raoul Wallenberg emlékeztetője a svéd külügyminisztérium számára

Helyzet:

A Budapesten visszamaradt zsidók deportálásával kapcsolatos hírek továbbra is terjednek és arról szólnak, hogy augusztus 28-a lesz az akció beindításának napja. Azt hallom, hogy a magyar kormányban holnap kell állást foglalnia azon javaslat kapcsán, amelyet a németek ebben a vonatkozásban előterjesztettek. Nem hiszik, hogy a kormány éppen most járulna hozzá, hogy együttműködjön a deportálások folytatásában.

Azt a korábban adott ígéretet, hogy a külföldi zsidókat nem internálják szeptember 30-a előtt, visszavonták és közölték az itteni követségekkel, hogy az internálást e hó 26-án végrehajtják. Az itteni Külföldiek Ellenőrző Hatóság, a KEOKH korábban kilátásba helyezte, hogy az itt bejelentett, svéd kapcsolatokkal rendelkező zsidókat felmentik a Dávid-csillag viselésétől, ha a külképviselet tanúsítja, hogy az illető felvételt nyert a kollektív útlevele. Mióta ilyen igazolást nagy számban állítottunk ki, a KEOKH közölte, hogy a bizonyítványnak tartalmaznia kell egy menlevél rovatot, olyan szöveget, amelyből kiderül, hogy az illető svéd védelem alatt áll. A KEOKH most közölte, hogy a jelzett kedvezményt csak akkor biztosítják, ha a védlevél már kiállításra került.

Meg kell jegyezni, hogy a védlevél birtoklása azzal jár, hogy az illetőt az itteni hatóságok külföldiként kezelik. Ebből az új rendelkezések szerint az következik, hogy ezeket a zsidókat is internálni akarják e hó 26-án. Tehát többek között azokat, akiket a védlevél éppen kiszabadítana az internálótáborokból.

A magyar hatóságok mindazonáltal azt állítják, hogy az új internálásnak védő jellege van és ez a Belügyminisztérium révén érvényesülni fog. Az új táboroknak más jellegűeknek kell lenniök és különbözniök kell berendezésükben is az eddiektől.

Segélyszervezet felépítése:

A B-részlegben egy külön szekciót hoztunk létre olyan személyek kiszabadítására, akiket már internáltak. Más kérdésekben is gyakorlatiasabbá szerveztük az osztályt. Az új jelentkezések is megkezdődtek. Az új jelentkezési formulát csatolom.

Csatolom az új védlevelet is. Ez a levél utazásra csak a kollektív útlevéllel együtt érvényes. Az utóbbi érvényessége szükségyszerűen többé-kevésbé hosszú időre alakítható. A védlevél ellenőrzését az osztály dolgozóiból alakított 4 főből álló kollégium végzi.

Ezzel kapcsolatban javaslom, hogy az ideiglenes útlevelet csak olyan személyeknek állítsák ki, akik egész közeli rokonságban vannak Svédországban lakó személyekkel, azok férjével vagy gyermekével, továbbá olyan személyek részére, akik Svédországgal igazán fontos, sok éves üzleti kapcsolattal rendelkeznek, az ilyenek házastársai és kiskorú gyermekei részére. Az a tény, hogy az ideiglenes útlevelet korábban egész családoknak, illetve olyan személyeknek is adták, akiknek a tevékenysége nem volt igazán jelentős Svédország számára, a továbbiakban kellemetlen precedensnek bizonyult. Személyek szárai rohanták meg a követséget azzal a követeléssel, hogy ugyanennek az előnynek a birtokába jussanak.

A B-részleg most dolgozza fel a (svéd) Külügyminisztériumtól érkezett kéréseket, a következő beszámolómban visszatérek ezekre.

A táborok felállítása:

A fenti jelentésben foglaltak és néhány internált kiszabadítása szükségessé teszi olyan lakások nagyobb számban való megszerzését, amelyek internálótáborként szolgálhatnak. A hatóságok, úgy tűnik, semmiféle intézkedést nem tesznek, hogy maguk valósítsák meg a megbeszélt jobb táborokat. Annak elkerülése érdekében, hogy e hó 26-án az összes svéd menlevéllel ellátott zsidót Kistarcsára, vagy hasonló táborba szállítsák, a részleg megkísérli a lakáskérdésben a hatóságokat kész helyezett elé állítani. Ezen rövid idő alatt megfelelő lakásokat, bérházat találni nagyon nehéz.

Elért eredmények:

Mellékelem azoknak a jegyzékét, akik megkapták a védlevelet és akiket kiengedtek az internálótáborokból.

Budapest, 1944. augusztus 15.
Raoul Wallenberg sk.

Eredeti tisztázat, Riksarkivet, UD 1920 – HP 1097

10.

1944. november 30.

A svéd külügyminisztériumban készített összefoglaló jelentés a magyarországi zsidók védelmére tett intézkedésekről

A német csapatok márciusi magyarországi bevonulása után a magyar zsidók helyzetében erőteljes rosszabbodás következett be.

A svéd segély-akció, amelyet ebben az időpontban indítottak, arra irányult, hogy megkísérelje megakadályozni azoknak a zsidóknak a deportálását, akik közeli rokonságban álltak olyan személyek-

kel, akik Svédországban laktak és akiknek bizonyos kapcsolataik lehettek Svédországgal. Habár kezdetben semmiféle megállapodás nem volt a magyar hatóságokkal, a budapesti követségnek sikerült megmenteni számos zsidót a deportálástól vagy a koncentrációs táborból azáltal, hogy védlevelet állítottak ki számukra és egyes esetekben ideiglenes svéd útlevelet is adtak.

Amikor a kora nyári deportálások kiszélesedtek és mindinkább embertelen formák között folytak, a király június 30-án a következő felhívással fordult a magyar kormányzóhoz.

„Miután tudomásunkra jutottak azok a különlegesen kemény módszerek, amelyekkel az Önök kormánya a magyarországi zsidó lakossággal szemben fellépett, megengedem magamnak, hogy személyesen forduljak Öfömlétségéhez, hogy az emberiség nevében kérjem Önt, tegyen intézkedéseket azok megmentésére, akik még megmenthetők ebből a szerencsétlen népből. Ezen felhívást az Ön országa iránti baráti érzéseimtől vezettetve és Magyarország jó nevéért, a nemzetek közösségében viselt hírnevéért érzett igaz aggodalomtól indítva írtam.”

Július 12-én a következő válasz jött Horthytól:

„Megkaptam azt a távirati felhívást, amelyet Öfelsége küldött nekem. A legmélyebb megértés érzéseivel kérem, hogy Felséged legyen meggyőződve róla, én mindent megteszek, ami a jelenlegi feltételek mellett hatalmamban áll, hogy a humanitás és jogszerűség elveit figyelembe vegyék. Nagymértékben becsülöm az országom iránti barátság érzését, amely Felségedet áthatja és kérem Felségedet, hogy tartsa fenn ezt a magyar nép iránt ezen nehéz megpróbáltatást jelentő időben.”

A király felhívása eredményeként a deportálásokat egy időre részben abbahagyták, részben a követség humanitárius tevékenysége jelentős mértékben intenzívebbé válhatott. Ez szükségessé tette egy speciális részleg felállítását a követségen, mely teljes mértékben a zsidók közötti segély-tevékenységnek szentelhette magát.

Ezen osztály munkája főképpen abból állt, hogy leellenőrizze azon több ezer védlevél iránti kérelmet, ami beérkezett, továbbá a magyar és a német hatóságoknál való intervenció útján megkísérelje a bezárt vagy letartóztatott zsidók szabadlábra helyezését. A személyzet, amely legnagyobb részt önkéntes zsidókból rekrutálódott, jelentős és már szeptemberben felemelkedett 200 főre, decemberig több mint 350-re növekszik.

Amíg a segély-akció első lépcsőjében csak mintegy 400 olyan zsidó kapott védlevelet – ahogy előbb mondtuk –, akiknek közeli személyes kapcsolatuk volt Svédországhoz, később a követség nagyobb számban adott ki ilyeneket, mivel hasonló szigorral ekkor már nem lehetett megkövetelni a közeli rokonsági kapcsolatot.

Szeptember végén a követség a magyar hatóságoktól hozzájárulást kapott 4500 védlevél kiállítására. Ezek esetében semmiféle olyan feltétel nem volt, hogy kapcsolatban legyenek Svédországgal.

A követség erőfeszítései, hogy megkapja a hatóságok beleegyezését ezen felüli védlevelek kiállítására, nem vezetett eredményre. Arra való tekintettel, hogy veszélyeztetné az egész mentőakciót, ha a hatóságok beleegyezése nélkül az engedélyezett 4500-on felül állítanának ki védleveleket, a követség úgy vélte, hogy a magyar hatóságok által megadott kereten belül marad.

A magyar oldalról adott ígéretek szerint a védlevél tulajdonosait nem deportálhatják és ezen túl bizonyos más könnyítéseket is ígértek. Külön a követség által bérelt házakban lakhatnak pl. annak ellenőrzése alatt és nem kell hordaniok a Dávid-csillagot. Az utóbbi ígéretet azonban alig teljesítették. Ezzel szemben a követségnek lehetősége nyílt, hogy a zsidók elhelyezésére nagy számú ház felett rendelkezzen. Az összes védlevél tulajdonost, kb. 10 500 zsidót december közepén el lehet helyezni abban a mintegy 30 házban, amely ez időpontban a követség rendelkezésére áll.

Ebben a vonatkozásban meg kell említeni, hogy a Washingtonban lévő „War Refugee Board” az itteni amerikai követség útján jelentős összeget bocsátott rendelkezésre a követség segély-tevékenységéhez. Ezen összegekért nagyobb mennyiségű élelmiszert is vásároltak, amelyet kiosztottak részben a nyomorgó zsidó lakosság között, részben elraktároztak egy későbbi időpontra. A követség be tudott rendezni ezen eszközök segítségével különféle, a zsidó lakosság céljaira szolgáló kórházakat és ezen túlmenően jelentős humanitárius tevékenységet fejthetett ki.

Miután a svéd kormány kijelentette, hogy hajlandó az összes védlevéllel ellátott zsidót, zsidó gyermeket befogadni, a követség megindította a tárgyalásokat azok kiutazási engedélyéért. Annak ellenére, hogy a magyar hatóságok hajlandónak mutatkoztak megadni a kiutazási engedélyt egy nagyobb számú, védlevéllel ellátott zsidó csoportnak, a végrehajtás megakadt, mert képtelenek voltak megkapni a Svédország felé irányuló szállítmányok részére a Németországon való átutazási engedélyt.

A követséggel együttműködve a Svéd Vöröskereszt is végzett humanitárius tevékenységet zsidó gyermekek, nők és öregek körében. Októberben, Horthy kiszorítása után radikálisan megromlott a követség lehetősége, hogy segítse a zsidókat. Szálasi kormánya, amely kezdetben kijelentette, hogy tiszteletben fogja tartani az előző kormány vállalásait, most csak abban az esetben hajlandó tiszteletben tartani a svéd védleveleket, ha a svéd kormány elismeri az új magyar kormányt.

Ahogy fentebb más összefüggésben már kifejtésre került, svéd oldalról nem kívánták megtenni ezt a lépést, ennek következtében nagy nehézségekbe ütközik a követség segély-tevékenysége, amit, amennyire lehetett, ebben a hónapban is folytatott.

Fogalmazvány, aláírás nélkül, Riksarkivet, UD 1920 – HP 1099

NÉMETH ALAJOS

A sopronkőhidai fegyház történetéből

A fegyintézet felépítése és elrendezése

Soprontól kb. 5 km-re, közvetlenül a pozsonyi országút mellett nyugat felé, a múlt század nyolcvanas éveinek kezdetéig Offermann és társa Garstanjen bécsi részvénytársaság cukorgyára állt, mely működését a 80-as évek elején abbahagyta.

Abban az időben, 1883 novemberében történt, hogy a budapesti képviselőház pénzügyi bizottsága ülésén Pauler Tivadar igazságügyminiszter bejelentette, a törvényhozástól az országos rabsegélyező alapból 500 000 Ft-ot kér egy „Sopron vidékén építendő fegyházra”.¹

A cukorgyár helye, telke a lebontott, sőt kis részében még meglévő épületeivel szinte tálcán kínálkozott az Igazságügyminisztériumnak fegyintézet építése céljára. Hogy mi az igazság a 85 éves Gruber Lajos ny. főfegyőr információjában, akinek állítása szerint Sopron városa a Kurucdombot ajánlotta fel az igazságügyminisztériumnak fegyház céljára, nem tudom (soha senkitől sem hallottam különben róla), de tény, hogy László Zsigmond miniszteri tanácsos a cukorgyár telepét szemelte ki, „hogy az állam által megvásároltassék s rajta a létező épületek felhasználása, illetőleg átalakítása mellett egy országos fegyintézet emeltessék”.

A miniszteri tanácsost bizonyára az a megfontolás vezette, hogy a környéknek egészséges a levegője, jó a vize, no meg, hogy aránylag nagyon olcsón jutottak a telekhez és a még rajta lévő épületekhez. A cukorgyártelep épületei a lebontott épületek fa-, téglá- stb. anyaga (s a hozzá tartozó szántóföldek 11 katasztrális holdnyi területe mindössze 29 000 Ft volt, mely összegből „maga az egy igazgatósági épület is többet ér”.²

1884 májusában már ki is írták a pályázatot a kőhidai volt cukorgyár fegyintézetévé való átalakítására.

Az építés, átalakítás költségvetési előirányzatát 318 758 Ft 97 kr.-ban állapították meg. Külön közzé tették az előbbivel kapcsolatban a „középnymású forróvízfűtésre” való pályázatot 37 000 Ft 2 kr. költségvetési előirányzattal, valamint a „villamos világítás berendezésére” irányuló pályázatot 25 000 Ft költségvetés-irányzattal.

A pályázat feltétele volt, hogy „a versenyben csak szakképzett és gyakorlati építészek” vehettek részt. A tervek a soproni kir. ügyészség irodájában voltak kitéve megtekintés végett.³

A beérkezett pályázatokat 1884. június 6-án bontották fel. Összesen 6 építész pályázott, mégpedig: Schneider Márton, Mőgle Frigyes, Vendlér János, Eichler Vilmos, Hirschler és Bachrach.

¹ Sopron 1883. december 1.

² Sopron 1886. szeptember 22. [Csupan, mint érdekességet említem meg, hogy az említett bécsi részvénytársaságnak egyik soproni tagját (részvényes) Steiner Pálnak hívták, jó módú soproni poncichter (gazdagpolgár) volt; kilenc gyermeke közül egy 1979-ben még élt: 81 éves, özv. Nagy Józsefné, lakott Sopron, Vadász u. 32. sz. alatt. Személyesen felkerestem. Tőle tudtam meg a következőket: „Édesapám jó módú, evangélikus ember volt. Mint a cukorgyár részvényese, két nagy hold földön a gyár mellett cukorrépát termelt. Tőlünk vette meg az állam azt a telekrészt is, melyen később a fegyencmplomot építették.”] Sopron 1886. szeptember 17.

³ Sopron 1884. május 17.

A forróvízfűtés berendezésére ugyancsak 6 pályamunka érkezett be: Cross Charles, E. Lewis utódai, Haag János, Zellerin Mátyás, Wiener Actiongesellschaft, Rill Lajos.

A világítás felszerelésére 4-en pályáztak: Egger, Kremeneshy és társa Siemens, Halske, Ganz és társa.⁴

A fenti pályázók közül az építésre, illetőleg átalakításra Schneider Márton soproni építész, a világítás berendezésére „Ganz és társa” budapesti cég, a fűtési berendezésre Gross kapott megbízást.⁵

Az építés a fentiek után gyors ütemben megkezdődött olyannyira, hogy 1885. május elején a fegyintézet falazata már készen volt. Bognár Géza kir. ügyész, mint a minisztérium képviselője a munkások közt jutalomdíjakat osztott ki, Schneider Márton építőmester pedig aznap este „a nap emlékére” a munkásokkal a „Magyar király” vendéglőben áldomást tartott.⁶

1886 márciusában Balkay István nagyenyedi orsz. fegyintézeti igazgató Sopronban volt és elkészítette a sopronkőhidai orsz. fegyintézet belső felszerelési előirányzatát. Néhány hónap múlva őt nevezte ki az igazságügyminiszter a kőhidai fegyház első igazgatójává.

1886. augusztus 3-án Fabinyi Teofil igazságügyminiszter megsejmelte az új fegyházat. 1886 szeptemberében, pénteki napon este, László Zsigmond igazságügyminiszteri tanácsos és soproni előkelőségek jelenlétében kipróbálták a villanyvilágítás, a főzőkészülékek és egyéb gépek működését. Németh Ferenc, a „Sopron” felelős szerkesztője (aki 15 éves korában részt vett az 1848–49-es szabadságharcban; mint ny. tanfelügyelő halt meg) beszámolóját idézem a következőkben:

„E helyen arról akarunk megemlékezni, amit századunk nagyszerű, úgyszólván csodához hasonló vívmányaképpen itt életbeléptetve látunk. Villanyvilágítást már volt alkalmunk látni, de ilyen óriási kiterjedésben, minő a fegyintézeti, még soha. A villanyfejlesztő gépek mintha alig várták volna az időt, hogy megmutathassák, mit tudnak... Egy pillanat alatt – mintegy varázslásra – az egész fegyintézet 666 zárkájában, folyosóin, az udvaron és minden egyéb helyiségben kigyúlt a szép fehér fény, mind a 900 lámpában. Leírhatatlan a hatás, mit e látvány a jelenvoltakban előidézett. A villanyfényt, mely nem lánggal ég, hanem egy megtüzesedett sodrony által okoztatik, szabályozni lehet. Egész éjjel ég ugyan a zárkában, de az alvás idején oly halványra tétetik, mint a holdvilág, amíg egyébkor a napfényhez hasonlít.

A másik, szintén bámulatba ejtő látvány, a főzőkészülékek működése volt. Csak úgy sustorgott a főzelék a gőzzel forralt nagy üstökben. Nem állhattuk meg magunk sem, hogy a fegyencsokszot meg ne ízleljük egy pompásan főtt, kifejlett héjas krumpli képében. Mondhatjuk, kitűnően ízlett, hanem azért egy hónap múlva már mégsem kérnénk belőle. Csak hadd legyen azoké, akiknek szánva van.

A fürdőkádak, mosókonyha stb. készülékek is mind kitűnőnek találtattak. A fegyintézet főépülete megszámlálhatatlan kivilágított ablakaival úgy nézett ki az éj sötétjében, mint amilyennek a mesebeli tündérország királyi palotáját képzelni lehet. Valóban remekelt a műépítészet ez alkotásával.”

A „Sopron” felelős szerkesztője, arra a hírre, hogy a fegyintézet már teljesen elkészült, újra kilátogatott, hogy személyesen győződjék meg a hír valóságáról. Nem ment hiába. Jóllehet hivatalosan az intézet csak október 1-én nyílt meg, valójában már teljesen készen állt a Sopron szerkesztőjének látogatásakor. A „Sopron” 1886. szeptember 22-i számában hosszú cikkben, lelkesen számolt be mindenről, amit látott. A fegyintézetet „az újabkori építészeti valódi remeké”-nek mondja. A következő sorokban őt idézem: „Az egész telep megvásároltatván Wagner Gyula hírneves budapesti műépítész megbízatott, hogy átalakítási, illetőleg építési tervet készítsen. Wagner e feladatnak, László Zsigmond miniszteri tanácsos alapeszméinek felhasználása mellett nagyszerűen megfelelt, amit a már teljesen elkészült épületek legfényesebben bizonyítanak. Az építés nagy munkája pedig Wagner Gyula

⁴ Sopron 1884. június 11.

⁵ Sopron 1884. július 5.

⁶ Sopron 1885. május 9.

vezetése és Naday András soproni kir. mémök ellenőrzése mellett Schneider Márton soproni építőmesterek adatott. A monumentális épület legnagyobb része új építmény, s mint illetékes férfiak állítják, a hazai fegyintézetek közt a legnagyobb, és a törvény intencióinak végrehajtására legalkalmasabb, s melyben a tudomány legújabb vívmányai ... alkalmazást nyertek."

„A 4,3 méternyi magas kőfallal kerített tulajdonképpeni fegyháztelep szabályos négyszöget alkot. Ami ezen kívül a 11 holdnyi területből a falakon kívül fennmaradt, az részint a tisztviselők, részint az örök számára kertekké fog átalakíttatni."

Ez utóbbihoz megjegyzem, hogy sohasem valósult meg. A fegyőrök ti. sohasem kaptak kerteket, hacsak soproni vagy fertőrákosi földtulajdonosoktól nem béreltek kisebb szántóföldeket konyhakert céljaira. A fegyintézetnek Németh Ferenc által szinte kimerítő részletességgel leírt belső képe – legalábbis az első világháború utáni 20-as évek elejéig – alig változott.

„A két hosszú épületszárnyat középen összekötő folyosón vagyunk. Sajátságos, kimondhatatlan érzés futja át az ember kebelét, mikor ide, az élő halottak sírboltjába belép. A falak mellett jobbról is, balról is vasrácsozatú folyosók futnak egymás mellett mind a három emeleten. A földszinten éppen úgy, mint az emeleteken, sorban egymás mellett vannak az ún. zárkák, mindegyik egy-egy fegyenc számára berendezve. Ilyen zárka van az épületben 686, és ezek közül 11 teljesen sötét. S minthogy az épület alakja „H” betűhöz hasonlít, az összekötő folyosó két végpontjáról egyszerre be lehet látni így az összes folyosókat, mint az ezekre nyíló valamennyi zárkát, annál könnyebben, mert a nappali világítást a folyosók a végükön lévő, s a földszinttől egész a épület magasságáig érő óriási ablakoktól, valamint az épület tetőzetén alkalmazott hat felülről világító üvegnyílástól, éjszaka pedig az egymástól csekély távolságban felállított, illetőleg lógó villanyos lámpáktól nyerik. A folyosók közepén vasrostély fut végig, mely alatt a forró víz általi fűtésre szolgáló csövek vannak elhelyezve, s melyek valamennyi zárkán is átvonulnak, s oly hőseget képesek kifejteni, hogy a leghidegebb téli időben a folyosó levegője 10 R fokra, a zárkáé pedig 17 R fokra melegíthető fel.

A szellőztetésről is nagyszerűen van gondoskodva, s ez oly könnyen kezelhető, hogy minden fegyenc maga végezheti a szellőztetés munkáját, miután minden zárkában egy-egy kinyitható és becsukható ajtócska van a falba illesztve, amely a falakon végig fel egész az épület tetejére kinyúló és kéménynek látszó kúrtókkal van összeköttetésben. Eszerint a fegyenc tetszése szerint szabályozhatja a készülékkel a szabad levegő bejutását s a már felhasználnak eltávolítását.

A zárkák ajtajainak vasalása oly erős és oly szerkezetű, hogy minden szökési kísérletnek teljes biztonsággal elejét veszi. Minden zárka ajtaján egy kívülről, az őr által kinyitható kis ajtócska van arra a célra, hogy azon a fegyencnek az étel benyújtathassék az ajtó belső oldalán megerősített kis polcra.

Van továbbá e fölött egy kis gömbölyű lukacsos pléből készült figyelőnyílás, melyen az őr észrevétlenül megsejlelheti éjjel-nappal, hogy a fegyenc mivel foglalkozik.

A zárkák bútorzata egy vaságy, melynek két vége felkapcsolható olyformán, hogy azt a fegyenc egy deszkalap ráhelyezésével asztallá alakíthatja. Az ágyi ruha szalmazsák és pokróc. Van továbbá minden zárkában egy szék, s az ürülék számára való vízelzárású szagmentes vasbádodgevény is.

Az épület két végén pincéhelyiségeket találunk, ahol a forróvízfűtéshez szükséges készülékek vannak felállítva, nevezetesen 12 kályha, melyekben a víz egész 180 foknyi hőmérsékletre felforralható. Innét futja körül az egész épületet a csőhálózat, melyben a forró víz a melegség előidézésére szolgál.

Látunk a zárkák sorában olyan szobákat is, melyekben az emelő gépek vannak elhelyezve, s melyekben az ételt vonják fel a fegyencek számára az emeletekre. Vannak továbbá őrszobák, s a lelkesek és tanítók számára külön helyiségek.

Miután most még azt jegyezzük meg, hogy az emeletekre való közlekedést két vörösmárvány (esztergomi bányákból való) lépcső tartja fenn, lépünk ki a déli oldalon lévő ajtón az udvarra s folytatassuk szemlénket az intézet telepén tovább.

Itt egy emeletes régi épület áll előttünk, mely aránylag csekély átalakításon ment keresztül. Ennek földszinti helyiségei műhelyeket, raktárakat és egy istállót foglalnak magukban; az emeleteken pedig munka- és tantermek vannak szükséges mellékhelyiségekkel.

A telep nyugati, a Dudlesz erdő felőli falának hosszában a faltól 5 méternyire sorban új épületek emelkednek. A nyugati sarkon van a csinos kórházépület. Ez a telepnek legmagasabb pontján épült és úgy van elhelyezve, hogy az uralkodó észak-nyugati légáramlat abba be ne hatolhasson s az elhasznált levegőt az intézet területéről eltávolítsa. A kórház 4 termében és 2 szobájában 46 ágy van berendezve. Ezen kívül vannak az orvos rendelőszobája és a gyógyszerár, külön fürdőszoba, mosókonyha, szerkonyha és a szükséges mellékhelyiségek. Az emeleten a szobák előtt tágas üveg-folyosó van, ami a lábadozóknak egészséges tartózkodási helyül szolgál. Az összes kórházi épületek fűtése – nem úgy, mint a főépületé – forróvízzel, hanem gőzzel történik, de itt is villanyos világítás van. Ugyan a kórház előtti téren egy kert is tervezetik a lábadozók részére.

A kórház épülete mellett van külön fedél alatt a halottas kamra és a boncoló szoba. Minő célra, ahhoz nem kell kommentár.

Hozzá van építve ehhez az új munkatermek épülete, mely magában foglal 8 nagy termet (munkatermet), eszköztárt és raktárakat, s szintén gázfűtéssel, villanyos világítással és szellőztető készülékkel van ellátva.

Az új munkatermek épülete mellett van a kazán és gépház, ahol 24 lóerőre két nagy kazán működik. A gépházban látható két villanyt fejlesztő gép, melyeknek mozgásba hozatalára két gőzgép áll rendelkezésre, valamint egy gőzszivattyú, mely a különféle épületekben létező víztartók megtöltésére szolgál. Ugyanez épület mögött egy nagy szénraktár foglal helyet.

A nyugati fal hosszában lévő, most leírt épületsor északi végén van a gazdasági épület több helyiséggel.

Egyik ilyen helyiség a főző konyha. A szemlélőre itt szintén nagy meglepetés vár, mert az újabb kor egyik nevezetes vívmányát látja itt gyakorlati alkalmazásban. Ez a Becker rendszere szerint felállított főző készülék. Ebben a főzés gőz által felhevített forró vízzel történik, s a szakács nincs azon kellemetlen állapotban kitéve, hogy rántása eléggén, vagy étele megkozmásuljon. Hosszadalmas és laikusnak felette nehéz volna a hőmérőkkel ellátott főzőkészülék szerkezetét kézzel foghatóan leírni, azért nem is kíséreljük meg, csupán annyit mondunk, hogy a szakács behelyezi a főznivaló anyagot a nagy üstökbe, melyek összesen ezer liter tartalmat foglalhatnak magukban, azután lezárja tetejét, reá eresztí a forró gőzt az üstöt körülvevő vízre, s azután nyugodtan lehet, mert a készülék megfőzi azt anélkül, hogy kevergetni vagy csak megtekinteni is kellene. Legfeljebb akkor nyitja fel, ha a régi szokásnak hódolva kóstolgatni akarja vajon nem kelle még bele egy kis só, bors vagy paprika.

Ezen kívül van a konyhában egy nagy takaréktűzhely is, melyen csupán a betegeknek készítenek orvosi rendelethe külön ételeket.

Vannak azután még nagy asztalok, hol az ételeket szétosztják. Kap pedig egy-egy fegyenc naponként 84 deka kenyeret, 5,2 deciliter levest, 5,2 deciliter főzeléket vagy tésztát, hetenkint háromszor főtt állapotban 8 és fél deka húst, vacsorára levest, illetőleg hetenkint egyszer szalonnát, egyszer túrót, szilvaízt vagy egyéb pótételt.

A konyhában két csap is van elhelyezve, melyen az ott forgoló személyzet tetszés szerint forró vagy hideg vizet eresztethet a saját használatára.

A gazdasági épületben van továbbá három éléstár és egy dagasztó helyiség, két sütőkemence, melyekben egyszerre 350 darab kenyér süthető. Természetesen nem olyan taligakerék nagyságú szegedi cipő, hanem csak akkora, mint amilyen a fegyencek számára meg van határozva.

Az épület közepén van elhelyezve a nagy fürdőszoba 12 káddal, egy hideg, langyos és meleg víz bocsátására szabályozható zuhannyal. No, ezt már sok becsületes ember megváltaná a fegyencről. Ennek átellenében van a mosókonyha nagy üstökkel, és forró vagy hideg víz használatára szabályozható csapokkal. Itt van a ruhaszárító és a mángorló szoba, egy szennyes ruhának való kamra, valamint egy külön helyiség, hol a féregölő kemence (ilyenre is van szükség) létezik. Mondanunk sem kell, hogy mindenütt villanyvilágítás van.

Ezzel a fegyintézetnek fallal körülvett helyiségeit mind bejártuk.”

A továbbiakban a „Sopron” felelős szerkesztője elmondja, hogy az intézet igazgatója, Balkay István néhány hónappal ezelőtt érkezett Sopronköhidára, és részt vett az intézet berendezési munkájában. Balkayról megemlíti, hogy előbbi helyén, Nagyenyeden is ő rendezte be a fegyintézetet, tehát már gyakorlattal rendelkezett. Szerinte nemcsak hozzáértésével és közreműködésével szerzett az igazgató rövid ottléte alatt érdemeket, de „egyszersmint előzőkeny, nyájas modorával s férfias megjelenésével mindazokat tisztelői közé számíthatja, kik vele érintkeztek”.

Ilyen volt tehát a sopronköhida fegyintézet 1886 szeptemberében, amikor a „Sopron” felelős szerkesztője oda kilátogatott, és az igazgató engedélyével az újonnan épült, de még meg nem nyílt intézetet, mint láttuk az előzőekben, alaposan szemügyre vette, hogy újságjában a szenzációnak is tekinthető eseményről részletesen beszámoljon.

Az intézet 1886. október 1-én nyílt meg. Arról is van – ha nem is részletes – beszámoló az Ödenburger Zeitung 1886. október 19-én megjelent számában. Ez újság szerint a fegyintézet 700 fegyenc számára készült. A többi közt megjegyzi a riporter, hogy a „szép” helyiségek egyelőre csak kevés lakót fogadnak be, de november 1-én már 300 fegyencnek adnak helyet, valamint 70 fegyőrnek és a többi személyzetnek, akiket az intézetnél alkalmaznak. A „mintaszerűen tervezett és kivitelezett épület gyakorlati világítási és fűtési rendszere mellett dicsérőleg említi a fegyencnek ellátását és felügyeletét.

Kifogásként azt jegyzi meg, hogy az igazgatósági épület (ahogy mi később elneveztük), a „tisztalak” szolgál nemcsak az igazgatósági személyzet részére, hanem a három lelkésznek is ott kell laknia, azaz a katolikus, evangélikus és görögkeleti lelkésznek. Mind a három számára lehetetlenné tették, hogy saját háztartást vezessenek, mivel mindegyiknek csupán egy lakoszoba áll rendelkezésére. Sem konyha, sem kamra nincs hozzá. „Vajjon szándékosan történt-e – kérdezi –, hogy a másik két, nem katolikus lelkésztől is cölibátust (nőtlenység) kívánnak; nem lehet tudni, de annyi bizonyos, hogy méltatlan dolog a lelkészek életét annyira korlátok közé szorítani, hogy még az egyébként gépileg berendezett fegyintézeti konyháról sem étkezhetnek, hanem kénytelenek lesznek a legközelebbi primitív vendéglő előreláthatólag nagyon egyszerű konyhájáról étkezni. Ilyen körülmények közt alig akad majd lelkipásztor, aki a nehéz remetepozstra igényt tart.”¹⁷

A riporter futólag megemlíti a kezdeti lakáshiányt is, mikor cikkét e szavakkal fejezi be: „Ebben az óriási költséggel felépített fegyintézetben lakáshiány miatt a nős fegyőrök sem tudják feleségeiket elhelyezni.”

Ami a fegyőri lakásokat illeti, arra vonatkozóan idézem a „Sopron” szerkesztője megjegyzését is:

„A fegyintézet ...minden tekintetben a célnak megfelelően, sőt mintaszerűen van berendezve, csupán az őrszemélyzet lakásairól nem volt kellőképpen gondoskodva, mert az intézetet körülvevő falon kívül épült őrház korántsem elegendő azok családjait magukba fogadni. Az intézet derék igazgatója, Balkay István úr azonban e helyhiányt is pótolja, mert a minisztérium által helyben hagyott költségvetés alapján a létező őrházzal összekapcsoltan az idén – 1887-ben – már 8 lakosztályt építettett nagy megtakarítással, házilag, s jövőre még 32 ilyen fog építtetni.”

Németh Ferenc szerkesztő és az Ödenburger Zeitung dicsérő szavai után hadd jegyezzem meg itt a soproni iparkamarai jegyzőkönyv dicséretét is az új soproni fegyintézetéről még annak megnyitása előtt.

„A m. kir. igazságügyi minisztérium által a nem rég felhagyott Sopron mellett fekvő köhida cukorgyár helyén létesített soproni kir. országos fegyintézet a hazai hason intézetek között a legnagyobb és a tudomány legújabb vívmányai alapján van berendezve. A 686 zárkát magában foglaló, villanyvilágítással és forróvíz fűtésre berendezett háromemeletes főépület nappal impozáns, éjjel tündéres benyomást kelt...” (1885. Iparkamarai jegyzőkönyv 108. o.)

A „Sopron” 1886. november 10-i száma újra megemlékezik az új fegyintézetéről a következő közleménnyel:

¹⁷ Oedenburger Zeitung 1886. október 19.

„A kir. országos fegyintézet építési munkálatainak műszaki felülvizsgálására a bizottság a minisztérium részéről már kinevezetett. A felülvizsgáló bizottság elnöke Balkay István fegyintézeti igazgató és tagjai: a közmunka és közlekedési minisztérium részéről Eilersz Frigyes kir. főmérnök és Náday Antal kir. mérnök, mint volt építési ellenőr. Az igazságügyi minisztérium részéről Wagner Gyula építész, mint volt építésvezető, azonkívül egy műszaki számtiszt Budapestről. A felülvizsgálat folyó évi december hó elején fog megkezdetni és kb. két hónapig tart.”

A fegyintézet megnyitásakor ötezer forintot kellett kölcsönként felvenni a berendezésekre. Egy év után nemcsak hogy visszafizették a kölcsönt, hanem „az intézet teljes felszereléseinek költségein kívül ötezer forint, mint jövedelem az adóhivatalba is beszállítattott, s ezen felül elegendő forgótőkéje maradt.” A következő évben már 30 ezer forintnyi jövedelem volt „biztos kilátásban”.

Az évi költségvetési előirányzat 1887-ben „személyi járandóságok címén 37 360 Ft volt, élelmezés címén 46 ezer forint, ruházat, fűtés, világítás és egyéb házi szükségletekre 21 000 Ft, összesen tehát kerek számmal: 104 000 Ft volt.

A fegyintézet és tartozékai úgy épültek, hogy az egész intézmény valójában 3 részből állt, miután nemcsak a tulajdonképpeni fegyintézet, hanem a hozzá tartozó fegyőri lakások és a „tisztalak” is készen álltak már. Ehhez a fegyintézet befejezése után még néhány évre volt szükség. Ez főleg az őrházakra vonatkozik, s a templomra, legfőképpen pedig az iskolára.

A nagy falon belül a legérdekesebb, legtipikusabb épület volt a tulajdonképpeni fegyház. Magánzárka jellegű volt. Nagy H épülethez hasonlított. Különösen kívülről, távolból volt jól kivehető a H-forma építmény, jellegzetes apró rácsos ablakaival. A keleti nagy kapuval szemben vasrácson belül a nagy H-épület keleti szárnyai közé simult egy kis virágos kert. Ott szokták sétáltatni azokat a rabokat, akik egyébként nem mehettek ki semmiféle munkára az osztályról (H-épület). Ilyenek voltak a sötétzárkások, vasra ítélték stb. A portáról az intézetbe lépve, jobbról hamarosan az őrszobákhoz értünk. Két nagy őrszoba volt, kezdetben 54 ágygal. A fegyőrök fiúgyermekai bejárhattak az intézetbe nyíratkozni. A művelet valamelyik őrszobában zajlott le. A fegyencborbélyok is, meg az éppen szolgálatban nem lévő örök is el-eltréflálgattak velük. Azért szinte nehezen várták az időt, mikor szüleik nyíratkozni küldték őket. Némelyik ör ágyán fekve (persze ruhástul) aludt. Oda is, meg onnan vissza is egészen a „portáig” ör kísérte a fiúkat.

1886-ban, mikor az intézet elkészült, sőt egy ideig később is, csak két bejáró volt a nagyfalon át az intézetbe: a nagy kapu a fal keleti oldalán, és az ún. „porta”. A „portán” át juthattak be, illetőleg ki a fegyencek, fegyőrök és minden más személy. A nagy kapukon jártak ki-be az intézet járművei, szekerek, kocsik, batár, omnibusz, fegyencek kordái stb. A hátsó, északi kaput ritkábban használták. A kapuk előtt, a nagy falon belül egy-egy fegyveres ör állt. A keleti kapu felett nagybetűs felírás jelezte az intézet rendeltetését: M. kir. orsz. fegyintézet.

A gyalogosok részére egyetlen bejárat, illetőleg kijárat volt ugyancsak a keleti oldalon, a „porta”. A porta előtt az épületen kívül, jobbról is balról is egy-egy zöldre festett pad ajánlkozott pihenőül. Fontos szerepük volt. Ott vártak a hozzátartozók (feleség, gyermek) a szolgálatos fegyőrre, míg az a részére vitt ebédet, vacsorát, az őrszobán elfogyasztotta. Ha az idő miatt künn nem lehetett leülni, akkor a hozzátartozók padokon ülve várakoztak az ételkosárra a portán. A szolgálatos fegyőr válthatott egy-két szót hozzátartozóival az étel átvételekor vagy az üres ételkosár visszaadásakor. Ritkább esetben a fegyőr az ételt ott mindjárt helyben elfogyasztotta – a padon ülve.

A fegyenceket látogató hozzátartozók is a „porta” előtti padokon szoktak várakozni, vagy rossz idő esetén – ahogy a fegyőrök hozzátartozói – a „portán”. Természetesen mások is leülhettek a „porta” előtti padokra, ahogy sokszor meg is történt. Nemcsak helybeliek, hanem idegenek is, ha éppen arra vitt útjuk.

A portán éjjel-nappal egy őrmester és egy fegyőr teljesített szolgálatot. Ők ellenőrizték a be- és kimenőket. Persze csak az intézethez tartozókról lehetett szó (fegyőrök, fegyencek, tisztviselők.) A főfegyőr a „portán” be- és kimenő fegyőröket és fegyenceket ellenőrizte (ruháik, zsebeik végigtapogatásával). A fegyőröket kevésbé szigorúan, mint a fegyenceket. Nem visznek be vagy ki tilos dolgokat. A fegyenceknek pl. szigorúan tilos volt dohányt, cigarettát, szivart, pipát, kést stb. az

intézetbe vinni. Aki valamilyen okból tarthatott magánál kést, az csak olyan lehetett, melynek nem volt hegye (fanyelű bicska).

A portán volt a telefon. Csak a szolgálatos őrmester vehette fel a kagylót, s ő hívta vagy hívta a telefonhoz azt, akivel valahonnan beszélni akartak. – („Nagysád, itt országos fegyrintézet” – hallottuk sokszor az őrmester hangját.) A telefon tölcseré beépített volt a falon függő készülékbe. A készüléktől balra hosszú fogas nyúlt el a falon, rajta egyenruha, fegyőrsapka, esetleg bőrtokba helyezett szolgálati fegyver (revolver). A szolgálatos főfegyőr oldalán hosszú egyenes kard volt, a fegyőrén pedig az első világháború végéig félhosszú oldalfegyver (szurony) és az oldalszíjon még tölténytár. Puska is volt a portán egyik sarokban, szemben a bejáratnál, felette jobbról ugyancsak egy ruhafogas. Az első világháború végéig ún. Werndl-puskái voltak az őrségnek. Nemcsak náluk voltak Werndl-puskák, hanem 1895-ig az utászászlóaljknál, tüzérezredeknél, szekerész- és élelmezési csapatoknál is. Fenti csapategységeknél is csak az említett évben kezdtek Mannlicher-fegyvereket használni. Ezek az új fegyverek az említettekénél „valamivel könnyebbek voltak, s a Werndl-puskákat „stratégiai szempontból” már amúgy sem lehetett meghagyni a katonaságnál.⁸ A fegyőrségnek még két és fél évtizedig „jó volt”. Egyetlen töltényt lehetett a csőben elhelyezni, s lövés után a patront úgy kellett kipiszkálni. Lövésre persze ritkán került sor. A bejáratnál szemben volt egy másik ajtó. Az a fegyrintézetbe nyílt. Mellette jobbra az irodahelyiségekbe is a portán át lehetett bejutni. Igazgató, gondnok, ellenőr, írnokok irodái voltak ott.

Az irodahelyiségekből a tiszti lakásokba átmenni nem lehetett. (Miatán a fegyrintézet felépítésével, illetőleg berendezésével kapcsolatban néhány szóval már megemlékeztünk az intézet „kényszerlakóiról”, vagyis a fegyencekről, ismerjük meg a továbbiakban életkörülményeiket.)

A fegyencek életkörülményei

Mikor új fegyenc érkezett a fegyrintézetbe, az ún. „újonc-szobába” került. Ez a szoba a nagy H-épületbe – a főajtón keresztül – való belépés után hamarosan szembe tűnt. Ajtaja a folyosóra nyílt. Mielőtt a fegyencet oda vezették, minden „felesleges” tárgyát le kellett adnia. Hivatalos listát vezettek minden tárgyról, s azokat szabadulásakor visszakapta. (zsebkés, zsebóra, írószer stb.). Megfürdették, az esetleges férgektől megtisztították és fegyencruhába öltöztették. Addig maradt az újonc-szobában, amíg onnan, az előírt idő letelte után a részére kijelölt zárkába kísérték.

Az „újonc-szobában” minden társadalmi rétegből odakerült fegyencnek ugyanis bizonyos időt el kellett töltenie, mielőtt a zárkába került. Ami pedig a fegyencek társadalmi hovatartozását illeti, bizony elmondható, hogy minden időben nagyon színes társaság volt a fegyrintézetben.

Voltak ott: szakmunkások, iparosok: kőművesek, cipészek, szabók, szakácsok, pékek, asztalosok, kovácsok, könyvkötők, lakatosok, vasmunkások, kereskedők, betegápolók, kocsisok, napszámosok, földmunkások, parasztok, csavargók (főleg cigányok) stb. Minden időben akadt jó néhány szellemi foglalkozású is, mint pl. tanítók, tanárok, mérnökök, orvosok, hivatali tisztviselők, néha papok is.

Ennyiféle társadalmi rétegű ember közt nem volt nehéz a fegyrintézet különféle munkahelyeire, üzemekbe megfelelő embert találni. Általában találtak is.

(Lássuk tehát, milyen volt a fegyencek elfoglaltsága, munkabeosztása. Mielőtt azonban erre rátérnénk, meg kell jegyezni a következőket:)

Hétköznapjaikat aszerint töltötték, amelyen munkahelyen dolgoztak. Akik az intézet fegyelmével nem jutottak összeütközésbe és valamilyen munkahelyhez jutottak, elfoglaltságuk enyhítette a büntetéssel együjtő lelkü szüneteket: a szabadság hiányát, a hozzátartozóktól való távollétet, a megbélyegző fegyencruha viselését, a zárkában való lakást stb.

Akik a fegyelem ellen vétettek, bűnhődniük kellett. Meggyőződésem, hogy még a kurtavas és egyéb szigorú büntetések sem voltak annyira lélekölők, mint a tétlenség a magányos cellában hosszú napokon át.

⁸ Soproni Hírlap 1895. június 18.

Az 1887. decemberi állapotot veszem alapul, melytől – legalább is az I. világháború végeig – nem volt lényegbevágó eltérés. Ha volt, csak annyiban, hogy bizonyos munkahelyek megszűntek és helyükre újakat állítottak be, továbbá, hogy egyes munkahelyek dolgozóinak létszámában történt és történt is változás. Érdekes a következő statisztika (a fegyencek beosztását illetően):

Volt:

3 házi cipész	4 szalmafonó
2 üzleti cipész	5 hálókötő
18 házi szabó	25 szőrmunkás
52 polgári szabó	7 fűtő
'90 egyenruha szabó	1 loápoló
26 asztalos	53 „házipolgos” (takarító)
18 takács	6 szakács
5 kertész	7 pék
11 szemüvegcsiszoló	9 mosó
6 kovács	9 kőműves
6 lakatos	38 kőműveshez anyaghordó
1 könyvkötő	5 betegápoló
27 kosárfonó	2 favágó

A többiek – az említettek kivül – „részint egyáltalán mindenre alkalmatlanok, részint apróbb házi dolgokra alkalmazták őket, nacsak a súlyosbított büntetés miatt magánzárkában nem kellett idejüket tölteni.”

(De lássuk most, hogy folyt a munka az egyes műhelyekben, illetőleg üzemekben.)

A „Sopron” felelős szerkesztője, Balkay igazgató kíséretében 1887 decemberében, tehát nem sokkal a fegyintézet megnyitása után (14 hónappal), megtekintette a fegyintézeti munkatermeket és részletesen beszámolt mindazokról, amiket ott látott és tapasztalt.

„Kalapácsütések, ráspolozás zaja előre elárulja, hogy a kovács- és lakatos-műhely ajtaja felé közelegtünk. Tágas terem ez a műhely, melyben egy tűznél 6–7 fegyenc üti a vasat. De nem úgy van ám itt, mint faluhelyen a kovácsműhelyben lenni szokott, hogy nagy zaj és lármá közt ott beszélnek meg a napi eseményeket, az ország dolgait stb. Néma csend uralkodik itt, mintha csak emberi alakot öltött gépek dolgoznának. A többi földszinti helyiségek raktárukat szolgálnak, melyekben részint a már kész munkák, részint a feldolgozóanyagok vannak legpéldásabban rendben összerakva.”

Érdekes, hogy a fegyintézetben – legalább kezdetben – rengeteg katonaruhát is gyártottak a honvédelmi minisztérium részére. Az iskola ajtajával átellenben, közös munkatermekben varrták őket. Mikor egy bizonyos mennyiség elkészült, a fegyencek tucatonként összecsomagolták és a folyosón halmokba rakták őket. Onnan az intézet a vasútra, a vasút pedig rendeltetési helyére, Budapestre szállította a becsomagolt kész árut. Havonként négy vagon katonaruha készült az intézetben: kb. négyezer köpeny és kétezer nadrág.

„Valóságos gyár az. Az ajtónál megállva nem is gondolná az ember, hogy egy egész sereg ember dolgozik ott belül. 290 fegyenc foglalatokodott. De nincs itt gyári zaj, nem hallatszik vidám dal a munkások ajkairól, sőt még csak egy árva mosolynak sem lehetnek tanúi a néma falak. A munkás a munkással nem cseveghet, nem közölheti vele gondolatait, nem oszthatja meg keserveit. A szigorú őrizet és fegyelem mindezt lehetetlenné teszi.”

A katonaruhákat gyártó üzemből átmertek egy másik – ugyancsak szabóműhelybe –, ahol „az őrség számára való, illetőleg fegyencruhák, vagy olyan polgári öltönyök készülnek,” amelyeket eladás végett külföldre szállítottak.

A kórházhoz közel, egy különálló épületben volt az asztalosműhely. A házi szükségletekre való munkákat végezték ott. Ugyanannak a teremnek másik részében esztergályosok dolgoztak, míg ismét egy másik részében stukatúrhoz való nádburkolatokat fűzték.

A folyosón „erős cserzett bőr szaga figyelmeztet, hogy a cipészműhely előtt állunk”. Sokan foglalkoztak ott lábbeli készítésével, amelynek legnagyobb részét Amerikába szállították eladás végett.

A villanyfejlesztésre szolgáló épület berendezéséről a szerkesztő ezeket írta: „Eddig két villany-fejlesztő gép volt, de szükségessé vált még egy harmadik beszerzése is, melyet éppen látogatásom alkalmával állítottak fel. Két fizetett gépész van itt alkalmazva, s mindegyik mellé 3-3 fegyenc van mint fűtő, beosztva. Összesen 800 lámpa számára fejlesztik a villanyt folytonosan. A gépház felesleges gőze, hogy az épületnek ne ártson, a föld alatti csatornába van bevezetve.”

„Bámulatos”-nak mondja a fürdő-, mosó-, szárító- és mángorlóhelyiséget, valamint a sütőházat, ahol naponta 900 darab kenyeret sütöttek a kemencében.

A konyhában a főzés gázzal történt. Volt egy külön takaréktűzhely is, melyen a betegek számára főztek. A szerkesztő elmondja, hogy megízeltte a betegek számára éppen akkor főzött köményes levest, melyet a fegyenc-szakácsok készítettek, és megjegyzi: „Mondhatom, jóízű volt”. Látogatása idején érkezett meg a másnapra való marhahús, 112 és fél kiló. „Egy-egy fegyencnek azonban nem jut belőle annyi, hogy megelégedetten tehetné le evőeszközét.”

A fegyencnek a büntetési idő első stádiumában – vagyis büntetésük első harmad részében – állandóan magánzárkában voltak. Onnan kerültek át aztán nappalra a közös munkatermek valamelyikébe, ha rossz magaviseletük abban nem akadályozta őket.

A magánzárkában töltött idő sem volt a tétlenség ideje. Valamilyen munkát ott is végeztek. Érdekesebben számol be erről is az említett újságszerkesztő – 100 évvel ezelőtt:

„Amint a velünk járó fegyőr megfordítja az ajtózárbán a kulcsot, a szokatlan zörejre a zárkában lévő fegyenc felrebben. Talán azt hiszi, hogy szabadulása órája ütött váratlanul. Mikor az ajtó kinyílik, egy teljesen felszerelt szövőszék mellől akkor ugrik fel a marcona alak, s katonásan és tiszteletteljesen köszönt bennünket. Ez az ember, akivel, míg szabadlábon volt, bizonyára nem lett volna tanácsos fegyvertelenül találkozni, most már kitanult takács, aki rablási tervek helyett ügyesen szövözt a kalikóvásznat, amit bármely szakértő jónak fog elismerni. Ezelőtt nem lévén hazánkban ilyenmű szövőgyár, az összes magyarországi fegyintézetek számára Bécsből szállították a kalikóvásznat, mellyel ezután valamennyit a soproni fegyintézet fogja ellátni. Egymás mellett megnéztünk vagy 12 zárkát, mindegyikben hasonló látvány tárult szemünk elé.”

„Néhány zárkában gyümölcszállító és szakasztó kosár készíttéssel foglalkozókat láttunk, akiknek csinos készítményei Bécsben és Berlinben találunk vásárlókra. Majd egy másik zárkában nagy köszörűkövön szemüvegcsiszolással foglalkozik a fegyenc. Másutt szabók öltögetik némán, csendesen a ruhákat, minden zárkában egyedül. Csupán a mester járja sorra őket, s a járatlanabbakat a mesterség teljes elsajátítására oktatja.

A többi magánzárkában vannak még, akik hálókötéssel, könyvkötéssel, írásbeli munkával foglalkoznak; a vénebbek pedig szegfargarás, szőrtépés, szalmafonás stb-re alkalmaztatnak.

Egyébként minden zárka berendezése egyforma volt. Falra akasztott szekrény, melybe a fegyenc „kenyerét, imádságos könyvét, vagy olvasókönyvét, és evőeszközét” helyezte. A fekvőhely vaságy, mely nappal összehajtható, s egy ráhelyezett deszkalappal dolgozó asztallá volt átalakítható. A vaságnak az ajtó felé néző oldalán egy tábla függött, melyen a fegyenc fejszáma, vallása, büntetési ideje, szabadulásának napja, a magánzárkában töltendő idő és – rövidített jegyekkel kifejezve – erkölcsi állapota és büntetésének neme volt olvasható. Ilyen jegyek pl. I. é. (= 24 éven felül többször büntetve élet ellen elkövetett büntény miatt.) II. é. (= 24 éven felül büntetve, vagyon ellen elkövetett büntény miatt már volt büntetve.) II. v.v. (= 24 éven felül másodszor büntetve vagyon ellen elkövetett büntény miatt.) I. 3.v. (= 24 éven alul harmadszor büntetve vagyon ellen elkövetett büntény miatt.)

A zárka berendezéséhez tartozott még egy vizeskanna, egy víztartó dézsa, egy fenyőfából készült szék, egy villanylámpa, amely egész éjjel égett, hogy a fegyenc folytonosan figyelhető legyen az ajtóra alkalmazott lyukacsos vaslemezén át, egy szagtalan, vízzel záró „emailrozott” vasbadogból készült „ürszék”, s végül a forróvízfűtésnek minden zárkán átfutó csövei. A zárka szellőztető készüléke olyan volt, hogy a fegyenc tetszése szerint maga szabályozhatta. A forróvíz-fűtésrendszer csőhálózatát évenként egyszer töltötték meg vízzel „szívó- és nyomógépek segítségével az épületnek föld alatti helyiségeiben”.

Összehasonlításként az eddig mondottakkal, több mint 40 évvel később az akkori sopronkőhidai fegyintézeti evangélikus lelkész, Kiss Ferenc, aki abban az időben egyedül látta el a fegyencek „lelki gondozását”, az 1931-es helyzetet így ismertette:

Minden fegyenc két hetet tölt az ún. kísérleti szobában (ti. az újoncok). Egyetlen szórakozásuk a napi egy óra séta, s az élelmezésnek csak kétharmadát kapják.

A szövőgyárban reggel 6-tól este 7-ig kell a fegyencnek dolgoznia, „két turnusban”. A szövőgyárban akkordmunkát végeztek a fegyencek és szorgalmi díjat kaptak, amit élelmezésük feljavítására fordíthattak. Fegyencnyelven ezt „spejzolásnak” hívták. Voltak más foglalkozású fegyencek is: kovácsok, mosók, fürdőkezelők, asztalosok, szabók, cipészek, pékek, gazdasági munkások.

Ahogy én láttam, míg Kőhidán éltem, azaz 1928-ig, ő is hasonló véleménnyel volt arról, hogy a fegyencek közül kik a legirigyeltebbek. „Legjobb dolguk van a tisztviselőknél dolgozó kertészeknek.” Ezt az ún. „jó dolgot” ő csupán azzal magyarázta, hogy a kertészfegyenceket vasárnap délután nem zárták le, mint a többiek. Pedig a jó sorsuknak más okai is voltak. Vasárnap délután 2-kor a fegyenceket lezárták, s akkor cellájukban azzal foglalkozhattak, amihez kedvük volt. „Volt pl. aki olvasott, a másik írt, festegetett.”

Levelet a fegyencek évenként négyszer írhattak (a rabok havonta egyszer). Karácsonykor, tehát egyszer egy évben, élelmiszercsomagot is kaphattak.

Tisztasági cikkeket csak igazgatói engedéllyel kaphattak kívülről. A tisztasági cikkeket titokban üzérkedtek maguk között. Az üzérkedés (seftelés) alapja a „széna” volt, vagyis a dohány. A dohányért mindent odaadtak. Nem csoda, ha egyesek ebből nagy hasznot húztak. „Voltak már valóságos dohánykirályok, titkos dohánytőzsdék a fegyházban”, de előbb-utóbb a nyomukra jöttek és „kiemelték” őket. A dohányos ember szenvedélyét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a fegyencek „a fél életüket odaadnák egy cigarettáért”.

A fegyházban kasszafűrók, zsebmetszők, betörők, sikkasztók, tolvajok, gyilkosok, rablógyilkosok voltak.

A bűnözések okaival kapcsolatban a „Sopron” 1893. június 15-i számában T.N. aláírással közölt cikk, az 1891. évi statisztikai évkönyvvel kapcsolatban a következőket írja: „Hazánkban a súlyos testi sértés büntette nagy arányokban emelkedik. Az emelkedés 1888-ban az előző évekhez képest 22–37% volt. Ennél még nagyobb mértékű emelkedést látunk a szándékos emberöléseknél, azaz 41%-ot. Emelkednek a lopás esetei, a gyújtogatás, más vagyonának megrongálása és sok más bűn...” Ezek után említi a cikk írója a mindenkor bűnözések egyik legfőbb okozóját, a rossz lakásviszonyokat. Szerinte azok a „nép nyomorúságának és a bűnözések emelkedésének legfőbb okozói.” Nagyon találó minden időben, amit a következőkben folytatásul ír.

„Ha a lakásokra alkalmas kicsi házak száma Magyarországon nem emelkedik a kellő arányban, emelkednek az igazságügyminisztérium palotái, a börtönök. ...Keményszívű elfogultság kell ahhoz, hogy a nemzet emelkedéséről beszéljünk, amikor a szegény embert állandóan a bűnök kísértése környezi” nyomorúsága miatt. „Ha rossz a termés, ha az időjárás miatt a burgonya elrohad, vagy a kukorica kivész, benépesülnek a börtönök, ijesztő arányokban emelkednek a bűnözések. Népünknek nincsenek nagy igényei, ami a megélhetést, a lakást, az élvezeteket illeti. Igazán nem volna nehéz kielégíteni őket, s akkor kevesebb börtönre, bíróra, rend- és csendőrré volna szükség.”

* * *

A fegyenceknek nyáron reggeli fél hat órától esti fél kilenc óráig, télen pedig reggeli hat órától esti fél kilenc óráig kell dolgozniuk. Mindegyiknek meg kell tanulnia valamilyen mesterséget. Aki pedig arra teljesen alkalmatlan, még annak is kell foglalkoznia, ha egyébbel nem, szőrtépéssel vagy lencse, borsó, bab stb. szemenkint való válogatásával.”

A fegyencek munkája után befolyó jövedelemnek 1/6 részét az illető fegyenc javára visszatartották, s a házi pénztárban kezelték. Ennek az összegnek 1/5 részét a fegyenc „ha különben magavi-

selete ellen kifogás nincs”, felhasználhatta (pl. speizolásra), a többi pedig kiszabadulásakor kapta meg egy összegben, hogy szabadulása után „becsületet élhessen”. A munkája után járó fizetésen kívül a fegyenc büntetése megkezdése napjától fegyencruháat kapott (téli, nyári felsőruha, daróc és vászon, alsóneműk, sapka, bakancs, bádgersajka, kanál, bicska, csonka hegygyel).

A fegyencek nemcsak hasznát vehették szakmájuknak, illetőleg bárminek, amihez értettek, hanem még esetleg tökéletesíthették is azt. Új szakmát is tanulhattak. Akik azelőtt a külső életben – ha lehet így mondani – úgyszólván semmihez sem értettek, az intézetben elsajátíthatták ezt vagy azt, és később a külvilágban hasznosíthatták. Azok, akik bármilyen területen szívesen és állandóan dolgoztak, a szerencsések közé tartoztak, mivel büntetési idejük „gyorsan telt”. De egyébként hasznos volt számukra morális szempontból is az állandó elfoglaltság.

Talán legirigyeltebbek voltak a tisztviselők fegyencei, a „kertészek”. Egész nap az intézetben kívül voltak. Nem hajtotta őket senki a munkában. Csak este tértek „haza”, azaz intézeti zárkájukba aludni. Igazában a tisztviselők háziszolgái voltak, amolyan mindenek. Mindenféle munkát végeztek, tehát nemcsak a kertekben dolgoztak. Volt olyan tisztviselő (pl. tanító), akinek a felesége még a mosásnál, főzésnél, takarításnál, edények mosogatásánál is igénybe vette a fegyenc segítségét. A fegyenc, Zsobrovski igazgatónál pl. teheneket gondozott, fejt, sertéseket legeltetett, baromfiakat nevelt és etetett, habár főfoglalkozása odakünn a kertekben volt. Az igazgatónak két fegyence volt. Ők vitték fel a vizet a főzéshez is. Zsobrovski idejében még az igazgatónak sem volt fürdőszobája. Az intézetből kosztolták őket, de azért közvetlen gazdáik (értsd leginkább azok feleségeit!) is adogattak nekik a sajátjukból, ami utólag természetesnek látszik. (Kalácsot, süteményt, dohányt, amihez az intézetben nem jutottak.)

A kertészek szökésétől nem kellett tartani, mivel, bár majdnem teljesen szabadon mozoghattak a tisztik és a tisztikertek területén, a legmegbízhatóbbak közül válogatták ki őket; másrészt pedig olyanokat, akik rövid időn belül szabadulnak, tehát nem kockáztatták meg annak a szökés miatt való elhalasztását. Kivétel persze akadt.

Egészségi szempontból – a kertészeken kívül – azok a fegyencek jártak legjobban, akik külső munkákat végeztek. Így pl. az első világháború alatt a soproni pusztán. Volt idő, amikor a fertőrákosi köfőjében. Voltak minden időben, akik különféle mezői munkákat végeztek az intézetnek vagy másoknak (fegyőrök bérelt földjein is).

A szakemberek bizonyos tekintélyt élveztek fegyenc társaik előtt, sőt a fegyőrök és tisztviselők előtt is, akik részére, illetőleg családjaik részére dolgoztak. A cipészek cipőket talpaltak, javítottak; a szabók ruhát foltoztak, varrtak, javítottak; az asztalosok fegyőrök – s bizonyára tisztviselők – részére is bútorféléket készítettek, ha azok igényelték azt és engedélyt kaptak a felsőbbesztől. Volt idő, mikor pl. a Sopronba járó diákok tankönyveit, vagy legalább azok egy részét a fegyintézetben kötötték be. Mindig akadt valamiféle munkalehetőség a fegyőri családok lakásai körül is. (Kerítés javítása, kőművesmunka, cserepes munka, elromlott kutak javítása, tűzhelyek rendbehozatala stb.) Nem volt megállásuk a borbélyoknak sem. Nemcsak fegyenc társaikat nyírták (mindig kopaszra), hanem a tisztviselőket és fegyőröket, sőt azok fiúgyermekét is. Ez utóbbiakat az őrszobák valamelyikében.

„Üri” foglalkozás volt az irodásoké, legalábbis olyan értelemben, hogy tiszta munkát végeztek, a „tűzhöz” állandóan „közel” voltak. Naponta találkoztak az igazgatóval és a többi tisztviselővel, állandóan azok szeme előtt voltak, s így – ha magatartásukkal, ügyességükkel, szorgalmukkal, becsületességükkel, tisztelettudásukkal azok részéről elismerést s az átlagosnál nagyobb megbecsülést érdemeltek ki – könnyebb volt a „negyeddel” való szabadulás lehetősége. Különben sem volt mindegy a „valamirevaló” fegyencnek, hogy szabadulásakor milyen információt adott róla az intézet.

Nagy becsületük volt a kocsisoknak, mivel bőven nyílt alkalmuk a tiszt családoknak éppúgy, mint a fegyőrök családjaiknak kisebb-nagyobb szívességeket tenni. Pl. a Sopronban bevásárolt áruk, élelmiszer stb. hazaszállításával. Persze szívességeket nem önállóan, hanem a velük lévő, őket egyúttal őrző kocsis-fegyőr engedélyével és ellenőrzése mellett illetőleg közreműködésével tették.

A kórházi ápolók dolga nem lehetett könnyű feladat a nagy felelősség miatt, mely nemcsak az aszisztens főfegyőrt és a melléje beosztott fegyőrt terhelte, hanem az ápolóként működő fegyencet is.

Nem volt éppen úri foglalkozásuk az „osztályos” fegyenceknek sem (illem-edények kihordása, tisztítása stb.).

Az első fegyintézeti igazgató, Balkay egy alkalommal megjegyezte, hogy „a fegyintézet munkái nagy versenyt okoznak a becsületos adófizető iparosoknak, minthogy készítményeik az olcsóság miatt elveszik amazok kelendőségét.”

A későbbi években újra felmerült a probléma, panaszok hangzottak el az iparostársadalom részéről a fegyintézetek ipari munkája miatt. Az illetékes miniszter is foglalkozott az ügygel és kereszte a megoldást. Nem volt könnyű. Az adófizető iparosoknak igazuk volt, amikor féltékenyen és jogos „irigységgel” tekingettek az ország fegyházai felé, ahonnan bizony nemcsak exportra szállítottak iparilag gyártott árukat, hanem a belföldi kereskedelemben is „tisztességtelen” versenyt folytattak a sokszor igen nagy nehézségekkel küzdő iparosokkal. A miniszter olyan megoldást akart találni, mely kielégítene az iparostársadalmat, és megoldaná a fegyencek foglalkoztatását is.

Az iparosok panaszkodtak a „fegyencipar okozta verseny” miatt. ...Az igazságügyminiszter a panaszok miatt többször is megígérte, hogy majd kísérletet tesz a fegyenceknek a mezői munka terén való alkalmazásával. Az iparosok „kitartó harca remélni engedi, hogy iparosaink ...nemsokára megszabadulnak a fegyencek ...illetéktelen versenyétől.”⁹

„Az igazságügyminiszter a rabokat oly iparágakkal szándékozik foglalkoztatni, melyek iparos-tályunknak kevésbé okoznak kárt, pl. kosárfonás, szövés. E célból már rendeznek is be a fegyházban kosárfonó és szövő műhelyt. Udvözljük az újítást, mert soproni iparosaink közvetlenül fogják érezni, mily súlyt vett le a miniszter vállalkról a reformjával. Ugyanis városunkban is állandó panasz tárgya az iparosoknak a kőhidi fegyházban nagyban üzött fegyencipar.”¹⁰

Egy pécsi kaptafagyáros keserűen panaszkodott, amiért a soproni fegyintézetben ipari munkára alkalmazták a „fegyencek legnagyobb részét”. — „Ez az ipari foglalkozás, mivel 600–700 fegyenc munkaerőjét használja fel, nagymérvű, és éppen azért némely iparágnak alig elviselhető versenyt okoz.” Majd saját egyéni érdekére hivatkozva így folytatta panaszát: „1895-ben alapítottam Pécsen egy gőzerőre berendezett kaptafagyárat ... Foglalkoztattam 40–50 embert, adtam el árut ... Bulgáriába is, de igen hamar csökkent a forgalom, mikor Schischa Adolf úr, aki a soproni fegyintézetben dolgozott, egész Magyarországot az ő olcsó áruival elárasztotta ... és áruival mérkőzni nem lehet. Schischa Adolfnak szerződése értelmében csak külföldre szabadna gyártmányt eladni ... Lehet, hogy oda is szállít, de tudtommal Magyarországot forszírozza roppant leszállított árakkal...”¹¹

„Az iparosok ... mindinkább érzik a fegyencipar súlyos károsítását...” Az igazságügyminiszter, Plosz Sándor „még ebben az évben keresztül akarja vinni..., hogy az összes fegyházakban büntessék az ipari cikkek előállítását...”¹²

„Az igazságügyminiszter elhatározta, hogy korlátozni fogja a börtönök és fegyházak rabiparát.” — A szegedi csillagbörtön és a váci fegyház után többi közt a soproni fegyintézet iparüzésének megszüntetését is tervbe vette a miniszter olyan formán, hogy a fegyintézet részére földterületeket vásárol, hogy a fegyencet ipari foglalkozás helyett a „földművelésre szorítsa”.¹³

A fenti ügyben még október folyamán értekezlet volt az igazságügyminisztériumban.

⁹ Soproni Napló 1898. június 19.

¹⁰ Soproni Napló 1900. március 25.

¹¹ Soproni Napló 1900. április 22.

¹² Soproni Napló 1901. június 13.

¹³ Soproni Napló 1901. szeptember 15.

1904 decemberében az igazságügyminiszter elrendelte, hogy „a büntetőintézetek részére szükséges mezőgazdasági terményeket ezentúl ne a nagy vállalatoktól, hanem a termelő kisgazdák-tól szerezzék be, ha azok beszerzése ... nyilvános verseny nélkül eszközölhető”.

Azt is kimondta a miniszter, hogy az említett terményeket „lehetőleg a környékbeli gazdáktól szerezzék be”. Ugyancsak elrendelte, hogy ha a közeli városokban a gazdáknak szövetkezeti raktárak van, oda kell fordulni, hogy így a termelő illetőleg gazda „elkerülve a sokszor nagy közvetítő díjakat, nagyobb haszonra teheszen szert”.¹⁴

Az iparosokhoz is volt a miniszternek – újból – néhány vigasztaló illetve biztató szava 1905 februárjában. A kereskedelemügyi miniszterrel együttesen közölték, hogy „a fegyencipar kérdése gyökeres megoldás előtt áll”.

Bár a miniszter később intézkedett és eltiltotta a fegyrintézetben magánszemélyek részére asztalomunkák készítését, azért „a visszaélés tovább folyt” – panaszkodott még 30 év múlva is, 1934. október 18-án a soproni asztalosmesterek szakcsoportja a jelzett évben és napon tartott gyűlésen.

Nemcsak az asztalosipar szenvedett továbbra is a fegyencmunka konkurenciája miatt, hanem egyéb iparágak is (pl. a soproni konyhakertészet stb.).

* * *

Tanulás és szórakozás

A fegyencok tanítása a kőhidai tanítók feladata volt, sőt tulajdonképpen az volt elsődleges feladatuk. A fegyenciskola, ahogy már említettem, az intézet délkeleti sarkán lévő emeletes épületben volt, ahol a protestáns és zsidó vallású fegyencok istentiszteleteit is tartották.

A fegyrintézeti, azaz a fegyencok részére berendezett iskola 6 osztályú volt. Az első három osztály kezdőké, két osztály a haladóké, a hatodik pedig polgári iskola volt. Minden fegyenc, aki a 30. életévét töltötte be, tanköteles volt. Hetenkint minden osztálynak 5-5 tanórása volt. Összesen 10 pad állt a fegyenctanulók rendelkezésére. Az iskola jól fel volt szerelve minden szükséges taneszközzel. Könyvtár is volt az iskolahelyiségben. Csupán adakozásból 1887-re 200 kötetig szaporodott fel. (1936-ban 5000 kötetből áll.) A könyvek mind „erkölcsnemesítő” olvasmányok voltak. A magánzárkák lakóinak a könyvek „hathatós szellemi táplálékot” nyújtottak, s „készséggel olvasták is azokat”. A fegyenckönyvtár kezelői is tanítók voltak. A könyvtárból az intézetben kívülre könyvet vinni nem volt szabad. Ugyanakkor – a fegyencok kívánságára – kívülről vihettek be könyveket, de azokat csak cenzúrázás után kaphatták kézhez. Mindig akadtak a fegyencok között, akik nemcsak szorgalmasan olvastak, hanem privát szorgalomból tanultak is, főleg idegen nyelveket, de más tárgyakat is. Mielőtt szabadultak, könyveiket eladhatták, s akkor némi pénzt kaphattak értük. Az ilyen könyveket fegyőrök is megvehették.

A levelek cenzúrázása a fegyrintézeti lelkészek feladata volt. Különösen jelentős volt az a tény, hogy az analfabéta fegyencok (akkoriban még nagyon sok volt) megtanultak írni, olvasni, számolni. Természetesen más tárgyak is szerepeltek a fegyenciskolában, mint pl. földrajz, helyesírás, történelem stb.

Az oktatási nyelv kizárólag magyar volt. A nem magyar ajkú fegyenceknek csak magyar könyveket adtak olvasásra. A kölcsönkönyveket hetenkint cserélhették.

A fegyencok iskoláztatásával kapcsolatban a már említett Zollner Béla így nyilatkozott: „Ki kell emelnem fegyrintézetünk kiváló nemzeti fontosságát. Százával kerülnek börtöneinkbe oly egyének, akik egy árva szót sem értenek magyarul. Mire otthonukba visszatérnek, majdnem kivétel nélkül megtanulják nyelvünket. Valóságos nemzeti hivatás az, amit e téren fegyházi tanítóink teljesítenek.”¹⁵

¹⁴ Soproni Napló 1905. január 5.

¹⁵ Soproni Napló 1902. szeptember 11.

Attól kezdve, hogy Németh Ferenc szerkesztő 1886, illetőleg 1887-ben oly részletesen beszámolt a fegyintézet berendezéséről és azzal kapcsolatban a fegyenciskoláról is, évtizedeken át nem sok változás történt a fegyencek oktatását illetően. Egy 1925-i feljegyzés a fegyenciskoláról így szól:

„Minden fegyenc 24 éves koráig iskolaköteles. Két csoport van: kezdők és haladók csoportja. Az analfabéták írni, olvasni, számolni tanulnak, a haladók földrajzot, történelmet, és egyéb tudományokat. Csak vasárnap van iskolai oktatás, mivel hétköznap reggeltől estig szüntelen egyéb munka foglalja le minden percüket...” (S.V. 1925. okt. 25.)¹⁶

Ha a fegyencoktatással kapcsolatban nem is történt nagymértékű változás az elmúlt évtizedekhez képest, mégis változásnak lehet mondani azt, hogy a fegyencek egyhangú életébe az első világháború után – ha szabad így mondani – egy kis szellemi tornát is becsúsztatott a vezetőség. Ilyen alkalom volt pl. 1926. március 7-én, vasárnap, amikor népművelő előadást tartottak a fegyenceknek. Az előadó Fogl János, Sopron városi állami polgári iskolai igazgató volt. Az előadás témája: „A szeszitalok mértéktelen fogyasztása.” Az előadáson a soproni vendégek között jelen volt Palásty Kálmán kir. tanfelügyelő, Ézsöl Fábán tanfelügyelőségi írnok, s az intézet tisztikara dr. Udvardy Jenő h. igazgatóval az élen. (S. V. 1926. március)¹⁷

Dr. Udvardy Jenő igazgató a fegyintézet szellemi életét már nem korlátozta csupán a fegyenciskola látogatására és a fegyenckönyvtárban lévő cenzúrázott könyvek olvasására. Bizonyos moderséget vitt a fegyencek életébe a szellemi élet terén, s egyéb vonatkozásokban is. Karinthy Frigyes hírneves írónk egy fegyintézeti látogatása után Sopronban tartott előadásában így jellemezte Udvardyt: „Minden rabnak az arca kivétel nélkül felderült, csaknem mosolygóssá vált, ahogy az igazgatót megláták.” (S.V. 1932. február 10.) Karinthynek igaza volt. Akik Udvardyt személyesen ismerték, mindenben egyetértettek a Sopronmegyei Népújságban 1933. szeptember 24-én róla írt jellemzéssel: „Szigorú, de rendkívül humánus, igazságszerető ember volt.”

Néha előadásokat rendeztetett a fegyencekkel. Az előadások szereplői mind fegyencek voltak. „Ők énekeltek, hegedültek, szavaltak, jeleneteket adtak elő.” A program pontjait egy Halmay nevű, hazaárulás vádjával életfogytiglani fegyházra ítélt, egykori budapesti újságíró szokta bemondani a hallgatóságnak, „rendszerint igen kellemesen”.

Előfordult, hogy a fegyencek között szobrász, vagy talán helyesebben mondva kőfaragó is akadt. Egyik közülük temetői kereszteket és útszéli feszületeket is tudott készíteni. Egy alkalommal engedélyt kapott arra, hogy Círák és Csapod faluk közé – egy elkorhadt fafeszület helyére – kőfeszületet faragjon. A feszületet felállították, de csak rövid életű volt. Eröss István csapodi plébános „A cziráki közjegyzőség és plébánia története” (Győr, 1943.) c. könyvében leírja, hogy a fegyenc-keresztet a Corpus (Kr. teste) arca annyira torz volt, hogy az egész környéket megbotránkoltatta. Rövid idő múlva a keresztről eltűnt a Corpus.

A fegyintézetben szinte minden időben akadtak fegyencek, akiknek művészi hajlamaik, képességeik voltak festésben, fafaragásban, fém- és dísz tárgyak készítésében. Valósággal művészi faragású cigarettatartókat, intarziás kazettákat, ízléses, szép papírkosárlákat is készítettek. Néhány pengő volt az áruk. Hogy a fegyenc mit kapott érte? Esetleg semmit...

Kiss Ferenc, a sopronkőhidai fegyintézet akkori evangélikus lelkésze 1931 decemberében a soproni teológiai ifjúsági kör nyilvános ülésén nagy közönség előtt a fegyencekről tartott előadásában említette, hogy egyik fegyenc „gyönyörű Krisztusképet” a „Theológiai Otthon”-nak adott hálából azért, hogy a teológusok többször vallásos ünnepélyt tartottak Kőhidán.

Akárhány fegyenc szabadulása után azzal kereste kenyerét, amit rabsága idején a fegyintézetben tanult, illetőleg mint már benne szunnyadó képességet, hajlamot kifejlesztett. Egy eset a sok közül: egy fegyenc szabadulása után a soproni Csitkovits-féle kávéház előtti verandán kiállítást rendezett „kenyérből készített plasztikus alakokból”. Köztük volt a Krisztus Pilátus előtt c. kép Deák

¹⁶ Sopronvármegye 1925. október 25.

¹⁷ Sopronvármegye 1926 március

Ferenc mauzóleuma, a budapesti Szabadság szobor stb. Az alakok „rendkívül pontos kivitelben meglepő ügyességgel készültek és érdemesek megtekintésre.” (Soproni Napló, 1898. dec. 1.).

Szórakozásra a fegyenceknek kezdetben nem volt lehetőségük, de az első világháború után, ha nagyritkán is, néhanapján ebben is lehetett részük.

1925. május 10-én, egy vasárnapon pl. „hosszú kocsisor népes előkelő társaságot ... szállított a kőhidi fegyintézetbe... jó napot csinálni a nagy kriptá eleven lakóinak”. A vendégek közt volt ny. államtitkár, költő és akadémikus, r.t. igazgatók, az Alföldi Magyar Közművelődési Társaság titkára, Wrehovszky Károly törvényszéki elnök, Bertalan királyi ügyész, dr. Kiss Lajos rendőrtanácsos, dr. Schindler polgármester, Palásti kir. tanfelügyelő és fegyintézeti tisztviselők. Új sárga omnibusz szállította ki a „Rajta” úribanda muzsikusait, nyitott társaskocsin mentek ki a soproni sajtó képviselői. A vármege autóján megjelent Gévay Lajos alispán. A fegyház kapujában Zsobrovsky Endre igazgatóval az élén a fegyintézeti tisztikar és a díszruhas fegyőrök fogadták a vendégeket... A főépület felzúszlózott, felgirlingozott, kivilágított háromemeletes folyosóján felállított székeken foglaltak helyet... A fegyházban még ma is szokatlan nagy a hideg. És ebben az épületben télen nem fűtenek. A központi fűtés csövei ugyan minden cellában láthatók, de az államnak nincs pénze a fegyház fűtésére.”

Az ünnepséget az „Alföldi Magyar Közművelődési Társaság” és a „Hangya” ipar r.t. rendezte, – bizonyára az igazságügyminiszter engedélyével.

Az ünnepély műsoráról így számolt be a riporter:

„A fegyencdalárda rázendít a Magyar Hiszekegy magasztos dallamára. Meglepően tiszta, fegyelmezett harmóniával énekelnek. Karmesterük intelligens ember. Volt egyetemi hallgató. Rablógyilkosság miatt van itt. Az államtitkár néhány szíves szóval megnyitja az ünnepélyt, majd egy értelmes arcú fegyenc szaval Jókairól. Kifejező, erősen csengő modulációs hangjával megállná helyét akármelyik soproni hazafias ünnepély programján is. Jól szavalt a másik is, aki egy Vörösmarty-köteményt adott elő. Aztán elstótélt a folyosó, és a második emelet magasságában kifeszített fehér vászonon meglelevenedtek régi iskoláskönyvek képei Vörösmarty és Jókai életéből. Képek, melyeken nem darócruhát hordanak az emberek, örülnek az életnek, a szabadságnak, a büntetlenségnek. A szobájkukban pedig kép, szőnyeg, vitrin és puha ágy.

A folyosókon a szipákolás, tüsszögés erősebb lesz és nehéz sóhajokkal vegyül... A képekhez az öreg Vikár akadémikus fűz... magyarázatot ... közvetlenül, meleg, szívhez szóló néptanító módján. A legtudatlanabb fegyenc is megérti minden szavát. Hálásan meg is tapsolják. Majd a „Rajta” úribanda muzsikál édes, bús magyarnótákat, talp alá való pezsgő csárdásokat... A játékuk eleven, cigányos. A nehéz rabbakancsok önkéntelenül táncütemre dobolnak...” A műsor végén Zsobrovsky igazgató köszönetet mondott mindenkinek, aki lehetővé tette a szép ünnepélyt, „melyhez hasonló – úgymond – nem volt még a kőhidai fegyház 39 éves történetében”. Egyik fegyenc társai nevében köszönetet mondott különösen az Alföldi Magyar Közművelődési Társaságnak, mely „nemcsak a mai jó ebéddel érdemelte ki a fegyencek háláját, hanem mert vagy 500-at foglalkoztatnak közülük a kefekötő- és szövőműhelyekben, s ezáltal elviselhetőbb teszik szomorú életüket, hasznos mesterségre tanítják őket és kereseti lehetőséget biztosítanak számukra.”¹⁸

1925 őszén Zsobrovsky igazgató engedélyével két szerkesztő a kőhidai fegyintézetben néhány üzemet és a nagy „H”-épületet meglátogatta. A konyhát „hőfehéren ragyogó mintakonyhának” nevezték. Az „öt hatalmas, villogóan tiszta üstben forgyogó” déli ebédet megkóstolták. Árpagyöngy-leves és granadírmars volt aznap az ebéd. Ízlett nekik. Legalábbis azt mondták. Gedeon főtiszt közölte velük, hogy a fegyencek hetenkint egyszer kapnak húst, vasárnap, és hogy a vacsora csak rántott leves és főtt burgonya felváltva. „Rabkoszt” – jegyezte meg az egyik vendég.

¹⁸ Sopronvármegye 1925. május 12.

A pékműhelyt ugyanolyan „gusztusos”-nak, szép „tisztának” és „modern” berendezésűnek találták. Egy fegyenc naponta 42 deka kenyeret kapott.

A fegyőrök száma akkor (1925-ben) 90 volt.

A nagy „H”-épületben, a telep középpontjában álló „H” alakú épületben, a régihez képest „nagy” változások történtek. A zárkák mindegyikében, sőt a folyosókon is, képek, fényképek, rajzok díszítették a falakat. Feleségek, gyermekek, rokonok, jóbarátok fényképei. Ezek már a fegyencsors elviselhetőbbé tételét szolgálták.

Rabsegélyező-egylet

1899-ben ún. „Dunántúli Rabsegélyező Egylet”-et alakítottak. Sopron volt a székhelye. A cél az volt, hogy – mint fentebb említettem – a fegyenc szükségét szenvedett családját segítsék, amíg a kenyérkereső büntetését tölti, továbbá, hogy a szabadulónak a polgári életbe való visszatérést megkönnyítsék és a „jó úton maradást” elősegítsék. Részletesen felsorolva ez utóbbi cél elérésének eszközeit, az Egylet

- a) a fegyencet vallás-erkölcsi, elemi, gazdasági és egyéb közhasznú oktatásban részesíti, vagy az állam közegei által eszközölt oktatást előmozdítja és a fegyházi könyvtárakat alkalmas művekkel szaporítja.
- b) Az elítélteket a szabadulásra való előkészítés végett meglátogatja.
- c) A netán meglazult családi kötelék helyreállítását ... előmozdítja.
- d) Munkát szerez a szabadulóknak. Ellátja őket munkaeszközökkel. Munkaanyagok szerzése végett valamely üzletben bizonyos összeg erejéig jótaállás által egy évi időtartamra hitelt biztosít, vagy nekik kamat nélkül kölcsönt ad.
- e) Addig is, míg munkát kaphatnak, hajlékkal és élelemmel látja el őket.
- f) Betegségük esetében gyógyításukról gondoskodik.
- g) Ruhával ellátja őket, vagy elzálogosított ruháikat kiváltja.
- h) Útjegyvet és költséget ad, hogy arra a helyre utazhassanak, ahova az Egylet céljainak megfelelően átköltöznek.
- i) Kivételes esetekben egyszer s mindenkorra vagy több részletben pénzbeli adományt nyújt.
- j) Az Egylet területén élőkkel a személyes összeköttetést fenntartja, viseletüket figyelemmel kíséri, szükség esetén ... támogatja őket.
- k) Munkához segíti őket.
- l) A segélyezés és felügyelet rendszerint egy évig tart, esetleg rövidebb ideig.

Az Egylet jövedelmét képezi:

- a) A rendes tagok évi járuléka,
- b) az Egylet céljaira tett alapítványok kamata vagy jövedelme,
- c) hatóságok és magánosok adományai,
- d) az Egylet javára rendezett színelőadások, hangversenyek és estélyek jövedelme,
- e) az állam által nyújtandó segély.

Az Egylet tagjai:

- a) az Egylet védnöke és védnöknője,
- b) tiszteletbeli elnöke,
- c) tiszteletbeli tagjai és
- d) rendes tagok.

Az a), c) alattiakat a közgyűlés azok közül választja ki, akik az Egylet vagy általában a börtönügy körül különös érdemeket szereztek vagy e téren szorgalommal és eredménnyel működnek.

Rendes tag lehet mindaz, aki évenként 2 Korona tagsági díjat, vagy egyszersmindkorra 20 Korona alapítványi összeget... az egylet pénztárába befizet.

A felügyeleti jogot az Egylettel kapcsolatban a m.kir. kormány a soproni kir. ügyész által gyakoroltatja. Az igazgatást és ügykezelést időnkint megvizsgálja, s akinek az Egylet működéséről szóló évi jelentések is 2 példányban ... megküldendők. (Fenti szöveg kivonat a „Dunántúli Rabsegélyező Egylet Alapszabályai”-ból, melyet a Rötting Gusztáv-féle nyomdában 1900-ban készítettek Sopronban.¹⁹

Ugyancsak a fenti soproni levéltári adatok alapján a „Dunántúli Rabsegélyező Egylet”-ről, illetőleg annak működéséről is megtudhatunk egyet-mást, vagy talán helyesebben mondanám, hogy bőséges részleteket.

Az alapításkor pl. 88 alapító és 137 rendes tagja volt. A kormány 1900-ban kezdte támogatni és a 10 éves fennállás évfordulójáig, 1909 év végéig összesen 45 800 Koronát adott az Egyletnek. Az Egylet 1909 év végéig 987 folyamodványt intézett el kedvezően a kiszabadult fegyencek, illetőleg a fegyencek családtagjai javára. A folyamodványokra ez idő alatt 36 434 Korona 94 fillért utaltak ki. A kiutalt összegből szerszámokra 3604 Korona 42 fillér; fogházi és fegyházi könyvtárakra 2700 Korona; családoknak havi és egyszersmindkor segélyre, ruhára, elsősegélyekre és útiköltségre 30 130 Korona 52 fillér jutott.

1901-ben a megszűnés veszélye fenyegette az Egyletet, mivel a soproni építő- és földhitelbank, ahol az egyesület egész vagyona, 4313 Korona 07 fillér volt letétben, megbukott. Az igazságügyminisztérium 1901. december 19-i 1000 forintos rendkívüli segélye mentette meg az Egyletet.

Az Egylet a 10. évforduló után, azaz 1910-től tovább is kifejtette jótékony működését. Még az I. világháború alatt sem állt le, sőt, amellet, hogy 1910. és 1916. évek közt 633 esetben nyújtott rabsegélyt fegyenceknek és családtagjaiknak 17 495 Korona értékben, az 1914–16-os háborús években még 2700 Korona hadikölcsönt is jegyzett (II., III., IV. hadikölcsön). Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az egyesület bevételeiből még a következőknek juttattak (1909 és 1916 között):

a soproni ügyészségi fogháziskolának	400	Koronát
az ügyészségi fogház házi könyvtárának	250	„
a fegyintézet házi könyvtárának	400	„
a fegyintézeti belső iskolának	250	„
a győri ügyészségi iskolának	50	„
a soproni fogházi tanítónak	600	„
Összesen:	1 950	Koronát

Az igazságügyminiszter adománya ezen időben (1910–1916): 26 500 Korona.

1901-ben az igazgató választmányi tagok közt volt Müller Mór gondnok is, majd később 1905-ben Piacsek és Heszlér lelkészek is bekerültek a választmányba. Mivel az igazgató hivatalból volt az Egylet választmányi tagja, Müller Mór, mint Gedeon igazgató utóda hivatalból is választmányi tag lett.

Érdekes, hogy az Egylet alapító tagjainak a száma évről évre emelkedett. Míg az alapításkor 88 volt, 1916-ban már 246 (ez volt a legmagasabb szám). A rendes tagok száma évről évre ingadozott. 1904-ben volt a legkisebb (125), 1909-ben, a jubileumi évben volt a legmagasabb (163).

¹⁹ Sopron Városi Levéltár T/8/197; T/8/398

1906-ban már 22 egyesület működött Magyarországon a rabsegélyezés terén. (Pécsett pl. 1907. szeptember 6- és 7-én országos rabsegélyező egyleti kongresszust tartottak.) A soproni levéltárban megőrzött „Jelentés a Dunántúli Rabsegélyező Egyesület működéséről” megjegyzi, hogy a 22 egyesület nem dicsekvésből említi, „mert hiszen a nyugati államokban már régebben, így Ausztriában már 40 évvel előbb felkarolták a rabsegélyezés ügyét.” Az osztrák rabsegélyező egyesület neve „Wiener Sträflingsfürsorgeverein” volt.

Van arról is feljegyzés a „Jelentés”-ben, hogy a Dunántúli Rabsegélyező Egyesület 1901. május 19-i választmányi ülésén a soproni megyeházán pl. 75 Korona segélyt szavazott meg az 1901. évre egy 12 éves lány eltartására, akinek apját életfogytiglani fegyházra ítélték.

Egy másik, szintén rabsegélyező mozgalomnak lehetne nevezni, 1924-ben alakult Sopronban „Fogházmisszió” néven.

Sándor Béla kir. ügyészségi elnök állt az élén. Megalakulása után csakhamar kilátogattak Kőhidára, hogy a fegyencek „lelki és testi szükségletei” után érdeklődjenek. A fegyház meg látogatása után felkérték sajtó útján a társadalmat, hogy nélkülözhető ruhadarabjaikat ajánlják fel a misszió javára, mely az összegyűjtött ruhát a kiszabaduló fegyenceknek adja.

A „Fogházmisszió” karácsonykor és húsvétkor az összegyűjtött pénzekből szeretetadományokat szállított ki a fegyenceknek. Van pl. feljegyzés arról, hogy 1924. húsvétján Eszterházy Pál herceg 85 kg lisztet, 20 liter tejet, cukrot és zsírt adományozott a misszió útján a fegyenceknek. Lassankint rendszeressé vált a fegyencek szeretetadományokkal való ellátása a két nagy ünnepen, azaz karácsonykor és húsvétkor. Kis csomagot kaptak kaláccsal, egyéb édességekkel és sült hússal. Az is szokássá vált, hogy a két ünnepen személyenként néhány deci bort kaptak. Valószínű, hogy egyes fegyencek kaptak – a fogházmissziós csomagokon kívül – egyénenként is ajándékot (pl. kertész-fegyencek). Igen ez így volt ... Mindig akadtak néhányan, akik karácsonyi és húsvéti örömeiket a lezszerencsétlenebbekkel szívesen megosztották, ha nagyon szűk keretek között lehetett is azt tenni...

Az ág. h. ev. Hittudományi Egyetem Sopronba költözése után a teológusok is többször kimentek a fegyházba és evangélikus vallású fegyenceknek vallásos ünnepélyeket tartottak.

És mégis ..., mi ez mind azoknak a szerencsétlen fegyenceknek...! Legnagyobb hiányukon semmiféle karítaszcsomag, sem vallásos ünnepély nem segít. Hogy is írta valaki 1902-ben a fegyencekről, aki csak futólag járta végig az intézetet egy látogatás keretében? „Helyzetük, ha nem tekintjük azt, hogy az ember éltető elemét, a szabadságot nélkülözik ...tűrhető...” De lehet-e figyelembe nem venni a legfontosabbat, a szabadság hiányát...?

Azt sem hallgathatjuk el, hogy akárhányszor a mindenütt virágzó bürokrácia a kőhidai fegyházban is nemegyszer rontotta el a fegyenc esetleges karácsonyi örömét. Talán emlékszünk még Kiss Ferenc fegyházi evangélikus lelkész egy előadására a soproni Evangélikus Teológián. Ott azt mondta, hogy a fegyencek egyszer, karácsonykor kaphatnak élelmiszer-csomagot kívülről. Feltételezhető, hogy még a legelvetemültebb fegyenc hozzátartozói is a körükből való szerencsétlenségükhez képest csomag küldésével fejezték ki a karácsonykor mindenkinek kijáró – jókívánásukat, a „Boldog karácsonyi ünnepeket!” A csomagok – sokszor könnyekkel áztatott csomagok – bizony akárhányszor sohasem érkeztek meg a címzetthez. Kőhidára igen, csak a címzetthez nem, mivel az előírt 5 kg-nál valamivel többet nyomott a súlyuk, s azért a feladó címére visszaküldték. 1935-ben pl. a S.V. december 28-i számában a következők voltak olvashatók: „Hiába rimáncodtak könnyes szemmel (ti. a fegyencek), hogy bontsák fel a csomagokat és ami 5 kg-nál több, osszák szét azok között, akiknek nem jutott csomag...” (T.i. hazúlról) A vezetőség „ridegen ragaszkodott a paragrafusokhoz, melyek szerint 5 kg-nál nehezebb csomagot vissza kell küldeni. A fegyházban még karácsonykor is a rideg, kegyetlen paragrafus az úr.”

Hadd fejezzük ki saját véleményünket is a fenti panasszal kapcsolatban. Valóban érthetetlennek tűnik a hatóságok merev állásfoglalása – különösen a „szeretet ünnepén”, karácsonykor. Tény azonban, hogy az igazgató a paragrafus érvényét a saját jóvoltából nem függeszthette fel még karácsonykor sem. Ellenkező esetben ő kerülhetett volna bajba. A felsőbb hatóságok pedig talán abból az elvből indultak ki, hogy a fegyintézet büntető intézet, ahol a legszigorúbb fegyelemnek kell érvényesülnie.

Különben nem egyedülálló eset a fenti, és nem is Sopronkőhida volt az egyetlen, ahol a csomagküldéssel, illetőleg a csomagok súlyával kapcsolatban a legszigorúbb parancsok, szabályok voltak érvényben. Hogy a Horthy-féle internálótáborokban is érvényes volt-e ilyesféle szabály, valószínűnek tartjuk. A későbbi büntetőintézetekben, sőt még az internálótáborokban is, habár ott a külvilágtól elkülönítettek csomagot gyakrabban, esetleg hetenként kaphattak, nem lehetett nehezebb a csomag az előírt 5 kg-nál rendes körülmények között. (Kivételek lehettek és voltak is) Ha súlyosabb volt, vagy olyasmi volt benne, ami tiltva volt (pl. csokoládé, tortaféle stb.), akkor nemcsak hogy visszaküldték a csomagot a feladó címére, hanem a címzettet hosszabb-rövidebb ideig tartó fogdával meg is büntették (szenvedő alanyok élményeiből nyert adat).

INHALT

IN MEMORIAM GYÖRGY RÁNKI

Beim Grabe von György Ránki (<i>P. Hanák</i>)	243
Der Hauptredakteur György Ránki (<i>Zs. L. Nagy</i>)	246
Zur Wirtschaftsgeschichte des Judentums in Ungarn (Ein Bericht über die Konferenz in Jerusalem im Januar 1988) – <i>M. K.</i> – <i>L. V.</i>	249
<i>György Ránki</i> : Die Berufsstruktur des Judentums in Ungarn in der Zwischenkriegszeit	256

STUDIEN

<i>J. Balogh</i> : Die Schulpolitik der rumänischen Regierung in Siebenbürgen (1918–1948)	267
<i>D. Szőke</i> : Die Agrarfrage in der Zeitschrift „Magyar Szemle”.	295

BEITRÄGE

<i>M. Kozári</i> : Die Ostkrise und die Zielsetzungen der Grossmächte auf dem Balkan (1875–77 J.) 318	
<i>J. Nouzille</i> : Die neue Grenze zwischen Österreich und Ungarn (1919–1921)	330
<i>M. Schmidt</i> : Die ungarische zionistische Bewegung der 1930er Jahre im Spiegel der polizeilichen Überwachung	339

FAMILIE UND LEBENSWEISE

<i>M. J. Dauntton</i> : Wohnungsverhältnisse in Gross-Britannien (1850–1939)	351
<i>G. Gyáni</i> : Weibliche Arbeit und Familie in Ungarn (1900–1930)	366

DOKUMENTE

<i>É. Szabó</i> : Zur Geschichte der schwedischen Rettungsaktion in Ungarn (1944)	379
---	-----

MEMOIRE

<i>A. Németh</i> : Aus der Geschichte des Zuchthauses in Sopronköhida	395
---	-----

CONTENTS

IN MEMORIAM GYÖRGY RÁNKI

At the Grave of György Ránki (<i>P. Hanák</i>)	243
György Ránki, Editor-in-Chief (<i>Zs. L. Nagy</i>)	246
On the Economic History of the Jews in Hungary (A Report on the Conference in Jerusalem in January 1988) – <i>M. K. – L. V.</i>	249
<i>György Ránki</i> : The Professional Composition of the Hungarian Jewry during the Interwar Period	256

STUDIES

<i>J. Balogh</i> : The Educational Policy of the Roumanian Government in Transylvania (1918–1948)	267
<i>D. Szőke</i> : Agrarian Question in the Revien "Magyar Szemle"	295

ARTICLES

<i>M. Kozári</i> : The Eastern Crisis and the Aims of the Great Powers in the Balkans (1875–77)	318
<i>J. Nouzille</i> : New Border Between Austria and Hungary (1919–1921)	330
<i>M. Schmidt</i> : The Zionist Movement in Hungary of the 1930s in Mirror of the Police Supervision	339

FAMILY AND WAY OF LIFE

<i>M. J. Dauntton</i> : Housing the Families in Britain (1850–1939)	351
<i>G. Gyáni</i> : Women's Work and the Family in Hungary (1900–1930)	366

DOCUMENTS

<i>É. Szabó</i> : Sources to the History of the Swedish Saving Action in Hungary (1944)	379
---	-----

MEMOIRS

<i>A. Németh</i> : From the History of the Penitentiary in Sopronkőhida	395
---	-----

СОДЕЖАНИЕ

В ПАМЯТЬ ДЬЁРДЯ РАНКИ

Надгробная речь в похоронах Дьёрдя Ранки (<i>П. Ханак</i>)	243
Главный редактор Дьёрдь Ранки (<i>Ж. Л. Надь</i>)	246
Об экономической истории венгерских евреев (Сообщение о конференции в Иерусалиме января 1988. года) — <i>М. К. — Л. В.</i>	249
<i>Дьёрдь Ранки</i> : Структура по профессии венгерских евреев между двумя мировыми войнами	256

СТАТЬИ

<i>Ю. Балог</i> : Политика румынского правительства в области народного просвещения в Трансильвании (1918–1948)	267
<i>Д. Соке</i> : Аграрный вопрос в журнале Мадяр Семле	295

СООБЩЕНИЯ

<i>М. Козари</i> : Восточный кризис и стремления великих держав на Балканах (1875–77 гг.)	318
<i>Ж. Нузиль</i> : Новая граница Венгрии и Австрии (1919–1921 гг.)	330
<i>М. Шмидт</i> : Ционистское движение 30-ых годов в зеркале полицейских надзоров	339

СЕМЬЯ И ОБРАЗ ЖИЗНИ

<i>М. Йр. Дантон</i> : Жилишные условия в Великобритании (1850–1939 гг.)	351
<i>Г. Дьяни</i> : Женский труд и семья в Венгрии (1900–1930 гг.)	336

ДОКУМЕНТЫ

<i>Э. Сабо</i> : Документы к истории шведской помощи в Венгрии (1944 г.)	379
--	-----

ВОСПОМИНАНИЕ

<i>А. Нэмэт</i> : К истории тюрьмы в г. Шопронкохида	395
--	-----

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
 Műszaki szerkesztő: Sándor István
 A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. március 22.
 Terjedelem: 15,40 A/5 ív
 Készült a GÉPKOOP Leányvállalat Nyomdájában
 Táskaszám: 89/013

SOMMAIRE

IN MEMORIAM GYÖRGY RÁNKI

Auprès du sépulcre de György Ránki (<i>P. Hanák</i>)	243
György Ránki le rédacteur en chef (<i>Zs. L. Nagy</i>)	246
Sur l'histoire économique des juifs de Hongrie (Compte rendu de la conférence tenue en janvier 1988 à Jérusalem) – <i>M. K.</i> – <i>L. V.</i>	249
<i>György Ránki</i> : La structure professionnelle des juifs de Hongrie entre les deux guerres mondiales	256

ETUDES

<i>J. Balogh</i> : La politique scolaire du gouvernement roumain en Transylvanie (1918–1948)	267
<i>D. Szőke</i> : La question agraire dans la Revue Hongroise	295

COMMUNICATIONS

<i>M. Kozári</i> : La crise orientale et les buts des grandes puissances au Balcan (1875–77)	318
<i>Jean Nouzille</i> : La nouvelle frontière entre l'Autriche et la Hongrie (1919–1921)	330
<i>M. Schmidt</i> : Le mouvement cioniste hongrois des années trente vu par la surveillance policière	339

FAMILLE ET MODE DE VIE

<i>M. J. Daunton</i> : Conditions de locations en Grande-Bretagne (1850–1939)	351
<i>G. Gyáni</i> : Travail de femme et famille en Hongrie (1900–1930)	366

DOCUMENTS

<i>É. Szabó</i> : Sur l'histoire de l'action de secours suédoise en Hongrie (1944)	379
--	-----

MÉMOIRE

<i>A. Németh</i> : Sur l'histoire de la maison de force de Sopronkőhida	395
---	-----

Ára: 27,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040—9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbcsítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/A közvetlenül vagy postautalványon valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 108,— Ft

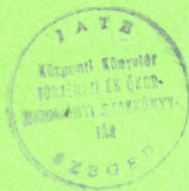
Egy szám ára: 27,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA . Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

AKADÉMIAI KIADÓ. BUDAPEST

R-8.

1989 JUL 5

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

87-88
4

A TARTALOMBÓL

Robert R. Palmer: A két Tocqueville

DOKUMENTUMOK

Vida István: A lengyel emigráns kormány lisszaboni követségének magyar vonatkozású iratai (1942–1945)

KÖZLEMÉNYEK

Molnár György: A Monarchia hadiflottájának utóélete

ÉLETMŰVEK

Györffy György

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXX. ÉVFOLYAM, 1987–88. 4. szám

Szerkesztők:

ENGEL PÁL, HANÁK PÉTER (főszerkesztő), L. NAGY ZSUZSA (főszerkesztő-helyettes),
VIKOL KATALIN (a szerkesztőség munkatársa)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, GLATZ FERENC,
GRANASZTÓI GYÖRGY, IRINYI KÁROLY, JUHÁSZ GYULA, KATUS LÁSZLÓ,
KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, ORMOS MÁRIA, PACH ZSIGMOND PÁL,
PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, SZABÓ ÁGNES, SZÜCS JENŐ, VIDA ISTVÁN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51–53. – Telefon: 759-011
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Robert R. Palmer: A két Tocqueville 417

DOKUMENTUMOK

*Vida István: A lengyel emigráns kormány lisszaboni követségének magyar vonatkozású iratai
(1942–1945)* 438

KÖZLEMÉNYEK

Török József: Erasmus a megújhodott katolikus egyháztörténet-írás tükrében 480
Molnár György: A Monarchia hadiflottájának utóélete 487

ELMÉLET ÉS MÓDSZER

*Olajos Teréz: Felhasználatlan hazai forrás a román nép történetéhez (A vlach népnév második
előfordulása)* 512

ÉLETMŰVEK

Györffy György: A steppei nomádoktól a magyar államig 516
Györffy György irodalmi munkássága 521

ROBERT R. PALMER

A két Tocqueville

Meglehetősen szokatlan, hogy két előkelő társadalmi helyzetű ember, apa és fia, néhány év különbséggel ugyanarról a témáról jelentessen meg könyvet. A fiú műve azonnal híressé vált, az apának azonban nem szenteltek különösebb figyelmet, s hamarosan feledésbe merült. Ez volt a két Tocqueville története. A két 19. század második felében élő francia egyaránt arra törekedett, hogy megértse azt az 1789-es forradalmat, melytől szenvedett. A forradalom okait mindketten a régi rendszer utolsó éveit vizsgálva keresték. A kettőjük közti különbség egyéni érdeklődésükből fakadt s emellett a kétféle történet-felfogás problémáját is példázza.

Alexis de Tocqueville „Az ancien régime és a forradalom” című könyvét 1856-ban adták ki. Franciaországban azonnal szenzációt keltett, s még ugyanabban az évben két angol fordítása is megjelent, melyet 1857-ben egy német fordítás követett. Mivel a könyv nem jutott el a forradalom tárgyalásáig, valójában a francia gondolkodásról és társadalomról adott képet az 1789-et megelőző két vagy három generáció idején.

A szerzőnek szándékában állt, hogy a következő részben magáról a forradalomról írjon, melyre kutatásai vonatkoztak s melyről sok jegyzetet s néhány fejezetvázlatot el is készített, de mindez 1859-ben bekövetkezett korai halála miatt befejezetlen maradt.

A forradalom előtti időszakkal foglalkozó hét fejezet a királyság reformtörekvéseit is tárgyalta az 1789-et közvetlenül megelőző években, s szinte teljesen készen volt már.¹

¹ A forradalmat megelőző kort tárgyaló hét fejezetet először Tocqueville barátja s első kiadója, Gustave de Beaumont adta közre, Mme de Tocqueville-lel együtt a *Mélanges, fragments historiques et notes sur l'ancien régime, la révolution, l'empire...* Párizs 1865, 55–148. Ez a könyv a 9 kötetes *Oeuvres complètes d'Alexis de Tocqueville*, Párizs 1864-66 nyolcadik kötete. A második világháború után J. P. Mayer irányításával egy új kritikai kiadás látott napvilágot: *Oeuvres complètes d'Alexis de Tocqueville* címen (O. C. rövidítéssel a továbbiakban). Ebben, a még mindig nem teljes kiadásban (1987) Tome I (két kötetben) a *La démocratie en Amérique*-t tartalmazza s a Tome II (szintén két kötetben) első része tartalmazza Tocqueville 1856-os könyvét, Georges Lefebvre fontos bevezetőjével. A Tome II második része, melyet André Jardin adott ki s Gallimard-nál jelent meg Párizsban 1953-ban tartalmazza a vázlat fejezeteket, töredékeket s annak a folytatásnak a jegyzeteit, melyet Tocqueville hátrahagyott halálával. De míg Beaumont 1865-ben megpróbálkozott azzal, hogy Tocqueville jegyzeteit és töredékeit beleszője a fejezetekbe s ezáltal olyan folyamatos történelmi szöveget hozzon létre, mint amilyent szerinte Tocqueville is akart, Jardin 1953-as kiadása meghagyja a különbségeket Tocqueville vázlat-fejezetei, alternatív verziói, a többfajta szóhasználat, az összekötés nélküli vázlatok, megjegyzések, jegyzetek, másolatok s olvasmányai kivonatai stb. között, a kézzel írt s néha olvashatatlan anyag óriási mennyiségében, mely ezen kiadás egyedüli forrása. Az itt szóban forgó hét fejezetről lásd Jardin „note critique”-t, in O. C. II,2, 7-26. Francoit Furet „Tocqueville et le problème de la Révolution française” c. írását in „Penser la Révolution française” Párizs 1978, 206-211. valamint Richard Herr: „Tocqueville and the Old Regime”, Princeton, 1962, 100-106 1. és André Jardin új életrajza „Alexis de Tocqueville, 1855-1859” Párizs. 1984. 485-492.

Mindenki, aki Alexis de Tocqueville-el foglalkozik, hallott már apjáról, Hervé de Tocqueville grófról, de kevesen hallottak publikációiról, akár Franciaországban, akár pedig az angolul beszélő világban, mivel könyveit sosem fordították angolra. 1847-ben az apa, aki akkor 75 éves volt és azt megelőzően sosem írt könyvet, kiadta „XV. Lajos uralkodásának filozófiai történeté”-t, majd 1850-ben, 78 éves korában a „XVI. Lajos uralkodásának vizsgálata” című művét. Hervé gróf 1856-ban halt meg, csak néhány nappal fiának az ancien regime-ről írt könyve megjelenése előtt s mindössze három évvel előzve meg Alexis halálát.²

Sok kérdést megvilágít apa és fiú műveinek összehasonlítása, az, hogy mit mondanak a forradalom közvetlen okairól, valamint a Bastille elestét megelőző három év történetéről.

Az összehasonlítás, a hasonlóságok és különbségek kimutatása izgalmas feladat mindenki számára, akit érdekel a francia forradalom s általában a historiográfia, netán a családtörténet vagy a kiváló Alexis de Tocqueville gondolkodásmódja.

A Clérel de Tocqueville-ek régi normandiai család tagjai voltak, oly ősi családéi, hogy egyikük neve Anglia normann meghódításakor is szerepel.

A forradalom alatt Hervé a feltűnést kerülve Franciaországban maradt, nem emigrált, s Napóleon uralmának idején csupán kisebb falusi tisztséget töltött be. Csak a Bourbon-restauráció idején vállalt közhivatalt. 1814–27 között különböző francia megyékben volt prefektus s mint a Becsületrend tagja s a királyi kamarás pusztán tiszteletbeli megbízatása volt. 1872-ben X. Károly főrendi rangra emelte, ez feljogosította arra, hogy a restaurációs parlament felsőházának tagja legyen, s számos gyakorlati kérdéstről, mint a postaszolgáltatás, a költségvetés, Le Havre kikötőjének fejlesztése mondott ott beszédeket. Az 1830-as forradalom elmozdította őt a felsőházból, s mivel megtagadta az orleansi Lajos Fülöp királyságának szolgálatát, a magánéletbe vonult vissza. Nem tudjuk, miért várt 1847-ig, ill. 1850-ig két könyvének publikálásával, de a két előszóból, valamint a könyvek egyes utalásaiból tudjuk, hogy életének nyolcadik évtizedében írta azokat.

Alexis de Tocqueville 1805-ben született, s így gyermekkorát egy olyan vidéki arisztokrata családban élte, mely visszahúzódott a közügyektől, nosztalgiával gondolt a múltra, tartott a forradalomtól és megvetette Napóleont. Kamaszkorát ugyanebben a családban, de igencsak megváltozott körülmények között töltötte: a Bourbonok kedvelték, apja vezető közigazgatási tisztviselő volt. Annak ellenére, hogy ilyen milióból származott s egész életében barátainak s levelező partnereinek többsége az arisztokráciához tartozott, a fiatal Alexis, aki 1830-ban 25 éves volt, elfogadta az 1830-as forradalom követelményeit. Családjának aggodása s barátainak megdöbbenése ellenére felesküdt

² *Historie philosophique du règne de Louis XV par le comte de Tocqueville*, 2 kötet, Párizs, 1847 s ugyanabban az évben másodszor is kiadták; „Coup d’œil sur le règne de Louis XVI depuis son avènement à la couronne jusqu’à la séance royale du 23 juin 1789, pour faire suite à l’histoire philosophique du règne de Louis XV, par le comte de Tocqueville” 403., Párizs 1850.

*Hervé 1772-ben született, 1794-ben egy hasonlóképpen előkelő születésű ifjú nőt vett feleségül, annak a Lamoignon de Malesherbes-nek az unokáját, aki 1760 óta aktívan részt vett a kormányzati munkában. Malesherbes humán meggyőződéséről volt ismert, aki az 1780-as években a francia királyság gyökeres rekonstrukciójának híve volt, később azonban XVI. Lajost védte az 1793-as Nemzeti Konvent-beli tárgyalásán s ezért néhány hónap múlva, a diktatúra idején maga is meghalt. Hervét és fiatal feleségét is bebörtönözték néhány hónapra s ők is könnyen meghalhattak volna, ha a diktatúra tovább tart.

Lajos Fülöpre. Annak érdekében, hogy átmenetileg megszabaduljon a zavaró helyzetből s tanulmányozza azt a „demokráciát”, amelyet csodált és félt, bár ugyanakkor a jövő útjának tartott, módot keresett arra, hogy egy hosszabb utazást tegyen az Egyesült Államokban. A francia kormánytól hivatalos megbízást kapott az amerikai börtönrendszer tanulmányozására s erről vele utazó társával, Gustave de Beaumont-nal közösen jelentést is nyújtott be a kormánynak. Fő célja tulajdonképpen az volt, hogy a demokratikus intézményeket és életmódot tanulmányozza, erről írta meg „A demokrácia Amerikában” című kétkötetes klasszikus művét. Ezzel a könyvével 1841-ben, mindössze 36 éves korában elnyerte a Francia Akadémia tagságát. Ezt követően a politikai életben is részt vett, beválasztották a képviselőházba. Az 1848-as forradalom alatt üdvözölte a Második Köztársaságot, s ennek alkotmányozó bizottságában, valamint külügyminisztereként tevékenykedett. 1851-ben elutasította a köztársaság Louis Napoleon-Bonaparte általi megbuktatását, 1852-ben a Második Birodalmat és második Napóleont (aki a III. Napoleon nevet viselte). Apjához hasonlóan, ő is a közéletből való visszavonulása után, vagyonából élve, hozzáfogott azokhoz a kutatásokhoz, melyek 1856-os könyvét, valamint a forradalomról írt – már említett – befejezetlen fejezeteit eredményezték.

Arra törekedett, hogy megmagyarázza magának, s ha lehetséges, másoknak is, hogyan vethette uralom alá Franciaországot másodszor is egy modern császár, s miért nem virágozhat Franciaországban olyan szabad és békés demokrácia, mint amilyen szerinte az Egyesült Államokban megvalósult.

Talán nem egészen fair oly módon összevetni a két Tocqueville művét, mint azt a következőkben tesszük. Hervé „XVI. Lajos uralkodásának vizsgálata” c. műve gondosan szerkesztett s befejezett könyv. Talán javára válik, ha bemutatásakor elhagyom mindazt, amit a modern olvasó triviálisnak vagy a tárgytól eltérőnek tart, ugyanakkor Alexis befejezetlen fogalmazványainak s jegyzeteinek kiadása révén sem lesz könyve több, mint kidolgozatlan vázlat, melyet szerzője újrainni szándékozott. Hervé előrehaladott idős koráig jó egészségnak örvendett. Ezzel szemben Alexis már 1850-ben, 45 évesen vért köpött, s bár 1856-ban sikerült befejeznie „Az ancien régime és a forradalom” c. könyvét, hamarosan mind ő, mind felesége gyakran betegeskedett. Műve megírását a kényszerpihenő szükségessége, az orvosok által javasolt melegebb éghajlatú területekre tett utazások szakították meg, valamint egy londoni utazás, hogy ott tanulmányozza a British Museumnak a francia forradalomra vonatkozó gyűjteményét, emellett a normandiai kastélyban családi vendégek látogatása hátráltatta könyve írásában. A folytatás hét fejezetét 1857 októbere és decembere között sietősen írta meg. Úgy tervezte, hogy átdolgozza ezeket, de már soha többé nem volt erre képes. Röviden: a könyv anyaga nem a legjobb oldaláról mutatja be Alexis de Tocqueville-t.

De még így is s az összes fenntartással együtt, Alexisnak a francia forradalomról írt e lapjai is felfednek valamit gondolkodásmódjából. Sainte-Beuve találó megjegyzése szerint Alexis olyan ragyogó elme volt, hogy „mielőtt bármit is tanulmányozott volna, először gondolkodni kezdett”. A kutatás megkezdése előtti gondolkodás szükséges és ajánlatos dolog, de az, hogy Alexis ilyen különleges fokon tette, már erénnyé válik. Az ancien régime-ről kialakított gondolatainak többségét már 1836-ban megfogalmazta, s húsz évvel később befejezett könyvében hosszabban kifejtette ezeket. Az 1857-ben írt hét befejezetlen fejezeten főbb gondolatait úgy írta le, ahogy épp eszébe jutottak, s később ezeket bizonyította, verifikálta, kibővítette, feldolgozta, s beépítette jegyzetei

és másolatai tömegébe. Ezek a gondolatok természetesen tükrözik azokat, melyeket egy évvel korábban publikált könyvében megfogalmazott. Mindenki eltűnődhet azon, milyen lett volna a forradalomról írt folytatás, ha elkészült volna.

Hervé de Tocqueville-t úgy tartják számon, mint régimódi royalistát, Alexis de Tocqueville-t pedig mint 19. századi liberálist. De Hervé royalizmusa nyitott szellemű és kritikus volt. Alexis liberalizmusa, a kormányzat centralizációját ellenző kritikájával s a demokráciával kapcsolatos aggodalmaival olyan liberalizmusnak számít, amit ma konzervatívnak tartanak. Alexis feltétlenül mélyebb és problematikusabb gondolkodó volt, mint apja. Nyugtalanította a szabadság és egyenlőség összekapcsolása. Tudta, hogy bizonyos körülmények között mindkettő képes arra, hogy tönkretegy a másikat. Megpróbálta összeegyeztetni őket, meghatározni, hogy milyen mértékig s milyen körülmények közt tudnak együtt létezni. Ezáltal olyan örök kérdéssel foglalkozott, mely művének éltetőjévé vált, míg apja szokványos történelmet írt, melyet minden generáció túlhalad és melyre új válaszokat ad.

A kétféle történelem

Meglehetősen furcsa, hogy Alexis sosem említi apja könyveit. Nem tesz említést „Az ancien régime és a forradalom” című művében sem, s ez nem meglepő, mivel elve volt – ahogy leírja –, hogy ne olvassa el az elődök könyveit, nehogy mások véleménye befolyásolja saját ítéletét. Leírja, hogy a szemléletmód frissessége érdekében csak eredeti források, vagyis a korszak pamfletjei, folyóiratai, hivatalos rendeletei, törvényei és más nyomtatott anyagai alapján, valamint a helyi és országos levéltárakban talált levelek és kormányzati dokumentumok felhasználásával dolgozott. De óriási mennyiségű magánlevelezésében sem tesz említést apja könyveiről – e levelezést most készítik elő modern kritikai kiadásra Párizsban.

Alexis és közeli barátai, mint Gustave de Beaumont és Louis de Kergolay, valamint más ismerősökkel folytatott sokéves levélváltásából nyilvánvalónak tűnik, hogy Alexis és apja jó viszonyban voltak egymással, gyakran látogatták egymást s azonos társasági körben forogtak. Kölcsönös tisztelet és szeretet kötötte össze őket. Röviddel Hervé halála után Alexis a következőképpen ír róla: „Apámmal szemben a kötődés melegségét éreztem, melyet csak azok tudnak megérteni, akik rendszeresen láttak minket együtt”³ vagy másutt: „A világon semmi olyan nem volt, amiről ne beszéltem volna neki.”⁴ Nehéz elhinnünk, hogy amikor 1853-ban Alexis elkezdte az ancien régime-mel kapcsolatos történelmi kutatásait, ne olvasta volna apjának XVI. Lajos uralkodásáról írt könyvét, melyet csupán három évvel azelőtt adtak ki. André Jardin, Alexis kéziratának kiadója s a legfrissebb és legmegbízhatóbb életrajzírója szerint Alexisnak (finoman fogalmazva) fenntartásai voltak apja könyveivel szemben, s még apja azon kívánsága elől is kitért, hogy elősegítse a róluk szóló ismertetések megjelenését. Úgy tűnik, Alexis talán még el is hallgatta apja elől azt a tényt, hogy ő maga könyvet ír az ancien régime-ről.⁵

Alexis kínos hallgatását a két Tocqueville eltérő történelemfelfogása magyarázza. Alexist az elemző történetírás megalapítójaként tartják számon, megkülönböztetve

³ Mme de Circourt-hoz, 1856. július 5, O. C. XVIII, 315...

⁴ Mme Swetchine-hez. 1856. december 4, O. C. XV, 2, 300...

⁵ Jardin: Alexis de Tocqueville, 471.

attól a régebbi típusú történetírástól, melyre Hervé könyve a példa. Az, hogy Alexis képes volt gördülékeny elbeszélő történetet írni, nyilvánvaló az „Emlékezések” címen megjelent könyvéből, amelyben az 1848-as forradalomban átélt saját emlékeiről írt. Komolyabb művei azonban, mint a „Demokrácia Amerikában” és „Az ancien régime és a forradalom” tisztán leíró jellegű művek, gyakorlatilag elbeszélő részek nélkül.

Hervé könyvei viszont pusztán elbeszélő jellegűek, bár ezt arra vonatkozó észrevételekkel bővíti, hogy miért úgy történtek a dolgok, ahogy történtek. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy Hervé művei nem igazán eredetiek. A „XVI. Lajos uralkodásának vizsgálata” c. könyve Joseph Droz 1839-ben megjelent kétkötetes nagyobb művét követi, mint azt a párhuzamos szövegrészek előfordulása is jelzi. Ennek a könyvnek a címe meghatározza azt a problémát, ami Hervét is érdekli: „XVI. Lajos uralkodásának története, azon éveké, melyekben a francia forradalom megelőzhető vagy irányítható lehetett volna.”⁶ Ha figyelembe vesszük ezen érvek más könyveit is, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Hervé írásában csak azok az ismeretek tükröződtek, melyek mindenki számára hozzáférhetőek voltak. Kétségtől ez az oka annak, hogy Alexis nem tartotta fontosnak.

Számunkra azonban mégis jelentősége lehet a két Tocqueville összehasonlításának.

Ma újjászületőben van az elbeszélő történetírás – ez a francia Annales-iskola és más, a történelmet társadalomtudományként felfogó irányzatok analitikus módszereivel szembeni reakció. Az elbeszélésnek lehet magyarázó értéke, amellyel a személyiségeket, az időt és a véletlenként háttérbe szorító általános tárgyalásmód nem rendelkezik. S ha Hervé könyvét a széles körben ismert tudás tükrözőjének tekintjük, illetve, ha az 1840-es években általánosan elfogadottak voltak az 1780-as években történetekre vonatkozó magyarázatai, akkor feltehetjük magunknak a kérdést, vajon új volt-e az, amivel Alexis hozzájárult a témához. Alexis kutatásának intenzitása, a nyomtatott és levéltári anyag feltárása a francia forradalom korabeli történészei számára minden bizonnyal újdonság volt, bár kutatása modern mértékkel mérve túl rövidnek tekinthető. Mindenesetre lehetővé tette, hogy függetlenedjék elődeitől. Konkrét anyagot szolgáltatott számára ahhoz, hogy érvelését illusztrálja. De jogos megkérdoznünk azt, mind Alexis de Tocqueville, mind a kevésbé híres írók esetében is, hogy a kutató a még fel nem tárt anyag iránti lelkesedésében nem becsüli-e le a már ismert és elfogadott anyag fontosságát.

Hervé első könyvét „Filozófiai történetnek” nevezte, de ezen olyan elbeszélésmódot értett, mely megvilágítja az okokat és hatásokat.

1847-ben a következőket mondotta XV. Lajosról írt művéről: „Ez a könyv, melyet a nagyközönségnek ajánlok, nem metafizikai mű. A tényeket részletesen adja elő, s megpróbáltam ezeket úgy csoportosítani, hogy kitűnjenek következményeik is.”⁷ 1850-ben írt második könyvében is azonos elveket vallott.

Alexis sokkal inkább filozófus volt, mint apja. A filozófia sajátossága, hogy a látószög össze nem függő dolgok között is a szükségszerű, a valószínű, a rejtett vagy az általában nem ismert kapcsolatokat keresse. Egy ilyen szemléletmód széles látókörű

⁶ Joseph Droz: *Histoire du règne de Louis XVI pendant les années où l'on pouvait prévenir ou diriger la Révolution française*, 2. kötet, Párizs 1839 és az új kiadás 3. kötetben, Párizs 1858. Emellett Hervé a korszak kiadott visszaemlékezéseit is követte, valamint P. J. B. Buchez és P. C. Roux kétkötetes nagy összeállítását, a *Historie parlementaire de la Révolution française*, 40. kötet, Párizs 1834–38.

⁷ *Histoire philosophique ...*, vol. I., pp. ii-iii.

történetírást eredményez, melynek transzcendens mondanivalója van, mely az egymást követő tények felszínén felülemelkedik, illetve azok alá és. Alexis ilyenfajta történetírást művelt, míg apja sokkal inkább megelégedett azzal, hogy egyszerűen elmondja az olvasónak, mi történt. Alexis mind a fejezetvázlatokban, mind pedig jegyzeteiben gyakran utalt arra, hogy ezzel vagy azzal a témával kapcsolatosan nem kell felsorolni a részleteket, mivel már az előtte írók (akiket sosem nevez meg) megtették ezt. Ő azoknak írt, akik már rendelkeztek ismeretekkel a témáról. Ahogy egyszer elmondta: „Én tárgyalom a történelmet, nem pedig elbeszélem azt.” Vagy ahogy barátjának, Beaumont-nak mondotta, elemezni akarta az eszméket, „nem pedig a szokott értelemben vett történelmet írni”.⁸

Abban a fajta „filozófiai” történetben, amelyet ma értünk ezen a terminuson, a folytatatlagosságra és a fennmaradásra esik a figyelem, vagy olyan változásokra, melyek hosszabb időszakok alatt mentek végbe – megkülönböztetve ezeket az adott hely és idő megszabta körülményektől. Ennek az a módszere, hogy egy téma kapcsán sokkal inkább újabb és újabb aspektusokat vet fel, mintsem a kronológiai sorrendet követi. Az egyes részeseményeket a hosszabb távú fejlődésnek rendeli alá, illetve csak ezek illusztrálására idézi fel. A hangnem a szociológiához közelít, s távol tartja magát attól, amit megvetően „histoire événementielle”-nek neveznek. A hosszabb tendenciák, a társadalmi erők előtérbe állítása következtében az egyes személyek jelentőségét kisebbiti; a királyok, uralkodók, a közéleti személyiségek és döntéshozók olyan folyamatok szükségességét fejezik ki csupán, melyek nálunk hatalmasabbak. Amikor ez a típusú történetírás az „eszmék” felé fordul, inkább a széles körben általános tudatállapotot mutatja be, mintsem az egyes személyiségek speciális problémák megoldásának szentelt gondolatait. Ez a történetírás azt a nézetet képviseli, hogy az emberek olyan nagyobb fejlődés részei, melynek nincsenek tudatában, melyet saját kijelentéseik nem tárnak fel s amely más következményeket von maga után, mint ami szándékukban állt vagy előre látható volt. Ez a fajta történetírás azt sugallja, sőt állítja, hogy ami történt, a kiváló erők nagysága miatt aligha történhetett volna másképpen. Ilyen szilárd meggyőződésből kiindulva mindent úgy magyaráznak, hogy egy alternatíva sem tűnik valószínűnek ahhoz viszonyítva, ami valóban megtörtént. Ennek megfelelően minimalizálja a politikában cselekvők akciószabadságának mértékét. Amikor arról ír, hogy a múlt emberei egy adott problémával néznek szembe, kevesebb oka van arra, hogy felidézze az egymással vitázó résztvevők ellentmondó érveit, javaslatait, vagy hogy hosszasan idézzen tőlük, mivel az ember már tudja, végül melyik érv érvényesült. Mellékes az, hogy az egyes emberek mit mondanak motívumaikról vagy céljaikról. Ebből következően arra sincs szükség, hogy az egyes emberek cselekedeteit közelről megvizsgálják, mivel feltehető, hogy a következmények így is, úgy is ugyanazok lettek volna.

Mindenfajta történetírás figyel a jelenre, illetve valamilyen módon szólni akar az író saját koráról. Különösen feltehető ez az olyan történetírásról, amely az élő emlékezet határain belüli vagy azon alig kívüleső eseményekkel foglalkozik. Van benne egyfajta visszatekintő tükrözés, amely a jelent távoli és fel nem cserélhető okok eredményének tekinti, olyan okokénak, melyek még mindig hatnak. Ennek a rezignáció és a kiüttalanság érzése lehet a következménye. Van egy másfajta jelencentrakusság, különösen

⁸O. C. II.2. 48.1.. O. C. VIII.3. 522.

azon történetírók esetében, akik a közelmúlttal foglalkoznak, s akik néhány még élő egykori kortársat ismertek vagy beszéltek velük. Ebben az esetben a szerző megpróbálja megmagyarázni és megítélni cselekedeteiket, dicsér vagy elmarasztal, úgy véli, hogy néhányan bölcsek, mások balgák, illetve néhányan önzők, mások pedig közömbösek voltak.

Természetesen nemcsak ez a kétfajta történetírás létezik, de nagyjából az első fajta, melyet filozófiai történetírásnak neveztem, vonatkozik Alexis de Tocqueville-ra, s amit ennek ellenkezőjeként állítottam be, vonatkozik Hervére. A következő lapokon megvizsgáljuk, hogy mit válaszoltak ugyanarra a kérdésre, vagyis arra: hogyan lehetséges, hogy Franciaországban sor került az 1789-es forradalomra? Mindketten egy „eseményt” próbálnak megmagyarázni.

Alexis elemzésében a forradalom természetes módon következett Franciaország egész történetéből, hatására inkább folytatták, mintsem megtagadták mindazt, ami azt megelőzte, s az emberek agyában előbb fogant meg a forradalom, mintsem azt ténylegesen végrehajtották.

Hervé figyelmét a forradalom idején a körülmények alakulása köti le. Módszere elbeszélő és kronologikus. Őt a rövid távú okok foglalkoztatják, nem pedig a középkor óta végbement fejlődés. Ő az egyes személyiségeket megnevezi, s hosszabban foglalkozik az ellentétes javaslatokkal, hosszú idézeteket közölve belőlük saját fogalmazásában, ezáltal könyve forrásgyűjtemény-értékű. Úgy véli, hogy valamilyenféle forradalom vagy mélyreható változás elkerülhetetlen volt, de az 1789-es forradalmat úgy, ahogy végbement, nem tartja elkerülhetetlennek. Úgy véli, hogy létezhetek alternatívák, illetve egy szilárdabb vagy bölcsőbb vezetés némileg megváltoztathatta volna az eseményeket. Így tehát színpadát olyan figurákkal népesíti be, akikről ítéletet alkot. Hervének, aki 1772-ben született s a forradalom csúcspontján fiatal felnőtt volt, módja nyílt arra, hogy beszélgesse a nálánál kissé idősebbekkel, olyanokkal, akik az 1790-es években aktívak voltak, s olyanokkal, akik ötven év elmúltával még életben voltak. Ugyanúgy, mint ezek a kortársak, Hervé is átélte 1789 eufóriáját, valamint 1793 és 1794 szörnyűségeit, s soha többé nem tudta elfeledni azokat.

Az apát és a fiút is hátrányosan érintették a forradalom és annak következményei. Nemcsak öröklött életmódjukat ásta alá, de Hervé közéleti pályafutása 1830-ban ugyanúgy megtört, mint Alexisé 1851-ben. Mindketten személyesen érdekelve voltak témájukban. Egészében Hervé tűnik az objektívabb megfigyelőnek, Alexis az izgatottabbnak és mélyebbre hatolónak. Hervé 1850-es könyvében az 1848-as forradalomra csak igen halvány utalás található. Alexis 1856-os könyve s a folytatáshoz írt jegyzetei tele vannak arra a szörnyű despotizmusra vonatkozó keserű utalásokkal, mellyel szerinte III. Napóleon megalázta Franciaországot. Alexist mélyebben érintette a kérdés, mint apját, mivel szenvedélyesebben hitt abban, hogy országának egész jövője, sőt maga a civilizáció is veszélyben forog.

Hogyan látta meg Hervé és Alexis az 1789-et megelőző néhány év történetében a forradalom kitörésének előjeleit? Az „Ésszerű követelmények” vagy „különleges betegség” c. fejezetben ezt írja: „1774 május 10-én az 59 évig tartó uralmat új uralom váltotta fel. Fogják-e tudni azok az emberek, akik most hatalomra jutottak, hogyan értékeljék a forradalmat megelőző években az emberi szellem nagy mozgalmait? Képesek lesznek-e

arra, hogy a közvélemény ésszerű követelményeit megkülönböztessék azoktól a személyektől, melyet a megnövekedett újtási divat naponta produkált?”⁹

Így kezdi Hervé de Tocqueville a „XVI. Lajos uralkodásának vizsgálata” című könyvét. Ezután rögtön belefog XVI. Lajos, Maria Antoinette és más „hatalomörökösök” jellemzésébe.

„A francia forradalmat megelőző tíz-tizenöt évben Európa-szerte az emberi szellem furcsa, összefüggéstelen és szabálytalan mozgalmak tartották béklyójukban, olyan mozgalmak, melyek évszázadokon keresztül nem léteztek, egy új és különleges betegség tünetei, amelyektől a kortársak megijedtek volna, ha megértették volna azokat.”¹⁰

Ezekkel a szavakkal nyitotta Alexis de Tocqueville a francia forradalomról tervezett könyvét. Ezt egy olyan fejezetcím előzi meg, melyben az „emberi ész” „erőszakos és bizonytalan mozgalmaktól” szenved. Ezt a megállapítását számos kisebb német írótól vett idézettel támasztja alá, melyet korukra jellemzőnek tart.

Alexis az 1857 és 1858-ban írt fejezetvázlataiban, kutatási jegyzeteiben és leveleiben – az „Ancien régime” megjelenését követően, amikor a folytatáson kezdett dolgozni – gyakran utalt így az 1789-et megelőző francia és európai gondolkodásmódra, mint *maladie*, vagy *malaise*-re, mint betegségre, vagy nyugtalanságra, vagy olyan „mozgalomra”, melyet felváltva bizarrnak, erőszakosnak, homályosnak, bizonytalanak, illetve lázsnak nevezett. „Vírusnak” is nevezi, sőt „általános járványnak”.¹¹ Ez nyugtalanította a választ keresett rá. Hervé a „*maladie de l'esprit humain*” kifejezést csak egyszer használja leírásában; ezalatt a franciák egy krónikus tendenciáját értette, melyről úgy vélte, hogy saját korában is még hat, azt a tendenciát, hogy egy-egy politikus mellett vagy vele szemben túl izgatottan lépnek fel, anélkül, hogy annak céljait megértenék.¹² Lehetőséges, hogy Alexis saját rossz egészségi állapota miatt használta a betegség metaforáját. Azonban az, hogy az 1780-as éveket betegséggént fogják fel, mindig azokra volt jellemző, akik elleneztek a francia forradalmat, kezdve pl. Edmund Burke-kel 1790-ben, egészen napjaink amerikai új-konzervatív gondolkodóiig. Mások sokkal inkább egyetértenek a royalista Hervé gróffal, aki könyve első oldalától kezdve megállapítja, hogy az 1780-as évek zavargásai „józan követeléseket” fejeztek ki.

Alexisnak meggyőződése volt, hogy a demokratikus forradalom látens vagy potenciális összetevői az egész 18. századi Európában megvoltak, azonban csak a francia forradalomban manifesztálódtak. Az „Ancien régime és a forradalom” elején fejti ki ezt a gondolatot. Ebben a könyvben röviden felvázolja a 18. századi Európa intézményeit. A folytatás megírásának elején a változó érzésekkel és az általános eszmékkel foglalkozik. Kifejtve azt, hogy mit ért az emberi elme izgatásán, legkifejezőbb példáit Németországból veszi, Jacobit, Basedowot és Georg Fostert idézve. Látja Svédországban a kitörő vihar jeleit (de nem látja annak okait), valamint ír Cagliostro-ról és az ismeretlen filozófusról, L. C. de Saint-Martin-ról, valamint a martinisták, szabadkőművesek, rózsakeresztesek és illuminá-

⁹Coup d'oeil, I.

¹⁰O. C. II., 2. 33.

¹¹O. C. II, 2. 33. . 37. n., 46. . 48. n., 49. n., 135. . Továbbá lásd J. J. Ampère-hez írt leveleit 1867. január 11-én, O. X. XI, 362–362.; A. de Circourt-hoz 1857. január 12, O. C. XVIII, 362., Louis de Kergolay-hoz, 1858. május 16-án O. C. XIII. 2, 337. .

¹²Coup d'oeil, 214. .

tusok rejtélyes tevékenységéről.¹³ Közvetítő révén kikérte Leopold von Ranke véleményét a németországi illuminátusok jelentőségéről, s igen csalódott, amikor Rankétól azt a feleletet kapta, hogy nem tartja őket jelentőseknek.¹⁴ Ezzel kapcsolatban történt, hogy a mesmeristák és illuminátusok mellett teszi Alexis egyetlen utalását az amerikai forradalomra, mint a francia forradalom egyik előzményeire. „Ne keressünk ezekben a tényekben különleges okokat” – írja, „ezek csak ugyanannak a társadalmi betegségnek különböző tünetei voltak”.¹⁵

Hervé szintén megemlíti a szabadkőműveseket, martinistákat és illuminátusokat, akiknek rejtélyes tevékenységében „az emberi szellem nyomorúságát” látja. Számára, ugyanúgy, mint Alexis számára, sokkal inkább az akkori korszak tünetei s nem az esemény okai voltak. Louis Blancot idézve (aki teljességgel a forradalom mellett elkötelezett történész) Saint Martin-nak tulajdonítja a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszó első használatát, s azt kérdi olvasóitól: „Nem tűnik-e úgy számunkra, amikor Saint Martin-nak ezeket a szavait hallgatjuk, hogy a 70 évvel későbbi kommunizmus nyelvének szavai ezek?”¹⁶

De miután egyszer utaltak ezekre a titkos társaságokra, sem Hervé, sem Alexis nem említik őket újból az események elbeszélésekor. Hervé számára az amerikai forradalom hatása teljesen mást jelentett, mint a titkos társaságok hatása, s nem is utal rájuk azonos összefüggésben. Még idézi is a Függetlenségi Nyilatkozat bevezető mondatait, melyekben „a trónok megdöntéséhez vezető elveket” lát. Leírja, hogy Rochambeau hadseregének francia tisztjei a yorktown-i győzelmet követően békésen utazgattak az Egyesült Államokban, s a szabadság és jólét mindenfelé tapasztalt jelei nagy hatást gyakoroltak rájuk.

Ő valóban úgy véli, hogy túlságosan is lelkesek voltak ahhoz, hogy észrevegyék a Franciaország és Amerika közötti óriási különbségeket, de ő ezeket általános hibának s nem betegségnek tekinti.

Mindkét szerző számára a súlyos válság az előkelők gyűlésével kezdődik 1787 februárjában. Alexis ezt írja erről:

„Nem fogom itt elmondani, hogy miképpen vették rá a pénzügyi nehézségek XVI. Lajost arra, hogy a maga oldalára állítsa a nemesség és a papság és a felsőbb polgárság tagjainak gyűlekezetét, s hogy az állam ügyeit miképp terjesztette az előkelők gyűlése elé.” „Én a történelmet tárgyalom, nem pedig elbeszéltem”.¹⁷

Így Alexis átsiklik a francia kormányt fenyegető csődön, s nincs meglepve azon, hogy a gyűlés tagjai a „kiváltságos osztályokhoz” tartoztak.

Hervé azonban, miután közlésezi a bevételek, kiadások, kormánykölcsönök, a költségvetés és a deficit adatait, elmondja, hogyan győzte meg Colonne pénzügyminiszter XVI. Lajost arról, hogy összehívja az előkelők gyűlését.

„El akarta törölni a papság és a nemesség pénzügyi kiváltságait, ennek ellenére csak kiváltságosokat hívott meg az előkelők gyűlésébe. Mind a három rendet bebocsátották, de a harmadik rend szinte minden képviselője olyan közigazgatási tisztségeket töltött be, melyek nemesi előjognak számítottak.”¹⁸

¹³ O. C. II, 2. 41–44.

¹⁴ O. C. XVIII. 362, 376–77, 379, 385 . .

¹⁵ O. C. II, 2. 44–45.

¹⁶ Coup d'œil, 146.

¹⁷ O. C. II, 2. 48.

¹⁸ Coup d'œil, 207 . .

A lábjegyzetekben mindketten megadják a gyűlés királyi vérből származó hercegei, a *ducs et pairs*, továbbá érsekei, püspökei, a királyi bíróságok elnökei és a közigazgatási méltóságok nevét. Alexis jegyzetét azonban 1953-ig nem adták ki. Ezt az információt nem vette bele fejezete vázlatába. Alexis olvasói úgy vélhették, azt gondolta, hogy a harmadik rend képviselői adekvát módon kaptak helyet az 1787-es gyűlésen. Ebben az esetben azonban miért került volna sor bármiféle „nyugalanságra”? Valójában úgy tűnik, hogy Alexis maga bizonytalan az adóprivilegiumok kérdésében. „Az ancien régime” című könyve végén elmondja, hogy a nemesek adó kiváltságai jelentősek voltak s egyre növekedtek. Egy vagy két évvel később, az 1787-es gyűlést kommentálva nem kifogásolja a nemeseknek és a papságnak azt a kijelentését, miszerint „az adózással kapcsolatos privilégiumokat már nullára redukálták.”¹⁹ Ebben az esetben valóban nem volt lényeges, hogy kik voltak a gyűlés résztvevői.

Mindkét szerző rámutat, hogy a kormány 1787-es javaslatai előrevetítették a néhány évvel később, a forradalom alatt sorra kerülő újjászervezést. Egyetértenek abban, hogy „olyan fokú szabadság számos összetevőjét kínálták fel, melyre a kor leghaladóbb gondolkodású tagjai vágytak.”²⁰

Alexis felfogása sokkal átfogóbb: szerinte Calonne programja „tetőtől talpig felforgató”, s Európa régi politikai rendszerét, mindazt, ami a feudalizmusból maradt, azonnal demokratikus köztársasággal helyettesítené, s az arisztokráciát a demokráciával, a királyságot pedig a köztársasággal cserélné fel.”²¹ Alexis számára inkább az elvek számítanak, nem annyira az egyes személyek. Az az elv, mely alapján III. Napoleon 1851-ben többségi szavazattal hatalomra jutott vagy a „demokrácia” már az 1787-es királyi programban megmutatkozott, majdnem úgy, mintha genetikusan abba kódolódott volna. Mindkét szerző hangsúlyozza az előkelők Calonne-nal és a királlyal szembeni ellenállását. Ahol azonban Hervé a hús-vér emberek világát mutatja be – idézetekkel és ellenidézetekkel támasztva alá mindkét fél érvelését –, Alexis pusztán Franciaország hosszú történelmére tesz megjegyzéseket. A kormányzat „beteg” írja. Beterjesztett egy óriási programot, de nem volt ereje ahhoz, hogy keresztülerőltesse, s nem volt valószínű, hogy elfogadják.

„A kormány régóta szenved a hatalom gyógyíthatatlan betegségétől s ez vette át mindenben a parancsolást, az előrelátást és a cselekvést. Ez vált felelőssé mindenért. Bármennyire különbözők is panaszaik, most mindenki csatlakozik ahhoz, hogy a kormányt okolják, de ami eddig csak általános hajlam volt, az mostanra mindent átfogó és féktelen szenvedély lett”. A királyi kormány, mely „tönkrement intézményekbe” kuszálódott bele, mindazon elnyomott elégedetlenségnek az áldozatává vált, mely a megosztott osztályokból, a vitatott állapotokból s a nevetséges és elnyomó egyenlőtlenségekből fakadt.”²²

Alexis nagy témájának, az évszázadokon keresztül az örökkévalóságig húzódó monarchikus centralizációnak visszhangját fedezhetjük fel itt, ugyanakkor azt a meggyőződését is kiolvashatjuk, hogy a forradalom olyan egyenlőtlenségekből fakadt, melyeket nem lehetett tovább tolerálni. Olyan ambivalencia volt ez, mely magát Tocqueville-t is za-

¹⁹O. C. II, 2. 51.1. C.f. Ancien régime, O. C. II, I. 244. .

²⁰Coup d'oeil, 219.

²¹O. C. II, 2. 59.

²²O. C. II, 2. 52. .

varta, ugyanakkor különleges ereje is ebből fakadt. Ez tartotta őt kívül az ellenforradalmi táboron.

A két szerző egyetért abban, ami ezután következik: a reformokat ellenző előkelők gyűlése tömegtámogatást élvezett, a kormány, mivel nem kapott pénzügyi támogatást az „előkelőktől” s még mindig szembe kellett néznie a válsággal, abban reménykedett, hogy a Párizsi Parlamenttől „beiktatott” vagy jóváhagyott adóemelést kaphat. A Parlament visszautasította ezt a „beiktatást”, a kormány pedig ezután elhallgattatta a Parlamentet, sőt a helyi parlamenteket is, azáltal, hogy a jogszolgáltatást egy új jogrendszerre ruházta át, melyet a Plenáris kúria irányított, s ez előrevetítette a forradalom alatti újjászervezést. Végül a két Tocqueville egyetértett abban, hogy az elnyomott parlamentek még mindig óriási népszerűségnek örvendtek. 1787-re és 1788-ra vonatkozóan a népszerűség, illetve a közvélemény azt jelentette, amit a nemesi és polgárirók, illetve nem egy meghatározott osztályhoz tartozó felbérelt szerzők pamfletjeinek százai kifejeztek.

Alexis számára ez érthetetlennek tűnt. Annak az általános nyugtalanságnak vagy rejtélynek volt része, amelyre nem talált választ, hogy ti. a közvélemény szinte egyhangúan támogatta a parlamenteket a kormánnyal való szembenállásban s hogy a közvélemény csak 1788 végén fordult élesen ellenük. Amint ő is látta, a franciák eleinte hevesen ragaszkodtak a szabadsághoz, majd hirtelen az egyenlőség igényével léptek fel. Felfogása szerint a szabadság szeretete alig erősödött meg Franciaországban, amikor egy másik erő, mégpedig „az egyenlőtlenség elleni erőszakos és kiolthatatlan gyűlölet” ezt elnyomta. Ez, úgy vélte, már a középkor óta jellemezte a franciákat.²³ Ideáltípusokról van itt szó, melyek közül az egyiknek érvényesülnie kell, mivel a kettő bármilyen elegyítése ha nem is lehetetlen, de legalábbis igen bizonytalan lenne.

Hervé kevésbé hajlott arra, hogy bármiféle rejtélyt vagy paradoxont lásson a kérdésben. Feltehetően úgy vélte, hogy bizonyos fokú szabadság és bizonyos fokú egyenlőtlenség megfér egymással, sőt még normális állapot is lehet. A történeteknek Hervé-féle elbeszélésében érthetővé válik, hogy az egyenlőség igénye miért vált rendíthetetlenné. Úgy vélte, hogy ez azért történt, mert a felsőbb osztályokhoz tartozó emberek és korporatív testületek csökönnyösen, újra és újra követelték saját privilégiumaik elismerését, sokkal inkább saját politikai és tiszteletbeli kiváltságaikét, mintsem adóelőjogaikét. Hervé, ahelyett, hogy az emberi elme zavarodottságáról szólna, olyan 19. századi elégedettséggel beszél minderről, amit Alexis nem osztott: „Nyilvánvaló, hogy az eszmék fejlődése mindezt meg fogja változtatni. 1788-ban nem lehetett kételkedni abban, hogy a nemzet új intézmények létrehozására törekszik.”²⁴

Olvasói számára több rejtély marad, mint amennyi kétsége magának Alexisnak volt. Alexis ugyanis tudta, hogy Franciaországban miért merült fel a nagyobb egyenlőség vágya, 1856-ban megjelent könyve egésze erről szól s befejezetlen könyve vázlataiban és jegyzeteiben újra elmagyarázza. Felfigyel arra, hogy a parlamentek bírái tisztségüket tulajdonosként birtokolták, azokat a tisztségeket, melyeket elődeik vásároltak meg s ők többségükben örökölték azokat; s hogy csak néhány gazdag család tekintette úgy az igazságszolgáltatást, mint különleges kiváltságot; hogy engedtek annak az ösztönzésnek, mely „úgy tűnt, minden egyes testületet kissé közelebb visz az arisztokráciához, ugyanúgy, mint ahogyan

²³ „Az Ancien Régime et la Revolution” végén, O. C. II. 1. 247.

²⁴ Coup d'oeil, 318. .

a nemzet eszméi és szokásai egyre inkább a demokráciához közelítettek”. Az új gondolkodás számára a jogi kaszt eszméje ellenszenves volt. Így azok a parlamentek, melyek korábban a szabadságot követelték, „hirtelen összeomlottak, kilehelték lelküket, s még egy sóhajásra sem maradt erejük.”²⁵ E gondolatait a parlamenteknek a kormány programjával szembeni ellenállása bemutatásának végére s nem az elejére illesztette, ahol pedig több felvilágosítással szolgálhattak volna az olvasóknak. Ezáltal sokkal inkább saját reflexióit, mintsem egy magyarázatot nyújt.

A Rendi Gyűlés

A parlamentek és a közvélemény ösztönzésére XVI. Lajos megígérte a Rendi Gyűlés összehívását először 1792-re, majd 1789-re. Egy ilyen gyűlésben a három „rend”, a papság, a nemesség és a „harmadik” rend lenne képviselve. Egy ilyen gyűlés, ha nem is lenne szükségképpen forradalmi, pusztán létével is rendkívüli változást jelezne. Bár a nemesek és a papság országos szinten politikai intézményként s szervezett testületként funkcionált. A Rendi Gyűlés utoljára 1614-ben ült össze. Abban az időben a három rend küldöttei külön-külön épületekben tanácskoztak, mindegyiknek egy szavazata volt, úgyhogy a harmadik rendet a másik két rend leszavazhatta s a Rendi Gyűlés jogán kevés hatalmat gyakorolhattott. Most azonban a Rendi Gyűlésnek olyan elvárásoknak kellett eleget tennie, hogy hosszú távú következményekkel járó súlyos döntéseket hoz, hogy részt vesz az általános alkotmányjogi újjászervezésben, korlátozza a király minisztereinek hatalmát, foglalkozik a kormány pénzügyi- és adóválságával, s általános érvénnyel, a jövőre való kitekintéssel tárgyalja a szabadság és egyenlőség kérdését. Mindehhez járult, hogy 1614 óta a rendek nagymértékben megváltoztak. A nemesség összetettebb lett, belsőleg megosztott, s a vidéki dzsentrik a vezető pénzügyi körök, a jogi bíróságok s a versailles-i udvar különböző érdekeihez kötődött, míg a harmadik rend felsőbb szintje, a burzsoázia sokkal műveltebb, jó módúbb, számosabb és befolyásosabb volt, mint korábban. A nemesek és a polgárok osztották azt a szilárd meggyőződést, hogy az 1789-es Rendi Gyűlésnek nem szabad az 1614-es mintát követnie. Sokuk számára értelmetlennek tűnt, hogy a szervezett papságnak és a nemességnek a közügyekre vonatkozó döntésekben kétharmados szavazata legyen. Így tehát 1788 közepétől fogva az eljövendő Rendi Gyűlés összetétele volt a döntő kérdés. Az egyenlőség közvetlen gyakorlati értelemben most legalábbis a harmadik rend és a Rendi Gyűlés másik két rendje közötti egyenlőséget jelentette. Egy ilyen egyenlőség azt a követelést tartalmazta, hogy „duplázzák meg” a harmadik rendet, vagyis hogy a harmadik rendnek kb. 600 képviselője legyen, míg a papságnak és a nemességnek csak 300–300, s hogy az 1200 képviselő egy testületben tanácskozzék, oly módon, hogy ne egy-egy rendnek, hanem az egyéneknek legyen szavazata.

Igen tanulságos, hogyan látta ezt a kérdést a két Tocqueville. Egyrészt meglepve tapasztaljuk, mi az, amit Alexis *nem* mond el, vagyis amit elhagy. Másrészt ugyanúgy meglepő azt látnunk, hogy az 1840-es években a 70 éves Hervé mennyire azt az irányvonalat követi, mint a 20. század legtöbb történetírója.²⁶

²⁵ O. C. II, 2. 96. l., 103.

²⁶ Cf. William Doyle, *Origins of the French Revolution*, Oxford 1982, 10–11., 36., 96–114., 138–148. Doyle megadja a kérdés historiográfiájának összefoglalását, valamint az újabb kutatás fényében az új konszenzusról alkotott saját véleményét. Hervénak az 1789 júliusát megelőző három évről nyújtott

Ma például általánosan felismerik a Párizsi Parlament 1788. szeptember 23-i rendelkezésének jelentőségét. Arról a rendelkezésről van szó, melyben a Parlament kimondja, hogy a Rendi Gyűlés „az 1614-es formájában” üljön össze: e rendelkezés eleve kizárja a harmadik rend megduplázását s az egyénenkénti szavazást. Ez a rendelkezés hirtelen a Parlament ellen s inkább a király mellé fordította a közvéleményt, a „zsamokság” elleni támadást az „arisztokrácia” elleni támadássá változtatva. Ezt követte az „előkelők” összehívása 1787-ben, majd az előkelők második gyűlése 1788 decemberében, mely nagyjából ugyanazokból a személyekből állt, mint az első. Ez utóbbi nagy többséggel (egy nem jelentéktelen nemesi többséget legyőzve) azt az akaratát fejezte ki, hogy a rendek úgy gyűlekezzenek s úgy tárgyalják az ügyeket, mint 1614-ben. E gyűlés végén, tagjai közül öten, a hét királyi herceg közül öten nyilatkozatot intéztek a királyhoz, s kifogásolták a harmadik rend érdekében bevezetett újításokat. Haragjukban többször hivatkoztak az amerikai forradalomra s több amerikai állam alkotmányára, nyilatkozataira s jogaira. Néhány jelentős személyiség ugyanakkor arra ösztönözte XVI. Lajost, hogy világosan foglaljon állást a harmadik rend érdekében, s szálljon szembe a nemesi ellenzékkel; köztük volt a nemes Malesherbes és a polgár P. V. Malonet, akik a királyi kormányban fontos tisztségeket töltöttek be. Az események követését eléggé megnehezítve, mindezt átszőtték XVI. Lajos távoli unokatestvérének, Orleans hercegének mesterkedései, aki röpiratokat pénzelt s saját pártját próbálta kiépíteni, azzal a hátsó gondolattal, hogy amennyiben Lajos királyt rákényszerítik a lemondásra, ő maga legyen a király.

Hervé megemlíti mindezeket az eseményeket, Alexis viszont egyiket sem, egyetlenegy kivétellel, melyre hamarosan visszatérünk. Az 1788-as szeptemberi parlamenti rendelkezésről, mely a rendeket az 1614-es módon kívánja összehívni, Hervé megjegyzi: „Azonnal megszűnt a Parlamentnek a kormánnyal szembeni fanatikus támogatása; szembenállása most önző egoizmusnak tűnt, s népszerűsége úgy oszlott szét, mint a füst a szélben.”²⁷

Az előkelők második gyűléséről elmondja, hogy az a gyűlésük, mely a franciák többsége által elfogadott kérdést tárgyalta, (vagyis a harmadik rendnek tett engedmények kérdését), „csak újra felszította a kedélyeket, s azt eredményezte, hogy a nyugtalanság mértéktelenül elharapózzon. Mindennek a harmadik rend és a másik két rend közt már amúgy is meglévő feszültségek növelésére kellett vezetnie, s valóban így is történt.”²⁸ A királyi hercegek leveléről a következőket mondja: „Ez a hercegek meggyűlöléséhez vezetett, ami hamarosan emigrációba kényszerítette őket” s hozzáteszi – a később történetekre való ritka utalásképpen –, hogy mindez „apáról fiúra keserű emlékeket örökített át, következésképpen X. Károly uralkodását (akit Hervé 1820-ban szolgált) hideg bizalmatlansággal fogadták, mivel úgy vélték, hogy a herceg még mindig a kiváltságosok védelmezője s a rangok egyenlőtlenségének híve.”²⁹

összefoglalása erősen emlékeztet Georges Lefebvre-nek a *Ouatre-vingtneuf*, Párizs, 1939, újranyomva 1971-ben leírására. Továbbá Jean Egret: *La Pré-Revolution française*, Párizs 1962; F. Furet és D. Richet *La Revolution*, Párizs 1965, 1–2 kötet; M. Vovelle *La Chat de la Monarchy 1787–1792*, Párizs 1972. Másrészt, Alexis főbb eszméi közül néhányat az újabb kutatás nagyban módosított, mint például a társadalmi osztályok egymástól való elkülönülésének (elsősorban az arisztokráciának a polgárságtól való elkülönülésére) fektetett hangsúly kérdése, továbbá Párizsnak és a központi kormánynak Franciaország más részei feletti túlsúlya kérdésében.

²⁷ Coup d'oeil, 312.

²⁸ Ugyanott 315.

²⁹ Ugyanott 322.1.-323.

Hervé könyvének több részében utal az amerikai alkotmányos eszmék hatására. Mivel nem szerette Lajos-Fülöp orleans-ista uralmát, szabadabban elmélkedhetett Lajos Fülöp apja, az orleans-i herceg intrikáiról, arról az orleans-i hercegről, aki a forradalmi politikával játszott s bár Philippe-Egalité-nek /Egyenlőség Fülöpnek/ hívták, a diktatúra idején elpusztult.

Hervé hosszú oldalakat szentelt felesége nagyapja, Malesherbes szerepének. „Bár a királyi tanácsra erősen hatott a vélemények általános változása, egyik minisztere, Malesherbes felfigyelt annak a helyzetnek a súlyosságára, melybe a Korona került.” Malesherbes ezért 1788 júliusában erőteljesen sürgette a királyt, hogy a közelgő Rendi Gyűlés ügyében határozott kezdeményező lépéseket tegyen. A király nem hagyhatja sodortatni magát az eseményekkel, hanem határozottan és pozitív módon olyan mértéket kell felállítania, melyet minden jóindulatú ember elfogad. Ki kell jelentenie, hogy a jövőben egy-egy időszakra gyűlések fognak összeülni, s ezeket úgy állítják össze, hogy „minden tagját az összes polgár megszavazza, akiknek abban a választókörzetben joguk van a szavazásra.” Ez azt jelenti, hogy nem lesz olyan nemesi gyűlés, melyet csak a nemesek szavaznak meg, olyan papi gyűlés, melyet csak papok szavaznak meg, illetve egy harmadik testület, melyet olyan személyek választanak, akik nem tartoznak a másik kettőhöz. Így tehát Hervének Malesherbes szerepére vonatkozó értelmezése szerint a közérdek túlsúlya biztosítva lenne, „s ez a nagy változás a Koronától eredne, mely a közvéleményt kielégítve újból hitelt kapna.”³⁰

Alexisnak az 1788-as válságra nyújtott magyarázatából ezek a problémák – egy kivételével – hiányoznak. Sem az előkelők második gyűlését, sem a királyi hercegek levelét nem említi. Nem utal az amerikai forradalomra, feltehetően azért, mivel Alexis nem hitte azt, hogy Amerikában valódi forradalom zajlott volna le, számára Amerikában már az első betelepülőktől fogva fennállt az egyenlőség, „az első puritán óta, aki partra szállt Amerikában.”³¹ Az orleans-i herceg intrikáiról való hallgatása bizonyos zavarból fakadhat, mivel Alexis elfogadta Lajos Fülöp uralmát, de még valószínűbb, hogy az orleans-i próbálkozásokat túl jelentéktelennek tartotta, s ezzel a megállapításával több későbbi történész is egyetért. Annál furcsább, hogy nem említi saját dédapját, Malesherbest, akiről pedig tudjuk, hogy Alexis igen nagyra tartotta. S Malesherbes volt az, aki határozottan azt indítványozta a királynak, hogy álljon ki a harmadik rend érdekében. Feltehetően nem tartotta illendőnek, hogy saját ősére hivatkozzon, annak ellenére, hogy apja nem érzett ilyen szégyenkezést. Ugyanakkor lehetséges, hogy az általa folytatni kívánt elemzésben nem volt lényeges jelentősége a „lehetett volna” és a „ki nem próbált” utak kérdésének.

A különbség abban van, hogy Alexis felismerte az 1788. szeptember 25-i rendelkezések jelentőségét, azt, hogy a Rendi Gyűlés 1614-es formájában alakuljon meg. De erre nyilvánvalóan csak a vonatkozó fejezetvázlat megírása után figyelt fel, mivel csak egyik, halála után a befejezetlen fejezettel együtt talált kutatási jegyzetében utal. De ez nem jelent lényeges eltérést attól, ahogyan ő a történeteket értelmezte. Jegyzetében Alexis elmondja, hogy ez a szeptember 25-i rendelkezés a röpiratírók támadásának özönét zúdított

³⁰ Ugyanott 294–295. .

³¹ La démocratie en Amérique, O. C. I,2, 292. ., vagy mindegyik fordításban az I. kötet 9. fejezetének elején

ta a Parlamentre s hogy ezek a röpiratok „a forradalom valódi teremő szenvedélyét leplezik le, olyan osztály szenvedélyét, melyet a Parlament nem képviselt.”³²

Ha Alexis tovább élt volna s befejezhette volna ezt a fejezetet, ezt a megjegyzést feltehetően bevette volna a szövegbe. Ebben az esetben a „nyugtalanág” kevésbé lett volna érthetetlen s kevésbé tüntette volna azt fel betegségként.

Ehelyett, szokása szerint, Alexis a harmadik rend képviselőre vonatkozó érvelésben olyan elvet látott, melyet a jövő szempontjából tartott jelentősnek.

„Eleinte csak jobb erőegyensúlyról beszéltek, az osztályok közti jobb egyensúlyról, majd lassan, végül rohanást belevetették magukat a tiszta demokrácia eszméjébe... A kormányzás fogalmát leegyszerűsítették. A törvény és a jog alapjának csak a számokat tekintették. A politikát a számtan kérdésére redukálták. Minden követendő tett gyökere ezekben az eszmékben kereshető.”³³ Ezt az elméletet sokkal inkább egy alapigazság túlzott leegyszerűsítésének tekinthetjük, mintsem magyarázatnak arra, hogy az emberek 1788-ban miért gondolkodtak úgy, ahogyan gondolkodtak vagy mit gondoltak arról, amit tettek.

Mind Hervé, mind Alexis azzal vádolták a királyt, illetve inkább egymást követő főbb minisztereit, Callone-t, Brienne-t és Neckert, hogy Franciaországban felszították az osztályellenségeskedést, vagy szándékosan, vagy ügyetlenségből és együgyűségből különösen a polgárságot állították szembe az arisztokráciával. Alexis, apjánál fiatalabb generációhoz tartozott, modernebb nyelvet használ. Fejezetvázlataiban és jegyzeteiben szerepel az „osztályharc” és az „osztályok háborúja”, a „*lutte de classe*” és a „*guerre de classe*” kifejezés.

Hervé inkább a „társadalom különböző osztályainak megosztottságáról” beszél. Bizonyos nüanszok figyelhetők meg abban, kit hibáztatnak az osztálykonfliktus felszításáért. Hervé inkább arra hajlik, hogy az arisztokráciát hibáztassa, különösen a parlamentek és a királyi udvar arisztokráciáját s általánosságban azokat a felelőtlen és divatos versailles-i férfiakat, akik XVI. Lajost körülvették. Alexis inkább arra hajlik, hogy ne annyira XVI. Lajos személyét hibáztassa, hanem a „királyi hatalmat”, vagyis a királyság abszolutista rendszerét, amelynek miniszterei saját hatalmukat úgy tartották fenn, hogy az osztálymegosztottságot segítették elő.

Alexis például megemlíti egy 1788-as röpiratot, amely azzal vádolja a nemességet és a parlamenteket, hogy „folyamatosan megalázza a harmadik rendet, amelyet csak a király véd meg és emel fel”. Lehetségesnek tartja, hogy ezt a röpiratot kormányzati pénzből fizették.

Egy „éretlen próbálkozást” leplezett le szerinte, „a demokráciának és az abszolút hatalomnak arra irányuló szövetkezését, hogy a despotizmus érdekében rombolják le az arisztokrácia kiváltságait. Ez olyan törekvés volt, melyet azóta oly gyakran és sikeresen megismételtek.”³⁵ (Ez a megjegyzése természetesen a két Napóleonra utal). Az okozta a problémát, hogy az arisztokrácia nem tudta, hogyan védje meg magát. Ők is hittek az egyenlőség erényében, egyetértettek a polgársággal abban, hogy az emberek közti különbségeknek az érdemen, nem pedig a születésen és a vagyonon kell alapulnia.

³² O. C. II, 2, 100. .

³³ O. C. II, 2, 106-107. .

³⁴ O. C. II, 2, 69, 71, 106, 115. I.; Coup d'oeil 296. .

³⁵ O. C. II, 2, 85. .

Meg kellene mutatni, hogy „csak egy arisztokrácia védheti meg az embereket a zsamokság elnyomásától és a forradalmak gyötrelmeitől...”³⁶ Ez a gondolat itt Alexis fő témáját érinti – melyet sok más vonatkozásban kifejt, elsősorban „A Demokrácia Amerikában” című könyvében –, egy arisztokrácia, vagy annak funkcionális megfelelője iránti igényt, valamiféle emberek felett álló csoportosulás igényét, akik erejüket és befolyásukat valamely más forrásból szerzik, s nem a kormányzattól, s akik ezért, ha szükséges, bátran szembe tudnak vele szállni. A szabadság megőrzéséhez az intézményesített egyenlőtlenség bizonyos mértékére volt szükség.

Hervé, aki feltehetően egyetértett volna ezzel a gondolattal, kevésbé hajlott arra, hogy akár ezt az elvet, akár annak elhanyagolását a francia forradalom okaként tüntesse fel. Szerinte 1788-ban és 1789-ben az alkalmatlan miniszterek, nem pedig a király vagy a királyi hatalom törekedett arra, hogy egyik osztályt a másik ellen fordítsa. A parlamentek és a második előkelők gyűlésének kiváltságosai voltak azok, akik kizsákmányolták a közembereket, akik azért elégtették ki a csőcseléket, hogy magukat megerősítsék a király ellen s akik azt is tervbe vették, hogy a Rendi Gyűlést egyszerű falusi papokkal, egyszerű paraszttal és közönséges munkásokkal töltsék fel, abban a hitben, hogy egy ilyen „demokrácia” az arisztokrácia érdekeit szolgálná, annak a hagyományosan magasabb rendű osztálynak az érdekeit, amelytől az alacsonyabb rangú emberek irányítást vártak. „Az előkelők által elfogadott rendszer – amennyiben feltételezzük, hogy volt benne egyáltalán rendszer –, úgy tűnik, hogy a harmadik rendet gyengének akarta tartani azáltal, hogy visszautasította a számszerűség előnyeit (vagyis a harmadik rend megduplázását), és a Rendi Gyűlésbe a harmadik rendből azokat az embereket akarta bevenni, akik érdekből vagy szokásból a felsőbb osztályok által kijelölt utat követnék.”³⁷

Ha a két álláspontot egymás mellé helyezzük, Hervé tűnik inkább monarchistának, a polgárság iránti némi szimpátiával, Alexis pedig apjánál, a grófnál arisztokratább párti beállítottságúnak, aki hajlamosabb a polgárságot úgy tekinteni, mint amelyet a zavaros eszmék felzaklattak. Mindketten explicite kimondják, hogy a forradalmat a felsőbb osztályok kezdték el. Mindketten az arisztokrácia és a polgárság közötti osztályellentétokről beszélnek. Mindketten találnak hibákat a francia arisztokrácia 1788-as és 1789-es cselekedeteiben, de Alexis a politikai elvek elhanyagolásával vádolja, Hervé pedig azért hibáztatja őket, hogy addig védelmezték makacsul saját kiváltságaikat, amíg már túl késő lett a meg egyezésre. Úgy tűnik, Alexis szerint, hogy 1788-ban Franciaországnak jobb arisztokráciára lett volna szüksége, mely képes népét vezetni s akarja is ezt tenni; Hervé pedig azt gondolta, Franciaországnak jobb királyságra lett volna szüksége, erősebb kormányra, mely akarja és képes is arra, hogy a különböző érdekekkel szembeszálljon. „A franciák úgy érezték, hogy elnyomják őket, s nem volt meg az az érzésük, hogy kormányozzák őket.”³⁸ Alexis felfogása szerint a francia nemesség dekadenssé vált, sokkal inkább kaszt volt, mint valódi arisztokrácia, a Bourbon-királyság azáltal korrumpálta, hogy megfosztotta őket feudális hatalmuktól, s helyette kiváltságokat adott neki. Így nem maradt hatalma a kormányzásra, nem volt gyakorlata a politikai ügyek intézésében s nem volt már képes arra, hogy a kiváltság nélküli köznéppel egyesüljön s azt vezesse. Alexis szerint a monarchia,

³⁶ O. C. II, 2. 108–109. .

³⁷ Coup d'oeil, 319.

³⁸ Ugyanott 244.

mely a maga számára kívánta megszerezni a hatalmat, a francia társadalom osztályait megosztotta és egymás ellen fordította; olyan folyamatot kezdeményezett, mely az arisztokrácia és a polgárság közti végzetes osztályharchoz vezetett s egy, majd még egy Napóleon, zsarnokságát eredményezte. Hervé szerint a királyság gyengesége, a túl ambiciózus, de korántsem dekadens főpapok és nemesek megfélekezésének sikertelensége okozta a lakosság kiváltságok nélküli részének tökéletesen érthető haragját.

Összefoglaló értékelés

Napjainkban Alexis de Tocqueville-t sokkal inkább a politológia és a szociológia előfutárának tekintik, mint történésznek, a szó szigorúan elméleti értelmében. Néhányszor ő maga is elmondta, hogy alapjában véve csak az egykorú valóság érdekli.³⁹ Hervé volt az, akinek érdeklődése elsősorban történeti jellegű volt. Mindkét Tocqueville a jelenre gondolt, amikor a múltról írt s műveiket a kortársaknak szóló tanácsokkal látták el, mit tekintsenek a történelem tanulságának. De amíg Hervé gyakorlati tanácsokat ad az államférfiaknak arra vonatkozóan, hogyan politizáljanak, Alexis általánosságban közli olvasóival, hogy meg kell érteniük a politika tudományát, s tudatában kell lenniük a mélyebb történelmi erőknek.

Alexis írásai sokkal inkább az 1787–89-es események értelmezését, mint magyarázatát nyújtják – Hervé viszont inkább magyaráz, mintsem a nehezebb fajsúlyú értelmezést adja. Alexis tűnődik a múlton, s mindig azt kérdezi magától: „Mi ennek az egésznek az értelme?”. Hervé viszont azt a kérdést teszi fel: „Miért úgy cselekedtek ezek az emberek, ahogy tették?”

Alexisnek nehezeze esett, hogy bármely adott személyre vagy történelmi eseményre koncentrálja figyelmét; illetve az adott kérdés tárgyalásakor visszatekintésekbe bocsátkozzék. Inkább azt tűzi maga elé, hogy felismerje a jövő előjeleit. Nem könnyen gondolkodik kronológiai fogalmakban s nem könnyen tekinti az emberi ügyeket valamely esemény vagy fejlődési fázis következményeinek. Ő nem úgy próbált közelíteni egy jelenség megértéséhez, hogy visszautalt arra, ami közvetlenül azelőtt történt, hanem azt kívánta megmutatni, hogy mindez hogyan illett az általános fejlődési menetbe vagy hosszan tartó folyamatba. Hervé ezzel ellentétben nagyon is tudatában volt annak, hogy 1787–89 válságai XV. Lajos uralkodásának nyilvánvaló változásaiból fakadtak, ezek folytatásaként írta könyvét XVI. Lajos uralmáról. De ez az utóbbi könyve inkább dráma, mint értekezés. A fiatal s jószívű király és királynő 1774-es beiktatásával kezdődik, végigköveti uralkodásuk nehézségeit s hatalmuk és presztízsük összeomlását. Határozott befejezéshez, csúcspont-hoz 1789. június 23-ával ér, amikor az uralkodás joga a Bourbon-dinasztiáról az új Nemzetgyűlésre szállt át. Hervé elbeszélése ezáltal sokkal több, mint anekdoták összessége, mivel éppen az uralkodás átruházása volt az a pont, mely az ancien régime-ből a forradalomba s egy modernebb világba való átmenetet jelezte.

Alexis, bár talán politológus vagy protoszociológus volt, sokkal jelentősebb történész lett, mint apja, mivel őt nem elégítette ki az, hogy az eseményeket könnyen és nyilvánvalóan előzményeikkel magyarázza. Megpróbált mélyebbre hatolni, azt kereste, ami

³⁹ O. C. XIII (2), 229.

kevésbé nyilvánvaló, megkockáztatott merész általánosításokat, olyan ténybeli közléseket, melyeket későbbi kutatók nem erősítettek meg, valamint olyan érzéseket fejezett ki, melyek nem annyira tapasztalati megfigyelésekből, mint inkább etikai hozzáállásból adódtak. Ugyanakkor több elgondolkodnivalót tartalmaznak művei. Metahistóriájában vagy metafizikájában nyilvánvalóan idealista, s ismételten különbséget tesz a között, amit „eszméknek és érzéseknek”, illetve amit „tényeknek” nevez. Lankadatlan a források figyelmes tanulmányozásában, mindig többet keres bennük, mint amit azok ténylegesen kimondanak. Ragaszkodik ahhoz a véleményéhez, hogy az események, beszédek, törvények és intézmények valami alapvetőbbnek, tartósabbnak vannak alárendelve, ezt néha *moeurs*-nak nevezi, amin az egész nép szokásos, visszatérő s szinte tudattalan érték- és viselkedérendszerét érti. Ezt a mindent átfogó folyamat időnként nemzeti jellegzetességnek tünteti fel, akár az amerikaiakról írt „A Demokrácia Amerikában” című könyvében, akár amikor „Az ancien régime és a forradalom” című művének mind befejezett, mind befejezetlen verziójában a franciákról szól. Mindazzal szembeni félelme és egyet nem értése ellenére, ami Franciaországban a megelőző kétszáz évben történt, befejezetlen könyve hét fejezetét országa jelleméről olyan szárnyaló dicshimnusszal zárja, mely a leglelkesebb hazafit is pirulásra készíti

Mit tett tehát hozzá Alexis de Tocqueville ahhoz, amit apja vagy mások már elmondtak? Egészében nem teljesen ismeretlen eszmék sarkítottabb, élénkebb és emlékezetes bemutatását nyújtja, melyet nagyszerű irodalmi tehetsége lehetővé és élvezhetővé tett. Amikor Saint-Beuve és mások recenziót írtak „Az ancien régime és a forradalom” című könyvéről, csodálatuk mellett felfigyeltek arra, hogy főbb eszméi nem annyira újak, mint azt a szerző hiszi. Teljesen eredeti műből valószínűleg sosem lesz „klasszikus”. Azt, hogy Alexis „Ancien régime”-je klasszikussá vált, az okozta, hogy gondolatait olvasói számára érthetően adta elő, újfajta élességgel és nyomatékkal, párhuzamos utalásokkal és sajátos hangnemben.

Az 1856-ban kiadott „Ancien régime” fő gondolatai befejezetlen művében újból felbukkannak, bár zavarosabban, mivel ereje csökkenően volt, 1857 folyamán egészsége is romlott, s az akkori politikai helyzetről kialakított nézetei kiábrándultabbak és pesszimistábbak voltak. Ennek a könyvnek a fő témája már jóval a forradalom előtti időktől kezdve a centralizált kormányzat növekedése, illetve az egyenlőség és demokrácia fejlődése volt.

A gondolat nem volt új. Már 1730-ban Marquis d'Argenson „a polgárháborúktól mentes uralmak idején megnyilvánuló, általa csodált demokrácia szerencsés fejlődéséről” írt.⁴⁰ A forradalom viharában megfélemedeztek erről az eszméről vagy legalábbis homály fedte. Tocqueville újjáélesztette azt már fiatalkorában, 1836-ban írt egyik esszéjében⁴¹, s az 1850-es években írt műveiben vegyesebb érzésekkel írt róla. Az 1850-es években azok, akik elfogadták III. Napoleont, mint például Saint-Beuve, úgy vélték, hogy a királyság és az erős kormányzat segíti elő az egyenlőséget. Ők úgy gondolták, Tocqueville

⁴⁰ D'Argenson *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France*, Amsterdam 1765, 151. l. Kb. 1735-ben írta, de nem akkor adták ki.

⁴¹ „L'état social et politique de la France avant et depuis 1789”, melyet 1836-ban John Stuart Mill kívánságára írt a *Westminster Review* számára. Mill fordította le angolra s adta ki, de Tocqueville haláláig Franciaországban nem ismerték. Megtalálható O. C. II, l. 33–66.

nem emeli ki kellő nyomatékkal, hogy a forradalmat megelőző királyság ezt a kívánatos fejlődést elősegítette.⁴²

Alexis, elsősorban a hét befejezetlen fejezetben némiképp bizonytalan a centralizált kormány és a demokrácia bemutatásában. III. Napóleon zsamoksága és az 1848. júniusi népi forradalom erőszakossága miatt mindkettőtől félni kezdett s szigorúbb értelemben vett liberálissá vált. Az 1789 előtti centralizált kormányzatról elsősorban negatív szempontok szerint beszél, nem azt mondja el, hogy az hogyan segítette elő az egyenlőséget, hanem azt, hogyan tette tönkre a szabadságot, azt a fajta szabadságot, melynek ideális formáját a középkorban vélte felfedezni.

Alig vette észre azt, ami a legtöbb mai történészt érdekli, vagyis az ancien régime hivatásos, rátermett, reformista és bizonyos fokig igazságos adminisztratív monarchiájának kifejlődését. A demokráciáról váltakozó értelemben és különböző szövegösszefüggésekben beszél. Időnként úgy tűnik, hogy pusztán a megkülönböztetett arisztokrácia hiányára utal ezzel, olyan társadalomra, melyben nincsenek intézményesített jogú rendek. Időnként, a befejezetlen fejezetekben pedig kifejezetten gyakran úgy értelmezte, hogy az a diktátorok és zsamokok által kizsákmányolt tanulatlan tömegek befolyását jelenti. Máskor az eltérő társadalmi rangú emberek közötti barátkozást vagy a másik fél kölcsönös elfogadását értette demokrácián. Az 1856-os könyv egyik meglátása az, hogy a forradalom előtti franciák, mind a nemesek, mind pedig a polgárok, hasonlóvá váltak egymáshoz s bizonyos értelemben egyenlőbbek lettek, a kiváltságok és a jogi megkülönböztetés okozta elkülönülésük ellenére. De erre az 1788–89-es válságot tárgyaló hét fejezetben kevés dolog utal, Hervénél viszont találunk valamit erre vonatkozóan. Néhány mai történész ezt a gondolatot továbbfejlesztve az „előkelők” egész kategóriáját részben nemesi, részben polgári tagjaival azonosítja. Olyanokkal, akik együttműködtek az 1789-es forradalom előkészítésében s a következő század folyamán ennek fő haszonélvezői lettek.

A centralizált hatalom és (az akármilyen definíció szerinti) „demokrácia” növekedése Alexis másik két fő eszméjének alapját alkotta: ezek a forradalom elkerülhetetlenségének, valamint a korábbi, a forradalom alatti és utáni korszakkal való folyamatosságának gondolata. A forradalom elkerülhetetlenségének gondolata nem volt új. Guizot, Michelet és Louis Blanc is elkerülhetetlennek tartotta, hogy a franciák elutasítsák az ancien régime fő vonásait. Éles törést láttak, egy meghatározó új pillanatot a történelem folyamatában.

Hervé de Tocqueville, a kiváltságos osztályok csökönys ellenállását hangsúlyozva, nagyjából ehhez a gondolkodási tradícióhoz tartozott. Alexis újítása abban állt, hogy az elkerülhetetlenség és a folyamatosság eszméjét összekapcsolta. Szerinte a forradalom azt prolongálta és fejlesztette tovább, ami már azelőtt is létezett. Maga az ancien régime, nem pedig annak megtagadása volt az, ami a forradalmat kiváltotta.

Ahogy ezt 1856-os könyvének utolsó fejezeteiben kifejezi, a forradalom egyszerűen az ancien régime-ből „született” – „*sortie d' elle-même de ce qui précède*”. Vagy ahogy olvasmányaihoz fűzött egyik jegyzetében írja, feltehetően 1857-ben: „Hogyan lehetséges, ha valaki mindezeket a feljegyzéseket olvassa, . . . hogy ne lássa, hogy a forradalom elkerülhetetlen volt, vagy inkább, már előre készen állt?”⁴³

⁴² Richard Herr a Tocqueville and the Old Regime-ben, Princeton, 1962, 107–119. 1. idézi Tocqueville könyvének ismertetőit s másokat, Sainte-Beuve-t a 117. lapon.

⁴³ O. C. II. 2. 117.

Alexis, a társadalmi osztályok érzékelésével, a francia forradalmat okozó eltérő érdekeik felismerésével bizonyos fokig újat nyújtott. Az viszont, hogy a harmadik rend a kiváltságos osztályok ellen lázadt, olyan közhely volt, melyet már 1789-től kezdve minden, a forradalomról szóló írás tartalmazott. Alexis azt elemezte és fejlesztette tovább, amit már korábban elmondtak. A harmadik renden belül felvázolja a parasztság képét, hangsúlyozva, hogy sokan közülük a forradalom előtt földet birtokoltak, s ez újdonság volt olvasói számára. Ez a gondolat szintén nem volt új, a fiziokrata Abbé Baudeau arra kérte olvasóit 1776-ban, hogy emlékezzenek: „parasztjaink *citoyens* és *propriétaires*” voltak.⁴⁴ Ez egy további olyan gondolat volt, mely a forradalom forгатagában feledésbe merült. Ha Alexis de Tocqueville nem eleveníti fel, akkor sokáig váratott volna újjáéledésére. A városi dolgozó osztályok fogalma alig jelentett többet, mint baljós jelenlétük érzékelését, egy olyan potenciális fenyegetést, hogy ez osztályok „szömyeteggé” válhatnak, ha feldühítik őket. Alexis tudatában volt jelentőségüknek, ugyanúgy Hervé is, bár mindketten inkább a közép- és felső osztályokhoz tartozó emberek cselekedeteivel foglalkoztak.

Mindkét Tocqueville úgy értelmezi az 1789-es forradalmat, mint a polgárságnak az arisztokrácia felett aratott győzelmét, s ezáltal abba a kategóriába tartoznak, melyet a néhai Albert Soboul a francia forradalom klasszikus historiográfiájának szeretett nevezni. Bár a polgárság mindkettőjük számára fontos kollektív főszereplő, egyikük sem elemzi annak összetevőit. Alexis a júniusi monarchia idején játszott politikai karrierje következtében úgy kezdett a francia polgárságra gondolni, mint Marx Károly: önzőnek, harácsolónak s rövidlátónak jellemezte, melyből hiányzik az uralkodó osztályokat szükségképpen jellemző széleskörű gondolkodás. Hervé egy-egy elejtett megjegyzésében több szimpátiát mutat a polgárság érzései s több tiszteletet érez szószólói iránt, mint Alexis. Alexis pozitívabban s Hervénél egyértelműbben látja a létező osztályharcot s érzéseiben, szintén Marx-szal megegyezően az dominál, hogy az arisztokrácia és a burzsoázia közti osztályharcot a polgárság és a közemberek osztályharca fogja követni. Az elkerülhetetlenség érzésének nála azonban semmi köze nincs a marxi dialektikus materializmushoz. Sem Alexis, sem Hervé nem gazdasági értelemben definiálja a polgárságot, s nem mint a tőke és a munkaeszközök birtoklóit. Nagyon is tudatában vannak annak, hogy ezekkel az eszközökkel a nemesek is rendelkeztek. Az ő szemükben a polgárság egyszerűen olyan osztály volt, mely előnyökkel bírt, de a nemesség és a papság kiváltságai nélkül.

Megállapították már, hogy Alexis volt az első, aki megértette, hogy a forradalmat az arisztokrácia és a nemesség kezdte meg, s úgymond ő fedezte fel, hogy 1787 és 1788-ban, az 1789-es forradalmat megelőzve, volt egy arisztokrata forradalom is.⁴⁵ Hervé ezt legalább olyan nyomatékkal kimondta, mint Alexis s egyszerűbben, mint az előtte járó Joseph Droz, akit Hervé könyvében olyan sokban követett.⁴⁶ Egy későbbi francia történész, Georges Lefebvre — aki 1959-es halálát követően maga is klasszikussá vált — a forradalmat megelőző arisztokrata forradalomnak szintén jelentős szerepet tulajdonított. Ennek természetszerű következményeként, a közelmúlt történészei — elődeik nézetét módosítani akarván — teljesen kétségbe vonták, hogy bármiféle arisztokrata forradalomra

⁴⁴ Az *Ephémérides du Citoyen, ou chronique de l'esprit national*-ban „De l'Education nationale” címen megjelenő cikksorozat, Párizs 1765–1766, III. kötet, 17–32.

⁴⁵ Jardin véleményére ld. Alexis de Tocqueville, 1805–1859, Párizs, 1984, 490.

⁴⁶ *Coup d'oeil*, 255–256, 277.

sor került volna.⁴⁷ A forradalmat elemezve általánosságban véve szeretnék az osztálykonfliktus jelentőségét csökkenteni, gyakran azért, hogy elhatárolják magukat a marxista asszociációktól. Úgy érvelnek, hogy az 1787-es és 1788-as Párizsi Parlament nem kívánta az egész nemesség hatalmát növelni, hogy nem annyira saját helyzetének javítására, hanem az alkotmányos és egyéni szabadságjogok előmozdítására törekedtek s továbbá, hogy azok, akik elősegítették a forradalmat, nem egy társadalmi osztályt alkottak, hanem az előkelők egy csoportját, melybe nemes és polgár egyaránt beletartozott, s ezek a polgári egyenlőségen alapuló új rendszert akartak létrehozni, mely a szabadságon, a tulajdonon, az egyenlő oktatási esélyeken s a kormányzatban való részvételen épül fel. Mégis, mindez aligha tűnik elegendőnek ahhoz, hogy elvesse az arisztokrata forradalom eszméjét. Ugyanakkor az emberek lehetnek egyszerre alkotmányos liberálisok és arisztokraták. A parlamentek fenn tudják tartani a szabadságjogokat, s ugyanakkor azzal is törődhetnek, hogy megerősítsék magukat mint az államon belüli fontos s főképp öröklődő testületeket.

A parlamentnek a „zsarnoksággal” szembeni ellenállása volt az első jelenség, mely a kormányt munkaképtelenné tette. Bárhogy is van, az arisztokrata forradalomnak (ha volt ilyen) valódi tartalma a nemességnek arra irányuló törekvése volt, hogy az eljövendő képviseleti kormányban megkülönböztetetten legyen jelen, továbbá annak visszautasítása, hogy 1789 májusában összeolvadjon a harmadik renddel.

Ha 1789 júniusában a nemesség szószólói Versailles-ban érvényesíthették volna akarataikat, elérték volna, hogy (Angliához hasonlóan) a jövendő francia kormányzatban különálló arisztokrata képviselőház létesüljön.

Összefoglalva: Alexis – Montesquieu stílusában – az arisztokrata liberalizmus hagyományát folytatta, míg Hervé – Turgot-t követve – a szakszerűsített, bürokrata és reformmonarchia perspektíváját vázolta fel. E négy író mindegyike a francia nemesség régi multjához kapcsolódott. Turgot és Hervé de Tocqueville éveket töltöttek a kormány alkalmazottjaként, s hozzászórtak ahhoz, hogy az adminisztráció napi ügyeiben emberekkel foglalkozzanak. Bár Montesquieu tagja volt a bourdeaux-i parlamentnek, Alexis de Tocqueville pedig 1839-et követően tizenkét évig választott tisztséget töltött be, mégis alapvetően mindketten társadalomtudósok s a politika értelmezői voltak, akik az eseményeket hosszú perspektívában szemléltek. Alexisnél megtalálhatjuk az őt érdeklő kérdés hátterét, Hervénél pedig az előzményét – Alexis számára azok az alapvető okok voltak érdekesek, melyek nélkül nem tört volna ki a forradalom, Hervé számára pedig azok a hatóokok, melyek az általunk ismert időpontban robbantották azt ki, Alexist a gyűlékony anyagok lassanként felhalmozódó halmaza foglalkoztatta, míg Hervét a szikra, mely a robbanást kiváltotta.

Fordította: Rényi Zsuzsa

⁴⁷ Lefebvre-re ld Coming of the French Revolution, fordításban, Princeton, 1947, 7–37. 1. A legújabb kritikások: William Doyle Origins of the French Revolution, New York, 1980, 7–40. Joseph Shulim: The Continuing Controversy over the Etiology and Nature of the French Revolution” a Canadian Journal of History-ban, XVI. (1981), 357–378.; Vivian R. Gruder: „A Mutation in Elite Political Culture: The French Notables and the Defense of Property and Participation, 1787” a Journal of Modern History-ban, 56. kötet (1984), 598–634. . Lynn Hunt: Politics, Culture and Class in the French Revolution, Berkeley 1984. és Bailey Stone: The French Parlements and the Crisis of the Old Regime, Chapel Hill, 1986, mely John Egret könyvére épül, a La Pré-Revolution française-re, Párizs 1962. ld. 56.

VIDA ISTVÁN

A lengyel emigráns kormány lisszaboni követségének magyar vonatkozású iratai (1942–1945)

Köztudomású, hogy a második világháború alatt a Kállay-kormány béketapogatódzásaiban, a szövetséges nagyhatalmakkal való kapcsolatkeresésben és a kapcsolatok fenntartásában a lengyel polgári emigráció jelentős közvetítői szerepet játszott. Bár már eddig is sok adat került nyilvánosságra, legutóbb pl. Újpétery Elemér memoárjában is,¹ az ún. „lengyel vonal” Juhász Gyula rövid tanulmányát kivéve² mindmáig feldolgozatlan. De nemcsak ez a közvetítő tevékenység feltáratlan. Idehaza viszonylag kevés szó esett a lengyel emigráns kormány külpolitikájáról, különösen pedig közép- és kelet-európai törekvéseiről.* A lisszaboni lengyel követségnek az Egyesült Államokban, a Hoover Intézet levéltárában őrzött iratanyagából előkerült dokumentumok mindkettőről fontos információkat tartalmaznak.

A lengyel emigráns kormány megalakulásától, 1939 őszétől megkülönböztetett figyelemmel kísérte Magyarország nemzetközi helyzetének és belső viszonyainak alakulását, mindenekelőtt azért, mert Lengyelország veresége után mintegy 70–80 ezer katonai és polgári személy menekült Magyarországra, s a hivatalos szervek, így a Teleki-, majd a Kállay-kormány, a németellenes polgári és baloldali pártok és csoportok, a különböző társadalmi szervezetek, általában a magyar lakosság sokirányú segítséget és támogatást nyújtottak nekik. A lengyel katonai alakulatokat leszerelték, tagjaikat táborokban helyezték el, de a magyar hatóságok elnéző magatartása következtében elhagyhatták az országot, s csatlakozhattak a nyugati lengyel haderőkhöz. Az itt maradtak létrehozhatták saját legális katonai és polgári szervezeteiket; a szociáldemokrata Henry Slavik vezetésével megalakult a menekültek ellátásával foglalkozó Lengyel Polgári Bizottság. Iskolahálózatot építettek ki; lapokat adhattak ki; megszervezték saját egészségügyi és kulturális intézményeiket. A magyarországi lengyel emigráció ugyanakkor nagyarányú illegális tevékenységet is kifejtett, amelynek egymástól függetlenül két központja volt: az 1939 decemberében létesített ún. Katonai Bázis fő feladata a rádióösszeköttetés és futárszolgálat fenntartása a lengyelországi földalatti mozgalom és Budapest, valamint a magyar főváros és London között. Az 1940-ben koalíciós alapon megalakult polgári ún. „W” [Węry-Magyarország] központ, a londoni emigráns kormány képviselőjének feladatát látta el.

A Teleki-kormány ugyan 1940 decemberében német nyomásra megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a lengyel kormánnyal, s 1941 január 1-jével bezáratta a budapesti lengyel követséget, a magyar hivatalos szervek és a magyarországi lengyel emigráció között az érintkezés mégsem szakadt

*Vida Istvánnak e témát feldolgozó tanulmányát folyóiratunk egy későbbi számában közöljük.
A szerk.

¹Újpétery Elemér: Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában. Bp. 1987. Tények és tanúk sorozat (A továbbiakban: Újpétery E.: Végállomás Lisszabon.)

²Juhász Gyula: Magyarország lengyel politikája a második világháború alatt. In: Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. Szerk.: Antal László, Bp. 1985. 9–32. (A továbbiakban: Juhász Gy.: Mo. lengyel politikája)

meg.³ Ebben különleges szerepet játszott Varga Béla, a Független Kisgazdapárt alelnöke, aki Teleki Pál, majd Kállay Miklós felkérésére szoros nexust tartott fenn a lengyel emigráns vezetőkkel.⁴

De nemcsak Budapesten maradt fenn a kapcsolat a lengyel emigrációval, hanem másutt is. Lisszabonban pl. Wodianer Andor magyar követ, aki a világháború kirobbanása előtt „igen szoros” összeköttetésben állt K. Dubicz Penier lengyel követtel, 1941 januárja után szintén, ha közvetíték segítségével is, de megtartotta kapcsolatát lengyel partnerével. (Lásd a 3. sz. iratot.) Valószínűleg hasonló volt a helyzet más semleges országokban, így Törökországban és Svédországban is.

1943 tavaszától-nyarától megnőtt és aktívabbá vált a londoni lengyel emigráció érdeklődése Magyarország iránt. Ez, a világháború menetében beállt változásokkal, Kelet-Európa sorsának előtérbe kerülésével, a lengyel-szovjet diplomáciai kapcsolatok megszakadásával, a lengyel-csehszlovák viszony elhidegülésével és a W. Sikorski halála után a Mikotajczyk-kormány új politikai koncepciójával függött össze. Ez utóbbi értelmében a lengyel emigráció vezetői már a háború alatt, de különösen a háború utáni „új közép-európai rendben” Magyarországra mint szövetségesre számítottak. Legfőbb törekvésük az volt, hogy a maguk eszközeivel lehetővé tegyék Magyarország mielőbbi kiválását a háborúból a legkisebb veszteséggel, s elősegítsék a csatlakozását a szövetségesek táborához, lehetőleg hadviselő félként. Magyarországgal messzemenő terveik voltak, úgy kezelték, „mint az ék élet, mint egy további, szélesebb és nehezebb akció kiindulópontját” abból a célból, hogy közép-európai befolyásukat visszaszerezzék, s elősegítsék az angolszász hatalmak előretörését a Duna-medencében. (Lásd az 5. és a 7. számú iratot)

A londoni lengyelek törekvéseinek kedvezett, hogy a Kállay-kormány és a mögötte álló angol orientációjú konzervatív liberális nagytőkés-nagybirtokos csoportok 1942 őszétől titokban tapogatózni kezdtek, 1943 tavaszától kezdve pedig már határozott lépéseket tettek, hogy érintkezésbe lépjenek a nyugati szövetséges nagyhatalmakkal. Az első kapcsolatfelvételi kísérletek 1943 február-márciusában Lisszabonban, Stockholmban és Isztambulban lengyel közvetítéssel történtek, a lengyelek tájékoztatták az angol hivatalos szerveket a magyarok jelentkezéséről. Az angol válasz azonban elutasító volt, s érdemben a lengyelek sem reagáltak.⁵ (Üjpétery Elemér, a lisszaboni magyar követség titkára 1943 március végén találkozott K. Zdzarskival a lengyel követség titkárával. Megbeszélésükön kiugrási ügyek nem kerültek szóba, mivel azokba Üjpétery nem volt beavatva. Lásd a 4. sz. iratot)

Kállay és környezete közvetlen összeköttetést szeretett volna teremteni a Sikorski-kabinettel is. Többszöri hiábavaló próbálkozás után – valószínűleg 1943 áprilisában vagy májusában – hamis magyar útlevelel Budapestről Londonba küldték Edmund Fietowiczot, az illegális lengyel képviselet, az ún. „W” központ vezetőjét, hogy Sikorskival ismertesse a magyar kiugrási tervet s ezekhez támogatását kérje. A lengyel kormány reagálása nem ismeretes. De hogy a magyar közeledést jónéven vették, azt az is mutatja, hogy a lengyel emigráns vezető visszafelé magával hozta Sikorski tábornok levelét, amelyben indítványozta: a Lengyel Köztársaság és Magyarország titokban, de hivatalosan állítsa helyre a diplomáciai kapcsolatokat, a magyar kormány ismerje el a lengyel képviseletet követségnek, s a maga részéről E. Fietowiczot nevezte ki a lengyel kormány teljhatalmú megbízottjának.⁶ A javaslatot Kállayék elfogadták, s magyar részről Wodianer Antalt nevezték ki a lengyel emigráns kormány mellé követként. Fietowicz a diplomáciai szokásoktól eltérően, s azért, hogy a németek gyanúját

³ Juhász Gy.: Mo. lengyel politikája; valamint Jerzy Robert Novák – Tadeusz Olszanski: A lengyelek és Magyarország. In: Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon. 1939–1945. Bp., 1985. 7–35, 563–597.

⁴ Varga Béla – Kovács Imre: Lengyel menekültek és francia hadifoglyok Magyarországon. Új látóhatár. 1980. 3. sz. 363–366.

⁵ Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeállította, sajtó alá rend. és bev. tanulmányt írta Juhász Gyula. Bp., 1978. 85. 91, 109–110.

⁶ Lásd Kovács István 1981-es interjút Waclaw Felczakkal. In: Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára. Szerk.: Kiss Gy. Csaba és Kovács István. Bp. 1986. 18–19.

⁷ Üjpétery E.: Végállomás Lisszabon. 243. Üjpétery Ullein Reviczky Antal személyes közlésére hivatkozik. Wodianer kinevezését megerősíti Szegedy-Maszák Aladár levele Vida Istvánhoz. 1987. dec. 5. (Vida István birtokában)

fel ne keltse, nem Horthynak mutatta be megbízólevelét, hanem Ghyczy Jenő külügyminiszternek. A külügyminisztérium részéről Szegedy-Maszák Aladár, a Politikai Osztály vezetője tartotta vele a kapcsolatot. Ez nagyrészt a futárposta átvételéből állt; politikai kérdések ritkán kerültek szóba.⁸

A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása után, ami a háború alatt egyedülálló és kivételes jelenség volt, mivel a két ország egymással szemben álló politikai és katonai táborhoz tartozott, a lengyel képviselő lett a közvetítője a Magyarország háborúból való kilépésével kapcsolatos tárgyalásoknak. Ezek során – Varga Béla visszaemlékezése szerint egy magyar–lengyel barátsági szerződés megkötése is szóba került.⁹ Mindezek részletei azonban ma még nem ismereteseek.

Közben Londonban 1943 április 20-án Raczynski gróf külügyminiszter – Eden hozzájárulásával – tájékoztatta W. Strangot, a Foreign Office egyik vezető munkatársát a semleges országokban lévő lengyel követségeknél tett magyar kapcsolatfelvételi kísérletekről, de csupán abban állapodtak meg, hogy újabb információkat a továbbiakban kölcsönösen kicserélik.¹⁰ T. Romer, az új lengyel külügyminiszter, amint levelében említi (lásd az 5. sz. iratot) két alkalommal is (július 31-én és augusztus 12-én) megpróbálta szóba hozni Cadogan angol külügyminiszter előtt a magyar béketaogatódzásokat és őt állásfoglalásra kényszeríteni. Az angol politikus azonban mindkét alkalommal kitért az elől, hogy érdemi tárgyalásokba bocsátkozzon, s joggal keletkezhetett Romernek az a benyomása, hogy Angliát Közép-Európa és Magyarország sorsa nem érdekli.¹¹ Valójában azonban arról volt szó, hogy az angol diplomácia nem volt korrekt a lengyelekkel szemben. Korábbi ígéretével ellentétben nem tájékoztatta őket arról, hogy Anglia és az Egyesült Államok között megállapodás született a kisebb csatlós államok közeledési kísérleteinek kezeléséről.

Elhatározták, hogy lazítanak a merev elutasító magatartásukon, s közlik velük az előzetes fegyverszüneti feltételeket. A lengyelek tájékoztatása feltehetőleg azért nem történt meg, bár a Foreign Office-ban többször fontolóra vették,¹² mert úgy gondolták, hogy a lengyelek részvétele, esetleges érdemi közvetítő szerepe – tekintettel a rendkívül kiélezett szovjet-lengyel viszonyra – felkelthetné a szovjet kormány gyanúját, arról nem is szólva, hogy révükön minden a magyar kormány és végső soron a németek fölébe jutna. Hasonlóképpen nem tájékoztatták a lengyel emigráns kormányt a Veress-misszióról, majd az előzetes fegyverszüneti feltételek szeptember 9-i átadásáról, s arról, hogy azt a Kállay-kormány végül is elfogadta.¹³ Szeptember 9-e után – a lengyel emigráció már nem vett részt a Magyarországgal kapcsolatos tárgyalásokban, s közvetítő szerepe gyakorlatilag megszűnt. Ezt Budapesten nyilvánvalóan nem tudták, mert az ősz folyamán ismét Londonba küldték Fietowiczot, aki minden bizonnyal eredménytelenül tért vissza. De nem ismerte a lengyel emigráció valóságos helyzetét, s az angol–magyar titkos tárgyalásokat Eckhardt Tibor sem, aki 1943. október 15-én találkozott J. Ciehanowski washingtoni lengyel nagykövettel és segítséget kérte a Magyarországgal kapcsolatos fegyverszüneti feltételek „konkretizálásához”. A lengyel diplomata készségesen felajánlotta segítségét – de arra már nem volt szükség. (Lásd a 7. sz. iratot.)

A lengyel emigráció a háború alatt még egy magyar vonatkozású ügyben játszott szerepet, ami eddig kevésbé volt ismert. Magyarország német megszállása után 1944. április 1-jén állásukról lemondott Horthyhoz hú magyar diplomaták Barcza György volt londoni követ elnökségével megalakították az ún. Követek Bizottságát. Ehhez 10 követ és mintegy 30 követési tisztviselő tartozott. A bizottság szerette volna nemzetközileg elismertetni magát a horthysta Magyarország valamiféle hivatalos szerveként, de ebbe a szövetséges nagyhatalmak nem mentek bele. Az átállt diplomaták megpróbálták tájékoztatni a nyugati szövetséges kormányokat a magyarországi helyzetről, tiltakoztak a zsidóüldözés

⁸ Szegedy-Maszák Aladár levele Vida Istvánhoz, 1987. dec. 5. Kállay – a németektől való féltelmében – nem fogadta a lengyel politikust, s Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter – Varga Béla közvetítésével – magánlakáson találkozott vele. *Varga Béla – Kovács Imre*: i.m. 367–368.

⁹ Uo. 368.; valamint Kovács I. interjúja W. Felczakkal. *Felczak-émlékkönyv*, 19.

¹⁰ *Juhász*: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. 167.

¹¹ *The Diaries of Sir Alexander Cadogan. 1938–1945*. Ed.: David Dilks, 1971. 780. Az 1943 pl. ?-i bejegyzés. T. Pomer feljegyzése. A. Cadogannel folytatott megbeszéléséről, 1943. aug. 12. OPSR. II. 33.

¹² *Juhász*: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. 167–168.

¹³ Uo. 59–65.

ellen; határozottabb cselekvésre igyekeztek rábírní Horthyt és környezetét. A hazai ellenállási mozgalommal azonban nem volt kapcsolatuk, s az események alakulását nem befolyásolhatták. A dokumentumok azt tanúsítják, hogy a lengyel emigráns kormány részletes tájékoztatást kapott a Követek Bizottságának tevékenységéről. A lengyel diplomácia véleménye azonban megváltozott korábbi magyar partnereiről, s kritikával és fenntartásokkal figyelte működésüket. „A régi kormányhű magyar diplomaták akciója innen szemlélve egyelőre elég zavarosnak látszik – írta Londonba a lisszaboni lengyel ügyvivő –. Nincs összeköttetés és koordináció, nincs nagyobb presztízsű egyéniség; a saját gyengeség érzése, személyes vélekedések és antipátiák s végül – de nem utolsósorban – a szilárd politikai gerinc hiánya: ezek az okai ennek az állapotnak.” (Lásd a 11. sz. iratot.)

Miután sem az angol, sem az amerikai kormány nem kötelezte el magát, a londoni lengyel emigráns körök is tartózkodóan viselkedtek. Meghallgatták Eckhardt-ékat, vállalkoztak üzeneteik továbbítására Budapestre saját futárszolgálatuk útján, bár nincs nyoma annak, hogy ezek a üzenetek meg is érkeztek volna. A magyar követek megpróbálták anyagi támogatást szerezni tőlük, 1944 augusztusában Mikofajczyk kormányfő Eckhardtot is fogadta ez ügyben, de úgy tűnik, a lengyelek nem adtak pénzt. A nemzetközileg teljesen elszigetelődött lengyel emigráció már nem vállalhatta föl a horthysta diplomaták ügyét, s ezzel a magyar kiugrással kapcsolatos szerepe is véget ért. Horthy és környezete, ha nehezen is, de 1944 szeptember végén végül is rászánta magát, hogy leteszi a fegyvert és fegyverszüneti küldöttséget küld Moszkvába, annak az országnak a fővárosába, amellyel a lengyel emigrációnak hivatalos kapcsolata nem volt.

Az eredeti lengyel nyelvű iratok megtalálhatók: Hoover Institution Archives, Stanford. USA. Poland. Poselstwo. (Portugal) A lengyel dokumentumokat Zoltánné Fekete Márta, az angolokat Pók Attila fordította. Saját beszúrásainkat szögletes zárójel jelzi. Ezúton is köszönetet mondok az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének az iratok publikálásához nyújtott segítségével.

1.

*Josef Potocki¹ lisszaboni lengyel ügyvivő feljegyzése a külügyminiszter (London) számára
Lisszabon, 1942. január 26.*

A Külügyminisztérium vezetője részére
(Morawski² Miniszter Úr kezéhez)
London

No – 44/10

Néhány napja közvetlenül Buda pestről Lisszabonba érkezett az Egyesült Államok ottani követ, Pell³ és követségének személyzete. Tegnap beszélgetést folytattam vele, s ennek során elmondta számos benyomását a magyarországi helyzetről, amelyeket az alábbiakban továbbítok Miniszter Úrnak.

Pell azt állítja, hogy a németellenes érzések teljes mértékben tartják magukat a magyar társadalom minden rétegében. A legjobb bizonyítéka ennek az a bánásmód, amelyben őt és személyzetét, már az amerikai–magyar diplomáciai kapcsolatok megszakítása után, részcserélték. Ő maga és a követség tagjai ebben az utolsó, egy hónapig tartó időszakban a szimpátia nagyon határozott bizonyítékaival találkoztak, amelyek nemegyszer bizonyos bátorságot is igényeltek a Gestapo mindenható uralma miatt.

Ciano legutóbbi látogatásáról⁴ szólva megjegyezte, hogy a mai Olaszország elvesztette azt a rokonszenvet, amelyet korábban Magyarországon élvezett. Ő ezt azzal indokolta, hogy az átlagos magyar lelke mélyén Németország vereségét óhajtja, tehát annak olasz partneréét is.

A magyar hatóságok természetesen – a követ kifejezése szerint – „at the pistols end” vannak,⁵ ami a Gestapótól és a német tényezőktől való függésüket illeti. Ennek jelei a gazdasági életben is látszanak, és noha Pell szavai szerint élelmezési szempontból a magyarok sokkal jobb helyzetben vannak szomszédaiknál, a németországi kivitel miatt különféle hiányok lépnek fel, például fehér kenyér egyáltalán nincs.

A magyar kormány láthatólag egy területen fenn tudta tartani álláspontját a németekkel szemben, mégpedig a keleti háborúban való részvétel kérdésében. Mint ismeretes, kivonták a frontról azokat a magyar egységeket, amelyek kezdetben részt vettek a háborús akciókban, és Pell követ szerint vezető magyar tényezőknek csak egy gondolatuk és egy reményük van – az, hogy sikerül nekik érintetlenül megőrizniük hadseregüket a káoszban és az anarchiában arra az időszakra, amely a háború végső fázisában várható a kontinensen.

J. Potocki

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal) Box 7. Eredeti gépirat. J. Potocki kézjegyével.

¹ *Potocki, Josef* – lengyel diplomata. Oxfordban tanult, s elvégezte a pétervári katonai főiskolát is. 1919-től állt diplomáciai szolgálatban. 1919–1922-ig, majd 1929-től 1932-ig a londoni lengyel követség másodtitkára, ill. tanácsosa. 1939-ben a lengyel külügyminisztérium Nyugati Osztályának vezetője. 1940-től Lisszabonban teljesített szolgálatot.

² *Morawski, Kajetan* – lengyel politikus. A háború alatt a londoni lengyel külügyminisztérium államtitkára.

³ *Herbert Claiborene, Pell* – 1941. máj. 20-tól volt budapesti amerikai követ. Magyarország és az Egyesült Államok között a diplomáciai kapcsolatok, Magyarország hadüzenetével, 1941. dec. 12-én szakadtak meg.

⁴ Ciano 1942. jan. 15. és 18-a között tett hivatalos látogatást Budapesten.

⁵ Kb. „lőtávolon belül” vannak.

2.

*K. Dubicz-Penter*¹ lisszaboni lengyel nagykövet levele a
külgyminisztériumhoz (London)

[Lisszabon] 1942. február 10.

Bizalmas
3/Tj/3

A Külgyminisztérium részére
London

Mellékelten megküldöm azt a feljegyzést, amelyet Kazimierz Zdziarski² úr készített Travers³ úrral folytatott beszélgetéséről, aki Budapestről Lisszabonon keresztül utazott az Egyesült Államokba.

A Lengyel Köztársaság
követe
(K. Dubicz-Penter).

1. melléklet

a)

*Feljegyzés Travers úrral, az Észak-amerikai Egyesült Államok budapesti követségének
első titkárával folytatott beszélgetésről*

T i t k o s

I. Magyarország általános politikai helyzete.

Az erős német nyomás ellenére Magyarország jelentős mértékben meg tudta őrizni politikai függetlenségét a belső igazgatás terén. A meglévő kormányzati apparátus, a külgyminisztériumot is beleértve, teljes mértékben fennmaradt, és határozott német óhajok ellenére sem került sor személyi változásokra. A külgyminisztériumban domináló szerepet játszik Ghyczy⁴ mivel Bárdossy egyúttal miniszterelnök is.⁵ Beszélgetőpartnerem még Bárdossyt is pozitívan értékeli, megjegyezve, hogy állítólag a felesége hat rá németbarát irányban. Azok a szimpátia-megnyilvánulások, amelyeket az egész USA követség kapott számos magas állású személyiségtől, kifejezetten azt bizonyítják, hogy a társadalom többsége továbbra is németellenes.

A keleti fronton harcoló magyar hadsereg 1941 szeptemberében és októberében nagy veszteségeket szenvedett hadianyagban, az embervesztés azonban meglehetősen alacsony volt. Csaknem az összes magyar tank megsemmisült vagy megsérült. Jelenleg csupán egészen kis egységek vannak a fronton, néhány hadosztály viszont hadtáp- és rendőri szolgálatot lát el a hátszágban. Az orosz veszély okozza a legfőbb és a legnagyobb gondot a magyar kormányköröknek.

¹ *Dubicz-Penter, K.* – lengyel diplomata, 1940-től 1942 (?)-ig lisszaboni követ.

² *Zdziarski, Kazimierz* – lengyel diplomata, a lisszaboni követség első titkára. Személyéről nem sikerült többet megtudni.

³ *Travers, Howard K.* – amerikai diplomata, 1919-től állt külügyi szolgálatban. 1936-tól konzul Budapesten, 1937-től a budapesti amerikai követség első titkára. 1942-től 1946-ig a State Department-ben a Visa Division főnöke.

⁴ *Ghyczy Jenő* – hivatásos diplomata. 1940. dec. 30-tól 1942. máj. 20-ig a külgyminisztérium Politikai Osztályának vezetője, 1942. máj. 20-tól a külgyminiszter állandó helyettese, 1943. júl. 24-től külgyminiszter.

⁵ Bárdossy László 1941. ápr. 3-tól 1942. márc. 7-ig töltötte be a miniszterelnöki posztot.

Horthy kormányzó betegsége (1941 decemberében) és az aggodalom, hogy gyomorrakja lehet, felvetette a kormányzó utódlásának a kérdését. A határozottan németbarát Albrecht főherceg⁶ jelölése mellett kibontakozó agitáció láttán a kormányzó úgy döntött, hogy latba veti a maga nagy tekintélyét és népszerűségét, és jelenleg egyre több szó esik Horthy Istvánnak, a jelenlegi kormányzó fiának, államtitkárnak és az államvasutak vezérigazgatójának a kormányzói (vagy kormányzóhelyettesi) tisztségre való esetleges jelöléséről. Magának a figurának a viszonylag kis fajsúlya ellenére mindenki egyetért abban, hogy az ő megválasztása jobb megoldás lenne, mint Albrecht főhercegé. Az amerikai követség Budapestről való távozása előtt néhány nappal Horthy István felkereste Travers urat és kifejezte előtte rokonszenvét a Szövetségesek ügye iránt a maga és édesapja nevében, továbbá sajnálkozott, hogy nem hagyhatja el Magyarországot abból a célból, hogy részt vegyen a Németország elleni háborúban.

II. A lengyel–magyar kapcsolatok

A magyar társadalom egymástól legtávolabb álló köreiből beszélgetőpartnerem egy közös érzés és érdeklődést tapasztalt: a Lengyelország iránti legönzetlenebb rokonszenvet és a háború utáni mielőbbi magyar–lengyel együttműködés óhaját. Ilyen irányú kijelentést tett többek között Bethlen István gróf is, akivel beszélgetőpartnerem 1942 januárjában találkozott, s aki a legmelegebb szavakkal fejezte ki szimpátiáját a Szövetségesek és Lengyelország ügye iránt, erősen hangsúlyozva annak szükségességét, hogy megtaláljuk a háború utáni lengyel–magyar–cseh együttműködés formuláját.

Beszélgetőpartnerem tudomása szerint több ezer „új” lengyel menekült érkezett Magyarországra 1941 nyarán, főleg a volt szovjet megszállási zónából annak következtében, hogy e területeket részben magyar csapatok szállták meg. Ezek a menekültek hasonlóan szívélyes fogadtatásban és azonos bánásmódban részesültek, mint az 1939. évi menekültek. A lengyel menekültek továbbra is a magyar kormánytól kapnak ellátást.

Ami a lengyeleket segítő magyar szervezeteket illeti, beszélgetőpartnerem a legnagyobb elismerés hangján szólt a Menekülteket Segélyező Magyar–Lengyel Társaság tevékenységéről, amelynek lelke továbbra is Károlyi gróf,⁸ Szapáry Erzsike grófnő⁹ és Szacellary úr¹⁰ az 1941. április 13-án Dubrovnikban tragikusan (olasz bombától) elhunyt Odescalchi grófnő¹¹ mellett. Beszélgetőpartnerem hallott ugyan letartóztatásokról, de ezek a menekültek tömegéből csupán az elkötelezettebb egyéneket érintették, míg a Magyarországon tartózkodó lengyelek zöme továbbra is a magyar hatóságok odaadó gondoskodását élvezi.

(Kazimierz Zdziarski)

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal). Box. 7. Gépírat. Másolat.

⁶ *Albrecht főherceg, Habsburg Albrecht* – földbirtokos, szélsőjobboldali politikus. 1927-től felsőházi tag. A 20-as években a fajvédők (főként Gömbös) királyjelöltje. Hitler hatalomra jutása után a németbarát irányzat híve s a szélsőjobboddallal tart fenn kapcsolatot.

⁷ Helyesen: Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság (MLMB) – 1939. szeptember közepén alakult félhivatalos társadalmi szervezet a lengyel menekültek megsegítésére. Működésére vonatkozóan lásd bővebben: Lagzi István: Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború alatt. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1981. Kézirat. Országgyűlési Könyvtár.

⁸ Helyesen: *Károlyi Józsefné, grófnő* – gr. Károlyi József, legitimista nagybirtokosnak, volt képviselőnek és Fehér m.-i főispánnak, Károlyi Mihály unokatestvérének és ellenfelének özvegye. A Magyar Lengyel Menekültügyi Bizottság elnöke.

⁹ *Szapáry Erzsébet, grófnő* – Károlyi Józsefné halála után a MLMB elnöke, az ún. tábori osztály egyik vezetője.

¹⁰ Pontosabban: *Sacellari Józsefné* – a MLMB tagja, az ún. elhelyezési osztály egyik vezetője.

¹¹ *Herceg Odescalchi Károlyné, Andrássy Klára grófnő* – újságíró, íj. Andrássy Gyula nevelt lánya, Károlyi Mihály sógornője. A 30-as évek második felétől egyre inkább szembefordul a náci Németországgal és az olasz fasizmussal, csatlakozott a polgári baloldalhoz és az angolszász nagyhatalmak felé orientálódott. 1941 áprilisában – úton Egyiptomba és onnan Angliába – Dubrovnikban bombatalálat áldozata lett.

3.

*K. Dubicz-Penter lisszaboni lengyel követ feljegyzése
a külügyminiszter számára*

Lisszabon, 1942. október 10.

Bizalmas
3/tjn/13.A Külügyminiszter Úr részére
London

A „Daily Sketch” folyó hó 6-i számában megjelent egy hír arról, miszerint Németország állítólag kapcsolatot akart létrehozni a londoni lengyel kormány és a magyar kormány között a lisszaboni lengyel, illetve magyar képviselőket keresztül. Mellőzve azt a tényt, hogy az egész hír nem igaz, kapcsolódik ehhez az ügghöz néhány olyan momentum, amelyekről tájékoztatni szeretném Miniszter Urat.

I. A lisszaboni magyar követ a háború előtti idők óta Maglódi Wodianer Andor úr,¹ akivel követségünk Budapestről való távozásának pillanatáig igen szoros kapcsolatban álltam és akivel később is megtartottam a közvetlen kapcsolatot. A magyar követség sajtóattaséja a hírben említett Sima László² úr. Ez utóbbit nem ismerem, mert már a háború alatt érkezett. Wodianerrel baráti kapcsolatot tart fenn Pangal követ³ és az ő közvetítésével szintén állandóan informálva vagyok a magyar követségről. Sem Wodianer, sem Pangal nem tud semmit az említett üggyről.

II. Néhány héttel ezelőtt Dr. Zielinski sajtóattaséjánál⁴ megjelent egy Popovič⁵ nevű jugoszláv újságíró, belgrádi lapok egykori római tudósítója, azt állítva, hogy bizalmas kapcsolatai vannak a magyarokkal, akik állítólag kapcsolatot keresnek a lengyelekkel. Popovič személye nem keltett bizalmat, és provokációtól tartva elzárkóztam mindenféle tárgyalástól vele, arra számítva, hogy ha bármiféle lehetőség is adódna közvetett lengyel–magyar tárgyalásokra, akkor Wodianer igen könnyen utat találna hozzám a lehető legbizalmasabb módon. Megállapítottam, hogy az olaszok viszonya Popovič személyéhez több mint kritikus, ismerik őt Rómából, és nem számít különösebben intelligensnek. Nem tudom, Popovič-e a forrása, és ha igen, akkor mennyiben, a „Daily Sketch” által szétkürtölt híreknek; ennek a lapnak Lisszabonban nincs különtudósítója.

III. Folyó hó 8-án Pangalt meghívták az olasz követségre. Ő állandó kapcsolatot tart fenn Giardini⁶ követségi tanácsossal és Franzoni követtel.⁷ Franzoni megkérdezte Pangalt, hogy tud-e valamit a „Daily Sketch” által felvetett üggyről. Franzoni azt mondta, hogy minden hírlapi kacsában van részigazság, és nyilvánvalóan látszott, hogy nem hisz a németeknek, mert feltételezi, hogy az olaszok háta mögött képesek kapcsolatot keresni a Szövetségesekkel. Fenntartotta magának a beszélgetés teljesen bizalmas jellegét. Meg kívánom jegyezni, hogy Franzoninak nincsen jó kapcsolata a

¹ Wodianer Andor, – hivatásos diplomata, 1939. máj. 8-tól, felállításától, a lisszaboni magyar követség vezetője. 1939. dec. 31-től rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.

² Sima László – hivatásos diplomata, 1941-től a lisszaboni magyar követség sajtóattaséja, előtte – a diplomáciai kapcsolatok megszűnéséig – (1941. ápr. 6.) – Londonban szolgált.

³ Pangal – román diplomata, 1940-ig Románia lisszaboni követe. Nyugdíjazása után Portugáliában telepedett le, s rendszeresen találkozott Wodianer Andorral. Lásd bővebben: Újpeéry E.: Végállomás Lisszabon, 206–207. old.

⁴ Dr. Zielinsky – lengyel diplomata, a lisszaboni követség sajtóattaséja. Személyéről nem rendelkeznünk bővebb információkkal.

⁵ Popovič – jugoszláv újságíró; személyéről nem sikerült közelebbit megtudnunk.

⁶ Kilétét nem sikerült tisztáznunk.

⁷ Helyesen: Franzoni, Francesco – olasz politikus, diplomata. 1942–44-ben Olaszország lisszaboni követe. Az olasz antifasiszta polgári körök az ő közvetítésével vették fel a kapcsolatokat a nyugati szövetséges hatalmakkal. Mussolini bukása után az olasz külügyminisztérium főtitkára.

német követtel, a két követség közötti kapcsolat is laza, s azt a rivalizálás és a bizalmatlanság jellemzi. (Franzoni felesége orosz nő.) Franzoni megkérte Pangalt, hogy állapítsa meg – amennyiben lehetséges, közvetlenül nálam –, hogy a „Daily Sketch”-ben megjelent hír nem fed-e legalább részben az igazságot. Ez az első alkalom, hogy az olasz követ közvetve (Pangalon keresztül) kapcsolatot keres velünk. Azt válaszoltam Pangalnak, hogy semmit sem tudok a magyarok állítólagos démarche-járól, mivel ezt az újonnan létesült kapcsolatot lojális magatartással a távolabbi jövő számára is meg akarom őrizni. Nem tartottam célszerűnek, hogy ennek az ügynek a kapcsán belekeveredjek az itteni német és olasz követség közötti intrikákba. Kérném Miniszter Urat, hogy a III. pont tartalmát teljesen bizalmasan kezelje.

A Lengyel Köztársaság követe
(K. Dubicz-Penter)

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal) Box 7. Másolat.

4

*Josef Potocki lisszaboni lengyel ügyvivő levele
a külügyminiszternek (London)*

Lisszabon, 1943. március 29.

Bizalmas
3/8

A külügyminiszter Úr részére
K. Morawski Követ Úr kezéhez
London

Miniszter Úr tájékoztatására csatoltan megküldöm Zdziarski úrnak ÚJPÉTERY Elemér¹ úrral folytatott beszélgetéséről készített feljegyzését, amelyet adaléknak tartok a jelenlegi magyarországi hangulat megvilágításához.

Megjegyzem, hogy Zdziarski urat felhatalmaztam az említettel való találkozásra, akit ő korábbi időkből jól ismer.

Chargé d'Affaires a. i.
(Josef Potocki)
meghatalmazott miniszter

1 Melléklet

a)

*Feljegyzés
a lisszaboni magyar követség titkárával folytatott beszélgetésről*

Bizalmas

A folyó héten magánterületen találkoztam Újpétery Elemérrel, a lisszaboni magyar követség titkárával, akit jól ismerek Budapestről, ahol éveken keresztül Csáky,² majd Teleki és Bárdossy titkára volt, legutóbb pedig az ottani külügyminisztérium kulturális kapcsolatok osztályának a helyettes vezetője volt. Felesége Imrédy lánya.³

A viszonylag hosszú és nagyon őszinte beszélgetés során számos kérdést érintettünk, főleg azonban természetesen Olaszország kérdését. Újpétery nézetei a következőképpen foglalhatók össze:

Lengyelország valódi szolgálatot tett az összes európai országnak azzal, hogy leplezte Oroszország imperialista szándékait. A magyarok azt remélik, hogy Oroszországot mégiscsak leverik, vagy legalábbis nem lesz képes komoly katonai erőfeszítésre a jelenlegi hadjárat befejezése után. Annak ellenére, hogy Magyarország elég nagy veszteségeket szenvedett a keleti fronton (a veszteségeket

¹Újpétery Elemér – hivatásos diplomata. 1937. okt. 1-től a magyar külügyminisztérium munkatársa, mint segédfogalmazó, 1938. máj.-tól Imrédy Béla miniszterelnök külügyi személyi titkára, 1939. jan. 2-től gr. Csáky István, majd Bárdossy László külügyminiszter személyi titkára. 1941. máj.-tól a külügyminisztérium kulturális osztályának helyettes vezetője. 1942. okt. 1.-től a lisszaboni követség első titkára. A német megszállás után – ellentétben Wodíanerrel – a helyén maradt, s a Sztójay-kormány ügyvivővé nevezte ki. A Szálasi-puccs után távozott végleg állásából.

²Csáky István, gróf – diplomata. 1938. dec. 10-től 1940. jan. 27-ig magyar külügyminiszter.

³Tévedés, Újpétery felesége Imrédy Béla unokahúga.

halottakban és foglyokban kb. 60 000 főre becsüli), kénytelen lesz maximális erőfeszítést kifejteni ebben az irányban, mivel úgy érzik, hogy tényleg a saját jövőjükért és az egész civilizált Európa jövőjéért harcolnak, Magyarországnak azonban ügyelnie kell arra, hogy kímélje erőit, számolva azzal, hogy Németország összeomlása és Európa e részének a szövetséges erők által történő hatékony megszállása között lehet majd egy bizonyos időszak, amely különösen veszélyes minden fegyvertelen ország számára.

Egészen friss budapesti értesülések alapján Újpétery azt állítja, hogy Carr-nak⁴ a londoni Times-ban megjelent cikkei jelentősen lehűtötték a magyarok lelkesedését aziránt, hogy jelenleg bármiféle kapcsolatba vagy nem hivatalos tárgyalásokba bocsátkozzanak a Szövetségesekkel. Jobban szívesebben megvárni, míg Európa jövőjének a kérdése határozottabban fog felvetődni, és a Szövetségesek háborús céljai világosabban lesznek megfogalmazva.

Kérdésemre, hogy hogyan képzei Magyarország jövőjét ez után a háború után, azt válaszolta, hogy Magyarország ezen a téren a Vatikán, Lengyelország és a zsidók segítségére számít, mivel egész idő alatt különösen ügyelt arra, hogy megőrizze a jó viszonyt mind a három tényezővel, és e tekintetben az országnak elég tiszta a lelkiismerete.

Kérdésemre, hogy a háború befejezése után ki játszaná el Magyarországon a gondviselés emberének a szerepét, azt felelte, hogy egész Magyarország reménykedik abban, hogy Horthy megtarthatja pozícióját a háború után is, sajnos azonban egészségi állapota sok kívánnivalót hagy maga után. Úgy véli, hogy a válság időszakában komoly szerep juthat mind Bethlen István grófnak, mind pedig Eckhardt Tibornak.

Kazimierz Zdziarski

Megjegyzés: Az az állítás, hogy a Times vezércikkeit Carr-nak tulajdonították, Újpéterytől származik.
KZ

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal). Box. 9. Gépirat. A kísérő levél eredeti, K. Zdziarski feljegyzése másolat.

⁴ Carr, Edward Hallett – angol diplomata, történész, egyetemi tanár. 1916-tól 1936-ig különböző beosztásokban diplomáciai szolgálatban állt, 1936-tól 1947-ig Welsben egyetemi tanár. 1941-től 1946-ig a The Times segédszerkesztője.

5.

*Tadeusz Romer¹ lengyel külügyminiszter levele
Gustaw Potworowski² lisszaboni ügyvivőnek.*

London, 1943. augusztus 18.

Külügyminisztérium

Szigorúan titkos

Mellékelten megküldöm Sokolnicki³ nagykövethoz intézett levelom másolatát, amely a közép-európai ügyekre vonatkozik. Kérom Követ Urat, hogy bizalmasan ismertesse a levél tartalmát Potocki, Szembek⁴ és Kowalewski⁵ urakkal.

MINISZTER
Tadeusz Romer

¹*Romer, Tadeusz* – lengyel politikus, diplomata. 1935–36-ban követ Portugáliában, 1937-től 1941-ig Japánban, 1942–43-ban a Szovjetunióban lengyel nagykövet. 1943. júl. 14-től a Mikolajczyk-kormány külügyminisztere.

²*Potworowski, Gustaw* – lengyel diplomata, 1943-tól a lengyel emigráns kormány lisszaboni ügyvivője.

³*Sokolnicki, Michał, dr.* – egyetemi tanár, politikus, diplomata, 1912-től J. Pilsudski közeli munkatársa, 1916–17-ben személyi titkára. 1914 előtt tagja a titkos lengyel katonai tanácsnak, 1914-től 1916-ig a Lengyel Nemzeti Biztonság főtitkára. 1918–19-ben a párizsi lengyel delegáció titkára, majd diplomáciai szolgálatba lépett. 1923-tól 1930-ig a külügyminisztérium történelmi részlegének igazgatója. 1931-től Dániában követ, 1936-tól 1945-ig Ankarában nagykövet.

⁴*Szembek, Jan* – lengyel diplomata. 1921-től 1924-ig budapesti, 1924-től 1927-ig bukaresti követ, 1931-től 1939-ig külügyminiszterhelyettes. 1939-ben emigrált, s a háború alatt a lisszaboni követségben dolgozott.

⁵*Kowalewski, Jan* – katonatiszt, ezredes, a londoni lengyel emigráns kormány katonai hírszerzése nyugat-európai részlegének vezetője a háború alatt. (Ld.: Újpestery-E.: Végállomás Lisszabon, 207. old.) 1940-től élt Lisszabonban.

1 Melléklet

a)

Dr. Michał Sokolnicki úrnak
a Lengyel Köztársaság nagykövetének

Ankara

London, 1943. augusztus 16.

Tisztelt és Kedves Nagykövet Úr!

Felhasználom azt az alkalmat, hogy Staniszewski⁶ úr Isztambulba utazik, és reagálok a Nagykövet Úrnak E Raczyński⁷ Miniszterhez intézett 1943. június 27-i levelére, valamint az azóta London és Ankara között váltott táviratokra, szeretnék továbbá kitérni legalább néhány olyan pontra, amely a közép-európai ügyekre vonatkozik az Ön török területen végzett missziójával összefüggésben.

Törökországnak az a különösen érdekes és számára előnyös kulcsszerepe, amelyet mint a Balkánra, a Duna felé és tovább, Dél-Németország felé vezető fő déli kapu betöltött, látszólag elvesztette monopol jellegét a fasiszta kormány bukásának pillanatával. E változás egyik következményének látszott egy ideig az, hogy az angolszász piacon esett a török szolgáltatások ára, és a török politika nagyobb engedelmességében és merészségében reménykedtek. Ezek a benyomások azonban, amelyek összefüggtek Olaszországnak a háborúból való gyors kiválásával kapcsolatos számításokkal, mindaddig hamisnak bizonyultak, végeredményben pedig Törökország pozíciója ideiglenesen ismét ugyanolyan, mint amilyen július 25-e előtt volt. Bármiként is vélekednek azonban most és a legközelebbi jövőben Törökország szerepéről az angolszász államok, számunkra nagy fontosságú és állandó értékű elem az, hogy kimerítő és őszinte politikai információcserét folytassunk a török kormánnyal és hogy a lehetőségek határain belül egyeztessük nézeteinket Európa azon régiójának jövőjével kapcsolatban, amely országainkat földrajzilag elválasztja. Nagy jelentőséget tulajdonítva Nagykövet Úrnak a török politika vezetőivel tervezett, illetve már megkezdett megbeszéléseinek, az alábbiakban kifejtem nézeteimet néhány témáról. Ezek közül egyesek anyagul szolgálhatnak a török kormánnyal folytatott megbeszélésekhez, mások a Nagykövet Úr bizalmas tájékoztatását szolgálják.

1. Az angoloknak továbbra sincs kedvük vagy merszük ahhoz, hogy beavatkozzanak a közép-európai témákról szóló vitákba annak ellenére, hogy a háborús helyzet számukra kedvezően változik. Ezt egyrészt azzal magyarázzák, hogy tekintettel vannak Oroszországhoz való viszonyukra, amely ma nehezebb, mint bármikor és valamiféle válság felé közeledik, másrészt pedig azzal, hogy még mindig tart a bizonytalanság, hogy Nagy-Britannia képes lesz-e aktív politikát kifejteni olyan területen, amely eddig sohasem állt fő érdekei középpontjában. Ezért a brit külképviseletek számára továbbra is olyan utasítások vannak érvényben, hogy ne tartsanak fenn olyan kapcsolatokat, amelyeket Németország és Olaszország európai csatlósai kezdeményeznek. Ugyanilyen megfontolásból nem fogadták pozitívan és gyakorlati eredmények nélkül végződtek előkészítő próbálkozásaink arra, hogy hivatalos tényezőkkel vitát nyissunk ezen országok témájáról; a Magyarországhoz, Romániához etc. fűződő aktív érdeklődésünk és dinamikus viszonyunk nem hivatalos megnyilvánulásait pedig meglehetősen kedvetlenül fogadták, mint olyanokat, amelyek az orosz támadások felületének a növekedéséhez vezethetnek.

Ez az állapot természetesen nem kívánatos, mert a teljes brit politikai absztinencia nem zárja el, hanem inkább megkönnyíti a szovjetek, valamint Beneš aktivitásának az útját. Úgy vélem, hogy a háborús események további folyása arra kényszeríti majd a brit kormányt, hogy kimozduljon erről a holtpontról. Tulajdonképpen már most fel lehet állítani azt a tételt, hogy az angoloknak már most van

⁶ Staniszewski – lengyel politikus. Személyéről nem tudtunk információt szerezni.

⁷ Raczyński, Edward, gróf, dr. – ügyvéd, diplomata. 1934-től 1945-ig Lengyelország nagykövete Londonban. 1941–43-ban a Sikorski-kormány külügyminisztere.

konkrét, bár általános cselekvési tervük Jugoszláviával és Görögországgal kapcsolatban, mégpedig azért, mert előre tudják, hogy az Oroszországgal folytatott katonapolitikai vitáktól csaknem függetlenül Angliának, nem pedig Oroszországnak van megfelelő ereje a két ország megszállásához és jövőbeni sorsuk iránti felelősségvállaláshoz. Véleményem szerint öt az egyhez az esélye annak, hogy nem a Vörös Hadsereg fogja felszabadítani Jugoszláviát és Görögországot a német megszállás alól. Az eddigi jugoszláv kormányok, amelyek belsőleg megosztott és együttműködésre eleve képtelen tényezőkből álltak össze, nem voltak képesek kihasználni a számukra oly kedvező konjunktúrát, a kormányon belüli állandó viták és politikai válságok pedig megterhelő volt a Londonban székelő többi szövetséges kormány reputációja és pozíciója szempontjából is. Nem tudom még pontosan értékelni azt a döntést, hogy új hivatalnokkormányt hoztak létre Jugoszláviában, de úgy sejttem, hogy e kormány létrehozása többek között azt bizonyítja, hogy brit részről elvesztették a türelmüket. Puric,⁸ az új miniszterelnök, Pásić⁹ veje, ambiciózus politikai opportunistá. Feltételezhető, hogy elődeinél jobban behódol a brit vezetésnek, és ha ez valóban így történne, nagy szolgálatot tenne Európa bennünket érdeklő része általánosabb érdekeinek, mert nem gátolná, hanem segítené az angol, sőt angolszász politikai és katonai előretörést a Duna felé és azon túl.

Görögország és Bulgária viszonylatában jelen körülmények között nem lehetnek olyan ambícióink, hogy nagyobb politikai szerepet játsszunk, adataink sincsenek ehhez. A görögökkel igen jók a politikai kapcsolatok és számos közös probléma köt össze bennünket, de elválaszt bizonyos fokig a földrajzi távolság. Görögország is, Bulgária is hídfő lehet észak felé az angolszászok számára, ha és mihelyt birtokukba jutnak; további háborús akciók kiinduló területévé válhatnak. Ha feltételezzük, hogy ez így lesz, akár az egyik, akár a másik úton, Jugoszláviát tekintjük az angolszászok közép-európai befolyásának a jövőben legfontosabb katonai bázisának. Tovább menve, egyre jobban megszállárdul az a meggyőződésünk, hogy ezzel a lehetőséggel kapcsolatban a legközelebbi ország, amelynek érdekeit nekünk a brit politika napirendjére kell tűznünk – Magyarország. Lehetséges, hogy ez a pillanat még messze van. Ennek ellenére az általunk tervezett akciónak már vannak bizonyos alapjai.

A Magyarországgal politikai vagy szociális okokból nem rokonszenvező tényezők együttes akciója ellenére Magyarország pozíciója Londonban jobb, mint a többi csatlósé. Különböző körülmények játszanak ebben szerepet, amelyek közül az az eléggé elterjedt meggyőződés a legfontosabb, hogy Magyarország – csaknem bármilyen Magyarország – stabilizáló tényező Közép-Európában, mégpedig mindenekelőtt abban az értelemben, hogy a közép-európai országok közül egyedül Magyarországnak van régi és megszakítatlan állami hagyománya és kormányzási tapasztalata, valamint – last but not least – megbízható és kormányhű hadserege. Ezenfelül mély benyomást gyakorol az itteni jól informált körökre az a tény, hogy a különböző magyar emigráns csoportok, vagy a magyar politikai ellenzék külföldi képviselői, még ha nagyon radikális és szovjetbarát kijelentéseket tesznek is, alapjában véve nem térnek el túlságosan a hagyományos magyar politika téziseitől. Ez mintegy alapot ad annak a feltételezésre, hogy az összes magyar – a kormány és különféle ellenzéki – hasonló, sőt egyeztetett nyelven beszél, és ebben a magyarok előnyben különböznek például a románoktól, akik között a kormány, illetve az ellenzék politikai tényezőinek orientációi és spekulációi gyorsan változnak a hadihelyzet függvényében és állandóan átmenetinek és konjunktúrálisnak tekinthetők.

Magyarország helyzetének ezen értékelése alapján a Foreign Office-ban már többször szóba hoztam, hogy Nagy-Britanniának határozottabb álláspontot kellene kialakítania a magyar ügyekben; ez irányú kezdeményezésemet egyelőre a szigorúan vett háborús problémákra korlátoztam. Amikor az első, általános jellegű fellépésem eredménytelen maradt, sőt valamiféle visszavonulás következett be a Foreign Office részéről, egy újabb tárgyalás során felhívtam a figyelmet arra, hogy Amerika álláspontja, sőt taktikája a magyar ügyekben merészebb és dinamikusabb lehet, sőt már most is az. Ha kifelé nyilvánosságra került volna az, hogy Amerikának van magyar „programja”, Angliának pedig ilyen nincs, ez nem kívánatos kommentárokat és következményeket vont volna maga után Európában. Ez az érv hatott, bizonyára azért, mert az angoloknak már maguknak is volt ilyen aggodalmuk, és az,

⁸ *Puric, Bozidar*, dr. – hivatásos diplomata, 1943. aug. 10-től 1944. jún. 1-ig a jugoszláv emigráns kormány elnöke.

⁹ *Pásić, Nikola* – szerb, ill. jugoszláv politikus. 1881-től a Szerb Radikális Párt elnöke, 1918 előtt Szerbia, 1918 után Jugoszlávia miniszterelnöke több alkalommal is.

hogy én ezt felvettem, értésükre adta, hogy az ügy túllép az angol-amerikai viszonyok körén. Úgy vélem, várható, természetesen a quebeci konferencia¹⁰ eredményétől függően, hogy a britek újra fogják értékelni álláspontjukat, és van lehetőség arra, hogy kinyissuk ezeket a számunkra eddig zárt ajtókat. Ha így történne, eljönne az idő, hogy aktívabb közvetítő szerepet játsszunk Magyarországgal kapcsolatban abból a célból, hogy megkönnyítsük kilépését a háborúból lehetőleg a legkisebb veszteséggel és a Lengyelországgal való háború utáni együttműködés perspektívájával. Hozzáteszem, hogy Amerikának Magyarországgal szembeni aktivitásáról szóló feltételezésemet annak hírére alapozom, hogy Eckhardt Tibort hosszú ideig tartó tétlenség után Amerikában bevonták elég fontos politikai tényezőkké folytatott tárgyalásokba.

Ha túl részletesen tárgyalom a magyar ügyeket, ezt nem azért teszem, mintha lebecsülném a többi közép-európai problémát. Magyarországot úgy tekintjük, mint az ék élet, mint egy további, szélesebb és nehezebb akció kiindulópontját. Valójában Közép-Európában csak a magyarokra számíthatunk, és – bizonyos fenntartással – a szlovák autonomistákra, mivel Németország veresége után e két tényezőnek nem lesz semmi más perspektívája, mint a Lengyelországgal való együttműködés – ellenkező esetben veszíteniük kell. De Magyarország, sőt Magyarország és Szlovákia együtt, tágran értelmezett politikai akciónak számára túl szűk alap. Akciónak figyelembe kell venni a cseh és a román tényezőt is, mindegyiket a maga területén. Csak ha sikerülne eredményt elérnünk ezen a két vonalon, akkor beszélhetnénk arról, hogy esélyek nyílnak meg a lengyel politika előtt a háború után, mégpedig természetesen az orosz tényező figyelembevételével, amiről később lesz szó.

A közép-európai ügyek terén a mi utunk elvált a csehekétől, s ezek jövője oly mértékben függ a háború lefolyásától, amilyen mértékben sem Beneš, sem mi nem vagyunk arra befolyással. Beneš politikájáról levelem második részében írok. Az egyik olyan ország, ahol a cseh–lengyel ellentétek kereszteződnek – Románia. Az utóbbi időben különböző forrásokból származó értesülések arra mutatnak, hogy bizonyos román tényezők felhagynak Lengyelországgal szembeni eddigi barátságos álláspontjukkal. Egyes románok úgy vélik, hogy Németország bukása után lehetőségük lesz megválasztani politikai orientációjukat. Értesüléseink arra mutatnak, hogy a lengyel–szovjet kapcsolatok megszakítása¹¹ után egyes román körök (az ifjabb Antonescu,¹² Cadore¹³ lisszaboni követ, Gafencu¹⁴ svájci kiküldött, Davila¹⁵ szovjet fél-ügynök, a volt washingtoni követ – de talán még Maniu¹⁶ is) arra a következtetésre jutottak, hogy Lengyelország veszett pozíció, amelyetől mielőbb el kell távolodni, hogy azon nyomban Oroszország kegyeiért kell könyörögni, mégpedig Beneš közvetítésével. Nincsenek még pontos értesüléseink arról, hogy mennyiben voltak hatással erre az orientációra az olaszországi események¹⁷ és az orosz offenzíva;¹⁸ feltételezhető azonban, hogy e két tényező következményei kölcsönösen kiegyenlítődnek. Nem szükséges bizonygatnom, hogy ez a román orientáció alapjá-

¹⁰ Az első quebeci konferencia 1943. aug. 10. és 24-e között zajlott le.

¹¹ A lengyel–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1943. ápr. 25-én szakadtak meg.

¹² Nyilvánvalóan Mihai Antonescuról van szó, aki miniszterelnök-helyettes, s 1941. júl. 3-tól 1944. aug. 23-ig külügyminiszter volt.

¹³ Cadore, Victor Georges, dr. – román egyetemi tanár, diplomata. 1925-től Kolozsvárott, 1932-től Bukarestben egyetemi tanár. 1928-tól 1932-ig parlamenti képviselő. 1932-től 1935-ig Lengyelországban, 1937–38-ban Jugoszláviában követ, ill. nagykövet. 1942-től Portugáliában Románia követ-ségének vezetője.

¹⁴ Gafencu, Grigore – román politikus. 1930-tól 1938-ig miniszterelnökségi államtitkár, 1938. dec. 20-tól 1940. jún. 1-ig külügyminiszter. 1940–41-ben moszkvai követ. Később a román ellenzék megbízottja Svájcban.

¹⁵ Davila – román diplomata, Románia washingtoni követe 1939 előtt.

¹⁶ Maniu, Iuliu – román politikus, 1926-tól a Nemzeti Parasztpárt elnöke. 1928–30-ban és 1932–33-ban miniszterelnök. A második világháború alatt C. Brătianuval a németellenes, angolszász orientációjú ellenzék vezetője.

¹⁷ 1943. júl. 25-én az olasz király lemondatta Mussolinit a kormányfői tisztségéről és letartóztatták.

¹⁸ Utalás a kurszki csatára (1943. júl. 5–júl. 15.), ahol a szovjet csapatok megállították a német támadást, felmorzsolták a német erőket és ellentámadásba mentek át.

ban véve a levegőben lóg és Romániát veszélyes útra tereli. Annak illusztrálására, hogy mi várhat Romániára Oroszország teljes győzelme esetén, idézem Csicsajevnek,¹⁹ a szovjet nagykövetség (Bogomolov²⁰ mellett működő) tanácsosának fejtegetéseit, aki személy szerint komoly és művelt ember, s aki nemrég bizalmasan közölte az angolokkal, hogy (ha nem lesz azonnal második front) és Oroszország egyedül nyeri meg a háborút, a „román köztársaságot” a „földrajzi fogalomra” korlátozza, annektálva Moldáviát (azaz az egész Bukovinát is) és az egész Duna-deltát.

A román orientáció mércéje a Magyarországhoz való viszony. Voltak olyan hónapok, amikor a román ellenzék kapcsolatot és megegyezést keresett a magyar ellenzékkel. Néhány hónapja újból fenyegetéseket hallunk Magyarország címére, a román ellenzék részéről is szükségszerűen hasonló magyar reagálással. Számunkra Londonban nem kétséges, hogy egy Erdélyért vívott külön háború a nemzeti öngyilkosság leghatékonyabb módja lenne Magyarországra, de elsősorban Románia számára. Két évvel ezelőtt a németek kijátszották a két országot egymás ellen. Jelenleg erre ők már nem képesek, viszont Németország szerepét átvette Oroszország és Beneš, és rövidlátó háborúpolitikai szempontból szívesen látnák egyes angolszász elemek is, akik úgy gondolják, hogy egy helyi háború az ellenfél táborában elősegítené annak gyorsabb legyőzését. Ráadásul a jelenlegi és minden más, a közeli hónapokra prognosztizálható körülmények között Románia egy ilyen háborút minden bizonnyal elvesztene. Számomra az sem kétséges, hogy nemcsak a mi elemi érdekeink, de Románia és Magyarország nem kevésbé életbevágó érdekei is azt diktálják, hogy tartós fegyverszünet jöjjön létre köztük minden vonalon mindaddig, amíg sor nem kerül új döntésekre és tisztességes határmegállapításra, amely mindkét ország számára egyforma mértékben szükséges. A magyarokat jelenleg nem kell erről meggyőzni, de a románokkal minden kapcsolatfelvételt fel kell használni arra, hogy a fejükbe verjük ezt az elemi igazságot.

Ha a legközelebbi hónapokban sikerül elérnem, hogy részt vehessünk Londonban a Magyarországhoz fűződő viszonyra vonatkozó álláspont kialakulásában, nem fogom elmulasztani, hogy kiterjesszem ezt a lehetőséget a közép-európai, különösen a román ügyek szélesebb körű megbeszélésére. Ténykedésem alapja ebben az esetben az a meggyőződés lesz, hogy csak az teremtheti meg az önálló lengyel politika feltételeit délen, és főleg csak az menthet meg minket a világtól való elszigetelődéstől ebben az irányban, ha megnyerjük a széles magyar–román bázist amellelt, hogy korrekt viszonyt tartunk fenn Benešsel és óvatosan bánunk a szlovák tényezővel.

Úgy vélem, hogy fejtegetéseimben talál Ön némi olyan anyagot, amely felhasználható lenne a törökökkel folytatott megbeszéléseken. Erőfeszítéseink, amelyek arra irányulnak, hogy a jövőre nézve megőrizzük a közép-európai országok mozgásszabadságát, abban a meggyőződésben gyökereznek, hogy ez a mozgásszabadság mintegy természetes módon a szó szoros értelmében vett politikájuk és gazdaságpolitikájuk egyeztetéséhez vezetne, ami nélkül mindig idegen érdekek kereszteződésének a területe maradnak s újabb háborúk hadszínterévé válhatnak. Nem használok meghatározott jelentésű politikai jogi terminusokat, de meg vagyok győződve arról, hogy a török kormány egyetért azzal az elvvel, hogy szükség van Közép-Európa bizonyos mértékű „balkántalanítására” oly formán történő megszervezése által, amelyre Törökországnak természetesen komoly és pozitív befolyása lenne.

Minden fentebbi fejtegetéshez két fontos fenntartást kell csatolni. A közép-európai ügyekben folytatott egész taktikánkat alá kell rendelnünk Oroszország iránt folytatott politikánknak, amely az ügy természeténél fogva csakis első helyet foglalhat el. Védenünk kell jelenlegi és jövő érdekeinket Közép-Európában, de ugyanakkor vigyáznunk kell arra, hogy kifelé ne keltsük szovjetellenes akciók látszatát és ne adjunk tüzet az ellenünk irányuló szovjet támadások alá.

¹⁹ Csicsajev, Ivan, Andrejevics – szovjet diplomata, 1938–40-ben Lettországból egy kereskedelmi ügynökség titkára, 1941-től 1944-ig Londonban az emigráns kormányhoz akkreditált szovjet követség titkára, tanácsosi rangban.

²⁰ Bogomolov, Alexander Jefromovics – szovjet diplomata. 1941-től Londonban a lengyel, a csehszlovák, jugoszláv, belga, görög és norvég emigráns kormányok mellé akkreditált szovjet nagykövet. 1944-től a Szovjetunió párizsi nagykövetségének vezetője.

Noha jó irányban semmi sem változott a lengyel–szovjet viszonyban az utóbbi hónapok során, sőt a Wasilewska-csoport²¹ és a „Kościuszkó” hadosztály²² szervezése továbbra is előrehaladt, elmondhatjuk, hogy helyzetünk abban az értelemben előnyösen változott, hogy már nem mi vagyunk a vita fő, sőt egyetlen tárgya Oroszország és az angolszász hatalmak között. Bizonyos fokig ez a mi érdekünk, de ennél lényegesen nagyobb mértékben a háborús események alakulásának és az angolszászok és Moszkva útjainak szinte elkerülhetetlen szétválásának az eredménye egy sor nem kevésbé fontos területen. Azt, hogy ezeket a növekvő talán nem is annyira érdek-, mint inkább aspirációs ellentéteket egyáltalán el lehet-e és milyen mértékben tusolni, a legközelebbi hónapok fogják megmutatni, amelyek után nekünk is valamivel könnyebb lesz a jövőre következtetnünk. Egyelőre úgy kell cselekednünk – s ezalatt nemcsak a kormányt, hanem minden lengyel képviselőt is értem –, hogy ne nehezítsük meg az angolszászoknak a lengyel–szovjet viszony rendezésére és enyhítésére irányuló törekvéseit. Még ha ezek az erőfeszítések nem érnek is el eredményt, az angolszászok abban a tudatban maradnak, hogy nem a lengyel félt terheli a bűn azért, hogy nem sikerült elmozdulni a holtpontról. Ehhez azonban elengedhetetlen az, hogy jól tudatosítsuk magunkban az előttünk álló politikai és taktikai kérdések sorrendjét és arányait, és elkerüljünk minden olyan lépést, amely a fő ügy kárára csak olajat öntene a tűzre. Nagykövet Úrnál senki sem tudja jobban értékelni a török kormány eljárásának eleganciáját, amelynek a mienkhez hasonló veszélyekkel van dolga, amelynek a mieinkkel nagymértékben szimmetrikus érdekei vannak, s amely képes volt korrekt viszonyt fenntartani Oroszországgal.

A másik fenntartás meglehetősen általános jellegű. Közép-európai, és egyébként általában minden más térségre irányuló politikánkra csak annyiban számíthatunk, amennyiben a Németország feletti győzelem jelentős angolszász részvétellel születik meg.

2. Ezen áttekintésen kívül, amelyet az Ön általános tájékoztatására és a tárgyalásokon való felhasználás céljára szántam, szeretném megkérni Nagykövet Urat, hogy bizalmasan informálja a török kormányt és fűrkésze ki véleményét Benes elnök és kormánya bizalmas tagjai akciójáról, amely Közép-Európa és a Balkán jövőjére vonatkozik.

Benes programja – saját nyilatkozatai, valamint egy sor további adat és értesülés alapján – általában véve a következőképpen vázolható fel. Beneš arra számít – és ezt tárgyalásai során nem is titkolja –, hogy a háború után Amerika csak kis mértékig fog érdeklődni az európai ügyek iránt, és Európában a brit befolyás is korlátozott lesz. Ilyen körülmények között Közép- és Kelet-Európában a döntő tényező Oroszország lesz, s a vele való, még a háború befejezése előtt történő megállapodás a csehszlovák politika leglényegesebb feladata. Ezt a megállapodást Beneš hosszabb távon úgy képzei el, hogy Szovjetunió–Lengyelország–Csehszlovákia egyezményt hoz létre északon (a két utóbbi ország részvételét a konföderáció a szovjet beleegyezéstől teszi függővé), délen pedig újjáépíti a Kis-Entente-t. Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia, mindegyik keleti területeinek megfelelően, sakkban tartanak Magyarországot háború előtti vagy még szűkebb határok között, mégpedig azt a Magyarországot, amely krónikus agrár- és társadalmi fél-forradalom állapotában leledzik. Cserében azért, hogy Románia területi engedményeket tesz Oroszországnak és beleegyezik abba, hogy csehszlovák–szovjet határ jöjjön létre, valamint hogy Oroszország legyen az általános patrónusa a kelet- és közép-európai viszonyrendszernek, Beneš kész lépéseket tenni Románia veszélybe került állami létének megmentéséért. Arra az esetre, ha tervei nem járnának sikerrel, Beneš nem lát más választást, mint az Osztrák–Magyar Monarchia új, csehszlovák–osztrák–magyar föderáció formájában való feltámasztását, azzal a vélhető szándékkal, hogy majd fenntartja egyensúlyát a Szovjetunió és a háború utáni Németország között. Terveinek végrehajtása érdekében Beneš megszerezte az ellenőrzést az egyébként kisszámú angliai magyar

²¹ *Wasilewska, Wonda* – lengyel publicista, újságíró, író. 1934-től 1937-ig a Lengyel Szocialista Párt vezetőségének tagja. 1939-től a Szovjetunióban élt. 1941-től az SZKP tagja. 1941–43-ban az Új Látóhatár c. lap szerkesztője. 1943-tól 1946-ig Moszkvában a Lengyel Hazafiak Szövetségének elnöke.

²² *Kościuszkó-hadosztály* – 1943-ban a szovjet kormány jóváhagyásával a Lengyel Hazafiak Szövetsége által szervezett lengyel katonai egység, amely a Vörös Hadsereg oldalán részt vett Lengyelország felszabadításában.

emigráns körök felett (Károlyi-csoport,²³ Révai liberális-szocialista csoportja,²⁴ szlovákiai magyar zsidók csoportja²⁵), valamint kapcsolatot teremtett olyan román tényezőkkel az országban és az emigrációban, amelyek készek arra, hogy a keleti veszteségek ellenében újra magukhoz ragadják egész Erdélyt és visszaállítsák a kis-Entente-ot.

Moszkvai látogatása idején Beneš azt reméli, hogy aláírhatja a már régóta megtárgyalt, 20 évre szóló szövetségi szerződést Oroszországgal, amely az 1942. májusi angol–szovjet szerződéshez hasonlít, s amely a kiindulópontja lett volna a fentebb ismertetett tágabb politikájának. Ezenfelül szándékában áll az is, hogy elnyerje a szovjet egyetértést a dunai régióra vonatkozó általános koncepciójához. A látogatás sine die elnapolták a brit politikai tényezők ellenkezése miatt, akik arra a véleményre helyezkedtek, hogy egy bilaterális Prága–Moszkva szövetség megnehezítené az esetleges lengyel–szovjet megegyezést, negatív értelemben előre eldöntené Közép-Európa szélesebb és általánosabb alapokon történő háború utáni megszervezésének esélyeit, továbbá egyáltalán legalábbis korai lépés lenne. A kommunizáló sajtó Londonban jelenleg kampányt folytat ennek a brit álláspontnak a felülvizsgálataért. Az a körülmény, hogy Beneš legalábbis egyelőre nem utazik Moszkvába, természetesen nem zárja el előtte annak az útját, hogy más módszerekkel népszerűsítse terveit.

A fenti koncepciók elemzéséből az derül ki, hogy Beneš gyakorlatilag arra törekszik, hogy elválassza Lengyelországot Magyarországtól és Romániától a kárpátoroszfolyosóval (miközben a csehszlovák–szovjet határ csak román és lengyel területi veszteségek árán valószínűsíthető meg), továbbá, hogy fenntartsa állandóan azokat a területi vitákat, amelyek a trianoni szerződés túlzottan szigorú döntéseiből következtek és amelyek ahhoz a következményeiben oly fatális fejleményhez vezettek, hogy a magyar politika újból függővé vált Németországtól.

A lengyel hivatalos tényezők számos nyilvános közleményben erősítették meg azt a szándékukat, hogy tartósan és szervesen együttműködjenek Csehszlovákiával, valamint készségüket arra, hogy föderációs kapcsolatba lépjenek azzal az állammal vagy legalábbis szövetséget kössenek vele. Továbbra is ezen az állásponton állva a Lengyel Kormány nem nézheti nyugtalanság nélkül a hivatalos csehszlovák politika alakulását, amely egyre merészebben tör olyan célok megvalósítása felé, amelyek azt a veszélyt hordják magukban, hogy Közép-Európában petrifikálódik egy dinamikus nagyhatalom mindenható befolyása, s eközben a csehszlovák politika magának kívánja biztosítani a közvetítői hasznot egy ilyen állapot megszilárdításáért. Egy ily módon kialakult helyzet nem tartalmazna tartós elemeket, és mivel semmivel sem rendezné az Európa e részén meglévő vitákat, új éles konfliktusok, sőt egy harmadik háború csíráit hordozná magában.

Jellemző, hogy Beneš terveiben Bulgária semmiféle szerepet nem játszik. Feltételezhető, hogy Beneš már eleve közvetlen szovjet befolyási szférának tartja ezt az országot.²⁶

Az angolszász hatalmak aktív közép-európai politikájának hiányában Beneš téziseinek – akit ha Oroszország nem is segít, de legalábbis nem akadályoz – esélyük van fejlődésre és ellenlépéseket kívánnak. Ha, mint feltételezhető, a török kormány nem rajong egy olyan politikai koncepcióért, amely egy új, még Jugoszláviát is magába foglaló kis-Entente létrehozása útján szovjet patronátust biztosít, és a magyar aspirációkat újból egy erős Németország felépítésének reményéhez kapcsolja, ezenfelül elvágja a lengyel–török együttműködés lehetőségét, akkor ez a kormány minden bizonnyal megtalálja a módját annak, hogy kifejtse véleményét ezekkel a koncepciókkal szemben.

²³ Károlyi Mihály az angliai baloldali emigrációt tömörítő Új Demokratikus Magyarországi mozgalom vezetője volt 1941 szeptember óta. Károlyi tevékenységére lásd bővebben: Varga F. János: Károlyi Mihály és az antifasiszta emigráció egységfrontja. (1941–1945) Történelmi Szemle, 1975. 2–3. sz. 231–244. old.

²⁴ Révai András újságíró, a Pester Lloyd volt angliai tudósítója által vezetett nagy-britanniai Szabad Magyarok Egyesületéről van szó. 1943. febr.-ig az egyesület elnöke Zsilinszky Antal diplomata, a londoni magyar követség titkára volt. Ide tartozott még Buday György, a szegedi fiatalok egyik korábbi vezetője és Iványi Grünwald Béla történész.

²⁵ Nem világos, kiről van szó.

²⁶ Beneš moszkvai útjára 1943 decemberében mégiscsak sor került; 12-én a szovjet és a csehszlovák emigráns kormány barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezményt kötött.

Nem vagyok annyira jól tájékozott a török politikában, hogy előre tudjam a török reagálást olyan politikai tervezetekre, amelyek egy évvel ezelőtt még számításba sem jöhettek és amelyeket a valóság egy éven belül keresztülhúzhat. Lehetséges, hogy e tervezetek értékelése nálunk és a törökök-nél egy és másban eltérő lehet. Ha így lenne, biztos vagyok abban, hogy Nagykövet Ur tárgyalásai során megáll az előtt a határ előtt, amelynél ezek az eltérések kezdődnének. Ennek ellenére úgy vélem, hogy fő vonalakban számíthatunk arra, hogy helyzetértékelésünket a török fél megértéssel fogadja, és a török félnek minden kívánt irányú akciója nemcsak barátsága bizonyítéka lenne, hanem konkrét példája lenne annak a politikai együttműködésnek, amely Sikorski tábornok²⁷ politikai végrendeletének egyik fontos eleme.

R[omer]

HIA. Poland. Poselstwo. (Portugal) Box 9. Eredeti gépirat

²⁷ *Sikorski, Wladyslaw* – lengyel tábornok, 1939. okt. 1-től 1943. júl. 4-ig a lengyel emigráns kormány elnöke, s 1944. nov. 7-től a nyugati lengyel hadsereg főparancsnoka.

6.

*Z. Szczerbinski isztambuli lengyel főkonzul¹ jelentése
a külügyminiszternek*

Isztambul, 1943. október 11-én

Másolat

A LENGYEL KÖZTÁRSASÁG

ISZTAMBULI FŐKONZULJA

Z. S. (13/X)43. sz.

Szigorúan bizalmas

A KÜLÜGYMINISZTER ÚR részére

London

Az utóbbi időben kétszer meglátogatott egy fiatal, de komoly magyar ellenzéki újságíró, Dr. Frey András,² akit melegen ajánlott nekem a budapesti Görög Követség egykori titkára, aki jelenleg Isztambulban dolgozik.

Dr. Frey a „Magyar Nemzet” című magyar periodika tudósítója, mely orgánum maga köré tömöríti a nem szocialista magyar ellenzék minden árnyalatát, többek között Bethlen gróf csoportját is, amellyel következtetéseim szerint beszélgetőpartnerem elég szoros kapcsolatban áll. Meggyőződéses legitimista, konzervatív és nagy germanofób. Igen erősen szimpatizál az angolszász államokkal és Lengyelországgal. E szimpátiának cikkeiben is hangot ad, s ezek éppen ezért nem is mindig jelenhetnek még a cenzúra miatt. Még Bethlen gróf is úgy véli, hogy németellenes hangvételük időnként túlzottan éles, dr. Frey azonban úgy véli, hogy egyes más magyar orgánumok germanofilizmusa miatt elengedhetetlen, hogy ama tendenciákat valami ellensúlyozza.

Dr. Frey több alkalommal járt Lengyelországban, és jól tájékozott a mi politikai viszonyainkban.

Beszélgetőpartnerem szájából Magyarország belső és külső helyzetének alábbi jellemzését hallottam:

A kormányzó és a kormány

A kormányzó, aki Frey szerint nem büszkélkedhet kimagasló intellektussal, mégis jó szándékú, és érzelmei korántsem Németország felé irányulnak. Németország irányában általában meg tudta őrizni a helyes vonalat, amikor mindig szembeszegült a német követelésekkel. Elkövetett azonban két olyan hibát, amelyet nem bocsát meg neki a történelem: hozzájárult a szovjetek elleni hadüzenethez és a Jugoszlávia elleni magyar akcióhoz.

A jelenlegi miniszterelnök, Kállay, nagyszerű kormányfőnek bizonyult, noha nem diplomata, hanem földbirtokos, mégsem követ el hibákat a külpolitikában. Ghyczy, az új külügyminiszter, bár korábban csak egy lojális tisztviselő volt, jelenleg nagy merészséget és kezdeményező képességet árul el.

¹ *Szczerbinski, Z.* – lengyel diplomata, isztambuli főkonzul. Személyéről nem sikerült többet megtudnunk.

² *Frey András, dr.* – újságíró. 1925-től különböző újságoknál, mint pl. Budapesti Hírlap, Magyar-ság, dolgozott; egy időben a Hungarian Quartely segédszerkesztője, 1938-tól a Magyar Nemzet munkatársa. 1944–45-ben Voice of America kommentátoraként dolgozott Ankarában, az Office of War Information törökországi stábjaként.

Ezt bizonyítja az is, hogy a magyar kormány önálló álláspontot foglalt el Mussolini kormányának elismerésével kapcsolatban. A magyar kormány kizárólag a létezését ismerte el ennek a kormánynak, de nem magát a kormányt, s közben gondosan ügyelt arra, hogy ezt a kormányt olasz kormánynak minősítse. Ez az álláspont annál is figyelemreméltóbb, mivel a budapesti olasz követ azonnyomban Mussolini mellett nyilatkozott, és kinevezték berlini nagykövetnek, valamint azért is, mert Németország nyomására minden tengelyállam kénytelen volt a fasiszta, nem pedig a királyi kormányt elismerni.³

Kállay miniszterelnök nagyon népszerűtlen saját pártja körében és főleg az ellenzék támogatja: a legitimisták, a kiscgazdák, a liberálisok, sőt még a szocialisták is, akiknek a vezére, Payer⁴ nem örvend túlzott elismerésnek a tömegek körében, mert – szerintük – túlzottan mérsékelt.

Az ellenzék

Mindezek az ellenzéki pártok alkalmas pillanatban képesek megegyezni egymással és szervezetten együttműködni. Nincsenek ugyan közöttük kimondottan kiemelkedő emberek, de vannak olyan tapasztalt politikusok, mint például Sigray gróf,⁵ a legitimisták vezére, Bethlen gróf, Eckhardt (aki még mindig igen népszerű otthon) stb. Hiány van ellenben nagyobb számú tehetséges és tapasztalt emberben. Imrédy és Szálasi csoportjai elvesztették mindennemű jelentőségüket és befolyásukat a társadalomban. A „svábok” – egyes teljesen germanofil elemektől eltekintve – általában hazafias és németellenes beállítódottságúak.

A jövő kilátásai

Amennyiben nem kerül sor szovjet megszállásra, amellyel komolyan számolnak, és amely, mint tartanak tőle, rövid időn belül az egész magyar burzsoázia kiirtásához vezetne, az angolszász inváziót lelkesen fogják fogadni, és semmiféle ellenállásról vele szemben nem lenne szó. Más közép-európai országoktól eltérően Magyarországon az angolok népszerűbbek az amerikaiaknál (Frey szerint maguk az angolok is elismerik, hogy Magyarországon kívül a többi országban az amerikaiak a népszerűbbek). Ma már, mielőtt ez lehetővé válna, a magyarok kilépnének a háborúból, de amíg a Szövetségesek nem érnek oda, nem tudják, hogyan tegyék meg ezt. A Szövetségeseket egyébként sem a magyarok érzelmei, hanem a tettei érdeklik. Az első időszakban „Amgot”⁶ gyakorolná a hatalmat, majd parlamenti választásokat tartanának. A köztársaság lehetősége nem kizárt, bár a lakosság zöme monarchista érzelmű. A magyarok álma az volna, hogy országukat lengyel csapatok szállnák meg, és hadseregük magyar területről lépne át a Lengyel Köztársaság határait.

A gazdasági helyzet

A kedvező háborús konjunktúra következtében a munkások keresete az áremelkedések és az infláció ellenére jelentős mértékben emelkedett. A földreform a háború után lesz végrehajtva a nagybirtok rovására.

³ A Kállay-kormány 1943. szept. 29-én ismerte el a Mussolini vezette ellenkormányt.

⁴ Payer Károly.

⁵ gr. Sigray Antal

⁶ „Amgot” = Allied Military Government – Szövetséges Katonai Kormány

Föderációs problémák

A föderációs eszme, amelyre kezdetben kissé bizalmatlanul tekintettek, sok hívet szerzett magának azáltal, hogy Lengyelország támogatja és Oroszország kedvezőtlenül viszonyul hozzá. A föderációk keretében végre meg lehet oldani egy sor igen nehezen elintézhető kérdést, például Erdély kérdését. Frey Erdély függetlenségének a híve egy közös magyar–román konföderáció keretében. Erdély függetlensége egyébként Bethlen egyik régi koncepciója is. Fennáll annak a lehetősége is, hogy Magyarország és Ausztria újból összekapcsolódjék föderációs szálakkal. Frey nagyon dicséri Ottó főherceget,⁷ akit személyesen ismer, és akinek állítólag igen radikális nézetei vannak a társadalmi problémákkal kapcsolatban. Beszélgetőpartnerem nagyon nem szereti a horvátokat. Azt mondta nekem, hogy nemrég Budapestre érkezett Maček⁸ kiküldötte, hogy tájékoztódjék a helyzetről és a hangulatról. Maček teljes autonómitást kíván Horvátországnak, s ha ez lehetetlen volna, akkor támogatja Horvátország föderációját Ausztriával és Magyarországgal.

Szlovákiában igen megerősödött a nacionalista hangulat. Mindenesetre a szlovákok nem egyeznek bele többé, hogy alá legyenek rendelve Prágának, hanem a lehető legszélesebb körű autonómiát fogják követelni. A szlovák–magyar vita megoldása is az lenne, ha ez a két állam egy föderációba csoportosulna.

Dr. Frey nagyon dicsérte előttem a jelenlegi isztambuli magyar főkonzult, aki elődjével ellentétben igen merész meggyőződésű és határozottan németellenes beállítódottságú. Miután visszatér Budapestről, ahol pillanatnyilag tartózkodik, találkozni fogok vele dr. Freynél, amint már egyik korábbi jelentésemben említettem, Újvárynak hívják;⁹ Isztambulban tavasz óta van, korábban pedig a politikai osztály egyik osztályvezető-helyettese volt.

A LENGYEL KÖZTÁRSASÁG FŐKONZULJA

Z. Szczerbinski

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal) Box. 9. Gépírat. Másolat.

⁷ Habsburg Ottó osztrák főherceget.

⁸ *Maček, Vladimir* – horvát politikus, a Nemzeti Parasztpárt vezetője, 1939. aug. 26-tól 1941-ig miniszterelnök-helyettes.

⁹ *Újváry Dézső* – hivatásos diplomata. 1928-tól 1931-ig Bukarestben attasé, 1931-től 1936-ig Párizsban követségi titkár, 1936-tól a magyar külügyminisztérium politikai osztályának munkatársa. 1943-tól isztambuli főkonzul.

7.

*J. Ciechanowski washingtoni lengyel nagykövet¹ jelentése a
külgazdasági miniszternek*

[Washington], 1943. október 27.

3/SZ–tjn–58
1943. X. 15-i beszélgetés
Eckhardt Tibor úrral*Szigorúan Titkos*
Külgazdasági miniszter Úrnak
London

Az általános helyzetre vonatkozó bevezető eszmecsere után tájékoztattam Eckhardt urat arról, hogy élénk érdeklődést tanúsítunk Magyarország álláspontja iránt, továbbá kifejeztem az iránti készségemet, hogy lehetőségem szerint mindent megteszek annak érdekében, hogy megkönnyítsem feladatának teljesítését az itteni viszonyok között, amelynek célja az, hogy Magyarország kikerüljön Németország befolyása alól, és „co-belligerence”-ban kerüljön az Egyesült Nemzetekkel.

Eckhardt úr személyéről, nézeteiről, magyarországi pozíciójáról, sőt még küldetésének részleteiről is tájékozódást kaptam korábban Leon Orfowski úrtól,² akit még Budapestről bizalmas kapcsolatot fűz hozzá. Orfowski úr tájékoztatót, hogy Eckhardt úr 1941 tavaszán hagyta el Magyarországot az akkori magyar miniszterelnök, Teleki gróf csendes jóváhagyásával. A Magyar Bank utalt ki pénzt Eckhardt úr amerikai utazására. Utazását közösen kezdeményezte az akkori budapesti amerikai követ, John F. Montgomery³ és Orfowski lengyel követi minőségében. Németország leverésére számítva azt sugalmazták, hogy külföldön teremtsenek lehetőséget arra, hogy a magyarok megegyezzenek a Szövetségesekkel, és közösen azt a javaslatot tették Teleki miniszterelnöknek, hogy Londonba küldje ki gróf Bethlen István volt magyar miniszterelnököt, Amerikába pedig dr. Eckhardt Tibort, a kisgazdapárt elnökét, a kimagasló országgyűlési képviselőt. Bethlen gróf magas korára való hivatkozással nem egyezett bele az utazásba, Eckhardt viszont elutazott Magyarországról, és Kairótól New Yorkig együtt tette meg az utat Orfowskival.⁴

Eckhardt úr élénk szavakkal ecsetelte háláját a kapott segítségért, és kijelentette, hogy már most rögtön van egy kérése hozzám. Érintkezésben áll mértékadó magyarországi körökkel Magyarországnak a német táborból való kilépésének az ügyében. Minden erőfeszítése ellenére mindeddig nem tudta elérni a feltételek konkretizálását.⁵ Ő ezt a tényt azzal magyarázza, hogy a magyar kérdésben, mint egyébként más kérdésekben is, kettősség tapasztalható, mégpedig az, hogy a magyar kérdéssel a State Departementen kívül az Office of Strategic Services is foglalkozik. Míg a mérsékeltbb külügyminisztériummal minden bizonnyal egyetértésre lehetne jutni, addig az Office of Strategic Service-ben a magyar ügyek nemcsak oroszbarát beállítottságú, hanem egyenesen kommunista érzelmű emberek kezében vannak. Néhány napon belül – mondta Eckhardt úr – határozat születik azokról a feltételekről, amelyek alapján Magyarország „co-belligerent”-nak minősülhetne. E tervet szerint Magyarországnak

¹ Ciechanowski, Jan – lengyel diplomata, 1941-től 1945-ig Lengyelország nagykövete Washingtonban.

² Orfowski, Leon – lengyel diplomata, 1936. jún. 21-től 1941. jan. 15-ig Lengyelország budapesti követe.

³ Montgomery, John F. – amerikai üzletember. Az Egyesült Államokban svájci érdekeltségű tejipari vállalatoknál töltött be 1902-től különböző vezető tisztségeket, 1918-tól 1926-ig a Nestlé's Food Corporation ügyvezető igazgatója volt. 1933-tól 1941. máj-ig az Egyesült Államok budapesti követe.

⁴ Azt, hogy Eckhardt utazása mögött nem Teleki állt közvetlenül, megerősíti Varga Béla közlése is, aki előtt Teleki kijelentette, hogy nem ő küldte ki a kisgazdapárti pártvezért Amerikába. (Varga Béla közlése, New York. 1984. jan. 28.)

⁵ Eckhardt ekkor még nem tudta, hogy másfél hónappal korábban, 1943. szept. 9-ről 10-ére virradó éjjel az angolok átadták Veress Lászlónak, a magyar kormány képviselőjének az előzetes fegyverszüneti feltételeket.

- 1) alá kellene írnia, hogy teljesen a Szövetségesek kegyelmére bízta magát – az „un-conditional surrender” formula értelmében;
- 2) egy, a két fél által megszabott időpontban hadat kellene üzennie Németországnak;
- 3) bele kellene egyeznie, hogy teljesen leszereljék a háború befejezése után.

Eckhardt úr a továbbiakban kijelentette, hogy megérti az „unconditional surrender” formula propaganda-jelentőségét; ugyanakkor tudomása van arról, hogy a szintén az „unconditional surrender”-t elfogadó Olaszországgal kötött fegyverszünet feltételei egy meglehetősen vaskos kötetet tesznek ki. Ezen felül a legutolsó feltételt teljesen lehetetlennek tartja, mert tudja, hogy a magyar kormány semmi ilyesmibe nem egyezne bele. Ezúttal tehát arra kér engem, hogy vessem fel ezt a kérdést Donovan tábornoknak,⁶ hogy megelőzhető legyen egy ilyen határozat meghozatala, ami már a legközelebbi napokban megtörténhet a külön e kérdés megvitatására alakított bizottság ülésén.

Kijelentem, hogy igen szívesen találkozom Donovan tábornokkal, és nem mulasztom el ennek a kérdésnek a felvetését.

Leon Orłowski úr azt mondta nekem, hogy látta gróf Bethlen István volt magyar miniszterelnöknek Eckhardt úrhoz írt hosszú levelét,⁷ amelyből kiderül, hogy mértékadó magyar tényezők számításnak segítségünkre a Szövetségesekhez fűződő kapcsolataik rendezésében, továbbá az, hogy korábbi álláspontjuk ellenére a magyar politikusok elfogadják a Lengyelországgal alkotandó politikai föderáció gondolatát. Eckhardt úr kifejezésre juttatta azt az elgondolását is, hogy a Magyarország területére lépő szövetséges haderők élcsapatát a lengyel hadseregnek kell alkotnia, amelyet Magyarországon tárt karokkal fognak fogadni, s ez hozzájárul majd ahhoz, hogy megerősödjék a magyar lakosság bizalma a Szövetségesek iránt.

J. Ciechanowski
A Lengyel Köztársaság
nagykövete

HIA. Poland, Poselstwo (Portugal). Box. 9. Gépírat. Másolat.

⁶ Donovan, William, Joseph – amerikai ügyvéd, üzletember. 1942. jún.-tól az Office of Strategic Services igazgatója vezérőrnagyi rangban.

⁷ Bethlen István Eckhardt Tiborhoz intézett levele, amely 1943. máj. 28-án kelt, megtalálható: HIA. Collection of John Pelényi, Box 1.

8.

Feljegyzés Magyarország helyzetéről

Stockholm, 1944. március 31.

Magyarország helyzete

A magyar határ menti német csapatösszevonást a magyarok állítólag folyó év március 15-e körül észlelték. A magyar interpellációra a németek azt a magyarázatot adták, hogy különösebb jelentőség nélküli csapatmozdulatokról van szó.

Egy idő óta tárgyalások folytak Magyarország és Németország között a magyar csapatok maradvékainak a keleti frontról történő kivonásáról. Ezek a tárgyalások magyar kezdeményezésre folytak. E tárgyalások ürügyén hívták meg Hitler főhadiszállására Horthy, a külügyminisztert, a hadügyminisztert és a törzsfőnököt. Mivel a németekkel nem tudták egyeztetni a magyar kívánságokat, állítólag még Horthy és a többi említett magyar Hitler főhadiszállására érkezte előtt magyar részről kiadták a parancsot a magyar csapatoknak a frontról történő kivonására. A németek viszont a maguk részéről állítólag olyan parancsot adtak ki, hogy minden lehetséges eszközzel meg kell akadályozni a magyar csapatok kivonását. Ezenfelül a magyarok állítólag arra is fel akarták használni a német főhadiszálláson folytatott tárgyalásokat, hogy kieszközöljék a német főparancsnokság beleegyezését abba, hogy Magyarország területét ne használják hadműveleti bázisnak a szovjetek ellen.

Eközben néhány órával Horthynak a főhadiszállásra érkezése után német ejtőernyősök elfoglalták a repülőtereket Budapesten és más magyar helységeken, és ezzel egyidejűleg a német csapatok átlépték Magyarország határait. Ugyanakkor a német ügyvivő a magyar külügyminisztériumban megnevezte azokat az okokat, amelyek a németeket a Magyarországra való bevonulásra készítették:

1) A német kormány bizonyítékokkal rendelkezik arról, hogy Magyarország tárgyalásokat folytat a Szövetségesekkel Magyarországnak a háborúból való kilépéséről.

2) A német kormány nem tűrheti tovább, hogy a magyarok szabotálják a német háborús erőfeszítéseket.

3) A német kormány nem tűrheti, hogy Magyarországon a front mögött 1 millió zsidó, továbbá több ezer lengyel, francia, angol, szerb stb. tartózkodjék a front biztonságát veszélyeztetve.¹

A németek bevonulása után rögtön megkezdődtek a letartóztatások. Többek között letartóztatták Zsilinszkyt, a kisgazdapárt elnökét,² a polgári demokrata párt elnökét, Rassayt,³ a szociáldemokrata párt elnökét, Payert,⁴ Baranyait,⁵ a Nemzeti Bank volt elnökét és a főrendiház tagját és másokat. Megkezdődött a zsidók letartóztatása is. Feloszlatták a szociáldemokrata pártot és a parasztpártokat. Kállay a török követségre menekült, Keresztes-Fischer belügyminisztert pedig állítólag meggyilkolták.⁶

Az itteni külügyminisztérium állítólag kapott két táviratot a budapesti svéd követségtől, amelyekben a svéd követ azt állítja, hogy az újonnan kinevezett magyar kormány⁷ nem élvezi a magyar

¹ Magyarország német megszállása előzményeinek leírása pontatlan, a tényleges eseményekre lásd: Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második, átdolgozott kiadás. Bp., 1975. 348–362. old.

² Bajcsy-Zsilinszky Endre nem a kisgazdapárt elnöke – azt a tisztséget Szijj Bálint töltötte be –, hanem csak az 1939 augusztusában alakult Országos Intéző Bizottságának tagja volt.

³ Rassay Károly pártját 1935-től Polgári Szabadságpártnak nevezték.

⁴ Peyer Károly a Szakszervezeti Tanács főtitkára volt.

⁵ Baranyai Lipót, a Bethlen-csoport egyik vezető egyénisége 1938-tól 1942-ig állt a Nemzeti Bank élén.

⁶ Keresztes-Fischer Ferencet a Gestapó letartóztatta és koncentrációs táborba hurcolta, de túlélte a háborút.

⁷ Sztójay Döme kormányát 1944. márc. 22-én nevezték ki.

társadalom bizalmát és hogy Sztójay helyébe valószínűleg Imrédyt fogják kinevezni kormányfőnek. A svéd követ egyúttal állítólag azt is kijelentette, hogy Horthy nem vett részt a magyar kormányban lezajlott legutóbbi változásokban. Mindenesetre az itteni magyar követség meg van győződve arról, hogy a jelenlegi magyar kormány Horthy beleegyezése nélkül alakult meg, illetve hogy Horthyt a németek terrorral kényszerítették az új kormány megalakítására.

Március 21-én Ullein Reviczky, az itteni magyar követ⁸ állítólag táviratot küldött Sztójaynak, amelyben kijelenti, hogy nem ismeri el a kormányát. Március 22-én a svéd sajtónak adott nyilatkozatában Reviczky az új magyar kormányt Quisling-kormányként nevezte, amelyet a németek erőszak alkalmazásával hoztak létre. Kijelentette, hogy ő továbbra is a törvényes magyar kormányt képviseli. Ezzel kapcsolatban Reviczky tárgyalásokat folytatott az itteni külügyminisztériumban, ahol állítólag ígéretet kapott Bohamantól⁹ arra, hogy Svédország nem fogja elismerni az új magyar kormányt.

A Reviczkyéhez hasonló álláspontra helyezkedtek a magyar követek Bernben, Madridban, Lisszabonban, Helsinkiben, valamint a magyar főkonzulok Konstantinápolyban és Genfben. Az ankarai magyar követség¹⁰ viszont náci szimpátiájáról ismert. Az sem ismeretes, hogy milyen álláspontra helyezkedett Apor,¹¹ a vatikáni magyar követ, aki viszont náci- és németellenesként ismert.

A magyar katonai attasén és helyettesén kívül az itteni magyar követség egész személyzete szolidarizált Reviczky álláspontjával, és az itteni magyar katonai attasé sem németbarát, hanem inkább apolitikus, és állítólag azon az állásponton van, hogy köti a katonai eskü. Reviczky kiköltözött a követség épületéből, és most saját lakásában rendezte be hivatalát, az itteni magyar követség tisztviselőinek egy része viszont továbbra is a követség épületében dolgozik, az épületet állítólag két részre osztották fel, az egyik részt a katonai attasé hivatala foglalja el, a másik részben a többi, a követtel szolidarizáló tisztviselők dolgoznak.

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal) Box. 9. Gépirat. Másolat. Aláírás nélkül.

⁸ *Ullein Reviczky Antal* – hivatásos diplomata. 1939. dec. 15-től 1943 őszéig a Külügyminisztérium Sajtóosztályának a vezetője, 1943 végétől 1944. márc. 22-ig stockholmi követ.

⁹ *Bohaman* – személyéről nem sikerült semmi közéletbit kiderítenünk.

¹⁰ Az ankarai követ Vörösmarty János volt, aki 1941. szept. 17-től töltötte be ezt a tisztséget.

¹¹ *Apor Gábor*, báró – diplomata. 1927-től 1934-ig a magyar külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, 1935-től a külügyminiszter állandó helyettese, 1939-től Magyarország vatikáni követe.

9.

Kivonat J. Ciechanowski washingtoni lengyel nagykövét 1944. április 3-i jelentéséből

Ottó főherceg, miután a sajtóból értesült Londonból történt visszatérésemről, III. 28-án délután felkeresett és nagy érdeklődéssel faggatott a lengyel kormánynak a szovjet követelésekkel¹ kapcsolatban elfoglalt álláspontjáról, valamint londoni benyomásaimról. Elmondtam neki benyomásaimat, és azt mondtam, hogy noha Lengyelország rendkívül veszélyes helyzetben van a szovjet álláspont miatt, mégis kijelenthetem, hogy erkölcsileg a lengyel ügy Angliában jól áll, és hála a lengyel kormány becsületes és mértékletes álláspontjának kormányunk helyzete véleményem szerint kivételesen jó.

Áttértünk a magyar kérdésre. A főherceg szigorúan bizalmas jelleggel közölte velem, hogy már egy idő óta Magyarországon számítottak arra, hogy Németország meg fogja szállni Magyarországot. Elsősorban annak a reakciója volt ez, hogy hiányzott a diszkréció azok körül a tárgyalások körül, amelyeket a nyugati hatalmak folytattak Magyarország képviselőivel külföldön Magyarországnak a német befolyás alól való kikerülésének előkészítése céljából. A főherceg azt mondta, hogy a törvényes kormány kívánságára ő most mintegy Magyarország legfelsőbb hatalmának letéteményese külföldön.² A semleges országokban állomásozó magyar követek elismerik az ő tekintélyét, és kapcsolatban állnak vele. Magyarország fő képviselőjének az európai semleges országokban a Portugáliában állomásozó Wodianert kell tekinteni. Főleg az ő közvetítésével tart fenn kapcsolatot a főherceg is az őt semleges országban lévő többi képviselővel. Az összes magyar követ közül egyedül az ankarai követt, aki egyébként is ismert volt németbarát és náci szimpátiáról, ment át a németek pártjára. A portugáliai, a spanyolországi, a svédországi, a svájci és a helsingforsi követek hűek maradtak a Horthy-rezsimhez, és jelenleg továbbra is nem hivatalosan a magyar érdekek külföldi képviselői maradnak, és megpróbálnak kapcsolatban maradni a földalatti szervezettel, amely Magyarországon létezik.

III. 30-án, előzetes telefonmegbeszélés után, meglátogatott Eckhardt Tibor úr. Kijelentette, hogy országa történetének tragikus korszakán megy át, hogy ő biztos abban, hogy Magyarország nem török meg, és hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy végül Németország ellen harcoljon és hogy kikerüljön annak zsarnoksága alól. Az eseményeket a következőképpen ábrázolta: 1944. március 14-én Hitler azzal a követeléssel fordult a magyar kormányhoz, hogy adjon ki a német szerveknek naponta 25 000 menekült zsidót, nyilvánvalóan elpusztításuk céljából. A magyar kormány ezt megtagadta. Később világossá vált, hogy Hitler ürügyül használja ezt fel Magyarország megszállására és a fennálló kormány megdöntésére. Valóban, amikor megérkezett a meghívás igen imperatív formában, hogy Horthy kormányzó utazzék a Hitlerrel való találkozóra, a kormányzó biztos volt abban, hogy vagy nem jön onnan vissza, vagy legalábbis nem mint államfő tér vissza onnan. Ezért megtett minden intézkedést, és kiadta a megfelelő utasításokat a katonai és a polgári szerveknek, valamint Magyarország diplomáciai képviselőinek. Eckhardt nem biztos afelől, hogy Horthy kormányzó szabadlábban van-e őrizet mellett vagy pedig internálták. A Magyarországra kényszerített „puppet government” olyan emerekből áll, akiknek Magyarországon semmiféle tekintélyük nincs. Eckhardt kifejezte megelégedettségét amiatt, hogy Hitler azért nevezett ki ilyen embereket, mert mások idővel támogatókat szerezhetnek volna maguknak, különösen a szovjetek benyomulásától való félelem hatására: ezek viszont a hazafiás magyarok részéről semmiféle támogatásra sem számíthatnak.³

Eckhardt azt mondta nekem, hogy április 1-jén Hull külügyminiszter⁴ közvetítésével az Elnök elé kívánja terjeszteni a Magyar Ellenállási Bizottság (Hungarian Committee of Resistance) megalakításának a tervét, és szeretné ismertetni velem ennek a bizottságnak a tervezett felépítését abból a cél-

¹ A Cutzon-vonal elfogadására és a Mikolajczyk-kormány átalakítására vonatkozó szovjet követelésekről van szó. Lásd bővebben: George Kacwicz: Great Britain, the Soviet Union and the Polish Government in Exile (1939–1945). Hague, 1979, 165–182. old.

² Ma még tisztázatlan, hogy Habsburg Ottó valóban kapott-e ilyen jellegű felhatalmazást.

³ Eckhardt beszámolója Magyarországon német megszállásának előzményeiről szintén nem felel meg a valóságnak. Horthy hivatalában maradt, nem internálták és nem vették házi őrizetbe.

⁴ Hull, Cordell – amerikai politikus, 1933. márc. 4-től 1944. nov. 27-ig az Egyesült Államok külügyminisztere.

ből, hogy kikérje véleményemet erről a kérdésről és megkérjen arra, hogy jelentsem ezt Miniszter Úrnak. Az az óhaja ugyanis, hogy Magyarország és Lengyelország között a lehető legszorosabb megértés és együttműködés álljon fel ebben a mindkét nemzet számára oly nehéz időben.

A „Committee of Resistance” nem lesz kormány, sem ideiglenes kormány, sem pedig nemzeti bizottság. A fentebb említett öt semleges európai országban állomásozó követből fog állni, élére pedig az egykori itteni követ, Pelényi János⁵ úr fog kerülni, aki egy ideig előadott a pittsburghi egyetemen, jelenleg pedig Washingtonban lakik. A bizottság fő feladata az lenne, hogy kapcsolatot tartson, informálja és utasításokkal lássa el a magyar földalatti szervezetet, megértést vívjon ki a semleges országokban, különösen pedig az Egyesült Államokban a magyar ügy iránt és a magyar érdekek védelmében a Szövetségekkel szemben; fegyverek, lőszer és információk szállítása földalatti akciók számára (e feladat megkönnyítése érdekében Eckhardt úr az amerikai kormányhoz intézendő memorandumban kéri az Egyesült Államokban befagyaszott magyar követelések egy részének feloldását); kéri a Lend Lease-szállítások felhasználásának a lehetőségét fegyver és lőszer Magyarországra titokban történő szállításához, és segítséget kér a szállítás terén a feladatok megoldásához; kéri, hogy kapcsolatot tartsa a külügyminisztériummal és felhasználhassa annak futárait, valamint az amerikai rejtjeleket, az amerikai képviselők rejtjeleit, amelyek cenzúráznák, majd továbbítanák a táviratokat a magyar képviselőkhez, illetve a bizottsághoz.

Kérdésemre, hogy Eckhardt Tibor miért Pelényi Jánost javasolta (akit több éve ismerek, mert a magyar követség tanácsosa volt akkor, amikor előzőleg itt voltam követ, és aki iránt a legnagyobb tisztelettel viseltetem, mert kivételesen rendes ember), ahelyett, hogy saját magát javasolta volna, hiszen, mint maga is állította, őt eddig Horthy kormányzó nem hivatalos képviselőjének tekintették, és ez nyilván most is így van – Eckhardt azt felelte, hogy tudatosan járt el így, mert meg akarja őrizni a lehető legnagyobb cselekvési és mozgásszabadságot a maga számára; emellett azért is, mert Pelényi az az ember, akinek tényleg nincsenek ellenségei, ő maga pedig ki van téve egyes olyan körök bírálatának, amelyek őt túl szorosan kapcsolják össze Horthy személyével. Sajnálkozását fejezte ki az amerikai csehszlovák képviselő ellenséges magatartása fölött személye és általában Magyarország iránt. Kifejezte sajnálatát, hogy a magyaroknak nincs senkijük, akik valóban tudnák őket képviselni Angliában.

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal). Box 9. Gépirat. Aláírás nélkül. A lapszéleken olvashatatlan megjegyzések. Mellette egy francia nyelvű feljegyzés, amely összefoglalja Eckhardt elképzeléseit az Ellenállási Bizottság létrehozásáról. Nem közöljük.

⁵ Pelényi János – hivatásos diplomata, 1933-tól Magyarország washingtoni követe. 1940 novemberében lemondott állásáról tiltakozásul azért, mert Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. 1941-től a Dartmouth College (Hannover, USA) professzora.

10.

Gustaw Potworowski lisszaboni lengyel ügyvivő levele a külügyminiszterhez

[Lisszabon], 1944. június 12.

3/15

1 melléklet

Titkos
A Külügyminiszter Úr részére
London

Ezennel megküldöm a jelenlegi magyarországi helyzetre vonatkozó, Wodianer követtől származó feljegyzést.

Ezenkívül jelentem, hogy W. követtől kapott tájékoztatás szerint Horthy, noha alárendelte magát a németeknek, képes bizonyos feltételeket szabni nekik. Például állítólag elérte, hogy a lengyel menekülteket néhány fő kivételével ne deportálják Németországba. Többségük állítólag mindeddig magyarországi koncentrációs táborokban tartózkodik.

Németországi koncentrációs táborokba szállítottak kezdetben körülbelül 200 magyar politikai személyiséget is, de többségüket visszaszállították Magyarországra. Közülük jelenleg állítólag körülbelül tízen maradtak Németországban.¹ A fő ok, ami miatt Horthy behódolt a németeknek Wodianer véleménye szerint állítólag az attól való félelem volt, hogy ellenkező esetben Hitler ráuszította volna Magyarországra a szomszédait, akik czúttal már teljesen darabokra tépték volna az országot.

A Lengyel Köztársaság ügyvivője
Gustaw Potworowski
meghatalmazott miniszter

a)

*Wodianer Andor volt lisszaboni követ feljegyzése**Lisszabon, 1944. június 2.**A budapesti kormány helyzete*

A Sztójay-kormány a magyar náci szélsőségesek súlyos nyomása alatt áll, akik katonai diktatúrára törnek. Ez a nyomás rövid idővel ezelőtt kormányválsághoz vezetett, amelyet Sztójay ideiglenesen úgy oldott meg, hogy a kormányban tárcát kínált Imrédynek,² aki ezt némi habozás után elfogadta. A szélsőségesek elégedetlenek a Sztójay-kormány szerintük „könnyelmű” politikájával a zsidókérdés megoldása és a baloldali visszaszorítása terén. Úgy látszik, hogy Berlin bátorítja a szélsőségeket és a romániaihoz hasonló helyzet van kialakulóban, ahol a németek készenlétben tartják Horia Simát.³

¹ Pontatlan információ. Nem ismeretes pontosan, hogy a németek hány politikust és közéleti személyiséget tartóztattak le, de akiket őrizetbe vettek – néhány egyedi esettől eltekintve –, nem engedtek vissza Magyarországra. Igaz viszont, hogy a német koncentrációs táborokban külön elbánásban részesültek, s többségük túlélte a háborút.

² Imrédy Béla 1944. május 23-án lépett be a Sztójay-kormányba mint az ország gazdaságpolitikáját irányító tárca nélküli gazdasági miniszter.

³ *Sima, Horia* – vaskárdista politikus. 1938 őszétől Codreanu meggyilkolása után a Vaskárda vezére. 1940-től államtitkárként belépett a kormányba. Az 1941. januári vaskárdista lázadás után Németországba menekült.

és Vaszárdáját részben Antonescu állandó sakkbantartására, részben lehetséges utódként. Magyarország esetében Szálasi és Hubay⁴, valamint követőik játsszák ezt a szerepet.

A kormányzó

Horthy meglehetősen visszavonult a politikától, és csak katonai ügyek iránt érdeklődik. Az a pletyka járja, hogy fia, Miklós, megpróbált elmenekülni Magyarországról, de a határon a németek feltartóztatták és visszaküldték. Azt mondják, hogy Bethlen gróf a kormányzó személyes védelme alatt a királyi palotában tartózkodik.

A zsidókérdés

A közvéleménynek elege van a zsidóüldözésből. Noha a kormány a zsidók jogait korlátozó rendeletek özönét bocsátja ki, a lakosság passzív ellenállása megghiúsítja e rendeletek végrehajtását. Így pl. felhagytak a gettók létrehozásával, mivel a keresztények nem hajlandók átadni házaikat a gettók számára kijelölt kerületekben. A kormánynak az a terve, hogy nagy számban telepítsen zsidókat a fontosabb gyárak köré, a munkások ellenállása miatt megghiúsult.⁵

A sajtó betiltása

A kormány továbbra is betiltja a nem-náci sajtót. Számtalan egyéb lap között kénytelen volt beszüntetni megjelenését a Bethlen és Szekfü⁶ által szerkesztett, a legjobb magyar havi folyóiratnak tartott „Magyar Szemle”, valamint a „Nouvelle Revue de Hongrie” és a „Gazette de Hongrie”

A bombázások

A folytatódó szövetséges légitámadások következményeként elsősorban Magyarországon, Romániában, Bulgáriában és Franciaországban egyre fokozódik az angolszászokkal szembeni ellen-szenv. Az ezekben a megszállt országokban élő emberek két tűz közé kerültek; az angolszászok, akiknek győzelmét kívánják, súlyosan büntetik őket, ugyanakkor az oroszok, akikről rettegnék, békén hagyják őket, s ez idővel a szovjetekkel szembeni barátságosabb érzelmek kialakulásához vezet-het. A német megszálló erők nem sokat szenvednek a bombázások miatt, hiszen ők birtokolják a leg-jobb óvóhelyeket, az áldozatok a helyi lakosok. Az ő véleményük szerint a megszálló erőket gyorsab-ban lehetne megtörni, hogyha Németországban saját népük viselné a bombázások súlyos következmé-nyeit.

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal). Box 9. Gépirat. Másolat. Kézzel ráírva „T/4/6” Wodianer feljegy-zése eredetileg angol nyelvű.

⁴ Hubay Kálmán – újságíró, szélsőjobboldali politikus. 1937-ben csatlakozott Szálasi Ferenchez és a hungarista mozgalomhoz. 1939-től nyilas képviselő, 1940-től a nyilas ún. országépítő tanács vezetője, Szálasi helyettese. 1942-től a Pálffy–Fidél vezette nemzeti szocialista párt egyik vezetője.

⁵ Wodianer tájékoztatója a zsidókérdés kapcsán a magyar lakosság „passzív ellenállásáról” sajnos nem felel meg a valóságnak. Wodianer később maga is visszavonta szavait. Lásd a 12. sz. iratot.

⁶ Szekfü Gyula.

11.

Gusztaw Potarowski liszaboni lengyel ügyvivő levele Seidler¹ (?) részére

[Lisszabon], 1944. június 27.

Seidler (?) úr részére
London

Néhány hónappal a Wodianerrel való közvetlen kapcsolatfelvétel után szeretném felvázolni benyomásaimat, egyelőre laza és kötetlen formában, azzal a fenntartással, hogy ezek első megfigyelések, amelyek a jövőben változhatnak és módosulhatnak.

1. A régi kormányhoz hű magyar diplomaták akciója innen szemlélve egyelőre eléggé zavarosnak látszik. Nincs összeköttetés és koordináció, nincs nagyobb presztízsű egyéniség, a saját gyengeség érzése, személyes vetélkedések és antipátiák, s végül, de nem utolsósorban – a szilárd politikai gerinc hiánya: ezek az okai ennek az állapotnak. Aktivitásukat egyébként fékezi a nyugati szövetségesek igen óvatos és kiváráó álláspontja (amely egyébként, úgy tűnik, az angolokat jobban jellemzi, mint az amerikaiakat), akik kifejezetten nem akarják kötelezni magukat amellett, hogy segítséget nyújtsanak egy olyan magyar diszpozíciós központ létrehozása mellett, amely frissen megtért bűnösökre támaszkodna, s ezt Wodianer és kollégái nagyon jól érzékelik.

2. Nem hiszem, hogy Wodianer a kezdeményezője vagy jelentősebb mozgatója lehetne ezen erők megszervezésének. Átlagos formátumú ember. Egy követ, amilyent tucatszám termel ki minden diplomácia, és akinek, benyomásom szerint, fontosabb az, hogy nagyobb egyéni sérelem nélkül élje túl a nehéz időket, mint hogy vásárra vigye a bőrt kockázatos vállalkozásokban. Kétségkívül értelmes, kiegyensúlyozott ember, aki világosan tisztában van országa helyzetével, irántunk őszinte barátsággal viseltetik, de egy kicsit válaszütra került. Szakított ugyan a jelenlegi kormánnyal, de amennyire tudja, igyekszik védeni Horthy álláspontját, kerüli a kategorikusan németellenes kijelentéseket. Azt bizonygatja például, hogy a németeknek sem lehet kifogásuk azellen, hogy ő korábban tárgyalásokat folytatott a Szövetségesekkel, mert e tárgyalások tartalma mindig az volt, hogy a magyarok csendben fognak maradni és esetleg védekeznek majd a bolsevikok ellen, amíg a nyugati szövetségesek át nem lépik határaikat – akkor viszont Németország veresége már úgyis kétségtelen volna, Magyarország ilyen vagy olyan állásfoglalásától függetlenül. El van keseredve az angolok habozása miatt (lásd fentebb). Még olyan pletykák is eljutottak hozzám, hogy állítólag kezd a szovjetek felé tekintetni (bár előltem természetesen semmi ilyesmit nem árult el). Jelen voltam barátai, de elég éles szóváltásoknál közte és Ambró² között (aki itt volt egy ideig legutóbb; egy ebédnél találkoztam vele Wodianernél, amelyre rajtunk kívül olaszok és svédek is meg voltak hívva). Tudom, hogy valami közös üzenet³ szerkesztettek Kowalewski ezredesnek, de az egész beszélgetésből kiderült, hogy Ambró Wodianert tutyimutyinak, Wodianer viszont Ambrót hóbortosnak tartja. Főleg arról volt szó, hogy Ambró hirtelen Rómába készül, hogy ott a szabad magyarokat képviselje (olasz felesége és ingatlanai vannak Rómában), Wodianer ezt viszont korainak és meggondolatlanak tartja (kit fogsz ott képviselni?).

Zárójelben megjegyzem, hogy tájékoztattak akkor arról is, hogy a volt osztrák követ Rómában átvette az osztrák követség épületét, és kiakasztotta rá az osztrák címert és zászlót. Róma felszabadulása után Apor azonnal szakított Sztójayval, nem volt hajlando a Vatikánba költözni, és kapcsolatba lépett Wodianerrel és Amoroval.

3. Wodianert idegesíti az a hír, hogy Ullein Reviczky Londonban tartózkodik (e levél írása közben kaptam meg a cáfolatot ebben az ügyben, amit már közöltem is vele). Wodianer határozottan nem szereti Reviczkyt, de egyébként elismeri, hogy mozgékony, energikus, intelligens és jelentős kapcsolata

¹ Személyét nem sikerült azonosítanunk.

² *Ambró Ferenc* – hivatásos diplomata, 1938-tól 1940-ig belgiumi ideiglenes ügyvivő, majd 1941. jún 22-től 1944. márc 22-ig madridi magyar követ.

³ Az irat eddig nem került elő.

vannak a magyarországi földalatti mozgalommal, ezért sok esélye van arra, hogy könnyebben szót ért az angolokkal. Ő maga Londonba szeretne utazni, de fél, hogy a portugálok nem engednék utána vissza.

4. A pénzügyi kérdésre velem folytatott beszélgetései során nem tért többé vissza, de Szembek miniszter azt mondta nekem, hogy Ambro kijelentette, hogy az a pénz, amivel Svájcban rendelkeznek,⁴ csak egy-két hónapra lesz elég, tehát a segítség részünkről időszerűvé válhat. Ezt csak a rend kedvéért írzem meg, mert tudom, hogy Szembek miniszter írt már erről.

5. Nem szeretnék ezen első benyomásaim alapján következtetéseket levonni, annál kevésbé, mert Kowalewski ezredes és Szembek miniszter immár többéves kapcsolataik és tapasztalatuk alapján több adattal rendelkeznek ehhez. Egy dolog azonban kétségtelennek látszik számomra:

Ha a volt követek akciója egyáltalán azt fogja eredményezni, hogy a szabad magyarok valamiféle komolyabb központot hoznak létre, melyre haszonnal támaszkodhatnánk mint politikai tényezőre, Lisszabon akkor sem tekinthető elsőrendű központnak ezen akció számára, inkább csak egyik, még csak nem is a legfontosabb arcvonalanak. Várható egyébként, hogy jelentősége bizonyos fokig tovább fog csökkenni, amint növekednek a kommunikációs nehézségek Portugália és Magyarország között az invázió előrehaladtával.

G. P.

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal). Box 9. Eredeti gépirat. G. Potworowski kézjegyével, amely mellett a következő kézzel írt dátum szerepel: „4/7”. A levél címezettje a rosszul olvasható kézírás miatt nehezen azonosítható. A levél végén a következő, kézzel írt, szintén nehezen olvasható utóirat található: „P. S. Ezt a levelet néhány nappal megírása után küldöm el, mert egy kissé „darabosnak” és kevésbé(...) tartotam, de azért adtam neki levél, nem pedig hivatalos jelentés formáját, amelyben jobban kell minden szóra ügyelni, s ezáltal nehezebb (...)”

⁴Valószínűleg a Kállay-kormány által Svájcban elhelyezett pénzalapról van szó.

12.

Gustaw Potworowski lisszaboni lengyel ügyvivő feljegyzése a külügyminiszter számára

[Lisszabon], 1944. július 13.

Szigorúan titkos

A Külügyminiszter Úr részére
L o n d o n

Az utóbbi napokban alkalmam volt hosszabb beszélgetést folytatni Wodianerrel, és megállapíthattam, hogy a magyarországi fejleményekhez való viszonya a sokkal nagyobb pesszimizmus irányában változott. Azt mondta nekem, hogy a deportált magyar politikusok, lengyel és zsidók magyarországi visszatéréséről szóló hírek, amelyekről korábban beszámolt nekem (lásd a jelentést), hamisnak bizonyultak. Sztójay kormánya egyre inkább függ a megszálló hatóságoktól, főleg pedig az azok élén álló „Reichsbevollmächtigter”-től. Ez a kormány állandó zsarolásnak van kitéve azáltal, hogy olyan, még szélsőségesebb csemekékkel van utatjavatva, amelyeknek a képviselői a jelenlegi kormányban Endre és Baky belügyminisztériumi államtitkárok.¹ Ezek a legrosszabb, de ugyanakkor igen aktív elemek a kormányban, még a viszonylag mérsékelt Imrédynél is károsabbak. „Nem értem – mondta Wodianer –, hogy Horthy ebben a helyzetben a helyén marad. Kezdetben tehetett engedményeket, mint mondani szokta, emberi életek megmentése érdekében, de most már világossá vált, hogy senkit sem volt képer megmenteni. Tulajdonképpen vagy le kellene mondania, vagy öngyilkosságot kellene elkövetnie.” Ebben a helyzetben Wodianer rá akarja beszélni az új kormány lisszaboni és madridi ügyvivőit (Üjpéteryt és Hollant,² a lisszaboni követség egykori titkárát és tanácsosát), hogy ők is szakítsanak ezzel a kormánnyal, ami – kifejezése szerint – tiltakozás lenne a négyzetben.

Említettem neki, hogy kíváncsiak tartanánk londoni utazását, amire azt felelte, hogy szívesen odautazna, de azt szeretné, ha előbb ideutazhatna Apor, a vatikáni magyar követ, aki nála fajsúlyosabb és jó kapcsolatban van az angolokkal, és aztán vele együtt utazhatna Londonba. Azt tanácsoltam, hogy ezeket a kérdéseket az itteni angol nagykövetséggel beszélje meg, amit ígérete szerint meg is fog tenni. Személy szerint úgy vélem, hogy valóban helyes lenne, hogy Wodianeren kívül Londonba utazhatna még egy olyan magyar, akinek nagyobb a tekintélye és jobb adottságai vannak ahhoz, hogy ott politikai akciót fejtsen ki.

A Lengyel Köztársaság ügyvivője
G. Porworowski
meghatalmazott miniszter

HIA. Poland. Poselstwo. (Portugal) Box. 9. Gépirat. Másolat.

¹Endre László 1944. ápr. 11-től 1944. szept. 8-ig, Baky László 1944. ápr. 1-től 1944. szept. 2-ig volt belügyminisztériumi államtitkár.

²Hollán Sándor – diplomata, 1943-tól a lisszaboni magyar követség tanácsosa. 1944. márc. 19. – Magyarország német megszállása – után nem mondott le állásáról, s a Sztójay-kormány madridi ügyvivőjévé nevezte ki. Csak 1944. okt. 15., a Szállasi-puccs után távozott tisztségéből.

13.

*J. Szembek követ levele T. Romer külügyminiszternek
Lisszabon, 1944. szeptember 11.*

17/44. sz.

Igen Tisztelt Miniszter Úr,

Folyó hó 8-án felkeresett Wodianer követ, s mint mondta, tájékoztatni kívánt a követek bizottságának és saját magának legutóbbi lépéseiről. Közölte velem, hogy mivel alkalma nyílt bizonyos javaslatokat¹ küldeni Budapestre, hangsúlyozottan azt tanácsolta, hogy mielőbb kezdjenek konkrét tárgyalásokat a Szövetségekkel. A Romániával fennálló konfliktussal kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedett, hogy Magyarországra nézve öngyilkosság lenne, ha háborúba keveredne Romániával e kérdés miatt. Wodianernak az a véleménye, hogy a magyaroknak ki kell vonulniuk a vitás területekről, és az egész konfliktust a Szövetségek újbóli elbírálására kell bízni.²

Más magyarok, akikkel erről a témáról beszéltem, szintén azt bizonygatták, hogy a probléma egyszerűbb, mint amilyennek látszik. Bár Magyarország továbbra is azt állítja hivatalosan, hogy egész Erdélynek integrálisan hozzá kell tartoznia, de ez a koncepció nem tartható fenn. Kerek számokban számolva Erdély 5 millió lakosából 3 millió a román és 2 millió a magyar. Nincs tehát semmi akadálya annak, hogy a lakosság megfelelő átcsoportosítása mellett a magyarok megkapják az ország két ötödét, a románok pedig a három ötödét. Természetesen felmerülnének bizonyos helyi nehézségek, különösen azoknak a magyar városoknak az esetében, amelyeknek az egész hinterlandja román. Jó szándék esetén ezek az akadályok is kiküszöbölhetők lennének.

Távozása előtt Wodianer felvetette még a kölcsön ügyét, amelynek folyósítása nélkül a magyaroknak nehéz lenne nyugaton propagandát kifejteniük. Azt is elmondta nekem, hogy Mikofajczyk³ miniszterelnök úr audiencián fogadta Eckhardt urat, aki felvetette neki ezt az ügyet. Hálás lennék, ha Miniszter Úr megküldené nekem a megfelelő információkat ebben a kérdésben.

Szembek

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal). Box 9, Eredeti gépirat, Szembek aláírásával.

¹ Lásd a 14. sz. iratot.

² Úgy tűnik Wodianer nem értesült arról, hogy a 2. magyar hadsereg 1944. szept. 5-én támadást indított Dél-Erdély elfoglalására.

³ Mikofajczyk, Stanislaw – lengyel politikus, a Lengyel Parasztpárt vezetője. 1941-től a Lengyel Nemzeti Tanács ügyv. alelnöke, 1941-től 1943-ig a W. Sikorski vezette lengyel emigráns kormányban miniszterelnökhelyettes és belügyminiszter. 1943. júl. 14-től miniszterelnök.

14.

Gustaw Potworowski lisszaboni lengyel ügyvivő feljegyzése Tadeusz Romer külügyminiszter számára [Lisszabon], 1944. szeptember 15.

Tadeusz Romer
Külügyminiszter Úrnak
saját kezébe
L o n d o n

Szigorúan titkos

Folyó hó 14-én beszélgettem Wodianer úrral, aki tájékoztatott az ő és kollégái akciójáról, amellyel arra akarják készíteni a magyar kormányt, hogy kezdjen mielőbb tárgyalásokat a Szövetségekkel. Információi nagyjából megegyeznek azokkal, amelyekről Miniszter Úr már tájékoztatást kapott Szember követ folyó hó 11-i 17/44. sz. levelében. Tájékoztatásul átadta nekem másolatban a magyar kormányhoz eljuttatott szuggeszióit (1. sz. melléklet), az azokra érkezett VIII. 27-i választ (2. sz. melléklet) és az ő legutóbbi, VIII. 29-i viszontválaszát (3. sz. melléklet), azzal a kéréssel, hogy ezeket szigorúan bizalmasan kezeljük. Hozzátette, hogy lépéseiről állandóan tájékoztatja mind az amerikaiakat, mind pedig az angolokat. Budapestre továbbított néhány javaslatot a tárgyalások felvételének technikai lebonyolításával kapcsolatban is, amelyekben amerikai tényezőkkel folytatott nem hivatalos megbeszélések alapján a Szövetségekkel való kapcsolatfelvétel legmegfelelőbb helyszínéként Rómát (tekintettel az angolokkal és az amerikaiakkal jó kapcsolatban lévő Aporra) vagy Lisszabont javasolja (ahol az Egyesült Államok nagykövetségén vannak olyan tényezők, akik nagy megértést tanúsítanak ezek iránt az ügyek iránt). Itt megjegyzem, hogy elsősorban Deák úrról¹ van szó, aki a Columbia egyetemen a nemzetközi jog professzora, magyar származású, de állampolgárságot nyert amerikai, aki itt kifelé mint polgári légügyi szakértő szerepel, valójában azonban a közép-európai ügyek szakértője.

A jelenlegi kormányt Wodianer mérsékeltebbnek és „megfontoltabbnak” ábrázolja, mint Sztójay kabinetjét, szerinte inkább konzervatív elemekből áll és felép a nemzetiszocialista szélsőségek ellen.

A Romániával kötött fegyverszünet feltételei, amelyből kiderül, hogy van lehetőség arra, hogy Erdély egy része Magyarországa maradjon, reményt keltettek Wodianerben arra, hogy valamiféle szövetséges döntőbíráskodás útján lehetséges lenne a kérdés kompromisszumos megoldása oly módon, hogy a határ mindkét oldalán számszerűleg azonos román és magyar kisebbség maradjon.

Wodianer körültekintő és elég zavaros általános megnyilvánulásából arra lehet következtetni, hogy az események alakulásának megfelelően egyre inkább és egyre nyilvánvalóbban figyelembe veszi döntő tényezőként a szovjet tényezőt, ugyanakkor legalább biztosítani akarja Magyarország számára a Szövetségekkel való kapcsolatfelvételt az angolszászok közvetítésével.

A fentieket beszámolási kötelezettségem miatt küldöm meg Miniszter Úrnak, de nem gondolom, hogy a „követek bizottságának” lépései és állásfoglalásuk ma már nagyobb szerepet játszhatna a magyar kérdés elintézésében.

Az utolsó pillanatban megkaptam Wodianer követtől Eckhardt Tibor VIII. 30-i hozzá intézett érdekes levelének másolatát (4. sz. melléklet). Megjegyzem még, hogy a magyar kormányhoz intézett

¹ *Dedk Ferenc* – magyar származású amerikai jogászprofesszor. 1925-ben telepedett le az Egyesült Államokban, 1939-ben kapott állampolgárságot. 1929–1947-ig a New York-i Columbia Egyetem tanára. Különböző kormányhivatali tisztségeket is betöltött. Kapcsolatban állt Eckhardt Tiborral. 1943-tól az amerikai kormányzat különleges megbízottja volt Európában, alezredesi, majd ezredesi rangban az amerikai katonai hírszerzésnek dolgozott. 1943–44-ben Lisszabonban tartózkodott.

üzenetét Wodianer a Követek Bizottságának a nevében küldte el, amihez Barczától² kapott felhatalmazást, tekintettel arra, hogy innen könnyebb összeköttetésbe lépni Budapesttel.

A Lengyel Köztársaság ügyvivője
G. Potworowski
meghatalmazott miniszter

4 Melléklet

a)

1. sz. melléklet

Wodianer Andor feljegyzése Gustaw Potworowski lisszaboni lengyel ügyvivőnek

Lisszabon, 1944. augusztus 25.

A Nagykövetek Bizottságának utasítására kérem, hogy továbbítsa a következő üzenetet a Kormányzóhoz:

„A romániai események folytán immár halaszthatatlanná vált, hogy Magyarország, létérdekeit tartván szem előtt, a következő döntő lépésekre határozta el magát:

1. A Kormányzó a románokhoz hasonlóan azonnal kérjen fegyverszünetet az Egyesült Nemzektől, még akkor is, ha ez erőszakos visszahatást váltana ki a németek részéről.

2. Magyar csapatoknak román területen bármily célból való felhasználására irányuló esetleges német követelések feltétlenül elutasítandók.

3. Konfliktus és vérontás elkerülése végett a románokkal közlendő, hogy Magyarország hajlandó a II. bécsi döntést az Egyesült Nemzetek döntőbíróági ítélete alá bocsátani. Ha azonban ennek ellenére román csapatok magyar területre behatolnak, Magyarország védekezni fog.

4. A Kormányzónak kötelessége a Szövetségesek reguláris csapatainak megérkezéséig az országban a rendet fenntartani és az anarchiát megakadályozni.

Azok a személyes veszélyek, amelyek ezekből a lépésekből kifolyólag az ország vezetőit fenyegetik, eltörpülnek amellet a nagy történelmi felelősség mellett, amely rájuk hárulna abban az esetben, ha elmulasztanák az ország megmentése érdekében ezeket az életbevágóan szükséges intézkedéseket a legsürgősebben megtenni.”

b)

2. sz. melléklet

A magyar kormány válasza Wodianer Andor 1944. augusztus 25-i üzenetére

1944. augusztus 27.

Katonai téren Magyarország csak védekező lépésekre készül, hogy elkerülje Románia átállásának következményeit.

A Kormányzó döntésének értelmében a továbbiakban nem deportálják a zsidókat. A zsidókérdéssel a kormány fog foglalkozni és a kormány saját szervei találják majd rá megoldást.

²Barcza György – hivatásos diplomata. 1938. máj.-tól 1941. ápr. 6-ig Magyarország londoni követe. 1943-tól Kállay Miklós miniszterelnök és a hazai németellenes ellenzék, elsősorban a Bethlen-csoport megbízottja Svájcban. Titkosszolgálati csatornákon kapcsolatot tartott Londonnal és Washingtonnal. A „követek bizottságá”-nak egyik vezetője, valószínűleg Barcza György 1944. aug. 24-én Horthyhoz küldött üzenetéről van szó.

A szélsőséges jobboldali agitáció megelőzésére minden politikai pártot feloszlattak. Magyarország politikájának célja a belső rend megőrzése és a határok védelme, a románok vagy az oroszok inváziójának megelőzése.

A Kormányzót mindenről informálják és egyre aktívabb szerepet játszik az ország sorsának irányításában.

Ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Elhatározásainkat kizárólag a nemzet érdekei és földrajzi helyzetünk diktálják.

c)

3. sz. melléklet

*Wodianer Andor Budapestre küldött táviratának szövege,
1944. augusztus 29.*

Táviratunknak a védekező háborúra, a zsidók deportálásának leállítására és a belső rend megőrzésére vonatkozó részei a jelen körülmények között elfogadhatók. Külpolitikai szempontból azonban a válasz nem érinti azt, hogy az ország megvédése az orosz megszállástól többé már nem kérdés. Az események erre már negatív választ adtak. Hasonlóképpen többé nem látszik valószínűnek, hogy határainkat meg lehet védeni az oroszok ellen, amíg megérkeznek az angol-amerikai erők. Kállay terve sem megvalósítható többé, vagyis az, hogy méltányos megegyezésre kell jutni az angolszász hatalmakkal, *mielőtt* megszállják az országot (ezért a jelenlegi rezsim Kállayt árulónak nevezte). Számunkra ma az a probléma: mily módon kerülhetjük el, hogy országunkat a fenyegető, Magyarország ellen irányuló orosz–román katonai együttműködés teljesen megsemmisítse.

A Nagykövetek Bizottsága a Kormányzóhoz intézett két táviratában³ már megjelölte a követendő utat. Amennyiben az ország vezetőinek nincs meg az erkölcsi és fizikai bátorságuk az ezekben megjelölt lépések megtételéhez, nemzetünk sorsa véglegesen megpecsételődik. Nem kalandorkodásról van szó, hanem ellenkezőleg, arról, hogy a lehető legkevesebb veszteséggel védjük meg az országot egy tragikus kalandtól.

Ha még van rá idő, azonnal közölni kell készségünket a feltétel nélküli megadásra a szövetségekkel, lehetőleg az angolszász hatalmak révén.

d)

4. sz. melléklet

*Eckhardt Tibor levele Wodianer Andorhoz
New York, 1944. augusztus 30.*

Kedves Wodi!

Szeretnék informálni a jelenlegi eseményekkel kapcsolatos nézeteimről. Az események felgyorsulása feltétlenül szükségessé teszi, hogy mostantól kezdve nagyon szoros kapcsolatot tartsunk. Hálás lennék, ha e levél egy másolatát átadná Barczának, Bessenyeinek⁴ és Apornak. Kérlek, hogy Ullein-nel annyit közölj, amennyit jónak látsz.

³ A második táviratot nem találtuk meg, valószínűleg Barcza György 1944. aug. 24-én Horthyhoz küldött üzenetéről van szó.

⁴ Bakács-Bessenyei György, báró – hivatásos diplomata. 1938-tól a külügyminisztérium politikai osztályvezetője, 1941-től vichyi, 1943-tól 1944. márc. 22-ig berna magyar követ.

1. Az a siker, amit a románok Magyarország rovására egy kedvező fegyverszünet elérésével kivívtak, hosszú hónapok óta a legkedvezőtlenebb fordulat, amire én figyelmeztettem az otthoniakat. A Kállay-kormány mindvégig felemás magatartást tanúsított, amely márciusban a német megszálláshoz vezetett anélkül, hogy együttérzést ébresztett volna elnyomott népünk iránt a szövetségesek részéről. Az undorító zsidóellenes kilengések a lehető legellenségesebb propaganda áradatát hozták magukkal. Beneš arra használta az erdélyi kérdést, hogy Magyarországot a németekhez kösse. A butaságért nagyobb árat kell fizetni, mint a tisztességtelenségért.

A jelenlegi helyzetben az egyetlen kedvező esemény a quisling-Sztójay eltávolítása. Az új kormány valamennyi tagja lojális a Kormányzóhoz, aki úgy látszik, legalábbis részben visszanyerte a Magyarország feletti rendelkezési jogot. A kabinet új tagjai mérsékelt politikusok, néhányukat antináciként ismerem. Komolyan remélem, hogy elég belátóak lesznek, eltörlik a felháborító antiszemita intézkedéseket.

2. E változások olyan lehetőségeket nyitnak meg előttünk, amelyeket ki kellene használnunk. Elméletben kétirányú cselekvés képzelhető el:

a) Ha az angolszász erők partra szállnak az Adriai-tenger észak-keleti partján vagy a visszavonuló németeket üldözve benyomulnak Jugoszláviába, akkor el kell érnünk, hogy a Kormányzó vagy bármilyen más kompetens tényező az országon belül, vonja vissza a magyar hadsereg maradvékát az orosz frontról, avval a céllal, hogy kapcsolatot keressenek a közeledő angolszász erőkkel. Ezt a visszavonást délnyugat felé úgy kellene végrehajtani, hogy így elvágjuk és megbénítsuk a németek Balkánról elvezető menekülési útját. Ha egy ilyen végső csapást mérünk a nációkra, akkor ez legalábbis részben felmentést szerezhet nekünk, és így talán nem fognak majd teljesen lefegyverezni a szövetségesek.

b) Mindenesetre, a nációkkal szembeni aktív és passzív ellenállás céljára, újra kell szervezni és aktivizálni kell a magyar földalatti mozgalmat. Több ilyen értelmű üzenet ért el engem Magyarországról, de részemről ilyen akció nem lehetséges mindaddig, amíg Amerikában kell maradnom.

3. Most, a németek hatalmának hanyatlásakor sürgősen realizálni kellene a két utóbbi lehetőséget. E célból egyikünk se vágja el most azokat a szálakat, amelyek még a „hivatalos” Magyarországhoz fűzik. Ellenkezőleg: a kormány új tagjait is meg kell környékezni és meg kell nyerni az ügynek. A lehető legrosszabb lenne számunkra most nyilvánosan Horthy ellen fordulni. Bármit is gondolunk az ő jelenlegi szerepéről, tartsuk meg magunknak, mivel kétségtelenül ő tudja leginkább befolyásolni a magyar hadsereg viselkedését.

Mindent megteszek azért, hogy mielőbb Rómába jussak (lehetőleg Lisszabonon keresztül). Itt sok jóakarat tapasztalható, de – nem tudni mi okból – az angolok ellenzik azt. Tudna bármelyikötök segíteni nekem a briteknél? Én természetesen soha nem bántottam meg őket. Lehet, hogy az Amerikához fűződő barátságomat kifogásolják.

4. Washingtoni tartózkodása idején rendkívül eredményes beszélgetést folytattam Mikofajczykkal. Ő segít nekünk, amikor csak tud, de az ő helyzete sem irigylésre méltó. Megbízható és reméljük, nagyon hasznos barát. Rendkívül hálás vagyok Neked azért, hogy egy kölcsönt próbálsz szerezni. Hasznosabb lenne most, mint valaha volt. Megkaptad válaszat leveledre? Kifuthatunk az időből is ez ügyben.

5. Most kaptam üzenetet Ullein Reviczkytól, aki azt kérdezi, hogy Károlyi Mihállyal együtt hajlandó lenné-e résztvenni a Magyar Közös Bizottságban. Azt válaszoltam, hogy „a legelső probléma egy olyan politikai platform kialakítása, amely mind a három szövetséges hatalom, mind a mi számunkra elfogadható. Ha ez lehetséges, nem szabad, hogy személyes ellentétek zavarják meg a magyar egységet.” Ullein is informált engem, mielőtt elindult Svédországba, hogy pártom felhatalmazta, nevében is folytasson tárgyalásokat. Cserébe azt kértem tőle, hogy előzetes hozzájárulásom nélkül ne folytasson pártom nevében tárgyalásokat és ne kössön megállapodásokat. Ezt a hozzájárulást nem adtam meg.

Remélem, kapok Tőled híreket, szívélyes üdvözléssel

Peti

*Wodianer Andor, Ambró Ferenc, Chorin Ferenc, Kornfeld Móricz és Bethlen Gábor¹ levele
Horthy Miklós kormányzóhoz*

Wodianer [Andor] üzenete Budapestre
Lisszabon, 1944. szeptember 27.

Az ellenséges csapatok határainkat átlépték. Ebben a tragikus pillanatban az alulírottak még egy utolsó kísérletet tesznek a Kormányzó Úr öfömméltóságát annak parancsoló szükségességéről meggyőzni, hogy – amennyiben eddig is még nem történt volna meg – minden belpolitikai momentum félretekintésével – megadásra való készségünknek lehetőleg megfelelő meghatalmazással ellátott katonai személyiség útján haladéktalanul kifejezést kell adnunk három szövetséges főhatalommal szemben. Magától értetődik, hogy egyidejűleg kollaborációs hajlandóságunkat is ki kell jelentenünk, mert ezzel nemcsak negatív, hanem pozitív értelemben is használhatnánk az országnak.

A taktikai helyzet kilépésünkre relatíve kedvező. A német vonalak átmenetileg konszolidálódnak látszanak. Magatartásunk ezt a folyamatot megszakítaná. Lelkiismereti kérdésekről nem lehet szó: ugyanis eltekintve az országnak kockán forgó kérdéseitől, a márciusi események óta nemcsak semmiféle morális obligációban nem vagyunk a németekkel, hanem akkori perfid eljárásuk egyenesen feljogosít bennünket arra, hogy ellenük forduljunk.

A bolsevista veszély, amennyiben ez a régi virulens formájában még egyáltalában fennállna (a romániai és bulgáriai hírek e tekintetben nagyon megnyugtatók), elhárítani már nem áll módunkban. Rajtunk kívül álló erőktől függ és abba beleszólásunk nincs, hogy vajon az immár elkerülhetetlen orosz megszállással Magyarország bolsevizálódik-e vagy sem. Ha Közép- és Kelet-Európa bolsevizálódik, mi is bolsevizálódni fogunk. Különben nem. Ma ellenben 1919-cel nem egy speciális magyar, hanem általános európai problémáról van szó. Egyébként, ha kilépésünkkel az amúgy is már elkerülhetetlen német összeomlást siettetnénk, mindenesetre az angolszászok könnyebben vethetnének gátat esetleges bolsevista-imperialista törekvéseknek Európában, mintha erejüket még sokáig Németország letörésére volnának kénytelenek felhasználni.

Lakatos tábornok² legutóbbi parlamenti beszédében felvetette a kérdést, hogy milyen előnyünk származna a fegyverletételből. Íme néhány a sok válaszból:

- I. Ezekre tízezrek halnak meg legjobb fiaink közül a német érdekekért folyó küzdelemben. Ez megszűnne.
  - II. Megkímélnénk az országot a teljesen kilátástalan küzdelemmel járó további anyagi pusztulástól. A még romba nem dőlő gyáraink továbbra is biztosíthatnák munkásaink százezrei számára megélhetést.
  - III. Már a fegyverszüneti tárgyalások során felhozhatnánk a románokkal szembeni helyzetünket erősítő érveket, mint például:
    - a) a bécsi döntést nem mi, hanem a románok provokálták, amivel megelőztek egy a németeknek feletle kellemetlen magyar–román konfliktust. Az arbitrage kérdéssel tehát a románok német érdekeket szolgáltak.
    - b) Amíg a románok nem kérték maguk német csapatok kiküldését a román hadsereg képzése címén, a német csapatok nem mentek át Magyarország területén stb.
- A „feltétel nélküli megadás” kifejezéstől nem szabad megijednünk, hiszen látjuk, mi történt finn, bolgár és román viszonylatban.

¹ Chorin Ferenc és Kornfeld Móricz – családtagjaikkal – 1944. jún. 26-án érkeztek Lisszabonba. Ambró Ferenc szeptember elején szintén a portugál fővárosokban tartózkodott. Gr. Bethlen Gábor Bethlen István legkisebb fia – diplomáciai pályára lépett, 1940. nov. 2-től a bulgáriai magyar követség első titkára. 1943 végén vagy 1944 elején apja – Horthy és Kállay tudtával Lisszabonba küldte, hogy a kiugrási ügyekben közreműködjön. 1944. szeptemberében még itt volt.

² Lakatos Géza – vezérezredes, 1944. aug. 29-től 1944. okt. 16-ig miniszterelnök.

Bizonyos értesüléseink szerint a szovjet egyetért az angolszászokkal abban, hogy a Kormányzó Úr Öfömléttsága értesíttessék, hogy a szövetségesek hajlandók magyar megbízottal feltételeket közölni. Moszkva szerint Magyarország lényegesen enyhébb feltételekre számíthat, ha csatlakozik a Németország elleni küzdelemhez.

A Kormányzó Úr Öfömléttségén múlik, hogy Magyarország megmentésére kínálókozó ezt az utolsó lehetőséget felhasználja.

Wodianer, Ambro, Chorin, Kornfeld és Bethlen.

HIA. Poland. Poselstwo (Portugal). Box 9. Angol nyelvű gépirat. Másolat. Az iraton megtalálható G. Potworowski kézjegye és egy dátum („GP, 13/10”), valamint egy olvashatatlan félmondat. A levél tartalmilag azonos változatát a lisszaboni magyar követség iratanyagából közli: Újpétery Elemér: Végállomás Lisszabon. 498–500. old. E változatban a második bekezdés harmadik mondata után így folytatódik a szöveg: „Ez a kedvező helyzet azonban rövid ideig, egy-két hétig, talán csak napig fog tartani. Tehát a legsürgősebb elhatározás szükséges. Periculum in mora”

16.

*Gustaw Potworowski lisszaboni lengyel ügyvivő feljegyzése
a külügyminiszter számára*

[Lisszabon], 1945. január

TITKOS

A Külügyminiszter Úr részére
L o n d o n

Beszélgetés Habsburg Ottó főherceggel.

Ottó főherceg, aki szigorú inkognitóban tartózkodik itt, legfiatalabb öccse, Hubert útján tudomra adta, hogy szívesen találkozni velem. A találkozásra egy reggeli keretében került sor egy olyan lakásban, amelyet itteni barátaink engedtek át a főhercegeknek; jelen volt mindkét Habsburg és én. A találkozás célja minden bizonnyal az volt, hogy Ottó főherceg pontosítsa irányunkban a legutóbbi magyarországi eseményekkel kapcsolatos álláspontját, és ezzel egyidejűleg kifürkésze a mi nézeteinket. Annál is inkább célszerűnek tarthatta ezt, mivel Miklós kormányának megalakulása¹ zavart, ingadozást és dezorientációt idézett elő az itteni magyarok között, akiknek a lengyel tényezőkkel fenntartott kapcsolatairól a főherceg kétségtelenül informálva van.

Igy a beszélgetés rögtön az elején természetes módon a magyar ügyekre terelődött. A főherceg kifejezésre juttatta azt a meggyőződését, hogy a szovjet offenzíva súlypontja jelenleg áthelyeződött Lengyelországra, mivel Magyarországon Miklós kormányának megalakulásával azok a politikai célok, amelyekre a szovjetek törekedtek, el lettek érve, annál is inkább, mivel a szövetséges közvélemény csaknem teljesen bedőlt e kormány demokratikus látszatának anélkül, hogy alaposabban megvizsgálta volna annak lényegét. Azonnal ráharapott arra az általam feltált, a Miniszter Úr nekem megküldött értékelésével egyező véleményre, miszerint a szovjetek célja az volt, hogy Magyarországon leszereljék a szovjetellenes elemeket, és előkészítsék maguknak az utat a balratolódáshoz. Ennek alátámasztására felsorolt egy csomó adatot és részletet a kormány összeállításáról, amelyeket vázlatosan már közöltem Miniszter Úrral. A nyilvánvalóan kommunistákon kívül Miklós kormánya két csoportból áll: 1 – mérsékelt pártönkivüliekből, olyan nagy tekintélyű és tehetséges emberekből, akik viszont államszervező tevékenységre teljesen képtelenek. Ezekhez kommunista államtitkárokat osztottak be, akik

¹ Az 1944. dec. 22-én Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormányról van szó, amelynek elnöke Dálnoki Miklós Béla vezérezredes lett.

de facto a hatalmat gyakorolják. Így például a belügyminiszter egy ismert író és történész² – aki azonban abszolút képtelen arra, hogy kiadjon valamiféle adminisztratív intézkedést.

A másik csoportot „a szó legszélesebb értelmében vett konzervatív” pártok képviselői alkotják (akik közé még a szocialistákat is besorolta). Ezek olyan tárcákat kaptak, amelyek normális időkben talán fontosak is, de teljesen lényegtelenek a mostani döntő pillanatokban: az oktatást, a pénzügyeket, az ipart. Hangsúlyozni kell ezzel kapcsolatban azt, hogy a másodrangú egyéniségeket vették be a kormányba, a pártvezetőket mellőzték.

Az agrárpártnak a vidéken legbefolyásosabb képviselője például az országgyűlés alelnöke³ lett, ami inkább tiszteletbeli funkció, a kormányba a pártnak egy sokkal kevésbé ismert tagja került be.

A parlamentbe megválasztott 230 képviselő közül 200 a kommunista,⁴ ezek részben nyíltan, részben „parasztpárt”, „munkás-parasztpárt” stb. fedőnév alatt működnek.

Különös figyelmet érdemel a rendkívül burjánzó törvényhozó tevékenység. Többek között olyan földreformot erőltetnek, amelyek ellentétesek a legelemibb gazdasági elvekkel. Nemcsak hogy általában túl kicsik a kiosztott parcellák, de a tulajdonosokat az első néhány évre törvényileg megfosztották kormányhitelek felvételének lehetőségétől a föld megművelésére, viszont kötelezték őket arra, hogy a termés 50%-át adják le „a reform költségeire”.

Ami a hadsereget illeti, annak többsége a debreceni kormány mellett foglalt állást, amiben főleg olyan indítékok játszottak szerepet, mint a németeken való bosszúállás mindazokért az elnyomó intézkedésekért és a kivégzésekért, amelyeket Horthy eltávolítása után követtek el. A németek oldalán állítólag csak 6–7 magyar hadosztály maradt.

A beszélgetés további részében felvettem a külföldi magyaroknak a Miklós-kormányhoz való viszonyulását. A főherceg megállapította, hogy Amerikában ezt a kormányt mindeddig csak a másodrangú baloldali és kommunista körök ismerték el, ellenben nincs semmi hír arról, hogy bármiféle kijelentést tett volna e tekintetben Eckhardt T. vagy más vele kapcsolatban álló vezető személyiség, mert ezzel nem habozott volna eldicsekedni a szovjet propaganda, amely rádión keresztül urbi et orbi szétkürtölte minden, a debreceni kormányhoz való adhéziót. Egyébként Eckhardt, akitől a főherceg a közeli napokban híreket vár, mindeddig arra az álláspontra helyezkedett, hogy megőrzi a teljes tartózkodást, és félreáll „egészen a következő háborúig, amelyre 4–5 év múlva számít”. „Azt tanácsoltam és továbbra is azt tanácsolom neki, hogy ne kötelezze el magát, ugyanakkor tartson fenn lehetőleg szoros kapcsolatot pártjának otthoni tagjaival. Ez a tartózkodás tűnik a legcélszerűbbnek, mivel a Miklós-kormány elleni nyílt fellépés a németbarátság vádját vonhatná maga után.”

Európában Károlyin⁵ kívül elismerte Ulléin Revitzky és a Stockholmban tartózkodó követek csoportja (többek között Ghyka, az utolsó washingtoni követ⁶), az ankarai követ, az ankarai követség és az isztambuli konzulátus személyzete, Bobrik⁷ párizsi és Apor római követ.

A berni csoport, Ambró Madridban és Wodianer itt (ez utóbbról bizonyos kétkedéssel nyilatkozott) továbbra is tartózkodnak, ellenben Horthy utolsó kormányának ügyvivői itt és Madridban – Újpestery és Hollan – az új kormány mellett nyilatkoztak.

Általában a külföldi magyarok között nagy dezorientáció és opportunizmus uralkodik, amit vagy karrierszempontok motiválnak, vagy pedig az a szándék, hogy mentsék magyarországi vagyonukat.

² Erdei Ferenc.

³ Téves információ. A kommunista Sántha Kálmán mellett az októbrista Juhász Nagy Sándort választották az Ideiglenes Nemzetgyűlés másik alelnökévé. Juhász Nagy – bár a 30-as évek végén Bajcsy-Zsilinszky révén kapcsolatban állt a kisgazdapárttal – nem volt tagja a pártnak. Az Ideiglenes Kormányban két kisgazdapárti politikus vett részt: Vásáry István és Gyöngyösi János.

⁴ Tévedés. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek csak 70 kommunista képviselője volt.

⁵ Károlyi Mihályon.

⁶ Ghyka György – hivatásos diplomata. 1940. dec. 14-től 1941. dec. 12-ig washingtoni magyar követ.

⁷ Bobrik Arno – hivatásos diplomata. 1940. áprilisáig Argentínában, Paraguayban, Uruguayban és Chilében magyar követ. 1943-tól vischy-i majd 1944. aug.-tól, felszabadulásától párizsi magyar követ.

Fel szeretném hívni Miniszter Úr figyelmét arra, hogy a főhercegnek Eckhardt álláspontjára vonatkozó fentebb idézett kijelentése nem egyezik meg Eckhardthoz intézett ...-i ... sz. táviratának⁸ tartalmával, amelyet Miniszter Úrnak megküldtem, s amelyben a főherceg kijelenti, hogy „a passzív álláspont a jelen pillanatban végzetes lehet, és kéri álláspontjának világos megfogalmazását”. Fel kell tehát tételezni, hogy időközben, a helyzet alaposabb tanulmányozása után a főhercegnek a debreceni kormánnyal kapcsolatos álláspontja bizonyos változáson ment át.

Egyébként Ostrowski⁹ úr tájékoztatott arról, hogy néhány nappal ezelőtt az ő közvetítésével eljutott az itteni magyarokhoz Eckhardt távirata, amelyben Eckhardt határozottan pozitívan foglalt állást a Miklós-kormánnyal szemben. Magyar körökből származó értesüléseim szerint Barcza Bernből a követek bizottsága nevében üdvözlő táviratot intézett ehhez a kormányhoz,¹⁰ amelyben örömet fejez ki annak megalakulása miatt, Wodianer pedig ezenfelül a maga nevében is küldött egy ilyen nyilatkozatot.

Ausztriával kapcsolatban a főherceg láthatólag tartózkodó volt. Kérdésemre csak annyit említett, hogy a Szövetségesek között a moszkvai nyilatkozat¹¹ alapján megkötött titkos egyezmények „toute satisfaction”-t adnak, de ha Ausztriát szovjet csapatok szállnák meg, az eddigi tapasztalatokból ítélve ezeknek az egyezményeknek valószínűleg nem lenne nagy jelentőségük.

A főherceg nagyon érdekelt a lengyel ügyek állásáról, eközben az ügyek alapos ismeretéről és nagyfokú megértéséről tett tanúbizonyságot. Többek között rendkívül hízeltően nyilatkozott az amerikai lengyel emigráció szerepéről.

A főherceg legfiatalabb öccsével együtt a közeli napokban elhagyja Portugáliát, hogy Spanyolországon keresztül Párizsba utazzék.

Ügyvivő

Gustaw Potworowski
meghatalmazott miniszter

HIA, Poland Poselstwo (Portugal) Box 9, Cépirat. Másolat. Kézzel aláírva a dátum: „3/3 1945”

⁸ Az iratot nem találtuk meg.

⁹ *Ostrowski, Rawila* – lengyel diplomata, 1944–45-ben a lisszaboni lengyel követség vezetője.

¹⁰ Ez megfelel a valóságnak. Barcza György „Diplomata emlékeim” című emlékiratának második kötetében ezzel kapcsolatban a következőket írta: „A Követek Bizottsága megfelelő biztos diplomáciai úton üdvözlőleveleket küldte a debreceni kormánynak és hazafias készségét nyilvánította.” (Svájc, 1943. április–1945. december. 66. old. HIA, Barcza-memoár.)

¹¹ 1943. nov. 1-jén Moszkvában a Szovjetunió, az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság nyilatkozatot tett közzé Ausztriáról, amelyben leszögezték, hogy Ausztriát fel kell szabadítani a német uralom alól és vissza kell állítani függetlenségét és állami önállóságát. A nyilatkozathoz csatlakozott később Franciaország is. (Lásd: Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések. 1918–1945. Második, bővített kiadás, Bp., 1983. 560. old.)

TÖRÖK JÓZSEF

Erasmus és a megújhódott katolikus egyháztörténet-írás*

„Ha akár a pápa, azaz „atya” nevére, akár a „szentséges” jelzőre gondolunk, akkor mi volna a világon, ami jobban elszomoríthatna?” – kérdezi Erasmus a Balgaság dicséretében,¹ miközben kifejti a pápákról hízelkedőnek éppenséggel nem nevezhető véleményét. Ennek ellenére egy jó évtized után X. Leó pápa dicsérettel szól Erasmusról, amikor VIII. Henriknek ezt írja róla: „Ismerem őt, és nagyra tartom”.² Ha II. Gyulával Mars ült a pápai trónon, úgy most X. Leóval Mincerva az, aki e kiváltságos helyet birtokolja. Ez a tény pedig sajátos színezetet ad a dicséretnek, amely inkább illeti a humanista tudóst, mint a rendi kereteken kívül élő szerzetest.

X. Leó dicsérete után húsz évvel III. Gyula pápa levelet intéz Erasmushoz. Szeretné, ha a hamarosan egybehívandó egyetemes zsinaton ő is jelen lenne.³ Az agg tudóst 1535. augusztus 1-jén Gyula pápa kinevezi deventeri prépostnak.⁴ Erasmus Rómában élő barátai azonban még nagyobb kitüntetéssel igyekeznek számára kijárni, miközben ő 1535. augusztus 31-én egyik levelében ezt írja: „Morus halálával úgy érzem, az én életem gyertyája is ellobbant ... és most bíborossá akarnak tenni”.⁵ Erasmus elhárítja magától a bíbort, de nem büszkeségből, nem a Szent Kollégium iránti megvetésből, hanem, mert siet: Origenész írásait rendező sajtó alá s közben halni készül.⁶

S a tridenti zsinat, amelyen Erasmusnak jelen kellett volna lennie, még távol áll befejezésétől, amikor neve ismét első helyen szerepel. A római Index 1559 januárjában Erasmust „damnatus primae classis”-ként hozza.⁷

Mit gondoljunk erről a tudósról, akit Ulrich von Hutten 1520-ban így jellemezett: „Erasmus est pro se”⁸?

Művei egészen a 20. század elejéig, XIII. Leó pápaságának végéig a katolikus egyház indexén szerepeltek, s ez a tény döntően meghatározta az egyháztörténet-írás róla alkotott képét. A század elején íródott és rendkívül elterjedt egyháztörténelmi kézikönyv a reformáció előfutárának tekintette, mert „a Balgaság dicséretében maró gúnnyal ostromozta Róma erkölcsi hibáit, a szerzetesi és világi pápaság életében és az egyházi tudományosságban előforduló visszaéléseket”.⁹

Egyszerű hasonlattal élve, amint Petőfinek a hazáról és a népről alkotott véleményét hiba lenne egyedül a Helység kalapácsa c. munkája alapján megítélni, ugyanúgy egyoldalúságra vallana Erasmusnak az egyházzal és a hívekről mondott ítéletét a Balgaság dicséretéből, mint legfontosabb forrásból tudakolni. Érdemes hozzáfűzni, hogy Erasmus és Thomas More humora külön tanulmány tárgya,

* A Magyar Tudományos Akadémia Egyháztörténeti Munkabizottsága szervezésében 1986. augusztus 22-én rendezett Erasmus-emlékülésen elhangzott előadás.

¹ *Rotterdam Erasmus: A Balgaság Dicsérete.* Ford.: Kardos Tibor. Bp. 1958. 134.

² *G. Marc 'Hadour: L'Univers de Thomas More. Chronologie critique de More. Érasme et leur époque (1477–1536),* Paris, 1963. 219.

³ Uo. 505.

⁴ Uo. 509.

⁵ Uo. 511.

⁶ *L.-E. Halkin: Érasme et la mort.* In: *Revue de l'Histoire des Religions*, 1983/3. 269–291.

⁷ *G. Marc 'Hadour* i. m. 513.

⁸ *J.-B. Pineau: Érasme. Sa pensée religieuse.* Paris, 1924.

⁹ *I. Marx: A katolikus Egyház története.* Ford.: Bilkei Ferenc. Székesfehérvár, 1932. 538.

és ez nagyban segíti a Balgaság dicséretének helyes értelmezését.¹⁰ Igazságtalanság lenne viszont az idézett katolikus egyháztörténész, Ignaz Marx egyoldalú elmarasztalása is. Erasmus körül a vélemények egyházon belül és kívül egyaránt megoszlottak és megoszlanak.

1849-ben szabadgondolkodónak tartották, majd pártatlan skeptikusnak, Spinoza, Bayle, Lessing, Voltaire szellemi rokonának. Egyik oldalról azt vetették szemére, hogy bárki másnál jobban ismerte az egyházi visszaéléseket és megelégedett a tréfálkozással, mert nem akarta kockára tenni saját nyugalma. Sőt, hírnevét fenntartandó a többség vallását elfogadta, annak ceremóniaihoz alkalmazkodott. A másik tábor azt hánytorgatta, hogy a Szentírást szinte hit nélkül, racionálisan magyarázta. Írásaira a cicerói stocizmus nyomta rá bélyegét, alapvető gyöngesége a relativizmus, a határozatlanság; adogmatikus, antiszakra mentális beállítottságú, a szubjektív vallá sságot túlzottan hangsúlyozta. Képmutató módon szemet hunyt a hitbeni újítások fölött, s Krisztusról nem mind Üdvözítőről, hanem mint a filozófia atyjáról beszélt. Bírálói tekintet nélkül hovatartozásukra közösen elítélték függetlenségét, s állásfoglalásait éppúgy, mint állást nem foglalásait. Olyan tudós – állították még nem is olyan régen katolikus oldalról –, aki megvetette a keresztény múltat, nem ismerte és nem is akarta ismerni az egyházatyákat, mert azt tanította, hogy csak így, mindenféle hagyományos felfogástól megszabadulva, egyedül az ókori klasszikusokra támaszkodva lehet a Bibliát tanulmányozni. A század első felének egyik legkiválóbb Erasmus-kutatója, Augustin Renaudet szerint Erasmusnál be nem vallottan, de a valdiak, husziták, lollardok téziseinek a visszavételezéséről van szó¹¹. Más vélemény szerint ő az első modern ember, s vele a Tudomány győzött a Kinyilatkoztatás felett¹².

Mindezt erasmus még kiegészíteni azzal, hogy személye, tanításának a lényege körül az ellentmondások szinte napjainkig nyomon követhetők. Míg Jacques Étienne szerint Erasmusnak az írás iránt érzett tisztelete, lelkesedése „nem egy könyvnek, hanem egy személynek, Jézusnak szól”¹³, addig Lucien Febvre úgy vélekedik, hogy Erasmus számára Krisztus nem a fájdalma k férfia, nem az áldozat, nem ember, nem személy. Számára Krisztus a tanítást, az erkölcsi tant jelenti¹⁴, mert „Christum ... nihil aliud quam caritatem, simplicitatem, patientiam, puritatem, breviter quicquid ille docuit...”¹⁵ – írja a humanisták fejedelme. S mi a kereszténység? – kérdezi Febvre, hogy ismét Erasmus (szövegösszefüggésből kiragadott) szavaival válaszoljon: „Nihil aliud, quam vera perfectaue amicitia”¹⁶. Fölösleges folytatni az ellentétes nézetek felsorolását; ha nem is menthető, de legalább érthető, hogy az Indexre tett Erasmusról miért ez az ellentmondásos, negatív kép öröklődött a katolikus egyháztörténet-írásban szinte napjainkig.

A következőkben a teljesség igénye nélkül három részterületet szükséges megvizsgálni, mert ezeken döntően új értékelés született a humanista tudós életével, tanításával, életművével kapcsolatban. A jelenlegi katolikus történetírás már ezek ismeretében árnyaltabb, hitelesebb portrét rajzolhat meg.

Erasmus levelezésének teljes és kritikai kiadása nagy segítséget jelent magatartásának, gondolatának, indítékainak megértésében, helyes értelmezésében¹⁷. Külön említésre érdeme: Germain Marc' Hadour egyedülálló műve, amely napról napra követi Morus és Erasmus eseményekben gazdag életét¹⁸.

¹⁰ M. Nédoncelle: L'humour d'Érasme et l'humour de Thomas More. In: *Scrinium Erasmianum*. Leiden, 1969. 547–567.

¹¹ A. Renaudet: Érasme et l'Italie. Paris, 1954. 8.

¹² Trencsényi-Waldapfel: Antiquité et réalités contemporaines dans les Colloques d'Érasme. In: *Acta Academiae scientiarum Hungaricae*. 15. 1967. 219.

¹³ J. Étienne: Spiritualisme érasmien et théologiens louvanistes; un changement de problématique au début du XVI. siècle. Louvain, 1956. 147.

¹⁴ L. Febvre: Le problème de l'incroyance au 16e siècle. Paris, 1968. 297.

¹⁵ P. S. Allen: *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Rotterdami*, 12 kötet (1484-1536). Oxford, 1906–1988. I. 115.

¹⁶ L. Febvre: Le problème... i. m. 296. Allen: i. m. I. 187.

¹⁷ Allen uo. 15. sz. jegyzet.

¹⁸ Marc' Hadour: uo. 2. sz. jegyzet.

Születésének ötszázadik évfordulója az Erasmus-irodalmat még bőségesebbé tette. Talán ennél is fontosabb, hogy M. Bataillon¹⁹, L.-E. Halkin²⁰, J. Étienne²¹, L. Bouyer²² művei mellett Henri de Lubac a humanista tudós által művelt exegézisre vonatkozóan végzett alapvető kutatást, s ezt nagyszabású szintézisében közzétette²³. A tengernyi irodalomból kiemelkedő még az a három nagyobb méretű tanulmány, amely az erasmusi életmű teológiai vonatkozásait tárta föl. E. W. Kohls a humanista tudós teológiáját²⁴, G. Ghantraine a misztérium és a „*philosophia Christi*” kapcsolatát vizsgálta²⁵, míg J. B. Payne a szentségtant dolgozza föl²⁶. Az egyháztörténet-írásnak ezentúl kötelessége figyelembe venni a teológiatörténeti kutatások eredményeit. Ez az első pillantásra egyszerűnek látszó feladat azonban nem könnyű, mert például német nyelvterületen olyan nagy tekintélyű történészek állásfoglalásának gyökeres megváltoztatásáról van szó, mint amilyen J. Lortz,²⁷ E. Iserloh és H. Jedin.²⁸

Az Erasmusról kialakított eddigi helytelen állásfoglalásokat túlzott egyszerűsítés lenne a humanista tudós esetleges kétértelműségeivel vagy kizárólag csak a források (ti. levelezése) eddigi hiányával magyarázni. Erasmus nem szisztematikus teológus, teológiai állásfoglalásait tehát egész munkásságából kell összegyűjteni. Ebből a szempontból a szabadakaratról szóló értekezése²⁹, melyet VI. Hadrián pápa kérésére írt, kivételnek tekinthető. Nehézséget jelent még Erasmus forrásainak feldolgozatlansága. Sokszor figyelmen kívül hagyják azt a természetes jelenséget is, hogy humanizmusa fejlődésen, változáson ment keresztül. Írásainak vizsgálatában nélkülözhetetlen a szemantikai, strukturális és tematikus analízis, mint komplex és komplementer vizsgálati módszer. E technikai jellegű nehézségek vázlatos áttekintése sem mondható érdektelennek, mert számtalan értelmezési probléma, nehézség ezek egyiké- nek figyelembe nem vételére vezethető vissza.

Az Erasmus-kutatásban, amint már fentebb említésre került, három területen születtek döntően új eredmények, bár fölöttébb nehéz a területek szétválasztása, mert mindegyik teológiai jellegű.

Erasmus teológiai munkássága két, meglehetősen különböző részre oszlik. A „*Novum Testamentum*” kiadásától³⁰ kezdve a pozitív teológiai problémákba torkolló exegetikus tanulmányokig terjed az egyik rész, s ide tartoznak az általa készített, sajtó alá rendezett egyházatya-kiadások is. A másik csoportba tartozó művek fő célja a pietás előmozdítása, ezeket erkölcsi teológiai jellegű írásoknak lehet nevezni³¹. E két csoportot egymással összefüggésben kell vizsgálni, különben féltő, hogy az elkülönítés újabb nehézségeket rejt magában. Ezen túlmenően juthat-e helyes következtetésre a kutató, ha azokat attól az élettétől elvonatkoztatva vizsgálja, amelyben megfogantak és megszülettek? Erasmus írásai szorosan kapcsolódnak eseményekben, fordulatokban gazdag életútjához. Közhely számba menő megállapítás, mégis szükséges hangsúlyozni, mert személyes kapcsolatokban oly gazdag pályafutását nem könnyű nyomon követni, áttekinteni. A „*Novum Testamentum*” kiadása például új

¹⁹ M. Bataillon: *Érasme et l'Espagne*, Paris. 1937.

²⁰ L.-E. Halkin: *Érasme pèlerin*. In: *Scrinium Erasmianum*, II. Leiden, 1969. 239–252.; *Érasme et l'Humanisme chrétien*. Paris, 1969.; *La Mariologie d'Érasme*. In: *Archiv für Reformationsgeschichte* 1977 (68). 32–55.; *La place des indulgences dans la pensée religieuse d'Érasme*. In: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 1983 (129). 143–154.; *La piété d'Érasme*. In: *Revue d'Histoire Ecclesiastique* 1984 (79). 671–708.

²¹ J. Étienne: i. m. uo. 13. sz. jegyzet.

²² L. Bouyer: *Autour d'Érasme. Étude sur le christocentrisme des Humanistes catholiques*. Paris, 1955.

²³ H. de Lubac: *Exégèse médiévale*. 2. II. Paris, 1964, 427–487.

²⁴ E. W. Kohls: *Die Theologie des Erasmus*. I–II. Basel, 1966.

²⁵ G. Chantaine: „*Mystère*” et „*Philosophie du Christ*” selon Érasme. Namur – Gembloux, 1971.

²⁶ J. B. Payne: *Erasmus, his Theology of the Sacraments*. 1970.

²⁷ J. Lortz: *Die Reformation in Deutschland*. I–II. 4. ed. Freiburg, 1962.

²⁸ E. Iserloh–J. Glazik–J. Hubert: *Reformation. Katholische Reform und Gegenreformation* (Handbuch der Kirchengeschichte IV. Freiburg im Breisgau, 1967–1975. 2. ed. 1985), 146–157.

²⁹ *De libero arbitrio*, 1524.

³⁰ *Froben nyomdájában*, Basel, 1516.

³¹ Például: *De contemptu mundi* (1490), *Enchiridion militis christiani* (1499), *Institutio principis christiani* (1516), *Modus orandi Deum* (1524), *De preparatione ad mortem* (1534).

színezetet kap, ha tudjuk, hogy Cisneros bíboros az alcalai egyetemen tanárságot ajánlott föl Erasmusnak és meghívta, hogy vegyen részt az alcalai „Biblia polyglotta” kiadásában³². Élete ellentétes előjelű eseményekben gazdag: a szerzetesi élettől történt elfordulás nála a keresztény humanizmus fölfedezését készítette elő; Basel vallási életének megváltozása miatt a várost elhagyta, viszont az Órigenész-kiadás miatt ide visszatért. Mindez nem jelent pálfordulást. Lortz a koherens szisztéma hiányát vetette szemére többek között³⁵. Ez azonban igaztalan, mert Erasmus nem egyik vagy másik írásával, hanem egész életművével alkotott szintézist.

Munkásságának első részterülete, amelyet az újabb kutatások alapján kell értékelni, az egyházatyák írásaival áll kapcsolatban. Őm először érdemes magát Erasmust meghallgatni: „Plus me docet christianae philosophiae unica Origenis pagina, quam decem Augustini” – írta 1518-ban Johannes Eckhez címzett levelében. Ezért is meglepő, hogy Charles Béné monográfiája: *Érasme et Saint Augustin*³⁴ – Ágoston befolyását vizsgálja. Erasmus és az ókori klasszikusok kapcsolata lényegesen ismeretebb, mint az, hogy mit is köszönhet valójában az egyházatyáknak. A Közös Élet Testvéreinek erőfeszítéseit folytatja, bár az indítást erre vonatkozóan nem náluk kapta. Célja, hogy a teológia művelésében az egyházatyáknak nagyobb szerep jusson, mert a későskolasztikus teológia inkább Arisztoteléstől, mintsem az egyházatyáktól kölcsönözte érveit. Ezen túlmenően fölfedezte a patrisztikus szövegek minőségi hiányosságait, szövegkiadásával ezt igyekezett orvosolni. Figyelme nem siklott el át Szent Jeromos Biblia-fordításának problematikus helyein, s mindezt azért tehette, mert egész életében a „bonae litterae” védelmezője volt. Amikor a „Novum Testamentum” 1516-os előszavában, majd két évvel később a „Ratio verae Theologiae”-ben előadta az új exegézis szabályait³⁵, akkor ezzel kortársai és az utókor értetlenségére szolgáltatót alkalmat. Az antik kultúra ismerete és a „bonae litterae” vajon a „philosophia Christi” jobb megértését segíti elő (Bataillon)³⁶; vagy az emberi ész szerepének, képességeinek túlhangsúlyozásával a kereszténység transzcendens jellegét akarja lerombolni (Pineau)³⁷? Ilyen és ehhez hasonló ellentétes értelmezések föloldását segíti elő az Erasmus által használt források kimerítő ismerete. Ch. Béné tanulmánya ezért rendkívül jelentős az Erasmus-kutatásban. Vizsgálódása tárgyául szinte önként kínálkozik az a három mű, amelyek szinte mérföldkőként tagolják Erasmus életútját föllépések (1503), a csúcson (1516–1518) és élete alkonyán.

A „philosophia Christi” első tanúja az „Enchiridion militis christiani”, amely Colet-vel és Vitrier-vel kötött barátsága után született. Bár itt még viszonylag kevés az Ágostontól vett gondolat, mégis ez a néhány átvétel a mű legfontosabb helyein található, s új irányt jelez. Az „Enchiridion” segítségével Erasmus humanizmusában két szakaszt lehet megkülönböztetni. Az első angliai útja során Ágoston írásainak mélyebb megismerése révén megértette sajátos hivatását, és az ún. „fiatalkori” humanizmusból átlépett a „második” humanizmusba. Jóllehet Cicero „De officiis” c. művének 1501-es kiadásától a „Ciceronianus” (1528) megszorító jellegű állásfoglalásáig ez a „második” humanizmus is hosszú fejlődésen ment keresztül, mégis egyre inkább „ad honestamentum Dominici” irányult. Az Ágostontól származó „De doctrina christiana” mély megértése segítette Cicero értékelésénél. 1501-ben az antik szerző stílusát rajongó hangnemben dicsérte, 1528-ban viszont már élesen bírálta a klasszikus szerzőt bálványként tisztelő humanista epigonokat, s Cicero erkölcsi nagyságára helyezte a hangsúlyt.

A „Novum Testamentum” első, rövidebb előszaván az ágostonos ihletés még alig érződik; a második, terjedelmesebb változatban viszont már világosan fölfedezhető, miként befolyásolta Ágoston az Erasmus által föllállított exegézis-szabályokat. Az élete alkonyán írt „Ecclesiastes” pedig teljes

³² M. Bataillon: i. m. 77–82.

³³ Opera omnia Desiderii Rotterdami. Ed. J. Clericus, 10 kötet in folio, Leyde, 1703–1706. III. 431. Allen: III. 337.

³⁴ Ch. Béné: *Érasme et Saint Augustin au Influence de Saint Augustin sur l’humanisme d’Érasme*, Genève, 1969.

³⁵ J. Hardot: *Le Nouveau Testament d’Érasme*. In: *Colloquium Erasmianum*, Mons, 1968. 59–67.; J. Étienne: *La méditation des Écritures selon Érasme*. In: *Scrinium Erasmianum*. II. Leiden, 1969. 3–11.

³⁶ M. Bataillon: i. m. 208–209.

³⁷ J.-B. Pineau: *Érasme*, i. m. 113.

mértékben a „De doctrina christiana”-ra támaszkodva tanítja olvasóit a keresztény prédikáció-szónoklat tudományára³⁸.

Sajnos Jeromost és Órigenészt illetően még hiányoznak a hasonló jellegű feldolgozások. Az általa sokszor idézett egyházatyák között meg kell említeni Ciprián, Arnobius, Hilarius, Aranyaszájú Szent János, Ireneus, Ambrus, Lactantius, Nagy Szent Gergely és a költő Prudentius nevét. Az eddigi Erasmus-kiadások a legkisebb Plautus-, Vergilius- vagy egyéb klasszikus idézetet gondosan kimutatják, ugyanakkor az egyházatyáktól vett hosszabb szakaszokat vagy gondolatmeneteket is figyelmen kívül hagyják. Pedig Erasmus már csak azért is tisztelte az egyházatyákat, mert azok a Szentírás gondolatiból bőségesen merítettek, s jobb megismertetésük érdekében a szövegkiadás fásaszto munkáját szívesen végezte.

Mindez azonban nem tette elvakulttá, mert a következő korok skolasztikus teológiáját nem kiirtani, megsemmisíteni akarta, hanem megtisztítani és visszavezetni a forrásokhoz. „Theologiam scolasticam, nimum prolapsam ad sophisticas argutias, ad fontes divinorum voluminum et ad veterum orthodoxorum lectionem revocavi”³⁹. Amennyire fölöslegesnek tartotta a későskolasztika szubtilis, de terméketlen vitakozásait, annyira hangoztatta a teológia művelésének fontosságát. Kora teológusainak szívesen ajánlotta példaként a „summus vir”-t, „doctissimus Thomas Aquinas”-t. Nem mintha őt személy szerint a „doctor angelicus” nagyon érdekelte volna, mert egy percre sem tévesztette szem elől sajátos, keresztény humanista hivatását; mégis csodálkozott azon, hogy John Colet milyen ellen-szenvvel viseltetett Tamás iránt⁴⁰. A Szent Jeromos műveihez írt előszavában arról panaszkodott, hogy Kelemen, Ireneus, Órigenész helyett Occam, Durandus, Capreolus, Nicolaus de Lyra kerül kiadásra. Attól viszont óvakodott, hogy Tamást, Bonaventurát, vagy akár Duns Scotust ilyen összefüggésben említse⁴¹.

Ezek ismeretében szükségtelen tovább elemezni azokat a vádakát, amelyek adogmatizmussal, antiszakramentalizmussal, üres moralizálással és a teológiai nézet hiányával vádolják. A második részterületről, ahol változás történt, egyetlen példa elégségesen megvilágítja, miért jogos az Erasmus-ról örökölt hagyományos kép megváltoztatása.

A humanista tudós – amint már említettük – nem szisztematikus teológus, hanem ízig-vérig kora gondolkodója, aki a teológiai kérdéseket is humanistaként közelítette meg. A keresztény valóság középpontjában Krisztus a forrás; a konkrét történelem számtalan, egyszerre drámai és szimbolikus, látható és láthatatlan, emberi és isteni, egyéni és közösségi dimenziója belőle források, benne össz-pontosul. Ennek értelmét az Egyház birtokolja, folyamatos termékenységet az Egyház biztosítja – vallja Erasmus, miközben az „Exurge Domine” bulla kibocsátását helytelenítette. Ugyanakkor kétszer is kinyilvánította (1520, 1521), hogy számára a „regula fidei” a katolikus Egyház, s ez azonos a római egyházzal. Az a tény, hogy ezen álláspontján mindvégig kitartott, nem megalkuvás vagy kényelemszeretet eredménye, hanem hosszú és elmélyült reflexió gyümölcse volt. Mindez kereszténységét egy csöppet sem tette kevésbé kritikussá, hiszen a kereszténység kritikája és a kritikus kereszténység (P. Mesnard kifejezésével élve) arra hivatott, hogy az Egyházat és a híveket megsegítse: mielőbb visszatérhessenek „ad purum et simplicem christianismum”⁴².

G. Chantraine tanulmánya, melyben a misztérium és a „philosophia Christi” viszonyát egyszerre mutatja be Erasmus sajátos, humanista módon történő teologizálását, teológiájának krisztocentrikus voltát, a vallási élet interiorizációjának logikus következményét, és a humanista tudósra alkalmazott adogmatikus, antiintellektualista, antiszakramentalista jelzők tarthatatlanságát. Erasmus se el nem veti, se nem módosítja a szentségtant. Igaz, hogy szóhasználata időnként polemikussá és némi félreérthetőséget is magában rejt, valamint a keresztiséget és az Eucharisziát jobban hangsúlyozza, mint a többi szentséget; de a szentségtani meghatározásokon és elméleteken túl olyan mély összefüggésekre mutat rá, amelyeket csak az igazi, vérbeli teológus képes fölfedezni, fölsismerni. Ezeket

³⁸ Ch. Béné: Érasme i. m. különösen: Conclusion générale, 427–429.

³⁹ Allen, i. m. VI. 328.

⁴⁰ Allen, i. m. IV. 520.

⁴¹ H. de Lubac: Exégèse i. m. 2. II. 432.

⁴² L.-E. Halkin: Érasme et la critique du christianisme

⁴³ Lásd 25. sz. jegyzet.

az általa hangoztatott összefüggéseket ma „szakramentális ökonómia” gyűjtőnévvel lehet egybefogni. Erasmus „sacramentum – mysterium”-tanát az egyháztörténészek sokszor félreértették, ezért esett a választás erre a példára. Erasmus saját fogalomkészletével pontos, helytálló képet dolgozott ki az Egyház szentségi jellegéről. A Biblia segítségével Krisztusról szerzett affektív – vallásos ismeret (mai kifejezéssel élve) Krisztus „Mysteriengegenwart”-jához vezet el. Erasmus teológiája így, ezzel elkerüli a szubjektívizmust⁴⁴.

A harmadik részterület – ahol jelentős szemléleti változásnak lehetünk a tanúi – a lelkiégtörténethez tartozik. Igen jellemző, hogy a „Dictionnaire de Spiritualité” Erasmusnak 1955-ben csak 12 kolumnát szentelt. A spanyol szerző, Richard G. Villoslada pedig ezt írta: „soha nem volt igazán jámbor, soha nem voltak súlyosabb lelki krízisei”.⁴⁵ Egyetértett Huizingával, aki szerint „Erasmus életében nem volt damaszkuszi út!”⁴⁶. A híres lexikon szerkesztői jó egy évtized elteltével szükségesnek érezték módosítani a sok helyes megállapítást, ugyanakkor számtalan hagyományos tévedést tartalmazó képet. Ezért a „Humanisme” címszónál bevették J.-P. Massaut 22 kolumna terjedelmű írását⁴⁷. Mi ebben az új, mi ennek a lényege? A krisztocentrikus, az ember „intus”-ához szóló, interiorizációra törekvő vallásosság spiritualitása annyiban humanista, amennyiben Istent és a világot az emberrel kapcsolatban vizsgálja. A humanisták, s közöttük kiváltképp Erasmus, Istent nem önmagában, mintegy metafizikai tárgyként szemlélték, hanem az ember felé történő kitárulkozásában. Vagyis a kinyilatkoztatás Istenéről szólnak, akit az Írások tárnak elénk. Így minden, ami Istenről elhangzik, az emberről is szól. Mivel Isten az ember felé fordult, az ember alapvetően Istenre rendelt lény. Ez az Isten és ember közötti kapcsolat nem antropocentrikus, hanem antropo-teocentrikus. Erasmus modern kifejezéssel „perszonalista és egzisztencialista” lelkisége a leghagyományosabb, vagyis a biblikus teológiából táplálkozik, ahol a „fides quaerens intellectum” a Léleknek engedelmeskedve a „transformatio in Christum” reményében vizsgálja az Írások értelmét. Erasmus azt a hagyományos, patrisztikus és szerzetesi lelkiséget újította föl hallatlan sikerrel, amely a XII. századig mindenütt kiváltságos helynek örvendhetett⁴⁸.

Lehetne még tovább sorakoztatni az „Ecclesia semper reformanda”-ról vallott nézeteit, valamint a részletkérdésekkel, pl. a búcsúk teológiájával, a zárandoklatokkal, a Mária-tisztelettel kapcsolatos állásfoglalásait⁴⁹, de ezeknek a vizsgálata alapjaiban már nem módosítaná az eddig fölvezetett képet, legföljebb egy-egy vonást finomabbá, árnyaltabbá tenne. A zürichi 1524-es események kapcsán egyik levelében maga Mária is megszólal: „Me vero quantumvis inermem, non tamen eicies, nisi simul eicecto filio quem ulnis teneo. Ab hoc non me patiar divelli, aut hunc una mecum extrudes, aut utrumque relinques, nisi mavis habere templum sine Christo”⁵⁰. Az idézetet nem is kell folytatni, a szerző krisztocentrikus gondolkodásmódja annyira szembevetendő.

Túlzás volna azonban feltételezni, hogy minden esetben hagyományos nézeteket vallott, és fegyelmi kérdésekben néhány véleménye katolikus részről ma is elfogadhatatlan. A nehézségeket az erasmusi életmű teljességével számot vető egyháztörténet-írás nem hallgatja el ezután sem, de körültekintőbben értékeli, s így a történelmi valóságot jobban megközelítheti.

Csábító feladat lenne még Erasmus alakját barátain – Sadolet bíboros, Thomas More, Guillaume Budé – keresztül bemutatni, amint azt Henri de Lubac teszi,⁵¹ hogy katolikuságát a kortársak véleményén keresztül is szemléltesse, de erre egy rövidre szabott tanulmány keretében nincs lehetőség. Itt csupán Erasmus személyének és üzenetének az egyháztörténet-írás múltbéli tévedéseivel, jelenlegi

⁴⁴ G. Chantaine: „Mystère”, i. m. 376–394.

⁴⁵ Dictionnaire de Spiritualité, fasc. 28–29., Paris. 1960. 925–936.

⁴⁶ J. Huizinga: Erasmus, Basel, 1936. 70. Idézi: Dict. de Spiritualité i. m. 931.

⁴⁷ Dictionnaire de Spiritualité, fasc. 46–47., Paris. 1969. 1006–1028.

⁴⁸ Dict. de Spiritualité, i. m. fasc. 46–47., col. 1026–1027.

⁴⁹ Uo. 20. sz. jegyzet.

⁵⁰ Opera omnia, Ed. J. Clericus, i. m. I. 776 A–B. Halkin több tanulmányában idézi: Érasme pelerin, 246.; La Mariologie d'Érasme, i. m. 46–47.; Érasme et la critique du christianisme, 177.; La piété d'Érasme, i. m. 693–694.

⁵¹ H. de Lubac: Exégese, i. m. 475–487; Y. Charlier: Érasme et l'amitié d'après sa correspondance, Paris, 1977.

állásfoglalásával történő szembesítését akartuk fölvázolni. Az ő lelkibb kereszténységet hirdető üzenete nem arra buzdította kortársait, hogy az emberek kevesebbet higgyenek, hanem hogy jobban higgyenek. Üzenete hatékonyságának igazi, nagy titka: vissza a forrásokhoz!

Erasmusnak van egy sokszor, de ritkán teljes terjedelmében idézett megállapítása: „Fero igitur hanc ecclesiam, donec video meliorem; et eadem me ferre cogitur, donec ipse fiam melior”⁵² Az „Ecclesia” Erasmust már nem teheti jobbá, de a róla alkotott képet, örökségének hasznosítását még igen.

Életművének gazdagsága láttán, függetlenül attól, hogy személy szerint miként értékeljük állásfoglalásait vagy állást nem foglaltak, bizton elmondhatjuk: mindnyájan Erasmus örökösei vagyunk.

⁵²Opera omnia, Ed. J. Clericus, i. m. X. 1257–1258. Erasmus tanulmányozásánál nélkülözhetetlenek: *F. Vander Haeghen*: Bibliotheca Erasiana. Répertoire des oeuvres d'Érasme. I–III., Gand, 1893. Reprint 1961. *J.-Cl. Margolin*: Douze années de bibliographie érasmiennne (1950–1961), Paris, 1963. *J.-Cl. Margolin*: Quatorze années de bibliographie érasmiennne (1936–1949). Paris, 1969.

MOLNÁR GYÖRGY

A Monarchia hadiflottájának utóélete

A Monarchia hadi és kereskedelmi hajózását a közvélemény, de még a történészek is hajlamosak jelentéktelen, inkább nevetséges és csak a költségvetés terheit növelő dologként kezelni. Való igaz, hogy a világ nagy hajózó nemzeteivel összehasonlítva méreteiben és műszaki színvonalában egyaránt másodrendű volt, viszont a Monarchia legfőbb potenciális tengeri ellenfele, Olaszország, sőt Franciaország hajózása is ebbe a kategóriába tartozott. Az Adrián és a Földközi-tengeren egyedül az angol flotta jelenthetett valóban elsőrendű erőt, de annak modern főerői mindvégig az Északi-tengeren és az Atlanti-óceánon maradtak. Ilyen körülmények között Ausztria–Magyarország haditengerészete az I. világháború egész időtartama alatt sikeresen látta el stratégiai feladatát, az Adriai partvidék védelmét. A kereskedelmi tengerészet a költségvetés nagyarányú és átgondolt támogatásával, Triesztre és Fiuméra támaszkodva, 1914-ig biztosította a Monarchia külkereskedelmének a szükséges szállítókapacitást.

Magyar szempontból különösen érdekes, hogy a dunai hajóraj a háború első napjától az utolsóig főlényes biztonsággal látta el feladatait, és hogy a Magyar Folyamtengerhajózási Részvénytársaság (MFTR), valamint az osztrák Duna Gőzhajózási Társaság (DDSG) a Dunának és mellékfolyóinak vitathatatlanul legjelentősebb hajózási vállalatjai voltak s maradtak az I. világháború után is.

Azt, hogy ez a hajózás valóban nem volt jelentéktelen, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a győztesek számára a hajók és a kikötők egymás közötti elosztása a békeszerződések fontos pontja lehetett.¹ A következőkben megkíséreljük nyomon követni a Monarchia hajóinak 1918 utáni, gyakran meglepően hosszú és kalandos pályafutását. Néhány jellemző karrier bemutatásával azt is megpróbáljuk érzékeltetni, milyen szerepet játszottak a Monarchia volt tengerésztisztjei az utódállamok életében.²

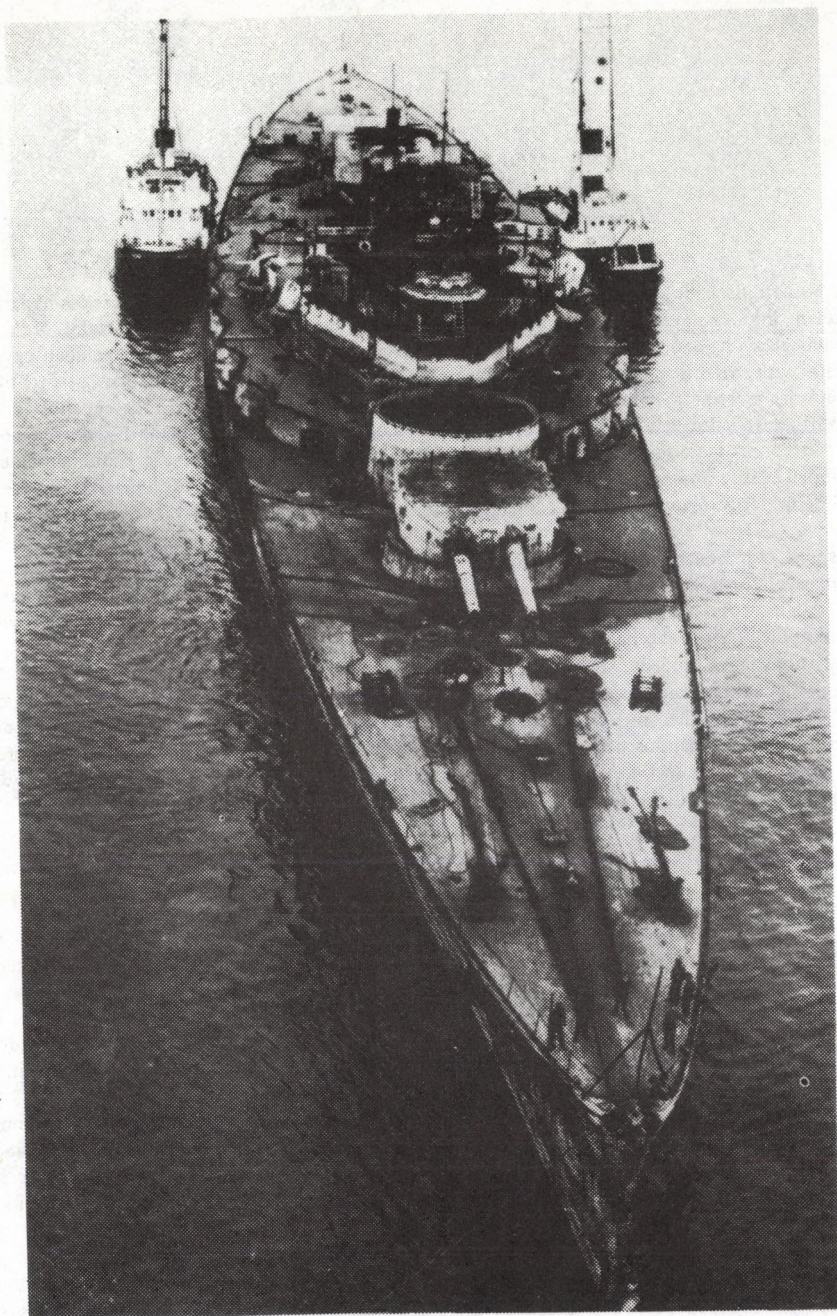
A tengeri hadihajók sorsa

A Monarchia tengeri flottája az igazi nagyhatalmak – Anglia, Németország, USA, Japán – flottáihoz képest nemcsak sokkal kisebb volt, de a hajók korát és minőségét tekintve sokkal heterogénebb is. Az Adria mint hadszíntér, és Olaszország mint ellenfél lehetővé tették, hogy viszonylag régi hajók is sokáig aktív szolgálatot teljesítsenek. Ugyanakkor a Ferenc Ferdinánd főherceg nevéhez köthető, a századfordulót követő tagadhatatlanul fokozott flottafejlesztés ellenére Ausztria–Magyarország anyagi teherbíróképessége sohasem tette lehetővé egy teljes egészében modern flotta kiállítását. Ezt tükrözi a győztesek között elosztott hadihajók sorsa.

Az I. világháború után a győztes államok is drasztikusan visszafogták fegyverkezésüket, amelynek legdrágább része éppen a flotta volt. Amikor lezárult „a háború, amely véget vet minden háborúnak”, általános, a törvényhozókat és a politikusokat is befolyásoló közhangulattá vált az az antinavalizmus, amely leglátványosabban az 1922-es Washingtoni Tengeri Fegyverkezési Egyezményben

¹ A hadihajók vonatkozásában a Naval Allied Commission for the Disposal of Enemy Vessels végzte el az elosztást a Monarchia egész területén, tehát az Adrián és a Dunán is. A dunai kereskedelmi hajóparkot W. Hines amerikai döntőbíró 1921. augusztus 2-i döntése alapján kellett felosztani. Vö. *Csonkaréti K.*: Hadihajók a Dunán 221. és *Winckler István*: A magyar folyamhajózás. Bp. 1937. 8–10.

² A rendelkezésre álló anyag magyar, osztrák, német, lengyel és olasz példákra terjed ki. Sajnos a volt kisantantországokba került tisztekről nincs adatom.

1. kép. A német „HINDENBURG” csatacirkáló 1917-ben készült el. 1919-ben Scapa Flow-ban angol fogságban személyzete elsüllyesztette. A két világháború között egy élelmes vállalkozó komoly vagyont szerzett kiemelésével és lebontásával.

nyilvánult meg.³ A világtendencia tehát az volt, hogy az államok igyekeztek megszabadulni flottáik nagyobbik, régebbi hajókból álló részétől. Ezeknek a háborúban elhasználódott egységeknek a fenntartását a korlátozott békeköltségvetések amúgy sem viselték volna el. Így kerülhetett ócskavasként értékesítésre az I. világháborút megelőző tengeri fegyverkezési verseny megannyi méregdrága hajócsodája, köztük maga a híres „DREADNOUGHT” is, amelynek neve a modern csatahajótípus nevévé vált az I. világháború körüli években.⁴

A saint-germain-i békeszerződés a Monarchia minden számba vehető nagyobb hadihajóját elosztotta a „négy nagy” között.

A háború utáni viszonyok ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a legnagyobb hajóegységek – a *csatahajók* – közül egyetlenegy sem állított szolgálatba egyetlenegy győztes állam sem. Maga az elosztás aránya azonban így is érdekes. A fő ellenfél, Olaszország öt csatahajót szerzett meg és 1920–1924 között ócskavasként értékesítette őket. Az antant legerősebb tengeri államának, Angliának ítélt öt csatahajót szintén Olaszországban bontották le 1921-ben.

Franciaország csak egyetlen csatahajót kapott, a „PRINZ EUGEN”-t, a legmodernebb „Tegethoff” osztályból, amelyet földközi-tengeri flottája lögyakorlatain célhajóként süllyesztettek el.⁵ Jugoszlávia, amely az Adrián Olaszország riválisa lehetett, mindössze egyetlen, rendkívül elavult, 1885-ös építésű csatahajót kapott, s ezt 1922-ben ki is selejtezte. Így állt elő az a groteszk helyzet, hogy a legdrágább és legnagyobb presztízsű hajók – a csatahajók – közül a győztesek egyetlenegyét sem tartottak meg használatra.

A második legnagyobb hadihajótípus, a *cirkálók* elosztása némileg eltérő képet mutat. A nagyhatalmak itt is a legnagyobb – és teljességgel elavult – páncélos cirkálókat szerezték meg: Anglia nyolcat, Franciaország egyet, s 1919–1920-ban könyörtelenül ki is selejtezték őket.

A háború harcaiban oly sok sikert elért modern könnyűcirkálók azonban kíváncsian néztek a bizonyultak. A megmaradt három közül kettőt Olaszország, egyet Franciaország állított szolgálatába, s használták is ezeket az 1920-as, 1930-as években. Az olasz szolgálatába került „SAIDA” (új neve „VENEZIA”) és „HELGOLAND” (új neve „BRINDISI”) éppen azokkal a „OUARTO”, „NINO BIXIO” és „MARSALA” könnyűcirkálókkal került egy kötelékbe, amelyek ellen a leggyakrabban harcolt az I. világháborúban. A francia flotta „THIONVILLE” cirkálójá nem más volt, mint a korábbi nevezetes „NOVARRA”, amelyen Horthy Miklós ellentengernagy az otrantói áttörést vezette. Egyébként a német flotta felosztott hajói közül is a hasonló könnyűcirkálók bizonyultak a legnépszerűbbeknek a győztesek körében.⁶ Ez az a hajótípus, amely még elég olcsó ahhoz, hogy a flotta hadvezetősége gyakran merje harcban kockáztatni, viszont elég nagy és tűzerős ahhoz, hogy önállóan is sikeresen tudjon tevékenykedni.

Az I. világháború talán legfontosabb tengeri stratégiai tanulsága, hogy a nagy csatahajókat és csatacirkálókat drágaságuk és potlásuk többéves időtartama miatt mindig tétovázta kockáztatni. Ezért végül is hiába költötték rájuk folyamatosan a tengerészeti költségvetés túlnyomó hányadát, a

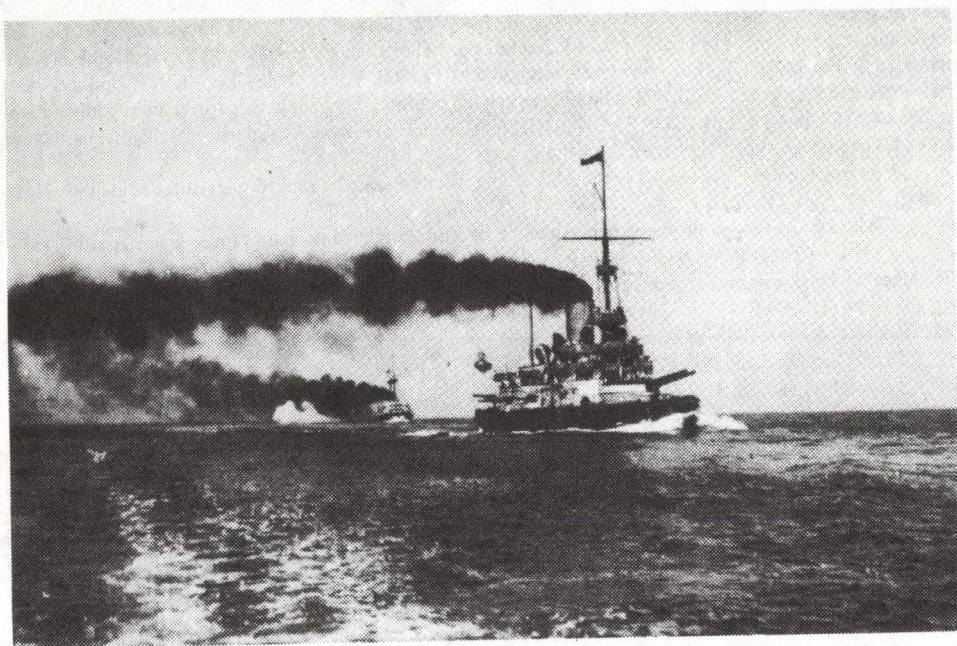
³ Az első világháború alatt a világ kereskedelmi tengerésze 15 millió tonna hajóteret veszített. Ez önmagában is súlyos csapás volt a világ gazdaságra, de ehhez járult még a háború végén újrakezdődő tengeri fegyverkezési verseny veszélye. Az Egyesült Államok 6 csatahajó és 6 csatacirkáló építésébe kezdett. Erre válaszul Japán 4–4 hasonló és Nagy-Britannia is 4–4 hasonló egységgel készült felelni. Ezek mind nagyobbak és gyorsabbak voltak a meglévőknél és a korábbiaknál nagyobb kaliberű, 16 hüvelykes (406 mm) ágyúkat hordoztak. A tervezett hajók ára 252 millió font lett volna, ami nehezen elviselhető és indokolható terhet jelentett volna az éppen meginduló békés gazdálkodásban. Vö.: *Peter Kemp: The History of Ships*. 1978 London. 238–239.

⁴ A „DREADNOUGHT” volt az első csatahajó, amelyet csak egyetlenegyféle nagykaliberű ágyúval szereltek fel, viszont abból tízet kapott forgó tornyokban. Hajtóműve az akkor új gőzturbina volt. 1906-ban építették és 1920-ban bontották le. Különös módon az egyetlen említésre méltó fegyvertényt nem ágyúival hajtotta végre, hanem 1915-ben egyszerűen legázolt egy útjába került német tengeralattjárót. *P. Kemp: i. m.* 223.

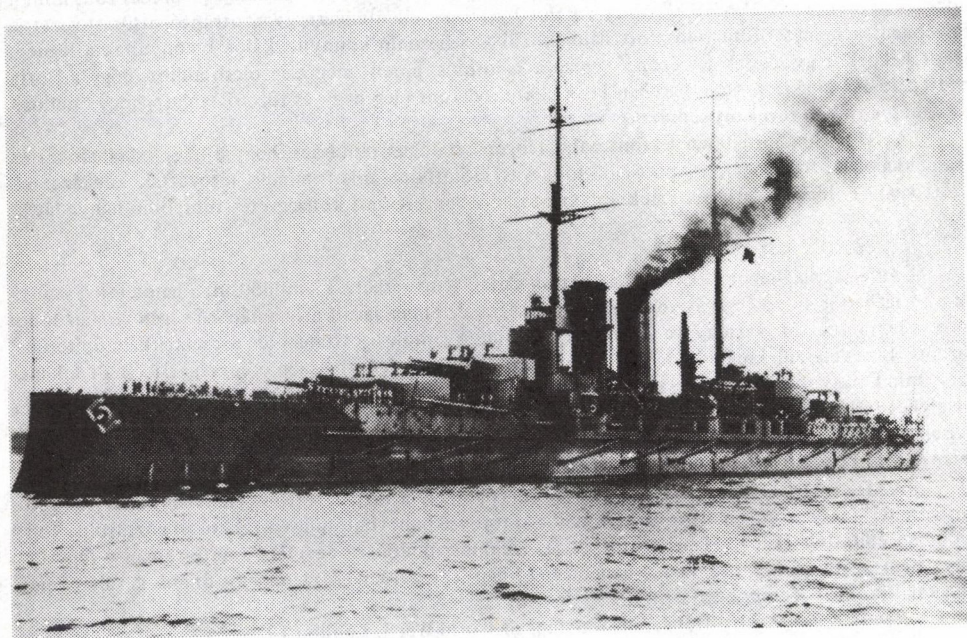
⁵ *René Greger: Austro-Hungarian Warships of World War I*. London 1976. 25.

⁶ *Bak József–Csonkaréti Károly–Sűrűlai Gyula: Hadihajók*. Tipuskönyv. Bp., 1984. 381–382. és *Weyers Taschenbuch der Kriegsflootten* 1940. München/Berlin 1940), 90–91. és 120.

2. kép. Az 1893-ban épült „BUDAPEST” régi típusú csatahajó nyomvonalban testvérhajójával, a „WIEN”-nel.

3. kép. A „PRINZ EUGEN” csatahajó, melyet Franciaország kapott.

harcokban mégis alig vettek részt. A „flet in being”⁷ – azaz a pusztta meglétével stratégiai fenyegetést kifejtő flotta – szinte teljesen haszontalan a tengeri háború mindennapos taktikai harcaiban, amelyeknek meghívása végül is a kisebb hajókra maradt. Winston Churchill – mint az admirális első lordja – tökéletesen kifejezte ezt a pszichózist, amikor azt mondta, hogy a britek csatahajóiból álló honi flottájának (Grand Fleet) parancsnoka, „Jellicoe az egyetlen ember, aki egy délután elvesztheti a háborút.”⁸

A teljességgel elavult, gőzgéppel hajtott ún. *torpedóhajók* közül Olaszország hatot, Franciaország egyet kapott, és 1920-ban azonnal szét is vágták őket ócskavasnak. A modernebb *rombolók* és *torpedónaszádok* esetében már teljesen eltérő képet kapunk. Igaz, a legrégebbi rombolók közül – amelyek elavultak és a feszített tengeri szolgálat miatt agyonhajszoltak is voltak – Olaszország 11-et, Franciaország kettőt küldött hajóbontóba. Ugyanakkor a győztesek oldalán álló, de szegény Görögország 1932-ig szolgálatban tartotta az „ULAN” rombolót „SMIRNY” néven.

A háború éveiben a „Helgoland” osztályú cirkálók állandó kíséretet adó „Tatra” romboló-osztály valamennyi túlélő egységén kapva kaptak a győztesek. Olaszország hetet állított szolgálatba közülük, s az utolsó kettőt csak 1939-ben selejtezte ki. A francia haditengerészet is kapott egyet ebből a típusból, és 1931-ig használta.

A torpedónaszádok közül a kisebbek, amelyek amúgy is teljesen elhasználódtak, viszonylag hamar selejtezésre kerültek. Olaszország 1920–1922 között 17 egységet bontott le. A használhatóbbakat – nyolc hajót – az olasz pénzügyőrség 1925-ig működtette. Anglia – nagyhatalmi státusának megfelelően – 24 darabot szerzett ezekből a hajókból, azonban az összeset azonnal továbbadta olasz ócskavas-kereskedőknek. Hasonló sorsra jutott a négy Franciaországnak ítélt torpedónaszád is.

Jugoszlávia viszont, mint szegény győztes, szolgálatába állította a kapott nyolc öreg torpedónaszádot, és csak 1930-ban selejtezte ki őket. Dióhéjban ez a 78 és 110 tonnás torpedónaszád-típusok története.

Ezzel elérkeztünk a 250 tonnás torpedónaszádokhoz, amelyek talán a legkalandosabb pályát futották be az osztrák–magyar hajók közül. Építési helyük szerint három csoportra osztották őket. A „T” jelzésű csoport Triesztben, az „I” jelzésű Fiumében, az „M” pedig Monfalcone-ban épült. Az egyes csoportok között kisebb gépészeti és méretbeli eltérések adódtak, de alapvetően azonos típusról van szó. Ezek a hajók a 260 tonna körüli vízkiszorításukkal, 60 m körüli hosszukkal, vegyes, könnyűágúyúkból, torpedókból és vízbombákból álló fegyverzetükkel, s alig negyvenfőnyi légénységükkel a később bevezetett kísérő romboló kategóriának feleltek meg az I. világháború idején.⁹ Olcsó üzemükkel és univerzális felhasználhatóságukkal ideálisak voltak a kisebb államok flottái számára. Ennek megfelelően valamennyit szolgálatukba is állították a győztesek.

Románia hármat kapott a „T” csoportból és hármat az „F” csoportból. Egy még 1920-ban elsüllyedt a Boszporuszban, már román személyzettel, útban a Fekete-tengerre, hármat 1932-ben selejtezték ki. A megmaradt három a tengelyhatalmak oldalán harcolt a II. világháborúban a Fekete-tengeren.¹⁰ Egyet 1944. augusztus 20-án Constantában süllyesztett el a szovjet tengerészeti légierő, kettő azonban 1960-ig szolgálatban maradt. Jugoszlávia négyet szerzett a „T” és négyet az „F” csoportból. Közülük néhány 1941-ben az olasz haditengerészet állományába került, majd 1943-ban az olasz fegyverszünetkor némelyek a szövetségesekhez s onnan vissza a jugoszlávokhoz, mások a német haditengerészethez kerültek. A legtovább szolgáló egységet 1962-ben selejtezte a jugoszláv haditengerészet.

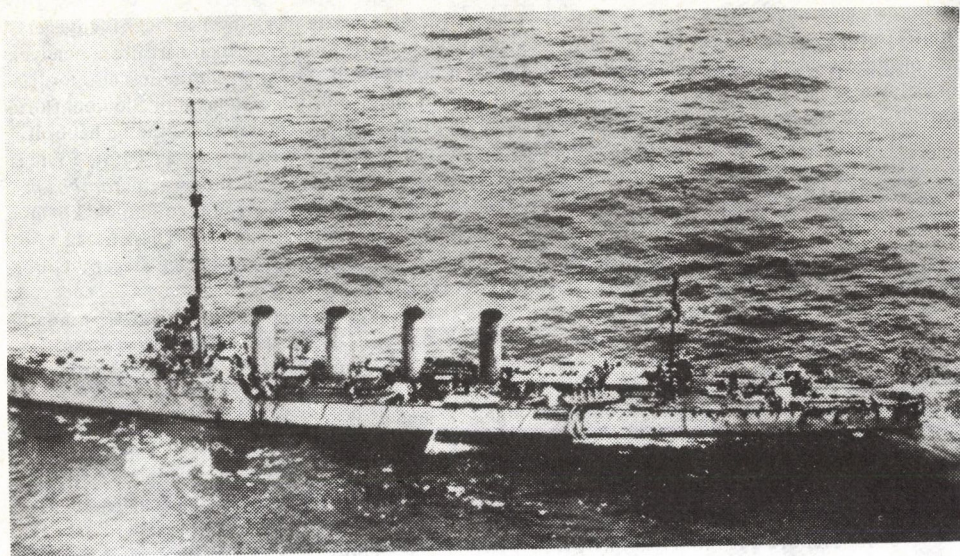
⁷ Philip Cowburn: The Warship in History. London/Melbourne 1966. 273–277.

⁸ John Winton: Jellicoe. London 1981. 153–154.

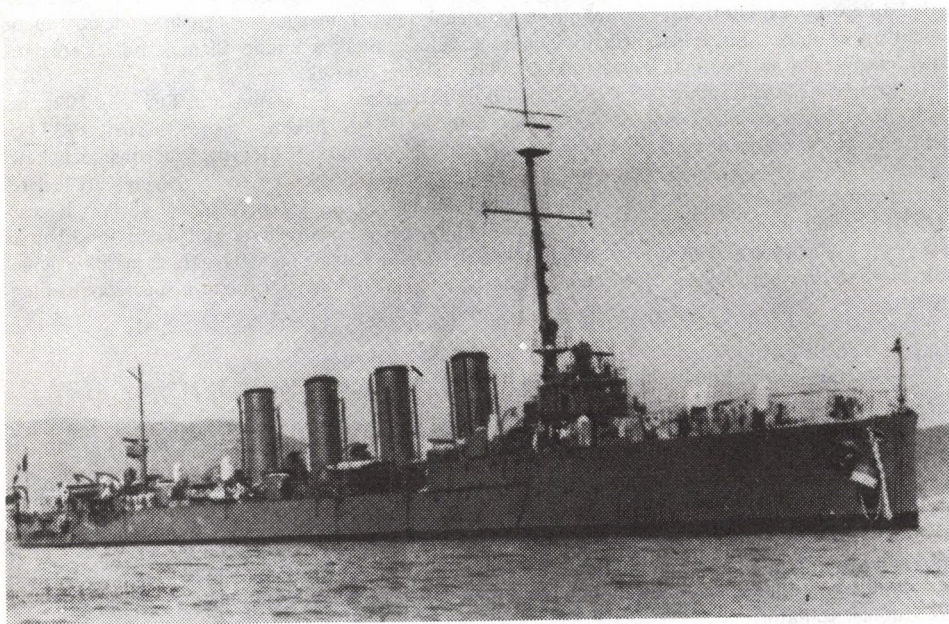
⁹ A hadihajók mérete a múlt század vége óta növekszik minden kategórián belül. Egy tipikus angol kísérő romboló a „Hunt” osztályból (86 épült) 1939–1945-ben már 1000 tonnás, 84 m hosszú, több és nagyobb kaliberű fegyverrel és 160 fős légénységgel. Vö.: Peter Elliott: Allied Escort Ships of World War II. London 1977., 159. Az 1974-től hiányzott olasz „Lupo” osztályú fregattok (14 épült eddig) 2500 tonnás, 113 m hosszú, a hagyományos fegyverek modern változatai mellett rakétákat és saját helikoptert is hordoz. Személyzete 185 tagú. Vö.: Jane’s Fighting Ships 1982–83. London 1982. 244. Mindhárom típus a maga idejében sokat szerepelt az Adrián és a Földközi-tengeren és jó, de olcsó hajónak számított.

¹⁰ Cornel I. Scares: 100 Jahre rumänische Kriegsmarine. Marie Rundschau 1977/9. München 1977. 493–501.

4. kép. A „SAIDA” könnyűcirkáló az otrantói áttörés után, 1917.

5. kép. A „SAIDA” már „VENEZIA” néven olasz lobogó alatt, Tarantóban

Görögország hat darabot kapott, hármat az „F”, hármat az „M” csoportból. Ezek 1941-ben Görögország német megszállásakor mind elsüllyedtek. A Görögországba került naszádok érdekes magyar vonatkozása, hogy ezek nagyjavításai 1925-től kezdve szinte az egyetlen jól jövedelmező megrendelést jelentették az egyébként csak vegetáló Újpesti Ganz Hajógyárnak. A gépi berendezések budapesti gyártásán kívül mérnökök és munkások tucatjai töltöttek hosszabb-rövidebb időt Görögországban ezen a munkán.¹¹

A legbizarrabb a Portugáliának juttatott hat darab „F” típusú 250 tonnás naszád sorsa. Kettő még 1921-ben elsüllyedt a Bone-foknál. A többi, nem éppen az Atlanti-óceán hajót próbáló viszonyaira épült naszádot azonban egészen az 1930-as évek végéig használták a portugálok. Látszólagos jelentéktelensége ellenére így bizonyult a 250 tonnás torpedónaszád a Monarchia nemzetközileg legsikeresebb hadihajójának. Érdekes megfigyelni, hogy a II. világháború alatt a Földközi-tenger térségében rögtönzésekre kényszerülő német haditengerészet milyen szívesen szerezte meg másod-, harmadkézből ezeket a hasznos kis hajókat, és használta őket 1945-ig. Ez része volt annak a rendkívül pragmatikus programnak, melynek keretében saját felszíni hajók híján a német haditengerészet 1941-től minden használható egységre rátette a kezét a Földközi-tenger medencéjében.¹²

Az I. világháború végén az antanthatalmak közvéleményét – a német korlátlan búvarhajóháború pusztító sikerei következtében – valóságos *tengeralattjáró*-gyűlölet hatotta át. Ha volt olyan hadihajótípus, amelynek használatát korlátozni akarták, akkor a tengeralattjáró volt az. A német tengeralattjáró-flotta zömét még csak nem is szétbontották, hanem alkalmas mély tengerreszeken elsüllyesztették, hogy soha többé ne lehessen kiemelni. Kisleptékben ezt a szellemet követték a Monarchiával szemben is.

Olaszország a kapott 16 tengeralattjárót 1920-ban azonnal szétvágatta ócskavasnak. Franciaország négy volt osztrák – magyar tengeralattjárót bontott szét. Csak az U-14-et, a korábbi francia „CURIE”-t állította újból szolgálatba.¹³ Olaszország elérte, hogy adria- és földközi-tengeri riválisai – Jugoszlávia és Görögország – egyáltalán ne kapjanak tengeralattjárót. Ebben a törekvésében Anglia és Franciaország lelkesen támogatták.

A Monarchia *aknarakó* és *aknaszedő* hajóállományából a győztesek minden túlélő egységet lebontottak. Az elosztásra jellemző, hogy a négy veszélyesebb aknarakó hajó közül kettőt Anglia és kettőt Franciaország kapott.¹⁴ A csak védekezésre alkalmas aknaszedőket 12:7 arányban Olaszország és Jugoszlávia között osztották el. Három elavult régi ágyúnaszád is Olaszországba került, azonnali lebontásra.

A *segédhajók* – különösen ha jól tervezik és építik meg őket – jóval tovább szolgálatban tarthatók, mint a harci egységek. Ugyanakkor máig érvényes tendencia, hogy a legtöbb – meg gondolatlan – vezérkar szívesebben költ az éppen divatos, nagy tűzerejű harci hajókra, mint a kevésbé látványos, de nélkülözhetetlen segédhajókra. Ezért aztán mindkét világháború végén a győztesek nagy lelkesedéssel osztozkodtak a vesztesek használható segédhajóin.¹⁵

A műhelyhajók közül a gazdagabb Olaszország egyet kiselejtezett, Jugoszlávia azonban a húszas évek közepéig használt egyet. A hajók mentésére szolgáló különleges mentőhajók közül mindet szolgálatba állították: Olaszország kettőt, Jugoszlávia egyet.

A széntüzelésről olajtüzelésre áttérő olasz haditengerészet átvette mindhárom osztrák – magyar haditengerészeti olajszállító hajót. Közülük egyet még a II. világháborúban is használtak.

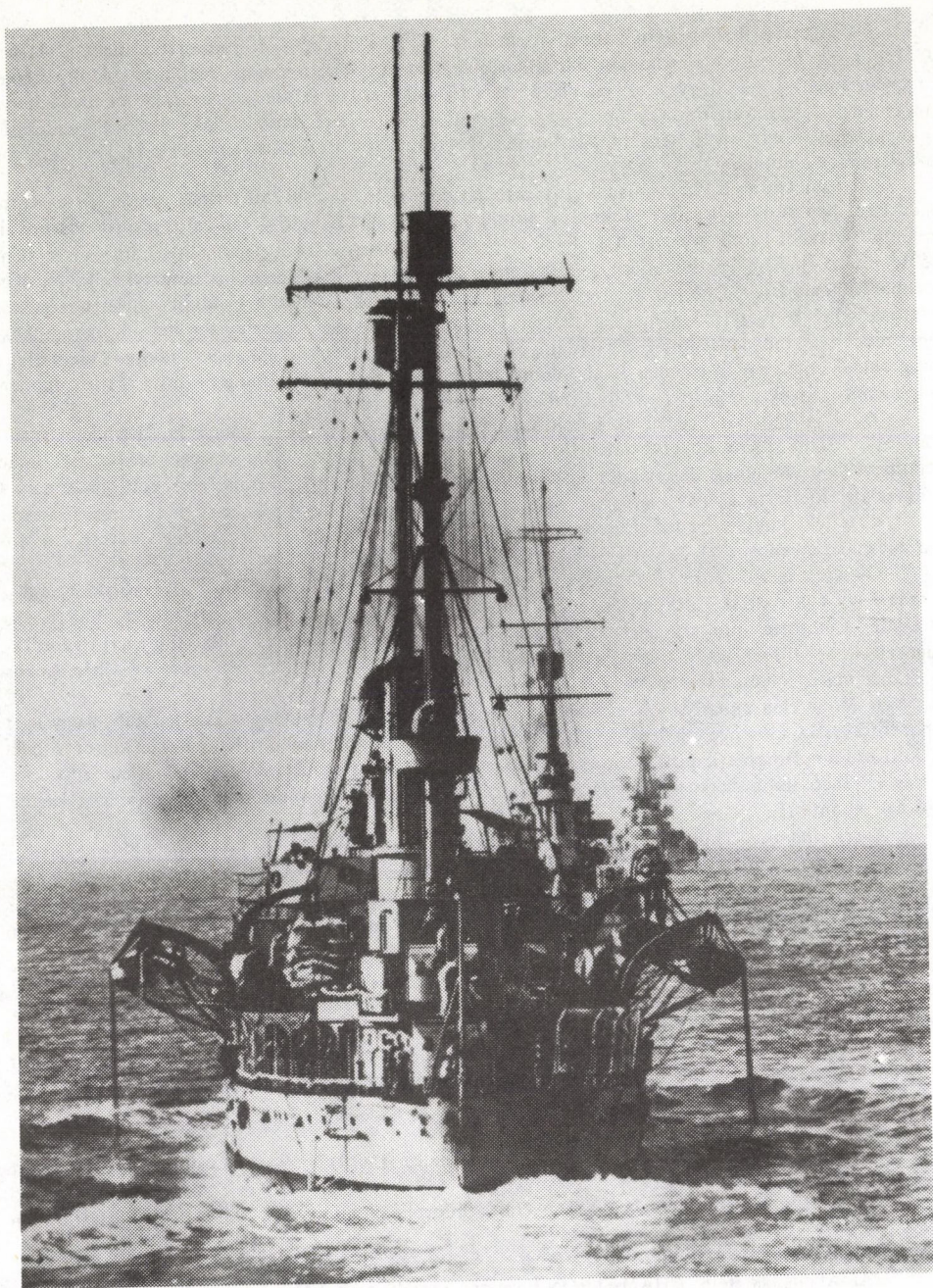
¹¹ Szekeres József: Az újpesti hajóépítés története. II. (1912–1944). Tanulmányok Budapest múltjából XV. Bp., 1963. 648.

¹² Heinz Ciupa: Die deutschen Kriegsschiffe. Flotteneinheiten von 1939–1945. Rastatt/Baden 1979.

¹³ René Greger i. m.: 74.

¹⁴ Az Angliának ítélt „CHAMÆLEON” egészen új volt, csak 1912-ben készült el, a két régi is 1890-es évjáratú volt, tehát még használhatóak lettek volna. Vö.: Taschenbuch der Kriegsflootten XVI. Jahrgang 1915. München 1915. 117.

¹⁵ Pl. még 1970-ben is Franciaország 5 és a Szovjetunió 7 nagyobb német segédhajót üzemeltetett saját flottájában, köztük tengeralattjáró rajhoz rendelt műhelyhajót és jégtörőt. Vö.: Weyers Flotten-Taschenbuch 1969–70. München 1970. 50–53. és 182–185.

6. kép. Az olasz haditengerészet német és osztrák–magyar eredetű cirkálói gyakorlaton az 1920-as években.

A legbékésebb segédhajók közül Olaszország négy *jacht*-ot szerzett meg. Kettőt – köztük a híres „MIRAMAR”-t – kislejteztetett, de a két modernebbet az olasz tengerészeti vezérkar vette használatba. Egy *jacht* Jugoszláviának is jutott.

Az Adria szigeteire ivóvizet szállító hajók közül Olaszország egyet, Jugoszlávia hármat állított szolgálatába; gyakorlatilag ugyanott, ahol már a Monarchia idején is működtek. Ezek közül a legkülönösebb sorsa a „WT 250” jelzésűnek volt, amelyet a jugoszláv királyság örökölt, építésének éppen csak kezdeti állapotában. Végül 1933-ban (!) bocsátották vízre, igaz, már dieselmotorokkal. Ez jól példázza, hogy a kisebb országok számára mekkora nehézséget jelentett akár a legártatlanabb hadihajó elkészítése is.

A Monarchia haditengerészetének hajói még a kor korlátozott kereslete mellett is kelendő portékát jelentettek. Műszaki színvonalukat jól jellemzi, hogy közülük néhány egészen az 1960-as évekig szolgálatban maradhatott.

A folyami hadihajók sorsa

A tengeri hadihajók másodrendű szerepével ellentétben bizvást állíthatjuk, hogy a Monarchia dunai hadihajói az európai élvonalba tartoztak, ha éppen nem a legjobbak voltak.¹⁶

A Dunán és mellékfolyóin, sőt a Fekete-tengeren vívott harcok sikerei – melyek szinte példátlanok voltak a Központi Hatalmak hadtörténetében – meggyőzték a győzteseket arról, hogy ezeknek a hajóknak a megszerzése léte érdekük. Ennek megfelelően az antant 1920-ban Ausztriának és Magyarországnak mindössze 4–4 *őrnaszád*-ot hagyott meg, míg a nagy harcértékű *monitor*-okat Jugoszlávia és Románia kapta. Az, hogy Csehszlovákia nem kapott monitort, főképpen a csehszlovák érdeklődés hiányával magyarázható. A csehszlovákok viszonylag rövid Duna-szakaszukat nem haditengerész jellegű flottillára bízták, hanem a különleges V. utászezredre.¹⁷

A csehszlovák folyami harci elképzelésekben az aknák kezdettől fogva sokkal fontosabb szerepet játszottak, mint a hajók. Ugyanakkor a csehszlovák ipar – lévén legfejlettebb a kisantant országai közül – alkalmas is volt, sőt igényelte is az új, modern hadihajók gyártását. A csehszlovák ipar – első sorban a Skoda-művek – szállította a szükséges pótalkatrészeket és lövegeket a jugoszláv és román monitorok javításához és modernizálásához. Ez az együttműködés Románia vonatkozásában Csehszlovákia német megszállása után is fennmaradt.

A Duna menti államok hadiflottillái (1919–1944)

Ahhoz, hogy a hajók sorsát megértsük, vázlatosan át kell tekintenünk alkalmazásukat.

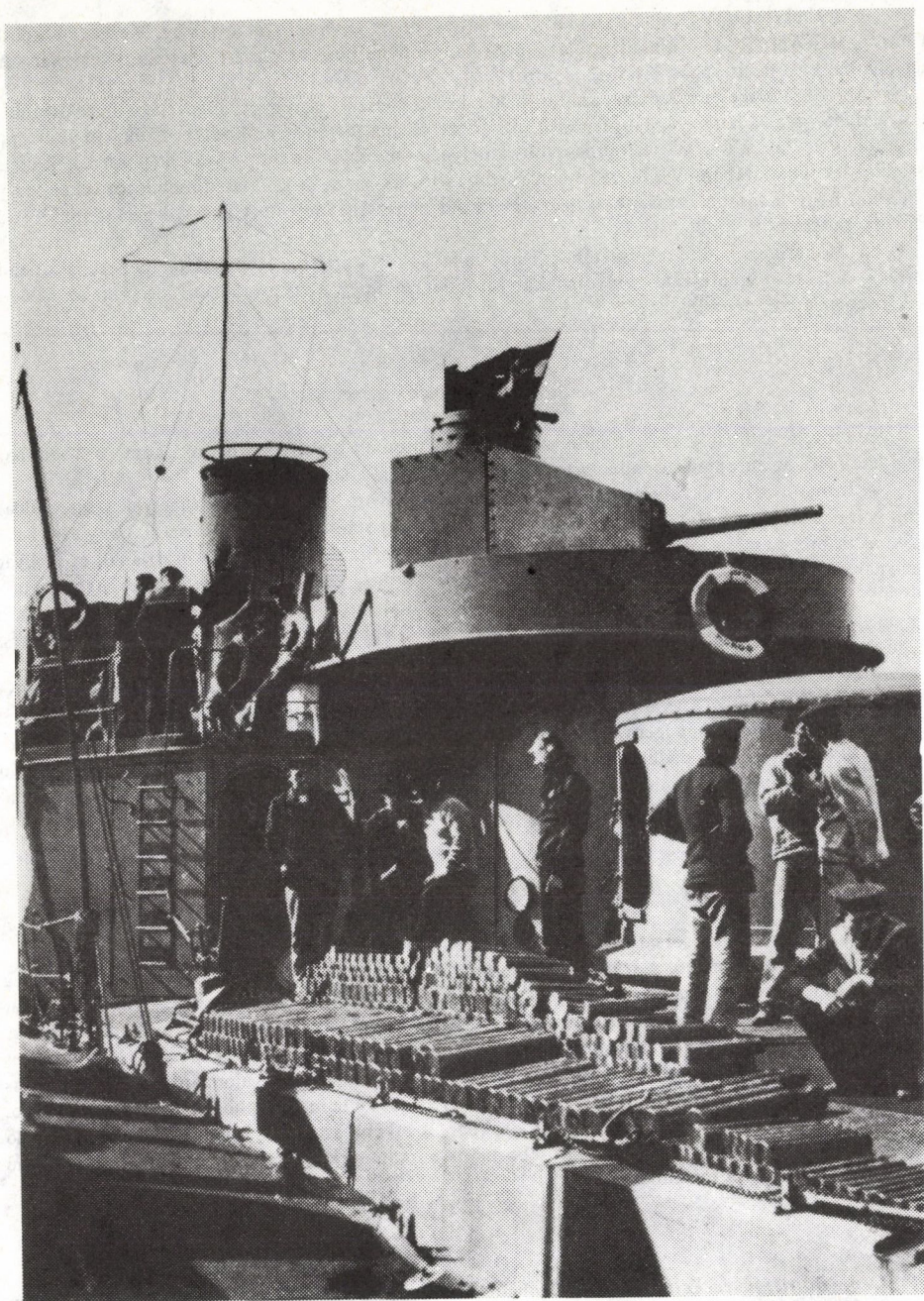
Szervezeti szempontból a román, a jugoszláv, a később megjelenő német és szovjet flottilla a haditengerészet része, az osztrák és a csehszlovák az utászok különleges egysége volt. A magyar folyamőrség rejtetten, a Belügyminisztérium alá rendelt folyamrendészeti szerveként működött 1938-ig. A különböző államok folyami erői a fegyvercserek kicsi, egzotikus részét képezték, létszámuk és költségvetésük eltörpült a hagyományos szárazföldi fegyvernemek és az újonnan megjelent divatos és drága légierő mellett. Eltéréseik, furcsaságaik ellenére közös jellemzőjük, hogy irányítóik gondolkodásmódját és felszerelésüket még az 1930-as években is inkább az előző, semmint a kitörni készülő világháború igényei befolyásolták. (A fontosabb hajók adatait – köztük külön kiemelve a volt 1. und k. hajókat – a 2. táblázat tartalmazza.)

¹⁶ Vö.: *Bornemissza Félix*: Magyar hajóhadak a Dunán. Bp., 1928. 57–170. *Csonkaréti Károly*: i. m. 140–200.

¹⁷ Vö.: *René Greger*: Die tschechoslowakische Donau-Flottille 1919–1939. Marine Rundschau 1975/6. München 1975. 345–352.

¹⁸ A „LEITHA” hajótestét „FK 201”, a „SZAMOS” testét „FK 202” néven a mai napig cle-vátorhajóként üzemelteti a Folyam- és Kavicskotró Vállalat.

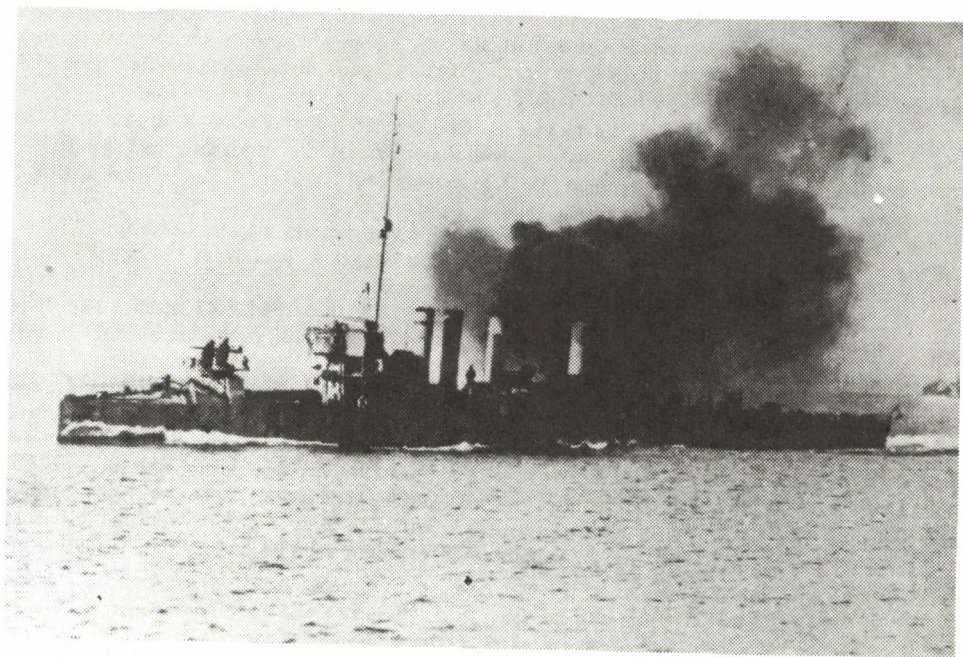

7. kép. Lőszerrakodás a „SZAMOS” monitoron.

8. kép. A „BALATON” Tatra osztályú romboló Velencében olasz lobogóval, „ZENSON” néven.

9. kép. A régi „CSIKÓS” rombolót az olaszok azonnal lebontották.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában épített dunai hadihajók története (1920–1966)

Az I. világháború végén a császári és királyi Duna Flottilla tíz darab monitorral és hat darab korszerű őrnaszáddal rendelkezett. Ezeket, miután egy részük 1919-ben részt vett a Tanácsköztársaság harcaiban, 1920-ra a N.A.C.D.E.V. gyűjtötte ellenőrzése alá, majd osztotta el az utódállamok között. Az elosztás elve az volt, hogy Ausztriát és Magyarországot megfosztották a nagy harcértékű monitortól.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (a későbbi Jugoszlávia) négy monitort kapott: „BOSNA” (új neve „VARDAR”), „ENNS” (új neve „DRAVA”), „BODROG” (új neve „SAVA”), „KÖRÖS” (új neve „MORAVA”). A Román Királyság három monitorhoz jutott: „SAVA” (új neve „BUCOVINA”), „INN” (új neve „BESARABIA”), „TEMES–I.” (új neve „ARDEAL”). A legrégebbi és legelhasználtabb három monitort a Nemzetközi Dunabizottság kapta, hogy leszerelve polgári célra hasznosítsa őket. Ezek a „SZAMOS”, „MAROS” és a „LEITHA” voltak. Az Osztrák Köztársaság négy őrnaszádot kapott: „STÖR”, „BARSCH”, „COMPO”, „FOGAS”. A Magyar Királyság is négy őrnaszádhhoz jutott: „LACHS”, „WELS”, „VIZA”, „CSUKA”. Az őrnaszádok átadásuk idején üzemképtelen, kirabolt állapotban voltak. Mind a négy Jugoszláviához került monitort a budapesti Ganz Danubius Hajógyár építette 1829–1915 között, és a Magyar Folyamőrség idősebb tisztjei közül sokan szolgáltak rajtuk 1918 előtt. (Például az I. világháború dunai harcainak legendás parancsnoka, Wulff Olaf, aki 1920-ban a Magyar Folyamőrséget szervezte újjá.) Ezeket az egységeket 1941-ig javítgatva, de lényegében az eredeti fegyverzetükkel üzemeltették. Bár papírforma szerint a Duna legerősebb hadihajói maradtak, 1941-re már nem tekinthetjük őket korszerűnek. Előregegyeztek a hadihajók új ellenségének, a repülőgépek túlságosan nagy és lassú célpontot nyújtottak. Miután agyúk elleni harcra épültek, páncélzatuk a vízvonalon és a tornyok oldalán volt vastag, fedélzetüket csak vékonyabb lemez védte. A háború elején használatos repülőbombák ezt a 25 mm (a „MORAVA”-n csak 19 mm) páncélt könnyen átütötték. Légvédelmi fegyverzetük szintén a Monarchiától örökölt ágyúból és géppuskából állt, ami éppen csak megfelelt az óránként 200 km/óra sebességű, vászonborítású repülőgépek ellen 1918-ban, de teljesen hatástalan volt a kétszer-háromszor gyorsabb, modern fémgépek ellen 1941-ben.

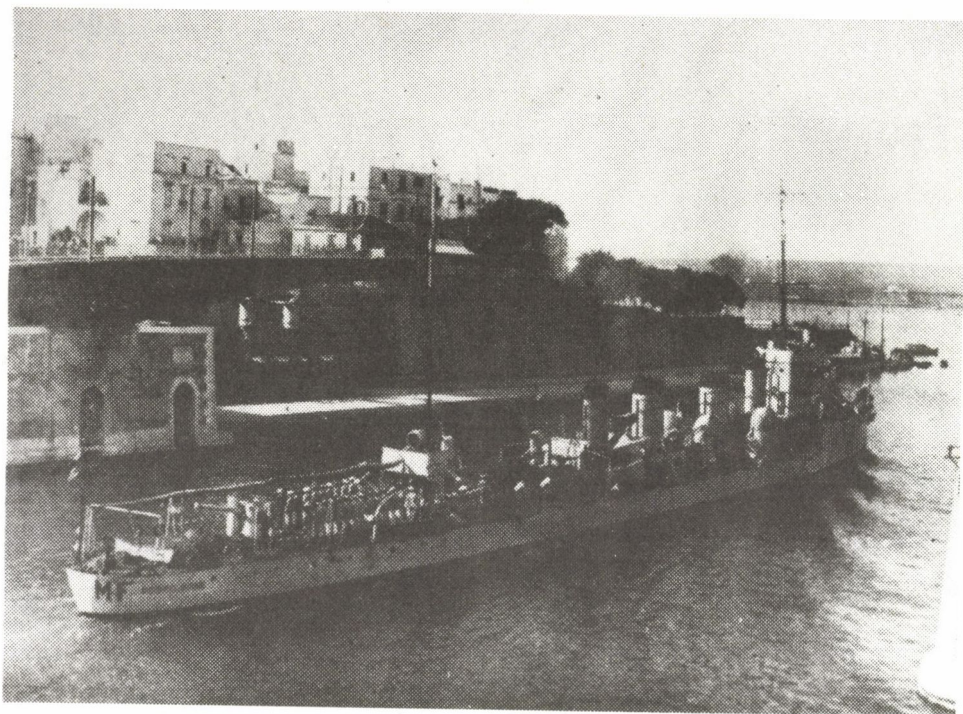
Jugoszlávia 1931–1937 között jelentős flottafejlesztési programot valósított meg az adriai olasz fenyegetés hatására. Négy új rombolót, öt aknarakót, egy kísérőhajót és nyolc nagy gyorsnaszádot állítottak szolgálatba. 1941 tavaszán építés alatt állt még három romboló és két tengeralattjáró is. A balkáni mértékkel mérve grandiózus program a Dunát – pénz híján – teljesen figyelmen kívül hagyta. A jugoszláv haditengerészetnek a dunai hajóraj mindvégig mostohagyermeké maradt.¹⁹

1941 április elején a négy monitort a magyar határ közelében vonták össze, de azok a „DRAVA” kivételével a német támadás hírére azonnal visszavonultak a Száva-torkolathoz. Ott aztán április 12-én mindhárom önelsüllyesztést hajtott végre. 1942 tavaszán kiemelték őket, és rendbehozva a Horvát Köztársaság haditengerészetéhez kerültek. Amikor a partizánok és a szovjet csapatok 1944 őszén elérték Belgrádot, ez a három monitor harc nélkül újra elsüllyesztette magát a Száva torkolatában. 1945-ben újra kiemelték őket, fegyverzetüket modernebb lövegekre cserélték, és 1947–1956 között tovább szolgáltak a jugoszláv dunai hajórajban. 40–50 éves pályafutás után ekkor végül kiselejtezték őket. Harcban, ha mindössze kb. két percig is, csak a „DRAVA” vett részt 1941. április 12-én Dunacsébnél. Egy német Ju–87B Stuka zuhanóbombázó támadta meg a hajót, és egy telitalálattal 10 perc alatt elsüllyesztette. A „DRAVA” légvédelme azonban olyan súlyos sérülést okozott a támadó repülőgépnek, hogy az egy közeli réten kénytelen volt kényszerleszállást végrehajtani. Miután a „DRAVA” magyar felségvízen süllyedt el, a magyar folyamőrség 170 főből álló kiemelő különítményt küldött a helyszínre. Több sikertelen próbálkozás után csak 1943 március elején tudták a hajót kiemelni és Budapestre vontatni. Helyreállítását húzták-halasztották, míg 1944 nyarán a partra vontatott monitort amerikai repülőbomba találta el. A kijavítás így végleg lekerült a napirendről, és 1946–47-ben szétvágták ócskavasnak. Egyes visszaemlékezések szerint a hajó kijavítását a folyamőrség németellenes beállítottságú parancsnoka, Hardy Kálmán vezérőrkapitány szándékosan késleltette, hogy az ne kerüljön a németek kezére.²⁰

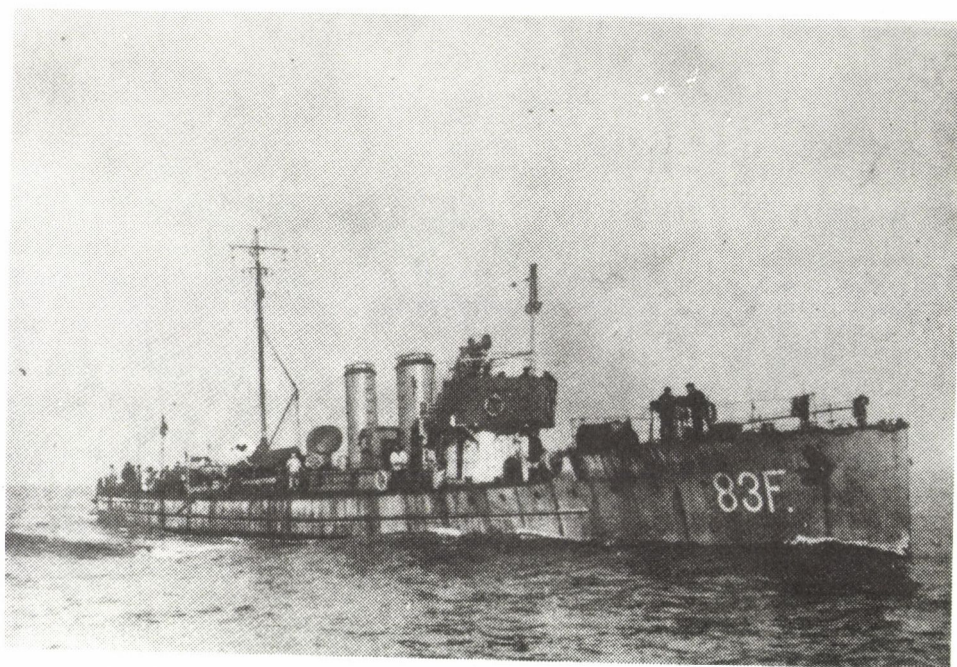
¹⁹ Vö.: Weyers Taschenbuch der Kriegsflotten 1940. München/Berlin 1940. 120–125.

²⁰ Petneházy Zsolt volt folyamőrkapitány visszaemlékezése, 1980. Közlekedési Múzeum Archivuma.

10. kép. Az „UZSOK” „MONFALCONE” néven kifut egy olasz támaszpontról.

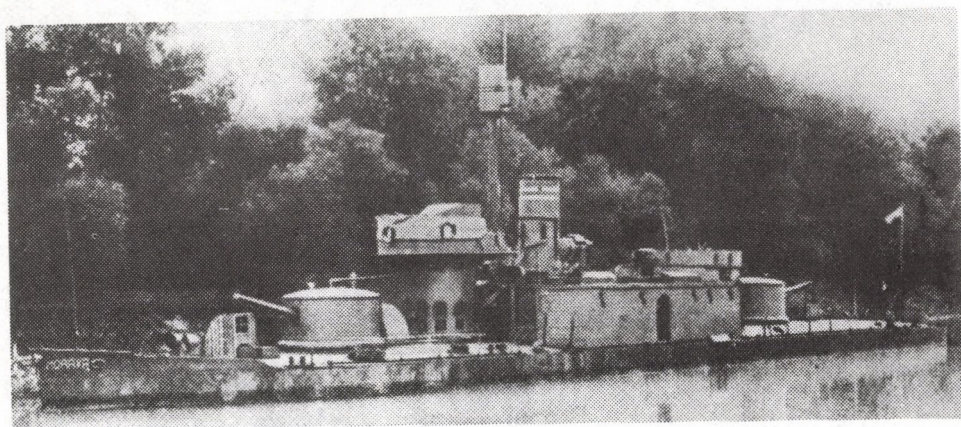

11. kép. A „83 F” torpedónaszádot Románia „ZMEUL” néven 1958-ig használta.

12. kép. A „MIRAMAR” jacht

13. kép. A „KÖRÖS” monitor a jugoszláv haditengerészet kötelékében, mint „MORAVA”

A román dunai hajóraj ütderejet is monitorok alkották. A három volt osztrák–magyar hajót a jugoszlávokéhoz hasonlóan Budapesten, a Ganz Danubius Hajógyárban építették. Négy további monitor még 1907–1908-ban a Stabilimento Tecnico linzi hajógyárától vásárolt a román állam, de ezek is hasonlóak voltak a Monarchia korabeli monitorjaihoz. Románia azonban Jugoszláviától eltérően a harminc években folyamatosan modernizálta dunai hadihajóit. 1935-ben a Skoda-művek Románia flottája számára egy új, 12 cm-es hajtóművet fejlesztett ki. Ezt mind tengeri, mind folyami hajókra beépítették. 1937 38-ban először a „Bratianu” osztály négy linzi építésű monitorja, majd az „ARDEAL”, a „BESARABIA” és a „BUCOVINA” is kapott az új lövegekből. A fő fegyverzet korszerűsítésével párhuzamosan a légvédelmi fegyverzetet is kicserélték. Valamennyi monitor modern, Rheinmetall, 37 mm-es légvédelmi gépágyúkat és 13,2 mm-es Astra iker légvédelmi géppuskákat kapott. Végül 1942-re a „BESARABIA” olyan új 12 cm-es fő lövegtornyokat kapott, amelyekkel légi és felszíni célokra egyaránt tüzelhetett. Az ilyen kategóriájú és jellegű fegyverzet a tengeri hadihajókon ekkorra már teljesen elterjedt, a dunai monitorok közül azonban csak ez az egyetlen rendelkezett vele.

1944. augusztus 24-én a fekete-tengeri szovjet flotta repülőgépei Braila térségében elsüllyesztették a „LASCAR CATARGIU” és a „MIHAIL KOGALNICEANU” monitorokat. A megmaradt öt egységet a fegyverszüneti egyezmény rendelkezései szerint 1944. augusztus 31-én Reniben átadták a szovjet Duna-flottillának. Szeptember-októberben légvédelmi fegyverzetüket szovjet típusokra cserélték, és természetesen új nevet is kaptak. „C. BRATIANU” új neve „AZOV”, az „A. LAHOVARI”-é „MARIUPOL”, a „BESARABIA”-é „KERCS”, a „BUCOVINA”-é „IZMAIL”, az „ARDEAL”-é „BERDJANSZK” lett. 1944 őszén az új zászló alatt Eszékig nyomultak az öreg monitorok. A további harcokban a Duna elaknásítása és a beálló jégzajlás miatt már nem vettek részt. 1951-ben a Szovjetunió visszaadta őket a Román Népköztársaság haditengerészetének, ahol korábbi nevükön 1955-ig szerepeltek. 1955–1956-ban végül lebontották őket.

A kisebb őrnaszádok története – akárcsak a kisebb tengeri hadihajóké – sokkal érdekesebb, mint a monitoroké. A nyolc üzemi géptelen, kifosztott őrnaszádból 1920. november 30-án Óbudán Ausztria és Magyarország is négy-négy darabot kapott. A hivatalos átadófél, a N.A.C.D.E.V. csak a formális átadási ceremónián képviseltette magát a „ZSÓFIA FÖHERCEGNŐ” luxusgőzös fedélzetén, a hajó tényleges átadásán a bizottság képviselői már meg sem jelentek.²¹ Erre az antantmissziók hagyományos rosszindulatú érdektelensége mellett az is jó okot adott, hogy valamennyi üzemi géptelenül visszakapott naszád korábban teljes felszereléssel és saját erejével távozott az országból. Ausztria és Magyarország egymás között cserélt is, vásárolt is őrnaszádokat. 1927-ben Magyarország három őrnaszádot vásárolt meg Ausztriától. 1929 nyarán a 60 tonnás „SIÓFOK”-ért cserébe az osztrákok átadták a 133 tonnás, leszerelt „BARSCH”-ot. Így 1929-re Ausztria egyetlen őrnaszáddal rendelkezett. Ez a „SIÓFOK”, új nevén „BIRAGO” volt, amely az anchlussig az osztrák, majd 1939-es szétbontásáig a német dunai hajórajban szolgált.²²

Magyarország összesen hét őrnaszádot szerzett meg. Ezek: „WELS” (új neve „SZEGED”), „VIZA” (új neve „KECSKEMÉT”), „LACHS” (új neve „DEBRECEN”), „FOGAS” (új neve „GÖDÖLLŐ”), „COMPO” (új neve „GYÖR”), „STÖR” (új neve „SOPRON”), „BARSCH” (új neve „BAJA”). Ezeket 1929-től lassú ütemben modernizálták, eredetileg egységes és radikális korszerűsítésüket tervezve. A gőzturbinákat valamennyin dieselmotorra kívánták cserélni, lövegeiket pedig korszerű, 8 cm-es típusra. A „BAJA”-t és a „GÖDÖLLŐ”-t végül egyáltalán nem helyezték üzembe – se ilyen, se olyan hajtóművel –, a „SZEGED”, a „KECSKEMÉT” és a „DEBRECEN” megtartotta régi gépeit, de két-két darab, a korábbinál korszerűbb, egycsövű, 8 cm-es lövegtornyot kapott. Ezek azonban továbbra is csak felszíni célokra tudtak tüzelni. A „SOPRON” volt az egyetlen, amelybe két darab 1600 LE-s, valóban nagyon korszerű MAN dieselmotort építettek be, viszont ez is csak a már említett 8 cm-es ágyúkat kapta. A „GYÖR”-t ezzel szemben új tornyokkal és két darab 9 cm-es Bofors légvédelmi ágyúval látták el. Ez volt az egyetlen őrnaszád, amely fő fegyverzetével repülőgépekre is tudott tüzelni, ennek viszont a gépeit nem cserélték ki újakra.

²¹ Vö.: Csonkaréti Károly: i. m. 221.

²² Vö.: Wolf-Dieter Thanhäuser: Österreichs „Mariner” tragen Grau. Köhlers Flotten-Kalender 1980. Herford 1980. 214–215.

A fejlesztés felemásságát az magyarázza, hogy a pénzügyi eszközök nemcsak szűkösek, hanem több évre elapróztak voltak, s az I. világháborús hajók műszaki állapota ugyancsak sok kompromisszumra kényszerítette a folyamórséget. Ehhez járult még, hogy a magyar–csehszlovák viszony ellenségesége miatt a Monarchia hagyományos haditengerészeti fegyverzet gyártója, a pilseni Skoda művek a magyar hajók esetében szóba sem jöhetett szállítóként. Így kerültek a nehezen honosítható svéd Bofors lövegek és svájci tervezésű nehézpuskák azokra az őrnaszádokra, melyek eredetileg Skoda lövegtípusok hordozására készültek. A naszádok kiegészítő fegyverzete az akkoriban rendszeresített Schwarzlose és Gebauer géppuskákból és az Oerlikon-licence alapján gyártott nehézpuskákból állt. Az 1944-es harcok során ezt hajónként eltérő számú és típusú különféle légvédelmi gépágyúkkal és aknavetőkkal egészítették ki. Ezek a fegyverek főleg német eredetűek voltak.

Harcban egyetlen magyar őrnaszád veszett oda, a „DEBRECEN” 1944. november 25-én, a Budapest alatti Duna-szakaszon. Az üzemén kívül álló „GÖDÖLLŐ” 1944 nyarán amerikai bombától megsérült, majd 1945-ben Újpesten lebombázták. A szintén üzemképtelen „BAJA”-t a négy megmaradt őrnaszáddal együtt 1945-ben az amerikai csapatok ejtették zsákmányul a Felső-Dunán, majd különféle polgári vállalatoknak adták el őket. Legtovább a „SOPRON”-t használták, amely vontatóhajóvá átépítve 1966-ig közlekedett a Rajnán.²³

„Hova tűntek a katonák?”

(A Monarchia haditengerésztisztjei a Monarchia megszűnése után)

A többi haderőnemhez hasonlóan. sőt talán még inkább, a Monarchia haditengerész tisztikara sajátos, zárt, nemzetek feletti vagy még inkább nemzeteken kívüli réteget alkotott. Származásuk a hadsereg tisztjeihez hasonló képet mutat, heterogén jellegű. A flotta kisebb létszáma, a jóval kevesebb és egységesebb színvonalú tisztképző intézet (Fiume és Pola), s a szolgálatnak a helyőrségi jellegnél sokkal zártabb volta miatt képzettségük a többi tiszténél magasabb színvonalú és homogénabb volt.

A haditengerésztisztek a kor technokratái voltak, a hadihajók a legmagasabb szintű műszaki berendezéseket sűrítették magukba. Ezek irányítása, karbantartása és tervezése, s a tisztekre bízott, velük együtt élő legénység vezetése jóval igényesebb feladat volt, mint a gyalogos bakák, a 150 éve hatosfogatokkal vontatott ágyúk, vagy éppen a nyalka huszárok vezénylése. A hadihajó békében is veszélyes üzem, hiszen a legveszélyesebb ellenség, a tenger, mindig jelen van. A veszélyekben pedig a tengerészek, tengernagytól a leggyyszerűbb matrózig, olyannyira kénytelenek egyenlően osztozni, ahogy az a szárazföldön – különösen a közlegények és a magasabb rangú tisztek között – elképzelhetetlen.²⁴ A haditengerésztiszteknek ráadásul a világról is jelentősen tágabb ismeretei voltak, mint szárazföldi társaiknak. A Monarchia flottája iskolahajóit és nagyobb hadihajóit rendszeresen világ körüli utakra küldte, hogy a tisztikar gyakorlatot szerezhesen minden tengeren.²⁵ A szolgálat nemzetközi jellegéből adódóan az idegen nyelvek ismerete is jóval elterjedtebb volt a haditengerésztisztek között.

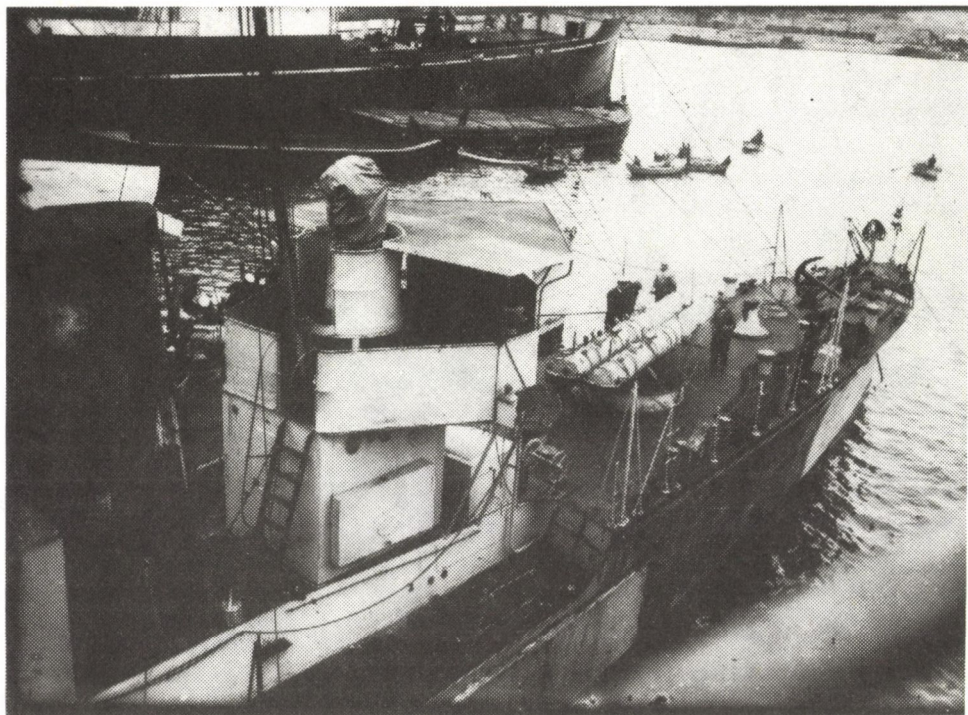
Néhány jellemző életpályán keresztül megpróbáljuk vázolni, miként alakult a haditengerésztisztek sorsa a Monarchia széthullásának sokkja után.

A legismertebb magyar haditengerésztiszt kétségkívül Horthy Miklós altengernagy. Az I. világháború harcaiban sikeresen és bátran vezette a leggyakrabban harcra vetett „Helgoland” osztályú könnyű cirkálókból és rombolókból álló köteléket. Az 1917. május 15-i ütközetben, amikor ezek a hajók az otrantói szorosban áttörtek egy túlerőben lévő antant hajórajon, a „NOVARA” vezérhajó

²³ Vö.: Bak – Csonkaréti – Lévy – Sárhidai: i. m. 318.

²⁴ A két világháborúban a vezénylő tengernagyok zászlóshajói az első vonalban küzdöttek a többi hasonló hajóhoz hasonlóan. Ugyanakkor a nekik beosztásban kb. megfelelő hadsereg és hadseregcsoporthoz hasonlóan tábornokok rendszerint kastélyokból vagy bunkerekből, az ellenség lőtávólán jóval kívülről irányították csapataikat, kivéve ezzel irigységüket és utálatukat.

²⁵ Vö.: A. E. Sokol: Seemacht Österreich. Verlag Fritz Molden. Wien–München–Zürich 1972. 81–129.

14. kép. A Görögországnak ítélt egyik 250 tonnás torpedónaszád javítása a Ganz hajógyár közreműködésével.

parancsnoki hídját is lerombolta egy lövedék. A sebesült Horthy hordágyról vezényelte tovább az ütközetet. Később, mint a Monarchia flottájának utolsó főparancsnoka ő kapta a hálátlan feladatot: a flotta átadását a győzteseknek. Akármiként is vélekedünk későbbi kormányzói működéséről, tény, hogy vezető szerepének megszerzésében döntő jelentőségű volt 1919-ben még senki által sem vitatott kiváló katonai pályafutása.

Horthy hadművelleti tisztje, sz. Osztrák Magyar Haditengerészet utolsó vezérkari főnöke, Norvalli Konek Emil altengernagy a két világháború közötti években vezető szerepet játszott a magyar folyami és tengeri hajózás újjászervezésében.²⁶ Erdemei elismerésképpen m. kir. titkos tanácsossá nevezték ki 1937-ben. Befolyását nem kismértékben a különféle volt haditengerészeket is tömörítő, hajós egyesületek révén fejtette ki.

Mladiáta A. János mérnök sorhajókapitány az 1920-as 1930-as években a Ludovikán a folyamőr tisztjelölteket oktatta. 1938-tól jelentős szakirodalmi munkásságot is kifejtett, mint a Magyar Adria Egyesület lapjának, „A tenger”-nek a szerkesztője. Fontos szerepe volt az 1934-től gyártott Duna-tengerjáró hajók terveinek kialakításában. Válogatott szakkönyvtára és dokumentumgyűjteménye ma a Közlekedési Múzeum legjobb hajózási anyagai közé tartozik.

A fiatalabb tisztek közül a már említett Wulff Olaf sorhajókapitány az 1920-as években a magyar folyamőrség újjászervezését vezette, annak első felügyelője volt 1932-ig. 1934–1941 között a MFTK alelnöke, majd 1944-ig elnöke lett. 1934–1944 között a Hajózási és Kikötőügyi Tanács – a

²⁶ Vö.: A Tenger. A Magyar Adria Egyesület Közlönye, 1940/II. Budapest, 6–9. o.

15. kép. A sebesült Horthy az otrantói áttörés után a „NOVARA” fedélzetén.

Kereskedelmi Minisztérium mellett működő legmagasabb szintű hajózási szervezet – elnöke is volt. Ugyanekkor felügyelőbizottsági tagként működött a Belvízi Hajóosztályképző Tanfolyam és a m. kir. Kereskedelmi Tengerésztisztképző Tanfolyam mellett. Megalapításától, 1934-től 1944-ig országos elnöke volt a Magyar Hajózási Szövetségnek. Ez a szervezet összefogta valamennyi kisebb hajós egyesületet.²⁷ 1937-ben megkapta a titkos tanácsosi címet.

Bornemissza (Schmidt) Félix ezüst vitézségi érmmel kitüntetett tengerészrepülő fregatthadnagy 1920-ban a visszakapott őrnasádok felügyelője. Az 1920-as 1930-as években már civilként ő a Csepeli Szabadkikötő alapító igazgatója. 1934–1944 között a Magyar Hajózási Szövetség ügyvezető elnöke. Számos cikket és könyvet írt a magyar hajózás történetéről illetve a Szabadkikötő propagálására.²⁸ 1944. október 15-én az ő irodájából, s vele együtt rabolják el az ifjú Horthyt a Gestapo ügynökei. Éppen a kereskedelmi hajózás révén kialakult nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően került a kiugrási kísérletet előkészítő csoportba.

A folyamórség utolsó főparancsnoka, Hardy Kálmán az I. világháborúban tengeralattjárókon szolgált mint beosztott tiszt, majd parancsnok. Érdekességként megemlíthetjük, hogy ekkor ismerkedett meg Polában két szintén ott szolgáló német haditengerésztiszttel, az ugyancsak tengeralattjárót vezénylő Karl Dönitz-cel és a II. világháborús német kémfőnökként ismertté vált Wilhelm Canaris-szal.

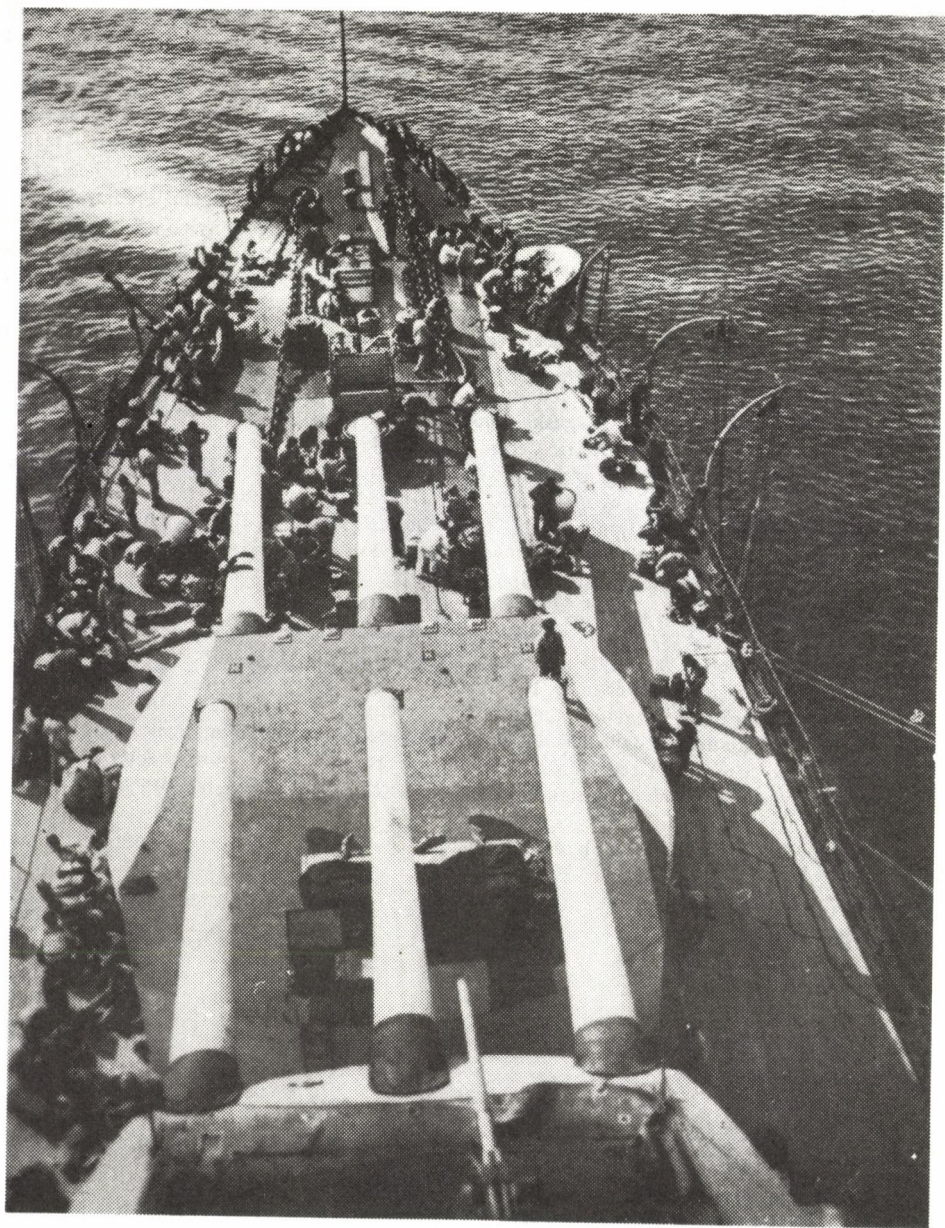
Nagy Ernő tengerészszázászlós, aki 1919-ben a Tanácsköztársaság paksi aknazárát védte a fellázadt monitorok ellen, 1944-re már mint törzskapitány (alezredes) vezényelte a II. folyamzár zászlóalját, és jelentős szerepe volt abban, hogy Dunaföldvár viszonylag könnyen került a szovjet csapatok kezére.²⁹

²⁷ Magyar Folyamhajózási Évkönyv 1934. Bp., 1934. 19.

²⁸ L. Irodalomjegyzék.

²⁹ Petneházy Zsolt visszaemlékezése. Közlekedési Múzeum Archívuma.

16. kép. „Tegethoff” osztályú csatahajó legénysége pihenőben az előfedélzeten.

Számos kevésbé ismert fiatal tiszt is a magyar folyamórséget választotta szolgálati helyéül, amely szellemében sokat megőrzött a korábbi haditengerész-hagyományokból. E hagyományok közé tartozott Anglia és az Egyesült Államok – e két haditengerészeti szuperhatalom – tisztelete, s az idegenkedés mindenféle politikai radikalizmustól. Az I. világháborúban szerzett harci tapasztalataik alapján láthatták, hogy Németország minden erőfeszítése ellenére reménytelen harcot vív a túlerő ellen. Míg a szárazföldi harcokban Galíciában és Olaszországban a németek sokszor nyújtottak segítséget szorongatott szövetségeseiknek, az Adrián és a Földközi-tengeren éppen fordítva volt a helyzet. Az ide áthelyezett német tengeralattjárók nagyon is rászorultak a Monarchia flottájának támogatására.³⁰ Talán ez a magyarázata, hogy a magyar folyamórség tisztikarában a német és nyilas orientáció mindig gyengébb maradt, mint a többi fegyvernemnél. A civil életben használhatóbb ismereteik miatt a leszerelt haditengerésztisztek is könnyebben találtak maguknak munkát és megélhetést, mint szárazföldi bajtársaik.

Végül szerepük nagyon fontos volt a magyar kereskedelmi tengerészet létének fenntartásában és a Duna-tengerhajózás megeremtésében.

A nem magyar haditengerésztisztek közül³¹ Bogumil Nowotny ellentengernagy, a független Lengyelország haditengerészetének Pilsudski tábornagy által kinevezett első parancsnoka szintén a Monarchia haditengerészetéből ment haza. Utolsó parancsnoki beosztása a III. Csatahajóosztály vezetésére volt. 28 év szolgálat után 1918 októberében négyszáz lengyel származású osztrák–magyar haditengerészt vezetett haza. 1933-ban, nyugdíjba vonulásakor visszatért az Adriához, és Abbáziában telepedett le. 1939-ben, Lengyelország német megszállása után régi bajtársa, Horthy tengernagy közbenjárására kapott továbbra is nyugdíjat. 1945-ben egy egykori matrőza akadályozta meg, hogy a partizánok kivégezzék a német nyugdíjat kapó öregembert. Ekkor egy másik régi bajtárs, Gottfried Banfield báró csempészte át Olaszországba. 1960-ban Rómában halt meg.³²

Maga Banfield angol neve ellenére a Monarchia legeredményesebb haditengerész-pilótája volt. Külön vadászgépet építettek személyes használatára. A háború után családja trieszti hajómentő vállalatánál dolgozott. Matuzsálemi kort ért meg, 1986-ban halt meg.³³

A II. világháború végén a német dunai flottillát vezénylő tisztek is jórészt a Monarchia osztrák származású régi parancsnokai közül kerültek ki. Kosuch, Seifert korvettkapitányok és Hellepart fre-gattkapitány,³⁴ aki a magyarországi dunai harcokat is vezették, tevékenyen részt vettek az októberi kiugrási kísérlet megghiúsulásában, számos régi bajtárssal kerültek szembe, közöttük például Hardy Kálmánnal.

Az emberek sorsa tehát legalább olyan kalandos és kacsringós volt, mint a hajóké.

³⁰ Pl. a német tengerészek műhelyeket, lakóhajókat kaptak a Monarchia támaszpontjain. A tengeralattjárók előtt osztrák–magyar aknakeresők fésülték át a tengert, és felszíni kísérletet is a Monarchia flottájától kaptak ki- és befutásukhoz.

³¹ A haditengerészet állományának 20,4 %-a volt magyar származású. Ennél csak horvátok szolgáltak nagyobb arányban, ők az állomány 31,3 %-át adták. Vö.: *Csonkaréti* i. m.: 161.

³² *Christian Sandauer*: Konteradmiral Bogumil Nowotny, der Begründer der polnischen Kriegsmarine. Marine–Gestern, Heute. 1984/I. Wien. 16–19.

³³ *W. M. Lamberton*: Gottfried Banfield. Austrian Naval Air Ace of World War I. Air Pictorial London 1987/I. 18–21.

³⁴ Vö.: *Hans Sokol*: Die deutsche Donauflotte 1935–1945. Marine Rundschau 1963/6. 413.

Irodalom

- Bokor Péter* (1982): Végjáték a Duna mentén. – RTV Minerva – Kossuth Kiadó (Budapest)
- Bornemissza Félix* (1928): Magyar hajóhadak a Dunán. – Turcsányi A. kiadása (Budapest)
- Bornemissza Félix* (1943): Szabadkikötőink és a Balkán. – Balkán füzetek (szerk. Baross Brucker, Gy.). A Magyar Külügyi Társaság Balkán-bizottsága kiadása (Budapest)
- Bornemissza Félix – Bartos Dezső* (1942): Magyarország és a tengerhajózás. – A Kikötő-Tengerhajózás kiadása (Budapest)
- Heinz Ciupa* (1979): Die deutschen Krigsschiffe. Flotteneinheiten von 1939–1945. – Erich Pabel Verlag (Rastatt/Baden)
- Csonkaréti Károly* (1980): Hadihajók a Dunán. – Zrínyi Katonai Kiadó (Budapest)
- Dezsényi Miklós* (1942): Tengeri és folyami hajóhadaink kimagasló fegyvertényei 1052–1942. – M. Kir. Hadimúzeum kiadványai (Budapest)
- René Greger* (1976): Austro-Hungarian Warships of World War I. – Ian Allan Ltd (London)
- Magyar Folyamhajózási Évkönyv 1926–1944 közötti kötetei. – A MFTR Hajóoszték „Gróf Széchenyi István köre” kiadása
- Nikolaus von Martiny* (1939): Bilddokumente aus Oesterreich-Ungarns Seekrieg 1914–1918. – Leytan Verlag (Graz)
- Christian von Sandauer* (1984): Konteradmiral Bogumil Nowotny, der Begründer der polnischen Kriegsmarine. – Marine – Gestern, Heute 11/1/: 16–19.
- Szekeres József* (1963): Az újpesti hajóépítés története II. (1912–1944). – Tanulmányok Budapest múltjából. Akadémiai Kiadó (Budapest)
- Weyers Taschenbuch der Kriegsflotte 1929, 1939, 1940, 1942 – Lehmanns Verlag (München/Berlin)

I. táblázat

A tengeri hadihajók sorsa

Hajótípus	Eredeti vételár	Olasz-ország		Jugoszlávia		Anglia		Francia-ország		Görög-ország		Portugália		Románia	
		A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Csatahajó	17 592 989,- kr. (1901)	5	-	1	-	5	-	1	1	-	-	-	-	-	-
	60 600 000,- kr. (1914)	-	2	-	-	8	-	1	2	-	-	-	-	-	-
Cirkáló	4 210 132,- kr. (1897)	-	2	-	-	8	-	1	2	-	-	-	-	-	-
	18 077 945,- kr. (1903)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Torpedós ágyúszád	1 130 147,- kr. (1897)	6	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Romboló (rég)	1 500 000,- kr.	11	7	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-
átlag	(1904-1909)	-	7	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
„Tátra” osztály	3 000 000,- kr. (1912)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Torpedónaszád		11	5	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
„Schichau” 78 t osztály	192 570,- kr. (1889)	1	-	-	4	19	4	-	-	-	-	-	-	-	-
„Kainan” osztály átlag	700 000,- kr.	5	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
110 t osztály átlag	500 000,- kr.	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
250 t osztály „T” csop.		-	-	-	4	-	-	-	-	-	3	-	6	-	3
250 t osztály „F” csop.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-
250 t osztály „M” csop.		16	-	-	-	-	-	4	1	-	-	-	-	-	-
Tengeralattjárók		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Aknarakók		-	-	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Akaszódó-vontató		-	12	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ágyúszád		3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Műhelyhajó		-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kórházhajó		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Olajszállító		-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vízszállító		-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mentőhajó		-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jacht		2	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

A - ócskavas

B - szolgálat

2. táblázat

Dunai hadihajótípusok

(1919–1944; a Monarchiából származó egységek neve *-gal jelölve)

Nemzetiség	Típus/osztály	Méreték	Fegyverzet, személyzet	Vételár (ahol ismert)
osztrák/német	„ALBERICH”	150 t, 540 LE	2x12 cm, 2x2 cm Flak	
	„GUNTHER”	150 t, 540 LE	40 fő	
	„BEHELAREN”	185 t, 2300 LE	2x6,6 cm, 1x3,7 cm 4x2 cm Flak, 50 fő	
	„KRIEMHILD”	200 t, 800 LE	2x2 cm Flak 38 fő	
	„BRÜNHILD”	200 t, 800 LE	2x2 cm Flak 38 fő	
	FR-1-6	20 t, 260 LE	2 géppuska 6 fő	
	FHR-1-6	nincs adat	nincs adat	
	„ALZEI”	70 t, 300 LE	1-2 géppuska	
	„TRONJE”	70 t, 300 LE	12 fő	
	„GERNOT”	250 t, 300 LE	1-2x2 cm Flak	
	„AMSEL”	30 t, 250 LE	légvédelmi géppuskák önvédelemre, 2-3 db, 15 fő	
	„DROSSEL”			
	„FORSCH”	„	„	
	„BRÜSTERORT”			
	*„BIRAGO” (selejtezve: 1939) ex-„CSUKA”	60 t, 800 LE	1x7 cm, 4 géppuska 27 fő	387 000,- kr. (1915)
csehszlovák	„PRESIDENT MASARYK”	230 t, 2300 LE	4x6,6 cm, 2x2 géppuska, 10 akna, 50 fő	
	OMm 35,36 aknarakó	60 t, 900 LE	2x2 géppuska, 22 akna	
	OMh 3-5	25 t, 100 LE	2 géppuska	
	OMs 17-22	10 t, 65 LE	1 géppuska	
	OMvt 29-32	26 t, 200 LE	1 géppuska	
	OMvl 24-28	12 t, 110 LE	—	
	MiP I, II	11,5 t	aknák	
magyar	*„SZEGED” ex-„WELS”	133 t, 1100 LE	2x8 cm, 1 nehézpuska, 5 géppuska, 44 fő	1 125 000,- kr. (1916)
	*„KECSKEMÉT” ex-„VIZA”	„	„	1 125 000,- kr. (1916)

2. táblázat folytatása

Nemzetiség	Típus/osztály	Méretetek	Fegyverzet, személyzet	Vételár (ahol ismert)
jugoszláv	* „GYŐR” ex-„COMPO”	133 t, 1100 LE	2x8 cm Bofors légvédelmi ágyú, 1 nehézpuska, 5 géppuska, 44 fő	1 125 000,— kr. (1916)
	* „DEBRECEN” ex-„LACHS”	140 t, 1200 LE	2x8 cm, 1 nehézpuska, 5 géppuska, 44 fő	1 125 000,— kr. (1916)
	* „SOPRON” ex-„STÖR”	140 t, 1600 LE	2x8 cm, 1 nehézpuska, 5 géppuska, 40 fő	1 125 000,— kr. (1916)
	* „TÜZÉR” PM 1	30 t, 140 LE 38 t, 480 LE	2 géppuska, 9 fő 2x4 cm harcokcsiágyú 2–3 géppuska, 16 fő	
	PAM 21, 22	28 t, 180 LE	1–2 nehézpuska, 3 géppuska, 8 fő	
	AM 1–11	25 t, 150 LE (AM 9–11 :180)	1x2 géppuska, 3 fő	
	„MAROS”	90 t, 100 LE	2 géppuska, 10 akna, 8 fő	
	* „VARDAR” ex-„BOSNA”	530 t, 1500 LE	2x12 cm, 2x12 cm tarack, 2x6,6 cm és 2x4 cm légvé- delmi ágyúk, 8 géppuska, 100 fő	
	* „DRAVA” ex-„ENNS”	450 t, 1500 LE	2x12 cm, 2x6,6 cm lég- védelmi ágyú, 7 géppuska, 96 fő	
	* „SAVA” ex-„BODROG”	380 t, 1400 LE	2x12 cm, 1x6,6 cm, 1x4 cm légvédelmi ágyú, 5 géppuska, 78 fő	1 394 090,— kr. (1904)
román	* „MORAVA” ex-„KÖRÖS”	390 t, 1200 LE	2x12 cm, 1x6,6 cm, 1x4 cm légvédelmi ágyú, 4 géppuska, 78 fő	738 030,— kr. (1896)
	* „BESARABIA” ex-„INN”	550 t, 1700 LE	2x12 cm, 3x12 cm tarack, 2x4,7 cm, 9 géppuska, 100 fő	
	* „BUKOVINA” ex-„SAVA”	550 t, 1500 LE	2x12 cm, 2x12 cm tarack, 2x6,6 cm, 2x4,7 cm, 6 géppuska, 100 fő	

2. táblázat folytatás

Nemzetiség	Típus/osztály	Méretek	Fegyverzet, személyzet	Vételár (ahol ismert)
	*„ION C. BRATIANU”	680 t, 1800 LE	3x12 cm, 1x7,5 cm lég- védelmi ágyú, 2x4,7 cm, 4 géppuska, 110 fő	
	*„LASCAR CATARGIU”	”	”	
	*„ALEXANDRU LAHOVARI”	”	”	
	*„MIHAIL KOGALNICEANU”	”	”	
	*„ARDEAL”			
	ex-„TEMES”	450 t, 1400 LE	2x12 cm, 1x9 cm, 2x4,7 cm, 4 géppuska, 77 fő	1 394 090,- kr. (1904)
	7 őrnaszád	50 t, 600 LE	1x4,7 cm, 1 géppuska, 20 fő	
	„Capitan Nicolae Lascar Bogdan”			
	osztály			
szovjet	BJA 1124	26 t, 1600 LE	1x7,6 cm, 2x2 cm, 1-2 géppuska,	
	BJA 1125	42 t, 1600 LE	2x7,6 cm, 1x2 cm, 1-2 géppuska	

OLAJOS TERÉZ

Felhasználatlan bizánci forrás a román nép történetéhez (A vlach népnév második legrégebb előfordulása)

1. A román történelem bizánci kútfőit kitűnő szakemberek, a *Fontes Historiae Daco-Romanae* II–IV. köteteinek (Bukarest 1970, 1975, 1982) a tudós szerzői¹ szemmel láthatóan a teljesség igényével állították össze napjainkban. Ha ebből a kutatás jelenlegi állását tükröző szöveggyűjteményből egy forráshely kinaradt, úgy azt joggal mondhatom elhanyagolt kútfőnek. Vegyük ehhez még azt is, hogy a kérdéses görög szöveg publikálója kommentárjában egy hibás megjegyzést fűz a vlach név felbukkanásához,² s akkor könnyen belátható, miért érzem időszzerű feladatnak, hogy az alábbiakban felhívjam a kutatók figyelmét a szóban forgó textusra, s annak tanúságát megkíséreljem történeti összefüggésbe állítani.³ Mindezt annál inkább, mert itt a vlach szónak második legrégebb felbukkanásával találkozunk az írásos forrásanyagban.

2. A bizánci törvényhozás és kánoni gyakorlat szerint egy-egy metropolita a spirituális gondoskodása alá rendelt terület egyházi javai (ingatlanai és ingóságai) felett gazdasági felügyeletet is gyakorolt, az ilyen javakról nyilvántartást, úgynevezett brebiont (*brebionium*) vezetett, s azt időnként a beállott változásokra való tekintettel meg-megújította.

Az olasz Capialbi grófi család magánarchívumában, Vibo Valentia városában őrzik azt a közel hét és fél méter hosszú (az elején csonkult) pergamentekercset, amelynek rectóján a bizánci Rhégion (Rhégium, ma Reggio di Calabria) metropolis 1050 körül összeállított brebionjának egy jelentős része olvasható.⁴ Ennek az okmánynak a 461–483 soraiban Tabernai helység (a Catanzarótól 15 kilométerre északra fekvő mai Taverna) ama földjeiről van szó, amelyek közvetlenül a metropolishoz tartoztak.⁵ Itt feküdt egy telek a Loria folyó partján, amelyet Kurtzanon néven ismertek.

Ennek a birtoktestnek a pontos meghatározása céljából a brebion szerkesztője – némileg átstilizálva, de az eredeti irat adatait pontosan reprodukálva – ekként idéz egy régebben felvett jegyzőkönyvet:⁶ „Az idős Hyponomos helybeliként nyilatkozatot tett a boldogult Petros turmarchos.”⁷

¹ H. Mihăescu–G. Ștefan–R. Ilincu–V. Iliescu–V. C. Popescu–A. Elian, N.-Ș. Tanașoca–R. Lăzărscu–T. Teoteoi: *Izvoarele istoriei Romaniei* II–IV. București 1970–1982.

² Mint lejjebb látni fogjuk, A Guillou az adott összefüggésben a 7. indictio februárját 974-re teszi, holott az a valóságban 979-re esett; ebben az évben vették fel azt a határmegállapító jegyzőkönyvet, amelyben a vlach népnév személynévi használatban szerepel.

³ Azon a pergamentekercsen, amely az itt meg tárgyalandó *Blakos* „Vlach” személynevet tartalmazza, az *Ungros* „Magyar” név is előfordul. Erről szóló dolgozatom nyomtatás alatt áll az *Antik Tanulmányok* lapjain „Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez” címmel.

⁴ A. Guillou: *Le brebion de la métropole byzantine de Région (vers 1050)*, Città del Vaticano 1974.

⁵ Guillou: i. m. 73–77 (francia fordítás kommentárral), 195–196 (görög szövegközlés), 227 (facsimile), 255 (Démétrios Blakos a névmutatóban), vö. 146 (táblázatos összeállítás a birtokról). A pergamenről készült fotokópia nem elég éles ahhoz, hogy Guillou olvasatát önálló felelősséggel ellenőrizhetném; ezért Dél-Itália bizánci egyházi okmányainak kiemelkedő kutatójától és publikálójától veszem át a textust, a rövidítésfeloldásokat is beleértve.

⁶ A brebion 464–466 sorai; Guillou: i. m. 73–75 (francia fordítás és kommentár, 195–196 (görög szöveg).

⁷ Egy-egy bizánci thema (katonai körzet és egyben közigazgatási tartomány) magas rangú katonatisztje; themánként három körül mozgott a turmarchések száma. Itt Calabria-Szicília thema.

Theophylaktos calabriai metropolita⁸ unokaöccse, Philotheos Seberitanos,⁹ Abroch¹⁰ leszármazottja Kónstas, Petrakés leszármazottja Kosmas, ennek testvére Sergios, Ursinianos archón,¹¹ Sergios sógora Kandidos, Leontios Skephakas, a presbiter Démétrios Blakos,¹² Rhégion székesegyházának kamarása¹³ León diakonus és Sarantarés fia Antónios színe előtt a 7. indictio február havában a 6472. esztendőben a Krisztus-szerető nagy császár Kónstantinos Porphyrogennétos és az istenkoronázta Helené császárnő idején.¹⁴ Mi a fentemlítették mindannyian tanúsítjuk, hogy minként Isten a tudója, a telekhatár Kurtzanon kisbirtok déli részétől indulva követi haladtában a patakot, eléri Tychótont, követi a vizek folyását Kurtzanonig, leereszkedik a folyóhoz, eléri Spilaiont s záródik a magaslaton középtűt a meredélynél’ ”

3. Tárgyunk szempontjából a szöveg tudós kiadójának, A. Guillounak a magyarázó jegyzetei közül az a legfontosabb, amely megállapítja, hogy a Blakos név a vlach népelnevezés egy változata: „... Demetrios Blakos... Ou descendant de Βλαχος pour Βλαχος, Valaque; première mention d'un représentant de cette peuplade en Italie, à ma connaissance. L'origine de ce Valaque doit être recherchée en Hellade (un contingent connu en 979 [recte 976]) ou en Thessalie: voir M. GYÓNI ... Revue d'histoire comparée ... 23, 1945 ...”¹⁵ Szilárdan alátámasztja a megállapítást, miszerint a Blakos szó népnév, az a tény, hogy a bennünket foglalkoztató brebion számos bizonyítékát szolgáltatja a népelnevezés személynévként való használatának a bizánci Dél-Itáliában (lásd például az Ungros, Lakón, Ióánnés Lagubardos, Kónstantinos Sardos személynevek előfordulását az egyházi vagyonösszeírásában).¹⁶

Míg a Blakos népnév mivoltának a felismerése meggyőző A. Guillou kommentárjában, addig egy másik ponton, nevezetesen a Blakos nevet tartalmazó határmegállapítási jegyzőkönyv datálásánál korrigálnunk kell a szöveg kiadóját. A 7. indictio februárja, amikor Démétrios Blakos tanúként szerepelt, nem 974-re, hanem 979-re esett.¹⁷ Ezzel összhangban van a világteremtéstől számított 6472-es év (annus mundi) akkor, ha a ritkábban használt, de meglevő panodorosi (más néven nagyobb alexandridai) világérát vesszük alapul, s az évkezdetet a bizánci polgári életben szokásos szeptember elsejével indulóként fogjuk fel.¹⁸ Ami a keltezés további adatát illeti, VIII. Konstantinos feleségét valóban

marchéséről lehet szó; vö. V. v. *Falkenhausen*: La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all XI secolo, Bari 1978. 28–31; L. *Bréhier*: Les institutions de l'Empire Byzantin. (Le monde byzantin II.), Paris 1970, 292.

⁸ Calabria itt említett metropolitájának a székhelye Rhégion volt.

⁹ Calabria területén Rhégion mellett volt egy másik egyházi metropolis is, Sancta Severina (ma Santa Severina Catanzaro körzetében); ebből a városból való volt Philotheos tanú.

¹⁰ Az Abroch tulajdonnév így csonka. A szó vége, úgy látszik, kibetűzhetetlen (rövidítés?) a pergamentekercsen Guillou jelzése szerint.

¹¹ Archón itt alighanem csak annyit jelent, hogy „főember”; közelebbi rangmeghatározásra Guillouval együtt mi sem vállalkozunk. Vö. egyebek mellett N. *Oikonomidès*: Les listes de préséances byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972. 368. (a tárgymutató itt idézi az archón rang előfordulását különböző funkciójú tisztségviselőkre vonatkoztatva).

¹² A brebion 465. sorának végén áll a Démétrios, 466. sorának az elején pedig a Blakos név genitívusban így: ἐνώπιον... ἀμητηρίον πρεσβυτέρου τοῦ Βλαδου.

¹³ A görög szövegben kubukleisios (< cubicularius).

¹⁴ Idáig a brebion valószínűleg némi átfogalmazással idézi az egykori határmegállapító jegyzőkönyvet. Innentől kezdve viszont a többes szám első személy használata arra vall, hogy a citálás szó szerint.

¹⁵ *Guillou*: i. m. 74. A dátum (976, nem pedig 979) kérdésére lásd lejjebb a 20. jegyzetet.

¹⁶ Lásd a brebion 75, 186, 240 és 294 sorait (*Guillou*: i. m. 26, 39, 46, 53, 167, 174, 179, 182).

¹⁷ *E. Bickermann*–*M. A. Dandamaev*–*I. M. Djakonov*–*V. A. Libšic*: Hronologija drevnego mira, Moskva, 1975. 74.

¹⁸ A világéra évének ez a kicsit komplikált átszámítása a mi időszámításunkra V. Grumel elgondolásából következik: La chronologie (Traité d'études byzantines I.), Paris 1958. 97, 219. vö. 85–96.

Helenének hívták, s őt magát 961–1025 között társzászárként (majd 1025–1028 között császárként) megillette a brebionban rávonatkoztatott „basileus” cím.¹⁹

4. Felvetődhet a kérdés, hogy hogyan kerül egy vlach férfi (az itt szereplő presbiter vagy annak elődje, akire a népnévi cognoment alkalmazták új hazájában) Dél-Itália földjére. Biztos választ a kérdésre nem adhatunk. Néhány olyan körülményre azonban felhívhatjuk a figyelmet, amely a probléma szempontjából nem közömbös.

A vlachok legkorábbi datálható felbukkanása az írott forrásokban alig három évvel a Démétrios presbitert említő jegyzőkönyv kelte előtt történt. Ióánnés Tzimiskés császár halála (976. jan. 10.) és Bardas Skléros ennek nyomán kitört felkelése idején ölték meg a fuvarozó (hodítés) vlachok Dávidot, a Nyugat-Bulgáriát pár évtizedre önálló állammá szervező négy Komitopulos testvér egyikét.²⁰ A hely, ahol ekkor a vlachok felűnnek a történelem színpadán, a mai görög–albán határon fekvő Prespa-tó környéke, olyan terület tehát, amely a Balkán és Dél-Itália közötti hajóforgalom legfőbb kikötőjéhez, Dyrrachiumhoz (a mai Durrësihez ~ Durazzóhoz) elég közel volt. Ha valahonnan, akkor innen könnyen kerülhetett valaki az Adria túlsó partjára, az ottani bizánci tartományokba.

Egyébként történelmileg mérve rövid idő, nem egészen fél évszázad múltán egyértelmű híradás szól arról, hogy Démétrios Blakos esete nem kivétel volt, más vlachok is átkeltek a Balkánról Itáliába. A barii évkönyvek (Annales Barenses) tanúsága szerint II. Basileios császár uralma végén (1025) egy Orestes nevű eunuch parancsnoksága alatt álló nagy hadsereg vonult nyugatra, hogy Szicíliát visszafoglalja az araboktól, s ennek az 1028-ban dolgavégezetlenül hazatérő seregnek soraiban számos vlach is szolgált.²¹ Lehetőségként vetődik fel tehát, hogy már a korábban Itáliába vezényelt császári seregekben is voltak vlachok, s ezek közül elbocsátás, megsebesülés, betegség vagy más ok miatt maradtak vissza olyanok, akiket, illetve leszármazottaikat a valch ragadványnévvvel illettek új hazájukban. Egykori katonák, illetve leszármazottaik jelenléte abban a társadalmi környezetben, amelyhez Démétrios Blakos tartozott, világosan kitetszik Rhégion metropolis brebionjának névanyagából. Az okmány 239. és 275. sorában ugyanis egy-egy *Apelátés* nevű férfi szerepel; *apelatés* közfőnévi jelentése pedig

¹⁹ V. Grumel: i. m. 358, 363. — Kétségtelenül zavaró, hogy a császári főhatalmat 979-ben II. Basileios, VIII. Konstantin bátyja gyakorolta, s így inkább az ő uralkodásának az említése volna várható a datálásnál, nem pedig a mellette csak epizódszerepet játszó társzászáré.

²⁰ Scylitza interpolatus, Basilius et Constantinus 11: Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Editio princeps. Recensuit I. Thurn [Corpus Fontium Historiae Byzantinae V.], Berolini et Novae Eboraci 1973, 329. Ami a datálást illeti, a szóban forgó fejezet legelején III. Antoniosz konstantinápolyi pátriárka halála (979 első negyedében) van említve; aztán pedig egy napfogyatkozásról esik szó, és ez valószínűleg a 979. május 28-i totális (nem a 976. július 29-i részleges) napfogyatkozás volt. Ha ezekhez az eseményekhez kapcsoljuk a vlachok fellépését, akkor a 979-es évet kell alapul vennünk. Erről a datálásra hajlik pl. Grumel: i. m. 388. Am aztán a Komitopulosok történetének az elbeszélésebe fogva Ióánnés Tzimiskés haláláról (976. január 10.) olvasunk újra Skylitzésnél. Ezt az utóbbi kronológiai támaszpontot fogadtuk el hitelesebbnek a vlachok fellépésével kapcsolatosan; ebben egyebek mellett Gyóni Mátyást követtük: A legrégebbi vélemény a román nép eredetéről. Bp. 1944, 29–30.

²¹ Az Annales Barenses (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores V., Hannoverae 1844, Repr. 1963, 51). az 1027-es évhez kapcsolja az alábbi híradást, de a párhuzamos forrásokból (pl. Scylitza, Basilius et Constantinus 47, p. 368 rec. Thurn) kitetszik, hogy még II. Basileios császár († 1025. december 15.) indította el a bizánci sereget Itáliába: *Hoc anno descendit Ispo* (Skylitzésnél Orestes) *chitoniti* (görögül *μικρονιτης*) *in Italiam cum exercitu magno, id est Russorum, Guandalorum, Turcorum, Burgarorum, Vlachorum, Macedonum aliorumque, ut caperet Siciliam. Et Regium restaurata est a Vulcano catepano. Sed peccatis praepedientibus mortuus in secundo anno Basilius imperator; qui omnes frustra reversi sunt.* Lásd M. Gyóni: Les Vlaques des Annales de Bari (oroszul francia részűmével): Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae I (1951–1952) 235–245; V. v. Falkenhauzen: i. m. 64–65.

a X. századi görögben nem más, mint könnyűfegyverzetű, gyakran erődítmények őrségét ellátó katona.²²

Kiegészíti a fenti következtetést az okirat 110. sorában szereplő *Kleisuriatés* személynév is;²³ ez ugyanis minden bizonnyal az erődített hegysorosok (*kleisurák ~ clissurák*) őrzőinek katonai rangjelölésével (*kleisurarchés, kleisurophylax*)²⁴ tartozik össze.

²² *Guillou*: i. m. 46 (további szakirodalom feltüntetésével), 51, 179, 181.

²³ *Guillou*: i. m. 29, 169.

²⁴ *Oikonomidès*: i. m. 379 (itt az index utal a kleisurát és a kleisurarchést említő nagyszámú passzusra); *G. W. Lampe*: *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1978, 756.

GYÖRFFY GYÖRGY

A steppei nomádoktól a magyar államig

A steppei nomádokat először Herodotos ismertette részletesen, annak kapcsán, hogy leírta Dareios szkíták elleni hadjáratát (i. e. 514.), mely műve írása előtt 60 évvel zajlott le. Ő maga nem járt a nomádok földjén, mint a mongolkori utazók, de megfordult két görög gyarmatvárosban a Fekete-tenger északi partján, ahová szkíták is rendszeresen jártak kereskedni.

Szkítia az i. e. 2. században a Tanais (Don) és a Duna között terült el, s a szkíták zöme e térségben vándorló nomád életet folytatott. Városaik és váraik nem voltak, s állandóbb lakhellyel Herodotos szerint csak azok a szkíták rendelkeztek, akik a görög kolóniák közelében földet műveltek. Herodotos a szkítákat fíjjal harcoló lovasoknak írja le. Erkölcsüket tekintve ő alapozta meg a „bon sauvage” hírnevet: kemény és vad emberek, de becsületesek, legalábbis azok, akiket a görög erkölcs meg nem rontott.

E kedvező kép háttérben az áll, hogy a szkíták a görögökkel békés kereskedést folytattak, sőt a görögök fő ellenségeit, a perzsákat kétszer is megverték.

Az iráni nyelvű szkíták már rég kitűntek a történelem színpadáról és helyüket más rokon nyelvű nomádok, a szarmaták foglalták el; Szkítia és a szkíták leírása azonban tovább élt az irodalomban, sőt módosult. Szkítia Strabónál már nem a Dontól nyugatra elterülő földet jelentette, melyből Sarmatia lett, hanem az attól keletre lévő eurázsiai tájakat, utódainál pedig még tágabb értelmet nyert, mert a Kárpátoktól messze keletre minden földet Szkítiának neveztek.

A szkíták jellemzése is torzult. A Pompeius Trogus művét kivonatoló Justinus a *De Historiis Philippicis* c. 2–3. századi művében még igénytelen, igazságszerető és bűn nélkül való embereként jellemzi őket (Lib. II. cap. 2.). Negatív módosulás akkor következett be a nomád barbárok képében, amikor a római, majd a bizánci birodalomnak saját határain kellett megküzdenie a szkíták nyomába lépő szarmatákkal, alánokkal, hunokkal, majd az avarokkal. A Justinus művével rokon 7. századi *Exordia Scythica*, mely a középkorban tankönyvül szolgált, hangsúlyozza a szkíták becsületességét, de azt állítja, hogy utóbb elfajzottak, mert olykor emberhúst ettek és embervért ittak. Megjegyzendő, hogy ezer évvel korábban Herodotos hallomás alapján csak annyit írt, hogy a szkíta harcosok szokása, hogy első megölt áldozatuk véréből isznak.

A középkori történetírók Justinus és az *Exordia* szkítái alapján képzeltek el a steppei nomádokat. Eszerint a nomádok legeltető életmódot folytattak, állandó lakhelyük, városaik, váraik nem voltak. Noha Herodotos hallott földet művelő szkítákról is, a földművelés és a legeltető nomádság össze nem egyeztethető fogalmak voltak az ókori és középkori auctorok tudatában.

A magyar krónikairódalom a 11. század végén indult el. A legrégebb *Gesta Ungarorum* eredeti fomájában nem maradt reánk, de ennek a 12. és 13. században folytatott szövegét 1283 körül Kézai Simon elcsejt egy hun történettel bővítette ki. Ez a hun-magyar krónika lett a bevezető része minden 14–15. századi magyar krónikafolytatásnak, így az 1358-ban, Nagy Lajos király alatt miniált Képes Krónikának, a 15. század végén, 1473-ban kinyomtatott Budai Krónikának és Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-ának, s ezt dolgozta át Corvin Mátyás király történetírója, Antonio Bonfini, így a múlt század közepéig ez vált a magyar származástudat fő forrásává. A hun-magyar krónika 9–11. századdal foglalkozó fejezeteinek többsége az elveszett 11. századvégi krónika szövegét követi. Sajnos, éppen a kezdeteket illető rész szenvedett a 13. században a legtöbb átdolgozást, úgy hogy ma is vitatott: melyik fejezet melyik században íródott.

Annyi kétségtelen, hogy a régi *Gesta* írója ismerte Regino művét; tőle vette át a magyar honfoglalás téves 889-i évszámán kívül a magyarok szkíta eredeztetését és az őshazának tekintett Szkítia

leírását. Regino szó szerint idézett Justinus művéből, s ezzel elkezdődött a magyar krónikairodalomban az antik historiográfusok használata, ami a magyar történeti mondák kiszorulását vonta maga után.

A magyarok őstörténetét és honfoglalását elbeszélő Anonymus 1200 körül írt *Gesta Ungarorum*-ában már megvetéssel írt az énekmondók szájhagyományairól és az ősmagyarok jellemzése szó szerint idézett az *Exordia Scythica*-ból. Szerinte is a szkíták a magyarok elődei, de Attilának szerepet juttat annyiban, hogy tőle származtatja az Árpád-házi királyokat, és Attila népének mondja az Erdélyben élő székeleyeket. A hunok és magyarok azonosítására 1283 körül került sor, s ekkor nyerte el a magyar krónikairodalom azt a megfogalmazást, mely szerint a *Huni sive Hungari* kétszer költöztek a Kárpát-medencébe, először Attila, és másodszor Árpád alatt.

A hunok és a magyarok azonosítása a latin és a bizánci irodalomban a 9. századdal indult el, így jól megérthető a felfogás magyarországi jelentkezése már a 11. század második felében. Hersfeldi Lambert évkönyvében az 1071 évnél elmondja, hogy midőn Salamon magyar király 1063-ban Ottó bajor herceg segítségével visszafoglalta a magyar trónt, Salamon anyja Attila magyar király kardját adományozta a bajor hercegnek. Ezt a kardot nagy valószínűséggel azonosították azzal a bécsi császári kincstárban napjainkig őrzött uralkodói jelvénnel, amelyet az elmúlt évszázadokban Nagy Károly kardjának tartottak, de mely arany veretei szerint egyértelműen a 10. századi magyar ötvösműnek bizonyult. A magyar királyi udvarban ezek szerint már a 11. században tudhattak Attiláról és a hunokról. Annál feltűnőbb, hogy nincs nyoma, hogy a magyar krónikások az avar népet ismerték volna. Mivel azonban az avarokat gyakran *hun* néven nevezték, a rájuk vonatkozó ismeretek besorolhatók voltak a magyarok szkíta-hun előtörténetébe.

A hun-magyar krónika írója főként Jordanes *Getica* c. művéből merítette a hunok történetére vonatkozó ismereteit, nem szószérinti átvétel formájában, hanem emlékezet alapján; ez lehet fő oka számos tévedésének. Jordanes a hunokat is a Szkítiából kiköltözött lovas harcosok közé sorolta, életmódjukról azonban bővebben nem beszélt. A közéjük sorolt atzigirokról annyit mond, hogy „nyáron a szerte elterülő mezőkön barangolnak, ott tartózkodva, ahová a legelők hívják őket, télen pedig visszahúzódnak a Pontusi tengerhez.” (c. 37.) E szkítákra jellemző nomadizálás leírásában nem esik szó földművelésről, mint ahogy a hunokat bővebben ismertető Ammianus Marcellinus sem szól róla.

Csak a múlt századdal meginduló néprajzi kutatások tették világossá, egyrészt, hogy a nomadizálásnak eltérő módjai vannak és a nomád állattartás nem zár ki némi földművelést, másrészt, hogy nem mindenki nomád, aki helyváltoztató életmódot folytat, mint ahogy a cigányok sem sorolhatók közéjük. A nomádiaság formái eltérnek a természeti viszonyoktól függően; a száraz steppén sokkal nagyobb utat kell bejárni az állatokkal, mint a füves zónákban, vagy az erdős steppen, de másként alakultak a viszonyai, ahol a síkság mellett hegyvidék terült el, ahol a nyári szárazság idején a hegyek közé lehetett hajtani az állatokat. A földrajzi viszonyok határozták meg a tartható állatfajtaikat is. A megtelepültség fokozatai szintén eltértek, sőt módosulhattak is. Századunk elejéig számos belső-ázsiai török és mongol nép folytatott tiszta nomád életmódot, de leírtak olyan félnomádokat is, így az Ural hegységben lakó baskírokat, akiknek téli lakhelyük állandó falu volt; tavasszal e körül vetettek gabonát, majd nyáron állataikat a hegyekben legeltették, de aratásra visszatértek saját falujukba.

Ilyenfajta félnomád életmódot folytattak az arab és perzsa geográfusok szerint a 9. században a Káspi-tenger észak-nyugati oldalánál élő kazárok, a Volga középső folyásánál lakó bolgárok és a mai Ukrajna és Moldova területén lakó magyarok. Velük szemben tiszta nomád életmód jellemezte az Ázsiából Európába nyomuló hunokat, avarokat, besenyőket és mongolokat. A száraz steppéről a csapadékos, füves területre költözött nomádok életmódja mindamellett módosult, így a régészet tanúsága szerint az avarok is már állandó falvakban laktak, a magyar köznép 10. századi állandó falvairól pedig a településtörténeti kutatások egyértelműen tanúskodnak. E falvak általában valamely víz partján terültek el; lakói a hidegebb időszakban halásztak; tavasszal elvették a gabonát, majd állataikkal a közeli gazdag legelőre vonultak, s onnan tértek haza aratásra, de a férfiak még a hideg beálltaig legeltettek. Ez a legeltetési mód többnyire a folyókra merőleges elmozdulást jelentett.

Más volt a vezérek és a katonai kíséret települési módja. A nomád vezérek települési módját legpontosabban a mongolkori utazók leírásaiból ismerjük. A mongol káni család felnőtt tagjai és a főemberek a hajdani Szkítia, a mongol-kori Kipcsak elfoglalása után egy-egy folyópartot kaptak szállásterületül és e folyók partján vándoroltak a tengerhez közel eső téli és az erdős steppe zónájában lévő nyári szálláshelyeik között. A felső, nyári és az alsó, téli szálláshely mellett állandó telepek léte-

sültek, ahol iparosok, kereskedők és vámszedők tevékenykedtek. Írott forrásokból és helynevekből arra lehet következtetni, hogy ez volt a kazár, a volgai bolgár és a magyar főemberek települési módja is.

Ami a katonai kísérlet szerepét illeti a nomád társadalomban, erről a történeti kutatásban sokáig nem esett szó. Az első évezred latin és görög auctorai a hunokat, avarokat és magyarokat többnyire csak hazájuktól távol, harci cselekmények kapcsán ismerték meg, s nem volt tudomásuk, hogy e harcosok milyen társadalomból léptek ki. Elterjedt az a nézet, hogy minden hun, avar és magyar egyformán harcos, úgy amint a szkítákról írják. Csak századunkban derült fény arra, hogy a nomád társadalmak rétegzettek, és a köznép nem azonosítható a vitézek rétegével. Már Barthold felfigyelt rá, hogy az orchoni feliratokban a bégek és nép között egy vitézi réteg, a *bujruq* helyezkedik el, s ez nagyjából megfelel a mongol források *nökör*-jeinek, a kísérő katonák rétegének. Ugyanennek a rétegnek a meglétére a Kazár birodalomban és a 9. századi magyaroknál az arab geográfusok *fāris*, a perzsák *suvār* szóval utalnak. Az ezredfordulón megkoronázott István király törvényei és oklevelei szerint a 10–11. századi magyar társadalomban szintén megvolt ez a harcos (*miles*) réteg, mely számításunk szerint a férfilakosságnak kb. 20 %-át tette ki.

Ez a réteg vett részt a kalandozó hadjáratokban, amíg a köznép odahaza félnomád életmódot folytatott; tavasszal szántott és vetett, majd legeltette állatait és nyár végén aratott. A kalandozó lovasok többnyire már szántás-vetés előtt elvonultak az országból, és többnyire aratás után tértek vissza; néha még a telet is külföldön töltötték, mint 889/900-ban és 904/905-ben.

A régészet legújabb eredményei: a Kárpát-medencében sokfelé kiásott 10. századi temetők és sírok egyértelműen igazolják a honfoglaló és kalandozó magyarság társadalmi rétegekre bomlását. Az arany mellékletes vezéri sírokon kívül sokfelé találhatók az ezüst mellékletekkel, íjjal és nyíllal, a ló részeivel, és gyakran itáliai érmekkel datált kis csoportos temetők, s ezek mindig elkülönültek a velük egykorú, de olykor több száz sírt rejtő köznépi temetőktől. E társadalomban, melynek rétegzettsége a népvándorláskori germánokéhoz hasonló, rabszolgák is voltak; régészeti elkülönítésük azonban problematikus.

Noha tudjuk, hogy a magyarok „hét magyar” és három kabar törzsből állottak, a törzsek lakhelyének elkülönítése mind a mai napig nem történt meg, sőt még az is kérdésessé vált, hogy a törzsek egy tömbben telepedtek-e meg. Ilyen megtelepedést sugallnak a magyar krónikák, amelyek felsorolják a hét honfoglaló vezér nevét és megadják szálláshelyüket. E vezérnévsorok azonban nem hitelesek; az elsőt a honfoglalás után két évszázaddal, a másodikat három évszázaddal utóbb állították össze különféle történeti mondákban és főúri genealógiákban megőrzött nevekből. A krónikások már nem is ismerték a magyar törzsek nevét; ezeket Konstantinos Porphyrogenetos sorolta fel a 10. század közepén, s hogy felsorolása hiteles, bizonyítja, hogy e törzsek mindegyike szerte a Kárpát-medence sík és dombos vidékein több tucat falunévben, csoportos elhelyezkedésben megtalálható. E sajátos kevert-ségben elhelyezkedő törzsi falunevéből többen próbálták a törzsek lakhelyeire következtetni, de többnyire mindenki más eredményre jutott. A régészeti leletekből és a magyar nyelvjárások kutatásából sem sikerült eltérő törzseknek értelmezhető etnikai csoportokra következtetni. Maga Konstantinos is múlt időben beszél a törzsekről, azt állítva, hogy ezek az ő idejében nem engedelmességeknek *archón*jaiknak. Lehetséges, hogy a magyar honfoglalást előidéző besenyő-bolgár támadás azt eredményezte, hogy a régi törzsi keretek megbomlottak, és az új hazában a magyar törzsek nem etnikai nyelvi egységet alkottak, hanem a fejedelem és a törzsfő uralmi területei voltak.

A magyaroknál meglévő kazár mintájú kettős fejedelemség: a szakrális fejedelem és a hatalmat gyakorló fővezér kettőssége is megszűnt néhány évvel a honfoglalás után, és Árpád dinasztiája egyeduralomra tett szert, hasonló módon, mint a Karolingok a Merovingok felett. A későbbi források egyetlen vonatkozásban szólnak a magyar törzsszövetségen belüli etnikai különbségről: 1000 táján megkülönböztetik a fehér magyarokat a pogánysághoz húzó fekete magyaroktól, és utalnak az eltérő lakosú Fekete Magyarországra. E fekete magyarokban többeket követve a magyarokhoz csatlakozott kabarokat keresem.

Magam valószínűnek tartom Marquart azon szövegmagyarázatát, mely szerint a kabarok három törzse feletti uralom Árpád trónörökösét illette. Nyomai vannak a magyar történeti hagyományban, így Anonymus Gestájában is, hogy Árpád trónörököse önálló területtel, *ducatus*-sal rendelkezett. A 11–12. században Nyitrát és Bihart jelölik meg a források önálló hercegi territorium részeként, de nem rendelkezünk a dukátushoz tartozó vármegyék teljes felsorolásával.

A törzsi területek továbbélése legfeljebb a magyaroktól eltérő kabarok vonatkozásában valószínűsíthető, ugyanakkor az írott forrásokban nyoma van annak, hogy némely törzs- vagy nemzetségfő uralmi területe vármegyévé alakult át. Legyen itt elég példaként említeni, hogy Szent István király a Maros síkságán lakó magyarok Ajtony (*Ohtum*) nevű *dux*-át, aki Bizánccal szövetkezett, seregével leverette és Ajtony várába seregének győztes vezérért, Csanádot rendelte *comes*-nek; róla kapta a vár és a vármegye a Csanád nevet. Úgy látszik, hogy a XI. században létesült *comitatus*-ok számos esetben 10. századi nemzetségi területekre vezethetők vissza, s így a nemzetségfők uralmi területe – szám szerint kb. 50 – stabilabb volt, mint a 10 törzsfőé.

A magyar törzsek és nemzetségek, valamint az egész fejedelemség sorsára bizonyára kihatott a 955. évi Lech-mezei vereség, de távolról sem olyan mértékben, ahogy azt I. Ottó propagandája nyomán a nyugati történetírás feltételezi. Veszteség a Kárpát-medence nyugati részén lakó törzsfők katonai kíséretét érte, s ennek tudható be, hogy a kalandozások dél felé, Bulgária és Bizánc irányába 970-ig tovább folytatódtak. 955 után Árpád családjának legfiatalabb ágára szállt az uralom, s Géza nagyfejedeleme 972-ben sikerült elérnie, hogy I. Ottó püspököt küldött Magyarországra St. Galleni Prunward személyében. Géza véres kézzel terjesztette a kereszténységet; a pogánysághoz húzó törzs- és nemzetségfőket leverte; az ő művét folytatta István király, aki 41 éves uralma alatt Karoling típusú államot szervezett. Az új állam tartópillérei voltak egyrészt a *comes palatii* 'nádorispán' vezetése alatt működő udvari szervezet, másrészt a territorálisan megszervezett vármegyék. Miután a király a nemzetségfők várait, népeit és uralmi területének kétharmad részét kisajátította és a várakba saját comeseit ültette, a várak köré a neki hódoló katonai kíséret tagjait telepítette. A comesek e vitézekkel gyakoroltak „rendőri” hatalmat a vármegye összes népei felett, annak ellenére, hogy a vár alá a megye köznépének csak egyharmad része tartozott. A másik harmad a királyi udvart szolgáló különféle ministerialisok szervezetével országshozta a királyi *curtis*-ok, *palatium*-ok ellátását szolgálta. Ezekből tett adományokat István király az általa alapított tíz püspökség és kb. ugyanannyi apátság részére. A harmadik harmad szolganépével megmaradt a behódoló nemzetségfők birtokában, vagy a király hívei kapták meg: olyan *dux*-ok, vagy *comes*-ek, akik a királlyal rokonságban voltak, vagy akik nyugatról beköltözve a király nehéz fegyverzetű seregének vezetői lettek.

Hogy mennyiben jelentett István működése közvetlen átalakulást a faluszervezetben, arra csak nagyon vázlatosan tudunk válaszolni. A részletek tisztázása a jövő feladata, s ebből talán a régészet is ki fogja venni a részét.

A magyar társadalom apajogú (patrilineáris) családokon épült fel, amiből az is következik, hogy a békés időszakokban a gyarapodó család közösen gazdálkodó nagycsaládokká nőtt. Így a 10. század végi faluban több nagycsalád élt együtt, mely apai ágon szükségszerűen nem volt rokon, bár az összeházasodás biztosan rokonságba fűzte őket.

István új rendje elsősorban a nagycsaládok szervezetén és gazdasági üzemén ültött rést, amikor tilalmazta a levirátust, és elrendelte, hogy mindenki szabadon feloszthatja vagyonát, és feleségének, fiainak, leányainak, rokonainak vagy az egyháznak adományozhatja (I. István I. törv. 6. c.). Ezzel indult el a több családra kiterjedő gazdasági üzemeknek egy-egy házra vagy „fűstre” való lebontása, s a kiscsaládoknak országosan tízes-százas keretekbe való szervezése, ami lehetővé tette a kollektív dolgoztatást és adóztatást, valamint a házankénti, füstönkénti dézsmaszedést.

Ennek az „intézményesülésnek” nem volt lényeges kísérőjelensége a territóriumok alakulása, mert a territóriális keretek (kezdetben mint pontosan elhatárolt legelők) korábban is megvoltak, sőt, az új territóriumokon belül egyfajta függőségnek többféle jogviszonyra való változtatása ellenkező folyamatot eredményezett: egy helység lakói több intézmény, illetve úr szolgálivá váltak, s a falu határában használatában földközösségre kényszerültek, ugyanakkor a szolgálonépek egy-egy százada több faluban szétszórtan, más kondíciójúakkal együtt élt. (Magyarországon ez az állapot a 13. századig állott fenn.) Mindamellett az ezredforduló után kialakult püspökség-, vármegye-, esperesség- és faluhatárok nagy állandóságot mutattak.

Áttekintve az új intézmények bevezetése által okozott változást, fő mozzanatait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. a család szerkezetét illetően a levirátussal (s ennek következtében többnejűséggel) összefogott nagycsalád a kereszténység megkövetelte páros családot bomlott le;
2. a gazdasági szerkezetben a nagycsaládi üzem kiscsaládi egységekre osztódott;

3. a tulajdonviszonyokat illetően a főemberek szállásai és legelőterületei fölött elvben királyi jog rendelkezett, s az utóbbiakból alig egyharmad rész jutott a király híveinek örökletes birtokába, és még kevesebb mint szolgálattal járó katonai birtok (kishűbér) a vitézek használatába;

4. a személyi kötöttség változó viszonyait az állandó intézmények rendjébe sorolás váltotta fel.

Ilyen módon jött létre Magyarországon 1000 körül a keresztény királyság a maga szilárd intézményeivel, s előzményeként méltán kereshetjük azt a kezdetleges, félnomád államot, amelyet más kelet- és észak-európai társaihoz hasonlóan a személyi kötöttségek ereje tartott össze.

Györfly György irodalmi munkássága

1931

A régi Ecsedi láp. Ifjúság és Élet 1931. IV. 25. (6. évf. 16. sz.) 365–366. p.
Bolgár nemzeti táncok. Ifjúság és Élet 1931. XI. 20. (7. évf. 5. sz.) 94–95. p.

1939–1940

Besenyők és magyarok. Kőrösi Csoma Archivum 1939. (I. kieg. kötet. 5. sz.) 397–500. p. = Klny.: Bp. 1940. 106 p.
A föld története. A Szabad Szó nagy naptára az 1940-ik szököévre. Szerk.: Szabó Pál. [Bp. 1939.] 49–56. p.
 Szabad Szó. Szerk.: Szabó Pál (szignált cikkek): 1939. I. 22.: *700 esztendeje jöttek a kunok Magyarországra*; II. 19.: *A német gyarmatok*; III. 5.: *Az izmaelitákról*; III. 26.: *A Ruténföld*; VI. 25.: *Danzig*.
Rotterdam. A Földgömb 1939. június (10. évf. 6. sz.) 223–230. p.
Narvik, a vas kikötője. A Földgömb 1940. június (11. évf. 6. sz.) 149–150. p.
Magyarország mai térképe 1940.dec. 31. A Szabad Szó ajándéka.

1941

A székelyek eredete és településük története. Erdély és népei. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp. 1941. 35–86. p.
Györfly István: Nagykunsgai krónika. Bp. 1941. (Szerkesztés. Megjegyzések a második kiadáshoz. 179. p.)
Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula, Bp. 1940. Magyar Nyelv 1941. (37. évf.) 54–56. p. (Ismertetés)

1942

A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve I. 1942. Bp. 756–777. p. = Klny.: 24 p.
Autour du Codex Cumanicus. In: „Analecta Orientalia memoriae Alexandri de Kőrös dicata.” Ed.: L. Ligeti. Bp. 1942. Vol. I. 3–30. (Bibliotheca Orientalis Hungarica. V.) = Klny.
Der Ursprung der Székler. Ungarische Jahrbücher 1942. (Bd. 22. H. 1.) 129–151. p. = Klny.
L'origine des Sicules. Nouvelle Revue de Hongrie, 1942 Août. (XXXVe [XIe] Année.) 36–51. p. = Klny.: Bp. 16 p. + 1 térk.
Györfly István: Magyar nép – magyar föld. Bp. 1942. (Szerkesztés, előszó: 9–12. p.)

1943

Györfly István: Magyar falu – magyar ház. Bp. 1943. (Szerkesztés, előszó: 19–21. p.) = 2. kiadás, Bp. 1987. (5–7. p. Előszó az 1987. évi kiadáshoz.)

- Der Ursprung der Szekler und ihre Siedlungs-Geschichte.* Siebenbürgen und seine Völker. Red.: Elemér Mályusz. Bp. 1943. 76–131. p.
 Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár 1942. Századok 1943. (77. évf. 7–10. sz.) 481–483. p.* (Ismertetés.)

1946

- „*Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica*” 1746. *La vie et l'oeuvre de Mathias Bél.* Revue d'Histoire Comparée. 1946. (24. Année, Nouvelle Série Tome 4. N° 1–2.) 117–122. p. = Klny. in: „*Études d'Histoire Comparée*” Bp. 8 p.

1946–49

- A magyar népkutatás kézikönyve.* Bp. 1946–1949. (Szerkesztés.)

1947–49

- A magyar táj- és népismeret könyvtára.* 1947–49. (Szerkesztés)

1948

- Krónikáink és a magyar őstörténet.* Bp. 1948. 190 p.
A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. Antiquitas Hungarica 1948. (2. évf. 1–2. sz.) 158–176. p. = Klny.: Bp. 1948. 19 p. (A magyar táj és népismeret könyvtára. 11. sz.)
Néprajzi Füzetek. 1948–49. (Szerkesztés)

1949

- A hun-magyar krónika szerzője.* Néprajzi tanulmányok. Szerk.: Ortutay Gyula. Bp. 1949. 106–134. p.

1951

- Magyar őstörténet.* Egyetemi jegyzet. Bp. 1951. 45 p.
Jegyzetek Anonymus tulajdonneveihez. Magyar Nyelv 1951. (47. évf. 1. sz.) 46–50. p.
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. 1951. I. 27–35 p. (Fordítás, jegyzet)

1952–53

- A szászszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása.* A MTA Társadalmi-történeti tudományok osztályának Közleményei 1952. (2. évf. 3–4. sz.) 325–362. p., 1953 (3. évf. 1–2. sz.) 69–104. p. = Klny.: Bp. 1953.
A székely társadalom. – A kunok feudalizálódása. – Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, Szerk.: Székely György. Bp. 1953. 104–116., 248–275. p.
Török női méltóságnév a magyar kútfőkben. Magyar Nyelv 49. (1953. 1–2. sz.) 109–112. p.
Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. Századok 1953. (87. évf. 4. sz.) 682–683. p. (Ismertetés.)

1956

- Kurszán és Kurszánvára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története.* (Auszug: Kurzan und Kurzans Burg. Angaben zur Frage des Doppelkönigtums und zur Geschichte von Óbuda zur Zeit der Landnahme.) Budapest Régiségei 1956. (16. évf.) 9–40. p.
- Györffy István: *Matyó népviselet.* Bp. 1956. (Előszó: 5–7. p.)
- Adatok a Pilis-megyei monostorok középkori történetéhez.* Művészettörténeti Értesítő 1956 (5. évf. 4. sz.) 280–285. p.
- Banner János – Jakabffy Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig.* Bp. 1954. Századok 90 (1956) 497–498. p. (Ismertetés)
- A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz.* Pais Emlékkönyv. Bp. 1956. 407–415. p. = Klny.: 10 p.

1957

- Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” c. munkáról. Magyar Nyelv 1957 (53. évf. 1–2. sz.) 42–51. p.
- B. Grafenauer. *Die Beziehungen der Slawen zu den Awaren und ihre wirtschaftlich-sozialen Grundlagen bis zur Belagerung von Konstantinopel (626).* Riassunti delle Comunicazioni (X. Congresso Internazionale de Scienze Storiche. Roma 1955. VII. 174–178): B. Lewis: *The Muslim Discovery of Europe.* (Uo. 184–185). Századok 1957. (91. évf. 1–4. sz.) 360–361. p. (Ismertetés.)
- Magyarország története I. Magyarország története a korai és a virágzó feudalizmus korszakában (A honfoglalástól 1526-ig) Egyetemi tankönyv. Írta és szerk.: Elekes Lajos, Lederer Emma, Székely György. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 360 p. A kép- és térképmelléleteket tervezte és összeállította Györffy György.
- Sevin, Heinrich: *Die Gebiden.* München 1955. Századok 1957. (91. évf. 1–4. sz.) 462–463. p. (Ismertetés.)

1958

- A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, kortársak és krónikások híradásai.* Szerkesztés, bevezetés, fordítások. (Nemzeti Könyvtár.) Bp. 1958. 266 p. = 2., bővített kiadás: Bp. 1975. 356 p. = 3. kiadás: Bp. 1986.
- A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig.* (Résumé: Du clan hongrois au comitat, de la tribu au pays.) Századok 1958. (92. évf. 1–4, 5–6. sz.) 12–87, 549–552, 565–615, 950–952. p.

1959

- Tanulmányok a magyar állam eredetéről.* Bp. 1959. 168 p. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.)
- Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szévaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert.* Studia Slavica 1959 (Tom. 5. Fasc. 1–2.) 9–74. p.
- Über die Arbeit an der „Historischen Geographie Ungarns zur Zeit der Arpaden.”* Acta Historica 1959 (6. évf. 1–2. sz.) 164–172. p.
- Pusztaszer. Műemlékvédelem 1959. (3. évf. 4. sz.) 193–199. p. = Pusztaszer. Antológia. Szerk. Péter László. Szeged 1973. 78–105. p.
- Történelmi Atlasz.* Szerk.: Csáthy M. – Györffy Gy. – Pamlényi E. Bp. 1959–1983. = 1–25. kiadás. (5a–8b, 9b–10b, 12–13, 32a–h.)
- Mezey László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén.* Bp. 1955. Századok 1959. (93. évf. 2–4. sz.) 669. p. (Ismertetés)
- Szabó Dénes: *A dömösi adománylevél hely-és vízrajza.* Bp. 1954. Századok 1959. (93. évf. 2–4. sz.) 669. p. (Ismertetés)

1960

- Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts.* Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois, Bp. 1960. I. 163–193. p. = Klny.: Bp. 1960. 31 p. (Studia Historica Acad. Scient. Hung. 42. sz.)
- Die Rolle des buyruq in der alttürkischen Gesellschaft.* Acta Orientalia 1960. (11. évf. 1–3. sz.) 169–179. p.
- Komitat Orava.* Mediaevalia w 50 rocznice pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. Warszawa 1960. 61–70 p.
- A magyar törzsi helynevek.* Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958. Szerk.: Pais Dezső – Mikesy Sándor. Bp. 1960. 27–34. p.
- Árpád vezértársa, Kurszán.* Élet és Tudomány 1960. (15. évf. 9. sz.) 259–262. p.
- Dawson Christopher: The Mongol Mission.* London–New York 1955. Századok 1960. (94. évf. 1–3. sz.) 427. p. (Ismeretetés.)

1961

- Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196.* Történeti Szemle. 1960. (3. évf. 4. sz.) 525–535. p. = Klny.: Bp. 1961.
- A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben.* (Auszug: Spuren der Verwüstung durch den Tatarenzug in ungarischen Ortsnamen.) A Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Túrkeve, 1961. 35–38, 109. p.
- A magyar őstörténet néhány kérdéséről.* Történeti Szemle 1961. (4. évf. 4. sz.) 417–426. p. = Klny.: Bp. 1962.

1962

- A XII. nemzetközi bizantinológiai kongresszus.* A MTA Társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei 1962. (12. évf. 1–2. sz.) 123–127. p. = Klny.
- Καρχαλοικ.* Acta Antiqua 1962. (10. évf. 4. sz.) 413–415. p. = Klny.
- Budapest Régiségei XVII. 1956. – XIX. 1959.* Századok 1962. (96. évf. 1–2. sz.) 248–255. p. (Ismeretetés)
- Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. II. Commentary.* Byzantinische Zeitschrift 1962. (Bd. 55.) 302–309. p. = Klny. (Ismeretetés.)

1963

- Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae.* I. A–Cs. Bp. 1963. 911 p. + 15 térképmelléklet. = 2. kiadás uo. 1966. = 3. kiadás uo. 1987.

1964

- Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig.* Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovacsics József. Bp. 1964. 45–62. p.
- Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez.* Történelmi Szemle 1964. (7. évf. 1–2. sz.) 1–25, (7. évf. 3–4. sz.) 537–568. p. = Klny.
- Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II.* Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines. Beograd 1964, Tome II. 149–154. p. = Klny.
- A IV. nemzetközi szláv régészeti szeminárium.* Archaeologiai Értesítő 1964. (91. évf. 2. sz.) 238–241. p.
- A magyar rovásírás.* Élet és Tudomány 1964. (19. évf. 6. sz.) 272–275. p. = *A rovásírás.* Fiúk évkönyve. Bp. 1971. 61–66. p. (más képekkel).
- Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. II. Commentary.* Századok 1964. (98. évf. 1–2. sz.) 248–253. p. (Ismeretetés)

1965

- Napkelet felfedezése. Julianus. Plano Carpini és Rubruk útjelentései.* (Nemzeti Könyvtár.) Bp. 1965. 275 p.
- Die Erinnerung an das Grossmährische Fürstentum in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns.* Acta Archaeologica Hungarica 1965. (17. évf. 1–4. sz.) 41–45. p. = Klny.
- Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában.* Ethnographia 1965. (76. évf. 3. sz.) 411–433. p. = Klny.
- Formation d'États au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum” du Notaire Anonyme.* Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion de XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission des Historiens Hongrois. Bp. 1965. I. 27–53. p. = Klny.
- Monuments du lexique petchéngue.* Acta Orientalia 1965. (18. évf. 1–2. sz.) 73–81. p. = Klny.
- A középkori Orosháza története.* Orosháza története. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza 1965. 223–238. p.
- Czennerne Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve 896–1849.* Bp. 1962. Századok 1965. (99. évf. 1–2. sz.) 254–255. p. (Ismertetés)
- Mezey László (szerk.): Krónikások, krónikák. I–II.* Bp. 1960. Századok 1965. (99. évf. 6. sz.) 1287–1288. p. (Ismertetés.)
- Ila B. – Kovacsics J.: Veszprém megye helytörténeti lexikona.* Bp. 1964. Levéltári Közl. 1965. (36. évf. 1. sz.) 174–178. p. (Ismertetés)
- Kik voltak a szavárd-magyarok? „Kérdezz-felelek” rovat.* Élet és Tudomány 1965. (20. évf. 45. sz. 2152. p.)

1966

- Ein ungarischer Palimpsest aus dem 11. Jahrhundert.* Byzantinische Forschungen 1966. (Bd. 1.) 150–157. p. + 2 tábla. = Klny.
- Egy krónikahely magyarázatához.* Történelmi Szemle 1966. (9. évf. 1. sz.) 25–35. p. = Klny.
- Hozzájárulások Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin c. könyve kéziratához.* Dr. Györffy György kandidátus hozzászólása. Archaeológiai Értesítő 1966. (93. évf. 2. sz.) 282. p.

1967

- A XIII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához.* Történelmi Szemle. 1967. (10. évf. 1. sz.) 46–56. p. = Klny.
- Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban.* Székesfehérvár évszázadai I. kötet, Székesfehérvár 1967. 19–25. p. = Klny.

1968

- Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt.* Levéltári Közlemények. 1968. (39. évf. 1. sz.) 3–8. p., I–III. tábla. = Klny.
- A palócok eredete. A palóc etnikum kialakulása.* Módszerek és feladatok (Palóc tanácskozás Egerben) 1967. november 10–11. Palóc kutatás. Módszertani Közlemények I. k. Eger 1968. 49–56.
- Egy ezredik évforduló elé.* Népszabadság. 1968. aug. 19. (26. évf. 195. sz.) 6–7. p. = *Egy ezredik évforduló.* Új szó. (Kanada) 1970. január 10. 4. p.
- Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről.* Archaeológiai Értesítő 1968. (95. évf. 1. sz.) 112–115. p.
- A magyar történet új szintézisének előmunkálatai.* Hozzászólás, Történelmi Szemle 1968. (11. évf. 1–2. sz.) 141–142. p. = Klny.

- Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. Györffy György kandidátus felszólalása.* Bp. 1968. 178–179. p. = Klny.
- Mi a különbség a Szolnok megyei nagykunok és a Bács megyei kiskunok között? „Kérdezz-felelek”* rovat. Élet és Tudomány 1968. (23. évf. 46. sz.) 2167. p.

1969

- A magyar városfejlődés kezdetei és Budapest kialakulása. Doktori értekezés tézisei.* Bp. 1969. 15. p.
- Les débuts de l'évolution urbaine en Hongrie. Cahiers de civilisation médiévale.* 1969. (Tom. 12. N° 2.) 127–146. (Tom 12 N° 3.) 253–264. p. 1 térk. = Klny.
- Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse.* Archivum Historiae Pontificiae 1969. (7. évf.) 79–113. p.
- A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján.* MTA II. Oszt. Közl. 1969. (18. évf. 2–3. sz.) 199–225. p. = Klny.
- Thomas à Becket and Hungary.* Angol Filológiai Tanulmányok – Hungarian Studies in English. IV. kötet. Szerk.: Országh László. 1969. 45–52. p. = Klny.
- O kritici dalmatinskih gradskih privilegija 12. stoljeca.* Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije 1969. (Tom. 6.) 97–108. p. = Klny.
- Lucien, Musset: Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles). Paris 1965. Cahiers de Civilisation Médiévale.* 1969. 71–76. p. (Ismeretetés.)
- Megjegyzések Fettich Nándor válaszához.* Archaeologiai Értesítő 1969. (96. évf. 2. sz.) 277–280. p.
- A Vinland-térkép és a tatár földi jelentés.* Élet és Tudomány 1969. (24. évf. 7. sz.) 291–294. p.
- Hozzászólás: A régészet és a történettudomány együttműködésének kérdései.* MTA II. Oszt. Közl. 18. (1969.) 242–243. p.

1970

- A honfoglaló magyarok települési rendjéről.* Archaeologiai Értesítő 1970. (97. évf. 3. sz.) 191–242. p. = Klny.
- Koppány lázadása. Somogy megye múltjából.* Szerk.: Kanyar József. Levéltári évkönyv. I. Kaposvár 1970. 5–30. p. = Klny.
- Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége.* Irodalomtörténeti Közlemények 1970. (74. évf. 1. sz.) 1–13. p. + 1 térkép = Klny.
- Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata.* Levéltári Közlemények 1970. (41. évf. 2. sz.) 223–240. p. = Klny.
- Becket Tamás és Magyarország.* Filológiai Közlöny 1970. (16. évf. 1–2. sz.) 153–158. p.
- A helynevek és a történettudomány.* Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia Budapest, 1969. Szerk.: Kázmér Miklós – Végh József Bp. 1970. 196–200. p.
- Egy Mohács előtti magyar búcsús ima.* Magyar Könyvszemle 1970. (86. évf. 3. sz.) 209–214. p.
- A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez. – Zur Frage der Ausbildung des ungarischen Dorfsystems.* Ethnographia 1970. (81. évf. 2–4. sz.) 234–243. p. = Klny.
- The Thousandth Anniversary of St. Stephen's Birth.* The New Hungarian Quarterly 1970. (Vol. 11. no. 38.) 55–65. p.
- István király emlékére. – In Memory of King Stephen.* István király emlékkiállítás. Székesfehérvár 1970. 5–17. p.
- Moravcsik Gy.: Studia Byzantina.* Studia Slavica 1970. (16. évf. 3–4. sz.) 385–386. p. (Ismeretetés.)

1971

- István király emlékezete.* Bp. 1971. 5–16. p. = 2. kiad. Bp. 1973. 5–16. p. = 3. kiad. Bp. 1987. 7–15.
Dem Gedächtnis Stephans, des ersten Königs von Ungarn. Acta Historica Acad. Scient. Hung. 1971.
 (Tom. 17. Fasc. 1–2.) 1–11. p. Klny.
Vezéri szálláshelyek és földvárak. Középkori régészeti tudományos ülésszak 1970. december 8–10.
 Bp. 1971. (Régészeti füzetek II. 14.) 72–82. p.
Der Aufstand von Koppány. Studia Turcica. Ed.: L. Ligeti. Bp. 1971. 175–211. p. = Klny.
Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des „ducatus Sclavoniae“. Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay. Braga 1971. 295–315. p. + térkép = Klny.
Szent László egyházpolitikája. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára.
 Túrkeve 1971. 63–71. p. = Klny.
A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. Történelmi Szemle 1971. (14. évf. 3–4. sz.) 281–288. p.
Mikor készülhetett a szent korona? Élet és Tudomány 1971. (26. évf. 2. sz.) 58–63. p.
Könyves Kálmán boszorkányainak védelmében. Egészség 1971. 65. évf. 4. sz.) 125. p.
István király. Magyar hírek. 1971. aug. 20. (24. évf. 17. sz.) 3. p.
Szücs Jenő: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. (Tézisek és vita).. (Gy. Gy. hozzászólása.)
 Történelmi Szemle 1971. (14. évf. 1–2. sz.) 205–206. p.
Géza nagyfejedelem. Fiúk évkönyve. 1972. Bp. 1971. 77–82. p.

1972

- Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez.* Történelmi Szemle 1972. (15. évf. 3–4. sz.) 261–320. p. = Klny. Bp. 1974.
Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des Anonymen Notars. Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. 1972. (Tom. 20. Fasc. 1–2.) 209–229. p. = Klny.
A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. Székesfehérvár évszázadai 2. köt. Székesfehérvár 1972. 37–44. p. = Klny.
Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe. Acta Orient. Hung. 1972. (Tom 25. Fasc. 1–3.) 281–292. p. = Klny.
A kettős keresztéről. Magyarország 1972. október 1. (9. évf. 40. [453.] sz.) 31. p.
A magyar kereszténység kezdetei. Élet és Tudomány 1972. (27. évf. 13–14. sz.) 608–612, 632–636. p.

1973

- Budapest története az Árpád-korban.* Budapest története. Szerk.: Gerevich L. I. Bp. 1973. 217–349. p.
A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973. (16. évf. 7. sz.) 1–16. p. = Látóhatár. 1973. nov. 160–187. p. (Bibliográfia nélkül).
A tizes és százaz szervezet. MTA II. Oszt. Közl. 1973. (22. évf. 1–2. sz.) 57–64. p. = Klny.
Ki volt Anonymus? Lányok évkönyve 1973. Bp. 1972. 114–116. p.
Őseink Európa horizontján. A „kalandozások kora” új megvilágításban. Magyar Hírlap. 1973. dec. 22. (6. évf. 352. sz.) M. II. Hétfője II. p.
Hogyan került Zala Somogyba? Honismereti híradó. 1973. 3–4. sz. 196. p.

1974

- A magyar pénzverés kezdeteihez.* Numizmatikai Közlöny 1973–1974. (72–73. évf.) 35–41. p. = Klny. Bp. 1974.
A Nagykunság és Karcag a középkorban. Karcagi Várostartó Történeti Tanulmányok. Karcag 1974. 3–16. p. = Klny.

- Structures ecclésiastiques de la Hongrie médiévale.* Miscellanea Historiae Ecclesiasticae V. La cartographie et l'histoire socio-religieuse de l'Europe jusqu'à la fin du XVIIe siècle. Colloque de Varsovie. 27–29 octobre 1971. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique. Fasc. 61.) Louvain 1974. 159–167. p. = Klny.
- Vremja, sostavlenija Anonimom „D'ejanij Vengrov" i stepen' dostovernosti etogo sočinenija.* Letopisi i chroniki. Sbornik statej 1973 g. Akademija Nauk SSSR. Moskva 1974. 115–128. p. = Klny.
- A magyar krónikák adatai a III. Béla-kori petícióról.* Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth János – Székely György. Bp. 1974. (Memoria Saeculorum Hungariae I.) 333–338. p. = Klny.
- Megemlékezés István királyról születésének ezredik évfordulóján.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969–1970. (14–15. évf.) Pécs 1974. 127–132. p. = Klny.
- Unsere Vorfahren am Horizont Europas.* Budapesti Rundschau 1974. ápril 1. (Jg. 8. Nr. 13.) 10. p.
- Balassa Iván: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? Hozzászólás.* Ethnographia 1974. (85. évf. 4. sz.) 593. p.
- Opponensi vélemény David Katalin „Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájának rekonstrukciója” c. kandidátusi értekezéséről.* Művészettörténeti Értesítő. 1974. (23. évf. 4. sz.) 333–334. p.
- Hansgerd, Göckenjan: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn.* Wiesbaden 1972. Südost Forschungen 1974. Bd. 33. 379–380. p. (Ism.)

1975

- Anonymus Gesta Hungarorum.* Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában. Bp. 1975. (Bevezetés: 7–23. p.; térkép: 136–137. p.; jegyzetek kiegészítése: 137–172. p.) = 2. kiadás. Bp. 1977.
- Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle.* Archivum Eurasiae Medii Aevi. 1975. (1. évf.) 45–153. p. = Klny.: The Peter de Ridder Press, Lisse. 1976. 111 p. (PdR Press Publications in Early Hungarian History 2.)
- Autour de l'État des semi-nomades: les cas de la Hongrie.* Études Historiques Hongroises 1975. Bp. 1975. I. 221–237. p. = Klny.: Studia Historica Acad. Scient. Hung. N° 95. Bp. 1975. 20. p.
- The Original Landtaking of the Hungarians.* Hungarian National Museum, Bp. 1975. 28 p.
- Civitas, castrum, castellum.* Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. 1975. (Tom. 23. fasc. 3–4.) 331–334. p. = Klny.
- Bizánc szerepe a magyarok megtérítésében.* Kortárs 1975. (19. évf. 11. sz.) 1788–1792. p.
- A magyar pénzverés kezdeteinek kérdéséhez.* Alba Regia 1975. (14. évf.) 288–289. p. = Klny.
- Kaposvár története az Árpád-korban.* Kaposvár Várostarténeti tanulmányok. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár 1975. 63–73. p. = Klny.

1976

- Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation.* Acta Archaeologica. 1976. (28. évf. 3–4. sz.) 323–358. p.
- Zur Frage der Herkunft der ungarländischen Dienstleute.* Studia Slavica. 1976. (22. évf. 1–2., 3–4. sz.) 39–83., 311–337. p.
- Rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois.* Cultus et cognitio. Warszawa 1976. 169–180. p.
- Etimológia és településtörténet.* Az etimológia elmélete és módszere. Szerk.: Benkő Loránd – K. Sal Éva Bp. 1976. (Nyelvtudományi Értekezések 89. sz.) 106–110. p.
- Vom Namen Estrigen bis zu Parqan. (Die Ausbildung von Gran im Spiegel seiner Namen.)* Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Bp. 1976. 231–238. p.
- Géographie historique. Rapports présentés par les comités nationaux. Hongrie.* Bulletin d'information et de coordination, N° VIII. 1975/76. Athènes – Paris 1976. 98–100. p.

1977

- István király és műve.* Bp. 1977. 668 p. + 80 tábla = 2. kiadás. Bp. 1983.
- István király és műve.* Bratislava-Budapest., 1977. 667 p. 36 t. Magyar-csehszlovák közös kiadás
- A „lovagszent” uralkodása (1077–1095).* Történelmi Szemle 1977. (20. évf. 3–4. sz.) 533–564. p.
- Szent László.* László király emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1977. 5–20. p.
- Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások.* Magyar őstörténeti tanulmányok, Szerk.: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna Tas András. Bp. 1977. 123–156. p.
- Legenda és valóság Árpád személye körül.* Kortárs 1977. (21. évf. 1. sz.) 103–113. p.
- István király (Bevezetés).* István király (Minikönyv.) Budapest 1977. 7–66. p.
- Milyen volt István király?* Új Tükör 1977. VIII. 21. (14. évf. 34. sz.) 5. p.
- Karinthy Ferenc: Írószobám. Beszélgetés Györffy Györggyel.* Kortárs 1977. (25. évf. 7. sz.) 1138–1148. p. = *Árpád-kori utazás Györffy Györggyel.* Karinthy Ferenc: Dialógus. Bp. 1978. 227–248. p.

1978

- Árpád: Persönlichkeit und historische Rolle.* Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. 1978. (Tom. 26. fasc. 1–2.) 115–136. p.
- A fehérlő-monda háttere.* Élet és Tudomány. 1978. (33. évf. 46. sz.) 1452–1453. p.
- Az augsburgi csata.* Élet és Tudomány 1978. (33. évf. 49. sz.) 1539–1541. p.
- The History of the Hungarian Crown. I. From the Árpáds to the Anjous.* The New Hungarian Quarterly. 1978. (Vol. 19. No. 71.) 127–130. p.
- „Árpád strja” kérdéséhez.* Magyar Nemzet. 1978. március 19. (34. évf. 67. sz.) 14. p.
- Moravcsik Gyula: Einführung in die Byzantinologie.* Bp. 1976. Acta Historica Acad. Scient. Hung. 1978. (Tom. 24. Nr. 3–4.) 316. p. (Ismertetés.)
- Hansgerd, Göckenjan: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn.* Wiesbaden 1972. Századok 1978. (112. évf. 2. sz.) 362–363. (Ismertetés.)
- Állam született.* Déder Miklós: *Beszélgetés Györffy György professzorral.* Népszerűség 1978. augusztus 20. (29. évf. 196. sz.) [3. p.]

1979

- A korona kilenc évszázada.* Történeti források a magyar koronáról. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1979. (Bevezető 1–15. p.) = 2. kiadás: Bp. 1979.
- Esztergom árpádkori kezdetei.* Esztergom Évlapjai – Annales Strigonienses. 1979. 7–11. p.
- Kálmán király és kora.* Kálmán király. (Minikönyv.) Budapest 1979. 349 p. (Bevezetés: 5–150. p.; szerkesztés.)
- Történelem és földrajz kapcsolata: történeti földrajz.* História 1979. (1. évf. 4. sz.) 30–31. p.
- A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt.* Györffy György, Hanák Péter, Makkai László és Mócsy András kerekasztal beszélgetése. História 1979. (1. évf. 1. sz.) 26–28. p. = *Látóhatár* 1979. július 104–115. p. = *A Dunánál.* Történelmi figyelő. Szerk.: Hanák Péter. Bp. 1982. 34–43. p.
- A korona kilenc évszázada.* Történeti források a magyar koronáról. Szerk.: Katona Tamás. Bratislava-Budapest, 1979. (Bevezetés 1–15. p.) Magyar-csehszlovák közös kiadás.

1980

- Ungarn von 895 bis 1400.* Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Hg. von H. Kellenbenz. Bd. 2. Hg. von Jan A. van Houtte. Klett – Cotta. Stuttgart. 1980. 625–655. p.
- Zur Frage der demographischen Wertung der päpstlichen Zehntlisten.* Études Historiques Hongroises. 1980. Budapest 1980. Vol. I. 61–85. p. = *Könyv: Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae.* Nr. 135. 26 p.
- A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez.* Magyar Nyelv 1980. (76. évf. 3. sz.) 308–317. p.

- Dömös az Árpád-korban.* Dunakanyar 1980. (17. évf. 1. sz.) 56–57. p.
Adatok az esztergomi ciszterciekről. Építés és Építészettudomány 1980. (10. évf. 1–4. sz.) 229. p. = Klny.
Who were the people living in the Carpathian Basin before the Hungarian Conquest? A Round-table discussion by György Györffy. Péter Hanák, László Makkai, András Mócsy. In: *Transylvania and the Theory of Daco-Roman–Rumanian Continuity.* Ed.: L. L. Lőte. Cleveland 1980. 42–54. p.
Deér, Josef: Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze. Sigmaringen 1977. Südost Forschungen 39 (1980) 443–444. p. (Ismétlés.)

1979–1981

- Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas.* München 1974–1981.
Ladislaus I.,–Ladislaus IV.,–Peter Orseolo–Ratislav–Salomon–Stephan I.,–Stephan II.,–Stephan III.,–Swatopluk I.

1981

- A tatárjárás emlékezete.* Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1981. (Bevezető: 5–31. p., fordítások: 95–108, 196–198, 283–284. p.) = 2. kiadás: Bp. 1987. (Bevezető: 5–40, fordítások: 117–133, 243–245, 357–361. p.)
A jászok megtelepedése. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. Túrkeve 1981. 69–72. p.
Nemzetközi oklevélkiadási szabályzat. Levéltári Közlemények. 1980–1981. (51–52. évf.) 97–109. p. = Klny.: Bp. 1981.
Le relazioni Bizantino-ungheresi e la Dalmazia all'inizio del secolo XII. Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Szeged 1981. (Tom. XXIII. fasc. 1.) 65–75. p.
Waren die landnehmenden Ungarn Nomaden oder Halbnomaden? Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart. Akademie Verlag, Berlin 1981. (Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Heft 33.) 223–225. p. = Klny.
Györffy György írja. (Levélszekrény. Új arab forrás a magyarok 942. évi kalandozásáról. Magyar Nyelv 1981. (77. évf. 4. sz.) 511–512. p.)
A jászok. Olvastam valahol. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. (Szerk.: Benda K. – Kerekes I.) Bp. 1981. 64–60. p.
Ján Dekan: Moravia Magna. A Nagymorva-Birodalom – kora és művészete. Bratislava 1980. Kortárs 1981. (25. évf. 5. sz.) 826–828. p. (Ismertetés.)

1982

- Néppé válás Európában és az Északi Kárpátokban.* Kortárs 1982. (26. évf. 2. sz.) 296–302. p.
Milyen volt hazánk földje az Árpádok korában. Beszélgetés Györffy György történésszel. Élet és Tudomány 1982. (37. évf. 21. sz.) 643–645. p.
Das Königreich Ungarn unter König Andreas II. Karte. in: Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige. Sigmaringen 1982. 324–325. p. + 1 térkép.
Hozzászólás Feldebrő kérdéseire. Műemlékvédelem 1982. (26. évf. 1. sz.) 67. p.
Mi volt a neve a három kabar törzsnek? (Bevezetés Török Sándor cikkéhez.) Századok 1982. (116. évf. 5. sz.) 986–987. p.
Nádor Tamás: Ex libris Györffy György. Új Írás. 1982. április (22. évf. 4. sz.) 119–128. p. = Nádor Tamás: Ex libris. Budapest 1986. 89–103. p.

1983

- Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende.* Budapest 1983. 331. p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 186. sz.) = Böhlau, Graz – Wien – Köln 1983.
- Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma.* Századok 1983. (117. évf. 5. sz.) 1103–1134. p. = Klny.: Bp. 1984.
- A magyar állam félmonád előzményei.* Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: Tőkei Ferenc. Bp. 1983. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár) 365–390. p. Klny.
- A kabar kérdés.* Forrás. 1983. (15. évf. 7. sz.) 20–28. p.
- Gyárfás István és a kunok története.* Bács-Kiskun megyei honismereti közlemények. Kecskemét 1983. 27–38. p.
- Die „corona sancti Stephani regis“ zur Zeit der Arpaden.* Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. Bp. 1983. (Insignia regni Hungariae I.) 55–63. p. = Klny.
- Die Arpaden und das Christentum.* Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche. Festschrift zur 700 Jährigen Wiederkehr der Weihe der Elisabethkirche Marburg 1983. Hrsg.: Udo Arnold und Heinz Liebing. Marburg 1983. (Ouellen and Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Bd. 18. 1–8. p.
- Az Árpádok és a kereszténység.* História. 1983. (5. évf. 5–6. sz.) 10–12. p.

1984

- Magyarország története tíz kötetben.* Szerk.: Pach Zsigmond Pál. I. Bp. 1984. 575–1006, 1624–1677. p.
- A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp. 1984. 141–157. p. = Klny.
- Csoporttudat, nemzeti tudat.* Új Írás. 1984. (24. évf. 12. sz.) 59–63. p.
- Levedia és Etelköz kérdéséhez.* Magyar Nyelv 1984. (80. évf. 4. sz.) 385–389. p. = Klny.: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. Bp. 1985. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 172. sz.) 3–7. p.
- Anonymus társadalmi szemlélete.* Eszméletörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely György. Budapest 1984. (Memoria saeculorum Hungariae 4. sz.) 71–79. p.
- Die Anfänge der ungarischen Kanzlei im 11. Jahrhundert.* Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. 1984. (Bd. 30.) 88–96. p.
- Die Kanzleien der Arpaden-Dukate.* Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongress für Diplomatik. München 1984. Bd. I. 325–335. p. (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung. Hrsg. von Gabriel Silagi.)
- „Szent István koronája“ az Árpád-korban.* Vigilia 1984. (49. évf. 8. sz.) 580–585. p.
- Györffy István és a Néprajzi Múzeum.* Confessio 1984. (8. évf. 3. sz.) 110–112. p.
- Az országalapító és a Szent, ahogyan ma jelen van.* Beszélgetés Györffy György történésszel. Új ember 1984. augusztus 19. (40. évf. 34. sz.) 1. 3. p.

1985

- Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn.* Acta Historica Acad. Scient. Hung. 1985. (31. évf. 3–4. sz.) 231–270. p.
- Die Rolle von Flüssen und Bergen in der mittelalterlichen Namengebung der Landschaften Ungarns.* (Ultra silvas – Trans alpes und dgl.) Études historiques hongroises. 1985. Vol. I. 347–359. p. = Klny.
- A honfoglaló vezérek választása.* História 1985. (7. évf. 5–6. sz.) 10–12. p.
- Végh Ferenc: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Beszélgetés Györffy György professzorral.* Tudományos Magazin az Akadémiai Kiadó műhelyéből. 1985. (18. évf. 3. sz.) 13–20. p.
- Móra László: Egy tudós könyvtára egész életén át gyarapszik, tulajdonosával együtt változik.* Interjú Györffy Györggyel. Könyvtáros 1985. április (35. évf. 4. sz.) 192–196 p.

1986

Julianus barát és Napkelet felfedezése. (Magyar ritkaságok.) Bp. 1986. (Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, fordította: 61–90, 193–200. p.)

A honfoglalás vitás kérdései. História 1986. (8. évf. 1. sz.) 7–8. p.

Magyarország népeinek megtérítése. Katolikus Szemle. 1986. (38. évf. 1. sz.) 15–19. p.

Bevezető előadás a „Falvak, mezővárosok az Alföldön” c. konferencián. Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák László–Selmeczi László. Nagykőrös 1986. (Az Arany János Múzeum Füzletményei. IV.) 255–261. p.

Györffy István Fekete-Körös völgyi kutatásai. Györffy István: A Fekete-Körös völgyi magyarság. Bp. 1986. 5–13. p. (Előszó.)

Julianus barát nyolcadfél évszázada. Magyar Nemzet. 1986. december 24. (49. évf. 302. sz.) 13. p.

Der Mongolenstrum. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen. 1235–1250. Hrsg. von H. Göckenjan und J. R. Sweeney. Graz–Wien–Köln 1985. in: Südost Forschungen 1986. Bd. 45. 343–344. p. (Ismertetés.)

1987

Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Budapest II. 1987. 647 p., III. 1987. 543 p.

Magyar őstörténeti lexikon. Magyar Nyelv 1987. (83. évf. 2. sz.) 231–234. p.

Julianus barát. Rádió és Televízió Újság. 1987. IV. 6–12. (32. évf. 14. sz.) 5. p.

1980–1987

Lexikon des Mittelalters. Artemis Verlag. München–Zürich. 1980 –. *Andreas I. – Árpád – Árpáden – Bela I. – Bela II. – Bela III. – Csaba – Csák – Csanád – Csepel – Diósgyőr – Dohoka – Dömös – Ducatus – Erlau (Eger) – Etelköz – Etzelburg – Feldebrő* etc.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Р. Р. Пальмер</i> : Два Токвиля	417
--	-----

ДОКУМЕНТЫ

<i>И. Вида</i> : Документы по поводу Венгрии на лиссабонском посольстве польского правительства в эмиграции (1942–1945)	438
---	-----

СООБЩЕНИЯ

<i>И. Торок</i> : Эразм в зеркале обновленной католической историографии церкви	480
<i>Д. Мольнар</i> : Последняя фаза существования военного флота Монархии	487

ТЕОРИЯ И МЕТОД

<i>Т. Олайош</i> : Неупотребленный отечественный источник к истории румынского народа	512
---	-----

ТВОРЧЕСКИЕ ПУТИ

<i>Дь. Дьерфи</i> : От кочевых народов степей до венгерского государства	516
Литературное творчество Дьерфи Дьердя	521

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>R.R. Palmer: The Two Tocquevilles</i>	417
--	-----

DOCUMENTS

<i>I. Vida: Documents Concerning Hungary in the Files of the Embassy of the Polish Exile Government in Lisbon (1942–1945)</i>	438
---	-----

COMMUNICATIONS

<i>J. Török: Erasmus in the Mirror of the Renewed Catholic Church Historiography</i>	480
<i>Gy. Molnár: The Posterity of the Navy of the Austro–Hungarian Monarchy</i>	487

THEORY AND METHODOLOGY

<i>T. Olajos: Unknown Source in Hungary to the History of the Romanian People (The Second Occurrence of the Term "vlach")</i>	512
---	-----

LIFEWORKS

<i>Gy. Györffy: From the Nomads of the Steppe to the Hungarian State</i>	516
<i>A Bibliography of Gy. Györffy's Works.</i>	521

INHALT

STUDIEN

- R. R. Palmer*: Die zwei Tocquevilles 417

DOKUMENTE

- I. Vida*: Die Ungarn betreffenden Dokumente der Botschaft der polnischen Exilregierung in Lissabon (1942–1945) 438

MITTEILUNGEN

- J. Török*: Erasmus im Spiegel der erneuten katholischen Kirchengeschichtsschreibung 480
Gy. Molnár: Das Nachleben der Kriegsmarine der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 487

THEORIE UND METHODOLOGIE

- T. Olajos*: Unbekannte Quelle in Ungarn zur Geschichte des rumänischen Volkes (Das zweite Vorkommen des Volksnamens "vlach") 512

LEBENSWERKE

- Gy. Györffy*: Von den Nomaden der Steppe bis zum ungarischen Staat 516
Eine Bibliographie der Werke von György Györffy 521

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

Juhász Gyula

A HÁBORÚ ÉS MAGYARORSZÁG

(1938—1945)

(Kérdőjel sorozat. Sorozatszerkesztő Ungvári Tamás)

A második világháborúval kapcsolatban az emberek tudatában sokféle indítékú valóságos vagy vélt sérelem él tovább: az egész országot vagy az egyes társadalmi rétegeket érintők, a faji megkülönböztetésből és a tömegmészárlásokból fakadók, a meggyőződésükért üldözöttek keserűségéből születők stb. E sérelmek tisztázására egyetlen lehetőség van — a háború történetének teljes feltárása.

158 oldal — 12,5 × 17,5 cm — Füzve 35,—Ft

ISBN 963 05 4419 9

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt

Budapest, V., Váci u. 22., ill. 1368 Bp. Pf. 236.

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt

Budapest, V., Városház u. 1., ill. 1364 Bp. Pf. 52.

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya

1363 Budapest, Pf.24.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

A nyomdai munkálatokat a GÉPKOOP Leányvállalat nyomdája végezte

Felelős vezető: Nikolits Istvánné

Budapest, 1989. Munkaszám: 89047

Felelős szerkesztő: Víkai Katalin

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 10,5 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0040-9634

SOMMAIRE

ETUDES

<i>R. R. Palmer</i> : Les deux Tocquevilles	417
---	-----

DOCUMENTS

<i>I. Vida</i> : Les papiers concernant la Hongrie de l'Ambassade de Lisbonne du gouvernement polonais émigré (1942- 1945)	438
--	-----

COMMUNICATIONS

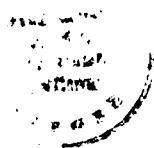
<i>J. Török</i> : Erasmus vu par l'historiographie ecclésiastique catholique moderne	480
<i>Gy. Molnár</i> : Épilogue de la flotte de guerre de la Monarchie Austro-Hongroise.	487

THÉORIE ET MÉTHODE

<i>T. Olajos</i> : Source inédite sur l'histoire du peuple roumain (La deuxième datation du nom de peuple "vlach")	512
--	-----

OEUVRES

<i>Gy. Györffy</i> : Des nomades de steppe jusqu' à l'État Hongrois	516
Les oeuvres de Gy. Györffy	521

1K-1238

Ára: 27,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

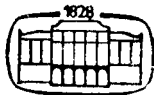
Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/A közvetlenül vagy postautalványon valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 108,— Ft

Egy szám ára: 27,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA. Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST